

Deel I

Het productieproces van het kapitaal

Verantwoording van de vertaler Dr. I. Lipschits

Voorwoorden van K. Marx en F. Engels

Afdeling I. Waar en geld

Hoofdstuk 1. De waar

1. De twee factoren van de waar: gebruikswaarde en waarde (waardesubstantie en waardegrootte)
2. Het tweevoudige karakter van de in de waren belichaamde arbeid
3. De waardevorm of ruilwaarde
 - A. Eenvoudige, enkele of toevallige waardevorm
1. De twee polen van de waarde-uitdrukking: relatieve waardevorm en equivalentvorm
 2. De relatieve waardevorm
 - a. De inhoud van de relatieve waardevorm
 - b. De kwantitatieve bepaaldheid van de relatieve waardevorm
 3. De equivalentvorm
4. De eenvoudige waardevorm als geheel
 - B. Totale of ontplooiende waardevorm
1. De ontplooiende relatieve waardevorm
 2. De bijzondere equivalentvorm
3. De gebreken van de totale of ontplooiende waardevorm
 - C. De algemene waardevorm
1. Het gewijzigde karakter van de waardevorm
 2. De verhouding tussen de ontwikkeling van de relatieve waardevorm en van de equivalentvorm
3. De overgang van de algemene waardevorm naar de geldvorm
 - D. De geldvorm
4. Het fetisjkarakter van de waar en zijn geheim

Hoofdstuk 2. Het ruilproces

Hoofdstuk 3. Het geld of de warencirculatie

1. Waardemeter (*prijs — prijsstandaard — algemene prijsstijging of prijsdaling — rekennamen van het geld of rekengeld — kwantitatieve tegenstrijdigheid tussen waardegrootte en prijs — kwalitatieve tegenstrijdigheid tussen waardegrootte en prijs — prijs slechts ideële waardevorm van de waar*)
2. Circulatiemiddel
 - a. De metamorfose van de waren
(*kringloop $W — G — W$ — verkoop: $W — G$ — koop: $G — W$ — de volledige metamorfose van een waar — verschil tussen warencirculatie en directe ruil van producten*)
 - b. De omloop van het geld (*metamorfose van de waar en omloop van het geld — dubbele verwisseling van plaats van het geld — de hoeveelheid geld in omloop — omloopsnelheid — stroom en stagnatie van de omloop — factoren die de hoeveelheid geld in omloop bepalen*)

c. De munt. Het waardeteken (*gemunt goud en baar goud, slijtage van de munten — waardeteken — zilver — en kopergeld — wet van de papircirculatie met voorgeschreven koers*)

3. Geld

a. Schatvorming

b. Betaalmiddel

c. Wereldgeld

Afdeling II. De omzetting van geld in kapitaal

Hoofdstuk 4. Omzetting van geld in kapitaal

1. De algemene formule van het kapitaal

2. Tegenstrijdigheden in de algemene formule

3. Koop en verkoop van arbeidskracht (*de 'vrije arbeider' — waarde van de arbeidskracht — eigendommelijk karakter van de waar 'arbeidskracht'*)

Afdeling III. De productie van absolute meerwaarde

Hoofdstuk 5. Het arbeidsproces en het proces van meerwaardevorming

1. Het arbeidsproces (*arbeidsvoorwerp, grondstof, arbeidsmiddel — productiemiddel — productieve consumptie — het arbeidsproces als consumptieproces van arbeidskracht door de kapitalist*)

2. De vorming van meerwaarde (*waarde van de arbeidskracht en meerwaardevorming in het arbeidsproces — het proces van meerwaardevorming, genesis van het kapitaal*)

Hoofdstuk 6. Constant kapitaal en variabel kapitaal

Hoofdstuk 7. De meerwaardevoet

1. De uitbuitingsgraad van de arbeidskracht

2. De productenwaarde uitgedrukt in evenredige delen van het product

3. Seniors 'laatste uur'

4. Het meerproduct

Hoofdstuk 8. De arbeidsdag

1. De grenzen van de arbeidsdag

2. De geewhonger naar meerarbeid. Fabrikant en bojaar

3. Engelse industrietakken zonder wettelijke beperkingen op de uitbuiting (*kantindustrie — aardewerkindustrie — lucifers — behangselpapier — bakkerij — spoorwegen — modistes — smederij*)

4. Dag- en nachtarbeid. Het aflossingssysteem (*metaalindustrie*)

5. De strijd om de normale arbeidsdag. Dwangmaatregelen ter verlenging van de arbeidsdag, van het midden van de veertiende tot het einde van de zeventiende eeuw (*onbarmhartigheid van het kapitaal inzake gezondheid en levensduur van de arbeiders — Engelse arbeidsverordeningen — de grenzen van de arbeidsdag vanaf de zeventiende eeuw tot het tijdperk van de grootindustrie*)

6. De strijd om de normale arbeidsdag. Legale beperking van de arbeidstijd. De Engelse fabriekswetgeving van 1823 tot 1864 (*de wet van 1833 — van 1844 — van 1847 — van 1850 — zijdespinnerijen — katoendrukkerijen — ververijen en blekerijen*)

7. De strijd om de normale arbeidsdag. Terugslag van de Engelse fabriekswetgeving op andere landen

Hoofdstuk 9. Meerwaardevoet en hoeveelheid meerwaarde

Afdeling IV. De productie van relatieve meerwaarde

Hoofdstuk 10. Het begrip relatieve meerwaarde

Hoofdstuk 11. Coöperatie (*uitgangspunt der kapitalistische productie: haar kwantitatieve verschil met de industrie van het gildewezen — maatschappelijk gemiddelde arbeid — besparing op productiemiddelen — maatschappelijke productiviteit van coöperatieve arbeid — vroegere vormen van coöperatie — de kapitalistische vorm*)

Hoofdstuk 12. Arbeidsverdeling en manufactuur

1. De dubbele oorsprong van de manufactuur
2. De deelarbeider en zijn werktuig
3. De twee grondvormen van de manufactuur: heterogene manufactuur en organische manufactuur
4. Arbeidsverdeling binnen de manufactuur en arbeidsverdeling binnen de maatschappij
5. Het kapitalistische karakter van de manufactuur

Hoofdstuk 13. Machinerie en grootindustrie

1. Ontwikkeling van de machinerie
2. Afgifte van waarde door de machine aan het product
3. Directe invloeden van het machinale bedrijf op de arbeider
 - a. Toe-eigening van bijkomende arbeidskrachten door het kapitaal. Vrouwen- en kinderarbeid
 - b. Verlenging van de werkdag
 - c. Intensivering van de arbeid
4. De fabriek
5. Strijd tussen arbeider en machine
6. De compensatietheorie met betrekking tot de door machinerie verdrongen arbeiders
7. Afstoting en aantrekking van arbeiders bij de ontwikkeling van het machinale bedrijf. Crises in de katoenindustrie
8. Omwenteling in manufactuur, ambacht en huisarbeid door de grootindustrie
 - a. Opheffing van de op het ambacht en op de arbeidsverdeling gebaseerde coöperatie
 - b. Terugwerking van het fabrieksstelsel op manufactuur en huisarbeid
 - c. De moderne manufactuur
 - d. De moderne huisindustrie (*kantindustrie, strovlechterij*)
 - e. Overgang van de moderne manufactuur en huisindustrie naar de grootindustrie. Versnelling van deze omwenteling door toepassing der fabriekswetten op deze bedrijfstvormen (*de naaimachine*)
9. De fabriekswetgeving (bepalingen ten aanzien van de gezondheid en het onderwijs). Verbreiding van de fabriekswetgeving over geheel Engeland
10. Grootindustrie en landbouw

Afdeling V. De productie van absolute en relatieve meerwaarde

Hoofdstuk 14. Absolute en relatieve meerwaarde

Hoofdstuk 15. Kwantitatieve veranderingen in de prijs van arbeidskracht en in de meerwaarde

- I. Lengte van de arbeidsdag en intensiviteit van de arbeid constant (gegeven), productiviteit van de arbeid variabel
- II. Arbeidsdag en arbeidsproductiviteit constant, intensiteit van de arbeid variabel
- III. Productiviteit en intensiviteit van de arbeid constant, arbeidsdag variabel
- IV. Gelijktijdige veranderingen in duur, productiviteit en intensiviteit van de arbeid

Hoofdstuk 16. Verschillende formules voor de meerwaardevoet
Afdeling VI. Het arbeidsloon

Hoofdstuk 17. Omzetting van waarde, respectievelijk prijs der arbeidskracht, in arbeidsloon

Hoofdstuk 18. Het tijdloon

Hoofdstuk 19. Het stukloon

Hoofdstuk 20. Nationale verschillen in arbeidslonen
Afdeling VII. De accumulatie van kapitaal

Hoofdstuk 21. Enkelvoudige reproductie (de arbeidersklasse als onderdeel van het kapitaal — de verhouding tussen kapitalist en arbeider gereproduceerd door het kapitalistische productieproces)

Hoofdstuk 22. Omzetting van meerwaarde in kapitaal

1. Het kapitalistische productieproces op grotere schaal. Overgang van de eigendomswetten van de warenproductie in wetten van kapitalistische toe-eigening
2. Onjuiste opvatting der economen over de reproductie op grotere schaal
3. Verdeling van de meerwaarde in kapitaal en inkomen. De onthoudingstheorie
4. Omstandigheden die, onafhankelijk van de proportionele verdeling van de meerwaarde in kapitaal en inkomen, de omvang van de accumulatie bepalen: uitbuitingsgraad van de arbeidskracht, arbeidsproductiviteit, toenemend verschil tussen geïnvesteerd en geconsumeerd kapitaal, grootte van het voorgesloten kapitaal
5. Het zogenaamde arbeidsfonds

Hoofdstuk 23. De algemene wet van de kapitalistische accumulatie

1. De met accumulatie gepaard gaande groei van de vraag naar arbeid bij een ongewijzigde samenstelling van het kapitaal
2. Relatieve afnemings van het variabele deel van het kapitaal bij voortgang van de accumulatie en van de daarmee gepaard gaande concentratie
3. Groeiende productie van een relatieve overbevolking of van een industrieel reserveleger
4. Verschillende bestaansvormen van de relatieve overbevolking. De algemene wet van de kapitalistische accumulatie
5. Illustratie van de algemene wet der kapitalistische accumulatie
 - a. Engeland in de periode 1846-66
 - b. De slechtst betaalde lagen van de Engelse industriële arbeidersklasse (*voeding — behuizing — Londen — Newcastle-upon-Tyne — Bradford — Bristol*)
 - c. Rondtrekkende arbeiders (*behuizing — spoorwegarbeiders — mijnwerkers*)
 - d. Uitwerking van de crises op het best betaalde deel van de arbeidersklasse (*arbeiders op de scheepswerven in het oosten van Londen*)

- e. Het Britse landbouwproletariaat (*de rondtrekkende ploegen*)
- f. Ierland

Hoofdstuk 24. De zogenaamde oorspronkelijke accumulatie

1. Het geheim van de oorspronkelijke accumulatie
2. Onteigening van de grond van de plattelandsbevolking (*omzetting van akkerland in weiden tegen het einde van de vijftiende en in het begin van de zestiende eeuw — de Reformatie en de diefstal der kerkgoederen — omzetting van feodaal eigendom in burgerlijk eigendom — de Restauratie en de Glorious Revolution — diefstal van staatsdomeinen — het gemeenschappelijk bezit en zijn beroving — clearing of estates, omzetting in de Schotse Hooglanden van akkers en van schapen weiden in jachtgebied*)
3. Wrede wetgeving tegen de onteigenden sedert het einde van de vijftiende eeuw. Wetten ter verlaging van het arbeidsloon
4. Genesis van de kapitalistische pachters
5. Terugslag van de omwenteling in de landbouw op de industrie. Schepping van een binnenlandse markt voor het industriële kapitaal
6. Wordingsgeschiedenis van de industriële kapitalist (*koloniale stelsel — systeem van staatsschulden — modern belastingsysteem — stelsel van protectie — kinderroof bij het begin van de grootindustrie*)
7. Historische strekking van de kapitalistische accumulatie

Hoofdstuk 25. De moderne theorie van de kolonisatie

Noten:

[1] In de 2de druk schrijft Lipschits:

Bij de tweede druk van de Nederlandse vertaling

Reeds drie jaar na het verschijnen van deze vertaling bleek een nieuwe druk nodig te zijn. Dit zegt wel iets over de belangstelling, die op het ogenblik in Nederland en in België voor Marx bestaat. Het is een gunstig verschijnsel dat men zich hierbij niet beperkt tot het lezen óver Marx, maar dat naar zijn eigen werken wordt teruggegrepen. We zitten al met zoveel verschillende Marx-interpretaties opgescheept, dat het lezen van Marx zélf verhelderend is. En dat geldt zeer zeker voor het eerste deel van *Het Kapitaal*, dat in een redactioneel artikel in de *Economisch-Statistische Berichten* naar aanleiding van het verschijnen van deze vertaling werd getypeerd als een ‘inleiding voor de beginnende en handboek voor de gevorderde Marx-kenner tegelijk’ (ESB, 22 november 1967, blz. 1175).

De eerste druk van deze vertaling is aanzienlijk duurder geworden dan oorspronkelijk de bedoeling was. Deze uitgave is gelukkig een stuk goedkoper, zodat ze voor meer mensen toegankelijk is geworden.

Ik heb in mijn vertaling geen enkele wijziging aangebracht. Van de vele recensies, die ik heb ontvangen, was er geen enkele met bezwaren tegen de vertaling. Hieruit mag ik concluderen dat de recensenten het boek óf niet hebben gelezen óf dat zij geen grote fouten in de tekst hebben gevonden. Professor Kleerekoper heeft in een bespreking in *Acta Politica* (jaargang III, afl. 2, januari 1968, blz. 178-180) bezwaar gemaakt tegen mijn vertaling van de ondertitel: ‘Een kritische beschouwing van de economische politiek’. Kleerekoper stelde dat de term ‘economische politiek’ doet denken aan zaken als bv. discontopolitiek, hetgeen Marx zeer zeker niet bedoelde. Deze kritiek is juist, maar ik geloof niet dat Kleerekopers voorstel om ‘economische politiek’ te vervangen door ‘theoretische economie’ aanvaardbaar is. Ik heb als tussenoplossing gekozen de ondertitel die in deze tweede druk staat: ‘Een kritische beschouwing over de economie’.

Het is een tussenoplossing, waarmee ik niet geheel vrede heb. Eigenlijk zou er moeten staan:

‘Een kritische beschouwing van de hedendaagse samenleving’. Die vertaling zou echter, zeker voor de titel van het boek, te vrij zijn. Maar ik ben ervan overtuigd dat dit de kern van dit boek is en waarschijnlijk ook de oorzaak van de grote belangstelling voor dit werk in onze tijd. Wie daaraan mocht twifelen kan ik aanraden te beginnen met het lezen van het achtste hoofdstuk. De bewogenheid, waarmee dat hoofdstuk is geschreven, vormt een goede achtergrond voor de meer theoretische aspecten van *Het Kapitaal*.

Leidschendam, augustus 1970

I. Lipschits

Voorwoorden

Verantwoording van de vertaler

In de honderd jaar, die zijn verlopen sinds de eerste druk van deel I van *Das Kapital* verscheen, heeft men dit werk zeer uiteenlopend beoordeeld. Friedrich Engels noemde het ‘de bijbel van de arbeiders’ en Freiligrath, tijdgenoot van Karl Marx, beschouwde het als ‘een soort handleiding voor jonge kooplieden’; Adoratskij schreef dat het ‘het meest revolutionaire geschrift uit de wereldliteratuur’ was en volgens Wilbrandt is het ‘in wezen zuiver professorenwerk.’ [1v] Keynes vond het oninteressant en voor Shaw was het één van de boeken, ‘die de geest van de mensen verandert, wanneer men hen er maar toe kon brengen het te lezen.’

Van een boek, dat zó verschillend beoordeeld werd en wordt, kan men althans vermoeden dat het interessante aspecten bevat. Maar dat alleen is geen voldoende rechtvaardiging voor een nieuwe vertaling van *Das Kapital*.

Er is in de niet-communistische wereld sprake van een hernieuwde belangstelling voor de ideeën en werken van Marx en dit keer bepaald niet alleen bij de socialisten. Harold Wilson, de leider van de Engelse socialisten, heeft eens gezegd dat Marx ‘niet in het minst’ invloed op hem heeft gehad; hij voegde hieraan toe: ‘... je kan de Russen niet leren begrijpen zonder Marx. Maar om heel eerlijk te zijn, heb ik *Das Kapital* nooit gelezen. Ik ben nooit verder gekomen dan pagina twee — dat is waar de voetnoot bijna een pagina lang is.’ [2v]

Het lijkt net alsof men zich in de socialistische partijen van West-Europa geneert voor de marxistische afkomst. Dit is een tamelijk recent verschijnsel. De ideeën en de werken van Marx hebben een enorme invloed uitgeoefend op de arbeidersbeweging. Voor het proletariaat had de leer van Marx iets van een religie. Op dit aspect hebben verschillende schrijvers terecht de nadruk gelegd. Met de ‘onontkoombaarheid van een natuurproces’ zou de burgerlijke samenleving ondergaan en het socialisme zegevieren, zouden de uitbuiters worden uitgebuit, de onteigenaars worden onteigend. Voor de arbeiders is Marx het symbool geweest van de hoop op een menswaardig bestaan. Schumpeter schreef: ‘Op dat moment betekende voor miljoenen mensen de marxistische boodschap van het aardse paradijs van het socialisme een nieuwe lichtstraal en een nieuwe zin des levens.’ [3v]

De invloed van de ideeën van Marx op de arbeidersbeweging is nu, althans in de Westerse wereld, veel minder groot, maar beslist niet afwezig. Alleen kan men er soms aan twifelen of de leiders van de arbeidersbeweging zich wel van deze invloed bewust zijn [4v] In ieder geval zou alleen al in de studie van de geschiedenis van de arbeidersbeweging en in de bestudering

van een deel van de huidige activiteiten van de socialistische partijen en van de vakverenigingen voldoende rechtvaardiging kunnen worden gevonden voor deze vertaling.

Maar er zijn nog verschillende andere oorzaken aan te wijzen voor de hernieuwde belangstelling voor de leer van Marx. Een groot deel van de wereldbevolking leeft onder politieke stelsels, waarbinnen de leer van Marx van staatswege tot de officiële ideologie is gedecreteerd. Zelfs in kringen, waar men sterk afwijzend staat tegenover de ideeën van Marx, is men er nu wel achter dat het zin heeft te trachten in die ideeënwereld door te dringen. Het is natuurlijk niet zo, dat de Russische politiek kan worden begrepen vanuit de leer van Marx, maar wel is die leer één van de bouwstenen van die politiek. Ook voor het inzicht in de problematiek van wat men het ‘communistiche blok’ pleegt te noemen werkt de kennis van de theorieën van Marx verhelderend. Zo noemen de Chinezen, om een voorbeeld te geven, zich ‘de ware lezers van *Das Kapital*’, [5v] waarbij het er voor ons doel niets toe doet of dit al dan geen propagandistisch wapen is in de ‘broederstrijd’ tussen China en Rusland. En de invloed van de leer van Marx beperkt zich niet alleen tot de communistische wereld. Welke invloed heeft die leer bijvoorbeeld op de nationalistische bewegingen in Azië en Afrika? Banning heeft de leer van Marx eens omschreven als de ‘motorische kracht voor massabewegingen in het midden van de twintigste eeuw.’ [6v]

Ten slotte de betekenis van de geschriften van Marx voor de moderne wetenschap. De bestudering van Marx is niet alleen van belang voor economen, maar ook voor politicologen, filosofen, sociologen en historici. Met zijn ideeën heeft Marx vruchtbaar gewerkt op het gehele terrein van de maatschappijwetenschappen. En dat beslist niet alleen bij zijn aanhangers: door de inhoud van zijn ideeën én door de wijze, waarop hij de ideeën uitdroeg, lokte Marx veel verzet uit bij zijn tegenstanders. Hij dwong hen zich te bezinnen op de problemen van maatschappij en samenleving. Belangrijk vooral was de bezinning op de methodiek, waartoe lezing van de werken van Marx aanleiding gaf (en geeft): niet uitsluitend abstracte beschouwingen, maar het leggen van een verbinding met de werkelijke toestanden. Het denken van Marx, zo schrijft De Kadt, heeft de stoot gegeven tot ‘zelfkritiek in de maatschappijwetenschappen.’

Er zijn nog wel meer oorzaken te noemen voor de hernieuwde belangstelling voor de ideeën van Marx. Maar dit is op zichzelf nog geen rechtvaardiging van een vertaling van *Das Kapital*. Er is immers al zo ontstellend veel geschreven over Marx en het marxisme, dat men zich kan afvragen of niet volstaan kan worden met het lezen van boeken over Marx en zijn leer.

Er is al eens gezegd dat een klassiek boek een boek is, waar men alleen nog óver leest. Juist omdat er zo ontzettend veel over dit ‘klassieke boek’ is geschreven, is het gevaarlijk om er alleen óver te lezen. Er bestaan talloze interpretaties van de ideeën uit dit werk; iedereen, die in de afgelopen honderd jaar over *Das Kapital* heeft geschreven — en dat zijn er nogal wat — kwam met een eigen interpretatie. Men heeft *Das Kapital* geparafraseerd en gepopulariseerd, herschreven en vervalst, ‘vereenvoudigd’ en ‘uitgelegd’. Daarom kan het verfrissend werken het boek zélf te lezen. In ieder geval is de lezer dan niet afhankelijk van de interpretatie van een ander [7v]

Daarnaast moet natuurlijk de vraag gesteld worden waarom, als we dan Marx zélf moeten lezen, juist het eerste deel van *Das Kapital*? De beantwoording van die vraag kan eenvoudig zijn. Omdat we in dit werk alle belangrijke elementen van de leer van Marx tegenkomen: het historisch materialisme, arbeidswaarde en meerwaarde, concentratie en accumulatie van kapitaal, uitbuiting, klassenstrijd en revolutie, om maar enkele dingen te noemen. Een van de grote kenners van de ideeën van Marx heeft geschreven: ‘Men kan bij het bestuderen van Marx het beste beginnen met het eerste deel van *Das Kapital*.’ [8v]

Wanneer we aannemen dat het zin heeft ook in Nederland *Das Kapital* weer onder de aandacht te brengen en dat het de moeite loont om door een vertaling de barrière van het

moeizame Duitse taalgebruik van Marx te doorbreken, blijft nog één vraag over: waarom een *nieuwe* vertaling? In het begin van deze eeuw heeft Frank van der Goes dit werk reeds in het Nederlands vertaald[9v] en waarom zou niet kunnen worden volstaan met een herdruk van die vertaling?

Frank van der Goes heeft zonder enige twijfel pioniersarbeid verricht voor de Nederlandse arbeidersbeweging en niet in de laatste plaats door zijn vertaling van *Das Kapital*. Het is jammer dat hij bij het vertalen niet de nauwkeurigheid in acht heeft genomen, die noodzakelijk was. Zijn vertaling is op een groot aantal punten beslist onvolledig en onjuist; zij is ten onrechte klassiek geworden in de Nederlandse arbeidersbeweging. Hierbij denk ik niet in de eerste plaats aan de germanismen. Marx vertalen zonder in germanismen te vervallen is moeilijk en ook in mijn vertaling zullen ze wel voorkomen.[10v] Talloze keren echter heeft Van der Goes gewoon verkeerd vertaald. Deze onjuiste vertalingen kunnen in drie rubrieken worden ondergebracht: I. onjuiste vertalingen, die echter het begrijpen van de theorie van Marx niet in de weg staan; II. onjuiste vertalingen, die het begrijpen van de theorie van Marx moeilijk maken; III. onjuiste vertalingen, die een totaal verkeerde voorstelling geven van de theorie van Marx. Van elk der rubrieken enkele voorbeelden:

I. Deze gevallen komen talloze keren voor. ‘Sturm- und Drangperiode’ (M. p. XII) wordt vertaald met ‘strijdperiode’ (VdG, p. XIV), ‘Baumwolle’ (M., p. XXI) met ‘wol’ (VdG, p. XXIII), ‘phantasmagorisch’ (M., p. 39) met ‘fantastisch’ (VdG, p. 47), ‘féodalité’ (M., p. 48) met ‘Middeleeuwen’ (VdG, p. 58), ‘Naturzusammenhänge’ (M., p. 76) met ‘natuurverschijnselen’ (VdG, p. 91), enzovoort. Volgens Marx ziet Descartes de dingen ‘mit den Augen der Manufakturperiode’ (M., p. 354), Van der Goes laat Descartes de dingen zien ‘met het manufaktuur-oog’ (VdG, p. 414). Van der Goes heeft niet voldoende aandacht geschonken aan het woordgebruik van Marx. Ook hiervan enkele voorbeelden. Wanneer Marx schrijft dat een bepaalde wetgeving ‘römisch kasuistisch verfährt’ (M., p. 262), laat Van der Goes die wetgeving ‘spitsvondig te werk gaan’ (VdG, p. 304). Marx schrijft: ‘Das Kapital feierte seine Orgien’ (M., p. 241) en Van der Goes vertaalt: ‘Het kapitaal vierde hoogtij.’ (VdG, p. 280). Juist door dit soort fouten blijft er van de sfeer van dit werk van Marx weinig over.

II. Nog ernstiger zijn de fouten, waardoor Van der Goes de theorie van Marx moeilijker maakt dan deze is. Dat gebeurt wanneer Van der Goes ‘Monetarsystem’ (M., p. 49) vertaalt met ‘merkantiele stelsel’ (VdG, p. 59), ‘vorgestellte Goldform’ (M., p. 61) met ‘denkbeeldig geld’ (VdG, p. 73), ‘Lebensbedingungen’ (M., p. 99) met ‘levensverhoudingen’ (VdG, p. 118), ‘Verkettung der Verhältnisse’ (M., p. 100) met ‘bestaande verhoudingen’ (VdG, p. 120), ‘Verleger der Handwerksprodukte’ (M., p. 324) met ‘uitgever van handwerksproducten’ (VdG, p. 378), ‘Theilarbeitsmaschinen’ (M., p. 343) met ‘machines voor onderdelen’ (VdG, p. 401), ‘Armee der Hausarbeiter’ (M., p. 439) met ‘leger van huisindustrieelen’ (VdG, p. 513), ‘gesellschaftliche Arbeit’ (M., p. 610) met ‘menselijke arbeid’ (VdG, p. 720), enzovoort. Wanneer Marx spreekt over het ‘funktionelles Dasein’ van het geld (M., p. 93), maakt Van der Goes er het ‘ambtelijk bestaan’ van het geld van (VdG, p. III). Van ‘werkfähigen Glieder der Gesellschaft’ (M., p. 493) maakt van der Goes ‘werkzame leden van de maatschappij’ (VdG, p. 579), terwijl het juist óók gaat om personen, die wel tot werken in staat zijn maar geen werk kunnen vinden. Binnen deze rubriek vallen ook de gevallen, waarbij Van der Goes zonder meer onzin schrijft. Hiervan één voorbeeld. Marx (p. 9) citeert de Italiaan Ferri, die wijst op het belang van verbinding van elementen: een verbinding van aarde, lucht en water wordt in de bodem omgezet in graan; Ferri noemt zo een aantal voorbeelden, onder meer de combinatie van menselijke arbeid en deeltjes metaal, welke kan leiden tot zo’n ingewikkeld apparaat als het repetitie-horloge. Van der Goes geeft van dit laatste voorbeeld de volgende vertaling: ‘... wanneer door de hand des menschen... eenige metaal-deeltjes zich organiseeren om eene herhaling te vormen’ (VdG, p. 13). Hoeveel

mensen zullen bij het lezen van deze passage uit de vertaling van Van der Goes niet gedacht hebben dat de leer van Marx toch wel heel moeilijk is?

III. Ten slotte de rubriek van gevallen, waarin Van der Goes het begrijpen van het werk van Marx werkelijk onmogelijk maakt. Dat gebeurt wanneer Van der Goes ‘Waarenwerthe’ (M., p. 61) vertaalt met ‘waardemassa’s (VdG, p. 73), ‘Produktionsmittel’ (M., p. 70) met ‘arbeidsmiddelen’ (VdG, p. 84), ‘Mehrwert’ (M., p. 270) met ‘waarde’ (VdG, p. 312), ‘Arbeiter’ (M., p. 294) met ‘productiemiddelen’ (VdG, p. 342), ‘Gesellschaft’ (M., p. 317) met ‘arbeid’ (VdG, p. 370), ‘Kapital’ (M., p. 326) met ‘kapitalist’ (VdG, p. 381), ‘Mehrarbeit’ (M., pp. 372, 571) met ‘meerwaarde’ (VdG, pp. 436, 674), ‘Arbeiter’ (M., p. 392) met ‘arbeid’ (VdG, p. 460), ‘Arbeitstag’ (M., p. 493) met ‘arbeid’ (VdG, p. 579), ‘Produktionsprozess’ (M., p. 542) met ‘productie’ (VdG, p. 638), ‘Ueberkonsumption’ (M., p. 599) met ‘onderconsumtie’ (VdG, p. 707), enzovoort. Van ‘ganz in derselben Art’ (M., p. 503) maakt Van der Goes ‘een geheel ander ding’ (VdG, p. 592) en van ‘Maximum’ (M., pp. 273, 706) een ‘minimum’ (VdG, pp. 315, 826). De wiskundige term ‘extreem’ (M., p. 478) wordt bij Van der Goes ‘een te veel’ (VdG, p. 561), wanneer juist een minimum wordt bedoeld en het ‘zu niedrig geschätzte Metall’ (M., p. 61) vertaalt Van der Goes als het ‘te hoog geschatte metaal’ (VdG, p. 74). De term ‘Minderwerth’ (M., p. 125) — duidelijk in tegenstelling tot ‘Mehrerwerth’ — wordt bij Van der Goes ‘waardeverlies’ (VdG, p. 149) en ‘Ueberarbeit’ (M., p. 197) wordt vertaald met ‘meerarbeid’ (VdG, p. 229), welke laatste uitdrukking toch uitsluitend moet worden gehanteerd als vertaling van ‘Mehrarbeit’. In de theorie van Marx is het onderscheid tussen manufactuur en industrie essentieel, maar Van der Goes vertaalt ‘Manufakturarbeiter’ (M., p. 240) met ‘industriearbeiders’ (VdG, p. 279). En dan ga ik maar niet in op de fouten, die Van der Goes maakt bij de herleiding van Engelse geldeenheden in Nederlandse.

Verder heeft Van der Goes een aantal noten op een verkeerde plaats gezet en talloze keren heeft hij stukken zonder meer weggelaten. Wanneer we ons alleen beperken tot weggelaten stukken, die tien of meer woorden omvatten, kunnen in de vertaling van Van der Goes ten minste vijftig plaatsen worden aangewezen waar dit het geval is, variërende van een enkele zin tot gehele alinea’s.

Hiermee hoop ik voldoende te hebben aangetoond dat niet kon worden volstaan met een herdruk van de vertaling van Van der Goes.

De eerste druk van het eerste deel van *Das Kapital* verscheen in 1867 bij de uitgever Otto Meissner in Hamburg. Een tweede druk volgde in 1872 bij dezelfde uitgever. In de jaren 1872-75 verscheen een Franse vertaling van J. Roy. Marx was met de vertaling niet tevreden en hij heeft deze geheel bewerkt, zodat ook deze Franse uitgave beschouwd kan worden als een nieuwe, door Marx verzorgde druk. Karl Marx stierf op 14 maart 1883. In november 1883 kwam bij Meissner de derde druk van deel I van *Das Kapital* uit, die door Friedrich Engels werd verzorgd.

Marx had in een exemplaar van *Das Kapital* in de kantlijn allerlei aantekeningen en verbeteringen aangebracht. Op basis van deze aantekeningen en verbeteringen én op basis van de bewerking door Marx van de Franse vertaling van Roy verzorgde Engels een herziene vierde druk, die in 1890 bij Meissner verscheen. Na 1890 zijn er nog vele andere drukken verschenen, zowel bij Meissner (waar de tekst van de vierde druk gehandhaafd werd) als bij andere uitgevers. Bekend werd vooral de door Karl Kautsky verzorgde volksuitgave, die in 1921 bij Dietz (Stuttgart) verscheen. Deze volksuitgave leek me niet geschikt als basis voor een nieuwe Nederlandse vertaling, aangezien Kautsky gemeend heeft hier en daar Marx te moeten corrigeren[11v]

Voor deze nieuwe Nederlandse vertaling heb ik me gebaseerd op de vierde, door Engels verzorgde druk (Meissner, 1890). Deze druk is in zijn geheel vertaald, waarbij ik mede gebruik heb gemaakt van de vertaling van Van der Goes, van de door Marx bewerkte Franse

vertaling van J. Roy, van de Engelse vertaling van E. en C. Paul en van de door Kautsky verzorgde volksuitgave, vooral wat betreft drukfouten en anglicismen. Alleen het eerste deel van *Das Kapital* ('Der Produktionsprozess des Kapitals') is vertaald. Na de dood van Marx verzorgde Engels in 1885 de uitgave van het tweede deel ('Der Zirkulationsprozess des Kapitals') en in 1894 de uitgave van het derde deel ('Der Gesamtprozess der kapitalistischen Produktion').

Iedere vertaling is een interpretatie van de oorspronkelijke tekst. Ik heb de tekst van de vierde druk zo letterlijk mogelijk vertaald en ik heb ernaar gestreefd noch Marx, noch de Nederlandse taal geweld aan te doen. Echter alleen al de stijl van Marx maakte het onmogelijk om altijd aan beide eisen tegelijk te voldoen. Zelfs heb ik vaak 'slecht Nederlands' verkozen ten einde de sfeer van de stijl van Marx in de vertaling over te brengen. Zo spreekt Marx bijvoorbeeld van 'moralische Verschleiss' van machines. Dit zou, in 'goed Nederlands', kunnen worden vertaald met de uitdrukking 'economische slijtage'. Maar op die manier zou de vertaling van dit werk van Marx te 'glad' worden. Ik heb het mede als taak gezien de door Marx tot uitdrukking gebrachte verontwaardiging in zijn beschrijving van het kapitalistische systeem in de vertaling óók te laten doorklinken.

De vertaling van economische termen leverde soms moeilijkheden op. Zo gebruikt, om een voorbeeld te geven, Marx de term 'Schatzbildung', waarvoor 'oppotting' een economisch verantwoorde vertaling zou zijn geweest. Ná Keynes heeft de term oppotting echter een betekenis gekregen die, naar mijn gevoel, niet de 'Schatzbildung' van Marx dekt. De vertaling 'oppotting' zou te modern hebben aangedaan en daarom heb ik 'schatvorming' aangehouden.

Deze vertaling is integraal. Marx citeert vele schrijvers in hun oorspronkelijke taal: Latijn, Grieks, Frans, Engels, Italiaans. Uiteraard zijn ook die citaten vertaald. Daarnaast gebruikte Marx vele Engelse en Franse uitdrukkingen om zijn aanvallen op personen en toestanden venijniger te maken; deze heb ik in de oorspronkelijke vertaling laten staan en een vertaling tussen haakjes toegevoegd. Engelse maten, gewichten en munteenheden zijn gehandhaafd. Slechts een heel enkele keer heb ik iets aan de tekst toegevoegd. In alle gevallen is dit gebeurd in een niet-genummerde voetnoot, waaraan bovendien is toegevoegd: 'Noot van de vertaler.' Foutieve spelling in titels van boeken en van namen van personen heb ik zonder meer verbeterd.

Marx had de gewoonte eigen opmerkingen te plaatsen binnen de door hem gegeven citaten. In de Duitse tekst van *Das Kapital* is dit gemakkelijk te herkennen, omdat bijvoorbeeld binnen een citaat in de Franse taal een opmerking in het Duits opvalt. Aangezien alle citaten zijn vertaald, zouden deze opmerkingen van Marx zelf moeilijk te onderkennen zijn. Daarom heb ik achter dergelijke opmerkingen van Marx het teken '-M.' geplaatst. Af en toe citeert Marx andere schrijvers in een door hem gegeven Duitse vertaling. Bij de vertaling heb ik me gebaseerd op de door Marx gegeven tekst, ook al geeft Marx vaak een — om het zachtjes uit te drukken — sterk gekleurde vertaling. Ik zal me tot twee voorbeelden beperken. Van het neutrale Engelse woord 'builder' maakt Marx de emotioneel geladen term 'Bauspekulant' **[12v]** en het Engelse woordje 'wet' vertaalt hij met 'nass wie die Ratten.' **[13v]**

Ongeacht of men de theorieën van Marx geheel, niet geheel of geheel niet onderschrijft, zal men toch moeten erkennen dat het eerste deel van *Das Kapital* een belangrijk werk is, waarvan in de afgelopen honderd jaar een grote invloed is uitgegaan op tal van gebieden van het maatschappelijk leven. Men kan er over twisten of dit werk vandaag nog belangrijk is. Ik meen dat dit wél het geval is, al was het alleen maar omdat de kennis van de leer van Marx een onmisbare achtergrond is voor een goed begrip van de moderne geschiedenis en van een deel van de huidige internationale politiek.

Dr. L. van der Land heeft het manuscript van de vertaling gelezen en hij heeft vele nuttige op- en aanmerkingen gemaakt, waarvoor ik hem bijzonder dankbaar ben. Uiteraard blijf ik voor de vertaling verantwoordelijk.

Zonder steun en hulp van mijn vrouw was deze vertaling nooit tot stand gekomen. Zij heeft actief meegewerkt aan de vertaling, in het bijzonder wat betreft de stijl en de strijd tegen de germanismen. Voor haar hebben termen als zondagsarbeid, nachtarbeid, vrouwenarbeid, overmatige arbeid en uitbuiting naar ik vrees een al te reële betekenis gekregen. Dank zij haar geduld en steun is het niet tot een revolutie gekomen.

Haifa, februari 1967

I. Lipschits

Opedragen aan mijn onvergetelijke vriend

WILHELM WOLFF

de moedige, trouwe en nobele kampioen van het proletariaat. Geboren in Tarnau op 21 juni 1809, op 9 mei 1864 te Manchester in ballingschap gestorven

Voorwoord bij de eerste druk

Het werk, waarvan ik hier het eerste deel aan het publiek voorleg, is het vervolg op mijn *Zur Kritik der politischen Oekonomie*, dat in 1859 verscheen. Het lange tijdsverloop tussen begin en vervolg is te wijten aan een langdurige ziekte, die telkens weer mijn werkzaamheden onderbrak.

In het eerste hoofdstuk van dit deel wordt de inhoud van het hierboven genoemde werk samengevat. Dit heb ik niet alleen gedaan terwille van de samenhang en de volledigheid. De vormgeving werd verbeterd. Voor zover dit ook maar enigszins mogelijk was heb ik zaken, die in het vroegere geschrift slechts werden aangestipt, in dit werk verder ontwikkeld, terwijl — omgekeerd — vroeger uitvoerig beschreven punten slechts even worden vermeld. De gedeelten, handelende over de geschiedenis van de waarde- en geldtheorie, vervallen hier uiteraard in hun geheel. De lezer van het vroegere werk zal in de noten bij het eerste hoofdstuk echter nieuwe bronnen voor de geschiedenis van die theorie vinden.

Voor iedere tak van wetenschap geldt dat alle begin moeilijk is. Het eerste hoofdstuk, in het bijzonder het gedeelte over de analyse van de waar, zal derhalve het moeilijkst zijn. De analyse van de waardesubstantie en van de waardegrootte heb ik zoveel mogelijk gepopulariseerd. **[a]** De waardevorm, die in zijn voltooide gedaante de geldvorm is, is vrij onbeduidend en eenvoudig. Toch heeft de menselijke geest meer dan 2000 jaar tevergeefs gepoogd deze vorm te doorgronden, terwijl men er daarentegen wel in slaagde begrippen met een rijkere inhoud en van een meer gecompliceerd karakter althans ten naaste bij te analyseren. Hoe kan dit? Omdat het ontwikkelde lichaam gemakkelijker te bestuderen is dan de lichaamscel. Daarbij komt dat bij de analyse van economische vormen noch de microscoop, noch chemische reagentia bruikbaar zijn. Het vermogen tot abstraheren moet beide vervangen. Voor de burgerlijke maatschappij is echter de warenvorm van het arbeidsproduct of de waardevorm van de waar de economische celvorm. Voor een leek bestaat de analyse van deze vorm schijnbaar uit louter spitsvondigheden. Inderdaad gaat het hier om spitsvondigheden, maar dan in dezelfde betekenis als het in de microscopische anatomie om spitsvondigheden gaat.

Met uitzondering van het gedeelte over de waardevorm zal men derhalve tegen dit boek niet de klacht kunnen uiten moeilijk begrijpelijk te zijn. Natuurlijk ga ik hierbij uit van lezers, die iets nieuws willen leren en dus ook zelf willen denken.

De fysicus observeert de natuurkundige processen daar, waar zij in de meest pregnante vorm en het minst door storende invloeden vertroebeld voorkomen óf — indien mogelijk — experimenteert hij onder voorwaarden, die een zuiver verloop van het proces waarborgen. In dit werk heb ik mij tot taak gesteld de kapitalistische productiewijze en de daarbij behorende productieverhoudingen en maatschappelijke verhoudingen te onderzoeken. Haar klassieke verblijfplaats is tot op heden Engeland. Dit is de reden waarom Engeland het belangrijkste voorbeeld vormt bij mijn theoretische uiteenzettingen. Mocht de Duitse lezer echter schijnheilig zijn schouders ophalen over de toestanden, waaronder de Engelse industrie- en landarbeiders leven, of mocht hij zich daarbij optimistisch in slaap sussen met de redenering dat in Duitsland de zaken er bij lange na niet zo ernstig voorstaan, dan moet ik hem toeroepen: *De te fabula narratur!* (Het verhaal is op uzelf van toepassing!)

Op zichzelf gaat het niet om de hogere of lagere graad van ontwikkeling van de maatschappelijke tegenstellingen, die uit de natuurwetten van de kapitalistische productie voortvloeien. Het gaat om die wetten zelf, het betreft deze met ijzeren noodzakelijkheid werkende en constant werkzame tendenties. Het industrieel meer ontwikkelde land toont het minder ontwikkelde land slechts het beeld van de eigen toekomst.

Maar afgezien hiervan geldt het volgende: waar bij ons de kapitalistische productie volledig is ingeburgerd, bijvoorbeeld in de echte fabrieken, is de situatie veel slechter dan in Engeland. Dit komt, doordat het tegenwicht van de fabriekswetgeving ontbreekt. Op alle andere gebieden hebben wij, zoals de gehele rest van het continentale West-Europa, niet slechts te lijden onder de ontwikkeling van de kapitalistische productie, maar ook onder haar gebrekkige ontwikkeling. Behalve de uit de moderne ontwikkeling voortvloeiende noden ondergaan wij ook nog de verdrukking van een gehele reeks overgeërfde noodtoestanden, ontstaan door het voortwoekeren van verouderde, overleefde productiewijzen met hun nasleep van anachronistische maatschappelijke en politieke verhoudingen. Wij hebben niet slechts onder de levenden, maar ook onder de doden te lijden. *Le mort saisit le vif!* (De dode grijpt de levende!)

De sociale statistiek van Duitsland en van de rest van het continentale West-Europa is, vergeleken met die van Engeland, erbarmelijk. Desalniettemin wordt door die statistiek de sluier juist voldoende opgelicht om het vermoeden te rechtvaardigen, dat er een medusahoofd achter zit. We zouden schrikken van de bij ons heersende toestanden wanneer onze regeringen en volksvertegenwoordigingen, evenals in Engeland, commissies zouden benoemen, die een onderzoek moesten instellen naar de economische verhoudingen; wanneer die commissies evenals in Engeland met dezelfde ruime bevoegdheden werden bekleed teneinde achter de waarheid te komen; wanneer het lukte voor dit doel even bekwame, onpartijdige en niets en niemand ontziende mannen te vinden als de Engelse fabrieksinspecteurs, als de medische rapporteurs over de *Public Health* (volksgezondheid), als de leden van de Engelse commissies van onderzoek inzake vrouwen- en kinderarbeid, behuizing, voeding, enzovoort. Perseus had een nevelkap nodig om de monsters te vervolgen. Wij trekken de nevelkap diep over onze oren en ogen teneinde het bestaan van het monster te kunnen loochenen.

Men mag zich hierover geen verkeerde voorstellingen maken. Zoals de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog in de achttiende eeuw de stormklok luidde voor de Europese middenklasse, zo luidde de Amerikaanse burgeroorlog in de negentiende eeuw de stormklok voor de Europese arbeidersklasse. In Engeland is dit omwentelingsproces duidelijk waarneembaar. Op een bepaald hoogtepunt zal dit op het vasteland terugslaan. Al naar gelang het ontwikkelingsstadium van de arbeidersklasse zal deze een meer meedogenloze of een meer menselijke vorm aannemen. Afgezien van hogere motieven is het dus, met het oog op

hun eigen belangen, een dwingende noodzaak voor de nu heersende klassen alle wettelijk te controleren hindernissen, die de ontwikkeling van de arbeidersklasse in de weg staan, op te ruimen. Ik heb mede daarom de geschiedenis, de inhoud en de resultaten van de Engelse fabriekswetgeving zulk een uitvoerige plaats in dit boek gegeven. Het is noodzakelijk en mogelijk dat het ene volk van het andere leert. Ook wanneer een maatschappij de natuurwet van haar ontwikkeling op het spoor is gekomen — en het uiteindelijke doel van dit werk is de onthulling van de economische ontwikkelingswet van de moderne maatschappij — kan zij de natuurlijke ontwikkelingsfase noch overslaan noch bij verordening afschaffen. Zij kan echter wel de geboorteweëen korter maken en verzachten.

Ter vermindering van mogelijke misverstanden het volgende. De figuren van kapitalist en grondbezitter worden door mij geenszins rooskleurig geschetst. Het gaat hier echter slechts om personen voor zover zij de personificatie zijn van economische categorieën, dragers van bepaalde klassenverhoudingen en belangen. Uitgaande van mijn standpunt, volgens welke de ontwikkeling van de economische vorming van de maatschappij als een natuurhistorisch proces moet worden gezien, kan men waarlijk de enkeling niet verantwoordelijk stellen voor verhoudingen, waarvan hij het maatschappelijke voortbrengsel blijft, hoezeer hij zich er zelf ook boven verheven mag achten.

Op het terrein van de economische politiek ontmoet het vrije wetenschappelijke onderzoek niet slechts dezelfde vijanden als op alle andere gebieden. Het eigenaardige karakter van de te behandelen stof roept de meest heftige, bekrompen en hatelijke hartstochten van het menselijk gemoed, de razernij van de particuliere belangen in het geweer. De anglicaanse kerk schenkt bijvoorbeeld eerder vergiffenis voor een aanval op 38 van de 39 geloofsartikelen dan op een negendertigste van haar inkomen. Op het ogenblik is het atheïsme, vergeleken met de kritiek op de traditionele eigendomsverhoudingen, zelfs een *culpa levis* (lichte zonde). Onmiskenbaar is hier echter sprake van een vooruitgang. In dit verband wijs ik bijvoorbeeld op het enige weken geleden verschenen blauwboek *Correspondence with Her Majesty's Missions Abroad, regarding Industrial Questions and Trades' Unions*. Hierin verklaren de buitenlandse vertegenwoordigers van de Engelse Kroon onomwonden dat in Duitsland, Frankrijk, kortom in alle beschaafde landen van het Europese vasteland, op even duidelijke en onvermijdelijke wijze als in Engeland een verandering plaatsvindt in de bestaande verhoudingen van kapitaal en arbeid. Tegelijkertijd verklaarde de heer Wade, vice-president van de Verenigde Staten van Noord-Amerika, aan de overzijde van de Atlantische Oceaan tijdens een openbare bijeenkomst: na de afschaffing van de slavernij is de wijziging in de verhoudingen van kapitaal en grondbezit aan de orde! Dit zijn tekenen des tijds, die zich niet laten verhullen door purperen mantels of zwarte pijen. Zij betekenen niet dat morgen wonderen zullen plaatsvinden. Zij tonen ons hoe zelfs onder de heersende klassen langzamerhand het vermoeden ontstaat, dat de huidige maatschappij geen bestendig kristal is, maar een voor verandering vatbare en voortdurend aan het ontwikkelingsproces onderhevig organisme.

Het tweede deel van dit werk zal aan het omloopproces van het kapitaal (Boek II) en aan de organisatie van het volledige proces (Boek III) zijn gewijd, terwijl in het derde en laatste deel de geschiedenis van de theorie (Boek IV) zal worden behandeld.

Ieder oordeel van wetenschappelijke kritiek is mij welkom. Wat betreft de vooroordelen van de zogenaamde openbare mening, waaraan ik nimmer enige concessie heb gedaan, geldt ook nu weer voor mij de zinspreuk van de grote Florentijn: *Segui il tuo corso, e lascia dir le genti!* (Gaat uw eigen weg en laat de mensen praten!)

Londen, 25 juli 1867

Karl Marx

Bij de tweede druk

De economische politiek bleef in Duitsland tot op heden een uitheemse wetenschap. Gustav von Gülich heeft in de *Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe usw.*, met name in de in 1830 verschenen eerste twee delen van zijn werk, reeds grotendeels de historische omstandigheden uiteengezet, die de ontplooiing van de kapitalistische productiewijze en daardoor tevens de opbouw van de moderne burgerlijke maatschappij bij ons belemmerde. Hierdoor ontbrak het de economische politiek aan een levendige grondslag. Zij werd als een afgewerkte waar uit Engeland en Frankrijk geïmporteerd; haar Duitse professoren bleven leerlingen. De theoretische uiteenzetting van een vreemde werkelijkheid veranderde onder hun handen tot een verzameling dogma's, welke door hen in de geest van de hun omringende kleinburgerlijke wereld werd uitgelegd, dus verkeerd werd uitgelegd. Het niet geheel te onderdrukken gevoel van wetenschappelijke onmacht en het griezelige bewustzijn op een waarlijk onbekend terrein te moeten schoolmeesteren trachtte men te verbergen onder de praal van literair-historische geleerdheid of door bijmenging van vreemde bouwstoffen, ontleend aan de zogenaamde kameralistiek, een allegaartje van verschillende soorten van kennis, welke het vagevuur vormde voor de ongelukkige kandidaat voor de Duitse bureaucratie.

Sinds 1848 is de kapitalistische productie in Duitsland snel tot ontwikkeling gekomen; zij laat nu reeds haar bedrieglijke bloesem zien. Maar het lot bleef onze vaklieden ongenadig. Zolang zij onbevangen economische politiek konden bedrijven, ontbraken in de Duitse werkelijkheid de moderne economische verhoudingen. Zodra deze verhoudingen tot stand kwamen, geschiedde dit onder omstandigheden die hun onbevangen studie binnen de burgerlijke gezichtskring niet langer toelieten. Voor zover de economische politiek burgerlijk is — dat wil zeggen dat zij de kapitalistische ordening foutief opvat als de absolute en laatste gedaante van de maatschappelijke productie in plaats van een historisch voorbijgaande trap van ontwikkeling — kan zij slechts wetenschap blijven zolang de klassenstrijd latent blijft, of zich slechts sporadisch openbaart.

Laten wij als voorbeeld Engeland nemen. Haar klassieke economische politiek valt in de periode van de nog niet tot ontwikkeling gekomen klassenstrijd. Haar laatste grote vertegenwoordiger, Ricardo, neemt eindelijk bewust de tegenstelling van de klassenbelangen — arbeidsloon en winst, winst en grondrente — tot uitgangspunt van zijn onderzoekingen, waarbij hij deze tegenstelling op naïeve wijze als een maatschappelijke natuurwet ziet. Hierdoor was echter ook de burgerlijke economische wetenschap bij haar laatste, onoverschrijdbare grenzen aangekomen. Nog tijdens het leven van Ricardo en in tegenstelling met hem kwam de kritiek in de persoon van Sismondi op. **[b]**

De daaropvolgende periode van 1820 tot 1830 werd in Engeland gekenmerkt door een wetenschappelijke levendigheid op het gebied van de economische politiek. Het was zowel de periode van vulgarisatie en uitwerking van de Ricardiaanse theorie als van haar strijd met de oude school. Er vonden schitterende gevechten plaats. Aangezien de polemiek voor het grootste deel over tijdschriften, gelegenheids geschriften en pamfletten verspreid was, zijn de in die tijd geleverde prestaties op het Europese vasteland weinig bekend. Het onbevangen karakter van deze polemiek — hoewel de theorie van Ricardo bij wijze van uitzondering ook reeds als wapen tegen de burgerlijke economie dienst deed — vindt haar verklaring in de omstandigheden van die tijd. Enerzijds was de grote industrie zelf nauwelijks de kinderschoenen ontwassen, hetgeen al bewezen wordt door het feit dat pas met de crisis van 1825 de periodieke kringloop van haar moderne ontwikkeling een aanvang nam. Anderzijds moest de klassenstrijd tussen kapitaal en arbeid wel op de achtergrond blijven: politiek door de strijd tussen de om de Heilige Alliantie geschaarde regeringen en adel en de door de bourgeoisie geleide volksmassa, economisch door de twist tussen het industriële kapitaal en het aristocratische grondbezit, welke twist in Frankrijk achter de tegenstelling tussen klein- en grootgrondbezit schuil ging, in Engeland echter met de kwestie van de graanwetten in het openbaar uitbrak. De literatuur van de economische politiek in Engeland gedurende deze periode doet ons denken aan de economische *Sturm- und Drangperiode* in Frankrijk na de dood van dr. Quesnay, maar dan zoals een warme nazomer ons doet denken aan de lente. In het jaar 1830 trad eens en voor al de beslissende crisis in.

De bourgeoisie had in Frankrijk en Engeland de politieke macht veroverd. Van toen af aan nam de klassenstrijd praktisch en theoretisch voortdurend meer geprononceerde en steeds dreigender vormen aan. Deze klassenstrijd luidde de doodslok over de wetenschappelijke burgerlijke economie. Het ging er nu niet meer om of deze of gene stelling juist was, maar of die stelling voor het kapitaal nuttig of schadelijk was, geschikt of hinderlijk, toegestaan of niet. In plaats van het belangeloze onderzoek kwam het betaalde gezwets, in plaats van het onpartijdige wetenschappelijk onderzoek het slechte geweten en de kwade bedoelingen van de apologie. Evenwel bezaten zelfs de opdringerige traktaatjes die de Anti-Corn-Law-League, met de fabrikanten Cobden en Bright aan het hoofd, de wereld in slingerde, zoal geen wetenschappelijke, dan toch in ieder geval een historische waarde door hun polemiek tegen de grondbezittende aristocratie. Ook deze laatste stekel werd door de vrijhandelwetgeving van Sir Robert Peel aan de burgermanseconomie ontnomen.

De revolutie op het Europese vasteland van 1848 vond ook in Engeland haar weerslag. Mannen, die nog aanspraak maakten op wetenschappelijke betekenis en meer wilden zijn dan loutere sofisten en sycofanten van de heersende klasse, trachtten de economische politiek in overeenstemming te brengen met de nu niet langer dood te zwijgen aanspraken van het proletariaat. Hieruit ontsproot een geesteloos syncretisme, welke het beste werd vertegenwoordigd door John Stuart Mill. Het is het bankroet van de 'burgerlijke' economie, zoals door de grote Russische geleerde en criticus N. Tschernyschewski in zijn werk *Umriss der politischen Oekonomie nach Mill* reeds op meesterlijke wijze werd uiteengezet.

In Duitsland kwam de kapitalistische productiewijze tot rijpheid nadat haar antagonistisch karakter zich reeds luidruchtig in Frankrijk en Engeland door historische worstelingen

geopenbaard had, terwijl het Duitse proletariaat reeds een meer vastbesloten, theoretisch klassenbewustzijn bezat dan de Duitse bourgeoisie. Zodra hier een burgerlijke wetenschap van de economische politiek mogelijk scheen te worden, was zij daardoor weer onmogelijk geworden.

Onder deze omstandigheden verdeelden de woordvoerders van deze burgerlijke wetenschap zich in twee groepen. De ene groep, schrandere, praktische en op verdiensten beluste lieden, schaarden zich achter het vaandel van Bastiat, de oppervlakkigste en daardoor meest geslaagde vertegenwoordiger van de vulgair-economische apologie; de andere groep, trots op de professorale waardigheid van hun wetenschap, volgden John Stuart Mill in zijn pogingen het onverzoenbare te verzoenen. Evenals in de klassieke periode van de burgerlijke economie bleven de Duitsers ook in de periode van haar verval slechts leerlingen, na-apers en na-praters, kleine marskramers van de buitenlandse groothandel.

Door de eigenaardige historische ontwikkeling van de Duitse maatschappij bleef hier iedere oorspronkelijke, verdere ontwikkeling van de ‘burgerlijke’ economie uitgesloten, echter niet haar — kritiek. Als een dergelijke kritiek al een klasse vertegenwoordigt, kan zij slechts de klasse vertegenwoordigen wier historische roeping in de omverwerping van de kapitalistische productiewijze en in de afschaffing van de klassen ligt — het proletariaat.

De geleerde en ongeleerde woordvoerders van de Duitse bourgeoisie hebben aanvankelijk getracht *Het Kapitaal* dood te zwijgen, zoals hen dat met mijn vroegere geschriften gelukt was. Toen deze tactiek niet meer met de tijdsomstandigheden in overeenstemming bleek te zijn schreven zij, onder het voorwendsel kritiek op mijn boek uit te oefenen, handleidingen ‘ter geruststelling van het burgerlijke geweten’; maar zij vonden in de arbeiderspers — zie bijvoorbeeld de opstellen van Josef Dietzgen in de *Volksstaat* — strijders, die hen de baas waren en die zij tot op heden het antwoord schuldig bleven. [c]

In het voorjaar van 1872 verscheen in Petersburg een voortreffelijke Russische vertaling van *Het Kapitaal*. De oplage van 3.000 exemplaren is nu al bijna uitverkocht. Reeds in 1871 kwalificeerde de heer N. Sieber, hoogleraar in de economische politiek aan de Universiteit van Kiev, in zijn boek *Ricardo's theorie van de waarde en van het kapitaal enz.* mijn theorie van de waarde, het geld en het kapitaal in zijn als de noodzakelijke verdere ontwikkeling van de leer van Smith en Ricardo. Bij het lezen van zijn degelijke boek wordt de West-Europese lezer verrast zijn consequent vasthouden aan een zuiver theoretisch standpunt.

De in *Het Kapitaal* gevolgde methode is niet goed begrepen, zoals wel wordt bewezen door de elkaar tegensprekende opvattingen dienaangaande.

Zo werpt de *Revue Positiviste* (Paris) mij enerzijds het verwijt voor de voeten dat ik de economie metafysisch behandel, anderzijds dat — kan men het raden? — ik mij beperk tot een louter kritische ontleding van het bestaande in plaats van recepten (in de geest van Comte?) uit te schrijven voor de gaarkeuken van de toekomst. Tegen het verwijt van de metafysica schrijft professor Sieber: ‘Voor zover het de eigenlijke theorie betreft is de methode van Marx de deductieve methode van de gehele Engelse school, wier gebreken en deugden de beste theoretische economen gemeen hebben.’ De heer M. Block — *Les Théoriciens du Socialisme en Allemagne. Extrait du Journal des Économistes, juillet et août 1872* — komt tot de ontdekking dat mijn methode analytisch is; hij schrijft onder andere: ‘Door dit werk plaatst de heer Marx zich onder de grootste analytische geesten.’ De Duitse recensenten huilen natuurlijk over het Hegelse sofisme. De in Petersburg verschijnende *Europese Bode* schrijft in een artikel, dat uitsluitend de methode van *Het Kapitaal* tot onderwerp heeft (meinummer 1872, pp. 427-436) dat mijn methode van onderzoek strak realistisch is, maar mijn manier van uiteenzetting ongelukkigerwijs Duits-dialectisch. In dit artikel wordt gezegd: ‘Op het eerste gezicht, wanneer men naar de uiterlijke vorm van uiteenzetting kijkt, is Marx de grootste ideaalfilosoof en wel in de Duitse, dat wil zeggen de slechte betekenis van het woord. In feite is hij echter oneindig meer realistisch dan

al zijn voorgangers in de economische kritiek... Men kan hem op geen enkele wijze een idealist noemen.' Ik kan de weledele schrijver van dit artikel niet beter beantwoorden dan met enkele citaten uit zijn eigen kritiek, die bovendien mijn lezers, voor wie het oorspronkelijke Russisch niet toegankelijk is, zouden kunnen interesseren.

Na een citaat uit het voorwoord van mijn *Zur Kritik der politischen Oekonomie* (Berlin 1859, p. IV-VII), waar ik de materialistische grondslag van mijn methode heb uiteengezet, vervolgt de weledele schrijver:

'Voor Marx is slechts één zaak van belang: de wet te vinden van de verschijnselen, die het onderwerp van zijn onderzoek vormen. En voor hem is niet slechts van belang de wet, die die verschijnselen beheerst voor zover zij een voltooide vorm bezitten en onderling tot elkaar in een bepaald verband staan, zoals in een gegeven periode kan worden waargenomen. Voor hem is in de allereerste plaats van belang de wet van de verandering van die verschijnselen, van hun ontwikkeling, dat wil zeggen van de overgang van de ene vorm in de andere, van de ene ordening van hun verband in de andere. Heeft hij eenmaal deze wet ontdekt, dan onderzoekt hij tot in de bijzonderheden de gevolgen, waarin deze wet zich in het maatschappelijk leven uit... Dientengevolge geeft Marx zich slechts moeite voor een enkele zaak: door een nauwkeurig wetenschappelijk onderzoek de noodzakelijkheid aantonen van bepaalde ordeningen van maatschappelijke verhoudingen en zo juist mogelijk de feiten te constateren, die hem dienen als uitgangspunt en als steunpunt. Hiervoor is het geheel en al voldoende wanneer hij met de noodzakelijkheid van de huidige ordening tegelijkertijd de noodzakelijkheid van een andere ordening aantoont, waarin de eerste onvermijdelijk moet overgaan, onverschillig of de mensen dit al dan niet geloven, zich hiervan al dan niet bewust zijn. Marx ziet de maatschappelijke beweging als een natuurhistorisch proces, beheerst door wetten die onafhankelijk zijn van de wil, van het bewustzijn en van het voornemen van de mensen, maar die eerder omgekeerd hun wil, hun bewustzijn en hun voornemens bepalen... Wanneer het bewuste element in de cultuurgeschiedenis zulk een ondergeschikte rol speelt, dan spreekt het vanzelf dat de kritiek, die de cultuur zelve tot thema heeft, minder dan iets anders een bepaalde vorm of een bepaald resultaat van het bewustzijn tot grondslag kan hebben. Dat wil zeggen dat niet de idee, maar slechts het uiterlijke verschijnsel haar tot uitgangspunt kan dienen. De kritiek zal zich beperken tot de vergelijking en de confrontatie van een feit niet met de idee, maar het andere feit. Voor haar is slechts van belang dat beide feiten zo nauwkeurig mogelijk worden onderzocht en, vergeleken met elkaar, werkelijk verschillende momenten van ontwikkeling vormen; van het grootste belang is echter dat de reeks van ordeningen, de opeenvolging en de relatie, waarin de ontwikkelingsstadia verschijnen, op niet minder nauwkeurige wijze worden nagevorst. Maar, zal men zeggen, de algemene wetten van het economisch leven blijven dezelfde, ongeacht of men ze op het heden of op het verleden toepast. Maar dat is nu net wat Marx ontkent. Volgens hem bestaan zulke abstracte wetten niet... Naar zijn mening bezit integendeel iedere historische periode zijn eigen wetten... Zodra het leven een bepaalde ontwikkelingsperiode achter de rug heeft, uit het ene stadium in het andere is overgegaan, zal het ook door andere wetten worden beheerst. Anders gezegd: het economisch leven toont ons een aan de ontwikkelingsgeschiedenis op andere gebieden van de biologie analoog verschijnsel... De oude economen miskenden de aard van de economische wetten toen zij deze vergeleken met de wetten uit de natuurkunde en uit de chemie... Een diepere analyse van de verschijnselen bewees dat sociale organismen zich van elkaar evenzeer onderscheiden als de organismen van planten en dieren... Ja, één en hetzelfde verschijnsel is, ten gevolge van de verschillende samenstelling van zijn organismen, van het verschil in hun afzonderlijke organen, van het verschil in de voorwaarden waaronder zij functioneren, enzovoort, aan totaal verschillende wetten onderworpen. Marx ontkent bijvoorbeeld dat de bevolkingswet voor alle tijden en voor alle plaatsen dezelfde is. Integendeel, hij stelt dat iedere ontwikkelingstrap zijn eigen bevolkingswet heeft... Met de

verschillende ontwikkeling van de productiekrachten veranderen de verhoudingen en de wetten, welke die verhoudingen regelen. Terwijl Marx zich tot doel stelt van dit gezichtspunt uit het kapitalistisch economisch stelsel te onderzoeken en te verklaren, formuleert hij slechts op streng wetenschappelijke wijze het doel dat ieder nauwkeurig onderzoek van het economisch leven dient te bezitten... De wetenschappelijke waarde van een dergelijk onderzoek ligt in het aangeven van de bijzondere wetten, waardoor het ontstaan, het bestaan, de ontwikkeling en de dood van een bepaald maatschappelijk organisme wordt beheerst en die de vervanging van dit organisme door een ander, hoger ontwikkeld organisme regelen. En deze waarde bezit het boek van Marx inderdaad.'

Terwijl de weledele schrijver hetgeen hij mijn werkelijke methode noemt op zulk een treffende, en voor zover mijn eigen toepassing er van in aanmerking komt, op zulk een welwillende wijze beschrijft, wat anders heeft hij beschreven dan de dialectische methode?

Ongetwijfeld dient men een formeel onderscheid te maken tussen de wijze van uiteenzetting en de methode van onderzoek. Het onderzoek moet zich de stof op gedetailleerde wijze eigen maken, de verschillende ontwikkelingsvormen analyseren, het inwendige verband opsporen. Pas nadat dit is gebeurd kan de werkelijke beweging behoorlijk uiteengezet worden. Wanneer men hierin slaagt en wanneer het leven van de stof zich ideëel weerspiegelt, dan kan het lijken alsof men te maken heeft met een aprioristische constructie.

Mijn dialectische methode is in wezen niet slechts verschillend van de Hegeliaanse, maar staat er lijnrecht mee in tegenstelling. Voor Hegel is het denkproces, dat hij onder de naam van Idee zelfs tot een zelfstandig subject herleidt, de schepper van het werkelijke, welke slechts het uiterlijke verschijnsel van dit proces vormt. Daarentegen is bij mij het ideële niets anders dan het in het menselijke brein getransponeerde en vertaalde materiële.

Op het mystificerende element van de Hegeliaanse dialectiek heb ik reeds dertig jaar geleden, in een periode toen deze nog volop in de mode was, kritiek geoefend. Maar juist toen ik met de samenstelling van het eerste deel van *Het Kapitaal* bezig was behaagde het het treurige, aanmatigende en middelmatige epigonendom, dat nu onder de ontwikkelden in Duitsland het hoogste woord voert, Hegel te behandelen zoals de brave Moses Mendelssohn in de tijd van Lessing Spinoza behandelde, namelijk als de 'dode hond'. Ik gaf daarom toen in het openbaar te kennen mij als leerling van deze grote denker te beschouwen en ik koketteerde zelfs af en toe in het hoofdstuk over de waardetheorie met de hem typerende wijze van uitdrukken. De mystificatie, waaronder de dialectiek bij Hegel te lijden heeft, neemt geenszins weg dat hij de eerste was die volledig en bewust haar algemene bewegingsvormen uiteenzette. Zij staat bij hem op de kop. Men moet haar ondersteboven keren om in het mystieke hulsel de rationele kern te vinden.

In haar mystieke vorm werd de dialectiek een Duitse mode, omdat zij het bestaande scheen te verheerlijken. In haar rationele gedaante is de dialectiek voor de burgerij en voor haar doctrinaire woordvoerders een ergernis en een gruwel, omdat zij met het positieve begrip van het bestaande tegelijk ook het begrip van de negatie, van de noodzakelijke ondergang ervan omvat, iedere ontstane vorm beschouwt in het verloop van zijn ontwikkeling, dus ook naar het wezen van zijn vergankelijkheid, zich door niets laat overbluffen en naar haar aard kritisch en revolutionair is.

De met tegenstrijdigheden belaste beweging van de kapitalistische maatschappij doet zich voor de praktische bourgeois op de meest treffende wijze gevoelen in de wisselvalligheden van de periodieke cyclus van de moderne industrie en in het bijzonder in de top: de algemene crisis. De crisis is weer in aantocht, ofschoon zij zich nog in het beginstadium bevindt; zowel door het brede terrein dat de crisis bestrijkt als door de heftigheid van haar uitwerking zal bij de geluksvogels van het nieuwe Heilige Pruisische-Duitse Rijk de dialectiek er in worden geranseld.

Londen, 24 januari 1873
Karl Marx

Bij de derde druk

Het was Marx niet vergund deze derde druk zelf persklaar te maken. De machtige denker, wiens grootheid nu ook door zijn tegenstanders wordt erkend, stierf op 14 maart 1883.

Op mij, die in hem een grote en trouwe vriend gedurende veertig jaar verlies, aan wie ik meer te danken heb dan zich in woorden laat uitdrukken, rustte nu de taak de uitgave te verzorgen zowel van deze derde druk van het eerste deel, als van het tweede deel, dat Marx in handschrift heeft nagelaten. Ik ben de lezer rekenschap verschuldigd over de wijze waarop ik het eerste gedeelte van deze plicht heb vervuld.

Marx had aanvankelijk het plan de tekst van het eerste deel grotendeels om te werken, vele theoretische punten scherper te stellen, het historische en het statistische materiaal voor het heden bij te werken. Zijn slechte gezondheid en de wens de eindredactie van het tweede deel klaar te maken noopten hem hiervan af te zien. Slechts het meest noodzakelijke zou veranderd worden en alleen die bijvoegingen zouden worden opgenomen, die in de inmiddels verschenen Franse uitgave (*Le Capital. Par Karl Marx*, Paris, Lachâtre 1873) reeds een plaats hadden gekregen.

In zijn nalatenschap bevond zich dan ook een Duits exemplaar dat hij hier en daar had verbeterd en waarin hij verwijzingen naar de Franse uitgave had aangebracht; er was eveneens een exemplaar van de Franse uitgave, waarin hij nauwkeurig de te gebruiken plaatsen had aangeduid. Met enkele uitzonderingen beperken deze veranderingen en toevoegingen zich tot de laatste afdeling van het boek, namelijk die over het accumulatieproces van het kapitaal. In dit gedeelte werd meer dan elders het oorspronkelijke ontwerp gevolgd, terwijl de daaraan voorafgaande stukken op grondige wijze waren omgewerkt. De stijl was daardoor levendiger, meer uit één stuk, maar daardoor ook slordiger, met anglicismen en af en toe onduidelijk; doordat enkele belangrijke punten slechts werden aangestipt zaten er in het verloop van het verhaal soms leemten.

Wat betreft de stijl had Marx verschillende stukken grondig herzien; hierdoor, en trouwens door vele mondelinge aanwijzingen, gaf hij mij aan hoever ik kon gaan met het verwijderen van technische Engelse uitdrukkingen en van andere anglicismen. De toevoegingen en aanvullingen zou Marx in ieder geval zelf nog hebben bewerkt evenals hij het gladde Frans door zijn eigen gedrongen Duits zou hebben vervangen; ik moest me er toe beperken deze zaken zo goed mogelijk bij de oorspronkelijke tekst te laten aansluiten.

Er is in deze derde druk dus geen woord veranderd waarvan ik niet zeker wist dat de schrijver het zelf ook veranderd zou hebben. Het zou niet bij me opgekomen zijn in *Het Kapitaal* het gangbare jargon te gebruiken, waarin de Duitse economen zich plegen uit te drukken, het koeterwaals waarin bijvoorbeeld degene, die zich tegen contante betaling de arbeid van anderen verschafft, werkgever wordt genoemd en degene, wiens arbeid hem tegen loon wordt afgenomen, werknemer. Ook in het Frans heeft het woord 'travail' in het dagelijkse leven de betekenis van 'werk', maar terecht zouden de Fransen de economen voor gek verklaren die de kapitalisten *donneurs de travail* en de arbeiders *receveurs de travail* zouden willen noemen.

Evenmin heb ik mij veroorloofd de in de tekst steeds gebruikte Engelse eenheden voor geld, maten en gewichten in Nieuw-Duitse equivalenten om te zetten. Toen de eerste druk verscheen bestonden er in Duitsland even zovele soorten maten en gewichten als er dagen in het jaar zijn; daarbij kende men twee soorten marken (de Rijksmark bestond toen nog alleen in het brein van Soetbeer, door hem tegen het einde van de jaren 30 bedacht), twee soorten guldens en tenminste drie soorten daalders, waaronder er één met de eenheid 'nieuwe tweederde'. In de natuurwetenschappen gebruikte men het metrieke stelsel en op de wereldmarkt de Engelse maten en gewichten. Het sprak derhalve vanzelf dat in een boek, waarvan de feitelijke gegevens vrijwel uitsluitend aan de Engelse industriële verhoudingen moesten worden ontleend, de Engelse eenheden werden gebruikt. Ook nu is dit argument nog beslissend, te meer daar de betrokken verhoudingen op de wereldmarkt nauwelijks veranderd zijn en aangezien in het bijzonder in de belangrijke industrieën — ijzer en katoen — op het ogenblik nog vrijwel uitsluitend Engelse maten en gewichten worden gebruikt.

Ten slotte nog een opmerking over de door Marx gebruikte manier van citeren, die weinig begrepen is. Bij zuiver feitelijke vermeldingen en beschrijvingen doen de citaten uiteraard als gewone bewijsplaatsen dienst, bijvoorbeeld de citaten uit de Engelse blauwboeken. Wanneer echter theoretische meningen van andere economen worden aangehaald, liggen de zaken anders. In dat geval moet het citaat slechts vaststellen waar, wanneer en door wie een in de loop van de ontwikkeling ontstane economische gedachte voor het eerst duidelijk is uitgesproken. Hierbij gaat het er slechts om of de bedoelde economische voorstelling betekenis heeft voor de geschiedenis van de wetenschap, of deze op een minder of meer adequate wijze de theoretische uitdrukking van de economische situatie van haar tijd is. Het gaat er helemaal niet om of deze voorstelling voor het standpunt van de schrijver nog een absolute of relatieve geldigheid bezit of dat zij reeds geheel tot de geschiedenis behoort. Deze citaten vormen dus slechts een aan de geschiedenis van de economische wetenschap ontleend doorlopend commentaar op de tekst; zij duiden het tijdstip en de auteur van de afzonderlijke, meer belangrijke vorderingen op het gebied van de economische theorie aan. En dat was wel bijzonder nodig voor een wetenschap waarvan de geschiedschrijvers zich tot nu toe slechts kenmerkten door een tendentieuze, bijna eerzuchtige onwetendheid. — Men zal nu ook begrijpen waarom volgens Marx, in overeenstemming met hetgeen hij in het voorwoord bij de tweede druk schreef, alleen bij hoge uitzondering Duitse economen in aanmerking kwamen om geciteerd te worden.

Het tweede deel zal, naar ik hoop, in de loop van 1884 kunnen verschijnen.

Londen, 7 november 1883

Friedrich Engels

Bij de vierde druk

In de vierde druk moest ik zoveel mogelijk tot een uiteindelijke vaststelling komen, zowel van de tekst als van de aantekeningen. Over de manier, waarop ik dit heb aangepakt, het volgende.

Na een herhaalde vergelijking met de Franse uitgave en met de aantekeningen in het handschrift van Marx, heb ik nog enkele zaken aan de Duitse tekst toegevoegd. Deze toevoegingen staan op de bladzijden 80 (in de derde druk p. 88), 458-60 (in de derde druk pp. 509-10), 547-51 (in de derde druk p. 600), 591-93 (in de derde druk p. 644) en 596, noot 79 (in de derde druk p. 648). Eveneens heb ik, in navolging van de Franse en van de Engelse uitgave, de uitvoerige noot over de mijnarbeiders in de tekst geplaatst (in de derde druk pp. 509-15, in deze druk pp. 461-467). Andere kleine veranderingen zijn van zuiver technische aard.

Verder heb ik nog enkele verklarende voetnoten toegevoegd, in het bijzonder waar dit mij door gewijzigde historische omstandigheden nodig leek. Deze voetnoten zijn tussen vierkante haken geplaatst en aangeduid hetzij met mijn initialen ['F.E.'], hetzij met ['D.H.'].

Door de inmiddels verschenen Engelse uitgave werd een volledige herziening van de talrijke citaten noodzakelijk. Hiervoor heeft de jongste dochter van Marx, Eleanor, zich de moeite getroost alle citaten met de oorspronkelijke tekst te vergelijken, zodat bij de citaten uit Engelse bronnen — die in aantal verreweg in de meerderheid zijn — geen terugvertaling uit het Duits, maar het oorspronkelijke Engels werd gebruikt. Het was dan ook bij de vierde druk mijn taak deze teksten te raadplegen. Er waren vele kleine onnauwkeurigheden: verwijzingen naar verkeerde bladzijden, gedeeltelijk ontstaan door foutieve overneming, gedeeltelijk door de in de drie drukken opgestapelde drukfouten; onjuist geplaatste aanhalingstekens en verkeerde aanduidingen van de plaatsen waar stukken tekst werden weggelaten, welke fouten onvermijdelijk zijn wanneer men uitvoerig citeert uit zelfgemaakte uittreksels; af en toe een minder gelukkig gekozen vertaling; fouten ontstaan door dubbele vertaling, namelijk de door Marx aangehaalde stukken, die hij in de Parijse periode van 1843-45 — toen Marx nog geen Engels beheerste en de Engelse economen in de Franse vertaling las — had gevonden, waarbij kleine veranderingen ontstonden (bijvoorbeeld bij Steuart, Ure en anderen) en waarvoor nu de Engelse tekst kon worden gebruikt. En verder nog andere kleine onnauwkeurigheden en nalatigheden. Bij vergelijking van de vierde met de derde druk zal men zien dat door deze moeizame correctiewerkzaamheden aan het boek niet het minste is veranderd dat de moeite waard is. Er werd slechts één citaat gevonden dat niet in het origineel kon worden geplaatst, namelijk dat van Richard Jones (op p. 562, noot 47); Marx heeft zich waarschijnlijk in de titel van het boek vergist. De bewijskracht van alle andere citaten is gehandhaafd of door de huidige exacte vorm versterkt.

Hier ben ik echter genoodzaakt terug te komen op een oude kwestie.

Er is mij namelijk slechts één geval bekend, waarin de juistheid van een citaat bij Marx in twijfel werd getrokken. Aangezien dit na de dood van Marx nog gevolgen heeft gehad kan ik aan deze kwestie hier niet voorbijgaan.

In de Berlijnse *Concordia*, orgaan van de Duitse Bond van Fabrikanten, verscheen op 7 maart 1872 een anoniem artikel, getiteld: 'Hoe Karl Marx citeert.' Hierin werd met een overdadig vertoon van zedelijke verontwaardiging en van onparlementaire taal beweerd, dat het citaat uit Gladstones begrotingsrede van 16 april 1863 (aangehaald in de rede bij de oprichting van de Internationale Arbeidersvereniging in 1864 en in *Het Kapitaal*, p. 617 van deze druk) vervalst is. De zin: 'Deze bedwelmende toeneming van rijkdom en macht... is geheel en al tot de bezittende klasse beperkt' zou in het geheel niet in het (quasi-officiële) stenografisch verslag van *Hansard* staan. 'Deze zin staat helemaal niet in de rede van Gladstone; hij zei juist het tegendeel. (En met vette letters) **Marx heeft deze zin formeel en materieel gelogen!**'

Marx, die dit nummer van *Concordia* in de maand mei van hetzelfde jaar toegezonden kreeg, antwoordde de anonieme schrijver in de *Volksstaat* van 1 juni. Aangezien hij zich niet meer herinnerde welk krantenverslag hij had geciteerd, bepaalde Marx zich er toe eerst het gelijkkluidende citaat uit twee Engelse bladen aan te geven, om vervolgens het verslag van de *Times* te citeren. Volgens dit verslag verklaarde Gladstone: ‘Zo liggen de zaken wat betreft de rijkdom van dit land. En wat mij persoonlijk aangaat moet ik zeggen, dat ik deze bedwelmende toeneming van rijkdom en macht bijna met bezorgdheid en vrees zou beschouwen, indien ik meende dat deze beperkt was tot de welvarende klassen. Zij bezit geen enkel verband met de omstandigheden van de arbeidende bevolking. Deze toeneming, die ik heb beschreven en die volgens mij op nauwkeurige gegevens berust, is geheel en al tot de bezittende klasse beperkt.’

Gladstone zegt hier dus: het zou hem spijten indien het zo was, maar het *is* zo: deze bedwelmende toeneming van macht en rijkdom *is* geheel tot de bezittende klasse beperkt. En wat de quasi-officiële *Hansard* aangaat zegt Marx verder: ‘In zijn achteraf bij elkaar geknoeiide uitgaven was de heer Gladstone wel zo snugger deze in de mond van een Engelse Minister van Financiën beslist compromitterende uitspraak te verdonkeremanen. Dit is trouwens een oud gebruik in het Engelse parlement en volstrekt geen uitvinding van Lasker tegen Bebel.’

De anonieme schrijver werd steeds bozer. De bronnen uit de tweede hand terzijde schuivend verklaart hij in zijn antwoord in *Concordia* van 4 juli onbeschaamd dat het ‘gewoonte’ is redevoeringen in het parlement uit het stenografisch verslag te citeren; maar ook het verslag uit de *Times* (waarin de ‘bij elkaar gelogen’ zin staat) en uit *Hansard* (waarin deze ontbreekt) ‘zijn materieel volledig met elkaar in overeenstemming’ en evenzeer bevat het bericht uit de *Times* ‘het volslagen tegendeel van die beruchte plaats uit de oprichtingsrede’, waarbij de man zorgvuldig verzwijgt dat dit bericht, behalve dit zogenaamde ‘tegendeel’, juist ‘die beruchte plaats’ uitdrukkelijk bevat! Ondanks alles voelt de anonieme schrijver dat hij klem zit en dat slechts nieuwe uitvluchten hem kunnen helpen. Terwijl hij dus zijn artikel, zoals we hebben gezien, vol met ‘brutale leugenachtigheid’, doorspekt met stichtelijke scheldwoorden als ‘mala fides’, ‘oneerlijkheid’, ‘gelogen beweringen’, ‘dit leugenachtig citaat’, ‘brutale leugenachtigheid’, ‘een citaat dat volledig vervalst was’, ‘deze vervalsing’, ‘zonder meer schandelijk’, acht hij het noodzakelijk de strijdvrage naar een ander terrein te verplaatsen en belooft hij derhalve ‘in een tweede artikel uiteen te zetten, welke betekenis wij [de niet ‘leugenachtige’ anonieme schrijver] aan de woorden van Gladstone moeten toekennen.’ Alsof deze, niet als maatstaf dienende mening ook maar het geringste met de zaak te maken heeft! Dit tweede artikel staat in de *Concordia* van 11 juli.

Marx antwoordde nog een keer in de *Volksstaat* van 7 augustus, waarbij hij nu ook het verslag van de betrokken plaats uit de *Morning Star* en uit de *Morning Advertiser* van 17 april 1863 gaf. Volgens beide verslagen zei Gladstone, dat hij met bezorgdheid enzovoort de bedwelmende toeneming van rijkdom en macht zou beschouwen, indien hij deze werkelijk tot de welvarende klassen (*classes in easy circumstances*) beperkt achtte. Maar deze toeneming *is* beperkt tot de klassen, die eigendom bezitten (*entirely confined to classes possessed of property*). Dus ook deze verslagen geven de zogenaamde ‘bij elkaar gelogen’ zin letterlijk weer. Verder stelde Marx, door vergelijking van de tekst uit de *Times* en bij *Hansard*, nogmaals vast dat de door drie, op de volgende ochtend verschijnende, van elkaar onafhankelijke, gelijkkluidende krantenverslagen als werkelijk uitgesproken, vastgestelde zin in het — volgens de bekende ‘gewoonte’ herziene — verslag bij *Hansard* ontbreekt, dat Gladstone deze zin, in de woorden van Marx ‘achteraf weggemoffeld heeft.’ Tenslotte verklaart Marx dat hij geen tijd heeft zich verder met de anonieme schrijver bezig te houden. Deze scheen er ook genoeg van te hebben; Marx kreeg tenminste geen verdere exemplaren van *Concordia* toegezonden.

Daarmee scheen de zaak uit de wereld te zijn. Weliswaar kwamen ons sindsdien van lieden, die met de Universiteit van Cambridge betrekkingen onderhielden, enkele keren geheimzinnige geruchten ter ore over een onuitsprekelijk literair misdrijf, dat Marx in *Het Kapitaal* zou hebben begaan, maar ondanks alle nasporingen was daarover absoluut niets naders te vernemen. Toen, op 29 november 1883, acht maanden na de dood van Marx, verscheen in de *Times* een brief, afkomstig van het Trinity College van de Universiteit van Cambridge en getekend door Sedley Taylor, waarin dit zich in het tamste soort van coöperatie drukmakende mannetje de gelegenheid bij de haren grijpt en ons eindelijk opheldering verschafte, niet over het gefluister in Cambridge, maar over de anonieme schrijver in *Concordia*.

‘Wat uiterst zonderling is,’ aldus het mannetje uit Trinity College, ‘is dat het professor Brentano (toen in Breslau, nu in Straatsburg) voorbehouden was... de kwade trouw te onthullen, die kennelijk ten grondslag lag aan het citaat uit de rede van Gladstone in de [openings]-toespraak. De heer Karl Marx, die... het citaat trachtte te verdedigen, bezat de vermetelheid in de dodelijke stuiptrekkingen (*deadly shifts*), waarin hij door de meesterlijk gevoerde aanvallen van Brentano al spoedig was beland, te beweren dat de heer Gladstone in het verslag van zijn rede in de *Times* van 17 april 1863 had geknoeid voordat deze in de *Hansard* verscheen ten einde een stuk weg te moffelen, dat voor een Engelse Minister van Financiën waarlijk compromitterend zou zijn geweest. Toen Brentano door een uiterst nauwkeurige tekstvergelijking bewees dat de verslagen van de *Times* en van *Hansard* met elkaar in overeenstemming waren en dat de bewuste zin in geen van beide voorkwam, maar door een lepe wijze van buiten verband citeren de rede van Gladstone was binnengesmokkeld, trok Marx zich onder het voorwendsel van tijdgebrek terug!’

Dat zat er dus achter! In de productie-coöperatieve fantasie van Cambridge vond de anonieme campagne van de heer Brentano in *Concordia* een glorieuze weerspiegeling! Zo lag hij en zo hanteerde hij zijn degen in de ‘meesterlijk gevoerde aanval’, deze Heilige Joris van de Duitse fabrikantenbond, terwijl de helse draak Marx ‘al spoedig’ aan zijn voeten in ‘dodelijke stuiptrekkingen’ lag te reutelen!

Deze beschrijving van de strijd *à la Arioso* diende er evenwel slechts toe om de uitvluchten van onze Heilige Joris te maskeren. Hier is al niet meer sprake van ‘bij elkaar liegen’, van ‘vervalsing’, maar van ‘op lepe wijze buiten verband citeren’ (*craftily isolated quotation*). Het gehele probleem werd verschoven en de Heilige Joris en zijn schildknaap uit Cambridge wisten zeer goed waarom.

Eleanor Marx antwoordde, aangezien de *Times* opneming weigerde, in het maandblad *To-Day* van februari 1884; hierbij bracht zij het debat terug tot het enige punt waarom het was gegaan: heeft Marx die zin ‘bij elkaar gelogen’ of niet? Hierop antwoordde de heer Sedley Taylor: ‘De vraag of een bepaalde zin in de rede van de heer Gladstone al dan niet voorkwam’ was naar zijn mening ‘vergeleken met de vraag of de aanhaling plaatsvond ten einde de bedoeling van Gladstone weer te geven of te verdraaien’, ‘van buitengewoon ondergeschikte betekenis geweest’ in de strijd tussen Marx en Brentano. En vervolgens geeft hij toe dat het verslag van de *Times* ‘inderdaad een tegenstrijdigheid van woorden bevat’; maar de overige samenhang, indien op juiste, dat wil zeggen in de liberale geest van Gladstone uitgelegd, toont aan wat de heer Gladstone had *willen* zeggen (*To-Day* maart 1884). Het grappige is hier dat ons mannetje uit Cambridge er nu op staat de rede *niet* uit de *Hansard* te citeren, zoals volgens de anonieme Brentano ‘gewoonte’ is, maar uit het, volgens dezelfde Brentano ‘noodzakelijkerwijs stumperachtig’ verslag in de *Times*. Natuurlijk, de fatale zin *ontbreekt* immers in de *Hansard*!

Eleanor Marx had in hetzelfde nummer van *To-Day* weinig moeite om de voosheid van deze argumentering aan te tonen. Of de heer Taylor had de controverse van 1872 gelezen en dan had hij nu ‘gelogen’, niet slechts ‘bij elkaar gelogen’, maar ook ‘weggelogen’. Of hij had

de controverse niet gelezen en dan had hij zijn mond moeten houden. In ieder geval stond vast, dat hij de aanklacht van zijn vriend Brentano dat Marx ‘bij elkaar gelogen’ heeft, geen enkel moment staande durfde te houden. Integendeel, Marx zou nu niet bij elkaar gelogen hebben, maar een belangrijke zin hebben weggelaten. Maar diezelfde zin staat op p. 5 van de openingsrede aangehaald, een paar regels voor het zogenaamde ‘bij elkaar liegen’. En wat de ‘tegenstrijdigheid’ in de rede van Gladstone aangaat, is het niet juist Marx die in *Het Kapitaal* (hoofdstuk 23, noot 105 — MIA) over de ‘voortdurende, schreeuwende tegenstrijdigheden in Gladstones begrotingsredevoeringen van 1863 en 1864’ spreekt! Alleen verstout hij zich niet deze tegenstrijdigheden naar liberaal welgevallen op te lossen. E. Marx eindigde haar antwoord als volgt: ‘Integendeel, Marx heeft noch iets, dat de moeite van het citeren waard was, weggelaten, noch het geringste er bij gelogen. Maar hij heeft een bepaalde zin uit de rede van Gladstone, door deze zonder enige twijfel uitgesproken, maar die op een of andere wijze uit de *Hansard* heeft kunnen verdwijnen, hersteld en aan de vergetelheid ontrukkt.’

Hieraan had de heer Sedley Taylor dan ook genoeg en het resultaat van het gehele, twintig jaar lang durende en over twee grote landen uitgesponnen hoogleraars-gekonkel was, dat men het niet meer heeft aangedurfd de literaire eerlijkheid van Marx aan te tasten en dat de heer Sedley Taylor sindsdien wel even weinig vertrouwen zal hebben in de literaire oorlogsbulletins van de heer Brentano als de heer Brentano in de pauselijke onfeilbaarheid van de *Hansard*.

Londen, 25 juni 1890

F. Engels

Voetnoten vertaler

[1v] De censor van de tsaar der Russen verklaarde in 1870 geen bezwaar te hebben tegen een Russische vertaling, onder meer omdat de uiteenzettingen in *Das Kapital* te moeilijk waren om voor iedereen toegankelijk te zijn.

[2v] *Algemeen Handelsblad* van 3 augustus 1963. Ik vraag me zelfs af of Wilson *Das Kapital* ooit in handen heeft gehad. Op de eerste twee bladzijden komt geen lange noot voor, ook niet op de eerste twintig en zelfs niet op de eerste veertig bladzijden. Home, een van de leiders van de Engelse Conservatieven, heeft wél intensief de geschriften van Marx bestudeerd. Zie *Time* van 25 oktober 1963, p. 24.

[3v] Joseph A. Schumpeter, *Kapitalisme, socialisme en democratie*, Hilversum, De Boer (Sterrenserie), vertaling van H. Daudt, 1963, p. 9.

[4v] Of zich er bewust van willen zijn. Naar aanleiding van het rapport van de vakverenigingen over de vermogensaanwasdeling verscheen op 22 juli 1964 in het (liberale) *Algemeen Handelsblad* een hoofdartikel onder de kop ‘Marx redivivus’ — Marx, de herleefde. Twee dagen later deed het (socialistische) *Parool* alle moeite om mogelijke marxistische aspecten van dit plan te ontkennen. Ook dit in een hoofdartikel, maar onder de kop ‘Marx mortibus’ door het *Parool* vertaald als ‘Marx is morsdood.’

[5v] Zie de zesde aflevering van een reisreportage over communistisch China in het *Algemeen Handelsblad* van 18 juli 1964.

[6v] Om misverstanden te voorkomen: volgens mij is communisme niet identiek met de leer van Marx. Wanneer de term ‘marxisme’ wordt gebruikt, moeten we wel weten wat hieronder wordt verstaan.

[7v] Het niet-lezen van *Das Kapital* heeft niet verhinderd dat velen zich er desondanks tóch door overtuigd voelen. Raymond Aron schrijft: ‘*Het Kapitaal*, historisch gezien, als theoretische grondslag van het wetenschappelijke socialisme, heeft diegenen overtuigd die het met de ziel van een discipel hebben gelezen (en meer nog degenen die het niet gelezen

hebben)...’ R. Aron, ‘Gedachten over het begrip Socialisme’ in: *Tirade* (G. A. van Oorschot, Amsterdam), nr. 87 (maart 1964), p. 195

[8v] Schumpeter, *t.a.p.*, p. 8.

[9v] In 1934 is bovendien bij De Arbeiderspers de door Borchardt verzorgde ‘populaire bewerking’ in de vertaling van A. S. de Levita verschenen. Deze bewerking bevat nog geen kwart van de oorspronkelijke tekst. Desondanks wordt op de rug van het boek zonder meer vermeld: *Karl Marx. Het Kapitaal!*

[10v] Ik hoop alleen dat ik het niet zo bont heb gemaakt als Van der Goes. Een willekeurige greep: ‘rückbezüglich’ (K. Marx, *Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie*, vierde druk, Hamburg, Otto Meissner, 1890, p. 37) — ‘ruggelings’ (vertaling van Van der Goes, Herdenkingsuitgaaf 1933, Wereldbibliotheek); ‘gemeinplatzlich’ (M., p. 47) — ‘gemeenplaatselijk’ (VdG, p. 57); ‘die Anfänge der Kultur’ (M., p. 142) — ‘de beginselen van den landbouw’ (VdG, p. 168); ‘Eisenalter’ (M., p. 143) — ‘ijzeren eeuw’ (VdG, p. 169); ‘Bethätigungsbedingungen’ (M., p. 228) — ‘oefeningsvoorwaarden’ (VdG, p. 264); ‘die Entwicklungsgeschichte lässt sich vervolgen’ (M., p. 313) — ‘de ontwikkelingsgeschiedenis laat zich vervolgen’ (VdG, p. 365).

[11v] Kautsky schrijft in zijn voorwoord op p. xx: ‘Gelegentlich habe ich mir erlaubt Marx selbst zu korrigieren.’

[12v] K. Marx, *Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie*, vierde druk, Hamburg, Otto Meissner, 1890, p. 650, noot 165.

[13v] *Idem*, p. 673.

Marx’ voetnoten bij de voorwoorden

[a] Dit schijnt des te noodzakelijker daar zelfs het gedeelte van het werk van F. Lassalle tegen Schulze-Delitzsch, waarin hij verklaart ‘de geestelijke kern’ van mijn uiteenzettingen over deze onderwerpen weer te geven, belangrijke misverstanden behelst. Dit terzijde. Wanneer F. Lassalle de gezamenlijke algemene theoretische stellingen van zijn economische werken, bijvoorbeeld over het historische karakter van het kapitaal, over het verband tussen productieverhoudingen en productiewijze, enzovoort, enzovoort, vrijwel woordelijk, tot en met de door mij ingevoerde terminologie, aan mijn geschriften ontleend heeft en nog wel zonder bronvermelding, dan zal deze manier van handelen waarschijnlijk zijn ingegeven door overwegingen van propagandistische aard. Ik doel hierbij natuurlijk niet op zijn uiteenzettingen over detailkwesities en over de toepassingen, waarmee ik niets te maken heb.

[b] Zie mijn *Zur Kritik der politischen Oekonomie*, p. 39.

[c] De papperige leuteraars van de Duitse burgermanseconomie schelden op de stijl van mijn boek en op de wijze van uiteenzetting. Niemand kan de literaire gebreken van *Het Kapitaal* strenger beoordelen dan ikzelf. Nochtans wil ik tot nut en tot vreugde van deze heren en van hun publiek op deze plaats een Engels en Russisch oordeel citeren. De *Saturday Review*, welk blad mijn inzichten beslist vijandig gezind is, schreef bij haar aankondiging van de eerste Duitse druk: De wijze van uiteenzetting ‘verleent ook aan de meest droge

economische problemen een eigen bekoring (*charm*).’ De *Petersburgse Courant* schrijft in het nummer van 20 april 1872 onder meer: ‘De uiteenzetting munt, behoudens enkele bepaalde gedeelten, uit door haar grote mate van begrijpelijkheid, duidelijkheid en, ondanks het grote wetenschappelijke kaliber van het onderwerp, door buitengewone levendigheid. In dit opzicht lijkt de schrijver... in de verste verte niet op de meerderheid van de Duitse geleerden, die... hun boeken in zulk een duistere en dorre taal schrijven dat de gewone sterveling daar het hoofd op breekt.’ De lezers van de verschijnende Duits-nationaal-liberale hoogleraarliteratuur breken echter iets heel anders dan hun hoofd.

Afdeling I. Waar en geld

De waar

1. De twee factoren van de waar: gebruikswaarde en waarde (waardesubstantie en waardegrootte)

De rijkdom van de maatschappijen, waarin de kapitalistische productiewijze heerst, heeft de vorm van een ‘kolossale opeenhoping van waren’,^[1] waarvan de afzonderlijke waar de elementaire vorm is. Ons onderzoek begint dan ook met de analyse van de waar.

De waar is in de eerste plaats een concreet voorwerp, een ding dat door haar eigenschappen de een of andere menselijke behoefte bevredigt. De aard van deze behoeften, of zij bijvoorbeeld in de maag of in de verbeelding hun oorsprong vinden, doet niet ter zake.^[2] Evenmin gaat het hier om de vraag op welke wijze het ding de menselijke behoefte bevredigt, hetzij direct als levensmiddel, dat wil zeggen als verbruiksartikel, hetzij indirect als productiemiddel.

Wat is **waarde**?
Waarde is één van de sleutels om Marx' denken te begrijpen. Maar het blijkt een moeilijk onderwerp te zijn. Velen kunnen, als het ware, de Drieuldigheid 'begrijpen'; maar niet de *tweevoudigheid* – ruilwaarde en gebruikswaarde – van het verschijnsel **waar**, nochtans alledaags! Hierom is nu een tekst vertaald, in de hoop dat het helpt, dat het begrip waarde schetst op een andere wijze dan wat Marx schreef.
Theorieën over waarde

Ieder nuttig ding, zoals ijzer, papier, enzovoort, moet uit een dubbel gezichtspunt worden bekeken: kwaliteit en kwantiteit. Ieder dergelijk ding is een geheel van vele eigenschappen en kan derhalve op velerlei manieren nuttig zijn. De ontdekking van deze verschillende manieren en dus van de talrijke wijzen van gebruik van de dingen is een historische handeling.[3] Dit geldt evenzeer voor de ontdekking van de maatschappelijke standaard voor de kwantiteit van de nuttige dingen. De verscheidenheid van de maat van de waren wordt gedeeltelijk veroorzaakt door het verschil in de aard van de te meten voorwerpen, gedeeltelijk door de conventie.

Door de nuttigheid verkrijgt het ding een gebruikswaarde.[4] Maar de nuttigheid zweeft niet in de lucht. Bepaald door de eigenschappen van het warenlichaam bestaat die nuttigheid niet zonder dat lichaam. Het warenlichaam zelf, bijvoorbeeld ijzer, tarwe, diamant, enzovoort, is derhalve een gebruikswaarde of goed. Dit kenmerk van het warenlichaam is onafhankelijk van de kleinere of grotere hoeveelheid arbeid, die het de mensen kost er zich de gebruikseigenschappen van toe te eigenen. Wanneer wij spreken over de gebruikswaarde, gaan we steeds uit van de veronderstelling van haar kwantitatieve bepaaldheid: dozijnen klokken, ellen linnen, tonnen ijzer, enzovoort. De gebruikswaarden van de waren leveren het materiaal voor een afzonderlijke wetenschap, de warenkennis.[5] De gebruikswaarde verwezenlijkt zich pas in het gebruik of in de consumptie. Gebruikswaarden vormen de materiële inhoud van de rijkdom, ongeacht

zijn maatschappelijke vorm. In de maatschappijvorm, die wij moeten bekijken, zijn zij tegelijkertijd de stoffelijke dragers van de — ruilwaarde.

De ruilwaarde doet zich in de eerste plaats voor als de kwantitatieve verhouding, de evenredigheid waarin gebruikswaarden van de ene soort worden geruild tegen gebruikswaarden van de andere soort,[6] een verhouding die voortdurend naar tijd en plaats verandert. De ruilwaarde heeft daardoor de schijn iets toevalligs en louter relatiefs te zijn, een aan de waar innerlijk en immanent gebonden ruilwaarde (*valeur intrinsèque*) lijkt dus een *contradictio in acjecto* (tegenspraak).[7] Laten wij deze zaak nader bezien.

Een bepaalde waar, bijvoorbeeld een mud tarwe, kan worden geruild tegen x schoensmeer of y zijde of z goud enzovoort, kortom in de meest verschillende verhoudingen tegen andere waren. De tarwe bezit dus niet één enkele, maar vele ruilwaarden. Aangezien echter x schoensmeer, evenals y zijde, z goud enzovoort, de ruilwaarde van een mud tarwe is, moeten x schoensmeer, y zijde, z goud enzovoort elkaar vervangbare en aan elkaar in grootte gelijk zijnde ruilwaarden zijn. Hieruit volgt: in de eerste plaats dat de gangbare ruilwaarden van dezelfde waar een gelijkheid uitdrukken en, in de tweede plaats, dat de ruilwaarde niets anders kan zijn dan de wijze van uitdrukken, de 'verschijningsvorm' van iets, dat in de waar zit opgesloten maar er toch van te onderscheiden is.

Laten we nu twee waren nemen, bijvoorbeeld tarwe en ijzer. Hoe hun ruilverhouding ook is, deze is steeds voor te stellen door een vergelijking, waarin een gegeven hoeveelheid tarwe gelijk gesteld wordt aan de een of andere hoeveelheid ijzer, bijvoorbeeld 1 mud tarwe = a kilo

ijzer. Wat wil deze vergelijking zeggen? Dat in deze twee verschillende dingen, 1 mud tarwe en a kilo ijzer, iets gemeenschappelijks van dezelfde grootte aanwezig is. Beide zijn gelijk aan een derde ding, dat op zichzelf noch het ene noch het andere is. Elk van de twee moet dus, voor zover zij ruilwaarden zijn, tot dit derde zijn terug te brengen.

Wij kunnen dit duidelijk maken aan de hand van een eenvoudig meetkundig voorbeeld. Voor het bepalen en vergelijken van alle rechtlijnige figuren worden deze in driehoeken verdeeld. De driehoek wordt herleid tot een uitdrukking, die totaal verschillend is van de waarneembare figuur: de helft van het product van basis en hoogte. Op overeenkomstige wijze worden de ruilwaarden van de waren teruggebracht tot een gemeenschappelijk iets, dat zij in mindere of meerdere mate bezitten.

Dit gemeenschappelijk element kan geen meetkundige, fysische, chemische of anderszins natuurlijke eigenschap van de waren zijn. Hun lichamelijke eigenschappen komen slechts in aanmerking voor zover deze de waren bruikbaar maken, dat wil zeggen tot gebruikswaarden maken. Anderzijds is het juist de abstractie van de gebruikswaarden waardoor de ruilverhouding van de waren klaarblijkelijk wordt gekenmerkt. In dit opzicht is de ene gebruikswaarde evenveel 'waard' als de andere, mits zij maar in de vereiste verhouding tot de andere aanwezig is. Of, zoals de oude Barbon zei: 'Wanneer hun ruilwaarde even groot is, is de ene soort waren even goed als de andere. En bestaat geen verschil of onderscheid tussen dingen, waarvan de ruilwaarde even groot is.' [8] Beschouwd als gebruikswaarden zijn de waren in de eerste plaats van verschillende kwaliteit, als ruilwaarden kunnen zij slechts in kwantiteit verschillen en bevatten zij dus geen greintje gebruikswaarde.

Ziet men nu van de gebruikswaarden van de warenlichamen af, dan bezitten zij nog slechts één enkele eigenschap, namelijk dat zij arbeidsproducten zijn, voortbrengselen van arbeid. Maar echter ook het arbeidsproduct is reeds onder onze handen veranderd. Wanneer wij van de gebruikswaarde abstraheren, dan abstraheren wij ook van de lichamelijke bestanddelen en van de vormen, waardoor het arbeidsproduct gebruikswaarde wordt. Het is geen tafel, huis, garen of andere nuttige zaak meer. Al hun aanschouwelijke hoedanigheden zijn te niet gedaan. Het is ook niet langer het product van de arbeid van meubelmakers, bouwers, spinners of van welk andere bepaalde productieve arbeid dan ook. Met het nuttige karakter van de arbeidsproducten verdwijnt het nuttige karakter van de in hen belichaamde soorten arbeid, verdwijnen dus ook de verschillende concrete vormen van deze soorten arbeid; zij onderscheiden zich niet langer van elkaar, maar zij zijn allen teruggebracht tot uniforme menselijke arbeid, tot abstracte menselijke arbeid.

Laten wij nu het residu van de arbeidsproducten eens bekijken. Er is niets anders overgebleven dan dezelfde spookachtige inhoud, een loutere gelei van niet van elkaar te onderscheiden menselijke arbeid, dat wil zeggen besteding van menselijke arbeidskracht zonder dat wordt gelet op de vorm van die besteding. De dingen geven nog slechts aan dat aan hun productie menselijke arbeidskracht is besteed, dat er menselijke arbeid in is opgehoopt. Als kristallen van deze maatschappelijke substantie, die zij allen gemeen hebben, zijn zij waarden — warenwaarden.

We zagen dat bij de ruilverhouding van de waren hun ruilwaarde zich voordoet als iets, dat geheel onafhankelijk is van hun gebruikswaarde. Wanneer men nu werkelijk abstraheert van de gebruikswaarde van de arbeidsproducten, dan krijgt men hun waarde in de hierboven bedoelde betekenis. Het gemeenschappelijke element van de waren in de ruilverhouding of ruilwaarde is dus hun waarde. In het verdere verloop van ons onderzoek zullen wij nog zien dat de ruilwaarde de noodzakelijke wijze van uitdrukken of verschijningsvorm van de waarde is; hier dienen wij echter de waarde nog onafhankelijk van deze vorm te beschouwen.

Een gebruikswaarde heeft dus slechts waarde omdat abstract menselijke arbeid in haar geconcretiseerd of belichaamd is. Hoe moeten wij nu de grootte van haar waarde meten? Door de hoeveelheid van de in haar opgesloten 'waarde-vormende substantie': de arbeid. De

hoeveelheid arbeid wordt zelf weer gemeten door de tijdsduur en de arbeidstijd vindt op haar beurt een maatstaf in bepaalde tijdseenheden, zoals uur, dag, enzovoort.

Wanneer de waarde van een waar wordt bepaald door de hoeveelheid arbeid, die gedurende haar productie werd besteed, zou men kunnen menen dat hoe luier en onhandiger de man is, des te waardevoller zijn waar, omdat hij dan meer tijd voor de vervaardiging ervan nodig heeft. Echter de arbeid, die de substantie van de waarde vormt, is homogene menselijke arbeid, besteding van uniforme menselijke arbeidskracht. De totale arbeidskracht van de maatschappij, die zich in de waarde van het geheel der waren belichaamt, heeft hier de betekenis van één en dezelfde menselijke arbeidskracht, ofschoon zij uit talloze individuele arbeidskrachten is samengesteld. Voor zover elk van deze individuele arbeidskrachten het karakter van maatschappelijk gemiddelde arbeidskracht bezit en als maatschappelijk gemiddelde arbeidskracht werkzaam is — dus bij de productie van een waar ook slechts de gemiddelde noodzakelijke of maatschappelijk noodzakelijke arbeidstijd nodig heeft —, zijn zij aan elkaar gelijk. Maatschappelijk noodzakelijke arbeidstijd is de arbeidstijd, nodig voor de voortbrenging van de een of andere gebruikswaarde onder de bestaande maatschappelijk-normale productievoorwaarden en bij de maatschappelijk-gemiddelde graad van bekwaamheid en intensiteit van de arbeid. Na de invoering in Engeland van het door stoomkracht voortbewogen weefgetouw bijvoorbeeld was misschien half zo veel arbeid als voordien nodig om een bepaalde hoeveelheid garen in geweven stof om te zetten. De Engelse handwever had voor deze omzetting inderdaad nog dezelfde arbeidstijd nodig, maar het product van zijn individueel arbeidsuur stelde nog slechts een half maatschappelijk arbeidsuur voor en daalde daardoor tot de helft van de vroegere waarde.

Dus slechts de hoeveelheid maatschappelijk noodzakelijke arbeid of de voor de vervaardiging van een gebruikswaarde maatschappelijk noodzakelijke arbeidstijd is bepalend voor de grootte van haar waarde.^[9] De afzonderlijke waar geldt hier algemeen als een gemiddelde van haar soort.^[10] Waren, die gelijke hoeveelheden arbeid bevatten of die in dezelfde arbeidstijd kunnen worden vervaardigd, bezitten derhalve een gelijke waardegrootte. De waarde van een waar verhoudt zich tot de waarde van iedere andere waar als de voor de productie van de ene waar noodzakelijke arbeidstijd zich verhoudt tot de voor productie van de andere waar noodzakelijke arbeidstijd. ‘In hun hoedanigheid van waarden zijn alle waren slechts bepaalde massa’s gestolde arbeidstijd.’^[11]

De grootte van de waarde van een waar blijft dus constant wanneer de voor haar productie noodzakelijke arbeidstijd constant blijft. De laatste verandert echter bij iedere wijziging in de productiviteit van de arbeid. De arbeidsproductiviteit wordt door vele omstandigheden bepaald, onder andere door een gemiddelde graad van bekwaamheid van de arbeid, door het stadium van ontwikkeling van de wetenschap en haar mogelijke technische toepassing, door de maatschappelijke organisatie van het productieproces, door de omvang en het prestatievermogen van de productiemiddelen en door de fysische omstandigheden. Dezelfde hoeveelheid arbeid kan bijvoorbeeld in een gunstig jaargetijde 8 schepels graan vertegenwoordigen en in een ongunstig jaargetijde slechts 4; dezelfde hoeveelheid arbeid levert meer metaal op in rijke dan in arme mijnen, enzovoort. Diamanten komen schaars in de aardkorst voor en er is gemiddeld veel arbeidstijd nodig om ze te vinden. Daarom vertegenwoordigen kleine hoeveelheden diamant veel arbeid. Jacob betwijfelt of het goud wel ooit voor zijn volle waarde betaald werd en deze twijfel geldt nog sterker voor diamant. Volgens Eschwege had in 1823 de tachtigjarige, totale exploitatie van de Braziliaanse diamantmijnen nog niet de prijs van het anderhalfjarige gemiddelde product van de Braziliaanse suiker- en koffieplantages bereikt, ofschoon zij veel meer arbeid, dus meer waarde vertegenwoordigde. In rijke mijnen zal dezelfde hoeveelheid arbeid in meer diamanten vertegenwoordigd zijn en zal de waarde van de diamanten dalen. Zou men er in slagen met weinig arbeid steenkool om te zetten in diamant, dan kan de waarde van diamant

onder die van bakstenen dalen. Algemeen gesteld: hoe groter de productiviteit van de arbeid, des te kleiner de voor de vervaardiging van een artikel noodzakelijke arbeidstijd, des te geringer de in hem gekristalliseerde massa arbeid en des te kleiner zijn waarde. Omgekeerd: hoe kleiner de productiviteit van de arbeid, des te groter de voor de vervaardiging van een artikel noodzakelijke arbeidstijd en des te groter zijn waarde. De grootte van de waarde van een waar is dus recht evenredig met de hoeveelheid en omgekeerd evenredig met de productiviteit van de in die waar belichaamde arbeid.

Een ding kan gebruikswaarde zijn zonder waarde te bezitten. Dit is het geval wanneer zijn nuttigheid voor de mensen niet door arbeid tot stand is gekomen: lucht, onontgonnen grond, natuurlijke weiden, in het wild groeiend hout, enzovoort. Een ding kan nuttig en het product van menselijke arbeid zijn zonder een waar te zijn. Wie door het product van eigen arbeid zijn behoeften bevredigt schept weliswaar gebruikswaarde, maar geen waar. Voor het produceren van waren moet men niet slechts gebruikswaarde produceren, maar gebruikswaarde voor anderen, maatschappelijke gebruikswaarde. [En niet zonder meer voor anderen. In de middeleeuwen produceerde de boer pachtkoren voor de leenheer en tiendgewas voor de priesters. Maar noch het pachtkoren noch het tiendgewas werden, door de omstandigheid, dat zij voor anderen werden geproduceerd, waren. Om een waar te worden moet het product aan de andere, voor wie het tot gebruikswaarde dient, door ruil worden overgedragen.]**[11a]** Tenslotte kan geen enkel ding waarde bezitten zonder gebruikswaarde te zijn. Wanneer het nutteloos is, is ook de er in vervatte arbeid nutteloos, geldt niet als arbeid en vormt derhalve geen waarde.

2. Het tweevoudige karakter van de in de waren belichaamde arbeid

Aanvankelijk zagen wij de waar als iets tweeslachtigs, gebruikswaarde en ruilwaarde. Later merkten wij op dat ook de arbeid, voor zover in waarde uitgedrukt, niet meer dezelfde kenmerken bezit die hem als verwekker van gebruikswaarden toekomt. Dit tweevoudige karakter van de in de waar belichaamde arbeid werd door mij voor het eerst op kritische wijze aangetoond.**[12]** Aangezien men hiervan uit moet gaan om de economie te begrijpen, zullen wij er nu nader op ingaan.

Laten wij twee waren nemen, bijvoorbeeld 1 jas en 10 el linnen. We veronderstellen dat de eerste tweemaal zoveel waard is als de laatste, zodat wanneer 10 el linnen = W, de jas 2 W is.

De jas is een gebruikswaarde die een bepaalde behoefte bevredigt. Om haar te vervaardigen is een bepaalde soort productieve bezigheid nodig. Deze wordt bepaald door doel, werkwijze, substantie, middel en resultaat. De arbeid, waarvan de nuttigheid zich op een of andere wijze zodanig in de gebruikswaarde van haar product belichaamt dat dit product een gebruikswaarde is, noemen wij kortweg nuttige arbeid. Van dit gezichtspunt uit wordt die arbeid steeds beschouwd met betrekking tot zijn nuttig effect.

Zoals jas en linnen kwalitatief verschillende gebruikswaarden zijn, zo zijn de vormen van arbeid, waardoor zij tot stand kwamen, in kwalitatief opzicht ook verschillend: kleermaken en weven. Waren deze dingen geen kwalitatief verschillende gebruikswaarden en dus geen voortbrengselen van kwalitatief verschillende soorten nuttige arbeid, dan zouden zij in het geheel niet als waren tegenover elkaar kunnen staan. Jas wordt niet geruild tegen jas, dezelfde gebruikswaarde niet tegen dezelfde gebruikswaarde.

In het totaal van de verschillende soorten gebruikswaarden of warenlichamen komt een geheel van evenzeer naar klasse, vorm, familie, soort en variëteit van elkaar verschillende soorten arbeid naar voren: een maatschappelijke arbeidsverdeling. Zij is de

bestaansvoorwaarde van de warenproductie, ofschoon men niet omgekeerd kan stellen dat de warenproductie bestaansvoorwaarde van de maatschappelijke arbeidsverdeling is. In de oud-Indische gemeente bestaat een maatschappelijke arbeidsverdeling zonder dat de producten waren worden. Om een ons meer bekend voorbeeld te nemen: in iedere fabriek zien wij een systematische arbeidsverdeling, maar deze komt niet tot stand doordat de arbeiders hun producten onderling ruilen. Slechts de producten van zelfstandige en van elkaar onafhankelijke arbeiders staan als waren tegenover elkaar.

Wij hebben dus gezien dat in de gebruikswaarde van iedere waar een bepaalde, doelmatige productieve activiteit of nuttige arbeid zit opgesloten. Wanneer de gebruikswaarden geen kwalitatief verschillende soorten nuttige arbeid zouden bevatten, zouden zij niet als waren tegenover elkaar kunnen staan. In een maatschappij, waarin de producten algemeen de vorm van waren aannemen, dat wil zeggen in een maatschappij van warenproducenten, ontwikkelt dit kwalitatief onderscheid tussen verschillende soorten nuttige arbeid, die door zelfstandige producenten onafhankelijk van elkaar worden uitgevoerd, zich tot een wijd vertakt systeem, tot een maatschappelijke arbeidsverdeling.

Het is de jas onverschillig of zij door de kleermaker of door de klanten van de kleermaker wordt gedragen. In beide gevallen is zij als gebruikswaarde werkzaam. Evenmin wordt de verhouding tussen de jas en de haar voortbrengende arbeid gewijzigd doordat het kleermaken een bepaald beroep, een zelfstandige tak van de maatschappelijke arbeidsverdeling wordt. Gedwongen door de behoefte aan kleding heeft de mens duizenden jaren lang kleren gemaakt voordat iemand kleermaker werd. Maar de aanwezigheid van jas en linnen, geen van beide als natuurlijk element van de materiële rijkdom aanwezig, moest altijd tot stand worden gebracht door een bijzondere, doelgerichte productieve activiteit, waardoor bepaalde natuurlijke stoffen aan bepaalde menselijke behoeften werden aangepast. Als schepper van gebruikswaarden, in de hoedanigheid van nuttige arbeid, is de arbeid dus een van iedere mogelijke maatschappijvorm onafhankelijke bestaansvoorwaarde van de mens, een eeuwige, uit de natuur voortvloeiende noodzaak om de stofwisseling tussen mens en natuur — dat wil zeggen het menselijk leven zelf — mogelijk te maken.

De gebruikswaarden jas, linnen, enzovoort, kortom de warenlichamen, zijn verbindingen van twee elementen: materie en arbeid. Trekt men van het totaal alle verschillende soorten nuttige arbeid af, die in jas, linnen, enzovoort zijn belichaamd, dan houdt men steeds een substraat over dat zonder menselijk ingrijpen door de natuur wordt gegeven. In het productieproces kan de mens slechts op dezelfde wijze te werk gaan als de natuur werkt, dat wil zeggen slechts de vorm van de stoffen veranderen.^[13] Sterker nog, bij deze vervorming wordt hij voortdurend door natuurkrachten gesteund. De arbeid is dus niet de enige bron van de door hem gevormde gebruikswaarden, van de materiële rijkdom; de arbeid is zijn vader, zo zei William Petty, en de aarde zijn moeder.

We gaan nu van de waar als gebruiksvoorwerp over tot de warenwaarde.

Wij gingen van de veronderstelling uit dat de jas tweemaal zoveel waard was als het linnen. Dit is echter slechts een kwantitatief onderscheid, dat ons voorlopig nog niet interesseert. Wij dienen hier slechts voor ogen te houden dat, wanneer 1 jas tweemaal zoveel waard is als 10 el linnen, 20 el linnen dezelfde waarde grootte bezit als 1 jas. In hun hoedanigheid van waarden zijn jas en linnen zaken van identieke substantie, objectieve uitdrukkingen van gelijksoortige arbeid. Maar het kleermaken en het weven zijn kwalitatief verschillende soorten arbeid. Er bestaan echter maatschappelijke omstandigheden, waaronder dezelfde persoon afwisselend kleren maakt en weeft; in dat geval zijn de twee verschillende vormen van arbeid slechts veranderingen van de arbeid van dezelfde persoon en nog geen bepaalde vaste functies van verschillende personen, zoals de jas, die onze kleermaker vandaag en de broek die hij morgen maakt, slechts variaties van dezelfde individuele arbeid voorstellen. Verder blijkt dat in onze kapitalistische maatschappij, in overeenstemming met de richting van de vraag naar arbeid,

een bepaald deel van de menselijke arbeid nu eens aan het kleermaken dan weer aan het weven wordt gezet. Hoewel deze veranderingen in vorm van arbeid met wrijving gepaard kunnen gaan, moeten zij plaatsvinden. Ziet men af van de bepaalde vorm van de productieve werkzaamheid — dus van haar hoedanigheid van nuttige arbeid — dan blijft nog over dat zij besteding van menselijke arbeidskracht is. Kleermaken en weven, ofschoon kwalitatief verschillende productieve bezigheden, zijn beiden productieve aanwending van menselijke hersenen, spieren, zenuwen, ledematen, enzovoort en in deze betekenis beide menselijke arbeid. Het zijn slechts twee verschillende vormen van besteding van menselijke arbeidskracht. Natuurlijk moet de menselijke arbeidskracht zelf min of meer ontwikkeld zijn om in deze of gene vorm te worden toegepast. De waarde van de waren stelt echter slechts menselijke arbeid voor, besteding van niet nader gekwalificeerde menselijke arbeid. Zoals in de burgerlijke maatschappij een generaal of een bankier een grote rol speelt, maar de gewone man een kleine,^[14] zo is het hier ook met de menselijke arbeid gesteld. Die arbeid is besteding van eenvoudige arbeidskracht, welke in het lichamenlijk organisme van ieder gewoon mens, zonder bijzondere ontwikkeling, in doorsnee aanwezig is. Weliswaar wisselt de *eenvoudige gemiddelde arbeid* naar plaats en tijd van karakter, maar voor een bepaalde maatschappij is deze gegeven. Geschoolde arbeid is niets anders dan arbeid *van een hogere orde* of beter gezegd: *vermenigvuldigde* eenvoudige arbeid, zodat een kleinere hoeveelheid geschoolde arbeid gelijk is aan een grotere hoeveelheid eenvoudige arbeid. De ervaring leert ons dat deze herleiding voortdurend plaatsvindt. Een waar kan het product zijn van de meest geschoolde arbeid, in haar waarde kan zij gelijk gesteld worden aan het product van eenvoudige arbeid en stelt derhalve zelf slechts een bepaalde hoeveelheid eenvoudige arbeid voor.^[15] De verschillende verhoudingen, waarin verscheidene soorten arbeid tot eenvoudige arbeid als hun eenheid van maat worden herleid, worden achter de rug van de producenten om door een maatschappelijk proces bepaald en bezitten daardoor de schijn door de gewoonte te zijn vastgesteld. Ter vereenvoudiging gaan wij er in het vervolg van uit dat iedere soort arbeidskracht direct eenvoudige arbeidskracht is, waardoor wij niets anders doen dan ons de moeite van het herleiden besparen.

Zoals in de waardemassa's jas en linnen van het onderscheid tussen hun gebruikswaarden werd geabstraheerd, zo wordt bij de arbeid, waarin zich deze waarden belichamen, geabstraheerd van het onderscheid tussen hun nuttige vormen, het kleermaken en het weven. Zoals de gebruikswaarden jas en linnen combinaties zijn van doelbewuste productieve werkzaamheden met laken en garen, terwijl de waardemassa's jas en linnen daarentegen slechts massa's gelijksoortige arbeid zijn, zo ontleen de in deze waardemassa's belichaamde vormen van arbeid hun betekenis niet aan hun productieve verhouding ten opzichte van laken en garen, maar slechts aan hun hoedanigheid van toepassing van menselijke arbeidskracht. Uit hoofde van hun verschillende kwaliteit zijn kleermaken en weven de vormende elementen van jas en linnen als gebruikswaarden; voor zover van de bijzondere hoedanigheden van het kleermaken en van het weven wordt geabstraheerd en voor zover beiden een homogene kwaliteit bezitten — de hoedanigheid van menselijke arbeid — vormen zij de waardesubstantie van jas en linnen.

Jas en linnen zijn echter niet slechts waardemassa's in het algemeen, maar waardemassa's van bepaalde grootte. Volgens onze veronderstelling is de jas tweemaal zoveel waard als 10 el linnen. Waar komt dit verschil in waarde grootte vandaan? Doordat het linnen slechts de helft van de arbeid van de jas bevat, zodat in tijd gemeten bij de productie van de jas tweemaal zoveel arbeidskracht werd gebruikt dan bij de productie van het linnen.

Wanneer dus de in de waar belichaamde arbeid met betrekking tot de gebruikswaarde slechts kwalitatief geldt, heeft die arbeid met betrekking tot de waarde grootte slechts kwantitatief betekenis, nadat deze reeds tot niet verder gekwalificeerde menselijke arbeid is herleid. In het ene geval gaat het om de hoedanigheid van de arbeid, in het andere om de

kwantiteit. Aangezien de waardegrootte van een waar slechts de hoeveelheid van de in haar belichaamde arbeid voorstelt, moeten de waren in een bepaalde verhouding steeds een even grote waarde bezitten.

Blijft de productiviteit van alle voor de productie van een jas vereiste vormen van nuttige arbeid constant, dan neemt de waarde van de jassen mét hun hoeveelheid toe: wanneer 1 jas x arbeidsdagen voorstelt, dan stellen 2 jassen $2x$ arbeidsdagen voor, enzovoort. Laten wij nu eens aannemen dat de voor de productie van 1 jas noodzakelijke arbeid tweemaal zo groot wordt of dat deze wordt gehalveerd. In het eerste geval bezit 1 jas dezelfde waarde als voordien 2 jassen, in het laatste geval bezitten 2 jassen dezelfde waarde als voordien 1 jas. En dit alles ondanks het feit, dat in beide gevallen een jas steeds dezelfde diensten bewijst en de in de jas belichaamde nuttige arbeid van dezelfde kwaliteit blijft. Echter de bij de productie bestede hoeveelheid arbeid is veranderd.

Een grotere hoeveelheid gebruikswaarde vormt op zichzelf een grotere materiële rijkdom: 2 jassen zijn meer dan 1 jas. Met twee jassen kan men twee mensen kleden, met één jas slechts één persoon, enzovoort. Toch kan een toeneming van de hoeveelheid materiële rijkdom gepaard gaan met een waardedaling van die rijkdom. Deze tegengestelde beweging is het gevolg van het tweevoudige karakter van de arbeid. Productiviteit is natuurlijk altijd productiviteit van nuttige, concrete arbeid; zij stelt in feite slechts het rendement vast van doelmatige productieve werkzaamheid in een bepaald tijdsbestek. Al naar gelang de stijging of de daling van de productiviteit wordt de nuttige arbeid dus een rijkere of een minder rijke bron van producten. Daar tegenover staat dat een wijziging in de productiviteit op zichzelf geen enkele invloed heeft op de in de waarde belichaamde arbeid. Aangezien de productiviteit op de concrete nuttige vorm van de arbeid slaat kan zij, zodra wij van deze concrete nuttige vorm abstraheren, natuurlijk geen betrekking meer hebben op de arbeid. Dus ongeacht de veranderingen in de productiviteit levert dezelfde arbeid in hetzelfde tijdsbestek steeds dezelfde waardegrootte. Maar dezelfde arbeid levert in hetzelfde tijdsbestek verschillende hoeveelheden gebruikswaarden op, méér bij stijging van de productiviteit, minder bij daling van de productiviteit. Dezelfde verandering in de productiviteit die de vruchtbaarheid van de arbeid — en dus de massa van de door deze geleverde gebruikswaarde — doet toenemen, doet dus — wanneer daardoor de voor de productie van deze massa noodzakelijke arbeidstijd wordt verkort — de waarde van die toegenomen massa verminderen. En hetzelfde geldt in omgekeerde richting.

Enerzijds is alle arbeid besteding van menselijke arbeidskracht in fysiologische betekenis en in deze hoedanigheid van homogene menselijke of abstract menselijke arbeid vormt de arbeid warenwaarde. Anderzijds is alle arbeid besteding van menselijke arbeidskracht in een bepaalde doelbewuste vorm en in deze hoedanigheid van concrete nuttige arbeid brengt de arbeid gebruikswaarde voort.**[16]**

3. De waardevorm of ruilwaarde

De waren komen op de wereld in de vorm van gebruikswaarden of warenlichamen, zoals ijzer, linnen, tarwe, enzovoort. Dit is hun alledaagse, natuurlijke vorm. Zij zijn echter slechts waren door hun tweevoudige karakter: gebruiksvoorwerp en tegelijkertijd drager van waarde. Zij kunnen dus slechts als waren aan de dag treden of de vorm van waren bezitten voor zover zij hun dubbele vorm hebben: de natuurlijke vorm en de waardevorm.

Het wezen van de waarde van de waren onderscheidt zich van Wittib Hurtig [Noot van de vertaler: Wittib Hurtig is Mistress Quickly uit Shakespeares *The Merry Wives of Windsor*. Zij is de bediende van dr. Caius. Falstaff zei over haar: 'a man knows not where to have her.'] doordat men niet weet waar men het moet vinden. In tegenstelling tot de duidelijk met de zintuigen waarneembare realiteit van de warenlichamen bevindt zich in het wezen van de waarde geen atoom aan materie. Men kan een waar wenden en keren zoveel men wil, als waardemassa blijft zij ongrijpbaar. Wanneer men echter voor ogen houdt, dat de waren slechts de hoedanigheid van waardemassa bezitten voor zover zij de uitdrukking zijn van dezelfde maatschappelijke eenheid — menselijke arbeid —, dat hun hoedanigheid van waarde dus zuiver maatschappelijk bepaald is, dan spreekt het vanzelf dat zij als waardemassa's slechts in de maatschappelijke verhouding van waar tegenover waar kunnen verschijnen. Inderdaad gingen wij uit van de ruilwaarde of ruilverhouding tussen de waren ten einde de in hen verborgen waarde op het spoor te komen. Nu moeten wij weer tot deze verschijningsvorm van de waarde terugkeren.

Iedereen weet — ook al weet hij verder niets — dat de waren een gemeenschappelijke waardevorm bezitten, de geldvorm, welke op een frappante wijze in tegenstelling staat tot de rijk geschakeerde natuurlijke vormen van hun gebruikswaarde. Hier is het zaak te presteren wat de burgerlijke economie zelfs nog nimmer heeft geprobeerd, namelijk de oorsprong van de geldvorm op te sporen. Dat wil zeggen dat de ontwikkeling moet worden nagaan van de in de waardeverhouding schuilgaande waarde-uitdrukking, van de eenvoudigste, minst spectaculaire gedaante tot haar meest verblindende geldvorm. Daarbij zullen wij tevens het raadsel van het geld oplossen.

De eenvoudigste waardeverhouding is klaarblijkelijk de waardeverhouding van een waar tot een andersoortige waar. De waardeverhouding van twee waren geeft ons dus de meest eenvoudige waarde-uitdrukking van een waar.

A. Eenvoudige, enkele of toevallige waardevorm

x waar A = y waar B, of x waar A is y waar B waard.

(20 el linnen = 1 jas, of 20 el linnen is 1 jas waard).

1. De twee polen van de waarde-uitdrukking: relatieve waardevorm en equivalentvorm

Het geheim van iedere waardevorm gaat schuil achter deze eenvoudige waardevorm. De analyse hiervan levert dan ook eigenlijk de grootste moeilijkheden op.

Kennelijk spelen hier twee verschillende waren, in ons voorbeeld linnen en jas, verschillende rollen. Het linnen drukt zijn waarde uit in de jas, de jas dient als materie van deze waarde-uitdrukking. De eerste waar speelt een actieve, de tweede een passieve rol. De waarde van de eerste waar wordt voorgesteld als relatieve waarde; anders gezegd: zij bevindt zich in de relatieve waardevorm. De tweede waar doet dienst als equivalent; anders gezegd: zij bevindt zich in de equivalentvorm.

De relatieve waardevorm en de equivalentvorm zijn bij elkaar behorende, wederkerig van elkaar afhankelijke en onverbreekelijk met elkaar verbonden factoren; maar tegelijkertijd zijn zij elkaar uitsluitende of tegengestelde extremen, polen van dezelfde waarde-uitdrukking. Zij verdelen zich steeds over de verschillende waren, die door de waarde-uitdrukking met elkaar in verband worden gebracht. Ik kan bijvoorbeeld de waarde van linnen niet in linnen

uitdrukken: 20 el linnen = 20 el linnen vormt geen waarde-uitdrukking. De vergelijking geeft eerder het omgekeerde weer: 20 el linnen is niets anders dan 20 el linnen, een bepaalde hoeveelheid van het gebruiksartikel linnen. De waarde van het linnen kan dus slechts relatief, dat wil zeggen in een andere waar worden uitgedrukt. In de relatieve waardevorm van het linnen zit dus de veronderstelling opgesloten dat er een andere waar is, die tegenover het linnen in de equivalentvorm staat. Aan de andere kant kan de waar, die als equivalent dienst doet, zich niet tegelijkertijd in de relatieve waardevorm bevinden: zij is het niet die haar waarde uitdrukt, zij levert slechts het materiaal voor de waarde-uitdrukking van de andere waar.

Natuurlijk sluit de uitdrukking 20 el linnen = 1 jas, of 20 el linnen is 1 jas waard ook de omgekeerde uitdrukking in: 1 jas = 20 el linnen, of 1 jas is 20 el linnen waard. Maar om de waarde van de jas relatief uit te drukken moet ik de vergelijking omdraaien en zodra ik dit doe, wordt het linnen in plaats van de jas equivalent. Dezelfde waar kan dus in dezelfde waarde-uitdrukking niet tegelijkertijd in beide vormen optreden. Deze twee vormen sluiten elkaar als twee polen uit.

Of een waar zich nu in de relatieve waardevorm dan wel in de tegenovergestelde equivalentvorm bevindt is uitsluitend afhankelijk van de plaats, welke zij in het bepaalde geval in de vergelijking inneemt; anders gezegd: is afhankelijk van de vraag of zij de waar is waarvan de waarde wordt uitgedrukt dan wel de waar, waarin waarde wordt uitgedrukt.

2. De relatieve waardevorm

a. De inhoud van de relatieve waardevorm

Wanneer wij willen nagaan op welke wijze de eenvoudige waarde-uitdrukking van een waar in de waardeverhouding van twee waren zit opgesloten, dienen wij deze verhouding geheel onafhankelijk van haar kwantitatieve aspect te beschouwen. Gewoonlijk doet men dit niet en ziet men in de waardeverhouding slechts de verhouding, waarin bepaalde hoeveelheden van twee soorten waren aan elkaar gelijk zijn. Men ziet over het hoofd dat de grootte van verschillende zaken pas vergelijkbaar wordt nadat zij tot dezelfde eenheid zijn herleid. Slechts als uitdrukking van dezelfde eenheid zijn zij gelijknamige en daardoor meetbare grootheden.^[17]

Onverschillig of 20 el linnen = 1 jas, of = 20 jassen, of = x jassen, dat wil zeggen onverschillig of een gegeven hoeveelheid linnen veel of weinig jassen waard is, impliceert een dergelijke verhouding steeds dat linnen en jassen als waardegrootten uitdrukkingen zijn van dezelfde eenheid, dingen van dezelfde soort. De basis van de vergelijking is: linnen = jas.

Maar de twee kwalitatief aan elkaar gelijkgestelde waren spelen niet dezelfde rol. Alleen de waarde van het linnen wordt uitgedrukt. En op welke wijze geschiedt dit? Door het linnen in verband te brengen met de jas als zijn 'equivalent', als hetgeen waartegen het linnen kan worden geruild. In deze verhouding geldt de jas als bestaansvorm van waarde, als 'waardeding', want slechts in die hoedanigheid is de jas hetzelfde als het linnen. Aan de andere kant zien wij de waarde van het linnen te voorschijn komen, krijgt deze een zelfstandige uitdrukking, want slechts in zijn hoedanigheid van waarde is het linnen aan de jas gelijk te stellen of met de jas te ruilen. Zo zijn boterzuur en propylformiaat twee verschillende lichamen. Beiden bestaan echter uit dezelfde chemische elementen — koolstof (C), waterstof (H) en zuurstof (O) — en zij bezitten deze elementen in een gelijke samenstelling, namelijk C₄H₈O₂. Zouden wij nu het boterzuur gelijkstellen aan het propylformiaat, dan impliceert dit twee dingen: in de eerste plaats dat het propylformiaat slechts een bestaansvorm van C₄H₈O₂ is en in de tweede plaats dat ook het boterzuur uit C₄H₈O₂ bestaat. Door de gelijkstelling van het propylformiaat aan het boterzuur zouden we dus hun chemische substantie onderscheiden van hun uiterlijke vorm.

Wanneer wij stellen dat de waren in hun hoedanigheid van hoeveelheden waarde slechts massa's gestolde menselijke arbeid zijn, dan worden zij door onze analyse herleid tot de waarde-abstractie, hetgeen echter niet wil zeggen dat daardoor de waren een waardevorm krijgen, die zich van hun natuurlijke vorm onderscheidt. Dit is anders wanneer wij ons bezighouden met de waardeverhouding van de ene waar tot de andere. Dan komt het waarde-karakter van de ene waar te voorschijn door haar verhouding tot de andere waar.

Indien bijvoorbeeld de jas als waardemassa aan het linnen wordt gelijkgesteld, wordt de in de jas belichaamde arbeid gelijkgesteld aan de in het linnen belichaamde arbeid. Nu onderscheidt het kleermaken — waardoor de jas wordt gemaakt — zich weliswaar als concrete arbeid van het weven — waardoor het linnen ontstaat —, maar door de gelijkstelling met het weven wordt het kleermaken feitelijk herleid tot hetgeen beide soorten arbeid werkelijk gemeen hebben: het gemeenschappelijke karakter van menselijke arbeid. Langs deze omweg hebben wij dan gezegd dat het weven, voor zover deze waarde weeft, zich niet onderscheidt van het kleermaken, dus abstract menselijke arbeid is. Slechts de equivalent-uitdrukking van verschillende soorten waren brengt het specifieke karakter van de waardevormende arbeid te voorschijn, doordat deze de in de verschillende waren belichaamde verschillende vormen van arbeid in feite herleidt tot hetgeen zij gemeen hebben: de menselijke arbeid in het algemeen. **[17a]**

Het is echter niet voldoende het specifieke karakter uit te drukken van de arbeid, waaruit de waarde van het linnen bestaat. Menselijke arbeidskracht in vloeibare toestand of menselijke arbeid vormt waarde, maar is zelf geen waarde. In gestolde toestand, in de vorm van een object, wordt zij waarde. Om de waarde van het linnen als gestolde menselijke arbeid uit te drukken moet deze worden uitgedrukt als een object, als iets dat zich van het linnen zelf onderscheidt, maar tegelijkertijd iets gemeenschappelijks bezit, zowel met het linnen als met de andere waren. Dit probleem hebben wij reeds opgelost.

In de waardeverhouding van het linnen geldt de jas, omdat zij waardemassa is, als iets dat kwalitatief gelijk is aan het linnen, als een ding van dezelfde aard. De jas geldt hier als een ding waarin waarde te voorschijn komt, als ding dat in zijn tastbare natuurlijke vorm waarde voorstelt. Toch is echter de jas zelf, de substantie van de jas, louter een gebruikswaarde. Een jas drukt evenmin waarde uit als het eerste het beste stuk linnen. Dit bewijst slechts, dat de jas binnen de waardeverhouding tot het linnen meer betekent dan daarbuiten, evenals vele lieden binnen een geüniformeerde jas meer betekenen dan daarbuiten.

Bij de productie van de jas is in de vorm van kleermaken menselijke arbeidskracht besteed; er is dus menselijke arbeid in opgehoopt. In dit opzicht is de jas 'waardedragers', ofschoon deze eigenschap verborgen blijft, zelfs al is de jas tot op de draad versleten. En in de waardeverhouding van het linnen heeft de jas slechts in dit opzicht, dus als belichaamde waarde, als waardemassa betekenis. Ondanks dat de jas tot boven toe dichtgeknoopt is, heeft het linnen er de schone, met zichzelf verwante waarde-ziel in herkend. De jas kan tegenover het linnen echter geen waarde voorstellen zonder dat tegelijkertijd de waarde de vorm van jas aanneemt. Evenzo kan het individu A voor het individu B niet het aanzien van majesteit bezitten zonder dat de majesteit voor B tegelijkertijd de lichamelijke vorm van A aanneemt, zodat dus bij iedere nieuwe vorst gelaatstreken, haren en nog vele andere zaken veranderen.

Bij de waardeverhouding, waarin de jas het equivalent van het linnen is, geldt de 'jas-vorm' dus als waardevorm. De waarde van de waar linnen wordt dus uitgedrukt in het lichaam van de waar jas, de waarde van de ene waar dus in de gebruikswaarde van de andere. Als gebruikswaarde is het linnen een duidelijk van de jas te onderscheiden ding, als waarde is het linnen een aan de jas identieke zaak en ziet er dus als een jas uit. Zo krijgt het linnen een van zijn natuurlijke vorm te onderscheiden waardevorm. Zijn eigenschap van waarde komt in zijn identiteit met de jas tot uiting, zoals de schapennatuur van de christen tot uiting komt in zijn identiteit met het Lam Gods.

Wij zien dat het linnen zelf, zodra het in aanraking komt met een andere waar — de jas —, zegt wat de analyse van de warenwaarde ons reeds eerder openbaarde. Het linnen verraadt haar gedachten echter slechts in de taal, die het machtig is: de waren-taal. Om tot uitdrukking te brengen dat arbeid, in de abstracte betekenis van menselijke arbeid, zijn waarde vormt, zegt het linnen dat de jas, voor zover deze met het linnen overeenkomt, eveneens waarde is, uit dezelfde arbeid bestaat als het linnen. Om tot uitdrukking te brengen dat zijn sublieme realiteit als waarde zich onderscheidt van zijn stijflinnen lichaam, zegt het linnen dat de waarde er als een jas uitziet en dat het dus zelf als waardemassa op de jas lijkt, zoals het ene ei op het andere. Terloops zij opgemerkt dat de waren-taal naast het Hebreeuws nog vele andere min of meer juiste dialecten kent. Het Duitse woord *Wertsein* brengt bijvoorbeeld minder treffend dan het Romaanse werkwoord *valere, valer, valoir* tot uitdrukking dat de gelijkstelling van waar B met waar A de eigen waarde-uitdrukking van waar A is. *Paris vaut bien une messe!* (Parijs is wel een mis waard!)

Door middel van de waardeverhouding wordt dus de natuurlijke vorm van waar B tot waardevorm van waar A of het lichaam van waar B tot waardespiegel van waar A. **[18]** Doordat waar A zich tot waar B verhoudt als waardemassa, als geconcretiseerde menselijke arbeid, maakt waar A de gebruikswaarde B tot materiaal van haar eigen waarde-uitdrukking. De waarde van waar A, op deze wijze uitgedrukt in de gebruikswaarde van waar B, bezit de relatieve waardevorm.

b. De kwantitatieve bepaaldheid van de relatieve waardevorm

Iedere waar, waarvan de waarde moet worden uitgedrukt, is een gebruiksvoorwerp van een gegeven kwantiteit: 15 mud tarwe, 100 pond koffie, enzovoort. Deze gegeven hoeveelheid van een waar bevat een bepaalde hoeveelheid menselijke arbeid. De waardevorm moet dus niet slechts waarde zonder meer uitdrukken, maar kwantitatief bepaalde waarde of waardegrootte. In de waardeverhouding van waar A tot waar B, van het linnen tot de jas, wordt de warensoort jas dus niet slechts als waardemassa zonder meer kwalitatief aan het linnen gelijkgesteld, maar een bepaalde hoeveelheid linnen (bijvoorbeeld 20 el) aan een bepaalde hoeveelheid van het waardelichaam of equivalent, bijvoorbeeld 1 jas.

De vergelijking '20 el linnen = 1 jas, of 20 el linnen is 1 jas waard' bevat de veronderstelling dat in 1 jas precies zoveel waardesubstantie zit als in 20 el linnen, dat beide hoeveelheden waar gelijke hoeveelheden arbeid en evenveel arbeidstijd hebben gekost. De voor de productie van 20 el linnen of voor 1 jas noodzakelijke arbeidstijd verandert echter bij iedere wijziging in de productiviteit van het weven of van het kleermaken. Wij dienen nu de invloed van dergelijke veranderingen op de relatieve uitdrukking van de waardegrootte nader te onderzoeken.

I. De waarde van het linnen **[19]** verandert, terwijl de waarde van de jas constant blijft. Is voor de productie van het linnen tweemaal zoveel noodzakelijke arbeidstijd nodig, bijvoorbeeld ten gevolge van toenemende onvruchtbaarheid van de met vlas bebouwde grond, dan wordt de waarde van het linnen tweemaal zo groot. Aangezien 1 jas nu de helft van de arbeidstijd van 20 el linnen bevat, krijgen wij in plaats van 20 el linnen = 1 jas nu: 20 el linnen = 2 jassen. Neemt daarentegen de voor de productie van het linnen noodzakelijke arbeidstijd met de helft af, bijvoorbeeld ten gevolge van een verbetering van de weefgetouwen, dan daalt de waarde van het linnen met de helft. De vergelijking zal dan luiden: 20 el linnen = $\frac{1}{2}$ jas. De relatieve waarde van waar A, dat wil zeggen haar waarde uitgedrukt in waar B, daalt en stijgt bij een onveranderde waarde van waar B rechtevenredig met de waarde van waar A.

II. De waarde van het linnen blijft constant, terwijl de waarde van de jas verandert. Wordt onder deze omstandigheden de voor de productie van een jas noodzakelijke arbeidstijd

verdubbeld, bijvoorbeeld ten gevolge van een ongunstige wolopbrengst, dan krijgen we in plaats van 20 el linnen = 1 jas nu: 20 el linnen = $\frac{1}{2}$ jas. Daalt daarentegen de waarde van de jas met de helft, dan krijgen we: 20 el linnen = 2 jassen. Dus bij gelijkblijvende waarde van waar A daalt of stijgt haar relatieve, in waar B uitgedrukte waarde omgekeerd evenredig met de verandering in de waarde van waar B.

Bij vergelijking van de gevallen I en II zien wij, dat dezelfde wijziging in de grootte van de relatieve waarde uit totaal tegengestelde oorzaken kan ontstaan. Zo ontstaat uit de vergelijking 20 el linnen = 1 jas: 1. de vergelijking 20 el linnen = 2 jassen, hetzij doordat de waarde van het linnen wordt verdubbeld, hetzij doordat de waarde van de jas wordt gehalveerd; 2. de vergelijking 20 el linnen = $\frac{1}{2}$ jas, hetzij doordat de waarde van het linnen wordt gehalveerd, hetzij doordat de waarde van de jas wordt verdubbeld.

III. De voor de productie van linnen en van jas noodzakelijke hoeveelheden arbeid kunnen gelijktijdig in dezelfde richting en in dezelfde verhouding veranderen. Hoe in dit geval hun waarde ook verandert, de vergelijking '20 el linnen = 1 jas' blijft gelden. De verandering in hun waarde komt tot uiting als men hen met een derde waar, waarvan de waarde constant blijft, vergelijkt. Wanneer de waarde van alle waren gelijktijdig en in dezelfde verhouding veranderen, zullen hun relatieve waarden onveranderd blijven. De werkelijke verandering in hun waarde komt dan tot uiting doordat in dezelfde arbeidstijd nu algemeen een grotere of kleinere hoeveelheid waren wordt voortgebracht dan voorheen.

IV. De respectievelijke hoeveelheden noodzakelijke arbeidstijd voor de productie van linnen en jas kunnen tegelijkertijd in dezelfde richting, maar in ongelijke mate veranderen, of in tegengestelde richting, enzovoort. De invloed, die al deze mogelijke combinaties op de relatieve waarde van een waar uitoefenen, kan op eenvoudige wijze worden afgeleid door toepassing van de gevallen, I, II en III.

Werkelijke veranderingen van de grootte van de waarde weerspiegelen zich dus noch ondubbelzinnig noch volkomen in hun relatieve uitdrukking of in de grootte van de relatieve waarde. De relatieve waarde van een waar kan veranderen ofschoon haar waarde constant blijft. Haar relatieve waarde kan constant blijven ofschoon haar waarde verandert. Tenslotte hoeven simultane veranderingen in de grootte van de waarde en in de relatieve uitdrukking van deze grootte geenszins met elkaar te corresponderen.**[20]**

3. De equivalentvorm

Wij hebben gezien dat, wanneer een waar A (het linnen) haar waarde uitdrukt in de gebruikswaarde van een andere waar B (de jas), waar A aan waar B een bijzondere waarde oplegt, namelijk die van het equivalent. Het eigen bestaan van waarde van de waar linnen komt te voorschijn doordat het linnen gelijk wordt gesteld aan de jas zonder dat de jas een waardevorm aanneemt, die zich van de natuurlijke vorm onderscheidt. Het linnen drukt dus inderdaad zijn eigen bestaan als waarde uit doordat de jas onmiddellijk met het linnen ruikbaar is. De equivalentvorm van een waar is dus de vorm van haar onmiddellijke ruikbaarheid met andere waren.

Wanneer de ene soort waar (bijvoorbeeld jassen) een andere soort waar (bijvoorbeeld linnen) tot equivalent dient — waardoor jassen dus de kenmerkende eigenschap krijgen zich in een onmiddellijk met het linnen ruibare vorm te bevinden — dan is daardoor nog op geen enkele wijze de verhouding vastgesteld, waartegen jassen en linnen worden geruild. Aangezien de grootte van de waarde van het linnen gegeven is, hangt deze verhouding af van de grootte van de waarde van de jas. Onverschillig of de jas als equivalent en het linnen als relatieve waarde dan wel omgekeerd het linnen als equivalent en de jas als relatieve waarde wordt uitgedrukt, de grootte van de waarde wordt steeds door de voor productie noodzakelijke arbeidstijd, dus onafhankelijk van de waardevorm, bepaald. Maar zodra de warensoort jas in

de waarde-uitdrukking de positie van equivalent inneemt, wordt de grootte van haar waarde niet meer als waardegrootte uitgedrukt. In de waardevergelijking doet de jas dan veeleer dienst als een bepaalde hoeveelheid van een zaak.

Bijvoorbeeld: hoeveel is 40 el linnen 'waard'? Twee jassen. Omdat de warensoort jas hier de rol van equivalent speelt, de gebruikswaarde jas tegenover het linnen waardemassa is, is een bepaalde kwantiteit jas voldoende om een bepaalde hoeveelheid waarde van het linnen uit te drukken. Twee jassen kunnen dus de waardegrootte van 40 el linnen uitdrukken, maar zij kunnen nooit hun eigen waardegrootte, de grootte van de waarde van jassen uitdrukken. De oppervlakkige waarneming van het feit, dat het equivalent in de waardevergelijking steeds de vorm van een simpele hoeveelheid van een zaak, van een gebruikswaarde bezit, heeft bij Bailey — zoals bij vele van zijn voorgangers en navolgers — tot de verkeerde voorstelling geleid dat de waarde-uitdrukking slechts een kwantitatieve verhouding zou zijn. De equivalentvorm van een waar houdt integendeel geen kwantitatieve bepaling van de waarde in.

De eerste eigenaardigheid, die ons bij de beschouwing van de equivalentvorm opvalt, is dat de gebruikswaarde de verschijningsvorm wordt van het tegenovergestelde: van de waarde.

De natuurlijke vorm van een waar wordt de waardevorm. Maar men moet zich wel bedenken dat dit *quid pro quo* (verwisseling) zich voor een waar B (jas, tarwe, ijzer, enzovoort) slechts voordoet binnen de waardeverhouding, binnen de betrekking waarbij een willekeurige andere waar A (linnen, enzovoort) tegenover haar komt te staan. Aangezien geen enkele waar als equivalent voor zichzelf kan functioneren, dus ook niet haar eigen natuurlijke vorm tot de uitdrukking van haar eigen waarde kan maken, moet zij wel een andere waar tot haar equivalent kiezen, dat wil zeggen de natuurlijke vorm van een andere waar tot haar eigen waardevorm maken.

Dit kunnen wij duidelijk maken aan de hand van het voorbeeld van een maat, die voor waardemassa's als materie wordt gebruikt, dit wil zeggen als gebruikswaarden. Een suikerbrood als materie is zwaar, bezit dus gewicht. Het gewicht van het suikerbrood is echter niet iets dat je kunt zien of betasten. Daarom nemen wij verschillende stukken ijzer, waarvan wij het gewicht van tevoren hebben bepaald. Op zichzelf beschouwd is de materiële vorm van het ijzer evenmin verschijningsvorm van zwaarte als de stoffelijke vorm van het suikerbrood. Desondanks plaatsen wij het suikerbrood in een gewichtsverhouding tot het ijzer ten einde het suikerbrood als gewicht uit te drukken. In deze verhouding geldt het ijzer slechts als lichaam dat niets anders dan zwaarte voorstelt. Hoeveelheden ijzer doen dus dienst als maat voor het gewicht van de suiker en zij zijn voor het suikerlichaam niets anders dan de gedaante van zwaarte, verschijningsvorm van gewicht. Deze rol speelt het ijzer slechts binnen de verhouding waarbij suiker, of enig ander lichaam waarvan het gewicht moet worden bepaald, tegenover het ijzer komt te staan. Bezaten beide dingen geen zwaarte, dan konden zij niet in deze verhouding tegenover elkaar staan en kon het ene dus niet dienen als uitdrukking voor de zwaarte van het andere. Wanneer wij deze twee dingen op de weegschaal leggen, zien wij inderdaad dat zij in hun hoedanigheid van zwaarte gelijk zijn en dat zij in een bepaalde verhouding ook hetzelfde gewicht zullen hebben. Zoals de ijzersubstantie als gewichtmaat tegenover het suikerbrood slechts zwaarte voorstelt, zo stelt de jas-substantie in onze waarde-uitdrukking tegenover het linnen slechts waarde voor.

Hier houdt de analogie echter op. Bij het uitdrukken van het gewicht van het suikerbrood vertegenwoordigt het ijzer een aan beide lichamen gemeenschappelijke eigenschap: hun zwaarte; bij de waarde-uitdrukking van het linnen echter vertegenwoordigt de jas een bovennatuurlijke eigenschap van beide dingen: hun waarde, een zuiver maatschappelijk iets.

Daar de relatieve waardevorm van een waar (bijvoorbeeld het linnen) haar bestaan als waarde uitdrukt als iets, dat totaal verschillend is van haar lichamelijke substantie en van haar eigenschappen (bijvoorbeeld als gelijke van de jas), geeft deze uitdrukking reeds aan dat zij

een maatschappelijke verhouding verbergt. Bij de equivalentvorm ligt dit anders. De equivalentvorm wordt immers juist gekenmerkt door het feit dat een warenlichaam als zodanig, bijvoorbeeld een jas, waarde uitdrukt, dus van nature de waardevorm bezit. Weliswaar gaat dit slechts op binnen de waardeverhouding, waarbij de waar jas als equivalent van de waar linnen functioneert.^[21] Aangezien echter de eigenschappen van een ding niet ontstaan uit zijn verhouding tot andere dingen, zich veeleer in dergelijke verhoudingen slechts kenbaar maken, schijnt het alsof de jas ook zijn equivalentvorm, zijn eigenschap van onmiddellijke ruilbaarheid, evenals zijn eigenschap gewicht te hebben of te kunnen verwarmen van nature bezit. Daarin schuilt het raadselachtige van de equivalentvorm, dat de burgerlijke econoom pas opvalt wanneer deze vorm zich kant en klaar in geld aan hem voordoet. Dan tracht hij het mystieke karakter van goud en zilver weg te redeneren door goud en zilver te vervangen door minder blinkende waren; steeds opnieuw dreunt hij met plezier de hele catalogus op van het warengespuis, dat eens de rol van waren-equivalent heeft gespeeld. Hij vermoedt niet dat reeds in de eenvoudigste waarde-uitdrukking, zoals '20 el linnen = 1 jas', de oplossing van het raadsel van de equivalentvorm ligt.

Het lichaam van de waar, welke tot equivalent dient, geldt steeds als belichaming van abstracte menselijke arbeid en is steeds het product van een bepaalde nuttige, concrete arbeid. Deze concrete arbeid wordt dus de uitdrukking van abstracte menselijke arbeid. Wanneer de jas bijvoorbeeld slechts als belichaming van abstracte menselijke arbeid geldt, dan geldt het kleermaken, dat in feite in de jas is belichaamd, slechts als de vorm waarin abstracte menselijke arbeid is belichaamd. In de waarde-uitdrukking van het linnen ligt de nuttigheid van het kleermaken niet in het feit dat het kleren (dus ook de man!) maakt, maar in het feit dat het kleermaken een lichaam maakt waaraan men kan zien dat het waarde is, dus gestolde arbeid welke zich in het geheel niet onderscheidt van de in het linnen belichaamde arbeid. Wil het kleermaken een dergelijke waardespiegel zijn, dan moet het zelf slechts de abstracte eigenschap weerspiegelen menselijke arbeid te zijn.

Zowel in de vorm van kleermaken als in de vorm van weven wordt menselijke arbeidskracht besteed. Beide bezitten dus het algemene element van menselijke arbeid en mogen derhalve in bepaalde gevallen, bijvoorbeeld bij de productie van waarde, slechts van dit gezichtspunt uit worden beschouwd. Hieraan is niets geheimzinnigs. Maar bij de waarde-uitdrukking van de waar ligt de zaak anders. Om bijvoorbeeld tot uitdrukking te brengen dat het weven niet in zijn concrete vorm van weven, maar in zijn algemene eigenschap van menselijke arbeid de waarde van het linnen vormt, wordt het kleermaken (de concrete arbeid die het linnen-equivalent voortbrengt) tegenover het weven geplaatst als de tastbare vorm van belichaming van abstracte menselijke arbeid.

En hier hebben wij de tweede eigenaardigheid van de equivalentvorm: de concrete arbeid wordt verschijningsvorm van zijn tegendeel, van abstracte menselijke arbeid.

Omdat echter deze concrete arbeid, het kleermaken, enkel uitdrukking is van ongedifferentieerde menselijke arbeid, is deze homogeen met andere arbeid, met de arbeid die in het linnen is belichaamd; daarom is deze arbeid — hoewel, zoals alle andere vormen van arbeid waardoor waren worden voortgebracht, bijzondere arbeid — arbeid in direct maatschappelijke vorm. Het is juist daardoor dat deze arbeid tot uitdrukking komt in een product, dat onmiddellijk tegen andere waren kan worden geruild. De derde eigenaardigheid van de equivalentvorm is dan ook dat de bijzondere arbeid de vorm van zijn tegendeel krijgt: arbeid in direct maatschappelijke vorm.

De twee laatstgenoemde eigenaardigheden van de equivalentvorm worden nog begrijpelijker wanneer we teruggaan tot de grote onderzoeker, die de waardevorm, zoals zovele andere vormen van denken, maatschappij en natuur, voor het eerst heeft geanalyseerd: Aristoteles.

Aristoteles maakt in de eerste plaats duidelijk dat de geldvorm van de waar niets anders is dan de ontwikkelde gedaante van de eenvoudige waardevorm, dat wil zeggen uitdrukking van de waarde van een waar in onwillekeurig welke andere waar dan ook. Hij zegt namelijk: ‘5 rustbanken = 1 huis’ ‘verschilt niet’ van ‘5 rustbanken = zo of zoveel geld.’

Hij ziet verder in, dat de waardeverhouding, die in deze waarde-uitdrukking zit opgesloten, een kwalitatieve gelijkheid van huis en rustbank impliceert en dat deze dingen, ofschoon voor onze zintuigen duidelijk verschillend, zonder een dergelijke wezensgelijkheid niet als meetbare grootheden met elkaar in betrekking kunnen staan. ‘De ruil,’ zo zegt hij, ‘kan niet bestaan zonder gelijkheid, de gelijkheid echter niet zonder de onderlinge meetbaarheid.’ Hier blijft hij echter steken en geeft hij de verdere analyse van de waardevorm op. ‘Het is echter werkelijk onmogelijk dat dingen, die zo verschillend zijn, onderling meetbaar zijn,’ dat wil zeggen kwalitatief gelijk zijn. Deze gelijkstelling kan slechts iets zijn, dat aan de ware aard van de dingen vreemd is, derhalve slechts een ‘hulpmiddel voor praktisch gebruik’.

Aristoteles verklaart ons dus zelf waardoor zijn verdere analyse mislukt, namelijk door het ontbreken van het waardebegrip. Wat is het ‘gelijke’, dat wil zeggen de gemeenschappelijke substantie, waardoor het mogelijk wordt in de waarde-uitdrukking van de rustbank het huis door de rustbank voor te stellen? Aristoteles zegt dat zo iets ‘werkelijk niet kan bestaan.’ Waarom niet? Tegenover de rustbank is het huis iets ‘gelijks’ voor zover dit in beide dingen, rustbank en huis, werkelijk identiek is. En dat is — menselijke arbeid.

Aangezien de Griekse samenleving was gebaseerd op slavenarbeid, dus op de ongelijkheid van de mens en van zijn arbeidskracht, kon Aristoteles uit de waardevorm niet afleiden dat in de vorm van de warenwaarde alle arbeid als algemene menselijke arbeid en dus als een gelijkwaardig iets wordt uitgedrukt. Het raadsel van de waarde-uitdrukking, de gelijkheid en gelijkwaardigheid van alle arbeid omdat en voor zover deze menselijke arbeid in het algemeen is, kan pas worden opgelost zodra het idee van de menselijke gelijkheid vast geworteld is in de volksovertuiging. Dit is echter pas mogelijk in een maatschappij, waarin de warenvorm de algemene vorm van het arbeidsproduct is, dus in een maatschappij waarin de wederzijdse relatie tussen de mensen als warenbezitters de heersende maatschappelijke verhouding is. Het geniale van Aristoteles komt juist tot uiting door het feit dat hij in de waarde-uitdrukking van de waren de relatie van gelijkheid onderkende. Slechts de historische beperkingen van de maatschappij waarin hij leefde belette hem te ontdekken, waarin deze relatie van gelijkheid ‘werkelijk’ lag.

4. De eenvoudige waardevorm als geheel

De eenvoudige waardevorm van een waar zit opgesloten in haar waardeverhouding of ruilverhouding met een andersoortige waar. De waarde van waar A wordt kwalitatief uitgedrukt door de onmiddellijke ruilbaarheid van waar B met waar A. Deze waarde wordt kwantitatief uitgedrukt door de ruilbaarheid van een bepaalde hoeveelheid van waar B met een gegeven hoeveelheid van waar A. Anders gezegd: de waarde van een waar vindt haar zelfstandige uitdrukking door haar voorstelling als ‘ruilwaarde’. Eigenlijk werd in het begin van dit hoofdstuk een fout gemaakt toen, in navolging van hetgeen gebruikelijk is, gesteld werd dat de waar gebruikswaarde en ruilwaarde is. De waar is gebruikswaarde of gebruiksvoorwerp en ‘waarde’. De waar manifesteert zich in deze dubbele vorm zodra haar waarde een eigen, van haar natuurlijke vorm verschillende verschijningsvorm — de vorm van de ruilwaarde — bezit en zij bezit deze vorm nooit geïsoleerd, maar altijd slechts in de waarde- of ruilverhouding met een tweede, andersoortige waar. Weet men dit echter, dan kan deze wijze van uitdrukken als een afkorting dienen zonder kwaad te doen.

Onze analyse bewees dat de waardevorm of de waarde-uitdrukking van de waar uit de aard van de warenwaarde voortvloeit en niet omgekeerd waarde en waardegrootte uit hun uitdrukking als ruilwaarde. Dit waanidee wordt aangehangen zowel door de mercantilisten en hun moderne napraters (Ferrier, Ganilh, enzovoort[22]) als door hun tegenvoeters, de moderne handelsreizigers van de vrijhandel, zoals Bastiat en consorten. De mercantilisten leggen de grootste nadruk op de kwalitatieve zijde van de waarde-uitdrukking, dus op de equivalentvorm van de waar, die in het geld zijn voltooide gedaante vindt. De moderne vrijhandel-scharrelaars daarentegen, die hun waren tegen iedere prijs moeten kwijtraken, leggen de nadruk op de kwantitatieve zijde van de relatieve waardevorm. Voor hen bestaat derhalve de waarde en de grootte van de waarde van de waren slechts in de uitdrukking van de ruilverhouding, dus slechts in de opgaven van de dagelijkse prijscourant. De Schot MacLeod, wiens taak het is de warboel op de Lombardstreet met een zo groot mogelijke mate van geleerdheid op te lappen, is het voorbeeld van een geslaagde synthese van bijgelovige mercantilisten en verlichte vrijhandel-scharrelaars.

De nauwkeurige bestudering van de in de waardeverhouding van waar B opgesloten waarde-uitdrukking van waar A heeft ons geleerd dat binnen deze verhouding de natuurlijke vorm van waar A slechts als gedaante van gebruikswaarde geldt en de natuurlijke vorm van waar B slechts als waardevorm of gedaante van waarde. De in de waar opgesloten innerlijke tegenstelling van gebruikswaarde en waarde wordt dus voorgesteld door een uiterlijke tegenstelling, namelijk door de verhouding van twee waren, waarin de ene waar, *waarvan* de waarde moet worden uitgedrukt, direct slechts geldt als gebruikswaarde van de andere waar, *waarin* waarde wordt uitgedrukt. De eenvoudige waardevorm van een waar is dus de eenvoudige verschijningsvorm van de in haar schuilgaande tegenstelling tussen gebruikswaarde en waarde.

Onder alle maatschappelijke omstandigheden is het arbeidsproduct een gebruiksvoorwerp; maar slechts in een historisch bepaalde ontwikkelingsfase, waarin de bij de productie van een gebruiksvoorwerp bestede arbeid als zijn ‘stoffelijke’ eigenschap wordt voorgesteld, dat wil zeggen als zijn waarde, wordt het arbeidsproduct een waar. Hieruit volgt dat de eenvoudige waardevorm van de waar tegelijkertijd de eenvoudige warentvorm van het arbeidsproduct is, dus ook dat de ontwikkeling van de warentvorm met de ontwikkeling van de waardevorm samenvalt.

Wij zien al direct het ontoereikende van de eenvoudige waardevorm, deze kiemvorm, die eerst een reeks van metamorfosen moet doorlopen alvorens zich tot de prijsvorm te kunnen ontwikkelen.

Wanneer waar A in een of andere waar B wordt uitgedrukt, dan wordt daardoor de waarde van waar A slechts van haar eigen gebruikswaarde onderscheiden; door deze uitdrukking van waar A in waar B wordt waar A in een ruilverhouding geplaatst met slechts één enkele andersoortige waar en wordt dus niet de kwalitatieve gelijkheid en de kwantitatieve verhouding van waar A met alle andere waren tot uitdrukking gebracht. De eenvoudige relatieve waardevorm van een waar komt overeen met de enkele equivalentvorm van één andere waar. Zo bezit de jas in zijn relatieve waarde-uitdrukking met het linnen slechts equivalentvorm (of vorm van onmiddellijke ruilbaarheid) met betrekking tot deze enkele warensoort, het linnen.

Maar de enkele waardevorm gaat vanzelf in een meer volledige vorm over. Door middel van deze vorm wordt de waarde van waar A weliswaar slechts uitgedrukt in een enkele waar van een ander soort, maar het doet er echter helemaal niet toe van welk soort deze tweede waar is: jas of ijzer of tarwe, enzovoort. Dus voor één en dezelfde waar bestaan verschillende eenvoudige waarde-uitdrukkingen al naar gelang die waar nu eens met de ene, dan weer met de andere warensoort in een waardeverhouding wordt geplaatst.[22a] Het aantal mogelijke waarde-uitdrukkingen van een waar wordt slechts beperkt door het aantal warensoorten, die

verschillen van de eerste waar. De afzonderlijke waarde-uitdrukking van die waar verandert dus in een voortdurend verlengbare reeks van verschillende eenvoudige waarde-uitdrukkingen.

B. Totale of ontplooiide waardevorm

z waar A = u waar B, of = v waar C, of = w waar D, of = x waar E, of = enzovoort.

(20 el linnen = 1 jas, of = 10 pond thee, of = 40 pond koffie, of = 1 mud tarwe, of = 2 ons goud, of = $\frac{1}{2}$ ton ijzer, of = enzovoort.)

1. De ontplooiide relatieve waardevorm

Wij hebben nu de waarde van een waar, bijvoorbeeld linnen, uitgedrukt in de talloze andere elementen van de warenwereld. Elk van de andere warenlichamen wordt spiegel van de linnenwaarde.^[23] Zo komt deze waarde zelf pas echt te voorschijn als ongedifferentieerde gestolde menselijke arbeid. Immers, de arbeid die deze waarde vormt is nu uitdrukkelijk voorgesteld als arbeid, die gelijk is aan elke andere menselijke arbeid, ongeacht de natuurlijke vorm en dus onverschillig of deze in jassen of in tarwe of in ijzer of in goud enzovoort belichaamd is. Door de waardevorm staat het linnen nu dus niet meer in een maatschappelijke verhouding tot één enkele andersoortige waar, maar tot de gehele warenwereld. Als waar is het linnen burger van die wereld. Tevens ligt in de oneindige reeks van haar uitdrukkingen opgesloten dat de warenwaarde onverschillig staat tegenover de bijzondere vorm van de gebruikswaarde, waarin zij te voorschijn komt.

Bij de eerste vorm, 20 el linnen = 1 jas, kan het toevallig zo zijn dat deze twee waren in een bepaalde kwantitatieve verhouding ruilbaar zijn. In de tweede vorm daarentegen zien wij onmiddellijk dat het hier beslist geen toevallig verschijnsel is, maar iets dat zich hiervan wezenlijk onderscheidt. De waarde van het linnen blijft even groot, onverschillig of deze door jassen of door koffie of door ijzer, enzovoort wordt voorgesteld, door de talloze verschillende waren die het eigendom zijn van de meest uiteenlopende bezitters. De toevallige verhouding tussen twee individuele warenbezitters houdt op te bestaan. Het wordt duidelijk dat niet de ruil de waardegrootte van de waar bepaalt, maar omgekeerd de waardegrootte van de waar haar ruilverhoudingen.

2. De bijzondere equivalentvorm

In de waarde-uitdrukking van het linnen geldt iedere waar (jas, thee, tarwe, ijzer, enzovoort) als equivalent en derhalve als waardelichaam. De bepaalde, natuurlijke vorm van elk van deze waren is nu een van de vele bijzondere equivalentvormen. Op dezelfde manier gelden de vele bepaalde, concrete, nuttige soorten van arbeid, die in de verschillende warenlichamen zijn belichaamd, als even zovele bijzondere realisaties of verschijningsvormen van menselijke arbeid in het algemeen.

3. De gebreken van de totale of ontplooiide waardevorm

In de eerste plaats is de relatieve waarde-uitdrukking van de waar onvolledig omdat de reeks, waarin deze wordt voorgesteld, nooit kan worden afgesloten. De keten, waarin de ene waardevergelijking zich aan de andere rijgt, kan voortdurend langer worden gemaakt door iedere nieuw verschijnende warensoort, welke het materiaal levert voor een nieuwe waarde-uitdrukking. In de tweede plaats vormt zij een bont mozaïek van uiteenlopende en verschillende waarde-uitdrukkingen. En ten slotte: wanneer de relatieve waarde van iedere waar in deze ontplooiide vorm wordt uitgedrukt — hetgeen dient te geschieden — dan is de relatieve waardevorm van iedere waar een eindeloze reeks van waarde-uitdrukkingen, welke

reeks voor iedere andere waar verschillend is. De gebreken van de ontplooide relatieve waardevorm worden in de bijbehorende equivalentvorm weerspiegeld. Aangezien de natuurlijke vorm van iedere afzonderlijke waar nu een bijzondere equivalentvorm is naast de talloze andere bijzondere equivalentvormen, hebben we niets anders overgehouden dan beperkte equivalentvormen, waarvan de een de ander uitsluit. Op dezelfde wijze is de bepaalde, concrete, nuttige arbeid, welke in elk van de bijzondere warenequivalenten is belichaamd, geen volledige verschijningsvorm van de menselijke arbeid. Deze bezit zijn volledige of totale verschijningsvorm weliswaar in het geheel van die bijzondere verschijningsvormen, maar op deze wijze kent hij geen uniforme verschijningsvorm.

De ontplooide relatieve waardevorm bestaat echter slechts uit de som van de eenvoudige relatieve waarde-uitdrukkingen of vergelijkingen van de eerste vorm, zoals:

20 el linnen = 1 jas
 20 el linnen = 10 pond thee
 enzovoort.

Elk van deze vergelijkingen bevat echter ook de corresponderende omgekeerde vergelijking:

1 jas = 20 el linnen
 10 pond thee = 20 el linnen
 enzovoort.

Inderdaad, wanneer iemand zijn linnen tegen vele andere waren ruilt en dus de waarde van zijn linnen in een reeks andere waren uitdrukt, dan moeten de vele andere warenbezitters noodzakelijkerwijs hun waren tegen linnen ruilen en dus de waarde van hun verschillende waren in dezelfde derde waar uitdrukken: in het linnen. — Wanneer wij de reeks ‘20 el linnen = 1 jas of = 10 pond thee of = enzovoort’ omdraaien, dus wanneer wij de betrekking in de omgekeerde verhouding, die reeds in de reeks ligt opgesloten, tot uitdrukking brengen, dan krijgen wij:

C. De algemene waardevorm

1 jas	=	
10 pond thee	=	
40 pond	=	
koffie	=	
1 mud tarwe	=	} 20 el } linnen
2 ons goud	=	
$\frac{1}{2}$ ton ijzer	=	
x waar A	=	
enzovoort	=	

1. Het gewijzigde karakter van de waardevorm

De waren brengen hun waarde nu tot uitdrukking: 1. in een enkele waar, dus enkelvoudig; 2. in dezelfde waar, dus uniform. Hun waardevorm is enkelvoudig en gemeenschappelijk, dus algemeen.

De vormen A en B kwamen niet verder dan het uitdrukken van de waarde van de waar in iets, dat zich van haar eigen gebruikswaarde of warenlichaam onderscheidde.

In de eerste vorm kregen wij waardevergelijkingen als: 1 jas = 20 el linnen, 10 pond thee = $\frac{1}{2}$ ton ijzer, enzovoort. De jas-waarde werd uitgedrukt als gelijk-aan-linnen, de thee-waarde als gelijk-aan-ijzer, maar dit gelijk-zijn-aan-linnen en dit gelijk-zijn-aan-ijzer, deze waarde-uitdrukkingen van jas en thee, verschillen evenzeer van elkaar als het linnen en het ijzer

onderling verschillen. Deze vorm komt kennelijk slechts in het allereerste begin voor, wanneer de arbeidsproducten door toevallige en geïsoleerde ruil in waren worden omgezet.

De tweede vorm brengt op een meer volledige wijze het onderscheid tot stand tussen de waarde van een waar en haar eigen gebruikswaarde; want de waarde van de jas bijvoorbeeld wordt nu in zijn natuurlijke vorm tegenover alle mogelijke andere vormen gesteld: als gelijk-aan-linnen, gelijk-aan-ijzer, gelijk-aan-thee, gelijk-aan-alles behalve aan jas. Anderzijds is hier iedere gemeenschappelijke waarde-uitdrukking van de waren direct uitgesloten, want in de waarde-uitdrukking van iedere waar verschijnen nu alle andere waren slechts in de vorm van equivalent. De ontplooiende waardeform komt in feite pas tot stand zodra een arbeidsproduct, bijvoorbeeld vee, niet meer bij wijze van uitzondering, maar uit gewoonte tegen verschillende andere waren wordt geruild.

De nieuw verkregen vorm drukt de waarden van de warenwereld uit in één en dezelfde, van die wereld afgezonderde warensoort, bijvoorbeeld in het linnen. Als gelijk-aan-linnen wordt de waarde van iedere waar nu niet alleen meer onderscheiden van haar eigen gebruikswaarde, maar van iedere gebruikswaarde; juist hierdoor wordt tot uitdrukking gebracht wat zij met alle andere waren gemeen heeft. Pas door deze vorm komen de waren werkelijk als waarden met elkaar in betrekking te staan en komen zij ten opzichte van elkaar als ruilwaarden te voorschijn.

De eerste twee vormen drukken de waarde van iedere waar afzonderlijk uit, in het ene geval in een enkele andersoortige waar, in het andere geval in een reeks andere waren. In beide gevallen is het, om zo te zeggen, de particuliere aangelegenheid van de enkele waar om zich een waardeform aan te schaffen en zij volbrengt deze taak zonder toedoen van de andere waren. De andere waren spelen tegenover haar slechts de passieve rol van het equivalent. De algemene waardeform daarentegen komt dank zij de gemeenschappelijke activiteiten van de warenwereld tot stand. Een waar krijgt slechts de algemene waarde-uitdrukking omdat alle andere waren gelijktijdig hun waarde in hetzelfde equivalent uitdrukken en iedere nieuw ontstane warensoort moet dit nadoen. Hierdoor treedt aan het licht dat de waardesubstantie van de waren, omdat deze het loutere 'maatschappelijke bestaan' van die dingen inhoudt, ook slechts kan worden uitgedrukt door hun algemeen maatschappelijke relatie en dat dus hun waardeform een maatschappelijk erkende vorm moet zijn.

In de vorm van gelijk-aan-linnen komen alle waren nu niet slechts te voorschijn als kwalitatief aan elkaar gelijkzijnde, als waarden zonder meer, maar ook als kwantitatief vergelijkbare grootten van waarde. Aangezien hun waardegrootte in hetzelfde materiaal, in het linnen wordt weerspiegeld, weerspiegelen de waardegrootten elkaar wederzijds. Bijvoorbeeld: 10 pond thee = 20 el linnen en 40 pond koffie = 20 el linnen; dus 10 pond thee = 40 pond koffie. Anders gezegd: in 1 pond koffie zit slechts $\frac{1}{4}$ zoveel aan waardesubstantie (arbeid) als in 1 pond thee.

De algemene relatieve waardeform van de warenwereld legt de door die wereld uitgestoten equivalentwaar, het linnen, het kenmerk van algemeen equivalent op. De natuurlijke vorm van dit algemeen equivalent is de gemeenschappelijke waardegedaante van die wereld, waardoor het linnen direct ruilbaar is met alle andere waren. De lichaamsvorm van het linnen geldt als de waarneembare incarnatie, als de algemeen maatschappelijke verpoping van alle menselijke arbeid. Het weven, de bijzondere arbeid waardoor het linnen wordt voortgebracht, bevindt zich tevens in de algemeen maatschappelijke vorm, de vorm van gelijkheid met alle andere soorten arbeid. De talloze vergelijkingen, waaruit de algemene waardeform bestaat, stellen de in het linnen belichaamde arbeid achtereenvolgens gelijk aan de in de andere waren belichaamde arbeid, waardoor dus het weven de algemene verschijningsvorm van ongedifferentieerde menselijke arbeid wordt. Op deze wijze wordt de in de warenwaarde belichaamde arbeid niet alleen negatief voorgesteld als arbeid, waarbij geabstraheerd wordt van alle concrete vormen en nuttige eigenschappen van de werkelijke arbeid; de eigen

positieve aard komt nadrukkelijk naar voren. Deze arbeid is de herleiding van alle werkelijke soorten arbeid tot hun gemeenschappelijk karakter van menselijke arbeid, tot de besteding van menselijke arbeidskracht.

De algemene waardevorm, die de arbeidsproducten slechts voorstelt als een massa gestolde, ongedifferentieerde menselijke arbeid, geeft door zijn eigen structuur aan, dat hij de maatschappelijke uitdrukking van de warenwereld is. Zo wordt door de algemene waardevorm duidelijk gemaakt dat in deze wereld het algemeen menselijke karakter van de arbeid zijn specifiek maatschappelijke karakter schept.

2. De verhouding tussen de ontwikkeling van de relatieve waardevorm en van de equivalentvorm

De ontwikkelingsgraad van de relatieve waardevorm correspondeert met de ontwikkelingsgraad van de equivalentvorm. Maar men dient zich er wel bewust van te zijn dat de ontwikkeling van de equivalentvorm slechts de uitdrukking en het resultaat is van de ontwikkeling van de relatieve waardevorm.

De enkelvoudige of enkele relatieve waardevorm van een waar maakt een andere waar tot een toevallig equivalent. De ontplooide vorm van de relatieve waarde, de uitdrukking dus van de waarde van een waar in alle andere waren, drukt op die andere waren het stempel van uiteenlopende, bijzondere equivalenten. Ten slotte krijgt een bepaalde warensoort de algemene equivalentvorm, omdat alle andere waren het tot materiaal van hun uniforme, algemene waardevorm maken.

In dezelfde mate echter waarin de waardevorm in het algemeen zich ontwikkelt, ontwikkelt zich ook de tegenstelling tussen de beide polen, de relatieve waardevorm en de equivalentvorm.

Reeds de eerste vorm (20 el linnen = 1 jas) bevat deze tegenstelling, maar daar is zij nog niet vastgelegd. Al naar gelang men dezelfde vergelijking van achteren naar voren of van voren naar achteren leest bevinden de beide waren, bijvoorbeeld linnen en jas, zich nu eens in de relatieve waardevorm, dan weer in de equivalentvorm. Het kost hier nog moeite de tegenstelling van de polen vast te stellen.

In de tweede vorm kan altijd maar één warensoort zijn relatieve waardevorm totaal ontplooiën, bezit slechts één warensoort de ontplooide relatieve waardevorm, Omdat en voor zover alle andere waren zich tegenover deze warensoort in de equivalentvorm bevinden. Hier kan men de twee zijden van de waardevergelijking (20 el linnen = 1 jas, of = 10 pond thee, of = 1 mud tarwe, enzovoort) niet meer omkeren zonder dat men er het algehele karakter van verandert en zonder die vergelijking van de totale waardevorm om te zetten in de algemene waardevorm.

De laatste vorm ten slotte schenkt de warenwereld een algemeen-maatschappelijke relatieve waardevorm, omdat en voor zover alle waren — met één enkele uitzondering — zijn uitgesloten van de algemene equivalentvorm. Een enkele waar (het linnen) bevindt zich dus in de vorm van onmiddellijke ruilbaarheid met alle andere waren, in de onmiddellijk maatschappelijke vorm, omdat en voor zover alle andere waren zich niet in die vorm bevinden.^[24]

Omgekeerd wordt de waar, welke als algemeen equivalent functioneert, van de uniforme en daardoor algemene relatieve waardevorm der warenwereld buitengesloten. Zou het linnen (of welke andere waar dan ook die zich in de algemene equivalentvorm bevindt) tegelijkertijd ook deelnemen aan de algemene relatieve waardevorm, dan moet het linnen zichzelf tot equivalent dienen. We krijgen dan '20 el linnen = 20 el linnen', een tautologie, waarin noch waarde, noch waardegrootte wordt uitgedrukt. Om de relatieve waarde van het algemeen equivalent uit te drukken moeten wij de derde vorm omdraaien. Dit equivalent bezit geen met

de andere waren gemeenschappelijke relatieve waardevorm; zijn relatieve waarde wordt uitgedrukt in de eindeloze reeks van alle andere warenlichamen. Wij zien dus dat de ontplooide relatieve waardevorm (de tweede vorm) dienst doet als de specifieke relatieve waardevorm van de equivalentwaar.

3. De overgang van de algemene waardevorm naar de geldvorm

De algemene equivalentvorm is een vorm van de waarde in het algemeen. Slechts één waar echter kan zich in de algemene equivalentvorm (de derde vorm) bevinden, omdat en voor zover deze door alle andere waren als equivalent is buitengesloten. Pas vanaf het moment, waarop deze uitsluiting zich definitief heeft beperkt tot één bepaalde warensoort, verkrijgt de uniforme relatieve waardevorm van de warenwereld een objectieve vastheid en een algemeen maatschappelijke geldigheid.

De specifieke warensoort nu, waarvan de natuurlijke vorm maatschappelijk met de equivalentvorm is vergroeid, wordt geldwaar, functioneert als geld. Het wordt zijn specifiek maatschappelijke functie (en derhalve ook zijn maatschappelijk monopolie) binnen de warenwereld de rol te spelen van het algemeen equivalent. In de tweede vorm deden verschillende waren dienst als bijzondere equivalenten van het linnen en in de derde vorm werd hun relatieve waarde gemeenschappelijk in het linnen uitgedrukt. Deze bevoorrechte positie van de waren is historisch door een bepaalde waar veroverd: het goud. Vervangen wij in de derde vorm de waar linnen door de waar goud, dan krijgen wij:

D. De geldvorm

20 el linnen	=	
1 jas	=	
10 pond thee	=	
40 pond	=	} 2 ons goud
koffie	=	
1 mud tarwe	=	
$\frac{1}{2}$ ton ijzer	=	
x waar A	=	

Bij de overgang van de eerste naar de tweede vorm en van de tweede naar de derde vorm vonden wezenlijke veranderingen plaats. De vierde vorm daarentegen onderscheidt zich slechts van de derde door het feit dat nu goud in plaats van linnen de algemene equivalentvorm bezit. In de vierde vorm blijft het goud wat het linnen in de derde vorm was: algemeen equivalent. De enige ontwikkeling is dat de vorm van directe algemene ruilbaarheid, de algemene equivalentvorm, nu door de maatschappelijke gewoonte is vereenzelvigd met de specifieke, natuurlijke vorm van de waar goud.

Goud komt alleen tegenover de andere waren als geld te staan, omdat het voordien als waar tegenover die andere waren stond. Evenals alle andere waren deed het goud dienst als equivalent, hetzij als een toevallig equivalent bij een toevallige ruil, hetzij als een bijzonder equivalent naast andere warenequivalenten. Langzamerhand ging het in grotere of kleinere kring functioneren als algemeen equivalent. Zodra het goud het monopolie van deze positie in de waarde-uitdrukking van de warenwereld had veroverd, werd het geldwaar; pas vanaf dit ogenblik, het moment dus waarop het goud reeds geldwaar is geworden, onderscheidt de vierde vorm zich van de derde, is de algemene waardevorm veranderd in de geldvorm.

De enkelvoudige relatieve waarde-uitdrukking van een waar (bijvoorbeeld het linnen) in de reeds als geldwaar functionerende waar (bijvoorbeeld het goud) is de prijsvorm. De 'prijsvorm' van het linnen is dus:

20 el linnen = 2 ons goud

of, wanneer £2 de naam is die aan 2 ons goud wordt gegeven:

20 el linnen = £2

De moeilijkheid van het begrip geldvorm ligt in het begrijpen van de algemene equivalentvorm, dus van de algemene waardevorm (de derde vorm). De derde vorm is op zichzelf weer terug te voeren tot de tweede vorm, de ontplooide waardevorm, en daarvan vormt de eerste vorm weer het samenstellende element: 20 el linnen = 1 jas of x waar $A = y$ waar B . De enkelvoudige warenavorm is dus de kiem van de geldvorm.

4. Het fetisjkarakter van de waar en zijn geheim

Op het eerste gezicht schijnt de waar een alledaags en eenvoudig ding te zijn. Uit haar analyse blijkt dat het een bijzonder lastig ding is, vol met metafysische spitsvondigheden en theologische grillen. Voor zover de waar gebruikswaarde is, is er niets geheimzinnigs aan, onverschillig of ik haar bekijk als iets, dat door haar eigenschappen menselijke behoeften bevredigt of als iets, dat deze eigenschappen pas verwerft als product van menselijke arbeid. Het is zonder meer duidelijk dat de mens door zijn bezigheden de vormen van de natuurlijke stoffen zodanig verandert, dat deze voor hem nuttig worden. De vorm van het hout bijvoorbeeld wordt veranderd als men er een tafel van maakt. Desalniettemin blijft de tafel hout, een gewoon, duidelijk waarneembaar ding. Maar zodra de tafel als waar optreedt, verandert het in een ding, dat zowel waarneembaar als bovennatuurlijk is. De tafel staat dan niet meer met de poten op de grond, maar staat tegenover alle andere waren op haar kop; in haar houten kop ontstaan grillen, die nog meer opzien baren dan het geval zou zijn wanneer de tafel zelf begon te dansen.^[25]

Het mystieke karakter van de waar komt dus niet voort uit haar gebruikswaarde. Evenmin komt het voort uit het wezen van de waardebeoordeling. Want, in de eerste plaats, hoe verschillend de vormen van nuttige arbeid of productieve werkzaamheden ook zijn, het is een fysiologische waarheid dat deze vormen functies zijn van het menselijk organisme en dat elk van deze functies — ongeacht hun aard en ongeacht hun vorm — aanwending is van menselijke hersenen, zenuwen, spieren, zintuigen, enzovoort. En wat betreft het tweede element dat aan de bepaling van de waardegrootte ten grondslag ligt, de tijdsduur van deze aanwending of kwantiteit van de arbeid, deze is zeer duidelijk te onderscheiden van de kwaliteit van de arbeid. Onder alle omstandigheden dient de arbeidstijd, die voor de productie van de levensbehoeften nodig is, de mensen te interesseren, ofschoon deze belangstelling in de verschillende stadia van de ontwikkeling niet altijd even groot hoeft te zijn.^[26] En ten slotte, zodra de mensen op de een of andere manier voor elkaar werken, krijgt hun arbeid ook een maatschappelijke vorm.

Waaruit vloeit het raadselachtige karakter, dat het arbeidsproduct krijgt zodra het in de warenavorm verschijnt, dan voort? Kennelijk uit deze vorm zelf. De gelijkheid van de menselijke arbeid krijgt de concrete vorm van de gelijke waardesubstantie van het arbeidsproduct; de meting van de besteding van menselijke arbeidskracht via de tijdsduur krijgt de vorm van waardegrootte van het arbeidsproduct; en, ten slotte, de verhoudingen tussen de producenten (in welke verhoudingen de maatschappelijke bepalingen van hun soorten arbeid zich doen blijken) krijgen de vorm van een maatschappelijke verhouding van de arbeidsproducten.

Het geheimzinnige van de warenavorm ligt dus eenvoudig in de omstandigheid dat deze vorm voor de mensen het maatschappelijk karakter van hun eigen arbeid weerspiegelt als het concrete karakter van de arbeidsproducten zelf, als de maatschappelijk-natuurlijke eigenschappen van deze dingen; hierdoor wordt ook de maatschappelijke verhouding van de producenten tot hun totale arbeid weerspiegeld als een buiten hen om bestaande maatschappelijke verhouding van voorwerpen. Door dit *quid pro quo* worden de arbeidsproducten waren, met de zintuigen waarneembare bovennatuurlijke of

maatschappelijke dingen. Zo doet de lichtreflectie van een object op onze gezichts-zenuw zich niet voor als een subjectieve prikkeling van die zenuw, maar als een concrete vorm van het object, dat zich buiten het oog bevindt. Maar bij het zien wordt werkelijk licht geworpen van het ene ding, het externe object, op het andere, het oog. Het is een fysische verhouding tussen fysische zaken. In tegenstelling hiermee hebben de warenvorm en de waardeverhouding van de arbeidsproducten, waarin deze vorm tot uitdrukking komt, absoluut niets te maken met de fysische eigenschappen van de waren en met de daaruit voortvloeiende materiële betrekkingen. Het is slechts de bepaalde maatschappelijke verhouding van de mensen zelf, die voor hen de fantasmagorische vorm van een verhouding tussen dingen aanneemt. Willen wij een analogie vinden, dan moeten we vluchten in het schimmenrijk van de religieuze wereld. In die wereld bezitten de producten van het menselijke brein zelfstandige gedaanten, die — begiftigd met een eigen leven — in een onderlinge verhouding en in een verhouding tot de mensen staan. En zo is het ook in de warenwereld gesteld met de producten van menselijke hand. Dit noem ik het fetisjkarakter, dat de arbeidsproducten krijgen zodra zij als waren worden geproduceerd; dit karakter is derhalve onverbreekelijk met de warenproductie verbonden.

Uit bovenstaande analyse bleek reeds dat dit fetisjkarakter van de warenwereld ontstaat uit het bijzondere, maatschappelijke karakter van de arbeid, waardoor de waren worden voortgebracht.

Gebruiksvoorwerpen worden trouwens toch pas waren omdat zij producten zijn van onafhankelijk van elkaar verrichte individuele soorten arbeid. Het complex van deze individuele arbeid vormt de maatschappelijke totale arbeid. Aangezien de producenten pas door de ruil van hun arbeidsproducten in maatschappelijk contact treden, treedt ook het specifiek maatschappelijke karakter van hun bijzondere arbeid door deze ruil aan het daglicht. Anders gezegd: de individuele arbeid doet zich inderdaad pas gelden als schakel van de maatschappelijke totale arbeid door de verhouding, waarin de arbeidsproducten, en via deze ook de producenten, door de ruil worden geplaatst. Voor de producenten krijgen de maatschappelijke betrekkingen van hun individuele soorten arbeid daardoor het voorkomen van wat zij werkelijk zijn, dat wil zeggen niet de onmiddellijk maatschappelijke verhouding van de individuen in hun arbeid, maar juist zakelijke verhoudingen van personen en maatschappelijke verhoudingen van zaken.

Pas bij hun ruil krijgen de arbeidsproducten een maatschappelijk gelijksoortige waardesubstantie, welke zich onderscheidt van de met zintuigen waarneembare, veelvormige gebruiksnuttigheden. Deze splitsing van het arbeidsproduct in nuttig voorwerp enerzijds, en waarde-ding anderzijds komt feitelijk pas tot uiting wanneer het ruilproces reeds een zodanige verbreiding bezit en reeds zo belangrijk is geworden, dat de nuttige voorwerpen worden geproduceerd voor de ruil, zodat bij hun productie reeds rekening wordt gehouden met hun waarde-karakter. Vanaf dit moment krijgen de individuele soorten arbeid van de producenten in feite een tweevoudig maatschappelijk karakter. Enerzijds moeten deze korte arbeid als een bepaalde nuttige vorm van arbeid een bepaalde maatschappelijke behoefte bevredigen en moeten zich dus op deze wijze doen gelden als deel van de totale arbeid, als deel van het natuurlijke systeem van de maatschappelijke arbeidsverdeling. Aan de andere kant bevredigen deze individuele soorten arbeid van de producenten hun diverse eigen behoeften slechts voor zover iedere bijzondere nuttige individuele arbeid ruilbaar is met iedere andere nuttige vorm van individuele arbeid, hetgeen een gelijkheid veronderstelt. Deze gelijkheid van volkomen verschillende soorten arbeid kan slechts ontstaan door te abstraheren van hun werkelijke ongelijkheid, door hen te herleiden tot hun gemeenschappelijke karakter: besteding van menselijke arbeidskracht, van abstracte menselijke arbeid. In het brein van de individuele producenten wordt dit tweevoudige maatschappelijke karakter van hun individuele arbeid slechts weerspiegeld in de vormen, welke in het dagelijkse leven bij de ruil van de producten

te voorschijn komen: het maatschappelijke nuttige karakter van de arbeid, dus in de vorm waarbij het arbeidsproduct nuttig dient te zijn wel nuttig voor anderen; het maatschappelijke karakter van de gelijkheid van de verschillende soorten arbeid in de vorm van het gemeenschappelijke waarde karakter van deze stoffelijke te onderscheiden dingen, van de arbeidsproducten.

Wanneer dus de mensen hun arbeidsproducten als waarden met elkaar in verband brengen, dan wordt dit niet gedaan omdat zij deze zaken enkel als stoffelijke omhulsels van gelijksoortige menselijke arbeid zien. Integendeel: wanneer zij bij de ruil hun uiteenlopende producten als waardemassa's gelijkstellen, stellen zij hun verschillende soorten arbeid als menselijke arbeid aan elkaar gelijk. Zij weten dat niet, maar zij doen het.^[27] Het staat dus niet op het voorhoofd van de waarde geschreven wát zij is. Het is eerder zo, dat de waarde ieder arbeidsproduct verandert in een maatschappelijke hiëroglief. Later trachten de mensen de betekenis van de hiëroglief te ontcijferen, trachten zij achter het geheim van hun eigen maatschappelijk product te komen, want de aanduiding van gebruiksvoorwerpen als waardemassa's is evenzeer een maatschappelijk product als de taal. De late wetenschappelijke ontdekking dat de arbeidsproducten, voor zover zij waardemassa's zijn, slechts de materiële uitdrukking vormen voor de in hun productie aangewende menselijke arbeid, kenmerkt weliswaar het begin van een nieuw tijdperk in de ontwikkelingsgeschiedenis van de mensheid, maar verdrijft nog niet de materiele schijn van het maatschappelijke karakter van de arbeid. Wat slechts voor deze bijzondere productievorm, de warenproductie geldt — namelijk dat het specifiek maatschappelijke karakter van de van elkaar onafhankelijke individuele soorten arbeid in de gelijkheid van menselijke arbeid bestaat en de vorm aanneemt van het waarde karakter van het arbeidsproduct —, bezit voor de mens, gevangen in het raderwerk van de verhoudingen van de warenproductie, zowel vóór als na deze ontdekking evenzeer het voorkomen van de enige waarheid, als de wetenschappelijke ontleding van lucht in haar elementen de vorm van lucht als natuurkundige vorm laat voortbestaan.

Wat in de praktijk de personen, die producten ruilen, allereerst interesseert is de vraag, hoeveel andere producten zij voor het eigen product krijgen, dat wil zeggen de verhouding waarin de producten tegen elkaar geruild worden. Zodra deze verhoudingen door de gewoonte een zekere stabiliteit hebben gekregen, schijnen zij uit de aard van de arbeidsproducten voort te vloeien, zodat bijvoorbeeld 1 ton ijzer en 2 ons goud een gelijke waarde bezitten zoals 1 pond goud en 1 pond ijzer — ondanks het verschil in natuurkundige en chemische eigenschappen — van gelijk gewicht zijn. Door het optreden als waarde grootten krijgt het waarde karakter van de arbeidsproducten inderdaad pas vastheid. Deze grootten veranderen voortdurend, onafhankelijk van de wil, de voorkennis en de activiteiten van de ruilende personen. Hun eigen maatschappelijke beweging bezit voor hen de vorm van een beweging van zaken, zaken die hen controleren in plaats van dat zij die zaken controleren. Pas wanneer de warenproductie volledig ontwikkeld is, kan uit de ervaring het wetenschappelijk inzicht ontstaan dat de onafhankelijk van elkaar uitgeoefende, maar als natuurlijke takken van de maatschappelijke arbeidsverdeling algemeen van elkaar afhankelijke individuele soorten van arbeid, voortdurend worden herleid tot hun maatschappelijk proportionele maat, omdat in de toevallige en steeds wisselende ruilverhoudingen van hun producten de maatschappelijk noodzakelijke arbeidstijd als een regulerende natuurwet gewelddadig optreedt, ongeveer zoals de wet van de zwaartekracht bij het ineenstorten van iemands huis boven zijn hoofd.^[28] De bepaling van de waarde grootte door middel van de arbeidstijd is dus een achter de waarneembare bewegingen van de relatieve warenwaarde schuilgaand geheim. De ontdekking van dit geheim maakt een einde aan de schijn van de louter toevallige bepaling van de waarde grootte van het arbeidsproduct, maar niet aan de zakelijke vorm van die bepaling.

Het overdenken van de vormen van het menselijke leven, dus ook hun wetenschappelijke analyse, slaat trouwens algemeen een richting in, welke tegengesteld is aan die van de

werkelijke ontwikkeling. Het begint *post festem* (na het feest, als mosterd na de maaltijd) en derhalve met de reeds bereikte resultaten van het ontwikkelingsproces. De vormen, die de arbeidsproducten tot waren bestempelen en die dus de warencirculatie vooronderstellen, hebben reeds de vastheid van natuurlijke vormen van het maatschappelijk leven verworven voordat de mensen trachten zich rekenschap te geven, niet van het historische karakter van die vormen (die reeds als onveranderlijk worden beschouwd), maar van hun betekenis. Zo was het enkel de analyse van de prijzen van de waren, die tot de bepaling van de waardegrootte leidde en zo was het slechts de gemeenschappelijke uitdrukking van de waren in geld, die tot vaststelling van hun waarde karakter leidde. Het is echter juist deze voltooide vorm, de geldvorm van de warenwereld, die het maatschappelijk karakter van de individuele arbeid, dus de maatschappelijke verhoudingen van de individuele arbeiders met een sluier omhulde in plaats van deze aan het licht te brengen. Wanneer ik zeg dat jas, laarzen, enzovoort zich tot het linnen verhouden als tot de algemene belichaming van abstracte menselijke arbeid, dan valt de dwaasheid van deze uitdrukking onmiddellijk op. Maar wanneer de producenten van jas, laarzen, enzovoort deze waren in relatie met het linnen — of met goud of zilver, hetgeen niets aan de zaak verandert — brengen als algemeen equivalent, dan is het precies in deze dwaze vorm dat de betrekking van hun individuele arbeid tot de maatschappelijke totale arbeid zich voor hen vertoont.

Dergelijke vormen maken nu net de categorieën van de burgerlijke economie uit. Het zijn maatschappelijk geldige, dus objectieve gedachtevormen voor de productieverhoudingen van deze historisch bepaalde, maatschappelijke productiewijze, de warenproductie. Alle mystiek van de warenwereld, al het getover en het gespook, waarmee de arbeidsproducten op grondslag van de warenproductie worden omnevelt, verdwijnt dus zodra we onze toevlucht nemen tot andere productievormen.

Aangezien men in de economische politiek dol is op Robinsonaden^[29] zullen wij eerst Robinson op zijn eiland te voorschijn laten komen. Bescheiden als hij van huis uit is, moet hij toch verschillende behoeften bevredigen en moet hij dus verschillende soorten nuttige arbeid verrichten: instrumenten maken, meubels produceren, lama's temmen, vissen, jagen, enzovoort. Over bidden en dergelijke spreken wij hier niet, aangezien onze Robinson daarin behagen schept en dergelijke bezigheden als ontspanning beschouwt. Ondanks de verscheidenheid van zijn productieve functies, weet hij dat deze slechts verschillende vormen van activiteit van dezelfde Robinson voorstellen, dus slechts verschillende soorten van menselijke arbeid zijn. De noodzaak dwingt hem zijn tijd nauwkeurig tussen de verschillende activiteiten te verdelen. Of de ene activiteit meer, de andere minder van het geheel van zijn bezigheden inneemt, is afhankelijk van de grotere of geringere moeite die met het bereiken van het beoogde nut-effect verbonden is. Hierbij is de ervaring zijn leermeester en onze Robinson, die bij zijn schipbreuk horloge, grootboek, inkt en pen heeft weten te redden, begint als echte Engelsman al spoedig over zichzelf te boekhouden. Zijn inventaris omvat een opgave van de gebruiksvoorwerpen, welke hij bezit; van de verschillende bezigheden, die voor de voortbrenging van die voorwerpen nodig zijn; en ten slotte van de arbeidstijd, die voor bepaalde hoeveelheden van deze verschillende producten gemiddeld nodig is. Alle betrekkingen tussen Robinson en de dingen, die de door hemzelf voortgebrachte rijkdom vormen, zijn hier zo eenvoudig en doorzichtig dat zelfs de heer M. Wirth hen zonder bijzondere geestesinspanning kan begrijpen. En toch bevatten deze betrekkingen alle wezenlijke determinanten van de waarde.

Laten we ons nu verplaatsen van het lichte eiland van Robinson naar de donkere Europese middeleeuwen. In plaats van de onafhankelijke mens vinden wij dat hier iedereen afhankelijk is: lijfeigenen en grondbezitters, vazallen en leenheren, leken en priesters. De persoonlijke afhankelijkheid kenmerkt evenzeer de maatschappelijke verhoudingen van de materiële productie als de hierop gegrondveste levenssferen. Maar juist omdat de maatschappij

gebaseerd is op de persoonlijke verhoudingen van afhankelijkheid, is het niet nodig dat de arbeid en de producten een fantastische vorm aannemen, die van de realiteit afwijkt. Als diensten en prestaties *in natura* passen zij in het maatschappelijk mechanisme. De natuurlijke vorm, de bijzondere vorm van de arbeid, is hier de direct maatschappelijke vorm en niet, zoals op basis van de warenproductie, de algemene vorm. De door herendienst geleverde arbeid wordt even goed door de tijd gemeten als de arbeid, waarbij waren worden voortgebracht; maar iedere lijfeigene weet dat hij een bepaalde hoeveelheid van zijn persoonlijke arbeidskracht in dienst van zijn heer besteedt. De tiende, die hij aan de priesters moet afstaan, bezit een meer tastbare vorm dan de zegen van de priesters. Welk oordeel men ook moge hebben over de maskerade waarin de mensen hier tegenover elkaar komen te staan, de maatschappelijke verhoudingen van de personen in hun arbeid komen in ieder geval als hun eigen persoonlijke verhoudingen te voorschijn en deze zijn niet vermomd als maatschappelijke verhoudingen van dingen, van arbeidsproducten.

Voor de bestudering van de gemeenschappelijke arbeid, dat wil zeggen de onmiddellijke deelgenootschap van de arbeid, behoeven wij niet terug te keren tot zijn primitieve vorm, die wij aan het begin van de geschiedenis van alle beschaafde volkeren vinden.^[30] In de landelijke patriarchale industrie van een boerengezin, dat graan, vee, garen, linnen, kledingstukken, enzovoort voor eigen gebruik produceert, vinden wij een voorbeeld dat ons beter bekend is. Voor het gezin zijn deze verschillende zaken verschillende producten van hun gezinsarbeid, maar geen onderling ruilbare waren. De verschillende soorten arbeid, waardoor deze producten ontstaan (landbouw, veeteelt, spinnen, weven, kleermaken, enzovoort), zijn in hun natuurlijke vorm maatschappelijke functies omdat het functies zijn van het gezin, dat — evenals de warenproductie — een eigen primitieve arbeidsverdeling kent. De arbeidsverdeling binnen het gezin en de arbeidstijd van de afzonderlijke gezinsleden worden bepaald door de verschillen in geslacht en leeftijd en door de natuurlijke omstandigheden, die met de jaargetijden wisselen. De aan de tijdsduur gemeten besteding van individuele arbeidskracht is hier in wezen de maatschappelijke bepaling van de arbeid zelf, omdat de individuele arbeidskrachten eigenlijk slechts functioneren als organen van de gemeenschappelijke arbeidskracht van het gezin.

Laten wij ons ten slotte, voor de verandering, een vereniging van vrije mensen voorstellen, die met gemeenschappelijke productiemiddelen werken en die hun veelsoortige individuele arbeidskrachten zelfbewust als een enkele maatschappelijke arbeidskracht besteden. Alle kenmerken van de arbeid van Robinson gelden ook hier, maar maatschappelijk en niet individueel. Alle door Robinson voortgebrachte producten waren uitsluitend zijn persoonlijke producten en waren daardoor voor hem directe gebruiksvoorwerpen. Het totale product van de door ons veronderstelde vereniging is een maatschappelijk product. Een deel van dit product doet weer dienst als productiemiddel en blijft dan ook maatschappelijk. Maar een ander deel wordt door de leden van de vereniging als bestaansmiddelen verbruikt; dit deel moet dus onder hen verdeeld worden. De wijze waarop deze verdeling plaatsvindt zal verschillen al naar gelang de bijzondere aard van het maatschappelijk productieorganisme zelf en al naar gelang het daarmee corresponderende stadium van historische ontwikkeling van de producenten. Laten wij, ter vergelijking met de warenproductie, veronderstellen dat voor iedere producent het aandeel in de bestaansmiddelen bepaald wordt door zijn arbeidstijd. De arbeidstijd vervult dan een dubbele taak. Enerzijds regelt de maatschappelijke planmatige verdeling van de arbeidstijd de juiste verhouding tussen de verschillende soorten arbeid en de verschillende behoeften. Anderzijds doet de arbeidstijd tegelijkertijd dienst als maat voor het individuele aandeel van de producenten in de gemeenschappelijke arbeid en derhalve ook voor het individuele aandeel in het te verteren deel van het gemeenschappelijke product. De maatschappelijke betrekkingen van de mensen tot hun arbeid en tot de producten van hun arbeid blijven hier zowel in de productie als in de verdeling duidelijk en eenvoudig.

De algemene maatschappelijke productieverhoudingen van een maatschappij van warenproducenten worden gekenmerkt door het feit, dat de producenten hun producten als waren, dus als waardemassa's beschouwen; in deze zakelijke vorm wordt hun individuele arbeid onderling vergeleken als identieke menselijke arbeid. De voor een dergelijke maatschappij meest geschikte vorm van religie is het christendom met zijn eredienst van de abstracte mens, vooral de burgerlijke ontwikkeling van het christendom: het protestantisme, het deïsme, enzovoort. In de productiewijze van de oud-Aziatische maatschappij, van het oude Griekenland en dergelijke speelt de omzetting van product in waar — en dus het bestaan van mensen als warenproducenten — een ondergeschikte rol; deze omzetting wordt echter belangrijker naarmate de gemeenschap verder in het stadium van haar ondergang geraakt. Werkelijke handelsvolkeren bestaan slechts aan de periferie van de oude wereld, zoals de Goden van Epicurus of de Joden in de poriën van de Poolse samenleving. Deze oude maatschappelijke productieorganismen zijn aanzienlijk eenvoudiger en duidelijker waarneembaar dan de burgerlijke organismen, maar zij zijn gebaseerd hetzij op de onrijpheid van de individuele mens, die zich nog niet heeft losgerukt van de navelstreng der natuurlijke verwantschap met anderen, hetzij op directe verhoudingen van macht en onderdrukking. Zij worden gekenmerkt door een lage graad van ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit en door de daarmee corresponderende beperkte verhoudingen tussen de mensen binnen het productieproces van hun materiële levensbehoeften en dus ook door de verhoudingen tot elkaar en tot de natuur. Deze werkelijke beperking wordt op het ideële vlak weerspiegeld door de oude natuur- en volksgodsdiensten. De religieuze weerschijn kan in het algemeen pas verdwijnen zodra de verhoudingen van het praktische, daagse leven van de mens op ieder moment duidelijk waarneembare en begrijpelijke betrekkingen voorstellen tussen mens en mens en tussen mens en natuur. De gedaante van het proces van het maatschappelijke leven, dat wil zeggen van het materiële productieproces, ontdoet zich pas dan van de geheimzinnige nevelsluier wanneer zij het voortbrengsel is van mensen, die zich uit vrije wil hebben verbonden en wanneer zij onder het bewuste en stelselmatige toezicht van die mensen staat. Hiervoor is echter een materiële basis of een reeks materiële bestaansvoorwaarden nodig, die zelf weer de natuurlijke uitkomst zijn van een lang en pijnlijk ontwikkelingsproces.

De economie heeft nu weliswaar, zij het op onvolledige wijze,^[31] waarde en waardegrootte geanalyseerd en de in deze vormen verborgen inhoud ontdekt, maar zij heeft nooit ook maar de vraag gesteld waarom deze inhoud die vorm aanneemt, waarom dus de arbeid zich in de waarde en de door de tijdsduur gemeten arbeid zich in de waardegrootte van het arbeidsproduct uitdrukt.^[32] Formules, waaruit men zonder moeite kan aflezen dat zij behoren tot een periode van de maatschappelijke ontwikkeling waarin het productieproces de mens, de mens nog niet het productieproces in zijn macht heeft, bezitten voor hun burgerlijk bewustzijn een even vanzelfsprekende, volstreekte noodzakelijkheid als de productieve arbeid zelve. Daarom behandelen zij de voorburgerlijke vormen van het maatschappelijke productieorganisme ongeveer op dezelfde wijze als de kerkvaders de voorchristelijke godsdiensten behandelden.^[33]

Hoezeer het met de warenwereld verbonden fetisjisme of de materiële schijn van de maatschappelijke arbeidsverhoudingen een deel van de economen in verwarring heeft gebracht, wordt wel bewezen door het langdradige, afgezaagde getwist over het aandeel van de natuur in de vorming van de ruilwaarde. Aangezien ruilwaarde een bepaalde maatschappelijke manier is om de aan een ding bestede arbeid tot uitdrukking te brengen, kan zij niet meer natuurstof bevatten dan bv. de wisselkoers.

Daar de warenvorm de meest algemene en primitieve vorm van de burgerlijke productie is (waardoor deze weliswaar op een vroeg tijdstip, maar niet op dezelfde overheersende, dus kenmerkende wijze optrad als vandaag het geval is) schijnt haar fetisjkarakter betrekkelijk eenvoudig waarneembaar te zijn. Bij meer concrete vormen verdwijnt zelfs deze schijn van

eenvoud. Waar kwamen de illusies van het mercantilistische systeem vandaan? In dit systeem zag men niet dat goud en zilver als geld een maatschappelijke productieverhouding voorstellen; men beschouwde goud en zilver als substanties met bijzondere maatschappelijke eigenschappen. En de moderne economen, die uit de hoogte neerkijken op het mercantilistische stelsel — wordt hun fetisjisme niet duidelijk zodra zij het kapitaal behandelen? Sinds hoelang is de fysiocratische illusie verdwenen, volgens welke de grondrente uit de grond en niet uit de maatschappij ontspruit?

Om niet vooruit te lopen volsta ik hier met nog een enkel voorbeeld betreffende de ware vorm zelf. Zouden de waren kunnen spreken, dan zouden zij zeggen: onze gebruikswaarde kan voor de mensen belangrijk zijn, maar in onze hoedanigheid van voorwerp is deze geen kenmerk van ons; onze waarde kenmerkt ons als voorwerpen, hetgeen door ons eigen verkeer als waren wordt bewezen: slechts als ruilwaarden staan wij met elkaar in relatie. Laten wij nu eens luisteren hoe de econoom vanuit de warenziel spreekt: ‘Waarde (ruilwaarde -M.) is een eigenschap van de dingen, rijkdom (gebruikswaarde -M.) van de mens. In deze betekenis houdt waarde noodzakelijkerwijs ruil in, rijkdom niet.’ [34] ‘Rijkdom (gebruikswaarde -M.) is een attribuut van de mens, waarde een attribuut van de waar. Een mens of een gemeenschap is rijk, een parel of een diamant is waardevol... Een parel of een diamant zijn waardevol als parel of diamant.’ [35] Tot nu toe heeft nog geen enkele chemicus in een parel of diamant ruilwaarde ontdekt. De economische ontdekkers van deze chemische substantie, die een bijzondere aanspraak maken op kritische scherpzinnigheid, vinden echter dat de gebruikswaarde van de dingen onafhankelijk is van materiële eigenschappen, terwijl de waarde daarentegen aan de dingen als voorwerpen behoort. Dit wordt bevestigd door de wonderlijke omstandigheid dat de gebruikswaarde van de dingen voor de mensen wordt verwezenlijkt zonder ruil, dus in een directe verhouding tussen mens en ding; de waarde daarentegen wordt pas in de ruil verwezenlijkt, dat wil zeggen in een maatschappelijk proces. Wie herinnert zich hier niet de les van de brave Dogberry aan de nachtwaker Seacol: ‘Een man te wezen met een goed voorkomen is een gaaf van geluk, maar lezen en schrijven komt van de natuur.’ [Noot van de vertaler: Uit Shakespeares *Much Ado About Nothing*, in de vertaling van Burgersdijk.] [36]

Noten:

[1] Karl Marx, *Zur Kritik der politischen Oekonomie*, Berlin, 1859, p. 3.

[2] ‘De wens impliceert de behoefte; het is de begeerte van de geest en even natuurlijk als de honger voor het lichaam... de meeste (dingen) ontlene hun waarde aan de bevrediging van de behoeften van de geest.’ Nicolas Barbon, *A Discourse on coining the new money lighter, in answer to Mr. Locke’s Considerations etc.*, London, 1696, pp. 2, 3.

[3] ‘Dingen bezitten een innerlijke deugd (hetgeen bij Barbon de specifieke betekenis heeft van gebruikswaarde -M.), die overal dezelfde is, zoals de magneet ijzer aantrekt.’ (*t.a.p.*, p. 6.) De eigenschap van de magneet ijzer aan te trekken werd pas nuttig, toen men daardoor de magnetische polariteit ontdekte.

[4] ‘De natuurlijke waarde (*natural worth*) van iets bestaat in de geschiktheid behoeften te bevredigen of te voorzien in de geriefelijkheden van het menselijk leven.’ (John Locke, *Some Considerations on the Consequences of the Lowering of Interest*, 1691; in: *Works edit.*, London, 1777, vol. II, p. 28.) In de zeventiende eeuw vinden we bij Engelse schrijvers nog dikwijls de term *worth* voor gebruikswaarde en de term *value* voor ruilwaarde; dit geheel in de geest van een taal, waarin men gaarne het directe in het Germaans, het overdachte in het Romaans uitdrukt.

[5] In de burgerlijke maatschappij gaat men uit van de *fictio juris* (juridische fictie) dat een ieder als koper van waren een encyclopedische warenkennis bezit.

[6] ‘De waarde bestaat in de ruilverhouding van het ene ding tot het andere, tussen de ene

hoeveelheid product en de andere.’ Le Trosne, *De l’Intérêt Social. Physiocrates*, ed. Daire, Paris, 1846, p. 889.

[7] ‘Niets kan een intrinsieke waarde bezitten.’ (N. Barbon, *t.a.p.*, p. 6). Of zoals Butler het zegt:

De waarde van een ding

Is net zoveel als het op zal brengen.

[8] ‘... honderd pond sterling aan lood of ijzer kent een even grote ruilwaarde als honderd pond sterling aan zilver of goud.’ N. Barbon, *t.a.p.*, pp. 53 en 7.

[9] Noot bij de tweede druk. ‘Hun waarde (van de levensbehoeften) wordt, wanneer zij tegen elkaar worden geruild, bepaald door de hoeveelheid arbeid die noodzakelijkerwijs en gewoonlijk voor hun productie gebruikt wordt.’ *Some Thoughts on the Interest of Money in general, and particularly in the Public Funds etc.*, London, p. 36. Dit merkwaardige anonieme geschrift uit de vorige eeuw is niet gedateerd. Uit de inhoud blijkt echter dat het tijdens het bewind van George II, ongeveer in 1739 of 1740, verscheen.

[10] ‘Alle producten van hetzelfde soort vormen eigenlijk slechts één massa, waarvan de prijs in het algemeen bepaald wordt, zonder dat daarbij wordt gelet op buitengewone omstandigheden.’ Le Trosne, *t.a.p.*, p. 893.

[11] K. Marx, *t.a.p.*, p. 6.

[11a] Noot bij de vierde druk. — Ik voeg het tussen haken gezette stuk toe, omdat zeer vaak het misverstand ontstond dat Marx ieder product, dat door anderen dan de producent werd geconsumeerd, als een waar beschouwde. -F.E.

[12] *T.a.p.*, pp. 12, 13 en *passim*.

[13] ‘Alle fenomenen van de wereld, onverschillig of ze ontstaan door menselijke handelingen of door de universele wetten van de natuur, geven ons niet werkelijk het idee van een nieuwe creatie, maar slechts van een vervorming van de materie. Samenvoegen en scheiden zijn de enige elementen, die de menselijke geest bij de analyse van het idee van het reproduceren kan waarnemen. En hetzelfde geldt voor de reproductie van de waarde (gebruikswaarde, ofschoon Verri in deze polemieken tegen de fysiocraten zelf niet goed weet over welk soort waarde hij spreekt. -M.) en van de rijkdom, wanneer aarde, lucht en water zich op het veld omzetten tot koren of wanneer door menselijk ingrijpen de afscheiding van een insect in zijde wordt omgezet of wanneer metaaldeeltjes worden samengevoegd tot een repetitie-horloge.’ Pietro Verri, *Meditazioni sulla Economia Politica*, (voor het eerst in 1773 verschenen), in de uitgave van de Italiaanse economen door Custodi, *Parte Moderna*, deel XV, pp. 21, 22.

[14] Vergelijk Hegel, *Philosophie des Rechts*, Berlin, 1840, p. 250, § 190.

[15] De lezer dient in het oog te houden dat hier niet sprake is van het loon of de waarde, die de arbeider voor een arbeidsdag ontvangt, maar van de warenwaarde, waarin zijn arbeidsdag wordt geconcretiseerd. De categorie arbeidsloon bestaat in dit stadium van onze uiteenzetting nog helemaal niet.

[16] Noot bij de tweede druk. Om te bewijzen ‘dat slechts de arbeid de uiteindelijke en werkelijke maatstaf is, waarmee in alle tijden de waarde van alle waren kan worden geschat en vergeleken’, schrijft A. Smith: ‘Gelijke hoeveelheden arbeid moeten in alle tijden en op alle plaatsen voor de arbeider dezelfde waarde bezitten. In zijn normale staat van gezondheid, kracht en werkzaamheid en met een gemiddelde mate van bekwaamheid moet hij altijd hetzelfde deel van rust, vrijheid en geluk afstaan.’ (*Wealth of Nations*, eerste boek, hoofdstuk V.) Aan de ene kant verwacht A. Smith hier (niet overal) de bepaling van de waarde door middel van de bij de productie van de waar aangewende hoeveelheid arbeid met de bepaling van de warenwaarde door middel van de waarde van de arbeid, waarbij hij tracht aan te tonen dat gelijke hoeveelheden arbeid steeds dezelfde waarde bezitten. Aan de andere kant vermoedt hij dat de arbeid, voor zover deze zich in de waarde van de waren belichaamt,

slechts geldt als besteding van arbeidskracht, waarbij hij echter deze besteding alleen maar ziet als een offer van rust, vrijheid en geluk in plaats deze tevens te beschouwen als een normale functie van de mens. Desondanks heeft hij toch de moderne loonarbeider voor ogen. — De in noot 9 hierboven geciteerde voorganger van A. Smith zegt het op een meer treffende wijze: ‘Een bepaald persoon is een week bezig geweest met de voortbrenging van deze levensbehoefte... en degene, die hem daarvoor een andere levensbehoefte in ruil geeft, kan het juiste equivalent niet beter taxeren dan door te berekenen wat hem precies zoveel arbeid en tijd heeft gekost; dit is in feite niets anders dan het ruilen van de in een bepaalde zaak opgesloten arbeid van een zekere tijdsduur van de ene man tegen de in een andere zaak opgesloten arbeid van dezelfde tijdsduur van de andere man.’ (*T.a.p.*, p. 39) — [Bij de vierde druk. De Engelse taal heeft het voordeel twee verschillende woorden te bezitten voor deze twee verschillende aspecten van de arbeid. De arbeid, die gebruikswaarde schept en die kwalitatief bepaald is, wordt *work* genoemd ter onderscheiding van *labour*; de arbeid, die waarde schept en slechts kwantitatief wordt gemeten, wordt *labour* genoemd ter onderscheiding van *work*. Zie de noot bij de Engelse vertaling op p. 14. -F.E.]

[17] De weinige economen die, zoals bijvoorbeeld S. Bailey, zich met de analyse van de waardevorm hebben beziggehouden, konden geen resultaten bereiken. In de eerste plaats omdat zij waardevorm en waarde verwarden, in de tweede plaats omdat zij onder de onbehouden invloed stonden van de praktische burgers, die van het begin af aan uitsluitend de kwantitatieve bepaaldheid op het oog hadden. ‘De beschikking over de hoeveelheid... vormt de waarde.’ *Money and its Vicissitudes*, London, 1837, p. 11; schrijver is S. Bailey.

[17a] Noot bij de tweede druk. Een van de eerste economen die sinds William Petty het wezen van de waarde heeft doorzien, de beroemde Franklin, schrijft: ‘Aangezien de handel in het algemeen niets anders is dan de ruil van arbeid tegen arbeid wordt de waarde van alle dingen... het beste gemeten door de arbeid.’ (*The Works of B. Franklin etc., edited by Sparks*, Boston, 1836, deel II, p. 267) Franklin is zich er niet van bewust dat hij, door de waarde van alle dingen ‘in arbeid’ te meten, abstraheert van de verscheidenheid van de verschillende vormen van arbeid — en deze dus herleidt tot homogene menselijke arbeid. Hij zegt echter toch wat hij niet weet. Hij spreekt eerst over ‘de ene arbeid’, dan over ‘de andere arbeid’ en tenslotte over arbeid zonder nadere aanduiding als substantie van de waarde van alle dingen.

[18] In zekere zin is het bij de mens net als bij de waar gesteld. Aangezien de mens noch met een spiegel ter wereld komt, noch als een filosoof *à la Fichte* — waardoor hij zou kunnen zeggen: ‘Ik ben ik’ —, spiegelt hij zich eerst aan een ander mens. Pas door de betrekking op de mens Paulus als zijns gelijke ziet de mens Petrus zichzelf als mens. Daardoor bezit voor Petrus Paulus met huid en haar, in zijn Paulinische stoffelijkheid, de verschijningsvorm van het menselijke soort.

[19] De term ‘waarde’ wordt hier, zoals trouwens hierboven af en toe ook geschiedde, gebruikt als aanduiding van kwantitatief bepaalde waarde, dus voor waardegrootte.

[20] Noot bij de tweede druk. De vulgair-economie heeft met haar gewone scherpzinnigheid deze incongruentie tussen waardegrootte en haar relatieve uitdrukking uitgebuit. Bijvoorbeeld: ‘Wanneer u eenmaal toegeeft dat A daalt omdat B, waartegen het wordt geruild stijgt, terwijl inmiddels niet minder arbeid aan A wordt besteed, dan stort uw principe van de waarde ineen... Wanneer hij (Ricardo) toegeeft dat, als A relatief ten opzichte van B in waarde stijgt, B relatief ten opzichte van A in waarde daalt, dan wordt de basis ontnomen aan zijn grote stelling, volgens welke de waarde van een waar altijd wordt bepaald door de arbeid, die er in belichaamd is. Want indien een verandering in de kosten van A niet alleen haar eigen waarde in verhouding tot B — waartegen A wordt geruild — verandert, maar ook (ofschoon geen verandering is opgetreden in de voor de productie van B nodige hoeveelheid arbeid) de waarde van B in verhouding tot die van A, dan stort niet alleen de doctrine ineen, volgens welke de hoeveelheid, aan een artikel bestede arbeid de waarde bepaalt, maar ook de doctrine,

die stelt dat de kosten van een artikel zijn waarde reguleert.’ (J. Broadhurst: *Political Economy*, London, 1842, pp. 11, 14.)

De heer Broadhurst had net zo goed kunnen zeggen: Laten we eens naar de breuken, $\frac{10}{20}$, $\frac{10}{50}$, $\frac{10}{100}$ enzovoort kijken. Het getal 10 verandert niet en toch daalt voortdurend zijn proportionele, zijn relatieve grootte ten opzichte van de noemers 20, 50, 100 enzovoort. Dus het belangrijke principe, volgens welke de grootte van een heel getal, bijvoorbeeld 10, het aantal eenheden dat het bevat wordt ‘geregeld’, stort ineen.

[21] Het is met deze reflexcategorieën toch eigenaardig gesteld. De ene mens is bijvoorbeeld slechts koning omdat de andere mensen zich tot hem als onderdanen gedragen. Omgekeerd menen zij onderdaan te zijn omdat hij koning is.

[22] Noot bij de tweede druk. F. C. A. Ferrier (onder-inspecteur bij de douane): *Du Gouvernement considéré dans ses rapports avec le commerce*, Paris, 1805; Charles Ganilh: *Des Systèmes de l'économie Politique*, tweede druk, Paris, 1821.

[22a] Noot bij de tweede druk. Bij Homerus wordt de waarde van een zaak uitgedrukt in een reeks van verschillende zaken.

[23] Men spreekt dan ook van jaswaarde van het linnen wanneer men de waarde van het linnen in jassen uitdrukt, van graanwaarde van het linnen wanneer men de waarde van het linnen in graan uitdrukt, enzovoort. Dergelijke uitdrukkingen geven aan dat het de waarde van het linnen is, welke in de gebruikswaarden jas, graan, enzovoort te voorschijn komt. ‘De waarde van iedere waar, welke haar ruilbetrekking aangeeft, kunnen we aanduiden als... graanwaarde, lakenwaarde, enzovoort al naar gelang de waar waarmee zij vergeleken wordt; er zijn duizenden verschillende soorten waarden, evenveel soorten als er waren zijn en allen zijn zowel reëel als nominaal.’ *A Critical Dissertation on the Nature, Measure and Causes of Value: chiefly in reference to the Writings of Mr. Ricardo and his Followers. By the Author of Essays on the Formation etc. of Opinions*, London, 1825, p. 39. S. Bailey, de schrijver van dit anonieme geschrift, waarover destijds in Engeland veel drukte werd gemaakt, beeldt zich in door deze opmerking over de kakelbonte relatieve uitdrukkingen van de warenwaarde iedere begripsbepaling van de waarde vernietigd te hebben. Dat hij overigens, ondanks zijn geborneerdheid, de vinger had gelegd op enkele wonde plekken wordt wel bewezen door de geprikkeldheid, waarmee de Ricardiaanse school hem aanviel, bijvoorbeeld in de *Westminster Review*.

[24] Men kan het aan de vorm van de algemene onmiddellijke ruilbaarheid inderdaad op geen enkele wijze zien dat het een warenvorm met een polaire tegenstelling is, even onverbreekelijk verbonden met de vorm van niet-onmiddellijke ruilbaarheid als de positieve magneetpool met de negatieve. Men zou zich dan ook kunnen indenken dat het mogelijk is aan alle waren tegelijkertijd de eigenschap van onmiddellijke ruilbaarheid toe te schrijven, zoals men zich zou kunnen indenken dat men alle katholieken tot paus kan maken. Voor de kleine bourgeois, die in de productie van waren het *nec plus ultra* (het toppunt) van menselijke vrijheid en individuele onafhankelijkheid ziet, zou het natuurlijk uiterst wenselijk zijn wanneer de met deze vorm verbonden misstanden konden worden opgeheven, in het bijzonder de niet-onmiddellijke ruilbaarheid van de waren. Het socialisme van Proudhon (dat, zoals ik elders heb aangetoond, niet eens de verdienste bezit origineel te zijn: reeds lang voor hem hebben Gray, Bray en anderen het op een veel betere wijze ontwikkeld) vormt een voorbeeld van dit soort filister-utopie. Dit belet tegenwoordig een dergelijke wijsheid niet in bepaalde kringen onder de naam van *science* (wetenschap) opgeld te doen. Nimmer heeft een school meer met het woord *science* om zich heen gestrooid dan die van Proudhon, want:

Juist als begrippen soms ontbraken

Vond men nog wel een woord ter rechter tijd.

(Noot van de vertaler: Uit Goethes *Faust*, woorden van Mephistopheles. Naar de vertaling van Anthonie Donker.)

[25] Men herinnert zich dat China en de tafels begonnen te dansen toen de rest van de wereld stil scheen te staan — *pour encourager les autres* (om de anderen aan te moedigen).

[26] Noot bij de tweede druk. Bij de oude Germanen werd de grootte van een morgen land berekend naar de arbeid van een dag en daarom kreeg deze oppervlakte de naam *Morgen*, *Tagwerk* (ook wel *Tagwanne*, *jurnale of jurnalis*, *terra jurnalis*, *jurnalis of diornalis*), *Mannwerk*, *Mannskraft*, *Mannsmaad*, *Mannshauet*, enzovoort. Zie: Georg Ludwig von Maurer, *Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, u.s.w. Verfassung*, München, 1859, p. 129 vv.

[27] Noot bij de tweede druk. Wanneer Galiani dan ook zegt: ‘De waarde is een verhouding tussen personen’, had hij er aan moeten toevoegen: een achter stoffelijke omhulsels verborgen verhouding. Zie: Galiani, *Della Moneta*, p. 221, deel III van Custodi’s verzameling *Scrittori Classici Italiani di Economia Politica*, Parte Moderna, Milano, 1801.

[28] ‘Wat moeten we denken van een wet die zich slechts door periodieke revoluties kan doen gelden? Het is niets anders dan een natuurwet, die op de onmacht van de betrokken personen steunt.’ Friedrich Engels, *Umriss zu einer Kritik der Nationalökonomie*, verschenen in de door Arnold Ruge en Karl Marx uitgegeven *Deutsch-Französische Jahrbücher*, Paris, 1844.

[29] Noot bij de tweede druk. Ook Ricardo kent zijn Robinsonade. ‘De oervisser en de oerjager laat hij onmiddellijk als warenbezitters vis en wild ruilen in de verhouding van de arbeidstijd, die in deze ruilwaarden zijn belichaamd. Hierbij vervalt hij in het anachronisme de oervisser en de oerjager bij de berekening van hun werktuigen gebruik te laten maken van de in 1817 op de Beurs van Londen gangbare annuïteitentabellen. De “parallogrammen van de heer Owen” schijnen de enige maatschappijvorm te zijn geweest, die hij buiten de burgerlijke maatschappij kende.’ Karl Marx, *Zur Kritik der politischen Oekonomie*, pp. 38, 39.

[30] Noot bij de tweede druk. ‘Het is een belachelijk, in de moderne tijd verspreid vooroordeel, dat de vorm van het primitieve gemeenschappelijke eigendom een specifiek Slavisch, zelfs een uitsluitend Russische vorm zou zijn. Het is een oervorm, waarvan we het bestaan bij Romeinen, Germanen en Kelten kunnen aantonen; een zeer uitgebreide staalkaart van deze vorm, zij het ten dele in verval, kunnen we nu nog bij de Indiërs vinden. Een grondige studie van de Aziatische, in het bijzonder van de Indische vormen van gemeenschappelijk eigendom zou aantonen op welke wijze uit de verschillende vormen van het primitieve gemeenschappelijke eigendom de verschillende ontbindingsverschijnselen van die vormen voortvloeiden. Zo zijn bijvoorbeeld de diverse oorspronkelijke typen van Romeins en Germaans particulier bezit af te leiden uit verschillende vormen van het Indische gemeenschappelijke eigendom.’ Karl Marx, *Zur Kritik der politischen Oekonomie*, p. 10.

[31] Het gebrekkige van Ricardo’s analyse van de waarde — en deze analyse is de beste — zal in Boek III en in Boek IV van dit werk worden aangetoond. Wat echter de waarde in het algemeen aangaat, nergens onderscheidt de klassieke economie expliciet en bewust de arbeid, zoals deze in de waarde van zijn product naar voren komt, van de arbeid, zoals deze in de gebruikswaarde van zijn product naar voren komt. Natuurlijk maakt men in de klassieke economie dit onderscheid wel in feite, aangezien de arbeid nu eens kwantitatief, dan weer kwalitatief wordt beschouwd. Maar het komt bij de klassieke economen niet op dat het louter kwantitatieve onderscheid tussen de verschillende soorten arbeid hun kwalitatieve eenheid of gelijkheid vooronderstelt, dat wil zeggen de herleiding tot abstracte menselijke arbeid. Zo citeert Ricardo bijvoorbeeld, met instemming, Destutt de Tracy, wanneer deze schrijft: ‘Aangezien het zeker is dat onze fysieke en morele vermogens onze enige oorspronkelijke rijkdom vormen, dat het gebruik van deze vermogens (de een of andere soort arbeid) onze enige oorspronkelijke schat is en dat alleen door dit gebruik de dingen ontstaan die wij goederen noemen... is het eveneens zeker, dat deze goederen slechts de arbeid vertegenwoordigen, die hen deed ontstaan en dat, indien zij een waarde bezitten — of zelfs

twee verschillende waardevormen — zij deze alleen kunnen ontlene aan de arbeid, die hen deed ontstaan.’ Ricardo, *The Principles of Political Economy*, derde druk, London, 1821, p. 334.

Wij wijzen er slechts op dat Ricardo hier zijn eigen, diepere betekenis aan Destutt toedicht. Destutt zegt inderdaad enerzijds dat alle dingen, die rijkdom vormen, ‘de arbeid vertegenwoordigen, die hen deed ontstaan’, maar anderzijds dat zij hun ‘twee verschillende waardevormen’ (gebruikswaarde en ruilwaarde -M.) aan de ‘(waarde van de) arbeid’ ontlene. Hiermee vervalt hij in de oppervlakkigheid van de vulgaire economie, die de waarde van een waar (hier dus van arbeid) vooronderstelt om zodoende naderhand de waarde van de andere waren te bepalen. Ricardo leest het werk van Destutt op zulk een wijze, dat zowel in de gebruikswaarde als in de ruilwaarde arbeid (niet waarde van arbeid) wordt uitgedrukt. Ricardo zelf echter onderscheidt zo weinig het tweeslachtige karakter van de arbeid, welke op tweevoudige wijze wordt uitgedrukt, dat hij in het hele hoofdstuk ‘Value and Riches, Their Distinctive Properties’ moeizaam zit te harrewarren met de trivialiteiten van ene J. B. Say. Aan het einde van dat hoofdstuk is hij dan ook zeer verbaasd dat de mening van Destutt over de arbeid als bron van waarde in overeenstemming is met zijn eigen mening, maar dat Destutt desondanks aan de andere kant het waardebegrip van Say deelt.

[32] Het is een van de fundamentele gebreken van de klassieke economie dat zij er nimmer in slaagde uit de analyse van de waar, en in het bijzonder van de warenwaarde, de vorm van de waarde te destilleren, waardoor deze ruilwaarde wordt. Juist de beste vertegenwoordigers van deze school, zoals A. Smith en Ricardo, behandelen de waardevorm als een onbelangrijke aangelegenheid of als iets, dat geen verband houdt met de aard van de waar. De oorzaak is niet alleen dat hun aandacht geheel werd opgeëist door de analyse van de waardegrootte; het ligt dieper. De waardevorm van het arbeidsproduct is de meest abstracte, maar ook meest algemene vorm van de burgerlijke productiewijze, welke hierdoor als een bepaald soort maatschappelijke productie wordt gekenmerkt en daardoor tevens historisch wordt gekenmerkt. Ziet men haar dan ook ten onrechte aan voor de eeuwige natuurvorm van maatschappelijke productie, dan ziet men noodzakelijkerwijs ook het specifieke van de waardevorm over het hoofd, dus ook het specifieke van de warenvorm en — bij de verdere ontwikkeling — van de geldvorm, kapitaalvorm, enzovoort. Daarom treft men bij economen, die het er volledig met elkaar over eens zijn dat de arbeidstijd de maat is voor de waardegrootte, de meest kakelbonte en tegenstrijdige voorstellingen van geld aan, dat wil zeggen van de ontplooiden gedaante van het algemene equivalent. Dit komt bijvoorbeeld duidelijk tot uiting bij de behandeling van het bankwezen, waar de afgezaagde definities van het geld niet meer toereikend zijn. Bij wijze van tegenstelling ontstond daardoor een vernieuwd mercantilisme (Ganilh en anderen), dat in de waarde slechts de maatschappelijke vorm ziet of eerder nog de substantieloze schijn van een dergelijke vorm.

Om het eens en voor al duidelijk te maken: onder de klassieke economie versta ik de economie sinds W. Petty, waarbij de innerlijke samenhang van de burgerlijke productieverhoudingen wordt onderzocht, in tegenstelling tot de vulgaire economie, waarbij men maar wat rondscharrelt binnen de grenzen van de schijnbare samenhang en men voor een plausibele verklaring van de meest voor de hand liggende fenomenen en voor het burgerlijk huishoudelijk gebruik het materiaal, dat door de wetenschappelijke economie werd geleverd, steeds maar weer herkaut; voor de rest beperkt de vulgaire economie zich ertoe de banale en zelfgenoegzame voorstellingen van de burgerlijke productieagenten van haar eigen, bovenste beste wereld op pedante wijze te systematiseren en tot eeuwige waarheden te proclameren.

[33] ‘De economen hebben een zonderlinge wijze van handelen. Voor hen bestaan slechts twee soorten instellingen: kunstmatige en natuurlijke. De instellingen van de feodaliteit zijn kunstmatig, die van de bourgeoisie zijn natuurlijk. In dit opzicht lijken zij op de theologen, voor wie dan ook twee soorten godsdiensten bestaan. Iedere religie, die niet de hunne is, is

een uitvinding van mensen, terwijl hun eigen religie een Openbaring Gods is. — Evenzo is er geschiedenis geweest, maar wordt geen geschiedenis meer gemaakt.’ Karl Marx, *Misère de la Philosophie. Réponse à la Philosophie de la Misère par M. Proudhon*, 1847, p. 113.

Werkelijk grappig is de heer Bastiat, die zich inbeeldt dat de oude Grieken en Romeinen slechts van roof hebben geleefd. Wanneer men echter vele eeuwen lang van roof leeft, dan moet er toch voortdurend iets te roven zijn geweest, moet het voorwerp van de roof zich voortdurend hebben gereproduceerd. Het schijnt dus dat ook Grieken en Romeinen een productieproces kenden, dus een economie, welke evenzeer de materiële basis van hun wereld vormde als de burgerlijke economie van de huidige wereld. Of meent Bastiat misschien dat een productiewijze, die op slavernij berust, gebaseerd is op een systeem van roof? Dan begeeft hij zich op gevaarlijk terrein. Wanneer een denkreus als Aristoteles zich bij zijn waardering van de slavenarbeid vergiste, waarom zou een dwergeconoom als Bastiat het in zijn waardering van de loonarbeid bij het rechte eind hebben?

Ik grijp deze gelegenheid aan om in het kort een bezwaar te weerleggen, dat bij het verschijnen van mijn *Zur Kritik der politischen Oekonomie* (1859) door een Duits-Amerikaans blad naar voren werd gebracht. Het ging over mijn bewering dat de bepaalde productiewijze en de telkens met deze corresponderende productieverhoudingen, kortom ‘de economische structuur van de maatschappij, de reële basis is, waarop een juridische en politieke bovenbouw is gegrondvest en waarmee bepaalde maatschappelijke vormen van bewustzijn corresponderen’, dat ‘de productiewijze van het materiële leven het proces van het sociale, politieke en geestelijke leven zonder meer beheerst.’ Volgens het Duits-Amerikaanse blad was dit alles weliswaar juist voor de huidige wereld, waar de materiële belangen overheersen, maar noch voor de middeleeuwen, waar het katholicisme overheerste, noch voor de oudheid, waar de politiek overheerste. In de eerste plaats doet het vreemd aan dat iemand zo vrij is te menen dat deze overbekende frasen over de middeleeuwen en over de oudheid een ander onbekend zouden zijn gebleven. In ieder geval is het wel duidelijk dat men in de middeleeuwen niet van het katholicisme, in de oudheid niet van de politiek kon leven. De wijze, waarop men toen in zijn levensonderhoud voorzag, verklaart omgekeerd waarom in het ene geval de politiek, in het andere het katholicisme de belangrijkste rol speelde. Men hoeft trouwens niet erg op de hoogte te zijn van de historie van de Romeinse republiek om te weten dat de geschiedenis van haar grondbezit haar geheime geschiedenis vormt. Aan de andere kant heeft Don Quichotte reeds moeten boeten voor zijn dwaling: de mening dat het dolende ridderschap met alle economische vormen van de maatschappij te verenigen zou zijn.

[34] *Observations on certain Verbal Disputes in Pol. Econ., particularly relating to Value and to Supply and Demand*, London, 1521, p. 16.

[35] S. Bailey. *t.a.p.*, p. 165 vv.

[36] De schrijver van de *Observations* en S. Bailey beschuldigen Ricardo ervan dat hij de ruilwaarde veranderd zou hebben van iets relatiefs in iets absoluuts. Het is omgekeerd. Hij heeft de schijnrelativiteit, die deze dingen (bijvoorbeeld diamant, parel) als ruilwaarde bezitten, herleidt tot de achter deze schijn verborgen ware verhouding, tot hun relativiteit als loutere uitdrukking van menselijke arbeid. Wanneer de volgelingen van Ricardo Bailey op grove, maar niet overtuigende wijze antwoorden, dan is dat het gevolg van het feit dat zij bij Ricardo geen uitsluitsel kunnen vinden over de innerlijke samenhang tussen waarde en waardevorm of ruilwaarde.

Het ruilproces

De waren kunnen niet zelf naar de markt gaan en zij kunnen zichzelf niet onderling uitwisselen. Wij moeten dus hun hoeders in ogenschouw nemen, de warenbezitters. De waren zijn dingen en dus weerloos in handen van de mensen. Wanneer zij niet gewillig zijn, kan de mens geweld gebruiken, anders gezegd: zich er meester van maken.[37] Om deze dingen als

waren met elkaar in relatie te brengen moeten de hoeders over de waren zich tot elkaar verhouden als personen, wier wil in die dingen huist, zodat de één slechts met de wil van de ander, dus dank zij een gemeenschappelijke wilsdaad, zich de vreemde waar toe-eigent, terwijl hij zijn eigen waar afstaat. Zij moeten elkaar dus wederzijds erkennen als particuliere bezitters. Deze rechtsbetrekking, die het contract tot vorm heeft, is — al dan niet legaal ontwikkeld — een wilsverhouding, waarin de economische verhouding zich weerspiegelt. De inhoud van deze rechtsbetrekking of wilsverhouding wordt door de economische verhouding zelf bepaald.^[38] Hier bestaan de personen slechts voor elkaar als vertegenwoordigers van de waar, dus als warenbezitters. Wij zullen trouwens in het verloop van de ontwikkeling zien dat de vermommingen, waarin de personen op het economische toneel verschijnen, slechts de personificaties zijn van de economische verhoudingen, waarin zij tegenover elkaar komen te staan.

De warenbezitter onderscheidt zich vooral van de waar doordat voor de waar ieder ander warenlichaam slechts verschijningsvorm is van haar eigen waarde. Als geboren gelijkheidsprediker en cynicus staat de waar steeds op het punt niet alleen van ziel, maar ook van lichaam te wisselen met iedere andere waar, zelfs al is deze door de natuur nog slechter toebedeeld dan Maritorne. [Noot van de vertaler: Maritorne is de maagd in Cervantes' *Don Quichotte*.] Dit gemis van de waar aan gevoel voor het concrete van het warenlichaam vult de warenbezitter aan met zijn vijf of meer zintuigen. Voor hem bezit zijn waar geen directe gebruikswaarde, anders zou hij haar niet naar de markt brengen. Zijn waar bezit gebruikswaarde voor anderen. Voor hem zelf bezit die waar slechts rechtstreeks gebruikswaarde voor zover deze drager is van ruilwaarde, dus ruilmiddel is.^[39] Daarom wil hij die waar van de hand doen tegen waren, waarvan de gebruikswaarde hem bevredigt. Alle waren zijn niet-gebruikswaarden voor hun bezitters, gebruikswaarden voor hun niet-bezitters. Zij moeten dus alom van eigenaar veranderen. Dit houdt echter hun ruil in en door hun ruil worden zij als waarden met elkaar in betrekking gebracht en realiseren zij zich als waarden. De waren moeten zich dus eerst als waarden realiseren voordat zij zich als gebruikswaarden kunnen realiseren.

Aan de andere kant moeten de waren, voordat zij zich als waarden kunnen realiseren, blijk geven gebruikswaarden te zijn. Immers de aan hen bestede menselijke arbeid telt slechts voor zover deze in een voor andere nuttige vorm is besteed. Of deze arbeid voor anderen nuttig is, of het product van deze arbeid de behoeften van anderen bevredigt, kan echter pas door de ruil worden aangetoond.

Iedere warenbezitter wil slechts van zijn waren afstand doen om andere waren te krijgen, waarvan de gebruikswaarde zijn behoeften bevredigt. In dit opzicht is de ruil voor hem slechts een individueel proces. Aan de andere kant wil hij zijn waar realiseren als waarde, dus omzetten in een willekeurige andere waar van dezelfde waarde, onverschillig of zijn eigen waar voor de bezitter van de andere waar al dan geen gebruikswaarde bezit. In dit opzicht is de ruil voor hem een algemeen maatschappelijk proces. Maar hetzelfde proces kan voor alle warenbezitters niet tegelijkertijd slechts individueel en slechts algemeen maatschappelijk zijn.

Wanneer wij de zaak nauwkeuriger bekijken, dan blijkt voor iedere warenbezitter elke andere waar een bijzonder equivalent van zijn waar, zijn waar daarentegen een algemeen equivalent van alle andere waren te zijn. Maar omdat alle warenbezitters dit doen is geen enkele waar algemeen equivalent en bezitten de waren dus ook geen algemene relatieve waardevorm, waarin zij als waardemassa's aan elkaar gelijk kunnen worden gesteld en als waardegrootten vergeleken kunnen worden. Zij staan dus helemaal niet tegenover elkaar als waren, maar slechts als producten of gebruikswaarden.

In hun verlegenheid denken onze warenbezitters net als Faust: in den beginne was de daad. Zij hebben dus reeds gehandeld voordat zij hebben gedacht. De wetten van de warenatuur kwamen reeds in het natuurinstinct van de warenbezitters tot uitdrukking. Zij kunnen hun

waren slechts als waardemassa's en daarom slechts als waren met elkaar in betrekking brengen door hen met onverschillig welke andere waar als algemeen equivalent in verband te brengen. Dit zagen wij bij de analyse van de waar. Maar de enige manier, waarop een bepaalde waar algemeen equivalent kan worden, is door een maatschappelijke daad. De maatschappelijke handeling van alle andere waren leidt tot uitsluiting van een bepaalde waar, waarin zij allen hun waarde uitdrukken. Hierdoor wordt de natuurlijke vorm van deze waar de maatschappelijk erkende equivalentvorm. De door het maatschappelijk proces buitengesloten waar krijgt tot specifiek maatschappelijke functie algemeen equivalent te zijn. Zo wordt zij — geld. 'Dezen zijn één van zin en geven hun kracht en macht aan het beest dat niemand kan kopen of verkopen, dan wie het merkteken, den naam van het beest, of het getal van zijn naam heeft.' (Openbaring van Johannes XVII-13, XIII-17.)

De geldkristal is een noodzakelijk product van het ruilproces, waarbij verschillende soorten arbeidsproducten feitelijk aan elkaar gelijk worden gesteld en derhalve werkelijk tot waren worden veranderd. De historische verbreding en verdieping van de ruil brengt de in de warenatuur sluimerende tegenstelling van gebruikswaarde en waarde tot ontwikkeling. De noodzaak om in het handelsverkeer deze tegenstelling zichtbaar te maken leidt tot een zelfstandige vorm van de warenwaarde; dit proces komt niet eerder tot staan dan wanneer aan deze noodzaak volledig is voldaan door de differentiatie van de waar in waar en geld. In dezelfde mate dus waarin de omzetting van arbeidsproducten in waren plaatsvindt, voltrekt zich de omzetting van waar in geld.**[40]**

De directe ruil van goederen bezit enerzijds reeds de vorm van de eenvoudige waarde-uitdrukking, anderzijds nog niet. Die vorm luidde: x waar $A = y$ waar B . De vorm van de directe ruil van producten luidt: x gebruiksvoorwerp $A = y$ gebruiksvoorwerp B .**[41]** De dingen A en B zijn hier geen waren vóór de ruil; zij worden dit pas door de ruil. De eerste manier, waarop een gebruiksvoorwerp mogelijkerwijs ruilwaarde is, is zijn bestaan als niet-gebruiksvoorwerp, als overschot aan gebruikswaarde op hetgeen zijn bezitter voor de onmiddellijke bevrediging van zijn behoeften nodig heeft. Op zichzelf staan de dingen buiten de mens en kunnen dus van de hand worden gedaan. Opdat deze vervreemding wederzijds is, hoeven de mensen elkaar slechts stilzwijgend te beschouwen als particuliere eigenaars van die vervreembare dingen en hoeven zij daardoor dus slechts als wederzijds onafhankelijke personen tegenover elkaar te staan. Een dergelijke verhouding van wederzijdse onafhankelijkheid bestaat echter nog niet voor de leden van een primitieve samenleving, onverschillig of deze de vorm bezit van een patriarchale familie, een oud-Indische gemeente of een Incastaat. De ruil van waren begint waar de gemeenschap eindigt, op de contactpunten met vreemde gemeenschappen of met leden van vreemde gemeenschappen. Zodra de dingen echter naar buiten toe waren worden, worden zij van de weeromstuit ook waren binnen de gemeenschap. Hun kwantitatieve ruilverhouding is aanvankelijk geheel toevallig. Zij zijn ruilbaar dank zij de wilsgedaan van hun bezitters om er wederzijds afstand van te doen. Intussen raakt de behoefte aan vreemde gebruiksartikelen langzamerhand ingeburgerd. Door de voortdurende herhaling wordt de ruil een regelmatig maatschappelijk proces. In de loop der tijd moet derhalve tenminste een deel van de arbeidsproducten opzettelijk ten behoeve van de ruil worden geproduceerd. Enerzijds komt vanaf dit moment de scheiding tot stand tussen het nut van het ding voor de onmiddellijke behoeftebevrediging en het nut van het ding voor de ruil: de gebruikswaarde onderscheidt zich van de ruilwaarde. Anderzijds wordt de kwantitatieve verhouding, waarin de dingen tegen elkaar worden geruild, afhankelijk van de productie van die dingen. De gewoonte stempelt hen tot waarden van een bepaalde grootte.

Bij de directe ruil van goederen is iedere waar voor haar bezitter een direct ruilmiddel, voor haar niet-bezitter slechts equivalent voor zover zij gebruikswaarde voor hem is. Het ruilartikel bezit dus nog geen waardevorm, welke onafhankelijk is van zijn eigen gebruikswaarde of van de individuele behoefte van de ruiler. Een dergelijke waardevorm wordt des te noodzakelijker

naarmate het aantal en de verscheidenheid van de bij het ruilproces betrokken waren toeneemt. Het probleem ontstaat op hetzelfde moment als de middelen tot de oplossing ervan. Het verkeer, waarbij warenbezitters hun eigen artikelen met verschillende andere artikelen ruilen en vergelijken, vindt nooit plaats zonder dat binnen de grenzen van dat verkeer de diverse waren van de verschillende warenbezitters tegen één en dezelfde derde warensoort worden geruild en als waardemassa's daarmee worden vergeleken. Een dergelijke derde waar, voor zover zij equivalent voor verschillende andere waren wordt, krijgt een onmiddellijk algemene of maatschappelijke equivalentvorm, zij het ook binnen enge grenzen. Deze algemene equivalentvorm ontstaat en verdwijnt met het voorbijgaande maatschappelijke contact, waardoor die vorm ontstond. Nu eens bezit de ene, dan weer de andere waar deze vorm. Bij de ontwikkeling van de warenruil echter hecht deze vorm zich uitsluitend aan bijzondere warensoorten, anders gezegd: kristalliseert die vorm zich tot de geldvorm. Het toeval beslist aanvankelijk welk warensoort dit zal zijn, maar in het algemeen blijken twee omstandigheden beslissend: de geldvorm hecht zich hetzij aan de belangrijkste ruilartikelen die van buitenaf komen en die in feite de primitieve verschijningsvorm zijn van de ruilwaarde van de inheemse producten, hetzij aan het gebruiksvoorwerp dat het belangrijkste element vormt van het inheemse, vervreembare bezit, zoals bijvoorbeeld vee. De nomaden ontwikkelen het eerst de geldvorm, omdat hun hele hebben en houden zich in een roerende, dus direct vervreembare vorm bevindt en omdat hun levenswijze hen voortdurend in contact brengt met andere gemeenschappen, waardoor ruil van producten wordt uitgelokt. De mensen hebben vaak de mens zelf, in de vorm van slaaf, tot geldmateriaal gemaakt, maar nooit de grond. Een dergelijk idee kon slechts ontstaan in een reeds tot de ontwikkeling gekomen burgerlijke maatschappij. Dit dateert van het einde van de zeventiende eeuw; pas een eeuw later, tijdens de burgerlijke revolutie van de Fransen, werd de toepassing van dit idee op nationale schaal beproefd.

Naarmate de warenruil zich van de lokale banden ontdoet, dus de warenwaarde steeds meer het aanzien van algemeen menselijke arbeid krijgt, hecht de geldvorm zich aan waren, die van nature geschikt zijn voor de maatschappelijke functie van algemeen equivalent: de edele metalen.

De juistheid van de bewering dat, 'ofschoon goud en zilver van nature geen geld zijn, geld van nature bestaat uit goud en zilver,' [42] wordt bewezen door de overeenkomst tussen hun natuurlijke eigenschappen en hun functies. [43] Tot nog toe hebben wij slechts één functie van het geld leren kennen: dienen als verschijningsvorm van de warenwaarde of als het materiaal, waarmee de waren hun waardegrootte maatschappelijk uitdrukken. Slechts een substantie, waarvan alle exemplaren een identieke kwaliteit bezitten, kan een adequate verschijningsvorm zijn van waarde of belichaming van abstracte en derhalve gelijke menselijke arbeid. Aan de andere kant moet, aangezien het onderscheid in waardegrootte zuiver kwantitatief is, de geldwaar vatbaar zijn voor zuiver kwantitatieve verschillen, dat wil zeggen willekeurig deelbaar zijn en tevens in staat zijn om de delen weer tot een geheel samen te voegen. Goud en zilver bezitten deze eigenschappen van nature.

De geldwaar krijgt een tweevoudige gebruikswaarde. Naast haar bijzondere gebruikswaarde als waar — zoals bijvoorbeeld het goud voor het vullen van holle kiezen, grondstof voor weeldeartikelen, enzovoort — krijgt zij een formele gebruikswaarde, welke uit haar specifieke maatschappelijke functies voortvloeit.

Aangezien alle andere waren bijzonder equivalent van het geld zijn en het geld hun algemeen equivalent is, verhouden zij zich als bijzondere waren tot het geld als de algemene waar. [44]

Wij hebben gezien dat de geldvorm niets anders is dan de aan een waar vastgehechte weerspiegeling van de betrekkingen tussen alle andere waren. Dat geld een waar is, [45] is dus alleen maar een ontdekking voor degene, die bij de analyse uitgaat van de voltooide

gedaanten. Het ruilproces geeft aan de waar, die door dit proces tot geld wordt getransformeerd, niet haar waarde, maar haar specifieke waardevorm. Door de verwarring van deze twee zaken kwam men tot het verkeerde idee de waarde van goud en zilver als iets denkbeeldigs te zien.^[46] Omdat het geld in bepaalde functies door loutere symbolen kan worden vervangen, ontstond ook nog een andere foutieve mening, namelijk dat het geld slechts een symbool was. Deze fout behelsde echter het vermoeden dat de geldvorm van het ding slechts een uiterlijke verschijningsvorm is, waarachter menselijke verhoudingen schuilgaan. In deze betekenis zou iedere waar een symbool zijn, omdat zij als waarde slechts stoffelijk omhulsel is van de aan haar bestede menselijke arbeid.^[47] Maar zodra men de maatschappelijke kenmerken, die de dingen krijgen, of de zakelijke kenmerken, die de maatschappelijke bepalingen van de arbeid op basis van een bepaalde productiewijze krijgen, slechts ziet als symbolen, dan maakt men die kenmerken tegelijkertijd tot een willekeurig geestesproduct van de mens. Dit was de in de achttiende eeuw zo geliefkoosde manier om de dingen duidelijk te maken: aangezien men niet in staat was het wordingsproces van de zonderlinge vorm der menselijke verhoudingen te ontcijferen, trachtte men het althans voorlopig van de schijn van vreemdheid te ontdoen.

Er is reeds eerder op gewezen dat de equivalentvorm van een waar niet de kwantitatieve bepaling van haar waardegrootte impliceert. Wanneer men weet dat goud geld is, dus dat goud met alle andere waren ruilbaar is, dan weet men nog niet hoeveel bijvoorbeeld 10 pond goud waard is. Zoals iedere waar kan het geld zijn eigen waardegrootte slechts relatief ten opzichte van andere waren uitdrukken. Zijn eigen waarde wordt bepaald door de voor zijn productie vereiste arbeidstijd; deze waarde wordt uitgedrukt in een hoeveelheid van iedere andere waar, waarin een gelijke arbeidstijd tot stolling is gekomen.^[48] Deze vaststelling van de relatieve waardegrootte van het geld vindt in de directe ruilhandel bij zijn productiebron plaats. Zodra het geld in omloop komt, is zijn waarde reeds gegeven. Tegen het einde van de zeventiende eeuw betekende het inzicht dat geld een waar is een belangrijk begin van de geldanalyse, maar het was inderdaad slechts een begin. De moeilijkheid ligt niet in het begrijpen dat geld een waar is, maar hoe, waarom en waardoor een waar geld is.^[49]

Wij zagen hoe reeds in de eenvoudigste waarde-uitdrukking (x waar $A = y$ waar B) het ding, waarin de waardegrootte van een ander ding wordt uitgedrukt, zijn equivalentvorm onafhankelijk van deze betrekking schijnt te bezitten als een maatschappelijk, uit de natuur voortvloeiende eigenschap. Wij zijn nagegaan hoe deze valse schijn zich consolideerde. Deze consolidatie is voltooid zodra de algemene equivalentvorm vergroeid is met een bepaalde warensoort, anders gezegd: tot geldvorm is gekristalliseerd. Een waar schijnt niet eerst geld te worden omdat de andere waren algemeen hun waarde hierin uitdrukken, maar zij schijnen omgekeerd algemeen hun waarde er in uit te drukken, omdat die waar geld is. De tussenliggende stadia van de beweging verdwijnen in hun eigen resultaat en laten geen sporen na. Zonder hun toedoen vinden de waren hun eigen waardegedaante klaarliggen als een buiten en naast hen bestaand warenlichaam. Deze dingen, goud en zilver, zijn, zoals ze uit de ingewanden van de aarde te voorschijn komen, de onmiddellijke incarnatie van alle menselijke arbeid. Vandaar de magie van het geld. De enkel atomistische houding van de mensen in hun maatschappelijk productieproces en dus de van hun beheersing en van hun bewust individueel handelen onafhankelijke, zakelijke gedaante van hun eigen productieverhoudingen komen in de eerste plaats tot uiting in de omstandigheid, dat hun arbeidsproducten algemeen de warenvorm aannemen. Het raadsel van het geldfetisjisme is dus slechts het zichtbaar geworden en onze ogen verblindende raadsel van het warenfetisjisme.

Noten:

^[37] In de twaalfde eeuw, befaamd door haar vroomheid, bevonden zich onder deze waren

zeer delicate zaken. Zo somt een Franse dichter uit die tijd onder de waren, die op de markt van Landit te vinden waren, naast stoffen, schoenen, leer, landbouwgereedschappen, huiden, enzovoort ook *femmes folles de leurs corps* (vrouwen, bezeten door hun lichaam) op.

[38] Proudhon begint zijn ideaal van de gerechtigheid, de *justice éternelle* (eeuwige gerechtigheid) te ontleen aan de rechtsbetrekkingen, die bij de warenproductie behoren, waardoor — het zij terloops opgemerkt — tegelijk het voor alle burgers zo troostvolle bewijs wordt geleverd dat de vorm van de warenproductie net zo eeuwig is als de gerechtigheid. Daarna wil hij, omgekeerd, de werkelijke warenproductie en het daarbij behorende werkelijke recht naar dit ideaal vervormen. Wat zou men denken van een chemicus die, in plaats van de werkelijke wetten van de stofwisseling te bestuderen en op grondslag van die wetten bepaalde problemen op te lossen, de stofwisseling wenste te vervormen door de ‘eeuwige ideeën’ van *naturalité* (de natuur) en van *affinité* (verwantschap) ? Weet men misschien iets meer over de ‘woeker’ als men stelt dat deze in strijd is met de *justice éternelle* (eeuwige gerechtigheid), *équité éternelle* (eeuwige rechtvaardigheid), *mutualité éternelle* (eeuwige wederkerigheid) en andere *vérités éternelles* (eeuwige waarheden) dan de kerkvaders wisten, toen zij stelden dat de woeker in strijd was met de *grâce éternelle* (eeuwige genade), met de *foi éternelle* (eeuwige geloof) en met de *volonté éternelle de dieu* (eeuwige wil Gods)?

[39] ‘Want tweeërlei is het gebruik van ieder goed. — Het ene is aan het ding als zodanig gebonden, het andere niet, zoals een sandaal tot schoeisel dient en geruimd kan worden. Beide zijn gebruikswaarden van de sandaal, want ook hij, die de sandaal ruilt tegen iets dat hem ontbreekt (bijvoorbeeld voedsel), gebruikt de sandaal als sandaal. Echter niet op de natuurlijke wijze van gebruiken, want de sandaal bestaat niet ten behoeve van de ruil.’ Aristoteles, *De Republica*, boek I, p. 9.

[40] Hiernaar beoordelen men de snuggerheid van het kleinburgerlijk socialisme, dat de warenproductie wil vereeuwigen en tegelijkertijd de ‘tegenstelling tussen geld en waar’, dus het geld zelf (want het geld bestaat slechts dank zij deze tegenstelling) wil afschaffen. Men zou net zo goed de paus kunnen afschaffen en het katholicisme laten bestaan. Zie hierover mijn *Zur Kritik der politischen Oekonomie*, p. 61 vv.

[41] Zolang nog niet twee verschillende gebruiksvoorwerpen tegen elkaar worden geruimd, maar — zoals we vaak bij de wilden zien — een bonte mengeling van dingen als equivalent voor een derde ding wordt aangeboden, bevindt de directe ruil van producten zelf zich nog in het beginstadium.

[42] Karl Marx, *t.a.p.*, p. 135. ‘De metalen... zijn van nature geld.’ Galiani, *Della Moneta*, in Custodis verzameling, Parte Moderna, deel III, p. 137.

[43] Zie hierover verder mijn hierboven geciteerd werk, het hoofdstuk ‘Die edlen Metalle.’

[44] ‘Het geld is de universele waar.’ Verri, *t.a.p.*, p. 16.

[45] ‘Zilver en goud zelf, welke we hier kunnen aanduiden met de algemene naam “edele metalen” (*Bullion*), zijn... waren... die in waarde dalen en stijgen... De “edele metalen” (*Bullion*) worden gedacht een grotere waarde te bezitten indien met een kleiner gewicht een grotere hoeveelheid wordt gekocht van het product of voortbrengsel van een land enzovoort.’ *A Discourse of the General Notions of Money, Trade, and Exchange, as they stand in relations to each other. By a Merchant*; London, 1695, p. 7.

‘Zilver en goud, gemunt of ongemunt, ofschoon zij gebruikt worden als maat van alle andere dingen, zijn evenzeer waren als wijn, olie, tabak, linnen of stoffen.’ *A Discourse concerning Trade, and that in particular of the East-Indies etc.*; London, 1689, p. 2.

‘Evenmin als het kapitaal en het vermogen van een koninkrijk beperkt kan worden tot het geld, zomin kan men goud en zilver van de waren uitsluiten.’ *The East India Trade a most profitable Trade*; London, 1677, p. 4.

[46] ‘Goud en zilver bezitten waarde als metaal voordat zij geld zijn.’ Galiani, *t.a.p.*, p. 72. Locke schrijft: ‘De algemene overeenstemming, die tussen de mensen bestaat, schreef aan het

zilver, wegens de eigenschappen waardoor het voor geld geschikt werd, een denkbeeldige waarde toe.' Law daarentegen zegt: 'Hoe konden verschillende volkeren aan de een of andere zaak een denkbeeldige waarde geven... of hoe was het mogelijk dat deze denkbeeldige waarde zich kon handhaven?' Hoe weinig hij er zelf van begreep blijkt wel uit het volgende: 'Het zilver werd geruimd op basis van de gebruikswaarde van het zilver, dus op basis van de werkelijke waarde; door het gebruik als geld kreeg het zilver een additionele waarde.' Jean Law, *Considérations sur le Numéraire et le Commerce*, in de door E. Daire samengestelde *économistes Financiers du XVIII siècle*, pp. 469, 470.

[47] 'Het geld is hun (de waren) symbool.' V. de Forbonnais, *Eléments du Commerce*, nieuwe editie, Leiden, 1766, deel II p. 143) 'Als symbool wordt het door de waren aangetrokken.' *t.a.p.* 155.

'Het geld is het symbool van een ding en vertegenwoordigt het ding.' Montesquieu, *Esprit des Lois. Oeuvres*, London, deel II, p. 2.

'Het geld is niet slechts symbool, want het is zelf rijkdom; het vertegenwoordigt geen waarden, maar het is het equivalent van waarden.' Le Trosne, *t.a.p.*, p. 910.

'Wanneer we het begrip waarde beschouwen, dan wordt het ding zelf slechts als symbool gezien en het geldt niet als zichzelf, maar als hetgeen het waard is.' Hegel, *t.a.p.*, p. 100. Lang voor de economen brachten de juristen het idee naar voren van het goud als louter symbool en als louter denkbeeldige waarde van de edele metalen; als sycofanten van de koninklijke macht verdedigden zij gedurende de gehele middeleeuwen het recht tot muntvervalsing vanuit de tradities van het Romeinse keizerrijk en vanuit de ideeën over het geld, die in de Pandecten waren neergelegd. 'Niemand mag en kan er aan twifelen,' zo verklaart hun vlijtige leerling Philippe de Valois in een decreet van 1346, 'dat alleen aan ons en aan onze koninklijke majesteit toekomt... handel, instelling, hoedanigheid, voorziening en alle wettelijke bepalingen inzake het muntwezen, dat we naar goeddunken koers en prijs kunnen vaststellen.' Het was een leerstelling uit het Romeinse recht dat de geldwaarde door keizerlijke decreten werd vastgesteld. Uitdrukkelijk werd verboden het geld als waar te behandelen. 'Het is niemand toegestaan geld te kopen, want voor algemeen gebruik gecreëerd kan het geen waar zijn.' Zie voor een goede uiteenzetting over deze kwestie: G. F. Pagnini, *Saggio sopra il giusto pregio delle cose*, 1751, bij Custodi in Parte Moderna, deel II. In het bijzonder in het tweede deel van dit werk polemiseert Pagnini tegen de heren juristen.

[48] 'Indien iemand in staat is in dezelfde tijd een ons in Peru gedolven zilver naar Londen te brengen als een mud tarwe te produceren, dan is de een de natuurlijke prijs van de ander; wanneer nu door de ontginning van nieuwe en beter toegankelijke mijnen iemand even gemakkelijk twee ons zilver kan voortbrengen als voordien één ons, dan zal — onder overigens gelijke omstandigheden — het graan nu 10 shilling per mud kosten, wanneer het mud voordien 5 shilling kostte.' William Petty, *A Treatise on Taxes and Contributions*, London, 1667, p., 31.

[49] De hooggeleerde heer Roscher leert ons eerst: 'De verkeerde definities van geld kunnen in twee grote groepen worden ingedeeld: die waarbij het geld als meer dan een waar en die, waarbij het geld als minder dan een waar wordt beschouwd.' Daarna geeft hij een bonte opsomming van werken over het geldwezen, waaruit niet het geringste inzicht in de werkelijke geschiedenis van de theorie blijkt; ten slotte komt hij met de moraal: 'Het is overigens niet te ontkennen dat de meeste nieuwe economen de eigenaardigheden, die het geld van andere waren onderscheiden (dus toch meer of minder dan een waar? -M.) niet in voldoende mate voor ogen hebben gehouden... In zoverre is de halfmercantilistische reactie van Ganilh en andere niet geheel ongegrond.' Wilhelm Roscher, *Die Grundlagen der Nationalökonomie*, derde druk, 1858, pp. 207-210.

Meer — minder — niet in voldoende mate — in zoverre — niet geheel! Welk een begripsbepaling! Een dergelijk eclecticisch hooggeleerd geleuter wordt door de heer Roscher

bescheiden de ‘anatomisch-fysiologische methode’ van de economie genoemd! We dienen hem in ieder geval de eer te geven voor één ontdekking, namelijk dat het geld een ‘aangename waar’ is.

Het geld of de warencirculatie

1. Waardemeter

Ter vereenvoudiging ga ik er verder in dit boek overal van uit dat goud de geldwaar is.

De eerste functie van het goud is de warenwereld te voorzien van het materiaal, dat dient voor haar waarde-uitdrukking, anders gezegd: de warenwaarden voor te stellen als gelijknamige grootheden, die kwalitatief identiek zijn en kwantitatief vergelijkbaar. Zo functioneert het goud als algemene waardemeter en door deze functie wordt het goud, de specifieke equivalentwaar, in de allereerste plaats als geld.

De waren worden niet dank zij het geld onderling meetbaar. Het is omgekeerd: omdat alle waren als waarden belichaamde menselijke arbeid zijn en daardoor op zichzelf beschouwd onderling meetbaar, kunnen zij hun waarden gemeenschappelijk in dezelfde specifieke waar meten; hierdoor veranderen zij deze waar tot gemeenschappelijke waardemeter of geld. Geld als waardemeter is de noodzakelijke verschijningsvorm van de innerlijke waardemaat van de waren: de arbeidstijd.**[50]**

De waarde-uitdrukking van een waar in goud (x waar $A = y$ geldwaar) is haar geldvorm of prijs. Een geïsoleerde vergelijking, bijvoorbeeld 1 ton ijzer = 2 ons goud, is nu voldoende om de maatschappelijk gangbare waarde van het ijzer voor te stellen. De vergelijking hoeft niet meer in rij en gelid op te marcheren met de waardevergelijkingen van de andere waren, omdat de equivalentwaar, het goud, reeds het karakter van geld bezit. De algemene relatieve waardevorm bezit nu dus wederom de gedaante van haar oorspronkelijke eenvoudige of enkelvoudige relatieve waardevorm. Aan de andere kant wordt de ontplooide waarde-uitdrukking, de eindeloze reeks van relatieve waarde-uitdrukkingen, de specifiek relatieve waardevorm van de geldwaar. Deze reeks is nu echter reeds maatschappelijk bepaald door de prijzen van de waren. Wanneer men de noteringen van een prijscourant van achteren naar voren leest, dan vindt men de waardegraad van het geld uitgedrukt in alle mogelijke waren. Geld daarentegen bezit geen prijs. Zou het geld aan deze uniforme relatieve waardevorm van de andere waren willen deelnemen, dan zou het geld aan zichzelf als zijn eigen equivalent gelijk moeten worden gesteld.

De prijs of geldvorm van de waar is, evenals haar waardevorm in het algemeen, een vorm die gescheiden is van haar tastbare, reële lichaamsvorm, dus slechts een ideële of denkbeeldige vorm. De waarde van ijzer, linnen, tarwe, enzovoort bestaat, hoewel onzichtbaar, in deze dingen zelf; zij wordt voorgesteld door hun gelijkheid aan goud, door een betrekking tot goud welke, om zo te zeggen, slechts in de hoofden van de dingen rondspookt. De warenhoeder moet daarom zijn eigen tong in het hoofd van de dingen steken of moet hun een etiket opplakken ten einde hun prijs aan de buitenwereld mede te delen.**[51]** Aangezien de uitdrukking van de warenwaarde in goud slechts ideëel is, kan men hiervoor ook slechts denkbeeldig of ideëel goud gebruiken. Iedere warenhoeder weet dat hij zijn waar nog lang niet in goud heeft omgezet, wanneer hij aan haar waarde de prijsvorm, de vorm van denkbeeldig goud, heeft gegeven; en hij weet ook dat hij geen korreltje werkelijk goud nodig heeft om voor miljoenen aan warenwaarde te schatten. In de functie van waardemeter dient het geld dus slechts als denkbeeldig of ideëel geld. Dit gaf aanleiding tot de meest wilde theorieën.**[52]** Hoewel slechts denkbeeldig goud voor de functie van waardemeter dienst doet, is de prijs geheel van het werkelijke geldmateriaal afhankelijk. De waarde, dat wil zeggen de hoeveelheid menselijke arbeid die bijvoorbeeld in een ton ijzer zit opgesloten, wordt uitgedrukt in een denkbeeldige hoeveelheid van de geldwaar, welke hoeveelheid evenveel

arbeid bevat. Al naar gelang dus goud, zilver of koper als waardemeter functioneren, zal de waarde van een ton ijzer in totaal verschillende prijzen worden uitgedrukt, zal deze waarde door totaal verschillende hoeveelheden goud, zilver of koper worden voorgesteld.

Wanneer derhalve twee verschillende waren als waardemeter functioneren, bijvoorbeeld goud en zilver, dan bezitten alle waren twee verschillende prijsuitdrukkingen, een goudprijs en een zilverbijprijs. Zolang de waardeverhouding van zilver tot goud, bijvoorbeeld 1 : 15, onveranderd blijft, kunnen deze prijsuitdrukkingen rustig naast elkaar blijven bestaan. Iedere verandering in deze waardeverhouding brengt een verandering in de verhouding tussen de goud- en zilverbijprijzen van de waren met zich mee, waardoor het feitelijke bewijs geleverd wordt dat een dubbele waardemeter in strijd is met de functie van die waardemeter.**[53]**

Waren, waarvan de prijs bepaald is, treden op in de vorm: a waar $A = x$ goud; b waar $B = z$ goud; c waar $C = y$ goud, enzovoort. Hierbij stellen a, b, c bepaalde hoeveelheden van de warensoorten A, B, C voor en x, z, y bepaalde hoeveelheden goud. De waarden van de waren zijn dus omgezet in denkbeeldige hoeveelheden goud van verschillende grootten, dus ondanks de bonte verscheidenheid van de warenlichamen omgezet in gelijknamige grootheden: goud-grootheden. Als zodanige hoeveelheden goud kunnen zij onderling worden vergeleken en zijn zij onderling meetbaar; hierdoor ontstond de technische noodzaak hen in verband te brengen met een vaste hoeveelheid goud als maateenheid. Deze maateenheid wordt door een verdere verdeling in evenredige delen tot standaard ontwikkeld. Voordat goud, zilver en koper geld werden, bezaten zij reeds een dergelijke standaard in hun gewichten, zodat bijvoorbeeld een pond als maateenheid dient en naar de ene kant in onsen, enzovoort kan worden verdeeld, naar de andere kant tot centenaars, enzovoort kan worden samengevoegd.**[54]** Bij elk op metaal gebaseerd muntstelsel vormen de bestaande namen van de gewichten tevens de oorspronkelijke benamingen van de standaard van het geld of van de prijs.

Als waardemeter en als prijsstandaard verricht het geld twee totaal verschillende functies. Als waardemeter is het geld de maatschappelijke incarnatie van de menselijke arbeid, als prijsstandaard is het een vastgesteld gewicht aan metaal. Als waardemeter dient het geld om de waarden van de talloze uiteenlopende waren in prijzen, in denkbeeldige hoeveelheden goud, om te zetten; als prijsstandaard meet het geld deze hoeveelheden goud. Met de waardemeter worden de waren als waarden gemeten; de prijsstandaard daarentegen meet hoeveelheden goud aan een bepaalde hoeveelheid goud en niet de waarde van de ene hoeveelheid aan het gewicht van een andere hoeveelheid goud. Voor de prijsstandaard moet een bepaald gewicht aan goud als meeteenheid worden vastgesteld. Hier is het, evenals bij alle andere gevallen waarbij de maat van gelijknamige grootheden wordt bepaald, van beslissende betekenis dat de maatverhoudingen onveranderlijk zijn. De prijsstandaard vervult daarom zijn functies des te beter, wanneer dezelfde hoeveelheid goud onveranderlijk als meeteenheid dienst doet. Als waardemeter kan het goud slechts dienen omdat het zelf arbeidsproduct is, dus potentieel in waarde variabel is.**[55]**

Het is in de eerste plaats duidelijk dat een verandering in de waarde van het goud geen enkele invloed uitoefent op de functie van het goud als prijsstandaard. Hoe de waarde van het goud ook verandert, steeds blijven verschillende hoeveelheden goud in dezelfde waardeverhouding tot elkaar staan. Zou de waarde van het goud met 100 % dalen, dan blijft de waarde van 12 ons goud nog steeds 12 keer zo groot als de waarde van 1 ons goud en bij de prijzen gaat het slechts om de verhouding tussen verschillende hoeveelheden goud. Aangezien anderzijds bij daling of stijging van de waarde van het goud het gewicht van een ons goud niet verandert, veranderen dus evenmin de evenredige delen van het ons goud en verricht het goud dus, ongeacht veranderingen in zijn waarde, als vaste prijsstandaard steeds dezelfde dienst.

De verandering in de waarde van het goud is evenmin een belemmering voor de functie van het goud als waardemeter. Alle waren ondergaan tegelijkertijd deze verandering, waardoor

— *ceteris paribus* — hun wederkerige relatieve waarden ongewijzigd blijven, hoewel zij zich nu allen in een hogere of in een lagere goudprijs uitdrukken dan vóór de verandering.

Evenals bij de uitdrukking van de waarde van een waar in de gebruikswaarde van een andere waar, wordt ook bij de waardering van de waren in goud slechts verondersteld dat op het gegeven moment de productie van een bepaalde hoeveelheid goud een bepaalde hoeveelheid arbeid kost. In het algemeen hebben de hierboven ontwikkelde wetten van de eenvoudige relatieve waarde-uitdrukking betrekking op fluctuaties van de warenprijzen.

Bij een gelijkblijvende waarde van het geld kan een algemene prijsstijging van de waren slechts plaatsvinden indien de waarde van de waren groter wordt; bij gelijkblijvende waarden van de waren kan deze prijsstijging slechts plaatsvinden indien de waarde van het geld daalt. Omgekeerd geldt: bij een gelijkblijvende waarde van het geld kan een algemene prijsdaling slechts plaatsvinden indien de waarde van de waren vermindert; bij gelijkblijvende waarde van de waren kan deze prijsdaling slechts plaatsvinden, indien de waarde van het geld stijgt. Hieruit volgt geenszins dat een stijging van de waarde van het geld een proportionele daling van de prijzen van de waren veronderstelt en evenmin dat een daling van de waarde van het geld een proportionele stijging van de prijzen van de waren veronderstelt. Dit geldt slechts voor waren met een constante waarde. Die waren bijvoorbeeld, waarvan de waarde gelijktijdig met en in gelijke mate als de waarde van het geld stijgt, behouden dezelfde prijs. Stijgt de waarde van de waren langzamer of sneller dan de waarde van het geld, dan wordt de daling of de stijging van hun prijs bepaald door het verschil tussen de verandering van hun waarde en de verandering van de waarde van het geld, enzovoort.

Laten we nu weer verder de prijsvorm bekijken.

Langzamerhand gingen de geldnamen van de metaalgewichten zich onderscheiden van hun oorspronkelijke gewichtsnamen. Hiervoor bestaan verschillende oorzaken, waarvan de volgende historisch beschouwd van betekenis zijn. 1. Invoering van vreemd geld bij minder ontwikkelde volkeren; in het oude Rome bijvoorbeeld waren zilveren en gouden munten aanvankelijk als buitenlandse waren in omloop. De benamingen voor dit vreemde geld verschilden dus van de eigen benamingen van de gewichten. 2. Naarmate de rijkdom zich ontwikkelt, wordt het minder edele metaal door het meer edele metaal uit de functie van waardemeter verdrongen: het koper door het zilver, het zilver door het goud, hoezeer deze volgorde ook in strijd moge zijn met de poëtische volgorde.^[56] Het pond was bijvoorbeeld de geldnaam voor een werkelijk pond zilver. Zodra het goud het zilver als waardemeter had verdrongen, hechte dezelfde naam zich misschien aan $\frac{1}{15}$ pond goud, al naar gelang de waardeverhouding tussen goud en zilver. Er is nu een verschil tussen pond als geldnaam en pond als gebruikelijke gewichtsnaam.^[57] 3. De eeuwenlang voortgezette muntvervalsing door de vorsten, die van het oorspronkelijke gewicht van de munten inderdaad niets anders overliet dan de naam.^[58]

Door deze historische processen werd de scheiding tussen de geldnaam van het metaalgewicht en de gebruikelijke benaming van het gewicht in het spraakgebruik aanvaard. Aangezien de geldstandaard enerzijds zuiver conventioneel is, anderzijds algemene gelding moet bezitten, wordt deze ten slotte bij wet geregeld. Een bepaald gewicht van het edele metaal, bijvoorbeeld een ons goud, wordt officieel in evenredige delen verdeeld, welke delen legale doopnamen krijgen, zoals pond, daalder, enzovoort. Dergelijke evenredige delen, die dan gelden als de bijzondere meeteenheid van het geld, worden weer onderverdeeld in andere evenredige delen met wettige doopnamen, zoals *shilling*, *penny* enzovoort.^[59] Evenals voordien blijven bepaalde metaalgewichten standaard van het metaalgeld. Slechts indeling en naamgeving zijn veranderd.

De prijzen of hoeveelheden goud, waarin de waarden van de waren ideëel zijn omgezet, worden nu dus uitgedrukt in geldnamen, dat wil zeggen in de wettig erkende rekenmunt van de goudstandaard. Dus in plaats van te zeggen dat een mud tarwe gelijk is aan een ons goud,

zou men in Engeland zeggen dat het gelijk is aan £3 17s. 10¹/₂d. Met hun geldnamen brengen de waren dus tot uitdrukking wat zij waard zijn; wanneer het er om gaat een ding als waarde te bepalen, dat wil zeggen in de geldvorm vast te leggen, doet het geld dienst als rekengeld.**[60]**

De naam van een ding heeft niets met zijn aard te maken. Ik weet nog niets van een man als ik weet dat hij Jacobus heet. Evenzo verdwijnt ieder spoor van de waardeverhouding in de geldnamen pond, daalder, franc, dukaat, enzovoort. De verwarring over de geheimzinnige betekenis van dit kabbalistisch teken is des te groter, wanneer de geldnamen tegelijkertijd de waarde van de waren en de evenredige delen van een metaalgewicht, van de geldstandaard uitdrukken.**[61]** Aan de andere kant is het noodzakelijk dat de waarde, ter onderscheiding van de veelsoortige lichaamsvormen van de warenwereld, zich ontwikkelt tot deze wezenloze, zakelijke, maar tegelijkertijd eenvoudige maatschappelijke vorm.**[62]**

De prijs is de geldnaam van de in de waar belichaamde arbeid. De gelijkstelling van de waar aan de hoeveelheid geld, waarin de prijs wordt uitgedrukt, is dus een tautologie.**[63]** Zoals trouwens de relatieve waarde-uitdrukking van een waar altijd de uitdrukking van het equivalent van twee waren is. Maar ofschoon de prijs als exponent van de waardegrootte van de waar exponent is van haar ruilverhouding met geld, wil dit omgekeerd nog niet zeggen dat de exponent van haar ruilverhouding met geld noodzakelijkerwijs de exponent van haar waardegrootte is. Laten wij eens aannemen dat in 1 mud tarwe en in £2 (ongeveer ¹/₂ ons goud) een gelijke hoeveelheid maatschappelijk noodzakelijke arbeid wordt voorgesteld. De £2 vormt de gelduitdrukking van de waardegrootte van het mud tarwe, anders gezegd: zijn prijs. Wanneer nu de omstandigheden het toelaten de prijs tot £3 te verhogen of wanneer de omstandigheden het noodzakelijk maken de prijs tot £1 te verlagen, dan zijn £1 en £3 als uitdrukkingen van de waardegrootte van de tarwe te klein of te groot, maar desondanks vormen zij de prijs van de tarwe, want in de eerste plaats zijn zij de waardevorm (dat wil zeggen de prijs) en in de tweede plaats zijn zij de exponenten van de ruilverhouding van het tarwe met het geld. Bij gelijkblijvende productievoorwaarden of constante arbeidsproductiviteit moet zowel vóór als na de prijsverandering voor de reproductie van het mud tarwe een gelijke grootte aan maatschappelijke arbeidstijd worden besteed. Deze omstandigheid hangt noch af van de wil van de producent van tarwe, noch van de wil van de andere warenbezitters. De waardegrootte van de waar drukt dus een noodzakelijke, een aan haar vormingsproces immanente verhouding tot de maatschappelijke arbeidstijd uit. Bij de omzetting van waardegrootte in prijs komt deze noodzakelijke verhouding te voorschijn als de ruilverhouding van een waar met de buiten die waar bestaande geldwaar. In deze verhouding kan echter net zo goed de waardegrootte van de waar worden uitgedrukt als het meerdere of het mindere, waartegen die waar onder de gegeven omstandigheden van de hand kan worden gedaan. De mogelijkheid van een kwantitatieve ongelijkheid tussen prijs en waardegrootte, anders gezegd: de afwijking van de prijs van de waardegrootte, ligt dus in de prijsvorm zelf besloten. Dit is geen onvolmaaktheid van deze vorm, integendeel: hierdoor wordt de prijsvorm de geschikte vorm voor een productiewijze, waarbij de regel zich slechts kan doen gelden als een blindelings werkende wet van de gemiddelde regelloosheid.

De prijsvorm bezit echter niet alleen de mogelijkheid van een kwantitatieve ongelijkheid tussen waardegrootte en prijs, dat wil zeggen tussen waardegrootte en haar eigen gelduitdrukking, maar kan ook een kwalitatieve tegenstrijdigheid bevatten, zodat — ondanks het feit dat geld slechts de waardevorm van de waren is — de prijs helemaal geen waarde-uitdrukking meer is. Zaken, die op zichzelf geen waren zijn (bijvoorbeeld het geweten, de eer, enzovoort), kunnen door hun bezitters tegen geld worden verkocht en op die wijze door hun prijs de warenvorm krijgen. Een ding kan dus formeel een prijs hebben zonder waarde te bezitten. De prijsuitdrukking wordt hier imaginair, zoals het geval is bij bepaalde wiskundige grootheden. Anderzijds kan ook de imaginaire prijsvorm een werkelijke

waardeverhouding of een daarvan afgeleide betrekking verbergen, zoals bijvoorbeeld de prijs van onbebouwde grond, welke geen waarde bezit omdat daarin geen menselijke arbeid is belichaamd.

De prijs brengt, zoals trouwens de relatieve waardevorm in het algemeen, de waarde van een waar (bijvoorbeeld een ton ijzer) tot uitdrukking doordat een bepaalde hoeveelheid van een equivalent (bijvoorbeeld een ons goud) direct ruilbaar is met ijzer, maar niet doordat omgekeerd het ijzer van zijn kant direct ruilbaar is met goud. Wil de waar dus in de praktijk als ruilwaarde functioneren, dan moet zij afstand doen van haar natuurlijke gedaante, zich van denkbeeldig goud omzetten in werkelijk goud, ofschoon deze transsubstantiatie de waar slechter kan bekomen dan het Hegeliaanse ‘idee’ van overgang uit noodzaak in vrijheid of het afwerpen van de schalen door de kreeft of het zich ontdoen van de oude Adam door de kerkvader Hieronymus.^[64] Naast haar werkelijke gedaante, bijvoorbeeld ijzer, kan de waar in de prijs een ideële waardegedaante of denkbeeldige goudgedaante bezitten, maar de waar kan niet tegelijkertijd werkelijk ijzer en werkelijk goud zijn. Voor de vaststelling van haar prijs is het voldoende om de waar aan het denkbeeldige goud gelijk te stellen. De waar is door goud te vervangen, opdat zij voor de bezitter dienst zal doen als algemeen equivalent. Zou bijvoorbeeld de bezitter van ijzer tegenover de bezitter van een weeldeartikel komen te staan en zou de ijzerbezitter er op wijzen dat de prijs van het ijzer de geldvorm bezit, hij zou hetzelfde antwoord krijgen als Dante in de hemel kreeg van de heilige Petrus, die hem de geloofsformules reciteerde:

*Voldoende is onderzocht reeds het allooi en het gewicht van deze munt;
Maar zegt mij of gij ze ook in uwe beurs hebt.*

[Noot van de vertaler: Dante: *Goddelijke Comedie* Hemel; vert. A. J. H. van Delft.]

In de prijsvorm zit de vervreemdbaarheid van de waren tegen geld en de noodzaak van deze vervreemding opgesloten. Anderzijds functioneert het geld slechts als ideële waardemeter, omdat het reeds in het ruilproces als geldwaar optreedt. Achter de ideële maat van de waarde ligt dus het hardvochtige goud op de loer.

2. Circulatiemiddel

a. De metamorfose van de waren

We hebben gezien dat het ruilproces der waren tegenstrijdige en elkaar uitsluitende betrekkingen omvat. De ontwikkeling van de waar heft deze tegenstrijdigheden niet op, maar voorziet wel in de vorm, waarin zij zich kunnen bewegen. Dit is trouwens in het algemeen de methode, waardoor werkelijke tegenstrijdigheden worden opgelost. Het is bijvoorbeeld een tegenstrijdigheid dat een lichaam voortdurend in de richting van een ander lichaam valt en zich er tegelijkertijd voortdurend van verwijdert. In de ellips zien we een vorm van beweging, waarin deze tegenstrijdigheid zowel wordt verwezenlijkt als wordt opgelost.

Voor zover door het ruilproces de waren overgaan van de één, voor wie zij geen gebruikswaarden zijn, naar de ander, voor wie zij wel gebruikswaarden vormen, is er sprake van een maatschappelijke stofwisseling. Het product van de ene soort nuttige arbeid vervangt het product van een ander soort nuttige arbeid. Is de waar eenmaal aangekomen op de plaats, waar zij als gebruikswaarde dienst doet, dan gaat de waar uit de sfeer van de warenruil over in de sfeer van de consumptie. Hier interesseert ons slechts de sfeer van de warenruil. We dienen het gehele proces te beschouwen vanuit de vorm, dus slechts vanuit de vormverandering of metamorfose van de waren, dank zij welke de maatschappelijke stofwisseling tot stand komt.

Dat de opvattingen over deze vormverandering beslist gebrekkig zijn moet, afgezien van de verwarring inzake het waardebegrip, worden toegeschreven aan de omstandigheid, dat de vormverandering van een waar zich voltrekt door de ruil van twee waren, een gewone waar en de geldwaar. Wanneer men zich uitsluitend op dit materiële feit richt, dan ziet men juist over het hoofd wat men in het oog dient te houden, namelijk wat er met de vorm gebeurt. Men ziet

dan niet dat goud als waar zonder meer geen geld is en dat de andere waren zichzelf in hun prijzen op het goud betrekken als hun eigen geldgedaante.

De waren treden aanvankelijk het ruilproces binnen zoals ze geschapen zijn, onverguld en ongesuikerd. Er ontstaat dan een differentiatie van de waar in waar en geld, een uitwendige tegenstelling, waarin de innerlijke tegenstelling van gebruikswaarde en waarde tot uiting komt. In deze tegenstelling komen de waren als gebruikswaarde tegenover het geld als ruilwaarde te staan. Aan de andere kant zijn beide zijden van de tegenstelling waren, dus beide eenheden van gebruikswaarde en waarde. Maar deze eenheid van verschillen komt zelf aan elk van de twee polen op een tegenovergestelde manier te voorschijn, waardoor tegelijkertijd hun wederkerige relatie te voorschijn treedt. De waar is in werkelijkheid gebruikswaarde, haar bestaan als waarde komt slechts ideëel in de prijs tot uiting; door de prijs wordt de waar in verband gebracht met het tegenover haar staande goud als haar reële waardegedaante. Omgekeerd geldt de goudsubstantie slechts als belichaming van waarde: geld. In zijn realiteit is het goud dus ruilwaarde. De gebruikswaarde van het goud treedt ideëel nog slechts te voorschijn in de reeks van relatieve waarde-uitdrukkingen, waarin het goud ten opzichte van de andere waren komt te staan als het complex van zijn reële gebruiksgedaante. Deze tegengestelde vormen van de waren zijn de werkelijke vormen, waarin zij zich tijdens hun ruilproces bewegen.

Laten we nu de een of andere warenbezitter — bijvoorbeeld onze oude vriend de linnenwever — vergezellen naar het toneel van het ruilproces: de warenmarkt. Zijn waar, 20 el linnen, heeft een bepaalde prijs, £2. Hij ruilt het linnen tegen £2 en als man van de oude stempel ruilt hij die £2 tegen een familiebijbel van dezelfde prijs. Het linnen — voor hem slechts waar, drager van waarde — wordt van de hand gedaan tegen goud — de waardegedaante van het linnen — en in deze gedaante nogmaals van de hand gedaan tegen een andere waar, de bijbel, die als gebruiksvoorwerp het huis van de wever wordt binnengedragen ten einde de behoefte aan stichting te bevredigen. Het ruilproces van de waar voltrekt zich dus in twee tegenovergestelde en elkaar aanvullende metamorfosen: omzetting van waar in geld en heromzetting van geld in waar.^[65] De factoren van de warenmetamorfose zijn tegelijkertijd transacties van de warenbezitter: verkoop, ruil van de waar tegen geld; koop, ruil van het geld tegen de waar. Beide handelingen kunnen worden samengevat als: verkopen om te kopen.

Voor de wever is het eindresultaat van de handel, dat hij een bijbel in plaats van het linnen bezit, in plaats van zijn oorspronkelijke waar een andere waar met dezelfde waarde, maar met een andere nuttigheid. Op gelijke wijze verschaft hij zich zijn andere levensbehoeften en productiemiddelen. Gezien uit zijn standpunt komt dank zij het gehele proces slechts de ruil van zijn arbeidsproduct tegen het arbeidsproduct van een ander tot stand: de ruil van producten.

Het ruilproces van de waren vindt dus plaats in de volgende vormverandering:

Waar — Geld — Waar

W — G — W

Het resultaat van het proces is, materieel beschouwd, de beweging W — W, ruil van waar tegen waar, stofwisseling van maatschappelijke arbeid.

W — G. Eerste metamorfose van de waar of verkoop. De sprong van de warenwaarde uit het warenlichaam in het goudlichaam is, zoals ik het elders heb aangeduid, de salto mortale van de waar. Mislukt deze sprong, dan komt weliswaar niet de waar, wel echter de warenbezitter bedrogen uit. Door de maatschappelijke arbeidsverdeling wordt zijn arbeid even eenzijdig als zijn behoeften veelzijdig worden. Juist daarom is zijn product voor hem slechts ruilwaarde. Dit product krijgt zijn algemeen maatschappelijk geldende equivalentvorm echter slechts in het geld en het geld bevindt zich in een andermans zak. Om het geld daar uit te halen moet de waar voor de geldbezitter in de eerste plaats gebruikswaarde zijn; dat wil

zeggen dat de aan de waar bestede arbeid in een maatschappelijk nuttige vorm besteed moet zijn, dat deze arbeid moet bewijzen deel uit te maken van de maatschappelijke arbeidsverdeling. Maar de arbeidsverdeling is een natuurlijk productieorganisme, dat zich ontwikkelde — en voortgaat zich te ontwikkelen — achter de rug van de warenproducent om. Mogelijk is de waar het product van een nieuwe arbeidswijze, die beweert een nieuwe-ontstane behoefte te bevredigen of die op eigen kracht probeert een behoefte te scheppen. Een bepaalde functie, die gisteren nog slechts één van de vele functies van één en dezelfde warenproducent was, kan zich vandaag wellicht als een bijzonder soort arbeid uit deze samenhang losmaken, zelfstandig worden en op die manier zijn deelproduct als zelfstandige waar naar de markt sturen; de omstandigheden kunnen voor een dergelijke afsplitsing al dan niet geschikt zijn. Vandaag bevredigt een product een maatschappelijke behoefte, morgen wordt het misschien geheel of ten dele door een overeenkomstig product van zijn plaats verdrongen. Ook al is de arbeid, zoals die van onze linnenwever, een erkend lid van de maatschappelijke arbeidsverdeling, dan wordt daardoor nog helemaal niet de gebruikswaarde van juist 20 el linnen gegarandeerd. Indien de maatschappelijke behoefte aan linnen — en deze kent, evenals alle andere behoeften, haar grenzen — reeds door concurrerende linnenwevers is bevredigd, dan zal het product van onze vriend overtollig zijn, overvloedig en daardoor nutteloos. Een gegeven paard kijkt men niet in de bek, maar hij komt ook niet op de markt om geschenken uit te delen. Stel echter dat zijn product inderdaad gebruikswaarde bezit en dat de waar dus geld aantrekt. Nu kunnen we ons afvragen: hoeveel geld? Het antwoord hierop vonden we reeds in de prijs van de waar, de exponent van haar waardegrootte. We gaan hier voorbij aan mogelijke, zuiver en subjectieve rekenfouten van de warenbezitters, die op de markt onmiddellijk op objectieve wijze worden gecorrigeerd. We nemen aan dat onze vriend aan zijn product niet meer heeft besteed dan de gemiddelde maatschappelijk noodzakelijke arbeidstijd. De prijs van de waar is dus niets anders dan de geldnaam van de in haar belichaamde hoeveelheid maatschappelijke arbeid. Maar de traditionele productievoorwaarden van de weverij kunnen zonder toestemming van onze linnenwever en achter zijn rug om in gisting raken. Wat gisteren zonder enige twijfel voor de productie van een el linnen maatschappelijk noodzakelijke arbeidstijd was, hoeft het vandaag niet meer te zijn; dit wordt door de geldbezitter vol ijver aangetoond aan de hand van de prijsnoteringen van de verschillende concurrenten van onze vriend. Tot zijn ongeluk is het aantal wevers in de wereld groot. Laten wij ten slotte veronderstellen dat elk, op de markt aanwezig stuk linnen slechts maatschappelijk noodzakelijke arbeidstijd bevat. Desondanks kan het totaal van deze stukken linnen een overtollige hoeveelheid bestede arbeidstijd bevatten. Indien de markt niet in staat is de totale hoeveelheid linnen tegen de normale prijs van 2s. per el op te nemen, dan houdt dit in dat een te groot deel van de totale maatschappelijke arbeidstijd in de vorm van het weven van linnen werd besteed. Dit heeft hetzelfde effect als wanneer iedere wever afzonderlijk meer dan de maatschappelijk noodzakelijke arbeidstijd aan zijn individueel product zou hebben besteed. Hier geldt: meê gevangen, meê gehangen. Al het linnen op de markt geldt slechts als een enkel artikel, elk stuk linnen als een evenredig deel van het totaal. En in feite is de waarde van elke afzonderlijke el niets anders dan de belichaming van dezelfde maatschappelijk-bepaalde hoeveelheid gelijksoortige menselijke arbeid.

We zien dat de waar het geld bemint, maar het pad van de liefde gaat niet over rozen. Zo ongedwongen-toevallig als de kwalitatieve geleiding van het maatschappelijk productieorganisme is, even ongedwongen-toevallig is de kwantitatieve geleiding, welke zijn *membra disjuncta* (verspreide ledematen) in het systeem van de arbeidsverdeling laat zien. Onze warenbezitters ontdekken dan ook dat dezelfde arbeidsverdeling, die hen tot onafhankelijke, individuele producenten maakte, ook het maatschappelijk productieproces en de verhoudingen binnen dit proces van hén onafhankelijk maakte, dat dus de

onafhankelijkheid van de personen onderling wordt aangevuld door een stelsel van algemene, door de producten bepaalde afhankelijkheid.

Door de arbeidsverdeling wordt het arbeidsproduct omgezet in een waar; hierdoor wordt haar omzetting in geld noodzakelijk. Tegelijkertijd wordt het door de arbeidsverdeling een kwestie van toeval of deze transsubstantiatie zal lukken. Hier echter moeten we zuiver het verschijnsel bekijken en moeten we dus aannemen dat het proces normaal zal verlopen. Trouwens, wanneer het proces al plaatsvindt, de waar dus niet onverkoopbaar blijkt, zien we steeds haar vormverandering, hoewel bij deze verandering substantie — waardegrootte — op abnormale wijze verloren kan gaan of vergroot kan worden.

De ene warenbezitter vervangt zijn waar door goud, de andere zijn goud door een waar. Het waarneembare verschijnsel is de verandering van plaats van waar en goud, van 20 el linnen en £2, dat wil zeggen hun ruil. Maar waartegen wordt de waar geruild? Tegen haar eigen algemene waardegedaante. En waartegen wordt het goud geruild? Tegen een bijzondere gedaante van zijn gebruikswaarde. Waarom komt het goud tegenover het linnen als geld te staan? Omdat de prijs van £2, de geldnaam, het linnen reeds met het goud als geld in betrekking heeft gebracht. Het zich ontdoen van de oorspronkelijke warenvorm voltrekt zich wanneer de waar van de hand wordt gedaan, dat wil zeggen op het moment waarop haar gebruikswaarde het goud, dat in haar prijs slechts denkbeeldig goud was, werkelijk naar zich toe trekt. Het realiseren van de prijs of van de slechts ideële waardevorm van de waar is dus omgekeerd tegelijkertijd het realiseren van de slechts ideële gebruikswaarde van het geld: de omzetting van waar in geld is tegelijkertijd omzetting van geld in waar. Het proces heeft twee aspecten: voor de warenbezitter verkoop, voor de geldbezitter koop. Anders gezegd: verkoop is koop, $W — G$ is tegelijkertijd $G — W$.^[66]

Tot nu toe kennen we tussen de mensen geen andere economische verhouding dan die van warenbezitters; een verhouding, waarbij zij zich het arbeidsproduct van een ander toe-eigenen door afstand te doen van hun eigen arbeidsproduct. Derhalve kan de ene warenbezitter tegenover de andere slechts als geldbezitter optreden hetzij omdat zijn arbeidsproduct van nature de geldvorm bezit (dus geldmateriaal: goud, enzovoort), hetzij omdat zijn eigen waar zich reeds van haar huid en daardoor van haar oorspronkelijke gebruiksvorm heeft ontdaan. Om als geld te functioneren moet het goud natuurlijk op een of andere plaats op de markt verschijnen. De plaats is de productiebron van het goud, dus waar het goud als een direct arbeidsproduct wordt geruild tegen een ander arbeidsproduct van dezelfde waarde. Maar vanaf dat moment stelt het goud voortdurend de gerealiseerde prijs voor van de een of andere waar.^[67] Afgezien van de ruil van goud op de plaats van zijn productie, is het goud, dat zich in handen van de warenbezitter bevindt, de gewijzigde gedaante van de waar, die door hem van de hand is gedaan; het goud is het product van de verkoop, van de eerste metamorfose der waren: $W — G$.^[68] Het goud wordt ideëel geld of waardemeter, omdat alle waren hun waarde aan het goud meten, waardoor goud het denkbeeldige tegendeel van hun gebruiksgedaante, van hun waardegedaante wordt. Het goud wordt reëel geld, omdat door de algemene vervreemding van de waren het goud werkelijk de gewijzigde of omgezette gebruiksgedaante van de waren, dus hun werkelijke waardegedaante wordt. In haar waardegedaante ontdoet de waar zich van ieder spoor van haar natuurlijke gebruikswaarde en van de bijzondere nuttige vorm van arbeid, waaraan zij haar ontstaan te danken heeft, ten einde zich om te zetten in de gelijkvormige maatschappelijke belichaming van ongedifferentieerde menselijke arbeid. Men kan dus aan het geld niet zien welke waar er in omgezet is. In haar geldvorm ziet de ene waar er precies zo uit als de andere. Geld kan dus wel slijk zijn, maar slijk geen geld. Laten we eens aannemen dat de twee goudstukken, waartegen onze linnenwever zijn waar van de hand heeft gedaan, de veranderde gedaante van een mud tarwe vormen. De verkoop van het linnen ($W — G$) is tevens koop van het linnen ($G — W$). Maar in de vorm van verkoop van het linnen begint dit proces een beweging, welke

met een tegengestelde handeling eindigt: de koop van de bijbel; in de vorm van koop van het linnen wordt een einde gemaakt aan een beweging, welke met een tegengestelde beweging begon: de verkoop van het tarwe. $W - G$ (linnen — geld), de eerste fase van $W - G - W$ (linnen — geld — bijbel), is tevens $G - W$ (geld — linnen), de laatste fase van een andere beweging $W - G - W$ (tarwe — geld — linnen). De eerste metamorfose van een waar, haar omzetting uit de warenaform in geld, is altijd tevens de tweede, tegenovergestelde metamorfose van een andere waar: heromzetting uit de geldvorm in een waar.[69]

G — W. Tweede of slotmetamorfose: de koop. Omdat het geld de veranderde gedaante van alle andere waren, het product van de algemene ruilbaarheid van de waren is, is geld de absoluut ruilbare waar. Het leest alle prijzen van achteren naar voren en weerspiegelt zich dus in alle warenlichamen als het materiaal, dat het afstaat ten einde zelf een waar te worden. Tevens geven de prijzen — de liefdesblikken, waarmee de waren naar het geld lonken — de grenzen aan van het vermogen van het geld tot omzetting, namelijk zijn eigen kwantiteit. Aangezien de waar als waar verdwijnt wanneer zij geld wordt, kan men aan het geld niet zien hoe het in handen van zijn bezitter is gekomen, kan men niet nagaan wat in het geld is omgezet. Hier geldt het *non olet* (het stinkt niet), ongeacht de oorsprong ervan. Wanneer het geld enerzijds verkochte waar vertegenwoordigt, stelt het anderzijds koopbare waren voor.[70]

De koop ($G - W$) is tevens verkoop ($W - G$); de laatste metamorfose van de waar is dus tevens de eerste metamorfose van een andere waar. Voor onze linnenwever wordt de levensloop van zijn waar afgesloten met de bijbel, waarin hij de £2 weer heeft omgezet. Maar de bijbelverkoper zet de £2, die hij bij de linnenwever heeft gebeurd, in jenever om. $G - W$, de slotfase van $W - G - W$ (linnen — geld — bijbel) is tevens $W - G$, de eerste fase van $W - G - W$ (bijbel — geld — jenever). Aangezien de warenproducent slechts een eenzijdig product levert, verkoopt hij dit product vaak in grotere hoeveelheden, terwijl zijn veelzijdige behoeften hem dwingen de gerealiseerde prijs of ontvangen som geld steeds in vele aankopen te versnipperen. Een verkoop leidt dus tot vele aankopen van verschillende waren. De slotmetamorfose van een waar vormt derhalve een geheel van eerste metamorfosen van andere waren.

Laten we nu de metamorfose van de waar, bijvoorbeeld van het linnen, in haar geheel bekijken. We zien dan in de eerste plaats dat zij uit twee tegengestelde en elkaar aanvullende bewegingen bestaat, $W - G$ en $G - W$. Deze twee tegengestelde omzettingen van de waar voltrekken zich in twee tegengestelde maatschappelijke processen van de warenbezitter en weerspiegelen zich in twee tegengestelde economische kenmerken van deze bezitter. Als agent van de verkoop wordt hij verkoper, als agent van de koop koper. Aangezien echter bij iedere omzetting van de waar de beide vormen — warenaform en geldvorm — gelijktijdig bestaan (zij het aan tegengestelde polen), staat dezelfde warenbezitter als verkoper tegenover een andere koper en als koper tegenover weer een andere verkoper. Zoals dezelfde waar achtereenvolgens twee tegengestelde veranderingen doorloopt — van waar tot geld en van geld tot waar wordt —, zo verwisselt dezelfde warenbezitter de rollen van verkoper en koper. Deze rollen zijn geen vaste karakters, maar karakters, welke binnen de warencirculatie voortdurend van persoon veranderen.

De volledige metamorfose van een waar veronderstelt in haar meest eenvoudige vorm vier extremen en drie handelende personen. Eerst komt de waar tegenover het geld te staan als haar waardegedaante, dat — in de zak van de ander — de zakelijke, harde werkelijkheid is en op deze wijze komt de warenbezitter tegenover de geldbezitter te staan. Zodra de waar in geld is omgezet, wordt het geld haar tijdelijke equivalentvorm, waarvan de gebruikswaarde of inhoud in andere warenlichamen bestaat. Aan het eindpunt van de eerste omzetting van de waar is het geld tevens begin voor de tweede omzetting. Op deze wijze wordt de verkoper uit

de eerste akte koper in de tweede akte, in welke akte een derde warenbezitter als verkoper tegenover hem komt te staan.^[71]

De twee tegengestelde bewegingsfasen van de warenmetamorfose vormen een kringloop: warenvorm — aflegging van de warenvorm — terugkeer tot de warenvorm. Ongetwijfeld komt de waar hier onder twee verschillende aspecten naar voren. Voor de bezitter is de waar bij het beginpunt geen gebruikswaarde, op het eindpunt wél gebruikswaarde. Evenzo verschijnt het geld eerst als de vaste waardekrystal, waarin de waar zich omzet, om daarna te vervloeien tot haar enkele equivalentvorm.

De twee metamorfosen, die de kringloop van een waar vormen, vormen tevens de omgekeerde partiële metamorfosen van twee andere waren. Dezelfde waar (linnen) opent de reeks van haar eigen metamorfose en sluit de volledige metamorfose van een andere waar (tarwe). Gedurende haar eerste omzetting — de verkoop — speelt zij deze twee rollen in eigen persoon. In de fase van goud-ontpopping echter, in welke fase zij zelf de weg van alle vlees gaat, maakt zij tevens een einde aan de eerste metamorfose van een derde waar. De kringloop, die door iedere reeks van metamorfosen wordt beschreven, is dus onontwaaarbaar verstrengeld met de kringloop van andere waren. Het geheel van al deze processen vormt de warencirculatie.

De warencirculatie onderscheidt zich niet alleen formeel, maar ook wezenlijk van de directe ruil van producten. Om dit te zien hoeven we slechts een blik te werpen op de gang van zaken. De wever heeft zeer zeker linnen geruild tegen een bijbel, zijn eigen waar tegen een andere waar. Maar dit verschijnsel geldt slechts voor hem alleen. De bijbelverkoper, die het verwarmende boven het koele verkiest, dacht er niet aan linnen tegen bijbel te ruilen, evenmin als de wever er weet van heeft dat tarwe tegen zijn linnen werd geruild, enzovoort. De waar van B vervangt de waar van A, maar A en B ruilen niet hun waren met elkaar. Het kan inderdaad voorkomen dat A en B van elkaar kopen, maar een dergelijke bijzondere betrekking is geenszins een noodzakelijk gevolg van de algemene verhoudingen van de warencirculatie. Aan de ene kant zien we hier hoe de warenruil de grenzen van persoon en plaats, verbonden aan de directe ruil van producten, doorbreekt en de stofwisseling van de menselijke arbeid tot ontwikkeling brengt. Aan de andere kant komt een gehele sfeer van spontane maatschappelijke natuurverschijnselen tot stand, welke voor de handelende personen niet te controleren is. De wever is slechts in staat linnen te verkopen omdat de boer het tarwe reeds verkocht heeft; de heethoofd is slechts in staat de bijbel te verkopen omdat de wever het linnen reeds verkocht heeft; de jeneverstoker is slechts in staat sterke drank te verkopen omdat de ander de drank van het eeuwige leven reeds verkocht heeft, enzovoort.

Aan het circulatieproces komt niet, zoals bij de directe ruil van producten, een einde doordat de gebruikswaarden van plaats en eigenaar veranderen. Hoewel het uiteindelijk uit de reeks van metamorfosen van een waar geëlimineerd wordt, verdwijnt het nog niet. Het komt steeds weer in de circulatie te voorschijn op de plaats, die door de waren is ingeruimd. Bijvoorbeeld in de volledige metamorfose van het linnen: linnen — geld — bijbel; hier verdwijnt eerst het linnen uit de circulatie en het geld neemt zijn plaats in, dan verdwijnt de bijbel uit de circulatie en het geld noemt zijn plaats in. Wanneer waar door waar wordt vervangen, blijft er in handen van een derde geldwaar achter.^[72] De circulatie zweeft voortdurend geld uit.

Niets is dommer dan de bewering, dat de warencirculatie een noodzakelijk evenwicht veronderstelt tussen verkoop en koop, omdat iedere verkoop koop is en omgekeerd. Wanneer men hiermee bedoelt dat het aantal werkelijk plaatsgevonden verkopen gelijk is aan het aantal aankopen, dan is de bewering een tautologie. Maar men wil er mee bewijzen dat de verkoper zijn eigen koper naar de markt brengt. Koop en verkoop zijn, als wederkerige betrekking tussen twee polair-tegengestelde personen, de warenbezitter en de geldbezitter, volkomen dezelfde handeling. Als handelingen van dezelfde personen vormen zij twee polair-

tegengestelde daden. De volledige overeenstemming van koop en verkoop impliceert derhalve dat de waar nutteloos wordt wanneer zij, eenmaal in de alchemistische kolven van de circulatie geworpen, er niet als geld uit komt, wanneer zij niet door de warenbezitter verkocht en door de geldbezitter gekocht wordt. Deze identiteit van koop en verkoop impliceert verder dat het proces — indien geslaagd — een rustpunt vormt, een levensperiode van de waar, die langer of korter kan duren. Aangezien de eerste metamorfose van de waar tegelijkertijd verkoop en koop is, is dit deelproces tevens een zelfstandig proces. De koper heeft de waar en de verkoper heeft het geld, dat wil zeggen een waar, welke de voor de circulatie geschikte vorm behoudt, ongeacht of zij vroeger of later weer op de markt te voorschijn komt. Niemand kan verkopen zonder dat een ander koopt. Maar niemand hoeft onmiddellijk te kopen omdat hij zelf verkocht heeft. Juist doordat de circulatie deze directe identiteit tussen de ruil van het eigen arbeidsproduct en de ruil tegen het arbeidsproduct van een ander in de tegenstelling van verkoop en koop splitst, doorbreekt zij de beperkingen van tijd, plaats en persoon, die aan de directe productenruil zijn verbonden. Dat de zelfstandig tegenover elkaar plaatsvindende processen een innerlijke eenheid vormen betekent evenzeer dat de innerlijke eenheid zich in uiterlijke tegenstellingen uit. Indien de uiterlijke verzelfstandiging van de innerlijk onzelfstandige — immers elkaar aanvullende — processen een bepaald punt bereikt, doet de eenheid zich op een gewelddadige wijze gelden: door een crisis. De aan de waar inherente tegenstelling van gebruikswaarde en waarde, van individuele arbeid, die tegelijk de direct maatschappelijke arbeid moet weergeven, en van de bijzondere concrete arbeid, die tevens slechts geldt als abstracte menselijke arbeid; van verpersoonlijking van zaken en voorstelling van personen als zaken — deze immanente tegenspraak krijgt in de tegenstellingen van de warenmetamorfose zijn ontwikkelde bewegingsvormen. Deze vormen brengen dan ook de mogelijkheid (maar ook alleen slechts de mogelijkheid) van een crisis met zich mee. Voor de realisatie van deze mogelijkheid is een hele reeks van verhoudingen nodig, welke op het niveau van de eenvoudige warencirculatie nog helemaal niet bestaan. [73]

Als instrument, via hetwelk de warencirculatie wordt bewerkstelligd, krijgt het geld de functie van circuliatiemiddel.

b. De omloop van het geld

De vormverandering $W - G - W$, waarin de stofwisseling van de arbeidsproducten zich voltrekt, eist dat een bepaalde waarde als waar het beginpunt vormt van het proces en als waar weer tot hetzelfde punt terugkeert. Deze beweging van de waren is dus een kringloop. Aan de andere kant wordt door deze vorm de kringloop van het geld onmogelijk. De warencirculatie leidt er toe dat het geld voortdurend van zijn beginpunt wordt verwijderd en er niet terugkeert. Zolang de verkoper de veranderde gedaante van zijn waar (het geld) vasthoudt, bevindt de waar zich in het stadium van de eerste metamorfose, heeft zij slechts de eerste helft van haar circulatie doorlopen. Wanneer het proces — verkopen om te kopen — is voltooid, is ook het geld weer uit handen van de oorspronkelijke bezitter verdwenen. Indien de linnenwever, nadat hij de bijbel heeft gekocht, opnieuw linnen verkoopt, ontvangt hij weliswaar ook weer geld, maar het geld komt niet bij hem terug door de circulatie van de eerste 20 el linnen; door de circulatie van die 20 el linnen is het geld juist uit handen van de wever bij de bijbelverkoper terecht gekomen. Het geld keert slechts terug door vernieuwing of herhaling van hetzelfde circulatieproces met nieuwe waren en hier zal men weer hetzelfde resultaat krijgen als de eerste keer. De door de warencirculatie aan het geld rechtstreeks gegeven bewegingsvorm is dus de voortdurende verwijdering van het geld van zijn beginpunt, de loop van het geld uit de handen van de ene warenbezitter in die van de andere: zijn omloop (in het Engels *currency*, in het Frans *cours de la monnaie*).

De omloop van het geld is een voortdurende, eentonige herhaling van hetzelfde proces. De waar bevindt zich steeds aan de zijde van de verkoper, het geld — als middel van de koop — aan de zijde van de koper. Het geld functioneert als koopmiddel doordat het de prijs van de

waar realiseert. Bij de realisatie transporteert het geld de waar van de verkoper naar de koper; hierbij gaat het geld zelf van de koper naar de verkoper om hetzelfde proces met een andere waar te herhalen. Dat deze eenzijdige vorm van de geldbeweging voortvloeit uit de dubbele vorm van de beweging van de waren, blijft verborgen. De aard van de warencirculatie zelf wekt de schijn van het tegendeel. De eerste metamorfose van de waar is niet slechts zichtbaar als beweging van het geld, maar als haar eigen beweging; haar tweede metamorfose is echter alleen maar als beweging van het geld zichtbaar. In de eerste helft van de circulatie verwisselen waar en geld van plaats. Hierdoor verplaatst haar gebruiks gedaante zich tevens uit de sfeer van de circulatie in die van de consumptie.^[74] Haar waarde gedaante of geldlarve treedt hiervoor in de plaats. De waar doorloopt de tweede helft van de circulatie niet meer in haar eigen, natuurlijke lichaamsvorm, maar verkleedt als goud. De continuïteit van de beweging komt daardoor geheel op de geldzijde te steunen en dezelfde beweging, die voor de waar twee tegengestelde processen omvat, houdt als eigen beweging van het geld voortdurend hetzelfde proces in: zijn verwisseling van plaats met steeds andere waren. Het resultaat van de circulatie van de waren, vervanging van de ene waar door de andere, lijkt dus niet tot stand te zijn gekomen door haar eigen vormverandering, maar door de functie van het geld als circulatiemiddel: het geld verplaatst de op zichzelf passieve waren van de ene persoon voor wie zij geen gebruikswaarden zijn, naar een ander, voor wie zij wél gebruikswaarden zijn en steeds in een richting, die tegengesteld is aan zijn eigen omloop. Het geld verwijderd de waren steeds uit de sfeer van de circulatie door voortdurend hun plaats in de circulatie in te nemen, waardoor het geld zichzelf van zijn eigen uitgangspunt verwijderd. Ofschoon de geldbeweging dus slechts een uitdrukking is van de warencirculatie, lijkt de warencirculatie omgekeerd slechts het resultaat te zijn van de geldbeweging.^[75]

Anderzijds bezit het geld de functie van circulatiemiddel alleen maar omdat het de belichaamde waarde van de waren is. Zijn beweging als circulatiemiddel is dus inderdaad slechts zijn eigen vormbeweging. Deze moet zich dus ook waarneembaar in de omloop van het geld weerspiegelen. Zo zet bijvoorbeeld het linnen eerst zijn warentoestand om in zijn geldvorm. De laatste term van zijn eerste metamorfose, $W \rightarrow G$ de geldvorm, wordt dus de eerste term van zijn laatste metamorfose $G \rightarrow W$, de heromzetting in de bijbel. Maar elk van deze twee vormveranderingen voltrekt zich door een ruil van waar en geld, door hun onderlinge verwisseling van plaats. Dezelfde goudstukken komen als de afgestane gedaante van de waar bij de verkoper terecht en verlaten hem weer als de absoluut vervreemdbare gedaante van de waren. Zij wisselen twee keer van plaats. Door de eerste metamorfose van het linnen komen de geldstukken in de zak van de wever en de tweede metamorfose haalt ze er weer uit. De beide tegengestelde vormveranderingen van dezelfde waar weerspiegelen zich dus in de dubbele, tegengestelde verwisseling van plaats van het geld.

Wanneer daarentegen alleen maar eenzijdige metamorfosen van de waren plaatsvinden — hetzij slechts verkoop, hetzij slechts koop — dan verwisselt hetzelfde geld ook alleen maar één keer van plaats. Zijn tweede verandering van plaats is altijd de uitdrukking van de tweede metamorfose van de waar, haar heromzetting uit het geld. In de veelvuldige herhaling van plaatsverwisseling van dezelfde geldstukken wordt niet slechts de reeks metamorfosen van een enkele waar weerspiegeld, maar ook de ineenslanging van de talloze metamorfosen binnen de gehele warenwereld. Het spreekt overigens vanzelf dat dit alles slechts voor de hier behandelde vorm van de eenvoudige warencirculatie geldt.

Bij de eerste schrede van de waar in de circulatie, bij haar eerste vormverandering, verdwijnt de waar uit de circulatie en op de vrij gekomen plaats komen steeds nieuwe waren. Het geld daarentegen blijft voortdurend in de sfeer van de circulatie ronddraaien. We moeten dan ook nagaan hoeveel geld deze sfeer bij voortdurend absorbeert.

In een land vinden iedere dag talrijke simultane, eenzijdige warenmetamorfosen naast elkaar plaats, anders gezegd: loutere verkopen aan de ene zijde, loutere aankopen aan de

andere. De waren zijn reeds door hun prijzen gelijkgesteld aan bepaalde, denkbeeldige hoeveelheden geld. Aangezien bij de hier beschouwde directe vorm van circulatie waar en geld tastbaar tegenover elkaar staan — de ene aan de pool van de verkoop, de andere aan de tegenpool van de koop — is de voor het circulatieproces van de warenwereld vereiste hoeveelheid circulatiemiddelen reeds bepaald door de prijs som van de waren. Het geld stelt in werkelijkheid inderdaad slechts het reeds in de prijs som van de waren denkbeeldig tot uitdrukking gebrachte goudsom voor. Het spreekt vanzelf dat de prijs som en de goudsom aan elkaar gelijk zijn. We weten echter, dat bij een constante waarde van de waren de prijzen van de waren mét de waarde van het goud (het geldmateriaal) variëren: zij stijgen in verhouding bij daling van de waarde van het goud en dalen bij stijging van de waarde van het goud. Al naar gelang de prijs som van de waren groter of kleiner wordt, moet de hoeveelheid van het in omloop zijnde geld toenemen of afnemen. De wijziging in de hoeveelheid circulatiemiddelen wordt hier zonder enige twijfel veroorzaakt door het geld zelf, echter niet in zijn functie van circulatiemiddel, maar in zijn functie van waardemeter. De prijs van de waren verandert eerst omgekeerd evenredig met de waarde van het geld en daarna verandert het totaal van de circulatiemiddelen recht evenredig met de prijzen van de waren. Ditzelfde verschijnsel zouden we zien optreden indien bijvoorbeeld niet de waarde van het goud daalde, maar zilver het goud als waardemeter verving; of wanneer niet de waarde van het zilver steeg, maar het goud het zilver uit zijn functie van waardemeter verdrong. In het eerste geval zou meer zilver moeten circuleren dan er voordien goud in omloop was, in het andere geval minder goud dan voordien zilver in omloop was. In beide gevallen is de waarde van het geld veranderd, dat wil zeggen van de waar, welke als maat van de waarde functioneert; dan is dus ook de prijsuitdrukking van de warenwaarde veranderd en derhalve ook het totaal van het in omloop zijnde geld, dat dient voor de realisering van deze prijzen. We hebben gezien dat zich in de sfeer van de warencirculatie een gat bevindt, waardoor goud (zilver, kortom het geldmateriaal) als waar van een gegeven waarde binnenkomt. Deze waarde werd bij de functie van het geld als waardemeter, dus bij de prijsbepaling, voorondersteld. Daalt nu bijvoorbeeld de waarde van de waardemeter zelf, dan komt dit allereerst tot uiting in de prijsverandering van de waren, welke op de plaats van de productie van de edele metalen rechtstreeks tegen dit metaal als waar worden geruild. Een groot deel van de andere waren wordt nog lange tijd in de nu illusoir geworden, verouderde waarde van de waardemeter gewaardeerd; dit gebeurt in het bijzonder daar, waar de omstandigheden van de burgerlijke maatschappij minder ontwikkeld zijn. Intussen steken de waren door hun gemeenschappelijke waardeverhouding elkaar aan, worden de goud- en zilverbeprijzen van de waren langzamerhand in de door hun waarde zelf bepaalde verhoudingen aan elkaar gelijk, totdat uiteindelijk alle warenwaarden overeenkomstig de nieuwe waarde van het geldmetaal wordt gewaardeerd. Dit proces van nivellering gaat gepaard met een voortdurende aanwas van de edele metalen, die ter vervanging van de rechtstreeks tegen hen geruilde waren binnenstromen. Dus in dezelfde mate, waarin de gecorrigeerde prijzen van de waren algemeen worden, dus waarin de waarde van de waren wordt gewaardeerd in de nieuwe, gedaalde (en tot een bepaald punt nog steeds dalende) waarde van het metaal — in dezelfde mate is tevens reeds de voor hun realisering noodzakelijke aanvulling aanwezig. Een eenzijdige beschouwing van de gevolgen, welke de ontdekking van nieuwe goud- en zilverbeprijzen teweegbrachten, leidde in de zeventiende en vooral in de achttiende eeuw tot de verkeerde gevolgtrekking dat de prijzen van de waren gestegen zouden zijn omdat meer goud en zilver als circulatiemiddel functioneerde. In het volgende nemen we de waarde van het goud als gegeven aan, zoals op het moment van de vaststelling van de prijs inderdaad het geval is.

Uitgaande van deze veronderstelling wordt dus het totaal van de circulatiemiddelen bepaald door de te realiseren prijs som van de waren. Wanneer we verder de prijs van iedere warensoort als gegeven aannemen, hangt de prijs som van de waren kennelijk af van het totaal

van de waren, die zich in circulatie bevinden. Men hoeft zijn hersens niet te pijnigen om te begrijpen dat, wanneer 1 mud tarwe £2 kost, 100 mud tarwe £200, 200 mud tarwe £400 enzovoort kosten, dus dat mét het totaal van de tarwe de hoeveelheid geld moet toenemen, welke bij verkoop met de waar van plaats verwisselt.

Wanneer we de hoeveelheid waren als gegeven aannemen, neemt de hoeveelheid geld in omloop mét de verandering van de prijzen toe of af. Die hoeveelheid stijgt of daalt al naar gelang de prijs som van de waren ten gevolge van de wijziging in hun prijzen toe- of afneemt. Hiervoor is het helemaal niet nodig dat de prijzen van alle waren gelijktijdig stijgen of dalen. De prijsstijging van een bepaald aantal belangrijke artikelen in het ene geval, de daling van hun prijzen in het andere, is voldoende om de te realiseren prijs som van alle in circulatie zijnde waren te vergroten of te verkleinen, dus ook om meer of minder geld in omloop te brengen. Onverschillig of de wijziging in de prijzen van de waren een werkelijke waardeverandering weerspiegelt of dat het slechts prijs schommelingen op de markt betreft, de uitwerking hiervan op het totaal van de circulatiemiddelen is dezelfde.

Laten we eens als gegeven aannemen een aantal niet samenhangende, simultane en ruimtelijk naast elkaar plaatsvindende verkopen of partiële metamorfosen, bijvoorbeeld van 1 mud tarwe, 20 el linnen, 1 bijbel en 4 vaten jenever. Wanneer de prijs van elk van deze artikelen £2 bedraagt, de te realiseren prijs som dus £8 is, moet een hoeveelheid geld van £8 in omloop worden gebracht. Zijn deze waren echter schakels van de ons bekende metamorfosereeks (1 mud tarwe — £2 — 20 el linnen — £2 — 1 bijbel — £2 — 4 vaten jenever — £2), dan laten de £2 de verschillende waren volgens de reeks circuleren, waarbij die £2 de prijzen van de waren volgens de reeks realiseren, dus ook de prijs som van £8 realiseren, om ten slotte in de zak van de jeneverstoker tot rust te komen. De £2 maken vier bewegingen. Deze herhaalde plaatsverwisseling van dezelfde geldstukken brengt de dubbele vormverandering van de waren tot uiting, hun beweging in twee tegengestelde stadia van de circulatie en de ineenstrengeling van de metamorfosen van verschillende waren. [76] De tegengestelde en elkaar aanvullende fasen, via welke dit proces verloopt, kunnen niet ruimtelijk naast elkaar plaatsvinden, maar moeten elkaar chronologisch opvolgen. Derhalve vormen de tijdseenheden de maat; anders gezegd: het aantal omlopen van dezelfde geldstukken in een gegeven tijd is de maat voor de omloopsnelheid van het geld. Laten we eens aannemen dat het circulatieproces van elk van de vier waren bijvoorbeeld een dag duurt. In dat geval is de te realiseren prijs som £8, lopen dezelfde geldstukken vier keer om en bedraagt de hoeveelheid van het in omloop zijnde geld £2. Anders gezegd: voor een gegeven tijdsverloop van het circulatieproces geldt:

$$\frac{\text{prijs som van de waren}}{\text{aantal omlopen van dezelfde geldstukken}} = \frac{\text{hoeveelheid van het als}}{\text{=circulatiemiddel functionerend geld}}$$

Deze wet bezit algemene geldigheid. Enerzijds omvat het circulatieproces van een land in een gegeven tijdsverloop vele versplinterde, simultane en ruimtelijk naast elkaar plaatsvindende verkopen (respectievelijk aankopen) of partiële metamorfosen, waarin dezelfde geldstukken slechts één keer van plaats veranderen, dat wil zeggen slechts één enkele omloop volbrengen; anderzijds bestaat dit proces deels uit vele naast elkaar plaatsvindende, deels uit in elkaar overlopende reeksen metamorfosen met talrijke of minder talrijke schakels, in welke reeksen dezelfde geldstukken meer of minder talrijke omlopen volbrengen. Het totaal van de bewegingen van alle zich in omloop bevindende, gelijknamige geldstukken geeft echter het gemiddelde aantal omlopen van het enkele geldstuk aan, anders gezegd: de gemiddelde omloopsnelheid van het geld. De hoeveelheid geld, die aan het begin van het — bijvoorbeeld dagelijkse — circulatieproces in omloop wordt gebracht, wordt

natuurlijk bepaald door de prijs som van de simultaan en ruimtelijk naast elkaar circulerende waren. Maar binnen het proces wordt het ene geldstuk bij wijze van spreken voor het andere verantwoordelijk gesteld. Vergroot het ene geldstuk zijn omloopsnelheid, dan wordt het andere in zijn omloop vertraagd of verdwijnt helemaal uit de sfeer van de circulatie, aangezien de circulatie niet meer goud kan absorberen dan die hoeveelheid, welke, vermenigvuldigd met het gemiddelde aantal omlopen van zijn afzonderlijke elementen, gelijk is aan de te realiseren prijs som. Neemt het aantal omlopen van de geldstukken dus toe, dan daalt de in omloop zijnde hoeveelheid. Neemt het aantal omlopen af, dan neemt de hoeveelheid toe. Omdat de hoeveelheid geld, die als circulatiemiddel kan functioneren, bij een bepaalde gemiddelde omloopsnelheid gegeven is, hoeft men maar bijvoorbeeld een bepaalde hoeveelheid bankbiljetten van tien gulden in omloop te brengen om er even vele gouden tientjes uit te halen, een aan alle bankiers bekend kunststukje.

Zoals in de geldomloop in het algemeen slechts het circulatieproces van de waren, dat wil zeggen de kringloop van de waren, door tegengestelde metamorfosen te voorschijn komt, evenzo komt in de omloopsnelheid van het geld de snelheid van de vormverandering van de waren tot uiting, het onophoudelijk in elkaar grijpen van de reeksen metamorfosen, de gejaagdheid van de stofwisseling, het snelle verdwijnen van de waren uit de sfeer van de circulatie en hun even snelle vervanging door nieuwe waren. In de omloopsnelheid van het geld komt dus de vloeiende eenheid van de tegengestelde en elkaar aanvullende fasen te voorschijn, omzetting van gebruiksgeedaante in waardegeedaante en heromzetting van waardegeedaante in gebruiksgeedaante, dat wil zeggen de twee processen van verkoop en koop. Omgekeerd wordt in de vertraging van de geldomloop de scheiding en de wederzijdse isolering van deze processen zichtbaar, de stagnatie van de vormverandering en dus van de stofwisseling. Men kan natuurlijk aan de circulatie zelf niet zien waaruit deze stagnatie voortvloeit; zij vertoont slechts het verschijnsel zelve. Het ligt voor de hand dat het grote publiek, dat bij vertraging van de omloopsnelheid van het geld op alle punten van de periferie van de circulatie het geld minder vaak ziet verschijnen en verdwijnen, het verschijnsel toeschrijft aan een te geringe hoeveelheid circulatiemiddelen.^[77]

De totale hoeveelheid van het in een bepaald tijdsverloop als circulatiemiddel functionerende geld wordt dus enerzijds bepaald door de prijzen van de waren in circulatie, anderzijds door het tragere of snellere verloop van de tegengestelde circulatieprocessen, waarvan het afhangt welk deel van de prijs som door hetzelfde geldstuk kan worden gerealiseerd. De prijs som van de waren hangt echter zowel van de hoeveelheid als van de prijzen van elke warensoort af. De drie factoren — de beweging van de prijzen, de hoeveelheid waren en ten slotte de omloopsnelheid van het geld — kunnen echter in verschillende richtingen en in verschillende verhoudingen veranderen; voor de te realiseren prijs som (dus voor de door deze som vereiste hoeveelheid circulatiemiddelen) zijn vele combinaties mogelijk, waarvan we hier slechts de belangrijkste uit de geschiedenis van de warenprijzen noemen.

Bij constante prijzen van de waren kan de hoeveelheid circulatiemiddelen toenemen, hetzij omdat de hoeveelheid waren in circulatie groter wordt, hetzij omdat de omloopsnelheid van het geld kleiner wordt, hetzij omdat beide factoren gelijktijdig werken. Omgekeerd kan de hoeveelheid circulatiemiddelen afnemen bij een dalende hoeveelheid waren of bij een groter wordende omloopsnelheid.

Bij een algemene prijsstijging van de waren kan de hoeveelheid circulatiemiddelen gelijk blijven, wanneer de hoeveelheid waren in circulatie in dezelfde verhouding afneemt als waarin hun prijs stijgt of wanneer, bij een constante hoeveelheid waren in circulatie, de omloopsnelheid van het geld even snel toeneemt als de prijsstijging. De hoeveelheid circulatiemiddelen kan dalen, wanneer de hoeveelheid waren sneller afneemt of de omloopsnelheid sneller toeneemt dan de prijs.

Bij een algemene prijsdaling van de waren kan de hoeveelheid circulatiemiddelen gelijk blijven, wanneer de hoeveelheid waren in circulatie in dezelfde verhouding toeneemt als waarin hun prijs daalt of wanneer de omloopsnelheid van het geld in dezelfde verhouding als de prijs afneemt. De hoeveelheid circulatiemiddelen kan toenemen, wanneer de hoeveelheid waren sneller toeneemt of de omloopsnelheid sneller toeneemt dan de prijzen van de waren dalen.

De variaties van de verschillende factoren kunnen elkaar wederzijds compenseren, zodat ondanks hun voortdurende onbestendigheid de te realiseren totale prijs som van de waren constant blijft, dus ook de hoeveelheid geld in omloop constant blijft. Daarom vindt men, vooral als men langere perioden in beschouwing neemt, dat in elk land het gemiddelde niveau van de hoeveelheid geld in omloop veel constanter is en dat (uitgezonderd krachtige verstoringen, die periodiek optreden ten gevolge van productie- en handelscrises en, in mindere mate, ten gevolge van veranderingen in de waarde van het geld zelf) de afwijkingen van dit gemiddelde niveau veel geringer zijn dan men op het eerste gezicht zou denken.

De wet, volgens welke de hoeveelheid circulatiemiddelen bepaald wordt door de prijs som van de circulerende waren en door de gemiddelde omloopsnelheid van het geld,^[78] kan ook als volgt worden uitgedrukt: bij een gegeven totale waarde van de waren en bij een gegeven gemiddelde snelheid van hun metamorfosen is de hoeveelheid geld in omloop of de hoeveelheid geldmateriaal afhankelijk van de eigen waarde van het geld. De illusie, dat omgekeerd de prijs van de waren wordt bepaald door de hoeveelheid circulatiemiddelen en deze weer door de hoeveelheid geldmateriaal, welke zich in het land bevindt,^[79] wortelt bij haar oorspronkelijke vertegenwoordigers in de afgezaagde hypothese, volgens welke waren zonder prijs en geld zonder waarde het circulatieproces binnentreden, waar dan een evenredig deel van de warenbrij geruild wordt tegen een evenredig deel van de metaalberg.^[80]

c. De munt. Het waardeteken

Het geld krijgt de muntgedaante door zijn functie als circulatiemiddel. Het in de prijs of geldnaam van de waren voorgestelde gewichtsdeel goud moet in de circulatie als gelijknamig geldstuk of munt tegenover de waren komen te staan. Evenals de vaststelling van de prijsstandaard is het munten een staatszaak. In de verschillende nationale klederdrachten, welke het goud en zilver als munten dragen maar op de wereldmarkt uittrekken, komt de scheiding tot uiting tussen de interne of nationale sfeer van de warencirculatie en de algemene sfeer van de warencirculatie op de wereldmarkt.

Gemunt goud onderscheidt zich dus slechts van baar goud door de gedaante en het goud kan steeds van de ene vorm in de andere worden omgezet.^[81] Bij het verlaten van de munt bevinden de muntstukken zich tevens op weg naar de smeltkroes. De gouden munten slijten namelijk in de omloop, de ene meer dan de andere. Goudnaam en goudsubstantie, het nominale gehalte en het werkelijke gehalte, beginnen hun scheidingsproces. Doordat hun gewicht gaat verschillen krijgen gelijknamige gouden munten een ongelijke waarde. Het goud als circulatiemiddel wijkt af van het goud als prijsstandaard, waardoor het goud niet langer meer het werkelijk equivalent is van de waren, wier prijs het realiseert. De muntgeschiedenis van de middeleeuwen en van de moderne tijd tot in de achttiende eeuw is een geschiedenis van verwarring. De natuurlijke neiging van het circulatieproces om het goudwezen van de munt te veranderen in goudschijn, met andere woorden: de munt te veranderen tot een symbool van haar metaalgehalte, wordt zelfs erkend in de meest moderne wettelijke regelingen inzake de mate van metaalverlies, waardoor een goudstuk niet langer wettig betaalmiddel is, dat wil zeggen ontmunt wordt.

Indien de geldomloop zelf een onderscheid aanbrengt tussen het werkelijke gehalte en het nominale gehalte van de munt, tussen haar bestaan als metaal en haar functioneel bestaan, dan wordt het mogelijk het metaalgeld in zijn functie van munt te vervangen door geldstukken of symbolen, die uit een andere materie zijn samengesteld. Een historische verklaring voor de rol

van het zilver- en kopergeld als plaatsvervangers van gouden munten vinden we in de technische bezwaren van het munten van zeer kleine gewichtsdelen goud (respectievelijk zilver) en in de omstandigheid, dat oorspronkelijk het minder edele metaal (zilver in plaats van goud, koper in plaats van zilver) als waardemeter functioneerde en dus, tot het moment waarop het edele metaal het minder edele metaal onttroonde, als geld in omloop was. De minder edele metalen vervangen het goud in die gebieden van de warencirculatie, waar de munten het snelst circuleren, dus waar zij het eerst verslijten, dat wil zeggen waar koop en verkoop op de kleinste schaal voortdurend opnieuw plaatsvinden. Om te voorkomen dat deze satellieten de plaats van het goud zelf innemen, worden bij wet de zeer kleine verhoudingen vastgesteld, waarin zij als wettig betaalmiddel in plaats van goud moeten worden aanvaard. De bijzondere wegen, die door de verschillende soorten munten worden gevolgd, kruisen elkaar natuurlijk. Ter betaling van fracties van de kleinste gouden munt zien we naast het goud de pasmunt optreden; het goud treedt voortdurend de circulatie binnen, maar wordt door inwisseling tegen pasmunt er even voortdurend weer uitgewerkt.**[82]**

Het metaalgehalte van de zilver- of koperstukken wordt willekeurig bij wet vastgesteld. In de omloop verslijten zij nog sneller dan de gouden munten. Hun functie als munt wordt daardoor in feite geheel onafhankelijk van hun gewicht, dat wil zeggen onafhankelijk van hun waarde. Het goud als wezen van de munt onderscheidt zich hier volledig van het goud als waardesubstantie. Betrekkelijk waardeloze dingen — stukjes papier — kunnen dan ook in plaats van goud als munt functioneren. In de metalen geldstukken is het zuiver symbolische karakter nog enigszins verborgen, in het papiergeld komt dit karakter duidelijk naar voren. Men ziet: *ce n'est que le premier pas qui coûte* (alleen de eerste schrede kost moeite).

We spreken hier slechts over het door de staat uitgegeven papiergeld met een gedwongen koers. Het komt rechtstreeks uit de circulatie van metaal voort. Het kredietgeld daarentegen veronderstelt verhoudingen, die ons in dit stadium van de eenvoudige warencirculatie nog geheel onbekend zijn. Terloops zij echter opgemerkt dat, zoals het eigenlijke papiergeld voortvloeit uit de functie van het geld als circulatiemiddel, het kredietgeld zijn natuurlijke oorsprong vindt in de functie van het goud als betaalmiddel.**[83]**

Biljetten, waarop geldnamen als £1, £5, enzovoort gedrukt staan, worden door de staat van buitenaf in het circulatieproces geworpen. Voor zover zij werkelijk circuleren in plaats van gelijknamige sommen goud, weerspiegelen zij in hun beweging slechts de wetten van de geldomloop zelve. Een specifieke wet van de circulatie van papiergeld kan slechts voortvloeien uit de verhouding, waarin het papier het goud vertegenwoordigt. En deze wet luidt eenvoudig, dat de uitgifte van papiergeld beperkt dient te blijven tot de hoeveelheid, waarin het door het papier symbolisch voorgestelde goud (respectievelijk zilver) werkelijk steeds in circulatie is. Weliswaar schommelt de hoeveelheid goud, die door de sfeer van de circulatie kan worden geabsorbeerd, voortdurend om een bepaald gemiddeld niveau, maar in een land daalt de hoeveelheid circulatiemiddelen nooit onder een zeker minimum, welk minimum door de ervaring kan worden vastgesteld. Dat deze minimale hoeveelheid voortdurend verandert in haar samenstellende delen, dus uit steeds andere goudstukken bestaat, verandert natuurlijk niets aan de omvang en aan de constante beweging in de circulatie. Derhalve kan die hoeveelheid worden vervangen door papieren symbolen. Worden daarentegen vandaag de circulatiekanalen tot aan de rand toe gevuld met papiergeld, dan is het mogelijk dat zij morgen ten gevolge van schommelingen in de warencirculatie overlopen. Iedere maat gaat dan verloren. Indien het papier zijn maat overschrijdt — dat wil zeggen in hoeveelheid groter wordt dan de hoeveelheid gelijknamige goudstukken die zouden kunnen circuleren —, dan stelt het toch (afgezien van het gevaar in een kwade reuk te komen) binnen de warenwereld slechts de hoeveelheid goud voor, welke bepaald wordt door de aan de circulatie inherente wetten, dat wil zeggen slechts de hoeveelheid goud, die werkelijk vertegenwoordigd kan worden. Wanneer de hoeveelheid biljetten bijvoorbeeld telkens 2 ons

goud in plaats van 1 ons goud voorstelt, wordt in feite £1 de geldnaam voor $\frac{1}{8}$ ons goud in plaats van $\frac{1}{4}$ ons goud. Het is hetzelfde resultaat als wanneer het goud in zijn functie van maat der prijzen zou zijn veranderd. De waarden, die voordien werd uitgedrukt in de prijs van £1, worden nu uitgedrukt in de prijs van £2.

Het papiergeld is symbool van goud of geld. De betrekking tussen het papiergeld en de warenwaarde bestaat slechts hieruit, dat de warenwaarde ideëel in dezelfde hoeveelheid goud is uitgedrukt als door het papier symbolisch wordt voorgesteld. Slechts voor zover het papiergeld hoeveelheden goud vertegenwoordigt (welke, zoals alle andere hoeveelheden van een waar, ook hoeveelheden waarde zijn) is het een symbool van waarde.**[84]**

Ten slotte blijft de vraag over hoe het mogelijk is dat het goud kan worden vervangen door louter waardeloze symbolen van zichzelf. Zoals we hebben gezien is het goud echter slechts vervangbaar voor zover het in zijn functie van munt of circulatiemiddel geïsoleerd wordt of zelfstandig is gemaakt. Nu vindt de isolering van deze functie weliswaar niet plaats voor de afzonderlijke gouden munten, ofschoon zij tot uiting komt in het in omloop blijven van versleten goudstukken. De goudstukken zijn alleen zolang slechts munten of circulatiemiddel, als zij werkelijk in omloop zijn. Wat echter niet opgaat voor de afzonderlijke gouden munten, geldt wél voor de minimale hoeveelheid goud, die door het papiergeld vervangbaar is. Die hoeveelheid bevindt zich voortdurend in de sfeer van de circulatie, functioneert steeds als circulatiemiddel en bestaat dus uitsluitend als drager van deze functie. Haar beweging stelt derhalve de voortdurende ineenstrengeling voor van de tegengestelde processen der warenmetamorfose $W - G - W$, waarin de waar een enkel moment tegenover haar waardegedaante komt te staan om daarna onmiddellijk weer te verdwijnen. Het zelfstandige optreden van de waar als ruilwaarde is hier slechts een vluchtig verschijnsel; onmiddellijk wordt zij weer door andere waren vervangen. Hier ligt ook de reden, waarom het louter symbolische bestaan van het geld voldoende is in een proces, waarbij het geld steeds weer van de ene hand in de andere overgaat. We zouden kunnen zeggen dat zijn functioneel bestaan het materieel bestaan absorbeert. Als een verdwijnende en geobjectiveerde weerspiegeling van de warenprijs doet het nog slechts dienst als symbool van zichzelf en kan het derhalve ook door symbolen worden vervangen.**[85]** Het symbool van het geld heeft slechts een eigen objectief-maatschappelijke geldigheid nodig, welke door het papiersymbool dank zij de gedwongen koers wordt verkregen. Alleen binnen de circulatiesfeer, die beperkt wordt door de grenzen van de gemeenschap, is deze staatsdwang van kracht; het is dan ook slechts binnen deze grenzen dat het geld volledig in zijn functie van circulatiemiddel of munt opgaat en het papiergeld dus een van zijn metaalsubstantie uiterlijk gescheiden en louter functioneel bestaan kan verwerven.

3. Geld

De waar, die als waardemeter en derhalve ook, in eigen persoon of door plaatsvervangers, als circulatiemiddel dienst doet, is geld. Goud (respectievelijk zilver) is dus geld. Als geld functioneert het enerzijds daar, waar het in zijn gouden (respectievelijk zilveren) persoonlijkheid moet optreden, derhalve als geldwaar en dus noch louter ideëel zoals in de waardemeter, noch vervangbaar zoals in het circulatiemiddel; aan de andere kant functioneert het daar, waar het in zijn functie, hetzij in eigen persoon hetzij door middel van een plaatsvervanger, als uitsluitende waardegedaante of adequate vorm van ruilwaarde komt te staan tegenover alle andere waren in hun hoedanigheid van uitsluitende gebruikswaarden.

a. Schatvorming

De voortdurende kringloop van twee tegengestelde warenmetamorfosen, de onophoudelijke afwisseling van verkoop en koop, wordt zichtbaar in de rusteloze omloop van het geld, in zijn functie van *perpetuum mobile* van de circulatie. Maar zodra de reeks van metamorfosen wordt onderbroken, zodra de verkoop niet wordt aangevuld door een daaropvolgende koop, verstart

het geld of wordt het, zoals Boisguillebert het uitdrukt, van *meuble* (roerend goed) omgezet in *immeuble* (onroerend goed).

Wanneer de warencirculatie zelf tot ontwikkeling komt, ontwikkelt zich tevens de noodzaak en de hartstocht het product van de eerste metamorfose, de veranderde gedaante van de waar of goud-ontpopping, vast te houden.^[86] Een waar wordt dan niet verkocht om een waar te kopen, maar om de warenvorm te vervangen door de geldvorm. Deze verandering van vorm wordt dan van louter middel van de stofwisseling tot doel op zichzelf. De afgestane gedaante van de waar wordt verhinderd te functioneren als de absoluut ruilbare gedaante, dat wil zeggen als de slechts vergankelijke geldvorm. Het geld versteent daardoor tot een schat en de verkoper van de waar wordt een oppotter.

Juist in het begin van de warencirculatie wordt slechts het overschot aan gebruikswaarden in geld omgezet. Goud en zilver worden op deze manier vanzelf de maatschappelijke uitdrukking van overvloed of rijkdom. Deze naïeve wijze van schatvorming zien we vereeuwigd bij volkeren, waar de traditionele en op eigen gebruik gerichte productiewijze een nauw omlijnde kring van behoeften bevredigt, bijvoorbeeld bij de Aziaten, in het bijzonder bij de Indiërs. Vanderlint, die van de illusie uitgaat dat de prijzen van de waren worden bepaald door de hoeveelheid goud en zilver welke zich in een land bevindt, vraagt zich af waardoor het komt dat de Indische waren zo goedkoop zijn. Hij antwoordt: omdat de Indiërs het geld begraven. In de periode 1602-1734, zo merkt hij op, begroeven zij 150 miljoen pond sterling aan zilver, dat oorspronkelijk uit Amerika naar Europa was gebracht.^[87] In de periode 1856-66, dus in tien jaar, exporteerde Engeland naar Indië en China (het naar China uitgevoerde metaal vloeit grotendeels weer naar Indië) voor 120 miljoen pond sterling aan zilver, dat tevoren tegen Australisch goud was verkregen.

Bij de meer ontwikkelde warenproductie moet iedere warenproducent zich voorzien van de *nervus rerum* (de zenuw van alles), het 'maatschappelijk vuistpand'.^[88] Zijn behoeften vernieuwen zich voortdurend, hetgeen steeds weer de aankoop van nieuwe waren noodzakelijk maakt, terwijl de productie en de verkoop van zijn eigen waren hem tijd kosten en van toevallige omstandigheden afhankelijk zijn. Om te kopen zonder te verkopen moet hij voordien hebben verkocht zonder te kopen. Deze handelswijze schijnt, indien algemeen toegepast, met zichzelf in strijd te zijn. Aan de bron van hun productie vindt een directe ruil plaats van edele metalen tegen andere waren. Hier zien we verkoop (door de warenbezitter) zonder koop (door de bezitter van goud en zilver).^[89] En de latere verkopen zonder daaropvolgende aankopen bewerkstelligen slechts de verdere verdeling van de edele metalen onder alle warenbezitters. Zo ontstaan op alle punten van het verkeer voorraden goud en zilver van de meest uiteenlopende omvang. Wanneer het mogelijk wordt de waar als ruilwaarde of de ruilwaarde als waar vast te houden, ontstaat de geldzucht. Met de uitbreiding van de warencirculatie groeit de macht van het geld, de steeds slagvaardige, absoluut maatschappelijke vorm van de rijkdom. 'Goud is een wonderbaarlijk iets. Wie het bezit is meester over alles wat hij begeert. Door goud kan men zelfs zielen in het paradijs doen belanden.' (Columbus in de Brief uit Jamaica, 1503.) Daar men aan het geld niet kan zien wat er in is omgezet, zet alles — waar of geen waar — zich om in geld. Alles kan worden verkocht en gekocht. De circulatie wordt het grote maatschappelijke destilleervat, waarin alles verdwijnt om er als geldkristal weer uit te komen. Zelfs de beenderen van de Heiligen kunnen aan deze alchemie niet ontkomen, laat staan de meer delicate *res sacrosanctae, extra commercium hominum* (de geheiligde dingen, buiten de handel der mensen).^[90] Zoals in het geld ieder kwalitatief onderscheid tussen de waren is opgeheven, heft het geld van zijn kant als radicale nivelleerder alle onderscheid op.^[91] Het geld zelf echter is een waar, een extern object, dat het particuliere eigendom van een ieder kan worden. De maatschappelijke macht wordt dus de particuliere macht van het individu. In de antieke beschaving werd het geld dan ook ontmaskerd als de pasmunt van haar economische en zedelijke orde.^[92] De moderne

maatschappij, die reeds in haar kinderjaren Plutus aan de haren uit de ingewanden van de aarde trekt,^[93] begroet in de gouden graal de schitterende incarnatie van haar innigste levensprincipe.

Als gebruikswaarde bevredigt de waar een bepaalde behoefte en vormt zij een bepaald element van de materiële rijkdom. Maar de waarde van de waar meet de sterkte van haar aantrekkingskracht aan alle elementen van de materiële rijkdom en geeft derhalve de maat aan van de maatschappelijke rijkdom van haar bezitter. Voor de barbaarse, eenvoudige warenbezitter, zelfs voor de West-Europese boer, is de waarde onafscheidelijk verbonden aan de waardevorm, is dus vermeerdering van de hoeveelheid goud en zilver waardevermeerdering. Ongetwijfeld verandert de waarde van het geld, hetzij ten gevolge van een verandering in zijn eigen waarde, hetzij ten gevolge van een verandering in de waarde van de waren. Maar dit neemt, enerzijds, niet weg dat 200 ons goud altijd meer waarde blijft bezitten dan 100 ons, 300 ons meer dan 200 ons, enzovoort, terwijl anderzijds het metaal, de natuurlijke vorm ervan, de algemene equivalentvorm blijft van alle waren, de direct maatschappelijke incarnatie van alle menselijke arbeid. De drift tot schatvorming is van nature mateloos. Het geld is kwalitatief, naar zijn vorm, onbeperkt, dat wil zeggen algemeen vertegenwoordiger van de materiële rijkdom, omdat het direct in iedere waar is om te zetten. Maar tegelijkertijd is iedere werkelijke geldsom kwantitatief beperkt, dus ook slechts koopmiddel van beperkte omvang. Deze tegenstrijdigheid tussen kwantitatieve beperking en kwalitatieve onbegrensdeheid van het geld jaagt de schatvormer steeds weer op tot de sisyfusbewerking van de accumulatie. Het vergaat hem hierbij als de veroveraar van de wereld, die met ieder nieuw land slechts een nieuwe grens heeft veroverd.

Om het goud als geld en dus als element van de schatvorming vast te houden, moet worden verhinderd dat het circuleert of dat het zich als koopmiddel omzet in genotmiddelen. De schatvormer offert dus zijn vleeselijke lusten op aan de goudfetsij. Hij meent het ernstig met het evangelie van de onthouding. Anderzijds kan hij slechts geld aan de circulatie onttrekken dat hij er aan waren in stopt. Hoe meer hij produceert, des te meer hij kan verkopen. IJver, zuinigheid en gierigheid zijn dus zijn grootste deugden; het geheel van zijn economische kennis beperkt zich tot veel verkopen en weinig kopen.^[94]

Naast de directe vorm van geldbezit bestaat de esthetische vorm: het bezit van gouden en zilveren voorwerpen. Deze vorm neemt met de rijkdom van de burgerlijke maatschappij toe. Diderot zei: 'Laten we rijk zijn of laten we rijk schijnen.' Hierdoor ontstaat, onafhankelijk van hun functie als geld, enerzijds een steeds uitgebreidere markt voor zilver en goud en anderzijds een latente geldvoorraad, die in het bijzonder in perioden van maatschappelijke crises vrijkomt.

De schatvorming vervult verschillende functies in de economie van de metaalcirculatie. De eerste functie vloeit voort uit de voorwaarden van de omloop van gouden en zilveren munten. We hebben gezien hoe door de voortdurende wijzigingen in omvang, prijzen en snelheid van de warencirculatie de hoeveelheid geld in omloop steeds toe- en afneemt. Die hoeveelheid geld moet dus kleiner en groter kunnen worden. Nu eens moet geld als munt worden aangetrokken, dan weer moeten munten als geld worden afgestoten. Opdat de werkelijk in omloop zijnde hoeveelheid geld in overeenstemming is met de verzadigingsgraad van de circulatiesfeer, moet de hoeveelheid goud en zilver, welke in een land aanwezig is, groter zijn dan de hoeveelheid, welke als munt functioneert. Aan deze voorwaarde wordt door de schatvorming van het geld voldaan. Deze reservoirs dienen tegelijkertijd als afvoer- en aanvoerkanalen van het geld in omloop, waardoor de omloopkanalen nooit overlopen.^[95]

b. Betaalmiddel

In de directe vorm van de warencirculatie, die we tot nu toe hebben beschouwd, kwam dezelfde waardegrootte steeds op twee manieren voor: waar aan de ene pool, geld aan de andere. De warenbezitters traden dus slechts met elkaar in contact als vertegenwoordigers van

equivalenten, die reeds aanwezig waren. In de ontwikkeling van de warencirculatie ontstaan echter verhoudingen, waardoor de afzet van de waar in de tijd gescheiden wordt van de realisering van haar prijs. We kunnen hier volstaan met de aanduiding van de meest eenvoudige van deze verhoudingen. Voor de productie van de ene warensoort is meer tijd nodig dan voor de productie van de andere. De productie van verschillende waren is gebonden aan verschillende jaargetijden. De ene waar kan op de markt worden gebracht op de plaats, waar zij wordt geproduceerd en de andere waar moet een reis naar een verafgelegen markt maken. De ene warenbezitter kan dus als verkoper optreden voordat de andere in staat is als koper op te treden. Bij een voortdurende herhaling van dezelfde transacties tussen dezelfde personen worden de voorwaarden van de verkoop van waren geregeld naar hun productievoorwaarden. Aan de andere kant wordt het gebruik van bepaalde soorten waren, bijvoorbeeld een huis, voor een bepaalde tijd verkocht; pas na het verstrijken van die tijd heeft de koper werkelijk de gebruikswaarde van de waar ontvangen. Hij koopt die waarde dus voordat hij haar betaalt. De ene warenbezitter verkoopt een reeds bestaande waar, de andere koopt enkel als vertegenwoordiger van geld of als vertegenwoordiger van toekomstig geld. De verkoper wordt schuldeiser, de koper schuldenaar. Aangezien de metamorfose van de waar, de ontwikkeling van haar waardevorm, hier wordt veranderd, krijgt ook het geld een andere functie: het wordt betaalmiddel.^[96]

Het kenmerk van schuldeiser of schuldenaar ontstaat hier uit de eenvoudige warencirculatie. De vormverandering van deze circulatie drukt een nieuw stempel op de verkoper en de koper. In de eerste plaats gaat het hier evenzeer om verdwijnende en beurtelings door dezelfde circulatieagenten gespeelde rollen als om die van verkoper en koper. De tegenstelling is hier echter op zichzelf veel minder prettig en is in sterkere mate vatbaar voor bestending.^[97] Dezelfde kenmerken kunnen echter ook onafhankelijk van de warencirculatie optreden. De klassenstrijd in de Oudheid bijvoorbeeld vond hoofdzakelijk plaats in de vorm van een strijd tussen schuldeisers en schuldenaars; deze strijd eindigt in Rome met de ondergang van de plebeïsche schuldenaars, die door slaven worden vervangen. In de middeleeuwen eindigt de strijd met de ondergang van de feodale schuldenaar, die met het verlies van zijn economische basis inboet aan politieke macht. De geldvorm — en de verhouding tussen schuldenaar en schuldeiser bezit de vorm van een geldverhouding — weerspiegelt hier evenwel slechts het antagonisme van twee dieperliggende economische levensvoorwaarden.

Laten we nu weer terugkeren tot de sfeer van de warencirculatie. De verschijning van de twee equivalenten waar en geld aan de twee polen van het verkoopproces vindt niet langer gelijktijdig plaats. Het geld functioneert nu allereerst als waardemeter bij de vaststelling van de prijs van de verkochte waar. De bij contract vastgestelde prijs geeft de verplichting van de koper aan, dat wil zeggen de hoeveelheid geld, die hij na verloop van een bepaalde tijd moet betalen. In de tweede plaats functioneert het als denkbeeldig koopmiddel. Hoewel het geld slechts bestaat in de belofte van de koper om geld te betalen, brengt het de verplaatsing van de waar van de een naar de ander tot stand. Pas op de vervaldatum komt het betaalmiddel werkelijk in circulatie, komt het dus uit handen van de koper in de zak van de verkoper. Het circulatiemiddel veranderde in geldvoorraad, omdat het circulatieproces na de eerste fase werd afgebroken, anders gezegd: omdat de veranderde gedaante van de waar aan de circulatie werd onttrokken. Het betaalmiddel komt weliswaar de circulatie binnen, maar nadat de waar er reeds uit is gegaan. Het geld is niet langer meer het middel, dank zij welk het proces tot stand komt. Het geld sluit het proces zelfstandig af, als absolute verschijningsvorm van ruilwaarde of algemene waar. De verkoper zet de waar in geld om ten einde met het geld een behoefte te bevredigen, de schatvormer ten einde de waar in de geldvorm te behouden, de schuldenaar ten einde te kunnen betalen. Betaalt hij niet, dan vindt een openbare verkoping van zijn bezittingen plaats. Krachtens een uit de verhoudingen van het circulatieproces zelf

voortvloeiende maatschappelijke noodzaak wordt de waardegedaante van de waar — geld — het doel van de verkoop.

De koper zet het geld weer om in waren voordat hij de waren in geld heeft omgezet: hij volbrengt de tweede warenmetamorfose voordat hij de eerste tot stand heeft gebracht. De waar van de verkoper circuleert, maar realiseert haar prijs slechts in een privaatrechtelijke aanspraak op het geld. Voordat de waar zich in geld heeft omgezet, is zij in gebruikswaarde omgezet. De voltrekking van haar eerste metamorfose vindt pas achteraf plaats.**[98]**

De in ieder bepaald tijdsverloop van het circulatieproces vervallende verplichtingen vormen de prijs som van de waren, welker verkoop deze verplichtingen deed ontstaan. De hoeveelheid geld, die voor de realisering van deze prijs som nodig is, hangt in de eerste plaats af van de omloopsnelheid van het betaalmiddel. Deze snelheid is van twee omstandigheden afhankelijk: 1. de keten van de betrekkingen tussen de schuldeisers en de schuldenaars, zodat A, die geld krijgt van zijn schuldenaar B, dit aan zijn schuldeiser C geeft, enzovoort; 2. het tijdsverloop tussen de verschillende betalingstermijnen. De onafgebroken keten van betalingen of achteraf plaatsvindende eerste metamorfosen onderscheidt zich wezenlijk van de ineenstrengeling van de reeksen metamorfosen, welke wij hierboven bestudeerden. In de omloop van het circulatiemiddel wordt de samenhang tussen verkopers en kopers niet slechts uitgedrukt; de samenhang zelf ontstaat pas in en door de geldomloop. Daarentegen brengt de beweging van het betaalmiddel een maatschappelijke samenhang tot uitdrukking, die reeds aanwezig was voordat die beweging begon.

De mate, waarin de verkopen simultaan en parallel plaatsvinden, beperkt de vervanging van de hoeveelheid munten door de omloopsnelheid van de munten. Omgekeerd zien we hier een nieuwe drijfkracht in de economie van de betaalmiddelen. Met de concentratie van de betalingen op dezelfde plaats komen op natuurlijke wijze speciale instellingen en methoden tot ontwikkeling om die betalingen te vereffenen. In de middeleeuwen bijvoorbeeld de *virements* (verrekeningen) in Lyon. De vorderingen van A op B, van B op C, van C op A, enzovoort behoeven maar onderling verrekend te worden om elkaar tot een zeker bedrag op te heffen, net zoals dat bij positieve en negatieve getallen gebeurt. Op deze wijze blijft slechts een schuldsaldo over, dat vereffend moet worden. Hoe omvangrijker de concentratie van betalingen is, des te kleiner wordt relatief het saldo, dus ook de hoeveelheid betaalmiddelen in circulatie.

De functie van het geld als betaalmiddel bevat een directe tegenstrijdigheid. Voor zover de betalingen tegen elkaar wegvallen, functioneert het geld slechts ideëel als rekengeld of waardemeter. Voor zover werkelijke betalingen te verrichten zijn, treedt het geld niet op als circulatiemiddel, niet als een voorbijgaande en bemiddelende vorm van de stofwisseling, maar als de individuele incarnatie van de maatschappelijke arbeid, als zelfstandig bestaan van ruilwaarde, als de absolute waar. Deze tegenstrijdigheid treedt aan de dag in de fase van de productie- en handelscrises, die men geldcrisis noemt.**[99]** Zij komt slechts voor wanneer de onafgebroken keten van betalingen en een kunstmatig systeem van vereffening volledig zijn ontwikkeld. Bij algemene storingen in dit mechanisme maakt, ongeacht de oorzaak van die storingen, de slechts ideële gedaante van rekengeld plotseling plaats voor de vorm van harde contanten. Het geld wordt dan onvervangbaar door wereldse waren. De gebruikswaarde van de waren wordt waardeloos en hun waarde wordt door zijn eigen waardevorm op de vlucht gedreven. Nog zo-even verklaarde de burger, bedwelmd door zijn voorspoed en in het duister van de Verlichting, dat het geld een ijdele illusie was: slechts waar is geld. En nu galmt het over de wereldmarkt: slechts het geld is waar! Zoals het hert schreeuwt om het koele water, zo schreeuwt zijn ziel om het geld, de enige rijkdom.**[100]** In de crisis wordt de tegenstelling tussen de waar en haar waardegedaante — het geld — verscherpt tot een absolute tegenstrijdigheid. Het doet er dan ook niet meer toe welke verschijningsvorm het geld bezit:

de monetaire hongersnood blijft dezelfde, onverschillig of men moet betalen met goud, kredietgeld, bankbiljetten, enzovoort.**[101]**

Wanneer we de totale hoeveelheid geld bekijken die in een bepaalde periode in omloop is, zien we dat deze bij een gegeven omloopsnelheid van de circulatie- en betaalmiddelen gelijk is aan de som van de te realiseren warenprijzen plus de som van de vervallende betalingen minus de tegen elkaar wegvallende betalingen en minus het aantal omlopen, waarin hetzelfde geldstuk beurtelings als circulatiemiddel en als betaalmiddel functioneert. De boer bijvoorbeeld verkoopt zijn graan voor £2, welke op deze wijze als circulatiemiddel dienen. Op de vervaldatum betaalt hij hiermee het linnen, dat hem door de wever werd geleverd. Dan functioneren dezelfde £2 als betaalmiddel. De wever koopt nu tegen contante betaling een bijbel — dan doen de £2 opnieuw dienst als circulatiemiddel, enzovoort. Dus zelfs wanneer de prijzen, de omloopsnelheid van het geld en de spreiding van de betalingen gegeven zijn, komen de hoeveelheden geld in omloop en de massa waren in circulatie gedurende een periode, bijvoorbeeld een dag, niet meer met elkaar overeen. Er is geld in omloop, dat waren vertegenwoordigt, die al lang aan de circulatie zijn onttrokken; er zijn waren in circulatie, waarvan het geldequivalent pas in de toekomst zal verschijnen. Daarbij komt dat de op één dag aangegane betalingsverplichtingen en vervallende betalingen grootheden zijn, die onderling absoluut onvergelijkbaar zijn.**[102]**

Doordat schuldbewijzen voor verkochte waren zelf circuleren ten einde vorderingen over te dragen, vindt het kredietgeld zijn directe oorsprong in de functie van het geld als betaalmiddel. Aan de andere kant wordt de functie van het geld als betaalmiddel ontwikkeld naarmate het kredietwezen zich uitbreidt. Als zodanig krijgt het eigen bestaansvormen, waarin het zich beweegt in de sfeer van de grote handelstransacties, terwijl de gouden en zilveren munten voornamelijk worden teruggedrongen in de sfeer van de kleinhandel.**[103]**

Bij een zekere ontwikkelingsgraad en omvang van de warenproductie treedt de functie van het geld als betaalmiddel buiten de sfeer van de warencirculatie. Het wordt de algemene waar van de contracten.**[104]** Rentes, belastingen, enzovoort worden niet meer *in natura*, maar in geld betaald. Hoezeer deze verandering bepaald wordt door de algemene gedaante van het productieproces, wordt bijvoorbeeld bewezen door de tweemaal mislukte poging in het Romeinse keizerrijk om alle belastingen in geld te heffen. De ontzettende ellende op het Franse platteland in de tijd van Lodewijk XIV — door Boisguillebert, maarschalk Vauban en anderen op welsprekende wijze aan de kaak gesteld — was niet alleen te wijten aan de hoogte van de belastingen, maar ook aan de omzetting van belastingen *in natura* in geldbelastingen.**[105]** Waar, anderzijds, de natuurlijke vorm van de grondrente (welke in Azië tegelijkertijd het belangrijkste element vormt van de staatsbelastingen) steunt op productieverhoudingen, die de regelmaat van natuurverschijnselen bezitten, houdt deze methode van betalen de oude productievorm in stand. Zij vormt een van de geheime steunpilaren van het Turkse rijk. Zou de door Europa aan Japan opgelegde buitenlandse handel tot gevolg hebben dat de grondrente *in natura* wordt vervangen door grondrente in goud, dan is het afgelopen met de voorbeeldige Japanse landbouw; de beperkte economische bestaansvoorwaarden van die landbouw zouden dan vernietigd worden.

In ieder land komen bepaalde, algemeen aanvaarde betalingstermijnen tot stand. Ten dele berusten zij, afgezien van andere kringlopen der reproductie, op de natuurlijke productievoorwaarden, die aan de wisseling der jaargetijden gebonden zijn. Zij regelen eveneens de betalingen, die niet rechtstreeks uit de warencirculatie voortvloeien, zoals belastingen, rentebetalingen en dergelijke. De hoeveelheid geld, die voor deze, over de gehele gemeenschap verspreide betalingen op een bepaalde dag nodig is, veroorzaakt periodieke, maar zeer oppervlakkige storingen in de economie van de betaalmiddelen.**[106]** Uit de wet van de omloopsnelheid van het geld volgt, dat voor alle periodieke betalingen, ongeacht hun

oorsprong, de vereiste hoeveelheid betaalmiddelen recht evenredig is aan de lengte van de betalingstermijnen.**[107]**

De ontwikkeling van het geld als betaalmiddel doet de noodzaak ontstaan geld te accumuleren voor de vervaldatum van de verschuldigde bedragen. Terwijl de schatvorming als zelfstandige vorm van verrijking bij de vooruitgang van de burgerlijke maatschappij verdwijnt, neemt zij omgekeerd met die vooruitgang toe in de vorm van reservefondsen aan betaalmiddelen.

c. Wereldgeld

Wanneer het geld uit de binnenlandse circulatiesfeer verdwijnt, ontdoet het zich van de daar ontstane lokale vormen van prijsstandaard, munt, pasmunt en waardeteken en valt het weer terug in de oorspronkelijke, bare vorm van de edele metalen. In de wereldhandel ontplooiën de waren hun waarde universeel. Hun zelfstandige waardegedaante komt hier dan ook tegenover de waren te staan als wereldgeld. Pas op de wereldmarkt functioneert het geld in volle omvang als de waar, wier natuurlijke vorm tegelijkertijd de direct maatschappelijke incarnatie van menselijke arbeid *in abstracto is*. Zijn wijze van bestaan dekt nu volledig het begrip.

In de binnenlandse circulatiesfeer kan slechts één waar als waardemeter, dus als geld dienst doen, maar op de wereldmarkt bestaan twee waardemeters, goud en zilver.**[108]**

Het wereldgeld doet dienst als algemeen betaalmiddel, algemeen koopmiddel en absoluut maatschappelijke belichaming van de universele rijkdom. De voornaamste functie is die van betaalmiddel: ter vereffening van internationale rekeningen. Vandaar het wachtwoord van het mercantilistisch systeem — de handelsbalans!**[109]** Als internationaal koopmiddel dienen goud en zilver voornamelijk wanneer het gebruikelijke evenwicht bij de ruil tussen verschillende volkeren plotseling wordt verstoord. En ten slotte dient het wereldgeld als de absoluut maatschappelijke belichaming van de rijkdom waar het noch om de koop noch om betaling gaat, maar om overdracht van rijkdom van het ene land naar het andere en waar deze overdracht hetzij door de conjunctuur van de warenmarkt, hetzij door het doel van de overdracht zelf**[110]** niet in de vorm van waren kan plaatsvinden.

Evenals voor de binnenlandse circulatie heeft ieder land voor de circulatie op de wereldmarkt een reservefonds nodig. De functies van de geldvoorraad vinden dus hun oorsprong gedeeltelijk in de functie van het geld als binnenlands circulatie- en betaalmiddel, gedeeltelijk in de functie van het geld als wereldgeld.)**[110a]** Voor deze laatste functie is steeds de werkelijke geldwaar (reëel goud en zilver) nodig; daarom karakteriseerde James Steuart het goud en zilver, ter onderscheiding van hun lokale plaatsvervangers, uitdrukkelijk als *money of the world* (wereldgeld).

De goud- en zilverstroom bezit een dubbele beweging. Enerzijds verspreidt het goud en zilver zich vanuit de bron over de gehele wereldmarkt. Daar wordt het door de verschillende nationale circulatiesferen geabsorbeerd, waar het goud en zilver in de binnenlandse omloopkanalen stroomt, versleten gouden en zilveren munten vervangt, het materiaal levert voor weeldeartikelen of verstart tot de vorm van schat.**[111]** Deze eerste beweging komt tot stand door de directe ruil van de in de waren gerealiseerde nationale arbeid tegen de in de edele metalen gerealiseerde arbeid van de landen, die goud en zilver produceren. Anderzijds stromen goud en zilver voortdurend heen en weer tussen de verschillende nationale circulatiesferen, een beweging, die de onophoudelijke schommelingen in de wisselkoersen volgt.**[112]**

In landen, waar de burgerlijke productie ontwikkeld is, worden de in de kelders van de banken opgehoopte, enorme schatten tot het minimum beperkt, dat voor hun specifieke functies noodzakelijk is.**[113]** Enkele bepaalde uitzonderingen daargelaten, duidt een opvallende, overmatige voorraad geld boven het gemiddelde niveau op een stagnatie in de

warencirculatie, dat wil zeggen op een onderbreking in de stroom van de warenmetamorfosen.^[114]

Noten:

[50] De vraag waarom het geld niet direct de arbeidstijd zelf vertegenwoordigt, zodat bijvoorbeeld een biljet x arbeidsuren voorstelt, komt heel eenvoudig neer op de vraag, waarom op basis van de warenproductie de arbeidsproducten de vorm moeten aannemen van waren, want de vorm van de waar impliceert de differentiatie in waar en geldwaar. Of waarom de individuele arbeid niet als zijn tegendeel, als de direct maatschappelijke arbeid behandeld kan worden. Elders (*t.a.p.*, p. 61 vv.) heb ik het onnozele utopisme van ‘arbeidsgeld’ op grondslag van de warenproductie uitvoerig behandeld. Hier merk ik nog op dat bijvoorbeeld het ‘arbeidsgeld’ van Owen evenmin geld is als een schouwburgkaartje (*Theatermarke*). Owen vooronderstelt onmiddellijke deelgenootschap van de arbeid, een productievorm, die lijnrecht tegenover de warenproductie staat. Het arbeidscertificaat stelt slechts het individuele aandeel vast van de producent in de gemeenschappelijke arbeid en zijn individuele aanspraak op het voor de consumptie bestemde gedeelte van het gemeenschappelijke product. Maar het valt Owen niet op dat hij, enerzijds, de warenproductie vooronderstelt en desondanks, anderzijds, de noodzakelijke voorwaarden daarvan door geknutsel met geld tracht te ontlopen.

[51] De wilde of halfwilde gebruikt zijn tong op een andere wijze. Kapitein Parry maakt bijvoorbeeld de volgende opmerking over de bewoners van de westkust van de Baffinsbay: ‘Hierbij (bij de ruil van de producten -M.) belikten zij het (aangeboden voorwerp) tweemaal, waarna zij de zaak kennelijk naar tevredenheid geregeld achtten.’ Evenzo belikten de oostelijke Eskimo’s altijd het artikel, dat zij in ruil ontvingen. Wanneer in het noorden de tong dient als orgaan van toe-eigening, dan is het niet verwonderlijk dat in het zuiden de buik geldt als orgaan van het geaccumuleerde bezit en dat de kaffer de rijkdom van een man schat op basis van de vetlaag van dit orgaan. De kaffers zijn uitgeslapen kerels, want terwijl men zich in het officiële Britse gezondheidsrapport van 1864 beklagt over het gebrek aan vettenvormend voedsel bij een groot deel van de arbeidersklasse, maakt ene Dr. Harvey — niet te verwarren met de ontdekker van de bloedsomloop — in hetzelfde jaar zijn fortuin met kwakzalversrecepten, waarin aan de bourgeoisie en aan de aristocratie werd beloofd hen te verlossen van de lasten van het overtollige vet.

[52] Zie: Karl Marx, *Zur Kritik der politischen Oekonomie*, ‘Theorien von der Maszeinheit des Geldes’, p. 53 vv.

[53] Noot bij de tweede druk. ‘Waar goud en zilver wettig als geld, dat wil zeggen als waardemeter naast elkaar voorkomen, heeft men steeds vergeefse pogingen in het werk gesteld ze te behandelen alsof ze uit dezelfde materie bestonden. Wanneer men veronderstelt dat dezelfde arbeidstijd zich voortdurend ongewijzigd in dezelfde verhouding van zilver en goud belichaamt, dan veronderstelt men in feite dat zilver en goud uit dezelfde materie bestaan en dat een bepaalde hoeveelheid van het minder waardevolle metaal een onveranderlijk deel van een bepaalde hoeveelheid goud vormt. Vanaf het bewind van Edward III tot aan de tijd van George II is de geschiedenis van het Engelse geldwezen de geschiedenis geweest van een voortdurende reeks van storingen, welke voortvloeiden uit de botsing tussen de wettelijke vaststelling van de waardeverhouding tussen goud en zilver en hun werkelijke waardeschommelingen. Nu eens werd het goud, dan weer het zilver te hoog gewaardeerd. Het te hoog geschatte metaal werd aan de circulatie onttrokken, gesmolten en uitgevoerd. De wettelijke waardeverhouding tussen beide metalen werd dan weer bij wet veranderd, maar de nieuwe nominale waarde kwam dan spoedig opnieuw in strijd met de werkelijke waardeverhouding. — In onze eigen tijd heeft de zeer zwakke en voorbijgaande daling van de waarde van het goud ten opzichte van het zilver (ontstaan door de Indisch-Chinese vraag naar zilver) in Frankrijk hetzelfde verschijnsel in sterke mate te zien gegeven: het zilver werd

uitgevoerd en werd door het goud uit de circulatie verdreven. Gedurende de jaren 1855, 1856 en 1857 bedroeg het overschot van de Franse goudinvoer op de Franse gouduitvoer £41.580.000, terwijl het overschot van de Franse zilveruitvoer op de zilverinvoer £34.704.000 [in de 2e en 3e editie: £14.704.000) bedroeg. Inderdaad, in landen waar beide metalen wettig waardemeter zijn — dat wil zeggen: waar beide metalen als betaling moeten worden geaccepteerd, maar een ieder naar wens met zilver of met goud kan betalen — doet het in waarde stijgende metaal agio; dit metaal meet, als iedere andere waar, zijn prijs aan het overschatten metaal, dat nu alléén als waardemeter functioneert. De ervaring, op dit gebied in de geschiedenis opgedaan, is kort samen te vatten: waar volgens de wettelijke bepalingen twee waren de functie van waardemeter verrichten, is er altijd maar één, die in feite deze positie inneemt.’ Karl Marx, *t.a.p.*, pp. 52, 53.

[54] Noot bij de tweede druk. De wonderlijke toestand dat in Engeland het ons goud als geldeenheid niet in evenredige delen is verdeeld, wordt als volgt verklaard: ‘... ons muntstelsel was oorspronkelijk slechts aangepast bij het gebruik van zilver — vandaar dat een ons zilver altijd in een bepaald, geschikt aantal munten kan worden verdeeld; maar toen later goud werd ingevoerd in een muntstelsel, dat enkel bij zilver was aangepast, kon een ons goud niet over een gepast aantal muntstukken worden verdeeld.’ Maclaren, *History of the Currency*, London, 1858, p. 16.

[55] Noot bij de tweede druk. In Engelse geschriften is de verwarring over waardemeter (*measure of value*) en prijsstandaard (*standard of value*) onbeschrijfelijk groot. Men verwacht voortdurend hun functies en dus ook hun benamingen.

[56] Deze volgorde is trouwens historisch niet algemeen geldend.

[57] Zo duidt het Engelse *Pound* minder dan een derde van zijn oorspronkelijk gewicht aan, het Schotse *Pound* van vóór de Unie nog slechts $\frac{1}{36}$, de Franse *Livre* $\frac{1}{74}$, de Spaanse *Maravedi* minder dan $\frac{1}{1000}$ en de Portugese *Rei* een nog veel kleinere fractie.

[58] Noot bij de tweede druk. ‘De munten, waarvan de namen nu nog slechts denkbeeldig zijn, zijn bij alle volkeren de oudsten; zij waren echter allemaal gedurende een zekere tijd reëel en juist omdat ze reëel waren, heeft men er mee gerekend.’ Galiani, *Della Moneta, t.a.p.*, p. 153.

[59] In zijn *Familiar Words* wijst de heer David Urquhart op het monsterlijke (!), dat heden ten dage een pond sterling, de eenheid van de Engelse geldstandaard, gelijk is aan ongeveer $\frac{1}{4}$ ons goud: ‘Dit is vervalsing van een maat, niet het vaststellen van een standaard.’ p. 105. Hij ziet in deze ‘vervalste benaming’ van het goudgewicht, evenals overal elders, de vervalsende hand van de beschaving.

[60] Noot bij de tweede druk. ‘Toen men Anacharsis vroeg waarvoor de Hellenen het geld gebruikten, antwoordde hij: om te rekenen.’ Athenaeus, *Deipnosophistai*, uitgave van Schweighäuser, 1802, Boek IV, 49, deel II, p. 120.

[61] Noot bij de tweede druk. ‘Doordat het geld als standaard van de prijzen onder dezelfde rekennaam te voorschijn komt als de prijzen van de waren — zodat bijvoorbeeld zowel een ons goud als de waarde van een ton ijzer in £3 17s. 10 $\frac{1}{2}$ d. wordt uitgedrukt — heeft men deze rekennaam de muntprijs genoemd. Hierdoor ontstond de wonderlijke voorstelling alsof het goud (respectievelijk het zilver) werd gewaardeerd in zijn eigen materiaal en dat het, in tegenstelling tot alle andere waren, van staatswege een vaste prijs zou bezitten. Men verwarde de vaststelling van de rekennaam van bepaalde goudgewichten met de vaststelling van de waarde van deze gewichten.’ Karl Marx, *t.a.p.*, p. 52.

[62] Vergelijk ‘Theorien von der Masseinheit des Geldes’ in *Zur Kritik der politischen Oekonomie*, p. 53 vv. De fantasieën over verhoging of verlaging van de ‘muntprijs’ — welke tot stand komt door de wettelijke geldnamen van de bij wet vastgestelde gewichtsdelen goud of zilver van staatswege op grotere of kleinere gewichtsdelen over te dragen, zodat bijvoorbeeld een half ons goud in plaats van in 20s. voortaan in 40s. wordt gemunt —, deze

fantasieën zijn, voor zover zij geen onhandige financiële operaties tegen schuldeisers maar economische wonderkuren tot doel hebben, door Petty in zijn *Quantulumcumque concerning Money. To the Lord Marquis of Halifax* (1682) zo volledig behandeld, dat reeds zijn directe navolgers Sir Dudley North en John Locke (om over de latere maar helemaal niet te spreken) zijn beweringen slechts konden verwateren. ‘Wanneer de rijkdom van een volk,’ zo schrijft hij onder meer, ‘door een verordening kon worden vertienvoudigd, dan zou het vreemd zijn dat een dergelijke verordening niet reeds lang geleden door onze regeerders werd afgekondigd.’ *T.a.p.*, p. 36.

[63] ‘Of men moet toegeven dat een miljoen aan geld meer waard is dan een gelijke waarde aan waren.’ Le Trosne, *t.a.p.*, p. 919. Dus: ‘dat een waarde meer waard is dan een even grote waarde.’

[64] Moest Hieronymus in zijn jeugd al veel worstelen met het lichamelijke vlees — hetgeen wordt aangetoond door zijn gevecht in de woestijn met de in zijn fantasie bestaande schone vrouwen —, op oudere leeftijd moest hij worstelen met het geestelijke vlees. ‘Ik waande mij,’ zo zegt hij onder andere, ‘in de geest voor de rechter over de wereld.’ ‘Wie zijt gij?’ vroeg een stem. ‘Ik ben een christen.’ ‘Gij liegt,’ donderde de wereldrechter, ‘gij zijt slechts een ciceroniaan.’

[65] ‘Heraclitus zei dat het vuur in alles verandert en dat alles in vuur verandert, zoals de goederen in goud en het goud in goederen.’ F. Lasalle, *Die Philosophie Herakleitos des Dunkeln*, Berlin, 1858, deel I, p. 222. In een noot bij deze plaats (p. 224, noot 3) maakt Lasalle de fout het geld als louter waardeteken te zien.

[66] ‘Iedere verkoop is koop.’ Dr. Quesnay, *Dialogues sur le Commerce et les Travaux des Artisans*. In: Daire, *Physiocrates*, Paris, 1846, deel I, p. 170. Of, zoals Quesnay het in zijn *Maximes Générales* uitdrukt: ‘Verkopen is kopen’.

[67] ‘De prijs van een waar kan slechts worden betaald met de prijs van een andere waar.’ Mercier de La Rivière, *L’Ordre naturel et essentiet des sociétés politiques*. In: Daire, *Physiocrates*, deel II, p. 554.

[68] ‘Om dit geld te bezitten, moet hij verkocht hebben.’ *T.a.p.*, p. 543.

[69] Zoals hierboven reeds werd opgemerkt, vormt de producent van goud (resp. zilver), die zijn product ruilt zonder voordien verkocht te hebben, hierop een uitzondering.

[70] ‘Indien het geld in onze handen de dingen voorstelt, die we zouden wensen te kopen, dan stelt het ook de dingen voor, die we voor dit geld hebben verkocht.’ Mercier de la Rivière, *t.a.p.*, p. 586.

[71] ‘Er zijn dus vier termen en drie contractanten, waarvan er één twee keer optreedt.’ Le Trosne, *t.a.p.*, p. 909.

[72] Noot bij de tweede druk. Hoewel dit een voor de hand liggend verschijnsel is, wordt het door de economen meestal over het hoofd gezien, in het bijzonder door de huis-, tuin en keukenvrijhandelaars.

[73] Vergelijk mijn opmerkingen over James Mill in *Zur Kritik der politischen Oekonomie* (p. 74-76). Twee punten zijn hier kenmerkend voor de methode van de economische apologetiek. In de eerste plaats de gelijkstelling van warencirculatie en directe ruil van producten, doordat men gewoonweg abstraheert van hun verschillen. In de tweede plaats de poging om de tegenstellingen van het kapitalistische productieproces te loochenen door de verhoudingen tussen zijn productieagenten te reduceren tot de eenvoudige betrekkingen, die uit de warencirculatie voortvloeien. Warenproductie en warencirculatie zijn echter verschijnselen, die bij de meest uiteenlopende productiewijzen behoren, zij het ook in verschillende omvang en draagwijdte. Men weet dus nog niets over de specifieke verschillen tussen deze productiewijzen — en derhalve kan men ze ook niet beoordelen —, wanneer men slechts de abstracte categorieën kent welke zij gemeen hebben. Behalve de economie is er geen enkele wetenschap waar men zo gewichtig doet met een systeem van elementaire gemeenplaatsen. J.

B. Say bijvoorbeeld matigt zich aan een oordeel te vellen over de crisis alleen maar omdat hij weet dat de waar een product is.

[74] Zelfs wanneer de waar steeds weer opnieuw verkocht wordt — een verschijnsel, dat in dit stadium van onze bespreking nog niet bestaat — wordt zij bij haar laatste, definitieve verkoop uit de sfeer van de circulatie in die van de consumptie verplaatst, om daar als consumptie- of productiemiddel dienst te doen.

[75] ‘Het geld kent geen andere beweging dan die, welke door de producten is opgelegd.’ Le Trosne, *t.a.p.*, p. 885.

[76] ‘Het zijn de goederen, die het geld in beweging zetten en in omloop brengen... De snelheid van de beweging van het geld vult zijn hoeveelheid aan. Wanneer het nodig is, gaat het geld, zonder een moment stil te liggen, van hand tot hand.’ Le Trosne, *t.a.p.*, pp. 915-916.

[77] ‘Daar het geld... de gewone maat is voor kopen en verkopen, is iedereen, die iets te verkopen heeft maar er geen kopers voor kan vinden, aanstonds geneigd te denken, dat gebrek aan geld in het koninkrijk of in de streek er de oorzaak van is dat hij zijn goederen niet kan afzetten: en vandaar dat hij altijd spreekt over gebrek aan geld, hetgeen een grote fout is... Wat willen deze mensen, die om geld roepen?... De boer beklagt zich... hij denkt een prijs voor zijn goederen te kunnen krijgen als er meer geld in het land zou zijn... Dan heeft hij dus geen geld nodig, maar een prijs voor zijn graan en vee, dat hij wel wil maar niet kan verkopen..., waarom kan hij geen prijs krijgen?... 1. Hetzij omdat er te veel graan en vee in het land is, zodat de meeste personen, die op de markt verschijnen, evenals hij willen verkopen en er maar weinigen zijn, die willen kopen. 2. Of omdat de gewone afzet in het buitenland stagneert... 3. Of omdat de consumptie daalt, bijvoorbeeld wanneer mensen door armoede niet meer zoveel voor hun huishouden uitgeven als zij voordien deden; het is dus niet bepaald de vermeerdering van geld, waardoor de boer zijn goederen zou kunnen afzetten, maar de opheffing van een van deze drie factoren, die in werkelijkheid de markt drukken... De koopman en de winkelier hebben om dezelfde reden geld nodig, dat wil zeggen zij hebben behoefte aan afzet van de goederen, waarin zij handelen, omdat de markt hen in de steek laat... het gaat een land nooit voorspoediger dan wanneer de rijkdommen snel van hand tot hand gaan.’ Sir Dudley North, *Discourses upon Trade*, London, 1691, pp. 11-15 passim. Alle zwendel van Herrenschwand (Herrenschwand was een Zwitserse econoom, die leefde van 1728 tot 1812. — Vert.) komt er op neer, dat de uit de aard van de waren voortvloeiende en dus in de warencirculatie aan de dag tredende tegenstrijdigheden zouden kunnen worden opgelost door vergroting van de hoeveelheid circulatiemiddelen. De volksillusie, die stagnaties in het productie- en circulatieproces toeschrijft aan gebrek aan circulatiemiddelen, impliceert omgekeerd overigens geenszins dat een werkelijk gebrek aan circulatiemiddelen (bijvoorbeeld ten gevolge van officiële knoeierijen met ‘wettelijke monetaire regelingen’) niet van zijn kant stagnaties kan doen ontstaan.

[78] ‘Voor de handel van een natie is een bepaalde hoeveelheid en een bepaalde verhouding van het geld nodig; afwijking hiervan zou aan de handel afbreuk doen. Evenals bij de verkoop in het klein een bepaalde hoeveelheid kopergeld nodig is om zilvergeld te wisselen ten einde betalingen te doen, die met zelfs de kleinste zilverstukken niet kunnen worden voldaan... En evenals nu de voor de handel vereiste kwantitatieve verhouding van het kopergeld wordt bepaald naar het aantal mensen, naar de veelvuldigheid van hun ruiltransacties en ook en vooral naar de waarde van het kleinste zilverstuk, evenzo wordt de verhouding van geld (goud en zilver), die voor onze handel noodzakelijk is, bepaald naar de veelvuldigheid van hun omzettingen en naar de grootte van de betalingen.’ William Petty, *A Treatise on Taxes and Contributions*, London, 1667, p. 17. A. Young verdedigde de theorie van Hume tegen J. Steuart en anderen in zijn *Political Arithmetic* (London, 1774), waar een speciaal hoofdstuk in staat over ‘Prijzen zijn afhankelijk van de hoeveelheid geld’ (p. 112 vv). In mijn *Zur Kritik der politischen Oekonomie* (p. 149) schreef ik: ‘Aan het probleem van de hoeveelheid geld in

omloop gaat hij (A. Smith) stilzwijgend voorbij door het geld, op totaal verkeerde wijze, als een waar zonder meer te behandelen.' Dit geldt slechts voor zover A. Smith het geld *ex officio* (ambtshalve) behandelt. Af en toe, bijvoorbeeld in zijn kritiek op het vroegere systeem van de economie, maakt hij hierover juiste opmerkingen: 'De hoeveelheid gemunt geld wordt in ieder land bepaald door de waarde van de waren, welke door dit geld in omloop moeten worden gebracht... De waarde van de jaarlijks in een land gekochte en verkochte goederen vereist een zekere hoeveelheid geld om die goederen te doen circuleren en te distribueren over hun consumenten; meer dan die hoeveelheid is niet nodig. Het circulatiekanaal zelf neemt een hoeveelheid op, die voldoende is om het te vullen en laat nooit meer toe.' *Wealth of Nations*, [deel III,] 1. IV, hoofdstuk 1 [pp. 78, 89]. Op dezelfde wijze begint A. Smith *ex officio* (ambtshalve) met een apotheose van de arbeidsverdeling. Naderhand, in het laatste boek, handelende over de bronnen van het inkomen van de staat, geeft hij terloops het negatieve oordeel van zijn leermeester A. Ferguson over de arbeidsverdeling weer.

[79] 'Wanneer de hoeveelheid goud en zilver onder het volk toeneemt, zullen de prijzen van de dingen in iedere natie zeker stijgen; en derhalve zullen, wanneer de hoeveelheid goud en zilver in een natie afnemen, de prijzen van alle dingen in verhouding tot zulk een afneming moeten dalen.' Jacob Vanderlint, *Money answers all Things*, London, 1734, p. 5. Een nauwkeurige vergelijking van Vanderlint en de *Essays* van Hume laat mij niet de geringste twijfel dat Hume het — overigens belangrijke — werk van Vanderlint kende en er gebruik van maakte. De opvatting, dat de hoeveelheid circulatiemiddelen de prijs bepaalt, vinden we ook bij Barbon en bij nog veel oudere schrijvers. 'Er kan,' zo zegt Vanderlint, 'geen ongerief, maar zeer veel voordeel ontstaan door een ongehinderde handel... want, als het geld van de natie er door afneemt, hetgeen men door verbodsbepalingen wil voorkomen, dan zullen de naties, die het geld ontvangen, zeker alles duurder zien worden naarmate het geld bij hen toeneemt en onze fabricaten en alle andere waren zullen spoedig zo goedkoop worden, dat de handelsbalans zich ten onze gunste zal wijzigen, waardoor het geld weer terug zal vloeien.' *T.a.p.*, pp. 43, 44.

[80] Het spreekt vanzelf dat iedere afzonderlijke warensoort door zijn prijs een element vormt van alle circulerende waren. Maar het is onbegrijpelijk hoe gebruikswaarden, die onderling onmeetbaar zijn, *en masse* geruild moeten worden met de hoeveelheid goud en zilver, welke zich in een land bevindt. Wanneer men in zijn fantasie stelt dat de warenwereld uit een enkele totaalwaar bestaat, waarvan iedere waar slechts een evenredig deel vormt, dan krijgen we de volgende fraaie rekensom; totaalwaar = x kg goud, waar A = het zoveelste deel van de totaalwaar = hetzelfde deel van x kg goud. Dit staat zo bij Montesquieu: 'Vergelijkt men de hoeveelheid goud en zilver, die op de wereld voorradig is, met het totaal van de aanwezige goederen, dan kan zeker ieder afzonderlijk artikel of waar vergeleken worden met een bepaalde hoeveelheid goud of zilver. Laten we eens veronderstellen dat er slechts één enkele waar of artikel bestaat die wordt verkocht en die op dezelfde manier als het geld deelbaar is: een bepaald deel van die waar zal dan corresponderen met een deel van het geld; de helft van het totaal van het ene met de helft van het totaal van het andere, enzovoort... de vaststelling van de prijs van de dingen is in wezen altijd afhankelijk van de verhouding van het totaal van de dingen tot het totaal van de symbolen.' Montesquieu, *t.a.p.*, III, pp. 12, 13. Zie voor de verdere uitwerking van deze theorie door Ricardo en zijn leerlingen James Mill, Lord Overstone enzovoort: *Zur Kritik der politischen Oekonomie*, pp. 140-146 en 150 vv. De heer John Stuart Mill weet het, met behulp van de door hem zo gemakkelijk gehanteerde eclecticische logica, klaar te spelen tegelijkertijd de mening van zijn vader James Mill en het tegendeel daarvan aan te hangen. Wanneer men de tekst van zijn handboek *Principles of Political Economy* vergelijkt met het voorwoord bij de eerste druk, waarin hij zichzelf aankondigt als de Adam Smith van het heden, dan weet men niet waar men zich meer over moet verwonderen: de naïviteit van de man zelf of die van het publiek, dat hem goedgelovig

aanvaardde als een Adam Smith, met wie hij echter even veel gemeen had als generaal Williams Kars von Kars met de hertog van Wellington. De oorspronkelijke onderzoeken van de heer John Stuart Mill op het terrein van de economie, die zich noch door omvang noch door diepgang onderscheiden, staan allemaal netjes op een rijtje in zijn in 1844 verschenen werkje *Some Unsettled Questions of Political Economy*. Locke wijst zonder omwegen op de samenhang tussen de waardeloosheid van goud en zilver en de bepaling van hun waarde door hun kwantiteit. ‘Daar de mensen zijn overeengekomen aan goud en zilver een denkbeeldige waarde toe te kennen... is de innerlijke waarde, die in deze metalen gezien wordt, niets anders dan de hoeveelheid.’ *Some Considerations etc.*, 1691, in: *Works*, 1777, vol. II, p. 15.

[81] Het ligt uiteraard geheel niet in mijn bedoeling detailkwesties als het muntloon en dergelijke te behandelen. Tegenover de romantische sycofant Adam Muller echter, die zijn bewondering uit voor de ‘grootmoedige vrijgevigheid’, waarmee de ‘Engelse regering kosteloos aanmunt’, wil ik het oordeel plaatsen van Sir Dudley North: ‘Evenals alle andere waren kennen zilver en goud hun eb en hun vloed. Wanneer het uit Spanje aankomt... wordt het naar de *Tower* gebracht en wordt het gemunt. Niet lang daarna ontstaat een vraag naar baar goud om weer uitgevoerd te worden. Wat gebeurt er als er geen baar goud is, maar alles is gemunt? Smelt het weer; er zijn geen verliezen aan verbonden, want het aanmunten kost de eigenaar niets. Zo wordt de natie bedrogen en moet zij betalen voor het vlechten van stro om de ezels te laten eten. Indien de koopman (North was zelf een van de grootste kooplieden uit de tijd van Karel II -M.) de prijs van het aanmunten zou moeten betalen, zou hij het zilver niet zonder meer naar de *Tower* hebben gezonden; gemunt geld zou altijd een hogere waarde bezitten dan ongemunt zilver.’ North, *t.a.p.*, p. 18.

[82] ‘Indien de hoeveelheid zilver nooit groter is dan die, welke voor het doen van de kleinere betalingen nodig is, kan het niet in voldoende mate aanwezig zijn voor de grotere betalingen... Het gebruik van goud voor het doen van grote betalingen impliceert noodzakelijkerwijs ook zijn gebruik in de kleinhandel. De bezitters van gouden munten bieden deze munten bij kleine aankopen aan en krijgen mét de gekochte waar wisselgeld in zilver terug; hierdoor wordt de kleinhandelaar ontlast van het overschot aan zilver — dat hem anders zou hinderen — en dit zilver komt weer in de algemene circulatie. Maar indien er zoveel zilver aanwezig is als, onafhankelijk van het goud, voldoende is om de kleine betalingen te doen, dan zal de kleinhandelaar voor de kleine aankopen zilver ontvangen, dat zich dan noodzakelijkerwijs bij hem accumuleert.’ David Buchanan, *Inquiry into the Taxation and Commercial Policy of Great Britain*, Edinburgh, 1844, pp. 248, 249.

[83] De mandarijn voor financiën, Wan-mao-in, haalde het in zijn hoofd de Zoon des Hemels een plan voor te leggen, dat de verborgen bedoeling had de Chinese Rijksassignaten om te zetten in inwisselbare bankbiljetten. In het rapport van de Assignatencommissie van april 1854 wordt hij behoorlijk op zijn nummer gezet. Niet vermeld wordt of hij ook het bijbehorende aantal rietslagen kreeg. ‘De Commissie,’ zo luidt het slot van het rapport, heeft zijn plan met aandacht onderzocht en vindt dat het geheel ten voordele komt van de kooplieden en dat het geen enkel voordeel voor de Kroon oplevert.’ *Arbeiten der Kaiserlich Russischen Gesandtschaft zu Peking über China*, uit het Russisch vertaald door Dr. K. Abel en F. A. Mecklenburg, deel I, Berlin, 1858, p. 54 vv. In zijn getuigenis voor de Commissie van het Hogerhuis inzake de *Bank Acts* verklaarde een directeur van de *Bank of England* met betrekking tot het metaalverlies van de gouden munten: ‘Ieder jaar wordt een nieuwe partij *sovereigns* (niet bedoeld wordt de politieke soeverein, maar *sovereign* als naam van het pond sterling -M.) te licht bevonden. De partij, die het ene jaar het juiste gewicht bezit, verliest door slijtage zoveel, dat zij het volgende jaar niet meer het gewicht haalt.’ *House of Lords’ Committee*, 1848, nr. 429.

[84] Noot bij de tweede druk. De volgende passage van Fullarton toont aan dat zelfs de beste schrijvers over het geldwezen verwarde opvattingen hadden over de verschillende functies

van het geld: 'Een naar mijn mening onweerlegbaar feit is dat, wat onze binnenlandse ruil betreft, alle monetaire functies, die gewoonlijk door goud- en zilverstukken worden verricht, even goed verricht kunnen worden door de circulatie van niet-inwisselbare biljetten, die geen andere waarde bezitten dan een willekeurige en conventionele, aan de wet ontleende waarde. Dit soort waarde kan aan alle doeleinden van de intrinsieke waarde beantwoorden en zelfs de noodzaak van een standaard overbodig maken, op voorwaarde slechts dat de uitgegeven hoeveelheid behoorlijk beperkt blijft.' Fullarton, *Regulation of Currencies*, tweede druk, London, 1845, p. 21. Dus omdat de geldwaar in de circulatie vervangen kan worden door loutere waardesymbolen, is zij als waardemeter en als prijsstandaard overbodig!

[85] Uit het feit dat goud en zilver, voor zover zij munten zijn of uitsluitend in de functie van circuliatiemiddel hun eigen symbool worden, leidt Nicolas Barbon het recht van de regeringen af 'geld te heffen', dat wil zeggen aan een bepaalde hoeveelheid zilver, die bijvoorbeeld de naam van dubbeltje heeft, de naam van een grotere hoeveelheid zilver, zoals gulden, te geven en op deze wijze de schuldeisers dubbeltjes in plaats van guldens te geven. 'Door het vele tellen slijt het geld en wordt het lichter... Bij het handelen let men op de benaming en op de koers van het geld en niet op de hoeveelheid zilver... Het is het openbare gezag, dat van het metaal geld maakt.' N. Barbon, *t.a.p.*, pp. 29, 30, 25.

[86] 'Rijkdom in de vorm van geld is slechts... in geld omgezette rijkdom in de vorm van producten.' Mercier de la Rivière, *t.a.p.*, p. 486. 'Een waarde in producten is slechts van vorm veranderd.' *Idem.* p. 486.

[87] 'Op deze wijze houden zij hun goederen en producten zo laag in prijs.' Vanderlint, *t.a.p.*, pp. 95, 96.

[88] 'Goud is een pand.' John Bellers, *Essays about the Poor, Manufactures, Trade, Plantations, and Immorality*, London, 1699, p. 13.

[89] Koop in de categorische betekenis veronderstelt namelijk goud of zilver als reeds veranderde gedaante van de waar, dat wil zeggen als resultaat van de verkoop.

[90] Hendrik III, de zeer christelijke koning van Frankrijk, berooft de kloosters enzovoort van hun relikwieën ten einde ze te verzilveren. Men kent de rol, welke de roof van de Delphische tempelschatten door de Phociërs in de Griekse geschiedenis speelt. Zoals bekend dienden in de Oudheid de tempels tot woning van de god der waren; het waren 'heilige banken'. De Phoeniciërs, een handelsvolk bij uitstek, zagen het geld als de veranderde gedaante van alle dingen. Het lag in de orde van dit idee dat de maagden, die zich tijdens de feesten ter ere van de godin der liefde aan vreemdelingen gaven, het als loon ontvangen goudstuk aan de godin offerden.

[91] *Goud? geel en glinst'rend, kostbaar goud?*

.....

Zie, zulk een handvol maakt zwart, wit; boos, schoon;

Laag, edel; onrecht, recht; oud, jong; laf, dapper.

... waarom dit? waartoe dit, goden?

Dit lokt uw priesters, dienaars van u weg,

Dit rukt aan mannen in des levens vaag

't Hoofdkussen weg. Die gele ellend'ling schept

Godsdiensten, sloopt ze; zegent wie vervloekt zijn;

Maakt de witmelaatschen aangebeên; helpt dieven

Aan titels, eerbetoon en lof, en plaatst ze

Bij senatoren in 't gestoelt'; hij is 't

Die de afgesleten weduw weer doet huwen

... Kom, gij doemwaardige aarde,

Gij 's menschdoms straathoer...

Shakespeare, *Timon van Athene* (vertaling Burgersdijk)

[92] *Want niets is zoo noodlottig als 't gebruik van geld
Voor 't menschedom ooit ontsproten. Dit richt staten zelfs
Te gronde, drijft de burgers uit hun huis en hof,
Verwekt een omkeer in 't gemoed en leert, wie braaf
En goed was, eerloos, laag en schandelijk werk te doen;
Het wijst den sterveling 't pad van list en boos bedrog
En niets, dat slecht en goddeloos is, blijft hem vreemd.*
Sophokles, *Antigone* (vertaling Burgersdijk)

[93] 'De hebzucht hoopt uit de ingewanden der aarde Plutus zelf naar boven te trekken.'
Atheneaus, *Deipnosophistai*.

[94] 'De spil, waarom de economische handelingen draaien, is: het aantal verkopers van alle soorten waren zoveel mogelijk vergroten, het aantal kopers zoveel mogelijk verkleinen'.
Verri, *t.a.p.*, pp. 52, 53.

[95] 'Voor het drijven van de handel van de natie is een bepaalde som geld nodig, die naar de omstandigheden wisselt, soms stijgt soms daalt... Dit toe- en afnemen van de hoeveelheid geld regelt zich vanzelf, zonder enige hulp van de politici... De emmers zijn nu eens vol, dan weer leeg: is geld schaars, dan wordt baar goud gemunt; is baar goud schaars, dan wordt geld gesmolten.' Sir Dudley North, *t.a.p.*, [Postscript,] p. 3. John Stuart Mill, die lange tijd ambtenaar van de Oost-Indische Compagnie was, bevestigt dat in Indië de zilveren voorwerpen nog steeds direct dienen als voorraad. De 'zilveren sieraden worden te voorschijn gehaald en gemunt als de interestvoet hoog is en zij gaan terug als de interestvoet daalt.' *Reports on Bankacts*, verklaring van John Stuart Mill, 1857, nr. 2084, 2101. Volgens een parlementair document uit 1864 over de in- en uitvoer van goud en zilver voor Indië was de invoer van goud en zilver in 1863 £19.367.764 groter dan de uitvoer. In de laatste 8 jaren voor 1864 bedroeg het invoeroverschot van edele metalen £109.652.917. Gedurende deze eeuw werd in Indië aanzienlijk meer dan £200.000.000 aangemunt.

[96] Luther maakt een onderscheid tussen geld als koopmiddel en als betaalmiddel. 'Gij maakt mij uit de woekeraar een dubbel wezen, want hier kan ik niet betalen en daar kan ik niet kopen.' Martin Luther, *An die Pfarrherrn, wider den Wucher zu predigen*, Wittenberg, 1540.

[97] Over de verhouding tussen de schuldenaars en de schuldeisers onder de Engelse kooplieden in het begin van de achttiende eeuw: 'Onder de kooplieden hier in Engeland vindt men zulk een geest van wreedheid als men in geen ander gezelschap van mensen noch in enig ander rijk ter wereld kan vinden.' *An Essay on Credit and the Bankrupt Act*, London, 1702, p. 2.

[98] Noot bij de tweede druk. Uit het volgende, aan mijn in 1859 verschenen werk ontleende citaat, blijkt waarom ik in de tekst geen rekening houd met de tegenovergestelde vorm: 'Omgekeerd kan in het proces G — W het geld als werkelijk koopmiddel worden afgestaan en dus de prijs van de waren worden gerealiseerd, voordat de gebruikswaarde van het geld wordt gerealiseerd of de waar wordt geleverd. Dit gebeurt bijvoorbeeld in de gewone vorm van vooruitbetaling of in de vorm, waarin de Engelse regering in Indië het opium koopt van de *ryots* (pachters)... In deze gevallen werkt het geld slechts in de reeds bekende vorm van koopmiddel... Natuurlijk wordt ook het kapitaal in de vorm van geld voorgeschoten... Dit gezichtspunt ligt echter niet binnen het kader van de eenvoudige circulatie.' *Zur Kritik der politischen Oekonomie*, pp. 119, 120.

[99] De geldcrisis, zoals deze in de tekst is omschreven als de bijzondere fase van iedere algemene productie- en handelscrisis, dient te worden onderscheiden van een speciale crisis, die men ook geldcrisis noemt. Deze kan echter zelfstandig optreden, zodat handel en industrie er de terugslag van ondervinden. De spil van een dergelijke crisis is het geldkapitaal en deze crisis beweegt zich in de directe sfeer van bank, beurs en financiewezen. (Noot van Marx bij

de derde druk.)

[100] ‘Deze plotselinge overgang uit het kredietsysteem naar het monetaire systeem doet de theoretische schrik gepaard gaan met de praktische paniek; en de kooplieden, die de circulatie in beweging houden, huiveren voor het ondoordringbare geheim van hun eigen verhoudingen.’ Karl Marx, *t.a.p.*, p. 126. ‘De armen werken niet, omdat de rijken geen geld hebben om hen in dienst te nemen, ofschoon zij over dezelfde grond en arbeidskracht beschikken als voorheen om in het voedsel en de kleding te voorzien, welke de ware rijkdom van een volk vormen en niet het geld.’ John Bellers, *Proposals for raising a College of Industry*, London, 1696, pp. 3, 4.

[101] Het volgende citaat toont ons hoe dergelijke perioden worden uitgebuit door de *amis de commerce*: ‘Een keer (1839) zat een oude geldwolf van een bankier (uit de City -M.) in zijn eetkamer achter zijn bureau en hij liet een vriend een stapel bankbiljetten zien; met intens genot verklaarde hij dat het meer dan £600.000 was. De bankbiljetten werden aangehouden om het geld schaars te maken en na drie uur op dezelfde dag zou al het geld worden uitgegeven.’ *The Theory of the Exchanges. The Bank Charter Act of 1844*, London, 1864, p. 81. Het semi-officiële orgaan *The Observer* verklaarde op 24 april 1864: ‘Er zijn merkwaardige geruchten in omloop over de middelen, die worden toegepast ten einde een schaarste aan bankbiljetten te creëren... Hoe twijfelachtig het ook moge schijnen dat men zijn toevlucht neemt tot dergelijke streken, het gerucht is zo algemeen dat het werkelijk vermelding verdient.’

[102] ‘Het bedrag aan verkopen of contracten, welke in de loop van een bepaalde dag worden afgesloten, zal geen invloed hebben op de hoeveelheid geld, welke op die dag in omloop is, maar zal zich in verreweg de meeste gevallen oplossen in velerlei wissels op hoeveelheden geld, welke op tijdstippen in de verre of minder verre toekomst in omloop zullen zijn... De vandaag verleende kredieten of geopende rekeningen hoeven in aantal, bedrag en looptijd niet de minste overeenkomst te bezitten met de kredieten, die morgen of overmorgen worden verleend; wat meer is, vele kredieten en rekeningen van vandaag zullen op dezelfde datum vervallen als een hoeveelheid verplichtingen, waarvan de oorsprong in een reeks van totaal verschillende data ligt, met 12, 6, 3 of 1 maand looptijd; tezamen vormen zij de totale verplichting van die dag...’ *The Currency Question Reviewed: a Letter to the Scotch People. By a Banker in England*, Edinburgh, 1845, pp. 29, 30 passim.

[103] Om met een voorbeeld aan te tonen hoe weinig reëel geld omgaat in werkelijke handelstransacties, geef ik hier het schema van de jaarlijkse inkomsten en uitgaven van een van de grootste handelshuizen in Londen (Morrison, Dillon & Co). De transacties in het jaar 1856, die vele miljoenen ponden sterling omvatten, zijn herleid tot een schaal van één miljoen.

<i>Ontvangsten</i>		<i>Uitgaven</i>	
Wissels van bankiers en kooplieden met vaste looptijd	533.596	Wissels met vaste looptijd	302.674
Cheques van bankiers, enz., opzicht betaalbaar	357.715	Cheques van bankiers in Londen	663.672
Biljetten van de Provinciale Banken	9.627	Biljetten van de Engelse Bank	22.743
Biljetten van de Engelse Bank	68.554	Goud	9.427
Goud	28.089	Zilver en koper	1.484
Zilver en koper	1.486		
Postwissels	933		

Totaal	1.000.000	1.000.000
--------	-----------	-----------

Report from the Select Committee on the Bankacts, July 1858, p. LXXI.

[104] ‘Het handelsverkeer heeft zich op deze manier van ruil van goederen tegen goederen of van levering en afname gewijzigd tot verkopen en betalen, en alle transacties... komen nu te voorschijn op basis van een in geld uitgedrukte prijs.’ *An Essay upon Public Credit*, derde druk., London 1710, p. 8.

[105] ‘Het geld is de beul van alle dingen geworden.’ De kunst van het financieren is het ‘distilleervat, waarin een enorme hoeveelheid goederen en waren zijn verdampt ten einde dit rampzalig extract voort te brengen’. ‘Het geld heeft de oorlog verklaard aan de gehele mensheid.’ Boisguillebert, *Dissertation sur la Nature des Richesses, de l’Argent et des Tributs*, in de editie van *Daires économistes financiers*, Paris, 1843, deel I, pp. 413, 419, 417, 418.

[106] ‘Op Pinkstermaandag 1824,’ zo verklaarde de heer Craig voor de parlementaire commissie van onderzoek van 1826, ‘bestond er in Edinburgh zo’n enorme vraag naar bankbiljetten, dat we om elf uur geen enkel biljet meer in ons bezit hadden. Wij vroegen bij verschillende banken bankbiljetten te leen, maar we konden geen biljet krijgen; vele transacties konden slechts dank zij stukjes papier worden afgewikkeld. Om drie uur in de middag waren alle biljetten weer teruggevloeid bij de banken, die ze hadden uitgegeven. Zij waren slechts van hand tot hand gegaan.’ Ofschoon de effectieve gemiddelde circulatie van bankbiljetten in Schotland minder dan 3 miljoen pond sterling bedraagt, worden op bepaalde betaaldagen in het jaar alle bankbiljetten, die zich bij de bankiers bevinden (in het totaal ongeveer 7 miljoen pond sterling) in omloop gebracht. Bij deze gelegenheden moeten de biljetten een enkele en specifieke taak vervullen en zodra dit gebeurd is, vloeien zij weer terug naar de banken die ze hebben uitgegeven. Zie: John Fullarton, *Regulation of Currencies*, tweede druk, London, 1845, p. 86 noot. Duidelijkheidshalve moet hieraan worden toegevoegd dat, toen het boek van Fullarton verscheen, geen cheques, maar bankbiljetten tegen deposito werden uitgegeven.

[107] Op de vraag ‘of, indien er behoefte bestond 40 miljoen per jaar om te zetten, dezelfde 6 miljoen (aan goud -M.) voldoende zou zijn voor die bewegingen en kringlopen, welke door de handel worden vereist,’ antwoordt Petty op zijn gebruikelijke meesterlijke wijze: ‘Ik zeg ja; want als de bestedingen 40 miljoen bedragen en de omloop zich in even korte perioden voltrekt — dat wil zeggen wekelijks — als bij de arme handwerkslieden en arbeiders het geval is, die iedere zaterdag ontvangen en betalen, dan zou $\frac{40}{52}$ deel van 1 miljoen aan geld voldoende zijn voor dit doel. Maar als de omloop per drie maanden zou plaatsvinden, zoals bij ons de gewoonte is bij het betalen van pacht en bij het innen van belastingen, dan zou 10 miljoen nodig zijn. Derhalve moeten we, uitgaande van de veronderstelling dat de termijn van de omloop in het algemeen gemiddeld tussen 1 week en 13 weken in ligt, 10 miljoen optellen bij $\frac{40}{52}$, hiervan de helft nemen, dus $5\frac{1}{2}$ en dan zien we dat we aan $5\frac{1}{2}$ miljoen genoeg hebben.’ William Petty, *Political Anatomy of Ireland 1672*, London 1691, pp. 13, 14.

[108] Vandaar ook de dwaasheid van de wetgeving, welke de nationale banken voorschrijft slechts dat edele metaal op te slaan, dat in het binnenland als geld functioneert. De op deze wijze zelf gecreëerde ‘aangename moeilijkheden’, bijvoorbeeld door de Engelse Bank, zijn bekend. Zie voor de grote historische tijdperken van de relatieve waardeverandering van goud en zilver: Karl Marx, *t.a.p.*, p. 136 vv. — Toevoeging bij de tweede druk. — Sir Robert Peel trachtte in zijn bankwet van 1844 de gebreken op te heffen door de Engelse Bank toe te staan bankbiljetten uit te geven op zilverdekking, onder het voorbehoud echter dat de zilvervoorraad nooit groter mocht zijn dan een kwart van de goudvoorraad. Daarbij werd de waarde van het zilver bepaald aan de hand van de (in goud uitgedrukte) marktprijs op de markt van Londen. [Bij de vierde druk. We bevinden ons opnieuw in een tijdperk met een

sterke relatieve waardeverandering van goud en zilver. Ongeveer vijftientig jaar geleden was de waardeverhouding van goud tot zilver als $15\frac{1}{2}:1$; nu is het ongeveer $22:1$ en het zilver blijft ten opzichte van het goud nog steeds dalen. Dit is voornamelijk het gevolg van een ingrijpende wijziging in de productiewijze van beide metalen. Vroeger werd het goud bijna uitsluitend verkregen door het uitwassen van goudhoudende alluviale lagen, product van het verweringsproces van goudhoudende gesteenten. Deze methode is nu niet meer voldoende en is op de achtergrond gedrongen door een methode, die, hoewel reeds aan de ouden bekend (Diodorus III, pp. 12-14), vroeger slechts op de tweede plaats werd toegepast: bewerking van de goudhoudende kwartsaders zelf. Anderzijds werden niet alleen in het westen van het Amerikaanse rotsgebergte nieuwe, uitgebreide zilverlagen ontdekt, maar bovendien werden deze en de Mexicaanse zilvermijnen door de spoorwegen ontsloten, werd de aanvoer van moderne machines en brandstof en daardoor ook de zilverwinning op grote schaal en tegen lagere kosten mogelijk gemaakt. Er bestaat echter een groot verschil in de wijze, waarop de beide metalen in de ertslagen voorkomen. Van de beide metalen komt het goud in de zuiverste vorm, doch tegelijkertijd ook in de kleinste hoeveelheden in het erts voor; daarom moet het erts helemaal fijn worden gemaakt en moet het goud er worden uitgewassen, respectievelijk door kwikzilver er uitgetrokken. Op de 1.000.000 gram kwarts komt dan ook vaak nauwelijks 1-3, zeer zelden 30-60 gram goud voor. Zilver komt zelden in zuivere staat, maar daarentegen wel in eigen, betrekkelijk gemakkelijk van de gangsteen te scheiden ertsen voor, die meestal 40-90 % zilver bevatten; het zilver is ook wel in geringere hoeveelheden aanwezig in kopererts, looderts, enzovoort, waarvan de bewerking op zichzelf al de moeite loont. Hieruit volgt reeds dat (aangezien de arbeid voor het produceren van goud eerder is toegenomen, die van het produceren van zilver beslist is afgenomen) de waardedaling van het zilver dus op eenvoudige wijze te verklaren is. Deze waardedaling zou in een nog grotere daling van de prijs tot uiting komen, ware het niet dat de zilverprijs ook nu nog op kunstmatige wijze hoog werd gehouden. De zilverschatten van Amerika zijn echter pas voor een klein deel toegankelijk geworden en er bestaat dus alle kans dat de waarde van het zilver nog lange tijd zal blijven dalen. Hierbij komt nog de relatieve afnemende behoefte aan zilver voor gebruiks- en weeldeartikelen, de vervanging van het zilver door verzilverde waren, aluminium, enzovoort. Hiernaar beoordelen men het utopisme van het bimetallistische idee, volgens hetwelk een internationaal wettelijk vastgestelde koers het zilver weer omhoog zou drijven tot de oude waardeverhouding $1:15\frac{1}{2}$. Het is waarschijnlijker dat het zilver ook op de wereldmarkt zijn hoedanigheid van geld meer en meer zal verliezen. -F.E.]

[109] De tegenstanders van het mercantilistische systeem, waarbinnen de vereffening van de positieve handelsbalans door middel van goud en zilver als doel van de internationale handel wordt gezien, miskenden hunnerzijds volledig de functie van het wereldgeld. Op welke wijze de verkeerde opvatting van de wetten, die de hoeveelheid circulatiemiddelen beheersen, zich slechts weerspiegelt in de verkeerde opvatting over de internationale bewegingen van de edele metalen, heb ik reeds aan de hand van het voorbeeld van Ricardo uitvoerig aangetoond (*t.a.p.*, p. 150 vv.). Zijn onjuiste stelling: 'Een ongunstige handelsbalans kan slechts ontstaan door een overvloed aan circulatiemiddelen... De uitvoer van gemunt geld wordt veroorzaakt door zijn goedkoopheid en is niet het gevolg, maar de oorzaak van een ongunstige handelsbalans,' vinden we dan ook reeds bij Barbon: 'De handelsbalans, zo er al een is, is niet de oorzaak van het feit dat het geld uit een land wordt uitgevoerd, maar dit is het resultaat van het verschil in de waarde van het baar metaal in ieder land.' N. Barbon, *t.a.p.*, pp. 59, 60. MacCulloch prijst Barbon in zijn *The Literature of Political Economy, a classified catalogue* (London, 1845) voor deze vroegtijdige ontdekking, maar hij laat wijselijk na de naïeve vorm, waarin bij Barbon de absurde veronderstellingen van het *currency principle* (het principe van de circulatiemiddelen) nog verschijnen, ook maar aan te duiden. In die catalogus komt het gebrek aan kritische instelling en zelfs de oneerlijkheid het duidelijkste naar voren in de gedeelten

over de geschiedenis van de geldtheorie, omdat MacCulloch hier als sycofant van Lord Overstone (de ex-bankier Lloyd), die hij *facile princeps argentariorum* (verreweg de eerste onder de bankiers) noemt, pluimstrijkt.

[110] Bijvoorbeeld bij subsidies, geldleningen voor oorlogsvoering of om banken weer in staat te stellen uitbetalingen te verrichten in baar geld, enzovoort kan waarde juist in de vorm van geld nodig zijn.

[110a]. Noot bij de tweede druk. ‘Inderdaad zou ik geen overtuigender bewijs kunnen verlangen van het feit, dat het mechanisme van schatvorming in landen met een metaalstandaard in staat is iedere noodzakelijke functie van de internationale verplichtingen te vervullen zonder merkbare hulp van de algemene circulatie, dan het gemak waarmee Frankrijk, juist hersteld van de schok van een vernietigende buitenlandse invasie, binnen een periode van 27 maanden de opgelegde schatting van bijna 20 miljoen aan de geallieerde mogendheden opricht, waarvan een aanzienlijk deel in metaalgeld en dit alles zonder een waarneembare inkrimping of ontzetting van de binnenlandse valuta of zelfs maar enige alarmerende fluctuatie in de wisselkoers.’ Fullarton, *t.a.p.*, p. 141. [Bij de vierde druk. — Een nog treffender voorbeeld vinden we in het gemak, waarmee hetzelfde Frankrijk in 1871-73, binnen 30 maanden, er in slaagde een meer dan tienmaal zo grote oorlogsschatting, eveneens voor een belangrijk deel in metaalgeld, af te dragen. -F.E.]

[111] ‘Het geld wordt tussen de naties verdeeld, proportioneel aan de behoeften... waarbij het altijd door de producten wordt aangetrokken.’ Le Trosne, *t.a.p.*, p. 916. ‘De mijnen, die voortdurend goud en zilver voortbrengen, leveren voldoende op om in de behoefte van iedere natie te voorzien.’ J. Vanderlint, *t.a.p.*, p. 40.

[112] ‘Iedere week gaan de wisselkoersen op en neer; in bepaalde perioden van het jaar bewegen zij zich ten nadele van een bepaalde natie en in andere perioden bewegen zij zich in tegenovergestelde richting.’ N. Barbon, *t.a.p.*, p. 39.

[113] Deze verschillende functies kunnen onderling in een gevaarlijk conflict raken zodra goud en zilver ook moeten dienen als fonds voor de conversie van bankbiljetten.

[114] ‘Wat aan geld méér aanwezig is dan voor de binnenlandse handel absoluut noodzakelijk is, vormt dood kapitaal en brengt geen voordeel aan het land, dat het bewaart, tenzij het via de buitenlandse handel wordt in- of uitgevoerd.’ John Bellers, *t.a.p.*, p. 13. Wat moeten we doen als we te veel gemunt geld hebben? We kunnen de zwaarste stukken omsmelten en er prachtig tafelzilver, schalen of gouden en zilveren voorwerpen van maken; of we kunnen het uitvoeren naar plaatsen, waar het nodig is of waar het gevraagd wordt; of we kunnen het, als de interest hoog is, tegen interest uitzetten.’ W. Petty, *Quantulumcunque*, p. 39. ‘Geld is slechts het vet van het politieke lichaam, waarvan overdaad evenzeer de behendigheid hindert als een tekort ervan ziek maakt... zoals het vet de beweging van de spieren smeert, bij gebrek aan voedingsmiddelen voedt, oneffenheden opvult en het lichaam fraaier maakt, zo versnelt het geld in de staat de bewegingen, brengt — in tijden van binnenlandse schaarste — voedsel uit het buitenland, vereffent rekeningen... en verfraait het geheel...’ En op ironische wijze besluit hij: ‘... ofschoon meer in het bijzonder de bepaalde personen, die er veel van bezitten.’ W. Petty, *Political anatomy of Ireland*, pp. 14, 15.

Afdeling II. De omzetting van geld in kapitaal

Omzetting van geld in kapitaal

1. De algemene formule van het kapitaal

De warencirculatie is het uitgangspunt van het kapitaal. Warenproductie en ontwikkelde warencirculatie, de handel, vormen de historische voorwaarden voor het ontstaan van het

kapitaal. In de zestiende eeuw neemt de moderne geschiedenis van het kapitaal met de wereldhandel en de wereldmarkt een aanvang.

Wanneer we afzien van de materiële inhoud van de warencirculatie, van de ruil van de verschillende gebruikswaarden, en wanneer we slechts de economische vormen beschouwen die door dit proces ontstaan, dan zien we als eindproduct het geld. Dit eindproduct van de warencirculatie is de eerste verschijningsvorm van het kapitaal.

Historisch beschouwd komt het kapitaal aanvankelijk overal tegenover het grondbezit te staan in de vorm van geld: geldbezit, handelskapitaal en woerkerkapitaal.^[1] We hoeven echter niet terug te gaan tot de wordingsgeschiedenis van het kapitaal om in het geld zijn eerste verschijningsvorm te onderkennen. Dezelfde geschiedenis speelt zich dagelijks voor onze ogen af. Ieder nieuw kapitaal verschijnt in eerste instantie nog steeds als geld op het toneel, dat wil zeggen op de markt (warenmarkt, arbeidsmarkt of geldmarkt), geld, dat door een bepaald proces in kapitaal wordt omgezet.

Geld als geld en geld als kapitaal onderscheiden zich aanvankelijk slechts door het verschil in hun vorm van circulatie.

De directe vorm van de warencirculatie is $W — G — W$: omzetting van waar in geld en heromzetting van geld in waar, verkopen om te kopen. Naast deze vorm vinden we echter een andere, die zich principieel van de eerste onderscheidt: de vorm $G — W — G$, omzetting van geld in waar en heromzetting van waar in geld, kopen om te verkopen. Geld, dat op de laatste wijze circuleert, verandert in kapitaal, wordt kapitaal en is reeds naar zijn bestemming slechts kapitaal.

Laten wij de circulatie $G — W — G$ eens nader bekijken. Evenals de eenvoudige warencirculatie bezit zij twee tegengestelde fasen. In de eerste fase ($G — W$, koop) wordt het geld omgezet in waar. In de tweede fase ($W — G$, verkoop) wordt de waar weer in geld omgezet. Het geheel van beide fasen echter is een totale beweging, waarbij geld tegen waar en dezelfde waar tegen geld wordt geruild, waarbij waren worden gekocht om ze weer te verkopen of — indien we het formele onderscheid tussen koop en verkoop buiten beschouwing laten — waarbij het geld de waar koopt en de waar het geld.^[2] Het resultaat van het gehele proces is ruil van geld tegen geld: $G — G$. Wanneer ik voor £100 2000 pond katoen koop en de 2000 pond katoen weer verkoop voor £110, dan heb ik uiteindelijk £100 geruild tegen £110, geld geruild tegen geld.

Het is duidelijk dat het circulatieproces $G — W — G$ absurd en zonder betekenis zou zijn, indien men langs deze omweg een bepaalde geldwaarde zou ruilen tegen dezelfde geldwaarde, bijvoorbeeld £100 tegen £100. Dan is de methode van de schatvergaarder, die zijn £100 vasthoudt in plaats van deze prijs te geven aan het gevaar van de circulatie, aanzienlijk eenvoudiger en veel veiliger. Onverschillig echter of de koopman de met zijn £100 gekochte katoen weer verkoopt voor £110 of dat hij de katoen voor £100 of zelfs voor £50 van de hand moet doen, zijn geld heeft in ieder geval een bijzondere en oorspronkelijke beweging doorlopen, welke van een totaal andere aard is dan de beweging van de eenvoudige warencirculatie, bijvoorbeeld het geld in handen van de boer, die graan verkoopt en met het daarvoor ontvangen geld kleren koopt. We moeten ons dus in de eerste plaats bezighouden met het vormverschil tussen de kringlopen $G — W — G$ en $W — G — W$. De reële verschillen, die achter deze vormverschillen schuilgaan, zullen dan tevens te voorschijn komen.

Laten we eerst eens kijken wat beide vormen gemeen hebben.

Beide kringlopen vallen uiteen in dezelfde twee tegengestelde fasen: $W — G$ (verkoop) en $G — W$ (koop). In elk der beide fasen zien we dezelfde twee materiële elementen, waar en geld, tegenover elkaar staan; eveneens zien we twee personen tegenover elkaar staan, die dezelfde economische maskers dragen, een koper en een verkoper. Elk der beide kringlopen vormt de eenheid van dezelfde tegengestelde fasen en in beide gevallen komt deze eenheid tot

stand door het optreden van drie contracterende partijen, waarvan de ene alleen verkoopt, de andere slechts koopt, maar de derde afwisselend koopt en verkoopt.

Wat echter al direct de twee kringlopen $W — G — W$ en $G — W — G$ van elkaar onderscheidt is de omgekeerde volgorde van dezelfde tegengestelde fasen van de circulatie. De eenvoudige warentcirculatie begint met de verkoop en eindigt met de koop; de circulatie van het geld als kapitaal begint met de koop en eindigt met de verkoop. In het ene geval is de waar uitgangspunt en eindpunt van de beweging, in het andere geval het geld. Het totale verloop wordt in de eerste vorm tot stand gebracht door het geld, in de tweede vorm daarentegen door de waar.

Bij de circulatie $W — G — W$ wordt het geld uiteindelijk omgezet in een waar, welke dienst doet als gebruikswaarde. Het geld wordt dus voor goed uitgegeven. In de omgekeerde vorm $G — W — G$ geeft de koper daarentegen geld uit ten einde als verkoper geld te ontvangen. Bij de koop van de waar brengt hij geld in de circulatie ten einde het bij de verkoop van dezelfde waar weer aan de circulatie te onttrekken. Hij doet dus slechts afstand van het geld met de arglistige bedoeling zich er weer meester van te maken. Het geld wordt dus slechts voorgeschoten.^[3]

In de vorm $W — G — W$ verandert hetzelfde geldstuk twee keer van plaats. De verkoper ontvangt het van de koper en betaalt het aan een andere verkoper. Het gehele proces, dat met de ontvangst van geld voor de waar begint, wordt met de uitgave van geld voor de waar afgesloten. Bij de vorm $G — W — G$ ligt dit omgekeerd. Hier verandert niet hetzelfde geldstuk, maar dezelfde waar twee keer van plaats. De koper ontvangt de waar van de verkoper en geeft die waar door aan een andere koper. Zoals bij de eenvoudige warentcirculatie de dubbele plaatsverandering van hetzelfde geldstuk de definitieve overdracht van dat geldstuk van de een naar de ander bewerkstelligt, brengt hier op dezelfde wijze de dubbele plaatsverandering van de waar de terugkeer van het geld naar zijn eerste uitgangspunt tot stand.

Dit terugvloeien van het geld naar zijn uitgangspunt is niet afhankelijk van de omstandigheid of de waar duurder verkocht wordt dan zij gekocht werd. Deze omstandigheid heeft slechts invloed op de grootte van de terugvloeiende som geld. Het verschijnsel van het terugvloeien zelf vindt plaats zodra de gekochte waar weer wordt verkocht, dus wanneer de kringloop $G — W — G$ volledig voltooid wordt. Dit is dus een duidelijk waarneembaar onderscheid tussen de circulatie van het geld als kapitaal en zijn circulatie als louter geld.

De kringloop $W — G — W$ is voltooid zodra de verkoop van een waar geld opbrengt dat door de koop van een andere waar weer wordt onttrokken. Wanneer evenwel toch weer geld naar het uitgangspunt terugvloeit, is dat slechts het gevolg van een vernieuwing of herhaling van het hele proces. Wanneer ik een mud graan verkoop voor £3 en met dit geld kleren koop, dan heb ik die £3 definitief uitgegeven. Ik heb met dat geld niets meer te maken; het is van de koopman in kleding. Verkoop ik nu een tweede mud graan, dan vloeit weer geld naar mij toe; dit gebeurt echter niet ten gevolge van de eerste transactie, maar slechts dank zij de herhaling van die transactie. Het geld zou zich weer van mij verwijderen zodra ik de tweede transactie tot een einde zou brengen en opnieuw zou gaan kopen. In de circulatie $W — G — W$ heeft de besteding van het geld dus niets te maken met het terugvloeien van het geld. Daarentegen wordt bij $G — W — G$ het terugvloeien van het geld bepaald door de wijze van zijn besteding zelf. Blijft dit terugvloeien uit, dan is de handeling mislukt, dat wil zeggen het proces onderbroken en nog niet voltooid, omdat de tweede fase — de afsluitende verkoop, die de koop aanvult — ontbreekt.

De kringloop $W — G — W$ begint met de ene waar en wordt afgesloten met de andere waar, welke aan de sfeer van de circulatie wordt onttrokken en in de sfeer van de consumptie terecht komt. Het einddoel is de consumptie, behoeftebevrediging, kortom: de gebruikswaarde. De kringloop $G — W — G$ daarentegen gaat uit van het geld en komt ten

slotte bij het geld terug. De voornaamste drijfveer, het uiteindelijke doel, is hier dus de ruilwaarde zelf.

Bij de eenvoudige warencirculatie hebben de beide uiterste termen dezelfde economische vorm: zij zijn beide waren. Zij zijn ook waren van dezelfde waardegrootte. Maar zij zijn kwalitatief verschillende gebruikswaarden, bijvoorbeeld graan en kleren. De betekenis van de beweging ligt hier in de ruil van de producten, in het uitwisselen van verschillende stoffen, waarin maatschappelijke arbeid is belichaamd. Bij de circulatie $G - W - G$ ligt dit anders. Op het eerste gezicht lijkt deze beweging zonder betekenis, omdat het een tautologie is. De beide uiterste termen bezitten dezelfde economische vorm: zij zijn beide geld, dus geen kwalitatief verschillende gebruikswaarden, want het geld is juist de veranderde gedaante van de waren, in welke gedaante hun bijzondere gebruikswaarden verdwenen zijn. Eerst £100 tegen katoen en dan weer dezelfde katoen tegen £100 ruilen, dus langs een omweg geld ruilen tegen geld, schijnt een even doelloze als absurde handeling te zijn.^[4] De ene som geld kan zich slechts van de andere onderscheiden door haar grootte. Het proces $G - W - G$ heeft zijn betekenis dus niet te danken aan het kwalitatieve verschil tussen zijn uiterste termen — immers beide zijn geld —, maar slechts aan het kwantitatieve verschil. Uiteindelijk wordt aan de circulatie meer geld onttrokken dan er aanvankelijk aan werd toegevoegd. De voor £100 gekochte katoen wordt bijvoorbeeld weer verkocht voor £100 + £10, dus voor £110. De volledige vorm van het proces is dus $G - W - G'$, waarbij $G' = G + \Delta G$, dat wil zeggen gelijk aan het oorspronkelijk voorgeschoten kapitaal plus een vermeerdering. Deze vermeerdering of overschot op de oorspronkelijke waarde noem ik — meerwaarde (*Mehrwert*, *surplus value*). In de circulatie houdt de voorgeschoten waarde zich niet alleen in stand, maar verandert ook haar waardegrootte, voegt aan zichzelf een meerwaarde toe, neemt in waarde toe. En door deze beweging wordt zij in kapitaal omgezet.

Het is weliswaar ook mogelijk dat bij de vorm $W - G - W$ de beide uiterste termen, W en W , bijvoorbeeld graan en kleren, kwantitatief een ongelijke waardegrootte bezitten. De boer kan het graan boven de waarde verkopen of de kleren onder de waarde kopen. Hij kan van zijn kant bedrogen worden door de koopman in kleren. Voor deze vorm van circulatie blijft een dergelijk waardeverschil echter louter toeval. Deze circulatievorm verliest niet, zoals bij het proces $G - W - G$ wél het geval is, iedere betekenis wanneer de beide uiterste termen, bijvoorbeeld graan en kleren, equivalenten zijn. Hun gelijkheid in waarde is hier veeleer een voorwaarde voor het normale verloop.

De herhaling of vernieuwing van de verkoop om te kopen vindt, evenals dit proces zelve, beperking in een buiten de circulatie liggend doel: de consumptie, de bevrediging van bepaalde behoeften. Bij de koop om te verkopen daarentegen zijn begin en einde hetzelfde: geld, ruilwaarde; en daardoor alleen al kent de beweging geen einde. Zeer zeker is $G + \Delta G$ uit G ontstaan, is £100 £110 geworden, maar uitsluitend kwalitatief gezien is £110 hetzelfde als £100, namelijk geld. En kwantitatief beschouwd is £110 evenzeer een beperkte waardesom als £100. Zouden de £110 als geld worden uitgegeven, dan zouden zij niet langer hun rol spelen; zij zouden niet langer kapitaal zijn. Indien zij aan de circulatie worden onttrokken, verstenen zij tot een schat en ook wanneer wij ze tot de jongste dag zouden laten liggen, nemen zij met nog geen stuiver toe. Wanneer het dus om de vermeerdering van de waarde gaat, bestaat voor de vermeerdering van £110 dezelfde prikkel als voor de vermeerdering van £100, aangezien beide een beperkte uitdrukking zijn van de ruilwaarde, beide dus dezelfde behoefte hebben zich door uitbreiding van hun omvang te vergroten tot de absolute rijkdom. Weliswaar kan men tijdelijk een onderscheid maken tussen de oorspronkelijke voorgeschoten waarde van £100 en de tijdens de circulatie toegevloede meerwaarde van £10, maar dit onderscheid verdwijnt onmiddellijk weer. Aan het einde van het proces zien we niet de oorspronkelijke waarde van £100 tegenover de meerwaarde van £10 staan. Wat aan het einde van het proces te voorschijn komt, is een waarde van £110, welke zich volkomen in dezelfde

geschikte vorm bevindt om het proces van waardevermeerdering aan te vangen als de oorspronkelijke £100. Aan het einde van de beweging zien we het geld weer te voorschijn komen als het begin van de beweging.**[5]** Het einde van iedere afzonderlijke kringloop, waarin gekocht wordt om te verkopen, vormt dus reeds op zichzelf het begin van een nieuwe kringloop. De eenvoudige warencirculatie — verkopen om te kopen — dient als middel tot een einddoel, dat buiten de circulatie ligt: de toe-eigening van gebruikswaarde, de bevrediging van behoeften. De circulatie van het geld als kapitaal is daarentegen doel op zichzelf, want de vermeerdering van de waarde kan slechts plaatsvinden binnen deze steeds hernieuwde beweging. De beweging van het kapitaal is derhalve onbepaald.**[6]**

Als bewuste vertegenwoordiger van deze beweging wordt de geldbezitter kapitalist. Zijn persoon, of liever: zijn portemonnee, is uitgangspunt van het geld, maar ook de plaats waarnaar het geld terugkeert. De objectieve inhoud van deze circulatie — de waardevermeerdering — is zijn subjectief doel en slechts voor zover de groeiende toe-eigening van abstracte rijkdom de enige motiverende kracht van zijn handelingen is, vervult hij de functie van kapitalist, van verpersoonlijkt, met wil en bewustzijn uitgerust kapitaal. Daarom moet men de gebruikswaarde nooit beschouwen als het directe doel van de kapitalist;**[7]** evenmin is de winst van de afzonderlijke transactie zijn doel, maar de onafgebroken beweging van het maken van winst.**[8]** Deze drift naar absolute verrijking, deze hartstochtelijke jacht op waarde,**[9]** heeft de kapitalist met de schatvergaarder gemeen; maar terwijl de schatvergaarder slechts de dwaze kapitalist is, is de kapitalist de rationele schatvergaarder. De oneindige vermeerdering van de waarde, die de schatvergaarder nastreeft door het geld te ‘redder’**[10]** voor de circulatie, bereikt de slimmere kapitalist door het geld steeds opnieuw aan de circulatie prijs te geven.**[10a]**

De zelfstandige vormen, de geldvormen, die de waarde van de waren in de eenvoudige circulatie aanneemt, brengen slechts de ruil van de waren tot stand en verdwijnen in het eindresultaat van de beweging. In de circulatie $G — W — G$ daarentegen functioneren zowel waar als geld slechts als verschillende bestaansvormen van de waarde zelf, het geld als zijn algemene bestaansvorm en de waar als zijn bijzondere, zo te zeggen slechts verklede bestaansvorm.**[11]** De waarde gaat voortdurend van de ene vorm over in de andere, zonder in deze beweging verloren te gaan, en verandert zich op die manier in een automatisch subject. Beschouwt men afzonderlijk de verschillende verschijningsvormen, die de groeiende waarde in de kringloop van haar leven afwisselend aanneemt, dan krijgt men de volgende verklaringen: ‘kapitaal is geld’ en ‘kapitaal is waar’.**[12]** In feite echter wordt de waarde hier het subject van een proces, waarbinnen zij — bij een voortdurende vormverandering van geld en waar — haar eigen grootte verandert, zich als meerwaarde losmaakt van haar oorspronkelijke waarde en zichzelf in waarde vergroot. Want de beweging, waarin zij meerwaarde toevoegt, is haar eigen beweging, haar bevruchting met meerwaarde, dus zelfbevruchting. Zij bezit de verborgen kwaliteit waarde voort te brengen omdat zij zelf waarde is. Zij werpt levende jongen of legt althans gouden eieren.

Als het actieve subject van een dergelijk proces — waarin zij nu eens geld- en warenvorm aanneemt, dan weer aflegt, maar zich bij deze verandering in stand houdt en zich vergroot — heeft de waarde bovenal behoefte aan een zelfstandige vorm, waardoor haar identiteit met zichzelf is vast te stellen. En deze vorm bezit zij slechts in het geld. Daarom vormt het geld begin- en eindpunt van ieder proces van meerwaardevorming. De waarde was £100 en is nu £110, enzovoort. Maar het geld zelf geldt hier slechts als één vorm van de waarde, want de waarde bezit twee vormen. Zonder de warenvorm aan te nemen wordt het geld geen kapitaal. Het geld treedt hier dus niet, zoals bij de schatvorming, vijandig op tegenover de waar. De kapitalist weet dat alle waren, hoe onooglijk ze er ook mogen uitzien en hoe kwalijk de door hen verspreide geur ook mag zijn, naar geloof en in waarheid geld zijn, innerlijk besneden Joden en daarenboven wonderdadige middelen om van geld meer geld te maken.

Bij de eenvoudige circulatie kreeg de waarde van de waren ten opzichte van haar gebruikswaarde hoogstens de zelfstandige vorm van geld; hier echter komt zij plotseling te voorschijn als een groter wordende en zichzelf bewegende substantie, van welke substantie waar en geld slechts vormen zijn. Maar dit is nog niet alles. In plaats van een verhouding tussen waren tot uitdrukking te brengen komt zij, om zo te zeggen, in een bijzondere verhouding tot zichzelf te staan. Zij onderscheidt zich als oorspronkelijke waarde van zichzelf als meerwaarde, zoals God de Vader zich van zichzelf onderscheidt als God de Zoon; en beiden zijn van dezelfde leeftijd en vormen inderdaad slechts een enkele persoon, want slechts door de meerwaarde van £10 worden de £100 kapitaal en zodra zij kapitaal zijn — zodra de Zoon en door de Zoon de Vader is verwekt — verdwijnt het onderscheid weer en vormen zij beiden een eenheid: £110.

De waarde wordt dus aangroeiende waarde, toenemend geld en als zodanig kapitaal. De waarde komt voort uit de circulatie, gaat weer in de circulatie, houdt zich binnen de circulatie in stand en verveelvoudigt zich, komt vergroot uit de circulatie terug en begint steeds opnieuw de kringloop. **[13]** $G — G'$, geld-winnend geld — *money which begets money* (geld dat geld kweekt) — zo luidt de beschrijving van het kapitaal door zijn eerste vertolkers, de mercantilisten.

Kopen om te verkopen of, vollediger uitgedrukt, kopen om tegen een hogere prijs te verkopen, $G — W — G'$, schijnt een vorm te zijn, die slechts typerend is voor één soort kapitaal, het handelskapitaal. Maar ook het industriële kapitaal is geld, dat zich in waren omzet en door de verkoop van de waren weer in meer geld wordt omgezet. De handelingen die buiten de sfeer van de circulatie, ergens tussen de koop en de verkoop, plaatsvinden, veranderen niets aan deze vorm van beweging. Bij het rentedragend kapitaal, ten slotte, komt de circulatie $G — W — G'$ in een vereenvoudigde vorm tot uiting als het resultaat, dat zonder tussenkomst wordt verkregen; in lapidaire stijl uitgedrukt: $G — G'$, geld dat meer geld waard is; een waarde, die groter is dan zij zelf is.

Inderdaad is dus $G — W — G'$ de algemene formule van het kapitaal, zoals het kapitaal rechtstreeks in de sfeer van de circulatie te voorschijn komt.

2. Tegenstrijdigheden in de algemene formule

De circulatievorm, waarbinnen de geldvorm zich ontpopt tot kapitaal, is in strijd met alle hierboven ontwikkelde wetten over de aard van de waar, van de waarde, van het geld en van de circulatie zelf. Deze vorm onderscheidt zich van de eenvoudige warencirculatie door de omgekeerde volgorde van dezelfde twee tegengestelde processen: verkoop en koop. Hoe is het mogelijk dat een dergelijk, zuiver formeel onderscheid de aard van deze processen kan omtoveren?

Maar dit is nog niet alles. Deze omgekeerde volgorde bestaat slechts voor één van de drie lieden, die met elkaar zaken doen. Als kapitalist koop ik waar van A en verkoop die waar weer aan B, terwijl ik als eenvoudige warenbezitter waar aan B verkoop en vervolgens waar van A koop. Voor de handelsvrienden A en B bestaat dit onderscheid niet. Zij treden slechts op als koper of als verkoper van waren. Ik zelf sta tegenover hen telkens als eenvoudige geldbezitter of warenbezitter, als koper of verkoper; bovendien treed ik in beide reeksen tegenover de één slechts op als koper en tegenover de ander slechts als verkoper, ben ik voor de één slechts geld en voor de ander slechts waar en voor geen van beiden kapitaal of kapitalist of vertegenwoordiger van iets anders, dat meer zou zijn dan geld of waar of dat een andere uitwerking zou hebben dan die van geld of waar. Voor mij vormen de koop van A en de verkoop aan B een enkele reeks. Maar de samenhang van deze beide handelingen bestaat slechts voor mij. A bekommert zich niet om mijn transactie met B en B niet om mijn transactie met A. Zou ik hen de bijzondere verdiensten trachten duidelijk te maken, die voor

mij uit de omkering van de volgorde voortvloeien, dan zouden ze mij aantonen dat ik me vergiste in de volgorde en dat de gehele transactie niet begon met een aankoop en eindigde met een verkoop, maar omgekeerd met een verkoop begon en met een aankoop werd afgesloten. Inderdaad was mijn eerste handeling, de koop, gezien vanuit het standpunt van A een verkoop en was mijn tweede handeling, de verkoop, gezien vanuit het standpunt van B een aankoop. A en B zouden, niet tevreden daarmee, verklaren dat de hele volgorde overbodig was, een hocus pocus. A zal voortaan de waar rechtstreeks aan B verkopen en B de waar rechtstreeks van A kopen. Daarmee verschrompelt de gehele transactie tot een eenzijdige handeling van de gewone warencirculatie, vanuit het standpunt van A louter verkoop en vanuit het standpunt van B louter aankoop. We zijn dus door de omkering van de volgorde niet buiten de sfeer van de eenvoudige warencirculatie gekomen en we zullen moeten nagaan of we in de aard van die circulatie iets kunnen vinden, waardoor de vermeerdering van de in haar opgenomen waarde, dus de vorming van meerwaarde, mogelijk wordt.

Laten we het circulatieproces eens bekijken in een vorm, waarin het zich alleen maar als ruil van waren voordoet. Dit is altijd het geval wanneer twee warenbezitters van elkaar waren kopen en hun wederzijdse vorderingen op de betaaldag zijn vereffend. Het geld doet hier dienst als rekengeld ten einde de waarde van de waren in hun prijzen uit te drukken; het komt echter niet in een stoffelijke vorm tegenover de waren te staan. Het is duidelijk dat, wanneer het om gebruikswaarde gaat, beide ruilende partijen kunnen winnen. Beiden doen waren van de hand, die voor hen als gebruikswaarden nutteloos zijn en ontvangen waren, die zij voor hun gebruik nodig hebben. En dit voordeel is wellicht niet het enige. A, die wijn verkoopt en graan koopt, produceert in dezelfde arbeidstijd misschien meer wijn dan de graanboer B en de graanboer B in dezelfde arbeidstijd misschien meer graan dan de wijnboer A zou kunnen produceren. Voor dezelfde ruilwaarde krijgt A dus meer graan en B meer wijn dan wanneer elk, zonder ruil, voor zichzelf graan en wijn zouden moeten produceren. Met betrekking tot de gebruikswaarde kan dus gezegd worden dat 'de ruil een transactie is, waarbij beide zijden winnen'.^[14] Met de ruilwaarde ligt dit anders. 'Een man, die veel wijn en geen graan bezit, doet zaken met een man, die veel graan en geen wijn bezit en tussen hen komt het tot een ruil van tarwe met een waarde van 50 tegen wijn met een waarde van 50. Deze ruil betekent voor de één, noch voor de ander een vermeerdering van ruilwaarde, want reeds voor de ruil bezat elk van hen een waarde gelijk aan die, welke zij zich door middel van deze handeling verschaffen.'^[15] Hieraan wordt niets veranderd wanneer het geld als circulatiemiddel tussen de waren in komt te staan en koop en verkoop duidelijk gescheiden handelingen worden.^[16] Reeds voordat de waren in de circulatie komen is hun waarde uitgedrukt in hun prijzen; de waarde is dus vóórondersteld en is niet het resultaat van de circulatie.^[17]

Abstract beschouwd, dat wil zeggen afgezien van omstandigheden, die niet voortvloeien uit de wetten van de eenvoudige warencirculatie, vindt behalve de vervanging van de ene gebruikswaarde door de andere slechts een metamorfose plaats, een loutere vormverandering van de waar. Dezelfde waarde, dat wil zeggen dezelfde hoeveelheid belichaamde maatschappelijke arbeid, blijft in handen van dezelfde warenbezitter, aanvankelijk in de gedaante van zijn waar, daarna in de gedaante van het geld, waarin zijn waar is omgezet en ten slotte in de gedaante van de waar, waarin het geld weer is omgezet. Deze vormverandering impliceert geen enkele verandering van de waardegrootte. De enige verandering echter, die de waarde van de waar zelf in dit proces ondergaat, beperkt zich tot een verandering van haar geldvorm. Deze geldvorm bestaat aanvankelijk als prijs van de te koop aangeboden waar, vervolgens als een geldsom, die echter reeds in de prijs was uitgedrukt, en ten slotte als de prijs van een equivalente waar. Deze vormverandering impliceert op zichzelf, evenmin als het wisselen van een biljet van tien gulden in rijksdaalders, guldens en kwartjes, een verandering van de waardegrootte. Dus voor zover de circulatie van de waar slechts een vormverandering van haar waarde inhoudt en het

verschijnsel zonder storende invloeden plaatsvindt, brengt zij een ruil van equivalenten tot stand. Zelfs de vulgair-economie — hoe weinig zij ook vermoedt wat het begrip waarde inhoudt — gaat bij haar bestudering van het zuivere verschijnsel uit van de veronderstelling dat vraag en aanbod elkaar dekken, dat wil zeggen dat zij geen enkel effect hebben. Was het dus, met betrekking tot de gebruikswaarde, mogelijk dat beide ruilende partijen winnen, aan ruilwaarde kunnen zij beiden niet winnen. Hier geldt veeleer: ‘Waar gelijkheid is, is geen winst.’^[18] Natuurlijk kunnen waren worden verkocht tegen prijzen die van hun waarden afwijken, maar deze afwijking is een inbreuk op de wet van de warenruil.^[19] In de zuivere vorm is het een ruil van equivalenten, dus geen middel om zich aan waarde te verrijken.^[20]

Achter de pogingen om de warentcirculatie voor te stellen als bron van de meerwaarde gaat meestal een *quid pro quo*, een verwarring van gebruikswaarde en ruilwaarde schuil. Bijvoorbeeld bij Condillac: ‘Het is niet waar dat men bij de ruil van waren gelijke waarde ruilt tegen gelijke waarde. Integendeel, elk van beide partijen geeft steeds een kleinere voor een grotere waarde... Zou men inderdaad steeds gelijke waarden tegen elkaar ruilen, dan zou geen der partijen er iets bij kunnen winnen. Beiden winnen er echter bij of behoren er althans bij te winnen. Waarom? Omdat de dingen slechts waarde bezitten met betrekking tot onze behoeften. Wat voor de één meer is, is voor de ander minder en omgekeerd... Het zijn niet de voor onze consumptie onontbeerlijke dingen die wij te koop aanbieden... We willen een ding leveren, dat voor ons zonder nut is ten einde een ding te krijgen, dat voor ons noodzakelijk is; wij zullen minder voor meer geven... Het was begrijpelijk dat men meende dat bij de ruil gelijke waarde tegen gelijke waarde werd gegeven, wanneer beide geruilde zaken in waar gelijk waren aan dezelfde hoeveelheid geld... Maar men moet nog met iets anders rekening houden: ruilen we beiden niet iets overvloedigs tegen iets noodzakelijks?’^[21] We zien hoe Condillac niet slechts gebruiks- en ruilwaarde door elkaar gooit, maar op een waarlijk kinderlijke wijze aan een maatschappij met een ontwikkelde warenproductie toestanden toeschrijft, waarbij de producent zelf zijn bestaansmiddelen produceert en slechts het overschot boven zijn behoefte, het overvloedige, in de circulatie brengt.^[22] Desondanks vinden we het argument van Condillac vaak bij de moderne economen terug, vooral als het er om gaat de ontwikkelde gedaante van de warenruil, de handel, voor te stellen als de productieve bron van meerwaarde. ‘De handel,’ zo zegt men bijvoorbeeld, ‘voegt waarde aan de producten toe, want dezelfde producten bezitten in handen van de consumenten een grotere waarde dan in handen van de producenten en de handel moet dus beslist beschouwd worden als een productieve handeling.’^[23] Maar de waren worden niet twee keer betaald, de ene keer hun gebruikswaarde en de andere keer hun waarde. En wanneer de gebruikswaarde van de waar voor de koper meer nut bezit dan voor de verkoper, dan bezit de geldvorm van de waar voor de verkoper meer nut dan voor de koper. Zou hij de waar anders verkopen? En men zou dus even goed kunnen zeggen dat de koper ‘beslist’ een ‘productieve handeling’ verricht als hij bijvoorbeeld de kousen van de koopman in geld omzet.

Wanneer waren, of geld en waren, van gelijke waarde, kortom equivalenten geruild worden, dan wordt kennelijk niet meer waarde aan de circulatie onttrokken dan er in werd gebracht. Er vindt dan geen vorming van meerwaarde plaats. In de zuivere vorm eist het circulatieproces van de waren een ruil van equivalenten. In werkelijkheid gaan de zaken niet zo zuiver toe. Laten we daarom eens uitgaan van ruil van niet-equivalenten.

In ieder geval staan op de warenmarkt slechts warenbezitters tegenover elkaar en de macht, die deze personen over elkaar uitoefenen, is slechts de macht van hun waren. De materiële verscheidenheid van de waren is het materiële motief van de ruil en deze verscheidenheid maakt de warenbezitters onderling afhankelijk, omdat geen van hen beschikt over het voorwerp waar hij zelf behoefte aan heeft en elk van hen wel in het bezit is van het voorwerp, waar de ander behoefte aan heeft. Behalve deze materiële verscheidenheid van de gebruikswaarden kennen de waren slechts één ander verschil: het onderscheid tussen hun

natuurlijke vorm en hun veranderde gedaante, tussen waar en geld. En op deze wijze onderscheiden de warenbezitters zich slechts als verkopers — bezitters van waren — en als kopers — bezitters van geld -.

Stel nu dat door een of ander onverklaarbaar voorrecht de verkoper in staat is de waar boven haar waarde te verkopen, bijvoorbeeld voor 110 als haar waarde 100 is, dus met een nominale prijsverhoging van 10 %. De verkoper incasseert dus een meerwaarde van 10. Maar nadat hij als verkoper is opgetreden, wordt hij koper. Een derde warenbezitter komt nu tegenover hem te staan als verkoper, die op zijn beurt het voorrecht geniet de waar 10 % te duur te verkopen. Onze man heeft als verkoper 10 gewonnen om als koper 10 te verliezen.**[24]** Het komt er inderdaad slechts op neer dat alle warenbezitters elkaar hun waren 10 % boven de waarde verkopen, wat uiteindelijk hetzelfde is als wanneer zij de waren tegen hun waarde zouden verkopen. Een dergelijke algemene nominale prijsverhoging van de waren heeft hetzelfde effect als wanneer bijvoorbeeld alle waarden in zilver in plaats van in goud zouden worden uitgedrukt. De geldnamen, dat wil zeggen de prijzen, zouden grotere hoeveelheden aanduiden, maar hun waardeverhouding zou niet veranderen.

Laten we nu eens omgekeerd veronderstellen dat de kopers het voorrecht bezitten de waren beneden de waarde te kopen. Hier is het niet eens nodig er aan te herinneren dat de koper weer verkoper wordt: hij was verkoper voordat hij koper werd. Als verkoper heeft hij reeds 10 % verloren voordat hij als koper 10 % wint.**[25]** Alles blijft weer bij het oude.

De vorming van meerwaarde, dus de omzetting van geld in kapitaal, kan derhalve noch worden verklaard doordat de verkopers de waren boven hun waarde verkopen, noch doordat de kopers de waren beneden hun waarde kopen.**[26]**

Het probleem wordt geenszins vereenvoudigd als men niet ter zake dienende betrekkingen binnensmokkelt, zoals bijvoorbeeld kolonel Torrens doet: 'De effectieve vraag bestaat uit het vermogen en de neiging (!M.) van de consumenten om hetzij door indirecte, hetzij door directe ruil van een waar een zeker groter deel van alle bestanddelen van het kapitaal te geven dan de productie van die waar kost.**[27]** In de circulatie staan producenten en consumenten slechts als verkopers tegenover elkaar. Beweert men nu dat voor de producent de meerwaarde ontstaat doordat de consument meer dan de waarde betaalt, dan maskeert men slechts de volgende eenvoudige stelling: de warenbezitter heeft het voorrecht de waar te duur te verkopen. De verkoper heeft de waar zelf geproduceerd of hij vertegenwoordigt de producent van die waar, maar ook de koper heeft de in zijn geld belichaamde waar zelf geproduceerd of vertegenwoordigt de producent van die waar. De ene producent staat dus tegenover de andere producent. Wat hen onderscheidt is, dat de ene koopt en de andere verkoopt. Het brengt ons geen stap verder als wij zeggen dat de warenbezitter onder de naam van producent de waar boven haar waarde verkoopt en onder de naam van consument de waar te duur betaalt.**[28]**

De consequente aanhangers van de illusie dat de meerwaarde voortvloeit uit een nominale prijsverhoging of uit het voorrecht van de verkopers de waar te duur te mogen verkopen, veronderstellen dus een klasse, die slechts koopt zonder te verkopen, dus ook consumeert zonder te produceren. In het stadium, waar we nu met onze uiteenzettingen zijn gekomen, de eenvoudige warencirculatie, is voor het bestaan van een dergelijke klasse nog geen verklaring te geven. Maar laat ons hierop vooruitlopen. Het geld, waarmee een dergelijke klasse steeds weer koopt, moet haar even voortdurend zonder ruil, voor niets, op basis van een of andere titel van recht of geweld van de zijde van de warenbezitters weer toevloeien. Het verkopen van waren aan deze klasse boven de waarde komt er op neer dat men het geld, dat voor niets werd gegeven, weer gedeeltelijk terugkaapt.**[29]** Zo betaalden de steden in Klein-Azië een jaarlijkse schatting aan het oude Rome. Met dit geld kocht Rome waren van hen en deze waren werden te duur gekocht. De bewoners van Klein-Azië bedrogen de Romeinen doordat ze de veroveraars een deel van de schatting langs de weg van de handel weer aftroggelden, maar toch bleven de bewoners van Klein-Azië de bedrogenen: hun waren werden toch met

hun eigen geld betaald. Dit is dus niet een methode van verrijking of van vorming van meerwaarde.

Laten we ons dus binnen de grenzen van de warenruil houden, waar verkopers kopers en kopers verkopers zijn. Misschien vloeit onze moeilijkheid voort uit het feit, dat we de personen slechts als gepersonifieerde categorieën en niet als individuen hebben behandeld.

Het is mogelijk dat warenbezitter A zo slim is dat hij zijn collega's B of C kan afzetten, terwijl zij er met de beste wil in de wereld niet in slagen revanche te nemen. A verkoopt wijn ter waarde van £40 aan B in ruil voor graan ter waarde van £50. A heeft zijn £40 omgezet in £50, meer geld verkregen voor minder geld en zijn waar in kapitaal veranderd. Laten we dit eens nader bekijken. Voor de ruil bezat A £40 aan wijn en B £50 aan graan, een totale waarde dus van £90. Na de ruil hebben we dezelfde totale waarde van £90. De waarde in circulatie is met niets toegenomen, slechts de verdeling tussen A en B is veranderd. Aan de ene kant komt meerwaarde te voorschijn wat aan de andere kant 'minderwaarde' is, aan de ene kant een plusteken wat aan de andere kant een minteken is. Dezelfde verandering zou zonder de verhullende vorm van de ruil hebben plaatsgevonden wanneer A rechtstreeks van B £10 had gestolen. Het totaal van de waarde in circulatie kan kennelijk niet worden vermeerderd door wijziging in de verdeling van die waarde, evenmin als een Jood de hoeveelheid edele metalen in een land kan vermeerderen door een 'farthing' uit de tijd van Queen Anne te verkopen voor een *guinea*. De kapitalistische klasse van een land in z'n geheel kan zichzelf niet bedriegen.**[30]**

Men kan zich wenden en keren zoveel men wil, de uitkomst blijft dezelfde: worden equivalenten geruild dan ontstaat geen meerwaarde en worden niet-equivalenten geruild dan ontstaat evenmin meerwaarde.**[31]** De circulatie of warenruil schept geen waarde.**[32]**

Men begrijpt dus waarom in onze analyse van de grondvorm van het kapitaal — de vorm waarin het de economische organisatie van de moderne maatschappij bepaalt — zijn populaire en om zo te zeggen antediluviaanse gedaante, het handelskapitaal of het woerkerkapitaal aanvankelijk geheel buiten beschouwing wordt gelaten.

De vorm $G — W — G'$, kopen om duurder te verkopen, komt het duidelijkst tot uiting in het eigenlijke handelskapitaal. Maar de gehele beweging van deze vorm vindt plaats binnen de sfeer van de circulatie. Daar het echter onmogelijk is uit de circulatie zelf de omzetting van geld in kapitaal, de vorming van meerwaarde, te verklaren, schijnt het handelskapitaal niet te kunnen bestaan wanneer equivalenten tegen elkaar worden geruild;**[33]** derhalve is het handelskapitaal slechts af te leiden uit het dubbele bedrog van de koopman, die zich als een parasiet tussen de kopende en verkopende warenproducent indringt. In deze betekenis zegt Franklin: 'Oorlog is roef, handel is bedrog.'**[34]** Indien men de vorming van meerwaarde bij het handelskapitaal niet uit louter bedrog van de warenproducenten zou verklaren, zouden we onze aandacht moeten wijden aan een lange reeks tussenliggende schakels, welke in het huidige stadium van onze uiteenzetting — de eenvoudige warencirculatie en haar eenvoudige beweging — nog helemaal niet bestaan.

Voor het woerkerkapitaal geldt dit in nog sterkere mate dan voor het handelskapitaal. Bij het handelskapitaal zijn de twee extremen — het geld, dat op de markt gegooid wordt en het gegroeide geld, dat aan de markt onttrokken wordt — tenminste nog gebonden aan koop en verkoop, aan de beweging van de circulatie. Bij het woerkerkapitaal is de vorm $G — W — G'$ ingekort tot de vorm van twee extremen zonder middelste term: $G — G'$, geld dat tegen geld geruild wordt, een vorm die in strijd is met de aard van het geld en derhalve vanuit het standpunt van de warenruil niet verklaarbaar is. Daarom schreef Aristoteles: 'aangezien de chrematistiek een dubbele kunst is, de ene behorende tot de handel, de andere tot de economie, de laatste noodzakelijk en lofwaardig, de eerste gebaseerd op de circulatie en terecht laakbaar (want zij berust niet op de natuur, maar op wederzijds bedrog), daarom is de woeker zeer terecht gehaat, omdat hier het geld zelf de bron van de winst is en niet gebruikt

wordt waarvoor het werd uitgevonden. Want het werd gecreëerd voor de warenruil, de rente echter maakt uit geld meer geld. Vandaar ook de naam (τοχος betekent rente en nakomelingschap). Want de nakomelingen lijken op de verwekkers. De rente echter is geld van geld, zodat van alle manieren om in het onderhoud te voorzien deze het meest in strijd is met de natuur'.**[35]**

In het verloop van ons onderzoek zullen we zien dat zowel het handelskapitaal als het rentegevend kapitaal afgeleide vormen zijn; tegelijkertijd zal het duidelijk worden waarom zij, historisch gezien, eerder opkwamen dan de moderne grondvorm van het kapitaal.

We hebben gezien dat de meerwaarde niet uit de circulatie kan voortvloeien en dat bij de vorming van meerwaarde iets gebeurt achter de circulatie om, dat in de circulatie zelf onzichtbaar is.**[36]** Kan de meerwaarde echter ergens anders uit voortvloeien dan uit de circulatie? De circulatie is het geheel van de onderlinge betrekkingen tussen alle warenbezitters. Daarnaast staat de warenbezitter alleen nog maar tot zijn eigen waar in betrekking. Wat de waarde van de waar aangaat, beperkt deze verhouding zich tot het bevatten van een naar bepaalde maatschappelijke wetten gemeten hoeveelheid van zijn eigen arbeid. Deze hoeveelheid komt tot uiting in de waardegrootte van zijn waar en, aangezien de waardegrootte in rekgeld wordt uitgedrukt, in een prijs van bijvoorbeeld £10. Maar zijn arbeid komt niet tot uiting in de waarde van de waar en een overschot boven zijn eigen waarde niet in een prijs van 10, die tegelijkertijd een prijs van 11 is, niet in een waarde die groter is dan zij zelve. De warenbezitter kan door zijn arbeid waarde vormen, maar geen waarde die waarde voortbrengt. Door via nieuwe arbeid aan bestaande waarde nieuwe waarde toe te voegen kan hij de waarde van een waar vergroten, bijvoorbeeld door uit leer laarzen te maken. Dezelfde stof bezit nu meer waarde, omdat zij een grotere hoeveelheid arbeid bevat. De laars bezit daardoor meer waarde dan het leer, maar de waarde van het leer is gebleven wat zij was. Het leer heeft zich niet in waarde vergroot, heeft tijdens het maken van de laars geen meerwaarde aan zichzelf toegevoegd. Het is derhalve onmogelijk dat de warenproducent buiten de sfeer van de circulatie, zonder met andere warenbezitters in contact te komen, waarde doet groeien en dus geld of waar in kapitaal omzet.

Het kapitaal kan dus niet uit de circulatie voortvloeien, maar evenmin is het mogelijk dat het kapitaal *niet* uit de circulatie zou voortvloeien. Het kapitaal moet dus tegelijkertijd zowel binnen als buiten de circulatie ontstaan.

We zijn dus tot een tweevoudig resultaat gekomen.

De omzetting van geld in kapitaal moet worden ontwikkeld op basis van de aan de warenruil immanente wetten, zodat de ruil van equivalenten uitgangspunt is.**[37]** Onze geldbezitter, die nu nog slechts als kapitalisten-rups aanwezig is, moet de waren tegen hun waarde kopen, hen tegen hun waarde verkopen en er desondanks aan het einde van het proces meer waarde uithalen dan hij er in stopte. Zijn ontplooiing tot vlinder moet tegelijkertijd zowel binnen als buiten de sfeer van de circulatie plaatsvinden. Dit zijn de voorwaarden van het probleem. *Hic Rhodus, hic salsa!* (Hier is Rhodos, spring hier!).

3. Koop en verkoop van arbeidskracht

De waardeverandering van het geld, dat in kapitaal moet worden omgezet, kan niet in het geld zelf plaatsvinden; immers als koopmiddel en als betaalmiddel realiseert het slechts de prijs van de waar, welke met het geld wordt gekocht of betaald, terwijl het — indien het zijn eigen vorm handhaaft — versteent tot een fossiel van onveranderlijke waardegrootte.**[38]** Evenmin kan de verandering plaatsvinden in het tweede deel van de circulatie, de wederverkoop van de waar, want door deze handeling wordt de waar slechts uit haar natuurlijke vorm weer omgezet in de geldvorm. De verandering moet dus plaatsvinden met de waar, die bij de eerste handeling, $G - W$, wordt gekocht, echter niet in haar waarde,

want er worden equivalenten geruild: de waar wordt tegen haar waarde betaald. De verandering kan dus slechts ontstaan uit haar gebruikswaarde als zodanig, dat wil zeggen uit haar verbruik. Om uit het verbruik van een waar waarde te halen, moet onze geldbezitter zo gelukkig zijn binnen de sfeer van de circulatie, op de markt, een waar te ontdekken, waarvan de gebruikswaarde zelf de bijzondere eigenschap bezit bron van waarde te zijn, dus waarvan het werkelijke verbruik belichaming van arbeid is, dat wil zeggen schepping van waarde. En op de markt vindt de geldbezitter een dergelijke bijzondere waar: het arbeidsvermogen of de arbeidskracht.

Onder arbeidskracht of arbeidsvermogen verstaan wij het geheel van de lichamelijke en geestelijke bekwaamheden, welke bestaan in het lichaam, in de levende persoonlijkheid van een mens en die hij gebruikt zo vaak hij een of andere gebruikswaarde voortbrengt.

Er moet aan verschillende voorwaarden worden voldaan wil de geldbezitter op de markt arbeidskracht als waar aantreffen. Op zichzelf brengt de warenruil geen andere relaties van afhankelijkheid met zich mee dan die, welke uit de eigen aard van die ruil voortvloeien. Hieruit volgt, dat de arbeidskracht op de markt slechts als waar kan verschijnen voor zover en omdat zij door haar eigen bezitter, door de persoon van wie de arbeidskracht is, als waar wordt aangeboden of verkocht. Wil de bezitter haar als waar verkopen, dan moet hij over haar kunnen beschikken, dus moet hij de vrije bezitter van zijn arbeidsvermogen, van zijn persoon zijn.**[39]** Hij en de geldbezitter ontmoeten elkaar op de markt en treden met elkaar in contact als gelijkwaardige warenbezitters, die zich alleen daardoor onderscheiden dat de een koper, de ander verkoper is, beiden dus juridisch gelijke personen. Een dergelijke verhouding kan slechts blijven bestaan zolang de eigenaar van de arbeidskracht haar steeds voor een bepaalde tijd verkoopt; immers verkoopt hij haar met huid en haar, eens en voor al, dan verkoopt hij zichzelf, verandert zichzelf van een vrij man in een slaaf, van een warenbezitter in een waar. Als persoon moet hij zijn arbeidskracht steeds beschouwen als zijn eigendom en dus als zijn eigen waar; dit kan slechts voor zover hij haar tijdelijk, voor een bepaalde periode, aan de koper ter beschikking stelt, aan hem het verbruik laat en derhalve niet door verkoop afstand doet van zijn eigendom.**[40]**

De tweede essentiële voorwaarde, wil de geldbezitter op de markt arbeidskracht als waar aantreffen, is dat haar bezitter in plaats van waren te kunnen verkopen waarin zijn arbeid is belichaamd, alleen de arbeidskracht zelf, die slechts bestaat in zijn levende persoonlijkheid, als waar kan aanbieden.

Wil iemand andere waren dan zijn arbeidskracht verkopen, dat moet hij natuurlijk productiemiddelen bezitten, bijvoorbeeld grondstoffen, werktuigen, enzovoort. Hij kan geen laarzen maken zonder leer. Bovendien heeft hij middelen van bestaan nodig. Niemand, zelfs niet hij die toekomstmuziek maakt, kan leven van de producten van de toekomst, dus ook niet van de gebruikswaarden, waarvan de productie nog niet klaar is; en net als op de eerste dag, waarop de mens op het aardse toneel verscheen, moet hij nog steeds iedere dag consumeren voordat en terwijl hij produceert. Indien de producten als waren worden geproduceerd, moeten ze na hun productie nog worden verkocht en kunnen ze pas na de verkoop de behoeften van de producent bevredigen. Dus bij de tijd, die nodig is voor de productie, komt nog de tijd, nodig voor de verkoop.

Voor de omzetting van geld in kapitaal moet de geldbezitter op de warenmarkt dus de vrije arbeider aantreffen; vrij in de dubbele betekenis dat hij als vrij man beschikt over zijn arbeidskracht als zijn waar en dat hij, anderzijds, geen andere waren te koop heeft, geheel en al vrij is van alle zaken, die voor de verwezenlijking van zijn arbeidskracht noodzakelijk zijn.

De geldbezitter interesseert zich niet voor de vraag, waarom deze vrije arbeider in de circulatiesfeer tegenover hem komt te staan; hij beschouwt de arbeidsmarkt slechts als een bijzondere afdeling van de warenmarkt. En voorlopig interesseert die vraag ons evenmin. Wij houden ons theoretisch aan dit feit, zoals de geldbezitter dat praktisch doet. Eén ding is echter

duidelijk. Het volgt niet uit de natuur dat aan de ene kant geld- en warenbezitters staan en aan de andere kant zij, die niets anders bezitten dan hun eigen arbeidskracht. Deze verhouding berust niet op een uit de natuur voortvloeiende basis, evenmin als op een maatschappelijke basis, die aan alle historische perioden gemeen zou zijn. Deze verhouding is kennelijk zelf het resultaat van een voorafgegane historische ontwikkeling, de uitkomst van vele economische omwentelingen, van de ondergang van een hele reeks oudere vormen van maatschappelijke productie.

Ook de economische categorieën, die wij hierboven bestudeerd hebben, dragen de sporen van hun historische ontwikkeling. In het bestaan van het product als waar zitten bepaalde historische voorwaarden opgesloten. Wil het product een waar worden, dan mag het niet worden geproduceerd als een direct bestaansmiddel voor de producent zelf. Zouden we ons onderzoek hebben uitgebreid en ons hebben beziggehouden met de vraag onder welke omstandigheden alle, of zelfs maar het grootste deel van de producten de vorm van waren aannemen, dan zouden we hebben gezien dat dit slechts gebeurt op basis van een zeer bijzondere productiewijze: de kapitalistische productiewijze. Een dergelijk onderzoek lag echter buiten het terrein van de analyse van de waar. Warenproductie en warencirculatie kunnen plaatsvinden ondanks het feit dat verreweg het grootste deel van de producten direct op de eigen behoefte is gericht en zich niet in waren omzet, het maatschappelijk productieproces dus nog lang niet in volle omvang wordt beheerst door de ruilwaarde. Het optreden van het product als waar veronderstelt een zo sterke mate van arbeidsverdeling binnen de maatschappij, dat de scheiding tussen gebruikswaarde en ruilwaarde, die bij de directe ruilhandel pas begint, reeds volledig voltooid is. Economische maatschappijvormen, die historisch gezien zeer uiteenlopen, hebben echter een dergelijk ontwikkelingsstadium gemeen.

Beschouwen we echter het geld, dan zien we dat zijn aanwezigheid een zekere graad van ontwikkeling van de warenruil vooronderstelt. De bijzondere geldvormen — louter warenequivalent, circulatiemiddel, betaalmiddel, schat en wereldgeld — wijzen, al naar gelang de verschillende omvang en de relatieve betekenis van de ene of de andere functie, op zeer uiteenlopende stadia van het maatschappelijk productieproces. De ervaring leert ons echter dat een betrekkelijk zwak ontwikkelde warencirculatie voldoende is voor het optreden van al deze geldvormen. Bij het kapitaal ligt dit anders. De historische bestaansvoorwaarden van het kapitaal vallen beslist niet samen met de circulatie van waren en geld. Het kapitaal ontstaat slechts daar, waar de bezitter van productie- en bestaansmiddelen de vrije arbeider op de markt aantreft als verkoper van zijn arbeidskracht; deze ene historische voorwaarde omvat een wereldgeschiedenis. Het verschijnen van het kapitaal kondigt derhalve een nieuw tijdperk aan in het maatschappelijk productieproces.[\[41\]](#)

We moeten deze bijzondere waar, de arbeidskracht, nu eens nader bekijken. Zij bezit, evenals alle andere waren, een waarde.[\[42\]](#) Waardoor wordt die waarde bepaald?

De waarde van de arbeidskracht wordt, evenals de waarde van iedere andere waar, bepaald door de voor de productie — dus ook voor de reproductie — van dit specifieke artikel noodzakelijke arbeidstijd. Voor zover zij waarde is, vertegenwoordigt de arbeidskracht zelf slechts een bepaalde hoeveelheid van de in haar belichaamde maatschappelijke gemiddelde arbeid. De arbeidskracht bestaat alleen als het vermogen van de levende mens. Haar productie vooronderstelt dus haar bestaan. Uitgaande van het bestaan van het individu, bestaat de productie van de arbeidskracht in zijn eigen reproductie of instandhouding. Om zich in stand te houden heeft het levende individu een bepaalde hoeveelheid bestaansmiddelen nodig. De voor de productie van de arbeidskracht noodzakelijke arbeidstijd komt dus neer op de arbeidstijd, die voor de productie van die bestaansmiddelen noodzakelijk is; anders gezegd: de waarde van de arbeidskracht is de waarde van de bestaansmiddelen, die voor de instandhouding van haar bezitter noodzakelijk zijn. De arbeidskracht realiseert zich echter

alleen in haar uitoefening, komt pas tot uiting in de arbeid. Door haar uitoefening, de arbeid, wordt echter een bepaalde hoeveelheid menselijke spieren, zenuwen, hersenen, enzovoort besteed, die weer moeten worden vervangen. Deze grotere uitgave vraagt om een grotere ontvangst.[43] Wanneer de eigenaar van de arbeidskracht vandaag heeft gewerkt, moet hij hetzelfde proces morgen, onder gelijke condities van kracht en gezondheid, kunnen herhalen. De hoeveelheid middelen van bestaan moet dus voldoende zijn om het arbeidende individu als arbeidend individu in zijn normale levensomstandigheden in stand te houden. De natuurlijke behoeften zelf — zoals voeding, kleding, verwarming, behuizing, enzovoort — verschillen naar het klimaat en de andere natuurlijke bijzonderheden van een land. Aan de andere kant is de omvang van de zogenaamde noodzakelijke behoeften, evenals de wijze waarop ze worden bevredigd, zelf het resultaat van een historische ontwikkeling en hangt derhalve grotendeels af van de trap van beschaving van een land, in het bijzonder onder andere van de voorwaarden, waaronder — en derhalve ook de gewoonten en de eisen waarmee — de klasse van vrije arbeiders zich heeft gevormd.[44] In tegenstelling tot de andere waren bezit de waardebeoordeling van de arbeidskracht dus een historisch en een zedelijk element. Voor een bepaald land en in een bepaalde periode echter is de gemiddelde omvang van de noodzakelijke middelen van bestaan gegeven.

De eigenaar van de arbeidskracht is een sterfelijk wezen. Indien dus zijn verschijning op de markt continu wil zijn — zoals de onophoudelijke omzetting van geld in kapitaal vooronderstelt —, moet de verkoper van de arbeidskracht zich vereeuwigen, ‘zoals ieder levend wezen zich vereeuwigd door de voortplanting’.[45] De arbeidskrachten, die door slijtage en dood aan de markt worden onttrokken, moeten voortdurend door ten minste een gelijk aantal nieuwe arbeidskrachten worden vervangen. De hoeveelheid bestaansmiddelen, die voor de productie van de arbeidskracht noodzakelijk is, omvat dus ook de bestaansmiddelen van de plaatsvervangers, dat wil zeggen van de kinderen van de arbeiders, opdat dit ras van bijzondere warenbezitters zich op de warenmarkt vereeuwigd.[46]

Om de algemene menselijke natuur zo te veranderen dat zij de bekwaamheid en vaardigheid voor een bepaalde tak van arbeid krijgt, dus een ontwikkelde en bijzondere arbeidskracht wordt, is een bepaalde ontwikkeling en vorming nodig, hetgeen een grotere of kleinere hoeveelheid warenequivalenten kost. De kosten van opleiding verschillen naar de minder of meer samengestelde aard van de arbeidskracht. Deze opleidingskosten, die voor de gewone arbeidskracht uiterst gering zijn, moeten dus worden meegerekend bij de bepaling van de aan haar productie bestede waarde.

De waarde van de arbeidskracht wordt gereduceerd tot een bepaalde hoeveelheid bestaansmiddelen. Deze waarde varieert dus ook met de waarde van deze bestaansmiddelen, dat wil zeggen met de duur van de arbeidstijd, die voor hun productie noodzakelijk is.

Een gedeelte van de bestaansmiddelen, zoals voor voeding, verwarming, enzovoort, wordt dagelijks verbruikt en moet dagelijks opnieuw worden vervangen. Andere bestaansmiddelen, zoals kleding, meubelen, enzovoort, worden in langere tijdsperioden versleten; zij hoeven dus pas na een langer tijdsverloop te worden vervangen. De ene soort waren moet dagelijks worden gekocht of betaald, andere soorten waren wekelijks, eens in de drie maanden, enzovoort. Hoe ook het totaal van deze uitgaven bijvoorbeeld over een jaar kan worden verdeeld, zij moeten steeds gedekt worden door het gemiddelde dagelijkse inkomen. Noemen we de waren, die dagelijks voor de productie van de arbeidskracht nodig zijn, A; die wekelijks nodig zijn B; driemaandelijks C, enzovoort, dan is het dagelijks gemiddelde van deze waren:

$$365 A + 52 B + 4 C + \\ \text{enzovoort}$$

Stel dat in deze, voor de gemiddelde dag noodzakelijke waren 6 uur maatschappelijke arbeid is vervat, dan wordt in de arbeidsdag dagelijks een halve dag maatschappelijk gemiddelde arbeid belichaamd; anders gezegd: voor de dagelijkse productie van de arbeidskracht is een halve arbeidsdag nodig. Deze, voor haar dagelijkse productie noodzakelijke hoeveelheid arbeid, vormt de dagwaarde van de arbeidskracht; anders gezegd: de waarde van de dagelijks gereproduceerde arbeidskracht. Wanneer een halve dag maatschappelijk gemiddelde arbeid eveneens door een hoeveelheid goud van 3s. of 1 daalder wordt voorgesteld, dan is een daalder de prijs, die met de dagwaarde van de arbeidskracht overeenkomt. Wanneer de bezitter van de arbeidskracht haar voor een daalder per dag aanbiedt, is haar verkoopprijs gelijk aan haar waarde en volgens onze veronderstelling betaalt de geldbezitter, die er op uit is zijn daalder in kapitaal om te zetten, deze waarde.

De uiterste of minimumgrens van de waarde van de arbeidskracht wordt bepaald door de waarde van een hoeveelheid waren, welke de drager van de arbeidskracht, de mens, dagelijks moet worden toegevoerd wil hij zijn levensproces kunnen vernieuwen; deze uiterste grens wordt dus bepaald door de waarde van de fysiek onontbeerlijke middelen van bestaan. Daalt de prijs van de arbeid tot dit minimum, dan daalt haar prijs beneden haar waarde, want op deze wijze kan de arbeidskracht zich slechts in verminkte vorm in stand houden en ontwikkelen, terwijl de waarde van iedere waar bepaald wordt door de arbeidstijd, die nodig is om een waar van normale kwaliteit te leveren.

Het getuigt van een buitengewoon goedkope sentimentaliteit wanneer men deze, uit de aard van de zaak voortvloeiende waardebepaling van de arbeidskracht, grof vindt. Dit doet Rossi bijvoorbeeld wanneer hij jammert: ‘Het arbeidsvermogen (*puissance de travail*) begrijpen, terwijl men abstraheert van de bestaansmiddelen van de arbeiders gedurende het productieproces, is een hersenschim (*être de raison*) begrijpen. Wie arbeid zegt, wie arbeidsvermogen zegt, zegt tegelijkertijd arbeider en bestaansmiddel, arbeider en arbeidsloon.’^[47] Wie arbeidsvermogen zegt, zegt geen arbeid, evenmin als iemand het over spijsvertering heeft wanneer hij spreekt over het vermogen tot spijsvertering. Voor dit laatste proces is, zoals bekend, meer nodig dan alleen maar een gezonde maag. Wie arbeidsvermogen zegt, abstraheert niet van de bestaansmiddelen, die voor zijn levensonderhoud nodig zijn. De waarde van de bestaansmiddelen wordt integendeel uitgedrukt in de waarde van het arbeidsvermogen. Wordt het arbeidsvermogen niet verkocht, dan heeft de arbeider er weinig aan; integendeel, hij zal het dan als een wrede, uit de natuur voortvloeiende noodzaak ondergaan dat zijn arbeidsvermogen een bepaalde hoeveelheid middelen van bestaan nodig heeft voor zijn productie en steeds opnieuw weer nodig heeft voor zijn reproductie. Met Sismondi ontdekt hij dan dat ‘het arbeidsvermogen... niets is wanneer het niet verkocht wordt.’^[48]

De bijzondere aard van deze specifieke waar, de arbeidskracht, brengt met zich mee dat bij het sluiten van het contract tussen koper en verkoper de gebruikswaarde van die waar nog niet werkelijk in handen van de koper is overgegaan. Evenals bij iedere andere waar werd haar waarde bepaald voordat zij in circulatie kwam, want aan de productie van de arbeidskracht werd een bepaalde hoeveelheid maatschappelijke arbeid besteed; haar gebruikswaarde wordt echter pas gerealiseerd door de later plaatsvindende krachtsinspanning. De verkoop van de kracht en haar werkelijke aanwending, dat wil zeggen haar bestaan als gebruikswaarde, vallen in tijd dus uiteen. Bij zulke waren echter,^[49] waarbij het formeel afstaan van de gebruikswaarde door de verkoop en haar werkelijke levering aan de koper in tijd gescheiden zijn, functioneert het geld meestal als betaalmiddel. In alle landen met kapitalistische productiewijze wordt de arbeidskracht pas betaald nadat zij reeds gedurende de in het koopcontract vastgestelde termijn heeft gefunctioneerd, bijvoorbeeld aan het einde van iedere week. De arbeider schiet dus overal de kapitalist de gebruikswaarde van de arbeidskracht

voor; hij laat de arbeidskracht door de koper consumeren voordat hij haar prijs betaald krijgt; de arbeider geeft de kapitalist dus overal krediet. Dat dit geven van krediet niet louter illusie is wordt niet alleen aangetoond door het nu en dan plaatsvindende verlies van het voorgeschoten loon bij faillissement van de kapitalist,^[50] maar ook door een reeks van meer duurzame gevolgen.^[51] Inmiddels doet het er voor de aard van de warenruil niet toe of het geld als koopmiddel of als betaalmiddel dienst doet. De prijs van de arbeidskracht is bij contract vastgesteld, ofschoon deze prijs — evenals de huurprijs van een huis — pas achteraf gerealiseerd wordt. De arbeidskracht is verkocht, hoewel zij pas achteraf betaald wordt. Voor een beter begrip van de verhouding is het echter nuttig er voorlopig van uit te gaan dat de bezitter van de arbeidskracht bij de verkoop telkens onmiddellijk de contractueel vastgestelde prijs ontvangt.

We kennen nu de wijze van vaststelling van de waarde, welke de bezitter van deze eigenaardige waar, de arbeidskracht, door de geldbezitter uitbetaald krijgt. De gebruikswaarde, die de geldbezitter bij de ruil verwerft, komt pas tot uiting bij het werkelijke verbruik, tijdens het proces waarbij de arbeidskracht wordt geconsumeerd. Alle dingen, die voor dit proces nodig zijn, zoals grondstoffen en dergelijke, koopt de geldbezitter op de warenmarkt en hij betaalt hiervoor de volle prijs. Het proces, waarbij arbeidskracht wordt geconsumeerd, is tegelijkertijd het productieproces van waar en van meerwaarde. De consumptie van arbeidskracht vindt, evenals de consumptie van iedere andere waar, buiten de markt of circulatiesfeer plaats. Laat ons daarom deze luidruchtige, aan de oppervlakte gelegen en voor ieders blik toegankelijke sfeer verlaten en de geldbezitter en de bezitter van arbeidskracht volgen naar de verborgen plaatsen der productie, aan de drempel waarvan te lezen staat: ‘Verboden toegang voor onbevoegden’. Hier zullen we niet alleen ontdekken hoe het kapitaal produceert, maar ook hoe het kapitaal zichzelf produceert. Het geheim van de winstmakerij moet toch ten slotte onthuld worden.

De sfeer van de circulatie of warenruil, waarbinnen koop en verkoop van arbeidskracht tot stand komt, was inderdaad een echt paradijs van de aangeboren mensenrechten. Hier heersen slechts vrijheid, gelijkheid, bezit en Bentham. Vrijheid! Immers kopers en verkopers van een waar, bijvoorbeeld de arbeidskracht, handelen slechts uit vrije wil. Als vrije personen, gelijk voor de wet, sluiten zij contracten. Het contract is het eindresultaat, waarin zij aan hun wil een gemeenschappelijke, juridische uitdrukking geven. Gelijkheid! Want zij staan slechts als warenbezitters met elkaar in betrekking en zij ruilen equivalent tegen equivalent. Bezit! Want een ieder beschikt slechts over het zijne. Bentham! Want elk van hen is het slechts om zichzelf te doen. De enige macht, die hen in een relatie samenbrengt, is hun eigenbaat, hun eigen voordeel, hun particulier belang. En juist omdat een ieder zich slechts om zichzelf en niemand zich om een ander bekommert, [Noot van de vertaler. In het Duits luidt het begin van deze zin ‘Und eben weit so jeder nur für sich und keiner für den andren kehrt...’ In de inleiding tot de door hem verzorgde *Volksausgabe* van *Das Kapital* (Stuttgart, Dietz Verlag, vierde druk, 1921, p. XXII) schrijft Kautsky dat het woord *kehrt* een anglicisme is; volgens hem komt dit van het Engelse werkwoord *to care*. Dit zou in ieder geval beter passen bij de verwijzing naar Bentham. Ik heb deze interpretatie van Kautsky overgenomen. De door Marx herziene Franse vertaling van Roy geeft: ‘Chacun ne pense qu’à lui, personne ne s’inquiète de l’autre...’. Van der Goes vertaalt het begin van deze als volgt: ‘En juist wijl ieder slechts voor zichzelf en niemand voor den ander werkt...’] werken allen — dankzij een vooraf vastgestelde harmonie der dingen of onder toezicht van een alwijze voorzienigheid — slechts tot wederzijds voordeel, tot algemeen nut en in het algemeen belang.

Bij het verlaten van deze sfeer van de eenvoudige circulatie of warenruil (aan welke sfeer de huis-, tuin — en keukenvrijhandelaar opvatting, begrip en maatstaf ontleent voor zijn oordeel over de op kapitaal en loonarbeid gebaseerde samenleving), lijkt het net of er al iets verandert in de fysionomie van onze *dramatis personae* (handelende personen). De vroegere

geldbezitter schrijdt als kapitalist vooraan en de bezitter van arbeidskracht volgt hem als zijn arbeider; de ene veelbetekenend meesmuilend en gewichtig, de ander schuw, schoorvoetend, als iemand die zijn eigen huid naar de markt heeft gebracht en nu niets anders te verwachten heeft dan — gevild te worden.

Noten:

[1] De tegenstelling tussen de macht van het grondeigendom — die berust op de persoonlijke verhouding tussen knecht en heer — en de onpersoonlijke macht van het geld komt duidelijk tot uiting in de volgende twee Franse spreekwoorden: *Nulle terre sans seigneur* en *L'argent n'a pas de maître* (Geen land zonder heer; Het geld heeft geen meester).

[2] 'Met het geld koopt men de goederen en met de goederen koopt men het geld.' Mercier de la Rivière, *L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques*, p. 543.

[3] 'Wanneer een ding gekocht wordt om het weer te verkopen, dan noemt men de hiervoor gebruikte som voorgeschoten geld; wanneer het niet gekocht wordt om te worden verkocht, dan moet het beschouwd worden als besteed geld.' James Steuart, *Works etc.*, in de door zijn zoon, Generaal Sir James Steuart verzorgde editie, London, 1801, deel I, p. 274.

[4] Mercier de la Rivière roept de mercantilisten toe: 'Men ruilt geen geld tegen geld.' (*t.a.p.*, p. 486) In een geschrift, dat *ex professo* 'handel' en 'speculatie' behandelt, kan men lezen: 'Alle handel bestaat uit het ruilen van uiteenlopende dingen; en het voordeel (voor de koopman? -M.) ontstaat juist dank zij deze verscheidenheid. Het ruilen van een pond brood tegen een pond brood zou zonder enig voordeel zijn... hierin ligt dan ook het lucratieve onderscheid tussen handel en spel, dat slechts ruil van geld tegen geld is.' Th. Corbet, *An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation explained*, London, 1841, p. 5. Ofschoon Corbet niet ziet dat G — G, geld ruilen tegen geld, niet slechts de kenmerkende vorm is van de circulatie van het handelskapitaal, maar van ieder kapitaal, geeft hij tenminste toe dat deze vorm van handel, de speculatie, de vorm van het spel bezit; maar dan komt MacCulloch en hij vindt dat kopen om te verkopen speculeren is, waardoor dus het onderscheid tussen speculatie en handel wegvalt. 'Iedere transactie, waarbij iemand goederen koopt om ze weer te verkopen, is in feite speculatie.' MacCulloch, *A Dictionary practical etc. of Commerce*, London, 1847, p. 1009. Nog veel naïever bij Pinto, de Pindarus van de Amsterdamse beurs: 'De handel is een spel (welke stelling is ontleend aan Locke -M.) en men kan dit spel niet winnen als men het speelt met bedelaars. Indien men lange tijd achtereen aan iedereen en alles verdient, zou men uit zichzelf het grootste deel van de winst weer moeten teruggeven om zodoende het spel weer opnieuw te beginnen.' Pinto, *Traité de la Circulation et du Crédit*, Amsterdam, 1771, p. 231.

[5] 'Het kapitaal splitst zich... in het oorspronkelijke kapitaal en de winst, de aanwas van het kapitaal... ofschoon in praktijk deze winst weer onmiddellijk bij het kapitaal wordt gevoegd en mét het kapitaal in beweging wordt gebracht.' F. Engels, *Umriss zu einer Kritik der Nationalökonomie*, in: 'Deutsch-Französische Jahrbücher', onder redactie van Arnold Ruge en Karl Marx, Paris, 1844, p. 99.

[6] Aristoteles stelt de chrematistiek tegenover de economie. Hij gaat uit van de economie. Voor zover de economie de kunst is om in het onderhoud te voorzien, is zij beperkt tot het verkrijgen van goederen, die noodzakelijk zijn voor het leven en voor het huishouden of die nuttig zijn voor de staat. 'De ware rijkdom bestaat uit dergelijke gebruikswaarden; want de voor een goed leven noodzakelijke omvang van dit soort bezit is niet onbeperkt. Er bestaat echter een tweede soort kunst om in het onderhoud te voorzien, die men bij voorkeur en terecht chrematistiek noemt, volgens welke er geen beperkingen schijnen te bestaan aan rijkdom en bezit. De warenhandel (de door Aristoteles gebruikte term betekent letterlijk kleinhandel en hij gebruikt deze term, omdat in die handel de gebruikswaarde overheerst -M.) behoort van nature niet tot de chrematistiek, want hier heeft de ruil slechts betrekking op

hetgeen zij zelf (koper en verkoper) nodig hebben.’ Daarom, zo verklaart Aristoteles verder, was de ruilhandel de oorspronkelijke vorm van de warenhandel, maar door de uitbreiding van de directe ruil ontstond noodzakelijkerwijs het geld. Door de ontdekking van het geld moest de ruilhandel zich wel ontwikkelen tot warenhandel en deze werd in strijd met de oorspronkelijke tendentie, gewijzigd in chrematistiek, de kunst om geld te maken. De chrematistiek nu onderscheidt zich van de economie doordat ‘voor de chrematistiek de circulatie de bron van rijkdom is. Zij schijnt om het geld te draaien, want het geld is het begin en het einde van dit soort ruil. Daarom is ook de rijkdom, zoals deze door de chrematistiek wordt nagestreefd, onbegrensd. Dit evenals iedere kunst, die geen middel tot doel maar doel op zichzelf is, in haar streven onbegrensd is, omdat zij steeds tracht het einddoel meer te benaderen, terwijl de kunst, die slechts middel tot doel is, niet onbegrensd is, aangezien het doel zelf de grens aangeeft; daarom kent de chrematistiek dan ook geen beperking van haar doel, maar is haar doel de absolute verrijking. De economie heeft wél, de chrematistiek heeft geen grens... de eerste heeft iets anders tot doel dan het geld, de andere heeft de vermeerdering van het geld tot doel... De verwarring van deze twee vormen, die in elkaar grijpen, heeft er toe geleid dat sommigen het in stand houden en het vermeerderen van het geld tot in het oneindige als het uiteindelijke doel van de economie beschouwen.’

Aristoteles, *De Republica*, Lib. I, cap. 8 en 9 passim; vertaald naar de editie van Bekker.

[7] ‘Waren (hier in de betekenis van gebruikswaarden -M.) vormen niet het uiteindelijke doel van de handeldrijvende kapitalist... geld is zijn uiteindelijk doel.’ Th. Chalmers, *On Political Economy etc.*, tweede druk, London, 1823, pp. 165, 166.

[8] ‘De koopman houdt weinig rekening met de reeds gemaakte winst, maar houdt zijn blik altijd gericht op de toekomstige winst.’ A. Genovesi, *Lezioni di Economia Civile* (1765), in de door Custodi verzorgde uitgave van de Italiaanse economen, *Parte Moderna*, deel VIII, p. 139.

[9] ‘De onlesbare hartstocht naar winst, de *auri sacra fames* (vervloekte goudhonger) zal altijd de kapitalisten leiden.’ MacCulloch, *The Principles of Political Economy*, London, 1830, p. 179. Dit inzicht verhindert MacCulloch en consorten natuurlijk niet om, wanneer de theorie hen in verlegenheid brengt (bijvoorbeeld bij de behandeling van de overproductie) in dezelfde kapitalisten goede burgers te zien, die het slechts gaat om de gebruikswaarde en die zelfs een ware geuuwhonger ontwikkelen voor laarzen, hoeden, eieren, katoentjes en andere zeer alledaagse soorten gebruikswaarden.

[10] Σψζειν is een van de kenmerkende uitdrukkingen van de Grieken voor het vergaren van schatten. Evenzo betekent het Engelse werkwoord *to save* zowel ‘redden’ als ‘sparen’.

[10a] ‘Dit oneindige, dat de dingen niet bezitten in hun rechtlijnige beweging, bezitten zij in de kringloop.’ (Galiani[t.a.p. 156]).

[11] ‘Niet de materie, maar de waarde van de materie vormt het kapitaal.’ J. B. Say, *Traité d’Economie Politique*, derde druk, Paris, 1817, deel I, p. 429.

[12] ‘Circulatiemiddelen (! -M.), die voor productieve doeleinden worden aangewend, zijn kapitaal.’ MacLeod, *The Theory and Practice of Banking*, London, 1855, deel I, c. 1., p. 55. ‘Kapitaal is waren.’ James Mill, *Elements of Political Economy*, London, 1821, p. 74.

[13] ‘Kapitaal... permanent zich vermenigvuldigende waarde.’ Sismondi, *Nouveaux Principes de l’économie Politique*, deel I, p. 89.

[14] ‘De ruil is een bewonderenswaardige transactie, waarbij beide partijen winnen — altijd (! -M.).’ Destutt de Tracy, *Traité de la Volonté et de ses effets*, Paris, 1826, p. 68. Hetzelfde boek verscheen later onder de titel *Traité d’économie Politique*.

[15] Mercier de la Rivière, t.a.p., p. 544.

[16] ‘Het doet er helemaal niets toe of een van de beide waarden geld is of dat zij beide gewone goederen zijn.’ Mercier de la Rivière, t.a.p., p. 543.

[17] ‘Niet de partijen bepalen de waarde; de waarde staat reeds vast voor de overeenkomst.’

Le Trosne, p. 906.

[18] Galiani, *Della Moneta*; in Custodi, *Parte Moderna*, deel IV, p. 244.

[19] ‘De ruil wordt nadelig voor een van de partijen, wanneer door een niet ter zake doende omstandigheid de prijs wordt verlaagd of verhoogd; de gelijkheid wordt dan aangetast, maar de aantasting vloeit voort uit deze oorzaak en niet uit de ruil.’ Le Trosne, *t.a.p.*, p. 904.

[20] ‘In wezen is de ruil een contract van gelijkheid, welke tussen waarden van gelijke grootte tot stand komt. Het is dus geen middel om zich te verrijken, aangezien men evenveel geeft als ontvangt.’ Le Trosne, *t.a.p.*, pp. 903, 904.

[21] Condillac, *Le Commerce et le Gouvernement* (1776), in de uitgave van Daire & Molinari, *Mélanges d'économie Politique*, Paris, 1847, pp. 267, 291.

[22] Zeer juist is daarom het antwoord van Le Trosne aan zijn vriend Condillac: ‘In de ontwikkelde maatschappij bestaat een dergelijke overvloed niet.’ Tegelijkertijd drijft hij de spot met hem door op te merken dat, ‘indien beide partijen evenveel meer voor evenveel minder krijgen, zij beiden evenveel krijgen.’ Aangezien Condillac niet het minste begrip heeft van het wezen van de ruilwaarde, is hij de geschikte zegsman van de hooggeleerde heer Wilhelm Roscher voor diens eigen kinderlijke ideeën. Zie zijn *Die Grundlagen der Nationalökonomie*, derde druk, 1858.

[23] S. P. Newman, *Elements of Political Economy*, Andover/New York, 1835, p. 175.

[24] ‘Door verhoging van de nominale waarde van de producten... (worden) de verkopers niet rijker... want wat zij als verkopers winnen, is precies zoveel als zij als kopers besteden.’ *The Essential Principles of the Wealth of Nations etc.*, London, 1797, p. 66.

[25] ‘Wanneer men gedwongen is voor 18 livres een hoeveelheid product te leveren welke 24 livres waard is, zal men — als men dat geld gebruikt om te kopen — voor die 18 livres evenveel krijgen als men voor 24 livres betaalde.’ Le Trosne, *t.a.p.*, p. 897.

[26] ‘Iedere verkoper kan dus niet steeds zijn waren duurder maken zonder ook steeds een hogere prijs te betalen voor de waren van andere verkopers; en om dezelfde reden kan niet iedere consument steeds minder betalen voor wat hij koopt zonder zich neer te leggen bij een overeenkomstige lagere prijs van de dingen, die hij verkoopt.’ Mercier de la Rivière, *t.a.p.*, p. 555.

[27] R. Torrens, *An Essay on the Production of Wealth*, London, 1821, p. 349.

[28] ‘Het denkbeeld dat winsten door de consumenten worden betaald is stellig volkomen absurd. Wie zijn de consumenten?’ G. Ramsay, *An Essay on the Distribution of Wealth*, Edinburgh, 1836, p. 183.

[29] ‘Als het iemand aan kopers ontbreekt, geeft de heer Malthus hem dan de raad iemand anders te betalen opdat die persoon zijn goederen kan afnemen?’ Dit vroeg een verontwaardigde aanhanger van Ricardo aan Malthus, die — evenals zijn leerling, de paap Chalmers — de klasse van louter kopers of consumenten economisch verheerlijkt. Zie: *An Inquiry into those principles respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus etc.*, London, 1821, p. 55.

[30] Destutt de Tracy, ondanks dat — of wellicht juist omdat — hij *Membre de l'Institut* was, is de tegenovergestelde mening toegedaan. De industriële kapitalisten, zo zegt hij, maken hun winsten doordat ‘zij alles duurder verkopen dat het hen gekost heeft te produceren. En aan wie verkopen zij? In de eerste plaats aan elkaar,’ *T.a.p.*, p. 239.

[31] ‘De ruil tussen twee gelijke waarden doet de hoeveelheid bestaande waarde in de samenleving niet toe- of afnemen. De ruil van twee ongelijke waarden... verandert evenmin iets aan het totaal van de maatschappelijke waarde, hoewel deze ruil aan de rijkdom van de één toevoegt wat aan de rijkdom van de ander wordt ontnomen.’ J. B. Say, *t.a.p.*, deel II, pp. 443, 444. Say, die zich natuurlijk niet bekommert om de consequenties van het hier gestelde, ontleent deze zinnen vrijwel letterlijk aan de fysiocraten. De wijze waarop hij hun, in zijn tijd in vergetelheid geraakte geschriften ter vermeerdering van zijn eigen ‘waarde’ uitbuit, wordt

aan de hand van het volgende voorbeeld wel duidelijk. De ‘beroemdste’ zin van de heer Say ‘*On n’achète des produits qu’avec des produits*’ (t.a.p., deel II, p. 438) (Men koopt producten slechts met producten) luidt in het fysiocratische origineel: ‘*Les productions ne se paient qu’avec des productions*’ (Le Trosne, t.a.p., p. 899) (Het product wordt slechts met het product betaald).

[32] ‘Ruil verleent helemaal geen waarde aan producten.’ F. Wayland, *The Elements of Political Economy*, Boston, 1843, p. 168.

[33] ‘De handel zou onmogelijk zijn indien hij geregeld werd door middel van onveranderlijke equivalenten.’ G. Opdyke, *A Treatise on Political Economy*, New York, 1851, pp. 66-69. ‘Het verschil tussen reële waarde en ruilwaarde berust op de omstandigheid, dat de waarde van een ding verschilt van het zogenaamde equivalent dat in de handel voor dat ding wordt gegeven, dat wil zeggen dat dit equivalent geen equivalent is.’ F. Engels, t.a.p., pp. 95, 96.

[34] Benjamin Franklin, *Works*, deel II, in de editie van Sparks in *Positions to be examined concerning National Wealth*. p. 376

[35] Aristoteles, t.a.p., cap. 10. [p. 17]

[36] ‘Onder de gewone omstandigheden van de markt wordt winst niet door ruil verkregen. Zou de winst niet vóór de transactie hebben bestaan, dan zou zij ook niet daarna kunnen bestaan.’ Ramsay, t.a.p., p. 184.

[37] Na de reeds gegeven uiteenzettingen begrijpt de lezer dat dit slechts betekent dat de vorming van kapitaal mogelijk moet zijn, ook als de prijs van de waren gelijk is aan de waarde van de waren. De vorming van kapitaal kan niet worden verklaard uit de afwijking van de warenprijs van de warenwaarde. Indien prijs en waarde werkelijk van elkaar afwijken, moet men eerst de prijs herleiden tot de waarde, dat wil zeggen van deze omstandigheid afzien als een toevallige factor ten einde het verschijnsel van de vorming van kapitaal op basis van de warenruil in zijn zuivere vorm te begrijpen en de waarneming van het verschijnsel niet te vertroebelen door storende en voor het eigenlijke verloop van het proces niet ter zake dienende bijkomstige omstandigheden. Men weet trouwens dat deze herleiding geenszins een louter wetenschappelijke procedure is. De voortdurende schommelingen van de marktprijs, de stijgingen en dalingen, compenseren elkaar, heffen elkaar onderling op en leiden tot de gemiddelde prijs, welke hun verborgen regel is. Door deze regel wordt bijvoorbeeld de koopman of de industrieel in een onderneming, waarbinnen de productie een grote tijdsruimte omvat, geleid. Hij weet dan dat, beschouwd over een lange periode, de waren niet werkelijk beneden of boven hun prijzen worden verkocht, maar tegen hun gemiddelde prijs. Zo het belangeloze denken ooit zijn belangstelling kon hebben, dan diende hij het probleem van de vorming van het kapitaal als volgt te stellen: Hoe kan kapitaal ontstaan wanneer de prijzen worden geregeld door de gemiddelde prijs, dat wil zeggen in laatste instantie door de waarde van de waar? Ik zeg ‘in laatste instantie’, omdat de gemiddelde prijzen niet direct samenvallen met de waardegrootten van de waren, zoals A. Smith, Ricardo, e.a. meenden.

[38] ‘In de vorm van geld... brengt kapitaal geen winst voort.’ Ricardo, *Principles of Political Economy*, p. 267.

[39] In de encyclopedieën over de klassieke Oudheid kan men vaak de nonsens lezen dat in de Antieke wereld het kapitaal volledig ontwikkeld was, ‘behalve dat de vrije arbeider en het kredietwezen ontbraken’. Ook de heer Mommsen begaat in zijn *Römische Geschichte* de ene vergissing na de andere.

[40] In verschillende landen is daarom een wettelijk maximum vastgesteld voor de duur van het arbeidscontract. Bij alle volkeren met vrije arbeid bestaan wettelijke regelingen ten aanzien van de opzegging van het contract. In verschillende landen, in het bijzonder in Mexico (voor de Amerikaanse Burgeroorlog ook in de van Mexico afgenomen gebieden en, in een andere vorm, in de Donau provinciën tot aan de revolutie van Kusa) gaat de slavernij

verborgen achter de vorm van pandelingschap. Door middel van voorschotten, die in arbeid moeten worden afgelost en die van de ene generatie worden overgedragen op de andere, wordt niet slechts de individuele arbeider, maar ook zijn gezin in feite het eigendom van andere personen en gezinnen. Juarez had het pandelingschap afgeschaft; de zogenaamde keizer Maximiliaan voerde het weer in bij een decreet, dat in het Huis van Afgevaardigden in Washington zeer terecht werd veroordeeld als het decreet, waarbij de slavernij in Mexico weer werd ingevoerd. 'Ik kan het gebruik van mijn eigen lichamelijke en geestelijke bekwaamheden en vermogens tijdelijk aan anderen afstaan, omdat zij door deze tijdsbeperking in een uitwendige verhouding staan tot het geheel van mijn wezen en persoonlijkheid. Zou ik het geheel van de in mijn arbeid gerealiseerde tijden totaliteit van mijn productie afstaan, dan zou ik het wezenlijke daarvan, mijn algemene werkzaamheid en werkelijkheid, mijn persoonlijkheid tot het eigendom van anderen maken.' Hegel, *Philosophie des Rechts*, Berlin, 1840, p. 104, § 67.

[41] Het kapitalistische tijdperk wordt dus gekenmerkt door het feit dat de arbeidskracht voor de arbeider zelf de vorm aanneemt van een hem toebehorende waar, zijn arbeid dus de vorm krijgt van loonarbeid. Bovendien wordt pas vanaf dit moment de ware vorm van de arbeidsproducten algemeen.

[42] 'De waarde van een man is, evenals van alle andere dingen, zijn prijs, dat wil zeggen zoveel als gegeven zou worden voor het gebruik van zijn kracht.' Th. Hobbes, *Leviathan*; in de door Molesworth verzorgde uitgave van de *Works*, London, 1839-44, deel III, p. 76.

[43] De oud-Romeinse *villicus*, die als beheerder aan het hoofd stond van de landbouwsclaven, ontving, 'omdat zijn arbeid minder zwaar is dan die van de knechten, kleinere porties dan zij kregen'. Th. Mommsen, *Römische Geschichte*, 1856, p. 810.

[44] Vergelijk: W. Th. Thornton, *Overpopulation and its Remedy*, London, 1846.

[45] Petty.

[46] 'Zijn (de arbeid) natuurlijke prijs... bestaat uit die hoeveelheid levensbehoeften en geriefelijkheden des levens welke, gezien de aard van het klimaat en de gewoonten van het land, noodzakelijk zijn om te voorzien in het onderhoud van de arbeider en om hem in staat te stellen een zodanig gezin groot te brengen, dat op de markt een onverminderd aanbod van arbeid blijft bestaan.' R. Torrens, *An Essay on the external Corn Trade*, London, 1815, p. 62. Het woord arbeid wordt hier ten onrechte gebruikt voor arbeidskracht.

[47] Rossi, *Cours d'économie politique*, Bruxelles, 1842, pp. 370, 371.

[48] Sismondi, *Nouveaux principes d'économie politique*, deel I, p. 113.

[49] 'Alle arbeid wordt betaald na beëindiging ervan.' *An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.*, p. 104. 'Het handelskrediet moest een aanvang nemen op het moment dat de arbeider, de eerste werker aan de productie, dankzij zijn besparingen op zijn loon kon wachten tot het einde van de week, van twee weken, van de maand, van het kwartaal, enzovoort.' Ch. Ganilh, *Des Systèmes de l'économie Politique*, tweede druk, Paris, 1821, deel I, p. 150.

[50] 'De arbeider levert zijn werkzaamheid,' maar Storch voegt er slim aan toe: hij 'riskeert niets', behalve 'zijn loon te verliezen... de arbeider draagt geen materie over'. *Cours d'économie Politique*, Petersburg, 1815, deel II, pp. 36, 37.

[51] Een voorbeeld hiervan. In Londen bestaan twee soorten bakkers, de *full priced*, die het brood tegen de volle waarde verkopen en de *undersellers*, die het beneden deze waarde verkopen. Meer dan $\frac{3}{4}$ van het totale aantal bakkers behoort tot de laatste groep. (p. XXXII van het *Report* van de regeringscommissaris H. S. Tremenheere over de *Grievances complained of by the journeymen bakers etc.*, London, 1862) Deze *undersellers* verkopen bijna zonder uitzondering brood, dat vervalst is door bijmenging van aluin, zeep, parelas, kalk, steengruis uit Derbyshire en andere soortgelijke aangename, voedzame en gezonde ingrediënten. (Zie het hierboven geciteerde blauwboek; zie ook het rapport van het *Committee*

of 1855 on the Adulteration of Bread en: Dr. Hassel, *Adulterations Detected*, tweede druk, London, 1861). Voor de commissie van 1855 verklaarde Sir John Gordon dat ‘ten gevolge van deze vervalsingen de arme, die van twee pond brood per dag leeft, thans niet het vierde deel van de voedingsstoffen werkelijk verkrijgt, afgezien van de schadelijke gevolgen voor zijn gezondheid’. Als reden, waarom ‘een zeer groot deel van de arbeidersklasse’ — ofschoon wel op de hoogte van de vervalsingen — toch aluin, steengruis, enzovoort op de koop toeneemt, geeft Tremenheere (*t.a.p.*, p. XLVIII) dat het voor hen ‘een noodzakelijk iets is van de bakker of de kruidenier brood te nemen zoals deze belooft het hen te geven.’ Aangezien zij pas aan het einde van de werkweek worden betaald, kunnen zij ook ‘pas aan het einde van de week het gedurende die week door hun gezin verbruikte brood betalen’; Tremenheere voegt hieraan — uitspraken van getuigen citerend — toe: ‘Het is algemeen bekend, dat het uit deze mengsels samengesteld brood opzettelijk voor deze vorm van verkoop wordt vervaardigd.’ ‘In vele Engelse plattelandsgebieden (maar nog meer in de Schotse -M.) wordt het arbeidsloon om de 14 dagen en zelfs maandelijks uitbetaald. Door deze lange betalingstermijnen moet de landarbeider zijn waren op krediet kopen... Hij moet hogere prijzen betalen en hij is in feite gebonden aan de winkel, die hem op de pof verkoopt. Zo kost hem bijvoorbeeld in Honingham in Wilts, waar de lonen maandelijks worden uitbetaald, hetzelfde meel 2s.4d. per stone, waarvoor hij elders 1s.10d. betaalt.’ *Sixth Report on Public Health by The Medical Officer of the Privy Council etc.*, 1864, p. 264. ‘De hand-katoendrukkers uit Paisley en Kilmamock (Westschotland) dwongen in 1853 door een staking een verkorting af van de betalingstermijn van een maand tot 14 dagen.’ *Reports of the Inspectors of Factories for 31st of October 1853*, p. 34. Als een andere, aardige ontwikkeling van het krediet, dat door de arbeider aan de kapitalist wordt gegeven, kan men de methode beschouwen van vele Engelse bezitters van kolenmijnen. Volgens deze methode wordt de arbeider pas aan het einde van de maand betaald en krijgt hij in de tussentijd voorschotten van de kapitalist, vaak in de vorm van waren, waarvan de prijs ver boven de marktprijs ligt (*truck system*). ‘Het is bij de mijnneigenaars een algemeen gebruik eens per maand te betalen en aan het einde van iedere tussenliggende week aan hun werklieden een voorschot te geven. Het geld wordt hen in de winkel (bedoeld wordt de *Tommy shop*, dat wil zeggen de winkel, die van de mijnneigenaar is - M.) gegeven, zodat zij het met de ene hand ontvangen en het met de andere uitgeven.’ *Children’s Employment Commission. Third Report*, London, 1864. p. 38, noot 192.

Afdeling III. De productie van absolute meerwaarde

Het arbeidsproces en het proces van meerwaardevorming

1. Het arbeidsproces

Het gebruik van de arbeidskracht is de arbeid zelf. De koper van de arbeidskracht consumeert de arbeidskracht door haar verkoper te laten werken. De laatste wordt hierdoor in feite een werkzame arbeidskracht, hetgeen hij voordien slechts in potentie was. Om zijn arbeid in waren om te zetten moet hij die arbeid in de eerste plaats in gebruikswaarden omzetten, zaken die tot bevrediging van de een of andere behoefte dienen. De kapitalist laat

de arbeider dus een bijzondere gebruikswaarde, een bepaald artikel, voortbrengen. De algemene aard van de productie van gebruikswaarden of goederen ondergaat geen verandering door de omstandigheid, dat die productie ten bate van de kapitalist en onder diens toezicht plaatsvindt. Het arbeidsproces dient dus allereerst onafhankelijk van enige bepaalde maatschappelijke vorm te worden beschouwd.

De arbeid is in de eerste plaats een proces, dat tussen mens en natuur plaatsvindt; een proces, waarbij de mens zijn stofwisseling met de natuur door middel van zijn eigen activiteit tot stand brengt, regelt en controleert. Hij treedt tegenover de natuurstof zelf als een natuurmacht op. De bij zijn lichaam behorende natuurkrachten, armen en benen, hoofd en handen, stelt hij in beweging om zich de natuurstof toe te eigenen in een vorm, die bruikbaar is voor zijn eigen leven. Door zodoende de natuur rondom hem te bewerken en te veranderen, verandert hij tegelijkertijd zijn eigen aard. Hij brengt de sluimerende, potentiële krachten tot ontwikkeling en hij onderwerpt het spel van deze krachten aan zijn eigen wil. We houden ons hier niet bezig met de eerste dierlijke, instinctmatige vormen van arbeid. Er ligt een onmetelijke lengte van dagen tussen de toestand, waarin de arbeider op de warenmarkt optreedt als verkoper van zijn eigen arbeidskracht en de toestand, waarin de menselijke arbeid zich nog niet ontdaan had van zijn eerste, instinctmatige vorm. We gaan uit van een vorm van arbeid, zoals deze uitsluitend bij de mensen voorkomt. Een spin verricht werkzaamheden, die lijken op die van een wever; een bij doet door het bouwen van zijn honingraat menig menselijke architect beschaamd staan. De slechtste architect onderscheidt zich echter al direct van de beste bij doordat hij de cellen in zijn gedachten heeft gebouwd voordat hij ze in werkelijkheid vormde. Aan het einde van het arbeidsproces komt een resultaat te voorschijn, dat van het begin af aan in de fantasie van de arbeider, dus ideëel reeds aanwezig was. Niet alleen dat hij een vormverandering van het natuurlijke tot stand brengt, hij realiseert in het natuurlijke tevens zijn doel, een doel dat hij kent, dat als een wet zijn wijze van handelen bepaalt en waaraan hij zijn wil moet onderwerpen. En deze onderwerping is niet een op zichzelf staande handeling. Behalve de inspanning van de organen, die werken, is voor de gehele duur van de arbeid de aanwezigheid van de doelbewuste wil — die zich als oplettendheid manifesteert — nodig en dit des te meer naarmate die arbeid door zijn inhoud en door de wijze van uitvoering de arbeider minder boeit, hij dus minder van die arbeid geniet als spel van zijn eigen lichamelijke en geestelijke krachten.

De enkelvoudige factoren van het arbeidsproces zijn: de doelmatige werkzaamheid of de arbeid zelve; het voorwerp van de arbeid; het middel van de arbeid.

De aarde (waaronder economisch ook het water wordt begrepen), zoals deze de mensen oorspronkelijk voorzag van proviand, van middelen van bestaan die kant en klaar waren,^[1] is zonder toedoen van de mens als het algemene voorwerp van de menselijke arbeid aanwezig. Alle zaken, die door de arbeid slechts worden gescheiden van het directe verband met het geheel van de aarde, zijn door de natuur gegeven arbeidsvoorwerpen. Bijvoorbeeld de vis, die gescheiden van zijn element, het water, gevangen wordt; het hout, dat in het oerwoud wordt geveld; het erts, dat van zijn aders wordt afgebroken. Is daarentegen het arbeidsvoorwerp om zo te zeggen door vroegere arbeid reeds gefiltreerd, dan noemen we het grondstof, bijvoorbeeld het reeds losgemaakte erts, dat nu wordt gewassen. Alle grondstof is arbeidsvoorwerp, maar niet elk arbeidsvoorwerp is grondstof. Het arbeidsvoorwerp is pas grondstof wanneer het reeds een door arbeid tot stand gebrachte verandering heeft ondergaan.

Het arbeidsmiddel is een ding of een samenstel van dingen, dat door de arbeider tussen zichzelf en het arbeidsvoorwerp wordt geschoven en dat als geleider van zijn activiteit tegenover dat voorwerp dient. Hij maakt gebruik van de mechanische, fysische en chemische eigenschappen van de dingen ten einde ze als machtsmiddelen in overeenstemming met zijn doel op andere zaken toe te passen.^[2] Afgezien van de toe-eigening van bestaansmiddelen die reeds kant en klaar zijn (bijvoorbeeld vruchten), waarbij de eigen lichaamsorganen van de

arbeider als arbeidsmiddel dienst doen, is het voorwerp, waarvan de arbeider zich rechtstreeks meester maakt, geen arbeidsvoorwerp, maar arbeidsmiddel. Op deze wijze wordt de natuur zelf orgaan van zijn activiteit, een orgaan dat hij aan zijn eigen lichaamsorganen toevoegt, waardoor — ondanks de bijbel — zijn natuurlijke gedaante wordt vergroot. Zoals de aarde zijn oorspronkelijke provisiekamer is, is zij ook zijn oorspronkelijk magazijn van arbeidsmiddelen. De aarde levert hem bijvoorbeeld de steen, waarmee hij gooit, wrijft, perst, snijdt, enzovoort. De aarde zelf is een arbeidsmiddel, hoewel, wil zij als arbeidsmiddel in de landbouw dienst doen, een hele reeks andere arbeidsmiddelen én een reeds betrekkelijk hoge graad van ontwikkeling van de arbeidskracht worden verondersteld aanwezig te zijn.^[3] Zodra het arbeidsproces ook maar enigszins ontwikkeld is, zijn reeds bewerkte arbeidsmiddelen nodig. In de oudste mensenhollen vinden we uit steen vervaardigde werktuigen en wapens. Naast bewerkt steen, hout, been en schelpen speelt in het begin van de geschiedenis der mensheid het getemde — dus zelf reeds door arbeid veranderde — en geteelde dier de belangrijkste rol als arbeidsmiddel.^[4] Het gebruik en de schepping van arbeidsmiddelen kenmerken — hoewel in de kiem reeds eigen aan bepaalde diersoorten — het specifiek menselijke arbeidsproces; daarom definieert Franklin de mens als *a toolmaking animal*, een dier dat werktuigen maakt. Dezelfde betekenis, die de overblijfselen van de beenderen bezit voor de kennis van de uitgestorven diersoorten, bezitten de overblijfselen van de arbeidsmiddelen voor de beoordeling van verdwenen economische maatschappijvormen. De economische tijdperken onderscheiden zich onderling niet door wat gemaakt werd, maar hoe, met welke arbeidsmiddelen gewerkt werd.^[5] De arbeidsmiddelen zijn niet slechts graadmeters voor de ontwikkeling van de menselijke arbeidskracht, maar ook indicatoren voor de menselijke verhoudingen waaronder gewerkt wordt. Onder de arbeidsmiddelen vormen de mechanische (die men, als geheel gezien, het beender- en spierenstelsel van de productie zou kunnen noemen) duidelijker kenmerken voor de bepaling van een maatschappelijk productietijdvak dan de arbeidsmiddelen welke, zoals bijvoorbeeld buizen, vaten, manden, kruiken, enzovoort, slechts dienen als reservoirs van het arbeidsvoorwerp en waarvan het geheel in het algemeen kan worden aangeduid als het vaatstelsel van de productie. Pas in de chemische industrie spelen zij een belangrijke rol.^[5a]

In ruimere betekenis telt het arbeidsproces behalve de zaken, via welke de werking van de arbeid op het arbeidsvoorwerp tot stand komt en die dus op de een of andere manier dienen als geleiders van de werkzaamheid, ook tot zijn middelen alle materiële voorwaarden, zonder welke het proces helemaal niet kan plaatsvinden. Deze arbeidsmiddelen nemen niet direct deel aan het proces, maar zonder deze kan het proces helemaal niet of slechts onvolkomen verlopen. Het algemene arbeidsmiddel van dit soort is wederom de aarde zelf, want de aarde geeft aan de arbeider de *locus standi* (de plaats, waarop hij staat) en aan zijn activiteit het terrein van zijn handelingen (*field of employment*). Arbeidsmiddelen van dit soort, die reeds door arbeid tot stand zijn gebracht, zijn bijvoorbeeld werkplaatsen, kanalen, wegen enzovoort.

In het arbeidsproces brengt de activiteit van de mens met behulp van het arbeidsmiddel een van te voren gewenste verandering van het arbeidsvoorwerp tot stand. Het proces eindigt met het product. Dit product is een gebruikswaarde, een door verandering van vorm aan menselijke behoeften aangepaste natuurstof. De arbeid is één geworden met zijn voorwerp. De arbeid is materie geworden en het voorwerp is verarbeid. Wat aan de kant van de arbeiders in de vorm van beweging te voorschijn kwam, verschijnt nu aan de zijde van het product als eigenschap van rust, in de vorm van het zijn. Hij heeft gesponnen en het product is een weefsel.

Beschouwt men het gehele proces vanuit het resultaat, het product, dan verschijnen beide, arbeidsmiddel en arbeidsvoorwerp, als productiemiddel^[6] en de arbeid zelf als productieve arbeid.^[7]

Evenals een gebruikswaarde als product uit het arbeidsproces te voorschijn komt, gaan andere gebruikswaarden — producten van vroegere arbeidsprocessen — als productiemiddelen in dit arbeidsproces op. Dezelfde gebruikswaarde, die het product is van de ene arbeid, is het productiemiddel voor de andere arbeid. Producten zijn dus niet alleen resultaat, maar tevens voorwaarde van het arbeidsproces.

Uitgezonderd de extractieve industrie, die haar arbeidsvoorwerp in de natuur aantreft, zoals mijnbouw, jacht, visserij, enzovoort (de landbouw alleen voor zover deze in eerste instantie de maagdelijke bodem zelf voortbrengt), wordt in alle takken van industrie een voorwerp bewerkt, dat grondstof is, dat wil zeggen een arbeidsvoorwerp, dat reeds door arbeid gefiltreerd is, dus zelf al product is van arbeid. Bijvoorbeeld het zaad in de landbouw. Planten en dieren, die men pleegt te beschouwen als voortbrengselen van de natuur, zijn niet slechts de producten van arbeid, welke wellicht het afgelopen jaar werd verricht, maar in hun huidige vorm de producten van een verandering, die onder menselijke controle door menselijke arbeid van vele generaties tot stand is gekomen. Wat echter de arbeidsmiddelen in het bijzonder aangaat: verreweg het grootste deel ervan toont bij de meest oppervlakkige beschouwing de sporen van arbeid uit het verleden.

De grondstof kan de voornaamste substantie van een product uitmaken of bij de vorming van het product slechts als hulpstof worden gebruikt. De hulpstof wordt door het arbeidsmiddel verbruikt, zoals steenkool door de stoommachine, olie door het rad, hooi door het trekpaard; of de hulpstof wordt aan de grondstof toegevoegd ten einde een materiële verandering te bewerkstelligen, zoals chloor aan het ongebleekte linnen, kolen aan het ijzer, kleurstof aan de wol; of de hulpstof dient als steun voor de arbeidsverrichting zelf, bijvoorbeeld de stoffen die worden verbruikt voor de verlichting en verwarming van de werkplaats. In de chemische industrie verdwijnt het onderscheid tussen hoofdstof en hulpstof, omdat geen der gebruikte grondstoffen als substantie in het product weer te voorschijn komt.^[8]

Aangezien ieder ding velerlei eigenschappen bezit en dus op verschillende manieren nuttig kan worden aangewend, kan een en hetzelfde product de grondstof vormen voor zeer uiteenlopende arbeidsprocessen. Graan bijvoorbeeld is grondstof voor de molenaar, de fabrikant van stijfsel, de jeneverstoker, de veefokker, enzovoort. Als zaad wordt het graan grondstof voor zijn eigen productie. Zo komt steenkool als product uit de mijnindustrie voort en gaat er als productiemiddel in op.

In hetzelfde arbeidsproces kan hetzelfde product als arbeidsmiddel en als grondstof dienst doen. Bijvoorbeeld in de vetweiderij, waar het vee, de bewerkte grondstof, tevens middel is voor de bereiding van mest.

Een product dat zich in een voor directe consumptie geschikte vorm bevindt kan opnieuw de grondstof vormen voor een ander product, bijvoorbeeld druiven als grondstof voor wijn. Anderzijds is het mogelijk dat de arbeid zijn product levert in een vorm, waarin het slechts als grondstof weer bruikbaar is. Grondstof in deze vorm noemt men halffabricaat en zou men beter trapsgewijs fabricaat kunnen noemen, zoals bijvoorbeeld katoen, draad, garen, enzovoort. De oorspronkelijke grondstof kan, ofschoon zelf al product, een gehele reeks van uiteenlopende processen hebben doorlopen, waarin zij in steeds andere gedaante opnieuw als grondstof dienst doet, tot aan het laatste arbeidsproces, dat het product aflevert als een afgewerkt bestaansmiddel of arbeidsmiddel.

We zien dus dat het antwoord op de vraag of een gebruikswaarde dienst doet als grondstof, arbeidsmiddel of product geheel en al afhankelijk is van zijn specifieke functie in het arbeidsproces, van de plaats die zij in dat proces inneemt; verandert deze plaats, dan verandert ook deze functie.

Producten verliezen dus door hun optreden als productiemiddel in nieuwe arbeidsprocessen het karakter van product. Zij functioneren nog slechts als concrete factoren van de levende

arbeid. De spinner behandelt het spinnewiel slechts als middel waarmee hij spint en het vlas slechts als voorwerp dat hij spint. Zeer zeker kan men niet zonder spinmateriaal en zonder spinnewiel spinnen. Bij het begin van het spinnen gaat men uit van hun aanwezigheid. Maar voor dit proces zelf doet het er niet toe dat vlas en spinnewiel producten zijn van vroegere arbeid, evenals het er bij het voeden niet toe doet dat brood het product is van vroegere arbeid van de boer, de molenaar, de bakker, enzovoort. Integendeel: wanneer in het arbeidsproces de productiemiddelen hun kenmerk van producten van vroegere arbeid doen gelden, dan komt dat door hun gebreken. Een mes dat niet snijdt, garen dat voortdurend breekt, enzovoort brengen ons de messenmaker A en de garens spinner B levendig voor de geest. Bij het goede product is de herinnering aan het feit, dat de mogelijkheden voor het gebruik werden bewerkstelligd door vroegere arbeid, verdwenen.

Een machine, die in het arbeidsproces geen dienst doet, is nutteloos. Bovendien valt zij ten prooi aan het vernietigende geweld van de natuurlijke stofwisseling. Het ijzer verroest, het hout vermolmt. Garen, dat niet voor weven of breien wordt gebruikt, is bedorven katoen. De levende arbeid moet deze dingen grijpen, hen uit de doodsslaap wekken, hen omzetten van slechts potentiële in werkelijke en bruikbare gebruikswaarden. Aangetast door het vuur van de arbeid, door de arbeid toegeëigend tot hun theoretische en praktische functies in het proces beziel, worden zij weliswaar óók verteerd, maar op een doelmatige wijze, als vormingselementen van nieuwe gebruikswaarden, van nieuwe producten, die in staat zijn te dienen als middelen van bestaan voor de individuele consumptie of als productiemiddelen in het nieuwe arbeidsproces.

Indien dus de aanwezige producten niet slechts resultaat, maar ook bestaansvoorwaarde zijn van het arbeidsproces, is anderzijds hun opneming in dat proces, dus hun contact met de levende arbeid, het enige middel om deze producten van vroegere arbeid als gebruikswaarden te handhaven en te realiseren.

De arbeid verbruikt zijn stoffelijke elementen (voorwerp en middel), verteert hen en derhalve is het een consumptieproces. Deze productieve consumptie onderscheidt zich van de individuele consumptie, doordat de laatste de producten verteert als bestaansmiddel van het levende individu, de eerste als bestaansmiddel van de arbeid van de werkzame arbeidskracht. Het product van de individuele consumptie is dus de consument zelf; het resultaat van de productieve consumptie is een product, dat van de consument te onderscheiden is.

Voor zover arbeidsmiddel en arbeidsvoorwerp zelf reeds producten zijn, verteert de arbeid producten ten einde producten voort te brengen of verbruikt de arbeid producten als productiemiddel om producten voort te brengen. Zoals het arbeidsproces zich oorspronkelijk alleen afspeelde tussen de mens en de aarde (welke laatste zonder toedoen van de mens aanwezig is), op dezelfde wijze gebruikt hij nog steeds productiemiddelen, die door de natuur worden gegeven en die geen verbindingen zijn van natuurstof en menselijke arbeid.

Het arbeidsproces, zoals we dit in zijn eenvoudige en abstracte factoren hebben ontbonden, is een doelmatige activiteit om te komen tot vervaardiging van gebruikswaarden, aanpassing van het natuurlijke aan menselijke behoeften, algemene voorwaarde voor de stofwisseling tussen mens en natuur, eeuwige en natuurlijke voorwaarde van het menselijk leven en daardoor onafhankelijk van iedere vorm van dit leven, sterker nog: aan alle maatschappelijke vormen gemeen. Daarom was het niet nodig de arbeider in zijn verhouding tot de andere arbeiders te plaatsen. Het was voor ons voldoende om de mens en zijn arbeid aan de ene kant te zien en de natuur en zijn stoffen aan de andere kant. Zomin men aan de tarwe kan proeven wie het verbouwd heeft, kan men aan het proces zien onder welke voorwaarden het zich heeft voltrokken: onder de wrede zweep van de slavenoppasser of onder het angstige oog van de kapitalist, of Cincinnatus het arbeidsproces verricht door de bebouwing van zijn lapje grond, of de wilde die met een steen een wild beest velt.**[9]**

Laten we terugkeren tot onze kapitalist in sp . Wij verlieten hem nadat hij op de warenmarkt alle factoren had gekocht, die voor het arbeidsproces nodig waren: de stoffelijke factoren of productiemiddelen en de persoonlijke factor of arbeidskracht. Met de sluwe blik van een kenner heeft hij productiemiddelen en arbeidskrachten uitgezocht, die voor zijn soort zaak — spinnerij, schoenenfabriek, enzovoort — geschikt zijn. Onze kapitalist gaat nu de door hem gekochte waar, de arbeidskracht, consumeren, dat wil zeggen: hij laat de drager van de arbeidskracht, de arbeider, door arbeid de productiemiddelen consumeren. Het algemene karakter van het arbeidsproces verandert natuurlijk niet door het feit dat de arbeider dit proces voor de kapitalist in plaats van voor zichzelf verricht. Maar ook de specifieke wijze, waarop men laarzen maakt of garen spint, kan aanvankelijk door de tussenkomst van de kapitalist niet veranderen. Hij moet beginnen de arbeidskracht te nemen zoals deze op de markt aanwezig is; hij moet dus ook genoeg nemen met diens arbeid, zoals die voortkwam uit de periode, toen er nog geen kapitalisten waren. De verandering van de productiewijze zelf door de onderwerping van de arbeid aan het kapitaal kan pas later tot stand komen en moeten we dus ook pas later bestuderen.

Het arbeidsproces, zoals dat plaatsvindt als consumptieproces van arbeidskracht door de kapitalist, vertoont nu twee bijzondere fenomenen.

De arbeider, wiens arbeid de kapitalist toebehoort, werkt onder toezicht van de kapitalist. De kapitalist ziet er op toe dat de arbeid op juiste wijze plaatsvindt, dat de productiemiddelen op doelmatige wijze worden aangewend, dus dat geen grondstof verspild wordt, en dat het arbeidsmiddel wordt ontzien, dat wil zeggen slechts in zulke mate wordt aangetast als zijn gebruik bij de arbeid noodzakelijk maakt.

In de tweede plaats is het product eigendom van de kapitalist en niet van de directe producent, de arbeider. De kapitalist betaalt bijvoorbeeld de waarde van een dag arbeidskracht. Zoals bij iedere andere waar, die hij voor een dag huurt (bijvoorbeeld een paard), behoort aan hem het gebruik van de arbeidskracht voor die dag. Het gebruik van de waar komt de koper van de waar toe en wanneer de bezitter van de arbeidskracht hem zijn arbeid geeft, geeft hij hem inderdaad slechts de hem verkochte gebruikswaarde. Vanaf het ogenblik waarop hij de werkplaats van de kapitalist binnentrad, behoorde de gebruikswaarde van zijn arbeidskracht — dus haar gebruik, de arbeid — aan de kapitalist. Door de koop van arbeidskracht heeft de kapitalist de arbeid zelf als levende giststof met de dode vormingselementen, die hem eveneens toebehoren, tot  n geheel gemaakt. Vanuit zijn standpunt gezien is het arbeidsproces niets anders dan de consumptie van de door hem gekochte waar arbeidskracht, welke hij echter slechts kan consumeren door productiemiddelen aan haar toe te voegen. Het arbeidsproces is een proces dat zich afspeelt tussen dingen, welke door de kapitalist zijn gekocht, dingen, die hem toebehoren. Het product van dit proces komt hem dus evenzeer toe als het product van het gistingproces in zijn wijnkelder.[10]

2. De vorming van meerwaarde

Het product, eigendom van de kapitalist, is een gebruikswaarde: garen, laarzen, enzovoort. Maar hoewel bijvoorbeeld laarzen in zekere zin de basis vormen van het voortschrijden van de maatschappij en onze kapitalist beslist een vooruitstrevend man is, maakt hij de laarzen niet om der wille van de laarzen zelf. De gebruikswaarde is bij de warenproductie helemaal niet het ding *qu'on aime pour lui-même* (dat men om zijnentwille bemint). Hier worden gebruikswaarden algemeen slechts geproduceerd omdat en in zoverre zij het materieel

substraat, dragers van ruilwaarde zijn. En het is onze kapitalist om twee dingen te doen. In de eerste plaats wil hij een gebruikswaarde produceren die ruilwaarde bezit, een voor verkoop bestemd artikel, een waar. In de tweede plaats wil hij een waar produceren, waarvan de waarde groter is dan de waardesom van de waren, die voor haar productie nodig waren: de productiemiddelen en de arbeidskracht, waarvoor hij op de warenmarkt zijn goed geld voorschoot. Hij wil niet slechts een gebruikswaarde produceren maar een waar, niet slechts gebruikswaarde maar waarde en niet slechts waarde maar meerwaarde.

Wij hebben, aangezien het hier om de warenproductie gaat, inderdaad kennelijk slechts één kant van het proces bekeken. Zoals de waar zelf eenheid is van gebruikswaarde en waarde, moet haar productieproces een eenheid zijn van arbeidsproces en proces van meerwaardevorming.

Laten wij het productieproces nu ook bekijken als proces van meerwaardevorming.

We weten dat de waarde van iedere waar wordt bepaald door de hoeveelheid arbeid, die in haar gebruikswaarde is belichaamd, door de voor haar productie maatschappelijk noodzakelijke arbeidstijd. Dit gaat ook op voor het product dat onze kapitalist kreeg als uitkomst van het arbeidsproces. In de eerste plaats dienen we dus de arbeid te berekenen, die in dit product is belichaamd.

Als voorbeeld nemen we garen.

Voor de vervaardiging van het garen was in de eerste plaats grondstof nodig, bijvoorbeeld 10 pond katoen. We hoeven niet eerst de waarde van de katoen te onderzoeken, want de kapitalist heeft de katoen op de markt tegen haar waarde gekocht, laten we zeggen voor 10s. In de prijs van de katoen is de voor haar productie vereiste arbeid reeds als algemeen maatschappelijke arbeid tot uitdrukking gebracht. We nemen verder aan dat de hoeveelheid spinnewiel (we gaan er van uit dat het spinnewiel alle andere aangewende arbeidsmiddelen vertegenwoordigt), die bij de bewerking van de katoen wordt verbruikt, een waarde van 2s. bezit. Indien 24 arbeidsuren of 2 arbeidsdagen nodig zijn om een hoeveelheid goud van 12s. voort te brengen, volgt hieruit dat in het garen 2 arbeidsdagen zijn belichaamd.

We moeten ons niet in de war laten brengen door de omstandigheid dat de katoen een nieuwe vorm heeft aangenomen en dat de verbruikte hoeveelheid spinnewiel geheel en al is verdwenen. Volgens de algemene waardewet is, indien de waarde van 40 pond garen gelijk is aan de waarde van 40 pond katoen plus een compleet spinnewiel — dat wil zeggen wanneer dezelfde arbeidstijd nodig is om de waren aan beide zijden van de vergelijking voort te brengen —, 10 pond garen een equivalent van 10 pond katoen plus $\frac{1}{4}$ spinnewiel. In dit geval komt dezelfde arbeidstijd de ene keer tot uiting in de gebruikswaarde garen, de andere keer in de gebruikswaarden katoen en spinnewiel. Het doet er voor de waarde dus niet toe of zij tot uitdrukking wordt gebracht in garen, spinnewiel of katoen. Dat spinnewiel en katoen, in plaats van rustig naast elkaar te vertoeven, in het proces van het spinnen een verbinding zijn aangegaan waardoor hun gebruiksgehalte veranderd is en zij in garen zijn omgezet, beïnvloedt hun waarde evenmin als wanneer zij door een eenvoudige ruil in een equivalent van garen waren omgezet.

De arbeidstijd, nodig voor de productie van de katoen, is een gedeelte van de arbeidstijd, die nodig is voor de productie van het garen — waarvoor de katoen grondstof is — en zit dus in het garen opgesloten. Hetzelfde geldt voor de arbeidstijd die nodig is voor de productie van het spinnewiel, want zonder slijtage of verbruik van het spinnewiel kan de katoen niet worden gesponnen.[\[11\]](#)

Voor zover het dus gaat om de waardebepaling van het garen, van de voor zijn vervaardiging noodzakelijke arbeidstijd, kunnen de verschillende bijzondere arbeidsprocessen, die in tijden naar plaats gescheiden zijn en die moeten worden doorlopen om de katoen en de verbruikte hoeveelheid spinnewiel te produceren en om ten slotte uit katoen en spinnewiel garen te maken, worden beschouwd als verschillende en elkaar

opvolgende fasen van één en hetzelfde arbeidsproces. Alle arbeid, die in het garen zit opgesloten, is arbeid uit het verleden. Het doet er helemaal niets toe dat de arbeidstijd, nodig voor de productie van de vormingselementen, van een vroegere datum is dan de arbeid, die in het slotproces, het spinnen, direct werd aangewend, dat de één — om zo te zeggen — voltooid verleden tijd is en de ander voltooid tegenwoordige tijd. Wanneer voor de bouw van een huis een bepaalde hoeveelheid arbeid nodig is, bijvoorbeeld 30 dagen, dan doet het er voor het totaal van de in het huis belichaamde arbeidstijd niet toe dat de 30e arbeidsdag 29 dagen later in de productie kwam dan de eerste arbeidsdag. En op dezelfde wijze kunnen we de arbeidstijd beschouwen, die is vervat in het arbeidsmateriaal en in de arbeidsmiddelen, dus alsof die arbeidstijd in een vroeger stadium van het spinproces werd besteed, vóórdat werd begonnen aan de laatste vorm van arbeid, het spinnen.

De waarde van de productiemiddelen, katoen en spinnewiel, uitgedrukt in de prijs van 12s., vormt dus een bestanddeel van de waarde van het garen, dus van de waarde van het product.

Er moet echter aan twee voorwaarden worden voldaan. In de eerste plaats moeten katoen en spinnewiel werkelijk hebben gediend voor de productie van een gebruikswaarde. In ons voorbeeld moet er garen uit zijn voortgekomen. Voor de waarde doet het er niet toe welke gebruikswaarde tot stand wordt gebracht, maar er moet een gebruikswaarde uit voortkomen. In de tweede plaats gaan we ervan uit dat slechts arbeidstijd wordt besteed, die onder de gegeven maatschappelijke productievoorwaarden noodzakelijk is. Indien dus slechts 1 pond katoen nodig is om 1 pond garen te spinnen, mag bij de productie van 1 pond garen slechts 1 pond katoen verbruikt worden. Hetzelfde geldt voor het spinnewiel. Haalt de kapitalist het in zijn hoofd een gouden in plaats van een ijzeren spinnewiel te gebruiken, dan telt voor de waarde van het garen nochtans slechts de maatschappelijk noodzakelijke arbeid, dat wil zeggen de arbeidstijd die noodzakelijk is voor de productie van een ijzeren spinnewiel.

We weten nu welk deel van de waarde van het garen bestaat uit de productiemiddelen katoen en spinnewiel. Dit deel is gelijk aan 12s., dat wil zeggen de verstoffelijking van 2 arbeidsdagen. Het gaat nu dus om het deel van de waarde, dat door de arbeid van het spinnen zelf aan de katoen wordt toegevoegd.

We moeten deze arbeid nu vanuit een geheel andere gezichtshoek bekijken dan gedurende het arbeidsproces. Toen ging het om de doelbewuste activiteit katoen in garen te veranderen. Wanneer we ervan uit gaan dat alle andere omstandigheden gelijk blijven, kunnen we stellen dat hoe doelmatiger de arbeid, des te beter het garen. De arbeid van de spinner verschilde in soort van andere productieve arbeid en het verschil openbaarde zich subjectief en objectief in het bijzondere doel van het spinnen, in de bijzondere werkmethode, in de bijzondere aard van zijn productiemiddelen en in de bijzondere gebruikswaarde van zijn product. Katoen en spinnewiel dienen als middelen van bestaan voor de spinarbeid, maar men kan er geen getrokken kanonnen van maken. Voor zover de arbeid van de spinner daarentegen waardevormend is — dat wil zeggen: bron van waarde —, is die arbeid volstrekt niet anders dan de arbeid van de kanonnengieter of, om dichter bij ons voorbeeld te blijven, dan de arbeid die in de productiemiddelen van het garen is verwezenlijkt: de arbeid van de katoenplanter en van de spinnewielmaker. Slechts door deze identiteit is het mogelijk dat het planten van katoen, het maken van het spinnewiel en het spinnen louter kwantitatief verschillende delen vormen van één en dezelfde waarde: de waarde van het garen. Het gaat hier niet meer om de kwaliteit, de aard en de inhoud van de arbeid, maar nog slechts om de kwantiteit. En dit is eenvoudig een kwestie van berekenen. We veronderstellen dat spinarbeid eenvoudige arbeid, maatschappelijk gemiddelde arbeid is. We zullen later zien dat het laten vallen van deze veronderstelling niets aan de zaak verandert.

Gedurende het arbeidsproces gaat de arbeid onophoudelijk van een dynamische vorm over in een statische vorm, van een vorm van beweging in een vorm van belichaming. Na verloop van een uur zijn de bewegingen van het spinnen belichaamd in een bepaalde hoeveelheid

garen, dus is een bepaalde hoeveelheid arbeid, een arbeidsuur, in de katoen belichaamd. We zeggen arbeidsuur, dat wil zeggen verbruik van de levenskracht van de spinner gedurende een uur, want de spinarbeid geldt hier slechts als verbruik van arbeidskracht en niet als de arbeid van het spinnen.

Het is van beslissende betekenis dat gedurende het verloop van het proces, dat wil zeggen gedurende de omzetting van katoen in garen, slechts maatschappelijk noodzakelijke arbeidstijd wordt verbruikt. Indien onder normale, dat wil zeggen gemiddelde maatschappelijke productievoorwaarden, in een arbeidsuur a pond katoen moet zijn omgezet in b pond garen, dan geldt slechts die arbeidsdag als arbeidsdag van 12 uur, waarin 12 x a pond katoen wordt omgezet in 12 x b pond garen. Immers alleen de maatschappelijk noodzakelijke arbeidstijd is waardevormend.

Evenals de arbeid zelf komen hier ook grondstof en product in een geheel ander licht te staan dan toen we ze bekeken vanuit het standpunt van het eigenlijke arbeidsproces. De grondstof is hier slechts het absorberende middel van een bepaalde hoeveelheid arbeid. Doordat de arbeidskracht in de vorm van het spinnen wordt verbruikt en aan de grondstof wordt toegevoegd, wordt grondstof door deze absorptie in feite omgezet in garen. Maar het product, het garen, is nu nog slechts graadmeter van de door de katoen geabsorbeerde arbeid. Indien in een uur 13 pond katoen wordt versponnen of in $1\frac{2}{3}$ pond garen wordt omgezet, stelt 10 pond garen 6 geabsorbeerde arbeidsuren voor. Bepaalde en door de ervaring vastgestelde hoeveelheden product stellen nu niets anders meer voor dan bepaalde hoeveelheden arbeid, een bepaalde hoeveelheid gestolde arbeidstijd; zij zijn nu nog slechts belichaming van maatschappelijke arbeid van een uur of van twee uur of van een dag, enzovoort.

Het doet er helemaal niet toe dat in ons voorbeeld de arbeid spinarbeid, het materiaal katoen en het product garen is; het arbeidsvoorwerp kan even goed zelf reeds product, dus grondstof zijn. Zou de arbeider in de kolenmijn in plaats van in de spinnerij werken, dan zou het arbeidsvoorwerp, de steenkool, door de natuur zijn gegeven. Ook dan stelt een bepaalde hoeveelheid losgehakte steenkool, bijvoorbeeld een centenaar, een bepaalde hoeveelheid geabsorbeerde arbeid voor.

Wij gingen er bij de verkoop van de arbeidskracht van uit dat haar dagwaarde 3s. bedroeg en dat in deze som 6 arbeidsuren waren belichaamd; dit betekent dat deze hoeveelheid arbeid nodig is om de gemiddelde hoeveelheid van de dagelijks noodzakelijke bestaansmiddelen te produceren. Wanneer onze spinner gedurende een arbeidsuur $1\frac{2}{3}$ pond katoen omzet in $1\frac{2}{3}$ pond garen,^[12] dan zet hij dus in 6 uur 10 pond katoen om in 10 pond garen. Gedurende het verloop van het spinproces absorbeert de katoen dus 6 arbeidsuren. Dezelfde arbeidstijd wordt in een hoeveelheid goud van 3s. uitgedrukt. Door het spinnen zelf krijgt de katoen dus een waarde van 3s. toegevoegd.

Laten we nu eens kijken naar de totale waarde van het product, de 10 pond garen. In dit garen zijn $2\frac{1}{2}$ arbeidsdagen belichaamd, waarvan 2 dagen in de katoen en in de hoeveelheid spinnewiel en een halve dag arbeid, geabsorbeerd gedurende het spinproces. Dezelfde arbeidstijd wordt voorgesteld door een hoeveelheid goud van 15s. De met de waarde van 10 pond garen overeenkomende prijs is dus 15s., de prijs van 1 pond garen is dus 1s.6d.

Onze kapitalist staat perplex. De waarde van het product is gelijk aan de waarde van het voorgeschoten kapitaal. De voorgeschoten waarde is niet toegenomen, heeft geen meerwaarde opgebracht en het geld is dus niet in kapitaal veranderd. De prijs van 10 pond garen is 15s. en op de warenmarkt werd voor de vormingselementen van het product of, wat hetzelfde is, voor de factoren van het arbeidsproces 15s. uitgegeven: 10s. aan katoen, 2s. voor de verbruikte hoeveelheid spinnewiel en 3s. aan arbeidskracht. En het helpt niets dat de waarde van het garen is uitgedijd, want zijn waarde is slechts het totaal van de waarden, die voordien verdeeld waren over katoen, spinnewiel en arbeidskracht; uit een dergelijke eenvoudige optelling van waarden kan nooit en te nimmer een meerwaarde ontstaan.^[13] Deze waarden

zijn nu alle geconcentreerd in één ding, maar dat was, voordat zij versplinterd waren over drie verschillende warenaankopen, ook reeds het geval toen zij in de geldsom van 15s. waren geconcentreerd.

Dit resultaat is op zichzelf niet vreemd. De waarde van een pond garen is 1s.6d. en op de warenmarkt moet onze kapitalist voor 10 pond garen dus 15s. betalen. Of hij zijn eigen huis kant en klaar op de markt koopt of dat hij het zelf laat bouwen, geen van deze handelingen zal leiden tot vermeerdering van het geld, dat hij voor het verkrijgen van het huis heeft neergeteld.

De kapitalist, die de weg weet te vinden in de vulgair-economie, zegt misschien dat hij zijn geld heeft voorgeschoten met het voornemen er meer geld uit te halen. Maar de weg naar de hel is geplaveid met goede voornemens en hij kon even goed van plan zijn geweest zijn geld te vergaren zonder te produceren.**[14]** Hij gaat dreigen. Ze zullen hem niet weer te pakken krijgen. In plaats van de waren zelf te fabriceren zal hij ze voortaan kant en klaar op de markt kopen. Maar indien al zijn broeders kapitalisten hetzelfde doen, hoe zal hij dan op de markt waren vinden? En geld kan hij niet eten. Hij gaat catechiseren. Men dient aan zijn onthouding te denken. Hij kon zijn 15s. verbrassen. En in plaats daarvan heeft hij zijn geld op productieve wijze gebruikt en er garen van gemaakt. Maar daarvoor bezit hij nu ook garen in plaats van gewetenswroeging. Hij moet vooral niet terugvallen in de rol van de schatvormer, die ons liet zien waartoe de ascese leidt. Trouwens: waar niets is, verliest de keizer zijn recht. Hoe verdienstelijk zijn onthouding ook moge zijn, er is niets waarmee hij daarvoor extra kan worden betaald, aangezien de waarde van het product, dat uit het proces te voorschijn komt, slechts gelijk is aan de waarde van de waren, die aan het proces werden toegevoerd. Hij moet zich er maar tevreden mee stellen dat de deugd zichzelf beloont. Maar nee, hij wordt lastig. Hij heeft niets aan het garen; hij heeft het garen geproduceerd voor de verkoop. Dus zal hij het verkopen of, wat nog eenvoudiger is, zal hij in de toekomst slechts dingen produceren voor eigen gebruik, zoals zijn huisarts MacCulloch hem reeds als een probaat middel tegen de epidemie van overproductie heeft voorgeschreven. Hooghartig gaat hij nu op zijn achterste benen staan. Kan de arbeider misschien met zijn blote handen uit het niets werkplaatsen maken, waren produceren? Voorzag hij hem niet van materialen, dankzij welke de arbeider zijn arbeid kan belichamen? En aangezien de samenleving voor het grootste deel uit zulke armoedzaaiers bestaat, heeft hij dan niet die samenleving, heeft hij dan niet de arbeider zelf (die hij bovendien nog van bestaansmiddelen voorzag) met zijn productiemiddelen, zijn katoen en zijn spinnewiel, een onschatbare dienst bewezen? En mag hij die dienst niet in rekening brengen? Maar heeft de arbeider hem niet de tegenprestatie geleverd katoen en spinnewiel in garen te veranderen? Trouwens, het gaat hier niet om diensten.**[15]** Een dienst is niets anders dan de nuttige werking van een gebruikswaarde, hetzij van de waar, hetzij van de arbeid.**[16]** Hier echter gaat het om de ruilwaarde. Hij betaalde de arbeider de waarde van 3s. De arbeider gaf hem in de aan de katoen toegevoegde waarde van 3s. een exact equivalent terug, dus waarde tegen waarde. Onze vriend, zo-even nog redenerend vanuit de overmoed van het kapitaal, neemt plotseling de bescheiden houding van zijn eigen arbeider aan. Heeft hij zelf geen arbeid verricht? De arbeid van controle en oppertoezicht op de spinner? Vormt deze arbeid van hem niet eveneens waarde? Zijn eigen opzichter en zijn directeur halen hun schouders op. Inmiddels heeft hij met een vrolijk lachje zijn gelaatsuitdrukking weer hersteld. Hij fopte ons met deze hele klaagzang. Hij geeft er geen zier om. Deze en soortgelijke laffe uitvluchten en holle frasen laat hij over aan de hoogleraren in de economische wetenschap, die hij daarvoor betaalt. Zelf is hij een man van de praktijk, die weliswaar niet altijd overdenkt wat hij buiten de zaken om zegt, maar steeds weet wat hij in de zaken doet.

Laat ons de zaak eens verder bekijken. De dagwaarde van de arbeidskracht bedroeg 3s., omdat er een halve werkdag in is belichaamd, dat wil zeggen omdat de bestaansmiddelen, die dagelijks nodig zijn voor de productie van de arbeidskracht, een halve werkdag kosten.

Echter de arbeid uit het verleden die in de arbeidskracht zit opgesloten en de levende arbeid die zij kan presteren, haar dagelijkse kosten van onderhoud en haar dagelijkse prestatie, zijn twee totaal verschillende grootheden. De eerste bepaalt haar ruilwaarde, de tweede vormt haar gebruikswaarde. De omstandigheid dat een halve arbeidsdag nodig is om de arbeider 24 uur lang te onderhouden, verhindert hem geenszins een hele dag te werken. De waarde van de arbeidskracht en de door haar gevormde waarde in het arbeidsproces zijn dus twee verschillende grootheden. Dit waardeverschil had de kapitalist voor ogen toen hij de arbeidskracht kocht. Haar nuttige eigenschap garen of laarzen te maken was slechts een *conditio sine qua non* (noodzakelijke voorwaarde), omdat arbeid in nuttige vorm moet worden besteed indien men waarde wil vormen. Beslissend was echter de specifieke gebruikswaarde van deze waar om bron van waarde te zijn en van méér waarde dan zij zelf bezit. Deze bijzondere dienst verwacht de kapitalist van haar. En hij gaat daarbij overeenkomstig de eeuwige wetten van de warenruil te werk. Zoals de verkoper van iedere andere waar realiseert de verkoper van de arbeidskracht inderdaad de ruilwaarde en staat hij de gebruikswaarde af. Hij kan de ene niet verwerven zonder de andere af te staan. Evenmin als de gebruikswaarde van de verkochte olie aan de oliehandelaar behoort, zomin behoort de gebruikswaarde van de arbeidskracht, de arbeid zelf, aan haar verkoper. De geldbezitter heeft de dagwaarde van de arbeidskracht betaald en aan hem behoort dus haar gebruik gedurende die dag, de arbeid van een dag. De omstandigheid dat het dagelijkse onderhoud van de arbeidskracht slechts een halve arbeidsdag kost ondanks dat de arbeidskracht een hele dag werkzaam kan zijn, dat dus de waarde, die door het gebruik van de arbeidskracht gedurende een dag wordt gevormd, twee keer zo groot is als haar eigen dagwaarde, is een bijzonder voordeel voor de koper, maar volstrekt geen onrecht jegens de verkoper.

De kapitalist heeft het geval, dat hem zo vrolijk maakt, voorzien. Daarom vindt de arbeider in de werkplaats niet slechts de productiemiddelen die nodig zijn voor een zesurig arbeidsproces, maar de productiemiddelen voor een twaalfurig arbeidsproces. Wanneer 10 pond katoen 6 arbeidsuren absorberen en in 10 pond garen worden veranderd, zal 20 pond katoen 12 arbeidsuren absorberen en in 20 pond garen worden veranderd. Laten we het product van het verlengde arbeidsproces eens bekijken. In de 20 pond garen zijn nu 5 arbeidsdagen belichaamd: 4 arbeidsdagen in de verbruikte hoeveelheden katoen en spinnewiel en 1 arbeidsdag, welke gedurende het spinproces door de katoen wordt geabsorbeerd. Maar in goud uitgedrukt zijn 5 arbeidsdagen 30s. of £1 10s. Dit is dus de prijs van 20 pond garen. Een pond garen kost nog steeds 1s. 6d. Maar de waardesom van de aan het proces toegevoerde waren bedroeg 27s. De waarde van het garen bedraagt 30s. De waarde van het product is met $\frac{1}{9}$ toegenomen boven de waarde, welke voor de productie van het garen werd voorgeschoten. Op deze wijze zijn 27s. veranderd in 30s., is er een meerwaarde van 3s. ontstaan. Eindelijk is het kunststuk gelukt. Geld is omgezet in kapitaal.

Alle voorwaarden van het probleem zijn opgelost en de wetten van de warenruil werden op geen enkele wijze geschonden. Men ruilde equivalent tegen equivalent. Als koper betaalde de kapitalist iedere waar tegen haar waarde: katoen, spinnewiel, arbeidskracht. Daarna deed hij wat iedere andere koper van waren doet: hij consumeerde de gebruikswaarde. Het consumptieproces van de arbeidskracht — dat tegelijkertijd productieproces van de waren is — leverde een product van 20 pond garen met een waarde van 30s. De kapitalist keert nu naar de markt terug en verkoopt waren nadat hij voordien waren gekocht heeft. Hij verkoopt het garen voor 1s. 6d per pond, geen cent onder of boven de waarde. En toch haalt hij 3s. meer uit de circulatie dan hij er oorspronkelijk instopte. Deze hele beweging, de omzetting van zijn geld in kapitaal, vond tegelijkertijd wél en niet binnen de sfeer van de circulatie plaats. Door middel van de circulatie, omdat de beweging wordt bepaald door de koop van arbeidskracht op de warenmarkt; niet binnen de circulatie, omdat de circulatie het proces van meerwaardevorming slechts inleidt, welk proces pas in de sfeer van de productie plaatsvindt.

En zo is *tout pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles* (alles is ten beste ingericht in de beste der mogelijke werelden).[Noot van de vertaler: citaat uit Voltaire's *Candide*.]

Door geld te veranderen in waren, welke dienst doen als de materiële elementen van een nieuw product of als factoren van het arbeidsproces, door aan de dode materie levende arbeidskracht toe te voegen, zet de kapitalist waarde — arbeid uit het verleden, tot materie geworden, dode arbeid — om in kapitaal, een zichzelf uitbreidende waarde, een monster met een ziel, dat begint te 'werken' alsof het van liefde bezeten was.

Indien we nu het proces van de waardevorming vergelijken met het proces van meerwaardevorming, dan zien we dat het proces van meerwaardevorming niets anders is dan een proces van waardevorming dat voorbij een bepaald punt werd voortgezet, werd verlengd. Duurt het proces slechts tot het punt, waarop de door het kapitaal betaalde waarde van de arbeidskracht door een nieuw equivalent is vervangen, dan is er sprake van een proces van enkele waardevorming. Wordt dit proces voorbij dit punt voortgezet, dan wordt het een proces van meerwaardevorming.

Laten we ook het proces van waardevorming vergelijken met het arbeidsproces. Het arbeidsproces bestaat uit nuttige arbeid, welke gebruikswaarden produceert. De beweging wordt hier kwalitatief beschouwd, naar haar bijzondere aard, doel en inhoud. In het proces van waardevorming vertoont ditzelfde arbeidsproces zich slechts van kwantitatieve zijde. Het gaat nu alleen nog maar om de tijdsduur, die de arbeid voor haar verrichtingen nodig heeft of om de tijd, gedurende welke de arbeid nuttig wordt besteed. Hier gelden de waren, die in het arbeidsproces worden opgenomen, ook niet meer als functioneel bepaalde, materiële factoren van doelmatig werkende arbeidskracht, maar slechts als bepaalde hoeveelheden belichaamde arbeid. De arbeid telt nog slechts volgens haar tijdsduur, ongeacht of het arbeid betreft welke reeds in de productiemiddelen is belichaamd of dat het arbeid is, die door de arbeidskracht wordt toegevoegd: de arbeid bedraagt zoveel uren, dagen, enzovoort.

De arbeid telt echter slechts mee voor zover de voor de productie van de gebruikswaarde verbruikte tijd maatschappelijk noodzakelijk is. Dit omvat velerlei zaken. De arbeidskracht moet functioneren onder normale voorwaarden. Wanneer de spinmachine het maatschappelijk gebruikelijke arbeidsmiddel voor de spinnerij is, dan mag men de arbeider niet met een spinnewiel laten werken. Hij mag in plaats van katoen van normale kwaliteit geen uitschot ontvangen dat ieder ogenblik afbreekt. In beide gevallen zou hij meer arbeidstijd verbruiken dan maatschappelijk noodzakelijk is voor de productie van een pond garen; de te veel gebruikte tijd vormt echter geen waarde of geld. Het normale karakter van de stoffelijke arbeidsfactoren hangt echter niet van de arbeider af, maar van de kapitalisten. Een andere voorwaarde is het normale karakter van de arbeidskracht zelf. In het vak, waarin de arbeid wordt aangewend, moet zij de heersende gemiddelde graad van bekwaamheid, vaardigheid en snelheid bezitten. Maar op de arbeidsmarkt kocht onze kapitalist arbeidskracht van normale kwaliteit. Deze kracht moet met de gebruikelijke gemiddelde mate van inspanning, met de maatschappelijke gebruikelijke graad van intensiteit worden aangewend. Hierop ziet de kapitalist even zorgvuldig toe als op het feit, dat geen tijd zonder arbeid wordt verspild. Hij heeft arbeidskracht voor een bepaalde tijdsduur gekocht. Hij staat er op te krijgen wat hem toekomt; hij wil niet bestolen worden. Ten slotte — en hiervoor heeft onze kapitalist zijn eigen strafwetgeving ingevoerd — mag geen ondoelmatig gebruik van grondstof en arbeidsmiddelen plaatsvinden, omdat verspild materiaal of verspilde arbeidsmiddelen overtollig bestede hoeveelheden belichaamde arbeid voorstellen, derhalve niet meetellen en geen deel uitmaken van het product van de waardevorming.' [17]

We zien dat het onderscheid tussen arbeid als bron van gebruikswaarde en dezelfde arbeid als bron van waarde, welk onderscheid we bij de analyse van de waar hebben ontdekt, zich hier doet gelden als onderscheid tussen de verschillende aspecten van het productieproces.

Als eenheid van arbeidsproces en proces van waardevorming is het productieproces het productieproces van waren; als eenheid van arbeidsproces en proces van meerwaardevorming is het productieproces het kapitalistische productieproces, de kapitalistische vorm van de productie van waren.

Hierboven zagen we al dat het voor het proces van meerwaardevorming volstrekt onverschillig is of de door de kapitalisten toegeëigende arbeid eenvoudige, maatschappelijk gemiddelde arbeid is of meer gecompliceerde arbeid, arbeid van een hoger soortelijk gewicht. De arbeid, die tegenover de maatschappelijk gemiddelde arbeid geldt als hogere, maar gecompliceerde arbeid, is uiting van arbeidskracht, waarin hogere scholingskosten zijn verwerkt, waarvan de productie meer arbeidstijd heeft gekost en die derhalve een hogere waarde bezit dan de eenvoudige arbeidskracht. En daar de waarde van deze kracht groter is, komt zij in een hoger gekwalificeerde arbeid tot uiting en belichaamt dus in dezelfde tijdsruimten verhoudingsgewijs grotere waarden. Ongeacht echter de mate van verschil tussen arbeid van de spinner en arbeid van de juwelier, is er geen enkel kwalitatief verschil tussen het deel arbeid, waarmee de juwelier slechts de waarde van zijn eigen arbeidskracht vervangt en het toegevoegde deel arbeid, waardoor hij meerwaarde scheidt. Evenals bij het spinnen komt de meerwaarde alleen tot stand door een kwantitatief overschot aan arbeid, door de verlengde tijdsduur van hetzelfde arbeidsproces, in het ene geval het proces van garenproductie, in het andere geval het proces van sieradenproductie.**[18]**

Aan de andere kant moet in ieder proces van waardevorming de hogere arbeid steeds worden herleid tot maatschappelijk gemiddelde arbeid, bijvoorbeeld één dag hogere arbeid tot x dagen eenvoudige arbeid.**[19]** Door aan te nemen dat de door het kapitaal aangewende arbeider eenvoudige, maatschappelijk gemiddelde arbeid verricht bespaart men zich een overbodige bewerking en vereenvoudigt men de analyse.

Noten:

[1] ‘De door de aarde spontaan voortgebrachte producten, gering in omvang en geheel onafhankelijk van de mens, schijnen als het ware op dezelfde wijze door de natuur te zijn gegeven als men een kleine som geld aan een jongeman geeft ten einde hem in staat te stellen te gaan werken en fortuin te maken.’ James Steuart, *Principles of Political Economy*, Dublin uitgave, 1770, deel I, p. 116.

[2] ‘De rede is even listig als zij machtig is. De list bestaat voornamelijk in de indirecte activiteit welke, door de objecten overeenkomstig hun eigen aard op elkaar te laten inwerken en elkaar te laten bewerken zonder zich direct in dit proces te mengen, nochtans slechts tot het beoogde doel leidt.’ Hegel, *Enzyklopädie*, deel I, ‘Die Logik’, Berlin, 1840, p. 382.

[3] In zijn overigens miserabel geschrift *Théorie de l'économie Politique* (Paris, 1819) somt Ganilh in antwoord op de fysiocraten zeer terecht de lange reeks arbeidsprocessen op, die aan de eigenlijke landbouw vooraf moeten gaan.

[4] In zijn *Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses* (1766) geeft Turgot op juiste wijze de betekenis van het getemde dier voor het ontstaan van de cultuur aan.

[5] Voor de technologische vergelijking van verschillende productietijdvakken zijn de weeldeartikelen in engere zin de minst belangrijke van alle waren.

[5a] Noot bij de tweede druk. Ofschoon tot dusver in de geschiedschrijving weinig aandacht is besteed aan de ontwikkeling van de materiële productie — dus weinig aandacht is besteed aan de basis van het gehele maatschappelijke leven en derhalve aan de gehele werkelijke geschiedenis — heeft men tenminste de voorhistorische tijd op basis van natuurwetenschappelijke en niet op basis van zogenaamde historische onderzoekingen ingedeeld naar het materiaal van de werktuigen en wapens: stenen tijdperk, ijzeren tijdperk en bronzen tijdperk.

[6] Het schijnt paradoxaal om bijvoorbeeld de vis, die nog niet gevangen is, een

productiemiddel voor de visvangst te noemen. Men heeft tot nu toe nog niet uitgevonden hoe men vissen kan vangen in water, waarin zich geen vissen bevinden.

[7] Deze omschrijving van productieve arbeid, zoals deze vanuit het standpunt van het eenvoudige arbeidsproces voortvloeit, is geenszins voldoende voor het kapitalistische productieproces.

[8] Storch onderscheidt de eigenlijke grondstof als *matière*, van de hulpstoffen als *matériaux*; Cherbuliez duidt de hulpstoffen aan als *matières instrumentales*.

[9] Het is wellicht op deze zeer logische basis dat kolonel Torrens in de steen van de wilde de oorsprong ontdekt van het kapitaal. 'In de eerste steen, die de wilde werpt naar het dier dat hij achtervolgt, in de eerste stok, die hij grijpt om de vrucht naar beneden te halen welke hij met zijn handen niet kan bereiken, zien we de toe-eigening van het ene ding met het doel een ander ding te verwerven en ontdekken wij dus de oorsprong van het kapitaal.' R. Torrens, *An Essay on the Production of Wealth etc.*, pp. 70-71. Met die eerste stok kan men waarschijnlijk ook verklaren waarom in het Engels *stock* synoniem is met kapitaal.

[10] 'De producten worden toegeëigend voordat ze in kapitaal worden omgezet; deze omzetting onttrekt de producten niet aan die toe-eigening.' Cherbuliez, *Richesse ou Pauvreté* Paris, 1841, p. 54. 'Door zijn arbeid te verkopen voor een bepaalde hoeveelheid bestaansmiddelen (*approvisionnement*), doet de proletariër volledig afstand van ieder aandeel in het product. De toe-eigening van de producten blijft dezelfde als voordien; zij is op geen enkele manier door de betrokken overeenkomst gewijzigd. Het product behoort uitsluitend aan de kapitalist, die de grondstoffen en de bestaansmiddelen heeft geleverd. Dit is de logische consequentie van de wet der toe-eigening, waarvan omgekeerd het fundamentele principe het uitsluitende eigendomsrecht van de arbeider op zijn product inhield.' (*Ibid*, p. 58) 'Wanneer de arbeiders loon ontvangen voor hun arbeid, dan is de kapitalist niet alleen eigenaar van het kapitaal (hier wordt bedoeld: de productiemiddelen -M.), maar ook van de arbeid (*of the labour also*). Indien men, zoals gebruikelijk, hetgeen aan arbeidsloon wordt betaald tot het kapitaal rekent, dan is het absurd om afzonderlijk over kapitaal en over arbeid te spreken. In deze betekenis sluit het woord kapitaal beide in: kapitaal en arbeid.' James Mill, *Elements of Political Economy*, 1821, pp. 70-71.

[11] 'Niet alleen de rechtstreeks op de waren toegepaste arbeid beïnvloedt hun waarde, maar ook de arbeid die besteed werd aan de gereedschappen, werktuigen en gebouwen, welke zulk een arbeid ondersteunen.' Ricardo, *t.a.p.*, p. 16.

[12] De getallen zijn hier volkomen willekeurig.

[13] Dit is de grondstelling, waarop de fysiocraten de leer baseren volgens welke alle arbeid, uitgezonderd die in de landbouw, improductief is; voor de vakeconomen is deze leer onweerlegbaar. 'Deze wijze om aan een enkel ding de waarde toe te schrijven van verschillende andere dingen (bijvoorbeeld aan het linnen het levensonderhoud van de wever), om de waarde van verschillende dingen zogezegd laag voor laag opeen te stapelen, maakt dat deze in verhouding toeneemt... De uitdrukking "optelling" geeft zeer juist de manier weer, waarop de prijs van arbeidsproducten wordt gevormd; deze prijs is niets anders dan het geheel van verschillende verbruikte en opgetelde waarden; optellen is niet hetzelfde als vermenigvuldigen.' Mercier de la Rivière, *t.a.p.*, p. 599.

[14] Zo onttrok hij bijvoorbeeld in de jaren 1844-47 een deel van zijn kapitaal aan de productieve ondernemingen ten einde het te verspeculeren in spoorwegaandelen. Op dezelfde wijze sloot hij in de dagen van de Amerikaanse Burgeroorlog de fabriek en gooide hij de fabrieksarbeiders op straat om op de katoenbeurs van Liverpool te gokken.

[15] 'Laat u loven, opsmukken, optooien... Wie echter meer of beter neemt (dan hij geeft - M.), drijft woeker en bewijst zijn naasten geen dienst, maar berokkent hen schade, zoals dat het geval is met stelen en roven. Niet alles wat men dienst en weldaad voor zijn naasten noemt is dienst en weldaad. Want de overspeligen bewijzen elkaar een grote dienst en

schenken elkaar welbehagen. Een ruiter bewijst een moordenaar en brandstichter een grote ruitersdienst wanneer hij hem helpt op de wegen te roven, geweld te plegen tegen goederen en personen. De papisten bewijzen ons een grote dienst doordat zij niet allen verdrinken, verbranden, vermoorden en in de gevangenis laten verrotten, maar ook enigen laten leven en hen verjagen of hun bezittingen afnemen. De duivel zelf bewijst zijn dienaren grote, onschatbare diensten... Kortom, de wereld is vol grote, voortreffelijke, dagelijkse diensten weldaden.' Martin Luther, *An die Pfarherrn, wider den Wucher zu predigen etc.* Wittenberg, 1540.

[16] In *Zur Kritik der politischen Oekonomie* (p. 14) schreef ik daarover onder andere: 'Men begrijpt welke dienst het soort dienst (*service*) van economen als J. B. Say en F. Bastiat moet bewijzen.'

[17] Dit is een van de omstandigheden, die de op slavernij gebaseerde productie duurder maken. Volgens de treffende uitdrukking van de Ouden onderscheidt de arbeider zich hier slechts als *instrumentum vocale* (een met stem begiftigd werktuig) van het dier als *instrumentum semivocale* (ten dele met stem begiftigd werktuig) en van het dode werktuig als *instrumentum mutum* (stom werktuig). De arbeider zelf echter laat dier en werktuig voelen dat hij niet huns gelijke is, maar een mens. Dit gevoel van eigenwaarde, dit gevoel van onderscheid verschaft hij zich door dier en werktuig te mishandelen en *con amore* (met toewijding) te vernielen. Daarom geldt het in deze productiewijze als een economisch principe slechts de ruwste en zwaarste, maar door hun onbeholpen plompheid juist moeilijk te vernielen arbeidsinstrumenten te laten gebruiken. Dit was de reden waarom men voor het uitbreken van de Burgeroorlog in de aan de Golf van Mexico liggende slavenstaten ploegen vond van oud-Chinese constructie, die de grond omwoelen, zoals een varken of mol dat doet, maar niet scheuren of omkeren. Vergelijk: J. C. Cairns, *The Slave Power*, London, 1862, p. 46 vv. In zijn *A Journey in the Seaboard States* schrijft Olmsted onder meer: 'Men toonde mij hier werktuigen, waarmee geen enkel zinnig mens bij ons zijn arbeiders, aan wie hij loon betaalt, zou belasten; hun uitzonderlijk groot gewicht en hun plompheid zouden naar mijn mening het werk met ten minste 10 % verzwaren indien deze in plaats van de bij ons gebruikelijke werktuigen zouden worden gebruikt. Men vertelt mij dat het niet voordelig is de slaven lichtere of minder plompe werktuigen te geven, omdat zij er onverschillig en ruw mee omspringen; gereedschappen, zo vertelt men verder, zoals wij die aan onze arbeiders verstrekken en waarvan wij voordeel ondervinden om ze hen te verstrekken, zouden het geen dag in een graanveld in Virginia uithouden, ofschoon de grond er minder zwaar is dan bij ons en er zich minder stenen in bevinden. Toen ik vroeg waarom vrijwel overal op de boerderijen paarden door muilezels werden vervangen, gaf men mij als eerste — en naar men zei doorslaggevende — reden dat de paarden de behandeling niet kunnen verdragen waaronder ze bij de negers te lijden hebben; bij de negers worden de paarden gauw kreupel, terwijl muildieren stokslagen kunnen verdragen en zo af en toe een maaltijd kunnen overslaan zonder daarvan al te slechte gevolgen te ondervinden en ook niet zo gauw kou vatten of ziek worden bij verwaarlozing of bij te zware arbeid. Ik hoef niet verder te lopen dan het raam van de kamer, waarin ik zit te schrijven, om op vrijwel ieder moment te zien dat het vee wordt behandeld op een manier, waarvoor in het Noorden bijna iedere boer de voerman onmiddellijk zou ontslaan.'

[18] Het onderscheid tussen hogere en eenvoudige arbeid, tussen *skilled* en *unskilled labour* (geschoolde en ongeschoolde arbeid) berust ten dele op loutere illusies of althans op verschillen die reeds lang niet meer reëel zijn die alleen nog voortleven in traditionele conventies, ten dele op de meer hulpeloze toestand van bepaalde delen van de arbeidersklasse, waardoor zij minder dan de andere in staat zijn de waarde van hun arbeidskracht af te dwingen. Hierbij spelen toevallige omstandigheden zo'n grote rol, dat dezelfde vormen van arbeid van plaats verwisselen. Waar bijvoorbeeld de lichamelijke gesteldheid van de

arbeidersklasse verzwakt en betrekkelijk uitgeput is — zoals het geval is in alle landen met een ontwikkelde kapitalistische productie — worden in het algemeen lagere vormen van arbeid die veel spierkracht vereisen, vergeleken met veel fijnere vormen van arbeid welke tot het niveau van eenvoudige arbeid dalen, als hogere arbeid beschouwd. Zo wordt bijvoorbeeld de arbeid van een metselaar in Engeland als een veel hogere arbeid beschouwd dan die van een damastwever. Daarentegen geldt de arbeid van een fluweelscheerder als ‘eenvoudige’ arbeid, hoewel zijn arbeid veel lichamelijke inspanning eist en bovendien nog ongezond is. Men moet overigens niet denken dat de zogenaamde ‘geschoolde arbeid’ kwantitatief een belangrijke plaats inneemt in het geheel van de nationale arbeid. Laing berekent dat in Engeland (en Wales) het bestaan van meer dan 11 miljoen mensen op eenvoudige arbeid berust. Na aftrek van een miljoen aristocraten en anderhalf miljoen paupers, vagebonden, misdadigers, geprostitueerden, enzovoort, blijft van de 18 miljoen — de bevolkingsgrootte in de tijd dat zijn werk verscheen — 4.650.000 aan middelklasse over, met inbegrip van kleine renteniers, ambtenaren, schrijvers, kunstenaars, onderwijzers, enzovoort. Maar om aan dit getal van $4\frac{2}{3}$ miljoen te komen rekent hij tot het werkende deel van de middelklasse behalve bankiers, enzovoort, alle beter betaalde ‘fabrieksarbeiders’! Ook de metselaars behoren tot deze ‘verheven arbeiders’. Op deze wijze komt hij aan zijn 11 miljoen. S. Laing, *National Distress* etc., London, 1844, [pp. 49-52 passim]. ‘De grote klasse, die in ruil voor voedsel niets anders kan geven dan gewone arbeid, vormt de grote massa van het volk.’ James Mill in het artikel *Colony* in: *Supplement to the Encyclopaedia Britannica*, 1831.

[19] ‘Wanneer gesproken wordt over arbeid als waardemaatstaf, impliceert dit noodzakelijkerwijs arbeid van een bepaald soort... waarvan de verhouding tot de andere soorten gemakkelijk kan worden vastgesteld.’ *Outlines of Political Economy*, London, 1832, pp. 22-23.

Constant kapitaal en variabel kapitaal

De verschillende factoren van het arbeidsproces nemen op verschillende manieren deel aan de vorming van de productenwaarde.

De arbeider voegt aan het arbeidsvoorwerp nieuwe waarde toe door toevoeging van een bepaalde hoeveelheid arbeid, onverschillig de bijzondere inhoud, doel en technische aard van zijn arbeid. Anderzijds vinden we de waarde van de verbruikte productiemiddelen weer terug als bestanddelen van de productenwaarde, bijvoorbeeld de waarde van katoen en spinnewiel in de garenwaarde. De waarde van het productiemiddel wordt dus in stand gehouden door zijn overbrenging op het product. Deze overdracht vindt plaats gedurende de omzetting van productiemiddel in product, tijdens het arbeidsproces. Deze overdracht wordt door de arbeid tot stand gebracht. Maar hoe?

De arbeider werkt in dezelfde tijd niet dubbel, niet de ene keer om door zijn arbeid aan de katoen waarde toe te voegen en de andere keer om de oude waarde van de katoen te bestendigen of, wat hetzelfde is, om de waarde van de katoen, die hij bewerkt, en de waarde van het spinnewiel, waarmee hij werkt, op het product — het garen — over te brengen. Door het enkele toevoegen van nieuwe waarde echter houdt hij de oude waarde in stand. Maar aangezien de toevoeging van nieuwe waarde aan het arbeidsvoorwerp en de bestendiging van de oude waarde in het product twee totaal verschillende resultaten zijn die de arbeider — ofschoon hij slechts één keer in dezelfde tijd werkt — in diezelfde tijd doet ontstaan, kan dit dubbele effect van het resultaat kennelijk slechts verklaard worden uit de tweezijdigheid van zijn arbeid zelf. Op hetzelfde tijdstip moet de arbeid dank zij de ene eigenschap waarde scheppen en dank zij een andere eigenschap waarde bestendigen of overdragen.

Op welke wijze voegt de arbeider arbeidstijd en dus waarde aan iets toe? Nooit anders dan in de vorm van zijn bijzondere productieve wijze van arbeid. De spinner voegt slechts

arbeidstijd toe door het spinnen, de wever door het weven, de smid door het smeden. Door de op een doel gerichte vorm waarin zij arbeid en dus nieuwe waarde toevoegen, door het spinnen, weven en smeden, worden de productiemiddelen — katoen en spinnewiel, garen en weefgetouw, ijzer en aambeeld — vormende elementen van een nieuw product, van een nieuwe gebruikswaarde.[20] De oude vorm van gebruikswaarde verdwijnt, maar slechts om op te gaan in een nieuwe vorm van gebruikswaarde. Bij de beschouwing van het proces van de meerwaardevorming zagen wij echter dat, voor zover een gebruikswaarde doelmatig verbruikt wordt bij de productie van een nieuwe gebruikswaarde, de voor de vervaardiging van de verbruikte gebruikswaarde noodzakelijke arbeidstijd een deel vormt van de arbeidstijd, die noodzakelijk is voor de vervaardiging van de nieuwe gebruikswaarde en dus arbeidstijd is die door het verbruikte productiemiddel wordt overgedragen op het nieuwe product. De arbeider houdt derhalve de waarde van het verbruikte productiemiddel in stand of draagt die waarde als waardebestanddeel op het product over, niet door zijn toevoeging van arbeid zonder meer, maar door het bepaalde, nuttige karakter, door de specifieke, productieve vorm van deze toegevoegde arbeid. Als een zodanige, op een doel gerichte activiteit — spinnen, weven, smeden — doet de arbeid alleen al door zijn aanraking de productiemiddelen ontwaken uit de doodsslaap, bezielt hen tot factoren van het arbeidsproces en verbindt zich met hen tot producten.

Zou de specifieke productieve arbeid van de arbeider niet het spinnen zijn, dan zou hij de katoen niet omzetten in garen en dus ook de waarde van katoen en spinnewiel niet op het garen overbrengen. Verandert dezelfde arbeider echter van beroep en wordt hij meubelmaker, dan zou hij nog steeds door een arbeidsdag waarde toevoegen aan zijn materiaal. Hij voegt de waarde dus toe door zijn arbeid, niet voor zover deze spinarbeid of meubelmakersarbeid, maar voor zover deze abstracte maatschappelijke arbeid in het algemeen is; hij voegt een bepaalde waarde grootte toe, niet omdat zijn arbeid een bepaalde nuttige inhoud bezit, maar omdat die arbeid een bepaalde tijd duurt. Dus in zijn abstracte algemene eigenschap, als toepassing van menselijke arbeidskracht, voegt de arbeid van de spinner nieuwe waarde toe aan katoen en spinnewiel; in zijn concrete, bijzondere, nuttige eigenschap als spinproces draagt de arbeid van de spinner de waarde van deze productiemiddelen over op het product en bestendigt hij op deze wijze in het product hun waarde. Hier ligt de oorzaak van de tweezijdigheid van het resultaat van de arbeid op hetzelfde tijdstip.

Door louter kwantitatieve toevoeging van arbeid wordt nieuwe waarde toegevoegd, door de kwaliteit van de toegevoegde arbeid wordt de oude waarde van de productiemiddelen in het product bestendigd. Deze tweevoudige werking van dezelfde arbeid als resultaat van zijn tweeledig karakter is bij verschillende verschijnselen duidelijk waarneembaar.

Laten we eens veronderstellen dat door een of andere uitvinding de spinner in staat is in 6 uur evenveel katoen te verspinnen als vroeger in 36 uur. In de hoedanigheid van doelbewuste, nuttige productieve activiteit heeft zijn arbeid zijn kracht verzesvoudigd. Het product van zijn arbeid is dus zesmaal zo groot, 36 in plaats van 6 pond garen. Maar de 36 pond katoen absorberen nu slechts evenveel arbeidstijd als voordien 6 pond katoen deden. Vergeleken met de oude methode wordt nu zesmaal zo weinig nieuwe arbeid aan de katoen toegevoegd, dus nog slechts een zesde van de vroegere waarde. Aan de andere kant bestaat de zesvoudige waarde aan katoen nu in het product, in de 36 pond garen. In de 6 spinuren wordt zesmaal zoveel waarde aan grondstof bestendigd en op het product overgebracht, ofschoon aan dezelfde grondstof zesmaal zo weinig nieuwe waarde wordt toegevoegd. Dit toont aan dat in hetzelfde ondeelbare proces de eigenschap, waardoor de arbeid waarde bestendigt, wezenlijk verschilt van de eigenschap, waardoor de arbeid waarde schept. Hoe langer de noodzakelijke arbeidstijd is om een bepaalde hoeveelheid katoen te verspinnen, des te groter de nieuwe waarde die aan de katoen wordt toegevoegd; echter hoe groter de hoeveelheid katoen die in

dezelfde arbeidstijd versponnen wordt, des te groter de oude waarde, die in het product wordt bestendigd.

Laten we omgekeerd eens aannemen dat de productiviteit van de spinarbeid niet verandert, dus dat de spinner evenveel tijd nodig heeft als voordien om een pond katoen in garen te veranderen, maar dat de ruilwaarde van de katoen zelf verandert, zes keer zo duur of zes keer zo goedkoop wordt. In beide gevallen blijft de spinner aan dezelfde hoeveelheid katoen dezelfde arbeidstijd, dus dezelfde waarde toevoegen en in beide gevallen produceert hij in dezelfde tijd evenveel garen. Desondanks is de waarde, die hij van de katoen op het garen, het product overbrengt, in het ene geval zesmaal zo klein, in het andere geval zesmaal zo groot als voordien. Hetzelfde zien we gebeuren wanneer de arbeidsmiddelen duurder of goedkoper worden, maar in het arbeidsproces steeds dezelfde dienst blijven verrichten.

Indien de technische voorwaarden van het spinproces ongewijzigd blijven en evenmin een verandering optreedt in de waarde van de productiemiddelen, verbruikt de spinner in dezelfde arbeidstijd steeds gelijke hoeveelheden grondstof en machines van gelijkblijvende waarde. De waarde, die hij in het product bestendigt, is dan recht evenredig met de nieuwe waarde, die hij toevoegt. In twee weken voegt hij tweemaal zoveel arbeid toe als in één week, dus ook tweemaal zoveel waarde; en tegelijkertijd verbruikt hij tweemaal zoveel materiaal, dus tweemaal zoveel waarde en verslijt hij tweemaal zoveel aan machines, dus tweemaal zoveel waarde. In het product van twee weken bestendigt hij dus dubbel zoveel waarde als in het product van één week. Onder gegeven, zich niet wijzigende productievoorzwaarden bestendigt de arbeider des te meer waarde naarmate hij meer waarde toevoegt, maar hij bestendigt niet meer waarde omdat hij meer waarde toevoegt, maar omdat hij waarde toevoegt onder gelijkblijvende en van zijn arbeid onafhankelijke voorwaarden.

Natuurlijk kan men, relatief gezien, zeggen dat de arbeider steeds in dezelfde verhouding oude waarde bestendigt als waarin hij nieuwe waarde toevoegt. Het doet er niet toe of de katoen van 1s. stijgt tot 2s. of daalt tot een $\frac{1}{2}s.$: in het product van één uur bestendigt hij altijd half zoveel katoenwaarde als in het product van twee uur, ongeacht de verandering in de waarde van de katoen. Vindt er verder een verandering plaats in de productiviteit van zijn arbeid, wordt deze groter of daalt zij, dan zal hij in bijvoorbeeld één arbeidsuur meer of minder katoen verspinnen dan vroeger en dienovereenkomstig meer of minder katoenwaarde in het product van één arbeidsuur bestendigen. Ondanks dit alles zal hij in twee arbeidsuren tweemaal zoveel waarde bestendigen als in één arbeidsuur.

De waarde bestaat, afgezien van de louter symbolische voorstelling in het waardeteken, slechts in een gebruikswaarde, een ding. (Gezien als enkel bestaan van arbeidskracht is de mens zelf een natuurvoorwerp, een ding, zij het ook een levend, zelfbewust ding; is de arbeid zelf een zakelijke manifestatie van die kracht.) Wanneer de gebruikswaarde verloren gaat, gaat dus ook de waarde verloren. De productiemiddelen verliezen mét hun gebruikswaarde niet tevens hun waarde, omdat zij in het arbeidsproces in feite de oorspronkelijke gedaante van hun gebruikswaarde slechts verliezen om in het product de gedaante van een andere gebruikswaarde aan te nemen. De metamorfose van de waren toont aan dat, hoe belangrijk het voor de waarde ook is dat zij in een of andere gebruikswaarde bestaat, het er niet toe doet in welke gebruikswaarde zij bestaat. Hieruit volgt dat in het arbeidsproces waarde van het productiemiddel slechts overgaat op het product voor zover het productiemiddel mét zijn zelfstandige gebruikswaarde tevens zijn ruilwaarde verliest. Het productiemiddel geeft slechts die waarde aan het product af, welke het als productiemiddel verliest. In dit opzicht echter gedragen de objectieve factoren van het arbeidsproces zich verschillend.

De steenkool, waarmee de machine wordt gestookt, verdwijnt volkomen, evenals de olie, waarmee de as van het wiel wordt gesmeerd, enzovoort. Verf en andere hulpstoffen verdwijnen, maar worden als eigenschappen van het product weer zichtbaar. De grondstof

vormt de substantie van het product, maar is van vorm veranderd. Grondstof en hulpstoffen verliezen dus de zelfstandige gedaante, waarin zij als gebruikswaarden in het arbeidsproces werden opgenomen. Bij de eigenlijke arbeidsmiddelen ligt dit anders. Een werktuig, een machine, een fabrieksgebouw, enzovoort doen in het arbeidsproces slechts dienst zolang zij hun oorspronkelijke gedaante behouden en morgen weer in dezelfde vorm het arbeidsproces binnengaan als zij gisteren deden. Zoals zij gedurende hun leven, gedurende het arbeidsproces, tegenover het product hun zelfstandige gedaante behouden, evenzo geschiedt dit na hun dood. De overblijfselen van machines, werktuigen, werkplaatsen, enzovoort bestaan nog steeds gescheiden van de producten die zij hielpen vormen. Laten we nu eens de gehele periode bekijken gedurende welke een dergelijk arbeidsmiddel dienst doet, van de dag af waarop het de werkplaats binnenkomt tot de dag, waarop het onder de schroothamer komt. We zien dan dat gedurende deze periode de gebruikswaarde van dit arbeidsmiddel door de arbeid volledig wordt verbruikt en dat dus zijn ruilwaarde volledig op het product is overgegaan. Wanneer een spinmachine bijvoorbeeld 10 jaar meegaat, dan is in het 10-jarige arbeidsproces haar totale waarde overgegaan op het product van 10 jaar. De levensduur van een arbeidsmiddel omvat dus een groter of kleiner aantal arbeidsprocessen, waarin dat arbeidsmiddel steeds weer werd gebruikt. En het gaat bij de arbeidsmiddelen net als bij de mensen. Aan het einde van elke dag is ieder mens vierentwintig uur dicht bij zijn dood. Men kan echter aan niemand precies zien hoeveel dagen hij nog te leven heeft. Dit belet de levensverzekeringmaatschappijen echter niet uit het gemiddelde leven van de mens zeer betrouwbare en — wat belangrijker is — bijzonder winstgevende conclusies te trekken. En zo gaat het ook met de arbeidsmiddelen. Uit ervaring weet men hoelang een arbeidsmiddel, bijvoorbeeld een bepaald soort machine, gemiddeld meegaat. Stel dat de gebruikswaarde van de machine in het arbeidsproces slechts 6 dagen duurt. De machine verliest dan iedere arbeidsdag gemiddeld $\frac{1}{6}$ van haar gebruikswaarde en staat dus $\frac{1}{6}$ van haar waarde af aan het dagelijkse product. Op deze wijze wordt de slijtage van alle arbeidsmiddelen berekend, dus bijvoorbeeld naar het dagelijkse verlies aan gebruikswaarde en de daarmee overeenkomende dagelijkse overdracht van waarde aan het product.

We zien hier dus duidelijk dat een productiemiddel nooit meer waarde aan het product afstaat dan het tijdens het arbeidsproces door vernietiging van zijn eigen gebruikswaarde verliest. Zou het productiemiddel geen waarde te verliezen hebben — dat wil zeggen zou het zelf niet het product zijn van menselijke arbeid — dan zou het geen waarde aan het product afstaan. Het zou dienst doen als vormer van gebruikswaarde zonder dienst te doen als vormer van ruilwaarde. Dit is dus het geval bij alle productiemiddelen die zonder menselijk toedoen door de natuur worden gegeven: de aarde, wind, water, ijzer in het ijzererts, hout in het oerwoud, enzovoort.

Hier komen we een ander interessant verschijnsel tegen. Stel dat een machine £1000 waard is en na 1000 dagen is versleten. Volgens deze veronderstellingen staat de machine dagelijks $\frac{1}{1000}$ van haar waarde aan het dagelijkse product af. Maar tevens werkt de machine in het arbeidsproces steeds als totale eenheid, zij het ook met afnemende kracht. Hier zien we dus dat een factor van het arbeidsproces, een productiemiddel, als een geheel in het arbeidsproces, maar slechts bij gedeelten in het proces van meerwaardevorming opgaat. Het verschil tussen arbeidsproces en proces van meerwaardevorming wordt hier dus weerspiegeld in de stoffelijke factoren, doordat hetzelfde productiemiddel in het zelfde productieproces als element van het arbeidsproces in zijn geheel en als element van de waardevorming slechts in gedeelten meetelt.[21]

Omgekeerd kan een productiemiddel geheel en al opgaan in het proces van meerwaardevorming en slechts gedeeltelijk in het arbeidsproces. Laten we eens aannemen dat bij het verspinnen van de katoen dagelijks op de 115 pond 15 pond afvalt, die geen garen maar alleen *devil's dust* (afval bij het spinnen) vormt. Indien deze afval van 15 % normaal is,

onverbreeklijk is verbonden met de gebruikelijke bewerking van de katoen, maakt de waarde van de 15 pond katoen, welke geen bestanddeel vormt van het garen, evenzeer deel van de garenwaarde uit als de waarde van de 100 pond katoen, die de substantie van het garen vormt. Om 100 pond garen te maken moet de gebruikswaarde van 15 pond katoen verstuiven. Het verloren gaan van deze katoen is dus een productievoorwaarde van het garen en juist daardoor brengt deze katoen haar waarde over op het garen. Dit geldt voor alle afscheidingen uit het arbeidsproces, tenminste voor zover deze afscheidingen niet weer nieuwe producten en dus nieuwe, zelfstandige gebruikswaarden vormen. Zo worden 's avonds uit de grote machinefabrieken van Manchester bergen ijzerafval — dat door de reusachtige machines als houtspaanders van het te bewerken ijzer wordt afgekloofd — op grote wagens uit de fabriek naar de ijzergieterijen getransporteerd om de volgende dag weer als massief ijzer uit de ijzergieterij naar de fabriek terug te keren.

Alleen voor zover productiemiddelen gedurende het arbeidsproces waarde verliezen in de gedaante van hun oude gebruikswaarde, dragen zij waarde over op de nieuwe gedaante van het product. Het maximum aan waardeverlies, dat ze in het arbeidsproces kunnen ondergaan, wordt kennelijk bepaald door de oorspronkelijke waardegrootte, waarmee ze het arbeidsproces binnengaan; anders gezegd: door de arbeidstijd, die voor hun eigen productie vereist is. Derhalve kunnen productiemiddelen aan het product nooit meer waarde toevoegen dan zij zelf bezitten, onafhankelijk van het arbeidsproces waarin zij functioneren. Hoe nuttig ook het arbeidsmateriaal, een machine, een productiemiddel moge zijn, wanneer het £150 of 500 arbeidsdagen kost voegt het aan het totale product, dat het helpt vormen, nooit meer dan £150 toe. Zijn waarde wordt niet bepaald door het arbeidsproces waarin het als productiemiddel opgaat, maar door het arbeidsproces waaruit het als product te voorschijn komt. In het arbeidsproces dient het alleen als gebruikswaarde, als ding met nuttige eigenschappen en derhalve zou het geen waarde aan het product hebben kunnen afstaan indien het geen waarde had bezeten voordat het in het proces werd opgenomen.[22]

Terwijl de productieve arbeid productiemiddelen verandert in vormende elementen van een nieuw product, vindt er in hun waarde een zielsverhuizing plaats : de waarde gaat uit het verteerde lichaam over in het nieuw gevormde lichaam. Maar deze zielsverhuizing vindt als het ware achter de rug van de werkelijke arbeid plaats. De arbeider kan geen nieuwe waarde toevoegen, dus geen nieuwe waarde scheppen, zonder oude waarde te bestendigen; immers hij moet de arbeid steeds in een bepaalde nuttige vorm toevoegen en hij kan deze niet in een nuttige vorm toevoegen zonder producten te veranderen in productiemiddelen van nieuwe producten en daardoor hun waarde over te dragen op het nieuwe product. Het is een gave van de natuur dat de werkzame arbeidskracht, de levende arbeid, waarde bestendigt terwijl hij waarde toevoegt, een natuurgave die de arbeider niets kost, maar de kapitalist veel opbrengt: de bestendiging van de aanwezige kapitaalwaarde.[22a] Zolang de zaken goed gaan is de kapitalist te zeer verdiept in het maken van winst dat hem dit gratis geschenk van de arbeid opvalt. Gewelddadige onderbrekingen van het arbeidsproces, crises, doen hem dit op gevoelige wijze opmerken.[23]

Wat werkelijk van de productiemiddelen wordt verbruikt is hun gebruikswaarde; dankzij de consumptie hiervan vormt de arbeid producten. In feite wordt hun waarde niet geconsumeerd[24] en derhalve kan die waarde ook niet worden gereproduceerd. Die waarde wordt bestendigd niet omdat in het arbeidsproces het productiemiddel een bewerking ondergaat, maar omdat de gebruikswaarde (waarin het oorspronkelijk bestond) weliswaar verdwijnt, echter alleen maar om in een andere gebruikswaarde te verdwijnen. De waarde van het productiemiddel komt dus weer in de waarde van het product te voorschijn, maar wordt — als we het nauwkeurig uitdrukken — niet gereproduceerd. Wat geproduceerd wordt is de nieuwe gebruikswaarde, waarin de oude ruilwaarde weer te voorschijn komt.[25]

Bij de subjectieve factor van het arbeidsproces, de werkzame arbeidskracht, ligt dit anders. Terwijl de arbeid door middel van zijn doelmatige vorm de waarde van het productiemiddel op het product overbrengt en bestendigt, vormt zijn beweging op ieder moment toegevoegde waarde : nieuwe waarde. Laten we eens veronderstellen dat het productieproces afbreekt op het punt, waarop de arbeider een equivalent heeft geproduceerd van de waarde van zijn eigen arbeidskracht, doordat de arbeid van 6 uur bijvoorbeeld een waarde heeft toegevoegd van 3s. Deze waarde vormt het overschot van de productenwaarde boven de bestanddelen van deze waarde, welke afkomstig zijn van de productiemiddelen. Deze waarde is de enige oorspronkelijke waarde die binnen dit proces ontstond, het enige waardedeel van het product dat door dit proces zelf werd geproduceerd. Weliswaar vervangt deze waarde alleen het geld dat door de kapitalist bij de koop van de arbeidskracht werd voorgesloten en door de arbeider zelf aan bestaansmiddelen werd besteed. Met betrekking tot de uitgegeven 3s. komt de nieuwe waarde van 3s. slechts als reproductie te voorschijn. Maar deze waarde wordt werkelijk gereproduceerd en niet slechts schijnbaar, zoals het geval was met de waarde van de productiemiddelen. De vervanging van de ene waarde door de andere is hier tot stand gebracht door het scheppen van nieuwe waarde.

We weten inmiddels reeds dat het arbeidsproces langer duurt dan tot het punt, waarop alleen het equivalent van de waarde van de arbeidskracht wordt gereproduceerd en aan het arbeidsvoorwerp wordt toegevoegd. In plaats van de 6 uur, die hiervoor voldoende zijn, duurt het proces bijvoorbeeld 12 uur. Door de activiteit van de arbeidskracht wordt dus niet slechts haar eigen waarde gereproduceerd, maar een toegevoegde waarde. Deze meerwaarde vormt het overschot van de productenwaarde boven de waarde van de verbruikte productvormers, dat wil zeggen van het productiemiddel en van de arbeidskracht.

Door de verschillende rollen, die de verschillende factoren van het arbeidsproces bij de vorming van de productenwaarde spelen, uiteen te zetten hebben wij in feite de functies gekarakteriseerd van de verschillende bestanddelen van het kapitaal in zijn eigen proces van meerwaardevorming. Het overschot van de totale waarde van het product boven de waardesom van zijn vormingselementen is het overschot van het met meerwaarde toegenomen kapitaal boven de oorspronkelijk voorgesloten kapitaalwaarde. Productiemiddelen aan de ene en arbeidskracht aan de andere zijde zijn slechts de verschillende bestaansvormen, die de oorspronkelijke kapitaalwaarde aannam bij het afleggen van haar geldvorm en haar omzetting in de factoren van het arbeidsproces.

Het deel van het kapitaal, dat wordt omgezet in productiemiddelen (dat wil zeggen in grondstof, hulpstoffen en arbeidsmiddelen), verandert in het productieproces dus niet van waardegrootte. Daarom noem ik dit het constante kapitaaldeel of korter: constant kapitaal.

Het in arbeidskracht omgezette deel van het kapitaal daarentegen verandert in het productieproces wel van waarde. Dit deel reproduceert zijn eigen equivalent en bovendien een overschot, meerwaarde, dat in omvang kan veranderen, groter of kleiner kan zijn. Van een constante grootte verandert dit deel van het kapitaal voortdurend in een variabele grootte. Daarom noem ik dit het variabele kapitaaldeel of korter: variabel kapitaal. Dezelfde bestanddelen van het kapitaal, die van het arbeidsproces uit gezien zich onderscheiden als objectieve en subjectieve factoren, als productiemiddel en arbeidskracht, onderscheiden zich vanuit het standpunt van het proces van meerwaardevorming als constant kapitaal en variabel kapitaal.

De term constant kapitaal sluit geenszins een waardeverandering in zijn bestanddelen uit. Laten we eens aannemen dat een pond katoen vandaag een $\frac{1}{2}s.$ kost en morgen, ten gevolge van een misoogst, in prijs stijgt tot 1s. De oude katoen, die nog steeds in bewerking is, is tegen de waarde van een $\frac{1}{2}s.$ gekocht, maar voegt nu aan het product een waardedeel toe van 1s. En de reeds versponnen, misschien al als garen op de markt circulerende katoen, voegt aan het product eveneens het dubbele van haar oorspronkelijke waarde toe. We zien echter dat

deze waardeveranderingen onafhankelijk zijn van de waardevermeerdering van de katoen in het spinproces zelf. Zou de oude katoen nog helemaal niet in het arbeidsproces zijn opgenomen, dan zou men haar voor 1 in plaats van $\frac{1}{2}s$. weer kunnen verkopen. Sterker nog: hoe geringer het aantal arbeidsprocessen die door de katoen zijn ondergaan, des te meer zekerheid men heeft dit resultaat te bereiken. Het is daarom een wet van de speculatie dat bij dergelijke waardeveranderingen wordt gespeculeerd in grondstof in haar minst bewerkte vorm, dus eerder in garen dan in weefsels en eerder in katoen zelf dan in garen. De waardeverandering vloeit hier voort uit het proces waarin katoen wordt geproduceerd en niet uit het proces, waarin katoen als productiemiddel en dus als constant kapitaal dienst doet. De waarde van een waar wordt wel bepaald door de hoeveelheid arbeid die in haar is belichaamd, maar die hoeveelheid zelf wordt maatschappelijk bepaald. Is er een verandering opgetreden in de arbeidstijd die voor haar productie maatschappelijk noodzakelijk is — en dezelfde hoeveelheid katoen bijvoorbeeld vertegenwoordigt bij een slechte oogst een grotere hoeveelheid arbeid dan bij een goede oogst — dan vindt een terugwerking plaats op de waar, die onder de oude voorwaarden wordt geproduceerd en die altijd alleen geldt als enig exemplaar van haar soort,[26] waarvan de waarde steeds wordt gemeten door de maatschappelijke noodzakelijke arbeid, dat wil zeggen door de arbeid die onder de huidige maatschappelijke voorwaarden noodzakelijk is.

Evenals de waarde van de grondstof kan ook de waarde van de reeds in het productieproces functionerende arbeidsmiddelen (machines, enzovoort) veranderen en dus ook het waardedeel dat door deze arbeidsmiddelen aan het product wordt afgegeven. Indien bijvoorbeeld ten gevolge van een nieuwe uitvinding machines van dezelfde soort met een geringere besteding aan arbeid worden geproduceerd, dan daalt de oude machine in mindere of meerdere mate in waarde en draagt derhalve verhoudingsgewijs een kleinere waarde op het product over. Maar ook hier komt de verandering van waarde tot stand buiten het productieproces, waarin de machine als productiemiddel functioneert. In dit proces geeft zij nooit meer waarde af dan zij onafhankelijk van dit proces bezit.

Evenmin als het karakter van het productiemiddel als constant kapitaal verandert door een wijziging in zijn waarde (zelfs niet in het geval van terugwerking nadat het productiemiddel reeds in het proces is opgenomen) tast een wijziging in de verhouding tussen constant en variabel kapitaal hun functioneel onderscheid aan. De technische voorwaarden van het arbeidsproces kunnen bijvoorbeeld een zodanige verandering ondergaan, dat wanneer voordien 10 arbeiders met 10 werktuigen van geringe waarde een betrekkelijk kleine hoeveelheid grondstof bewerkten, nu 1 arbeider met een duurere machine honderd keer zoveel grondstof bewerkt. In dit geval zou het constante kapitaal — dat wil zeggen de waardemassa van de aangewende productiemiddelen — sterk zijn toegenomen en het variabele deel van het kapitaal — het aan arbeidskracht voorgeschoten deel — sterk zijn afgenomen. Door deze wijziging wordt echter alleen de kwantitatieve verhouding tussen constant en variabel kapitaal veranderd, de verhouding waarin het totale kapitaal uiteenvalt in een constant en een variabel bestanddeel, waardoor echter niet het onderscheid tussen constant en variabel kapitaal wordt aangetast.

Noten:

[20] ‘Arbeid geeft in plaats van een verdwenen voortbrengsel een nieuw voortbrengsel.’ *An Essay on the Political Economy of Nations*, London, 1821, p. 13.

[21] We hebben het hier niet over reparatiewerkzaamheden aan arbeidsmiddelen, machines, gebouwen en dergelijke. Een machine, die gerepareerd wordt, functioneert niet als arbeidsmiddel, maar als arbeidsmateriaal. Er wordt met een dergelijke machine niet gewerkt, maar zij wordt zelf bewerkt ten einde haar gebruikswaarde op te lappen. Voor ons doel kan men zulke reparatiewerkzaamheden altijd opvatten als reeds vervat zijnde in de arbeid, die

voor de productie van het arbeidsmiddel noodzakelijk is. In de tekst gaat het om de slijtage, die door geen dokter genezen kan worden en die langzamerhand de dood naderbij brengt; het gaat om 'dat soort slijtage, dat niet van tijd tot tijd kan worden gerepareerd en waardoor bijvoorbeeld een mes uiteindelijk in een staat zal raken, waarin het volgens de messenmaker geen nieuw lemme meer waard is'. We hebben in de tekst gezien dat bijvoorbeeld een machine in haar geheel in ieder afzonderlijk arbeidsproces opgaat, maar in het gelijktijdig hiermee plaatsvindende proces van meerwaardevorming slechts bij gedeelten. Op grond hiervan kunnen we de volgende begripsverwarring beoordelen: 'De heer Ricardo spreekt over het aandeel van de arbeid van de werktuigkundige bij het maken van breimachines', zoals deze bijvoorbeeld vervat is in de waarde van een paar kousen. 'Echter, de totale arbeid, waardoor ieder afzonderlijk paar kousen werd voortgebracht... omvat de gehele arbeid van de werktuigkundige en niet een deel daarvan; immers één machine maakt vele paren kousen en geen van deze paren zou gemaakt kunnen zijn wanneer enig deel van de machine ontbrak'. *Observations on certain Verbal Disputes in Political Economy, particularly relating to Value and to Demand and Supply*, London, 1821, p. 54. De schrijver — een bijzonder verwaande betweter — heeft met zijn verwarring en dus met zijn polemieken in zoverre gelijk dat noch Ricardo noch enige andere econoom voor of na hem de beide aspecten van de arbeid op nauwkeurige wijze heeft gescheiden en derhalve nog minder de verschillende rollen geanalyseerd, die deze aspecten bij de waardevorming spelen.

[22] Men kan hiernaar de nonsens beoordelen van de onnozele J. B. Say, die de meerwaarde (interest, winst, rente) wil afleiden uit de *services productifs* (productieve diensten), welke de productiemiddelen, de aarde, werktuigen, leer, enzovoort, door hun gebruikswaarde in het arbeidsproces leveren. De heer Wilhelm Roscher, die geen gelegenheid voorbij laat gaan om aardige apologetische invallen op papier vast te leggen, roept uit. 'Zeer juist merkt J. B. Say, *Traité*, deel I, hoofdstuk 4, op: "de door een oliemolen na aftrek van alle kosten voortgebrachte waarde is toch iets nieuws, iets dat wezenlijk verschilt van de arbeid waardoor de oliemolen zelf geschapen werd.'" (*T.a.p.*, p. 82, voetnoot). Zeer juist! De door de oliemolen voortgebrachte 'olie' verschilt wezenlijk van de arbeid die de bouw van de molen kost. En onder 'waarde' verstaat de heer Roscher dingen als 'olie', omdat 'olie' waarde bezit, ofschoon men 'in de natuur' petroleum kan vinden, zij het ook relatief niet 'zeer veel', waarop waarschijnlijk zijn andere opmerking slaat: 'Ruilwaarde brengt zij (de natuur!-M.) bijna helemaal niet voort.' [*T.a.p.*, p. 79.] Het vergaat de natuur van Roscher met de ruilwaarde als de dwaze maagd met het kind, dat maar 'heel klein' was. Dezelfde geleerde (*savant sérieux*) merkt bij deze gelegenheid nog op; 'De school van Ricardo pleegt ook het kapitaal onder het begrip arbeid te rangschikken als "opgespaarde arbeid". Dit is onhandig (!), omdat (!) immers (!) de kapitaalbezitter (!) toch (!) meer (!) heeft gedaan dan alleen maar (!) voortbrengen (?) en (??) het in stand houden ervan (waarvan? -M.): namelijk (!!?) de onthouding van eigen genot, waarvoor hij bijvoorbeeld (!!!) interest verlangt.' (*T.a.p.*, p. 82) Hoe 'handig'! is deze 'anatomisch-fysiologische methode' van de economie, die uit louter 'verlangen' toch maar 'waarde' ontwikkelt.

[22a] 'Van alle hulpmiddelen, die door de boer worden gebruikt, is het de arbeid van de mens... waarop hij zich, wat betreft de terugbetaling van zijn kapitaal, het meest moet verlaten. De andere twee, het vee en de... karren, ploegen, spaden, enzovoort, zijn helemaal niets zonder een portie van de eerste.' Edmund Burke, *Thoughts and Details on Scarcity, originally presented to the Rt. Hon. W. Pitt in the Month of November 1795*, London, 1800, p. 10.

[23] In de *Times* van 26 november 1862 jammert een fabrikant, wiens spinnerij aan 800 arbeiders werk geeft en wekelijks gemiddeld 150 balen Oost-Indische of ongeveer 130 balen Amerikaanse katoen verwerkt, bij het publiek over de jaarlijkse kosten die het stopzetten van zijn fabriek met zich meebrengt. Hij schat die kosten op £6000. Hieronder bevinden zich vele

posten, die ons hier niet interesseren, zoals grondrente, belastingen, verzekeringspremies, salarissen van de per jaar betaalde arbeiders, (leiding, boekhouders, ingenieurs, enzovoort). Voor ons is hier echter belangrijk dat hij £150 rekent voor steenkool ten einde zijn fabriek van tijd tot tijd te verwarmen en om zo nu en dan de stoommachine in beweging te brengen, waarbij dan nog komen de lonen voor de arbeiders die de machines af en toe moeten laten lopen om ze in goede staat te houden. Ten slotte £1200 voor de depreciatie van de machines, aangezien 'het weer en de natuurlijke oorzaken van bederf hun werking niet staken omdat de stoommachine ophoudt te draaien'. Uitdrukkelijk merkt hij op dat dit bedrag van £1200 zo laag gesteld werd, omdat de machines reeds erg versleten waren.

[24] 'Er is sprake van productieve consumptie wanneer de consumptie van een waar deel uitmaakt van het productieproces... In dergelijke gevallen vindt geen consumptie van waarde plaats.' S. P. Newman, *t.a.p.*, p. 296.

[25] In een Amerikaans handboek, dat misschien wel twintig drukken heeft gekend, kan men lezen: 'Het doet er niet toe in welke vorm het kapitaal weer te voorschijn komt.' Na een langdradige opsomming van alle mogelijke productie-ingrediënten, waarvan de waarde weer in het product te voorschijn treedt, schrijft men ten slotte: 'De verschillende soorten voeding, kleding en huisvesting, noodzakelijk voor het bestaan en het welzijn van het menselijk wezen, zijn eveneens veranderd. Zij worden van tijd tot tijd geconsumeerd en hun waarde komt weer te voorschijn in de nieuwe kracht welke zij aan lichaam en geest geven; zo wordt nieuw kapitaal gevormd, dat weer in het productieproces kan worden gebruikt.' F. Wayland, *t.a.p.*, pp. 31-32. Afgezien van alle andere wonderlijkheden is het bijvoorbeeld niet de prijs van het brood die in de vernieuwde kracht weer te voorschijn komt, maar de bloedvormende substantie ervan. Wat daarentegen weer te voorschijn komt als waarde van de kracht zijn niet de bestaansmiddelen, maar hun waarde. Wanneer de prijzen van de bestaansmiddelen gehalveerd worden, produceren zij nog steeds evenveel spieren, beenderen, enzovoort, kortom: dezelfde kracht, maar geen kracht van dezelfde waarde. Achter deze verwarring van 'waarde' en 'kracht' (en achter de gehele schijnheilige vaagheid) gaat de mislukte poging schuil om uit de loutere terugkeer van de voorgeschoten waarde een meerwaarde te fatsoeneren.

[26] 'Alle producten van één soort vormen eigenlijk slechts één massa, waarvan de prijs wordt bepaald in het algemeen en zonder rekening te houden met bijzondere omstandigheden.' Le Trosne, *t.a.p.*, p. 893.

De meerwaardevoet

1. De uitbuitingsgraad van de arbeidskracht

De meerwaarde, die door het voorgeschoten kapitaal C is voortgebracht, of de vermeerdering van de voorgeschoten kapitaalwaarde C , is in de eerste plaats een overschot van de waarde van het product boven de waardesom van zijn productiebestanddelen.

Het kapitaal C valt in twee delen uiteen: een geldsom c , die aan productiemiddelen, en een geldsom v , die aan arbeidskracht wordt besteed; hierbij is c het waardedeel dat in constant kapitaal en v het deel, dat in variabel kapitaal is omgezet. Aanvankelijk is dus: $C = c + v$, bijvoorbeeld het voorgeschoten kapitaal van $£500 = £410 (c) + £90 (v)$. Aan het einde van het productieproces komt een waar te voorschijn waarvan de waarde bedraagt: $c + v + m$; hierbij is m de meerwaarde, bijvoorbeeld $£410 (c) + £90 (v) + £90 (m)$. Het oorspronkelijke kapitaal

C is veranderd in C', £500 is veranderd in £590. Het verschil tussen beide is m, een meerwaarde van 90. Aangezien de waarde van de productiebestanddelen gelijk is aan de waarde van het voorgesloten kapitaal, is het eigenlijk een tautologie wanneer we zeggen dat het overschot van de productenwaarde boven de waarde van zijn productiebestanddelen gelijk is aan de waardevermeerdering van het kapitaal of aan de voortgebrachte meerwaarde.

Toch moeten we deze tautologie nader bekijken. We vergeleken de waarde van de productiebestanddelen, die bij de vorming van het product werden verbruikt, met de productenwaarde. Hierboven hebben we echter gezien dat het deel van het gebruikte constante kapitaal dat uit arbeidsmiddelen bestaat slechts een gedeelte van zijn waarde aan het product afgeeft, terwijl een ander gedeelte zijn oude bestaansvorm blijft behouden. Aangezien dit laatste deel geen rol speelt bij de waardevorming, kunnen we het hier verwaarlozen; zouden we er wél rekening mee houden, dan zou er niets veranderen. Laten we eens veronderstellen dat $c = £410$: £312 aan grondstof, £44 aan hulpstoffen en £54 voor machineslijtage gedurende het proces, terwijl de waarde van de werkelijk aangewende machine £1054 bedraagt. Voor hetgeen voorgesloten is voor de voortbrenging van de productenwaarde berekenen we slechts de waarde van de £54, welke de machine door haar functie verliest en aan het product afstaat. Zouden we de £1000 meerekenen, welke in de oude vorm van stoommachine en dergelijke blijft bestaan, dan moeten we dit bedrag aan beide kanten meerekenen, zowel aan de zijde van de voorgesloten waarde als aan de zijde van de productenwaarde; **[26a]** we zouden in dat geval respectievelijk £1500 en £1590 krijgen. Het verschil of de meerwaarde zou £90 blijven. Onder het constante kapitaal, dat voor de waardeproductie is voorgesloten, verstaan we derhalve steeds alleen de waarde van de in de productie verbruikte productiemiddelen, tenzij uit de samenhang duidelijk het tegendeel blijkt.

Laten we, na dit vooropgesteld te hebben, terugkeren tot de formule $C = c + v$; deze werd omgezet in: $C' = (c + v) + m$, waardoor C veranderde in C'. Wij weten dat in het product de waarde van het constante kapitaal slechts weer zonder meer te voorschijn komt. Het waardeproduct, dat gedurende het proces werkelijk nieuw werd voortgebracht, onderscheidt zich dus van de productenwaarde, die uit het proces voortvloeit; het is dus niet, zoals men op het eerste gezicht zou kunnen menen, $(c + v) + m$ of £410 (c) + £90 (v) + £90 (m), maar $v + m$ of £90 (v) + £90 (m), niet £590, maar £180. Zou c (het constante kapitaal) gelijk zijn aan 0, anders gezegd: zouden er takken van industrie zijn waarin de kapitalist geen geproduceerde productiemiddelen, grondstoffen, hulpstoffen en arbeidsinstrumenten, maar uitsluitend in de natuur aanwezige materialen en arbeidskracht kan aanwenden, dan zou op het product geen constant waardedeel worden overgedragen. Dit element van de productenwaarde (in ons voorbeeld £410) zou wegvallen, maar het waardeproduct van £180 (waarin £90 aan meerwaarde) zou even groot blijven als in het geval c de grootste waardesom voorstelde. We zouden dan krijgen: $C = 0 + v = v$ en C' (het met meerwaarde toegenomen kapitaal) $= v + m$; $C' - C$ zou, als altijd, gelijk zijn aan m. Zou omgekeerd $m = 0$, anders gezegd: zou de arbeidskracht, waarvan de waarde in het variabele kapitaal wordt uitgedrukt, slechts een equivalent voortbrengen, dan zou: $C = c + v$ en C' (de productenwaarde) $= (c + v) + 0$, dus: $C = C'$. Het voorgesloten kapitaal zou dan niet met meerwaarde zijn toegenomen.

We weten inderdaad reeds dat de meerwaarde slechts het gevolg is van de waardeverandering, die met v, het in arbeidskracht omgezette kapitaaldeel, plaatsvindt, dat dus: $v + m = v + \Delta v$ (v plus een toeneming van v). Maar de werkelijke waardeverandering en de verhouding, waarin de waarde verandert, wordt verdoezeld door het feit dat door de groei van het variabele bestanddeel ook het voorgesloten totale kapitaal groeit. Het totale kapitaal was 500 en het wordt 590. De zuivere analyse van het proces maakt het dus noodzakelijk om geheel en al te abstraheren van dat deel van de productenwaarde, waarin alleen constante kapitaalwaarde zonder meer weer te voorschijn komt, dus om het constante kapitaal op 0 te stellen en zodoende te werken met een wet uit de wiskunde, die met variabele en constante

grootheden werkt en waarbij de constante grootheid slechts door optelling of aftrekking met de variabele grootheid verbonden is.

De oorspronkelijke vorm van het variabele kapitaal doet een andere moeilijkheid ontstaan. In het bovenstaande voorbeeld is: $C' = £410$ constant kapitaal + $£90$ variabel kapitaal + $£90$ meerwaarde. Maar $£90$ is een gegeven, dus constante grootheid en het schijnt derhalve ongerijmd haar als een variabele grootheid te behandelen. Echter $£90$ (v) of $£90$ aan variabel kapitaal is hier in feite slechts een symbool voor het proces dat door deze waarde wordt ondergaan. Het kapitaaldeel, dat bij de aankoop van arbeidskracht wordt voorgesloten, is een bepaalde hoeveelheid verstoffelijkte arbeid, dus — evenals de waarde van de gekochte arbeidskracht — een constante waardegrootte. In het productieproces echter komt in de plaats van de voorgesloten $£90$ de actieve arbeidskracht, komt de levende arbeid in de plaats van de dode arbeid, wordt een grootheid in rust vervangen door een grootheid in beweging, een constante grootheid door een variabele. Het resultaat is de reproductie van v plus een toeneming van v . Vanuit het standpunt van de kapitalistische productie gezien is dit gehele verloop een zichzelf ontwikkelend proces van de oorspronkelijk constante waarde, welke in arbeidskracht is omgezet. Hieraan wordt het proces en het resultaat van het proces toegeschreven. Mocht de formule $£90$ aan variabel kapitaal of $£90$ aan zich met meerwaarde bevruchtende waarde tegenstrijdig schijnen te zijn, dan is dit slechts een tegenstrijdigheid die inherent is aan de kapitalistische productie.

De gelijkstelling van het constante kapitaal aan 0 doet op het eerste gezicht vreemd aan. Toch zien we dit in het dagelijks leven voortdurend gebeuren. Wil iemand bijvoorbeeld berekenen hoeveel winst Engeland uit de katoenindustrie haalt, dan zal hij in de eerste plaats de katoenprijs, die aan de Verenigde Staten, Indië, Egypte, enzovoort wordt betaald aftrekken; dat wil zeggen dat hij de kapitaalwaarde, die alleen in de productenwaarde weer te voorschijn komt, gelijkstelt aan 0.

Ongetwijfeld heeft niet alleen de verhouding van de meerwaarde tot het kapitaaldeel, waaruit de meerwaarde direct voortvloeit en waarvan zij de waardeverandering uitdrukt, een belangrijke economische betekenis, maar ook de verhouding tot het voorgesloten totale kapitaal. Deze laatste verhouding zullen we dan ook in Boek III uitvoerig behandelen. Om een deel van het kapitaal door omzetting in arbeidskracht in waarde te laten toenemen, moet een ander deel van het kapitaal in productiemiddelen worden omgezet. Wil het variabele kapitaal functioneren, dan moet het constante kapitaal in juiste proporties, al naar gelang het bepaalde technische karakter van het arbeidsproces, worden voorgesloten. Maar de omstandigheid dat men bij een chemisch proces retorten en andere vaten nodig heeft, verhindert ons niet bij de analyse te abstraheren van de retorten. Voor zover waardeschepping en waardeverandering op zichzelf, dat wil zeggen zuiver worden beschouwd, vormen de productiemiddelen, de stoffelijke gedaanten van het constante kapitaal, slechts de materie waarin de bewegende, waardevormende kracht zich moet vastzetten. De aard van deze materie doet er niet toe, of het katoen of ijzer of wat dan ook is; evenmin doet de waarde van deze materie er iets toe. Belangrijk is alleen dat er voldoende van aanwezig is ten einde de hoeveelheid arbeid, welke gedurende het productieproces moet worden besteed, te kunnen absorberen. Is deze hoeveelheid gegeven, dan doet het er voor het proces van waardeschepping of waardeverandering niet toe of de waarde van de materie stijgt of daalt of waardeloos is, zoals de aarde en de zee.^[27]

In de eerste plaats dus stellen we het vaste kapitaaldeel gelijk aan 0. Het voorgesloten kapitaal wordt derhalve van $c + v$ gereduceerd tot v en de productenwaarde van $(c + v) + m$ tot het waardeproduct $v + m$. Gegeven het waardeproduct van $£180$ (in welke som de arbeid is begrepen die tijdens de gehele duur van het arbeidsproces werd aangewend), moeten we hiervan de waarde van het variabele kapitaal van $£90$ aftrekken om de meerwaarde van $£90$ te krijgen. Het getal $£90 = m$ geeft de absolute grootte van de geproduceerde meerwaarde aan.

Haar proportionele grootte, dat wil zeggen de verhouding waarin het variabele kapitaal in waarde is toegenomen, wordt kennelijk bepaald door de verhouding van de meerwaarde tot het variabele kapitaal, hetgeen wordt uitgedrukt door m/v . In bovenstaand voorbeeld is dit $^{90}/_{90} = 100\%$. Deze proportionele waardetoeëneming van het variabele kapitaal of proportionele grootte van de meerwaarde noem ik de meerwaardevoet.**[28]**

We zagen dat gedurende een deel van het arbeidsproces de arbeider slechts de waarde van zijn arbeidskracht produceert, dat wil zeggen de waarde van zijn noodzakelijke bestaansmiddelen. Aangezien hij produceert in een milieu dat gebaseerd is op een maatschappelijke arbeidsverdeling produceert hij zijn bestaansmiddelen niet rechtstreeks, maar produceert hij in de vorm van een of andere waar (bijvoorbeeld garen) een waarde, die gelijk is aan zijn bestaansmiddelen of het geld, waarmee hij die bestaansmiddelen koopt. Het deel van zijn arbeidsdag dat hij hiervoor gebruikt is groter of kleiner al naar gelang de waarde van de gemiddelde hoeveelheid bestaansmiddelen, die hij dagelijks nodig heeft, dus al naar gelang de gemiddelde dagelijkse arbeidstijd die voor de productie van die bestaansmiddelen noodzakelijk is. Indien de waarde van de dagelijks benodigde bestaansmiddelen gemiddeld de belichaming is van 6 arbeidsuren, moet de arbeider dagelijks gemiddeld 6 uur werken om die bestaansmiddelen te produceren. Zou hij niet voor de kapitalist, maar onafhankelijk voor zichzelf werken, dan zou hij — onder overigens gelijkblijvende omstandigheden — eveneens hetzelfde evenredige deel van de dag moeten werken om de waarde van zijn arbeidskracht te produceren en om daardoor de bestaansmiddelen te verwerven, die hij nodig heeft voor zijn eigen onderhoud, voor zijn voortdurende reproductie. Aangezien hij echter gedurende het deel van de arbeidsdag, waarin hij de dagwaarde van de arbeidskracht — laten we zeggen 3s. — voortbrengt, slechts een equivalent van de waarde produceert, welke hem reeds door de kapitalist werd betaald,**[28a]** dus door de nieuw voortgebrachte waarde slechts voorgeschoten variabele kapitaalwaarde vervangt, verschijnt deze productie van waarde slechts als reproductie. Het deel van de arbeidsdag, waarin deze reproductie plaatsvindt, noem ik de noodzakelijke arbeidstijd en de arbeid, die gedurende deze tijd wordt besteed, noem ik de noodzakelijke arbeid.**[29]** Noodzakelijk voor de arbeider, omdat deze arbeid onafhankelijk is van de maatschappelijke vorm van zijn arbeid; noodzakelijk voor het kapitaal en zijn wereld, omdat het kapitaal gebaseerd is op de voortdurende aanwezigheid van de arbeider.

Het tweede deel van het arbeidsproces, waarin de arbeider over de grenzen van de noodzakelijke arbeid wordt geduwd, kost hem weliswaar arbeid, besteding van arbeidskracht, maar vormt voor hem geen waarde. Dit deel vormt meerwaarde, welke de kapitalist toelacht met alle bekoring van een schepping uit het niets. Dit deel van de arbeidsdag noem ik meerarbeidstijd en de in die tijd bestede arbeid noem ik meerarbeid (*surplus labour*). Zo belangrijk het is voor ons inzicht in de waarde in het algemeen om haar slechts op te vatten als stolling van arbeidstijd, als louter verstoffelijkte arbeid, zo belangrijk is het voor ons inzicht in de meerwaarde om haar slechts op te vatten als stolling van meerarbeidstijd, als louter verstoffelijkte meerarbeid. De economische maatschappijvormen onderscheiden zich slechts door de vorm waarin deze meerarbeid aan de directe producent, de arbeider, wordt afgeperst, bijvoorbeeld de maatschappij gebaseerd op slavernij en de maatschappij gebaseerd op loonarbeid.**[30]**

Aangezien de waarde van het variabele kapitaal gelijk is aan de waarde van de arbeidskracht die er mee werd gekocht en de waarde van deze arbeidskracht het noodzakelijke deel van de arbeidsdag bepaalt, terwijl de meerwaarde op haar beurt bepaald wordt door het andere deel van de arbeidsdag, verhoudt de meerwaarde zich tot het variabele kapitaal als de meerarbeid tot de noodzakelijke arbeid; anders gezegd de meerwaardevoet $m/v = \text{meerarbeid} / \text{noodzakelijke arbeid}$. Beide breuken drukken in een verschillende vorm dezelfde verhouding uit, de ene keer in de vorm van verstoffelijkte arbeid, de andere keer in de vorm van arbeid in beweging.

De meerwaardevoet is derhalve de exacte uitdrukking van de uitbuitingsgraad van de arbeidskracht door het kapitaal of van de arbeider door de kapitalist. **[30a]**

Volgens onze veronderstelling bedroeg de waarde van het product: (£410 constant kapitaal + £90 variabel kapitaal) + £90 meerwaarde. Het voorgeschoten kapitaal was £500. Aangezien de meerwaarde gelijk is aan 90 en het voorgeschoten kapitaal aan 500, zou uit de gebruikelijke wijze van berekening volgen dat de meerwaardevoet (welke men verwacht met de winstvoet) 18 % bedraagt, een getal waarvan de geringe omvang de heer Carey en zijn medeaanhangers van de leer der harmonie zou ontroeren. In feite echter is de meerwaardevoet niet

$$\frac{m}{c + v'} \text{ — of — } \frac{m}{v} \text{ — maar — dus niet — maar — } = 100 \%$$

$$\frac{90}{500} \text{ — maar — } \frac{90}{90} = 100 \%$$

dus meer dan 5 keer zo groot als de schijnbare uitbuitingsgraad. Ofschoon we in het onderhavige geval de absolute grootte van de arbeidsdag niet kennen, evenmin als de tijdseenheid van het arbeidsproces (dag, week, enzovoort) en evenmin, ten slotte, als het aantal arbeiders dat door het variabele kapitaal van £90 gelijktijdig wordt geactiveerd, geeft de meerwaardevoet $\frac{m}{v}$ door zijn mogelijkheid van omzetting in $\frac{\text{meerarbeid}}{\text{noodzakelijke arbeid}}$ precies de onderlinge verhouding aan van de twee bestanddelen van de arbeidsdag. De meerwaardevoet is 100 %, dus de arbeider werkt de ene helft van de dag voor zichzelf en de andere helft voor de kapitalist.

In het kort gezegd is de methode van berekening van de meerwaardevoet dus als volgt. We nemen de totale productenwaarde en daarin stellen we de constante kapitaalwaarde, die slechts weer te voorschijn komt, op 0. De resterende waardesom is het enige waardeproduct, dat tijdens het vormingsproces van de waar werkelijk werd voortgebracht. Indien de meerwaarde gegeven is, trekken we deze van dit waardeproduct af om het variabele kapitaal te vinden. Is het variabele kapitaal gegeven en zoeken we de meerwaarde, dan doen we het omgekeerde. Zijn beide gegeven, dan behoeven we alleen nog maar de uiteindelijke bewerking te verrichten: de berekening van de verhouding tussen meerwaarde en variabel kapitaal, $\frac{m}{v}$.

Ondanks de eenvoud van deze methode is het toch wel gewenst de lezer door enkele voorbeelden inzicht te geven in de hem onbekende beschouwingswijze, die eraan ten grondslag ligt.

In de eerste plaats het voorbeeld van een spinnerij met 10.000 spinnen, die van Amerikaanse katoen garen nr. 32 spinnen. Wekelijks wordt per spil 1 pond garen geproduceerd. De afval bedraagt 6 %. Per week wordt dus 10.600 pond katoen verwerkt tot 10.000 pond garen en 600 pond afval. In april 1871 kostte deze katoen $7\frac{3}{4}d.$ per pond, dus 10.600 pond ongeveer £342. De 10.000 spinnen kosten, inclusief voorspin- en stoommachine, £1 per spil, dus in totaal £10.000. Hun slijtage bedraagt 10 %, dat wil zeggen £1000 of wekelijks £20. De huur van de fabriek bedraagt £300 of £6 per week. De hoeveelheid steenkool (4 pond per uur/paardenkracht met een indicator van 100 pk en 60 uur per week, inclusief verwarming van het gebouw) bedraagt 11 ton per week à $8\frac{1}{2}s.$ per ton, dus wekelijks ongeveer £4 10s.; gas £1 per week en olie £4 10s. per week. Dus alle hulpstoffen bij elkaar £10 per week. Het constante waardedeel is dan £378 per week. Het arbeidsloon bedraagt £52 per week. De prijs van het garen is $12\frac{1}{4}d.$ per pond, dus de prijs van 10.000 pond garen is £510. De meerwaarde bedraagt derhalve: $510 - 430 = £80$. We stellen het constant waardedeel van £378 op 0, aangezien dit deel in de wekelijkse waardevorming niet meedoet. Dan blijft over een wekelijks waardeproduct van $£132 = 52 (v) + 80 (m)$. De meerwaardevoet is dus $\frac{80}{52} = 153\frac{11}{13}\%$. Bij een gemiddelde arbeidsdag van 10 uur geeft dit voor de noodzakelijke arbeid $3\frac{31}{33}$ uur en voor de meerarbeid $6\frac{2}{33}$ uur. **[31]**

Voor het jaar 1815 geeft Jacob, uitgaande van een graanprijs van 80s. per *quarter* en een gemiddelde opbrengst van 22 *bushels* per *acre* (zodat een *acre* £11 opbrengt) de volgende berekening, die — hoewel door een voorafgaande compensatie voor verschillende posten zeer gebrekkig — voor ons doel geschikt is:

Waardeproductie per *acre*

Zaad	£1	Tienden,	£1
(tarwe)	9s	belastingen	1s
Mest	£2	Grondrente	£1
	10s		8s
Arbeidsloon	£3	Winst en	£1
	10s	interest vd	2s
		pachter	
Totaal	£7	Totaal	£3
	9s		11s

Nog steeds uitgaande van de veronderstelling dat de prijs van het product gelijk is aan zijn waarde, wordt de meerwaarde in dit voorbeeld over verschillende rubrieken verdeeld: winst, interest, tienden, enzovoort. Deze rubricering is voor ons niet belangrijk. Bij optelling krijgen we een meerwaarde van £3 11s. De £3 19s. aan zaad en mest stellen we als constant kapitaaldeel gelijk aan 0. Dan blijft het voorgeschoten variabele kapitaal van £3 10s. over, waarvan een nieuwe waarde werd geproduceerd van £3 10s. + £3 11s. Dus $\frac{m}{v} = \frac{£3\ 11s.}{£3\ 10s.}$, dat wil zeggen meer dan 100 %. De arbeider besteedt dus meer dan de helft van zijn arbeidsdag aan de productie van een meerwaarde, welke onder verschillende personen onder verschillende voorwendselen wordt verdeeld. **[31a]**

2. De productenwaarde uitgedrukt in evenredige delen van het product

Laten we nu terugkeren tot het voorbeeld dat ons liet zien hoe de kapitalist uit geld kapitaal maakt. De noodzakelijke arbeid van zijn spinner bedroeg 6 uur, de meerarbeid eveneens 6 uur en de uitbuitingsgraad van de arbeidskracht was dus 100 %.

Het product van de 12-urige arbeidsdag is 20 pond garen met een waarde van 30s. Niet minder dan $\frac{8}{10}$ van deze garenwaarde (24s.) wordt gevormd door de slechts weer terugkerende waarde van de verbruikte productiemiddelen (20s. voor 20 pond katoen en 4s. voor spindels, enzovoort), anders gezegd: bestaat uit constant kapitaal. Het overige $\frac{2}{10}$ deel is de gedurende het spinproces ontstane nieuwe waarde van 6s. waarvan de ene helft de voorgeschoten dagwaarde van de arbeidskracht vervangt (het variabele kapitaal) en de andere helft een meerwaarde vormt van 3s. De totale waarde van de 20 pond garen is dus op de volgende wijze samengesteld: garenwaarde van 30s. = 24s. (c) + {3s. (v) + 3s. (m)}.

Aangezien deze totale waarde wordt uitgedrukt in het totale product van 20 pond garen, moeten de verschillende waarde-elementen kunnen worden uitgedrukt in evenredige delen van het product.

Indien in 20 pond garen een garenwaarde van 30s. zit opgesloten, bestaat $\frac{8}{10}$ deel van deze waarde — haar constante deel van 24s. — in $\frac{8}{10}$ deel van het product, dat wil zeggen in 16 pond garen. Daarvan vormt $13\frac{1}{3}$ pond de waarde van de grondstof — de versponnen katoen van 20s. — en $2\frac{2}{3}$ pond de waarde van de verbruikte hulpstoffen en arbeidsmiddelen, spindels, enzovoort van 4s.

Dus $13\frac{1}{3}$ pond garen vertegenwoordigt het geheel van de in het totale product van 20 pond garen versponnen katoen, de grondstof van het totale product, maar verder dan ook niets. In deze hoeveelheid garen zit weliswaar slechts $13\frac{1}{3}$ pond katoen met een waarde van $13\frac{1}{3}s.$,

maar de additionele waarde van $6\frac{2}{3}s$. vormt een equivalent voor de katoen, die in de andere $6\frac{2}{3}$ pond garen is versponnen. Het is net alsof uit de $6\frac{2}{3}$ pond garen alle katoen is geplukt en alsof alle katoen van het totale product in de $13\frac{1}{3}$ pond garen is gestopt. Maar daarentegen bevat de $13\frac{1}{3}$ pond garen geen greintje waarde van de verbruikte hulpstoffen en arbeidsmiddelen, noch van de gedurende het spinproces voortgebrachte nieuwe waarde.

Op dezelfde wijze vertegenwoordigt de andere $2\frac{2}{3}$ pond garen, die de rest van het constante kapitaal ($4s$.) bevat, niets anders dan de waarde van de in het totale product van 20 pond garen verbruikte hulpstoffen en arbeidsmiddelen.

Van het product bevat $\frac{8}{10}$ deel of 16 pond garen (ofschoon stoffelijk, als gebruikswaarde beschouwd, als garen, evenals de andere delen van het product voortbrengsel van de spinarbeid), van ons huidig gezichtspunt uit bekeken, geen spinarbeid, geen arbeid welke gedurende het spinproces werd geabsorbeerd. Het is net alsof dit deel zonder spinnen in garen is omgezet, als ware dit concrete garen louter leugen en bedrog. En inderdaad, indien de kapitalist dit deel voor $24s$. verkoopt en met dit geld zijn productiemiddelen terugkoopt, zien we dat de 16 pond garen slechts een verklede gedaante was van katoen, spindel, steenkool, enzovoort.

Aan de andere kant vormt het resterende $\frac{2}{10}$ deel van het product of 4 pond garen nu alleen nog maar de nieuwe waarde van $6s$., welke in het 12-urige spinproces werd geproduceerd. Wat dit deel bevatte aan verbruikte grondstoffen en arbeidsmiddelen was er reeds uitgehaald en bij de eerste 16 pond garen ingelijfd. De spinarbeid, die in 20 pond garen werd belichaamd, is in $\frac{2}{10}$ deel van het product geconcentreerd. Het is net alsof de spinner 4 pond garen uit het niets heeft voortgebracht, met behulp van katoen en spindels, welke zonder toedoen van menselijke arbeid door de natuur werden geleverd en die derhalve geen waarde aan het product toevoegen.

Van de 4 pond garen, waaruit het gehele waardeproduct van het spinproces van een dag bestaat, vertegenwoordigt de ene helft slechts de waarde ter vervanging van de verbruikte arbeidskracht, dus van het variabele kapitaal van $3s$., en de andere 2 pond garen slechts de meerwaarde van $3s$.

Aangezien 12 arbeidsuren van de spinner worden geconcretiseerd in $6s$., zijn in de garenwaarde van $30s$. 60 arbeidsuren belichaamd. Zij bestaan in 20 pond garen, waarvan $\frac{8}{10}$ deel of 16 pond de verstoffelijking zijn van 48 arbeidsuren, die aan het spinproces zijn voorafgegaan, namelijk de arbeid, die in de productiemiddelen van het garen zijn belichaamd; daarentegen is $\frac{2}{10}$ deel of 4 pond de verstoffelijking van de 12 arbeidsuren, welke in het spinproces zelf werden besteed.

Hierboven hebben we gezien dat de garenwaarde gelijk is aan de som van de bij haar productie geproduceerde nieuwe waarde plus de waarde, die reeds voordien in de productiemiddelen zat opgesloten. Nu zien we dat de functioneel of theoretisch verschillende bestanddelen van de productenwaarde als evenredige delen van het product zelf kunnen worden voorgesteld.

We kunnen het product — voortbrengsel van het productieproces — dus in drie stukken ontleden: een hoeveelheid product, die slechts de arbeid vertegenwoordigt welke in de productiemiddelen zit opgesloten, dat wil zeggen het constante kapitaaldeel; een hoeveelheid product, die slechts de noodzakelijke arbeid vertegenwoordigt welke gedurende het productieproces werd toegevoegd, dat wil zeggen het variabele kapitaaldeel; een hoeveelheid product, die slechts de meerarbeid vertegenwoordigt welke gedurende hetzelfde proces werd toegevoegd, dat wil zeggen de meerwaarde. Deze ontleding is even simpel als belangrijk, zoals we nog zullen zien bij de toepassing hiervan op ingewikkelde en nog niet opgeloste vraagstukken.

Zo-even beschouwden we het totale product als een voltooid voortbrengsel van de 12-urige arbeidsdag. We kunnen het product echter ook gedurende het proces van zijn ontstaan

vergezellen en dan toch de partiële producten voorstellen als functioneel te onderscheiden delen van het totale product.

In 12 uur produceert de spinner 20 pond garen, dus in 1 uur $1\frac{2}{3}$ pond. In 8 uur produceert hij $13\frac{1}{3}$ pond garen, dat wil zeggen een deel van het product dat in waarde gelijk is aan het totaal van de katoen, welke gedurende de gehele arbeidsdag wordt versponnen. Op dezelfde wijze is het partiële product van de volgende 1 uur en 36 minuten $2\frac{2}{3}$ pond garen, hetgeen de waarde vertegenwoordigt van de arbeidsmiddelen, welke gedurende de 12 arbeidsuren worden verbruikt. Evenzo produceert de spinner in de daaropvolgende 1 uur en 12 minuten 2 pond garen = 3s., een productenwaarde die gelijk is aan het gehele waardeproduct welke hij in 6 uur noodzakelijke arbeid voortbrengt. Tenslotte produceert hij in de laatste $\frac{6}{5}$ uur eveneens 2 pond garen, waarvan de waarde gelijk is aan de meerwaarde, die door zijn meerarbeid van een halve dag werd voortgebracht. Dit is voor de Engelse fabrikant een gewone wijze van berekening en hij zal bijvoorbeeld zeggen dat hij in de eerste 8 uur of $\frac{2}{3}$ deel van de arbeidsdag zijn katoen er uit haalt, enzovoort. We zien dat de formule juist is; in feite is het niets anders dan de eerste formule, waarbij men in plaats van de ruimte — waarin de delen van het product kant en klaar naast elkaar lagen — de tijd heeft genomen, waarbij de delen van het product op elkaar volgen. De formule kan echter ook gepaard gaan met zeer barbaarse voorstellingen, in het bijzonder in de hoofden van hen, die niet minder praktisch bij het proces van meerwaardevorming zijn geïnteresseerd als zij er een theoretisch belang bij hebben de formule op foutieve wijze te interpreteren. Zo kan men zich inbeelden dat onze spinner bijvoorbeeld in de eerste 8 uur van zijn arbeidsdag de waarde van de katoen, produceert of vervangt, in de daaropvolgende 1 uur en 36 minuten de waarde van de verbruikte arbeidsmiddelen, in de volgende 1 uur en 12 minuten de waarde van het arbeidsloon en zich slechts gedurende het zo befaamde ‘laatste uur’ van de heren fabrikanten aan de productie van meerwaarde wijdt. Op deze wijze krijgt onze spinner tot taak een dubbel wonder te verrichten. Niet alleen dat hij katoen, spindels, stoommachine, steenkool, olie, enzovoort, moet produceren op het moment dat hij met behulp van die zaken spint, maar ook moet hij van één arbeidsdag met een bepaalde graad van intensiteit vijf van zulke arbeidsdagen maken. Immers in ons voorbeeld is voor de productie van de grondstof en van de arbeidsmiddelen $2\frac{6}{6} = 4$ 12-urige arbeidsdagen nodig, terwijl hun omzetting in garen nogmaals een 12-urige arbeidsdag vereist. Dat de hebzucht aan zulke wonderen doet geloven en dat het nimmer aan sycofanten ontbreekt die hiervoor het bewijs willen leveren, wordt aangetoond door het volgende voorbeeld, dat historisch beroemd is geworden.

3. Seniors ‘laatste uur’

Op een mooie ochtend van het jaar 1836 werd de wegens zijn economische kennis en zijn fraaie stijl vermaarde Nassau W. Senior, in zekere zin de Clauren [Noot van de vertaler: Clauren was het pseudoniem van Carl Heun (1771-1854), schrijver van sentimentele verhalen.] onder de Engelse economen, uit Oxford naar Manchester ontboden om daar economie te leren in plaats van die wetenschap in Oxford te doceren. De fabrikanten hadden hem uitverkoren als hun verdediger tegen de pas ingevoerde *Factory Act* (fabriekswet) en tegen de nog verderstrekkende strijd om de 10-urige arbeidsdag. Met hun gebruikelijke praktische scherpzinnigheid hadden zij ingezien dat de professor *wanted a good deal of finishing* (dat bij hem de puntjes nog op de i moesten worden gezet). Daarom ontboden zij hem naar Manchester. Op zijn beurt heeft de professor de lessen, die hij in Manchester van de fabrikanten kreeg, op schone wijze op schrift gesteld in zijn brochure *Letters on the Factory*

Act, as it affects the Cotton Manufacture (London, 1837). In dit werk kan men onder meer de volgende stichtelijke zaken lezen:

‘Onder de huidige wetgeving kan in geen enkele fabriek, waar personen onder de 18 jaar werkzaam zijn, dagelijks langer worden gewerkt dan $11\frac{1}{2}$ uur, dat wil zeggen 12 uur gedurende de eerste 5 dagen en 9 uur op zaterdag. De volgende analyse (!) toont aan dat in een dergelijke fabriek de gehele zuivere winst is afgeleid van het laatste uur. Een fabrikant investeert £100.000, waarvan £80.000 in fabrieksgebouwen en machines en £20.000 in grondstoffen en arbeidsloon. Er van uitgaande dat het kapitaal jaarlijks één keer wordt omgezet en dat de brutowinst 15 % bedraagt, moet de fabriek per jaar waren leveren met een waarde van 115.000... Van deze £115.000 produceert elk van de 23 halve arbeidsuren dagelijks $\frac{5}{115}$ of $\frac{1}{23}$. Van de $\frac{23}{23}$, die het geheel van de £115.000 vormen (*constituting the whole* £115.000), vervangt $\frac{20}{23}$, dat wil zeggen 100.000 van de 115.000 slechts het kapitaal; $\frac{1}{23}$ of £5.000 van de £15.000 brutowinst (!) vertegenwoordigt de slijtage van fabriek en machines. De overblijvende $\frac{2}{23}$, dat wil zeggen de laatste 2 halve uren van iedere dag, brengen een zuivere winst van 10 % op. Indien bij gelijkblijvende prijzen de fabriek 13 in plaats van $11\frac{1}{2}$ uur kon werken, zou bij een vergroting van het circulerend kapitaal met ongeveer £2.600 de zuivere winst meer dan verdubbeld worden. Omgekeerd zou, indien het aantal arbeidsuren dagelijks met 1 uur werd verminderd, de zuivere winst geheel verdwijnen en bij een vermindering van $1\frac{1}{2}$ uur zou ook de brutowinst verdwijnen.’ **[32]**

En dat noemt mijnheer de professor een analyse! Als hij werkelijk geloof zou hechten aan het gejammer van de fabrikanten dat de arbeiders het beste deel van de dag verdoen aan de productie, dus reproductie of vervanging van de waarde van gebouwen, machines, katoen, steenkool, enzovoort, dan zou iedere analyse overbodig zijn. Zijn antwoord zou dan eenvoudig dienen te luiden: Mijne heren! Indien u 10 uur laat werken in plaats van $11\frac{1}{2}$, dan zal — onder overigens gelijkblijvende omstandigheden — het dagelijks verbruik van katoen, machines, enzovoort, met $1\frac{1}{2}$ uur afnemen. U wint dus evenveel als u verliest. Uw arbeiders zullen in de toekomst $1\frac{1}{2}$ uur minder verdoen aan de reproductie of vervanging van de voorgeschoten kapitaalwaarde. — Zou hij hen niet op hun woord geloven, maar als deskundige een analyse voor noodzakelijk houden, dan diende hij bij een aangelegenheid, welke uitsluitend draait om de verhouding van de zuivere winst tot de grootte van de arbeidsdag, in de eerste plaats de heren fabrikanten te verzoeken machines en gebouwen, grondstoffen en arbeid niet door elkaar op één hoop te gooien, maar netjes het in fabrieksgebouwen, machines, grondstoffen, enzovoort, vervatte constante kapitaal aan de ene zijde te plaatsen en het aan arbeidsloon voorgeschoten kapitaal aan de andere. Zou dan blijken dat volgens de berekening van de fabrikanten de arbeider in 2 halve arbeidsuren, dus in 1 uur, het arbeidsloon reproduceert of vervangt, dan zou hij zijn analyse als volgt moeten voortzetten:

Volgens uw opgave produceert de arbeider in het voorlaatste uur zijn arbeidsloon en in het laatste uur uw meerwaarde of zuivere winst. Aangezien hij in gelijke tijdsruimten gelijke waarden produceert, bezit het product van het voorlaatste uur dezelfde waarde als dat van het laatste uur. Verder produceert hij slechts waarde voor zover hij arbeid besteedt en de hoeveelheid van zijn arbeid wordt gemeten door zijn arbeidstijd. Volgens uw opgave bedraagt deze arbeidstijd $11\frac{1}{2}$ uur per dag. Een deel van deze $11\frac{1}{2}$ uur gebruikt hij voor de productie of ter vervanging van zijn arbeidsloon, een ander deel voor de productie van uw zuivere winst. Verder doet hij gedurende de arbeidstijd niets. Aangezien volgens uw opgave zijn loon en de door hem geleverde meerwaarde waarden van gelijke grootten zijn, produceert hij kennelijk zijn arbeidsloon in $5\frac{3}{4}$ uur en uw zuivere winst in de andere $5\frac{3}{4}$ uur. En aangezien verder de waarde van het garenproduct van 2 uur gelijk is aan de waardesom van zijn arbeidsloon plus uw zuivere winst, kan het niet anders dan dat de maat van deze garenwaarde bepaald wordt door de arbeidsuren, het product van het voorlaatste uur door $5\frac{3}{4}$ arbeidsuren,

het product van het laatste uur idem dito. We bereiken nu een kritiek punt, dus opgelet! Het voorlaatste arbeidsuur is, evenals het eerste, een gewoon arbeidsuur. *Ni plus, ni moins* (niet meer en niet minder). Hoe kan de spinner dan in 1 arbeidsuur een garenwaarde voortbrengen, welke $5\frac{3}{4}$ arbeidsuren vertegenwoordigt? Inderdaad verricht hij een dergelijk wonder niet. Hetgeen hij in 1 arbeidsuur aan gebruikswaarde produceert, is een bepaalde hoeveelheid garen. De waarde van dit garen wordt gemeten door $5\frac{3}{4}$ arbeidsuren, waarvan $4\frac{3}{4}$ buiten zijn toedoen in de productiemiddelen zitten opgesloten, welke hij per uur verbruikt: katoen, machines, enzovoort, en waarvan $\frac{1}{4}$ of 1 uur door hemzelf wordt toegevoegd. Aangezien zijn arbeidsloon in $5\frac{3}{4}$ uur wordt geproduceerd en het garenproduct van 1 uur spinnen eveneens $5\frac{3}{4}$ arbeidsuren bevat, heeft het dus niets met hekserij te maken als het waardeproduct van zijn $5\frac{3}{4}$ spinuren gelijk is aan de producten waarde van 1 uur spinnen. U bevindt zich echter beslist op een dwaalspoor wanneer u van mening bent dat hij ook maar een seconde van zijn arbeidsdag verliest aan de reproductie of ‘vervanging’ van de waarde van katoen, machines, enzovoort. Juist doordat zijn arbeid uit katoen en spindel garen maakt, juist omdat hij spint, gaat de waarde van katoen en spindel vanzelf op het garen over. Dit is te danken aan de kwaliteit en niet aan de kwantiteit van zijn arbeid. Natuurlijk zal hij in 1 uur meer katoenwaarde, enzovoort, op het garen overdragen dan in een $\frac{1}{2}$ uur, maar alleen omdat hij in 1 uur meer katoen verspint dan in een $\frac{1}{2}$ uur. U ziet dus dat uw bewering, volgens welke de arbeider in het voorlaatste uur de waarde van zijn arbeidsloon en in het laatste uur de zuivere winst voortbrengt, slechts hierop neerkomt dat in het garenproduct van 2 uur van zijn arbeidsdag — onverschillig of het de eerste twee of de laatste twee uur zijn — $11\frac{1}{2}$ arbeidsuren zijn belichaamd, precies zoveel uren als zijn gehele arbeidsdag telt. En de bewering, volgens welke hij in de eerste $5\frac{3}{4}$ uur zijn arbeidsloon en in de laatste $5\frac{3}{4}$ uur uw zuivere winst voortbrengt, betekent niets anders dan dat u de eerste $5\frac{3}{4}$ uur wel en de laatste $5\frac{3}{4}$ uur niet betaalt. Om in uw jargon te blijven spreek ik over betaling van de arbeid in plaats van de arbeidskracht. Indien u nu, mijne heren, de verhouding nagaat van de arbeidstijd die u betaalt tot de arbeidstijd die u niet betaalt, dan zult u vinden dat dit een verhouding is van een halve dag tot een halve dag, dus 100 %, hetgeen toch wel een aardig percentage genoemd mag worden. Het is dan ook niet aan de geringste twijfel onderhevig dat, wanneer gij uw arbeiders 13 uur in plaats van $11\frac{1}{2}$ uur afjakkert en wanneer u — hetgeen u zo goed ligt — de extra $1\frac{1}{2}$ uur beschouwt als loutere meerarbeid, deze meerarbeid dan zal groeien van $5\frac{3}{4}$ tot $7\frac{1}{4}$ uur en de meerwaardevoet dus zal toenemen van 100 % tot $126\frac{2}{23}$ %. Daarentegen beschikt u over een te grote dosis optimisme indien u hoopt dat door deze toevoeging van $1\frac{1}{2}$ uur de meerwaardevoet zal stijgen van 100 % tot 200 % en zelfs boven de 200 %, dat wil zeggen zich ‘meer dan verdubbelt’. Aan de andere kant — het menselijk hart is een wonderlijk ding, vooral als de mens zijn hart in zijn portemonnee draagt — zijt gij op hol geslagen pessimisten wanneer u bevreesd bent dat door een inkrimping van de arbeidsdag van $11\frac{1}{2}$ tot 10 uur uw gehele zuivere winst er bij in zou schieten. Om de drommel niet. Indien alle andere omstandigheden gelijk blijven zal in dit geval de meerarbeid afnemen van $5\frac{3}{4}$ tot $4\frac{3}{4}$ uur, hetgeen nog altijd een zeer aanzienlijke meerwaardevoet oplevert, namelijk $82\frac{14}{23}$ %. Het noodlottige ‘laatste uur’ echter, waarover u meer fabels verteld heeft dan de chiliasten over de ondergang van de wereld, is *all bosh* (allemaal onzin). Het verlies van dit ‘laatste uur’ zou u evenmin de ‘zuivere winst’ kosten als het aan de jongens en meisjes, die u in dienst hebt, de ‘zuiverheid van hun ziel’ zou kosten. **[32a]**

Wanneer eenmaal werkelijk uw ‘laatste uur’ slaat, denk dan aan de professor van Oxford. En nu: ik hoop u nog dikwijls te ontmoeten in een betere wereld. *Addio...!* **[33]**

Het trompetgeschal, dat Senior bij zijn ontdekking van het ‘laatste uur’ aanhief, werd op 15 april 1848 in een polemieek tegen de 10-urenwet in *The Economist* (London) opnieuw ten gehore gebracht door James Wilson, één der opperhoofden onder de economische mandarijnen.

4. Het meerproduct

Het deel van het product dat de meerwaarde vertegenwoordigt (in ons tweede voorbeeld $\frac{1}{10}$ van 20 pond, dus 2 pond garen), noemen we het meerproduct (*surplus product, produit net*). Zoals de meerwaardevoet wordt bepaald door de verhouding, niet tot het geheel maar tot het variabele bestanddeel van het kapitaal, zo wordt de grootte van het meerproduct bepaald door de verhouding, niet tot de rest van het totale product maar tot het deel van het product, dat de noodzakelijke arbeid vertegenwoordigt. Aangezien het uiteindelijke doel van de kapitalistische productie de productie van meerwaarde is, wordt de mate van rijkdom niet afgemeten aan de absolute grootte van het product, maar aan de relatieve grootte van het meerproduct.^[34]

De som van de noodzakelijke arbeid en de meerarbeid, de tijdsruimte waarin de arbeider het waarde-equivalent van zijn arbeidskracht en de meerwaarde produceert vormt de absolute grootte van zijn arbeidstijd — de arbeidsdag (*working day*).

Noten:

^[26a] ‘Indien we de waarde van het toegepaste vaste kapitaal meerekenen als deel van hetgeen is voorgeschoten, dan moeten we de resterende waarde, die aan het einde van het jaar van een dergelijk kapitaal overblijft, beschouwen als een deel van de jaarlijkse opbrengsten.’ Malthus, *Principles of Political Economy*, tweede druk, London, 1836, p. 269.

^[27] Noot bij de tweede druk. Het spreekt vanzelf dat, zoals Lucretius zei: ‘nil posse creari de nihilo’, uit niets komt niets. ‘Waardeschepping’ is omzetting van arbeidskracht in arbeid en op haar beurt is arbeidskracht in de eerste plaats natuurstof, welke in menselijk organisme is omgezet.

^[28] Op dezelfde manier als de Engelsen spreken over *rate of profit* (winstvoet), *rate of interest* (interestvoet) enzovoort. We zullen in Boek III zien dat de winstvoet gemakkelijk te begrijpen is zodra men de wetten van de meerwaarde kent. Langs omgekeerde weg begrijpt men noch het een, noch het ander.

^[28a] [Noot bij de derde druk. De schrijver hanteert hier de gebruikelijke economische terminologie. Men zal zich herinneren dat op **p. 113** werd aangetoond dat in werkelijkheid niet de kapitalist de arbeider, maar de arbeider de kapitalist ‘voorschiet’. -F.E.]

^[29] Tot nu toe hebben we in dit boek de term ‘noodzakelijke arbeidstijd’ gebruikt voor de arbeidstijd, die maatschappelijk noodzakelijk was voor de productie van een waar in het algemeen. Van nu af aan gebruiken we de term ook voor de arbeidstijd, die noodzakelijk is voor de productie van de bijzondere waar arbeidskracht. Het gebruik van dezelfde technische termen in verschillende betekenissen is onaangenaam, maar is in geen enkele wetenschap geheel te vermijden. Vergelijk bijvoorbeeld de hogere en de lagere wiskunde.

^[30] Met de genialiteit van een Gottsched [Noot van de vertaler: Gottsched werd beschouwd als een pietluttige estheticus.] ontdekt de heer Wilhelm Thucydides Roscher dat, indien de vorming van meerwaarde of meerproduct en de daarmee samenhangende accumulatie in het heden te danken is aan de ‘spaarzaamheid’ van de kapitalist (die daarvoor ‘bijvoorbeeld interest verlangt’), daarentegen ‘op de laagste trappen van beschaving... de zwakkeren door de sterkeren worden gedwongen tot spaarzaamheid’ (*t.a.p.*, pp. 82, 78). Besparing van arbeid? Of van de niet aanwezige overvloed van producten? Behalve door werkelijke onkunde is het door een apologetische angst voor een nauwkeurige analyse van waarde en meerwaarde en voor mogelijke netelige en ongepermitteerde resultaten van een dergelijke analyse, dat een Roscher en consorten gedwongen worden de min of meer plausible rechtvaardigingsgronden van de kapitalist voor de toe-eigening van de aanwezige meerwaarde te verhaspelen tot een theorie van het ontstaan van de meerwaarde.

[30a] Noot bij de tweede druk. Ofschoon een exacte uitdrukking van de uitbuitingsgraad van de arbeidskracht, is de meerwaardevoet geen uitdrukking van de absolute grootte van de uitbuiting. Indien bijvoorbeeld de noodzakelijke arbeid 5 uur bedraagt en ook de meerarbeid 5 uur, dan is de uitbuitingsgraad 100 %. De grootte van de uitbuiting wordt hier gemeten op 5 uur. Bedragen daarentegen de noodzakelijke arbeid en de meerarbeid ieder 6 uur, dan blijft de uitbuitingsgraad onveranderd 100 %, terwijl de grootte van de uitbuiting toeneemt van 5 tot 6 uur, dus toeneemt met 20 %.

[31] Noot bij de tweede druk. Het in de eerste druk gegeven voorbeeld van een spinnerij voor het jaar 1860 bevatte enkele feitelijke onjuistheden. De in de tekst vermelde, absoluut juiste gegevens werden mij verstrekt door een fabrikant uit Manchester. — Opgemerkt dient te worden dat in Engeland de oude paardenkracht werd berekend naar de doorsnee van de cilinder, de nieuwe naar de werkelijke kracht, zoals deze door de indicator wordt aangegeven.

[31a] Deze berekeningen zijn slechts bedoeld als illustratie. Er wordt namelijk verondersteld dat de prijs gelijk is aan de waarde. In Boek III zal men zien dat deze gelijkstelling niet zo simpelweg kan worden aangenomen, zelfs niet voor de gemiddelde prijzen.

[32] Senior, *t.a.p.*, pp. 12, 13. We gaan niet in op de merkwaardige beweringen die voor ons doel onbelangrijk zijn, zoals bijvoorbeeld de bewering dat de fabrikanten de vergoeding voor de slijtage van de machines, enzovoort (dus een bestanddeel van het kapitaal) tot de winst — bruto of netto, onzuiver of zuiver — rekenen. Evenmin zullen we ons bezighouden met de juistheid of de onjuistheid van de getallen; dat ze niet meer waard zijn dan de zogenaamde ‘analyse’ werd door Leonhard Horner bewezen in zijn *A Letter to Mr. Senior etc.* (London, 1837). Leonhard Horner was één van de *Factory Inquiry Commissioners* van 1833 en hij was tot 1859 fabrieksinspecteur of eigenlijk censor van de fabrieken. Hij heeft de Engelse arbeidersklasse onsterfelijke diensten bewezen. Hij voerde een levenslange strijd, niet alleen tegen de verbitterde fabrikanten, maar ook tegen de ministers, voor wie het veel belangrijker was de stemmen van de heren fabrikanten in het Lagerhuis te tellen dan de arbeidsuren van de ‘handen’ in de fabriek.

Toevoeging aan noot 32. — De uiteenzetting van Senior is, afgezien van de onjuistheid van de inhoud, verward. Eigenlijk wilde hij het volgende zeggen: De fabrikant geeft de arbeider dagelijks $11\frac{1}{2}$ of $23\frac{1}{2}$ uur werk. Evenals de afzonderlijke arbeidsdag bestaat het arbeidsjaar uit $11\frac{1}{2}$ of $23\frac{1}{2}$ uur (vermenigvuldigd met het aantal arbeidsdagen per jaar). Hiervan uitgaande wordt in arbeidsuren het jaarproduct van £115.000 voortgebracht, in een $\frac{1}{2}$ arbeidsuur $\frac{1}{23} \times £115.000$. In $\frac{20}{2}$ arbeidsuren wordt voortgebracht $\frac{20}{23} \times £115.000 = £100.000$, dus in die arbeidsuren wordt alleen maar het voorgeschoten kapitaal vervangen. Er blijven dan $\frac{3}{2}$ arbeidsuren over, die $\frac{3}{23} \times £115.000 = £15.000$ voortbrengen, dat wil zeggen de brutowinst. Van deze $\frac{3}{2}$ arbeidsuren wordt in een $\frac{1}{2}$ arbeidsuur $\frac{1}{23} \times £115.000 = £5.000$ voortgebracht, dus wordt slechts de slijtage van fabriek en machines gereproduceerd. In de laatste twee halve arbeidsuren, dus in het laatste arbeidsuur, wordt $\frac{2}{23} \times £115.000 = £10.000$ geproduceerd, dat wil zeggen de zuivere winst. In de tekst verandert Senior het laatste $\frac{2}{23}$ deel van het product in delen van de arbeidsdag zelf.

[32a] Terwijl Senior bewees dat de zuivere winst van de fabrikanten, het bestaan van de Engelse katoenindustrie en Englands positie op de wereldmarkt afhankelijk waren van ‘het laatste arbeidsuur’, bewees Dr. Andrew Ure bovendien dat de fabriekskinderen en jonge lieden onder de 18 jaar, die men niet voor de volle 12 uur vasthield in de warme, zuivere en morele atmosfeer van het fabriekslokaal, maar ‘een uur’ eerder verbande naar de harteloze en lichtzinnige buitenwereld, door lediggang en ondeugd zouden worden beroofd van hun zielenheil. Sinds 1848 houden de fabrieksinspecteurs in hun halfjaarlijkse rapporten de fabrikanten met ‘het laatste’, het ‘noodlottige uur’ voor de gek. Bijvoorbeeld de heer Howell, die in zijn verslag van 31 mei 1855 schrijft: ‘Zou de volgende vernuftige berekening (hij citeert Senior -M.) juist zijn, dan zou sinds 1850 iedere katoenfabriek in het Verenigde

Koninkrijk met verlies hebben gewerkt.’ (*Reports of Inspectors of Factories for the half year ending April 30, 1855*, pp. 19-20). Toen in 1848 de tienurenwet bij het parlement in behandeling kwam, drongen de fabrikanten een aantal arbeiders uit de landelijke, over de graafschappen Dorset en Somerset verspreid liggende vlasspinnerijen een petitie op tegen deze wet, waarin onder andere gezegd wordt: ‘De opstellers van dit verzoekschrift, ouders, zijn van mening dat een extra vrij uur geen ander gevolg kan hebben dan de demoralisering van hun kinderen, want lediggang is des duivels oorkussen.’ Hierover wordt in het rapport van de fabrieksinspectie van 31 oktober 1848 opgemerkt: ‘De atmosfeer in de vlasspinnerijen, waar de kinderen van deze deugdzame, liefdevolle ouders werken, is zo bezwangerd met talloze stof- en vezeldeeltjes van de grondstof, dat het buitengewoon onaangenaam is ook maar 10 minuten in de spinkamers door te brengen wegens de pijn, ontstaan doordat ogen, oren, neusgaten en mond onmiddellijk gevuld worden met wolken vlasstof, waaraan niet te ontkomen valt. Door de razende snelheid van de machines vereist de arbeid zelf een onophoudelijke behendigheid en beweging onder controle van een nooit aflatende waakzaamheid en het komt ons wat hardvochtig voor de ouders de term “luieren” te horen toepassen op hun eigen kinderen, die — na aftrek van de schafttijd — 10 volle uren in een dergelijke atmosfeer geketend zijn aan zulke bezigheden... Deze kinderen werken langer dan de boerenknechten uit de omliggende dorpen... Zulk een liefdeloos gezwam over “ledigheid en des duivels oorkussen” dient gebrandmerkt te worden als je reinste *cant* (gekwezel) en als de meest schaamteloze huichelarij... Het deel van het publiek, dat ongeveer twaalf jaar geleden ontzet was over de stelligheid waarmee in het openbaar en in volle ernst, onder sanctie van hoog gezag, werd geproclameerd dat de gehele “zuivere winst” van de fabrikanten uit “het laatste uur” voortvloeit en dat derhalve de verkorting van de arbeidsdag met een uur een einde zou maken aan de zuivere winst — dit deel van het publiek, zo beweren wij zal nauwelijks zijn eigen ogen kunnen geloven wanneer het nu ziet dat de oorspronkelijke ontdekking over de deugden van het “laatste uur” sindsdien zozeer werd verbeterd, dat dit nu zowel “moraal” als “winst” omvat, zodat, wanneer de duur van de kinderarbeid wordt verminderd tot de volle 10 uur, de moraal van de kinderen tegelijk met de nettowinst van hun patroons teloor gaat, aangezien beide afhankelijk zijn van dit laatste, dit fatale uur.’ *Reports of Inspectors of Factories for the half year ending October 31, 1848*, p. 101. Hetzelfde rapport geeft vervolgens staaltjes van de ‘moraal’ en de ‘deugd’ van de heren fabrikanten, van de methodes van sluipwegen, listen, verlokkingen, bedreigingen, vervalsingen enzovoort, welke werden aangewend ten einde van enkele totaal verwaarloosde arbeiders een handtekening onder dergelijke petitie af te dwingen om ze vervolgens als petitie van een gehele tak van industrie, van gehele graafschappen bij het parlement aan de man te brengen. Het blijft zeer kenmerkend voor de huidige stand van de zogenaamde economische ‘wetenschap’ dat noch Senior zelf (die later — tot zijn eigen eer — met grote ijver de fabriekswetgeving steunde) noch zijn eerste of latere tegenstanders de drogreden van de ‘oorspronkelijke ontdekking’ wisten aan te geven. Zij deden een beroep op de feitelijke ervaring. Het hoe en het waarom bleef een mysterie.

[33] En toch heeft mijnheer de Professor nog wat profijt getrokken van zijn reisje naar Manchester! In zijn *Letters on the Factory Act* is de gehele nettowinst, ‘winst’ en ‘interest’ en zelfs ‘*something more*’ (nog iets meer), afhankelijk van een onbetaald arbeidsuur van de arbeider! Een jaar eerder had hij nog in zijn *Outlines of Political Economy* — tot lering van de studenten van Oxford en van de ontwikkelde filisters geschreven -tegenover Ricardo’s waardebevestiging door middel van de arbeidstijd ‘ontdekt’ dat de winst voortvloeide uit de arbeid van de kapitalist en de interest uit diens ascese, zijn abstinentie. De uitvlucht zelf was reeds oud, maar het woord ‘abstinentie’ was nieuw. De heer Roscher heeft er een goed Duits woord voor gevonden: *Enthaltung*, maar zijn minder met het Latijn vertrouwd landgenoten, boeren, binnen- en buitenlui, maakten er vanuit het monnikenlatijn *Entsagung* van.

[34] ‘Voor iemand met een kapitaal van £20.000 en een winst van £2.000 per jaar doet het er volstrekt niet toe of zijn kapitaal 100 of 1000 arbeiders aan het werk zet, of de geproduceerde waren voor £10.000 of £20.000 worden verkocht, als zijn winst maar niet beneden de £2.000 daalt. Is het werkelijke belang van een natie niet hetzelfde? Als we uitgaan van de veronderstelling dat het reële netto-inkomen, de interest en de winst gelijk blijven, dan is het van geen enkel belang of de natie 10 of 12 miljoen mensen telt.’ Ricardo, *t.a.p.*, p. 416. Reeds lang voor Ricardo had de fanatieke kampioen van het meerproduct, Arthur Young — overigens een praatziek en kritiekloos schrijver, wiens reputatie omgekeerd evenredig is aan zijn verdiensten — onder andere geschreven: ‘Welk nut zou in een modern koninkrijk een hele provincie bezitten, waarvan de grond op Oud-Romeinse wijze — en hoe goed dan ook — door kleine boeren werd bebouwd? Welk ander doel dan alleen maar het voortbrengen van mensen, hetgeen op zichzelf een nutteloos doel is?’ Arthur Young, *Political Arithmetic etc.*, London, 1774, p. 47.

Toevoeging aan noot 34. — Zonderling is ‘de sterke neiging om netto bezit voor te stellen als gunstig voor de arbeidende klasse... ofschoon het kennelijk, juist doordat het netto is, niet gunstig is.’ Th. Hopkins, *On Rent of Land etc.*, London, 1828, p. 126.

De arbeidsdag

1. De grenzen van de arbeidsdag

We zijn uitgegaan van de veronderstelling dat de arbeidskracht tegen haar waarde wordt gekocht en verkocht. Haar waarde wordt, evenals die van iedere andere waar, bepaald door de voor haar productie noodzakelijke arbeidstijd. Is dus voor de productie van de gemiddelde dagelijkse bestaansmiddelen van de arbeider 6 uur nodig, dan moet hij gemiddeld 6 uur per dag werken om dagelijks zijn arbeidskracht te produceren of de bij haar verkoop verkregen waarde te reproduceren. Het noodzakelijke deel van zijn arbeidsdag bedraagt dan 6 uur en is dus, onder overigens gelijkblijvende omstandigheden, een gegeven grootte. Maar daarmee is de grootte van de arbeidsdag zélf nog niet gegeven.

We nemen aan dat de lijn a———b de duur of de lengte van de noodzakelijke arbeidstijd voorstelt, zeg 6 uur. Al naar gelang de arbeid verder dan ab wordt verlengd met 1, 3 of 6 uur, krijgen we drie verschillende lijnen:

Arbeidsdag I a———b—c
 Arbeidsdag II a———b———c
 Arbeidsdag III a———b———c

Deze lijnen stellen verschillende arbeidsdagen van 7, 9 en 12 uur voor. Het verlengstuk bc stelt de lengte van de meerarbeid voor. Aangezien de arbeidsdag gelijk is aan ab + bc of aan ac, varieert de arbeidsdag met de variabele grootte bc. Daar ab gegeven is, kunnen we altijd de verhouding van bc tot ab meten. Deze verhouding is in arbeidsdag I $\frac{1}{6}$, in arbeidsdag II $\frac{3}{6}$ en in arbeidsdag III $\frac{6}{6}$ van ab. Aangezien verder de verhouding meerarbeidstijd

noodzakelijke arbeidstijd

de meerwaardevoet bepaalt, is de laatste door deze verhouding gegeven. In de drie verschillende arbeidsdagen bedraagt de meerwaardevoet respectievelijk $16\frac{2}{3}\%$, 50 % en 100 %. Omgekeerd kunnen we uit de meerwaardevoet alleen niet de grootte van de arbeidsdag halen. Wanneer bijvoorbeeld de meerwaardevoet 100 % is dan kan de arbeidsdag 8-, 10-, 12-urig enzovoort zijn. Deze meerwaardevoet zou aangeven dat de twee bestanddelen van de arbeidsdag (noodzakelijke arbeid en meerarbeid) even groot zijn, maar niet hoe groot elk van de delen is.

De arbeidsdag is dus geen constante, maar een variabele grootheid. Een van de delen ervan wordt weliswaar bepaald door de voor de reproductie van de arbeider zelf vereiste arbeidstijd, maar de totale grootte varieert met de lengte of de duur van de meerarbeid. De arbeidsdag is dus bepaalbaar, maar op zichzelf onbepaald.[35]

Ofschoon nu de arbeidsdag geen vaste, maar veranderlijke grootheid is, kan deze anderzijds slechts binnen bepaalde grenzen variëren. De minimumgrens is echter onbepaalbaar. Weliswaar krijgen we een minimumgrens wanneer we het verlengstuk *bc*, de meerarbeid, op 0 stellen — te weten dat deel van de dag, waarin de arbeider noodzakelijkerwijs moet werken voor zijn eigen voortbestaan — maar op basis van de kapitalistische productiewijze kan de noodzakelijke arbeid nooit anders dan slechts een deel vormen van zijn arbeidsdag en kan de arbeidsdag dus nooit tot dit minimum worden teruggebracht. Daarentegen bezit de arbeidsdag wel een maximumgrens. Boven een bepaalde grens is de arbeidsdag niet meer te verlengen. Deze maximumgrens wordt op tweeërlei wijze bepaald. In de eerste plaats door de fysieke begrensdheid van de arbeidskracht. Een mens kan gedurende de natuurlijke dag van 24 uur slechts een bepaalde hoeveelheid levenskracht verbruiken, zoals een paard dagelijks slechts 8 uur kan werken. Gedurende een deel van de dag moet de kracht rusten, slapen, terwijl gedurende een ander deel van de dag de mens andere fysieke behoeften moet bevredigen: zich voeden, wassen, kleden, enzovoort. Behalve op deze fysieke grenzen stuit de verlenging van de arbeidsdag op zedelijke grenzen. De arbeider heeft tijd nodig voor de bevrediging van geestelijke en maatschappelijke behoeften, waarvan omvang en aantal worden bepaald door het algemeen beschavingspeil. De variaties van de arbeidsdag bewegen zich dus binnen de fysieke en sociale grenzen. Beide soorten grenzen zijn echter elastisch van aard en staan een zeer grote speelruimte toe. Zo vinden we arbeidsdagen van 8, 10, 12, 14, 16 en 18 uur, dus van de meest uiteenlopende lengtes.

De kapitalist heeft de arbeidskracht gekocht tegen de waarde per dag. Aan hem behoort de gebruikswaarde gedurende een arbeidsdag. Hij heeft dus het recht verkregen de arbeider gedurende een dag voor zich te laten werken. Maar wat is een arbeidsdag?[36] In ieder geval minder dan een natuurlijke levensdag. Maar hoeveel minder? De kapitalist heeft zijn eigen mening over deze *ultima Thule* (uiterste grens), de noodzakelijke grens van de arbeidsdag. Als kapitalist is hij alleen maar gepersonifieerd kapitaal. Zijn ziel is de ziel van het kapitaal. Het kapitaal heeft echter slechts één enkele levensdrang, de drang om in waarde toe te nemen, om meerwaarde te scheppen, om met zijn constant deel — de productiemiddelen — de grootst mogelijke hoeveelheid meerarbeid te absorberen.[37] Kapitaal is gestorven arbeid, welke alleen tot nieuw leven kan komen door als een vampier levende arbeid op te zuigen en die des te langer leeft naarmate er meer van wordt opgezogen. De tijd waarin de arbeider werkt, is de tijd waarin de kapitalist de door hem gekochte arbeidskracht consumeert.[38] Verbruikt de arbeider zijn beschikbare tijd voor zichzelf, dan besteelt hij de kapitalist.[39]

De kapitalist beroept zich dus op de wet van de warenruil. Evenals iedere andere koper tracht hij uit de gebruikswaarde van zijn waar het grootst mogelijke nut te halen. Maar plotseling verheft zich de stem van de arbeider, die in de maalstroom van het productieproces was verstomd:

De waar, die ik je verkocht heb, onderscheidt zich van al het andere warengespuis doordat haar gebruik waarde scheidt en wel grotere waarde dan zij zelf kost. Dit was de reden waarom je die waar kocht. Wat aan jouw kant te voorschijn komt als waardetoeëneming van het kapitaal is mijnerzijds een overmatige besteding van arbeidskracht. Op het marktplein kennen jij en ik maar één wet, de wet van de warenruil. Het gebruik van de waar komt niet toe aan de verkoper, die haar van de hand heeft gedaan, maar aan de koper, die haar verwerft. Aan jou komt dus het gebruik van mijn dagelijkse arbeidskracht toe. Maar ik moet haar dagelijks kunnen reproduceren door middel van haar verkoopprijs en ik moet haar dus steeds opnieuw kunnen verkopen. Afgezien van natuurlijke slijtage door ouderdom, enzovoort, moet ik in

staat zijn morgen met dezelfde normale staat van kracht, gezondheid en frisheid te werken als ik vandaag deed. Jij predikt mij voortdurend het evangelie van ‘spaarzaamheid’ en ‘onthouding’. Best! Ik zal als een verstandige en zuinige huisvader mijn enige vermogen, de arbeidskracht, beheren en mij onthouden van iedere dwaze verspilling van dat vermogen. Ik zal er dagelijks slechts zoveel liquide van maken, in beweging brengen, in arbeid omzetten als in overeenstemming is met haar normale duur en met haar gezonde ontwikkeling. Door mateloze verlenging van de arbeidsdag kun jij in één dag een grotere hoeveelheid van mijn arbeidskracht verbruiken dan ik in drie dagen kan vervangen. Wat jij op deze wijze aan arbeid wint, verlies ik aan arbeidssubstantie. Gebruik van mijn arbeidskracht en plundering van mijn arbeidskracht zijn totaal verschillende dingen. Indien de gemiddelde tijd, welke een doorsnee arbeider bij een verstandig gebruik van arbeid kan leven, 30 jaar bedraagt, dan is de waarde van mijn arbeidskracht die je me van dag tot dag betaalt $\frac{1}{365} \times 30$ of $\frac{1}{10950}$ van haar totale waarde. Verbruik je die arbeidskracht echter in 10 jaar, dan betaal je me dagelijks $\frac{1}{10950}$ in plaats van $\frac{1}{3650}$ van haar totale waarde, dus slechts $\frac{1}{3}$ van haar dagwaarde en besteel je me dus dagelijks voor $\frac{2}{3}$ van de waarde van mijn waar. Je betaalt me de arbeidskracht van één dag, terwijl je de arbeidskracht van drie dagen verbruikt. Dat gaat tegen onze overeenkomst en tegen de wet van de warenruil in. Ik eis dus een arbeidsdag van normale lengte en ik stel deze eis zonder een beroep te doen op je gemoed, want in geldzaken spreekt het gemoed niet meer. Je kan best een voorbeeldige burger zijn, misschien wel lid van de Vereniging tot Bestrijding van de Wreedheid jegens Dieren en bovendien nog in een geur van heiligheid staan, maar het ding dat jij tegenover mij vertegenwoordigt heeft geen kloppend hart in de borst. Wat daarin schijnt te kloppen, is mijn eigen hartslag. Ik eis de normale arbeidsdag, omdat ik — evenals iedere andere verkoper — de waarde van mijn waar opeis.[40]

Men ziet: afgezien van zeer elastische grenzen stelt de aard van de warenruil zelf geen grenzen aan de arbeidsdag, dus ook niet aan de meerarbeid. De kapitalist staat in zijn recht als koper wanneer hij de arbeidsdag zo lang mogelijk tracht te maken en — indien mogelijk — van één arbeidsdag er twee tracht te maken. Aan de andere kant stelt de specifieke aard van de verkochte waar een grens aan haar verbruik door de koper en staat de arbeider in zijn recht als verkoper wanneer hij de arbeidsdag wil beperken tot een bepaalde, normale grootte. Hier zien we dus een antinomie, recht tegen recht, beide bezegeld door de wet van de warenruil. Tussen gelijke rechten beslist de macht. En op deze wijze toont in de geschiedenis van de kapitalistische productie de normalisatie van de arbeidsdag zich als de strijd om de grenzen van de arbeidsdag — een strijd tussen de gezamenlijke kapitalisten, dat wil zeggen de klasse van de kapitalisten, en de gezamenlijke arbeiders, dat wil zeggen de arbeidersklasse.

2. De geuwthonger naar meerarbeid. Fabrikant en bojaar

De meerarbeid is geen uitvinding van het kapitaal. Overal waar een deel van de gemeenschap het monopolie van de productiemiddelen bezit moet de arbeider — vrij of niet — aan de arbeidstijd, welke noodzakelijk is voor zijn eigen voortbestaan, arbeidstijd toevoegen ten einde bestaansmiddelen te produceren voor de eigenaar van de productiemiddelen,[41] ongeacht of deze eigenaar nu een Atheense aristocraat is, een Etruskische theocraat, *civis romanus* (Romeins burger), Normandisch baron, Amerikaanse slavenhouder, Walachijse bojaar, moderne *Landlord* (grondbezitter) of een kapitalist.[42] Het is wel duidelijk dat, wanneer in een economische maatschappijvorm niet de ruilwaarde, maar de gebruikswaarde van het product prevaleert, de meerarbeid in min of meer sterke mate wordt beperkt door de behoeften, doch dat uit de aard van de productie zelf geen onbeperkte behoefte aan meerarbeid voortvloeit. In de Oudheid, waar het er om ging ruilwaarde te verkrijgen in de zelfstandige geldgedaante, de productie van goud en zilver, nam de overmatige arbeid afgrijpselijke vormen aan. Het onder geweld laten werken tot de dood er op

volgde was hier de officiële vorm van overmatige arbeid. Men leze slechts Diodorus Siculus.[43] Toch zijn dit uitzonderingen in de oude wereld. Zodra echter volkeren, waarbij de productie zich nog op het lage niveau van de slavenarbeid, herendiensten, enzovoort, beweegt, worden aangetrokken door een wereldmarkt welke door de kapitalistische productiewijze wordt beheerst en waarop de verkoop van de producten in het buitenland zich ontwikkelt tot het overheersende belang, wordt de geciviliseerde gruwel van de overmatige arbeid geënt op de barbaarse gruwelen van slavernij, lijfeigenschap, enzovoort. Daarom behield de negerarbeid in de zuidelijke staten van de Amerikaanse Unie een gematigd patriarchaal karakter zolang de productie hoofdzakelijk was gericht op de directe, eigen behoeften. Naarmate echter de katoenexport een levensbelang werd van deze staten, werd de overmatige arbeid van de negers (hier en daar het verbruik van zijn levensduur in zeven arbeidsjaren) een onderdeel van het berekende en rekenende systeem. Het ging er niet meer om een zekere hoeveelheid producten er uit te halen, maar het ging slechts om de productie van de meerarbeid zélf. Zo was het ook met de herendiensten, bijvoorbeeld in de Donau-monarchieën.

De vergelijking van de geuwhonger naar meerarbeid in de Donau-monarchieën met dezelfde geuwhonger in de Engelse fabrieken heeft een bijzondere betekenis, omdat de meerarbeid bij de herendiensten een zelfstandige, met de zintuigen waarneembare vorm bezit.

We nemen aan dat de arbeidsdag 6 uur noodzakelijke arbeid en 6 uur meerarbeid omvat. Dan levert de vrije arbeider wekelijks aan de kapitalist $6 \times 6 = 36$ uur meerarbeid. Het is net alsof hij drie dagen van de week voor zichzelf werkt en drie dagen van de week gratis voor de kapitalist. Maar dit is niet waarneembaar. Meerarbeid en noodzakelijke arbeid lopen in elkaar over. Ik kan daarom dezelfde verhouding bijvoorbeeld ook tot uitdrukking brengen door te zeggen dat de arbeider van elke minuut 30 seconden voor zichzelf en 30 seconden voor de kapitalist werkt, enzovoort. Bij de herendiensten ligt dit anders. De noodzakelijke arbeid, die bijvoorbeeld de Walachijse boer verricht voor zijn eigen onderhoud, is ruimtelijk gescheiden van zijn meerarbeid voor de bojaar. De ene verricht hij op zijn eigen akker, de andere op het heerlijk goed. Beide delen van de arbeidstijd bestaan dus zelfstandig naast elkaar. In de vorm van herendiensten wordt de meerarbeid nauwkeurig gescheiden van de noodzakelijke arbeid. Deze andere verschijningsvorm verandert kennelijk niets aan de kwantitatieve verhouding tussen meerarbeid en noodzakelijke arbeid. Drie dagen meerarbeid per week blijven drie dagen arbeid, welke — of men nu spreekt over herendienst of loonarbeid — voor de arbeider zelf geen equivalent vormt. Bij de kapitalist echter uit zich de geuwhonger naar meerarbeid in de drang tot een mateloze verlenging van de arbeidsdag, bij de bojaar in de meer eenvoudige vorm van een directe jacht op het aantal herendienst dagen.[44]

In de Donau-monarchieën waren de herendiensten verbonden met rentes *in natura* en met andere toebehoorselen van de lijfeigenschap; de herendiensten vormden echter het belangrijkste tribuut van de heersende klasse. In dergelijke gevallen komen de herendiensten zelden uit de lijfeigenschap voort, maar omgekeerd meestal de lijfeigenschap eerder uit de herendiensten.[44a] Zo geschiedde het in de Roemeense provincies. De oorspronkelijke productiewijze was daar gebaseerd op gemeenschappelijk bezit, maar geen gemeenschappelijk bezit in de Slavische of zelfs maar in de Indische vorm. Een deel van de landerijen werd als vrij, particulier bezit door de leden van de gemeente zelfstandig bewerkt, een ander deel — de *ager publicus* — werd door hen gemeenschappelijk verzorgd. De producten van deze gemeenschappelijke arbeid dienden gedeeltelijk als een reservefonds voor misoogsten en andere onvoorziene gebeurtenissen, gedeeltelijk als staatschat of ter dekking van de kosten van oorlog, religie en andere uitgaven van de gemeenschap. In de loop der tijden usurpeerden militaire en kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders mét het gemeenschappelijke eigendom de arbeid, die daarmee werd verricht. De arbeid van de vrije boeren op hun gemeenschappelijke grond veranderde in herendiensten voor de dieven van de

gemeenschappelijke grond. Daardoor kwamen tegelijkertijd de verhoudingen van de lijfeigenschap tot ontwikkeling. Aanvankelijk was dit slechts zo in feite en was het niet wettelijk bepaald, totdat het wereldbevrijdende Rusland onder het voorwendsel de lijfeigenschap te willen afschaffen deze tot wet verhief. De wet op de herendiensten, in 1831 door de Russische generaal Kisselef afgekondigd, was natuurlijk door de Bojaren zelf gedictieerd. Op deze wijze won Rusland in één klap de edellieden van de Donau-monarchieën en het goedkeurend applaus van de liberale *crétins* (idioten) van geheel Europa.

Volgens het *Règlement organique* (organieke reglement), zoals deze wet op de herendiensten heette, is iedere Walachijse boer behalve een nauwkeurig omschreven belasting *in natura* aan de zogenaamde grondbezitter verschuldigd: 1. twaalf arbeidsdagen zonder meer; 2. een dag landarbeid; 3. een dag voor het vervoeren van hout. Alles bij elkaar 14 dagen per jaar. Met een diep inzicht in de economie wordt de arbeidsdag echter niet in zijn gebruikelijke betekenis genomen, maar als arbeidsdag, die noodzakelijk is voor de vervaardiging van een gemiddeld dagelijks product; hierbij wordt echter het gemiddeld dagelijks product op een zo sluwe wijze bepaald, dat een Cycloop er in 24 uur niet mee klaar zou komen. In de droge woorden, met echte Russische ironie, wordt in het *Règlement* zelf verklaard dat onder 12 arbeidsdagen moet worden verstaan het product van 36 dagen handenarbeid, onder een dag landarbeid 3 dagen en onder een dag voor het vervoeren van hout eveneens het drievoudige. Totaal: 42 dagen herendiensten. Hierbij komt echter nog de zogenaamde *jobagie*, het verrichten van diensten, die aan de grondbezitters toekomen voor buitengewone productiebehoeften. Al naar gelang de grootte van de bevolking moet ieder dorp jaarlijks een bepaald contingent voor de *jobagie* beschikbaar stellen. Deze supplementaire herendiensten worden voor iedere Walachijse boer op 14 dagen geschat. Zodoende omvatten de verplichte herendiensten 56 arbeidsdagen per jaar. Wegens het slechte klimaat telt het landbouwjaar in Walachije echter slechts 210 dagen, waarvan 40 zon- en feestdagen en gemiddeld 30 dagen wegens slecht weer afvallen, samen dus 70 dagen. Er blijven dan 140 arbeidsdagen over. De verhouding van de herendiensten tot de noodzakelijke arbeid, $\frac{56}{84}$ of $66\frac{2}{3}\%$, levert een veel geringere meerwaardevoet op dan die, waardoor de arbeid van de Engelse land- en fabrieksarbeiders wordt geregeld. Dit zijn echter slechts de bij wet voorgeschreven herendiensten. In een nog meer 'liberale' geest dan de Engelse fabriekswetgeving is men er bij het *Règlement organique* in geslaagd middelen te creëren om de eigen bepalingen te ontduiken. Nadat men van 12 dagen 54 heeft gemaakt, wordt het nominale dagwerk van elk van deze 54 dagen met herendiensten weer zodanig bepaald, dat een deel van de daarop volgende dag er wel onder moet vallen. In één dag moet bijvoorbeeld een stuk grond worden gewied, voor welk werk — vooral bij marsbebouwing — twee keer zo veel tijd nodig is. Het bij wet voorgeschreven dagwerk voor een bepaald soort landarbeid is zo te interpreteren, dat de dag in mei begint en in oktober eindigt. Voor Moldavië was de bepaling nog harder: 'De twaalf dagen met herendiensten uit het *Règlement organique*, 'riep een Bojaar in zijn overwinningsroes uit, 'beslaan 365 dagen per jaar!' [45]

Zoals het *Règlement organique* van de Donau-monarchieën een positieve uitdrukking was van de geuwthonger naar meerarbeid, die door iedere paragraaf werd gelegaliseerd, zo zijn de Engelse *Factory Acts* (fabriekswetten) een negatieve uitdrukking van dezelfde geuwthonger. Deze wetten beteugelen de drift van het kapitaal naar een mateloze uitzuiging van de arbeidskracht; deze beteugeling was een door de staat opgelegde beperking van de arbeidsdag en nog wel door een staat, die door kapitalist en grondbezitter werd beheerst. Afgezien van een in omvang groeiende arbeidersbeweging, die dagelijks steeds dreigender vormen aannam, werd de beperking van de fabrieksarbeid door dezelfde noodzaak voorgeschreven als waarmee de guano zich op de Engelse akkers ophoopte. Dezelfde roofzucht, die in het ene geval de grond heeft uitgemergeld, had in het andere geval de levenskracht van het volk in de

wortel aangetast. Periodiek terugkerende epidemieën spraken hier een even duidelijke taal als de afnemende lengte van de soldaten in Duitsland en Frankrijk.[46]

De thans (1867) van kracht zijnde fabriekswet van 1850 staat een gemiddelde werkdag van 10 uur toe, namelijk: voor de eerste 5 werkdagen 12 uur, van 6 uur ochtends tot 6 uur 's avonds, waarvan volgens de wet een $\frac{1}{2}$ uur voor ontbijt en 1 uur voor middageten afgaan; voor de zaterdag 8 uur: van 6 uur 's ochtends tot 2 uur in de middag, waarvan een half uur voor ontbijt afgaat. Dan blijven dus 60 arbeidsuren over, $10\frac{1}{2}$ voor de eerste vijf werkdagen en $7\frac{1}{2}$ voor de laatste werkdag.[47] Er zijn speciale bewakers voor deze wet aangesteld: de fabrieksinspecteurs, die direct ondergeschikt zijn aan de Minister van Binnenlandse Zaken; hun rapporten worden ieder half jaar door het parlement gepubliceerd. Op deze wijze leveren zij een permanente en officiële statistiek van de geuewhonger der kapitalisten naar meerarbeid.

Laten we even naar de fabrieksinspecteurs luisteren.[48]

'De bedrieglijke fabrikant laat de arbeid een kwartier (soms minder, soms meer) vóór 6 uur 's ochtends aanvangen en een kwartier (soms minder, soms meer) na 6 uur 's avonds beëindigen. Hij neemt 5 minuten van het begin en van het einde van het half uur, dat voor het ontbijt is toegestaan, en hij neemt 10 minuten van het begin en van het einde, dat voor het middageten is uitgetrokken. Op zaterdag laat hij een kwartier, (soms meer, soms minder,) na 2 uur 's middags doorwerken. Zijn winst bedraagt dus:

Voor 6 uur 's ochtends	15 min.
Na 6 uur 's avonds	15 min.
Bij het ontbijt	10 min.
Bij het middageten	20 min.
	300
In 5 arbeidsdagen	min.
Op zaterdag:	
Voor 6 uur 's ochtends	15 min.
Bij het ontbijt	10 min.
Na 2 uur 's middags	15 min. 40 min.
	340
Totale winst per week	min.

Of 5 uur en 40 minuten, hetgeen vermenigvuldigd met 50 arbeidsweken (na aftrek van twee weken voor feestdagen of toevallige onderbrekingen) 27 arbeidsdagen oplevert.'[49]

'Wanneer de arbeidsdag dagelijks met 5 minuten boven de normale duur wordt verlengd, levert dit per jaar 22 productiedagen op.'[50] 'Een extra uur per dag, verkregen door nu eens hier, dan weer daar een beetje tijd in te pikken, maakt van de 12 maanden per jaar 13 maanden.'[51]

Crises, waarin de productie wordt onderbroken en gedurende welke slechts 'korte tijd', slechts enkele dagen per week wordt gewerkt, veranderen natuurlijk niets aan de drift naar verlenging van de arbeidsdag. Hoe minder zaken er worden gedaan, des te groter moet de winst op de afgesloten zaken zijn. Hoe korter er gewerkt kan worden, des te langer moet de surplus-arbeidstijd zijn. Zo rapporteren de fabrieksinspecteurs over de crisisperiode 1857-58:

'Het lijkt wellicht onlogisch dat er nog overmatige arbeid plaatsvindt in een periode, waarin de zaken slecht gaan. Maar juist deze situatie spoort gewetenloze lieden aan tot overtredingen, waardoor zij een extrawinst behalen...' In dezelfde periode', zo schrijft Leonhard Horner,

‘waarin 122 fabrieken in mijn district volledig werden opgegeven, 142 werden stilgelegd en alle andere slechts gedeeltelijk in bedrijf waren, duurde de overmatige arbeid boven de wettelijk vastgestelde tijden voort.’[52] ‘Ofschoon,’ zo zegt de heer Howell, ‘door slapte in de zakenwereld in de meeste fabrieken slechts de helft van de tijd wordt gewerkt, ontvang ik evenals voorheen hetzelfde aantal klachten over het feit, dat dagelijks een half uur of drie kwartier van de arbeiders wordt weggegrist (*snatched*) door inbreuken op de wettelijk vastgestelde perioden voor de maaltijden en voor de rust.’[53]

Hetzelfde verschijnsel herhaalde zich in kleinere omvang gedurende de vreselijke katoencrisis van 1861-65.[54]

‘Wanneer we gedurende de schafttijden of gedurende andere tijden, waarop niet mag worden gewerkt, arbeiders aan het werk treffen, wordt soms voorgewend dat zij de fabriek beslist niet willen verlaten en dat zij gedwongen moeten worden hun werkzaamheden (het schoonmaken van de machines, en dergelijke) te onderbreken, vooral op de zaterdagmiddag. Maar wanneer de arbeiders na het stilzetten van de machines in de fabrieken blijven, geschiedt dit slechts omdat hen tussen 6 uur ‘s ochtends en 6 uur ‘s avonds, gedurende de bij wet vastgestelde arbeidsuren, geen tijd werd gegund dergelijke werkzaamheden te verrichten.’[55]

‘De extrawinsten, die door overmatige arbeid boven de wettelijk toegestane tijd gemaakt worden, schijnen voor vele fabrikanten een te grote verleiding te zijn om er weerstand aan te kunnen bieden. Zij rekenen op de kans niet betrappt te worden en zij berekenen dat, zelfs in geval zij wél worden betrappt, de boetes en proceskosten zo gering zijn dat er altijd nog wel winst voor hen overblijft.’[56] ‘Waar de extra tijd wordt verkregen door een vermenigvuldiging van kleine diefstallen (*‘a multiplication of small thefts’*) in de loop van de dag, staan de inspecteurs voor vrijwel onoverkoombare moeilijkheden om het bewijs daarvan te leveren.’[57] Deze ‘kleine diefstallen’ van het kapitaal ten nadele van de schaft- en rusttijden van de arbeider worden door de fabrieksinspecteurs ook wel aangeduid als *petty pilfering of minutes*, kruimeldiefstallen van minuten.[58] *snatching a few minutes*, een paar minuutjes weggapen[59] of, zoals de arbeiders het technisch uitdrukken, *nibbling and cribbling at meal times* (knabbelen en krabbelen aan de schafttijden).[60]

Men ziet: in deze sfeer is de vorming van meerwaarde door de meearbeid geen mysterie. “‘Indien u mij toestaat,” zo verklaarde mij een zeer achtenswaardige fabrikant, “dagelijks slechts 10 minuten over te laten werken, steekt u jaarlijks £1000 in mijn zak.”[61] ‘Tijddeeltjes vormen de elementen van de winst.’[62]

Niets is in dit opzicht zo typerend als de term *full timers* ter aanduiding van de arbeiders, die de hele dag werken en de term *half timers* ter aanduiding van kinderen onder de 13 jaar, die slechts 6 uur mogen werken.[63] De arbeider is hier slechts gepersonifieerde arbeidstijd. Alle individuele verschillen verdwijnen in die van ‘voltijders’ en ‘halftijders’.

3. Engelse industrietakken zonder wettelijke beperkingen op de uitbuiting

Tot nu toe beperkten wij onze beschouwing over de drift tot verlenging van de arbeidsdag, de geuwthonger van de weerwolf naar meearbeid, tot het gebied waarop mateloze buitensporigheden (volgens een burgerlijke Engelse econoom niet overtroffen door de wreedheden van de Spanjaarden jegens de roodhuiden van Amerika[64]) van het kapitaal ten slotte aan de ketting van de wettelijke regeling werden gelegd. Laten we nu eens kijken naar enige takken van industrie, waar de uitzuiging van de arbeidskracht vandaag nog onbelemmerd is of gisteren nog onbelemmerd was.

‘De heer Broughton, een vrederechter, verklaarde als voorzitter van een vergadering die op 14 januari 1860 in de stedelijke zaal van Nottingham plaatsvond, dat onder het deel van de stadsbevolking, dat in de kantindustrie werkzaam is, zoveel ellende en ontbering heerste als

onder de rest van de beschaafde wereld niet voorkwam... Om 2, 3, 4 uur in de ochtend worden kinderen van 9-10 jaar uit hun vuile bedden gesleept en gedwongen tot 's nachts 10, 11, 12 uur voor hun naakte bestaan te werken, waarbij hun ledematen wegteren, hun gelaatstreken afstompen en hun menselijk wezen geheel en al verstart tot een steenachtige gevoelloosheid, waarvan de aanblik alleen al ons doet huiveren. Het verbaasde ons niet dat de heer Mallet en andere fabrikanten opstonden om tegen iedere discussie te protesteren... Het systeem, zoals dat door de eerwaarde heer Montagu Valpy werd beschreven, is een systeem van onbeperkte slavernij, slavernij in maatschappelijke, lichamelijke, zedelijke en geestelijke betekenis... Wat moet men denken van een stad, waar een openbare vergadering wordt gehouden ten einde te verzoeken de dagelijkse arbeidstijd voor mannen te beperken tot 18 uur!... Wij protesteren tegen de planters uit Virginia en Carolina. Maar is hun negermarkt, met alle verschrikking van de zweep en van het gesjacher in mensenvlees, wel afschuwelijker dan deze langzame mensenslaching, welke plaatsvindt opdat sluiers en kragen ten voordele van kapitalisten worden geproduceerd?'[65]

Gedurende de afgelopen tweeëntwintig jaar is de aardewerkindustrie (*pottery*) van Staffordshire object geweest van drie parlementaire enquêtes. De resultaten hiervan zijn opgetekend in het verslag van de heer Scriven, in 1841 uitgebracht aan de *Children's Employment Commissioners*; in het verslag van dr. Greenhow van 1860, op last van de geneeskundige ambtenaar van de *Privy Council* gepubliceerd (*Public Health, 3rd Report, I*, pp. 112-113); ten slotte in het verslag van de heer Longe van 1862, gepubliceerd in het *First Report of the Children's Employment Commission* van 13 juni 1863. Voor ons doel is het voldoende aan de verslagen van 1860 en 1863 enkele getuigenissen van de geëxploiteerde kinderen zelf te ontlenuen. Uit de situatie van de kinderen kan men de situatie van de volwassenen (in het bijzonder van de meisjes en vrouwen) afleiden en dat nog wel in een tak van industrie, vergeleken waarbij de katoenspinnerij en dergelijke een aangename en gezonde bezigheid schijnt te zijn.[66]

De 9-jarige William Wood 'was 7 jaar en 10 maanden toen hij begon te werken'. Van begin af aan hij '*ran moulds*' (het dragen van de klaargemaakte waar naar de droogkamer om vervolgens de geleegde vorm terug te brengen). Hij komt iedere werkdag om 6 uur in de ochtend en hij houdt om ongeveer 9 uur 's avonds op. 'Ik werk iedere werkdag tot 9 uur 's avonds en dat heb ik de laatste 7 of 8 weken gedaan.' Dus een arbeidsdag van 15 uur voor een kind van 7 jaar! J. Murray, een jongen van 12 jaar, zegt: '*I ran moulds and turn jigger* (draai het wiel). Kom om 6 uur, soms om 4 uur 's ochtends. Ik heb de hele afgelopen nacht gewerkt tot 8 uur vanmorgen. Sinds de afgelopen nacht ben ik niet naar bed geweest. Behalve ik hebben 8 of 9 andere jongens de afgelopen nacht doorgewerkt. Uitgezonderd één zijn ze allemaal vanmorgen weer teruggekomen. Ik krijg per week 3s.6d. Ik krijg niet meer als ik de hele nacht doorwerk. In de afgelopen week heb ik twee nachten gewerkt.' Fernyhough, een jongen van 10 jaar: 'Ik heb niet altijd een heel uur voor het middageten; vaak slechts een half uur, op donderdag, vrijdag en zaterdag.'[67]

Volgens dr. Greenhow is de levensduur in de aardewerkdistricten Stoke-upon-Trent en Wolstanton buitengewoon kort. Ofschoon in het district Stoke slechts 30,6 % en in Wolstanton slechts 30,4 % van de mannelijke bevolking boven de 20 jaar in de aardewerkindustrie werkt, vindt men onder deze arbeiders in het eerste district meer dan de helft en in het tweede district ongeveer $\frac{2}{5}$ van het totale aantal gevallen van sterfte ten gevolge van longziekten voor deze categorie mannen. Dr. Boothroyd, arts in Hanley, verklaarde: 'Iedere volgende generatie van pottenbakkers is dwergachtiger en zwakker dan de voorafgaande.' En op dezelfde wijze verklaart een andere arts, de heer McBean: 'Sinds ik, vijftwintig jaar geleden, met mijn praktijk onder de pottenbakkers begon, was voortdurend een duidelijke degeneratie waarneembaar in het afnemen van de lengte en van het gewicht.' Deze verklaringen zijn ontleend aan het rapport van dr. Greenhow van 1860.[68]

Het volgende is ontleend aan het verslag van de commissie van 1863. Dr. J. T. Arledge, eerste geneesheer van het ziekenhuis van North Staffordshire, zegt: ‘Als klasse vertegenwoordigen de arbeiders in de aardewerkindustrie, mannen en vrouwen... een gedegenerende bevolking, zowel lichamelijk als geestelijk. Zij zijn gewoonlijk dwergachtig, slecht gebouwd en zij hebben vaak een vergroeide borst. Zij worden vroeg oud en ze leven kort; flegmatisch en bloedarm als ze zijn treedt de zwakte van hun constitutie aan het licht door hardnekkige aanvallen van dyspepsie, lever- en nierkwalen en reumatiek. Maar van alle ziekten zijn zij vooral gevoelig voor borstziekten: longontsteking, tering, bronchitis en astma. Een vorm van de laatste ziekte is typerend voor hen en staat bekend onder de naam van pottenbakkersastma of pottenbakkerstering. Scrofulose, die de amandelen, beenderen of andere lichaamsdelen aantast, is een ziekte waaraan meer dan 3 van de pottenbakkers lijdt. Dat de degeneratie (*degenerescence*) van de bevolking van dit district nog niet veel groter is, is uitsluitend te danken aan de rekrutering van arbeidskrachten uit de omliggende districten en door de vermenging via huwelijken met gezondere rassen.’ De heer Charles Pearson, tot voor kort chirurg aan hetzelfde ziekenhuis, schrijft in een brief aan het commissielid Longe onder andere: ‘Ik kan slechts spreken uit persoonlijke ervaring en niet volgens statistische gegevens; maar ik aarzel niet te verklaren dat steeds weer mijn verontwaardiging werd gewekt bij het zien van deze arme kinderen, wier gezondheid werd opgeofferd om de hebzucht van hun ouders en werkgevers te bevredigen.’ Hij geeft een opsomming van de oorzaken van de ziekten van de arbeiders in de aardewerkindustrie en hij sluit deze opsomming samenvattend af met ‘*long hours*’ (lange arbeidstijden). In het verslag van de commissie wordt de hoop uitgesproken dat ‘een bedrijfstak, die in de wereld zo’n belangrijke plaats inneemt, niet langer de schandvlek zal dragen van het feit dat haar groot succes gepaard gaat met fysieke degeneratie, zeer omvangrijk lichamelijk lijden en een vroege dood van de arbeidersbevolking, welke door haar arbeid en bekwaamheid in staat was zulke grote resultaten te bereiken.’ [69] Wat opgaat voor de aardewerkfabrieken in Engeland geldt ook voor dezelfde bedrijfstak in Schotland. [70]

De luciferindustrie dateert van 1833, toen men had uitgevonden hoe fosfor op de strijkhoutjes kon worden aangebracht. Sinds 1845 vond een snelle ontwikkeling van deze industrie in Engeland plaats en zij verspreidde zich van de dichtbevolkte delen van Londen vooral ook naar Manchester, Birmingham, Liverpool, Bristol, Norwich, Newcastle en Glasgow; hiermee ging gepaard een verbreiding van de mondkiem, waarvan een Weense arts reeds in 1845 ontdekte dat het een typische ziekte van de lucifersmakers is. De helft van de arbeiders zijn kinderen onder de 13 jaar en jongeren onder de 18 jaar. Deze bezigheid staat door de ongezondheid en de onaangenaamheid ervan in zulk een kwade reuk, dat slechts het meest verkommerde deel van de arbeidersklasse — half verhongerde weduwen en dergelijke — er kinderen aan afstaat, ‘haveloze, half verhongerde, totaal verwaarloosde en bandeloze kinderen’. [71] Van de getuigen, die door het commissielid White werden verhoord (1863) waren 270 nog geen 18 jaar, 50 nog geen 10 jaar, 10 slechts 8 jaar en 5 slechts 6 jaar. De arbeidsdagen varieerden van 12 tot 14 à 15 uur, er was nachtarbeid, de maaltijden waren onregelmatig en werden meestal genuttigd in de werkplaatsen, welke door de fosfor verpest waren. [71bis] In deze tak van bezigheid zou Dante zijn meest afschuwelijke helle fantasieën overtroffen hebben gevonden.

In de fabrieken voor behangselpapier worden de grovere soorten met machines, de fijnere soorten met de hand (*block printing*) gedrukt. De drukste tijd valt tussen begin oktober en eind april. In deze periode duurt de arbeid vaak zonder onderbreking van 6 uur ‘s ochtends tot 10 uur ‘s avonds of tot later in de nacht.

J. Leach verklaart: ‘De afgelopen winter (1862) bleven er van de 19 meisjes 6 weg wegens ziekten ten gevolge van overmatige inspanning. Om ze wakker te houden moest ik tegen hen schreeuwen.’ W. Duffy: ‘De kinderen konden vaak van moeheid hun ogen niet open houden;

trouwens, we konden dat zelf vaak nauwelijks.’ J. Lightboume: ‘Ik ben 13 jaar... De afgelopen winter werkten we tot 9 uur ‘s avonds en de winter daarvoor tot 10 uur. De afgelopen winter huilde ik bijna iedere avond van de pijn aan mijn kapotte voeten.’ G. Apsden: ‘Deze jongen van mij placht ik, toen hij 7 jaar was, op mijn rug door de sneeuw heen en weer te dragen en gewoonlijk werkte hij 16 uur!... Dikwijls ben ik bij hem op mijn knieën gaan liggen om hem te voeden terwijl hij aan de machine stond; want hij mocht de machine niet verlaten of stilzetten.’ Smith, de beherende vennoot van een fabriek in Manchester: ‘Wij (hij bedoelt zijn arbeidskrachten, die voor ‘ons’ arbeiden -M.) werken zonder onderbreking voor de maaltijden, zodat de dagelijkse arbeid van 10¹/₂ uur om 4.30 uur in de middag klaar is. De rest is overwerk.[72] (Gebruikt de heer Smith geen maaltijden in 10¹/₂ uur? -M.) Wij (dezelfde Smith -M.) houden bijna nooit voor 6 uur ‘s avonds op (hij bedoelt met de consumptie van ‘onze’ arbeidskrachtmachines -M.), zodat wij (*iterum Crispinus*, wederom Smith -M.) in feite het hele jaar door overwerk verrichten... De kinderen en volwassenen (152 kinderen en jongeren beneden de 18 jaar en 140 volwassenen) hebben regelmatig gedurende de afgelopen 18 maanden gemiddeld ten minste 7 dagen en 5 uur per week gewerkt, dus 78¹/₂ uur per week. Voor de periode van 6 weken, eindigend op 2 mei van dit jaar (1863) was dit gemiddelde hoger — 8 dagen of 84 uur per week!’ Maar dezelfde heer Smith, die er zo dol op is de *pluralis majestatis* te gebruiken, voegt hier meesmuilend aan toe: ‘Machinearbeid is niet zwaar’. En op dezelfde wijze verklaren de fabrikanten, die *block printing* toepassen: ‘Handenarbeid is gezonder dan machinearbeid’. Algemeen wijzen de heren fabrikanten met verontwaardiging het voorstel van de hand ‘de machines tenminste tijdens de maaltijden stop te zetten’. ‘Een bepaling,’ zo zegt de heer Otley, bedrijfsleider van een behangselfabriek in Borough (Londen), ‘volgens welke arbeidsuren worden toegestaan van 6 uur ‘s ochtends tot 9 uur ‘s avonds, zou ons (!) zeer wel aanstaan, maar de uren van de *Factory Act* van 6 uur ‘s ochtends tot 6 uur ‘s avonds komen ons (!) slecht uit... Onze machines worden tijdens het middageten stopgezet (welk een grootmoedigheid -M.). Het stilzetten veroorzaakt geen noemenswaardig verlies aan papier en verf.’ Maar,’ voegt hij er vol medeleven aan toe, ‘ik kan me voorstellen dat de daarmee gepaard gaande verliezen niet aangenaam worden gevonden.’ In het rapport van de commissie wordt, op naïeve wijze, de mening uitgesproken dat de vrees van enige ‘toonaangevende firma’s’ om tijd (dat wil zeggen tijd, waarin arbeid van anderen wordt toegeëigend) en daardoor ‘winsten verloren te laten gaan’ geen ‘afdoende reden’ is om voor kinderen onder de 13 jaar en jongeren onder de 18 jaar gedurende 12 tot 16 uur hun middagmaal ‘verloren te laten gaan’ of om hen dat maal toe te voegen op de wijze, zoals men de stoommachine voorziet van steenkool en water, de wol van zeep, het wiel van smeerolie, enzovoort — dus tijdens het productieproces zelf als een loutere hulpstof van het arbeidsmiddel.[73]

Wanneer we afzien van de pas nu opkomende machinale bakkerij, heeft geen enkele bedrijfstak in Engeland zulk een ouderwetse, ja — zoals men kan leren van de dichters uit het Romeinse keizerrijk — een voorchristelijke productiewijze gehandhaafd als de bakkerij. Het kapitaal, we hebben het reeds hierboven gezien, staat eerst onverschillig tegenover het technische karakter van het arbeidsproces, waarvan het zich meester maakt. Aanvankelijk neemt het kapitaal dit proces, zoals het bestaat.

De ongelofelijke broodvervalsing, in het bijzonder in Londen, werd voor het eerst onthuld door een commissie uit het Lagerhuis ‘Over de vervalsing van voedingsmiddelen’ (1855-56) en door het geschrift van dr. Hassall, *Adulterations Detected*. [74] Deze onthullingen hebben geleid tot de wet van 6 augustus 1860 ‘*for preventing the adulteration of articles of food and drink*’ (wet ter voorkoming van vervalsing van voedingsmiddelen en dranken). Deze wet is een dode letter gebleven, aangezien natuurlijk alle mogelijke consideratie werd gehouden met de vrijhandelaar, die van plan is door koop en verkoop van vervalste waren ‘*to turn an honest penny*’ (een eerlijke duit te verdienen).[75] De commissie zelf formuleerde op min of meer

naïeve wijze als haar mening dat vrijhandel in wezen betekende handel in vervalste materie, of, zoals de Engelsen het geestig uitdrukken, in *sophisticated goods*. Inderdaad slaagt dit soort ‘sofisten’ er beter in dan Protagoras om van zwart wit te maken en van wit zwart en beter dan de Eleaten om *ad oculus* (zo dat men het kan zien) aan te tonen dat al hetgeen reëel is slechts schijn is.[76]

In ieder geval had de commissie de aandacht van het publiek op zijn ‘dagelijks brood’ gevestigd en daardoor ook op de bakkerij. Tegelijkertijd weerklonk op de openbare vergaderingen en in de petitie aan het parlement de klacht van de Londense bakkersgezellen over afbeuling, enzovoort. Deze klacht werd zo luid, dat de heer H. S. Tremeneere, die ook lid was geweest van de hierboven genoemde commissie van 1863, werd aangesteld tot Koninklijk Commissaris van Onderzoek. Zijn rapport[77] en de daarbij gevoegde getuigenissen vielen het publiek zwaar, niet zozeer op het hart dan wel op de maag. De bijbelvaste Engelsman wist dat de mens — tenzij uitverkoren om te leven als kapitalist, *landlord* (grondbezitter) of ‘sinecurist’ — geroepen is het brood in het zweet zijns aanschijns te verdienen, maar hij wist niet dat hij mét zijn brood dagelijks een zekere hoeveelheid mensenzweet moest eten, doortrokken met ettervocht, spinnenwebben, dooie kakkerlakken en bedorven Duitse gist, afgezien nog van aluin, zandsteen en dergelijke aangename minerale ingrediënten. Zonder enige consideratie voor Zijne Heiligheid de Vrijhandel werd daarom de tot die tijd ‘vrije’ bakkerij onderworpen aan het toezicht van een rijksinspectie. Dit geschiedde volgens een wet, die tegen het einde van de parlementszitting van 1863 werd aangenomen. Bij dezelfde wet werd voor bakkersgezellen beneden de 18 jaar verboden te werken van 9 uur ‘s avonds tot 5 uur ‘s ochtends. Deze laatste bepaling spreekt boekdelen over de overmatige arbeid in deze, ons zo ouderwets prettig aandoende bedrijfstak.

‘Een Londense bakkersgezel begint gewoonlijk om 11 uur ‘s avonds met zijn arbeid. Hij maakt dan het deeg, hetgeen een zeer vermoeiende bezigheid is en wat, al naar gelang de omvang en de fijnheid van het baksel, een half uur à drie kwartier in beslag neemt. Hij gaat dan op de deegplank liggen (welke tevens dient als deksel van de trog, waarin het deeg gemaakt wordt) en slaapt een paar uur met een meelzak onder zijn hoofd en een andere over zijn lichaam. Daarna begint een snelle en onafgebroken arbeid van 4 uren: het werpen, afwegen, vormen, in de oven schuiven en uit de oven halen van het deeg. De temperatuur in een bakkerij varieert van 75° tot 90° en in kleine bakkerijen is de temperatuur eerder hoger dan lager. Wanneer de arbeid van het bakken van brood en broodjes voltooid is, begint de bezorging; een aanzienlijk deel van de dagloners brengt, na de hierboven beschreven zware nachtarbeid, in manden en in karren het brood huis aan huis rond en werkt intussen ook nog vaak in de bakkerij. Naar gelang van het jaargetijde en de grootte van de zaak is het werk tussen 1 en 6 uur in de middag afgelopen, terwijl een ander deel van de knechten tot laat in de namiddag in de bakkerij bezig is.’[78] ‘Tijdens het Londense seizoen beginnen de knechten van de bakkers in West End, die hun brood tegen de “volle” prijs verkopen, ‘s avonds om 11 uur en werken, met een onderbreking van één of twee vaak zeer korte tussenpozen, tot de volgende ochtend 8 uur. Zij worden dan nog tot 4, 5, 6, ja zelfs tot 7 uur gebruikt voor de broodbezorging of in de bakkerij voor het bakken van koekjes. Na gedane arbeid genieten zij een slaap van 6, vaak slechts van 5 of 4 uur. Op vrijdag begint de arbeid altijd vroeger, ongeveer 10 uur ‘s avonds, en duurt, hetzij met het bereiden hetzij met het bezorgen van brood, zonder onderbreking tot de daaropvolgende zaterdagavond 8 uur, meestal echter tot 4 of 5 uur ‘s nachts. In de deftige bakkerijen, waar het brood tegen de “volle prijs” wordt verkocht, moet op zondag ook 4 à 5 uur voorbereidende arbeid worden verricht voor de volgende dag... De bakkersgezellen van de *underselling masters* (die het brood beneden de volle prijs verkopen en die, zoals we zagen, meer dan $\frac{3}{4}$ van het aantal Londense bakkers omvatten -M.) hebben nog langere arbeidsuren, maar hun arbeid is bijna geheel beperkt tot de bakkerij, aangezien hun bazen — uitgezonderd de levering aan kleine winkeltjes — slechts in

de eigen zaak verkopen. Tegen het einde van de week... dat wil zeggen donderdag, begint de arbeid hier om 10 uur in de avond en duurt, met slechts een korte onderbreking, tot laat in de nacht van zaterdag.’[79]

Zelfs van burgerlijk standpunt uit bekeken begrijpt men wat de *underselling masters* doen: ‘de onbetaalde arbeid van de knechten (*the unpaid labour of the men*) vormt de basis van hun concurrentie’.[80] En de *full priced baker* stelt zijn *underselling* concurrenten bij de Commissie van Onderzoek aan de kaak als vervalsers en als dieven van andermans arbeid. ‘Zij slagen er alleen maar in door het publiek te bedriegen en door uit hun knechten 18 uur arbeid te halen voor een loon van 12 uur.’[81]

De broodvervalsing en de vorming van een categorie bakkers, die het brood beneden de volle prijs verkopen, ontwikkelden zich in Engeland sinds het begin van de achttiende eeuw, toen dit beroep de kenmerken van de gilden verloor en de kapitalist in de gedaante van molenaar of van commissionair in meel achter de schijnbaar zelfstandige meester-bakker ging staan.[82] Hiermee was de basis gelegd voor de kapitalistische productie, voor de mateloze verlenging van de werkdag en voor de nachtarbeid, hoewel de nachtarbeid zelf pas in 1824 in ernstige mate in Londen werd verbreid.[83]

Na het voorafgaande zal men begrijpen dat in het rapport van de Commissie de bakkersknechten worden gerekend te behoren tot de arbeiders met een korte levensduur, die, indien zij al zo gelukkig mochten zijn te ontsnappen aan de enorme kindersterfte welke alle delen van de arbeidersklasse treft, zelden het 42e levensjaar bereiken. En toch zijn er altijd meer dan voldoende liefhebbers voor het bakkersbedrijf. De bronnen, waaruit de ‘arbeidskrachten’ voor Londen worden geput, zijn Schotland, de landbouwgebieden in het westen van Engeland en — Duitsland.

In de jaren 1858-60 organiseerden de bakkersknechten in Ierland op eigen kosten grote vergaderingen om te ageren tegen nachtarbeid en tegen het werken op zondag. Het publiek koos met Iers enthousiasme partij voor hen, bijvoorbeeld op de meivergadering van 1860 in Dublin. Inderdaad, wist deze beweging in Wexford, Kilkenny, Clonmel, Waterford, enzovoort, met succes door te voeren dat uitsluitend dagarbeid zou worden verricht. ‘In Limerick, waar — zoals bekend — de ellende onder de loontrekkers iedere beschrijving tart, strandde deze beweging op het verzet van de meester-bakkers, in het bijzonder van de bakker-molenaars. Het voorbeeld van Limerick leidde tot een terugslag in Ennis en Tipperary. In Cork, waar de algemene verontwaardiging zich in de meest felle vormen uitte, deden de bazen de beweging mislukken door gebruik te maken van hun macht om de knechten op straat te zetten. In Dublin boden de bazen een zeer koppige tegenstand en dwongen zij door vervolging van de knechten, die aan de agitatie leiding gaven, de anderen toe te geven en zich neer te leggen bij nachtarbeid en bij werk op zondag.’[84] De commissie van de in Ierland tot de tanden gewapende Engelse regering vermaant met een doodbiddergezicht de onverbiddelijke meester-bakkers van Dublin, Limerick, Cork, enzovoort: ‘De Commissie is van mening dat de arbeidsuren beperkt zijn door natuurwetten, welke niet ongestraft kunnen worden overtreden. Terwijl de bazen door met ontslag te dreigen hun arbeiders dwingen tot schending van hun godsdienstige overtuiging, tot ongehoorzaamheid aan de landswetten en tot veronachtzaming van de openbare mening (dit laatste heeft allemaal betrekking op de zondagsarbeid -M.), laaien zij haat tussen kapitaal en arbeid en stellen zij een voorbeeld, dat gevaarlijk is voor de godsdienst, de zedelijkheid en de openbare orde... De commissie is van mening dat de verlenging van de werkdag boven de 12 uur een onrechtmatige inbreuk is op het huiselijke en particuliere leven van de arbeider en zedelijk tot noodlottige gevolgen leidt door inmenging in het gezin van een man en in zijn gezinsplichten als zoon, broeder, echtgenoot en vader. Langere arbeid dan 12 uur neigt de gezondheid van de arbeider te ondermijnen, leidt tot vroegtijdige veroudering en vroege dood en derhalve tot onheil in arbeidersgezinnen, die

juist op het moment dat zij er het meeste behoefte aan hebben worden beroofd (*are deprived*) van de steun van het gezinshoofd.’[85]

We waren zo-even in Ierland. Aan de andere kant van het water, in Schotland, protesteert de landarbeider, de man van de ploeg, tegen zijn 13- tot 14-urige arbeid in het meest gure klimaat, met nog een extra-arbeid van 4 uur op zondag (en dat in dit land van de Sabbatheiliging!),[86] terwijl op hetzelfde moment in Londen drie spoorwegarbeiders voor een *Grand Jury* moeten verschijnen, een conducteur, een machinist en een seinwachter. Door een spoorwegongeluk zijn honderden passagiers naar de andere wereld geholpen. De oorzaak van het ongeluk lag in de nalatigheid van de spoorwegarbeiders. Voor de jury verklaren zij eenstemmig dat 10 tot 12 jaar geleden hun dagelijkse arbeid slechts 8 uur bedroeg. Gedurende de laatste 5 à 6 jaren heeft men dit opgedreven tot 14, 18, en 20 uur en bij een bijzonder drukke toeloop van reislustigen, in de vakanties als de plezientreinen rijden, moesten zij vaak 40 tot 50 uur onafgebroken doorwerken. Dit zijn gewone mensen en geen Cyclopen. Op een zeker punt raakt hun arbeidskracht uitgeput. Ze raken verdoofd; hun hersenen denken niet meer en hun ogen zien niet meer. De beslist *respectable British Jurymen* (achtenswaardige leden van de Britse jury) beantwoorden dit met een uitspraak, waardoor de arbeiders op beschuldiging van *manslaughter* (doodslag) voor de rechter kwamen. In een in milde termen gesteld aanhangsel spreken de leden van de jury de vrome wens uit dat de heren kapitalisten-spoorwegmagnaten in de toekomst toch wat guller zullen zijn bij de aankoop van het nodige aantal ‘arbeidskrachten’ en zich ‘meer zullen onthouden’ of zich ‘meer zullen ontzeggen’ of ‘spaarzamer’ zullen zijn bij de uitzuiging van de betaalde arbeidskracht.[87]

Uit de bonte mengeling van arbeiders van alle mogelijke beroepen, leeftijden en geslachten — die zich driftiger rondom ons verdringen dan de zielen van de gevallen rondom Odysseus en die waarlijk geen blauwboeken onder de arm hoeven te dragen om hen op het eerste gezicht de overmatige arbeid aan te zien — halen we nog twee figuren: een modiste en een smid. De frappante tegenstelling tussen deze twee bewijst dat voor het kapitaal alle mensen gelijk zijn.

In de laatste weken van juni 1863 kwamen alle dagbladen in Londen met een artikel onder de sensationele kop: *Death from simple overwork* (dood door louter overmatige arbeid). Het ging over de dood van de modiste Mary Anne Walkley, 20 jaar, werkzaam in een zeer achtenswaardige hofmodezaak, welke gedreven werd door een dame met de gemoedelijke naam Elise. De oude en reeds vaak vertelde geschiedenis[88] werd nu opnieuw ontdekt: deze meisjes werken gemiddeld 16¹/₂ uur, tijdens het seizoen echter vaak 30 uur zonder onderbreking, waarbij zij, als hun ‘arbeidskracht’ het dreigt te begeven, op de been worden gehouden door een tijdige toediening van sherry, port of koffie. En men zat juist in de drukste periode van het seizoen. De pronkgewaden van de nobele *ladies* moesten in de kortst mogelijke tijd worden klaargetoverd voor het bal, dat gegeven werd ter gelegenheid van de inhuldiging van de vers geïmporteerde Prinses van Wales. Mary Anne Walkley had samen met 60 andere meisjes onafgebroken 26¹/₂ uur gewerkt. Met z’n dertigen zaten zij in één kamer, welke nauwelijks ¹/₃ van de noodzakelijke kubieke hoeveelheid lucht bevatte; ‘s nachts moesten zij in één van de stinkholen, waarvan men een slaapkamer had gemaakt door deze met verschillende tussenschotten te verdelen, met z’n tweeën één bed delen.[89] En dit was een van de betere modezaken van Londen. Mary Anne Walkley werd op vrijdag ziek en stierf op zondag, zelfs — tot grote verbazing van Madame Elise — zonder het laatste kledingstuk te hebben afgemaakt. De te laat aan het sterfbed geroepen arts, de heer Keys, verklaarde bij de lijkschouwing voor de jury in droge termen: ‘Mary Anne Walkley is gestorven door lange arbeidsuren in een te vol arbeidsvertrek en in een te klein en te slecht geventileerd slaapvertrek.’ Om de arts een lesje in goede manieren te geven verklaarde de jury daarentegen: ‘De overledene is gestorven aan apoplexie, maar er zijn redenen om te vrezen dat haar dood werd versneld door overmatige arbeid in een te volle werkplaats, enzovoort.’

‘Onze blanke slaven,’ zo riep de *Morning Star*, het orgaan van de vrijhandelsheren Cobden en Bright, uit, ‘worden tot in het graf afgebeeld en sterven en vergaan zonder dat iemand er naar omkijkt.’[90]

‘Het laten werken tot de dood er op volgt is aan de orde van de dag, niet alleen in de werkplaatsen van de modistes, maar op duizenden plaatsen, ja, op iedere plaats waar zaken worden gedaan... Laten we de smid eens als voorbeeld nemen. Wanneer we de dichters mogen geloven, bestaat er geen man met meer levenskracht en levenslust dan de smid. Hij staat vroeg op en hij slaat zijn vonken reeds voordat de zon daar de kans toe krijgt. Hij eet en drinkt en slaapt als geen ander. Fysiek beschouwd bevindt hij zich bij matige arbeid inderdaad in één van de beste menselijke posities. Maar laten we hem eens naar de stad volgen en laten we eens kijken welke hoeveelheid arbeid op de schouders van deze sterke man rust. Welk rangnummer bezit hij in de sterftelijfers voor ons land? In Marylebone (één van de grootste stadswijken van Londen -M.) sterven de smeden in de verhouding van 31 per 100 per jaar, dat wil zeggen 11 meer dan het gemiddelde sterftelijfer voor volwassen mannen in Engeland. Dit beroep, een bijna instinctmatige bezigheid der mensheid waartegen op zichzelf geen bezwaren bestaan, wordt door een loutere overdrijving van de arbeid een vernietiger van de mens. Dagelijks kan hij een bepaald aantal slagen met de hamer maken, een bepaald aantal schreden zetten, een bepaald aantal keren adem halen, een bepaalde hoeveelheid werk verzetten en gemiddeld bijvoorbeeld 50 jaar leven. Men dwingt hem zoveel slagen meer te maken, zoveel schreden meer te zetten, zoveel vaker dagelijks adem te halen, alles bij elkaar zijn levensinspanningen dagelijks met een kwart te vergroten. Hij probeert het en het resultaat is dat hij in een bepaalde periode een kwart meer aan werk verzet en op zijn 37e in plaats van op zijn 50e sterft.’[91]

4. Dag- en nachtarbeid. Het aflossingssysteem

Het constante kapitaal, de productiemiddelen, zijn, vanuit het proces van meerwaardevorming gezien, slechts aanwezig om arbeid, en met iedere druppel arbeid een evenredige hoeveelheid meerarbeid, te absorberen. Voor zover de productiemiddelen dat niet doen vormt hun aanwezigheid slechts een negatief verlies voor de kapitalisten, want gedurende de tijd dat zij niet gebruikt worden vertegenwoordigen ze een nutteloos kapitaalvoorschot en dit verlies wordt positief zodra de onderbreking verdere kosten met zich meebrengt om het werk weer op gang te brengen. De verlenging van de arbeidsdag tot over de grenzen van de natuurlijke dag, tot in de nacht, is slechts een lapmiddel en leest slechts gedeeltelijk de vampierdorst naar het levende arbeidsbloed. De aangeboren hartstocht van de kapitalistische productie is dus de toe-eigening van arbeid gedurende alle 24 uren van het etmaal. Aangezien het echter fysiek onmogelijk is dezelfde arbeidskrachten bij voortdurende dag en nacht uit te zuigen heeft men, om deze fysieke hindernis te overwinnen, een afwisseling nodig van arbeidskrachten, die overdag en arbeidskrachten, die ‘s nachts worden gebruikt. Voor deze afwisseling bestaan verschillende methodes; zij kan bijvoorbeeld zo geregeld zijn dat een deel van het personeel de ene week dagarbeid, de andere week nachtarbeid verricht, enzovoort. Het is bekend dat dit aflossingssysteem, deze wisselbouw, in de periode van de onstuimige opkomst van de Engelse katoenindustrie de overhand had en op het ogenblik onder andere opgeld doet in de katoenspinnerijen van het gouvernement Moskou. Als systeem bestaat dit 24-urige productieproces vandaag nog in vele van de tot op heden ‘vrije’ takken van industrie van Groot-Brittannië, onder andere de hoogovens, smederijen, pletterijen en andere metallurgische industrieën in Engeland, Wales en Schotland. Het arbeidsproces omvat hier, behalve de 24 uren van de 6 werkdagen, ook nog voor het grootste deel de 24 uur van de zondag. De arbeiders zijn zowel mannen als vrouwen, volwassenen en kinderen van beide geslachten. De leeftijden van de kinderen en van de

jongeren doorlopen alle stadia vanaf het 8e (in enkele gevallen het 6e) tot het 18e jaar.[92] In enkele bedrijfstakken werken ook meisjes en vrouwen 's nachts samen met het mannelijk personeel.[93]

Afgezien van de algemeen schadelijke gevolgen van nachtarbeid[94] biedt het onafgebroken, 24 uur lang durende productieproces een zeer welkome gelegenheid de grenzen van de nominale arbeidsdag te overschrijden. Bijvoorbeeld in de hierboven benoemde takken van industrie, waar een grote arbeidsinspanning wordt geleverd, bedraagt de officiële arbeidsdag voor iedere arbeider meestal 12 uur, dag of nacht. Maar het overwerk, waarmee deze grenzen worden overschreden, is in vele gevallen — om de termen van het officiële Engelse rapport te gebruiken — 'truly fearful' (werkelijk verschrikkelijk).[95] 'Geen mens,' zo schrijft men, 'kan zich de hoeveelheid arbeid voorstellen die volgens de getuigenverklaringen door jongens in de leeftijd van 9 tot 12 jaar wordt verricht, zonder onweerstaanbaar tot de conclusie te komen dat dit machtsmisbruik van ouders en werkgevers niet langer geduld mag worden.'[96]

'De gewoonte om jongens afwisselend 's nachts en overdag te laten werken leidt zowel gedurende zeer drukke als in normale periodes op zichzelf al tot een schandelijke verlenging van de arbeidsdag. Deze verlenging is in vele gevallen niet slechts onmenselijk, maar volslagen onvoorstelbaar. Het kan niet missen dat om de een of andere reden een jongen, die moet aflossen, soms niet komt opdagen. Een of meer van de aanwezige jongens, die hun arbeidsdag reeds voltooid hebben, moet dit wegblijven dan opvangen. Dit systeem is zo algemeen bekend dat een bedrijfsleider van een pletterij op mijn vraag, op welke wijze de plaatsen van de afwezige aflossers werden bezet, antwoordde: "Ik weet best dat u dat even goed weet als ik." En hij aarzelde niet het feit toe te geven.'[97]

'In een pletterij, waar de nominale arbeidsdag duurde van 6 uur 's ochtends tot 5.30 uur 's avonds, werkte een jongen wekelijks vier avonden tot minstens 8.30 uur ...en dit gedurende 6 maanden.' 'Een andere jongen van 9 jaar werkte vaak 3 12-urige arbeidsperiodes achtereen en toen hij 10 jaar was 2 dagen en 2 nachten achter elkaar.' 'Een derde jongen, nu 10 jaar oud, werkte van 's ochtends 6 uur tot 's nachts 12 uur drie nachten achtereen en gedurende de andere avonden tot 9 uur.' 'Een vierde jongen, nu 13 jaar oud, werkte gedurende een hele week van 6 uur 's middags tot de volgende dag 12 uur 's middags en vaak gedurende 3 aaneengesloten arbeidsperiodes, bijvoorbeeld van maandagochtend tot dinsdagavond.' 'Een vijfde, nu 12 jaar, werkte in een ijzergieterij in Stavely gedurende 14 dagen van 6 uur 's ochtends tot 12 uur 's nachts en hij is niet in staat het langer vol te houden.' 'George Allinsworth, 9 jaar: "Ik kwam hier afgelopen vrijdag. De volgende dag moesten we om 3 uur 's ochtends beginnen. Ik bleef daarom de hele nacht hier. Woon 5 mijlen hier vandaan. Sliep op de grond met een voorschoot onder me en een jasje over me heen. De twee andere dagen was ik hier om 6 uur in de ochtend. Ja, het is een harde baan. Voor ik hier kwam werkte ik een heel jaar in een hoogoven. Het was een hele grote fabriek buiten de stad. Begon ook zaterdagochtend om 3 uur, maar ik kon tenminste naar huis om te slapen, omdat het dichtbij was. De andere dagen begon ik om 6 uur 's ochtends en hield om 6 of 7 uur 's avonds op". Enzovoort.'[98]

Laten we nu eens kijken hoe het kapitaal zelf dit 24-uren-systeem beschouwt. Aan de overdrijvingen van dit systeem, het misbruik dat ervan gemaakt wordt voor de 'onmenselijke en onvoorstelbare' verlenging van de arbeidsdag, wordt natuurlijk met stilzwijgen voorbijgegaan. Het kapitaal spreekt slechts over het systeem in zijn 'normale' vorm.

De heren Naylor en Vickers, staalfabrikanten, die ongeveer 600 à 700 personen in dienst hebben, waarvan slechts 10 % onder de 18 jaar en waarvan slechts 20 jongens in de nachtploeg werken, laten zich als volgt uit: 'De jongens hebben beslist niet onder de hitte te lijden. De temperatuur schommelt waarschijnlijk om de 86°-90°... In de smederij en in de pletterij werken de arbeidskrachten afwisselend dag en nacht, maar daar staat tegenover dat

ook al het andere werk dagarbeid is, van 6 uur 's ochtends tot 6 uur 's avonds. In de smederij wordt gewerkt van 12 uur tot 12 uur. Enkele arbeidskrachten werken altijd 's nachts, zonder afwisseling met dagarbeid... Wij vinden geen verschil in gezondheid (van de heren Naylor en Vickers? -M.) tussen de mensen die nachtarbeid en de mensen, die dagarbeid verrichten en waarschijnlijk slapen de mensen beter wanneer zij dezelfde rustperiode hebben dan wanneer deze wisselt... Ongeveer 20 jongens onder de 18 jaar werken in nachtploegen... We zouden het niet goed zonder nachtarbeid van jongens onder de 18 jaar kunnen stellen (*not well do*). Ons bezwaar betreft de verhoging van de productiekosten... Geschoolde krachten en afdelingshoofden zijn moeilijk te krijgen, maar jongens krijg je zoveel je maar wilt... Natuurlijk zou, gezien het geringe aantal jongeren dat we in dienst hebben, beperking van de nachtarbeid voor ons weinig betekenis of belang hebben.' [99]

De heer J. Ellis, van de firma John Brown & Co., staal- en ijzerfabrieken, die ongeveer 3.000 mannen en jongens in dienst hebben (waarvan een deel de zware arbeid 'dag en nacht in een ploegenstelsel' verricht), verklaart dat bij de zware arbeid in het staal één of twee jongens per twee volwassen mannen worden gebruikt. Hun firma heeft 500 jongens onder de 18 jaar in dienst, waarvan ongeveer $\frac{1}{3}$, dus 170, nog niet de leeftijd van 13 jaar hebben bereikt. Wat betreft de voorgestelde wetswijziging meent de heer Ellis: 'Ik geloof niet dat er ernstige bezwaren tegen zouden bestaan (*very objectionable*) niemand beneden de 18 jaar meer dan 12 van de 24 uur te laten werken. Maar ik geloof niet dat men ergens een grens kan trekken wat betreft de onmisbaarheid van jongens boven de 12 jaar voor de nachtarbeid. We zouden zelfs eerder voor een wet zijn, waarbij helemaal geen jongens onder de 13 jaar of zelfs onder de 15 jaar in dienst mogen worden genomen dan voor een verbod de jongens, die we eenmaal in dienst hebben, gedurende de nacht te laten werken. De jongens, die in de dagploeg zitten, moeten afwisselend ook in de nachtploeg werken, omdat de mannen niet onophoudelijk nachtarbeid kunnen verrichten: dat zou hun gezondheid ruïneren. We menen echter dat nachtarbeid om de week niet schadelijk is. (De heren Naylor en Vickers meenden daarentegen, geheel en al in overeenstemming met de belangen van hun firma, dat in plaats van continue juist de periodiek afwisselende nachtarbeid mogelijkwijs schadelijk is -M.) We zien dat de lieden, die afwisselend nachtarbeid verrichten, even gezond zijn als degenen die uitsluitend overdag werken... Onze bezwaren tegen het niet laten deelnemen aan nachtarbeid van jongens beneden de 18 jaar zijn gebaseerd op de daarmee gepaard gaande kostenverhoging, maar dat is dan ook de enige reden (wat een cynische naïviteit.). Wij menen dat deze kostenverhoging groter zou zijn dan het bedrijf, gelet op een lonende exploitatie, redelijkerwijs kan dragen (*as the trade with due regard to etc. could fairly bear!* welk een breedsprakige fraseologie! -M.). Arbeid is hier schaars en er zou bij een dergelijke regeling een tekort aan arbeid kunnen ontstaan (dat wil zeggen: Ellis, Brown & Co zouden in de noodlottige situatie kunnen komen te verkeren dat zij de arbeidskracht tegen de volle waarde zouden moeten betalen -M).'[100]

De Cyclops Staal- en IJzerfabrieken van de heren Cammell & Co. maken, even als de fabriek van John Brown & Co., deel uit van het grootbedrijf. De directeur had zijn getuigenverklaring schriftelijk aan de regeringscommissaris White doen toekomen, maar het leek hem later beter om het manuscript, dat hem ter revisie weer was toegezonden, te verdonkeremanen. De heer White heeft echter een goed geheugen. Hij herinnert zich nog heel precies dat voor deze heren Cyclopien het verbod van nachtarbeid voor kinderen en jongeren 'een onmogelijke zaak' is; 'het zou hetzelfde zijn als wanneer men hun fabriek stopzette' en desondanks bestaat hun personeel voor iets meer dan 6 % uit jongens onder de 18 jaar en slechts 1 % onder de 13 jaar! [101]

Over hetzelfde onderwerp verklaart de heer E. F. Sanderson van de firma Sanderson, Bros & Co., staalfabriek en smederij in Attercliffe: 'Een verbod om jongens onder de 18 jaar 's nachts te laten werken zou grote moeilijkheden met zich meebrengen. Het belangrijkste

bezwaar zou de kostenverhoging zijn, welke noodzakelijkerwijs voortvloeit uit de vervanging van arbeid van jongens door arbeid van volwassen mannen. Ik kan niet zeggen hoeveel dat zou bedragen, maar waarschijnlijk niet zoveel dat de fabrikant de staalprijs zou kunnen verhogen. Derhalve zou de fabrikant het verlies dragen, aangezien de mannen (wat een onhandelbaar volk! -M.) natuurlijk zouden weigeren het verlies te dragen.' De heer Sanderson weet niet hoeveel hij de kinderen betaalt, 'maar misschien is het 4 à 5s. per hoofd per week... De arbeid van de jongens is zodanig, dat in het algemeen ('in het algemeen', natuurlijk niet 'in het bijzonder' -M.) de kracht van de jongens precies toereikend is. Uit de grotere kracht van de volwassen mannen zou derhalve geen winst voortvloeien waarmee het verlies kan worden gecompenseerd, of althans slechts in de weinige gevallen, waarbij het metaal zeer zwaar is. De volwassen mannen zouden het ook niet prettig vinden geen jongens onder zich te hebben, aangezien mannen minder gehoorzaam zijn. Bovendien moeten de jongens vroeg beginnen om het vak te leren. Beperking tot enkele dagarbeid zou voor dit doel niet voldoende zijn.' En waarom niet? Waarom kunnen jongens hun vak niet overdag leren? Welke reden geeft u hiervoor? 'Omdat daardoor de mannen, die afwisselend de ene week 's nachts, de andere week overdag werken, in de nachtploeg hun jongens zouden missen en daardoor de helft van hun winst zouden derven, die zij uit de jongens halen. De leiding, die zij aan de jongens geven, wordt namelijk berekend als deel van het arbeidsloon van de jongens, waardoor de mannen in staat zijnde arbeid van de jongens goedkoper te krijgen. Elk van de mannen zou de helft van zijn winst verliezen.' Anders gezegd: de heren Sanderson zouden een deel van het arbeidsloon van de volwassen mannen uit hun eigen zak moeten betalen in plaats van met de nachtarbeid van de jongens. Hierdoor zou de winst van de heren Sanderson een beetje dalen en dat is Sandersons goede reden waarom de jongens hun vak niet overdag kunnen leren.[102] Bovendien zouden de mannen hierdoor regelmatig nachtarbeid moeten verrichten, terwijl ze nu door de jongens kunnen worden afgelost; dit zouden de mannen niet uithouden. Kortom: de moeilijkheden zouden zo groot zijn dat deze waarschijnlijk zouden leiden tot een algehele afschaffing van de nachtarbeid. 'Wat de productie van staal zelf betreft,' zegt E. F. Sanderson, 'zou dit niet het geringste verschil maken, maar...' Maar de heren Sanderson hebben meer te doen dan staal te maken. Het fabriceren van staal is alleen maar een voorwendsel voor het maken van meerwaarde. De smeltoven, de pletterijen, de gebouwen, de machines, het ijzer, de steenkool, enzovoort hebben meer te doen dan zich alleen maar in staal om te zetten. Zij dienen meerarbeid te absorberen en natuurlijk absorberen zij meer in 24 uur dan in 12 uur. Zij geven inderdaad van Gods- en rechtswege aan de Sandersons een recht op de arbeidskracht van een bepaald aantal werkkrachten gedurende de volle 24 uur van de dag; zodra hun functie van absorptie van arbeid wordt onderbroken, verliezen zij hun kapitaal karakter en vormen zij dus voor de Sandersons een puur verlies. 'Maar dat zou dan het verlies aan zoveel kostbare machinerie met zich meebrengen, welke voor de helft van de tijd niet zou worden gebruikt; om dezelfde hoeveelheid producten te maken, die we in het huidige systeem kunnen produceren, zouden we het aantal gebouwen en machines moeten verdubbelen, waardoor de uitgaven zouden worden verdubbeld.' Maar waarom maken nu juist deze Sandersons aanspraak op het voorrecht boven de andere kapitalisten, die slechts overdag arbeid mogen laten verrichten en wier gebouwen, machines, grondstoffen 's nachts dus 'braak liggen'? 'Het is waar,' antwoordt E. F. Sanderson uit naam van alle Sandersons, 'het is waar dat dit verlies door het niet-gebruiken van machines alle takken van industrie treft waar alleen overdag wordt gewerkt. Maar het gebruik van de smeltovens zou in ons geval een extra verlies veroorzaken. Houdt men de ovens aan, dan wordt brandstof verspild (in plaats van nu verspilling van arbeidskracht van de arbeiders -M.) en houdt men de ovens niet aan, dan treedt tijdverlies op bij het aanleggen van het vuur en bij het bereiken van de vereiste hitte (terwijl gebrek aan slaap, zelfs van kinderen van 8 jaar, voor de Sanderson kliek winst aan arbeidstijd betekent -M.) en de ovens zouden te lijden hebben

onder temperatuurschommelingen (terwijl immers dezelfde ovens niet te lijden hebben onder de ‘schommeling’ van dag- en nachtarbeid -M.).’[103]

5. De strijd om de normale arbeidsdag. Dwangmaatregelen ter verlenging van de arbeidsdag, van het midden van de veertiende eeuw tot het einde van de zeventiende eeuw

‘Wat is een arbeidsdag?’ Hoe lang is de tijd, gedurende welke het kapitaal de arbeidskracht, waarvan het de dagwaarde betaalt, mag gebruiken? Hoe ver kan de arbeidsdag worden verlengd boven de arbeidstijd, welke noodzakelijk is voor de reproductie van de arbeidskracht zelve? Zoals we hebben gezien luidt het antwoord van het kapitaal op deze vragen: de arbeidsdag telt dagelijks de volle 24 uur, na aftrek van de weinige rusturen zonder welke de arbeidskracht absoluut niet in staat is haar werkzaamheden voort te zetten. Het spreekt dan ook vanzelf dat de arbeider tijdens zijn hele leven niets anders is dan arbeidskracht en dat derhalve alle, hem beschikbare tijd van nature en van rechtswege arbeidstijd is en dus gewijd dient te worden aan de meerwaardevorming van het kapitaal. Tijd voor menselijke beschaving, voor geestelijke ontwikkeling, voor de vervulling van sociale functies, voor maatschappelijk verkeer, voor het vrije spel van fysieke en geestelijke krachten, voor de zondagsrust, — en dit in het land van de Sabbat heiliging[104] — dit alles is beuzelarij! Maar in zijn teugelloze, blinde drift, zijn weerwolfgeeuwhonger naar meerarbeid rent het kapitaal niet alleen de zedelijke, maar ook de zuiver fysieke maximale grenzen van de arbeidsdag voorbij. Het kapitaal eigent zich de tijd toe voor de groei, de ontwikkeling en de gezonde instandhouding van het lichaam. Het kapitaal rooft de tijd, welke nodig is voor de consumptie van frisse lucht en zonneschijn. Het kapitaal knabbelt aan de maaltijd; zoveel mogelijk tracht men de maaltijden in het productieproces zelf in te passen, zodat de arbeider als een zuiver productiemiddel spijzen krijgt toegevoegd, zoals kolen voor de stoomketel of smeerolie voor de machines. De gezonde slaap, nodig voor de verzameling, vernieuwing en verfrissing van de krachten, wordt door het kapitaal gereduceerd tot zoveel uren verstijving als voor het weer in leven roepen van een absoluut uitgeput organisme onontbeerlijk is. In plaats dat de normale instandhouding van de arbeidskracht de grenzen van de arbeidsdag bepaalt, bepaalt omgekeerd de dagelijks zo groot mogelijke besteding van arbeidskracht — hoe krankzinnig gewelddadig en pijnlijk het ook moge zijn — de grenzen van de rusttijd van de arbeider. Het kapitaal vraagt niet naar de levensduur van de arbeidskracht. Het kapitaal is uitsluitend en alleen geïnteresseerd in het maximum aan arbeidskracht dat in één arbeidsdag vlottend kan worden gemaakt. Dit doel bereikt het kapitaal door verkorting van de duur van de arbeidskracht, zoals een inhalige boer de opbrengst van de grond verhoogt door het plegen van rooibouw op de vruchtbaarheid van de grond.

De kapitalistische productie, die in wezen productie is van meerwaarde, absorptie van meerarbeid, brengt door de verlenging van de arbeidsdag dus niet slechts het wegwijnen met zich mee van de menselijke arbeidskracht, welke beroofd wordt van haar voorwaarden voor een normale zedelijke en fysieke ontwikkeling en voor de uitoefening van de functies; bovendien brengt de kapitalistische productie een versnelde uitputting en afsterving van de arbeidskracht zelve teweeg.[105] Deze kapitalistische productie verlengt gedurende een zekere periode de productietijd van de arbeider door verkorting van zijn levensduur.

Maar de waarde van de arbeidskracht omvat de waarde van de waren, welke nodig zijn voor de reproductie van de arbeider, dat wil zeggen voor de voortplanting van de

arbeidersklasse. Wanneer dus door de tegennatuurlijke verlenging van de arbeidsdag — hetgeen het kapitaal door zijn mateloze drift tot zelfvermeerdering noodzakelijkerwijs nastreeft — de levensduur van de afzonderlijke arbeider en daardoor de duur van zijn arbeidskracht wordt verkort, zal een snellere vervanging nodig zijn, van hetgeen versleten is; we zien derhalve een toeneming van de slijtagekosten bij de reproductie van de arbeidskracht, evenals het dagelijks te reproduceren waarde deel van een machine groter wordt naarmate men die machine sneller verslijt. Het kapitaal schijnt dus in zijn eigen belang te zijn aangewezen op een normale arbeidsdag.

De slavenhouder koopt zijn arbeiders zoals hij een paard koopt. Wanneer hij een slaaf verliest, verliest hij een kapitaaldeel, dat hij door een nieuwe besteding op de slavenmarkt moet vervangen. Maar: ‘De rijstvelden van Georgië en de moerassen van Mississippi mogen op een fatale wijze schadelijk zijn voor de menselijke constitutie, nochtans is de vernietiging van menselijk leven niet zo groot of zij kan worden goedge maakt uit de overvloedige reservoirs van Virginia en Kentucky. Overwegingen van economische aard, die nog een zekere waarborg konden bieden voor een menselijke behandeling van de slaven voor zover het belang van de meesters samenviel met het welzijn van de slaven, worden na de invoering van de slavenhandel omgekeerd de oorzaak van de meest extreme vernietiging van de slaven; immers zodra de slaaf door toevoer uit andere negerreservoirs kan worden vervangen, wordt zijn levensduur minder belangrijk dan zijn productiviteit tijdens zijn leven. In een op slavenarbeid gebaseerd economisch stelsel is het derhalve een stelregel dat in landen met een slaveninvoer de meest effectieve economie die is, waarbij de grootst mogelijke hoeveelheid arbeid in de kortst mogelijke tijd uit het menselijk vee (*human cattle*) wordt geperst. Juist in de tropische landbouw, waar de jaarlijkse winsten vaak gelijk zijn aan het totale kapitaal van de plantages, wordt het leven van de neger op de meest roekeloze wijze opgeofferd. Het is de West-Indische landbouw, sinds eeuwen de bron van fabelachtige rijkdommen, die miljoenen van het Afrikaanse ras heeft verslonden. Op het ogenblik is het in Cuba, waar de opbrengsten in miljoenen worden geteld en waar de planters vorsten zijn, dat we bij de slavenklasse behalve het grofste voedsel de meest uitputtende en onophoudelijke afbeuling zien en waar we door de langzame kwellung van overmatige arbeid en het gebrek aan slaap en rust een groot deel op directe wijze te gronde zien gaan.’[106]

Mutato nomine de te fabula narratur! (Indien de naam veranderd wordt, is het verhaal op uzelf van toepassing!) Lees in plaats van slavenmarkt arbeidsmarkt, in plaats van Kentucky en Virginia Ierland en de landbouwgebieden van Engeland, Schotland en Wales, in plaats van Afrika Duitsland! We hebben gezien hoe door de overmatige arbeid in Londen opruiming wordt gehouden onder de bakkers en desondanks is de Londense arbeidsmarkt voor het bakkersbedrijf voortdurend overladen met Duitse en andere ten dode opgeschrevenen. We zagen dat de pottenbakkerij een industrie is, waar het leven maar kort duurt. Ontbreekt het daarom aan arbeiders voor de aardewerkindustrie? Josiah Wedgwood, uitvinder van de moderne pottenbakkerij en van huis uit zelf een gewone arbeider, verklaarde in 1873 voor het Lagerhuis dat in deze bedrijfstak in totaal 15.000 à 20.000 personen werkzaam zijn.[107] In het jaar 1861 bedroeg alleen al de bevolking van de stedelijke centra van deze industrie in Groot-Brittannië 101.302 zielen. ‘De katoenindustrie bestaat 90 jaar... In de tijd van drie generaties van de Engelse natie heeft zij negen generaties katoenarbeiders verslonden.’[108] Toch vertoonde de arbeidsmarkt gedurende enkele perioden van koortsachtige bloei ernstige leemten, bijvoorbeeld in 1834. Maar de heren fabrikanten stelden toen de opzichters van het Armenwezen voor de ‘overtollige bevolking’ van de landbouwgebieden naar het noorden te sturen, waarbij zij verklaarden dat ‘de fabrikanten hen zullen absorberen en verbruiken.’[109] Dit waren hun eigen woorden. ‘Met goedvinden van de opzichters van het Armenwezen werden in Manchester agenten benoemd. Men maakte lijsten op van landarbeiders en deze lijsten werden aan de agenten toegezonden. De

fabrikanten gingen naar de kantoren van de agenten en nadat zij daar hadden uitgezocht wat hun geschikt leek, werden de gezinnen vanuit het zuiden van Engeland overgestuurd. Deze pakketten mensen werden, zoals balen goederen, voorzien van etiketten per boot of wagen afgeleverd; enkelen kwamen te voet na en velen dwaalden verloren en half uitgehongerd in de industriegebieden rond. Dit alles ontwikkelde zich tot een ware tak van handel. Het Lagerhuis zal het nauwelijks kunnen geloven. Deze regelmatige handel, dit gesjacher in mensenvlees, bleef voortduren en deze lieden werden gekocht en verkocht, van de agenten in Manchester aan de fabrikanten in Manchester, even gewoon als in de zuidelijke staten de negers aan de katoenplanters werden verkocht... In het jaar 1860 bereikte de katoenindustrie een hoogtepunt... Men kwam weer arbeidskrachten te kort. De fabrikanten wendden zich opnieuw tot de agenten in vlees... en deze snuffelden in de duinen van Dorset, de heuvels van Devon en de vlakten van Wilts, maar de overtollige bevolking was reeds verbruikt.' De *Bury Guardian* jammerde dat na het sluiten van het Engels-Frans handelsverdrag nog 10.000 arbeidskrachten konden worden opgenomen en dat daarna spoedig nog 30.000 tot 40.000 nodig zouden zijn. Nadat in 1860 de agenten en de subagenten in de vleeshandel met betrekkelijk weinig resultaten de landbouwgebieden hadden afgegraasd, 'wendde een afvaardiging van fabrikanten zich tot de heer Villiers, voorzitter van de Raad voor het Armenwezen, met het verzoek wederom de aanvoer van kinderen van arme lieden en wezen uit de tehuizen toe te staan.'**[110]**

In het algemeen leert de ervaring de kapitalist dat de overbevolking bestendig is, dat wil zeggen overbevolking in verhouding tot de onmiddellijke behoeften van het kapitaal voor de vorming van meerwaarde, ofschoon de stroom van deze overbevolking wordt gevormd door wegwijnende, vroeg stervende, elkaar snel verdringende, om zo te zeggen onrijp geplukte mensengeneraties.**[111]** Aan de andere kant leert de ervaring de intelligente waarnemer hoe snel en diep de kapitalistische productie — welke, historisch beschouwd, nauwelijks van gisteren dateert — de kracht van het volk aan de wortel heeft aangetast, hoe de degeneratie van de industriële bevolking slechts werd vertraagd door een onophoudelijke absorptie van natuurlijke elementen van het platteland en hoe zelfs de arbeiders van het platteland — ondanks het leven in de vrije natuur en ondanks dat bij hen het *principle of natura selection* (principe van de natuurlijke selectie) zo'n universele werking bezit, zodat slechts de krachtigste individuen in het leven blijven — reeds beginnen weg te kwijnen.**[112]** Het kapitaal, dat zulke 'goede redenen' heeft om het lijden van de aanwezige arbeidersgeneratie te ontkennen, wordt in de praktijk door het vooruitzicht van een toekomstige verrotting van de mensheid en van een uiteindelijk niet tegen te houden ontvolking evenmin beroerd als door het vooruitzicht, dat de aarde mogelijk op de zon zou kunnen vallen. Bij elke beurszwendel weet iedereen dat het onweer eens moet losbarsten, maar een ieder hoopt dat het de kop van zijn naaste zal treffen nadat hij zelf de regen van goud heeft opgevangen en in veiligheid heeft gebracht. *Après moi le déluge!* (na mij de zondvloed!) is de leuze van iedere kapitalist en van iedere natie van kapitalisten. Waar het kapitaal niet door de maatschappij gedwongen wordt rekening te houden met de gezondheid en de levensduur van de arbeider, springt het dan ook roekeloos om met deze zaken.**[113]** Op de klachten over fysiek en geestelijke verval, vroegtijdige dood, marteling door overmatige arbeid antwoordt het kapitaal: Waarom moet deze kwelling ons kwellen, als zij ons genot (de winst) vergroot? Over het algemeen is dit ook niet afhankelijk van de goede of kwade wil van de individuele kapitalist. Ten gevolge van de vrije concurrentie vormen de immanente wetten van de kapitalistische productie voor de individuele kapitalist externe, dwingende wetten.**[114]**

De vaststelling van een normale arbeidsdag is het resultaat van een eeuwenlange strijd tussen kapitalist en arbeider. Toch geeft de geschiedenis van deze strijd twee tegengestelde stromingen te zien. Laten we bijvoorbeeld de Engelse fabriekswetgeving van onze tijd eens vergelijken met de Engelse arbeidsverordeningen sedert de veertiende eeuw tot ver in de

eerste helft van de achttiende eeuw.[115] Terwijl de moderne fabriekswet de arbeidsdag onder legale dwang verkort, waren de verordeningen er juist op gericht de arbeidsdag onder legale dwang te verlengen. Zeker, de aanspraken van het kapitaal in zijn embryonale toestand — dus toen het kapitaal ontstond en nog niet alleen door het blote geweld van de economische verhoudingen maar ook met behulp van de staatsmacht zich het recht toe-eigende om een voldoende hoeveelheid meerarbeid te absorberen — waren zeer bescheiden wanneer men ze vergelijkt met de concessies, die het kapitaal op latere leeftijd mokkend en met tegenzin moest doen. Het duurde eeuwen voordat de ‘vrije’ arbeider ten gevolge van de ontwikkelde kapitalistische productie er vrijwillig in toestemde, dat wil zeggen er maatschappelijk toe gedwongen werd, voor de prijs van zijn gebruikelijke bestaansmiddelen het totaal van zijn actieve leven, ja zelfs zijn arbeidsvermogen, zijn eerstgeboorterecht, voor een schotel linzen te verkopen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de verlenging van de arbeidsdag, welke het kapitaal van het midden van de veertiende tot het einde van de zeventiende eeuw door middel van de staatsmacht de volwassen arbeiders trachtte op te dringen, ongeveer overeenkomt met de beperkingen van de arbeidstijd, welke in de tweede helft van de negentiende eeuw hier en daar van staatswege moesten worden opgelegd ten einde omzetting van kinderbloed in kapitaal te voorkomen. Wat bijvoorbeeld vandaag in de staat Massachusetts — tot voor kort de meest vrije staat van de Noord-Amerikaanse republiek — van staatswege is vastgesteld als uiterste grens van kinderarbeid beneden de 12 jaar, was in Engeland in het midden van de zeventiende eeuw nog de normale arbeidsdag van krachtige ambachtslieden, stevige boerenknechten en forse smeden.[116]

De eerste *Statute of Labourers* (23 Edward III, 1349) ontstond onder het directe voorwendsel (niet de oorzaak, want dit soort wetgeving zou nog eeuwen zonder dit voorwendsel blijven bestaan) van de grote pestepidemie, welke de bevolking decimeerde en waardoor — zoals een Tory schrijver het uitdrukt — ‘de moeilijkheid om tegen een redelijke prijs (dat wil zeggen een prijs, welke de gebruikers van de arbeid een redelijke hoeveelheid meerarbeid laat -M.) arbeiders aan het werk te zetten, inderdaad ondragelijk werd’.[117] Daarom werden redelijke arbeidslonen, evenals de grenzen van de arbeidsdag, bij wet vastgesteld. Dit laatste punt, waarmee we ons op het ogenblik bezighouden, werd in de verordening van 1496 (onder Henry VII) opnieuw geregeld. De arbeidsdag van alle *artificers* (handwerkslieden) en landarbeiders zou volgens deze verordening (welke een dode letter bleef) in de periode van maart tot september duren van ‘s ochtends 5 uur tot ‘s avonds tussen 7 en 8 uur, met de volgende schafttijden: 1 uur voor het ontbijt, 1^{1/2} uur voor het middageten en een ^{1/2} uur voor een boterham in de namiddag, dus in totaal twee keer zoveel als onder de thans geldende fabriekswet.[118] ‘s Winters moest worden gewerkt van 5 uur in de ochtend totdat het donker werd, met dezelfde onderbrekingen voor de maaltijden. Een verordening van Elisabeth uit 1562 voor alle arbeiders, ‘gehuurd tegen een dag- of weekloon’, tastte de lengte van de arbeidsdag niet aan, maar trachtte het totaal van de schafttijden te beperken tot 2^{1/2} uur ‘s zomers en 2 uur ‘s winters. Het middagmaal diende slechts een uur in beslag te nemen en ‘het middagslaapje van een ^{1/2} uur’ zou alleen worden toegestaan tussen half mei en half augustus. Voor ieder uur, dat men afwezig was, diende 1*d.* van het loon te worden afgetrokken. In de praktijk was de situatie van de arbeiders veel beter dan men, gezien deze verordeningen, zou vermoeden. De vader van de economische wetenschap en in zekere zin de uitvinder van de statistiek, William Petty, schrijft in een werk, dat tegen het einde van de zeventiende eeuw werd gepubliceerd: ‘Arbeiders (*labouring men*, waarmee toen eigenlijk landarbeiders werden bedoeld -M.) werken dagelijks 10 uur en gebruiken per week 20 maaltijden, namelijk 3 op de werkdagen en des zondags 2; hieruit volgt onmiddellijk dat, wanneer zij op vrijdagavond zouden vasten en in 1^{1/2} in plaats van de 2 uren tussen 11 en 1 uur hun middagmaal zouden willen nuttigen, wanneer zij dus ^{1/20} meer zouden werken en ^{1/20} minder zouden besteden, de hierboven genoemde belasting zou kunnen

worden opgebracht.’[119] Had dr. Andrew Ure geen gelijk, toen hij de 12-urenwet van 1833 bestempelde als een terugkeer tot de eeuw der duisternis? Het is waar dat de in de verordeningen en de door Petty vermelde bepalingen ook voor *apprentices* (leerlingen) golden, maar hoe het tegen het einde van de zeventiende eeuw nog met de kinderarbeid gesteld was blijkt duidelijk uit de volgende klacht: ‘Hier in Engeland voert onze jeugd, tot op het moment waarop zij leerlingen worden, helemaal niets uit; daarna hebben zij natuurlijk een lange tijd — zeven jaar — nodig om zich tot volmaakte handwerkslieden te ontplooien.’ Duitsland daarentegen wordt geprezen, omdat men daar de kinderen vanaf de wieg tenminste ‘een beetje aan het werken went’.[120]

Nog gedurende het grootste deel van de achttiende eeuw, tot aan het tijdperk van de grootindustrie, was het kapitaal in Engeland er niet in geslaagd door betaling van de wekelijkse waarde van de arbeidskracht de gehele week van de arbeiders (met uitzondering echter van de landarbeiders) te bemachtigen. Aangezien zij een hele week konden leven van het loon van 4 dagen bleek er voor de arbeiders geen voldoende reden te zijn om ook de resterende 2 dagen voor de kapitalist te werken. Een deel van de Engelse economen, in dienst van het kapitaal, veroordeelde deze eigenzinnigheid in de meest felle termen; een ander deel van de Engelse economen verdedigde de arbeiders. Laten we eens luisteren naar de polemiek tussen Postlethwayt (wiens *Dictionary of Trade* in zijn dagen dezelfde faam genoot als op het ogenblik gelijksoortige geschriften van MacCulloch en MacGregor) en de reeds eerder aangehaalde schrijver van de *Essay on Trade and Commerce*. [121]

Postlethwayt zegt onder andere: ‘Ik kan deze enkele opmerkingen niet besluiten zonder aandacht te schenken aan de triviale opmerking, welke men maar al te vaak kan horen, namelijk dat, indien de arbeider (*industrious poor*) in 5 dagen voldoende kan verdienen om in zijn onderhoud te voorzien, hij niet de volle 6 dagen wil werken. Hieruit leiden zij de noodzakelijkheid af om zelfs de meest noodzakelijke middelen van bestaan door belastingen of op welke andere wijze dan ook duurder te maken ten einde de handwerkslieden en de manufactuurarbeiders te dwingen tot een onafgebroken arbeid van 6 dagen per week. Ik ben zo vrij er een andere mening op na te houden dan deze grote politici, die een lans breken voor de eeuwigdurende slavernij van het werkvolk (*the perpetual slavery of the working people*) van dit koninkrijk; zij vergeten het spreekwoord: *all work and no play* (alleen maar arbeid en geen spel maakt dom). Beroemen de Engelsen zich niet op de vindingrijkheid en vaardigheid van hun handwerkslieden en manufactuurarbeiders, waaraan tot nu toe de Britse waren in het algemeen hun goede naam en faam te danken hebben? Hoe kwam dat? Waarschijnlijk dank zij de eigen wijze, waarop onze arbeidende bevolking zich weet te ontspannen en te vermaken. Indien zij gedwongen zouden worden het gehele jaar door 6 dagen per week in voortdurende herhaling hetzelfde werk te doen, zou dan niet hun vindingrijkheid afstompen en zouden zij dan niet dom en traag worden in plaats van vrolijk en vaardig? En zouden onze arbeiders door zulk een eeuwig slavernij niet hun reputatie verliezen in plaats van deze op te houden... Welk een bekwaamheid zouden we kunnen verwachten van zulke afgebeulde dieren (*hard-driven animals*)?... Velen van hen verrichten in 4 dagen evenveel arbeid als een Fransman in 5 of 6 dagen. Maar indien de Engelsen eeuwig ploeteraars moeten worden, dan moet men vrezen dat zij nog meer dan de Fransen zullen ontaarden (*degenerate*). Wanneer ons volk beroemd is om zijn dapperheid in de oorlog, zeggen wij dan niet dat dit enerzijds te danken is aan de goede Engelse *roast beef* en pudding in hun buik, maar anderzijds niet minder aan onze constitutionele geest van vrijheid? En waarom zouden de grotere vindingrijkheid en behendigheid van onze handwerkslieden en manufactuurarbeiders niet te danken zijn aan de vrijheid, waarmee zij zich op hun eigen wijze mogen ontspannen? Ik hoop dat zij nimmer deze voorrechten zullen verliezen, noch het goede leven, waaruit zowel hun vindingrijkheid als hun moed voortspruiten!’[122]

Daarop antwoordt de schrijver van de *Essay on Trade and Commerce*:

‘Wanneer het als een Goddelijke instelling geldt dat op iedere zevende dag van de week wordt gerust, dan brengt dit met zich mee dat de overige dagen van de week toebehoren aan de arbeid (hij bedoelt het kapitaal, zoals we direct zullen zien -M.) en men kan niet beweren dat het wreed is om aan dit Goddelijk gebod de hand te houden... Dat de mensheid in het algemeen van nature neigt tot gemakzucht en vadsigheid ervaren wij op noodlottige wijze in het gedrag van het arbeidersgespuis, dat gemiddeld niet meer dan 4 dagen per week werkt, tenzij men de levensmiddelen in prijs laat stijgen... Laten we eens veronderstellen dat alle levensmiddelen van de arbeider worden vertegenwoordigd door een schepel tarwe, dat verder een schepel tarwe 5s. kost en dat de arbeider per dag 1s.: verdient. Hij hoeft dan slechts 5 dagen per week te werken; zou de schepel tarwe 4s. kosten, dan hoefde hij maar 4 dagen te werken... Aangezien het arbeidsloon in dit land, vergeleken met de prijs van de levensmiddelen, veel hoger ligt beschikt de manufactuurarbeider, die 4 dagen werkt, over een surplus aan geld, waarmee hij de rest van de week kan luieren... Ik hoop voldoende gezegd te hebben om duidelijk te maken dat matige arbeid gedurende 6 dagen per week geen slavernij is. Onze landarbeiders doen dat en naar het zich laat aanzien zijn zij de gelukkigste onder alle arbeiders (*labouring poor*),[123] maar de Hollanders doen het in de manufactuur en zij schijnen een gelukkig volk te zijn. De Fransen doen het, voor zover zij daarbij door de vele feestdagen niet worden gehinderd.[124]... Maar ons gepeupel heeft het zich in zijn hoofd gehaald dat hen als Engelsen, krachtens hun geboorte, het privilege toekomt vrijer en onafhankelijker te zijn dan (de arbeiders) in enig ander Europees land. Nu mag dit idee, voor zover het de dapperheid van onze soldaten betreft, van enig nut zijn, maar hoe minder de manufactuurarbeiders er van af weten, des te beter het is voor hen zelf en voor de staat. Arbeiders dienen zich nimmer onafhankelijk van hun meerderen (*independent of their superiors*) te beschouwen... In een handelsland als het onze, waar wellicht $\frac{7}{8}$ van de totale bevolking lieden zijn met weinig of geen bezit, is het buitengewoon gevaarlijk het gepeupel aan te moedigen[125]... De genezing zal niet volkomen zijn voordat onze werkende armen er in toestemmen 6 dagen voor dezelfde som geld te werken als zij nu in 4 dagen verdienen.’[126] Voor dit doel — en eveneens om te komen tot ‘uitroeiing van leegloperij, uitspattingen en romantische vrijheidsdromen’ en ook tot ‘vermindering van de armenlasten, aanwakkering van een geest van vlijt en verlaging van de prijs van de arbeid in de manufactuur’ — komt onze trouwe hoeder van het kapitaal met het probate middel dergelijke arbeiders, die ten laste van de openbare liefdadigheid vallen, kortom de paupers, op te sluiten in een ‘ideaal werkhuis’ (*an ideal workhouse*). ‘Van een dergelijk huis moet men een huis der verschrikking (*house of terror*) maken.[127] In dit “huis der verschrikking”, dit “ideale werkhuis”, dient dagelijks 14 uur gewerkt te worden, met inbegrip van passende schafttijden, zodat 12 volle arbeidsuren overblijven.’[128]

In 1770 twaalf arbeidsuren per dag in het *ideal workhouse*, in het huis der verschrikking! Drieënzestig jaar later, in 1833, toen het Engelse parlement in vier industrietakken de arbeidsdag voor kinderen in de leeftijd van 13 tot 18 jaar beperkte tot 12 volle arbeidsuren, leek het of de jongste dag van de Engelse industrie was aangebroken! In 1852, toen Louis Bonaparte bij de bourgeoisie een wit voetje trachtte te halen door aan de wettelijke arbeidsdag te morrelen, riep het Franse volk eenstemmig: ‘De wet, die de arbeidsdag tot 12 uur beperkt, is het enige goede dat ons van de wetgeving der Republiek is gebleven!’[129] In Zürich is de arbeid van kinderen boven de 10 jaar tot 12 uur beperkt; in Aargau werd in 1862 de arbeid van kinderen tussen 13 en 16 jaar van 12 $\frac{1}{2}$ uur teruggebracht tot 12 uur en in Oostenrijk werd in 1860 de arbeid van kinderen tussen 14 en 16 jaar eveneens tot 12 uur teruggebracht.[130] Welk een ‘voortgang sinds 1770’, zou Macaulay met *exultation* hebben uitgeroepen!

Het ‘huis der verschrikking’ voor paupers, waarvan in 1770 de ziel van het kapitaal nog droomde, ontstond een aantal jaren later in de vorm van een gigantisch ‘werkhuis’ voor de

manufactuurarbeiders zelf. Men noemde het: fabriek. En dit keer verbleekte het ideaal bij de werkelijkheid.

6. De strijd om de normale arbeidsdag. Legale beperking van de arbeidstijd. De Engelse fabriekswetgeving van 1823 tot 1864

Nadat het kapitaal eeuwen nodig had gehad om de arbeidsdag te verlengen tot zijn normale uiterste grens en om daarna deze grens te overschrijden tot de natuurlijke dag van 12 uur,[131] volgde nu, na het ontstaan van de grootindustrie tegen het einde van de achttiende eeuw, een mateloze overschrijding der grenzen, die het geweld van een lawine bezat. Alle grenzen van gewoonte en natuur, leeftijd en geslacht, dag en nacht, werden te buiten gegaan. Zelfs de begrippen dag en nacht, welke met een landelijke eenvoud in de oude verordeningen waren omschreven, werden zo vaag dat nog in 1860 een Engelse rechter een waarlijk talmoedische scherpzinnigheid aan de dag moest leggen om op ‘oordeelkundige wijze’ te kunnen verklaren wat onder dag en nacht werd verstaan.[132] Het kapitaal vierde zijn orgieën.

Zodra de arbeidersklasse, verdoofd door het geraas van de productie, weer enigszins tot bezinning was gekomen, begon zij weerstand te bieden, allereerst in het geboorteland van de grootindustrie, Engeland. Gedurende dertig jaren echter bleven de door haar afgedwongen concessies slechts theorie. Het parlement nam in de periode 1802-33 vijf arbeidswetten aan, maar men was wel zo slim om geen cent uit te trekken voor de legale uitvoering er van, voor de aanstelling van de noodzakelijke ambtenaren, enzovoort.[133] De wetten bleven een dode letter. ‘De feiten lagen zo dat men vóór de wet van 1833 kinderen en jongeren de hele nacht, de hele dag of beide *ad libitum* (naar welgevallen) liet werken.’[134]

De normale arbeidsdag in de moderne industrie dateert pas van de fabriekswet van 1833; deze was van toepassing op de katoen-, wol-, vlas- en zijdefabrieken. Niets kenmerkt de geest van het kapitaal zo goed als de geschiedenis van de Engelse fabriekswetgeving in de periode 1833-64!

Volgens de wet van 1833 behoorde de gewone arbeidsdag in de fabriek te beginnen om 5.30 uur ‘s ochtends en te eindigen om 8.30 uur ‘s avonds; binnen deze grenzen — een tijdsduur van 15 uur — was het toegestaan jongeren (dat wil zeggen personen tussen 13 en 18 jaar) onverschillig welk deel van de dag te laten werken, met dien verstande echter dat dezelfde jeugdige persoon op één en dezelfde dag niet meer dan 12 uur mocht werken, uitgezonderd enkele met name genoemde gevallen. Artikel 6 van deze wet bepaalde ‘dat in de loop van iedere dag aan dergelijke personen met beperkte arbeidstijd tenminste 1½ uur zal worden toegestaan voor het nuttigen van de maaltijden’. Het laten werken van kinderen onder de 9 jaar werd — met later te noemen uitzonderingen — verboden; de arbeid van kinderen tussen 9 en 13 jaar werd beperkt tot 8 uur per dag. Nachtarbeid (dat wilde volgens deze wet zeggen: arbeid tussen 8.30 uur ‘s avonds en 5.30 uur ‘s ochtends) werd voor alle personen tussen 9 en 18 jaar verboden.

De wetgevers waren allermint van plan de vrijheid van het kapitaal om de volwassen arbeidskracht uit te zuigen of — zoals zij het noemden — ‘de vrijheid van de arbeid’ aan te tasten; daarom broedden zij een systeem uit om dergelijke afschuwelijke gevolgen van de fabriekswet te voorkomen.

‘Het grote euvel van het huidige fabriekssysteem,’ zo lezen wij in het eerste rapport van de Centrale Raad van de Commissie van 25 juni 1833, ‘is dat het de noodzaak met zich meebrengt de arbeid van kinderen te verlengen tot de langst mogelijke arbeidsdag der volwassenen. Behalve beperking van de arbeid van volwassenen — waardoor men een euvel

in het leven zou roepen dat groter is dan men wil voorkomen — schijnt het enige geneesmiddel het plan te zijn, dubbele groepen kinderen te laten werken.’ Dit ‘plan’ werd uitgevoerd onder de benaming van *system of relays* (zowel in het Engels als in het Frans betekent *relay* het wisselen van postpaarden op de verschillende stopplaatsen), zodat bijvoorbeeld van 5.30 ‘s ochtends tot 1.30 uur ‘s middags de ene groep kinderen tussen 9 en 13 jaar wordt voorgespanssen en van 1.30 ‘s middags tot 8.30 uur ‘s avonds een andere groep, enzovoort.

Om de heren fabrikanten te belonen voor het feit dat zij alle wetten over de kinderarbeid, die gedurende de afgelopen tweeëntwintig jaar waren afgekondigd, op de meest brutale wijze hadden genegeerd, werd ook nu voor hen de pil verguld. Het Parlement bepaalde dat na 1 maart 1834 geen kinderen onder de 11 jaar, na 1 maart 1835 geen kinderen onder de 12 jaar en na 1 maart 1836 geen kinderen onder de 13 jaar langer dan 8 uur in een fabriek zouden mogen werken! Dit ‘liberalisme’, dat het ‘kapitaal’ zo gaarne ontzag, was des te prijzenswaardiger als men nagaat dat dr. Farre, Sir. A. Carlisle, Sir B. Brodie, Sir C. Bell, de heer Guthrie, enzovoort, kortom de beroemdste artsen en chirurgen van Londen, in hun getuigenverklaringen voor het Lagerhuis het *periculum in mora* (er is gevaar bij uitstel) hadden uitgesproken! Dr. Farre drukte zich nog wat scherper uit: ‘Wetgeving is vereist ter voorkoming van de dood, onverschillig de vorm, waarin dood voortijdig kan worden veroorzaakt; en zeker deze vorm (de vorm van de fabriek -M.) moet worden beschouwd als de wreedste wijze van het veroorzaken van de dood.’ [135] Ditzelfde ‘verlichte’ Parlement, dat uit fijngevoeligheid jegens de heren fabrikanten nog jarenlang kinderen beneden de 13 jaar veroordeelde tot de hel van 72 uur fabrieksarbeid per week, verbood daarentegen in de *Emancipation Act*, die ook al druppelsgewijs de vrijheid toediende, de planters zonder meer een negerslaaf langer dan 45 uur per week te laten werken!

Maar geenszins verzoend, begon het kapitaal nu met een luidruchtige agitatie, die vele jaren duurde. Deze agitatie ging voornamelijk om de leeftijd van de categorie ‘kinderen’, die niet langer dan 8 uur mocht werken en die aan een zekere schoolplicht onderworpen was. Volgens de kapitalistische antropologie eindigde de kinderleeftijd met het 10e, hooguit met het 11e jaar. Hoe meer het tijdstip van de volledige uitvoering van de fabriekswet, het noodlottige jaar 1836, naderde, des te luidruchtiger raasde de fabrikantenkliek. En inderdaad gelukte het de fabrikantenbende de regering zozeer te intimideren, dat deze in 1835 voorstelde de limiet van de kinderleeftijd te verlagen van 13 tot 12 jaar. Inmiddels nam de *pressure from without* (druk van buitenaf) een dreigende vorm aan. Het Lagerhuis werd bang en weigerde 13-jarigen langer dan 8 uur dagelijks aan de moloch van het kapitaal te offeren: de wet van 1833 trad volledig in werking. Deze wet bleef ongewijzigd tot juni 1844.

Gedurende de tien jaren, waarin deze wet eerst gedeeltelijk, ten slotte volledig de fabrieksarbeid regelde, wemelden de officiële rapporten der fabrieksinspecteurs van klachten over de onmogelijkheid van toepassing van de wet. Aangezien namelijk de wet van 1833 de heren van het kapitaal vrijliet om iedere ‘jongere persoon’ en ieder ‘kind’ gedurende de 15-urige periode van 5.30 uur ‘s ochtends tot 8.30 uur ‘s avonds op onverschillig welk tijdstip de 12-urige, respectievelijk 8-urige arbeid te laten aanvangen, onderbreken en beëindigen en eveneens om aan verschillende personen verschillende schafttijden aan te wijzen, vonden de heren al spoedig een nieuw *system of relays* uit, waarbij de werkpaarden niet op bepaalde stopplaatsen werden verwisseld, maar op verschillende stopplaatsen steeds weer opnieuw werden voorgespanssen. We zullen hier niet lang bij de schoonheid van dit systeem stilstaan, omdat we er later toch nog over moeten spreken. Maar we zien onmiddellijk dat dit systeem niet alleen met de geest, maar ook met de letter van de gehele fabriekswet in strijd was. Hoe zouden de fabrieksinspecteurs met een dergelijke, gecompliceerde boekhouding over ieder afzonderlijk kind en over iedere jongere persoon de wettelijk bepaalde arbeidstijd en de toewijzing van de wettelijk vastgestelde schafttijden kunnen afdwingen? In een groot deel van

de fabrieken bloeide spoedig het oude meedogenloze misbruik weer ongestraft op. Tijdens een bijeenkomst met de Minister van Binnenlandse Zaken (1844) toonden de fabrieksinspecteurs aan dat iedere vorm van controle onder het nieuw bedachte *system of relays* onmogelijk was.[136] Inmiddels echter waren de omstandigheden in belangrijke mate gewijzigd. Vooral sinds 1838 hadden de fabrieksarbeiders de 10-urenwet als economische eis gesteld, zoals het *Charter* hun politieke eis was. Zelfs de fabrikanten, die hun bedrijven wél in overeenstemming met de bepalingen van de wet van 1833 hadden georganiseerd, overstroonden het Parlement met memoranda over de onzedelijke ‘concurrentie’ van hun ‘valse broeders’, die door grotere brutaliteit of door gunstiger plaatselijke omstandigheden de wet konden schenden. Daarbij kwam dat, hoezeer de individuele fabrikant nog steeds de oude roofzucht vrije teugel zou willen laten, de woordvoerders en de politieke leiders van de fabrikantenklasse er op aandrongen tegenover de arbeiders een andere houding aan te nemen en een andere toon aan te slaan. Zij hadden een begin gemaakt met de strijd voor afschaffing van de graanwetten en om de overwinning te behalen hadden zij de steun van de arbeiders nodig! Zij beloofden daarom onder het Duizendjarige Rijk van de *Free Trade* (vrijhandel) niet alleen twee maal zoveel brood, maar ook het aanvaarden van de 10-urenwet.[137] Zij konden derhalve niet goed een maatregel bestrijden die slechts de wet van 1833 effectief zou maken. Bedreigd in hun heiligste belang, de grondrente, fulmineerden de Tories eindelijk filantropisch verontwaardigd tegen de ‘infame praktijken’[138] van hun vijanden.

Op deze wijze kwam de aanvullende fabriekswet van 7 juni 1844 tot stand. Zij werd op 10 september 1844 van kracht. Deze wet bracht een nieuwe categorie arbeiders onder de groep van de beschermde arbeiders, namelijk de vrouwen boven de 18 jaar. Zij werden in ieder opzicht gelijkgesteld met de jongere personen: beperking van de arbeidstijd tot 12 uur, verbod van nachtarbeid, enzovoort. Voor de eerste keer was de wetgever dus gedwongen ook de arbeid van volwassenen rechtstreeks en officieel te controleren. In het rapport over de fabrieken van 1844-45 schrijft men ironisch: ‘Ons is geen enkel geval ter kennis gekomen waarin volwassen vrouwen zich beklagden over deze inmenging in hun rechten.’[139] De arbeid van kinderen onder de 13 jaar werd beperkt tot 62 uur, onder bepaalde voorwaarden tot 7 uur per dag.[140]

Om de misbruiken van het ergerlijke *system of relays* te voorkomen, werden in de wet onder meer de volgende belangrijke kwesties geregeld: ‘De arbeidsdag voor kinderen en jongere personen wordt geacht aan te vangen op het tijdstip, waarop enig kind of jongere persoon in de fabriek met het werk begint.’ Zodat wanneer bijvoorbeeld A om 8 uur ‘s morgens begint te werken en B om 10 uur, de arbeidsdag van B toch op hetzelfde tijdstip moet eindigen als voor A. Het begin van de arbeidsdag moet worden aangegeven door een openbaar uurwerk (bijvoorbeeld de klok van het dichtstbijzijnde station), waarmee de fabrieksklok gelijk moet lopen. De fabrikant moet een duidelijk leesbare kennisgeving in de fabriek ophangen met vermelding van aanvang, einde en onderbrekingen van de arbeidsdag. Kinderen, die hun arbeid vóór 12 uur ‘s middags aanvangen, mogen niet weer na uur ‘s middags aan het werk worden gezet. De middagploeg moet dus uit andere kinderen bestaan dan de ochtendploeg. De 1½ uur schafttijd moet aan alle beschermde arbeiders op hetzelfde tijdstip worden gegeven en tenminste 1 uur daarvan moet vóór 3 uur ‘s middags worden gegeven. Kinderen of jongere personen mogen vóór 1 uur ‘s middags niet langer dan 5 uur werken zonder een schafttijd van ten minste een ½ uur. Kinderen, jongere personen en vrouwen mogen gedurende geen enkele schafttijd in een fabriekslokaal blijven waar een arbeidsproces gaande is, enzovoort.

We hebben gezien dat deze minutieuze bepalingen, die tijdsduur, grenzen en onderbrekingen van de arbeid op zo’n militair-gelijkvormige wijze volgens de klokslag regelen, geenszins het resultaat waren van parlementair gefantaseer. Deze bepalingen ontwikkelden zich langzamerhand uit de verhoudingen, als de natuurwetten van de moderne

productiewijze. Hun formulering, officiële erkenning en legale afkondiging waren het resultaat van een langdurige klassenstrijd. Eén van de eerste gevolgen van deze bepalingen was, dat ook de arbeidsdag van de volwassen mannelijke fabrieksarbeiders in de praktijk aan dezelfde beperkingen onderworpen was, aangezien voor de meeste productieprocessen samenwerking met kinderen, jongere personen en vrouwen onontbeerlijk was. Over het geheel gezien was derhalve de 12-urige arbeidsdag in de periode 1844-47 algemeen en uniform van kracht in alle takken van industrie, die onder de fabriekswetgeving vielen.

De fabrikanten stonden deze ‘stap vooruit’ echter niet toe zonder een compenserende ‘stap achteruit’. Op hun aansporen bracht het Lagerhuis de minimumleeftijd, waarop men kinderen mocht laten werken, terug van 9 jaar tot 8 jaar, ter verzekering van de van God- en rechtswege aan het kapitaal verschuldigde ‘extra toevoer van fabriekskinderen.’[141]

De jaren 1846-47 luidden in de economische geschiedenis van Engeland een nieuw tijdvak in. Herroeping van de graanwetten, afschaffing van de invoerrechten op katoen en andere grondstoffen, de vrijhandel verklaard tot richtsnoer van de wetgeving! Kortom: het Duizendjarige Rijk was aangebroken. Aan de andere kant bereikten in dezelfde jaren de chartistenbeweging en de agitatie voor de 10-urenwet hun hoogtepunt; zij vonden bondgenoten in de op wraak beluste Tories. Ondanks fanatieke tegenstand van het ontrouwe leger der vrijhandelaars, met Bright en Cobden voorop, werd de zo lang nagestreefde 10-urenwet door het Parlement aangenomen.

De nieuwe fabriekswet van 8 juni 1847 bepaalde dat op 1 juli 1847 een voorlopige verkorting van de arbeidsdag tot 11 uur zou ingaan voor ‘jongere personen’ (tussen de 13 en 18 jaar) en voor alle vrouwelijke werkkrachten, maar op 1 mei 1848 de definitieve beperking tot 10 uur. Voor het overige was de wet alleen een geamendeerde uitbreiding van de wetten van 1833 en 1844.

Het kapitaal ondernam nu een voorlopige veldtocht om de volledige uitvoering van de wet van 1 mei 1848 te verhinderen. En wel zo, dat de arbeiders zelf — zogenaamd door ervaring wijs geworden — zouden helpen hun eigen werk te vernietigen. Het tijdstip was slim gekozen. ‘Men moet niet vergeten dat ten gevolge van de vreselijke crisis van 1846-47 grote ellende heerste onder de fabrieksarbeiders, aangezien in vele fabrieken slechts korte arbeidstijden werden gemaakt en in sommige fabrieken helemaal niet was gewerkt. Een aanzienlijk aantal arbeiders bevond zich daardoor in zeer benarde omstandigheden en velen van hen zaten met schulden. Men kon daarom met vrij grote zekerheid aannemen dat zij de voorkeur zouden geven aan een langere arbeidstijd om de geleden verliezen weer goed te maken, wellicht schulden af te betalen, hun meubels uit de bank van lening terug te halen, verkochte bezittingen te vervangen of voor zichzelf en voor hun gezinnen nieuwe kledingstukken aan te schaffen.’[142] De heren fabrikanten trachten de natuurlijke uitwerking van deze situatie te versterken door een algemene loonsverlaging van 10 %. Dit geschiedde om zo te zeggen ter inwijding van het nieuwe tijdperk van de vrijhandel. Toen de arbeidsdag tot 11 uur werd verkort, volgde een tweede loonsverlaging met $8\frac{1}{3}$ % en toen de arbeidsdag tenslotte tot 10 uur werd beperkt, kwam nogmaals eenzelfde loonsverlaging tot stand. Waar de omstandigheden het dus toelieten, had een loonsverlaging plaats van ten minste 25 %.[143] Onder deze zo gunstig voorbereide situatie begon men onder de arbeiders een actie voor de intrekking van de wet 1847. Men versmaadde daarbij geen middel van bedrog, verleiding of bedreiging; het was echter allemaal tevergeefs. Wat betreft het halve dozijn verzoekschriften, waarin men de arbeiders liet klagen over ‘hun onderdrukking door de wet’, verklaarden de verzoekers zelf tijdens een mondeling verhoor dat hun handtekeningen waren afgedwongen. ‘Zij voelden zich onderdrukt, maar niet door de fabriekswet.’[144] Toen het de fabrikanten echter niet gelukte de arbeiders in hun geest te laten spreken, schreeuwden zij zelf namens de arbeiders des te harder in de pers en in het Parlement. Zij beschuldigden er de fabrieksinspecteurs van zich te gedragen als een soort commissarissen van de Conventie, die

de ongelukkige arbeiders op onbarmhartige wijze opofferden aan hun grillen van wereldverbetering. Ook deze manoeuvre mislukte. Fabrieksinspecteur Leonhard Horner nam in eigen persoon en met zijn onderinspecteurs in de fabrieken van Lancashire talrijke getuigenverhoren af. Ongeveer 70 % van de ondervraagde arbeiders spraken zich uit voor 10 uur, een veel kleiner percentage voor 11 uur en een totaal onbelangrijke minderheid voor de vroegere 12 uur.[145]

Een andere 'aardige' manoeuvre was om de volwassen mannelijke arbeiders 12 tot 15 uur te laten werken en dan dit feit rond te bazuinen als de ware uitdrukking van de hartenwens der proletariërs. Maar de 'onbarmhartige' fabrieksinspecteur Leonhard Horner was weer ter plaatse. Het grootste deel der arbeiders met 'overuren' verklaarde dat 'zij er verreweg de voorkeur aan zouden geven 10 uur te werken tegen een lager arbeidsloon, maar zij hadden geen keus; zovelen van hen waren werkloos, zoveel spinners waren gedwongen tegen stukloon te werken, dat — indien zij de langere arbeidstijd niet accepteerden — anderen onmiddellijk hun plaats zouden innemen, waardoor voor hen het probleem was: óf langer werken óf op straat worden gezet.'[146]

De voorlopige veldtocht van het kapitaal was op niets uitgelopen en op 1 mei 1848 werd de 10-urenwet van kracht. Inmiddels echter had het fiasco van de chartistenpartij, wier leiders in de gevangenis waren geworpen en waarvan de organisatie was vernietigd, reeds het zelfvertrouwen van de Engelse arbeidersklasse aangetast. Spoedig daarop, na de Juniopstand in Parijs en de bloedige onderdrukking daarvan, verenigden zich, zowel op het Europese vasteland als in Engeland, alle groepen van de heersende klasse, grondbezitters en kapitalisten, beurswolven en winkeliers, protectionisten en vrijhandelaars, regering en oppositie, papen en vrijdenkers, jonge hoeren en oude nonnen, onder de gemeenschappelijke leuze eigendom, religie en maatschappij te redden! De arbeidersklasse werd overal vogelvrij verklaard, in de ban gedaan, onder de *loi des suspects* (wet der verdachten) gesteld. De heren fabrikanten behoefden zich dan ook niet te generen. Zij kwamen openlijk in verzet, niet alleen tegen de 10-urenwet, maar tegen de gehele wetgeving, waarmee men sinds 1833 de 'vrije' uitzuiging van de arbeidskracht enigermate had trachten te beteugelen. Het was een *pro-slavery rebellion* (rebellie ten gunste van de slavernij) in miniatuur, welke langer dan twee jaar werd gestreden met cynische onverbiddelijkheid en gewelddadige energie; dit was voor de rebellerende kapitalist des te gemakkelijker, omdat hij niets anders op het spel zette dan de huid van zijn arbeiders.

Tot goed begrip van hetgeen volgt moeten we ons herinneren: dat de fabriekswetten van 1833, 1844, en 1847 alle drie van kracht waren voor zover de ene de andere niet had gewijzigd, dat geen van deze wetten de arbeidsdag van mannelijke arbeiders boven de 18 jaar beperkte en dat sinds 1833 de 15-urige periode van 5.30 uur 's ochtends tot 8.30 uur 's avonds de wettelijk vastgestelde 'dag' bleef, waarbinnen de jongere personen en de vrouwen onder de voorgeschreven bepalingen aanvankelijk de 12-urige, later de 10-urige arbeid moesten verrichten.

De fabrikanten begonnen hier en daar een deel, meestal de helft, van de door hen in dienst genomen jongere personen en vrouwelijke arbeidskrachten te ontslaan en stelden daarentegen de bijna verdwenen nachtarbeid weer in voor de volwassen mannelijke arbeiders. De 10-urenwet, zo riepen zij uit, liet hen geen andere keus toe![147]

De tweede stap had betrekking op de wettelijk vastgestelde onderbrekingen voor de maaltijden. Laten we luisteren naar de fabrieksinspecteurs: 'Sinds de beperking van het aantal arbeidsuren tot tien beweren de fabrikanten — hoewel ze dit in de praktijk nog niet tot de uiterste consequentie hebben doorgevoerd — dat, indien bijvoorbeeld van 9 uur 's ochtends tot 7 uur 's avonds wordt gewerkt, zij aan de wettelijke voorschriften voldoen wanneer zij 1 uur aan schafttijd vóór 9 uur 's ochtends geven en een $\frac{1}{2}$ uur ná 7 uur 's avonds, in totaal dus $1\frac{1}{2}$ uur aan schafttijd. In enkele gevallen staan zij nu een half of een heel uur toe voor het

middageten, maar ze leggen er tegelijkertijd de nadruk op, dat zij volstrekt niet verplicht zijn enig deel van de 1½ uur in de periode van de 10-urige arbeidsdag te laten vallen.’[148] De heren fabrikanten beweerden dus dat de uiterst nauwkeurig omschreven bepalingen van de wet van 1844 wat betreft de schafttijden de arbeiders slechts toestonden vóór hun komst en na hun vertrek uit de fabriek, dus thuis, te eten en te drinken! En waarom zouden de arbeiders ook niet vóór 9 uur ‘s ochtends hun middagmaal gebruiken? De rijksadvocaten beslisten echter dat de voorschreven schafttijden ‘gedurende de onderbrekingen van de werkelijke arbeidsdag dienen te worden gegeven en dat het in strijd met de wet is tien uren achtereen, van 9 uur ‘s ochtends tot 7 uur ‘s avonds, zonder onderbreking te laten werken’.[149]

Na deze gemoedelijke demonstraties zette het kapitaal zijn rebellie in met een stap die niet in strijd was met de letter van de wet en die dus legaal was.

De wet van 1844 verbood weliswaar kinderen van 8 tot 13 jaar, die vóór 12 uur ‘s middags aan het werk waren gezet, na 1 uur ‘s middags weer te laten werken, maar de wet regelde op geen enkele wijze de 62-urige arbeid van de kinderen, die om 12 uur ‘s middags of later begonnen te werken. Kinderen van 8 jaar kon men dus, wanneer hun arbeid om 12 uur ‘s middags begon, laten werken van 12 tot 1: 1 uur; van 2 tot 4 ‘s middags: 2 uren; van 5 tot 8.30 uur: 3½ uur. Alles bij elkaar dus de wettelijk toegestane 6½ uur! Of nog beter: om het gebruik van hun arbeid tot 8.30 uur ‘s avonds aan te passen aan de arbeid van volwassen mannen, was het niet nodig dat de fabrikanten hen vóór 2 uur ‘s middags aan het werk zetten, waardoor de fabrikanten hen zonder onderbreking tot 8.30 uur ‘s avonds in de fabriek konden houden! ‘En het wordt nu uitdrukkelijk toegegeven dat onlangs, ten gevolge van de hebzucht der fabrikanten om hun machines langer dan 10 uur te laten lopen, in Engeland de gewoonte is ontstaan kinderen van 8 tot 13 jaar van beiderlei kunne, na verwijdering van alle jongere personen en vrouwen uit de fabriek, alleen met volwassen mannen tot 8.30 uur ‘s avonds te laten werken.’[150] Arbeiders en fabrieksinspecteurs protesteerden uit hygiënische en zedelijke overwegingen. Maar het kapitaal antwoordde:

*Mijn daden op mijn hoofd; ik eisch de wet,
De boete, de voldoening van min schuldbrief.*

Inderdaad waren volgens de statistische gegevens, die op 26 juli 1850 aan het Lagerhuis werden voorgelegd, ondanks alle protesten, op 15 juli 1850 3.742 kinderen in 275 fabrieken aan dit ‘gebruik’ onderworpen.[151] En nog was het niet voldoende! Het scherpe oog van het kapitaal ontdekte dat de wet van 1844 geen 5-urige arbeid in de ochtend toestond zonder een onderbreking van tenminste een ½ uur voor verfrissing, maar dat hieromtrent voor de middagarbeid niets was voorgeschreven. Het kapitaal eiste en dwong daarmee het genot af, 8-jarige arbeiderskinderen niet slechts onafgebroken van 2 uur tot 8.30 uur ‘s avonds te laten ploeteren, maar ook nog te laten hongeren!

...Ja, zijn borst

Zoo zegt mijn stuk [152]

[Noot van de vertaler: Uit Shakespeare’s *De Koopman van Venetië*, in de vertaling van Burgersdijk.]

Dit zich op Shylocks wijze vastklampen aan de letter van de wet van 1844 voor zover het de kinderarbeid betrof was alleen maar een middel om open rebellie te voeren tegen dezelfde wet, voor zover deze de arbeid van ‘jongere personen en vrouwen’ regelt. Men herinnert zich dat de afschaffing van het ‘ergerlijke *system of relays*’ het voornaamste doel en inhoud van die wet vormt. De fabrikanten vingden hun rebellie aan met de eenvoudige verklaring dat de paragrafen van de wet van 1844, volgens welke het willekeurige vruchtgebruik van jongere personen en vrouwen in willekeurig kortere perioden van de 15-urige fabrieksdag verboden was, ‘betrekkelijk onschadelijk (*comparatively harmless*) was gebleven zolang de arbeidstijd beperkt bleef tot 12 uur. Onder de 10-urenwet zouden deze bepalingen een ondragelijk ongemak (*hardship*) vormen.’[153] Zij gaven daarom de inspecteurs op de meest koele wijze

te kennen dat zij zich niet aan de letter van de wet zouden storen en dat zij het oude systeem eigenmachtig weer zouden invoeren.[154] Het zou allemaal in het belang zijn van de misleide arbeiders zelf, 'om hun hogere lonen te kunnen betalen'. 'Het was het enig mogelijke plan om onder de 10-urenwet de industriële suprematie van Groot-Brittannië te handhaven.'[155] 'Het moge moeilijk zijn om onder het *system of relays* onregelmatigheden te ontdekken, maar wat zou dat (*what of that*)? Moet het grote industriële belang van dit land als een ondergeschikt belang worden behandeld ten einde de fabrieksinspecteurs een beetje meer moeite (*some little trouble*) te besparen?'[156]

Natuurlijk hielpen al deze uitvluchten niet. De fabrieksinspecteurs brachten de zaak voor de rechter. Maar al spoedig werd de Minister van Binnenlandse Zaken, Sir George Grey, door de fabrikanten met zulk een lawine van petitiees overstroomd, dat hij in een rondschrijven van 5 augustus 1848 de inspecteurs opdracht gaf 'in het algemeen niet tot vervolging over te gaan wegens strijd met de letter van de wet, zolang niet gebleken is dat het *system of relays* werd misbruikt om jongere personen en vrouwen langer dan 10 uur te laten werken'. Hierop stond de fabrieksinspecteur J. Stuart het zogenaamde aflossingssysteem toe gedurende de 15-urige periode in geheel Schotland, waar dit systeem weldra weer op oude wijze tot bloei kwam. De Engelse fabrieksinspecteurs verklaarden daarentegen dat de minister geen dictatoriale macht bezat om de wet buiten werking te stellen en zij zetten hun gerechtelijke procedure tegen de *pro-slavery* rebellen voort.

Maar wat had het voor zin gerechtelijke vervolging in te stellen wanneer de rechtbanken, de *county magistrates*[157] toch tot vrijspraak kwamen? In deze rechtbanken zaten de heren fabrikanten als rechters over zichzelf. Een voorbeeld. Een zekere Eskrigge, katoenspinner van de firma Kershaw, Leese & Co., had de fabrieksinspecteur van zijn district een schema voorgelegd van een *system of relays*, dat voor zijn fabriek bedoeld was. Het werd afgewezen en Eskrigge gedroeg zich aanvankelijk rustig. Enige maanden later stond iemand anders, een zekere Robinson (zoal niet de Vrijdag, dan in ieder geval familie van Eskrigge) voor de rechters van Stockport op beschuldiging van invoering van een systeem, dat identiek was met het door Eskrigge bedachte *system of relays*. Er hadden vier rechters zitting, waaronder drie katoenspinners met de onvermijdelijke Eskrigge aan het hoofd. Eskrigge sprak Robinson vrij en verklaarde dat wat Robinson mocht, ook Eskrigge was toegestaan. Zich baserende op zijn eigen rechterlijke uitspraak voerde hij onmiddellijk het systeem in zijn eigen fabriek in.[158] Ongetwijfeld was reeds de samenstelling van deze rechtbank een openlijke schending van de wet.[159] 'Dit soort gerechtelijke kluchten,' riep inspecteur Howell uit, 'vragen dringend om verbetering... óf men moet de wet aanpassen bij deze uitspraken óf men moet laten rechtspreken door een minder feilbaar gerecht, dat zijn beslissingen aanpast bij de wet... in al deze gevallen. Het zou zeer wenselijk zijn een bezoldigde rechter aan te stellen.'[160]

De rijksadvocaten verklaarden dat de door de fabrikanten gegeven interpretatie van de wet van 1848 absurd was, maar de redders van de maatschappij lieten zich niet van de wijs brengen. 'Nadat ik,' zo meldt Leonhard Homer, 'door tien vervolgingen in zeven verschillende gerechtelijke districten getracht heb nakoming van de wet af te dwingen en slechts in één geval door de rechters in het gelijk werd gesteld... acht ik het nutteloos om verdere vervolgingen wegens wetsontduiking in te stellen. Het deel van de wet, dat tot stand kwam om eenheid in de werkuren te scheppen... is in Lancashire niet meer van kracht. Ook beschik ik met mijn onderinspecteurs volstrekt niet over de middelen om ons ervan te vergewissen of in fabrieken, waar het zogenaamde *system of relays* wordt toegepast, jongere personen en vrouwen niet langer dan 10 uur aan het werk worden gehouden... Eind april 1849 was in mijn district reeds in 114 fabrieken dit systeem ingevoerd en dit aantal neemt de laatste tijd snel toe. In het algemeen wordt in de fabrieken nu 13^{1/2} uur gewerkt, van 6 uur 's ochtends tot 7.30 uur 's avonds; in enkele gevallen 15 uur, van 5.30 uur 's ochtends tot 8.30 uur 's avonds.'[161] Reeds in december 1848 beschikte Leonhard Horner over een lijst van 65

fabrikanten en 29 fabrieksupzichters, die eenstemmig verklaarden dat geen enkel controlesysteem onder het *system of relays* de meest uitgebreide vorm van overwerk kon verhinderen.[162] Nu eens werden dezelfde kinderen en jongere personen van het spinlokaal naar de weefgetouwen verplaatst enzovoort, dan weer werden zij binnen de periode van 15 uur van de ene fabriek naar de andere overgeplaatst (*shifted*).[163] Hoe kan men een systeem controleren, ‘waarin de term aflossing wordt misbruikt en waarbij de arbeidskrachten in een eindeloze veelvuldigheid als kaarten door elkaar worden geschud en de arbeidsuren en rusturen van de verschillende personen dagelijks zodanig worden verschoven, dat één en dezelfde voltallige ploeg arbeiders nimmer op dezelfde plaats en in dezelfde tijd samenwerkt’![164]

Maar nog geheel afgezien van de feitelijke overmatige arbeid was dit zogenaamde *system of relays* een voortbrengsel van de fantasie van het kapitaal, zoals zelfs Fourier met zijn humoristische schetsen van de *courtes séances* (korte zittingen) niet heeft kunnen overtreffen, behalve dat hier de attractie voor de arbeid was veranderd in een attractie voor het kapitaal. Laten we eens zo’n fabrikantenschema bekijken, dat door de nette persorganen werd geprezen als voorbeeld van hetgeen met ‘een redelijke mate van zorg en regelmaat bereikt kon worden’ (*what a reasonable degree of care and method can accomplish*). De arbeiders werden vaak in 12 tot 15 categorieën ingedeeld, waarvan de samenstellende delen voortdurend wisselden. Gedurende de 15-urige periode van de fabrieksdag trok het kapitaal de arbeider nu eens voor 30 minuten, dan weer voor een heel uur aan en stootte hem vervolgens af om hem weer opnieuw in de fabriek te laten komen en hem er weer uit te zetten, hem heen en weer jagend in versnipperde brokjes tijd zonder ooit de greep op hem te verliezen, totdat de 10-urige arbeid was volbracht. Net als op het toneel, waar steeds dezelfde personen in de verschillende taferelen van de verschillende bedrijven afwisselend optreden. Maar zoals een toneelspeler tijdens de gehele duur van het drama aan het toneel gebonden is, zo was de arbeider gedurende de 15 uur aan de fabriek gebonden, niet eens meegerekend de tijd van het komen en gaan. De rusturen werden daardoor uren van gedwongen lediggang, waardoor de jonge arbeiders in de kroeg en de jonge arbeidsters in het bordeel terecht kwamen. Dagelijks vielen de kapitalist nieuwe ideeën in om zijn machines zonder uitbreiding van het aantal arbeiders 12 of 15 uur te laten draaien en bij ieder nieuw idee moest de arbeider nu eens in dit overgeschoten stukje tijd, dan weer op een ander moment zijn maaltijd naar binnen schrokken. Tijdens de agitatie voor de 10-urenwet schreeuwden de fabrikanten dat het arbeidersgespuis strijd voerde in de hoop een 12-urig arbeidsloon voor 10-urige arbeid te krijgen. Maar zij hadden nu de zaken omgedraaid: zij betaalden een 10-urig arbeidsloon voor een 12- of 15-urige beschikking over de arbeidskrachten![165] Dit was de kern van de fabrikanteneditie van de 10-urenwet. Het waren dezelfde zalvende, mensenliefde bedrijvende vrijhandelaars, die gedurende de strijd voor de afschaffing van de graanwetten tien jaar lang de arbeiders tot op de laatste cent hadden voorgerekend dat bij een vrije invoer van graan de productiemiddelen, die de Engelse industrie ter beschikking stonden, ruim voldoende zouden zijn om met een 10-urige arbeid de kapitalisten te verrijken.[166]

Nadat de opstand van het kapitaal twee jaar had geduurd, vond deze eindelijk haar bekroning in het vonnis van één der vier hoogste gerechtshoven van Engeland, het *Court of Exchequer*, dat op 8 februari 1850 in een voor hem aanhangig gemaakte zaak bepaalde dat de fabrikanten weliswaar hadden gehandeld in strijd met de geest der wet van 1844, maar dat deze wet zelf bepaalde woorden bevatte, waardoor zij haar betekenis verloor. ‘Door deze uitspraak werd de 10-urenwet afgeschaft.’[167] Een aantal fabrikanten, die tot aan dit tijdstip hadden gearzeld het *system of relays* voor jongere personen en vrouwelijke arbeidskrachten in te voeren, grepen het nu met beide handen aan.[168]

Op deze schijnbaar definitieve overwinning van het kapitaal volgde onmiddellijk een kentering. De arbeiders hadden tot nu toe een passieve, ofschoon hardnekkige en dagelijks

hernieuwde tegenstand geboden. Nu protesteerden zij op luide en dreigende toon op bijeenkomsten in Lancashire en Yorkshire. De zogenaamde 10-urenwet was louter bedrog, parlementaire verlakkerij en had nooit bestaan! De fabrieksinspecteurs zonden dringende waarschuwingen aan de regering dat de klassentegenstellingen ongelofelijk waren toegenomen. Zelfs een deel van de fabrikanten morde: 'Door de met elkaar in strijd zijnde uitspraken van de rechters is de toestand totaal abnormaal en ordeloos geworden. Voor Yorkshire geldt een andere wet dan voor Lancashire, voor een gemeente in Lancashire een andere wet dan voor een gemeente in de nabije omgeving. De fabrikanten in de grote steden konden de wet ontduiken, in de gehuchten beschikte men niet over de hoeveelheid personeel, welke nodig is voor het *system of relays*, laat staan om de arbeiders van de ene fabriek naar de andere te verplaatsen, enzovoort.' En het eerste mensenrecht van het kapitaal is gelijke uitbuiting van arbeidskracht.

Onder deze omstandigheden kwam het tussen fabrikanten en arbeiders tot een compromis, dat in de vorm van een nieuwe toevoeging aan de fabriekswet op 5 augustus 1850 door het Parlement werd bezegeld. Voor 'jongere personen en vrouwen' werd de arbeidsdag voor de eerste vijf werkdagen verlengd van 10 tot 10¹/₂ uur en voor de zaterdag beperkt tot 7¹/₂ uur. De werkzaamheden moesten plaatsvinden in het tijdsverloop tussen 6 uur 's ochtends en 6 uur 's avonds,[169] met een schafttijd van 1¹/₂ uur, welke gelijktijdig en overeenkomstig de bepalingen van 1844 moest worden toegekend, enzovoort. Hiermee was voor goed een einde gemaakt aan het *system of relays*. [170] Voor de kinderarbeid bleef de wet van 1844 van kracht.

Ook dit keer wist, evenals voorheen, een categorie fabrikanten zich bijzondere heerlijke rechten op kinderen van proletariërs toe te eigenen: de zijdespinnerijen. In 1833 hadden zij op dreigende toon gejammerd dat, 'indien men hen beroofde van de vrijheid kinderen van alle leeftijden dagelijks 10 uur af te jakkeren, hierdoor hun bedrijven werden stopgezet' (*if the liberty of working children of any age for 10 hours a day was taken away, it would stop their works*). Het zou voor hen onmogelijk zijn een voldoende aantal kinderen boven de 13 jaar te kopen. Zij dwongen het gewenste voorrecht af. Bij een later onderzoek bleek dat het voorwendsel louter leugen was,[171] hetgeen hen niet verhinderde 10 jaar lang uit het bloed van kleine kinderen, die voor het verrichten van hun arbeid op de stoel gezet moesten worden, dagelijks 10 uur zijde te spinnen.[172] De wet van 1844 'beroorfde' hen weliswaar van de 'vrijheid' kinderen onder de 11 jaar langer dan 6¹/₂ uur te laten werken, maar schonk hen daarentegen het voorrecht kinderen tussen de 11 en 13 jaar dagelijks 10 uur te laten werken, waardoor de voor andere fabriekskinderen voorgeschreven schoolplicht werd vernietigd. Het voorwendsel luidde dit keer: 'De fijnheid van het weefsel vereist zulk een fijne tastzin, welke slechts verkregen kan worden door op jonge leeftijd in de fabriek te beginnen.' [173] Omdat ze zulke tere vingers hadden, werden de kinderen in hun geheel geslacht, zoals men in Zuid-Rusland hoornvee slacht om huid en talk te krijgen. Uiteindelijk, in 1850, werd het in 1844 toegekende voorrecht beperkt tot de afdelingen waar de zijde wordt getwijnd en gehaspeld, maar als schadevergoeding voor het van zijn 'vrijheid' beroofde kapitaal werd de arbeidstijd van kinderen in de leeftijd van 11 tot 13 jaar verlengd van 10 tot 10¹/₂ uur. Het voorwendsel: 'De arbeid in de zijdespinnerijen is lichter dan in andere fabrieken en bij lange na niet zo schadelijk voor de gezondheid.' [174] Een officieel geneeskundig onderzoek bewees achteraf dat omgekeerd 'het gemiddelde sterftecijfer in de zijdegebieden uitzonderlijk hoog is en voor het vrouwelijke deel van de bevolking zelfs hoger dan in de katoengebieden van Lancashire'. [175] Ondanks de ieder half jaar herhaalde protesten van de fabrieksinspecteurs duurt dit misbruik tot op dit ogenblik voort. [176]

De wet van 1850 veranderde alleen voor 'jongere personen en vrouwen' de 15-urige periode van 5.30 uur 's ochtends tot 8.30 uur 's avonds in de 12-urige periode van 5.30 uur 's ochtends tot 5.30 uur 's avonds. Dus niet voor kinderen, die nog steeds een ¹/₂ uur voor het

begin en 2¹/₂ uur na afloop van deze periode konden worden gebruikt, al mocht ook de totale duur van hun arbeid de 6¹/₂ uur niet overschrijden. Tijdens de behandeling van de wet legden de fabrieksinspecteurs het Parlement statistische gegevens voor over de schandelijke misbruiken van deze anomalie. Tevergeefs echter. Op de achtergrond ging de bedoeling schuil om in jaren van welvaart met hulp van kinderen de arbeidsdag van volwassen mannen weer op te schroeven tot 15 uur. De ervaringen uit de volgende drie jaren bewezen dat een dergelijke poging moest mislukken door het verzet van de volwassen mannelijke arbeiders.[177] De wet van 1850 werd daarom ten slotte in 1853 aangevuld met het verbod om 'kinderen 's morgens vóór en 's avonds ná jongere personen en vrouwen te laten werken'. Vanaf dit moment regelde de fabriekswet van 1850 met enkele uitzonderingen in de aan deze wet onderworpen takken van industrie de arbeidsdag van alle arbeiders.[178] Sinds de afkondiging van de eerste fabriekswet was nu een halve eeuw voorbijgegaan.[179]

Met de *Printworks Act* (wet voor de katoendrukkerijen, enzovoort) van 1845 trad de fabriekswetgeving voor de eerste keer buiten haar oorspronkelijk terrein van toepassing. De tegenzin, waarmee het kapitaal deze nieuwe 'buitensporigheid' toeliet, blijkt uit iedere regel van deze wet! De arbeidsdag van kinderen in de leeftijd van 8 tot 13 jaar en van vrouwen werd beperkt tot 16 uur tussen 6 uur 's ochtends en 10 uur 's avonds, zonder enige wettelijk voorgeschreven onderbreking voor de maaltijden. De wet staat toe mannelijke arbeiders boven de 13 jaar dag en nacht naar believen af te jakkeren.[180] Deze wet is een parlementair misbaksel.[181]

Toch had het principe met zijn overwinning in de grote industrietakken, de typische voortbrengselen van de moderne productiewijze, gezegevierd. Haar prachtige ontwikkeling in de periode 1853-60, gepaard gaande met de lichamelijke en zedelijke wedergeboorte van de fabrieksarbeiders, was zelfs voor de meest bijziende zichtbaar. De fabrikanten zelf, wie men de wettelijke beperking van de arbeidsdag stap voor stap door een burgeroorlog van een halve eeuw had afgedwongen, wezen pochend op het contrast met de nog 'vrije' uitbuitingsgebieden.[182] De farizeeërs van de 'politieke economie' proclameerden nu de erkenning van de noodzaak van een wettelijk vastgestelde arbeidsdag als een nieuwe verworvenheid van hun 'wetenschap.'[183] Het is niet moeilijk te begrijpen dat, nadat de fabrieksmagnaten zich bij het onvermijdelijke hadden neergelegd en zich ermee hadden verzoend, het weerstandsvermogen van het kapitaal langzamerhand zwakker werd, terwijl tegelijkertijd de aanvalskracht van de arbeidersklasse toenam met het aantal bondgenoten in de niet direct belanghebbende lagen uit de samenleving. Vandaar de relatief snelle vooruitgang sinds 1860.

De bepalingen van de wet van 1850 werden in 1860 van toepassing verklaard op de ververijen en blekerijen[184] en in 1861 op de kant- en kousenfabrieken. Het eerste rapport van de 'Commissie voor Kinderarbeid' (1863) had tot gevolg dat de manufactuur van alle aardewerk (niet alleen de pottenbakkerijen), lucifers, slaghoedjes, patronen, behangselpapier, katoenfluweel (*fustian cutting*) en talrijke arbeidsprocessen, die onder de benaming *finishing* (appretuur) worden samengevat, hetzelfde lot ondergingen. In 1863 werden voor de 'blekerij in de open lucht'[185] en de bakkerij speciale wetten afgekondigd, waarvan de eerste de nachtarbeid verbiedt (van 8 uur 's avonds tot 5 uur 's ochtends) voor kinderen, jongere personen en vrouwen en de tweede het laten werken van bakkersknechten beneden de 18 jaar tussen 9 uur 's avonds en 5 uur 's ochtends. We komen nog terug op de latere voorstellen van genoemde Commissie, die — uitgezonderd landbouw, mijnen en transportwezen — alle belangrijke Engelse takken van industrie van de 'vrijheid' dreigen te beroven.[185a]

7. De strijd om de normale arbeidsdag. Terugslag van de Engelse fabriekswetgeving op andere landen

De lezer herinnert zich dat de productie van meerwaarde of afpersing van meearbeid de specifieke inhoud en doel vormt van de kapitalistische productie, afgezien van iedere reorganisatie van de productiewijze zelf, die mogelijk kan voortvloeien uit de onderwerping van de arbeid aan het kapitaal. Hij herinnert zich dat — bezien vanuit het standpunt dat we tot dusverre ontwikkeld hebben — slechts de zelfstandige en dus mondig arbeider als warenverkoper contracten sluit met de kapitalist. Wanneer dus in onze historische schets enerzijds de moderne industrie en anderzijds de arbeid van fysiek onvolwassenen en juridisch onmondigen een belangrijke rol speelt, dan gold voor ons de ene slechts als een bijzonder terrein, de andere alleen als een bijzonder treffend voorbeeld van de uitzuiging van arbeid. Zonder vooruit te lopen op de latere ontwikkeling volgt reeds uit de loutere samenhang van de historische feiten:

Ten eerste: De passie van het kapitaal naar een mateloze en roekeloze verlenging van de arbeidsdag vond haar bevrediging in de industrieën, die het eerste de door water, stoom en machines veroorzaakte omwenteling ondergingen: in de eerste scheppingen van de moderne productiewijze, de katoen-, wol-, vlas- en zijdespinnerijen en -weverijen. De veranderde materiële productiewijze en de daarmee corresponderende gewijzigde sociale verhoudingen van de producenten[186] leiden aanvankelijk tot mateloze buitensporigheden en veroorzaken vervolgens — in tegenstelling hiermee — de maatschappelijke controle, waardoor de arbeidsdag met zijn onderbrekingen wettelijk wordt geüniformeerd, gereguleerd en beperkt. Daarom heeft deze controle in de eerste helft van de negentiende eeuw slechts de vorm van een uitzonderingswetgeving.[187] Zodra de controle het oorspronkelijke gebied van de nieuwe productiewijze had veroverd, werd het duidelijk dat inmiddels niet alleen vele andere productietakken het eigenlijke fabriekssysteem hadden overgenomen, maar dat ook manufacturen met min of meer verouderde bedrijfsmethoden, zoals de pottenbakkerijen, glasblazerijen enzovoort, dat ook verouderde ambachtvormen als de bakkerij en ten slotte zelfs de verspreide zogenaamde huisarbeid zoals het vervaardigen van spijkers, enzovoort[188], sinds lange tijd evenals de fabriek onderworpen waren aan de kapitalistische uitbuiting. De wetgeving werd derhalve gedwongen geleidelijk afstand te doen van haar uitzonderingskarakter; ging men, zoals in Engeland, op rooms-casuïstische wijze te werk, dan liet men naar welgevallen ieder huis, waarin werd gewerkt, onder de categorie fabriek (*factory*) vallen.[189]

Ten tweede: De geschiedenis van de regeling van de arbeidsdag in enkele bedrijfstakken, terwijl in andere takken hierover nog voortdurend strijd werd gevoerd, bewijst op overtuigende wijze dat de afzonderlijke arbeider, de arbeider als ‘vrije’ verkoper van zijn arbeidskracht, in een bepaald ontwikkelingsstadium van de kapitalistische productie weerloos het onderspit delft. Daardoor is het tot stand brengen van een normale arbeidsdag het resultaat van een langdurige, min of meer verborgen burgeroorlog tussen de klasse van kapitalisten en de arbeidersklasse. Aangezien de strijd geopend wordt in het domein van de moderne industrie, begint het gevecht in het geboorteland van die industrie: Engeland.[190] De Engelse fabrieksarbeiders waren niet alleen de voorvechters van de Engelse, maar van de moderne arbeidersklasse in het algemeen, zoals ook hun theoretici de eersten waren die de theorie van het kapitaal uitdaagden.[191] De fabrieksfilosoof Ure ziet het als een onuitwisbare schanddaad van de Engelse arbeidersklasse dat zij ‘de slavernij van de fabriekswetten’ in haar vaandel schreef tegenover het kapitaal, dat moedig streed voor de ‘volledige vrijheid van de arbeid’.[192]

Frankrijk strompelt langzaam achter Engeland aan. Voor de totstandkoming van de 12-urenwet[193] — die veel onvolmaakter is dan haar Engelse voorbeeld — was de Februarirevolutie nodig. Toch heeft de Franse revolutionaire methode ook haar eigen goede kanten. Met één slag werd voor alle werkplaatsen en fabrieken, zonder enige uitzondering, dezelfde beperking van de arbeidsdag voorgeschreven, terwijl de Engelse wetgeving nu eens hier, dan weer daar met tegenzin wijkt voor de druk der omstandigheden, hetgeen de beste manier is om een juridische warboel te laten ontstaan.[194] Bovendien stelt de Franse wet principieel vast hetgeen in Engeland slechts ten behoeve van kinderen, minderjarigen en vrouwen was veroverd en pas onlangs als een algemeen recht werd geëist.[195]

In de Verenigde Staten van Noord-Amerika bleef iedere zelfstandige arbeidersbeweging verlamd zolang de slavernij een deel van de republiek ontsierde. Daar, waar de arbeid in een zwarte huid wordt gekluisterd, kan de arbeid in een blanke huid zich niet vrijmaken. Maar uit de vernietiging van de slavernij ontsproot onmiddellijk een nieuw, verjongd leven. De eerste vrucht van de burgeroorlog was de strijd om de 8-urige arbeidsdag, die zich met de zevenmijlslaarzen van de locomotief verspreidde van de Atlantische tot de Stille Oceaan, van Nieuw-Engeland tot Californië. Het Algemeen Arbeiderscongres in Baltimore verklaarde op 16 augustus 1866: ‘Om de arbeid van dit land te bevrijden van de kapitalistische slavernij is op het ogenblik de eerste en belangrijkste eis de afkondiging van een wet, die voor alle staten van de Amerikaanse Unie zal bepalen dat de normale arbeidsdag uit 8 uur bestaat. Wij zijn besloten al onze macht aan te wenden tot dit glorierijke resultaat zal zijn bereikt.’[196] In diezelfde dagen (begin augustus 1866) besloot het Internationaal Arbeiderscongres op voorstel van de in Londen zetelende Algemene Raad in Genève: ‘Wij verklaren dat de beperking van de arbeidsdag een preliminaire voorwaarde is, zonder welke alle andere pogingen tot emancipatie gedoemd zijn te mislukken... Wij stellen voor acht arbeidsuren te beschouwen als de wettelijke beperking van de arbeidsdag.’

Zo wordt door de aan beide zijden van de Atlantische Oceaan op spontane wijze uit de productieverhoudingen zélf ontstane arbeidersbewegingen de uitspraak onderschreven van de Engelse fabrieksinspecteur R. J. Saunders: ‘Verdere stappen tot hervorming van de maatschappij kunnen nimmer met enige hoop op succes worden genomen, indien niet van tevoren de arbeidsdag wordt beperkt en de voorgeschreven limiet niet strikt wordt afgedwongen.’[197]

Men moet toegeven dat onze arbeider anders uit het productieproces te voorschijn komt dan hij er binnen is gegaan. Op de markt kwam hij als bezitter van de waar ‘arbeidskracht’ tegenover andere warenbezitters te staan, als warenbezitter tegenover warenbezitter. Het contract, waardoor hij de kapitalist zijn arbeidskracht verkocht, bewees als het ware zwart op wit dat hij vrij over zichzelf beschikte. Nadat de koop is gesloten, ontdekt men dat hij geen ‘vrij man’ was; dat de tijd, waarvoor het hem vrijstaat zijn arbeidskracht te verkopen, de tijd is waarvoor hij gedwongen wordt die arbeidskracht te verkopen,[198] dat in feite zijn uitzuiger niet loslaat ‘zolang er nog een spier, een pees, een druppel bloed valt uit te buiten’.[199] Ter bescherming tegen de ‘slang hunner kwellingen’ moeten de arbeiders de koppen bij elkaar steken en als klasse een staatswet afdwingen, een overmachtige maatschappelijke hindernis, waardoor zij zelf worden verhinderd via een vrijwillig contract met het kapitaal zich en hun soort over te leveren aan dood en slavernij.[200] In plaats van de pronkerige lijst met ‘onvervreembare mensenrechten’ komt de bescheiden Magna Charta van een bij wet beperkte arbeidsdag, die ‘eindelijk duidelijk aangeeft wanneer de tijd, door de arbeider verkocht, eindigt en wanneer de tijd, die de arbeider zelf toebehoort, begint’.[201] *Quantum mutatus ab illo!* (Hoezeer veranderd van die hij was!)

Noten:

[35] ‘Een dag arbeid is vaag; het kan lang of kort zijn.’ *An Essay on Trade and Commerce*

containing Observations on Taxation etc., London, 1770, p. 73.

[36] Deze vraag is oneindig veel belangrijker dan de beroemde vraag van Sir Robert Peel aan de Kamer van Koophandel van Birmingham: ‘*What is a pound?*’ (wat is een pond sterling?), een vraag die slechts gesteld kon worden omdat Peel van het wezen van het geld even weinig begreep als de *little shilling men* (de mannetjes van de penning) van Birmingham.

[37] ‘Het is de taak van de kapitalist uit het bestede kapitaal de grootst mogelijke hoeveelheid arbeid te halen.’ (*D’obtenir du capital dépensé la plus forte somme de travail possible*) J. G. Courcelle-Seneuil, *Traité Théorique et Pratique des Entreprises Industrielles etc.*, tweede druk, Paris, 1857, p. 62.

[38] ‘Een verloren uur arbeid per dag betekent voor een handelsstaat een enorme schade.’ ‘Onder de werkende armen van dit koninkrijk bestaat een zeer grote consumptie van luxegoederen, in het bijzonder onder de fabrieksarbeiders; hierdoor verbruiken zij ook hun tijd, hetgeen de meest noodlottige van alle consumptie is.’ *An Essay on Trade and Commerce*, p. 47 en p. 153.

[39] ‘Wanneer de vrije werkman een ogenblik uitrust beweert het vrekkige bedrijfsleven, dat hem onrustig gadeslaat, dat hij haar besteelt.’ N. Linguet, *Théorie des Lois Civiles etc.*, London, 1767, deel II, p. 466.

[40] Tijdens de grote staking van de Londense bouwvakarbeiders in 1860-1861 voor de verkorting van de arbeidsdag tot 9 uur liet het stakingscomité een verklaring verschijnen, welke ongeveer neerkomt op het betoog van onze arbeider. In de verklaring wordt er, niet zonder ironie, op gezinspeeld dat de meest op winst beluste onder de *building masters* (bouwondernemers) — een zekere Sir M. Peto — in ‘een geur van heiligheid’ zou staan. (Dezelfde Peto kwam na 1867 aan zijn einde met — Stroussberg! [Noot van de vertaler: Strous(s)berg was een Duitse speculant, die failliet ging.]

[41] ‘Zij die werken... onderhouden in werkelijkheid tegelijkertijd zowel de commensalen, die de rijken worden genoemd, als zichzelf.’ Edmund Burke, *t.a.p.*, pp. 2,3.

[42] In zijn *Römische Geschichte* zegt Niebuhr zeer naïef: ‘Men kan zich niet ontveinzen dat werken als die van de Etrusken, waarvan de ruines ons verbaasd doen staan, in kleine (!) staten het bestaan van leenheer en knecht vooronderstellen.’ Sismondi toonde meer inzicht toen hij zei dat de Brusselse kant de aanwezigheid van loonheren en loonknechten vooronderstelt.

[43] ‘Men kan deze ongelukkigen (in de goudmijnen in het grensgebied van Egypte, Ethiopië en Arabië -M.), die niet eens hun lichaam kunnen schoonhouden noch hun naaktheid kunnen bedekken, niet zien zonder hun erbarmelijk lot te beklagen. Daar is geen sprake van mildheid of mededogen voor zieken, voor gebrekkigen, voor grijsaards, voor de zwakheid van de vrouw. Door slagen gedwongen moeten zij allen doorwerken tot de dood een einde maakt aan hun kwellingen en aan hun ellende.’ Diodorus Siculus, Boek III, hoofdstuk 13, [260].

[44] Hetgeen nu volgt heeft betrekking op de toestanden in de Roemeense provinciën, zoals deze vóór de omwentelingen na de Krimoorlog bestonden.

[44a] [Noot bij de derde druk. — Dit geldt ook voor Duitsland en in het bijzonder voor de Pruisische gebieden ten oosten van de Elbe. In de vijftiende eeuw was de Duitse boer weliswaar bijna overal onderworpen aan de verplichting bepaalde betalingen in goederen en in arbeid te verrichten, maar hij was in ieder geval tenminste in feite een vrij man. De Duitse kolonisten in Brandenburg, Pommeren, Silezië en Oost-Pruisen werden zelfs rechtens als vrijen erkend. De overwinning van de adel in de Boerenoorlog maakte hieraan een einde. En niet alleen de verslagen Zuid-Duitse boeren werden wederom lijfeigenen. Reeds sinds het midden van de zestiende eeuw werden de vrije boeren uit Oost-Pruisen, Pommeren, Silezië en spoedig daarop ook uit Sleeswijk-Holstein in status verlaagd tot lijfeigenen. Zie: Maurer, *Frohnhöfe*, deel IV; Meitzen, *Der Boden des preussischen Staats*; Hansen, *Leibeigenschaft in Schleswig-Holstein*. -F.E.]

[45] Zie voor verdere gegevens: E. Regnault, *Histoire politique et sociale des principautés danubiennes*, Paris, 1855, [304 e.v.].

[46] ‘In het algemeen vormt het overschrijden van de gemiddelde lengte binnen zekere grenzen het bewijs voor het gediijen van organische wezens. Bij de mens neemt de lichaamslengte af wanneer zijn welvaart nadelig wordt beïnvloed, hetzij door fysieke hetzij door maatschappelijke verhoudingen. In alle Europese landen, waar de conscriptie werd ingevoerd, is sinds de invoering daarvan de gemiddelde lichaamslengte van volwassen mannen, en in het algemeen hun geschiktheid voor de dienst, verminderd. Voor de revolutie (1789) bedroeg de minimumlengte voor infanteristen in Frankrijk 165 cm, in 1818 (wet van 10 maart) 157 cm, volgens de wet van 21 maart 1832 156 cm; gemiddeld wordt in Frankrijk wegens te geringe lengte en wegens gebreken meer dan de helft afgekeurd. De lengte voor militairen in Saksen bedroeg in 1780 178 cm, nu 155 cm. In Pruisen is deze lengte 157 cm. Volgens de opgave van dr. Meyer in de *Bayrische Zeitung* van 9 mei 1862 toonde een onderzoek over 9 jaar aan dat in Pruisen van de 1.000 voor de conscriptie opgeroepen personen 716 ongeschikt waren voor de militaire dienst: 317 wegens te geringe lengte en 399 wegens gebreken... In 1858 slaagde men er in Berlijn niet in het contingent aan reservetroepen op te brengen; men kwam 156 man te kort.’ J. von Liebig, *Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie*, zevende druk, 1862, deel I, pp. 117, 118.

[47] De geschiedenis van de fabriekswet van 1850 wordt in dit hoofdstuk nog behandeld.

[48] Aangezien ik slechts oppervlakkig inga op de periode van de aanvang van de industrie op grote schaal in Engeland tot 1845, verwijs ik de lezer hiervoor naar ***Die Lage der arbeitenden Klasse in England*** (Leipzig, 1845) van Friedrich Engels. Hoe goed Engels de geest van de kapitalistische productiewijze begreep wordt wel bewezen door de *Factory Reports* (rapporten over de fabrieken), *Reports on Mines* (rapporten over de mijnen), enzovoort, die sinds 1845 zijn verschenen; op welk een bewonderenswaardige wijze hij de toestanden tot in de bijzonderheden schetste wordt aangetoond door de meest oppervlakkige vergelijking van zijn geschrift met de 18 tot 20 jaar later gepubliceerde officiële rapporten van de *Children's Employment Commission* (commissie voor de kinderarbeid) van 1863-67. Deze rapporten behandelen voornamelijk takken van industrie, waarvoor de fabriekswetgeving tot 1862 niet gold en ten dele nog niet geldt. Deze door Engels beschreven toestanden werden dus door invloeden van buitenaf niet in belangrijke mate gewijzigd. Ik ontleen mijn voorbeelden hoofdzakelijk aan de vrijhandelsperiode na 1848, die hemelse tijd, waarover de vrijhandelsmarskramers (evenzeer gekenmerkt door hun grote mond als door hun wetenschappelijke ongeschooldheid) de Duitsers zulke fabelachtige verhalen voorschotelden. — Trouwens, Engeland staat hier alleen maar op de voorgrond omdat dit land de klassieke vertegenwoordiger is van de kapitalistische productie en omdat daar een ononderbroken officiële statistiek voor de behandelde onderwerpen aanwezig is.

[49] *Suggestions etc. by Mr. L. Horner, Inspector of Factories*, in: *Factory Regulations Act. Ordered by the House of Commons to be printed, August 9, 1859*, pp. 4, 5.

[50] *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1856*, p. 35.

[51] *Reports of Inspectors of Factories, April 30, 1858*, p. 9.

[52] *T.a.p.*, p. 10.

[53] *T.a.p.*, p. 25.

[54] *Reports of Inspectors of Factories, April 30, 1861*. Zie appendix nr. 2; *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1862*. In de laatste zes maanden van 1863 werden de overtredingen weer talrijker. Vgl. *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1863*, p. 7.

[55] *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1860*, p. 23. Met welk een fanatisme volgens de verklaringen van de fabrikanten voor de rechtbank hun fabrieksarbeiders zich tegen iedere onderbreking van de fabrieksarbeid verzetten worde aangetoond door het volgende curiosum: Begin juni 1836 ontving de politierechter te Dewbury (Yorkshire)

klachten, volgens welke de eigenaars van 8 grote fabrieken in de omgeving van Batley de fabriekswet hadden overtreden. Tegen enkele van deze heren luidde de aanklacht dat zij 5 jongens in de leeftijd van 12 tot 15 jaar van vrijdagochtend 6 uur tot de daaropvolgende zaterdagmiddag 4 uur aan het werk hadden gehouden zonder hen enige rust, behalve voor de maaltijden en voor één uur slaap om middernacht, toe te staan. En deze kinderen moesten de ononderbroken 30-urige arbeid verrichten in de *shaddy-hole* (lompdenhol), zoals dit hol genoemd wordt, waarin de wollen lompden worden stukgetrokken en waar zulke wolven stof, afval enzovoort, hangen, dat zelfs volwassen arbeiders gedwongen zijn ter bescherming van hun longen voortdurend de mond met zakdoeken te bedekken. De heren aangeklaagden verklaarden plechtig — als *quakers* namen zij het met hun godsdienstige gevoelens te nauw om de eed te kunnen afleggen — dat zij met grote barmhartigheid de ongelukkige kinderen 4 uur slaap hadden toegestaan, maar dat de stijfkoppige kinderen helemaal niet naar bed hadden willen gaan! De heren *quakers* werden veroordeeld tot een geldboete van £20.

Deze *quakers* moeten Dryden voor de geest hebben gezweefd toen deze schreef:

De vos, beladen met schijnheiligheid,

Die geen eed durfde afleggen, maar als de duivel liegen kon,

Die er uitziet als de Vasten en een heilige sluwheid bezat

En niet durfde te zondigen alvorens hij zijn gebed had gezegd!

[56] *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1856*, p. 34.

[57] *T.a.p.*, p. 35.

[58] *T.a.p.*, p. 48.

[59] *T.a.p.*

[60] *T.a.p.*

[61] *T.a.p.*, p. 48.

[62] *Reports of Inspectors of Factories, April 30, 1860*, p. 56.

[63] Dit zijn de officiële termen, die zowel in de fabriek als in de fabrieksrapporten worden gebruikt.

[64] ‘De hebzucht van de fabrikanten, wier wreedheden bij het najagen van winst nauwelijks werden overtroffen door de wreedheden, tijdens de verovering van Amerika door de Spanjaarden begaan bij hun jacht op het goud.’ John Wade, *History of the Middle and Working Classes*, derde druk, London, 1835, p. 114. Het theoretische deel van dit boek, een soort leerboek der economie, bevat voor zijn tijd enige oorspronkelijke ideeën, bijvoorbeeld over de handelscrises. Het historische deel is een schaamteloos plagiaat van het werk van Sir M. Edens, *The State of the Poor*, London, 1797.

[65] *Daily Telegraph* (Londen) van 17 januari 1860.

[66] Vergelijk: Engels, *Die Lage der arbeitenden Klasse in England*, pp. 249-251.

[67] *Children’s Employment Commission, First Report etc.*, 1863, appendix, pp. 16, 19, 18.

[68] *Public Health, Third Report etc.*, pp. 103, 105.

[69] *Children’s Employment Commission, First Report etc.*, 1863, pp. 24, 22, XI.

[70] *T.a.p.*, p. XLVII.

[71] *T.a.p.*, p. LIV.

[71bis] *T.a.p.*, p. LIV.

[72] Dit is geen meerarbeidstijd in de betekenis, die wij aan deze term hebben gegeven. Deze heren beschouwen de arbeid van 10¹/₂ uur als de normale arbeidsdag, welke dus ook de normale meerarbeid omvat. Daarna begint ‘het overwerk’, dat iets beter betaald wordt. We zullen later nog zien dat het verbruik van de arbeidskracht gedurende de zogenaamde normale dag niet tegen de volle waarde wordt betaald, zodat het ‘overwerk’ slechts een slimmigheidje van de kapitalisten is om er meer ‘meerarbeid’ uit te persen, hetgeen het trouwens ook blijft indien de arbeidskracht, gebruikt gedurende de ‘normale dag’, wél voor de volle waarde zou worden betaald.

[73] *Children's Employment Commission, First Report etc.*, pp. 123, 124, 125, 140 en LXIV.

[74] Aluin, fijngewreven of vermengd met zout, is een gewoon handelsartikel, dat bekend staat onder de veelzeggende naam *bakers' stuff* (bakkersmateriaal).

[75] Zoals bekend is roet een zeer krachtige vorm van kolenstof; het is een bemestingsmiddel, dat door kapitalistische schoorsteenvegers aan Engelse pachters wordt verkocht. In 1862 moest een Engelse jury tijdens een proces bepalen of roet, dat buiten medeweten van de kopers vermengd was met 90 % stof en zand, 'werkelijk' roet in de 'commerciële' betekenis was of 'vervalst' roet in de 'wettelijke' betekenis. De *amis de commerce* (vrienden van de handel) beslisten dat het 'werkelijke', commerciële roet was; zij verwierpen de klacht van de pachters, aan wie bovendien de betaling van de proceskosten werd opgelegd.

[76] In een verhandeling over de vervalsing van waren somt de Franse chemicus Chevallier meer dan 600 artikelen op, voor vele waarvan 10, 20 of 30 verschillende methodes van vervalsing bestaan. Daarbij verklaart hij niet alle methodes te kennen en niet alle methodes te hebben opgesomd, die hij kent. Voor suiker geeft hij 6 manieren van vervalsing, voor olijfolie 9, voor boter 10, voor zout 12, voor melk 19, voor brood 20, voor brandewijn 23, voor meel 24, voor chocolade 28, voor wijn 30, voor koffie 32, enz. Zelfs Onze-Lieve-Heer ontkomt niet aan dit noodlot. Zie: Rouard de Card, *De la falsification des substances sacramentelles*, Paris, 1856.

[77] *Report etc. relating to the Grievances complained of by the Journeymen Bakers etc.*, London, 1862 en *Second Report etc.*, London, 1863.

[78] *First Report etc.*, pp. VI/VII.

[79] *T.a.p.*, p. LXXI.

[80] George Read, *The History of Baking*, London, 1848, p. 16.

[81] *First Report etc.*, getuigenis van de 'full-priced baker' Cheeseman, p. 108.

[82] George Read, *t.a.p.* Tegen het einde van de zeventiende en in het begin van de achttiende eeuw werden de commissionairs, die zich in alle beroepen trachtten in te dringen, officieel nog aan de kaak gesteld als *Public Nuisances* (personen, die algemeen hinder veroorzaken). Zo zond bijvoorbeeld de *Grand Jury* tijdens een bepaalde zitting van het vredesgerecht een *presentment* (memorandum) naar het Lagerhuis, waarin onder andere wordt gezegd: 'dat de commissionairs van Blackwell Hall algemeen hinder veroorzaken en schade berokkenen aan de lakenhandel en als zodanig veroordeeld dienen te worden'. *The Case of our English Wool etc.*, London, 1865, pp. 6, 7.

[83] *First Report etc.*, p. VIII.

[84] *Report of Committee on the Baking Trade in Ireland for 1861*.

[85] *T.a.p.*

[86] Openbare vergadering van landarbeiders in Lasswade, bij Glasgow, op 5 januari 1866 (Zie de *Workman's Advocate* van 13 januari 1866). De vorming van een vakvereniging van landarbeiders, allereerst in Schotland, tegen het einde van het jaar 1865, is een historische gebeurtenis. In één van de meest onderdrukte landbouwgebieden van Engeland, in Buckinghamshire, begonnen de loonarbeiders in maart 1867 een grote staking om verhoging van het weekloon van 9 à 10s. tot 12s. (Toevoeging bij de derde druk. — Uit het bovenstaande kan men afleiden dat de beweging van het Engelse landbouwproletariaat — sinds de onderdrukking van de gewelddadige demonstraties na 1830 en vooral sinds de invoering van de nieuwe armenwet geheel en al gebroken — in de jaren zestig weer opkomt en in 1872 tenslotte aan een nieuw tijdperk begint. Ik kom hierop in het tweede deel terug, evenals op de sinds 1872 verschenen Blauwboeken over de toestanden onder de Engelse landarbeiders).

[87] *Reynolds' Newspaper*, [21.] januari 1866. Iedere week brengt dit weekblad onder sensationele koppen als 'Fearful and Fatal Accidents' (vreselijke dodelijke ongelukken), 'Appalling Tragedies' (verschrikkelijke rampen), enzovoort een hele lijst nieuwe

spoorwegrampen. Een arbeider aan de lijn North Stafford schrijft hierover: 'Iedereen kent de gevolgen wanneer de aandacht van machinist en stoker een ogenblik verslapt. En hoe kan het ook anders bij een mateloze verlenging van de arbeid onder de slechtste weersomstandigheden en zonder pauze of rust? Laten we het volgende, dat dagelijks voorkomt, als voorbeeld nemen. Afgelopen maandag begon een stoker zeer vroeg in de ochtend aan zijn dagtaak. Hij beëindigde deze na 14 uur en 50 minuten. Voordat hij ook nog maar tijd had een kop thee te drinken, werd hij weer opnieuw opgeroepen. Hij moest op deze wijze 29 uur en 15 minuten aan één stuk doorploeteren. De rest van zijn werkweek zag er als volgt uit: woensdag 15 uur, donderdag 15 uur en 35 minuten, vrijdag 14¹/₂ uur, zaterdag 14 uur en 10 minuten; totaal voor de hele week: 88 uur en 40 minuten. En stelt u zich nu eens zijn verbazing voor toen hij slechts voor 6 arbeidsdagen betaald kreeg. De man was een nieuweling en hij vroeg wat onder een werkdag werd verstaan. Het antwoord: 13 uur, dus 78 uur per week. Maar hoe zat het dan met de betaling van de resterende 10 uur en 40 minuten? Na lang twisten kreeg hij een vergoeding van 10d.' *Reynolds' Newspaper*, 4 februari 1866.

[88] Vergelijk F. Engels, *t.a.p.*, pp. 253, 254.

[89] Dr. Letheby, arts bij de *Board of Health* (Gezondheidsraad), verklaarde destijds: 'Voor volwassenen bedraagt het minimum aan lucht in een slaapkamer 300 en in een huiskamer 500 kubieke voet.' Dr. Richardson, eerste geneesheer van een ziekenhuis in Londen: 'Naaisters van iedere soort, modistes, kleermaaksters en gewone naaisters, worden door drie plagen gekweld: overmatige arbeid, gebrek aan lucht en gebrek aan voedsel of slechte spijsvertering. In het algemeen is dit soort arbeid onder alle omstandigheden geschikter voor vrouwen dan voor mannen. Maar de ramp van dit bedrijf is dat het, vooral in de hoofdstad, wordt gemonopoliseerd door ongeveer 26 kapitalisten, die door machtsmiddelen, welke uit het kapitaal voortvloeien (*'that spring from capital'*), op de arbeid besparen (*force economy out of 'labour'*) hiermee bedoelt hij: kosten besparen door verspilling van arbeidskracht -M.). Deze macht wordt door de gehele categorie van deze arbeidsters ondervonden. Wanneer een kleermaakster er in slaagt een kleine klantenkring op te bouwen, wordt zij door de concurrentie gedwongen zich thuis dood te werken om in haar onderhoud te voorzien en deze overmatige inspanning moet zij noodzakelijkerwijs aan haar helpsters opleggen. Indien haar zaak zich niet kan handhaven of wanneer zij zich niet zelfstandig kan vestigen, gaat ze ergens werken waar de arbeid weliswaar niet korter, maar de betaling in ieder geval verzekerd is. Op deze wijze wordt zij louter een slavin, heen en weer geslingerd door de golven van de samenleving: nu eens thuis, in een kleine kamer, bijna of geheel omkomend van de honger; dan weer van iedere 24 uur 15, 16, zelfs 18 uur in dienst in een nauwelijks te verdragen atmosfeer en met voedsel dat, zelfs als het goed voedsel is, door gebrek aan zuivere lucht niet kan worden verteerd. Van deze offers bestaat de tering, welke niets anders is dan een ziekte van de lucht.' Dr. Richardson, 'Work and Overwork', artikel in de *Social Science Review* van 18 juli 1863.

[90] *Morning Star* van 23 juni 1863. De *Times* maakte van de gelegenheid gebruik om de Amerikaanse slavenhouders tegen Bright en soortgenoten te verdedigen: 'Velen van ons,' zo verklaarde dit blad, 'zijn van mening dat, zolang wij onze eigen jonge vrouwen zich laten doodwerken met de gesel van de honger in plaats van het knallen van de zweep, wij nauwelijks het recht hebben met vuur en zwaard op te trekken tegen gezinnen, die als slavenhandelaars werden geboren en hun slaven tenminste goed voeden en matig laten werken.' *Times*, 2 juli 1863. Op dezelfde wijze kapittelde de *Standard*, een Tory blad, de eerwaarde Newman Hall: 'Hij excommuniceert de slavenhouders, maar hij gaat in gebed met de brave lieden, die de koetsiers en de conducteurs van de Londense paardentram dagelijks slechts 16 uur laten werken voor een hondenloon.' Tenslotte sprak het orakel, de heer Thomas Carlyle, over wie ik in 1850 reeds schreef: 'Het genie is naar de duivel gegaan, maar de cultus is gebleven'. In een korte parabel brengt hij de enig werkelijk grote gebeurtenis uit zijn eigen

tijd, de Amerikaanse Burgeroorlog, hiertoe terug dat Piet uit het Noorden met alle geweld Paul uit het zuiden de hersens wilde inslaan, omdat Piet uit het Noorden zijn arbeiders ‘dagelijks’ en Paul uit het zuiden zijn arbeiders ‘voor het leven huurt’. Ilias Americana in nuce; in: *Macmillan's Magazine*, nummer van augustus 1863. Zo spatte eindelijk de zeepbel van de Tory-Liefde voor de stedelijke loonarbeider (en waarachtig niet voor de loonarbeider van het platteland!) uiteen. En wat zat er in? — Slavernij!

[91] Dr. Richardson, *t.a.p.*

[92] *Children's Employment Commission, Third Report*, London, 1864, pp. IV, V. VI.

[93] ‘Zowel in Staffordshire als in South Wales worden jonge meisjes niet alleen overdag, maar ook ‘s nachts te werk gesteld in de kolenmijnen en in de cokesafval. Dit gebruik werd in de aan het Parlement uitgebrachte verslagen vaak gekenschetst als een groot en berucht euvel. Deze vrouwen, die samen met de mannen werken, zijn door hun kleding nauwelijks van de mannelijke werkkrachten te onderscheiden. Bezoedeld met smeer en rook zijn zij blootgesteld aan de zedelijke ontaarding, welke ten gevolge van het verlies van zelfrespect wel uit hun onvrouwelijke bezigheden moet voortvloeien.’ *T.a.p.*, 194, p. XXVI. Vergelijk *Fourth Report*, 1865, 61, p. XIII. Hetzelfde zien we in de glasfabrieken.

[94] ‘Het lijkt bijna vanzelfsprekend,’ zo merkt een staalfabrikant op, die kinderen voor nachtarbeid gebruikt, ‘dat de jongens, die ‘s nachts werken, overdag niet kunnen slapen en geen behoorlijke rust kunnen vinden, maar de volgende dag rusteloos rondlopen.’ *T.a.p.*, 63, p. XIII. Over de betekenis van zonlicht voor de instandhouding en de ontwikkeling van het lichaam schrijft een arts onder meer: ‘Het licht werkt ook direct in op het lichamelijke weefsel, waardoor dit wordt verhard en veerkracht krijgt. De spieren van dieren, welke men het normale kwantum licht onthoudt, worden slap en in-elastisch; de spierkracht verliest door gebrek aan stimulering haar energie en de uitwerking van al hetgeen, dat voor de groei dient, wordt aangetast... Bij kinderen is een voortdurende en ruime toevoer van daglicht en van rechtstreekse inwerking van zonnestralen gedurende een deel van de dag van het allergrootste belang voor de gezondheid. Het licht helpt de spijsen omzetten in celvormend bloed en verhardt de vezels, nadat deze gevormd zijn. Het licht werkt ook als een stimulant voor de gezichtsorganen en brengt daardoor een grote activiteit van de verschillende hersenfuncties tot stand.’ De heer W. Strange, eerste geneesheer aan het *General Hospital* van Worcester, aan wiens boek *Health* (1864) het bovenstaande is ontleend, schrijft in een brief aan een lid van de Commissie van Onderzoek, de heer White: ‘Ik heb vroeger in Lancashire de invloed van nachtarbeid op de fabriekskinderen kunnen gadeslaan. In tegenstelling tot de zo geliefde verzekering van sommige werkgevers verklaar ik met nadruk, dat de gezondheid van de kinderen daar spoedig onder leed.’ *T.a.p.*, 284, p. 55. Dat dergelijke zaken nog het onderwerp kunnen vormen van ernstige controversen geeft op de duidelijkste wijze aan wat de uitwerking was van de kapitalistische productie op de ‘hersenfuncties’ van de kapitalisten en hun vazallen.

[95] *T.a.p.*, 57, p. XII.

[96] *T.a.p.*, (*Fourth Report*, 1865), 58, p. XII.

[97] *T.a.p.*

[98] *T.a.p.*, p. XIII. De ontwikkeling van deze ‘arbeidskrachten’ kan natuurlijk niet anders zijn dan blijkt uit de volgende gesprekken, die een lid van de Commissie van Onderzoek voerde: ‘Jeremiah Haynes, 12 jaar oud: “... Vier maal vier is acht, maar vier vieren (“4 fours”) zijn 16... Een koning is hem die al het goud en al het geld heeft (“A king is him that has all the money and gold”). We hebben een koning, zeggen ze, hij is een koningin, ze noemen haar prinses Alexandria. Ze zeggen dat ze met de zoon van de koningin trouwde. Een prinses is een man.” William Turnes, 12 jaar: “Woon niet in Engeland. Ik denk dat het een land is, maar ik wist het niet.” John Morris, 14 jaar: “Heb horen vertellen dat God de wereld heeft gemaakt en dat alle mensen verzopen, behalve één; ik heb horen vertellen dat die ene een vogeltje

was.” William Smith, 15 jaar: “God maakte de man, de man maakte de vrouw.” Edward Taylor, 15 jaar: “Weet niets van Londen.” Henry Mathewman, 17 jaar: “Ik ga af en toe naar de kerk... Iemand, waar ze veel over prediken, was een zekere Jezus Christus, maar ik kan geen andere namen noemen en ik kan ook niets over hem vertellen. Hij werd niet vermoord, maar stierf zoals alle andere mensen. Hij was in alles niet als de andere mensen, omdat hij op een bepaalde manier godsdienstig was en de anderen niet.” (“He was not the same as other people in some ways, because he was religious in some ways, and others isn’t.”) *T.a.p.*, pp. 74, XV, “De duivel is een goed mens. Ik weet niet waar hij woont. Christus was een slechte kerel.” (“The devil is a good person. I don’t know where he lives. Christ was a wicked man”) “Dit meisje (10 jaar) spelt God als dog en kent de naam van de koningin niet.” *Children’s Employment Commission, Fifth Report*, 1866, p. 55, n. 278.

Hetzelfde systeem van de genoemde metaalfabrieken vinden we ook in de glas- en papierfabrieken. In de papierfabrieken, waar het papier machinaal wordt vervaardigd, is nachtarbeid voor alle processen regel, uitgezonderd het sorteren van lompen. In sommige gevallen wordt de nachtarbeid door middel van aflossingen de gehele week continu voortgezet, gewoonlijk van zondagnacht tot de volgende zaterdagnacht 12 uur. De dagploeg maakt wekelijks vijf dagen van 12 en één dag van 18 uur en de nachtploeg vijf nachten van 12 en één nacht van 6 uur. In andere gevallen werkt elk van de ploegen op de dagen, waarop wordt gewisseld, 24 uur achter elkaar. Eén ploeg werkt 6 uur op maandag en 18 uur op zaterdag om zo de 24 uur vol te maken. In andere gevallen is een tussenvorm ingevoerd, waarbij allen, die aan de papiermachines werken, dagelijks 15-16 uur werken. ‘Alle euvelen van het 12- en 24-urig aflossingssysteem schijnen zich in dit systeem te verenigen,’ aldus de heer Lord, lid van de Commissie van Onderzoek. Kinderen beneden de 13 jaar, jongeren onder de 18 en vrouwen werken volgens dit nachtsysteem. In het 12-uurstelsel moesten zij, wegens het wegblijven van de aflossing, vaak een dubbele periode van 24 uur werken. Uit getuigenverklaringen blijkt dat jongens en meisjes zeer vaak overwerk verrichten en dat zij niet zelden 24 uur, ja zelfs 36 uur aan één stuk moeten werken. Bij het ‘continue en monotone’ glazuurproces vindt men meisjes van 12 jaar, die de gehele maand dagelijks 14 uur werken, ‘zonder een regelmatige rust of onderbreking, uitgezonderd twee, hoogstens drie onderbrekingen van een half uur voor de maaltijden.’ In enkele fabrieken, waar de nachtarbeid als regel geheel is opgeheven, wordt ontzettend veel overwerk verricht en ‘dit dikwijls voor de smerigste, heetste en meest eentonige processen’. *Children’s Employment Commission, Fourth Report*, 1865. p. XXXVIII en XXXIX.

[99] *Fourth Report*, 1865, 79, p. XVI.

[100] *T.a.p.*, 80, pp. XVI, XVII.

[101] *T.a.p.*, 82, p. XVII.

[102] ‘In onze tijd, rijk aan overwegingen en redeneringen, kan niemand het ver gebracht hebben zonder dat hij voor alles, ook voor het slechtste en het meest verkeerde, een goede reden weet aan te geven. Alles wat in de wereld verkeerd is gegaan, is om goede redenen verkeerd gegaan.’ Hegel, *t.a.p.*, p. 249.

[103] *T.a.p.*, 85, p. XVII. Op de bedenkingen, gebaseerd op dezelfde zachtmoedigheid van de heren glasfabrikanten, dat ‘regelmatige maaltijden’ voor de kinderen onmogelijk zijn omdat daardoor een bepaalde hoeveelheid hitte, welke de ovens uitstralen, ‘zuiver verlies’ zou zijn of zou worden ‘verspild’, antwoordde het Commissielid White (bepaald niet in dezelfde trant als Ure, Senior, enzovoort, en hun schrile Duitse napraters als Roscher en dergelijke, ontroerd door de ‘onthouding’, ‘zelfverloochening’ en ‘spaarzaamheid’ van de kapitalisten bij de besteding van hun geld en hun barbaarse ‘verspilling’ van mensenlevens): ‘Door het waarborgen van regelmatige maaltijden is het mogelijk dat een bepaalde hoeveelheid hitte, meer dan op het ogenblik, verspild wordt, maar zelfs uitgedrukt in geld is het niet te vergelijken met de verspilling van levenskracht (*the waste of animal power*) die nu in het

gehele koninkrijk plaatsvindt doordat kinderen in hun groeiperiode in de glasfabrieken niet genoeg tijd hebben om op hun gemak hun maaltijden te gebruiken en te verteren.' *T.a.p.*, p. XLV. En dat geschiedde in het 'jaar der vooruitgang' 1865! Nog afgezien van de krachtsinspanning bij het tillen en dragen, legt zo'n kind in de loodsen, waar flessen en flintglas wordt gemaakt, tijdens zijn onophoudelijke werkzaamheden in 6 uur 15 tot 20 (Engelse) mijlen af! En de arbeid duurt vaak 14 à 15 uur! In vele van deze glasfabrieken bestaat, evenals in de spinnerijen van Moskou, het systeem van aflossing om de zes uur. 'Gedurende de wekelijkse werktijd is zes uur de grootst mogelijke, ononderbroken rustperiode en hiervan moet worden afgetrokken de tijd, die nodig is om naar de fabriek te gaan en van de fabriek te komen, om zich te wassen, kleden, voeden. Op deze wijze blijft in feite slechts een zeer korte tijd voor rust over. Behalve ten koste van slaap is er geen tijd voor spel en frisse lucht, hetgeen zo onontbeerlijk is voor kinderen die in zo'n hoge temperatuur zulk een inspannende arbeid verrichten... Zelfs de korte slaaperiode wordt gestoord doordat het kind zichzelf bij nacht moet wekken of overdag door het lawaai van buiten wakker wordt.' De heer White somt gevallen op, waarbij een jongen 36 uur achter elkaar werkte en andere gevallen, waarbij jongens van 12 jaar tot 2 uur 's nachts werken, dan in de loods tot 5 uur slapen (drie uren!) om vervolgens opnieuw aan de dagarbeid te beginnen! 'De hoeveelheid arbeid,' zo verklaren de samenstellers van het algemene rapport, Tremenheere en Tufnell, 'die door jongens, meisjes en vrouwen in de loop van hun dag- of nachtarbeid wordt verricht, is ongelofelijk.' *T.a.p.*, pp. XLIII, XLIV. Inmiddels wankelt wellicht laat op een avond het zich 'onthoudend' glaskapitaal, zat van de port, van zijn Club naar huis, stom voor zich heen mompelend: '*Britons never, never shall be slaves!*' (Nooit, nooit zullen Britten slaven zijn!)

[104] In Engeland komt het op het platteland bijvoorbeeld nog steeds af en toe voor dat een arbeider wegens ontheiliging van de Sabbath tot gevangenisstraf wordt veroordeeld, omdat hij in het tuintje voor zijn huis heeft gewerkt. Dezelfde arbeider wordt wegens contractbreuk gestraft indien hij op zondag niet naar de metaal-, papier- of glasfabriek gaat, zelfs als dit uit religieuze overwegingen wordt nagelaten. Het orthodoxe parlement ziet geen schending van de Sabbath als hierbij het 'proces van meerwaardevorming' van het kapitaal gebaat is. In een memorandum (augustus 1863), waarin de arbeiders van de handelaren in vis en gevogelte afschaffing eisen van de zondagsarbeid, kan men lezen dat hun arbeid gedurende de eerste zes dagen van de week gemiddeld 15 uur per dag bedraagt en op zondag 8 à 10 uur. Uit dit memorandum blijkt tevens dat vooral de voor de delicatessen zo gevoelige, aristocratische schijnheiligen van de Exeter Hall deze 'zondagsarbeid' aanmoedigen. Deze 'heiligen', die zich zo beijveren *in cute curanda* (de zorg voor het lichamelijk welzijn), tonen hun christendom in de berusting, waarmee zij de overmatige arbeid, de ontberingen en de honger van anderen verdragen. *Obsequium ventris istis* (de arbeiders) *perniciosius est* (te veel toegeven aan de maag is voor hen (de arbeiders) schadelijk).

[105] 'In vroegere rapporten hebben wij de verklaringen van verschillende ervaren fabrikanten gegeven, waaruit bleek dat de extra-uren arbeid... ongetwijfeld leiden tot een vroegtijdige uitputting van de arbeidskracht van de arbeiders.' *T.a.p.*, 64, p. XIII.

[106] Cairnes, *The Slave Power*, pp. 110-111.

[107] John Ward, *History of the Borough of Stoke-upon-Trent*, London, 1843, p. 42.

[108] De redevoering van Ferrand in het Lagerhuis op 27 april 1863.

[109] 'Dat de fabrikanten deze (de overtollige bevolking) zouden absorberen en verbruiken. Dit waren letterlijk de woorden, zoals die door de katoenfabrikanten werden gebruikt.' *T.a.p.*

[110] *T.a.p.* Ondanks de beste wil van de wereld verkeerde de heer Villiers 'juridisch' in de positie dat hij het verzoek van de fabrikanten moest afwijzen. Deze heren bereikten door de welwillende houding van de plaatselijke armenbesturen toch hun doel. De heer A. Redgrave, fabrieksinspecteur, geeft de verzekering dat deze keer het systeem, volgens hetwelk de wezen en de kinderen van de paupers 'wettelijk' golden als *apprentices* (leerlingen), 'niet gepaard

zou gaan met de oude misstanden' — vergelijk voor deze misstanden Engels, *t.a.p.* — ofschoon ongetwijfeld in één geval 'het systeem werd misbruikt met betrekking tot meisjes en jonge vrouwen, die van de Schotse landbouwgebieden naar Lancashire en Cheshire werden gebracht'. Volgens dit 'systeem' sluit de fabrikant voor bepaalde perioden een contract af met de besturen van de armenhuizen. Hij voedt, kleedt en huisvest de kinderen en hij geeft hen een kleine toelage in geld. De volgende opmerking van de heer Redgrave klinkt vreemd, vooral wanneer men bedenkt dat zelfs onder de voor de Engelse katoenindustrie voorspoedige jaren het jaar 1860 uniek is en dat de arbeidslonen bovendien hoog waren, omdat de buitengewone vraag naar arbeid afstuitte op de ontvolking van Ierland, op de weergalozige migratie uit de Engelse en Schotse landbouwgebieden naar Australië en Amerika en op de absolute daling van de bevolking in enkele Engelse landbouwgebieden, gedeeltelijk ten gevolge van een goed geslaagde vernietiging van levenskracht, gedeeltelijk door de afroming van de beschikbare bevolking door de handelaren in mensenvlees. En ondanks dit alles verklaart de heer Redgrave: 'Dit soort arbeid (van kinderen uit armenhuizen -M.) wordt alleen gezocht wanneer geen andere arbeid te krijgen is, want het is dure arbeid (*highpriced labour*). Het gewone arbeidsloon van een jongen van 13 jaar bedraagt ongeveer 4s. per week; maar 50 of 100 van zulke jongens te huisvesten, kleden, voeden, te voorzien van medische hulp en van een passend toezicht en hen bovendien een kleine toelage in geld te geven, is voor 4s. per hoofd per week onmogelijk.' *Reports of Inspectors of Factories*, 30 april 1860, p. 27. De heer Redgrave vergeet ons te vertellen hoe de arbeider zelf dit alles voor zijn kinderen tegen een arbeidsloon van 4s. kan klaarspelen wanneer de fabrikant dit niet kan doen voor 50 of 100 jongens, die gemeenschappelijk worden gehuisvest, gevoed en verzorgd. Om het trekken van verkeerde conclusies uit de tekst te voorkomen, moet ik hier nog opmerken dat de Engelse katoenindustrie, sinds deze onder de fabriekswet van 1850 met de daarbij behorende regeling van de arbeidstijden en dergelijke valt, als de modelindustrie van Engeland moet worden beschouwd. De arbeider in de Engelse katoenindustrie heeft het in ieder opzicht beter dan zijn lotgenoot op het vasteland. 'De fabrieksarbeider in Pruisen werkt per week minstens 10 uur meer dan zijn Engelse mededinger en wanneer hij thuis met een eigen weefgetouw werkt, is zijn arbeid zelfs niet tot deze additionele uren beperkt.' *Reports of Inspectors of Factories*, 31 oktober 1855, p. 103. Na de industriële tentoonstelling, die in 1851 op het vasteland werd gehouden, maakte de hierboven genoemde fabrieksinspecteur Redgrave een reis om vooral in Frankrijk en Pruisen de plaatselijke fabriekstoestanden te onderzoeken. Over de Pruisische fabrieksarbeider zegt hij: 'Hij ontvangt een loon, dat voldoende is om zich het eenvoudige voedsel en de weinige geriefelijkheden te verschaffen, waaraan hij gewend is en waarmee hij tevreden is... Hij leeft slechter en hij werkt harder dan zijn Engelse mededinger.' *Reports of Inspectors of Factories*, 31 oktober 1853, p. 85.

[111] 'De afgebeulden sterven met een verwonderlijke snelheid; maar de plaatsen van hen, die omkomen, worden onmiddellijk weer ingenomen en een voortdurende verandering van personen brengt geen wijziging op het toneel tot stand.' E. G. Wakefield, *England and America*, London, 1833, deel I, p. 55.

[112] Zie: *Public Health, Sixth Report of the Medical Officer of the Privy Council, 1863*, London, 1864. Dit rapport gaat hoofdzakelijk over landarbeiders. 'Men heeft Sutherland voorgesteld als een graafschap, waar zeer vele verbeteringen tot stand zijn gebracht; een nieuw onderzoek heeft echter aangetoond dat hier, in districten die eens zo beroemd waren om hun flinke en dappere soldaten, de bewoners zijn gedegeneerd tot een mager en kwijnend ras. Op de gezondste plaatsen, op de heuvels tegenover de zee, zijn de gezichten van de kinderen mager en bleek zoals zij dat slechts kunnen zijn in een Londense steeg.' W. T. Thornton, *Overpopulation and its Remedy...*, pp. 74-75. Zij lijken in feite op de 30.000 *gallant Highlanders*, die in de *wynds and closes* (sloppen en stegen) van Glasgow de slaapjes waren van geprostitueerden en dieven.

[113] ‘Ofschoon de gezondheid van de bevolking zulk een belangrijk bestanddeel vormt van het nationale kapitaal, vrezen wij te moeten erkennen dat de kapitalisten beslist niet geneigd zijn deze schat te bewaken en te koesteren... De fabrikanten werden gedwongen rekening te houden met de gezondheid van de arbeiders.’ *Times*, 5 november 1861. ‘De mannen van West Riding werden de lakenfabrikanten van de mensheid... de gezondheid van het werkvolk werd opgeofferd en na enkele generaties zou de natie gedegeneerd zijn. Maar hierop kwam een reactie. De werktijden voor kinderen werden beperkt, enzovoort.’ *Twenty-second annual Report of the Registrar-General*, oktober 1861.

[114] Dit is de reden waarom bijvoorbeeld begin 1863 26 firma’s, die in Staffordshire zeer grote aardewerkfabrieken bezitten (onder andere J. Wedgwood & Sons) in een memorandum verzoeken ‘om een dwingende inmenging van de staat’. De ‘concurrentie met andere kapitalisten’ maakte een ‘vrijwillige’ beperking van de arbeidstijd voor kinderen, enzovoort onmogelijk. ‘Hoezeer wij ook de hierboven genoemde euvelen betreuren, zal het ons niet mogelijk zijn die euvelen te verhinderen door de een of andere overeenkomst tussen de fabrikanten... Gezien al deze punten zijn wij tot de overtuiging gekomen dat een wettelijke regeling noodzakelijk is.’ *Children’s Employment Commission. First Report*, 1863, p. 322. Toevoeging aan noot 114. — Een nog frappanter voorbeeld levert ons het jongste verleden. In een tijdvak van koortsachtige bedrijvigheid was de prijs van katoen zozeer gestegen, dat de bezitters van de katoenweverijen in Blackburn onderling overeenkwamen de arbeidstijd in hun fabrieken voor een bepaalde periode in te krimpen. Tegen het einde van de maand november (1871) liep deze periode ten einde. Intussen echter maakten de rijkere fabrikanten, die zowel spinnerijen als weverijen bezitten, van de bij overeenkomst bepaalde vermindering van de productie gebruik om hun eigen zaken uit te breiden en zo ten koste van de kleine ondernemers grote winsten te maken. In hun nood wendden de kleine ondernemers zich tot... de fabrieksarbeiders; zij wekten de arbeiders op krachtig te ageren voor de 9-urendag en voor dat doel zegden zij financiële steun toe!

[115] Deze arbeidsverordeningen, die men in dezelfde periode ook in Frankrijk, Nederland, enzovoort kon aantreffen, werden in Engeland pas in 1813 formeel opgeheven, nadat zij door de productieverhoudingen reeds waren afgeschaft.

[116] ‘Kinderen onder de 12 jaar mogen in geen enkele fabriek meer dan 10 uur per dag te werk worden gesteld.’ *General Statutes of Massachusetts*, hoofdstuk 60, §3. Deze voorschriften werden in de periode 1836-58 afgekondigd. ‘In alle fabrieken, waar katoen, wol, zijde, papier, glas, vlas, ijzer en koper wordt vervaardigd, is de arbeid gedurende een periode van 10 uur per dag een wettelijke arbeidsdag. En hierbij wordt bepaald dat voortaan geen enkele minderjarige, die in enige fabriek te werk wordt gesteld, verplicht kan worden meer dan 10 uur per dag of 60 uur per week te werken; en dat voortaan binnen de grenzen van deze staat geen minderjarige beneden de leeftijd van 10 jaar in enige fabriek als arbeider zal worden toegelaten.’ *State of New Jersey. An Act to Limit the Hours of Labour etc.*, 61 en 62, wet van 11 maart 1855. ‘Geen minderjarige, die de leeftijd van 12 jaar, maar nog niet de leeftijd van 15 jaar heeft bereikt, zal in enige fabriek meer dan 11 uur per dag te werk worden gesteld, noch vóór 5 uur in de ochtend, noch na 7.30 uur in de avond.’ *Revised Statutes of the State of Rhode Island etc.*, hoofdstuk 139, § 23, 1 juli 1857.

[117] *Sophisms of Free Trade*, zevende druk, London, 1850, p. 205. Dezelfde Tory-schrijver geeft overigens toe: ‘Wetten, welke de arbeidslonen regelden ten nadele van de arbeiders en ten voordele van hen, die de arbeid gebruikten, bleven gedurende de lange periode van 464 jaar bestaan. De bevolking nam toe. Deze wetten werden nu overbodig en hinderlijk,’ *T.a.p.*, p. 206.

[118] Ten aanzien van deze verordening merkt J. Wade terecht op: ‘Uit de verordening van 1496 volgt dat de voeding werd beschouwd als het equivalent van $\frac{1}{3}$ van het inkomen van een handwerksman en als de helft van het inkomen van een landarbeider; [de cijfers zijn

mogelijk onjuist — MIA] dit wijst op een grotere mate van onafhankelijkheid onder de arbeiders dan nu het geval is, aangezien de voeding van de arbeiders in landbouw en industrie in een veel grotere verhouding tot hun lonen staat.’ J. Wade, *History of the Middle and Working Classes*, pp. 24, 25, 577. De mening, volgens welke dit verschil ongeveer gelijk is aan het verschil in de prijsverhouding van voedingsmiddelen en kleding nú en toen, kan onmiddellijk worden weerlegd na een oppervlakkige kennisneming van *Chronicon preciosum etc.* van de bisschop Fleetwood (eerste druk, London, 1707; tweede druk, London, 1745.)

[119] W. Petty, *Political Anatomy of Ireland*, in de uitgave van 1691, p. 10.

[120] *A Discourse on the Necessity of Encouraging Mechanic Industry*, London, 1690, p. 13. Macaulay, die in het belang van de Whigs en van de bourgeoisie de geschiedenis van Engeland heeft vervalst, houdt het volgende, hoogdravende betoog: ‘In de zeventiende eeuw bestond de gewoonte kinderen vroegtijdig aan de arbeid te zetten in een omvang, welke — gezien de stand van de industrie in die tijd — ongelofelijk is. In Norwich, het centrum van de wolindustrie, achtte men een kind van 6 jaar rijp voor de arbeid. Verschillende schrijvers uit die tijd, en onder hen menigeen die als buitengewoon menslievend werd beschouwd, vermelden met *exultation* (verrukking) het feit dat alleen al in deze stad jongens en meisjes een rijkdom creëren, welke, buiten hun onderhoud, £12.000 per jaar bedroeg. Hoe nauwkeuriger we de geschiedenis van het verleden onderzoeken, des te meer redenen vinden we om de mening te verwerpen, volgens welke onze tijd zo vruchtbaar is aan nieuwe maatschappelijke euvelen. Wat nieuw is, is het inzicht waarmee die euvelen worden ontdekt en de menslievendheid, waarmee ze worden verholpen.’ *History of England*, deel I, p. 417. Macaulay had ons nog verder kunnen meedelen dat ‘buitengewoon menslievende’ *amis de commerce* in de zeventiende eeuw met *exultation* vertellen hoe in een armenhuis in Holland een kind van 4 jaar aan het werk werd gezet en dat dit toonbeeld van *vertu mise en pratique* (toegepaste deugd) in alle werken van menslievende personages *à la Macaulay* tot de tijd van A. Smith tot voorbeeld wordt gesteld. Het is waar dat met de opkomst van de manufactuur — ter onderscheiding van het handwerk — sporen te vinden zijn van exploitatie van kinderen, welke van oudsher in een bepaalde omvang bij de boeren bestaat en in een des te grotere omvang naarmate het juk, dat de landman te dragen had, zwaarder op zijn schouders rustte. De neiging van het kapitaal in deze is onmiskenbaar, maar de feiten zelf zijn nog even sporadisch als kinderen met twee hoofden. Zij werden daarom met *exultation* door vooruitziende *amis de commerce* als opvallende en bewonderenswaardige feiten voor tijdgenoten en nageslacht opgetekend en ter navolging aanbevolen. Dezelfde Schotse sycofant en mooiprater Macaulay zegt: ‘Men hoort vandaag de dag slechts over achteruitgang en men ziet slechts vooruitgang.’ Wat voor ogen en vooral: wat voor oren!

[121] De meest verwoede aanklager van de arbeiders is de in de tekst bedoelde anonieme schrijver van *An Essay on Trade and Commerce, containing Observations on Taxation etc.* (London, 1770); deze aanvallen op de arbeiders vinden we reeds eerder in zijn *Considerations on Taxes* (Londen, 1765). Ook Polonius Arthur Young, de onuitstaanbare statistische babbelaar, volgt dezelfde lijn. Onder de verdedigers van de arbeiders staan vooraan: Jacob Vanderlint, *Money answers all Things* (London, 1734); de eerwaarde Nathaniel Forster, D. D., *An Inquiry into the Causes of the Present Prices of Provisions* (London, 1767); dr. Price en in het bijzonder ook Postlethwayt, zowel in een supplement op zijn *Universal Dictionary of Trade and Commerce* als in *Great Britain’s Commercial Interest explained and improved* (London, tweede druk, 1759). De feiten zelf vindt men vastgelegd in de werken van vele andere schrijvers uit die periode, onder andere in de werken van Josiah Tucker.

[122] *First Preliminary Discourse* in de *Dictionary of Trade* van Postlethwayt, p. 14.

[123] Op p. 96 van zijn *Essay* vertelt hij zelf waaruit, reeds in 1770, ‘het geluk’ van de Engelse landarbeiders bestond. ‘Aan hun arbeidskracht (*their working powers*) worden de hoogste eisen gesteld (*on the stretch*); zij kunnen niet goedkoper leven (*they cannot live*

cheaper) dan zij doen, noch harder werken (*nor work harder*).’

[124] Het protestantisme speelt alleen al door de omzetting van bijna alle traditionele feestdagen in werkdagen een belangrijke rol bij het ontstaan van het kapitaal.

[125] *An Essay etc.*, pp. 41, 15, 96, 97, 55, 57.

[126] *T.a.p.*, p. 69. Reeds in 1734 verklaarde Jacob Vanderlint dat het geheim van de klachten van de kapitalisten over de leegloperij van het werkvolk eenvoudig hierop neerkwam, dat zij voor hetzelfde loon 6 in plaats van 4 arbeidsdagen wensten.

[127] *T.a.p.*, pp. 242, 243. ‘Van een dergelijk ideaal werkhuis moet men een huis der verschrikking maken en geen asiel voor armen, waar ze overvloedig gevoed, warm en goed gekleed worden en waar ze slechts weinig arbeid verrichten.’

[128] ‘In dit ideale werkhuis zullen de armen 14 uur per dag werken, waarbij de geschikte tijd voor maaltijden op zo’n manier is toegestaan dat er 12 netto arbeidsuren overblijven.’ (*T.a.p.* [p. 260]) [Voorgaande zin moet door Lipschits vergeten zijn — MIA] ‘De Fransen,’ zo schrijft hij, ‘lachen om onze enthousiaste vrijheidsideeën.’ *T.a.p.*, p. 78.

[129] ‘Zij hadden vooral bezwaar om meer dan 12 uur per dag te werken, omdat de wet, waarbij deze uren werden vastgesteld, het enige goede was dat van de wetgeving der Republiek was overgebleven.’ *Reports of Inspectors of Factories, 31 October, 1855*, p. 80. De Franse 12-urenwet van 5 september 1850, een verburgerlijkte editie van het decreet van de Voorlopige Regering van 2 maart 1848, heeft betrekking op alle werkplaatsen zonder onderscheid. Voordat deze wet werd ingevoerd kende de arbeidsdag in Frankrijk geen beperkingen. In de fabrieken duurde de arbeidsdag 14 tot 15 uur en nog langer. Zie: M. Blanqui, *Des Classes Ouvrières en France, pendant l’Année 1848*. De heer Blanqui (de econoom, niet de revolutionair) werd door de regering belast met een onderzoek naar de arbeidstoestanden.

[130] Ook wat betreft de regeling van de arbeidsdag toont België zich een model bourgeoisstaat. Lord Howard de Walden, de Engelse gezant in Brussel, deelde op 12 mei 1862 aan het *Foreign Office* mee: ‘Minister Rogier verklaarde tegenover mij dat de kinderarbeid noch bij algemene wet noch door een plaatselijke regeling op de een of andere wijze wordt beperkt; dat de regering gedurende de afgelopen drie jaar bij iedere zitting van plan is geweest de Kamer een wet over deze materie voor te leggen, maar dat de regering voortdurend stuitte op een onoverkomelijk obstakel in de vorm van een zorgelijke angst voor iedere vorm van wetgeving, welke in strijd zou zijn met het principe van de volledige vrijheid van arbeid.’!

[131] ‘Het is ongetwijfeld zeer betreurenswaardig dat enige categorie personen 12 uur per dag moet zwoegen. Rekent men de schafttijden en de tijd, die nodig is om van huis naar de werkplaats en terug te gaan, dan is dit in feite 14 van de 24 uur... Afgezien van de gevolgen voor de gezondheid zal wel niemand, naar ik hoop, aarzelen toe te geven dat uit zedelijk oogpunt een dergelijke algehele absorptie van de tijd van de werkende klasse zonder onderbreking vanaf de jeugdige leeftijd van 13 jaar — en in de “vrije” takken van industrie zelfs nog veel jonger — een buitengewoon schadelijk en vreselijk kwaad is... In het belang van de openbare zede en van de vorming van een krachtige bevolking en om een groot deel van het volk een redelijk levensgenot te verschaffen, dient men er op aan te dringen dat een deel van iedere arbeidsdag bestemd wordt voor rust en ontspanning.’ Leonhard Horner in *Reports of Inspectors, December 1841*.

[132] Zie: *Judgment of Mr. J. H. Otway, Belfast, Hilary Sessions, County Antrim*, 1860.

[133] Het is zeer typerend voor het regime van Louis-Philippe, de *roi bourgeois*, dat de enige onder zijn bewind afgekondigde fabriekswet van 22 maart 1841 nimmer werd uitgevoerd. En deze wet betreft alleen de kinderarbeid. Volgens deze wet wordt de arbeid van kinderen tussen 8 en 12 jaar vastgesteld op 8 uur, tussen 12 en 16 jaar op 12 uur, enzovoort, waarbij nog vele uitzonderingen bestonden, volgens welke zelfs nachtarbeid van 8-jarige kinderen

mogelijk was. Controle op en uitvoering van de wet werd in een land, waar iedere muis door de politieautoriteiten wordt geadministreerd, overgelaten aan de goede wil van j de *amis de commerce*. Pas sinds 1853 is er één departement (*Département du Nord*) met een bezoldigde rijksinspecteur. Niet minder typerend voor de ontwikkeling van de Franse samenleving in het algemeen is het dat de wet van Louis-Philippe tot de revolutie van 1848 uniek was temidden van de allesomvattende Franse wettenfabriek.

[134] *Reports of Inspectors of Factories, April 30, 1860*, p. 50.

[135] ‘Legislation is equally necessary for the prevention of death, in any form in which it can be prematurely inflicted, and certainly this must be viewed as a most cruel mode of inflicting it.’

[136] *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1849*, p. 6.

[137] *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1848*, p. 98.

[138] Overigens gebruikt Leonhard Horner de uitdrukking *nefarious practices* in officiële verslagen. Zie: *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1859*, p. 7.

[139] *Reports of Inspectors of Factories, September 30, 1844*, p. 15.

[140] De wet staat toe kinderen 10 uur te laten werken, mits zij niet iedere dag, maar om de andere dag werken. In het algemeen werd van deze bepaling geen gebruik gemaakt.

[141] ‘Aangezien een vermindering van het aantal arbeidsuren er toe zou leiden dat een groter aantal kinderen in dienst zou worden genomen, meende men dat het extra-aanbod van kinderen in de leeftijd van 8 tot 9 jaar in de toegenomen vraag zou voorzien.’ *T.a.p.*, p. 13.

[142] *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1848*, p. 16.

[143] ‘Ik kwam tot de ontdekking dat men van het loon van lieden, die wekelijks 10s. ontvingen, 1s. aftrok wegens de algemene loonsverlaging van 10 % en nog eens 1s.6d. wegens de verkorting van de arbeidstijd; in totaal dus 2s. 6d. En desondanks hield de meerderheid vast aan de 10-urenwet.’ *T.a.p.*

[144] “‘Toen ik het verzoekschrift ondertekende, verklaarde ik tegelijkertijd dat ik daarmee iets verkeerd deed.” “Waarom hebt u dan getekend?” “Omdat ze mij, als ik weigerde, op straat zouden hebben gezet.” De verzoeker voelde zich inderdaad “onderdrukt”, maar niet bepaald door de fabriekswet.’ *T.a.p.*, p. 102.

[145] *T.a.p.*, p. 17. In het district van de heer Horner werden op deze wijze 10.270 volwassen mannelijke arbeiders in 181 fabrieken ondervraagd. Men vindt hun verklaringen in de appendix van het fabrieksrapport voor de halfjaarlijkse periode eindigende oktober 1848. Deze getuigenverhoren bieden ook in ander opzicht waardevol materiaal.

[146] *T.a.p.* Zie voor de door Leonhard Horner zelf bijeengebrachte getuigenverklaringen de nummers 69, 70, 71, 72, 92 en 93 en voor de door onderinspecteur A. bijeengebrachte verklaringen de nummers 51, 52, 58, 59, 62, en 70 van de ‘Appendix’. Een van de fabrikanten schonk zelfs klare wijn; zie nr. 14 na nr. 265, *t.a.p.*

[147] *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1848*, pp. 133-134.

[148] *Reports of Inspectors of Factories, April 30, 1848*, p. 47.

[149] *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1848*, p. 130.

[150] *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1848*, p. 142.

[151] *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1850*, pp. 5-6.

[152] Het wezen van het kapitaal blijft hetzelfde, zowel in zijn ontwikkelde als in zijn onontwikkelde vorm. In het wetboek, dat door het optreden van de slavenhouders vlak voor het uitbreken van de Amerikaanse Burgeroorlog aan het gebied Nieuw-Mexico werd opgedrongen, lezen we: de arbeider is, voor zover de kapitalist zijn arbeidskracht gekocht heeft, ‘zijn (de kapitalist) geld’. Dezelfde zienswijze komen we bij de Romeinse patriciër tegen. Het geld, dat zij de plebejische schuldenaar hadden voorgeschoten, was via de bestaansmiddelen omgezet in bloed en vlees van de schuldenaar. Dit ‘bloed en vlees’ was dus ‘hun geld’. Vandaar de Wet van de Tien Tafelen in de geest van Shylock. De veronderstelling

van Linguet, dat de patricische schuldeisers aan de overzijde van de Tiber feestmaaltijden van gekookt vlees van de schuldenaars aanrichtten, laten we maar in het midden, evenals de hypothese van Daumer over het christelijke avondmaal.

[153] *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1848*, p. 133.

[154] Onder andere de filantroop Ashworth in zijn weerzinwekkende, kwakerachtige brief aan Leonhard Horner. Zie *Reports of Inspectors of Factories, April 30, 1849*, p. 4.

[155] *T.a.p.*, p. 134.

[156] *T.a.p.*, p. 140.

[157] Deze *county magistrates* — de *great unpaid* (grote niet-bezoldigden), zoals W. Cobbett hen noemde — zijn een soort onbezoldigde vrederechters, welke functie werd vervuld door de notabelen van de graafschappen. Zij vormden inderdaad de patrimoniale rechtbanken der heersende klasse.

[158] *Reports of Inspectors of Factories, April 30, 1849*, pp. 21-22. Zie voor andere, overeenkomstige voorbeelden *ibid*, pp. 4, 5.

[159] Volgens de wetten 1 en 2 William IV, hoofdstuk 29, § 10, bekend als de fabriekswet van Sir John Hobhouse, was het verboden dat een eigenaar van een katoenspinnerij of van een weverij of de vader, de zoon of de broer van een dergelijke eigenaar als vrederechter optrad in kwesties aangaande de fabriekswet.

[160] *Reports of Inspectors of Factories, April 30, 1849*, [p. 22].

[161] *Reports of Inspectors of Factories, April 30, 1849*, p. 5.

[162] *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1849*, p. 6.

[163] *Reports of Inspectors of Factories, April 30, 1849*, p. 21.

[164] *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1848*, p. 95.

[165] Zie: *Reports of Inspectors of Factories, April 30, 1849*, p. 6 en de uitvoerige uiteenzettingen over het *shifting system* door de fabrieksinspecteurs Howell en Saunders in *Reports of Inspectors of Factories, October 31st, 1848*. Zie ook het verzoekschrift tegen het *shift system*, dat in de lente van 1849 door de geestelijken van Ashton en omgeving aan de koningin werd gezonden.

[166] Vergelijk bijvoorbeeld *The Factory Question and the Ten Hours Bill* van R. H. Greg (1837).

[167] F. Engels, *Die englische Zehnstundenbill* (in de door mij geredigeerde *Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue*, nummer van april 1850, p. 13.) Ditzelfde ‘hoge’ gerechtshof ontdekte tijdens de Amerikaanse Burgeroorlog eveneens een zinswending, waardoor de wet tegen de uitrusting van piratenschepen in haar tegendeel werd veranderd.

[168] *Reports of Inspectors of Factories, April 30, 1850*.

[169] ‘s Winters mocht dit vervangen worden door het tijdsverloop tussen 7 uur ‘s ochtends en 7 uur ‘s avonds.

[170] ‘De huidige wet (1850) was een compromis, waarbij de werklieden afzagen van de voordelen van de 10-urenwet in ruil voor het voordeel van een uniforme periode van aanvang en einde van de arbeid van hen, wier arbeidstijd beperkt is.’ *Reports of Inspectors of Factories, April 30, 1852*, p. 14.

[171] *Reports of Inspectors of Factories, September 30, 1844*, p. 13.

[172] *T.a.p.*

[173] ‘The delicate texture of fabric in which they were employed requiring a lightness of touch, only to be acquired by their early introduction to these factories.’ *T.a.p.*, p. 20.

[174] *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1861*, p. 26.

[175] *T.a.p.*, p. 27. In het algemeen is de lichamelijke toestand van de door de fabriekswet beschermde arbeidersbevolking sterk vooruitgegaan. Alle medische getuigen zijn het daarover eens en mijn persoonlijke waarnemingen op verschillende tijdstippen hebben mij hiervan overtuigd.’ Desondanks, en afgezien nog van het zeer hoge sterftcijfer van kinderen in hun

eerste levensjaren, tonen de officiële rapporten van dr. Greenhow de ongunstige gezondheidstoestand in de fabrieksdistricten aan, wanneer men deze vergelijkt met de 'landbouwgebieden met normale gezondheid'. Ten bewijze hiervan onder andere de volgende tabel uit zijn rapport van 1861:

Percentage van de in de manufactuur werkzame volwassen mannen	Sterfte ten gevolge van longziekten per 100.000 mannen	Naam van het district	Sterfte ten gevolge van longziekten per 100.000 vrouwen	Percentage van de in de manufactuur werkzame volwassen vrouwen	Aard van de vrouwelijke bezigheid
14,9	598	Wigan	644	18,0	katoen
42,6	708	Blackburn	734	34,9	katoen
37,3	547	Halifax	564	20,4	kamgaren
41,9	611	Bradford	603	30,0	kamgaren
31,0	691	Macclesfield	804	26,0	zijde
14,9	588	Leek	705	17,9	zijde
36,6	721	Stoke-upon-Trent	665	19,3	aardewerk
30,4	726	Woolstanton	727	13,9	aardewerk
	305	Acht gezonde landbouwgebieden	340		

[176] Iedereen weet met hoeveel tegenzin de Engelse 'vrijhandelaars' afstand deden van de beschermende rechten voor de zijdemanufactuur. In de plaats van bescherming tegen de Franse invoer dient nu het gebrek aan bescherming van de Engelse fabriekskinderen.

[177] *Reports of Inspectors of Factories, April 30, 1853*, p. 31.

[178] Gedurende de jaren 1859 en 1860, jaren van grote voorspoed in de Engelse katoenindustrie, probeerden enkele fabrikanten met het lokaas van hogere arbeidslonen voor extra arbeidstijd de volwassen mannelijke spinners en dergelijke over te halen tot verlenging van de arbeidsdag. De *handmule spinners* en de *self-actor minders* maakten aan dit experiment een einde met een memorandum aan hun patroons, waarin we onder meer kunnen lezen: 'Eerlijk gezegd is ons leven ons een last en zolang we bijna twee dagen per week (20 uur) langer dan de andere arbeiders aan de fabriek geketend zijn, voelen we ons de heloten van het land en verwijten we onszelf een stelsel te bestendigen, dat ons en onze nakomelingen fysiek en moreel schade berokkent... Daarom delen wij u beleefd mee dat we, vanaf Nieuwjaarsdag, geen minuut langer dan 60 uur per week, van 6 uur tot 6 uur, met aftrek van de wettelijk vastgestelde onderbrekingen, zullen werken.' *Reports of Inspectors of Factories, April 30, 1860*, p. 30.

[179] Zie voor de mogelijkheden tot ontduiking van deze wet, welke in de bewoordingen der bepalingen lagen opgesloten, het parlementaire rapport *Factory Regulations Act* (6 augustus 1859) en daarin Leonhard Horners *Suggestions for Amending the Factory Act to enable the Inspectors to prevent illegal Working, now become very Prevalent*.

[180] 'Kinderen van 8 jaar en ouder zijn in mijn district gedurende het laatste halfjaar inderdaad van 6 uur 's morgens tot 9 uur 's avonds afgejakkerd.' *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1857*, p. 39.

[181] 'Men erkent dat de *Printworks Act* een mislukking is, zowel wat betreft haar opvoedkundige als haar beschermende voorzieningen.' *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1862*, p. 52.

[182] Bijvoorbeeld E. Potter in een brief aan de *Times* van 24 maart 1863.

De *Times* herinnerde hem aan de rebellie van de fabrikanten tegen de 10-urenwet.

[183] Bijvoorbeeld de heer W. Newmarch, medewerker aan en uitgever van Tooke's *History of Prices*. Is het een wetenschappelijke vooruitgang concessies te doen aan de openbare mening?

[184] De in 1860 afgekondigde wet voor blekerijen en ververijen bepaalt dat de arbeidsdag vanaf 1 augustus 1861 voorlopig zal worden teruggebracht tot 12 uur en vanaf 1 augustus 1862 definitief tot 10 uur, dat wil zeggen 10^{1/2} uur voor de werkdagen en 7^{1/2} uur voor de zaterdag. Toen echter het kwade jaar 1862 aanbrak werd de oude klucht herhaald. De heren fabrikanten verzochten het Parlement nog voor een enkel jaar de 12-urige arbeid voor jongere personen en vrouwen toe te staan... 'Gezien de huidige bedrijvigheid (in de periode van de katoencrisis -M.) zou het voor de arbeiders een groot voordeel betekenen, indien men hen toestond dagelijks 12 uur te werken en zoveel mogelijk arbeidsloon te ontvangen... Men was er reeds in geslaagd een wetsontwerp in deze geest bij het Lagerhuis in te dienen. De agitatie van de arbeiders uit de Schotse blekerijen leidde er toe dat het ontwerp werd ingetrokken.' *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1862*, pp. 14-15. Na te zijn verdagen door de arbeiders zelf, uit wier naam men beweerde te spreken, ontdekte het kapitaal met behulp van een juridische bril dat de wet van 1860 — zoals alle wetgeving over de 'bescherming van de arbeid' in onduidelijke termen gesteld — een uitvlucht bevatte om de *calenderers* (kalanderaars) en *finishers* (afwerkers) van de werking van deze wet te kunnen uitsluiten. De Engelse rechtspraak, altijd een trouwe dienaar van het kapitaal, sanctioneerde in het *Court of Common Pleas* deze rechtsverdraaiing. 'Het heeft geleid tot grote ontevredenheid onder de arbeiders en het is zeer te betreuren dat het duidelijke doel van de wetgeving onder het voorwendsel van een gebrekkige omschrijving kan worden omzeild.' *T.a.p.*, p. 18.

[185] De 'blekers in de open lucht' hadden zich aan de wet van 1860 inzake de 'blekerij' onttrokken door de leugen dat zij 's nachts geen vrouwen lieten werken. De fabrieksinspecteurs ontdekten de leugen en tegelijkertijd werd het Parlement door verzoekschriften van arbeiders beroofd van de naar weiden geurende ideeën over de 'blekerij in de open lucht'. In deze luchtblekerijen maakt men gebruik van droogkamers met een temperatuur van 90° tot 100° Fahrenheit, waarin voornamelijk meisjes werken. Voor het zich af en toe verwijderen uit deze droogkamers gebruikt men de technische term *cooling* (afkoeling). 'Vijftien meisjes in de droogkamers. Een hitte van 80° tot 90° voor linnen, van 100° en meer voor batist. In een kleine kamer van ongeveer 10 vierkante voet met in het midden een gesloten kachel strijken 12 meisjes (de batist, enzovoort) en pakken in. De meisjes staan om de kachel, die een vreselijke gloed uitstraalt en die de stukken batist snel droogt voor de strijksters. Het aantal arbeidsuren van deze werkkrachten is onbepaald. Wanneer het druk is werken zij vele dagen achtereenvolgend tot 9 of 12 uur 's avonds.' *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1862*, p. 56. Een arts verklaart: 'Voor het afkoelen zijn geen bepaalde uren toegestaan, maar wanneer de temperatuur niet langer te verdragen is of wanneer de handen van de arbeidsters vuil worden van het zweet, mogen zij een paar minuten naar buiten gaan... Mijn ervaring bij de behandeling van de ziekten van deze arbeidsters verplicht mij te constateren, dat hun gezondheidstoestand ver beneden die van de katoenspinsters staat (en het kapitaal had hen in de verzoekschriften aan het Parlement afgeschilderd als de zo gezonde creaturen van de schilderijen van Rubens! -M.). De bij hen meest voorkomende ziekten zijn tering, bronchitis, uterusziekten, hystericie in de afschuwelijkste vorm en reumatiek. Naar mijn mening ontstaan al deze ziekten direct of indirect door de oververhitte lucht in de werkruimte en door gebrek aan voldoende goede kleding om zich in de winter bij het naar huis gaan tegen de koude en vochtige lucht te beschermen.' *T.a.p.*, pp. 56-57. Over de wet van 1863, die de joviale 'blekers in de open lucht' toen werd afgedwongen, merken de fabrieksinspecteurs op: 'Deze wet heeft niet slechts gefaald de arbeiders de bescherming te geven welke zij schijnt te geven... maar is zodanig geformuleerd, dat deze bescherming pas begint wanneer men kinderen en vrouwen na acht

uur 's avonds op arbeid betraapt en zelfs dan is de voorgeschreven methode van bewijsvoering zodanig met clausules omschreven, dat er nauwelijks bestraffing kan volgen.' *T.a.p.*, p. 52. 'Als een wet met humane en opvoedkundige doeleinden is zij totaal mislukt. Men kan het toch nauwelijks humaan noemen vrouwen en kinderen toe te staan — of, wat op hetzelfde neerkomt, hen te dwingen — dagelijks 14 uur, met of zonder maaltijd al naar het uitkomt, of misschien nog langer te werken zonder beperkingen wat betreft de leeftijd, zonder onderscheid van geslacht en zonder rekening te houden met de maatschappelijke gewoontes van de gezinnen in de streek, waar deze blekerijen zijn gelegen.' *Reports of Inspectors of Factories, April 30, 1863*, p. 40.

[185a] Noot bij de tweede druk. — Sinds 1866, toen ik dit stuk schreef, is weer een nieuwe reactie ingetreden.

[186] 'Het gedrag van elk van deze klassen (kapitalisten en arbeiders) was het resultaat van de situatie, waarin zij onderling tegenover elkaar waren komen te staan.' *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1848*, p. 113.

[187] 'De bedrijven, die aan de beperking onderworpen waren, hielden zich bezig met het vervaardigen van geweven stoffen met behulp van stoom- of waterkracht. Er waren twee voorwaarden waaraan een bedrijf moest voldoen om aan toezicht onderworpen te zijn, namelijk het gebruik van stoom- of waterkracht en het vervaardigen van bepaalde, gespecificeerde vezels.' *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1864*, p. 8.

[188] De laatste rapporten van de *Children's Employment Commission* geven zeer uitvoerige gegevens over de toestanden in deze zogenaamde huisindustrie.

[189] 'De wetten van de laatste zitting (1864)... hebben betrekking op een verscheidenheid van bedrijven met zeer uiteenlopende werkwijzen en het gebruik van mechanische kracht om machines in beweging te houden vormt niet langer één van de elementen, welke vroeger noodzakelijk waren om onder het juridische begrip fabriek te vallen.' *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1864*, p. 8.

[190] In België, het paradijs van het continentaal liberalisme, vinden we dan ook geen spoor van deze beweging. Zelfs in de kolen- en metaalmijnen worden arbeiders van beide geslachten en van iedere leeftijd met volledige 'vrijheid' voor iedere tijdsduur en in elk deel van dag en nacht verbruikt. Op iedere 1.000 in deze mijnen werkzame personen vinden we 738 mannen, 88 vrouwen, 135 jongens en 44 meisjes onder de 16 jaar; in de hoogovens en dergelijke komen op iedere 1.000: 668 mannen 149 vrouwen, 98 jongens en 85 meisjes onder de 16 jaar voor. Daarbij komt nog een laag arbeidsloon voor een enorme uitbuiting van rijpe en onrijpe arbeidskrachten, per dag gemiddeld 2s.8d. voor mannen, 1s.8d. voor vrouwen, 1s. 2¹/₂d. voor jongens. België heeft dan ook, vergeleken met 1850, in 1863 de uitvoer van kolen zowel wat betreft de hoeveelheid als de waarde vrijwel verdubbeld.

[191] Toen Robert Owen vlak na het eerste decennium van deze eeuw de noodzaak van een beperking van de arbeidsdag niet alleen theoretisch verdedigde, maar in zijn fabriek in New Lanark ook werkelijk de 10-urendag invoerde, werd dit belachelijk gemaakt als een communistische utopie, evenals dat gebeurde met zijn 'combinatie van productieve arbeid en opvoeding van kinderen' en met de door hem gestichte arbeiderscoöperaties. Vandaag is de eerste utopie de fabriekswet geworden, wordt de tweede officieel in iedere *Factory Act* genoemd en dient de derde als dekmantel voor reactionaire oplichterij.

[192] *Ure, Philosophie des manufactures*, Paris, 1836 (Franse vertaling), deel II, pp. 39, 40, 67, 77, enzovoort.

[193] In het verslag van het Internationaal Statistisch Congres (Parijs, 1855) lezen we onder meer: 'De Franse wet, die de duur van de dagelijkse arbeid in fabrieken en werkplaatsen beperkt tot 12 uur, schrijft niet voor dat deze arbeid binnen een bepaalde, vastgestelde periode moet worden verricht, aangezien alleen voor kinderarbeid de periode van 5 uur 's ochtends tot 9 uur 's avonds is voorgeschreven. Daarom maakt een deel van de fabrikanten gebruik van het

recht — dat hen door dit noodlottig zwijgen wordt toegekend — om dag in dag uit, misschien uitgezonderd de zondag, zonder onderbrekingen te laten werken. Daartoe gebruiken zij twee verschillende ploegen arbeiders die geen van beide meer dan 12 uur in de werkplaats doorbrengen en desondanks gaat het werk in het bedrijf dag en nacht door. Aan de wet is voldaan, maar ook aan de eisen der menselijkheid?’ Behalve op de ‘verderfelijke invloed van nachtarbeid op het menselijk organisme’ wordt ook nadruk gelegd op ‘de fatale invloed van het des nachts laten samenwerken van lieden van beiderlei kunne in dezelfde, slecht verlichte werkplaatsen’.

[194] ‘In mijn district bijvoorbeeld is dezelfde fabrikant in hetzelfde fabrieksgebouw bleker en verver volgens de *Bleaching and Dyeing Works Act*, drukker volgens de *Printworks Act* en finisher (afwerker) volgens de *Factory Act...*’ Verslag van de heer Baker in *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1861*, p. 20. Na de verschillende voorzieningen van deze wetten en de daaruit voortvloeiende complicaties te hebben opgesomd, schrijft de heer Baker: ‘Het is duidelijk hoe moeilijk het is de toepassing van deze wetten te waarborgen wanneer de fabriekseigenaar de wet wil omzeilen.’ De heren advocaten kunnen echter rekenen op voldoende processen.

[195] Zo durven nu de fabrieksinspecteurs eindelijk te verklaren: ‘Deze bezwaren (van het kapitaal tegen de wettelijke beperking van de arbeidstijd -M.) moeten wijken voor het grote principe van de rechten van de arbeid... Er is een tijdstip, waarop het recht van de meester op de arbeid van de werkmans ophoudt en waarop diens tijd zijn eigen tijd wordt, zelfs als er geen sprake is van uitputting.’ *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1862*, p. 54.

[196] ‘Wij, de arbeiders van Dunkirk, verklaren dat de hoeveelheid arbeidstijd, welke onder het huidige systeem wordt geëist, te groot is en aan de arbeider geen tijd laat voor rust en ontwikkeling, hem veeleer in een staat van knechtschap brengt, welke maar weinig beter is dan de slavernij (*a condition of servitude but little better than slavery*). Derhalve besluiten wij: dat 8 uren voldoende zijn voor een arbeidsdag en door de wet als voldoende dienen te worden erkend; dat wij de pers, die machtige hefboom, te hulp roepen... en dat wij allen, die deze hulp weigeren, zullen beschouwen als vijanden van de arbeidshervormingen en van de arbeidersrechten.’ *Resolution of the Workingmen of Dunkirk*, New York, 1866.

[197] *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1848*, p. 112.

[198] ‘Deze handelingen (de manoeuvres van het kapitaal, onder andere in de jaren 1848-50 - M.) hebben trouwens het onweerlegbare bewijs geleverd van de onjuistheid van de zo vaak herhaalde bewering dat de arbeiders geen bescherming nodig hebben, maar kunnen worden beschouwd als personen, die vrij zijn in de beschikking over de enige eigendom welke zij bezitten: de arbeid hunner handen en het zweet huns aanschijns.’ *Reports of Inspectors of Factories, April 30, 1850*, p. 45. ‘Vrije arbeid, als we het zo mogen noemen, heeft zelfs in een vrij land de sterke arm van de wet nodig om te worden beschermd.’ *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1864*, p. 34. ‘Toe te staan, hetgeen neerkomt op dwingen... 14 uur per dag te werken met of zonder maaltijden enzovoort.’ *Reports of Inspectors of Factories, April 30, 1863*, p. 40.

[199] Friedrich Engels, *Die englische Zehnstundenbill*, p. 5.

[200] De 10-urenwet heeft in alle industrietakken, waarvoor zij van kracht was, ‘de arbeiders gered van een totale degeneratie en heeft hun lichamelijke toestand beschermd’. *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1859*, p. 47. ‘Het kapitaal (in de fabrieken -M.) kan nooit langer dan een bepaalde tijd de machines draaiende houden zonder de betrokken arbeiders lichamelijk en zedelijk schade te berokkenen; en de arbeiders verkeren niet in een positie om zichzelf te beschermen.’ *T.a.p.*, p. 8.

[201] ‘Een nog grotere weldaad is het dat eindelijk het onderscheid duidelijk werd tussen de tijd van de arbeider en de tijd van de patroon. De arbeider weet nu wanneer de door hem verkochte tijd eindigt en zijn eigen tijd aanvangt en door de zekerheid hierover is hij in staat

van tevoren zijn eigen tijd voor zijn eigen doeleinden in te delen.' *T.a.p.*, p. 52. 'Door hen over hun eigen tijd te laten beschikken, hebben de fabriekswetten hun een geestkracht gegeven, waardoor zij mogelijkerwijs kunnen gaan beschikken over politieke macht.' *T.a.p.*, p. 47. Met ingehouden spot en in zeer voorzichtige bewoordingen gesteld wijzen de fabrieksinspecteurs er op, dat de huidige 10-urenwet ook de kapitalist in zekere zin bevrijdt van zijn natuurlijke bruutheid als loutere belichaming van het kapitaal en hem tijd heeft gegeven voor een zekere 'ontwikkeling'. Voordien 'had de patroon slechts tijd voor geld, de knecht slechts voor arbeid'. *T.a.p.*, p. 48.

Meerwaardevoet en hoeveelheid meerwaarde

Ook in dit hoofdstuk zullen we, evenals we hierboven hebben gedaan, de waarde van de arbeidskracht, dus het deel van de arbeidsdag dat nodig is voor de reproductie of instandhouding van de arbeidskracht, beschouwen als een gegeven, constante grootheid.

Uitgaande van deze veronderstelling is mét de meerwaardevoet tevens de hoeveelheid meerwaarde gegeven, die de enkele arbeider in een bepaald tijdsverloop de kapitalist levert. Wanneer bijvoorbeeld de noodzakelijke arbeid dagelijks 6 uur bedraagt, uitgedrukt in een hoeveelheid goud van 3s. = 1 daalder, dan is 1 daalder de dagwaarde van een arbeidskracht of van de bij de aankoop van een arbeidskracht voorgeschoten kapitaalwaarde. Is verder de meerwaardevoet 100 %, dan produceert dit variabel kapitaal van 1 daalder een hoeveelheid meerwaarde van 1 daalder, anders gezegd: de arbeider levert dan dagelijks een hoeveelheid meerarbeid van 6 uur.

Het variabele kapitaal is echter de gelduitdrukking van de totale waarde van alle arbeidskrachten, welke de kapitalist gelijktijdig gebruikt. Zijn waarde is dus gelijk aan de gemiddelde waarde van een arbeidskracht, vermenigvuldigd met het aantal gebruikte arbeidskrachten. Bij een gegeven waarde van de arbeidskracht is dus de grootte van het variabel kapitaal recht evenredig met het aantal gelijktijdig gebruikte arbeidskrachten. Bedraagt de dagwaarde van een arbeidskracht 1 daalder, dan moet dus een kapitaal van 100 daalders worden voorgeschoten om dagelijks 100, een kapitaal van n daalders om dagelijks n arbeidskrachten uit te buiten.

En op dezelfde wijze: Wanneer een variabel kapitaal van 1 daalder — de dagwaarde van een arbeidskracht — een dagelijkse meerwaarde produceert van 1 daalder, produceert een variabel kapitaal van 100 daalders een dagelijkse meerwaarde van 100 en een variabel kapitaal van n daalders een dagelijkse meerwaarde van $n \times 1$ daalders. De hoeveelheid geproduceerde meerwaarde is dus gelijk aan de meerwaarde die de arbeidsdag van een enkele arbeider levert, vermenigvuldigd met het aantal gebruikte arbeiders. Aangezien verder echter de hoeveelheid meerwaarde, welke door de enkele arbeider wordt geproduceerd, bij een gegeven waarde van de arbeidskracht bepaald wordt door de meerwaardevoet, volgt hieruit deze eerste wet: de hoeveelheid geproduceerde meerwaarde is gelijk aan de grootte van het voorgeschoten variabele kapitaal, vermenigvuldigd met de meerwaardevoet en deze hoeveelheid wordt dus bepaald door de samengestelde verhouding tussen het aantal door dezelfde kapitalist gelijktijdig uitgebuite arbeidskrachten en de uitbuitingsgraad van de enkele arbeidskracht.

Wanneer we de hoeveelheid meerwaarde M noemen, de door de enkele arbeider gemiddeld per dag geleverde meerwaarde m , het bij de aankoop van de enkele arbeidskracht dagelijks voorgeschoten variabele kapitaal v , het totale variabele kapitaal V , de waarde van een gemiddelde arbeidskracht k , de uitbuitingsgraad van de gemiddelde arbeidskracht

$$a' = \left(\frac{\text{meerarbeid}}{\text{kapitaal}} \right)$$

a noodzakelijke
arbeid

en het aantal gebruikte arbeiders n , dan krijgen we:

$$M = \frac{m/v \times V}{k \times a' / a \times n}$$

Hierbij gaan we steeds uit van de veronderstelling dat niet alleen de waarde van een gemiddelde arbeidskracht constant is, maar ook dat de door een kapitalist gebruikte arbeiders gemiddelde arbeiders zijn. Er zijn uitzonderingsgevallen, waarin de geproduceerde meerwaarde niet evenredig toeneemt met het aantal uitgebuite arbeiders, maar dan blijft ook de waarde van de arbeidskracht niet constant.

Voor de productie van een bepaalde hoeveelheid meerwaarde kan dus een vermindering van de ene factor worden opgevangen door een vermeerdering van de andere. Wordt het variabele kapitaal kleiner en wordt tegelijkertijd de meerwaardevoet in dezelfde verhouding groter, dan ondergaat de hoeveelheid geproduceerde meerwaarde geen verandering. Indien de kapitalist, uitgaande van de hierboven genoemde veronderstellingen, 100 daalders voorschiet om dagelijks 100 arbeiders uit te buiten en indien de meerwaardevoet 50 % zou zijn, dan levert dit variabel kapitaal van 100 daalders een meerwaarde van 50 daalders of van 100×3 arbeidsuren. Zou de meerwaardevoet worden verdubbeld (dat wil zeggen dat de arbeidsdag in plaats van 6 tot 9 uur zou worden verlengd van 6 tot 12 uur), dan levert het gehalveerde variabel kapitaal van 50 daalders eveneens een meerwaarde van 50 daalders of van 50×6 arbeidsuren. Een vermindering van het variabele kapitaal kan dus worden gecompenseerd door een proportionele vergroting van de uitbuitingsgraad der arbeidskracht, dus de vermindering van het aantal gebruikte arbeiders door een proportionele verlenging van de arbeidsdag. Binnen zekere grenzen wordt de door het kapitaal uit te buiten toevoer van arbeid dus onafhankelijk van de toevoer van arbeiders. [202] Omgekeerd zal een verlaging van de meerwaardevoet geen wijziging brengen in de hoeveelheid geproduceerde meerwaarde, indien de grootte van het variabele kapitaal of het aantal gebruikte arbeiders proportioneel toeneemt.

Toch bestaan voor de vervanging van het aantal arbeiders of grootte van het variabele kapitaal door een verhoging van de meerwaardevoet of verlenging van de arbeidsdag onoverkomelijke grenzen. Wat ook de waarde van de arbeidskracht is, onverschillig of de voor de instandhouding van de arbeider noodzakelijke arbeidstijd 2 of 10 uur bedraagt, de totale waarde die een arbeider dag in dag uit kan voortbrengen is altijd kleiner dan de waarde, waarin 24 arbeidsuren zijn belichaamd, kleiner dan 12s. of 4 daalders indien deze de gelduitdrukking zijn van de 24 belichaamde arbeidsuren. Uitgaande van de hierboven genoemde veronderstellingen (volgens welke dagelijks 6 arbeidsuren nodig zijn om de arbeidskracht zelf te reproduceren of de bij haar aankoop voorgeschoten kapitaalwaarde te vervangen) produceert een variabel kapitaal van 500 daalders, dat 500 arbeiders met een meerwaardevoet van 100 % — dat wil zeggen met een arbeidsdag van 12 uur — gebruikt, dagelijks een meerwaarde van 500 daalders of van 6×500 arbeidsuren. Een kapitaal van 100 daalders, dat dagelijks 100 arbeiders gebruikt met een meerwaardevoet van 200 % — dat wil zeggen met een arbeidsdag van 18 uur — produceert slechts een hoeveelheid meerwaarde van 200 daalders of van 12×100 arbeidsuren. Zijn totaal waardeproduct, equivalent van het voorgeschoten variabel kapitaal plus de meerwaarde, kan dag in dag uit nooit de som van 400 daalders of 24×100 arbeidsuren bereiken. De absolute grens van de gemiddelde arbeidsdag, welke van nature altijd kleiner is dan 24 uur, vormt een absolute grens voor het vervangen van een vermindering van het variabel kapitaal door een vergroting van de meerwaardevoet of van

een vermindering van het aantal uitgebuite arbeiders door een vergroting van de uitbuitingsgraad der arbeidskracht. Deze voor de hand liggende tweede wet is belangrijk voor de verklaring van een aantal verschijnselen, welke voortvloeien uit de door ons nog te ontwikkelen tendentie van het kapitaal om het aantal gebruikte arbeiders of het variabele, in arbeidskracht omgezette bestanddeel altijd zo laag mogelijk te houden, hetgeen strijdig is met een andere tendentie van het kapitaal, namelijk om de grootst mogelijke hoeveelheid meerwaarde te produceren. Wanneer, omgekeerd, de hoeveelheid verbruikte arbeidskracht of de grootte van het variabele kapitaal toeneemt, maar niet evenredig met de daling van de meerwaardevoet, wordt de hoeveelheid voortgebrachte meerwaarde kleiner.

Een derde wet kan worden afgeleid uit de bepaling van de hoeveelheid geproduceerde meerwaarde door de twee factoren, meerwaardevoet en omvang van het voorgeschoten variabele kapitaal. Zijn meerwaardevoet of uitbuitingsgraad der arbeidskracht en waarde der arbeidskracht of lengte van de noodzakelijke arbeidstijd gegeven, dan spreekt het vanzelf dat: hoe groter het variabele kapitaal is, des te groter is de hoeveelheid geproduceerde waarde en meerwaarde. Wanneer de grens van de arbeidsdag en ook de grens van het noodzakelijke bestanddeel van de arbeidsdag gegeven zijn, dan is de hoeveelheid waarde en meerwaarde, die de enkele kapitalist produceert, kennelijk uitsluitend afhankelijk van de hoeveelheid arbeid die hij in beweging zet. Deze laatste hoeveelheid is onder de gegeven veronderstellingen afhankelijk van de hoeveelheid arbeidskracht of het aantal arbeiders, die hij uitbuit en dit aantal wordt op zijn beurt weer bepaald door de grootte van het door hem voorgeschoten variabele kapitaal. Bij een gegeven meerwaardevoet en een gegeven waarde van de arbeidskracht verhouden de hoeveelheden geproduceerde meerwaarde zich derhalve recht evenredig met de hoeveelheid van het voorgeschoten variabele kapitaal. We weten echter dat de kapitalist zijn kapitaal in twee delen splitst. Het ene deel besteedt hij aan productiemiddelen; dit is het constante deel van zijn kapitaal. Het andere deel zet hij om in levende arbeidskracht; dit deel is zijn variabel kapitaal. Op basis van dezelfde productiewijze wordt in verschillende productietakken het kapitaal op verschillende manieren verdeeld in een constant en een variabel bestanddeel. Binnen dezelfde productietak verandert deze verhouding bij een wijziging in de technische grondslagen en in de maatschappelijke combinatie van de productieprocessen. Maar hoe een bepaald kapitaal ook gesplitst wordt in een constant en in een variabel bestanddeel, of het laatste zich tot het eerste verhoudt als 1: 2 of als 1: 10 of als 1: x, de zo-even opgestelde wet wordt er niet door aangetast, aangezien we bij een reeds hierboven gegeven analyse gezien hebben dat de waarde van het constante kapitaal weliswaar in de productenwaarde weer te voorschijn komt, maar geen deel gaat uitmaken van het nieuw gevormde waardeproduct. Men heeft natuurlijk meer grondstoffen, spinnewielen enzovoort nodig om 1000 dan om 100 spinners aan het werk te zetten. De waarde van deze additionele productiemiddelen kan echter toenemen, dalen of ongewijzigd blijven, groot zijn of klein, zij heeft geen enkele invloed op het proces van meerwaardeworming van de arbeidskrachten, die door die productiemiddelen in beweging worden gezet. De hierboven ontwikkelde wet luidt dus als volgt: de door verschillende kapitalen geproduceerde hoeveelheden waarde en meerwaarde verhouden zich bij een gegeven waarde der arbeidskracht en bij een gelijke uitbuitingsgraad der arbeidskracht recht evenredig met de hoeveelheden van de variabele bestanddelen van die kapitalen, dat wil zeggen recht evenredig met hun in levende arbeidskracht omgezette bestanddelen.

Deze wet is kennelijk in strijd met alle op waarneming gebaseerde ervaringen. Uitgaande van de percentuele verdeling van het gebruikte totale kapitaal weet iedereen dat een katoenspinner, die betrekkelijk veel constant en weinig variabel kapitaal gebruikt, daarom nog geen kleinere winst of minder meerwaarde in de wacht sleept dan een bakker, die betrekkelijk veel variabel en weinig constant kapitaal in beweging zet. Voor de oplossing van deze schijnbare tegenspraak zijn nog vele middentermen nodig zoals men, uitgaande van de

elementaire algebra, vele middentermen nodig heeft om te begrijpen dat $\frac{0}{0}$ een reële grootheid kan voorstellen. Ofschoon de klassieke economen deze wet nooit hebben geformuleerd, houden zij er instinctmatig aan vast, omdat zij een noodzakelijk gevolg is van de waardewet in het algemeen. De klassieke economen trachtten door een gewelddadige abstractie te ontkomen aan de contradictie tussen de wet en de feiten. We zullen later zien [203] hoe de school van Ricardo over deze steen des aanstoots is gestruikeld. De vulgair-economen, die ‘werkelijk ook niets hebben geleerd’, pochen zoals overal ook hier op de schijn tegen de wet der verschijnselen. In tegenstelling tot Spinoza menen zij dat ‘de onwetendheid een voldoende reden is’.

De arbeid die door het totale kapitaal van een gemeenschap dag in dag uit in beweging wordt gezet, kan worden gezien als één enkele arbeidsdag. Wanneer er bijvoorbeeld een miljoen arbeiders zijn en de gemiddelde arbeidsdag van een arbeider 10 uur duurt, bestaat de maatschappelijke arbeidsdag uit 10 miljoen uren. Bij een gegeven lengte van deze arbeidsdag — onverschillig of de grenzen van die arbeidsdag fysiek dan wel maatschappelijk zijn bepaald — kan de hoeveelheid meerwaarde alleen worden vergroot door toeneming van het aantal arbeiders, dat wil zeggen van de arbeidersbevolking. De aanwas van de bevolking vormt hier de mathematische grens voor de productie van meerwaarde door het totale maatschappelijke kapitaal. Omgekeerd wordt bij een gegeven grootte van de bevolking deze grens gevormd door de mogelijke verlenging van de arbeidsdag. [204] We zullen in het volgende hoofdstuk zien dat deze wet alleen geldt voor de tot nu toe behandelde vorm van meerwaarde.

Uit bovenstaande beschouwing over de productie van meerwaarde blijkt dat niet iedere willekeurige geld- of waardesom in kapitaal kan worden omgezet; voordat deze omzetting kan plaatsvinden moet een bepaald minimum aan geld of ruilwaarde zich in handen bevinden van de enkele geld- of warenbezitter. Het minimum aan variabel kapitaal is de kostprijs van een enkele arbeidskracht, die het gehele jaar, dag in dag uit, wordt gebruikt voor het verwerven van meerwaarde. Zou deze arbeider in het bezit zijn van zijn eigen productiemiddelen en zou hij er tevreden mee zijn als arbeider te leven, dan zou hij kunnen volstaan met een arbeidstijd, welke noodzakelijk is voor de reproductie van zijn bestaansmiddelen. Laten we eens aannemen dat deze arbeidstijd 8 uur per dag bedraagt. Hij heeft dan ook slechts productiemiddelen voor 8 arbeidsuren nodig. De kapitalist daarentegen, die naast deze 8 uur bijvoorbeeld 4 uur meerarbeid laat verrichten, heeft een additionele som geld nodig voor de aanschaf van de additionele productiemiddelen. Volgens onze veronderstellingen moet hij echter al twee arbeiders in dienst nemen om van de dagelijks toegeëigende meerwaarde als een arbeider te kunnen leven, dat wil zeggen zijn noodzakelijke behoeften te kunnen bevredigen. In dat geval zou het loutere levensonderhoud het doel van de productie zijn en niet de vergroting van de rijkdom, terwijl juist het laatste bij de kapitalistische productie wordt verondersteld. Alleen al om slechts twee keer zo goed te leven als een gewone arbeider en de helft van de geproduceerde meerwaarde weer om te zetten in kapitaal, moet hij met het aantal arbeiders het minimum aan voorgeschoten kapitaal verachtvoudigen. Weliswaar kan hij zelf, evenals zijn arbeiders, direct in het productieproces de handen uit de mouwen steken, maar dan is hij ook slechts iemand tussen een kapitalist en een arbeider, een ‘kleine meester’. Op een zeker punt in de ontwikkeling van de kapitalistische productie is het noodzakelijk dat de kapitalist de gehele tijd, gedurende welke hij als kapitalist, dat wil zeggen als verpersoonlijkt kapitaal functioneert, kan gebruiken voor de toe-eigening van en dus controle over de arbeid van anderen en voor de verkoop van de producten van die arbeid. [205] In de middeleeuwen trachtte men met behulp van het gildewezen de omzetting van meesters in kapitalisten onder dwang te verhinderen door het aantal arbeiders, dat de enkele meester in dienst mocht hebben, te beperken tot een zeer laag maximum. De geld- of warenbezitter wordt dan pas een kapitalist, wanneer het voor de

productie voorgeschoten minimumbedrag ver boven dit maximum uit de middeleeuwen ligt. We vinden hier, even als in de natuurwetenschap, een bevestiging van de door Hegel in zijn *Logik* ontwikkelde wet, volgens welke zuiver kwantitatieve veranderingen op een bepaald punt omslaan in kwalitatieve verschillen.[205a]

De minimale hoeveelheid waarde, waarover de enkele geld- of warenbezitter moet beschikken wil hij zich tot een kapitalist ontwikkelen, varieert in de verschillende ontwikkelingsstadia van de kapitalistische productie en is in een gegeven ontwikkelingsstadium voor de verschillende productietakken van ongelijke grootte al naar gelang de bijzondere technische voorwaarden van de productietak in kwestie. In bepaalde productietakken wordt reeds bij het begin van de kapitalistische productie een minimum aan kapitaal geëist, over welk minimum nog geen enkel afzonderlijk individu beschikt. Dit leidt deels tot staatssubsidies aan particuliere personen (zoals in Frankrijk in de tijd van Colbert en tot op heden in vele Duitse staten), deels tot de oprichting van maatschappijen met een wettelijk vastgesteld monopolie van bedrijfsuitoefening in bepaalde takken van handel en industrie,[206] — de voorlopers van de moderne naamloze vennootschappen.

We zullen geen gedetailleerd verslag geven van de veranderingen, die de verhouding tussen kapitalist en loonarbeider in het verloop van het productieproces onderging, dus ook niet de verdere ontwikkeling van het kapitaal zelf. We zullen slechts op enkele, de belangrijkste, punten de aandacht vestigen.

Binnen de grenzen van het productieproces verwierf het kapitaal het commando over de arbeid, dat wil zeggen over de actieve arbeidskracht of de arbeider zelf. Het verpersoonlijkte kapitaal, de kapitalist, ziet er op toe dat de arbeider zijn werk naar behoren en met de vereiste mate van intensiteit verricht.

Het kapitaal ontwikkelde zich verder tot een dwangverhouding, waardoor de arbeidersklasse werd gedwongen meer arbeid te verrichten dan door de nauwe grens van de eigen vitale levensbehoeften werd voorgeschreven. En als producent van de werkzaamheid van anderen, als uitzuiger van meerarbeid en uitbuiters van arbeidskracht, overtreft het in energie, mateloosheid en kracht alle vroegere, op directe dwangarbeid gebaseerde productiesystemen.

Aanvankelijk maakte het kapitaal de arbeid aan zich ondergeschikt met de technische voorwaarden, waarmee die arbeid in die periode werd aangetroffen. Het kapitaal wijzigt dus niet onmiddellijk de productiewijze. De productie van meerwaarde, in de tot nu toe behandelde vorm door middel van een eenvoudige verlenging van de arbeidsdag, is dus onafhankelijk van een wijziging in de productiewijze zelf: zij was in de ouderwetse bakkerij niet minder effectief dan in de moderne katoenspinnerij.

Beschouwen we het productieproces als arbeidsproces, dan is de verhouding tussen arbeider en productiemiddelen niet een verhouding van arbeider tot kapitaal, maar van arbeider tot loutere middelen en materialen van zijn doelgerichte, productieve activiteit. In de looierij bijvoorbeeld behandelt hij de huid slechts als zijn arbeidsvoorwerp. Het is niet de kapitalist wie hij de huid looit. Maar dit ligt anders, zodra we het productieproces zien als het proces van meerwaardevorming. De productiemiddelen worden dan terstond middelen tot absorptie van arbeid van anderen. Het is dan niet meer de arbeider die de productiemiddelen gebruikt, maar het zijn de productiemiddelen die de arbeider gebruiken. In plaats van door de arbeider te worden gebruikt als stoffelijke elementen van diens productieve activiteit, wordt de arbeider door de productiemiddelen verbruikt als gismiddel van hun eigen levensproces en het levensproces van het kapitaal is niets anders dan de beweging van een zichzelf vergrotende waarde. Smeltovens en fabrieksgebouwen, die 's nachts rusten en geen levende arbeid opzuigen, vormen voor de kapitalist een 'zuiver verlies' (*mere loss*). Daarom bezitten smeltovens en fabrieksgebouwen een 'aanspraak op nachtarbeid' van de arbeidskrachten. De loutere omzetting van geld in materiële factoren van het productieproces, in

productiemiddelen, maakt van deze productiemiddelen een titel in rechte en in dwang op arbeid en meerarbeid van anderen. Ten slotte nog een voorbeeld om aan te tonen hoe zeer deze, voor de kapitalistische productie zo typerende omkering, ja verschuiving van de verhouding tussen dode en levende arbeid, tussen waarde en waardescheppende kracht, zich in de geest van de kapitalisten afspiegelt. Tijdens de rebellie van de Engelse fabrikanten in de jaren 1848-50 schreef ‘het hoofd van de linnen- en katoenspinnerij in Paisley, een van de oudste en meest solide firma’s in West-Schotland, Carlile, Sons & Co., in 1752 opgericht en generatie op generatie door dezelfde familie geleid’ — deze uiterst intelligente *gentleman* schreef in de *Glasgow Daily Mail* van 25 april 1849 een brief[[207](#)] met het opschrift ‘The Relay System’, waarin onder andere de volgende grotesk-naïeve passage voorkomt: ‘Laten we nu eens de kwalijke gevolgen bekijken van een verkorting van de arbeidstijd van 12 tot 10 uur... Deze gevolgen komen neer op de meest ernstige nadelen voor de verwachtingen en voor het eigendom van de fabrikant. Werkt hij (de arbeidskracht -M.) 12 uur en wordt dit beperkt tot 10 uur, dan schrompelen iedere 12 machines of spoelen van zijn bedrijf ineens tot 10 (*‘then every 12 machines or spindles, in his establishment, shrink to 10*) en zou hij zijn fabriek willen verkopen, dan zouden zij slechts als 10 machines gewaardeerd worden, zodat van de waarde van iedere fabriek in het gehele land een zesde deel zou worden afgetrokken.’[[208](#)]

In dit overgeërfde kapitaalbrein van West-Schotland wordt de waarde van de productiemiddelen, spoelen enzovoort zo zeer met hun eigenschap van kapitaal verward om de eigen waarde te vergroten of dagelijks een bepaalde hoeveelheid gratis arbeid van anderen op te slokken, dat het hoofd van de firma Carlile & Co inderdaad meent dat hij bij de verkoop van zijn fabriek niet alleen zal worden betaald voor de waarde van de spoelen, maar bovendien voor hun vermogen de eigen waarde te vergroten, niet alleen voor de arbeid die zij bevatten en die voor de productie van dergelijke spoelen nodig is, maar ook voor de meerarbeid die zij dagelijks helpen opslorpen uit de brave West-Schotten van Paisley; daarom gelooft hij dat bij een verkorting van de arbeidsdag met 2 uur de verkoopprijs van iedere 12 spinmachines zal ineenschrompelen tot die van 10 machines!

Noten:

[[202](#)] De heren van de vulgair-economie schijnen met deze wet niet bekend te zijn; als een op z’n kop gezette Archimedes menen zij bij de bepaling van de marktprijs door vraag en aanbod het punt te hebben gevonden, waarop de wereld in haar grondvesten niet aan het wankelen, maar tot stilstand wordt gebracht!

[[203](#)] In Boek IV.

[[204](#)] ‘De arbeid van een gemeenschap, dat wil zeggen de economische tijd van een gemeenschap, is een bepaalde hoeveelheid, laten we zeggen 10 uur per dag voor een miljoen mensen of 10 miljoen uren... Er bestaat een limiet wat betreft de vergroting van het kapitaal. Op ieder tijdstip kan deze grens worden bereikt op het punt van de feitelijke omvang van de aangewende economische tijd.’ *An Essay on the Political Economy of Nations*, London, 1821, pp. 47, 49.

[[205](#)] ‘De boer kan niet met zijn eigen arbeid volstaan en doet hij dit wel, dan zal hij naar mijn mening daar nadeel van ondervinden. Zijn activiteiten dienen gericht te zijn op een algemeen toezicht op het geheel: hij moet op de dorsers letten, want anders zal hij verlies lijden in de vorm van niet volledig gedorst graan; zijn maaiers, plukkers enz. moeten worden gecontroleerd; hij moet voortdurend de hekken nakijken; hij moet er voor zorgen dat geen verwaarlozing optreedt, hetgeen inderdaad zou gebeuren indien hij voortdurend op één bepaalde plaats moest zijn.’ *An Inquiry into the Connexion between the Price of Provisions and the Size of Farms etc., by a Farmer*, London, 1773, p. 12. Dit is een interessant werk. Men kan er de wordingsgeschiedenis uit leren van de *capitalist farmer* (kapitalist-boer)

of *merchant farmer* (koopman-boer), zoals zij uitdrukkelijk worden genoemd en men kan er hun zelfverheerlijking in beluisteren tegenover de *small farmer* (kleine boer), voor wie het gaat om het naakte bestaan. ‘De kapitalistenklasse wordt aanvankelijk gedeeltelijk en ten slotte geheel en al ontslagen van de noodzaak van arbeid met de handen.’ Rev. Richard Jones, *Textbook of Lectures on the Political Economy of Nations*, Hertford, 1852, Lecture 111, p. 39.

[205a] De in de moderne scheikunde toegepaste en door Laurent en Gerhardt voor het eerst op wetenschappelijke wijze ontwikkelde moleculentheorie berust op dezelfde wet.

[Toevoeging bij de derde druk. — Ter verklaring van deze, voor niet-scheikundigen nogal duistere noot merken wij hierbij op, dat de schrijver het heeft over de door C. Gerhardt in 1843 voor het eerst zo genoemde ‘homologe reeksen’ van koolwaterstofverbindingen, waarvan elk een eigen algebraïsche formule bezit. Bijvoorbeeld de reeks van paraffine: C_n, H_{2n+2} ; die van normale alcohol: C_n, H_{2n+2}, O ; die van normale vetzuren: C_n, H_{2n}, O_2 en vele andere. In bovenstaande voorbeelden wordt door een eenvoudige kwantitatieve toevoeging van CH_2 aan de molecuulformule telkens een kwalitatief verschillende stof gevormd. Zie voor het door Marx overschatte aandeel van Laurent en Gerhardt bij de vaststelling van deze feiten: Kopp, *Entwicklung der Chemie*, München, 1873, p. 709 en 716; Schorlemmer, *Rise and Progress of Organic Chemistry*, London, 1879, p. 54. -F.E.]

[206] Martin Luther noemt dergelijke instellingen *die Gesellschaft Monopolia*.

[207] *Reports of Inspectors of Factories, April 30, 1849*, p. 59.

[208] *T.a.p.*, p. 60. Fabrieksinspecteur Stuart, zelf een Schot en in tegenstelling tot de Engelse fabrieksinspecteurs geheel in de kapitalistische denkwijze verstrikt, verklaart uitdrukkelijk dat deze brief (door hem in zijn rapport opgenomen) ‘de meest nuttige mededeling is van één der fabrikanten, die het *system of relays* gebruiken, en bijzonder geschikt om de vooroordelen en bezwaren tegen dit systeem te weerleggen’.

Afdeling IV. De productie van relatieve meerwaarde

Het begrip relatieve meerwaarde

Tot nu toe hebben wij het deel van de arbeidsdag, dat slechts een equivalent voortbrengt van de door het kapitaal betaalde waarde van de arbeidskracht, beschouwd als een constante grootte; onder gegeven productievoorwaarden, in een bepaald economisch ontwikkelingsstadium van de maatschappij, gaat dit inderdaad op. Behalve deze noodzakelijke arbeidstijd kon de arbeider 2, 3, 4, 6, enzovoort, uren werken. De meerwaardevoet en de lengte van de arbeidsdag hingen af van de omvang van deze verlenging. Was de noodzakelijke arbeidstijd constant, de totale arbeidsdag daarentegen was variabel. We veronderstellen nu een arbeidsdag, waarvan de lengte en de verdeling in noodzakelijke arbeid en meerarbeid gegeven zijn. De lijn

a—————b—————c

stelt bijvoorbeeld een arbeidsdag voor van 12 uur, waarvan het stuk ab 10 uur noodzakelijke arbeid en het stuk bc 2 uur meerarbeid. Hoe kan nu de productie van meerwaarde worden vergroot, dat wil zeggen de meerarbeid worden verlengd, zonder of onafhankelijk van een verdere verlenging van ac?

Ondanks de gegeven grenzen van de arbeidsdag ac blijkt bc te kunnen worden verlengd, zo niet door verschuiving voorbij het eindpunt c — welk punt tevens eindpunt is van de arbeidsdag ac — dan door verschuiving van het beginpunt b in tegenovergestelde richting, naar a toe. Stel dat in

a—————b'——b—————c

het stuk b'-b gelijk is aan de helft van bc, d.w.z. gelijk is aan 1 arbeidsuur. Indien nu in de 12-urige arbeidsdag ac het punt b wordt verschoven naar b', dan breidt bc zich uit tot b'c, neemt de meerarbeid met de helft toe (van 2 tot 3 uur), terwijl de arbeidsdag 12 uur blijft duren. Deze uitbreiding van de meerarbeid van bc tot b'c, van 2 tot 3 uur, is echter kennelijk

onmogelijk zonder een gelijktijdige inkrimping van de noodzakelijke arbeid van ab tot ab' , van 10 tot 9 uur. De verlenging van de meerarbeid gaat dus gepaard met een verkorting van de noodzakelijke arbeid, anders gezegd: een deel van de arbeidstijd dat de arbeider tot dusverre inderdaad voor zichzelf aanwendde, wordt veranderd in arbeidstijd voor de kapitalist. Niet de lengte van de arbeidsdag is veranderd, maar de verdeling van de arbeidsdag in noodzakelijke arbeid en meerarbeid.

Aan de andere kant is het duidelijk dat de omvang van de meerarbeid zelf gegeven is bij een bepaalde lengte van de arbeidsdag en een bepaalde waarde van de arbeidskracht. De waarde van de arbeidskracht, dat wil zeggen de voor haar productie vereiste arbeidstijd, bepaalt de arbeidstijd die noodzakelijk is voor de reproductie van haar waarde. Wanneer een arbeidsuur wordt voorgesteld door een hoeveelheid goud van een $\frac{1}{2}s.$ of $6d.$ en wanneer de dagwaarde van de arbeidskracht $5s.$ is, moet de arbeider dagelijks 10 uur werken ten einde de hem door het kapitaal betaalde dagwaarde van zijn arbeidskracht te vervangen of een equivalent te produceren voor de waarde van zijn dagelijks noodzakelijke bestaansmiddelen. Met de waarde van deze bestaansmiddelen is de waarde van zijn arbeidskracht, **[1]** met de waarde van zijn arbeidskracht is de lengte van de noodzakelijke arbeidstijd gegeven. De lengte van de meerarbeid wordt echter verkregen door de noodzakelijke arbeidstijd af te trekken van de totale arbeidsdag. Trekken we 10 uur af van de 12 uur, dan blijven 2 uur over en het is niet duidelijk hoe onder de gegeven voorwaarden de meerarbeid tot meer dan de 2 uur kan worden verlengd. Zeker, de kapitalist kan de arbeider in plaats van $5s.$ slechts $4s. 6d.$ of nog minder betalen. Voor de reproductie van deze waarde van $4s. 6d.$ zouden 9 arbeidsuren voldoende zijn, zodat van de 12-urige arbeidsdag 3 in plaats van 2 uur aan de meerarbeid zou toevallen en de meerwaarde zelf zou stijgen van $1s.$ tot $1s. 6d.$ Dit resultaat zou echter alleen kunnen worden bereikt door het loon van de arbeider te drukken tot beneden de waarde van zijn arbeidskracht. Met de $4s. 6d.$, die hij in 9 uur produceert, beschikt hij over $\frac{1}{10}$ minder aan bestaansmiddelen dan voorheen en derhalve heeft slechts een gebrekkige reproductie van zijn arbeidskracht plaats. De meerarbeid zou hier alleen maar worden verlengd door overschrijding van haar normale grenzen; haar domein zou slechts worden vergroot door een rechteloze afbrokkeling van het terrein van de noodzakelijke arbeidstijd. Ondanks de belangrijke rol die deze methode in de feitelijke beweging van het arbeidsloon speelt, is zij hier uitgesloten, omdat we ervan uitgingen dat de waren, dus ook de arbeidskracht, tegen hun volle waarde worden gekocht en verkocht. Hiervan uitgaande kan de arbeidstijd, noodzakelijk voor de productie van de arbeidskracht of reproductie van de waarde der arbeidskracht, niet worden verkort door het loon van de arbeider beneden de waarde van diens arbeidskracht te laten dalen, maar alleen door deze waarde zélf te laten dalen. Bij een gegeven lengte van de arbeidsdag moet de verlenging van de meerarbeid voortkomen uit de verkorting van de noodzakelijke arbeidstijd en niet omgekeerd de verkorting van de noodzakelijke arbeidstijd uit de verlenging van de meerarbeid. In ons voorbeeld moet de waarde van de arbeidskracht werkelijk met $\frac{1}{10}$ dalen opdat de noodzakelijke arbeidstijd met $\frac{1}{10}$ van 10 tot 9 uur — afneemt en de meerarbeid wordt verlengd van 2 tot 3 uur.

Een dergelijke daling van de waarde van de arbeidskracht met $\frac{1}{10}$ veronderstelt echter dat dezelfde hoeveelheid bestaansmiddelen, die vroeger in 10 uur werden voortgebracht, nu in 9 uur worden geproduceerd. Maar dit is onmogelijk zonder een opvoering van de arbeidsproductiviteit. Met bepaalde middelen kan een schoenmaker bijvoorbeeld in een arbeidsdag van 12 uur een paar laarzen maken. Moet hij in dezelfde tijd twee paar laarzen maken, dan moet zijn arbeidsproductiviteit worden verdubbeld en deze kan niet worden verdubbeld zonder een verandering in zijn arbeidsmiddelen of in zijn arbeidsmethode of in beide. Derhalve moet een omwenteling plaatsvinden in de productievoorwaarden van zijn arbeid, dat wil zeggen in zijn productiewijze en daarom in het arbeidsproces zelf. Onder verhoging van de arbeidsproductiviteit verstaan we hier in het algemeen een verandering in

het arbeidsproces, waardoor de voor de productie van een waar maatschappelijk noodzakelijke arbeidstijd wordt verkort en een kleinere hoeveelheid arbeid dus de kracht krijgt een grotere hoeveelheid gebruikswaarde te produceren.^[2] Terwijl dus bij de productie van meerwaarde in de tot nu toe behandelde vorm de productiewijze als gegeven werd verondersteld, is het voor de productie van meerwaarde door omzetting van noodzakelijke arbeid in meerarbeid geenszins voldoende dat het kapitaal zich meester maakt van het arbeidsproces in zijn historisch gegroeide of bestaande gedaante en alleen zijn duur verlengt. Het kapitaal moet de technische en maatschappelijke voorwaarden van het arbeidsproces, dus de productiewijze zelf, omwentelen ten einde de arbeidsproductiviteit te verhogen, door de opvoering van de arbeidsproductiviteit de waarde van de arbeidskracht te doen dalen en zodoende het voor de reproductie van die waarde noodzakelijke deel van de arbeidsdag te verkorten.

De door de verlenging van de arbeidsdag geproduceerde meerwaarde noem ik de absolute meerwaarde; de meerwaarde, daarentegen, die voortvloeit uit de verkorting van de noodzakelijke arbeidstijd en de daarmee gepaard gaande wijziging in de kwantitatieve verhouding van de beide bestanddelen van de arbeidsdag, noem ik de relatieve meerwaarde.

Om de waarde van de arbeidskracht te doen dalen moet de toeneming van het productieve vermogen plaatsvinden in die takken van industrie, waarvan de producten de waarde van de arbeidskracht bepalen; dus producten die hetzij deel uitmaken van de gewone bestaansmiddelen, hetzij deze bestaansmiddelen kunnen vervangen. De waarde van een waar wordt echter niet alleen bepaald door de hoeveelheid arbeid waardoor zij haar eindvorm krijgt, maar eveneens door de hoeveelheid arbeid, die in de productiemiddelen van die waar zijn vervat. De waarde van een laars bijvoorbeeld wordt niet alleen bepaald door de arbeid van de schoenmaker, maar ook door de waarde van leer, pek, draad, enzovoort. Vergroting van de productiviteit en daarmee gepaard gaande prijsdaling der waren in industrieën, die de stoffelijke elementen van het kapitaal — arbeidsmiddel en arbeidsmateriaal — leveren ter voortbrenging van de noodzakelijke bestaansmiddelen, doen dus evenzeer de waarde der arbeidskracht dalen. In de bedrijfstakken, daarentegen, die noch noodzakelijke bestaansmiddelen leveren noch de voor de voortbrenging van die bestaansmiddelen benodigde productiemiddelen, heeft vergroting van de productiviteit geen invloed op de waarde der arbeidskracht.

De goedkoper geworden waar doet de waarde van de arbeidskracht natuurlijk slechts *pro tanto* dalen, dat wil zeggen alleen in de verhouding, waarmee die waar in de reproductie van de arbeidskracht wordt aangewend. Hemden zijn bijvoorbeeld een noodzakelijk bestaansmiddel, maar slechts één van de vele. Het goedkoper worden van hemden doet alleen de uitgaven van de arbeiders voor hemden verminderen. Het totaal van de noodzakelijke bestaansmiddelen bestaat echter uit verschillende waren, enkel producten van bijzondere industrieën en de waarde van elk van deze waren vormt steeds een evenredig deel van de waarde der arbeidskracht. Deze waarde neemt mét de voor zijn reproductie noodzakelijke arbeidstijd af en de totale verkorting van die arbeidstijd is gelijk aan de som van elk van deze verkortingen in elk van die bijzondere takken van industrie. We behandelen hier het algemene resultaat alsof het 't onmiddellijke resultaat en het onmiddellijke doel in ieder afzonderlijk geval was. Wanneer een enkele kapitalist door vergroting van de arbeidsproductiviteit bijvoorbeeld hemden goedkoper maakt, hoeft hem helemaal niet het doel voor ogen te staan de waarde van de arbeidskracht en daarmee de noodzakelijke arbeidstijd *pro tanto* te doen dalen, maar alleen voor zover hij ten slotte bijdraagt tot het bereiken van dit resultaat, draagt hij bij tot verhoging van de algemene meerwaardevoet.^[3] De algemene en noodzakelijke tendenties van het kapitaal dient men van hun verschijningsvormen te onderscheiden.

De manier waarop de immanente wetten van de kapitalistische productie in de uiterlijke beweging van de kapitalen te voorschijn komen, zich als dwangwetten van de concurrentie

laten gelden en daardoor als drijvende motieven bij de individuele kapitalist tot bewustzijn komen, zullen we nu nog niet behandelen; maar dit is al direct duidelijk: wetenschappelijke analyse van de concurrentie is alleen mogelijk indien het innerlijke wezen van het kapitaal wordt begrepen, zoals de schijnbare beweging van de hemellichamen alleen begrijpelijk is voor hem, die hun werkelijke, maar met de zintuigen niet waarneembare beweging kent. Nochtans moeten we tot een juist begrip van de productie der relatieve meerwaarde en uitsluitend op grond van de reeds verkregen resultaten het volgende opmerken.

Indien een arbeidsuur wordt uitgedrukt in een hoeveelheid goud van $6d.$ of een $\frac{1}{2}s.$, wordt in een 12-urige arbeidsdag een waarde van $6s.$ geproduceerd. Stel dat met een gegeven arbeidsproductiviteit in deze 12 uren 12 stuks van een waar worden vervaardigd. We nemen aan dat de waarde van elk van deze exemplaren verbruikte productiemiddelen, grondstoffen enzovoort, $6d.$ bedraagt. Onder deze voorwaarde kost de waar per stuk $1s.$, namelijk $6d.$ voor de waarde van de productiemiddelen en $6d.$ voor de bij de bewerking van de waar nieuw toegevoegde waarde. Laten we nu eens aannemen dat een kapitalist er in slaagt de arbeidsproductiviteit te verdubbelen en in de 12-urige arbeidsdag 24 in plaats van 12 stuks van deze warensort produceert. Bij een gelijkblijvende waarde van de productiemiddelen daalt de waarde van de waar tot $9d.$ per stuk, namelijk $6d.$ voor de waarde van de productiemiddelen en $3d.$ voor de door de laatste arbeid nieuw toegevoegde waarde. Ondanks de verdubbelde productiviteit levert de arbeidsdag net als voorheen slechts een nieuwe waarde van $6s.$, welk bedrag nu echter over twee maal zoveel producten wordt verdeeld. Op elk afzonderlijk product valt dus nog slechts $\frac{1}{24}$ in plaats van $\frac{1}{12}$ van deze totale waarde, $3d.$ in plaats van $6d.$ of — wat hetzelfde is — aan de productiemiddelen wordt bij hun omzetting in product, per stuk gerekend, nu nog slechts een half in plaats van een heel arbeidsuur zoals voordien toegevoegd. De individuele waarde van deze waar ligt nu beneden haar maatschappelijke waarde, dat wil zeggen: zij kost minder arbeidstijd dan de grote massa van hetzelfde artikel, welke onder de maatschappelijk-gemiddelde voorwaarden werd geproduceerd. Per stuk kost de waar gemiddeld $1s.$ of vertegenwoordigt 2 uur maatschappelijke arbeid; onder de veranderde productiewijze kost de waar per stuk slechts $9d.$ of bevat slechts $1\frac{1}{2}$ arbeidsuur. De werkelijke waarde van een waar is echter niet haar individuele, maar haar maatschappelijke waarde; dat wil zeggen deze werkelijke waarde wordt niet gemeten naar de arbeidstijd die zij in ieder afzonderlijk geval de producent in feite kost, maar naar de maatschappelijk voor haar productie vereiste arbeidstijd. Verkoopt de kapitalist, die volgens de nieuwe methode werkt, zijn waar dus tegen de maatschappelijke waarde van $1s.$, dan verkoopt hij die waar $3d.$ boven haar individuele waarde en realiseert hij dus een extra-meerwaarde van $3d.$ Aan de andere kant vertegenwoordigt de 12-urige arbeidsdag voor hem nu 24 stuks waar in plaats van de 12 stuks voordien. Voor de verkoop van het product van een arbeidsdag heeft hij dus een dubbele afzet, een twee keer zo grote markt nodig. Onder overigens gelijkblijvende omstandigheden kunnen zijn waren alleen een grotere markt veroveren door een prijsverlaging. Hij zal die waren dus boven hun individuele, maar beneden hun maatschappelijke waarde verkopen, bijvoorbeeld voor $10d.$ per stuk. Op deze wijze haalt hij uit ieder exemplaar altijd nog een extra-meerwaarde van $1d.$ Deze vergroting van de meerwaarde heeft voor hem plaats ongeacht of zijn waar al dan niet tot de noodzakelijke bestaansmiddelen behoort en daardoor medebepalend is voor de algemene waarde van de arbeidskracht. Afgezien van de laatste omstandigheid bestaat dus voor iedere afzonderlijke kapitalist de drijfveer om door opvoering van de arbeidsproductiviteit de waar goedkoper te maken.

Zelfs in dit geval ontstaat echter de gestegen productie van meerwaarde uit de verkorting van de noodzakelijke arbeidstijd en de overeenkomstige verlenging van de meerarbeid. **[3a]** Stel dat de noodzakelijke arbeidstijd 10 uur of de dagwaarde van de arbeidskracht $5s.$ bedraagt, dat de meerarbeid 2 uur is en de dagelijks geproduceerde

meerwaarde dus is. Onze kapitalist produceert nu echter 24 stuks, die hij voor 10*d.* per stuk, dus samen voor $24 \times 10d. = 240d. = 20s.$ verkoopt. Aangezien de waarde van de productiemiddelen 12*s.* bedraagt, vervangen $14 \frac{2}{5}$ stuks van de waar alleen het voorgeschoten constante kapitaal. De 12-urige arbeidsdag is belichaamd in de resterende $9 \frac{3}{5}$ stuks. Daar de prijs van de arbeidskracht 5*s.* is, vertegenwoordigt het product van 6 stuks de noodzakelijke arbeidstijd en $3 \frac{3}{5}$ stuks de meerarbeid. De verhouding tussen noodzakelijke arbeid en meerarbeid, die onder de maatschappelijk-gemiddelde voorwaarden 5 : 1 was, is nu nog maar 5 : 3. Hetzelfde resultaat krijgen we op de volgende wijze. De productenwaarde van de 12-urige arbeidsdag bedraagt 20*s.* Daarvan behoren 12*s.* tot de slechts opnieuw verschijnende waarde van de productiemiddelen. Er blijven dus 8*s.* over als gelduitdrukking van de waarde, waarin de arbeidsdag werd belichaamd. Deze gelduitdrukking is groter dan die van de maatschappelijk-gemiddelde arbeid van dezelfde soort: daar werd 12 uur in slechts 6*s.* uitgedrukt. De arbeid met uitzonderlijk productief vermogen werkt als arbeid van hogere macht, brengt in hetzelfde tijdsverloop hogere waarden voort dan maatschappelijk-gemiddelde arbeid van dezelfde soort. Maar onze kapitalist betaalt nog steeds slechts 5*s.* voor de dagwaarde van de arbeidskracht. Voor de reproductie van deze waarde heeft de arbeider dus nu nog maar $7 \frac{1}{5}$ uur nodig in plaats van 10 uur vroeger. Derhalve neemt zijn meerarbeid met $2 \frac{4}{5}$ uur toe en de door hem geproduceerde meerwaarde van 1*s.* tot 3*s.* De kapitalist, die de verbeterde productiewijze toepast, eigent zich dus een groter deel van de arbeidsdag toe voor meerarbeid dan de andere kapitalisten in dezelfde bedrijfstak. Hij doet in zijn eentje wat het kapitaal bij de productie van relatieve meerwaarde in zijn geheel doet. Aan de andere kant echter verdwijnt iedere extra-meerwaarde zodra de nieuwe productiewijze algemeen wordt en het verschil tussen de individuele waarde van de op goedkopere wijze geproduceerde waren en hun maatschappelijke waarde verdwijnt. Dezelfde wet van waardebepaling door arbeidstijd, die de kapitalist met de nieuwe methode ertoe dreef zijn waren beneden hun maatschappelijke waarde te verkopen, drijft zijn concurrenten als dwangwet der concurrentie ertoe de nieuwe productiewijze in te voeren.[4] De algemene meerwaardevoet wordt uiteindelijk alleen dan door het gehele proces beïnvloed, wanneer de opvoering van de arbeidsproductiviteit heeft plaatsgehad in takken van industrie, dus waren goedkoper gemaakt heeft, die behoren tot de noodzakelijke bestaansmiddelen en derhalve bestanddelen vormen van de waarde der arbeidskracht.

De waarde van de waren is omgekeerd evenredig met de arbeidsproductiviteit. Dit geldt ook voor de waarde der arbeidskracht, omdat deze door de waarde der waren wordt bepaald. Daarentegen is de relatieve meerwaarde recht evenredig met de arbeidsproductiviteit. De relatieve meerwaarde wordt groter bij toeneming en kleiner bij afneming van het productieve vermogen. Een maatschappelijk-gemiddelde arbeidsdag van 12 uur levert — uitgaande van een constante waarde van het geld — steeds hetzelfde waardeproduct van 6*s.*, hoe de verdeling van deze waardesom tussen equivalent van de waarde der arbeidskracht en de meerwaarde ook is. Daalt echter ten gevolge van een toegenomen arbeidsproductiviteit de waarde der dagelijks noodzakelijke bestaansmiddelen en derhalve de dagwaarde van de arbeidskracht van 5*s.* tot 3*s.*, dan stijgt de meerwaarde van 1*s.* tot 3*s.* Om de waarde van de arbeidskracht te reproduceren waren eerst 10 en nu nog maar 6 arbeidsuren nodig. Er zijn 4 arbeidsuren vrijgekomen en deze kunnen worden ingelijfd bij het domein van de meerarbeid. Het kapitaal bezit dus een immanente drift en een steeds werkende tendentie om de arbeidsproductiviteit te vergroten ten einde de waar — en door het goedkoper worden van de waar de arbeider zelf — goedkoper te maken.[5]

De absolute waarde der waren is voor de kapitalist, die de waren produceert, op zichzelf van geen belang. Hem interesseert alleen de meerwaarde die er in zit en die hij bij de verkoop kan realiseren. Het realiseren van de meerwaarde sluit vanzelf de vervanging van de voorgeschoten waarde in. Aangezien nu de relatieve meerwaarde recht evenredig toeneemt

met de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit terwijl de waarde van de waren omgekeerd evenredig met diezelfde ontwikkeling afneemt, aangezien dus hetzelfde, identieke proces de waren goedkoper maakt en de in hen vervatte meerwaarde doet toenemen, is nu het raadsel opgelost waarom de kapitalist — wie het alleen maar te doen is om de productie van ruilwaarde — er voortdurend naar streeft de ruilwaarde van de waren te verlagen; met deze tegenstrijdigheid kwelde Quesnay, één van de grondleggers van de economie, zijn tegenstanders, die hem het antwoord schuldig bleven. ‘U geeft toe,’ zo zegt Quesnay, ‘dat hoe meer men op de kosten of op de kostbare werkzaamheden bij de vervaardiging van industriële producten kan besparen zonder de productie te schaden, des te voordeliger deze besparing is, omdat daardoor de prijs van het geproduceerde artikel wordt verlaagd. En niettemin gelooft u dat de productie van rijkdom, die uit de arbeid der werklieden voortvloeit, bestaat uit de vergroting van de ruilwaarde van hetgeen ze hebben geproduceerd.’^[6]

Besparing van arbeid door ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit^[7] heeft in de kapitalistische productie dan ook beslist niet tot doel de arbeidsdag te verkorten. Het doel is slechts verkorting van de voor de productie van een bepaalde hoeveelheid waren noodzakelijke arbeidstijd. Dat de arbeider bij opvoering van zijn arbeidsproductiviteit in een uur bijvoorbeeld tien keer zoveel als voordien produceert, dus voor ieder stuk van die waar tien keer zo weinig arbeidstijd nodig heeft, vormt geen enkel beletsel om hem evenals voordien 12 uur te laten werken en hem in die 12 uur 1200 in plaats van vroeger 120 stuks te laten produceren. Ja, zijn arbeidsdag kan zelfs tegelijkertijd worden verlengd, zodat hij bijvoorbeeld nu in 14 uur 1400 stuks produceert. Men kan daarom bij economen van het slag MacCulloch, Ure, Senior *e tutti quanti* (al die personen) op de ene bladzijde lezen dat de arbeider het kapitaal dank verschuldigd is voor de ontwikkeling van de productieve krachten, omdat daardoor de noodzakelijke arbeidstijd is verkort, en op de volgende bladzijde dat de arbeider van deze dankbaarheid blijf moet geven door in plaats van 10 uur voortaan 15 uur te werken. De ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit heeft binnen het kader van de kapitalistische productie tot doel het deel van de arbeidsdag, waarin de arbeider voor zichzelf moet werken, te verkorten om daardoor het andere deel van de arbeidsdag, waarin hij voor niets voor de kapitalist kan werken, te verlengen. In hoeverre dit resultaat ook is te bereiken zonder de waren goedkoper te maken zal blijken bij de productiemethoden der relatieve meerwaarde, die we nu gaan bekijken.

Noten:

[1] De waarde van het gemiddelde dagloon wordt bepaald door hetgeen de arbeider nodig heeft ‘om te leven, te werken en zich voort te planten’. W. Petty, *Political Anatomy of Ireland*, 1672, p. 64. ‘De prijs van de arbeid wordt altijd gevormd door de prijs van de levensbehoeften.’ De arbeider krijgt niet het hem toekomende loon ‘indien... het loon van de werknemer niet voldoende is om een zo groot gezin — zoals het lot hun veelal toebedeelt — overeenkomstig zijn lage levensstandaard en zijn positie van arbeider te onderhouden’. J. Vanderlint, *t.a.p.*, p. 15. ‘De eenvoudige arbeider, die niets anders bezit dan zijn handen en zijn vaardigheid, heeft alleen dan iets, wanneer hij er in slaagt zijn arbeid aan anderen te verkopen... Voor ieder soort arbeid moet het er op neerkomen en komt het er inderdaad op neer dat het loon zich bepaalt tot hetgeen noodzakelijk is om hem zijn bestaan te verzekeren.’ Turgot, *Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses*, in de uitgave van Daire, deel I, p. 10. ‘De prijs van de levensbehoeften vormt in feite de kosten van de productie van arbeid.’ Malthus, *Inquiry into the Nature and Progress of Rent*, London, 1815, p. 48, noot.

[2] ‘Wanneer de vaardigheden volmaakter worden, wil dat niets anders zeggen dan de ontdekking van nieuwe wegen, waardoor een waar met minder arbeiders of (wat hetzelfde is) in kortere tijd dan voorheen kan worden vervaardigd.’ Galiani, *t.a.p.*, pp. 158, 159. ‘Besparing op de productiekosten kan niets anders zijn dan besparing op de bij de productie gebruikte

hoeveelheid arbeid.' Sismondi, *études sur l'économie Politique*, deel I, p. 22.

[3] 'Indien de fabrikant door verbetering van de machines zijn productie verdubbelt... wint hij er (ten slotte) slechts bij voor zover hij daardoor in staat is de arbeiders goedkoper te kleden... zodat een kleiner deel van de totale opbrengst de arbeiders toevalt.' Ramsay, *t.a.p.*, pp. 168, 169.

[3a] 'Iemands winst is niet afhankelijk van zijn beschikking over het product van andermans arbeid, maar van zijn beschikking over de arbeid zelf. Indien hij zijn goederen tegen een hogere prijs kan verkopen terwijl de lonen van zijn arbeiders ongewijzigd blijven, trekt hij daar kennelijk voordeel uit... Een kleiner deel van hetgeen hij produceert is dan voldoende om die arbeid in beweging te brengen, zodat een groter deel voor hemzelf overblijft.' *Outlines of Political Economy*, London, 1832, pp. 49-50.

[4] 'Indien mijn buurman door met weinig arbeid veel te doen goedkoop kan verkopen, moet ik proberen even goedkoop als hij te verkopen. Zodat iedere kunst, handwerk of machine, die met minder arbeid en dus goedkoper werkt, bij anderen een soort noodzaak en wedijver doet ontstaan hetzij om dezelfde kunst, handwerk of machine te gebruiken of om iets uit te vinden dat er op lijkt, opdat iedereen op hetzelfde niveau blijft en niemand in staat is goedkoper te verkopen dan zijn buurman.' *The Advantages of the East Indian Trade to England*, London, 1720, p. 67.

[5] 'In welke verhouding de uitgaven van de arbeider ook worden verminderd, zijn loon zal in dezelfde verhouding worden verlaagd indien de beperkingen van de industrie gelijktijdig worden opgeheven.' *Considerations concerning Taking Off the Bounty on Corn exported etc.*, London, 1753, p. 7. 'Het is in het belang van de industrie dat graan en alle bestaansmiddelen zo goedkoop mogelijk zijn, want alles wat deze zaken duur maakt zou ook de arbeid duur maken... in alle landen, waar de industrie niet aan beperkingen is onderworpen, zal de prijs van de bestaansmiddelen invloed uitoefenen op de prijs van de arbeid. De laatste zal steeds lager worden wanneer de bestaansmiddelen goedkoper worden.' *T.a.p.*, p. 3. 'De lonen dalen in dezelfde verhouding als de productiekrachten groeien. Weliswaar worden de bestaansmiddelen door het gebruik van machines goedkoper, maar het maakt de arbeider ook goedkoper.' *A Prize Essay on the Comparative Merits of Competition and Cooperation*, London, 1834, p. 27.

[6] Quesnay, *Dialogues sur le Commerce et sur les Travaux des Artisans*, pp. 188-189.

[7] 'Deze speculanten, die zo zuinig zijn met de arbeid van arbeiders, wanneer zij ervoor moeten betalen.' J. N. Bidaut, *Du Monopole qui s'établit dans les arts Industriels et le Commerce*, Paris, 1828, p. 13. 'De ondernemer zal altijd tot het uiterste op tijd en arbeid besparen.' Dugald Stewart, *Lectures on Political Economy* in de door Sir William Hamilton verzorgde uitgave van *Works*, Edinburgh, 1855, deel III, p. 318, 'Het is in hun (de kapitalisten-M.) belang dat het productieve vermogen van de arbeiders, die zij in dienst hebben, zo groot mogelijk is. Hun aandacht is vrijwel uitsluitend gericht op opvoering van dat vermogen.' R. Jones, *t.a.p.*, Lecture III.

Coöperatie

Zoals we hebben gezien begint de kapitalistische productie in feite pas wanneer hetzelfde individuele kapitaal tegelijkertijd een groter aantal arbeiders aan het werk zet, het arbeidsproces dus in omvang vergroot wordt en het product op een kwantitatief grotere schaal wordt geproduceerd. Zowel historisch als theoretisch vormt het gelijktijdig werken van een groot aantal arbeiders in dezelfde ruimte (of, zo men wil, op hetzelfde arbeidsterrein) ter vervaardiging van dezelfde warensoort onder leiding van dezelfde kapitalist, het uitgangspunt van de kapitalistische productie. Met betrekking tot de productiewijze zelf onderscheidt bijvoorbeeld de manufactuur in haar beginperiode zich nauwelijks op andere wijze van de

handwerksnijverheid der gilden dan door het grotere aantal, gelijktijdig door hetzelfde kapitaal aan het werk gezette arbeiders. De werkplaats van de gildemeester is alleen maar vergroot.

Het onderscheid is aanvankelijk dus louter kwantitatief. We hebben gezien dat de hoeveelheid meerwaarde, welke door een bepaald kapitaal wordt geproduceerd, gelijk is aan de door de afzonderlijke arbeider voortgebrachte meerwaarde, vermenigvuldigd met het aantal gelijktijdig aan het werk zijnde arbeiders. Op zichzelf verandert dit aantal arbeiders niets aan de meerwaardevoet of de uitbuitingsgraad van de arbeidskracht; met betrekking tot de productie van warenwaarde in het algemeen schijnt geen enkele kwalitatieve wijziging in het arbeidsproces van betekenis te zijn. Dit vloeit voort uit het karakter van de waarde. Indien een 12-urige arbeidsdag wordt belichaamd in 6s., worden 1200 van dergelijke arbeidsdagen belichaamd in 1200 x 6s. In het ene geval zijn 1200 x 12, in het andere geval 12 arbeidsuren in de producten belichaamd. Bij de productie van waarde tellen velen slechts als de som van vele enkelen. Voor de waardeproductie maakt het dus geen verschil of 1200 arbeiders afzonderlijk produceren dan wel gezamenlijk onder toezicht van hetzelfde kapitaal.

Ondertussen heeft binnen zekere grenzen toch een verandering plaats. De in waarde uitgedrukte arbeid is arbeid van maatschappelijk gemiddelde kwaliteit, dus de uiting van een gemiddelde arbeidskracht. Maar een gemiddelde grootte bestaat altijd slechts als het gemiddelde van vele verschillende en afzonderlijke grootheden van dezelfde soort. In iedere tak van bedrijvigheid wijkt de individuele arbeider, Jan of Piet, min of meer af van de gemiddelde arbeider. Deze individuele afwijkingen, die men in de wiskunde 'fouten' noemt, compenseren elkaar en verdwijnen, wanneer men een groot aantal arbeiders bij elkaar neemt. De beroemde sofist en sycofant Edmund Burke beweert zelfs uit zijn praktische ervaringen als pachter te weten dat reeds 'voor een zo klein peloton' als 5 landarbeiders ieder individueel onderscheid van de arbeid wegvalt en dat dus de eerste de beste vijf Engelse volwassen landarbeiders tezamen in dezelfde tijd precies evenveel arbeid verrichten als willekeurig welk ander vijftal Engelse landarbeiders.[8] Hoe het ook zij, het is duidelijk dat de totale arbeidsdag van een groot aantal, gelijktijdig te werk gestelde arbeiders, gedeeld door dit aantal arbeiders op zichzelf een dag maatschappelijk-gemiddelde arbeid vormt. Stel dat de arbeidsdag van de enkeling 12 uur telt. Dan vormt de arbeidsdag van 12 gelijktijdig aan het werk zijnde arbeiders een totale arbeidsdag van 144 uur en hoewel de arbeid van elk van dit dozijn min of meer kan afwijken van de gemiddelde maatschappelijke arbeid, de enkeling dus minder of meer tijd nodig kan hebben voor dezelfde prestatie, bezit de arbeidsdag van elk afzonderlijk, als $\frac{1}{12}$ van de 144 uur, de maatschappelijk-gemiddelde kwaliteit. Voor de kapitalist echter, die een dozijn arbeiders aan het werk heeft, bestaat de arbeidsdag als de totale arbeidsdag van het dozijn. De arbeidsdag van elk individu afzonderlijk bestaat als een evenredig deel van de totale arbeidsdag, geheel onafhankelijk van de vraag of de twaalf elkaar bij het werk helpen of dat de samenhang van hun arbeid alleen maar bestaat uit de omstandigheid dat zij voor dezelfde kapitalist werken. Worden de arbeiders daarentegen twee aan twee door kleine bazen aan het werk gezet, dan wordt het een kwestie van toeval of iedere baas afzonderlijk dezelfde waardemassa produceert en dus de algemene meerwaardevoet realiseert. Er zouden individuele afwijkingen ontstaan. Zou een arbeider bij de productie van een waar aanzienlijk meer tijd gebruiken dan maatschappelijk vereist is, zou de voor hem individueel noodzakelijke arbeidstijd aanzienlijk afwijken van de maatschappelijk noodzakelijke of gemiddelde arbeidstijd, dan kan zijn arbeid niet als gemiddelde arbeid, zijn arbeidskracht niet als gemiddelde arbeidskracht gelden. Zijn arbeidskracht zou in het geheel niet te verkopen zijn of alleen maar beneden de gemiddelde waarde van de arbeidskracht. Er wordt dus een bepaald minimum aan vaardigheid verondersteld en we zullen later nog zien dat de kapitalistische productie over de middelen beschikt om dit minimum te meten. Desalniettemin wijkt dit minimum af van het gemiddelde, hoewel tóch de gemiddelde waarde

van de arbeidskracht moet worden betaald. Van de zes kleine bazen zou de één er dus meer, de ander er minder uithalen dan de algemene meerwaardevoet. Voor de maatschappij zouden deze ongelijkheden elkaar compenseren, maar voor de afzonderlijke bazen niet. De wet van de meerwaardevorming gaat dus voor de afzonderlijke producent pas dan volledig op, zodra hij als kapitalist produceert, gelijktijdig vele arbeiders in dienst heeft en dus van het begin af aan maatschappelijk gemiddelde arbeid in beweging zet.[9]

Ook bij een onveranderde werkmethode veroorzaakt het gelijktijdig te werk stellen van een groter aantal arbeiders een omwenteling in de materiële voorwaarden van het arbeidsproces. Gebouwen waarin vele personen werken, opslagplaatsen voor grondstoffen, enzovoort, gereedschappen, werktuigen, en dergelijke, die door vele personen gelijktijdig of afwisselend worden gebruikt, kortom een deel van de productiemiddelen, wordt nu gemeenschappelijk in het arbeidsproces gebruikt. Aan de ene kant wordt de ruilwaarde van waren, dus ook van productiemiddelen, volstrekt niet groter doordat op de één of andere wijze de exploitatie van hun gebruikswaarden intensiever wordt. Aan de andere kant neemt de omvang van de gemeenschappelijk gebruikte productiemiddelen toe. Een zaal, waarin 20 wevers met hun weefstoelen werken, moet groter zijn dan de kamer van de onafhankelijke wever met twee knechten. Maar de productie van een werkplaats voor 20 personen kost minder arbeid dan de productie van 10 werkplaatsen voor twee personen; dus in het algemeen neemt de waarde van in grote getale geconcentreerde en gemeenschappelijke productiemiddelen niet proportioneel toe met hun omvang en met hun nuttig effect. Gemeenschappelijk gebruikte productiemiddelen dragen een kleiner waardebestanddeel over op het enkele product, ten dele omdat de totale, door hen afgestane waarde gelijktijdig over een grotere hoeveelheid producten wordt verdeeld, ten dele omdat zij, vergeleken met de afzonderlijk gebruikte productiemiddelen, in het productieproces weliswaar met een absoluut grotere, maar gezien hun arbeidsveld met een relatief kleinere waarde worden opgenomen. Hierdoor wordt een waardebestanddeel van het constante kapitaal, en in verhouding hiermee ook de totale waarde van de waar, kleiner. De uitwerking is dezelfde als wanneer de productiemiddelen goedkoper werden geproduceerd. Deze besparing in het gebruik van de productiemiddelen is slechts het gevolg van hun gemeenschappelijk gebruik in het arbeidsproces van vele personen. En zij krijgen deze eigenschap als voorwaarden van maatschappelijke arbeid of als maatschappelijke voorwaarden van de arbeid ter onderscheiding van de versnipperde en in verhouding kostbare productiemiddelen van afzonderlijke, zelfstandige arbeiders of kleine bazen, zelfs in het geval dat vele personen alleen maar gezamenlijk in één ruimte en niet functioneel mét elkaar werken. Een deel van de arbeidsmiddelen krijgt dit maatschappelijk karakter vóórdat het arbeidsproces zelf deze eigenschap verwerft.

Men dient de besparing op de productiemiddelen in het algemeen van twee kanten te bekijken. Ten eerste voor zover zij de waren goedkoper maakt en daardoor de waarde van de arbeidskracht doet dalen. Ten tweede voor zover zij een wijziging brengt in de verhouding van de meerwaarde tot het totale voorgeschoten kapitaal, dat wil zeggen tot de waardesom van zijn constante en zijn variabele bestanddelen. Dit laatste punt zullen we pas in de eerste afdeling van Boek III behandelen, waarnaar — terwille van de samenhang — ook wordt verwezen voor een aantal punten, die eveneens hier zouden kunnen worden behandeld. Het verloop van de analyse maakt dit uiteenrukken van het onderwerp noodzakelijk, hetgeen typerend genoemd kan worden voor de geest van de kapitalistische productie. Aangezien hier namelijk de arbeidsvoorwaarden zelfstandig tegenover de arbeider worden geplaatst, wordt ook de besparing een aparte handeling die hem niet aangaat en dus gescheiden is van de methoden, welke zijn persoonlijke productiviteit verhogen.

De vorm van arbeid van vele personen, die in hetzelfde productieproces of in verschillende, maar samenhangende productieprocessen, volgens een plan naast en met elkaar werken, noemen we coöperatie.[10]

Evenals de aanvalskracht van een eskadron cavalerie of het vermogen van een regiment infanterie om tegenstand te bieden essentieel verschilt van de som van de door iedere cavalerist en infanterist afzonderlijk ontwikkelde aanvalskracht of tegenstand, op dezelfde wijze verschilt ook de som van de mechanische krachten der arbeiders afzonderlijk van het maatschappelijke vermogen dat tot ontwikkeling komt wanneer vele personen gelijktijdig bij één en dezelfde verrichting samenwerken, zoals bij het optillen van een zware vracht, het draaien van een zwengel, het opruimen van een obstakel, enzovoort.[11] Het resultaat van de gecombineerde arbeid zou hier helemaal niet of slechts in veel meer tijd of op zeer kleine schaal tot stand gebracht kunnen worden. Het gaat hier niet om vergroting van het individuele productieve vermogen door coöperatie, maar om het vormen van een productief vermogen, dat als zodanig de kracht van een massa moet zijn.[11a]

Afgezien van het nieuwe vermogen, dat uit de samensmelting van vele krachten tot één totaalcracht voortvloeit, doet alleen al het maatschappelijke contact bij de meeste productieve werkzaamheden een wedijver en een bijzondere opwekking van de levenslust (*animal spirits*) ontstaan, waardoor het individuele prestatievermogen van de enkeling wordt vergroot, zodat een dozijn personen samen in een gelijktijdige arbeidsdag van 144 uur een veel groter product levert dan 12 arbeiders, die ieder afzonderlijk 12 uur werken of dan één arbeider, die 12 dagen achter elkaar werkt.[12] Dat komt omdat de mens van nature, zo hij al niet — als Aristoteles beweerde — een politiek,[13] in ieder geval een maatschappelijk dier is.

Ofschoon vele personen gelijktijdig samen hetzelfde of iets gelijksoortigs doen, kan de individuele arbeid van een ieder toch als deel van de totale arbeid verschillende fasen van het arbeidsproces zélf vormen, welke fasen door het arbeidsvoorwerp ten gevolge van de coöperatie sneller worden doorlopen. Wanneer bijvoorbeeld metselaars een rij vormen om stenen van de voet van een steiger naar de nok te verplaatsen, doet ieder van hen hetzelfde; maar desondanks vormen de afzonderlijke verrichtingen op elkaar volgende delen van een gezamenlijke verrichting, bijzondere fasen, die door iedere steen in het arbeidsproces moeten worden doorlopen en waardoor die stenen via bijvoorbeeld de 24 handen van de samengestelde arbeider sneller op hun plaats worden gebracht dan door de twee handen van iedere afzonderlijke arbeider, die de steiger op en af zou lopen.[14] Het arbeidsvoorwerp doorloopt dezelfde ruimte in een kortere tijd. Een combinatie van arbeid heeft eveneens plaats wanneer bijvoorbeeld bij het bouwen gelijktijdig van verschillende kanten begonnen wordt, hoewel de samenwerkende personen ook dan hetzelfde of iets gelijksoortigs verrichten. De gecombineerde arbeidsdag van 144 uur, waarin het arbeidsvoorwerp van vele kanten in de ruimte wordt aangepakt omdat de gecombineerde arbeider of totaalarbeider zowel van voren als van achteren ogen en handen heeft en in zekere zin alomtegenwoordig is, doet de voltooiing van het totale product sneller verlopen dan het geval zou zijn bij 12 12-urige arbeidsdagen van min of meer op zichzelf staande arbeiders, die het werk maar van één kant zouden aanpakken. In dezelfde tijd komen verschillende delen van het product tot stand.

We hebben er de nadruk op gelegd dat de vele personen, die elkaar aanvullen, hetzelfde of iets gelijksoortigs doen, omdat deze meest eenvoudige vorm van gemeenschappelijke arbeid ook in de meest ontwikkelde gedaante van de coöperatie een grote rol speelt. Wanneer het arbeidsproces gecompliceerd is, kan men alleen al dank zij het grote aantal personen de verschillende werkzaamheden over verschillende personen verdelen, waardoor die werkzaamheden gelijktijdig worden verricht en de voor de vervaardiging van het totale product noodzakelijke arbeidstijd wordt verkort.[15]

In vele takken van bedrijvigheid komen kritieke momenten voor, dat wil zeggen door de aard van het arbeidsproces zelf bepaalde tijdsruimten, waarbinnen bepaalde arbeidsresultaten moeten worden verkregen. Wanneer bijvoorbeeld een kudde schapen moet worden geschoren of een aantal hectaren graanland moet worden gemaaid en geoogst, hangt kwantiteit en kwaliteit van het product ervan af of de bewerking op een bepaald tijdstip is begonnen en op

een bepaald tijdstip wordt beëindigd. Evenals bijvoorbeeld bij de haringvangst is hier de tijdsruimte, die het arbeidsproces mag beslaan, voorgeschreven. De enkeling kan van één dag slechts één arbeidsdag maken, laten we zeggen van 12 uur; maar de samenwerking van bijvoorbeeld 100 man vergroot een 12-urige arbeidsdag tot een arbeidsdag van 1200 uur. De beperktheid van de arbeidsduur wordt hier gecompenseerd door de omvang van de arbeidsmassa, welke op het beslissende moment op het productieterrein wordt geworpen. De tijdige werking is hier afhankelijk van de simultane aanwending van vele gecombineerde arbeidsdagen, de omvang van het nuttige effect van het aantal arbeiders, welk aantal echter altijd kleiner is dan het aantal arbeiders dat, ieder afzonderlijk, nodig is om in dezelfde tijdsruimte hetzelfde resultaat te bereiken.[16] Het is door het ontbreken van deze coöperatie dat in het westen van de Verenigde Staten een hoeveelheid graan en in delen van Oost-Indië (waarde Engelse overheersing de oude gemeenschappen heeft verwoest) een hoeveelheid katoen jaarlijks wordt verspild.[17]

Enerzijds maakt de coöperatie de verbreding van de ruimtelijke sfeer van de arbeid mogelijk en wordt zij voor bepaalde arbeidsprocessen reeds daarom door de ruimtelijke samenhang van het arbeidsvoorwerp vereist, zoals bij de drooglegging van land, indijking, bevloeiing, aanleg van kanalen, wegen en spoorwegen, enzovoort. Anderzijds maakt de coöperatie in verhouding tot de productieschaal een ruimtelijke inperking van het productiegebied mogelijk. Deze inperking van de ruimtelijke sfeer van de arbeid bij een gelijktijdige verbreding van zijn werkingssfeer, waardoor een hoeveelheid bijkomende kosten (*faux frais*) bespaard kunnen worden, ontstaat door de opeenhoping van arbeiders, het samenvoegen van verschillende arbeidsprocessen en de concentratie van de productiemiddelen.[18]

Vergeleken met een even grote som afzonderlijke, individuele arbeidsdagen brengt de gecombineerde arbeidsdag een grotere hoeveelheid gebruikswaarde voort, waardoor de arbeidstijd, nodig voor de voortbrenging van een gewenst nuttig resultaat wordt verminderd. Of nu in een bepaald geval de gecombineerde arbeidsdag deze verhoogde productiviteit verwerft omdat die arbeidsdag het mechanisch vermogen van de arbeid doet toenemen of de ruimtelijke werkingssfeer van de arbeid vergroot of het ruimtelijke productiegebied in verhouding tot de productieschaal verkleint of op het kritieke moment in weinig tijd veel arbeid in beweging zet of de wedijver onder de personen onderling prikkelt of hun levenslust vergroot of op de gelijksoortige verrichtingen van velen het stempel drukt van continuïteit en veelzijdigheid of verschillende bewerkingen gelijktijdig verricht of op de productiemiddelen bespaart door hun gemeenschappelijk gebruik of de individuele arbeid het karakter verleent van maatschappelijk-gemiddelde arbeid, onder alle omstandigheden is de specifieke productiviteit van de gecombineerde arbeidsdag maatschappelijke productiviteit van de arbeid of productiviteit van maatschappelijke arbeid. Zij komt voort uit de coöperatie zelf. In het volgens een plan samenwerken met anderen ontdoet de arbeider zich van zijn individuele beperkingen en brengt hij het vermogen van zijn soort tot ontwikkeling.[19]

Indien arbeiders in het geheel niet direct kunnen samenwerken zonder bij elkaar te zijn, dus hun opeenhoping in een bepaalde ruimte voorwaarde is voor hun coöperatie, kunnen arbeiders niet samenwerken zonder dat hetzelfde kapitaal, dezelfde kapitalist, hen gelijktijdig aan het werk zet, dus hun arbeidskracht gelijktijdig koopt. Derhalve moet de totale waarde van deze arbeidskrachten of de som van de lonen der arbeiders per dag, per week, enzovoort, al in de zak van de kapitalist aanwezig zijn voordat de arbeidskrachten zelf in het productieproces worden verenigd. De betaling van 300 arbeiders ineens, ook al is het maar voor één dag, vereist meer voorschot van kapitaal dan wekelijkse betalingen aan weinig arbeiders gedurende een half jaar. Het aantal samenwerkende arbeiders of de schaal van coöperatie is dus in de eerste plaats afhankelijk van de grootte van het kapitaal, dat de enkele kapitaalbezitter kan

besteden aan de aankoop van arbeidskracht, dat wil zeggen de mate waarin de enkele kapitalist beschikt over de bestaansmiddelen van vele arbeiders.

En met het constante kapitaal is het net als met het variabele kapitaal gesteld. De uitgaven voor grondstoffen bijvoorbeeld zijn 30 keer zo groot voor de enkele kapitalist, die 300 arbeiders aan het werk heeft, als voor elk van de 30 kapitalisten, die ieder 10 arbeiders aan het werk hebben. Weliswaar nemen waarde en hoeveelheid der gemeenschappelijk gebruikte arbeidsmiddelen niet in dezelfde mate toe als het aantal aan het werk gezette arbeiders, maar zij nemen in ieder geval aanzienlijk toe. De concentratie van grotere hoeveelheden productiemiddelen in handen van de individuele kapitalist is dus een materiële voorwaarde voor de coöperatie van loonarbeiders en de omvang van de coöperatie of productieschaal is dus afhankelijk van de mate van deze concentratie.

Oorspronkelijk bleek een bepaalde minimale grootte van het individuele kapitaal noodzakelijk opdat het aantal gelijktijdig uitgebuite arbeiders en dus de hoeveelheid geproduceerde meerwaarde voldoende zou zijn om de gebruiker van de arbeid te ontslaan van de noodzaak met zijn handen te werken, om van een kleine meester een kapitalist te maken en zodoende formeel de kapitaalverhouding te scheppen. Nu zien we dat deze minimale grootte van het individuele kapitaal een materiële voorwaarde is voor de omzetting van vele versnipperde en van elkaar onafhankelijke, afzonderlijke arbeidsprocessen in een gecombineerd maatschappelijk arbeidsproces.

Evenzo bleek oorspronkelijk het commando van het kapitaal over de arbeid slechts het formele gevolg te zijn van de omstandigheid dat de arbeider in plaats van voor zichzelf te werken voor de kapitalist en dus onder de kapitalist werkt. Met de coöperatie van vele loonarbeiders ontwikkelt het commando van het kapitaal zich tot een eis voor de uitvoering van het arbeidsproces zelf, tot een werkelijke productievoorwaarde. Het bevel van de kapitalist op het productieterrein wordt nu even onontbeerlijk als het bevel van de generaal op het slagveld.

Alle directe maatschappelijke of gemeenschappelijke arbeid op grotere schaal heeft min of meer behoefte aan leiding, die zorg draagt voor de harmonie tussen de afzonderlijke activiteiten en die de algemene functies uitoefent, welke voortvloeien uit de beweging van het totale productieve apparaat ter onderscheiding van de beweging van zijn zelfstandige organen. Een alleen spelend violist dirigeert zichzelf, een orkest heeft een dirigent nodig. Deze functie van leiding, toezicht en coördinatie wordt de functie van het kapitaal zodra de aan hem ondergeschikte arbeid coöperatief wordt. Als specifieke functie van het kapitaal krijgt deze leidinggevende functie specifieke kenmerken.

De drijfveer en het overheersende doel van het kapitalistische productieproces is vóór alles een zo groot mogelijke zelfexpansie van het kapitaal,[20] dat wil zeggen een zo groot mogelijke productie van meerwaarde, dus een zo groot mogelijke uitbuiting van de arbeidskracht door de kapitalist. Met het aantal gelijktijdig aan het werk gezette arbeiders neemt hun verzet toe en daardoor noodzakelijkerwijs ook de druk van het kapitaal om dit verzet te breken. De leiding van de kapitalist is niet alleen maar een uit de aard van het maatschappelijk arbeidsproces voortvloeiende en een bij dit proces behorende bijzondere functie, maar zij is tevens de functie van uitbuiting van een maatschappelijk arbeidsproces; zij wordt derhalve bepaald door het onvermijdelijke antagonisme tussen de uitbuiters en de grondstof zijner uitbuiting. Op dezelfde manier neemt mét de omvang van de productiemiddelen — die voor de loonarbeider het eigendom zijn van anderen — de noodzaak toe van controle op hun doelmatig gebruik.[21] De coöperatie van de loonarbeiders is verder een zuiver uitvloeisel van het kapitaal, dat hen gelijktijdig aan het werk zet. De samenhang van hun functies en hun eenheid als een productief geheel liggen buiten hen om in het kapitaal, dat hen samenbrengt en bijeenhoudt. De samenhang van hun arbeid manifesteert

zich voor hen ideëel als plan en praktisch als gezag van de kapitalist, als de macht van een vreemde wil die hun daden ondergeschikt maakt aan zijn doel.

Wanneer dan ook de kapitalistische leiding wat de inhoud betreft tweeslachtig is door de tweeslachtigheid van het te leiden productieproces zelf — dat enerzijds een maatschappelijk arbeidsproces is ter vervaardiging van een product en anderzijds een proces van meerwaardevorming —, is zij naar de vorm despotisch. Met de ontwikkeling van de coöperatie op grotere schaal ontwikkelt dit despotisme zijn eigenaardige vormen. Zoals de kapitalist in de eerste plaats wordt ontheven van het zelf verrichten van handarbeid zodra zijn kapitaal die minimale grootte heeft bereikt, waarmee de eigenlijke kapitalistische productie werkelijk begint, zo draagt hij nu op dezelfde wijze de functie van rechtstreeks en voortdurend toezicht op de enkele arbeider of groepen van arbeiders weer over aan een bijzonder soort loonarbeiders. Zoals een leger behoefte heeft aan militaire hoofdofficieren en onderofficieren, zo heeft een onder het commando van hetzelfde kapitaal samenwerkende massa arbeiders behoefte aan industriële hoofdofficieren (directeuren, *managers*) en onderofficieren (opzichters, *foremen*, *overlookers*, *contre-mâîtres*), die tijdens het arbeidsproces namens het kapitaal het bevel voeren. De arbeid van oppertoezicht wordt hun exclusieve functie. Bij vergelijking van de productiewijze van onafhankelijke boeren of zelfstandige ambachtlieden met het op slavernij gebaseerde plantagebedrijf rekent de econoom deze arbeid van oppertoezicht tot de *faux frais de production* (bijkomende productiekosten).[21a] Bij beschouwing van het kapitalistische productieproces daarentegen identificeert hij de functie van de leiding, voor zover deze voortvloeit uit de aard van het gemeenschappelijk arbeidsproces, met dezelfde functie, voor zover zij wordt vereist door het kapitalistische en derhalve antagonistische karakter van dit proces.[22] De kapitalist is geen kapitalist omdat hij industrieel leider is, maar hij wordt industrieel bevelhebber omdat hij kapitalist is. Het opperbevel in de industrie wordt een attribuut van het kapitaal, zoals in het feodale tijdperk het opperbevel in oorlog en rechtspraak een attribuut was van het grondbezit.[22a]

De arbeider is eigenaar van zijn arbeidskracht zolang hij als verkoper van zijn arbeidskracht met de kapitalist onderhandelt; hij kan slechts verkopen wat hij bezit: zijn individuele, op zichzelf staande arbeidskracht. Deze relatie wordt op geen enkele wijze veranderd door de omstandigheid dat de kapitalist 100 in plaats van 1 arbeidskracht koopt of met 100 van elkaar onafhankelijke arbeidskrachten contracten afsluit in plaats van met 1 arbeider. Hij kan de 100 arbeiders aan het werk zetten zonder hen te laten samenwerken. De kapitalist betaalt dus de waarde van 100 zelfstandige arbeidskrachten, maar hij betaalt niet de gecombineerde arbeidskracht van de 100 arbeidskrachten. Als onafhankelijke personen zijnde arbeiders geïsoleerde personen, die wel met hetzelfde kapitaal, maar niet met elkaar in een bepaalde relatie treden. Hun coöperatie begint pas in het arbeidsproces, maar dan behoren zij zichzelf reeds niet meer toe. Door hun deelneming aan dit proces zijn zij bij het kapitaal ingelijfd. Als samenwerkende personen, als leden van een werkend organisme, vormen zij slechts een bijzondere bestaanswijze van het kapitaal. Het productieve vermogen, dat de arbeider als maatschappelijke arbeider ontwikkelt, is dus productief vermogen van het kapitaal. De maatschappelijke productiviteit van de arbeid ontwikkelt zich kosteloos zodra de arbeider onder bepaalde voorwaarden wordt geplaatst en het is het kapitaal, dat hen onder die voorwaarden plaatst. Omdat de maatschappelijke productiviteit van de arbeid het kapitaal niets kost en omdat — anderzijds — deze productiviteit niet door de arbeider wordt ontwikkeld voordat zijn arbeid zelf aan het kapitaal toebehoort, schijnt zij de productiviteit te zijn die het kapitaal van nature bezit, zijn immanente productiviteit.

In de reuzenwerken van de oude Aziaten, Egyptenaren, Etrusken enzovoort, zien we hoe enorm de werking van deze eenvoudige coöperatie is. ‘Het geschiedde in vervlogen tijden dat men in deze Aziatische staten, na aan de civiele en militaire uitgaven te hebben voldaan,

beschikte over een surplus aan bestaansmiddelen, dat kon worden besteed aan werken van praal en nut. Hun commando over de handen en armen van vrijwel de gehele niet-landbouwende bevolking en de exclusieve beschikking van vorst en priesters over dit surplus boden hun de middelen tot constructie van die machtige monumenten, waarmee zij het land vulden... Bij de verplaatsing van de kolossale standbeelden en de enorme massa's, waarvan het transport ons verbaasd doet staan, werd op verkwistende wijze bijna uitsluitend menselijke arbeid gebruikt. Het aantal arbeiders en de concentratie van hun inspanning waren voldoende. Zo zien we machtige koraalriffen uit de diepten van de oceaan tot eilanden aaneengroeien en vasteland vormen, ondanks het feit dat iedere afzonderlijke afzetting nietig, zwak en onaanzienlijk is. De niet-landbouwende arbeiders van een Aziatische monarchie hebben behalve hun individuele lichamelijke inspanning weinig tot het werk bij te dragen, maar hun aantal was hun kracht en de macht om aan deze massa's leiding te geven deed deze reuzenwerken ontstaan. Dergelijke ondernemingen werden mogelijk door de concentratie in één hand, of in enkele handen, van de inkomsten, waarvan de arbeiders leven.' [23] Deze macht van Aziatische en Egyptische vorsten, of Etruskische theocraten, enzovoort, is in de moderne maatschappij overgegaan op de kapitalist, ongeacht of hij optreedt als individuele kapitalist of — zoals in de naamloze vennootschap — als gecombineerde kapitalist.

De coöperatie in het arbeidsproces zoals we haar in het begin van de menselijke beschaving bij de jagersvolken [23a] of bijvoorbeeld in de landbouw bij de Indische gemeenschappen gewoonlijk aantreffen, berust enerzijds op het gemeenschappelijk bezit van de productievoorwaarden en anderzijds op de omstandigheid dat de afzonderlijke mens zich nog even weinig heeft losgemaakt van de navelstreng van de stam of de gemeenschap als de enkele bij van de bijenzwerm. Deze twee dingen onderscheiden haar van de kapitalistische coöperatie. De sporadische toepassing van coöperatie op grote schaal in de antieke wereld, in de middeleeuwen en in de moderne koloniën steunt op directe verhoudingen van heerser en knecht, meestal op de slavernij. De kapitalistische vorm daarentegen vooronderstelt van het begin af aan het bestaan van de vrije loonarbeider, die zijn arbeidskracht aan het kapitaal verkoopt. Historisch ontwikkelt deze kapitalistische vorm zich echter in tegenstelling tot het boerenbedrijf en tot het onafhankelijke handwerksbedrijf, ongeacht of deze al dan niet de vorm van gilde bezit. [24] Hiertegenover manifesteert de kapitalistische coöperatie zich niet als een bijzondere historische vorm van de coöperatie, maar doet de coöperatie zelf zich voor als een historische vorm, die eigen is aan het kapitalistische productieproces en dit proces op kenmerkende wijze karakteriseert.

Zoals het door de coöperatie tot ontwikkeling gebrachte productieve vermogen van de arbeid het productieve vermogen van het kapitaal schijnt te zijn, zo schijnt de coöperatie zélf een specifieke vorm te zijn van het kapitalistische productieproces in tegenstelling tot het productieproces van afzonderlijke, onafhankelijke arbeiders of zelfs van kleine patroons. Het is de eerste verandering welke het werkelijke arbeidsproces door zijn onderwerping aan het kapitaal ondergaat. Deze verandering voltrekt zich vanzelf. De voorwaarde voor deze verandering — het gelijktijdig aan het werk zetten van een groot aantal arbeiders in hetzelfde arbeidsproces — vormt het uitgangspunt van de kapitalistische productie; dit valt samen met het bestaan van het kapitaal zelf. Wanneer de kapitalistische productiewijze zich dus enerzijds voordoet als historische noodzaak van de omzetting van het arbeidsproces in een maatschappelijk proces, blijkt deze maatschappelijke vorm van het arbeidsproces anderzijds een door het kapitaal gebruikte methode te zijn om dit arbeidsproces door vergroting van de productiviteit op een voordeliger wijze uit te buiten.

In de tot nu toe beschouwde eenvoudige gedaante valt de coöperatie samen met de productie op grotere schaal en vormt zij nog geen vaste, kenmerkende vorm van een bijzonder ontwikkelingsstadium van de kapitalistische productiewijze. Hoogstens benadert zij dit in het nog door het ambachtswezen gekenmerkte begin van de manufactuur [25] en in die vorm van

landbouw op grote schaal, welke bij de manufactuurperiode behoort en zich wezenlijk slechts onderscheidt van het boerenbedrijf door het aantal gelijktijdig aan het werk gezette arbeiders en door de hoeveelheid geconcentreerde productiemiddelen. De eenvoudige coöperatie is altijd nog de heersende vorm in die takken van productie, waarbinnen het kapitaal op grote schaal werkzaam is zonder dat arbeidsverdeling of machinerie een belangrijke rol spelen.

De coöperatie blijft de grondvorm van de kapitalistische productiewijze, ofschoon haar eenvoudige gedaante zelf als een bijzondere vorm naast haar meer ontwikkelde vormen blijft voorkomen.

Noten:

[8] ‘Ongetwijfeld bestaat er wat betreft kracht, bekwaamheid en toewijding een groot verschil tussen de waarde van de arbeid van de één en die van de ander. Maar op grond van mijn zorgvuldige waarnemingen ben ik er volkomen zeker van dat ieder willekeurig vijftal mannen, binnen de reeds door mij genoemde leeftijdsgrenzen, gezamenlijk eenzelfde hoeveelheid arbeid zal verrichten als welke andere vijf dan ook; dat wil zeggen dat er onder een dergelijk vijftal één zal zijn met alle eigenschappen van een goede arbeider en één slechte arbeider, terwijl de andere drie middelmatig zijn en de twee uitersten benaderen. Zodat men in een dergelijk klein peloton van zelfs maar vijf personen het totaal zal kunnen vinden van wat ieder vijftal kan presteren.’ E. Burke, *t.a.p.*, pp. 15, 16. Vergelijk Quételet over de gemiddelde persoon.

[9] Mijnheer de Professor Roscher beweert ontdekt te hebben dat een naaister, die gedurende twee dagen door Mevrouw de Professor aan het werk wordt gezet, meer werk aflevert dan twee naaisters, die door Mevrouw de Professor op dezelfde dag aan het werk worden gezet. Het ware aan te bevelen dat Mijnheer de Professor zijn waarnemingen over het kapitalistische productieproces niet in de kinderkamer verrichtte en niet onder omstandigheden, waarin de hoofdpersoon — de kapitalist — ontbreekt.

[10] ‘Concours de forces’ (samenwerking van krachten), Destutt de Tracy, *t.a.p.*, p. 78.

[11] ‘Er bestaan vele werkzaamheden, die zo eenvoudig zijn dat zij niet in onderdelen kunnen worden gesplitst en die niet kunnen worden verricht zonder het samenwerken van vele paren handen. Bijvoorbeeld het tillen van een grote boomstam op een wagen... kortom alles wat niet gedaan kan worden zonder dat vele paren handen elkaar en gelijktijdig bij dezelfde, ongedeelde activiteit helpen.’ E. G. Wakefield, *A View of the Art of Colonisation*, London, 1849, p. 168.

[11a] ‘Terwijl één man niet in staat is en 10 mannen zich moeten inspannen om een zeer zware last op te tillen, slagen 100 mannen hierin door elk slechts de kracht van een vinger te gebruiken.’ John Bellers, *Proposals for Raising a College of Industry*, London, 1696, p. 21.

[12] ‘Er zit ook (wanneer hetzelfde aantal arbeiders door één boer op 300 acres in plaats van door tien boeren ieder op 30 acres aan het werk worden gezet -M.) een voordeel in de verhouding van de knechten, dat alleen door mensen uit de praktijk gemakkelijk wordt begrepen; want het ligt voor de hand om te zeggen dat 1: 4 gelijk is aan 3: 12, maar in de praktijk gaat dat niet op. Want bij het oogsten en bij vele andere werkzaamheden, waarmee men haast heeft, wordt het werk beter en sneller gedaan wanneer velen samenwerken. Bij het oogsten bijvoorbeeld zullen 2 voerlieden, 2 opladers, 2 opstekers, 2 man voor het aanharken en de rest bij de schoven of in de schuur tweemaal zoveel werk verzetten als hetzelfde aantal personen, die verdeeld zijn over verschillende ploegen en verschillende boerderijen.’ *An Inquiry into the Connection between the Present Price of Provisions and the Size of Farms, by a Farmer*, London, 1773, pp. 7-8.

[13] De definitie van Aristoteles luidt eigenlijk dat de mens van nature een burger van de stadstaat is. Deze definitie is voor de klassieke Oudheid even kenmerkend als Franklins definitie — dat de mens van nature een gereedschappenmakend dier is — voor het

Yankeedom.

[14] ‘Verder moet worden opgemerkt dat deze gedeeltelijke arbeidsverdeling ook mogelijk is wanneer de arbeiders allen dezelfde bezigheid verrichten. Metselaars bijvoorbeeld, die bezig zijn van hand tot hand stenen door te geven naar een hoger gelegen punt op een steiger, verrichten allen dezelfde bezigheid en toch is er tussen hen sprake van een soort arbeidsverdeling, die hierin bestaat dat ieder van hen de steen een bepaald stuk verder brengt en dat allen tezamen de steen sneller op de gewenste plaats doen belanden dan in het geval ieder afzonderlijk zijn eigen steen naar het hoger gelegen punt op de steiger zou dragen.’ F. Skarbek, *Théorie des richesses sociales*, 2e druk, Parijs 1893, deel I, pp. 97-98.

[15] ‘Wanneer het de uitvoering van een gecompliceerde arbeid betreft, dienen verschillende dingen gelijktijdig te worden gedaan. De één doet het ene, terwijl de ander het andere doet en allen dragen bij tot iets, wat door één enkele man niet kan worden bereikt. De één roeit, terwijl een ander het roer houdt en een derde het net uitwerpt of de vis aan de haak slaat en de vangst levert een opbrengst, die zonder deze samenwerking onmogelijk zou zijn verkregen.’ Destutt de Tracy, *t.a.p.* p. 78.

[16] ‘Zijn (de landbouw -M.) uitvoering op het kritieke moment levert een des te groter resultaat.’ *An Inquiry into the Connection between the Present Price etc.*, p. 9. ‘In de landbouw bestaat geen belangrijker factor dan de factor tijd.’ Liebig, *über Theorie und Praxis in der Landwirthschaft*, 1856, p. 23.

[17] ‘Een ander euvel dat men nauwelijks zou verwachten in een land, dat meer dan enig ander land ter wereld — misschien uitgezonderd China — arbeid exporteert, is de onmogelijkheid om een voldoende aantal arbeiders voor de katoenoogst te vinden. Dit heeft tot gevolg dat grote hoeveelheden van de oogst niet worden geplukt, terwijl een ander deel, dat al is afgevallen, van de grond wordt opgeraapt, maar natuurlijk verkleurd en gedeeltelijk verrot, is, zodat door gebrek aan arbeid in het juiste jaargetijde de planter in feite gedwongen is zich neer te leggen bij het verlies van een groot deel van de oogst, welke men in Engeland zo hard nodig heeft.’ *Bengal Hurkaru, Bi-Monthly Overland Summary of News*, 22 juli 1861.

[18] ‘Bij de vooruitgang in de bewerking van het land wordt alle kapitaal en alle arbeid — en misschien nog meer dan dat —, welke vroeger over 500 *acres* werd verspreid, nu geconcentreerd op een grondiger bewerking van 100 *acres*.’ Ofschoon ‘relatief ten opzichte van de gebruikte hoeveelheid kapitaal en arbeid de ruimte is ingekrompen, is in vergelijking met het productiegebied dat vroeger een enkele, onafhankelijke producent bezat of bewerkte, het productiegebied groter geworden.’ R. Jones, *An Essay on the Distribution of Wealth, Part One, On Rent*, London, 1831, p. 191.

[19] ‘De kracht van de enkeling is zeer gering, maar door samenbundeling van deze geringe krachten wordt een totale kracht gevormd, die groter is dan de som van de afzonderlijke krachten, zodat alleen al de samenbundeling van krachten het mogelijk maakt de tijd te verkorten en het terrein der werkzaamheid te vergroten.’ G. R. Carli, noot bij P. Verri, *t.a.p.*, deel XV, p. 196.

[20] ‘Winsten... vormen het enige doel van de handel.’ J. Vanderlint, *t.a.p.*, p. II.

[21] De *Spectator*, een Engels filisterblad, schrijft in het nummer van 26 mei 1866 dat na de invoering van een soort compagnonschap tussen kapitalist en arbeiders in de ‘Wirework Company of Manchester’: ‘het eerste resultaat een plotselinge daling was van de verspilling, omdat de arbeiders niet inzagen waarom zij met hun eigendom verkwistender zouden omspringen dan de één of andere ondernemer; en de verspilling vormt, met de wanbetaling, waarschijnlijk één van de grootste bronnen van verlies’. Hetzelfde blad ontdekt als het fundamentele gebrek van de coöperatieve experimenten in Rochdale: ‘Zij bewezen dat verenigingen van arbeiders met succes winkels, fabrieken en vrijwel iedere vorm van industrie kunnen leiden en zij hebben de toestand van de arbeiders belangrijk verbeterd, maar zij lieten geen duidelijke plaats over voor de patroons.’ *Quelle horreur!* (hoe vreselijk!).

[21a] Nadat professor Cairnes de *superintendence of labour* (oppertoezicht op de arbeid) als één van de belangrijkste kenmerken van de slavenproductie in de zuidelijke staten van Noord-Amerika heeft genoemd, verklaart hij: ‘De boer-grondbezitter (uit het Noorden -M.), die het gehele product van de grond krijgt, heeft geen andere prikkel tot inspanning nodig. Oppertoezicht is hier volkomen overbodig.’ Cairnes, *t.a.p.*, pp. 48-49.

[22] Sir James Steuart, die zich in het algemeen onderscheidt door zijn inzicht in de kenmerkende maatschappelijke verschillen van de diverse productiewijzen, merkt op: ‘Hoe zouden de grote ondernemingen op het terrein van de industrie het kleinbedrijf vernietigen anders dan door de eenvoud van de slavenarbeid te benaderen?’ *Principles of Political Economy*, London, 1767, deel I, pp. 167-168.

[22a] Auguste Comte en zijn school zouden daarom op dezelfde wijze de onmisbaarheid van de feodale heren hebben kunnen bewijzen zoals zij dat voor de heren van het kapitaal hebben gedaan.

[23] R. Jones, *Textbook of Lectures etc.*, pp. 77-78. De oud-Assyrische, Egyptische en dergelijke verzamelingen in Londen en in andere Europese hoofdsteden maken ons ooggetuigen van deze coöperatieve arbeidsprocessen.

[23a] Linguet heeft in zijn *Théorie des Lois Civiles* waarschijnlijk geen ongelijk als hij beweert dat de jacht de eerste vorm van coöperatie was en de mensenjacht (oorlog) één van de eerste vormen van de jacht.

[24] Het kleine boerenbedrijf en het onafhankelijke ambachtsbedrijf, welke beide ten dele de basis vormen van de feodale productiewijze, ten dele na het verdwijnen van deze productiewijze naast het kapitalistische bedrijf blijven voorkomen, vormen tevens de economische grondslag van de klassieke gemeenschappen in hun bloeiperiode, nadat het oorspronkelijk Oosterse gemeenschappelijk bezit was verdwenen en voordat de slavernij zich in belangrijke mate van de productie meester had gemaakt.

[25] ‘Is niet de combinatie van bekwaamheid, vlijt en wedijver van velen bij hetzelfde werk de mogelijkheid tot vooruitgang? En zou het op een andere wijze voor Engeland mogelijk zijn geweest de wolindustrie tot zulk een graad van perfectie op te voeren?’ Berkeley, *The Querist*, London, 1750, p. 56, § 521.

Arbeidsverdeling en manufactuur

1. De dubbele oorsprong van de manufactuur

De op arbeidsverdeling gebaseerde coöperatie krijgt haar klassieke gedaante in de manufactuur. Als kenmerkende vorm van het kapitalistische productieproces overheerst zij in de eigenlijke manufactuurperiode, die — globaal genomen — duurde van het midden van de zestiende eeuw tot de jaren 70 van de achttiende eeuw.

De manufactuur ontstaat op tweeërlei wijze.

In de eerste plaats doordat arbeiders met ongelijksoortige, zelfstandige ambachten, door wier handen een product moet gaan wil het zijn voltooiing vinden, in één werkplaats onder het commando van dezelfde kapitalist worden verenigd. Laten we als voorbeeld een koets nemen, die het totale product was van de activiteiten van een groot aantal onafhankelijke ambachtslieden zoals wagenmakers, zadelmakers, snijders, slotenmakers, koperwerkers, draaiers, passementwerkers, glazenmakers, lakwerkers, vergulders, enzovoort. De koetsenmanufactuur verenigt al deze verschillende ambachtslieden in één werkplaats, waar zij elkaar gelijktijdig in de hand werken. Weliswaar kan men niet een koets vergulden voordat zij gemaakt is, maar wanneer gelijktijdig verschillende koetsen worden gemaakt, kan een deel voortdurend worden verguld terwijl een ander deel een eerdere fase van het productieproces doorloopt. Tot zover bevinden we ons nog in het stadium van de eenvoudige coöperatie,

waarbij het materiaal aan mensen en dingen kant en klaar wordt aangetroffen. Maar al spoedig heeft een essentiële verandering plaats. De snijder, de slotenmaker, de koperwerker, enzovoort, die zich uitsluitend bezighoudt met het maken van koetsen, verliest langzamerhand mét zijn ervaring ook de bekwaamheid om het oude ambacht in zijn volledige omvang te bedrijven. Anderzijds krijgt zijn eenzijdig gerichte arbeid nu de meest doelmatige vorm voor het kleiner geworden terrein van zijn activiteiten. Oorspronkelijk was de koetsenmanufactuur een combinatie van zelfstandige ambachten. Langzamerhand wordt de koetsenproductie gesplitst in verschillende, bijzondere bewerkingen, waarvan elk de vaste vorm aanneemt van de bijzondere functie van een arbeider en waarvan het geheel wordt verricht door de deelarbeiders gezamenlijk. Evenzo ontstond de lakenmanufactuur en een hele serie andere manufacturen uit de combinatie van verschillende ambachten onder het commando van hetzelfde kapitaal.[26]

De manufactuur ontstaat echter ook op een tegenovergestelde wijze. Vele ambachtslieden, die hetzelfde of iets gelijksoortigs doen - bijvoorbeeld het maken van papier of van drukletters of van spelden - worden door hetzelfde kapitaal gelijktijdig in dezelfde werkplaats aan het werk gezet. Dit is coöperatie in de meest eenvoudige vorm. Elk van deze ambachtslieden (misschien met één of twee knechten) vervaardigt het gehele product en verricht dus de verschillende, voor de vervaardiging van de waar vereiste bewerkingen achter elkaar. Hij werkt dus volgens de oude methode van zijn ambacht. Maar al spoedig maken externe omstandigheden het noodzakelijk de concentratie van arbeiders in dezelfde ruimte en de gelijktijdigheid van hun arbeid op andere wijze aan te wenden. Bijvoorbeeld wanneer een grotere hoeveelheid afgewerkte waren binnen een bepaalde tijd moet worden afgeleverd. De arbeid wordt dan verdeeld. In plaats van de verschillende bewerkingen in chronologische volgorde door dezelfde ambachtsman te laten verrichten, worden die bewerkingen van elkaar gescheiden, geïsoleerd, ruimtelijk naast elkaar gezet en elk van hen wordt toegewezen aan verschillende ambachtslieden en zij worden gezamenlijk door de samenwerkende arbeiders gelijktijdig uitgevoerd. Deze toevallige verdeling wordt herhaald, toont haar bijzondere voordelen en kristalliseert langzamerhand tot een systematische arbeidsverdeling. De waar wordt in plaats van een individueel product van een zelfstandige ambachtsman, die de verschillende bewerkingen verricht, nu het gemeenschappelijk product van een combinatie van ambachtslieden, van wie elk voortdurend slechts één en dezelfde deelbewerking verricht. Dezelfde bewerkingen, die als successievelijke verrichtingen van de Duitse papiermaker uit de gildentijd ineenvloeiden, worden in de Hollandse papiermanufactuur zelfstandig gemaakt tot naast elkaar plaatsvindende deelbewerkingen van vele samenwerkende arbeiders. De Neurenbergse speldenmaker uit de gildentijd is het prototype van de Engelse speldenmanufactuur. Maar terwijl die ene speldenmaker een reeks van misschien zo bewerkingen achter elkaar verrichtte, verrichten hier al spoedig 20 speldenmakers naast elkaar ieder slechts één van de 20 bewerkingen, die naar de ervaringen nog verder worden gesplitst, geïsoleerd en zelfstandig worden gemaakt als bijzondere functies van de afzonderlijke arbeider.

De ontstaanswijze van de manufactuur, haar ontwikkeling uit het ambacht, is dus tweevoudig. Enerzijds ontstaat de manufactuur uit de combinatie van ongelijksoortige, zelfstandige ambachten, welke hun zelfstandigheid verliezen en eenzijdig worden gemaakt tot het punt, waarop zij nog slechts elkaar aanvullende deelbewerkingen van het productieproces van één en dezelfde waar vormen. Anderzijds ontstaat de manufactuur uit de coöperatie van arbeiders met een gelijksoortig ambacht, wordt door de manufactuur hetzelfde afzonderlijke ambacht in zijn verschillende bijzondere bewerkingen gedifferentieerd en worden die bewerkingen geïsoleerd en zelfstandig gemaakt tot het punt, waarop elk van hen de bijzondere functie wordt van een bepaalde arbeider. Aan de ene kant voert de manufactuur dus de arbeidsverdeling in het productieproces in of brengt de arbeidsverdeling verder tot

ontwikkeling, aan de andere kant combineert zij voordien gescheiden ambachten. Hoe echter ook haar bijzonder uitgangspunt is, de uiteindelijke gedaante van de manufactuur is dezelfde: een productiemechanisme, waarvan de organen menselijke wezens zijn.

Tot goed begrip van de arbeidsverdeling is het noodzakelijk de volgende punten goed in het oog te houden. In de eerste plaats valt de analyse van het productieproces in zijn afzonderlijke fasen hier geheel en al samen met de differentiatie van een ambachtelijke bezigheid in haar verschillende deelbewerkingen. Samengesteld of enkelvoudig, de bezigheid blijft handwerk en dus afhankelijk van kracht, bekwaamheid, snelheid en zekerheid van de afzonderlijke arbeider bij het hanteren van zijn werktuigen. Het ambacht blijft de basis. Deze enge technische basis sluit een werkelijk wetenschappelijke analyse van het productieproces uit, aangezien ieder deelproces, dat door het product moet worden doorlopen, uitvoerbaar moet zijn als deelarheid van de ambachtsman. Juist omdat de vaardigheid als ambachtsman de grondslag blijft van het productieproces, krijgt iedere arbeider een bijzondere deelfunctie toegewezen en wordt zijn arbeidskracht voor de rest van zijn leven omgezet in een orgaan van deze deelfunctie. Ten slotte is deze arbeidsverdeling een bijzonder soort coöperatie en vloeien vele van haar voordelen niet voort uit deze bijzondere vorm van coöperatie, maar uit de algemene aard van de coöperatie.

2. De deelarbeider en zijn werktuig

Wanneer we nader op de bijzonderheden ingaan, is het in de eerste plaats duidelijk dat een arbeider, die zijn leven lang één en dezelfde bewerking verricht, zijn gehele lichaam verandert in een automatisch, eenzijdig gericht orgaan van die bewerking en voor die bewerking dus minder tijd nodig heeft dan de ambachtsman, die een hele reeks bewerkingen afwisselend uitvoert. De gecombineerde totaalarbeider, die het levende mechanisme van de manufactuur vormt, bestaat echter alleen maar uit dergelijke eenzijdige deelarbeiders. Vergeleken met het zelfstandige ambacht wordt dus méér in minder tijd geproduceerd, wordt de arbeidsproductiviteit dus vergroot.[27] Bovendien wordt de methode van de deelarheid geperfectioneerd nadat deze zelfstandigheid heeft verworven als de bijzondere functie van een persoon. De voortdurende herhaling van dezelfde, beperkte handeling en de concentratie van de aandacht op dit beperkte gebied leren de arbeider door ervaring het gewenste nuttige effect met de geringste krachtsinspanning te verkrijgen. En aangezien altijd verschillende generaties arbeiders in dezelfde tijd leven en in dezelfde manufacturen samenwerken, worden de op deze wijze verkregen technische kunstgrepen spoedig ingeburgerd, geaccumuleerd en overgedragen.[28]

De manufactuur brengt in feite de virtuositeit van de deelarbeider voort doordat zij de differentiatie van de vakken, die zij in de maatschappij aantrof, binnen de werkplaats reproduceert en op systematische wijze tot het uiterste doorvoert. Anderzijds komt de omzetting van de deelarheid in de levensroeping van een mens overeen met de neiging in vroegere gemeenschappen om de beroepen erfelijk te maken, hen tot kasten te verstenen of — indien door bepaalde historische voorwaarden een zekere individuele verscheidenheid is ontstaan die met het kastensysteem in strijd is — tot gilden te verstarren. Kast en gilden vloeien uit dezelfde natuurwet voort als die, welke de indeling van planten en dieren in soorten en subsoorten regelt, alleen met de uitzondering dat in een bepaald ontwikkelingsstadium de erfelijkheid van de kasten of de exclusiviteit van de gilden wordt gedecreteerd als een maatschappelijke wet.[29] ‘De mousseline van Dakka is in fijnheid, de katoen en andere producten van Koromandel in pracht en duurzaamheid van kleur nimmer overtroffen. En toch worden zij geproduceerd zonder kapitaal, zonder machines, zonder arbeidsverdeling en zonder één van de andere middelen die de fabricage in Europa zo vele voordelen bieden. De wever is een geïsoleerd persoon, die het weefsel vervaardigt op

bestelling van een klant en met behulp van een weefstoel van de meest eenvoudige constructie, gewoonlijk slechts bestaande uit op primitieve wijze aan elkaar bevestigde stukken hout. Hij beschikt zelfs niet over een apparaat om de ketting op te rollen, waardoor de weefstoel in zijn volle lengte overeind moet blijven staan; de weefstoel is hier zo lomp en groot, dat er in de hut van de producent geen plaats voor is en de arbeid dus in de open lucht moet worden verricht en bij iedere weersverandering moet worden onderbroken.’[30] Evenals de spin verwerft de Hindoe deze virtuositeit door de bijzondere vaardigheid, die van generatie op generatie wordt vergaard en van vader op zoon overgaat. En desondanks verricht zulk een Indische wever vergeleken met het grootste deel der manufactuurarbeiders zeer gecompliceerde arbeid.

Een ambachtsman, die bij de vervaardiging van een product de verschillende deelprocessen achter elkaar uitvoert, moet nu eens van plaats veranderen, dan weer een ander stuk gereedschap pakken. Door de overgang van de ene bewerking naar de andere wordt de loop van zijn arbeid onderbroken; in zekere zin vallen hierdoor gaten in zijn arbeidsdag. Die gaten worden gedicht zodra hij continu de hele dag één en dezelfde bewerking verricht, zij worden althans kleiner naarmate het wisselen van bewerkingen afneemt. De gestegen productiviteit is hier hetzij te danken aan een toegenomen verbruik van arbeidskracht in een gegeven tijdruimte, dus aan een toegenomen intensiteit van de arbeid, hetzij aan een vermindering van het onproductieve gebruik van arbeidskracht. Het overschot aan krachtsinspanning, die iedere overgang van rust naar beweging met zich meebrengt, weegt namelijk op tegen een langere voortzetting van de eenmaal bereikte normale snelheid. Anderzijds tast de continuïteit van gelijkvormige arbeid de veerkracht van de levenslust aan, welke juist uit de afwisseling van de werkzaamheden verfrissing en prikkeling put.

De arbeidsproductiviteit hangt niet alleen af van de virtuositeit van de arbeider, maar ook van de graad van volmaaktheid van zijn werktuigen. Werktuigen van hetzelfde soort — zoals om te snijden, boren, stoten, slaan, enzovoort — worden in verschillende arbeidsprocessen gebruikt en in hetzelfde arbeidsproces doet hetzelfde werktuig dienst voor verschillende verrichtingen. Zodra echter de verschillende bewerkingen van een arbeidsproces van elkaar gescheiden zijn en iedere deelbewerking in de handen van de deelarbeider een zoveel mogelijk passende en daardoor bijzondere vorm krijgt, worden veranderingen van de werktuigen, die voordien voor verschillende doeleinden werden gebruikt, noodzakelijk. De richting, waarin deze verandering plaatsheeft, wordt aangeduid door de ervaring van de bijzondere moeilijkheden, die de ongewijzigde vorm met zich meebrengt. De differentiatie van de arbeidsinstrumenten (waardoor instrumenten van dezelfde soort bepaalde vaste vormen krijgen voor ieder bepaald nuttig gebruik) en de specialisatie van de instrumenten (waardoor elk van deze speciale instrumenten slechts in handen van de specifieke arbeider tot zijn volle recht komt) zijn typerend voor de manufactuur. Alleen al in Birmingham vervaardigt men ongeveer 500 soorten hamers, waarvan elk niet alleen in een bepaald productieproces dienst doet, maar een aantal soorten zelfs vaak alleen voor verschillende bewerkingen in hetzelfde proces dienen. In de manufactuurperiode worden de werktuigen vereenvoudigd, verbeterd en vermenigvuldigd door hun aanpassing aan de exclusieve, bijzondere functies van de deelarbeider.[31] Daarmee wordt tegelijkertijd één van de materiële voorwaarden geschapen van de machine, die bestaat uit een combinatie van eenvoudige instrumenten.

De detailarbeider en zijn werktuig vormen de eenvoudige elementen van de manufactuur. We gaan nu de volledige gedaante van de manufactuur bekijken.

3. De twee grondvormen van de manufactuur: heterogene manufactuur en organische manufactuur

De structuur van de manufactuur bezit twee grondvormen die, hoewel zij soms in elkaar overgaan, wezenlijk verschillend zijn en die in het bijzonder ook bij de latere omzetting van manufactuur in met machines gedreven grootindustrie een totaal verschillende rol spelen. Dit tweevoudige karakter vindt zijn oorsprong in de aard van het product zelf. Het product wordt hetzij gevormd door een zuiver mechanische samenvoeging van zelfstandige deelproducten of heeft zijn eindvorm te danken aan een reeks samenhangende processen en verrichtingen.

De locomotief bijvoorbeeld bestaat uit meer dan 5000 afzonderlijke delen. Toch kan de locomotief niet dienen als voorbeeld van de eerste soort eigenlijke manufactuur, omdat zij een product van de grootindustrie is. Het horloge kan echter wel als voorbeeld dienen, zoals ook Petty het als voorbeeld gebruikte om de arbeidsverdeling in de manufactuur te illustreren. Van het individuele werk van een ambachtsman uit Neurenberg werd het horloge het gemeenschappelijk product van een groot aantal deelarbeiders: de vervaardigers van kleine en grote veren, van wijzerplaten, spiraalveren, steengaatjes, robijn-hefbomen, wijzers, horlogekasten en van schroeven; de vergulders, die weer in vele soorten zijn onderverdeeld, zoals bijvoorbeeld de vervaardigers van de radertjes (waarbij men weer een onderscheid maakt tussen messing- en staalradertjes), van de assen en van het wijzerwerk; de *acheveur de pignon* (die de radertjes aan de assen bevestigt, de facetten slijpt, enzovoort), spullenmakers, de *planteur de finissage* (die verschillende radertjes en assen in de kast zet), de *finisseur de barillet* (die de tandjes insnijdt, de gaten op juiste grootte maakt, het kompas en de pal verhardt), de *échappement*maker; bij het cilinderhorloge de cilindermakers, de makers van de stijgradertjes, de makers van het onrust, de raketmaker (de regulator van het horloge), de *planteur d'échappement* (de eigenlijke *échappement*maker); dan de *repasseur de barillet* (die het veerkastje en het kompas helemaal klaar maakt), de polijster van het staal, van de radertjes en van de schroeven, de cijferschilders, de maker van het blad (die het email op het koper smelt), de *fabricant de pendants* (die alleen maar de beugel van de kast maakt), de *finisseur de charnière* (die de messingspil in het midden van de kast plaatst, enzovoort), de *faiseur de secret* (die de veer bevestigt waarmee de kast wordt geopend), de graveur, de ciseleur, de polijster van de kast, enzovoort, enzovoort, en ten slotte de *repasseur*, die het hele horloge in elkaar zet en — na het aan het lopen te hebben gebracht — aflevert. Er zijn maar weinig onderdelen van het horloge die door verschillende handen gaan en al deze *membra disjecta* komen pas dan in handen van één persoon, wanneer zij ten slotte tot een mechanisch geheel worden verenigd. Door deze externe verhouding van het afgewerkte product tot zijn veelsoortige elementen wordt — zoals bij al dergelijke producten — het samenbrengen van de deelarbeiders in één werkplaats een kwestie van toeval. De deelbewerkingen zelf kunnen weer worden verricht als van elkaar onafhankelijke ambachten, zoals in de kantons Waadt en Neuchâtel, terwijl bijvoorbeeld in Genève grote horlogemanufacturen bestaan, dat wil zeggen dat daar een directe coöperatie onder het commando van hetzelfde kapitaal voorkomt. Ook in het laatste geval worden wijzerplaat, veren en kast zelden binnen de manufactuur zelf vervaardigd. Het gecombineerde manufactuurbedrijf is hier slechts onder bijzondere omstandigheden winstgevend, omdat de concurrentie onder de arbeiders, die thuis willen werken, zeer groot is, de versnippering van de productie in een groot aantal heterogene processen weinig mogelijkheden biedt voor het gebruik van gemeenschappelijke arbeidsmiddelen en de kapitalist door het verspreid laten fabriceren de uitgaven bespaart voor gebouwen en dergelijke.[32] Evenwel is ook de positie van deze detailarbeiders, die wel thuis maar toch voor een kapitalist werken, totaal anders dan die van de zelfstandige ambachtslieden, die voor hun eigen klanten werken.[33]

De tweede soort manufactuur, de ontplooide vorm, brengt producten voort, die samenhangende ontwikkelingsstadia, een reeks van op elkaar volgende bewerkingen, doorlopen; bijvoorbeeld de draad in de speldenmanufactuur, die door de handen van 72, zelfs van 92 bijzondere deelarbeiders gaat.

Voor zover een dergelijke manufactuur ambachten combineert, die oorspronkelijk gescheiden waren, verkleint zij de ruimtelijke scheiding tussen de bijzondere productiefasen van het product. De tijd, nodig voor de overgang van het ene stadium naar het andere, wordt verkort, evenals de arbeid waardoor die overgang tot stand wordt gebracht.[34] Vergeleken met het ambacht wordt dus aan productief vermogen gewonnen en deze winst vloeit voort uit het algemeen coöperatieve karakter van de manufactuur. Aan de andere kant brengt het principe van de arbeidsverdeling — typerend voor de manufactuur — een isolering met zich mee van de verschillende productiefasen, die als even zovele ambachtelijke deelbewerkingen tegenover elkaar zelfstandig worden gemaakt. Het tot stand brengen en het in stand houden van de samenhang tussen de geïsoleerde functies maakt een voortdurend transport van het product van de één naar de andere en van het ene proces naar het andere noodzakelijk. Bezien vanuit het standpunt der grootindustrie is dit een typerende, kostbare en aan het principe van de manufactuur immanente beperking.[35]

Beschouwt men een bepaalde hoeveelheid grondstof, bijvoorbeeld lomp in de papiermanufactuur of ijzerdraad in de speldenmanufactuur, dan ziet men deze grondstof via de handen der verschillende deelarbeiders een chronologische reeks van productiefasen doorlopen totdat de eindvorm bereikt is. Beschouwt men daarentegen de werkplaats als één geheel, dan bevindt de grondstof zich gelijktijdig in alle productiefasen. Met een deel van zijn vele, van werktuigen voorziene handen trekt de uit deelarbeiders bestaande totaalarbeider de draad, terwijl hij tegelijkertijd met andere handen en werktuigen de draad rekt, met weer andere snijdt, punt, enzovoort. De verschillende stadia zijn veranderd van een chronologisch na-elkaar in een ruimtelijk naast-elkaar. Vandaar de levering van meer afgewerkte waren in dezelfde tijdruimte.[36] Deze gelijktijdigheid vloeit weliswaar voort uit de algemene coöperatieve vorm van het proces als geheel, maar het is niet zo, dat de manufactuur de voorwaarden van de coöperatie aantreft, doch de manufactuur schept die voorwaarden ten dele ook door de splitsing van de ambachtelijke activiteit. Aan de andere kant bereikt de manufactuur deze maatschappelijke organisatie van het arbeidsproces alleen maar door het vastklinken van dezelfde arbeider aan dezelfde deelarbeid.

Aangezien het deelproduct van iedere deelarbeider tevens slechts een bepaald stadium vormt in de ontwikkeling van hetzelfde product, levert de ene arbeider aan de andere of de ene groep arbeiders aan de andere hun grondstof. Het resultaat van de arbeid van de één vormt het uitgangspunt voor de arbeid van de ander. De ene arbeider zet hier dus direct de andere aan het werk. De arbeidstijd, die noodzakelijk is voor het bereiken van het beoogde nuttig effect in ieder deelproces, wordt proefondervindelijk vastgesteld en het totale mechanisme van de manufactuur berust op de veronderstelling, dat in een gegeven arbeidstijd een gegeven resultaat wordt bereikt. Slechts onder deze voorwaarde kunnen de verschillende, elkaar aanvullende arbeidsprocessen onafgebroken, gelijktijdig en ruimtelijk naast elkaar doorgang vinden. Het is duidelijk dat deze directe afhankelijkheid der handelingen en dus van de arbeiders onderling ieder afzonderlijk dwingt slechts de voor zijn handeling noodzakelijke tijd te gebruiken en dat zodoende een totaal andere continuïteit, gelijkvormigheid, regelmatigheid, orde[37] en vooral ook intensiteit van de arbeid tot stand wordt gebracht dan in het onafhankelijke ambacht of zelfs in de eenvoudige coöperatie. Dat aan een waar niet meer arbeidstijd wordt besteed dan voor haar vervaardiging maatschappelijk noodzakelijk is, komt bij de warenproductie in het algemeen tot uiting als een externe dwang der concurrentie, omdat — oppervlakkig uitgedrukt — iedere afzonderlijke producent de waar tegen de marktprijs moet verkopen. In de manufactuur daarentegen wordt de levering van een bepaalde hoeveelheid product binnen een gegeven arbeidstijd een technische wet van het productieproces zelf.[38]

Voor verschillende bewerkingen zijn echter ongelijke tijdruimten nodig en in gelijke tijdruimten worden dus ongelijke hoeveelheden deelproduct geleverd. Indien dezelfde

arbeider dus dag in dag uit dezelfde bewerking verricht, moeten voor verschillende bewerkingen verschillende aantallen arbeiders worden gebruikt, bijvoorbeeld 4 gieters en 2 brekers op 1 wrijver in een lettergieterij, waar per uur de gieter 2000 letters giet, de breker 4000 breekt en de wrijver 8000 blank poetst. Hier komt de coöperatie in zijn eenvoudige vorm terug: het gelijktijdig gebruik van vele personen die iets gelijksoortige doen, maar nu als uitdrukking van een organische verhouding. De arbeidsverdeling in de manufactuur vereenvoudigt en vermenigvuldigt dus niet slechts de kwalitatief verschillende organen van de maatschappelijke totaalarbeider, maar schept ook een mathematisch vaste verhouding voor de kwantitatieve omvang van deze organen, dat wil zeggen voor het relatieve aantal arbeiders of voor de relatieve grootte van de groepen arbeiders voor iedere afzonderlijke functie. Met de kwalitatieve vertakking brengt zij de kwantitatieve regel en proportionaliteit van het maatschappelijk arbeidsproces tot ontwikkeling.

Is eenmaal het juiste verhoudingsgetal van de verschillende groepen deelarbeiders voor een bepaalde productieschaal proefondervindelijk vastgesteld, dan kan men deze schaal slechts vergroten door een veelvoud van iedere, aparte groep arbeiders te gebruiken.[39] Hierbij moet men er rekening mee houden dat dezelfde persoon bepaalde soorten arbeid even goed op grotere als op kleinere schaal kan uitvoeren, bijvoorbeeld het houden van toezicht, het transport van deelproducten van de ene productiefase naar de andere, enzovoort. Het zelfstandig maken van deze functies, de toewijzing van deze functies aan speciale arbeiders, wordt dus pas voordelig bij een vergroting van het aantal aan het werk gezette arbeiders, maar deze vergroting moet terstond proportioneel op alle groepen worden toegepast.

De enkele groep, dat wil zeggen een aantal arbeiders die dezelfde deelfunctie verrichten, bestaat uit homogene elementen en vormt een bijzonder orgaan van het totale mechanisme. In verschillende manufacturen echter is de groep zelf een samengesteld arbeidslichaam, terwijl het totale mechanisme gevormd wordt door de herhaling of verveelvoudiging van deze elementaire productieve organismen. In de flessenmanufactuur bijvoorbeeld. Deze manufactuur kent drie wezenlijk verschillende fasen. In de eerste plaats de voorbereidende fase: het bereiden van het glasmengsel, het mengen van zand, kalk, enzovoort, en het smelten van deze bestanddelen tot een vloeibare massa.[40] Bij deze eerste fase zijn verschillende deelarbeiders betrokken, evenals bij de slotfase: het weghalen van de flessen uit de droogovens, de sortering, verpakking, enzovoort. Tussen deze beide fasen in heeft het eigenlijke glasmaken of bewerking van de vloeibare glasmassa plaats. Aan dezelfde opening van een glasoven werkt een groep, die in Engeland de *hole* (gat) wordt genoemd en is samengesteld uit een *bottlemaker* of *finisher* (flessenmaker), een *blower* (blazer), een *gatherer* (vergaarder), een *putter off* of *whether off* (opstapelaar) en een *taker in* (ontvanger). Deze vijf deelarbeiders vormen even zovele bijzondere organen van hetzelfde arbeidslichaam, dat slechts als eenheid, dus slechts door directe coöperatie van de vijf, werkzaam kan zijn. Het is verlamd zodra een lid van dit vijfdelig lichaam ontbreekt. Maar dezelfde glasoven heeft verschillende openingen (in Engeland bijvoorbeeld van 4 tot 6), waarvan elk een stenen smeltkroes met vloeibaar glas bevat en waarvan elk werk geeft aan zulk een groep arbeiders van vijf personen. De geleiding van iedere afzonderlijke groep berust hier rechtstreeks op de arbeidsverdeling, terwijl het verband tussen de verschillende gelijksoortige groepen eenvoudige coöperatie is, waarbij één van de productiemiddelen — hier de glasoven — door gemeenschappelijk gebruik economischer wordt verbruikt. Een dergelijke glasoven met zijn 4 tot 6 groepen vormt een glasblazerij en een glasmanufactuur omvat een meervoud van zulke glasblazerijen, benevens de installaties en arbeiders voor de inleidende en afsluitende productiefasen.

Ten slotte kan een manufactuur, evenals zij zich gedeeltelijk ontwikkelt uit de combinatie van verschillende ambachten, zich ontwikkelen tot een combinatie van verschillende manufacturen. De grote Engelse glasblazerijen bijvoorbeeld maken zelf hun stenen

smeltkroezen, omdat de kwaliteit van die kroezen van essentiële betekenis is voor het welslagen of het mislukken van het product. Hier wordt de manufactuur van een productiemiddel verbonden met de manufactuur van het product. Omgekeerd kan de manufactuur van het product worden verbonden met manufacturen, waarin dat product zelf weer als grondstof dient of met welke producten het later wordt samengevoegd. Zo wordt bijvoorbeeld de manufactuur van flintglas gecombineerd met de glasslijperij en de kopergieterij, de laatste voor de metalen vassing van tal van glazen voorwerpen. De verschillende gecombineerde manufacturen vormen dan min of meer ruimtelijk gescheiden afdelingen van één totaal-manufactuur, tevens van elkaar onafhankelijke productieprocessen, elk met een eigen arbeidsverdeling. Ondanks de vele voordelen, die de gecombineerde manufactuur biedt, verwerft zij op eigen grondslag geen werkelijk technische eenheid. Deze ontstaat pas bij de overgang naar het machinale bedrijf.

In de manufactuurperiode, waarin de verkorting van de voor de warenproductie noodzakelijke arbeidstijd al spoedig als bewust principe[41] werd aanvaard, wordt hier en daar het gebruik van machines gestimuleerd, in het bijzonder voor bepaalde eenvoudige aanvangsprocessen, die in grote omvang en met gebruik van veel kracht kunnen worden uitgevoerd. Zo heeft bijvoorbeeld in de papiermanufactuur het malen van de lompen in de papiermolen en bij de ertsbewerking het verpulveren van het erts in de zogenaamde stampmolen plaats.[42] De elementaire vorm van alle machinerie is ons uit het Romeinse Keizerrijk bekend in de vorm van de watermolen.[43] De periode van het ambacht liet ons het kompas, het buskruit, de boekdrukkunst en het automatisch uurwerk na. In het algemeen echter speelt de machinerie de bijrol, welke haar door Adam Smith naast de arbeidsverdeling werd toegewezen.[44] Zeer belangrijk werd het sporadisch gebruik van machines in de zeventiende eeuw, omdat daardoor aan de grote wiskundigen uit die tijd aanknopingspunten en aansporingen gegeven werden voor het tot ontwikkeling brengen van de moderne werktuigkunde.

De voor de manufactuurperiode typerende machine blijft de uit vele deelarbeiders samengestelde totaalarbeider. De verschillende bewerkingen, die de producent van een waar afwisselend verricht en die zich ineestremgelen tot het geheel van zijn arbeidsproces, nemen hem op verschillende manieren in beslag. Bij de één moet hij meer kracht ontwikkelen, bij de ander moet hij meer handigheid aan de dag leggen, de derde eist een grotere mate van oplettendheid, enzovoort, en dezelfde persoon bezit deze eigenschappen niet in dezelfde mate. Na het splitsen, het zelfstandig worden en het isoleren van de verschillende bewerkingen worden de arbeiders al naar gelang hun overwegende kwaliteiten verdeeld, geclassificeerd en gegroepeerd. Indien hun natuurlijke aanleg de grondslag vormt waarop de arbeidsverdeling wordt geënt, brengt de manufactuur — wanneer deze eenmaal is ingevoerd — arbeidskrachten tot ontwikkeling die van nature alleen geschikt zijn voor eenzijdige, bijzondere functies. De totaalarbeider bezit nu alle productieve eigenschappen in een even hoge graad van virtuositeit en gebruikt die eigenschappen tevens op de meest economische wijze doordat hij al zijn organen — geïndividualiseerd in bepaalde arbeiders of groepen arbeiders — uitsluitend gebruikt in hun specifieke functies.[45] De eenzijdigheid en zelfs de onvolmaaktheid van de deelarbeider wordt zijn volmaaktheid in zijn hoedanigheid van onderdeel van de totaalarbeider.[46] De gewoonte der eenzijdige functie vervormt hem tot een natuurlijk, betrouwbaar werkend orgaan, terwijl de samenhang binnen het totale mechanisme hem dwingt te werken met de regelmaat van een machine-onderdeel.[47]

Aangezien de verschillende functies van de totaalarbeider eenvoudig of ingewikkeld zijn, van lagere of hogere orde, moeten zijn organen — de individuele arbeidskrachten — een zeer verschillende mate van ontwikkeling bezitten, waardoor hun waarde zeer uiteenloopt. De manufactuur ontwikkelt dus een hiërarchie van arbeidskrachten, welke correspondeert met een gradatie in de arbeidslonen. Wanneer enerzijds de individuele arbeider wordt toegewezen

aan een eenzijdige functie en voor zijn leven door die functie wordt geannexeerd, worden anderzijds de verschillende arbeidsverrichtingen aangepast aan deze hiërarchie van natuurlijke en verworven bekwaamheden.[48] Ieder productieproces brengt echter bepaalde eenvoudige manipulaties mee, die elk gewoon mens kan uitvoeren. Ook deze eenvoudige handelingen worden gescheiden van hun vluchtige samenhang met de belangrijker momenten der werkzaamheid en versteend tot exclusieve functies.

Op deze wijze kweekt de manufactuur in ieder ambacht, waarvan zij zich meester maakt, een categorie van zogenaamde ongeschoolde arbeiders, een categorie waarvoor in het ambachtsbedrijf geen plaats was. Terwijl de manufactuur de volstrekt eenzijdig gemaakte specialiteit ten koste van het totale arbeidsvermogen tot virtuositeit ontplooit, begint zij ook al het ontbreken van iedere ontwikkeling tot een specialiteit te maken. Naast de hiërarchische rangschikking ontstaat de eenvoudige verdeling in geschoolde en ongeschoolde arbeiders. Voor de laatste groep vallen de opleidingskosten helemaal weg; voor de eerste groep nemen deze kosten, als we ze vergelijken met die voor de ambachtslieden, door de vereenvoudiging van de functie af. In beide gevallen daalt de waarde van de arbeidskracht.[49] Voor zover door de versplintering van het arbeidsproces nieuwe, coördinerende functies ontstaan, die in het ambachtsbedrijf helemaal niet of niet in dezelfde omvang voorkwamen, is er sprake van een uitzondering op deze regel. De relatieve waardedaling van de arbeidskracht, voortvloeiend uit het wegvallen of uit de verlaging der opleidingskosten, impliceert direct de vorming van een grotere meerwaarde van het kapitaal, want al hetgeen, waardoor de voor reproductie van de arbeidskracht noodzakelijke tijd wordt verkort, vergroot het gebied van de meerarbeid.

4. Arbeidsverdeling binnen de manufactuur en arbeidsverdeling binnen de maatschappij

We hebben eerst de oorsprong van de manufactuur bekeken, vervolgens haar eenvoudige bestanddelen, de arbeider en zijn werktuig, en ten slotte haar mechanisme als geheel. We zullen nu in het kort ingaan op de verhouding tussen de arbeidsverdeling in de manufactuur en de arbeidsverdeling in de maatschappij, welke laatste de algemene basis vormt van iedere warenproductie.

Let men alleen op de arbeid, dan kan men de verdeling van de maatschappelijke productie in haar grote takken, zoals landbouw, industrie, enzovoort, beschrijven als arbeidsverdeling in het algemeen, de splitsing van deze productietakken in soorten en ondersoorten als arbeidsverdeling in het bijzonder en de arbeidsverdeling binnen de werkplaats als arbeidsverdeling in het klein.[50]

De arbeidsverdeling binnen de maatschappij en de daarmee gepaard gaande restrictie van personen tot bepaalde beroepssferen ontwikkelt zich evenals de arbeidsverdeling binnen de manufactuur vanuit tegengestelde uitgangspunten. Binnen een familie[50a] — en na verdere ontwikkeling binnen een stam — ontstaat een natuurlijke arbeidsverdeling op basis van geslachts- en leeftijdsverschillen, dus op zuiver fysiologische grondslag; het materiaal, dat aan deze verdeling onderworpen is, wordt omvangrijker door de uitbreiding van de gemeenschap, de bevolkingstoename en in het bijzonder door het conflict tussen de verschillende stammen en de onderwerping van de ene stam aan de andere. Anderzijds ontstaat, zoals ik hierboven al uiteenzette, de ruil van goederen op de raakpunten van verschillende families, stammen en gemeenschappen, want het zijn niet particuliere personen, maar families, stammen, enzovoort, die in het begin van de beschaving zelfstandig tegenover elkaar optreden. Verschillende gemeenschappen treffen in hun natuurlijke omgeving verschillende productiemiddelen en

verschillende bestaansmiddelen aan. Daardoor bestaan tussen hun productiewijze, leefwijze en producten onderlinge verschillen. Het is deze natuurlijke verscheidenheid die bij het contact der gemeenschappen de onderlinge ruil van de producten en derhalve de geleidelijke omzetting van producten in waren teweegbrengt. De ruil doet niet het onderscheid der productiesferen ontstaan, maar brengt deze productiesferen met elkaar in betrekking en verandert ze op die manier in min of meer van elkaar afhankelijke takken van een maatschappelijke, collectieve productie. Hier ontstaat de maatschappelijke arbeidsverdeling door de ruil tussen oorspronkelijk verschillende, maar van elkaar onafhankelijke productiesferen. Maar waar de fysiologische arbeidsverdeling het uitgangspunt vormt, maken de 'bijzondere organen van een direct bij elkaar behorend geheel zich los, zij splitsen zich (en bij dit splitsingsproces is de warenruil met andere gemeenschappen de voornaamste drijfkracht) en zij worden zó zelfstandig, dat de samenhang tussen de verschillende soorten arbeid slechts door ruil van de producten als waren tot stand wordt gebracht. In het ene geval wordt hetgeen vroeger zelfstandig was nu onzelfstandig, in het andere geval wordt hetgeen vroeger onzelfstandig was nu zelfstandig.

De basis van iedere ontwikkelde en door de warenruil tot stand gebrachte arbeidsverdeling is de scheiding tussen stad en platteland.[51] Men kan beweren dat de gehele economische geschiedenis van de maatschappij wordt samengevat in deze tegenstelling, waarop we hier echter niet verder ingaan.

Evenals voor de arbeidsverdeling binnen de manufactuur een bepaald aantal gelijktijdig te werk gestelde arbeiders de materiële voorwaarde vormt, op dezelfde wijze is voor de arbeidsverdeling binnen de maatschappij de grootte van de bevolking en haar dichtheid (welke hier in de plaats treedt van de opeenhoping in dezelfde werkplaats) een materiële voorwaarde.[52] Deze dichtheid is echter relatief. Een betrekkelijk spaarzaam bevolkt land met ontwikkelde communicatiemiddelen bezit een dichtere bevolking dan een meer bevolkt land met onontwikkelde communicatiemiddelen; zo zijn bijvoorbeeld de noordelijke staten van de Amerikaanse Unie dichter bevolkt dan Indië.[53]

Aangezien warenproductie en warencirculatie de algemene voorwaarden zijn voor de kapitalistische productiewijze, vereist de arbeidsverdeling in de manufactuur een reeds in zekere mate tot ontwikkeling gekomen arbeidsverdeling binnen de maatschappij. Omgekeerd ontwikkelt en verveelvoudigt de arbeidsverdeling in de manufactuur op haar beurt deze maatschappelijke arbeidsverdeling. Met de differentiatie van de arbeidsinstrumenten worden de bedrijven, die deze instrumenten produceren, meer en meer gedifferentieerd.[54] Wanneer de manufactuur zich meester maakt van een beroep, dat voordien als hoofd- of nevenberoep met andere beroepen samenhang en door dezelfde producent werd uitgeoefend, voltrekt zich onmiddellijk een splitsing en een wederzijdse verzelfstandiging. Maakt de manufactuur zich meester van een bepaald productiestadium van een waar, dan worden de verschillende productiestadia veranderd in verschillende, onafhankelijke beroepen. Er is reeds op gewezen dat, indien het product een louter mechanisch samengesteld geheel van deelproducten is, de deelbewerkingen zelf weer kunnen worden verzelfstandigd tot ambachten. Ten einde de arbeidsverdeling op een meer volledige wijze tot stand te brengen, wordt dezelfde productietak naar gelang de verscheidenheid van zijn grondstoffen of de verschillende vormen, die de grondstof kan bezitten, in verschillende, ten dele geheel nieuwe manufacturen gesplitst. Zo werden reeds in de eerste helft van de achttiende eeuw alleen al in Frankrijk meer dan 100 verschillende soorten zijden stoffen geweven en in Avignon bijvoorbeeld was een wet van kracht, volgens welke 'iedere leerling zich altijd alleen maar aan één soort vervaardiging mag wijden en niet tegelijkertijd de vervaardiging van verschillende stoffen mag leren'. De territoriale arbeidsverdeling, die bepaalde productietakken bindt aan bepaalde delen van een land, krijgt een nieuwe stoot door het manufactuurstelsel, dat alle specialiteiten uitbuit.[55] Voor de maatschappelijke arbeidsverdeling wordt in de manufactuurperiode rijk

materiaal geleverd door de vergroting van de wereldmarkt en door het koloniale stelsel, welke beide behoren tot haar algemene bestaansvoorwaarden. Het is hier niet de plaats om verder aan te tonen hoe deze arbeidsverdeling behalve op het economische vlak ook in de rest van de maatschappij doordringt en overal de grondslag legt voor de verdere groei van het vakwezen, de specialisatie en de verkaveling van de mensen, welke A. Ferguson, de leermeester van A. Smith, reeds deed uitroepen: ‘We maken een volk van heloten en er zijn geen vrije burgers meer onder ons’.[56]

Ondanks talrijke punten van overeenkomst en samenhang tussen de arbeidsverdeling binnen de maatschappij en de arbeidsverdeling binnen de werkplaats, verschillen zij niet alleen kwantitatief, maar ook kwalitatief. Deze overeenkomst blijkt daar het meest onweerlegbaar te zijn, waar een innerlijke band verschillende bedrijfstakken bindt. De veefokker bijvoorbeeld produceert huiden, de looier verandert de huiden in leer en de schoenmaker maakt van het leer laarzen. Ieder produceert hier een deel van het product en de uiteindelijke gedaante is het gecombineerde product van hun afzonderlijke werkzaamheden. Hierbij komen nog de vele bedrijfstakken, die productiemiddelen leveren aan de veefokker, de looier en de schoenmaker. Men kan zich nu mét Adam Smith verbeelden dat deze maatschappelijke arbeidsverdeling slechts subjectief verschilt van de arbeidsverdeling in de manufactuur, namelijk alleen voor de waarnemer, die in de manufactuur de verschillende deelbewerkingen in één oogopslag in één ruimte ziet verrichten, terwijl in de maatschappij de versplintering over grote gebieden en het grote aantal in ieder afzonderlijk bedrijf werkende personen de samenhang verdoezelen.[57] Wat is echter het verband tussen de onafhankelijke werkzaamheden van veefokker, looier en schoenmaker? Het bestaan van hun resp. producten als waren. Wat kenmerkt daarentegen de arbeidsverdeling in de manufactuur? Dat de deelarbeider geen waar produceert.[58] Pas het gemeenschappelijk product van de deelarbeiders vormt een waar.[58a] De maatschappelijke arbeidsverdeling komt tot stand door koop en verkoop van de producten van verschillende bedrijfstakken, de samenhang van de deelbewerkingen in de manufactuur door de verkoop van verschillende arbeidskrachten aan dezelfde kapitalist, die hen gebruikt als een gecombineerde arbeidskracht. De arbeidsverdeling in de manufactuur veronderstelt concentratie van de productiemiddelen in handen van de kapitalist, de maatschappelijke arbeidsverdeling verspreiding van de productiemiddelen over vele, van elkaar onafhankelijke warenproducenten. Terwijl in de manufactuur volgens de ijzeren wet van het verhoudingsgetal of proportionaliteit bepaalde arbeidersgroepen worden ondergebracht bij bepaalde functies, spelen bij de verdeling van de warenproducenten en hun productiemiddelen over de verschillende maatschappelijke takken van arbeid toeval en willekeur hun kleurig spel. Het is waar dat de verschillende productiesferen voortdurend trachten met elkaar in evenwicht te blijven; enerzijds doordat iedere warenproducent een gebruikswaarde moet produceren, dus een bepaalde maatschappelijke behoefte moet bevredigen, waarbij weliswaar de omvang van deze behoeften kwantitatief verschillend is, maar een innerlijke band de verschillende behoeften aaneenketent tot een natuurlijk systeem; anderzijds doordat de waardewet van de waren bepaalt hoeveel van haar totaal beschikbare arbeidstijd de maatschappij kan besteden aan de productie van iedere afzonderlijke warensoort. Maar deze voortdurende tendentie van de verschillende productiesferen om in evenwicht te komen werkt slechts als reactie op de voortdurende verbreking van dit evenwicht. De bij de arbeidsverdeling binnen de werkplaats *a priori* en stelselmatig gevolgde regel werkt bij de maatschappelijke arbeidsverdeling slechts *a posteriori* als een innerlijke, blinde, in het dalen en stijgen van de marktprijzen waarneembare, absolute noodzaak, welke de ordeloze willekeur van de warenproducenten overmant. De arbeidsverdeling in de manufactuur vooronderstelt het onvoorwaardelijke gezag van de kapitalist over mensen, die alleen maar delen vormen van een hem toebehorend totaal mechanisme; de maatschappelijke arbeidsverdeling plaatst

onafhankelijke warenproducenten tegenover elkaar, die geen ander gezag erkennen dan dat van de concurrentie, de dwang die door de druk van hun wederkerige belangen op hen wordt uitgeoefend, zoals in het dierenrijk het *bellum omnium contra omnes* (oorlog van allen tegen allen) de bestaansvoorwaarden van allen min of meer in stand houdt. Hetzelfde burgerlijke bewustzijn, dat de arbeidsverdeling in de manufactuur, het levenslang vastklinken van de arbeider aan een deelbewerking en de onvoorwaardelijke onderwerping van de deelarbeider aan het kapitaal bejubelt als een organisatie van de arbeid, welke zijn productieve vermogen vergroot, kwalificeert daarom op even luide toon iedere bewuste maatschappelijke controle op en regeling van het maatschappelijke productieproces als een inbreuk op de onschendbare eigendomsrechten, de vrijheid en de 'genialiteit' (zoals ze zelf zeggen) van de individuele kapitalist. Het is zeer typerend dat de geestdriftige apologeten van het fabriekssysteem geen ernstiger bezwaar tegen iedere algemene organisatie van de maatschappelijke arbeid weten in te voeren dan dat daardoor de gehele maatschappij in een fabriek zou veranderen.

Terwijl in een maatschappij met kapitalistische productiewijze de anarchie van de maatschappelijke arbeidsverdeling en het despotisme van de arbeidsverdeling in de manufactuur elkaar bepalen, tonen daarentegen vroegere maatschappijvormen (waar de splitsing van de beroepen zich op natuurlijke wijze ontwikkelde, zich daarna kristalliseerde en ten slotte wettelijk werd geregeld) enerzijds het beeld van een stelselmatige en autoritaire organisatie van de maatschappelijke arbeid, terwijl zij anderzijds de arbeidsverdeling binnen de werkplaats geheel uitsluiten of alleen maar in zeer beperkte mate of slechts sporadisch en toevallig tot ontwikkeling laten komen.[59]

De eeuwenoude kleine Indische gemeenschappen bijvoorbeeld, die ten dele nog bestaan, zijn gebaseerd op gemeenschappelijk bezit van de grond, op een directe band tussen landbouw en ambacht en op een onveranderlijke arbeidsverdeling, welke bij de stichting van een nieuwe gemeenschap altijd dient als schema en model, waarvan niet wordt afgeweken. Deze gemeenschappen, wier productiegebied varieert van 100 tot 1000 *acres*, vormen autarkische productieve eenheden. Het grootste deel van de productie wordt voortgebracht ter bevrediging van de eigen directe behoeften, dus niet als waren; de productie is derhalve onafhankelijk van de door de warenruil tot stand gebrachte arbeidsverdeling binnen de Indische maatschappij als geheel. Slechts het overschot van de producten wordt omgezet in waren en komt gedeeltelijk eerst in bezit van de staat, aan wie sinds onheuglijke tijden een bepaalde hoeveelheid toevloeit in de vorm van grondrente *in natura*. In de verschillende streken van Indië kent men verschillende gemeenschapsvormen. In de meest eenvoudige vorm bebouwt de gemeenschap de grond gemeenschappelijk en verdeelt de producten onder haar leden, terwijl ieder gezin het spinnen, weven, enzovoort, bedrijft als bijkomstige huisarbeid. Naast deze grote massa, die een gelijksoortige bezigheid kent, vinden we de 'hoofdman', die tegelijkertijd de functies van rechter, politie en belastingontvanger uitoefent; de boekhouder, die de landbouwregistratie bijhoudt en alle betrokken aangelegenheden kadastreert en registreert; een derde ambtenaar, die de misdadigers vervolgt en vreemdelingen op hun reis beschermt en van het ene dorp naar het andere begeleidt; de grenswachter, die de grenzen van de gemeenschap bewaakt tegen de omliggende gemeenschappen; de wateropziener, die het water uit de gemeenschappelijke reservoirs verdeelt voor landbouwdoeleinden; de brahmaan, die de functies van de religieuze eredienst vervult; de schoolmeester, die de kinderen van de gemeenschap in het zand leert lezen en schrijven; de kalender-brahmaan, die als astroloog de tijden voor zaaien en oogsten en de goede en slechte uren voor elk soort landarbeid aangeeft; een smid en een timmerman, die alle landbouwwerktuigen vervaardigen en repareren; de pottenbakker, die al het aardewerk voor het dorp maakt; de kapper, de wasman voor het reinigen van de kleding, de zilversmid, soms een dichter, die in enkele gemeenschappen de zilversmid, in andere de schoolmeester vervangt. Deze groep personen wordt op kosten van de gehele gemeenschap onderhouden.

Neemt de bevolking toe, dan wordt op onontgonnen grond een nieuwe gemeenschap gesticht naar voorbeeld van de oude. De organisatie van de gemeenschap vertoont een stelselmatige arbeidsverdeling, maar een arbeidsverdeling van de manufactuur is onmogelijk doordat de markt voor smid, timmerman, enzovoort, niet verandert; hoogstens vindt men, al naar gelang het verschil in grootte van de dorpen, in plaats van één smid, één pottenbakker, enzovoort, twee of drie van deze ambachtslieden.[60] De wet, die de arbeidsverdeling van de gemeenschap regelt, werkt hier met het onaantastbare gezag van een natuurwet, terwijl iedere afzonderlijke ambachtsman, zoals smid, enzovoort, volgens de traditie, maar zelfstandig en zonder erkenning van enig gezag in zijn werkplaats, alle bewerkingen verricht die tot zijn vak behoren. Dit eenvoudig productief organisme van deze autarkische gemeenschappen, welke zich voortdurend in dezelfde vorm reproduceren en — wanneer zij toevallig worden vernietigd — op dezelfde plaats en onder dezelfde naam weer worden opgebouwd,[61] levert de sleutel van het raadsel van de onveranderlijkheid van Aziatische gemeenschappen, die op zo'n opvallende wijze in tegenstelling staat tot het voortdurend uiteenvallen en opnieuw stichten van Aziatische staten en tot de onophoudelijke wisseling van dynastieën. De structuur van de economische grondslagen van de maatschappij wordt niet aangetast door de stormen van het politieke klimaat.

Zoals we hierboven reeds zagen verhinderden de gildenwetten, door de grootst mogelijke beperking van het aantal gezellen dat een gildemeester in dienst mocht hebben, stelselmatig diens verandering in kapitalist. Ook kon hij uitsluitend in het ambacht, waarin hij zelf meester was, gezellen aan het werk zetten. Het gilde weerde angstvallig iedere inmenging van het koopmanskapitaal, de enige vrije vorm van kapitaal dat tegenover het gilde stond. De koopman kon alle waren kopen, uitgezonderd de arbeid als waar. Hij werd geduld als verkoper van de handwerksproducten. Wanneer door invloeden van buiten af een verdere arbeidsverdeling nodig was, werden de bestaande gilden gesplitst of werden naast de bestaande nieuwe gilden gesticht, echter zonder samenbundeling van verschillende ambachten in één werkplaats. De gildenorganisatie maakte dus de arbeidsverdeling van de manufactuur onmogelijk, ondanks het feit dat haar specialisatie, isolering en ontwikkeling van de ambachten deel uitmaken van de materiële bestaansvoorwaarden van de manufactuurperiode. Over het algemeen bleef de arbeider aan zijn productiemiddelen gebonden als de slak aan het slakkenhuis en zodoende ontbrak de primaire basis van de manufactuur: de verzelfstandiging van het productiemiddel als kapitaal tegenover de arbeider.

Terwijl de arbeidsverdeling binnen de maatschappij als geheel, al dan niet tot stand gebracht door de warenruil, eigen is aan de meest uiteenlopende economische maatschappijvormen, is de arbeidsverdeling van de manufactuur geheel en al een specifieke schepping van de kapitalistische productiewijze.

5. Het kapitalistische karakter van de manufactuur

Zowel voor de coöperatie in het algemeen als voor de manufactuur vormt de toeneming van het aantal arbeiders onder bevel van dezelfde kapitalist het natuurlijke uitgangspunt. Omgekeerd maakt de arbeidsverdeling van de manufactuur de toeneming van het aantal in dienst genomen arbeiders tot een technische noodzaak. Het minimum aantal arbeiders, dat de enkele kapitalist moet gebruiken, wordt nu voorgeschreven door de bestaande arbeidsverdeling. Anderzijds zijn de voordelen van een verdere verdeling afhankelijk van een verdere vergroting van het aantal arbeiders, welke vergroting slechts mogelijk is door toevoeging van veelvouden. Tegelijk met het variabele moet echter ook het constante bestanddeel van het kapitaal groeien: behalve de omvang van de gemeenschappelijke productievoorwaarden (gebouwen, ovens, enzovoort) vooral ook — en veel sneller dan het aantal arbeiders — de grondstoffen. De hoeveelheid grondstoffen, die in een gegeven tijd

door een bepaalde hoeveelheid arbeid wordt verbruikt, neemt in dezelfde verhouding toe als de arbeidsproductiviteit door de verdeling van de arbeid toeneemt. Een stijgende minimale grootte van het kapitaal in handen van de afzonderlijke kapitalist of een toenemende omzetting van maatschappelijke productie- en bestaansmiddelen in kapitaal is dus een wet, die voortvloeit uit het technische karakter van de manufactuur.[62]

Evenals bij de eenvoudige coöperatie is in de manufactuur het functionerende arbeidsorganisme een bestaansvorm van het kapitaal. Het uit vele, individuele deelarbeiders samengesteld maatschappelijk productiemechanisme is van de kapitalist. De uit de combinatie van arbeid voortvloeiende productiviteit schijnt dus productiviteit van het kapitaal te zijn. De eigenlijke manufactuur onderwerpt dus niet slechts de voordien zelfstandige arbeider aan het bevel en aan de discipline van het kapitaal, maar scheidt bovendien een hiërarchische geleiding onder de arbeiders zelf. Terwijl de eenvoudige coöperatie de werkmethode van de enkeling over het algemeen ongewijzigd liet, vervormt de manufactuur de werkmethode op revolutionaire wijze en tast de individuele arbeidskracht in de wortel aan. Zij verminkt de arbeider tot een abnormaal wezen door zijn bekwaamheid voor een deelbewerking als in een broeikas te cultiveren door een wereld van productieve instincten en vermogens te onderdrukken, zoals men in de La Plata-staten een heel dier afslacht om zich van zijn huid of talk meester te maken. Niet alleen dat de speciale deelbewerkingen onder de verschillende individuen worden verdeeld, maar het individu zelf wordt verdeeld, veranderd in een automatisch drijfwerk van een deelbewerking:[63] zo wordt de dwaze fabel van Menenius Agrippa, waarin de mens wordt voorgesteld als louter een deel van zijn eigen lichaam, werkelijkheid.[64] Verkocht de arbeider oorspronkelijk zijn arbeidskracht aan het kapitaal omdat de materiële middelen tot productie van een waar hem ontbraken, nu weigert zijn individuele arbeidskracht zélf dienst te doen zodra zij niet aan het kapitaal kan worden verkocht. Zij functioneert nog slechts in een verband, dat pas na haar verkoop, in de werkplaats van de kapitalist, ontstaat. Beroofd van zijn natuurlijke begaafdheid om iets te maken, ontwikkelt de manufactuurarbeider alleen nog productieve activiteiten als onderdeel van de werkplaats van de kapitalist.[65] Zoals het 't uitverkoren volk op het voorhoofd stond geschreven dat het 't eigendom van Jehova was, evenzo drukt de arbeidsverdeling de manufactuurarbeider een stempel op, waardoor hij wordt gebrandmerkt als eigendom van het kapitaal.

De kennis, het inzicht en de wil, die de zelfstandige boer of ambachtsman, zij het op kleine schaal, ontwikkelt zoals de wilde de gehele kunst van het oorlogvoeren bedrijft in de vorm van persoonlijke list, zijn nu nog slechts nodig voor het geheel van de werkplaats. De geestelijke krachten worden aan één zijde vergroot omdat zij aan de andere zijde verdwijnen. Hetgeen de deelarbeiders verliezen wordt, tegenover hen, in het kapitaal geconcentreerd.[66] Dat voor hen de geestelijke krachten van het materiële productieproces het bezit zijn van anderen, een macht die hen beheerst, is het gevolg van de arbeidsverdeling van de manufactuur. Dit proces van splitsing begint in de eenvoudige coöperatie, waar de kapitalist voor de afzonderlijke arbeider de eenheid en de wil van het maatschappelijk arbeidsorganisme vertegenwoordigt. Dit proces ontwikkelt zich in de manufactuur, waar de arbeider wordt verminkt tot deelarbeider. Het proces wordt voltooid in de grootindustrie, waar de wetenschap als zelfstandige productiekracht gescheiden wordt van de arbeid en in dienst wordt gesteld van het kapitaal.[67]

In de manufactuur is de verrijking van de totaalarbeider — en dus van het kapitaal — met maatschappelijke productiviteit afhankelijk van de verarming van de arbeider met individuele productiviteit. 'De onwetendheid is zowel de moeder van de industrie als van het bijgeloof. Nadenken en verbeeldingskracht zijn voor dwaling vatbaar; maar de gewoonte voeten of handen te bewegen hangt noch van het één noch van het ander af. Manufacturen gedijen dan ook vooral daar, waar de geest het minst wordt geraadpleegd, in die zin dat de werkplaats

beschouwd kan worden als een machine, wier onderdelen uit mensen bestaan.’[68] Inderdaad gebruikten enkele manufactures in het midden van de achttiende eeuw voor bepaalde eenvoudige bewerkingen, welke niettemin fabrieksgeheimen waren, bij voorkeur halve idioten.[69]

‘De geest van het merendeel der mensen’, schrijft A. Smith, ‘wordt noodzakelijkerwijs gevormd door en met hun dagelijkse bezigheden. Een mens, die zijn hele leven slijt met het verrichten van enkele eenvoudige handelingen... heeft geen gelegenheid zijn geest te scherpen... Hij wordt in het algemeen zo dom en onwetend als bij een menselijk wezen maar mogelijk is.’ Na de stompzinnigheid van de deelarbeider te hebben geschetst, vervolgt Smith: ‘De eentonigheid van zijn leven tast natuurlijk ook de geestkracht aan... Zelfs zijn lichamelijke energie wordt er door aangetast, waardoor hij niet meer in staat is energiek en met volharding zijn krachten aan te wenden, behalve voor de deelbewerking, waarvoor hij is opgeleid. Zijn vaardigheid in zijn speciale bezigheid is dus verworven ten koste van zijn intellectuele, maatschappelijke en krijgshaftige deugden. Toch is dit de toestand waartoe in iedere industriële en geciviliseerde maatschappij de arbeidende arme (*the labouring poor*), dat wil zeggen de grote massa van het volk, noodwendig moet vervallen.’[70] Ten einde het uit de arbeidsverdeling voortvloeiende, volledige verval van het volk te voorkomen, beveelt Adam Smith door de staat georganiseerd volksonderwijs aan, zij het zeer voorzichtig in homeopathische doses. Zijn Franse vertaler en commentator G. Garnier, die zich in het eerste Franse Keizerrijk uit de aard der zaak tot lid van de Senaat ontpopte, polemiseert hiertegen op consequente wijze. Volksonderwijs zou tegen de eerste wet van de arbeidsverdeling indruisen en ‘zou ons geheel maatschappelijk stelsel omvergooien’. ‘Zoals alle andere soorten arbeidsverdeling,’ schrijft Garnier, ‘wordt die tussen handarbeid en geestelijke arbeid[71] duidelijker en van meer beslissende betekenis, naarmate de samenleving (hij gebruikt zeer terecht deze uitdrukking voor het kapitaal, het grondbezit en de staat, die van kapitalisten en grondbezitters is -M.) rijker wordt. Evenals alle andere soorten arbeidsverdeling is deze een gevolg van de vooruitgang uit het verleden en de oorzaak van de vooruitgang in de toekomst... Moet de regering dan deze arbeidsverdeling tegengaan en haar natuurlijke ontwikkeling belemmeren? Mag zij een deel van de staatsinkomsten besteden ten einde te trachten twee soorten arbeid, die streven naar verdeling en splitsing, te vermengen en te verwarren?’[72]

Een zekere geestelijke en lichamelijke vermindering is zelfs met de algemene maatschappelijke arbeidsverdeling onverbreeklijk verbonden. Aangezien echter in de manufactuurperiode deze maatschappelijke splitsing van de takken van arbeid veel verder wordt doorgevoerd en daarbij door de specifieke arbeidsverdeling van de manufactuur het individu in het diepste van zijn bestaan wordt aangetast, zien we in deze periode zowel het materiaal als de aanleiding van de industriële pathologie ontstaan.[73]

‘Een mens in delen te splitsen is hem terechtstellen als hij de straf verdient, hem vermoorden als hij de straf niet verdient... het splitsen van de arbeid is moord op een volk.’[74]

De op arbeidsverdeling gebaseerde coöperatie of manufactuur is oorspronkelijk op spontane wijze ontstaan. Zodra zij enige vastheid en omvang heeft verkregen, wordt zij de bewuste, stelselmatige en systematische vorm van de kapitalistische productiewijze. De geschiedenis van de eigenlijke manufactuur leert ons hoe de haar typerende arbeidsverdeling aanvankelijk door de ervaring, als het ware achter de rug van de handelende personen om, de doelmatige vorm verwerft, maar vervolgens — evenals de ambachten uit de gildentijd — er naar streeft de eenmaal gevonden vorm traditioneel vast te houden en in enkele gevallen in feite ook eeuwenlang handhaaft. Iedere verandering van deze vorm is, tenzij het kleinigheden betreft, het gevolg van een revolutie in de arbeidsinstrumenten. De moderne manufactuur (ik heb het hier niet over de op machinerie gebaseerde grootindustrie) vindt óf, zoals in de

kleding manufactuur in de grote stad waar deze ontstaat, de *disjecta membra poetae* (delen van een uiteengerukt dichter) reeds kant en klaar aanwezig en heeft haar slechts uit de verstrooiing bijeen te garen, óf het principe van de verdeling ligt voor haar voor het grijpen doordat eenvoudig de verschillende bewerkingen van de ambachtelijke productie (bijvoorbeeld bij het boekbinden) uitsluitend aan bepaalde arbeiders wordt opgedragen. In dergelijke gevallen is nog geen volle week aan ervaring nodig om het verhoudingsgetal te vinden voor het aantal arbeiders, dat voor iedere functie noodzakelijk is.[75]

Door de ontleding van het ambachtsbedrijf, door de specialisatie van de arbeidsinstrumenten, door de vorming van deelarbeiders, door hen te groeperen en te combineren tot één geheel, scheidt de arbeidsverdeling van de manufactuur de kwalitatieve geleding en de kwantitatieve proportionaliteit van het maatschappelijk productieproces, dus een bepaalde organisatie van maatschappelijke arbeid, waardoor zij tegelijkertijd een nieuwe, maatschappelijke productiviteit van de arbeid ontwikkelt. Als de specifiek kapitalistische vorm van het maatschappelijk productieproces — en op de bestaande grondslagen kan zij zich niet anders ontwikkelen dan in de kapitalistische vorm — is de arbeidsverdeling slechts een bijzondere methode om relatieve meerwaarde voort te brengen of om de zelfbevruchting van het kapitaal (hetgeen men maatschappelijke rijkdom, ‘Wealth of Nations’ enzovoort, noemt) ten koste van de arbeider te intensiveren. Niet alleen dat zij de maatschappelijke arbeidsproductiviteit ten bate van de kapitalist in plaats van ten behoeve van de arbeider tot ontwikkeling brengt, maar dit geschiedt ook nog door verminking van de individuele arbeider. Zij produceert nieuwe voorwaarden voor de heerschappij van het kapitaal over de arbeid. Wanneer de arbeidsverdeling dan ook enerzijds kan worden beschouwd als een historische vooruitgang en als een onmisbare ontwikkelingsfase in het economische wordingsproces van de gemeenschap, kan men haar anderzijds zien als een middel tot beschaafde en geraffineerde uitbuiting.

De economie, die pas in de manufactuurperiode als zelfstandige wetenschap opkomt, beschouwt de maatschappelijke arbeidsverdeling uitsluitend vanuit het standpunt van de arbeidsverdeling in de manufactuur,[76] als middel om met dezelfde hoeveelheid arbeid meer waren te produceren, daardoor de waren goedkoper te maken en de accumulatie van kapitaal te versnellen. In scherpe tegenstelling tot deze nadruk op kwantiteit en ruilwaarde houden de schrijvers uit de klassieke Oudheid zich bijna uitsluitend bezig met de kwaliteit en de gebruikswaarde.[77] Door de splitsing van de maatschappelijke productietakken worden de waren op betere wijze geproduceerd, overeenkomstig hun karakter en aanleg kiezen de mensen een passend beroep[78] en zonder beperking is op geen enkel gebied iets van betekenis tot stand te brengen.[79] Zodoende worden zowel product als producent verbeterd door de arbeidsverdeling. En als men af en toe de toeneming van de hoeveelheid product vermeldt, dan geschiedt dit slechts met betrekking tot de grote overvloed aan gebruikswaarde. Er wordt geen woord gezegd over de ruilwaarde, over het goedkoper worden van de waren. Dit benadrukken van de gebruikswaarde vinden we zowel bij Plato,[80] die de arbeidsverdeling behandelt als basis van de maatschappelijke scheiding der standen, als bij Xenophon,[81] die met het hem typerende burgerlijk instinct reeds dichter bij de arbeidsverdeling binnen de werkplaats staat. Plato's *Staat* is, voor zover in dit werk de arbeidsverdeling als het constituerende beginsel van de staat wordt ontwikkeld, niets anders dan de Atheense idealisering van het Egyptische kastewezen, zoals Egypte ook voor Plato's tijdgenoten de betekenis bezat van een industrieel modelland (bijvoorbeeld Isokrates[82]), welke betekenis ook nog voor de Grieken in de tijd van het Romeinse Keizerrijk gold.[83]

Gedurende de eigenlijke manufactuurperiode, dat wil zeggen de periode waarin de manufactuur de overheersende vorm van kapitalistische productiewijze was, stuit de volledige verwezenlijking van haar eigen tendensen op tal van hindernissen. Ofschoon de manufactuur, zoals we zagen, naast de hiërarchische geleding van de arbeiders een eenvoudige scheiding

tussen geschoolde en ongeschoolde arbeiders tot stand brengt, blijft het aantal van de laatste groep door de overwegende invloed van de eerste zeer beperkt. Hoewel zij de afzonderlijke bewerkingen aanpast bij de verschillende graden van ervaring, kracht en ontwikkeling van de levende arbeidsorganen en daardoor aanzet tot productieve uitbuiting van vrouwen en kinderen, lijdt deze tendens over het geheel schipbreuk op de gewoontes en de tegenstand van de mannelijke arbeiders. Ofschoon de splitsing van het ambacht de scholingskosten en daardoor de waarde van de arbeider doet dalen, blijft toch voor de moeilijkere deelbewerking een langere leertijd noodzakelijk en wordt die leertijd, ook wanneer deze overbodig is geworden, angstvallig door de arbeiders in stand gehouden. Zo zien we bijvoorbeeld in Engeland de *laws of apprenticeship* (wetten op het leerlingenschap) met hun leertijd van zeven jaar volledig van kracht blijven tot aan het einde van de manufactuurperiode; pas door de grootindustrie worden deze wetten afgebroken. Aangezien de bekwaamheid van de ambachtsman de grondslag blijft van de manufactuur en aangezien het totale mechanisme van de manufactuur geen objectief, van de arbeiders onafhankelijk skelet bezit, heeft het kapitaal voortdurend te kampen met weerspanning van de arbeiders. ‘De zwakte van de menselijke natuur’, roept vriend Ure uit, ‘is zo erg, dat hoe bekwamer de arbeider is, des te eigenzinniger en onhandelbaarder hij wordt en zodoende brengt hij door zijn nukkige kuren ernstige schade toe aan het gehele mechanisme’[84] Gedurende de gehele manufactuurperiode komen we dan ook klachten tegen over gebrek aan discipline bij de arbeiders.[85] En als we niet zouden beschikken over uitspraken van auteurs uit die tijd, dan nog zouden de eenvoudige feiten dat van de zestiende eeuw tot aan de periode van de grootindustrie het kapitaal er niet in slaagt zich meester te maken van de totaal beschikbare arbeidstijd van de manufactuurarbeiders en dat de manufacturen geen lange levensduur hebben gekend en mét de migratie van de arbeiders hun zetel van het ene land moeten verplaatsen naar het andere, boekdelen spreken. ‘Op de een of andere wijze moet orde worden gevestigd’, roept in 1770 de herhaaldelijk geciteerde auteur van de *Essay on Trade and Commerce* uit. Orde, zo klinkt het zesenzestig jaar later weer uit de mond van dr. Andrew Ure; in de manufactuur, gebaseerd op ‘het scholastieke dogma van de arbeidsverdeling’, ontbrak ‘orde’ en ‘Arkwright schiep de orde’.

De manufactuur kon zich noch meester maken van de maatschappelijke productie in haar totale omvang, noch slaagde ze er in die productie diepgaand aan te tasten. Als economisch kunstwerk zetelde ze op de brede basis van het stedelijke ambacht en de landelijke huisindustrie. In een bepaalde fase van haar ontwikkeling kwam haar eigen, enge technische basis in strijd met de door haar zelf opgewekte productiebehoeften.

Een van de meest volmaakte scheppingen van de manufactuur was de werkplaats voor de productie van de arbeidsinstrumenten zelf, in het bijzonder van de reeds in gebruik zijnde mechanische apparaten. ‘Een dergelijke werkplaats’, zegt Ure, ‘liet de arbeidsverdeling in haar veelvoudige geledingen zien. Boren, beitels en draaibank hadden ieder hun eigen arbeider, hiërarchisch gerangschikt naar bekwaamheid.’ Dit product van de arbeidsverdeling der manufactuur produceerde op zijn beurt — machines. Hiermee werd een einde gemaakt aan het ambacht als het regulerende principe van de maatschappelijke productie. Zo wordt enerzijds de technische basis van de levenslange ketening van de arbeider aan een deelfunctie afgebroken terwijl anderzijds de belemmeringen, die hetzelfde principe van de heerschappij van het kapitaal nog in de weg stonden, worden opgeruimd.

Noten:

[26] Om een moderner voorbeeld te geven van deze ontstaanswijze van de manufactuur dient het volgende citaat. De zijdespinnerij en weverij van Lyon en Nîmes ‘is geheel en al patriarchaal; zij gebruikt vele vrouwen en kinderen, maar zonder hen uit te putten of te bederven; zij laat hen verblijven in de mooie valleien van de Drôme, de Var, de Isère, de Vaucluse om daar zijderupsen te kweken en de cocons af te wikkelen; zij komen nimmer in

een fabriek. Bij nauwkeurige beschouwing ziet men dat hier het principe van de arbeidsverdeling bijzondere kenmerken vertoont. Er zijn afwindsters, zijdetwijnders, ververs, lijmers en verder wevers; maar zij zijn niet in dezelfde werkplaats bijeen, zij zijn niet afhankelijk van eenzelfde meester; zij zijn allen onafhankelijk.' *A. Blanqui, Cours d'économie Industrielle, recueilli par A. Blaise*, Paris, 1838-39, pp. 78-79. Sinds Blanqui dit schreef werden de verschillende, onafhankelijke arbeiders gedeeltelijk in fabrieken bijeengebracht. [Bij de vierde druk. - En sinds Marx dit schreef heeft het mechanisch weefgetouw een plaats in de fabrieken veroverd en het handweefgetouw snel verdrongen. In de zijde-industrie van Krefeld weet men daarover mee te praten. -F.E.]

[27] 'Hoe meer de arbeid in een sterk gevarieerde manufactuur wordt verdeeld en aan verschillende arbeiders wordt toegewezen, des te beter en sneller die arbeid zal plaatshebben en met minder verlies aan tijd en arbeid.' *The Advantages of the East Indian Trade*, London, 1720, p. 71.

[28] 'Eenvoudige arbeid is overgedragen arbeid.' Th. Hodgskin, *t.a.p.*, p. 48.

[29] 'Ook de ambachten hebben... in Egypte een behoorlijke mate van perfectie bereikt. Want het is het enige land waar de handwerklieden zich volstrekt niet mogen mengen in de zaken van een andere klasse burgers, maar zich alleen mogen bewegen in het beroep, dat volgens de wet erfelijk aan hun stam is gebonden... Bij andere volkeren ziet men dat de vaklieden hun aandacht over vele zaken verdelen... Nu eens proberen zij het in de landbouw, dan eens in de handel, dan weer houden zij zich gelijktijdig met twee of drie beroepen bezig. In de vrije staten lopen zij meestal naar de volksvergaderingen... In Egypte daarentegen worden de ambachtlieden zwaar gestraft wanneer zij zich met de staatszaken bemoeien of wanneer zij tegelijkertijd meer beroepen uitoefenen. Zodoende kunnen zij zich geheel aan kun beroep wijden... Daarbij komt nog dat, aangezien zij van het voorgeslacht vele regels kregen overgedragen, zij er op belust zijn nieuwe regels te ontdekken.' Diodorus Siculus, *Historische Bibliothek*, Boek I, hoofdstuk 74.

[30] Hugh Murray, James Wilson e.a.: *Historical and Descriptive Account of British India etc.*, Edinburgh, 1832, deel II, pp. 449, 450. De Indische weefstoel is verticaal gemonteerd, waardoor de ketting verticaal wordt gespannen.

[31] In zijn opzienbarend werk *Origins of Species* merkt Darwin met betrekking tot de natuurlijke organen van planten en dieren op: 'Zolang hetzelfde orgaan verschillende werkzaamheden moet verrichten kunnen we misschien een oorzaak voor zijn veranderlijkheid vinden in de omstandigheid, dat de natuurlijke selectie iedere kleine afwijking van vorm minder zorgvuldig in stand houdt of onderdrukt dan wanneer hetzelfde orgaan slechts voor één bijzonder doel bestemd zou zijn. Zo kunnen messen, bestemd om allerlei verschillende zaken mee te snijden, vrijwel altijd dezelfde vorm bezitten, terwijl een werktuig voor een bepaald doel een specifieke vorm moet bezitten.'

[32] In 1854 werden in Genève 80.000 horloges geproduceerd, nog geen vijfde van de horlogeproductie van het kanton Neuchâtel. Chaux-de-Fonds, dat men als één enkele horlogemanufactuur kan beschouwen, levert alleen al jaarlijks twee keer zoveel als Genève. In de periode 1850-61 leverde Genève 750.000 horloges. Zie: *Report from Geneva on the Watch Trade in: Reports by H. M.'s Secretaries of Embassy and Legation on the Manufactures, Commerce, etc.*, nr. 6, 1863. Dit gebrek aan samenhang der processen, waarin de vervaardiging van samengestelde producten uiteenvalt, maakt op zichzelf al de omzetting van dergelijke manufacturen in door machines gedreven grootindustrie uiterst moeilijk; maar voor het horloge komen daar nog twee andere moeilijkheden bij; de kleine afmetingen en de teerheid van de samenstellende delen en het karakter van weeldeartikel. Vandaar ook de verscheidenheid in horloges, zodat bijvoorbeeld in de beste firma's van Londen gedurende een heel jaar nauwelijks een dozijn horloges worden gemaakt, die er eender uitzien. De horlogefabriek van Vacheron & Constantin, waar men met succes machines gebruikt, levert

ook hoogstens maar 3 tot 4 in grootte en vorm verschillende soorten.

[33] In dit klassieke voorbeeld van de heterogene manufactuur, de horlogemakerij, kan men zeer nauwkeurig de hierboven genoemde, uit de versplintering van de ambachtelijke activiteit voortvloeiende differentiatie en specialisatie der arbeidsinstrumenten bestuderen.

[34] 'Waar de mensen zo dicht bij elkaar wonen, moeten de kosten van transport natuurlijk kleiner zijn.' *The Advantages of the East Indian Trade*, p. 106.

[35] 'Het afzonderen der verschillende stadia van de manufactuur ten gevolge van de aanwending van handarbeid leidt tot een aanzienlijke verhoging van de productiekosten; het verlies ontstaat voornamelijk door het enkele transport van het ene proces naar het andere.' *The Industry of Nations*, London, 1855, deel II, p. 200.

[36] De arbeidsverdeling 'brengt ook een besparing aan tijd met zich mee door het werk te scheiden in verschillende delen, die alle op hetzelfde tijdstip kunnen worden uitgevoerd...

Door alle verschillende processen, welke door een enkel persoon afzonderlijk zouden moeten worden uitgevoerd, gelijktijdig te laten plaatshebben, wordt het bijvoorbeeld mogelijk een hoeveelheid spelden kant en klaar af te leveren in dezelfde tijd, als waarin één enkele speld hetzij gesneden, hetzij gepunt had kunnen worden.' Dugald Stewart, *t.a.p.*, p. 319.

[37] 'Hoe groter het aantal verschillende handwerkslieden in een manufactuur... des te groter de orde en de regelmatigheid van iedere handeling; deze handeling moet echter wel in minder tijd worden verricht en de arbeid, die er aan besteed wordt, zal minder moeten zijn.' *The Advantages of the East Indian Trade*, p. 68.

[38] Niettemin wordt in vele takken van het op manufactuur gebaseerde bedrijf dit resultaat slechts op onvolkomen wijze bereikt, omdat men er niet in slaagt een nauwkeurige controle uit te oefenen op de algemene chemische en fysische voorwaarden van het productieproces.

[39] 'Wanneer de ervaring ons - al naar gelang de bijzondere aard der producten van iedere manufactuur - geleerd heeft zowel wat de voordeligste manier is om de fabricage in verschillende deelbewerkingen te splitsen als welk aantal arbeiders voor iedere deelbewerking nodig is, zal in alle werkplaatsen, waar geen exact veelvoud van dit aantal wordt gebruikt, met meer kosten worden geproduceerd... Dit is één der oorzaken van de enorme uitbreiding van industriële bedrijven.' C. Babbage, *On the Economy of Machinery*, London, 1832 hoofdstuk XXI, pp. 172-173.

[40] In Engeland is de smeltoven gescheiden van de glasoven, waarin het glas wordt verwerkt, terwijl bijvoorbeeld in België dezelfde oven dienst doet voor beide processen.

[41] Men vindt dit onder meer bij W. Petty, John Bellers, Andrew Yarranton, J. Vanderbilt en in *The Advantages of the East Indian Trade*.

[42] Nog tegen het einde van de zestiende eeuw gebruikte men in Frankrijk vijzel en zeef bij het verpulveren en wassen van het erts.

[43] De gehele geschiedenis van de ontwikkeling der machinerie kunnen we afleiden uit de geschiedenis van de graanmolen. In Engeland wordt de fabriek nog steeds *mill* (molen) genoemd. In Duitse technologische geschriften uit het begin van de negentiende eeuw vindt men de uitdrukking *Mühle* (molen) niet alleen voor alle, door natuurkracht voortbewogen machines, maar zelfs voor alle manufacturen, waarin men gebruik maakt van mechanische apparatuur.

[44] Zoals we in Boek IV van dit werk nog zullen zien heeft Adam Smith niets nieuws bijgedragen aan hetgeen men over de arbeidsverdeling reeds wist. Wat hem echter typeert als samenvattend econoom uit de manufactuurperiode is de nadruk, die hij legt op de arbeidsverdeling. De ondergeschikte rol die hij aan de machine toewijst deed een polemiek ontstaan: in de beginperiode van de grootindustrie van de zijde van Lauderdale, in een verder ontwikkeld stadium van de zijde van Ure. Adam Smith verwarde verder de differentiatie van de werktuigen (waaraan de deelarbeiders uit de manufactuur zelf een zeer actief aandeel hadden) met de uitvinding van de machines. Het zijn niet de manufactuurarbeiders, maar

geleerden, ambachtslieden, zelfs boeren (Brindley), enzovoort, die hierbij een rol speelden.

[45] ‘Wanneer het te verrichten werk wordt verdeeld in verschillende bewerkingen, waarvan elk een verschillende mate van bekwaamheid en van kracht vereist, kan de manufactuurbezitter precies de hoeveelheden kracht en bekwaamheden aanschaffen, die voor iedere bewerking noodzakelijk zijn. Zou daarentegen het gehele werk door één arbeider moeten worden verricht, dan zou dezelfde persoon voldoende bekwaamheid voor de meest fijne bewerking moeten bezitten en voldoende kracht voor de zwaarste bewerking.’ Ch. Babbage, *t.a.p.*, hoofdstuk XIX.

[46] Bijvoorbeeld eenzijdige spierontwikkeling, beendervergroeiing, enzovoort.

[47] Op de vraag van een lid van de Commissie van Onderzoek hoe de werkzaamheden onder de aan het werk gezette jongens gaande wordt gehouden, antwoordt de heer William Marshall, directeur van een glasmanufactuur, zeer terecht: ‘Zij kunnen hun werk niet verwaarlozen: zijn ze eenmaal begonnen, dan moeten ze doorgaan; zij zijn eigenlijk net zoiets als de onderdelen van een machine.’ *Children’s Employment Commission, Fourth Report*, 1865, p. 247.

[48] In zijn apotheose van de grootindustrie voelt dr. Ure de bijzondere kenmerken van de manufactuur scherper aan dan vroegere economen, die zijn polemische belangstelling misten en zelfs scherper dan zijn tijdgenoten, zoals bijvoorbeeld Babbage, die weliswaar boven hem uitsteekt als wiskundige en als werktuigkundige, maar die desondanks de grootindustrie alleen maar beschouwt vanuit het standpunt van de manufactuur. Ure schrijft: ‘De toewijzing van de arbeider aan bepaalde deelbewerkingen is de essentie van de arbeidsverdeling.’ Aan de andere kant beschrijft hij deze arbeidsverdeling als ‘aanpassing van arbeid aan verschillende individuele bekwaamheden’ en kenmerkt hij ten slotte het hele manufactuursysteem als ‘een systeem van gradaties op basis van bekwaamheden’, als ‘een verdeling van de arbeid naar de verschillende graden van bekwaamheid’, enzovoort. Ure, *Philosophy of Manufactures*, pp. 19-23 *passim*.

[49] ‘Iedere ambachtsman, die... in staat werd gesteld zich door oefening op een bepaald punt te bekwamen, werd daardoor... een goedkopere arbeider.’ Ure, *t.a.p.*, p. 19.

[50] ‘De arbeidsverdeling loopt van de scheiding der meest uiteenlopende beroepen tot die verdeling, waarbij verscheidene arbeiders betrokken zijn bij de vervaardiging van één en hetzelfde product, zoals in de manufactuur.’ Storch, *Cours d’économie Politique*, Paris, deel I, p. 173. ‘Bij volkeren, die een bepaalde graad van ontwikkeling hebben bereikt, zien we drie soorten arbeidsverdeling: de eerste, die we de algemene noemen, bepaalt de scheiding tussen landbouwproducenten, fabrikanten en handelaars en heeft betrekking op de drie belangrijke takken van nationale nijverheid; de tweede, die men de bijzondere kan noemen, is de splitsing van iedere soort nijverheid in onderdelen... de derde ten slotte, die men de eigenlijke verdeling van bezigheid of arbeid moet noemen, is die, welke we vinden in de afzonderlijke ambachten en beroepen... die in de meeste manufacturen en werkplaatsen tot stand komt.’ Skarbeck, *t.a.p.*, pp. 84-85.

[50a] [Noot bij de derde druk. - Door latere, zeer grondige studies over de menselijke oertoestanden kwam de schrijver tot de conclusie dat oorspronkelijk de familie zich niet ontwikkelde tot stam, maar dat omgekeerd de stam de oorspronkelijke, natuurlijke vorm was van de op bloedverwantschap gebaseerde menselijke maatschappijvorming, zodat de sterk uiteenlopende familievormen het gevolg waren van de voordien beginnende ontbinding van het stamverband. -F.E.]

[51] Sir James Steuart heeft deze kwestie het beste behandeld. Hoe weinig zijn werk, dat tien jaar vóór de *Wealth of Nations* verscheen, vandaag bekend is, blijkt wel uit het feit dat de bewonderaars van Malthus niet eens weten dat deze, in de eerste druk van zijn geschrift over de *Population*, afgezien van het zuiver declamatorische deel, behalve de papen Wallace en Townsend bijna uitsluitend Steuart overschrijft.

[52] ‘Er bestaat een bepaalde bevolkingsdichtheid die zowel geschikt is voor het maatschappelijke verkeer als voor de combinatie van krachten, waardoor het product van de arbeid wordt vergroot.’ James Mill, *t.a.p.*, p. 50. ‘Wanneer het aantal arbeiders groter wordt, neemt het productieve vermogen van de samenleving toe in de samengestelde verhouding van die toeneming van arbeiders, vermenigvuldigd met de gevolgen van de arbeidsverdeling.’ Th. Hodgskin, *t.a.p.*, p. 120.

[53] Ten gevolge van de grote vraag naar katoen sinds 1861 werd in enkele dichtbevolkte gebieden van Oost-Indië de katoenproductie vergroot ten koste van de rijstproductie.

Daardoor ontstond een plaatselijke hongersnood, omdat door gebrekkige communicatiemiddelen en derhalve gebrekkige fysieke samenhang het tekort aan rijst in het ene gebied niet kon worden opgevangen door aanvoer uit andere gebieden.

[54] Zo was de vervaardiging van schietspoelen reeds in de zeventiende eeuw in Holland een bijzondere tak van industrie.

[55] ‘Is de wolmanufactuur van Engeland niet in verschillende takken en over verschillende plaatsen verdeeld, waar zij alleen of voornamelijk worden geproduceerd: fijne laken in Somersetshire, grove laken in Yorshire, fluweel in Exeter, zijde in Sudbury, floers in Norwich, halfwollen stoffen in Kendal, dekens in Whitney, enzovoort!’ Berkeley, *The Querist*, 1750, vraag 520.

[56] A. Ferguson, *History of Civil Society*, Edinburgh, 1767, Boek IV, deel II, p. 285.

[57] In de eigenlijke manufacturen, zegt Smith, schijnt de arbeidsverdeling groter te zijn omdat ‘zij, die in iedere verschillende tak van arbeid werkzaam zijn, vaak bijeen kunnen worden gebracht in dezelfde werkplaats en gezamenlijk door de toeschouwer kunnen worden waargenomen. In de grote manufacturen (! -M.) echter, die bestemd zijn om te voorzien in de behoeften van zeer vele mensen, wordt in iedere verschillende tak van arbeid een zo groot aantal arbeiders gebruikt, dat het onmogelijk is hen allen in dezelfde werkplaats te verzamelen... de arbeidsverdeling is hier lang zo duidelijk niet.’ *Wealth of Nations*, Boek I, hoofdstuk 1. De bekende passage in hetzelfde hoofdstuk, welke begint met de woorden Merk op hoe in een beschaafd en welvarend land de bezittingen van de meest gewone ambachtsman of dagloner...’ en dan verder schetst hoe talloze verschillende bedrijven samenwerken voor de bevrediging van de behoeften van een gewone arbeider, is vrijwel letterlijk overgenomen uit de *Remarks* van B. de Mandeville bij diens *Fable of the Bees, or Private Vices, Publiek Benefits*, eerste druk zonder *Remarks* van 1705, met de *Remarks* van 1714.

[58] ‘Er is niets meer dat wij als de natuurlijke beloning van individuele arbeid kunnen beschouwen. Iedere arbeider produceert slechts een deel van het geheel en aangezien ieder deel op zichzelf geen waarde of nuttigheid bezit, is er niets dat de arbeider kan vastpakken en waarvan hij kan zeggen: dit is mijn product, dit hou ik zelf.’ *Labour defended against the Claims of Capital*, London, 1825, p. 25. De schrijver van dit voortreffelijke werk is de reeds eerder genoemde Th. Hodgskin.

[58a] Noot bij de tweede druk. - Dit onderscheid tussen maatschappelijke arbeidsverdeling en arbeidsverdeling van de manufactuur werd voor de *Yankees* op praktische wijze geïllustreerd. Een tijdens de burgeroorlog in Washington nieuw-uitgebroede belasting was een accijns van 6 % op ‘alle industriële producten’. Vraag: wat is een industrieel product? Antwoord van de wetgever: een ding is geproduceerd ‘when it is made’ (wanneer het is gemaakt) en het is gemaakt wanneer het klaar is voor de verkoop. Nu één voorbeeld uit talloze. Manufacturen in New York en Philadelphia hadden vroeger paraplu’s met alle toebehoren ‘gemaakt’. Daar een paraplu echter een *mixtum compositum* (samengesteld mengsel) van zeer heterogene bestanddelen is, werden deze bestanddelen langzamerhand producten van bedrijfstakingen, die onafhankelijk van elkaar en op verschillende plaatsen produceren. Hun deelproducten vinden nu als zelfstandige waren hun weg naar de paraplu-manufactuur, waar ze alleen nog maar tot een geheel worden samengevoegd. De *Yankees* hebben dergelijke artikelen de naam gegeven

van *assembled articles* (vergaarde artikelen), een naam die deze artikelen vooral verdienden als vergaarplaatsen van belastingen. Op deze wijze ‘vergaarde’ de paraplu eerst 6 % accijns op de prijs van elk van zijn bestanddelen en bovendien nog eens 6 % op de totale prijs.

[59] ‘Men kan... als algemene regel stellen dat hoe minder het gezag heerst over de arbeidsverdeling binnen de maatschappij, des te meer de arbeidsverdeling binnen de werkplaats tot ontwikkeling komt en des te meer zij wordt onderworpen aan het gezag van een enkel persoon. Dus met betrekking tot de arbeidsverdeling staan het gezag in de werkplaats en het gezag in de maatschappij in een omgekeerd evenredige verhouding tot elkaar.’ Karl Marx, *Misère de la Philosophie*, pp. 130-131.

[60] Lieutenant Colonel Mark Wilks, *Historical Sketches of the South of India*, London, 1810-17, deel I, pp. 118-120. Een goed overzicht van de verschillende vormen van de Indische gemeenschappen vindt men bij George Campbell, *Modern India*, London, 1852.

[61] ‘Onder deze eenvoudige vorm... hebben de bewoners van het land sinds onheugelijke tijden geleefd. De grenzen van de dorpen werden zelden gewijzigd; en ofschoon de dorpen zelf soms schade ondervonden — en zelfs verlaten werden — door oorlog, hongersnood en ziekte, bleven dezelfde naam, dezelfde grenzen, dezelfde belangen, ja, zelfs dezelfde families eeuwenlang bestaan. De bewoners trekken zich niets aan van verval en verdeling van koninkrijken; zolang het dorp als geheel bleef bestaan bekommeren zij zich er niet om welke macht wordt overgedragen of welke soeverein de macht krijgt; de interne economie wordt er niet door aangetast.’ Thomas Stamford Raffles, oud-gouverneur van Java, *The History of Java*, London, 1817, deel I, p. 285.

[62] ‘Het is niet voldoende dat het voor de splitsing van de ambachten noodzakelijke kapitaal (bedoeld wordt de daarvoor noodzakelijke productie- en bestaansmiddelen -M.) in de samenleving aanwezig is; het is bovendien noodzakelijk dat het in voldoende grote hoeveelheden bij de ondernemers is geaccumuleerd, opdat zij in staat zijn op grote schaal arbeid aan te wenden... Hoe meer de verdeling toeneemt, des te groter het kapitaal voor werktuigen, grondstoffen, enzovoort moet zijn om hetzelfde aantal arbeiders voortdurend aan het werk te houden.’ H. Fr. Storch, *Cours d'économie Politique*, Paris, deel I, pp. 250-51. ‘De concentratie van productiemiddelen en de arbeidsverdeling zijn evenmin van elkaar te scheiden als in het politieke vlak de openbare macht van de verdeling der particuliere belangen.’ Karl Marx, *Misère de la Philosophie*, p. 314.

[63] Dugald Stewart noemt de manufactuurarbeiders ‘levende automaten... die voor deelbewerkingen worden gebruikt’. *T.a.p.*, p. 318.

[64] Bij de koraaldieren vormt elke individuele eenheid in feite de maag van de gehele groep. Deze individuele eenheid voert de groep echter voedingsstoffen toe, terwijl de Romeinse patriciërs voedingsstoffen aan de groep onttrokken.

[65] ‘De arbeider, die een vak in zijn geheel beheerst, kan overal zijn ambacht uitoefenen en in zijn onderhoud voorzien; de andere (de manufactuurarbeider -M.) is slechts een onderdeel die, gescheiden van zijn collega's, geen bekwaamheid en geen onafhankelijkheid bezit en hij is gedwongen te aanvaarden wat men hem wenst op te leggen.’ Storch, *t.a.p.*, Petersburgse uitgave, 1815, deel I, p. 204.

[66] ‘De ene kan hebben gewonnen wat de andere heeft verloren.’ A. Ferguson, *t.a.p.*, p. 281.

[67] ‘De man van de wetenschap en de productieve arbeider zijn ver van elkaar gescheiden en de wetenschap, in plaats van in handen van de arbeider te zijn, bate de productiviteit vergroten, heeft zich bijna overal tegen hem gekeerd... Kennis wordt een instrument, dat van de arbeid kan worden gescheiden en tegenover de arbeider kan worden geplaatst.’ W. Thompson, *An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth*, London, 1824, p. 274.

[68] A. Ferguson, *t.a.p.*, p. 280.

[69] J. D. Tuckett, *A History of the Past and Present State of the Labouring Population*,

London, 1846, deel I, p. 148.

[70] A. Smith, *Wealth of Nations*, Boek V, hoofdstuk I, art. 11. Als leerling van A. Ferguson, die nadruk had gelegd op de schadelijke gevolgen van de arbeidsverdeling, had A. Smith op dit punt weinig problemen. In de inleiding van zijn werk, waar hij de arbeidsverdeling *ex professo* (ambtshalve) toejuicht, noemt hij de arbeidsverdeling slechts in het voorbijgaan als bron van de maatschappelijke ongelijkheid. Pas in Boek V, over de staatsinkomsten, geeft hij de argumenten van Ferguson weer. In mijn *Misère de la Philosophie* heb ik het nodige gezegd over de historische band tussen Ferguson, A. Smith, Lemontey en Say wat betreft de kritiek op de arbeidsverdeling; daar heb ik ook voor het eerst de arbeidsverdeling van de manufactuur als specifieke vorm van de kapitalistische productiewijze beschreven. *T.a.p.*, p. 122 vv.

[71] Ferguson, *t.a.p.*, p. 281, schrijft reeds: ‘...en in deze eeuw, waar alles gesplitst wordt, kan het denken zelf een apart vak worden’.

[72] G. Garnier, deel V van zijn vertaling, pp. 4-5.

[73] Ramazzini, hoogleraar in de praktische geneeskunde aan de Universiteit van Padua, publiceerde in 1713 zijn *De morbis artificum*, dat in 1777 in het Frans werd vertaald en in 1841 in de *Encyclopédie des Sciences Médicales* (zevende discours, deel XII) werd herdrukt. In de periode van de grootindustrie werd de lijst van beroepsziekten uiteraard sterk uitgebreid. Zie onder meer dr. A. L. Fonteret, *Hygiène Physique et Morale de l’Ouvrier dans les Grandes Villes en général, et dans la Ville de Lyon en particulier*, Paris, 1858, en [R.H. Rohatzsch,] *Die Krankheiten, welche verschiednen Ständen, Altern und Geschlechtern eigenthümlich sind*, Ulm, 1860, 6 delen. In 1854 benoemde de *Society of Arts* een Commissie van Onderzoek voor de industriële pathologie. De lijst van de door deze Commissie bijeengebrachte documenten vindt men in de catalogus van het Twickenham Economic Museum. Zeer belangrijk zijn de officiële *Reports on Public Health*. Zie ook Eduard Reich, M. D., *Über die Entartung des Menschen*, Erlangen, 1868.

[74] “To subdivide a man is to execute him, if he deserves the sentence, to assassinate him, if he does not ... the subdivision of labour is the assassination of a people.” [vergeten door Lipschits?] D. Urquhart, *Familiar Words*, London, 1855, p. 119. Hegel bezat zeer ketterse opvattingen over de arbeidsverdeling. In zijn *Rechtsphilosophie* schrijft hij: ‘Onder beschaafde mensen kan men in de eerste plaats hen verstaan, die alles kunnen wat anderen doen.’

[75] Het naïeve geloof in het uitvindergenie, dank zij welke de afzonderlijke kapitalist *a priori* de arbeidsverdeling toepaste, komen we alleen nog tegen bij Duitse professoren als bijvoorbeeld de heer Roscher, die de kapitalist, uit wiens Jupiterhoofd de arbeidsverdeling kant en klaar te voorschijn komt, tot dank ‘verschillende arbeidslonen’ toekent. De mate van toepassing van de arbeidsverdeling is niet afhankelijk van de grootte van het genie, maar van de inhoud van de geldbuidel.

[76] Oudere schrijvers als bijvoorbeeld Petty en de anonieme auteur van *The Advantages of the East Indian Trade* laten duidelijker dan Adam Smith het kapitalistische karakter van de arbeidsverdeling in de manufactuur uitkomen.

[77] Uitzonderingen onder de moderne auteurs zijn enige schrijvers uit de achttiende eeuw, die wat betreft de arbeidsverdeling bijna uitsluitend de auteurs uit de Oudheid napraten, zoals bijvoorbeeld Beccaria en James Harris. Beccaria schrijft: ‘Iedereen levert door zijn ervaring het bewijs dat, wanneer hand en geest steeds voor dezelfde soort arbeid en voor dezelfde soort producten worden gebruikt, men gemakkelijker, overvloediger en betere resultaten verkrijgt dan wanneer ieder afzonderlijk alles zou maken wat hij nodig heeft... Op deze wijze verdelen de mensen zich, tot nut van het algemeen en tot eigen voordeel, in verschillende klassen en standen.’ Cesare Beccaria, *Elementi di economia pubblica*, in de uitgave van Custodi, Parte Moderna, deel XI, p. 28. James Harris, de latere Earl of Malmesbury, beroemd door

zijn *Diaries* uit de tijd dat hij ambassadeur in Petersburg was, zegt in een noot bij zijn *Dialogue concerning Happiness* (London, 1741, later herdrukt in *Three Treatises etc.*, derde druk, London, 1772); 'De gehele bewijsvoering dat de samenleving iets natuurlijks is (namelijk door de verdeling van beroepen -M.) is ontleend aan het tweede boek van Plato's *Republiek*.'

[78] Bijvoorbeeld in de *Odyssee* (XIV, 228): 'Want een ander geniet weer van een ander soort arbeid.' En Archilochus in zijn *Sextus Empiricus*: 'Aan ieder zijn beroep en iedereen is tevreden.'

[79] 'Vele soorten arbeid verstond hij, maar slecht verstond hij ze alle.' De Athener voelde zich als warenproducent verheven boven de Spartaan, omdat de Spartaan in oorlog wel over mensen, maar niet over geld kon beschikken, zoals Thucydides Perikles laat zeggen in zijn rede, waarin hij de Atheners opzweept tot het voeren van de Peloponnesische oorlog: 'Mannen die hun eigen land bewerken zijn eerder bereid met hun lichaam dan met hun goederen oorlog te voeren.' Thucydides, I, 141. Desondanks bleef hun ideaal, de autarkie, ook in de materiële productie tegenover de arbeidsverdeling staan, 'want bij dezen vindt men welstand, bij genen echter ook onafhankelijkheid'. Men moet daarbij bedenken dat ten tijde van de val van de 30 tirannen geen 5.000 Atheners zonder grondbezit waren.

[80] Volgens Plato ontstaat de arbeidsverdeling binnen de gemeenschap uit de veelzijdigheid van de behoeften en de eenzijdigheid van de aanleg der mensen. Bij hem is het belangrijkste punt dat de arbeider zich naar het werk dient te richten en niet het werk naar de arbeider, hetgeen onvermijdelijk is indien de arbeider verschillende ambachten tegelijk, dus het ene ambacht of het andere als nevenberoep uitoefent. 'Want het werk zal niet wachten op de vrije tijd van degene, die het verricht, maar de werkmans moet het werk volgen en moet hiervan zijn belangrijkste bezigheid maken. — Dit is noodzakelijk. — Hieruit volgt dat van alles meer, beter en gemakkelijker tot stand wordt gebracht wanneer men, overeenkomstig zijn natuurlijke aanleg en op het juiste moment, slechts één ding maakt en zich niet bezig houdt met andere zaken.' Plato, *De Republica*, II, 2. ed., Baiter, Orelli etc. Iets dergelijks bij Thucydides, *t.a.p.*, p 142: 'De zeevaart is een ambacht zo goed als elk ander en kan niet nu en dan eens als nevenberoep worden beoefend, maar veeleer kan naast de zeevaart niets anders als nevenberoep worden beoefend.' Indien het werk, zo zegt Plato, op de arbeider moet wachten, dan laat men vaak het kritieke moment van de productie voorbijgaan en is het product verloren, het juiste moment voor de arbeid gaat verloren'. Dezelfde platonische idee vindt men terug in het protest van de Engelse blekers tegen de clause in de fabriekswet, waarbij een bepaalde schafttijd wordt vastgesteld voor alle arbeiders. Hun bedrijf kan zich niet richten naar de arbeiders, want 'van de verschillende bewerkingen van het schroeien, wassen, bleken, strijken, persen en verven kan geen enkele op een bepaald tijdstip worden onderbroken zonder gevaar voor beschadiging... het afdwingen van dezelfde schafttijd voor alle arbeiders kan door het afbreken van de bewerking wellicht waardevolle goederen blootstellen aan vernietiging.' *Le Platonisme où va-t-il se nicher!* (Waar men al niet de leer van Plato tegenkomt!).

[81] Xenophon vertelt dat het niet alleen een eer is spijzen te ontvangen aan de tafel van de koning der Perzen, maar dat deze spijzen ook veel smakelijker zijn. 'En dit is niet verwonderlijk, want evenals de andere ambachten in de grote steden een hoge mate van volmaaktheid hebben bereikt, worden ook de koninklijke spijzen op een zeer bijzondere wijze bereid. Want in de kleine steden maakt dezelfde persoon bedden, deuren, ploegen, tafels; bovendien bouwt hij nog vaak huizen ook en is hij tevreden als hij op die manier voldoende afnemers kan vinden om in zijn onderhoud te kunnen voorzien. Het is natuurlijk onmogelijk dat iemand, die zoveel verschillende dingen doet, alles goed doet. In de grote steden echter, waar iedereen vele kopers vindt, is ook één ambacht voldoende om de man te voeden. Vaak is hiervoor zelfs niet eens een volledig ambacht nodig, maar maakt de een schoenen voor

mannen en de ander schoenen voor vrouwen. Hier en daar leeft iemand van het in elkaar stikken van schoenen en de ander van het snijden van het leer voor de schoenen; de een knipt het goed voor de kleren, de ander naait de stukken aan elkaar. Het spreekt vanzelf dat degene die het eenvoudigste werk verricht, het ook het beste doet. En zo is het ook met de kookkunst.' Xenophon, *Cyropaedia*, VIII, 2. Hier wordt uitsluitend gesproken over de bereiken kwaliteit van de gebruikswaarde, ofschoon Xenophon zelf inzag dat de schaal van de arbeidsverdeling afhankelijk is van de grootte van de markt.

[82] 'Hij (Busiris) deelde allen in bepaalde kasten in... gelastte dat deze altijd dezelfde ambachten moesten uitoefenen, omdat hij wist dat degenen, die voortdurend van ambacht veranderen, geen enkel ambacht kunnen beheersen; zij echter, die voortdurend dezelfde bezigheid bedrijven, bereiken hierin een zekere volmaaktheid. We zullen inderdaad ook zien dat zij met betrekking tot de ambachten hun mededingers hebben overtroffen zoals geen meester een knoeier overtreft en dat de middelen, waarmee zij de heerschappij van de koning en de overige staatsinstellingen in stand houden, zo voortreffelijk zijn dat de beroemde filosofen, die hierover discussieerden, de staatsregelingen van Egypte boven alle andere prezen.' Isokrates, *Busiris*, hoofdstuk 8.

[83] Vergelijk Diodorus Siculus.

[84] Ure, *t.a.p.*, p. 20.

[85] Dit geldt meer voor Engeland dan voor Frankrijk en meer voor Frankrijk dan voor Holland.

Machinerie en grootindustrie

1. Ontwikkeling van de machinerie

In zijn *Principles of Politica, Economy* schrijft John Stuart Mill: 'Het is de vraag of alle tot nu toe gedane uitvindingen op het gebied van de machinerie de dagtaak van enig menselijk wezen heeft verlicht.' [86] Maar dit is ook geenszins het doel van het kapitalistisch gebruik van de machinerie. Evenals iedere andere ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit dient ook deze de waren goedkoper te maken en het deel van de arbeidsdag, dat de arbeider voor zichzelf nodig heeft, te verkorten ten einde het andere deel van zijn arbeidsdag, dat hij de kapitalist voor niets afstaat, te verlengen. Het is middel tot productie van meerwaarde.

In de manufactuur is de arbeidskracht het uitgangspunt van de omwenteling in de productiewijze, in de grootindustrie is het arbeidsmiddel hiervoor het uitgangspunt. Wij dienen dus eerst te onderzoeken waardoor het arbeidsmiddel verandert van een werktuig tot een machine: in wat onderscheidt de machine zich van het handwerktuig? Het gaat hier slechts om globale, algemene kenmerken, want de periodes in de geschiedenis van de maatschappij zijn evenmin door abstracte, scherpe grenzen gescheiden als de tijdperken in de geologie.

Volgens wiskundigen en werktuigkundigen is het werktuig een eenvoudige machine en de machine een samengesteld werktuig; deze opvatting wordt door sommige Engelse economen gedeeld. Zij zien hier geen wezenlijk onderscheid en zij noemen zelfs eenvoudige mechanische hulpmiddelen als hefboom, hellend vlak, schroef, wig, enzovoort, machines. [87] Inderdaad bestaat iedere machine uit dergelijke eenvoudige hulpmiddelen, hoezeer ook vermomd en gecombineerd. Bezien van economisch standpunt deugt deze verklaring echter niet, omdat het historisch element ontbreekt. Ook zoekt men wel het onderscheid tussen werktuig en machine hierin, dat bij het werktuig de mens de beweegkracht

levert en bij de machine een van de mens te onderscheiden natuurkracht, zoals dier, water, wind, enzovoort.^[88] Volgens deze opvatting zou een door ossen getrokken ploeg, die wij in de meest uiteenlopende productietijdperken tegenkomen, een machine zijn en Claussens *circular loom* (cirkelweefgetouw) welke, in beweging gebracht door de hand van een enkele arbeider, 96.000 steken per minuut maakt, niet meer dan een werktuig. Sterker nog: hetzelfde weefgetouw zou een werktuig zijn indien het met de hand wordt voortbewogen en een machine, indien het door stoom wordt voortbewogen. Aangezien het gebruik van de kracht van dieren tot de oudste vindingen der mensheid behoort, zou in feite de machinale productie voorafgegaan zijn aan de handwerkproductie. Toen John Wyatt in 1735 zijn spinmachine en daarmee de industriële revolutie van de achttiende eeuw aankondigde, sprak hij er met geen woord over dat in plaats van een mens een ezel de machine voortbewoog en toch viel deze rol een ezel te beurt. Zijn aankondiging luidde: een machine 'om zonder vingers te spinnen'.^[89]

De tot ontplooiing gekomen machinerie bestaat uit drie wezenlijk verschillende delen: de machine voor de beweging, het mechanisme voor de overbrenging van de beweging en ten slotte de werktuig- of arbeidsmachine. De machine voor de beweging werkt als drijfkracht voor het gehele mechanisme. Zij brengt óf zelf haar eigen beweegkracht voort, zoals de stoommachine, de hete-lucht-machine, de elektromagnetische machine, enzovoort, óf zij ontleent de energie aan een reeds bestaand, buiten haar zelf liggende natuurkracht, zoals het watterrad en het stromende water, de molenwiek en de wind, enzovoort. Het mechanisme voor de overbrenging, dat is samengesteld uit vliegwiel, drijfassen, tandraden, riemschijven, drijfstukken, bindtouw, riemen en mechanische overbrengers van de meest uiteenlopende soorten, regelt de beweging, verandert zondig de vorm van de beweging, bijvoorbeeld van een op en neer gaande, in een ronddraaiende beweging, verdeelt de beweging en brengt haar over op de werktuigmachine. Deze beide delen van het mechanisme zijn slechts aanwezig om de beweging over te dragen op de werktuigmachine, waardoor het arbeidsvoorwerp wordt aangepakt en doelmatig wordt veranderd. Het is dit deel van de machinerie, de arbeidsmachine, dat het uitgangspunt vormde van de industriële revolutie van de achttiende eeuw. En nog iedere dag opnieuw, telkens wanneer een handwerk- of fabrieksovergaat in een machinaal bedrijf, vormt het weer het uitgangspunt daartoe.

Wanneer we de werktuigmachine of eigenlijke arbeidsmachine nader bekijken, zien we over het algemeen, zij het ook vaak in sterk gewijzigde vorm, dezelfde apparaten en werktuigen als waarmee de handarbeider of de fabrieksarbeider werkten, maar nu niet meer als werktuigen van de mens, maar als werktuigen van een mechanisme, als mechanische werktuigen. Of de gehele machine is niets anders dan een min of meer gewijzigde, mechanische uitgave van het oude handwerksgereedschap zoals bij het mechanische weefgetouw,^[90] óf de aan de structuur van de arbeidsmachine bevestigde actieve organen zijn oude bekenden, zoals spindels bij de spinmachine, naalden bij de breimachine, zaagbladen bij de zaagmachine, messen bij de hakmachine, enzovoort. Deze werktuigen onderscheiden zich van het ontstaan van de machine af van de eigenlijke structuur van de arbeidsmachine. Zij worden namelijk nog steeds grotendeels geproduceerd door handarbeid of door arbeid in de fabriek en pas later bevestigd aan de machinaal vervaardigde structuur van de arbeidsmachine.^[91] De arbeidsmachine is dus een mechanisme, dat na toevoer van de passende beweging met zijn werktuigen dezelfde bewerkingen verricht, welke voordien door de arbeider met overeenkomstige werktuigen werd verricht. Het verandert aan het wezen van de zaak niets of de drijfkracht uitgaat van mensen of op zichzelf weer van een machine afkomstig is. Nadat het eigenlijke werktuig uit handen van de mens is overgebracht op een mechanisme, hebben we te maken met een machine in plaats van met louter een werktuig. Ook wanneer de mens zelf nog de eerste drijfkracht levert valt ons onmiddellijk het verschil op. Het aantal arbeidsinstrumenten waarmee de mens gelijktijdig kan werken wordt beperkt

door het aantal van zijn natuurlijke productie-instrumenten, zijn eigen, lichamelijke organen. In Duitsland probeerde men eerst een spinner twee spinnewielen te laten bedienen, hem dus gelijktijdig met twee handen en twee voeten te laten werken. Dit bleek te inspannend te zijn. Later vond men een trapspinnewiel met twee spindels uit, maar de spinvirtuozen, die gelijktijdig twee draden konden spinnen, waren bijna even zeldzaam als mensen met twee hoofden. De *Jenny* daarentegen spint direct al met 12 tot 18 spindels, de breimachine breit gelijktijdig met vele duizenden naalden, enzovoort. Het aantal werktuigen, waarmee dezelfde werktuigmachine gelijktijdig werkt, is van meet af aan bevrijd van de organische grenzen, waaraan het handwerktuig van een arbeider wél gebonden is.

Bij vele handwerktuigen heeft het onderscheid tussen de mens als loutere drijfkracht en als arbeider, die de feitelijke uitvoering verricht, een zeer bijzondere betekenis. Bij het spinnewiel bijvoorbeeld doet de voet alleen dienst als drijfkracht, terwijl de hand, die met het spindel werkt, plukt en draait en de eigenlijke spinbewerking verricht. Juist dit laatste deel van het handwerktuig wordt het eerst door de industriële revolutie aangetast en aan de mens wordt behalve de nieuwe arbeid van het controleren van de machine en het met de hand verbeteren van de fouten, aanvankelijk nog de zuiver mechanische rol van drijfkracht overgelaten. Aan de andere kant zullen bij werktuigen, waarbij de mens van het begin af aan slechts als eenvoudige drijfkracht functioneerde (zoals bij het draaien van de molenkruk,^[92] bij het pompen, bij het hanteren van de blaasbalg, bij het stampen van de mortier, enzovoort) spoedig dieren, water en wind^[93] als drijfkracht worden gebruikt. Deze werktuigen veranderden gedurende en in enkele gevallen reeds lang vóór de manufactuurperiode in machines, maar zij brachten geen revolutie in de productiewijze teweeg. Dat zij zelfs in de vorm van handwerktuigen reeds machines waren, bleek in de periode van de grootindustrie. De pompen bijvoorbeeld, waarmee de Hollanders in 1836-37 de Haarlemmermeer leegpompten, waren volgens het normale principe geconstrueerd, maar hun cilinders werden voortbewogen door enorme stoommachines in plaats van door mensenhanden. De gewone en zeer gebrekkige blaasbalg van de smid wordt in Engeland soms alleen nog maar door een verbinding met een stoommachine in een mechanische luchtpomp veranderd. De stoommachine zelf, zoals deze tijdens de manufactuurperiode tegen het einde van de zeventiende eeuw werd uitgevonden en tot de jaren 80 van de achttiende eeuw bleef bestaan,^[94] veroorzaakte geen industriële revolutie. Het was eerder omgekeerd de schepping van de werktuigmachine, die de gewijzigde stoommachine noodzakelijk maakte. Zodra de mens in plaats van met het werktuig het arbeidsvoorwerp te bewerken alleen nog maar als drijfkracht van een werktuigmachine fungeert, wordt het een kwestie van louter toeval dat de drijfkracht de vorm van menselijke spierkracht aanneemt en kan wind, water, stoom, enzovoort deze vervangen. Dit neemt natuurlijk niet weg dat een dergelijke verandering vaak grote technische wijzigingen in het oorspronkelijk alleen voor menselijke drijfkracht geconstrueerde mechanisme noodzakelijk maakt. Tegenwoordig worden alle machines, die hun weg nog moeten vinden (zoals naaimachines, machines voor het bereiden van brood, enzovoort), wanneer zij niet bij voorbaat al door hun bestemming ongeschikt zijn voor gebruik in het klein, tegelijk voor menselijke en zuiver mechanische drijfkracht geconstrueerd.

De machine, die het uitgangspunt vormt van de industriële revolutie, vervangt de arbeider, die een enkel werktuig hanteert, door een mechanisme, dat gelijktijdig met een groot aantal van dezelfde of gelijksoortige werktuigen werkt en door een enkele drijfkracht, ongeacht haar vorm, wordt voortbewogen.^[95] Hier hebben we een machine, maar nog slechts als een eenvoudig bestanddeel van de machinale productie.

De vergroting van de omvang van de arbeidsmachine en van het aantal werktuigen, dat gelijktijdig in beweging is, vereist een zeer veel groter bewegingsmechanisme en dit mechanisme heeft, om zijn eigen weerstand te overwinnen, een veel grotere drijfkracht nodig dan de menselijke drijfkracht, nog afgezien van de omstandigheid dat de mens een zeer

gebreektig productiewerktuig is voor het voortbrengen van gelijkmatige en continue bewegingen. Aangenomen dat de mens alleen nog maar als een eenvoudige drijfkracht fungeert, dat zijn werktuig dus is vervangen door een werktuigmachine, dan kunnen natuurkrachten hem nu ook als drijfkracht vervangen. Van alle uit de manufactuurperiode bekende grote beweegkrachten was de paardenkracht de slechtste, gedeeltelijk omdat een paard een eigen wil heeft, gedeeltelijk omdat het paard kostbaar is en slechts in beperkte mate in fabrieken kan worden gebruikt.[96] Desondanks werd in de beginperiode van de grootindustrie vaak gebruik gemaakt van het paard, hetgeen behalve door het gejammer van de landbouwers uit die tijd ook wordt bewezen door de nog steeds gangbare term 'paardenkracht' voor mechanische kracht. De wind was niet constant genoeg en kon niet onder controle worden gehouden en bovendien overheerste in Engeland, het geboorteland van de grootindustrie, reeds tijdens de manufactuurperiode het gebruik van waterkracht. Men had al in de zeventiende eeuw geprobeerd met één waterrad twee lopers, dus ook twee molenstenen in beweging te brengen. Maar het in omvang toegenomen transmissiemechanisme bleek nu voor de waterkracht te groot te worden en dit leidde tot een nauwkeuriger onderzoek van de wetten der wrijving. Evenzo leidde het onregelmatig functioneren van de beweegkracht bij molens, die door stoten en trekken van hefbomen in beweging worden gebracht, tot de theorie en toepassing van het vliegwiel,[97] dat later in de grootindustrie zo'n belangrijke rol zou spelen. Op deze wijze werden in de manufactuurperiode de eerste wetenschappelijke en technische elementen van de grootindustrie tot ontwikkeling gebracht. De spinnerij van Arkwright werd van het begin af aan door water gedreven. Echter ook het gebruik van waterkracht ging met steeds groter wordende moeilijkheden gepaard. De waterkracht kan niet naar believen worden vergroot en het gebrek aan water kon niet worden verholpen; soms was er helemaal geen water en, wat vooral belangrijk was, de waterkracht was aan de plaats gebonden.[98] Pas met Watts tweede, zogenaamde dubbele stoommachine kwam de eerste motor, die zelf zijn beweegkracht voortbrengt door verbruik van kolen en water en waarvan de krachten onder de volledige controle van de mens staan, die mobiel is en voor vervoer kan worden gebruikt, die geschikt is voor de stad en niet — zoals het waterrad — slechts voor het platteland, die de concentratie van de productie in de steden mogelijk maakte in plaats van deze — zoals bij het waterrad — over het gehele land te verspreiden[99] en die in zijn technische toepassing universeel is en wat betreft de standplaats betrekkelijk onafhankelijk van lokale omstandigheden. Hoe groot het genie van Watt was, blijkt uit de beschrijving van het patent dat hij in april 1784 nam, waarin hij zijn stoommachine niet beschreef als een uitvinding voor een bepaald doel, maar als een algemeen middel voor de grootindustrie. Hij voorspelde toepassingen, waarvan vele pas meer dan een halve eeuw later zouden worden ingevoerd, bijvoorbeeld de stoomhamer. Toch twijfelde hij aan de bruikbaarheid van de stoommachine voor de scheepvaart. Op de industriële expositie in Londen in 1851 stelden zijn opvolgers, Boulton en Watt, een stoommachine van enorme afmetingen voor zeeschepen ten toon.

Nadat eerst de werktuigen waren veranderd van werktuigen van het menselijk organisme in werktuigen van een mechanisch apparaat, van de werktuigmachine, kreeg ook het bewegingsmechanisme een zelfstandige vorm, waarbij dit mechanisme volledig werd bevrijd van de beperkingen der menselijke kracht. Daardoor wordt de enkele werktuigmachine, zoals we deze tot nu toe hebben beschouwd, tot louter een bestanddeel van de machinale productie. Een bewegingsmechanisme kon nu vele arbeidsmachines tegelijk aandrijven. Met het aantal van de simultaan voortbewogen arbeidsmachines neemt het bewegingsmechanisme in omvang toe en wordt het transmissiemechanisme uitgebreid tot een omvangrijk apparaat.

We dienen nu twee zaken te onderscheiden: de coöperatie van meer gelijksoortige machines en het machinesysteem.

In het eerste geval wordt het gehele product door dezelfde arbeidsmachine vervaardigd. Deze machine voert alle verschillende bewerkingen uit die door de ambachtsman met zijn werktuig (bijvoorbeeld de wever met zijn weefstoel) of die door ambachtslieden met verschillende werktuigen hetzij zelfstandig, hetzij als delen van een manufactuur achter elkaar werden verricht.^[100] In de moderne enveloppen-manufactuur bijvoorbeeld vouwde de ene arbeider met het vouwbeen het papier, de andere bracht de lijm aan, de derde sloeg de klep om, waarop het adres van de afzender moest worden geplaatst, een vierde bracht dit adres op het papier aan, enzovoort; bij elk van deze deelbewerkingen moest iedere enveloppe van hand tot hand gaan. Eén enkele enveloppenmachine verricht al deze bewerkingen simultaan en produceert 3.000 en meer enveloppen per uur. Een Amerikaanse machine voor de vervaardiging van papieren zakken, die op de industriële expositie van 1862 in Londen ten toon werd gesteld, snijdt, plakt en vouwt het papier en maakt 300 zakken per minuut. Het gehele proces, dat binnen de manufactuur was gesplitst in een aantal bewerkingen die achter elkaar werden uitgevoerd, wordt hier volbracht door één enkele arbeidsmachine, die met een combinatie van verschillende werktuigen werkt. Onverschillig of een dergelijke arbeidsmachine de mechanische wedergeboorte is van een gecompliceerd handwerktuig of de combinatie van verschillende eenvoudige instrumenten welke in de manufactuur werden gespecialiseerd, steeds zien we in de fabriek, dat wil zeggen in de op machinerie gebaseerde werkplaats, weer de eenvoudige coöperatie en dat (wanneer we hier van de arbeiders afzien) aanvankelijk als een ruimtelijke conglomeratie van gelijksoortige en simultaan werkende arbeidsmachines. Zo ontstaat een weeffabriek door het naast elkaar plaatsen van vele weefgetouwen en een naaifabriek door het naast elkaar plaatsen van vele naaimachines in hetzelfde gebouw. Maar de technische eenheid bestaat hier doordat de vele gelijksoortige arbeidsmachines simultaan en gelijkmatig hun energie krijgen door de hartslag van de gemeenschappelijke motor; deze energie wordt overgedragen door het transmissiemechanisme, dat zij ten dele ook gemeen hebben doordat dit mechanisme alleen maar een bijzondere verbinding heeft met elk van de afzonderlijke werktuigmachines. Zoals vele werktuigen de organen vormen van één arbeidsmachine, zo vormen vele arbeidsmachines nu nog slechts gelijksoortige organen van hetzelfde bewegingsmechanisme.

Een werkelijk machinesysteem treedt echter pas in de plaats van de afzonderlijke, zelfstandige machine, wanneer het arbeidsvoorwerp een samenhangende reeks van verschillende, elkaar opvolgende processen doorloopt, welke door een keten van verschillende, maar elkaar aanvullende werktuigmachines worden uitgevoerd. Hier zien we weer de coöperatie door arbeidsverdeling, welke kenmerkend is voor de manufactuur, maar nu als een combinatie van deelarbeidmachines. De bijzondere werktuigen van de verschillende deelarbeiders — in de wolmanufactuur bijvoorbeeld wolwasser, wolkammer, wolscheerder, wolspinner, enzovoort — worden nu de werktuigen van bijzondere arbeidsmachines, waarvan in het systeem van het gecombineerde werktuigmechanisme elk een bepaald orgaan voor een bepaalde functie vormt. In de bedrijfstakken, waar het machinesysteem het eerst werd ingevoerd, voorziet de manufactuur in het algemeen zelf in de natuurlijke basis van de verdeling en derhalve ook in de basis van de organisatie van het productieproces.^[101] Maar hier treedt een wezenlijk verschil op. In de manufactuur moeten de arbeiders, afzonderlijk of in groepen, ieder deelproces met hun handwerktuigen uitvoeren. Wanneer enerzijds de arbeider aan het proces wordt aangepast, moet anderzijds eerst het proces zijn aangepast aan de arbeider. Dit subjectieve principe van de arbeidsverdeling gaat voor de machinale productie niet meer op. Het totale proces wordt nu objectief op zichzelf beschouwd, het wordt ontleed in zijn samenstellende delen en het probleem om ieder afzonderlijk deelproces uit te voeren en om de verschillende deelprocessen met elkaar te verbinden, wordt opgelost door de technische toepassing van de werktuigkunde, chemie, enzovoort.^[102] waarbij natuurlijk, evenals vroeger, de theoretische conceptie moet worden

geperfectioneerd door accumulatie van praktische ervaring op grote schaal. Iedere deelmachine levert de grondstof voor de machine, die er in de reeks van bewerkingen op volgt; aangezien alle machines simultaan in werking zijn, bevindt het product zich voortdurend zowel in de verschillende stadia van zijn vormingsproces als in de overgang van de ene productiefase naar de andere. Evenals in de manufactuur de directe coöperatie der deelarbeiders bepaalde verhoudingsgetallen scheidt tussen de diverse groepen arbeiders, ontstaat in het samengestelde machinesysteem een bepaalde verhouding tussen aantal, omvang en snelheid der machines, doordat de ene deelmachine de andere voortdurend aan het werk zet. De gecombineerde arbeidsmachine - nu een samengesteld systeem van ongelijksoortige afzonderlijke machines of groepen van dergelijke machines - is des te volmaakter naarmate het totale proces meer continu verloopt, dat wil zeggen naarmate de grondstof met minder onderbrekingen van de eerste fase in de laatste fase terechtkomt, dus naarmate de overgang van de ene in de andere productiefase door het mechanisme in plaats van door mensenhanden tot stand wordt gebracht. Terwijl in de manufactuur de splitsing van de deelprocessen een beginsel is dat door de arbeidsverdeling zelf wordt bepaald, heerst in de tot ontwikkeling gekomen fabriek het beginsel van de continuïteit der deelprocessen.

Een machinaal systeem vormt als zodanig een grote automaat zodra het wordt aangedreven door een zichzelf bewegende, centrale motor, onverschillig of het systeem is gebaseerd op de enkelvoudige coöperatie van gelijksoortige arbeidsmachines, zoals in de weverij, of op een combinatie van ongelijksoortige arbeidsmachines, zoals in de spinnerij. Maar ofschoon het systeem als geheel kan worden aangedreven door bijvoorbeeld een stoommachine, kunnen afzonderlijke werktuigmachines voor bepaalde handelingen nog arbeiders nodig hebben; dit gold bijvoorbeeld voor de handelingen, die voor de uitvinding van de automatische *mule* nodig waren om de *mule* in te brengen (zoals nog steeds het geval is bij de fijnspinnerij) of voor bepaalde delen van de machine, die evenals het werktuig van de arbeider geleid moeten worden, bijvoorbeeld in de machinebouw vóórdat de *slide rest* (een draaiapparaat) automatisch werd. Zodra de arbeidsmachine alle handelingen, die nodig zijn voor de bewerking van de grondstof, zonder menselijke hulp verricht en alleen nog toezicht nodig heeft, hebben wij te maken met een automatisch machinaal systeem, dat desondanks voortdurend ontvankelijk blijft voor verdere verbeteringen van de onderdelen. Zo behoort bijvoorbeeld het apparaat, dat de spinmachine stopt wanneer een draad breekt, tot de uitvindingen van de laatste tijd, evenals de automatische rem, die het verbeterde stoomweefgetouw stopt, zodra de klos van de schietspoel geen draad meer heeft. De moderne papierfabriek kan zowel dienen als voorbeeld van de continuïteit van de productie als van de toepassing van het automatische principe. Trouwens, aan de hand van de papierproductie kunnen wij met vrucht de bijzonderheden bestuderen van het onderscheid tussen de verschillende productiewijzen op basis van verschillende productiemiddelen, evenals de samenhang tussen de maatschappelijke productieverhoudingen en deze productiewijzen; want de oudere Duitse papiermakerij levert ons het voorbeeld van de ambachtelijke papierindustrie, Holland in de zeventiende en Frankrijk in de achttiende eeuw het voorbeeld van de eigenlijke manufactuur en het moderne Engeland het voorbeeld van de moderne fabricage in deze bedrijfstak, terwijl in China en Indië nog twee verschillende, oud-Aziatische vormen van deze industrie bestaan.

Het machinale bedrijf bezit zijn meest ontwikkelde vorm in het samengestelde systeem van arbeidsmachines, die hun beweging alleen maar krijgen overgedragen door een transmissiemechanisme van een centrale automaat. In plaats van de afzonderlijke machine hebben we hier te maken met een mechanisch monster, wiens lijf gehele fabrieksgebouwen vult en wiens demonische kracht, eerst verborgen achter de bijna statig afgemeten bewegingen van zijn enorme ledematen, zich openbaart in de koortsachtig draaiende wervelwind van zijn talrijke, feitelijke arbeidsorganen.

Er bestonden *mules* (spinnmachines), stoommachines, enzovoort, voordat er arbeiders waren wier enige bezigheid bestond uit het maken van stoommachines, *mules*, enzovoort, evenals de mens kleren droeg voordat er kleermakers waren. De uitvindingen van Vaucanson, Arkwright, Watt, enzovoort, waren echter alleen maar uitvoerbaar, omdat die uitvinders konden beschikken over een aanzienlijk aantal vaardige werktuigkundige arbeiders, die hen kant en klaar werden geleverd door de bedrijven uit de manufactuurperiode. Een deel van deze arbeiders bestond uit zelfstandige handwerkslieden van verschillende ambachten, een ander deel uit lieden uit manufacturen waar, zoals we hebben gezien, bijzonder streng de hand werd gehouden aan de arbeidsverdeling. Naarmate het aantal uitvindingen toenam en de vraag naar de pas uitgevonden machines groter werd, ontwikkelde zich meer en meer enerzijds de splitsing van de machinefabricage in talrijke zelfstandige takken en anderzijds de arbeidsverdeling binnen de manufacturen, waar de machines werden gemaakt. We zien hier dus de manufactuur als de directe technische basis van de grootindustrie. De eerste bracht de machines voort waarmee de laatste in de bedrijfstakken, die zij het eerst aantastte, het op handwerk en op manufactuur gebaseerde bedrijf ophief. Het machinale bedrijf ontstond dus op natuurlijke wijze op een materiële basis, die daarvoor ontoereikend was. In een bepaald stadium van de ontwikkeling moest het machinale bedrijf deze basis, welke eerst kant en klaar werd aangetroffen en daarna volgens de oude manier verder werd ontwikkeld, omverwerpen en een nieuwe basis scheppen, die bij zijn eigen productiewijze paste. Zoals de machine zeer klein van omvang blijft zolang zij alleen maar door menselijke kracht wordt voortbewogen, zoals het machinesysteem zich niet vrijelijk kon ontwikkelen voordat de beschikbare drijfkrachten — dieren, wind en zelfs water — waren vervangen door de stoommachine, evenzo was de grootindustrie in haar gehele ontwikkeling lamgeslagen zolang het haar typerende productiemiddel, de machine zelf, haar bestaan dankte aan individuele kracht en individuele vaardigheid en zodoende afhankelijk was van de spierontwikkeling, de scherpte van blik en de handigheid, waarmee de deelarbeider in de manufactuur en de ambachtsman in de werkplaats hun kleine gereedschappen hanteerden. Nog afgezien van de kostbaarheid van de op deze wijze vervaardigde machines — een omstandigheid, welke het kapitaal als bewust motief beheerst — bleef zodoende de uitbreiding van de reeds met machines gedreven industrie en het binnendringen van de machine in nieuwe productietakken louter afhankelijk van de groei van de categorie arbeiders, die door de half artistieke aard van hun werkzaamheden slechts geleidelijk en niet sprongsgewijs kon worden vergroot. Maar in een bepaald stadium van haar ontwikkeling raakte de grootindustrie ook technisch in strijd met haar op handwerk en manufactuur gebaseerde grondslag. Het bewegingsmechanisme, het transmissiemechanisme en de werktuigmachine werden groter van omvang; de onderdelen werden gecompliceerder en veelsoortiger en waren onderworpen aan strengere eisen van regelmatigheid naarmate de werktuigmachine meer afweek van het oorspronkelijke, door de ambachtsman geconstrueerde model en een vrije, slechts van haar mechanische taak afhankelijke gedaante kreeg; **[103]** de vervolmaking van het automatische systeem en het steeds meer onvermijdelijke gebruik van moeilijk te bewerken materiaal — bijvoorbeeld ijzer in plaats van hout — de oplossing van al deze uit de aard der zaak voortvloeiende problemen botste overal op de beperkingen van het individu, welke de collectieve arbeiders van de manufactuur wel enigszins, maar niet helemaal hadden overwonnen. Machines als bv. de moderne drukpers, het moderne stoomweefgetouw en de moderne kaardmachine konden niet door de manufactuur worden geleverd.

De omwenteling van de productiewijze in de ene tak van industrie brengt de omwenteling in een andere tak met zich mee. Dit geldt in de eerste plaats voor die bedrijfstakken, die weliswaar door de maatschappelijke arbeidsverdeling zijn geïsoleerd zodat elk van hen zelfstandig een waar produceert, maar toch als fasen van hetzelfde, gemeenschappelijke proces met elkaar verbonden zijn. Zo maakte de machinale spinnerij de machinale weverij

noodzakelijk en samen veroorzaakten deze twee de mechanisch-chemische revolutie in de blekerij, drukkerij en ververij. Op dezelfde wijze leidde anderzijds de revolutie in de katoenspinnerij tot de uitvinding van de *gin*, een apparaat om de katoenvezels te scheiden van het zaad; pas hierdoor kon de katoenproductie de noodzakelijke grote schaal bereiken.**[104]** De omwenteling van de productiewijze in industrie en landbouw maakte vooral echter ook een revolutie noodzakelijk in de algemene voorwaarden van het maatschappelijk productieproces, in de communicatie- en transportmiddelen. De communicatie- en transportmiddelen van een samenleving, waarvan de *pivot* (spil) — om eens een uitdrukking van Fourier te gebruiken — werd gevormd door de kleine landbouw met de daarbij behorende huisindustrie en het stedelijk handwerk, was volstrekt ontoereikend in de manufactuurperiode met haar grotere maatschappelijke arbeidsverdeling, haar concentratie van arbeidsmiddelen en arbeiders en haar koloniale markten; zij ondergingen dan ook inderdaad een revolutie. Op analoge wijze werden de transport- en communicatiemiddelen uit de manufactuurperiode spoedig een ondraaglijke belemmering voor de grootindustrie met haar koortsachtige productiesnelheid, haar massale productie, haar onophoudelijke verplaatsing van kapitaal en arbeid uit de ene productiesfeer naar de andere en met de door haar tot stand gebrachte wereldwijde samenhang der markten. Derhalve werd, afgezien nog van een totale omwenteling in de bouw van zeilschepen, het communicatie- en transportwezen door een systeem van stoomschepen voor de binnenvaart en voor de zeevaart, spoorwegen en telegraaf aangepast bij de productiewijze van de grootindustrie. Maar de geweldige massa's ijzer, die men nu moest smeden, lassen, snijden, boren en vormen, vereisten machines van zulk een enorme omvang, die de machinebouw van de manufactuur niet in staat was te produceren.

De grootindustrie moest zich dus eerst meester maken van het haar typerende productiemiddel, de machine zelf, en met machines machines produceren. Pas op deze manier legde zij haar eigen adequate basis en kon ze haar eigen baas worden. Met de groei van het machinale bedrijf in het eerste kwart van de negentiende eeuw maakte de industrie zich inderdaad langzamerhand meester van de fabricage van de werktuigmachine. Maar pas in de laatste vijftig jaar veroorzaakten de enorme aanleg van spoorwegen en de zeevaart met stoomschepen de bouw van de cyclopische machines, die nodig zijn voor de constructie van de primaire motoren.

De meest essentiële productievoorwaarde voor de vervaardiging van machines door machines was de beschikking over machines voor de aandrijving, die iedere gewenste kracht kon leveren en tegelijkertijd tóch onder controle kon worden gebracht. Een dergelijke machine was reeds aanwezig in de vorm van de stoommachine. Maar bovendien moest men in staat zijn de voor de afzonderlijke machinedelen noodzakelijke zuiver geometrische vormen (zoals rechte lijnen, vlakken, cirkels, cilinders, kegels en bollen) te maken. In het begin van de negentiende eeuw loste Henry Maudsley dit probleem op met zijn uitvinding van de *slide rest*, die spoedig automatisch werd en in gewijzigde vorm behalve bij de draaibank, waarvoor de *slide rest* oorspronkelijk was gemaakt, ook bij andere constructiemachines werd gebruikt. Dit mechanische toestel vervangt niet een bepaald werktuig, maar de menselijke hand zelf door het te bewerken materiaal (bijvoorbeeld ijzer) te leiden, in te stellen, in een bepaalde hoek tegen de snij-instrumenten aan te houden, enzovoort. Zo slaagde men er in de geometrische vormen van de afzonderlijke machinedelen 'te vervaardigen met een gemak, een precisie en een snelheid, welke zelfs de meest ervaren hand van de meest geschoolde arbeider niet kon bereiken'.**[105]**

Bekijken we nu het deel van de bij de machinebouw gebruikte machinerie, dat de eigenlijke werktuigmachine vormt, dan zien we weer het instrument van de handwerker, maar thans in geweldige afmetingen. Het actieve deel van de boormachine bijvoorbeeld is een geweldige boor, die door een stoommachine wordt aangedreven en waarzonder — omgekeerd — de

cilinders van de grote stoommachines en van de hydraulische persen niet zouden kunnen worden vervaardigd. De mechanische draaibank is de cyclopische reproductie van de gewone voetraaibank; de schaafmachine is een ijzeren timmerman, die met dezelfde werktuigen het ijzer bewerkt als de timmerman het hout; het apparaat, dat op de Londense scheepswerven het fineerwerk snijdt, is een reusachtig scheermes; het werktuig van de ijzersnijmachine, die het ijzer knipt als de kleermakersschaar het laken, is een schaar van monsterachtige afmetingen; de stoomhamer werkt met een gewone hamerkop, zo zwaar dat Thor zelf er niet mee zou kunnen zwaaien.^[106] Eén van deze stoomhamers bijvoorbeeld, die door Nasmyth werd uitgevonden, weegt meer dan 6 ton en komt met een verticale daling van 7 voet neer op een aanbeeld, dat 36 ton weegt. Deze machine verbrijzelt spelenderwijs een brok graniet, maar kan even goed met enkele zachte tikken een spijker in zacht hout slaan.^[107]

Het arbeidsmiddel krijgt als machine een materiële bestaanswijze, die de vervanging van menselijke kracht door natuurkrachten en van op ervaring gebaseerde routine door bewuste toepassing der natuurwetenschap met zich meebrengt. In de manufactuur is de geleding van het maatschappelijk arbeidsproces zuiver subjectief, een combinatie van de arbeiders; in het machinesysteem bezit de grootindustrie een volledig objectief productieorganisme, dat de arbeider als een bestaande, materiële productievoorwaarde aantreft. In de eenvoudige en zelfs in de door de arbeidsverdeling verfijnde coöperatie lijkt de verdringing van de afzonderlijke arbeider door de collectieve arbeider altijd nog min of meer toevallig. De machinerie functioneert — met enige later te noemen uitzonderingen — alleen maar door middel van gesocialiseerde of gemeenschappelijke arbeid. De aard van het arbeidsmiddel zelf maakt nu het coöperatieve karakter van het arbeidsproces tot een technische noodzaak.

2. Afgifte van waarde door de machine aan het product

We zagen dat de uit de coöperatie en arbeidsverdeling voortvloeiende productiviteit het kapitaal niets kost. Deze productiviteit is een natuurkracht van de maatschappelijke arbeid. Natuurkrachten als stoom, water, enzovoort, die voor productieve processen worden gebruikt, kosten evenmin iets. Zoals de mens echter longen nodig heeft om te ademen, heeft hij een ‘schepping door mensenhand’ nodig om de natuurkrachten voor productieve doeleinden te gebruiken. Een waterrad is nodig om de beweegkracht van water en een stoommachine om de spankracht van stoom uit te buiten. En zoals het met de natuurkrachten staat, zo is het met de wetenschap gesteld. De wet van de afwijking van de magneetnaald in een elektrisch stroomveld of de wet van de opwekking van magnetisme in ijzer binnen een elektrisch stroomveld kosten geen cent wanneer men die wetten eenmaal ontdekt heeft.^[108] Maar voor de toepassing van deze wetten voor de telegrafie, enzovoort, is een zeer kostbare en ingewikkelde apparatuur nodig. Zoals we zagen wordt het werktuig door de machine niet verdrongen. Het breidt zich van het miniatuurwerktuig van het menselijk organisme in omvang en aantal uit tot het werktuig van een door de mens geschapen mechanisme. In plaats van met het handwerktuig, laat het kapitaal de arbeider nu met een machine werken, die haar eigen werktuigen gebruikt. Ofschoon het dus onmiddellijk duidelijk is dat de grootindustrie door het gebruik van de enorme natuurkrachten en van de natuurwetenschap in het productieproces de arbeidsproductiviteit in buitengewone mate moet doen stijgen, is het helemaal niet zo duidelijk dat deze grotere productiviteit anderzijds niet wordt betaald met een grotere arbeidsinspanning. Evenals ieder ander bestanddeel van het constante kapitaal scheidt de machinerie geen waarde, maar staat eigen waarde af aan het product, dat ze helpt vervaardigen. Voor zover zij waarde bezit en dus waarde aan het product afstaat, vormt ze een waarde-element van dat product. In plaats van het product goedkoper te maken, maakt ze het product in verhouding met haar eigen waarde duurder. En het ligt voor de hand dat de machine en de systematisch tot ontwikkeling gebrachte machinerie — het kenmerkende

arbeidsmiddel van de grootindustrie — vergeleken met de arbeidsmiddelen van het handwerk en van de manufactuur onevenredig meer waarde bezitten.

In de eerste plaats dient te worden opgemerkt dat de machinerie voortdurend in haar geheel aan het arbeidsproces deelneemt en slechts gedeeltelijk aan het proces van waardevorming. De machine staat nooit meer waarde af dan zij door slijtage gemiddeld verliest. Er is dus een groot verschil tussen de waarde van de machine en het waardedeel dat zij periodiek op het product overdraagt, een groot verschil dus tussen de machine als waardevormend en als productvormend element. Hoe langer de periode, gedurende welke dezelfde machine steeds weer in hetzelfde arbeidsproces dienst doet, des te groter is dit verschil. Zoals we hebben gezien is het ongetwijfeld zo, dat ieder eigenlijk arbeidsmiddel of productie-instrument steeds in zijn geheel deelneemt aan het arbeidsproces en slechts gedeeltelijk — in verhouding tot zijn gemiddelde dagelijkse slijtage — aan het proces van waardevorming; dit verschil tussen gebruik en slijtage is bij de machinerie echter veel groter dan bij het werktuig, omdat de machine — samengesteld uit duurzamer materialen — langer meegaat, omdat haar gebruik wordt geregeld door streng wetenschappelijke wetten, omdat zij een grotere zuinigheid mogelijk maakt wat betreft de slijtage der onderdelen en het gebruik van hulpstoffen en ten slotte omdat haar productieterrein onevenredig veel groter is dan dat van het werktuig. Trekken we van beide, machine en werktuig, af de gemiddelde dagelijkse kosten of het waardedeel dat zij door de gemiddelde dagelijkse slijtage en het verbruik van hulpstoffen als olie, kolen, enzovoort, aan het product toevoegen, dan werken zij voor niets, net als de natuurkrachten, die zonder toedoen van menselijke arbeid aanwezig zijn. Naarmate het productieve vermogen van de machine dat van het werktuig overtreft, is de omvang van de kosteloze diensten der machinerie vergeleken met die van het werktuig groter. Pas in de grootindustrie leert de mens het product van zijn vroegere, reeds belichaamde arbeid evenals de natuurkrachten op grote schaal voor niets voor zich te laten werken.^[109]

Bij onze beschouwing van de coöperatie en de manufactuur zagen we dat op bepaalde algemene productievoorwaarden als gebouwen en dergelijke, vergeleken met de versnipperde productievoorwaarden van de afzonderlijke arbeiders, kon worden bespaard door gemeenschappelijk gebruik, waardoor het product minder duur wordt. Bij de machinerie wordt niet alleen het lichaam van een arbeidsmachine door haar vele werktuigen gemeenschappelijk verbruikt, maar wordt ook dezelfde machine voor de aandrijving en een deel van het transmissiemechanisme door verschillende arbeidsmachines gemeenschappelijk gebruikt.

Gegeven het verschil tussen de waarde van de machinerie en het aan het dagelijks product afgestane waardedeel, is de mate waarin dit waardedeel het product duurder maakt in de eerste plaats afhankelijk van de omvang van het product, als het ware van de oppervlakte van het product. In een in 1858 gepubliceerde voordracht schat de heer Baynes uit Blackburn dat 'iedere reële^[109a] mechanische paardenkracht 450 spindels van automatische *mules* met de daarbij behorende instrumenten of 200 spindels van de *throstle* (een soort spinmachine) of 15 weefgetouwen voor 40 duims stof met de bijbehorende toestellen voor het optrekken van de ketting, het appreteren, enzovoort, aandrijft'. De dagelijkse kosten van een stoompaardenkracht en de slijtage van de daardoor voortbewogen machinerie verdelen zich dus in het eerste geval over het dagproduct van 450 spindels van de *mule*, in het tweede geval over het dagproduct van 200 spindels van de *throstle* en in het derde geval over het dagproduct van 15 mechanische weefgetouwen; hierdoor wordt op een ons garen of op een el geweven stof slechts een zeer klein waardedeel overgedragen. Hetzelfde geldt voor de stoomhamer uit het voorbeeld van hierboven. Aangezien zijn dagelijkse slijtage, verbruik van kolen, enzovoort, verdeeld worden over de enorme massa's ijzer, die de stoomhamer dagelijks bewerkt, wordt aan iedere centenaar ijzer slechts een klein waardedeel toegevoegd, welk

waardedeel echter zeer groot zou zijn indien dit cyclopische instrument werd gebruikt om kleine spijkertjes in te slaan.

Gegeven het werkzame vermogen van de arbeidsmachine, dus gegeven het aantal van haar werktuigen of — wanneer het om de kracht gaat — de omvang van die werktuigen, zal de hoeveelheid product afhangen van de snelheid waarmee de machine werkt, dus bijvoorbeeld van de snelheid waarmee de spindel draait of het aantal hamerslagen per minuut. Vele van deze kolossale hamers geven 70 slagen per minuut; Ryders patentsmeedmachine, die stoomhamers van kleine omvang gebruikt bij het smeden van spindels, geeft 700 slagen per minuut.

Gegeven de verhouding waarin de machine waarde overdraagt op het product, hangt de grootte van dit waardedeel af van haar eigen waardegrootte.**[110]** Hoe minder arbeid de machine zelf bevat, des te minder waarde zij op het product overdraagt. Hoe minder waarde zij afstaat, des te productiever zij is en des te meer haar diensten die van de natuurkrachten benadert. En de productie van machines door machines vermindert hun waarde in verhouding tot hun uitbreiding en hun effectiviteit.

Een vergelijkende analyse van de prijzen van waren, door handwerk of in manufacturen geproduceerd, met de prijzen van dezelfde waren die machinaal zijn vervaardigd, laat ons in het algemeen zien dat bij het machinale product het van het arbeidsmiddel afkomstige waarde element relatief toeneemt, maar absoluut afneemt. Dat wil zeggen dat de absolute grootte afneemt, maar dat de grootte in verhouding tot de totale waarde van het product, bijvoorbeeld een pond garen, toeneemt.**[111]**

Wanneer de vervaardiging van een machine evenveel arbeid kost als bij het gebruik van die machine wordt bespaard, wanneer dus de totale som van de voor de productie van een waar noodzakelijke arbeid niet daalt of de arbeidsproductiviteit niet toeneemt, dan is het duidelijk dat er alleen sprake is van een verplaatsing van arbeid. Het verschil tussen de arbeid die de machine kost en de arbeid die zij bespaart — of de mate van productiviteit — hangt kennelijk niet af van het verschil tussen haar eigen waarde en de waarde van het werktuig, dat door haar wordt vervangen. Dit verschil blijft bestaan zolang de arbeidskosten van de machine (en dus het door die machine aan het product toegevoegde waardedeel) kleiner blijven dan de waarde die de arbeider met zijn werktuig aan het arbeidsvoorwerp zou toevoegen. De productiviteit van de machine wordt derhalve gemeten aan de mate waarin zij menselijke arbeidskracht vervangt. Volgens de heer Baynes zijn voor 450 spindels van de *mule* — met de daarbij behorende apparaten — die door één stoompaardenkracht worden aangedreven, $2\frac{1}{2}$ arbeiders**[112]** nodig en wordt met elke spindel van de automatische *mule* bij een arbeidsdag van 10 uur 13 ons garen van gemiddelde dikte gesponnen. Dus per week worden door $2\frac{1}{2}$ arbeiders $365\frac{5}{8}$ pond garen gesponnen. Bij de omzetting in garen absorbeert ongeveer 366 pond katoen (eenvoudigheidshalve laten we de afval buiten beschouwing) dus slechts 150 arbeidsuren of 15 arbeidsdagen van 10 uur, terwijl met het spinnewiel, waarmee de handspinner 13 ons garen in 60 uur levert, dezelfde hoeveelheid katoen 2.700 arbeidsdagen van 10 uur of 27.000 arbeidsuren zou absorberen.**[113]** Waar de oude methode van blokdruk of handkatoendruk wordt vervangen door het machinale drukken, drukt één enkele machine met behulp van een man of een jongen per uur evenveel vierkleurig katoen als voordien door 200 arbeiders kon worden gedaan.**[114]** Voordat Eli Whitney in 1793 de *cotton gin* uitvond, was met het verwijderen van zaad bij een pond katoen één gemiddelde arbeidsdag gemoeid. Dank zij zijn uitvinding kon een negerin dagelijks 100 pond katoen zuiveren en sindsdien is het nuttig effect van de *gin* nog aanzienlijk vergroot. Een pond katoenvezels, dat vroeger voor 50 dollarcent werd geproduceerd, kon later met grotere winst, dat wil zeggen inclusief meer onbetaalde arbeid, voor 10 dollarcent worden verkocht. In Indië gebruikt men voor het scheiden van vezel en zaad de *churka*, een instrument dat half machine, half handwerktuig is; hiermee zuiveren een man en een vrouw dagelijks 28 pond katoen. Met de door dr. Forbes

enige jaren geleden verbeterde *churka* produceren een man en een jongen dagelijks 250 pond katoen; wanneer ossen, stoom of water gebruikt worden als drijfkracht, heeft men slechts enkele jongens en meisjes nodig als *feeders* (personen, die de machine van grondstof voorzien). Gebruikt men ossen als drijfkracht, dan verrichten 16 van deze machines evenveel werk als voordien het gemiddelde dagwerk was van 750 personen.**[115]**

We zagen dat de stoommachine bij een stoomploeg in een uur voor 3*d.* of $\frac{1}{4}$ *s.* evenveel werk verricht als 66 mensen met de totale kosten van 15*s.* per uur. Ik kom op dit voorbeeld terug om een verkeerde voorstelling van zaken weg te nemen. Deze 15*s.* zijn namelijk geenszins de uitdrukking van de arbeid, die in een uur door 66 mensen wordt toegevoegd. Is de verhouding tussen meerarbeid en noodzakelijke arbeid 100 %, dan zouden deze 66 arbeiders per uur een waarde van 30*s.* voortbrengen, ofschoon de arbeid van slechts 33 uur een equivalent voor henzelf, dat wil zeggen een arbeidsloon van 15*s.* voorstelt. Indien dus een machine evenveel kost als het jaarloon van 150 door deze machine verdrongen arbeiders bedraagt, laten we zeggen £3.000, dan is deze som van £3.000 volstrekt niet de gelduitdrukking voor de door 150 arbeiders geleverde en aan het arbeidsvoorwerp toegevoegde arbeid, maar slechts het deel van een jaar arbeid dat voor hen het arbeidsloon voorstelt. Daarentegen is de geldwaarde van de machine van £3.000 de uitdrukking voor alle bij de productie van die machine bestede arbeid, ongeacht de verhouding waarin deze arbeid arbeidsloon voor de arbeider en meerwaarde voor de kapitalist vormt. Dus wanneer de machine evenveel kost als de door haar vervangen arbeidskracht, dan is de in de machine belichaamde arbeid altijd veel kleiner dan de door haar verdrongen levende arbeid.**[116]**

Wanneer we de machinerie uitsluitend beschouwen als middel om de producten goedkoper te maken, dan wordt de grens voor het gebruik van de machinerie bepaald doordat haar eigen productie minder arbeid kost dan de arbeid, die door haar gebruik wordt vervangen. Voor het kapitaal echter is deze begrenzing beperkter. Aangezien het kapitaal niet de gebruikte arbeid, maar de waarde van de gebruikte arbeidskracht betaalt, wordt de invoering van de machine bepaald door het verschil tussen de waarde van de machine en de waarde van de door de machine vervangen arbeidskracht. Daar de verdeling van de arbeidsdag in noodzakelijke arbeid en meerarbeid in de verschillende landen uiteenloopt en eveneens in hetzelfde land in verschillende perioden of in dezelfde periode in verschillende bedrijfstakken uiteenloopt en aangezien verder het werkelijke loon van de arbeider nu eens beneden de waarde van zijn arbeidskracht daalt, dan er weer eens bovenuit komt, is een zeer grote schommeling mogelijk in het verschil tussen de prijs van de machinerie en de prijs van de door haar vervangen arbeidskracht, óók wanneer het verschil tussen de voor de productie van de machine noodzakelijke hoeveelheid arbeid en de totale hoeveelheid van de door haar vervangen arbeid gelijk blijft.**[116a]** Het is echter alleen het eerste verschil dat voor de kapitalist zelf de productiekosten bepaalt en hem door middel van de dwangwetten der concurrentie beïnvloedt. Daarom worden er op het ogenblik in Engeland machines uitgevonden, die alleen in Noord-Amerika worden gebruikt, zoals in de zestiende en de zeventiende eeuw machines werden uitgevonden die alleen in Holland werden gebruikt en zoals menige Franse uitvinding uit de achttiende eeuw alleen in Engeland werd uitgebuit. In de reeds ontwikkelde landen brengt de machine zelf door haar toepassing in enkele bedrijfstakken een zodanig overschot aan arbeid (*redundancy of labour* zegt Ricardo) in de andere bedrijfstakken met zich mee, dat daar de daling van het arbeidsloon beneden de waarde van de arbeidskracht het gebruik van de machinerie verhindert; vanuit het standpunt van het kapitaal — volgens hetwelk de winst toch al niet voortvloeit uit de vermindering van de gebruikte, maar van de betaalde arbeid — is daar de invoering van machinerie overbodig, vaak onmogelijk. In enkele takken van de Engelse wolmanufactuur is de kinderarbeid gedurende de laatste jaren sterk afgenomen, hier en daar zelfs verdwenen. Hoe komt dat? De bepalingen van de fabriekswet maakten het gebruik van twee ploegen kinderen noodzakelijk, waarvan de ene ploeg 6 en de andere 4 uur

werkte of ieder slechts 5 uur. De ouders wilden echter de *half-timers* (personen, die een halve dag werken) niet tegen een lagere prijs verkopen dan voordien de *full-timers* (personen, die de hele dag werken) werden verkocht. Vandaar de vervanging van de *half-timers* door machines.**[117]** Vóór het verbod van arbeid van vrouwen en kinderen (onder de 10 jaar) in de mijnen van kracht werd, achtte het kapitaal de methode om naakte vrouwen en meisjes, vaak samen met mannen, in kolenmijnen en in andere mijnen te laten werken in overeenstemming met zijn moraalcodex en in het bijzonder ook met zijn grootboek; daarom nam het kapitaal pas na het verbod zijn toevlucht tot de machinerie. De *Yankees* hebben machines uitgevonden om stenen te kloppen. De Engelsen gebruiken deze machines niet, omdat de ‘ellendigen’ (in het vakjargon van de Engelse economen is *wretch* de uitdrukking voor landarbeiders), die deze arbeid verrichten, een zo klein deel van hun arbeid betaald krijgen, dat invoering van machines voor de kapitalist de productie duurder zou maken.**[118]** In Engeland worden soms nog steeds vrouwen in plaats van paarden gebruikt bij het trekken van schuiten, enzovoort.**[119]** omdat de voor de productie van paarden en machines vereiste arbeid een mathematisch gegeven hoeveelheid is, terwijl de hoeveelheid arbeid, nodig voor de instandhouding van vrouwen, dankzij de overbevolking buiten iedere berekening valt. Daarom vindt men nergens zulk een schaamteloze verkwisting van menselijke kracht voor allerlei karweien dan juist in Engeland, het land van de machines.

3. Directe invloeden van het machinale bedrijf op de arbeider

We zagen dat de omwenteling in het arbeidsmiddel het uitgangspunt vormt van de grootindustrie en het totaal veranderde arbeidsmiddel vindt in het georganiseerde machinale systeem van de fabriek zijn meest ontwikkelde gedaante. Voordat we gaan kijken hoe dit objectief organisme mensenmateriaal in zich opneemt, zullen we enkele algemene gevolgen van deze revolutie voor de arbeider zelf beschouwen.

a. Toe-eigening van bijkomende arbeidskrachten door het kapitaal. Vrouwen- en kinderarbeid

Voor zover de machinerie spierkracht overbodig maakt, wordt zij het middel om arbeiders zonder spierkracht of met een onvolgroeide lichaamsontwikkeling, maar met een grotere soepelheid der ledematen te gebruiken. Vrouwen en kinderarbeid waren derhalve de eerste woorden van de kapitalistische toepassing der machinerie! Dit geweldige middel ter vervanging van arbeid en arbeiders werd daardoor al dadelijk een middel om het aantal loonarbeiders te vergroten door inschakeling van alle leden van het arbeidersgezin, zonder onderscheid van geslacht en ouderdom, onder de directe heerschappij van het kapitaal. De gedwongen arbeid voor de kapitalist maakte zich niet alleen meester van de speelplaats van het kind, maar ook van de vrije arbeid binnen de huiselijke kring, die binnen de gebruikelijke grenzen ten bate van het gezin werd verricht.**[120]**

De waarde van de arbeidskracht werd niet alleen bepaald door de arbeidstijd die nodig is voor de instandhouding van de individuele, volwassen arbeider, maar door de arbeidstijd die nodig is voor de instandhouding van het arbeidersgezin. Doordat de machinerie alle leden van het arbeidersgezin op de arbeidsmarkt gooit, wordt de waarde van de arbeidskracht van de man verdeeld over zijn gehele gezin. De machinerie doet diens arbeidskracht dus in waarde verminderen. De aankoop van een bijvoorbeeld uit 4 arbeidskrachten bestaand gezin is misschien duurder dan vroeger de koop van de arbeidskracht van het gezinshoofd, maar daarvoor komen dan ook 4 arbeidsdagen in de plaats van een enkele en hun prijs daalt in verhouding tot het overschot aan meerarbeid van de vier op de meerarbeid van de één. Om het gezin in leven te houden moeten vier personen nu niet alleen arbeid, maar ook meerarbeid voor het kapitaal leveren. Zo vergroot de machinerie van meet af aan mét het menselijk uitbuitingsmateriaal — het essentiële uitbuitingsterrein van het kapitaal**[121]** — tevens de uitbuitingsgraad.

De machinerie brengt ook een diepgaande wijziging tot stand in het contract tussen arbeider en kapitalist, dat de formele uitdrukking is van de kapitaalsverhouding. Op basis van de warenruil gold als eerste vooronderstelling dat kapitalist en arbeider tegenover elkaar stonden als vrije personen, als onafhankelijke warenbezitters, de een bezitter van geld en productiemiddelen, de ander bezitter van arbeidskracht. Maar nu koopt het kapitaal onmondigen en nauwelijks volwassen personen. Vroeger verkocht de arbeider zijn eigen arbeidskracht, waarover hij formeel als vrij persoon beschikte. Nu verkoopt hij vrouw en kind. Hij wordt slavenhandelaar.^[122] De vraag naar kinderarbeid lijkt ook in de vorm vaak op de vraag naar negerslaven, zoals men die vroeger gewend was in de advertentiekolommen der Amerikaanse bladen te lezen. Zo schrijft bijvoorbeeld een Engelse fabrieksinspecteur: 'Mijn aandacht werd gevestigd op een advertentie in het plaatselijke blad van één der belangrijkste fabriekssteden uit mijn district; ik citeer hieruit: Gevraagd 12 tot 20 jongens, die voor ouder dan 13 jaar kunnen doorgaan. Loon: 4s. per week. Aanmelden... enzovoorts.'^[123] De zinsnede 'voor ouder dan 13 jaar kunnen doorgaan' houdt verband met de omstandigheid dat volgens de *Factory Act* (fabriekswet) kinderen beneden de leeftijd van 13 jaar slechts 6 uur mogen werken. Een beëdigd arts moet de leeftijd schriftelijk bevestigen. De fabrikant vraagt derhalve jongens die er uitzien alsof zij reeds 13 jaar zijn. De vaak sprongsgewijze daling van het aantal door de fabrikanten in dienst genomen kinderen beneden de 13 jaar, een verrassend verschijnsel in de Engelse statistieken van de afgelopen twintig jaar, was volgens de verklaringen van de fabrieksinspecteurs zelf voornamelijk het resultaat van de handelwijze van de *certifying surgeons*, die al naar gelang de lust tot uitbuiten bij de kapitalisten en de behoefte aan gesjacher bij de ouders de leeftijd van de kinderen verschoven. In het beruchte Londense district *Bethnal Green* wordt iedere maandag- en dinsdagochtend in het openbaar markt gehouden, waarbij kinderen van beiderlei kunne vanaf de leeftijd van 9 jaar zichzelf verhuren aan de zijdemanufacturen van Londen. 'De gebruikelijke voorwaarden zijn 1s. 8d. per week (voor de ouders) en 2d. voor mijzelf plus de thee.' De contracten gelden slechts voor een week. De dingen, die zich op de markt afspelen en de taal, die men daarbij gebruikt, zijn werkelijk schandelijk.^[124] Het komt in Engeland nog altijd voor dat vrouwen 'jongens uit het *workhouse* (armhuis) halen en ze aan iedere willekeurige koper verhuren voor 2s. 6d. per week'.^[125] Ondanks de wetgeving worden in Groot-Brittannië nog steeds minstens 2.000 jongens door hun eigen ouders verkocht als levende schoorsteenveegmachines (ofschoon hiervoor werkelijk machines bestaan).^[126] De door de machinerie veroorzaakte omwenteling in de rechtsverhouding tussen de koper en de verkoper van arbeidskracht, waardoor de gehele transactie zelfs de schijn verloor van een contract tussen vrije personen, voorzag het Engelse parlement later van het juridische voorwendsel van staatsinmenging in het fabriekswezen. Telkens wanneer de fabriekswet in de tot nu toe vrijgelaten industrietakken de kinderarbeid beperkt tot 6 uur, klinkt steeds opnieuw het gejammer der fabrikanten: een deel der ouders onttrekt de kinderen aan de nu gereguleerde industrie ten einde hen te verkopen aan industrieën, waar nog 'vrijheid van de arbeid' heerst, dat wil zeggen waar kinderen onder de 13 jaar worden gedwongen net als de volwassenen te werken en waar dus voor die kinderen een hogere prijs bedongen kan worden. Aangezien het kapitaal echter van nature een *leveller* is, dat wil zeggen in alle productietakken gelijkheid van de voorwaarden van uitbuiting van arbeid als een aangeboren mensenrecht opeist, wordt de legale beperking van de kinderarbeid in de ene tak van industrie de oorzaak van de beperking van kinderarbeid in de andere tak.

Hierboven heb ik reeds gewezen op het fysieke verderf van kinderen en jongere personen, evenals van arbeidersvrouwen, die door de machinerie aanvankelijk rechtstreeks in de op machines gebaseerde fabrieken en daarna indirect in alle overige industrietakken aan de uitbuiting van het kapitaal werden onderworpen. Daarom zullen we ons hier slechts met één enkel punt bezighouden, namelijk de schrikbarende sterfte van arbeiderskinderen in hun

eerste levensjaar. Van de districten, waarin Engeland voor de bevolkingsregistratie is verdeeld, zijn er 16 waarin op de 100.000 kinderen beneden het jaar gemiddeld jaarlijks slechts 9.000 sterftegevallen voorkomen (in één district zelfs 7.047); voor 24 districten ligt dit cijfer tussen de 10.000 en 11.000; voor 39 districten tussen de 11.000 en 12.000; voor 48 districten tussen de 12.000 en 13.000; voor 22 districten boven de 20.000; voor 25 districten boven de 21.000; voor 17 districten boven de 22.000; voor 11 districten boven de 23.000; in Hoo, Wolverhampton, Ashton-under-Lyne en Preston is dit cijfer 24.000; in Nottingham, Stockport en Bradford boven de 25.000; in Wisbeach 26.000 en in Manchester 26.125.**[127]** Een officieel geneeskundig onderzoek in 1861 toonde aan dat, afgezien van plaatselijke omstandigheden, de hoge sterftcijfers vooral te wijten waren aan de bezigheden van de moeder buitenshuis en aan de daaruit voortvloeiende verwaarlozing en slechte verzorging van de kinderen, zoals ongeschikt voedsel, gebrek aan voeding, toediening van opiumbevattende slaapmiddelen, enzovoort; daarbij komt de onnatuurlijke vervreemding van de moeder tegenover haar kinderen en als gevolg daarvan de opzettelijke verhogering en vergiftiging.**[128]** In die landbouwgebieden ‘waar een minimum aan vrouwenarbeid voorkomt, is het sterftcijfer daarentegen het laagst’.**[129]** De Commissie van Onderzoek van 1861 kwam echter tot de onverwachte slotsom dat in enkele aan de Noordzee grenzende districten, waar enkel landbouw wordt beoefend, het sterftcijfer voor kinderen beneden het jaar bijna even hoog ligt als dat van de meest beruchte industriegebieden. Dr. Julian Hunter kreeg daarom opdracht dit verschijnsel ter plaatse te onderzoeken. Zijn rapport is opgenomen in het *Sixth Report on Public Health*.**[130]** Men had tot dusverre gemeend dat malaria en andere ziekten, die zo typerend zijn voor laaggelegen en moerasachtige gebieden, de kinderen decimeerden. Het onderzoek wees echter juist het tegendeel uit: ‘dat dezelfde oorzaak welke de malaria verdreef, namelijk de omzetting van de grond, die ‘s winters een moeras en ‘s zomers een schrale weide was, in vruchtbaar graanland, het buitengewone sterftcijfer van de zuigelingen te weeg bracht’.**[131]** De 70 huisartsen, die dr. Hunter in deze districten ondervroeg, waren op dit punt ‘wonderbaarlijk eenstemmig’. De revolutie in de wijze van bewerking van de grond leidde namelijk tot invoering van het industriële systeem. ‘Getrouwde vrouwen, die in bendes met meisjes en jongens samenwerken, worden door een man — die men de *Gangmeister* (hoofd van de bende) noemt en die de bende in haar geheel huurt — tegen een bepaalde som ter beschikking van de boer gesteld. Deze bendes, die vaak op mijlen afstand van hun dorpen werken, kan men ‘s ochtends en ‘s avonds op de wegen tegenkomen; de vrouwen, gekleed in korte onderrokken en daarbij passende jassen en laarzen en vaak in broeken, zien er uiterlijk krachtig en zeer gezond uit, maar zij zijn verdorven door de gebruikelijke onzedelijkheid en trekken zich niets aan van de fatale gevolgen van hun voorliefde voor dit actieve en onafhankelijke leven voor hun nakomelingen, die thuis verkommeren.’**[132]** We komen hier, zelfs in grotere omvang, weer alle verschijnselen van de fabrieksdistricten tegen: de verborgen kindermoord en de toediening van opiumhoudende middelen aan de kinderen.**[133]** ‘Mijn kennis van de veroorzaakte euvelen,’ zo schrijft dr. Simon, medisch ambtenaar van de Engelse *Privy Council* en hoofdredacteur van de rapporten over de *Public Health*, ‘moge dienen als verontschuldiging voor de diep gevoelde afschuw, waarmee ik iedere omvangrijke industriële tewerkstelling van volwassen vrouwen beschouw.’**[134]** In een officieel rapport roept de fabrieksinspecteur R. Baker uit: ‘Het zou inderdaad een geluk voor de fabrieksdistricten van Engeland zijn, indien iedere getrouwde vrouw, die een gezin heeft, werd verboden in enige fabriek te werken.’**[135]**

De uit de kapitalistische uitbuiting van vrouwen- en kinderarbeid voortvloeiende zedelijke ontarding is door F. Engels in zijn *Die Lage der arbeitenden Klasse in England* en door andere auteurs zo grondig beschreven, dat ik het hier slechts memoreer. De geestelijke verminking, die kunstmatig werd voortgebracht door de omzetting van onrijpe mensen in louter machines voor de voortbrenging van meerwaarde (en welke men goed dient te

onderscheiden van de natuurlijke onwetendheid, welke de geest braak laat liggen zonder de ontwikkelingsmogelijkheden, de natuurlijke vruchtbaarheid zelf aan te tasten) dwong ten slotte het Engelse parlement er zelfs toe in alle industrieën, waarvoor de fabriekswet gold, het elementair onderwijs tot wettelijke voorwaarde te maken voor het ‘productieve’ gebruik van kinderen beneden de 14 jaar. De geest van de kapitalistische productie komt duidelijk aan het daglicht in de jammerlijke redactie van de zogenaamde onderwijsclausules in de fabriekswet, in de gebreken van het administratieve apparaat — waardoor dit voorgeschreven onderwijs grotendeels weer illusoir wordt — in het verzet van de fabrikanten zelf tegen deze onderwijswet en in de listen en streken der fabrikanten, waarmee zij deze wet ontdoken. ‘De wetgever zelf kan men verwijten dat hij een misleidende wet (*delusive law*) heeft gemaakt, welke met de schijn om te zorgen voor het onderwijs van de kinderen geen enkele bepaling bevat, waardoor dit gestelde doel kan worden bereikt. De wet bepaalt niets anders dan dat de kinderen gedurende een bepaald aantal uren (3 uur) per dag zich binnen de vier muren van een ruimte, de school genaamd, moeten bevinden en dat de patroon van de kinderen iedere week hiervoor een certificaat moet ontvangen van een persoon, die dit certificaat als onderwijzer of als onderwijzeres heeft ondertekend.’ [136] Vóór de afkondiging van de gewijzigde fabriekswet van 1844 werden deze certificaten van schoolbezoek niet zelden met een kruisje door de onderwijzer of onderwijzeres ondertekend, omdat deze zelf niet kon schrijven. ‘Toen ik eens een school bezocht die dergelijke certificaten afgaf, was ik zo getroffen door de onwetendheid van de onderwijzer, dat ik hem vroeg: “Mijnheer, kunt u eigenlijk lezen?” Zijn antwoord luidde: “Ja, een beetje.” Als rechtvaardiging voegde hij hieraan toe: “In ieder geval sta ik hier voor mijn leerlingen.”’ Bij de voorbereiding van de wet van 1844 vielen de fabrieksinspecteurs de schandalige toestanden aan van de ruimtes, die men scholen noemde, en waarvan zij de verklaringen moesten accepteren als zijnde in overeenstemming met de bepalingen van de wet. Maar zij bereikten slechts dat vanaf 1844 ‘de cijfers op het schoolcertificaat eigenhandig door de meester moeten worden ingevuld, evenals diens achter en voornaam’. [137] Sir John Kincaid, fabrieksinspecteur voor Schotland, weet ook over dergelijke ambtelijke ervaringen mee te praten. ‘De eerste school, die wij bezochten, werd geleid door ene Mrs. Ann Killin. Toen ik haar vroeg haar naam te spellen maakte zij al direct een blunder door met de letter C te beginnen; maar zij herstelde zich onmiddellijk en zei dat haar naam met een K begon. Toen ik echter haar handtekeningen zag in het boek der schoolcertificaten, merkte ik dat zij haar naam op verschillende manieren spelde, terwijl haar handschrift geen enkele twijfel liet omtrent haar ongeschiktheid om les te geven. Ook erkende ze zelf dat zij niet in staat was het register bij te houden... In de tweede school was het lokaal 15 voet lang en 10 voet breed; in deze ruimte telde ik 75 kinderen, die iets onbegrijpelijk brabbelden.’ [138] ‘Het gaat echter niet alleen om dergelijke jammerlijke hollen, waarin de kinderen wel certificaten maar geen onderwijs krijgen, want in vele scholen waar de onderwijzer wel competent is, lijden zijn pogingen bijna geheel en al schipbreuk op de zinsverbijsterende kluwen kinderen van alle leeftijden, te beginnen bij 3 jaar. Zijn inkomsten, in het beste geval nog erbarmelijk slecht, hangen geheel af van het aantal stuivers dat hij ontvangt van het grootst mogelijke aantal kinderen, die hij in één kamer kan stoppen. Daarbij komen dan nog de schamele schoolmeubelen, gebrek aan boeken en ander leermateriaal en de deprimerende uitwerking die de benauwde en walgelijke lucht op de arme kinderen zelf heeft. In vele van deze scholen, die ik heb bezocht, zag ik hele rijen kinderen die absoluut niets deden; en hiervoor werd dan een certificaat van schoolbezoek afgegeven en dergelijke kinderen komen in de officiële statistieken voor als kinderen, die onderwijs hebben genoten (*educated*).’ [139] In Schotland trachten de fabrikanten de schoolplichtige kinderen zoveel mogelijk uit te sluiten. ‘Dit toont de grote weerzin der fabrikanten tegen de onderwijsbepalingen genoegzaam aan.’ [140] Dit komt zowel op een groteske als vreselijke wijze tot uiting in de katoen en andere drukkerijen, die onderworpen zijn aan een

afzonderlijke fabriekswet. Volgens de bepalingen van de wet 'moet ieder kind, alvorens het in een dergelijke drukkerij te werk wordt gesteld, gedurende een periode van 6 maanden, die direct aan de eerste dag van zijn dienstbetrekking voorafgaan, ten minste 30 dagen en niet minder dan 150 uur de school hebben bezocht. Tijdens de duur van zijn dienstbetrekking in de drukkerij moet hij eveneens in iedere periode van 6 maanden de school 30 dagen en 150 uur bezoeken... Het schoolbezoek moet plaats hebben tussen 8 uur 's ochtends en 6 uur 's middags. Een schoolbezoek van minder dan 2¹/₂ uur of meer dan 5 uur op dezelfde dag zal niet worden beschouwd als deel van de 150 uur. Onder normale omstandigheden bezoeken de kinderen gedurende 30 dagen 5 uur dagelijks, 's ochtends en 's middags, de school en na afloop van de periode van 30 dagen, wanneer de voorgeschreven totale som van 150 uur is vol gemaakt, wanneer de kinderen — om met hun eigen woorden te spreken — hun boek af hebben, gaan zij terug naar de drukkerij; daar blijven zij weer 6 maanden, totdat een nieuw termijn van schoolbezoek begint en dan gaan zij weer naar school totdat het boek weer af is... Zeer vele jongens, die gedurende de voorgeschreven 150 uur de school hebben bezocht, zijn bij hun terugkeer van het 6-maandelijks verblijf in de drukkerij precies even ver als in het begin... Zij zijn natuurlijk alles weer vergeten wat zij tijdens het vorige schoolbezoek hadden geleerd. In andere katoendrukkerijen wordt het schoolbezoek geheel en al afhankelijk gemaakt van de eisen van het werk in de fabriek. Het verplichte aantal uren wordt vol gemaakt gedurende de periode van 6 maanden door middel van afbetalingen van 3 tot 5 uren ineens, welke afbetalingen misschien over 6 maanden zijn verspreid. Het kind bezoekt de school bijvoorbeeld de ene dag van 8 tot 1 uur 's ochtends, op een andere dag van 1 tot 4 uur 's middags en, nadat hij dan weer eens een paar dagen is weggebleven, komt hij plotseling weer eens van 3 tot 6 uur 's middags; dan komt hij misschien drie of vier dagen achtereen opdagen of een hele week, verdwijnt dan weer voor drie weken of een hele maand en komt weer eens zo'n dag of wat, wanneer zijn patroon hem toevallig niet nodig heeft, voor een paar verloren uren terug. Zo wordt het kind als het ware heen en weer geslingerd (*buffeted*) van de school naar de fabriek en van de fabriek naar de school tot het aantal van 150 uren is vol gemaakt.' [141] Door de overwegende toevoer van kinderen en vrouwen aan de rijen der arbeiders breekt de machinerie ten slotte de weerstand, die door de mannelijke arbeiders uit de manufactuur nog aan het despotisme van het kapitaal geboden werd. [142]

b. Verlenging van de arbeidsdag

Is de machinerie het machtigste middel om de arbeidsproductiviteit te verhogen — dat wil zeggen de voor de productie van een waar noodzakelijke arbeidstijd te verkorten — als draagster van het kapitaal wordt zij, allereerst in de rechtstreeks door haar veroverde industrieën, het machtigste middel om de arbeidsdag tot ver voorbij de natuurlijke grenzen te verlengen. De machinerie schept enerzijds nieuwe voorwaarden, die het kapitaal in staat stellen deze duurzame neiging de vrije teugel te laten, anderzijds voorziet zij het kapitaal van nieuwe motieven, welke zijn geeuwhonger naar andermans arbeid prikkelt.

In de eerste plaats wordt het arbeidsmiddel in de vorm van machines in zijn beweging en activiteit zelfstandig ten opzichte van de arbeider. Het arbeidsmiddel wordt, op zichzelf beschouwd, een industrieel *perpetuum mobile*, dat onafgebroken door zou kunnen gaan te produceren, ware het niet dat het op bepaalde natuurlijke beperkingen stuitte bij zijn menselijke helpers: de beperking van hun lichaamskracht en hun eigen wil. Als kapitaal (en als zodanig bezit de automaat dank zij de kapitalist bewustzijn en wilskracht) is het arbeidsmiddel dus beziel met de drift om de weerstand biedende, maar elastische menselijke natuurlijke beperkingen tot een minimale weerstand terug te dringen. [143] Deze weerstand is bovendien verminderd door het schijnbare gemak van het werken met machines en door de grotere gedweeheid en buigzaamheid van vrouwen en kinderen. [144]

De productiviteit van de machine is, zoals we hebben gezien, omgekeerd evenredig aan de grootte van het door haar op het product overgedragen waarde-element. Hoe langer de

periode, gedurende welke de machine functioneert, des te groter de hoeveelheid producten, waarover de door de machine toegevoegde waarde wordt verdeeld en des te kleiner het waardedeel, dat op de afzonderlijke waar wordt overgedragen. Maar de actieve levensduur van de machine wordt kennelijk bepaald door de lengte van de arbeidsdag of de duur van het dagelijkse arbeidsproces, vermenigvuldigd met het aantal dagen, waarop dit proces wordt herhaald.

De slijtage van de machine komt volstrekt niet exact-mathematisch overeen met de tijd, gedurende welke zij wordt gebruikt. Maar zelfs al was dit het geval, dan nog zou een machine, welke gedurende $7\frac{1}{2}$ jaar dagelijks 16 uur wordt gebruikt, een even grote productieperiode bezitten en aan het totale product niet méér waarde toevoegen dan dezelfde machine, die gedurende 15 jaar slechts 8 uur per dag wordt gebruikt. Maar in het eerste geval zou de machinewaarde tweemaal zo snel zijn gereproduceerd als in het laatste geval en zou de kapitalist in $7\frac{1}{2}$ jaar evenveel meerarbeid hebben opgeslokt als anders in 15 jaar.

De materiële slijtage van de machine is van tweeërlei aard. De ene soort slijtage vloeit voort uit het gebruik van de machine, zoals geldstukken in de circulatie verslijten; de andere soort slijtage ontstaat door het niet gebruiken, zoals een ongebruikt zwaard in de schede roest. Deze slijtage wordt door de elementen veroorzaakt. De slijtage van de eerste soort is min of meer recht evenredig, de slijtage van de tweede soort in zekere mate omgekeerd evenredig met het gebruik van de machine.**[145]**

De machine is, behalve aan materiële slijtage, ook nog onderworpen aan wat men de morele slijtage zou kunnen noemen. Zij verliest aan ruilwaarde naarmate hetzij machines van dezelfde constructie goedkoper kunnen worden vervaardigd, hetzij betere machines worden gemaakt, die concurrerend naast haar gebruikt worden.**[146]** In beide gevallen wordt de waarde van de machine, hoe jong en hoe vol levenskracht zij overigens nog mag zijn, niet meer bepaald door de feitelijk in haar belichaamde arbeidstijd, maar door de arbeidstijd, die nodig is voor haar eigen reproductie of voor de reproductie van de betere machine. Derhalve is zij min of meer in waarde gedaald. Hoe korter de periode is, waarin haar totale waarde wordt gereproduceerd, des te kleiner het gevaar van de morele slijtage en hoe langer de arbeidsdag is, des te korter is die periode. Wanneer in de een of andere bedrijfstak de machine wordt ingevoerd, volgen nieuwe methodes om haar goedkoper te reproduceren**[147]** en verbeteringen — die niet slechts enkele onderdelen of apparaten, maar haar gehele constructie aantasten — elkaar snel op. In de eerste levensperiode van de machine werkt dit bijzondere motief tot verlenging van de arbeidsdag dus het sterkst.**[148]**

Onder overigens gelijkblijvende omstandigheden en bij een gegeven lengte van de arbeidsdag is voor de uitbuiting van tweemaal zoveel arbeiders echter ook een verdubbeling nodig zowel van het deel van het constante kapitaal, dat in machinerie en gebouwen is gestoken, als van het deel, dat in grondstoffen, hulpstoffen, enzovoort, zit. Bij een verlengde arbeidsdag wordt de productieschaal groter, terwijl het deel van het kapitaal, dat in machinerie en gebouwen is geïnvesteerd, ongewijzigd blijft.**[149]** Niet alleen dus dat de meerwaarde toeneemt, maar de uitgaven, nodig voor de uitbuiting van de arbeid, nemen af. Weliswaar gebeurt dit in zekere mate altijd bij iedere verlenging van de arbeidsdag, maar in dit geval is het van veel grotere betekenis, omdat hier het in arbeidsmiddelen omgezette kapitaaldeel veel zwaarder weegt.**[150]** De ontwikkeling van het machinale bedrijf bindt namelijk een steeds groter wordend bestanddeel van het kapitaal aan een vorm, waarin het enerzijds voortdurend gebruikt kan worden voor de productie van meerwaarde, anderzijds aan gebruiks- en ruilwaarde verliest zodra zijn contact met de levende arbeid wordt verbroken. ‘Wanneer,’ zo onderrichtte de heer Ashworth, een Engelse katoenmagnaat, professor Nassau W. Senior, ‘een landarbeider zijn spade neerlegt, maakt hij gedurende dit tijdsverloop een kapitaal van 18*d.* nutteloos. Wanneer een van onze mensen (dat wil zeggen de fabrieksarbeiders -M.) de fabriek verlaat, maakt hij een kapitaal nutteloos, dat £100.000 heeft gekost.’**[151]** Stel je eens

voor! Een kapitaal, dat £100.000 gekost heeft, ook maar een ogenblik ‘nutteloos’ te maken! Het is inderdaad ten hemel schreiend dat één van onze mensen ooit de fabriek verlaat! De toenemende omvang van de machinerie maakt, zoals de door Ashworth onderwezen Senior ook inziet, een steeds grotere verlenging van de werkdag ‘wenselijk’.^[152]

De machine produceert relatieve meerwaarde niet alleen doordat zij de arbeidskracht direct in waarde laat dalen en indirect goedkoper maakt door de waren, die voor de reproductie van de arbeidskracht noodzakelijk zijn, goedkoper te maken, maar ook doordat zij bij de eerste sporadische invoering van de machine de door de bezitter van de machine gebruikte arbeid omzet in arbeid van een hogere orde, de maatschappelijke waarde van het machinale product boven zijn individuele waarde verhoogt en de kapitalist zodoende in staat stelt met een kleiner waardedeel van het dagproduct de dagwaarde van de arbeidskracht te vervangen. Gedurende deze overgangperiode, waarin het machinale bedrijf een soort monopolie blijft, zijn daardoor de winsten buitengewoon groot en de kapitalist tracht deze ‘dagen van de eerste liefde’ zo grondig mogelijk uit te buiten door een zo groot mogelijke verlenging van de werkdag. De grootte van de winst prikkelt de geuewhonger naar meer winst.

Naarmate het gebruik van machines in dezelfde bedrijfstakken algemeen wordt, daalt de maatschappelijke waarde van het machinale product tot zijn individuele waarde en wordt de wet van kracht volgens welke de meerwaarde niet voortvloeit uit de arbeidskrachten die de kapitalist door de machine heeft vervangen, maar omgekeerd uit de arbeidskrachten, die hij met de machine aan het werk zet. De meerwaarde vloeit slechts voort uit het variabele deel van het kapitaal en de hoeveelheid meerwaarde wordt, zoals we hebben gezien, bepaald door twee factoren: de meerwaardevoet en het aantal gelijktijdig aan het werk gezette arbeiders. Bij een gegeven lengte van de werkdag wordt de meerwaardevoet bepaald door de verhouding waarin de werkdag is verdeeld in noodzakelijke arbeid en meerarbeid. Het aantal gelijktijdig aan het werk gezette arbeiders is weer afhankelijk van de verhouding waarin het variabele kapitaaldeel staat tot het constante kapitaaldeel. Het is nu duidelijk dat in het machinale bedrijf, ongeacht in welke mate door vergroting van de arbeidsproductiviteit de meerarbeid ten koste van de noodzakelijke arbeid groter wordt, dit slechts kan worden bereikt door het aantal arbeiders, dat door een gegeven kapitaal in dienst wordt genomen, te verminderen. In het machinale bedrijf wordt een deel van het kapitaal, dat voordien variabel was — dat wil zeggen werd omgezet in levende arbeidskracht — in machinerie omgezet, dus in constant kapitaal dat geen meerwaarde produceert. Het is niet mogelijk om bijvoorbeeld uit 2 arbeiders evenveel meerwaarde te persen als uit 24 arbeiders. Wanneer elk van de 24 arbeiders per 12 uur slechts 1 uur meerarbeid levert, leveren zij samen 24 uur meerarbeid, terwijl de totale arbeid van de twee arbeiders bij elkaar niet meer dan 24 uur telt. In het gebruik van machinerie bij de productie van meerwaarde ligt dus een immanente tegenstrijdigheid opgesloten, omdat van de twee factoren van de meerwaarde, die door een kapitaal van gegeven grootte wordt voortgebracht, er slechts één, de meerwaardevoet, wordt vergroot doordat de andere factor, het aantal arbeiders, wordt verkleind. Deze immanente tegenstrijdigheid treedt aan het daglicht zodra door de algemene invoering van de machinerie in een bedrijfstak de waarde van de machinaal vervaardigde waren de maatschappelijk regulerende waarde wordt van alle waren van dezelfde soort. En het is wederom deze tegenstrijdigheid die het kapitaal, zonder dat het zich hiervan bewust is,^[153] drijft tot de meest gewelddadige verlenging van de werkdag ten einde de afnemende van het relatieve aantal uitgebuite arbeiders te compenseren, niet alleen door de relatieve, maar ook door de absolute meerarbeid.

Wanneer dus de kapitalistische toepassing van de machinerie enerzijds nieuwe, machtige drijfveren schept tot een mateloze verlenging van de werkdag en zowel in de methode van werken zelf als in het karakter van het maatschappelijke arbeidsorganisme een omwenteling teweegbrengt die de weerstand tegen deze tendentie breekt, brengt zij anderzijds —

gedeeltelijk door het openstellen voor het kapitaal van voordien ontoegankelijke lagen der arbeidersklasse, gedeeltelijk door het vrijmaken van de door machines verdrongen arbeiders — een overvloedige arbeidersbevolking[154] voort, welke zich door het kapitaal de wet moet laten voorschrijven. Vandaar het merkwaardige verschijnsel uit de geschiedenis van de moderne industrie, dat de machine alle zedelijke en natuurlijke grenzen van de arbeidsdag uitwist en vandaar de economische paradox, dat het machtigste middel tot verkorting van de arbeidstijd het meest onfeilbare middel wordt om het gehele leven van de arbeider en zijn gezin om te zetten in arbeidstijd, welke beschikbaar is voor de meerwaardevorming van het kapitaal. ‘Indien,’ zo droomde Aristoteles, de grootste denker uit de klassieke Oudheid, ‘indien ieder werktuig op bevel of, beter nog, uit zichzelf de daarbij behorende werkzaamheden kon verrichten, zoals de scheppingen van Daedalus uit zichzelf bewogen of zoals de drievoeters van Hephaestus, die op eigen initiatief de heilige arbeid verrichtten, indien op deze wijze de weefgetouwen uit zichzelf zouden weven, zouden de meesters geen knechten, de heren geen slaven nodig hebben.’[155] En Antipatros, een Griekse dichter uit de tijd van Cicero, begroette de uitvinding van de watermolen voor het malen van graan, deze elementaire vorm van alle productieve machinerie, als de bevrijdster der slavinnen en als de oorzaak van het herstel van de Gouden Eeuw![156] ‘De heidenen, ja de heidenen!’ Zoals de snuggere Bastiat heeft ontdekt en vóór hem reeds de nog slimmere MacCulloch, begrepen deze heidenen niets van de economie en van het christendom. Zij begrepen onder andere niet dat de machine het meest probate middel is voor de verlenging van de arbeidsdag. Misschien verontschuldigde zij de slavernij van de één als middel tot volledige menselijke ontwikkeling van de ander. Maar om de slavernij van de massa te prediken, om enige onbehouwen of half beschaafde parvenu’s te maken tot *eminent spinners* (vooraanstaande spinners), *extensive sausage makers* (grote worstmakers) en *influential shoe black dealers* (invloedrijke schoensmeerhandelaars), daartoe ontbrak bij hen het specifiek christelijke orgaan.

c. Intensivering van de arbeid

De mateloze verlenging van de arbeidsdag — gevolg van de toepassing van de machinerie door het kapitaal — leidt, zoals wij zagen, later tot een reactie bij de in de grond van haar bestaan bedreigde maatschappij en daardoor tot een wettelijk beperkte, normale arbeidsdag. Op basis hiervan wordt een verschijnsel, dat wij vroeger reeds ontmoet hebben, van beslissende betekenis — namelijk de intensivering van de arbeid. Bij de analyse van de absolute meerwaarde ging het voornamelijk om de extensieve grootte van de arbeid, waarbij de mate van haar intensiteit als gegeven werd verondersteld. We moeten nu de omzetting van de extensieve grootte in de intensieve grootte bekijken.

Het spreekt vanzelf dat met de ontwikkeling van het machinewezen en met de opgehoopte ervaring van een aparte klasse van machinearbeiders de snelheid en daardoor de intensiteit van de arbeid op natuurlijke wijze toeneemt. Zo gaat in Engeland gedurende een halve eeuw de verlenging van de arbeidsdag gepaard met een toenemende intensiteit van de fabrieksarbeid. Men begrijpt echter dat bij werkzaamheden, waar het niet gaat om een tijdelijk paroxisme, maar om een dagelijks terugkerende, regelmatige gelijkvormigheid, een punt zal worden bereikt waarop verlenging van de arbeidsdag en toeneming van de arbeidsintensiteit elkaar uitsluiten, zodat verlenging van de arbeidsdag slechts met een lagere graad van arbeidsintensiteit en omgekeerd een hogere graad van intensiteit slechts met verkorting van de arbeidsdag verenigbaar zijn. Zodra de geleidelijk toenemende verontwaardiging van de arbeidersklasse de staat dwong de arbeidstijd met geweld te verkorten en in het bijzonder voor de eigenlijke fabriek een normale arbeidsdag voor te schrijven, vanaf het ogenblik dus, waarop vergroting van de productie van meerwaarde door middel van verlenging van de arbeidsdag voor goed onmogelijk was gemaakt, wierp het kapitaal zich met alle macht en in volle bewustzijn op de productie van relatieve meerwaarde door middel van een versnelde

ontwikkeling van het machinesysteem. Tegelijkertijd kwam een verandering tot stand in de aard van de relatieve meerwaarde. In het algemeen houdt de productiemethode van de relatieve meerwaarde in dat door een grotere arbeidsproductiviteit de arbeider in staat wordt gesteld met dezelfde arbeidsinspanning in dezelfde tijd meer te produceren. Dezelfde arbeidstijd voegt, evenals voorheen, dezelfde waarde aan het totale product toe, hoewel deze ongewijzigde ruilwaarde nu over een grotere gebruikswaarde wordt verdeeld, waardoor de waarde van het afzonderlijke product daalt. De zaak ligt echter anders bij een gedwongen verkorting van de arbeidsdag. Deze brengt een enorme impuls met zich mee voor de ontwikkeling van de productiviteit en van de besparing op de productiemiddelen, waardoor de arbeider in zulk een mate wordt gedwongen tot een grotere besteding van arbeid in dezelfde tijd, tot een grotere inspanning van de arbeidskracht, tot een verdere opvulling van de poriën van de arbeidstijd, dat wil zeggen van de condensatie van de arbeid, als ook maar enigszins bereikbaar is binnen de verkorte arbeidsdag. Dit samenpersen van een grotere massa arbeid in een gegeven tijdsruimte telt nu voor wat het is: een grotere hoeveelheid arbeid. De arbeidstijd wordt nu niet meer alleen gemeten als een 'lengtegrootheid', maar ook naar de intensiteit.**[157]** Het meer intensieve uur van de 10-urige arbeidsdag bevat nu evenveel of meer arbeid, dat wil zeggen bestede arbeidskracht, dan het meer poreuze uur van de 12-urige arbeidsdag. Zijn product bezit dus evenveel of meer waarde dan dat van de meer poreuze $1\frac{1}{5}$ uur. Afgezien van de vergroting van de relatieve meerwaarde door de gestegen arbeidsproductiviteit, leveren nu bijvoorbeeld $3\frac{1}{3}$ uur meerarbeid op $6\frac{2}{3}$ uur noodzakelijke arbeid de kapitalist dezelfde massa waarde als voorheen 4 uur meerarbeid op 8 uur noodzakelijke arbeid.

De vraag rijst nu hoe de arbeid wordt geïntensiveerd.

Het eerste effect van de verkorte arbeidsdag berust op de vanzelfsprekende wet, volgens welke het vermogen van de arbeidskracht omgekeerd evenredig is met de lengte van de arbeidstijd. Binnen bepaalde grenzen wordt dus aan krachtsinspanning gewonnen, wat aan arbeidsduur verloren gaat. Het kapitaal zorgt er via de methode van betaling wel voor dat de arbeider ook inderdaad meer arbeidskracht besteedt.**[158]** In manufacturen waar de machinerie geen of een onbelangrijke rol speelt, bijvoorbeeld in de pottenbakkerij, heeft de invoering van de fabriekswet op overtuigende wijze bewezen dat alleen al de verkorting van de arbeidsdag de regelmatigheid, gelijkvormigheid, orde, continuïteit en energie van de arbeid opvallend verhoogt.**[159]** Dit resultaat scheen in de eigenlijke fabriek echter twijfelachtig te zijn, omdat hier de afhankelijkheid van de arbeider van de bestendige en gelijkvormige beweging van de machine reeds lang tot de strengste discipline geleid had. Toen men zich dan ook in 1844 bezighield met verkorting van de arbeidsdag tot minder dan 12 uur, verklaarden de fabrikanten vrijwel eenstemmig dat 'hun opzichters in de verschillende arbeidslokalen er voor zorgden dat de arbeiders geen tijd verloren laten gaan', dat 'de mate van waakzaamheid en oplettendheid bij de arbeiders (*the extent of vigilance and attention on the part of the workmen*) nauwelijks nog kon worden opgevoerd' en dat daarom — wanneer men uitging van de veronderstelling dat alle overige omstandigheden, zoals de snelheid van de machine, enzovoort, ongewijzigd bleven — 'het onzin zou zijn in goed geleide fabrieken enig belangrijk resultaat te verwachten van de grotere oplettendheid, enzovoort, van de arbeider.'**[160]** Deze bewering werd door experimenten weerlegd. De heer R. Gardner liet in zijn twee grote fabrieken in Preston met ingang van 20 april 1844 slechts 11 in plaats van 12 uur per dag werken. Na verloop van ongeveer een jaar bleek het resultaat te zijn dat 'dezelfde hoeveelheid product tegen dezelfde kosten werd verkregen en dat de arbeiders tezamen in 11 uur evenveel arbeidsloon verdienden als vroeger in 12 uur.'**[161]** Ik behandel hier niet de experimenten in de spin- en kaardkamers, omdat deze gepaard gingen met een toeneming van de snelheid van de machines met 2 %. In de weefafdeling daarentegen, waar bovendien zeer uiteenlopende soorten lichte, met figuren versierde fantasieartikelen werden geweven, vond

geen enkele verandering in de objectieve productievoorwaarden plaats. Het resultaat was: 'Van 6 januari 1844 tot 20 april 1844, met een 12-urige arbeidsdag, een gemiddeld weekloon per arbeider van 10s. 1^{1/2}d.; van 20 april 1844 tot 29 juni 1844 met een 11-urige arbeidsdag een gemiddeld weekloon van 10s. 3^{1/2}d.' [162] Hier werd, uitsluitend ten gevolge van een groter en gelijkmatiger krachtsinspanning van de arbeider en van een economische besteding van hun tijd, in 11 uur meer geproduceerd dan voordien in 12 uur. Terwijl de arbeiders hetzelfde loon ontvingen en 1 uur aan vrije tijd wonnen, kreeg de kapitalist dezelfde hoeveelheid producten en bespaarde hij voor 1 uur de uitgaven voor kolen, gas, enzovoort. Soortgelijke experimenten werden met hetzelfde resultaat uitgevoerd in de fabrieken van de heren Horrocks en Jacson. [163]

De verkorting van de arbeidsdag schept in de eerste plaats de subjectieve voorwaarden voor de condensatie van de arbeid, namelijk de capaciteit van de arbeider om in een gegeven tijd meer kracht te leveren. Zodra de verkorting van de arbeidsdag bij de wet wordt afgedwongen, wordt de machine in handen van het kapitaal het objectieve en systematisch gebruikte middel om in dezelfde tijd meer arbeid af te dwingen. Dit geschiedt op twee manieren: door verhoging van de snelheid der machines en door uitbreiding van het aantal door dezelfde arbeider te bedienen machines, dat wil zeggen door vergroting van zijn arbeidsterrein. Een verbeterde constructie van de machinerie is gedeeltelijk noodzakelijk om op de arbeider een grotere druk uit te oefenen, maar gedeeltelijk vloeit zij ook automatisch voort uit de intensivering van de arbeid, omdat de inkrimping van de arbeidsdag de kapitalist dwingt zo zuinig mogelijk met de productiekosten om te springen. De verbetering van de stoommachine verhoogt het aantal cilinderslagen per minuut en maakt het tegelijkertijd door een grotere krachtsbesparing mogelijk een groter mechanisme bij een gelijkblijvend of zelfs dalend verbruik van kolen met dezelfde motor aan te drijven. De verbetering van het transmissiemechanisme vermindert de wrijving en — hetgeen zo typerend is voor het verschil tussen moderne en oude machines — vermindert de doorsnee en het gewicht van de grote en kleine as-overbrenging tot een steeds kleiner minimum. De verbeteringen van de arbeidsmachines ten slotte verkleinen, zoals bij het moderne stoomweefgetouw, bij een grotere snelheid en efficiëntie de omvang van de machine of vergroten, zoals bij de spinmachine, met de romp van de machine ook de omvang en het aantal van de voortbewogen werktuigen of vergroten de bewegelijkheid van deze werktuigen door eenvoudige detailveranderingen, zoals bij de *self-acting mule*, waarbij in de jaren 50 van de negentiende eeuw de snelheid van de spindels met ¹/₅ werd vergroot.

In Engeland dateert de verkorting van de arbeidsdag tot 12 uur van 1832. Reeds in 1836 verklaarde een Engelse fabrikant: 'Vergeleken met vroeger is de arbeid, welke in de fabrieken wordt verricht, sterk toegenomen, omdat de aanzienlijk grotere snelheid van de machinerie een grotere oplettendheid en activiteit van de arbeider vergt.' [164] In 1844 legde Lord Ashley, de tegenwoordige Graaf Shaftesbury, in het Lagerhuis de volgende, gedocumenteerde verklaring af:

'De arbeid van hen, die in het fabrieksproces zijn ingeschakeld, is thans drie keer zo groot als bij de invoering van die bewerkingen. Ongetwijfeld heeft de machinerie het werk verricht, dat de krachten van miljoenen mensen zou vergen, maar zij heeft ook op verbazingwekkende wijze de arbeid doen toenemen van de mensen, die door haar vreselijke bewegingen worden beheerst... De arbeid om een paar *mules* (soort spinmachine) voor het spinnen van garen nr. 40 gedurende 12 uur bij te houden, omvatte in 1825 het afleggen van een afstand van 8 Engelse mijl. In 1832 bedroeg deze afstand bij de bediening van een paar *mules* voor het spinnen van garen van hetzelfde nummer gedurende 12 uur 20 Engelse mijl en vaak meer. En 1825 moest de spinner bij iedere *mule* in 12 uur 820 trekbewegingen maken, voor 12 uur dus een totaal van 1640 van deze bewegingen. In 1832 moest de spinner tijdens zijn 12-urige arbeidsdag bij iedere *mule* 2.200 trekbewegingen maken, tezamen 4.400; in 1844 bij

iedere *mule* 2.400 trekbewegingen, tezamen 4.800. En in sommige gevallen is de vereiste hoeveelheid arbeid (*amount of labour*) nog groter... Ik heb hier een ander document uit 1842 in handen, waaruit blijkt dat de arbeid progressief toeneemt, niet slechts omdat een grotere afstand moet worden afgelegd, maar omdat de hoeveelheid geproduceerde waren toeneemt terwijl het aantal arbeiders verhoudingsgewijs afneemt en verder omdat nu vaak katoen van slechtere kwaliteit wordt gesponnen, waarvoor meer arbeid nodig is... Ook bij het kaarden is de arbeid sterk toegenomen. Eén persoon doet nu het werk, dat vroeger over twee personen was verdeeld... In de weverij, waar een groot aantal personen, merendeels vrouwen, werken, is de arbeid ten gevolge van de grotere snelheid der machinerie gedurende het laatste jaar met een volle 10 % toegenomen. In 1838 bedroeg het aantal strengen, dat wekelijks werd gesponnen, 18.000 en in 1843 waren dat er 21.000. In 1819 bedroeg het aantal aanslagen bij het stoomweefgetouw 60 per minuut en in 1842 140, hetgeen wijst op een grote toeneming van de hoeveelheid arbeid.' [165]

Gezien deze merkwaardige intensiteit, die de arbeid onder de heerschappij van de 12-urenwet in 1844 reeds had bereikt, scheen toen de verklaring van de Engelse fabrikanten juist te zijn, volgens welke een verdere voortgang in deze richting onmogelijk zou zijn en dus iedere verdere verkorting van de arbeidstijd zou neerkomen op een daling van de productie. Deze schijnbare juistheid van hun redenering kan niet beter worden bewezen dan aan de hand van de volgende, eveneens in die tijd geuite verklaring van hun onvermoeibare censor, de fabrieksinspecteur Leonhard Horner:

'Aangezien de geproduceerde hoeveelheid voornamelijk wordt bepaald door de snelheid van de machine, moet het in het belang van de fabrikant zijn de machines te laten draaien met een zo groot mogelijke snelheid, die nog met de volgende voorwaarden verenigbaar is: voorkoming van een te snelle slijtage van de machine, instandhouding van de kwaliteit van het geproduceerde artikel en vermogen van de arbeider om de beweging bij te houden, zonder een grotere krachtsinspanning dan hij voor langere tijd kan volhouden. Het gebeurt vaak dat de fabrikant in zijn haast de beweging te sterk versnelt. Breuken en slechte kwaliteit wegen dan ruimschoots op tegen de snelheid en hij wordt gedwongen de snelheid van de machine te matigen. Er van uitgaande dat een actieve en intelligente fabrikant het bereikbare maximum zou weten te vinden, kwam ik tot de conclusie dat het onmogelijk zou zijn in 11 uur evenveel te produceren als in 12 uur. Bovendien nam ik aan dat de tegen stukloon werkende arbeider zich tot die uiterste graad van intensiteit zou inspannen, welke hij voor langere tijd zou kunnen volhouden.' [166] Horner kwam derhalve, ondanks de experimenten van Gardner en anderen tot de conclusie, dat een verdere daling van de arbeidsdag beneden de 12 uur de hoeveelheid product wel moest verminderen. [167] Tien jaar later citeert hij zelf deze mening uit 1845 als bewijs hoe weinig hij toen nog had begrepen van de elasticiteit van de machine en van de menselijke arbeidskracht, die beide door de wettelijke verkorting van de arbeidsdag in gelijke mate tot het uiterste werden gespannen.

Laten wij nu eens de periode ná 1847 bekijken, toen de 10-urenwet werd ingevoerd in de Engelse katoen-, wol-, zijde- en vlasfabrieken.

'De snelheid van de spindels is bij de *throstle* met 500, bij de *mule* met 1.000 omwentelingen per minuut toegenomen: de snelheid van de spindel van de *throstle*, welke in 1839 4.500 omwentelingen per minuut bedroeg, bedraagt nu (1862) 5.000 en die van de spindel van de *mule*, die 5.000 bedroeg, bedraagt nu 6.000 omwentelingen per minuut; dit betekent in het eerste geval een vergroting van de snelheid met $\frac{1}{10}$, in het tweede geval met $\frac{1}{5}$.' [168] James Nasmyth, de beroemde civielingenieur uit Patricroft bij Manchester, gaf in een in 1852 aan Leonhard Horner geschreven brief een uiteenzetting van de verbeteringen, die de stoommachine in de jaren 1848-52 had ondergaan. Na te hebben opgemerkt dat de stoompaardenkracht, welke in officiële fabrieksstatistiek voortdurend gewaardeerd wordt naar haar werking in 1828, [169] alleen nog maar nominaal is en slechts kan dienen als index van

de werkelijke kracht, zegt hij onder meer: 'Het lijkt geen twijfel dat de stoommachine van hetzelfde gewicht, waar slechts moderne verbeteringen zijn aangebracht, gemiddeld 50 % meer arbeid verricht dan voordien en dat in vele gevallen dezelfde, identieke stoommachines, welke in de dagen van de beperkte snelheid van 220 voet per minuut 50 paardenkracht leverden, op het ogenblik, met een kleiner kolenverbruik, meer dan 100 paardenkracht leveren... De moderne stoommachine met dezelfde nominale paardenkracht wordt ten gevolge van verbeteringen in de constructie, geringere omvang, bouw van de stoomketel, enzovoort, met een grotere kracht dan vroeger aangedreven... Hoewel dus hetzelfde aantal arbeiders als vroeger in verhouding tot de nominale paardenkracht wordt gebruikt, worden minder arbeiders gebruikt in verhouding tot de arbeidsmachinerie.'**[170]** In 1850 werden in de fabrieken in het Verenigde Koninkrijk 134.217 nominale paardenkracht gebruikt ten einde 25.638.716 spindels en 301.495 weefgetouwen te laten draaien. In 1856 bedroeg het aantal spindels en weefgetouwen respectievelijk 33.503.580 en 369.205. Zou de benodigde paardenkracht dezelfde zijn gebleven als in 1850, dan zou men in 1856 175.000 paardenkracht nodig gehad hebben. Maar volgens de officiële statistiek waren dit er slechts 161.435, dus meer dan 10.000 paardenkracht minder dan berekend op basis van 1850.**[171]** 'De door de laatste officiële statistiek van 1856 vastgestelde feiten tonen aan, dat het fabriekssysteem onstuimig snel om zich heen grijpt, dat het aantal arbeiders in verhouding tot de machinerie is gedaald, dat de stoommachine door besparing van de kracht en door andere methodes een groter machinegewicht aandrijft en dat een grotere hoeveelheid product wordt verkregen ten gevolge van verbeterde arbeidsmachines, gewijzigde methodes van vervaardiging, grotere snelheid der machinerie en vele andere oorzaken.'**[172]** 'Doordat bij allerlei soorten machines belangrijke verbeteringen werden aangebracht, werd het productieve vermogen van die machines aanzienlijk vergroot. Zonder enige twijfel gaf de verkorting van de arbeidsdag... de stoot tot deze verbeteringen. Deze verbeteringen en de meer intensieve inspanning van de arbeiders hadden tot gevolg dat in de (met 2 uur of $\frac{1}{6}$ deel -M.) verkorte arbeidsdag evenveel werd geproduceerd als vroeger gedurende de langere arbeidsdag.'**[173]**

Hoezeer de verrijking van de fabrikanten toenam met de intensievere uitbuiting van de arbeidskracht wordt reeds bewezen door het feit dat de gemiddelde proportionele groei van de Engelse katoen en andere fabrieken in de periode van 1838 tot 1850 32 % bedroeg, in de periode van 1850 tot 1856 daarentegen 86 %.

Hoe groot de vooruitgang van de Engelse industrie in de achtjarige periode van 1848 tot 1856 onder de heerschappij van de 10-urige arbeidsdag ook was, deze werd verre overvleugeld in de daarop volgende zesjarige periode van 1856 tot 1862. In de zijdefabrieken bijvoorbeeld bedroeg het aantal spindels in 1856: 1.093.799; in 1862: 1.388.544; het aantal weefgetouwen in 1856: 9.260 en in 1862: 10.709. Het aantal arbeiders daarentegen bedroeg in 1856: 56.131 en in 1862: 52.429. Dit betekent een toeneming van het aantal spindels met 26,9 % en van het aantal weefgetouwen met 15,6 %, bij een gelijktijdige daling van het aantal arbeiders met 7 %. In de kamgarenfabrieken bedroeg het aantal spindels in 1850: 875.830; in 1856: 1.324.549 (stijging van 21,2 %) en in 1862: 1.289.172 (daling van 2,7 %). Trekt men echter de doubleerspindels af, die bij de gegevens voor 1856 wél, maar voor 1862 niet werden opgenomen, dan blijft het aantal spindels sinds 1856 vrijwel hetzelfde. Daarentegen werd sedert 1850 in vele gevallen de snelheid van de spindels en weefgetouwen verdubbeld. Het aantal stoomweefgetouwen in de kamgarenfabrieken bedroeg in 1850: 32.617; in 1856: 38.956; in 1862: 43.048. Het aantal hierbij betrokken arbeiders bedroeg in 1850: 79.737; in 1856: 87.794; in 1862: 86.063; hiervan waren echter kinderen beneden de 14 jaar in 1850: 9.956; in 1856: 11.228; in 1862: 13.178. Vergelijken we het jaar 1862 met het jaar 1866, dan zien we dat ondanks de sterke stijging van het aantal weefgetouwen het totale aantal in dienst genomen arbeiders afnam, het aantal uitgebuide kinderen toenam.**[174]**

Op 27 april 1863 verklaarde het parlementslid Ferrand in het Lagerhuis: ‘Gedelegeerden van arbeiders uit 16 districten van Lancashire en Cheshire, in wier opdracht ik spreek, hebben mij medegedeeld dat ten gevolge van de verbetering van de machinerie de arbeid in de fabrieken voortdurend zwaarder wordt. Terwijl vroeger één persoon met twee helpers twee weefgetouwen bediende, bedient hij nu drie weefgetouwen zonder helpers en het is helemaal niet ongewoon dat één persoon vier weefgetouwen bedient, enzovoort. Zoals uit de medegedeelde feiten blijkt, wordt de arbeid van 12 uur nu in minder dan 10 arbeidsuren samengeperst. Het is dus duidelijk in welke omvangrijke mate de inspanning van de fabrieksarbeiders in de laatste jaren is toegenomen.’^[175]

Ofschoon dus de fabrieksinspecteurs de gunstige resultaten van de fabriekswet in de periode 1844-50 onvermoeid en volkomen terecht prezen, geven zij toch toe dat de verkorting van de arbeidsdag een intensiteit van de arbeid heeft veroorzaakt, welke schadelijk is voor de gezondheid van de arbeider, dus voor de arbeidskracht zelf. ‘In de meeste katoen-, kamgaren- en zijdefabrieken schijnt een uitputtende toestand van opwinding, noodzakelijk voor de arbeid aan de machines waarvan de beweging de laatste jaren zo buitengewoon versneld is, een der oorzaken te zijn van de grote toeneming van sterfte aan longziekten, welke door dr. Greenhow in zijn recent, uitnemend rapport werd gesignaleerd.’^[176] Het lijdt niet de minste twijfel dat de neiging van het kapitaal om, zodra verlenging van de arbeidsdag door de wet eens en voor al onmogelijk is gemaakt, zijn hart op te halen aan een systematische vergroting van de intensiteit van de arbeid en om iedere verbetering van de machinerie te veranderen in een middel tot grotere uitzuiging der arbeidskracht, spoedig weer een keerpunt moet bereiken, waarop wederom een daling van het aantal arbeidsuren onvermijdelijk wordt.^[177] Anderzijds overvleugelt de opmars van de Engelse industrie vanaf 1848 tot op heden (dat wil zeggen gedurende de periode van de 10-urige arbeidsdag) in nóg sterkere mate de jaren 1838 tot 1847 (dat wil zeggen de periode van de 12-urige arbeidsdag) dan de laatste periode (1838-47) de afgelopen vijftig jaar sinds de invoering van het fabrieksstelsel (dat wil zeggen de periode van de onbepaalde arbeidsdag) overvleugelt.^[178]

4. De fabriek

In het begin van dit hoofdstuk bekeken wij het lichaam van de fabriek, de organisatie van het machinesysteem. Wij zagen toen hoe de machinerie het menselijk uitbuitingsmateriaal van het kapitaal door toe-eigening van vrouwen- en kinderarbeid vergroot, hoe zij door een mateloze verlenging van de arbeidsdag beslag legt op het gehele leven van de arbeider en hoe haar ontwikkeling — welke het mogelijk maakt een enorm toegenomen hoeveelheid product in een steeds kortere tijd te leveren — ten slotte dient als een systematisch middel om op ieder tijdstip meer arbeid los te maken en de arbeidskracht op een steeds intensievere wijze uit te buiten. We zullen nu het geheel van de fabriek bekijken en wel in haar meest ontwikkelde vorm.

Dr. Ure, de Pindarus van de automatische fabriek, beschrijft deze enerzijds als ‘een coöperatie van verschillende categorieën arbeiders, volwassenen en onvolwassenen, die met bekwaamheid en vlijt een systeem van productieve machinerie bedienen, dat ononderbroken door een centrale kracht in beweging wordt gezet’ en anderzijds als ‘een enorme automaat, welke is samengesteld uit talloze mechanische en zelfbewuste organen, die in onderlinge verstandhouding en zonder onderbreking werken om één en hetzelfde voorwerp te produceren, zodat al deze organen ondergeschikt zijn aan een beweegkracht, welke zelfregulerend is’. Deze twee beschrijvingen zijn beslist niet identiek. In de ene beschrijving is de gecombineerde totaalarbeider of het maatschappelijk arbeidslichaam het dominerende subject en de mechanische automaat het object; in de andere beschrijving is de automaat zelf het subject en zijn de arbeiders slechts de bewuste organen, welke zijn toegevoegd aan de onbewuste organen van de automaat, welke mét die automaat ondergeschikt zijn gemaakt aan de centrale beweegkracht. De eerste omschrijving gaat op voor iedere mogelijke toepassing

van de machinerie in het groot, de andere beschrijving kenmerkt haar kapitalistische toepassing en derhalve het moderne fabriekssysteem. Ure houdt er dan ook van om de centrale machine, van welke de beweging uitgaat, niet alleen te beschrijven als een automaat, maar ook als een autocraat. 'In deze grote werkplaatsen verzamelt de weldadige macht van de stoom haar tienduizenden onderdanen om zich heen.'^[179]

Mét het arbeidswerktuig gaat ook de virtuositeit van de arbeider bij het hanteren van dit werktuig over op de machine. Het productievermogen van het werktuig wordt bevrijd van de persoonlijke grenzen der arbeidskracht. Hierdoor is ook de technische basis opgeheven, waarop de arbeidsverdeling der manufactuur berust. In plaats van de deze arbeidsverdeling kenmerkende hiërarchie der gespecialiseerde arbeiders komt dan ook in de automatische fabriek de tendentie tot gelijkmaking of nivellering der werkzaamheden, die door de helpers van de machinerie moeten worden verricht;^[180] het kunstmatig tot stand gebrachte onderscheid tussen de deelarbeiders wordt voornamelijk vervangen door het natuurlijke onderscheid van leeftijd ai geslacht.

Voor zover de arbeidsverdeling in de automatische fabriek weer optreedt, is deze in de eerste plaats een verdeling van arbeiders over de gespecialiseerde machines en van groepen arbeiders (die echter geen organische groepen vormen) over de verschillende afdelingen van de fabriek, waar zij hun werk verrichten aan naast elkaar geplaatste, gelijksoortige werktuigmachines, hetgeen betekent dat tussen hen slechts sprake is van een eenvoudige coöperatie. De organische groep van de manufactuur wordt vervangen door het verband tussen de voorman en zijn enkele helpers. De werkelijke scheiding is die tussen de arbeiders, die in feite werken met de werktuigmachine (waarbij nog enige arbeiders komen, die de beweegmachines onderhouden en van brandstof voorzien) en de zuivere handlangers (bijna uitsluitend kinderen) van deze machinearbeiders. Tot deze handlangers rekt men ook vrijwel alle *feeders* (personen, die de machine van arbeidsstof voorzien). Naast deze hoofdklassen vinden we nog een numeriek onbetekenend personeel, dat tot taak heeft het totale mechanisme te controleren en in goede staat te houden: ingenieurs, werktuigkundigen, schrijnwerkers, enzovoort. Het is een hogere, gedeeltelijk wetenschappelijk gevormde, gedeeltelijk uit handwerkslieden bestaande categorie arbeiders, die buiten de kring der fabrieksarbeiders staan en hun slechts zijn toegevoegd.^[181] Deze arbeidsverdeling is een louter technische.

De arbeider moet zich op jeugdige leeftijd de machinearbeid eigen maken, opdat hij zijn eigen beweging leert aanpassen aan de gelijkvormige, continue beweging van een automaat. Voor zover het totale mechanisme zelf een systeem vormt van veelsoortige, gelijktijdig werkende en gecombineerde machines, vergt ook de hierop berustende coöperatie een verdeling van verschillende soorten arbeidersgroepen over de verschillende soorten machines. Maar het machinale bedrijf maakt een einde aan de noodzaak om deze verdeling, zoals bij de manufactuur, vast te leggen door steeds dezelfde arbeider aan dezelfde functie te binden.^[182] Aangezien de totale beweging van de fabriek niet van de arbeider, maar van de machine uitgaat, kan zonder onderbreking van het arbeidsproces voortdurend een wisseling van personen plaatsvinden. Het treffendste bewijs hiervoor vinden we in het ploegenstelsel, dat gedurende de revolutie van de Engelse fabrikanten in de jaren 1848-50 werd ingevoerd. De snelheid ten slotte, waarmee op jeugdige leeftijd de arbeid aan de machine wordt geleerd, maakt eveneens een einde aan de noodzaak een bepaalde klasse arbeiders uitsluitend tot machinearbeiders op te leiden.^[183] De werkzaamheden van hen, die alleen maar helpers zijn, kunnen in de fabriek gedeeltelijk door machines worden vervangen^[184] en voor de rest kunnen de personen, die met dit gezwoeg zijn belast, door de grote eenvoud van het werk snel en voortdurend door anderen worden vervangen.

Ofschoon de machinerie het oude systeem der arbeidsverdeling technisch overhoop gooit, houdt het zich aanvankelijk als traditie van de manufactuur, als gewoonte in de fabriek in

stand om vervolgens systematisch in een nog weerzinwekkender vorm door het kapitaal te worden gereproduceerd en vastgelegd als middel tot uitbuiting van de arbeidskracht. Van de specialiteit levenslang een deelwerktuig te hanteren maakte men de specialiteit levenslang een deelmachine te bedienen. De machinerie wordt misbruikt om de arbeider zelf van kindsbeen af te maken tot een deel der deelmachine. **[185]** Niet alleen dat zodoende de voor zijn eigen reproductie noodzakelijke kosten aanzienlijk worden verlaagd, maar tevens wordt zijn hulpeloze afhankelijkheid van de fabriek als totaliteit, dus van de kapitalist, voltooid. Zoals overal, dienen we ook hier een onderscheid te maken tussen de grotere productiviteit, welke te danken is aan de ontwikkeling van het maatschappelijk productieproces, en de grotere productiviteit, welke te danken is aan de kapitalistische uitbuiting.

In de manufactuur en het ambacht bedient de arbeider zich van het werktuig, in de fabriek dient hij de machine. In het eerste geval gaat beweging van het arbeidsmiddel van hem uit, in het tweede geval moet hij de beweging van het arbeidsmiddel volgen. In de manufactuur zijn de arbeiders ledematen van een levend mechanisme. In de fabriek bestaat een van hen onafhankelijk, dood mechanisme en de arbeiders worden daar als een levend aanhangsel bij ingelijfd. 'De trieste sleur van een eindeloze arbeidskwellung, waarbij hetzelfde mechanische proces steeds weer wordt herhaald, lijkt op de arbeid van Sisyfus; de last van de arbeid valt, als het rotsblok, steeds weer op de afgematte arbeider terug.' **[186]** Terwijl de machinearbeid het zenuwstelsel tot het uiterste aantast, onderdrukt deze het veelzijdige spel der spieren en legt beslag op alle vrije lichamelijke en geestelijke werkzaamheid. **[187]** Zelfs de verlichting van de arbeid wordt middel tot kwellung, doordat de machine de arbeider niet bevrijdt van de arbeid, maar aan zijn arbeid de inhoud ontnemt. Alle kapitalistische productie heeft, voor zover zij niet alleen arbeidsproces maar tevens meerwaardevormingsproces van het kapitaal is, gemeen dat de arbeider niet de arbeidsvoorwaarden, maar omgekeerd de arbeidsvoorwaarden de arbeider gebruikt; maar pas met de machinerie krijgt deze omkering een technische, tastbare werkelijkheid. Door zijn verandering in een automaat komt het arbeidsmiddel gedurende het arbeidsproces zelf tegenover de arbeider te staan als kapitaal, als dode arbeid, welke de levende arbeidskracht beheerst en uitzuigt. De scheiding tussen de geestelijke krachten van het productieproces en de handarbeid en de verandering van die krachten in de macht van het kapitaal over de arbeid vindt, zoals hierboven reeds is aangetoond, zijn voltooiing in de op basis van de machinerie opgebouwde grootindustrie. De vaardigheid van de individuele, onbeduidende machinearbeider in één of andere deelbewerking verdwijnt in het niet vergeleken met de wetenschap, de enorme natuurkrachten en de maatschappelijke massa arbeid, welke in het machinesysteem zijn belichaamd en met dit systeem de macht van de 'patroon' (*master*) vormen. Deze patroon, in wiens brein de machines en zijn monopolie van die machines onverbrekkelijk zijn vergroeid, roept daarom in geval van botsing zijn arbeiders verachtelijk toe: 'De fabrieksarbeiders zouden er in hun eigen belang goed aan doen te bedenken, dat hun arbeid werkelijk een laag geschoolde arbeid is en dat geen ander werk zo gemakkelijk is te leren en in verhouding tot zijn kwaliteit zo ruim wordt beloond en dat er geen andere arbeid is, die door een korte opleiding van de minst ervarenen zo snel en door velen kan worden eigen gemaakt... De machinerie van de patroon speelt werkelijk een veel belangrijkere rol bij de productie dan de arbeid en bekwaamheid van de arbeider, welke in een opleiding van zes maanden door een boerenjongen kan worden geleerd.' **[188]**

De technische onderwerping van de arbeider aan de gelijkvormige gang van het arbeidsmiddel en de bijzondere samenstelling van het arbeidslichaam uit personen van beide geslachten van de meest uiteenlopende leeftijden, scheppen een kazerneachtige discipline, die uitgroeit tot een volkomen fabrieksregime en die de reeds vroeger vermelde arbeid van oppertoezicht - dus tevens de verdeling van arbeiders in handarbeiders en arbeidsopzichters, in gewone industriesoldaten en industrieonderofficieren - volledig tot ontwikkeling brengt.

‘De grootste moeilijkheid in de automatische fabriek vormde de noodzakelijke discipline om de mensen van hun ongeregelde gewoonten af te brengen en om ze te vereenzelvigen met de onveranderlijke regelmaat van de grote automaat. Maar het maken en met succes toepassen van een disciplinaire code, die beantwoordde aan de eisen en aan de snelheid van het automatische systeem, was een werk Hercules waardig; dit is het edele werk van Arkwright! Zelfs vandaag, nu het systeem perfect is georganiseerd, is het bijna onmogelijk onder de volwassen arbeiders nuttige helpers te vinden voor het automatische systeem.’^[189] De fabriekscodes waarmee het kapitaal, zonder de anders door de burgers zo geliefde machtscheiding en zonder het nog meer geliefde stelsel van vertegenwoordiging, zijn autocratie over de arbeiders privaatrechtelijk en eigenmachtig vestigt, is niets anders dan de kapitalistische karikatuur van de maatschappelijke regeling van het arbeidsproces, welke noodzakelijk wordt door de coöperatie op grote schaal en door het gebruik van gemeenschappelijke arbeidsmiddelen, in het bijzonder van de machinerie. Voor de zweep van de slavendrijver kwam het strafboek van de opzichter. Alle straffen komen natuurlijk neer op boete en loonaf trek en de wetgevende scherpzinnigheid van de Lykurgussen der fabriek maakt voor hen overtreding van hun wetten zo mogelijk nog lucratiever dan nakoming van de wetten.^[190]

Wij wijzen slechts in het voorbijgaan op de materiële omstandigheden, waaronder de fabrieksarbeid moet worden verricht. Alle zintuigen worden gelijkmatig geweld aangedaan door de kunstmatig verhoogde temperatuur, de met afval van grondstoffen bezwangerde lucht, het oorverdovend lawaai, enzovoort, afgezien van het levensgevaar tussen de dicht opeen geplaatste machines, die met de regelmaat der jaargetijden hun lijst van industriële gevallen leveren.^[190a] De besparing op de maatschappelijke productiemiddelen, welke pas in het fabriekssysteem als in een broeikas tot rijping komt, wordt in handen van het kapitaal tevens de systematische beroving van de levensvoorwaarden van de arbeider tijdens de arbeid: beroving van ruimte, lucht, licht en van persoonlijke middelen tot bescherming tegen levensgevaarlijke of de gezondheid aantastende omstandigheden van het productieproces, om maar niet te spreken van de inrichtingen, die dienen tot het gemak der arbeiders.^[191] Spreekt Fourier ten onrechte over de fabrieken als over ‘gematigde tuchthuizen’?^[192]

5. Strijd tussen arbeider en machine

De strijd tussen kapitalist en loonarbeider begint met de kapitaalverhouding zelf. Deze strijd woedt gedurende de gehele manufactuurperiode.^[193] Maar pas sinds de invoering van de machinerie bestrijdt de arbeider het arbeidsmiddel zélf, de materiële bestaanswijze van het kapitaal. Hij komt in opstand tegen deze bepaalde vorm van het productiemiddel als de materiële basis van de kapitalistische productiewijze.

In vrijwel geheel Europa was men gedurende de zeventiende eeuw getuige van arbeidsoptstanden tegen de zogenaamde *Bandmühle* (ook wel *Schnurrmühle* of *Mühlenstuhl* genoemd), een machine voor het weven van banden en boordsel.^[194] In de jaren 30 van de zeventiende eeuw werd een windzaagmolen, welke door een Hollander in de omgeving van Londen was gemonteerd, tijdens een oproer vernietigd. Nog in het begin van de achttiende eeuw konden in Engeland de door waterkracht aangedreven zaagmachines zich slechts met grote moeite handhaven tegenover het verzet van het volk, dat door het parlement werd gesteund. Toen Everet in 1758 de eerste door waterkracht voortbewogen machine voor wolscieren had geconstrueerd, werd deze machine door 100.000 werkloos gemaakte arbeiders in brand gestoken. Tegen de kaardmachine van Arkwright werd een verzoekschrift bij het parlement ingediend door 50.000 arbeiders, die tot dusverre met het wolkammen in hun onderhoud hadden voorzien. Gedurende de eerste vijftien jaar van de negentiende eeuw had in de Engelse manufactuurdistricten een massale vernietiging plaats van machines, voornamelijk ten gevolge van het gebruik van stoomweefgetouwen; deze onlusten, bekend onder de naam luddietenbeweging, verschafte de anti-jakobijnse regering van een Sidmouth,

Castlereagh, enzovoort, het voorwendsel tot de meest reactionaire gewelddadigheden. Er is tijd en ervaring nodig voordat de arbeider een onderscheid kan maken tussen de machine en haar kapitalistische toepassing en dus zijn aanvallen kan richten, niet tegen de materiële productiemiddelen zelf, maar tegen de maatschappelijke vorm, waarin deze productiemiddelen worden gebruikt.**[195]**

De strijd om het arbeidsloon binnen de manufactuur vooronderstelt het bestaan van de manufactuur en is geenszins gericht tegen het bestaan hiervan. Voor zover de vorming van manufacturen wordt bestreden, geschiedt dit door de gildemeesters en door de geprivilegieerde steden, niet door de loonarbeiders. De schrijvers uit de manufactuurperiode beschouwen daarom de arbeidsverdeling als het belangrijkste middel om virtueel arbeiders te vervangen, maar niet om werkelijk arbeiders te verdringen. Dit onderscheid spreekt vanzelf. Wanneer men bijvoorbeeld zegt dat in Engeland 100 miljoen mensen nodig zijn om met het oude spinnewiel de katoen te spinnen, welke nu door 500.000 mensen met de machine wordt gesponnen, dan wil dat natuurlijk niet zeggen dat de machine de plaats heeft ingenomen van deze miljoenen personen, die nooit hebben bestaan. Dit wil slechts zeggen dat vele miljoenen arbeiders nodig zouden zijn om de spinmachine te vervangen. Zegt men daarentegen dat het stoomweefgetouw in Engeland 800.000 wevers op straat heeft gezet, dan heeft men het niet over bestaande machines die door een bepaald aantal arbeiders zouden kunnen worden vervangen, maar over een bestaand aantal arbeiders, dat in feite door machines is vervangen of verdrongen. Het ambachtelijk bedrijf bleef, zij het ook gedesintegreerd, tijdens de manufactuurperiode de grondslag. De nieuwe koloniale markten konden door het betrekkelijk geringe aantal uit de middeleeuwen stammende stedelijke arbeiders niet worden voorzien en de eigenlijke manufacturen openden tegelijkertijd nieuwe arbeidsterreinen voor de landarbeiders, die door de liquidatie van het feodale grondbezit waren verjaagd. In die tijd werden arbeidsverdeling en coöperatie binnen de werkplaats meer van de positieve zijde bekeken, in die zin, dat hierdoor de aan het werk gezette arbeiders productiever werden.**[196]** Het is waar dat coöperatie en combinatie van arbeidsmiddelen in handen van enkelen op het gebied van de landbouw grote, plotselinge en gewelddadige omwentelingen in de productiewijze en dus in de levensvoorwaarden en in de bestaanswijze van de plattelandsbevolking teweegbrengen, in vele landen lang voor de periode van de grootindustrie, maar oorspronkelijk is dit eerder een strijd tussen grote en kleine grondbezitters dan tussen kapitaal en loonarbeid. Aan de andere kant vormen de directe gewelddaden, voor zover arbeiders werden verdrongen door arbeidsmiddelen, schapen, paarden, enzovoort, in eerste instantie hier de voorwaarde voor de Industriële Revolutie. Eerst worden de arbeiders van grond en bodem verjaagd en daarna komen de schapen. Diefstal van grond op grote schaal, zoals in Engeland, schept de mogelijkheid tot het bedrijven van landbouw in het groot.**[196a]** Aanvankelijk had deze omwenteling in de landbouw daarom meer de schijn van een politieke revolutie.

Als machine wordt het arbeidsmiddel onmiddellijk de concurrent van de arbeider zelf.**[197]** De meerwaardevorming van het kapitaal door middel van de machine is evenredig met het aantal arbeiders, waarvan zij de bestaansvoorwaarden vernietigt. Het gehele systeem van de kapitalistische productie is gebaseerd op de verkoop door de arbeider van zijn arbeidskracht als waar. De arbeidsverdeling maakt van deze arbeidskracht een eenzijdige, gespecialiseerde vaardigheid om een deelwerktuig te hanteren. Zodra het hanteren van het werktuig door de machine wordt gedaan, verdwijnt met de gebruikswaarde ook de ruilwaarde van de arbeidskracht. De arbeider wordt onverkoopbaar, evenals papiergeld dat geen betaalmiddel meer is. Het deel van de arbeidersklasse, dat door de machinerie is veranderd in een overbodige, dat wil zeggen niet langer voor de meerwaardevorming van het kapitaal direct noodzakelijke bevolking, gaat voor een deel ten onder in de ongelijke strijd van het oude handwerk en van de manufactuur tegen het machinale bedrijf, overstromt voor de rest

alle gemakkelijk toegankelijke industrietakken, overvoert de arbeidsmarkt en doet derhalve de prijs van de arbeidskracht dalen beneden haar waarde. Het moet de verpauperde arbeiders tot troost zijn, enerzijds dat hun lijden slechts ‘tijdelijk’ (*a temporary inconvenience*) is, anderzijds dat de machinerie zich slechts geleidelijk meester maakt van een geheel productieterrein, waardoor omvang en intensiteit van haar vernietigende werking worden getemperd. De ene troost heft de andere op. Waar de machine geleidelijk een productieterrein verovert, veroorzaakt zij een chronische ellende onder de met deze machine concurrerende groep arbeiders. Waar de overgang snel verloopt, werkt de machine massaal en acuut. De geschiedenis toont geen vreselijker schouwspel dan de geleidelijke, over tientallen jaren voortslepende, ten slotte in 1838 bezegelde ondergang van de Engelse handwevers. Velen van hen stierven de hongerdood, velen vegeteerden nog lange tijd met hun gezinnen op 2^{1/2}d. per dag.**[198]** Daarentegen werkte de Engelse katoenmachinerie in Oost-Indië acuut; de Gouverneur-generaal rapporteerde voor de periode 1834-35: ‘De ellende vindt nauwelijks een parallel in de geschiedenis van de handel. De vlakten van Indië liggen bezaaid met de beenderen der katoenwevers.’ Het is waar dat, voor zover deze wevers het tijdelijke met het eeuwige verwisselden, de machine hen slechts ‘tijdelijke ongemakken’ veroorzaakte. Overigens is de ‘tijdelijke’ werking van de machinerie permanent, doordat zij voortdurend nieuwe productieterrinen verovert. In het algemeen verleent de kapitalistische productiewijze aan de arbeidsvoorwaarden en aan het arbeidsproduct tegenover de arbeider het karakter van zelfstandigheid en vervreemding; bij de machinerie heeft dit zich tot de meest volledige tegenstelling ontwikkeld.**[199]** Dit is de reden waarom we bij de invoering van de machine voor het eerst de arbeiders in opstand zien komen tegen het arbeidsmiddel.

Het arbeidsmiddel verplettert de arbeider. Deze directe tegenstelling zien we weliswaar het duidelijkst waar nieuw ingevoerde machines concurreren met het traditionele handwerksbedrijf of met de manufactuur, maar de voortdurende verbetering van de machines en de ontwikkeling van het automatische systeem binnen de grootindustrie heeft een analoge uitwerking. ‘De verbetering van de machinerie is er voortdurend op gericht de handenarbeid te verminderen of om de productieketen van de fabriek te vervolmaken door een schakel van menselijke apparaten te vervangen door ijzeren apparaten.’**[200]** ‘De toepassing van stoom- en waterkracht bij machines, welke voordien met de hand werden voortbewogen, is aan de orde van de dag... De kleinere verbeteringen van de machine, welke besparing van de beweegkracht, verbetering van het product, grotere productie in hetzelfde tijdsverloop of vervanging van een kind, een vrouw of een man tot doel hebben, worden voortdurend aangebracht en ofschoon zij schijnbaar niet belangrijk zijn, hebben zij toch belangrijke gevolgen.’**[201]** ‘Overall, waar een bewerking een grote bekwaamheid en een vaste hand vereist, onttrekt men haar zo snel mogelijk aan de bekwame arbeider, die vaak geneigd is tot allerlei onregelmatigheden bij het werk, ten einde die bewerking te laten verrichten door een bijzonder mechanisme, waarvan de automatische werking zodanig is geregeld, dat een kind de machine kan bedienen.’**[202]** In het automatische systeem wordt het talent van de arbeider steeds meer verdrongen.’**[203]** ‘De verbetering der machinerie vereist niet alleen een vermindering van het aantal te werk gestelde volwassen arbeiders om een bepaald doel te bereiken, maar hierdoor wordt tevens de ene categorie personen vervangen door een andere, de meer geschoolden door de minder geschoolden, volwassenen door kinderen, mannen door vrouwen. Al deze veranderingen veroorzaken voortdurend schommelingen in de loonvoet.’**[204]** ‘De machinerie werpt onophoudelijk volwassenen uit de fabriek.’**[205]** De buitengewone elasticiteit van het machinale systeem ten gevolge van de accumulatie van praktische ervaring, van de reeds bestaande omvang der mechanische middelen en van de voortdurende vooruitgang der techniek, liet ons zijn stormmars horen onder druk van een verkorte arbeidsdag. Maar wie had in 1860, het glansjaar van de Engelse katoenindustrie, kunnen vermoeden dat in de volgende drie jaren onder invloed van de Amerikaanse

Burgeroorlog de verbeteringen van de machinerie — met de daarmee gepaard gaande vervanging van handenarbeid — in galop tempo tot stand zouden komen? Enkele voorbeelden uit de officiële rapporten van de Engelse fabrieksinspecteurs zijn, wat dit aangaat, voldoende. Een fabrikant uit Manchester verklaart: ‘In plaats van 75 kaardmachines hebben wij nu nog maar 12 nodig, waarmee dezelfde hoeveelheid van dezelfde, zo niet betere kwaliteit wordt geleverd... Per week bedraagt de besparing aan arbeidsloon £10 en aan katoenafval 10 %.’ In een fijnspinnerij in Manchester werd ‘door een snellere beweging en door invoering van verschillende automatische bewerkingen in een afdeling een kwart, in een andere afdeling meer dan de helft van het personeel overbodig, terwijl de kammachine in plaats van de tweede kaardmachine het aantal arbeiders, dat vroeger in de kaardruimte werkzaam was, sterk heeft verminderd’. In een andere spinfabriek schat men de algemene besparing op arbeiders 10 %. De firma Gilmour, spinners in Manchester, verklaren: ‘Voor onze *blowing-room department* (afdeling, waar de katoen wordt gereinigd) schatten wij de besparing op arbeiders en arbeidsloon ten gevolge van nieuwe machinerie op ruim een derde... in de *jack frame room* (de draaiafdeling) en in de *drawing-frame room* (trekafdeling) ongeveer een derde minder aan onkosten en arbeiders en in de spinafdeling ongeveer een derde minder aan onkosten. Maar dit is nog niet alles; het garen, dat nu naar de wevers gaat, is door het gebruik van de nieuwe machinerie zozeer verbeterd, dat daardoor meer en beter weefsel wordt geproduceerd dan voordien met het oude machinegaren.’^[206] De fabrieksinspecteur A. Redgrave merkt hierbij op: ‘Steeds meer ziet men bij een vermindering van het aantal arbeiders een stijging van de productie; in de wolfabrieken begon men onlangs opnieuw met een inkrimping van het aantal arbeiders en men gaat hiermee voort. Enkele dagen geleden vertelde de onderwijzer van een school bij Rochdale mij dat de grote daling in het bezoek van de meisjesschool niet alleen te wijten is aan de moeilijke tijden, maar ook de wijzigingen in de machinerie van de wolfabriek, ten gevolge waarvan 70 *short-timers* waren ontslagen.’^[207]

Het totale resultaat aan mechanische verbeteringen in de Engelse katoenindustrie, ontstaan door de Amerikaanse Burgeroorlog, toont onderstaande tabel.

<i>Aantal fabrieken</i>	1856	1861	1868
Engeland en Wales	2.046	2.715	2.405
Schotland	152	163	131
Ierland	12	9	13
Verenigd Koninkrijk	2.210	2.887	2.549
<i>Aantal stoomweefgetouwen</i>	1856	1861	1868
Engeland en Wales	275.590	367.125	344.719
Schotland	21.624	30.110	31.864
Ierland	1.622	1.757	2.746
Verenigd Koninkrijk	298.847	399.992	379.329
<i>Aantal spindels</i>	1856	1861	1868
Engeland en Wales	25.818.576	28.352.125	30.478.228
Schotland	2.041.129	1.915.398	1.397.546
Ierland	150.512	119.944	124.240
Verenigd Koninkrijk	28.010.217	30.387.467	32.000.014
<i>Aantal werkzame personen</i>	1856	1861	1868
Engeland en Wales	341.170	407.598	357.052
Schotland	34.698	41.237	39.809
Ierland	3.345	2.734	4.203
Verenigd Koninkrijk	379.213	451.569	401.064

In de periode 1861-68 verdwenen dus 338 katoenfabrieken, dat wil zeggen meer productieve en grotere machines werden in handen van een kleiner aantal kapitalisten geconcentreerd. Het aantal stoomweefgetouwen nam met 20.663 af, maar tegelijkertijd werd het product groter, zodat een verbeterd weefgetouw nu meer produceert dan een ouder weefgetouw. Ten slotte nam het aantal spindels toe met 1.612.541, terwijl het aantal te werk gestelde arbeiders met 50.505 afnam. De ‘tijdelijke’ ellende, waarin de arbeider door de katoencrisis werd gestort, werd dus groter en verduurzaamd door de snelle en aanhoudende ontwikkeling der machinerie.

De machine ligt echter niet alleen maar als een overmachtige concurrent steeds op de loer om de loonarbeiders ‘overtollig’ te maken. Het kapitaal proclameert op luide toon de machine tot een de arbeiders vijandige kracht en manipuleert haar als zodanig. De machine wordt het machtigste oorlogswapen voor het neerslaan van de periodieke arbeidersopstanden, stakingen, enzovoort, tegen de autocratie van het kapitaal.^[208] Volgens Gaskell was de stoommachine van het begin af een tegenstander van de ‘menselijke kracht’, die de kapitalisten in staat stelde de steeds hogere eisen van de arbeiders, waardoor het beginnende fabriekssysteem met een crisis werd bedreigd, te onderdrukken.^[209] Men zou een volledige geschiedenis kunnen schrijven van de uitvindingen sedert 1830, die alleen maar in gebruik werden genomen als wapens van het kapitaal tegen arbeidersopstanden. Voor alles moet hier de automatische spinmachine worden genoemd, omdat deze het nieuwe tijdvak van het automatische systeem inluidde.^[210]

De heer Nasmyth, uitvinder van de stoomhamer, verklaarde voor de *Trades Unions Commission* het volgende over de verbeteringen van de machinerie, die hij ten gevolge van de grote en langdurige staking der machinearbeiders in 1851 invoerde: ‘Het belangrijkste kenmerk van onze moderne mechanische verbeteringen is de invoering van automatische werktuigmachines. Wat een werktuigkundige arbeider nu moet doen, en wat iedere jongen kan doen, is niet zélf werken, maar de prachtige arbeid van het toezicht houden op de machine. De gehele categorie arbeiders, die uitsluitend afhankelijk waren van hun vaardigheid, is nu uitgeschakeld. Vroeger had ik vier jongens op één werktuigkundige in dienst. Dank zij deze nieuwe mechanische combinaties heb ik het aantal volwassen mannen teruggebracht van 1.500 tot 750. Het resultaat was een aanzienlijke vergroting van mijn winst.’

Over een machine voor kleurendruk in de katoendrukkerijen zegt Ure: ‘Eindelijk trachtten de kapitalisten zich te bevrijden van deze onduldbare slavernij (namelijk de hinderlijke, door de arbeiders gestelde contractvoorwaarden -M.) door de hulp van de wetenschap in te roepen en spoedig waren zij weer in het bezit van het legitieme recht om als hoofd over de andere lichaamsdelen te heersen.’ Over de uitvinding van het verstevigen van kettingen, welke uitvinding het directe gevolg van een staking was, zegt hij: ‘De horde der ontevreden, die zich onoverwinnelijk waanden achter de oude verschansing der arbeidsverdeling, werd door de moderne mechanische tactiek in de flank aangevallen, waardoor hun verdedigingsmiddelen werden vernietigd. Zij moesten zich op genade of ongenade overgeven.’ Over de uitvinding van de automatische spinmachine schrijft Ure: ‘Deze machine was bestemd om de orde onder de industriële klassen te herstellen... Deze uitvinding bevestigt de reeds door ons ontwikkelde doctrine dat het kapitaal, door de wetenschap in dienst te nemen, steeds de oproerige hand van de arbeid tot volgzzaamheid dwingt.’^[211] Ofschoon het werk van Ure in 1835 verscheen, dus in de periode van een nog betrekkelijk zwak ontwikkeld fabriekssysteem, blijft het de klassieke uitdrukking van de fabrieksgeest, niet slechts door zijn openhartig cynisme, maar ook door de naïviteit, waarmee hij de onnozele tegenstrijdigheden van het kapitaalbrein eruit flapt. Nadat hij bijvoorbeeld de ‘doctrine’ heeft ontwikkeld, volgens welke het kapitaal met behulp van de in dienst genomen wetenschap ‘steeds de oproerige hand van de arbeid tot volgzzaamheid dwingt’, laat hij zich er verontwaardigd over uit ‘dat men van bepaalde zijde de

mechanisch-natuurkundige wetenschap aanklaagt, omdat zij zich zou hebben geleend aan het despotisme van rijke kapitalisten de middelen tot onderdrukking van de arme klasse te verstrekken'. Na lang en breed te hebben betoogd hoe voordelig een snelle ontwikkeling der machinerie voor de arbeiders is, waarschuwt hij hen, dat zij door hun weerspanning, stakingen, enzovoort, de ontwikkeling der machinerie versnellen. 'Dergelijke gewelddadige opstanden,' zo schrijft hij, 'tonen ons de menselijke kortzichtigheid in haar meest verachtelijke vorm, de vorm van een mens, die zich tot zijn eigen beul maakt.' Enkele bladzijden eerder schrijft hij daarentegen: 'Zonder de heftige botsingen en onderbrekingen van het werk, veroorzaakt door de onjuiste opvattingen der arbeiders, zou het fabriekssysteem zich nog veel sneller en tot groter nut voor alle belanghebbende partijen hebben ontwikkeld.' Maar dan roept hij weer uit: 'Tot geluk van de bevolking der Britse fabrieksdistricten worden de verbeteringen der machinerie slechts geleidelijk ingevoerd.' 'Ten onrechte,' zo zegt hij, 'beschuldigt men de machines er van dat zij het arbeidsloon der volwassenen verlagen doordat de machines een deel van die volwassenen verdringen, waardoor hun aantal vergeleken met de vraag naar hun arbeid overvloedig wordt. Maar de machines vergroten de vraag naar kinderarbeid en verhogen daardoor de loonvoet voor de kinderen.' Maar dezelfde verkondiger van troost verdedigt anderzijds de lage lonen voor kinderen, omdat hierdoor 'de ouders ervan worden weerhouden hun kinderen te vroeg naar de fabrieken te sturen'. Zijn boek is een apologie van de onbeperkte arbeidsdag en zijn liberale ziel wordt herinnerd aan de donkerste tijden der middeleeuwen, toen het bij wet was verboden kinderen van 13 jaar meer dan 12 uur per dag af te beulen. Dit weerhoudt hem er niet van de fabrieksarbeiders op te wekken tot een dankgebed jegens de Voorzienigheid, welke hen door middel van de machinerie 'de vrije tijd heeft verschaft om over hun onsterfelijke belangen na te denken'.^[212]

6. De compensatietheorie met betrekking tot de door machinerie verdrongen arbeiders

Een hele reeks burgerlijke economen (James Mill, MacCulloch, Torrens, Senior, John Stuart Mill, enzovoort) beweert dat alle machines, die arbeiders verdringen, steeds tegelijkertijd en noodzakelijkerwijs een evenredig kapitaal vrijmaken om aan dezelfde arbeiders werk te verschaffen.^[213]

Laten wij veronderstellen dat een kapitalist, bijvoorbeeld in een tapijtenfabriek, 100 arbeiders in dienst heeft tegen £30 per jaar per man. Het jaarlijks door hem bestede variabele kapitaal bedraagt dus £3.000. Hij ontslaat 50 arbeiders en zet de overige 50 arbeiders aan het werk met een machine, welke hem £1.500 kost. Eenvoudigheidshalve laten we het probleem van gebouwen, kolen, enzovoort, buiten beschouwing. We nemen verder aan dat het jaarlijkse verbruik van grondstoffen evenals voordien £3.000 kost.^[214] Is door deze metamorfose enig kapitaal 'vrijgekomen'? Bij de oude werkwijze bestond het totaal bestede bedrag van £6.000 voor de helft uit constant en voor de helft uit variabel kapitaal. Deze som bestaat nu voor £4.500 (£3.000 voor grondstoffen en £1.500 voor machinerie) uit constant en voor £1.500 uit variabel kapitaal. In plaats van de helft vormt het variabele of in levende arbeidskracht omgezette kapitaaldeel nu nog slechts een kwart van het totale kapitaal. In plaats van vrijmaken heeft hier een binding van kapitaal plaats in een vorm, waarin het niet langer tegen arbeidskracht is te ruilen, dat wil zeggen omzetting van variabel in constant kapitaal. Het kapitaal van £6.000 kan nu, onder overigens gelijkblijvende omstandigheden, nooit meer dan aan 50 arbeiders werk verschaffen. Bij iedere verbetering van de machinerie neemt het aantal in dienst genomen arbeiders af. Wanneer de nieuw ingevoerde machinerie minder kost dan de som van de door haar verdrongen arbeidskracht en arbeidswerktuigen, bijvoorbeeld in plaats van £1.500 slechts £1.000, dan wordt een variabel kapitaal van £1.000 gebonden of in constant kapitaal omgezet, terwijl een kapitaal van £500 wordt vrijgemaakt. Uitgaande van hetzelfde jaarloon vormt deze £500 een fonds om aan ongeveer 16 arbeiders werk te verschaffen, terwijl 50 arbeiders zijn ontslagen, ja eigenlijk aan veel minder dan 16 arbeiders,

aangezien de £500 bij een omzetting in kapitaal weer gedeeltelijk in constant kapitaal moet worden omgezet en derhalve ook slechts gedeeltelijk in arbeidskracht kan worden omgezet.

Indien de vervaardiging van nieuwe machinerie een groter aantal werktuigkundigen werk verschaft, is dit dan een compensatie voor de op straat gezette tapijtwerkers? Zelfs in het gunstigste geval zijn voor de vervaardiging van de machine minder arbeiders nodig dan door het gebruik van die machine worden verdrongen. De som van £1.500, welke alleen het arbeidsloon der ontslagen tapijtwerkers vertegenwoordigde, vertegenwoordigt nu in de gedaante van machinerie: 1. de waarde van de productiemiddelen, die bij de vervaardiging van de machine nodig zijn; 2. het arbeidsloon van de werktuigkundigen, die de machine bouwen; 3. de door hun patroons genomen meerwaarde. Bovendien hoeft de machine, wanneer deze eenmaal klaar is, niet te worden vernieuwd zolang zij niet is versleten. Wil men dus het additionele aantal werktuigkundigen permanent van werk voorzien, dan moet de ene tapijtenfabrikant na de andere arbeiders door machines vervangen.

Inderdaad hebben deze apologeten ook niet deze wijze van het vrijmaken van kapitaal op het oog. Zij bedoelen de bestaansmiddelen der vrijgemaakte arbeiders. Het kan niet worden ontkend dat bijvoorbeeld in bovenstaand geval de machinerie niet slechts 50 arbeiders vrijmaakt en daardoor 'disponibel' maakt, maar tevens hun samenhang met bestaansmiddelen met een waarde van £1.500 opheft en zodoende deze bestaansmiddelen 'vrijmaakt'. Dit eenvoudige en beslist niet nieuwe feit, dat de machinerie de arbeider afsnijdt van bestaansmiddelen, betekent dus in de taal der economen dat de machinerie bestaansmiddelen voor de arbeider vrijmaakt of omzet in kapitaal, dat zal worden gebruikt om hen in dienst te nemen. Men ziet, dat alles afhangt van de wijze van uitdrukken. *Nominibus mollire licet mala* (Men kan slechte zaken verbergen achter goede namen).

Volgens deze theorie zouden de bestaansmiddelen ter waarde van £1.500 een kapitaal vormen, dat door de arbeid der 50 ontslagen tapijtwerkers productief werd gemaakt. Zodra deze 50 arbeiders vakantie krijgen, verliest het kapitaal dus zijn emploti en heeft het rust noch duur voordat het een nieuwe 'belegging' heeft gevonden, waarin de 50 arbeiders het weer productief kunnen gebruiken. Vroeger of later moeten kapitaal en arbeider elkaar dus weer vinden en dan is de compensatie een feit. Het lijden van de door machines verdrongen arbeiders is dus even vergankelijk als de rijkdommen dezer wereld.

De bestaansmiddelen ten bedrage van £1.500 stonden immers als kapitaal tegenover de ontslagen arbeiders. Wat tegenover hen stond als kapitaal, was het nu in machinerie omgezette bedrag van £1.500. Nauwkeuriger uitgedrukt, vertegenwoordigen deze £1.500 slechts een deel van de door de 50 ontslagen arbeiders jaarlijks geproduceerde tapijten, welke zij niet *in natura*, maar in de vorm van geld als loon van hun patroons ontvingen. Met deze in £1.500 veranderde tapijten kochten zij levensbenodigdheden voor hetzelfde bedrag. Voor hen bestonden deze benodigdheden dan ook niet als kapitaal, maar als waren en voor deze waren bestonden zij zelf niet als loonarbeiders, maar als kopers. De omstandigheid dat zij door de machine werden 'vrijgemaakt' van de middelen om te kopen, heeft hen van kopers veranderd in niet-kopers. Daardoor nam de vraag naar deze waren af. *Voilà tout* (dat is alles). Indien deze gedaalde vraag niet wordt gecompenseerd door een grotere vraag van andere zijde, daalt de marktprijs der waren. Indien dit gedurende lange tijd en in grote omvang voortduurt, heeft het een verplaatsing tot gevolg van de arbeiders, die werkzaam zijn bij de productie van die waren. Een deel van het kapitaal, dat vroeger noodzakelijke bestaansmiddelen produceerde, wordt nu in een andere vorm geproduceerd. Tijdens het dalen van de marktprijs en de verplaatsing van het kapitaal worden ook de arbeiders, die werkzaam zijn bij de productie der noodzakelijke bestaansmiddelen, van een deel van hun loon 'vrijgemaakt'. Dus in plaats van te bewijzen dat de machinerie, door de vrijmaking der arbeiders van bestaansmiddelen, die bestaansmiddelen gelijktijdig omzet in kapitaal bestemd om die arbeiders weer aan het werk te zetten, bewijst men de apologet met de beproefde wet van vraag en aanbod omgekeerd,

dat de machinerie niet slechts in de productietak, waar zij wordt ingevoerd, maar ook in de productietakken waar zij niet wordt ingevoerd arbeiders op straat zet.

De werkelijke, door het economisch optimisme verwrongen feiten zijn als volgt. De door de machinerie verdrongen arbeiders worden uit de werkplaats gestoten en op de arbeidsmarkt geworpen, waar zij het aantal arbeidskrachten, dat reeds voor kapitalistische uitbuiting beschikbaar is, vergroten. In de zevende afdeling van dit boek zullen wij zien dat dit effect van de machinerie, welke ons hier wordt voorgesteld als een compensatie voor de arbeidersklasse, voor de arbeider integendeel de vreselijkste gesel is. Hier slechts dit: de uit de ene industrietak geworpen arbeiders kunnen ongetwijfeld in een andere industrietak werk zoeken. Vinden zij zulk werk en wordt daardoor de band hersteld tussen hen en de met hen vrijgemaakte bestaansmiddelen, dan geschiedt dit dank zij een nieuw, additioneel kapitaal, dat naar investering zoekt, maar in geen geval dank zij het reeds vroeger functionerende en nu in machinerie omgezette kapitaal. En zelfs dan zijn hun vooruitzichten maar armzalig! Verminkt door de arbeidsverdeling zijn deze arme stakkers buiten hun oorspronkelijke werkkring zo weinig waard, dat zij slechts in enkele, laag gewaardeerde en daardoor voortdurend overvoerde en onderbetaalde takken van arbeid toegang kunnen vinden.**[215]** Bovendien trekt iedere industrietak jaarlijks een nieuwe stroom mensen aan, welke voorziet in het contingent dat regelmatig nodig is voor vervanging en groei. Zodra de machinerie een deel van de tot dusver in een bepaalde industrietak werkzame arbeiders vrijmaakt, worden ook de arbeiders, bestemd voor de vervanging, opnieuw verdeeld en in andere takken van arbeid geabsorbeerd, terwijl de oorspronkelijke slachtoffers in de overgangstijd voor het grootste deel verkommeren en ten onder gaan.

Het is een onloochenbaar feit dat de machinerie als zodanig niet verantwoordelijk is voor het 'vrijmaken' der arbeiders van hun bestaansmiddelen. In de industrietak, waar de machinerie wordt ingevoerd, maakt zij het product goedkoper en groter en in de andere industrietakken laat zij de hoeveelheid geproduceerde bestaansmiddelen aanvankelijk onveranderd. Evenals vóór de invoering der machinerie bezit de maatschappij dus evenveel of meer bestaansmiddelen voor de verplaatste arbeiders, afgezien van het enorme deel van het jaarlijkse product, dat door niet-arbeiders wordt verspild. En dit is de *pointe* der economische apologetiek! Voor hen bestaan de met het kapitalistische gebruik der machinerie onverbrekkelijk verbonden tegenstellingen niet, omdat deze tegenstellingen niet uit de machine zelf, maar uit haar kapitalistisch gebruik voortvloeien! Aangezien de machine als zodanig de arbeidstijd verkort, maar kapitalistisch gebruikt de arbeidsdag verlengt; als zodanig de arbeid verlicht, maar kapitalistisch gebruikt de intensiteit van de arbeid verhoogt; als zodanig een overwinning van de mens op de natuurkrachten is, maar kapitalistisch gebruikt de mens aan de natuurkrachten onderwerpt; als zodanig de rijkdom van de producenten vergroot, maar kapitalistisch gebruikt hen verpaupert, enzovoort, verklaart de burgerlijke econoom droogweg dat dit als zodanig beschouwen der machinerie haarfijn bewijst, dat al deze waarneembare tegenstellingen louter schijn der gewone werkelijkheid zijn en als zodanig, dus ook in theorie, helemaal niet bestaan. Hij bespaart zodoende verdere hoofdbrekens en belast bovendien zijn tegenstander met de stommitieit niet het kapitalistische gebruik der machine, maar de machine zelf te bestrijden.

De burgerlijke econoom ontkent geenszins dat hierbij ook tijdelijke onaangenaamheden voorkomen; maar waar vindt men een medaille zonder keerzijde! Voor hem is geen ander dan het kapitalistische gebruik der machinerie mogelijk. Uitbuiting van de arbeider door de machine is voor hem dus identiek met uitbuiting van de machine door de arbeider. En wie onthult hoe het in werkelijkheid gesteld is met het kapitalistische gebruik der machinerie, die wil de machinerie helemaal niet gebruiken en die is een tegenstander van de maatschappelijke vooruitgang!**[216]** Het is geheel en al de redenering van de beruchte moordenaar Bill Sykes: 'Heren van de jury! Deze handelsreiziger is inderdaad de keel afgesneden. Dat is echter niet

mijn schuld, maar de schuld van het mes. Moeten wij om zulke tijdelijke onaangenaamheden het gebruik van het mes afschaffen? Stelt u zich eens voor! Wat zouden landbouw en ambacht zijn zonder mes? Is het mes niet even heilzaam voor de chirurgie als leerzaam voor de anatomie? Is het mes geen gewillige helper bij een vrolijke maaltijd? Schaf het mes af — en gij slingert ons terug in de donkerste barbaarsheid.’ **[216a]**

Ofschoon de machinerie in de arbeidstakken, waar zij wordt ingevoerd, onvermijdelijk arbeiders verdringt, kan zij evenwel in andere arbeidstakken leiden tot een verruiming van arbeidsgelegenheid. Deze uitwerking heeft echter niets te maken met de zogenaamde compensatietheorie. Uit het feit dat ieder machinaal product, bijvoorbeeld een el machinaal geweven stof, goedkoper is dan het daardoor verdrongen, gelijksoortige handwerk, volgt als absolute wet: blijft de totale hoeveelheid van het machinaal vervaardigde artikel gelijk aan de totale hoeveelheid van het daardoor vervangen manufactuur- of ambachtsproduct, dan neemt de totale hoeveelheid gebruikte arbeid af. De vergroting van de hoeveelheid arbeid, noodzakelijk voor de productie van de arbeidsmiddelen zelf (machines, kolen, enzovoort), moet kleiner zijn dan de door het gebruik der machinerie veroorzaakte vermindering van de hoeveelheid arbeid. Het machinale product zou anders even duur of duurder zijn dan het met de hand vervaardigde product. De totale hoeveelheid van het door een geringer aantal arbeiders machinaal vervaardigd product blijft echter niet gelijk aan, maar neemt in feite toe tot ver boven de totale hoeveelheid van het verdrongen handwerkproduct. Stel dat 400.000 el machinaal geweven stof door minder arbeiders wordt geproduceerd dan 100.000 el met de hand geweven stof. In het viervoudige product zit vier maal zoveel aan grondstoffen. De productie van de grondstoffen moet dus worden verviervoudigd. Voor de verbruikte arbeidsmiddelen als gebouwen, kolen, machines, enzovoort, ligt dit anders; de omvang, waarmee de voor hun productie vereiste additionele arbeid kan toenemen, varieert met het verschil tussen de hoeveelheid machinaal product en de hoeveelheid met de hand vervaardigd product, dat door hetzelfde aantal arbeiders kan worden vervaardigd.

Met de uitbreiding van het machinale bedrijf in een bepaalde industrietak neemt dus, om te beginnen, de productie toe in andere industrietakken, welke de eerste van productiemiddelen voorziet. In hoeverre daardoor het aantal werkzame arbeiders toeneemt is bij een gegeven lengte van de werkdag en een gegeven arbeidsintensiteit afhankelijk van de samenstelling van het gebruikte kapitaal, dat wil zeggen van de verhouding tussen het constante en het variabele bestanddeel. Deze verhouding is op haar beurt weer sterk afhankelijk van de mate, waarin de machinerie de betrokken bedrijfstak reeds veroverd heeft of nog aan het veroveren is. Het aantal mensen, dat werd veroordeeld tot arbeid in de kolen- en ertsmijnen, nam met de ontwikkeling van het Engelse machinesysteem enorm toe, ofschoon deze groei in de afgelopen tientallen jaren door het gebruik van nieuwe machines in de mijnbouw werd vertraagd. **[217]** Met de machine ontstaat een nieuw soort arbeider, de vervaardiger van de machine. Wij weten al dat het machinale bedrijf zich in een steeds grotere mate van deze productietak zélf meester maakt. **[218]** Wat verder de grondstoffen aangaat, **[219]** is het bijvoorbeeld aan geen twijfel onderhevig dat de stormachtige ontwikkeling van de katoenspinnerij de katoenbouw in de Verenigde Staten stimuleerde en daardoor niet alleen de Afrikaanse slavenhandel sterk aanmoedigde, maar tevens de negerteelt tot het voornaamste bedrijf in de zogenaamde grens-slavenstaten maakte. Toen in 1790 in de Verenigde Staten de eerste telling van slaven werd gehouden, bedroeg hun aantal 697.000, in 1861 daarentegen ongeveer 4.000.000. Aan de andere kant is het zeker niet minder waar, dat de opkomst van de mechanische wolfabriek met de daarmee gepaard gaande toenemende omzetting van bouwland in schapenweide leidde tot de massale verjaging en ‘overtollig-making’ van de landarbeiders. Nog op dit ogenblik ondergaat Ierland het proces, waardoor de sedert 1845 bijna gehalveerde bevolking geheel en al overeenkomstig de behoeften der Ierse *landlords* (grondbezitters) en Engelse wolfabrikanten verder wordt verminderd.

Wanneer machines worden gebruikt in de voorbereidende stadia of in de tussenstadia, welke door een arbeidsvoorwerp moeten worden doorlopen voordat het zijn uiteindelijke vorm krijgt, neemt met het arbeidsmateriaal de vraag naar arbeid toe in de ambachten of manufacturen, waar deze machinale producten worden afgewerkt. Zo leverde bijvoorbeeld de machinale spinnerij het garen zo goedkoop en in zulke grote hoeveelheden, dat aanvankelijk de handwevers zonder hogere kosten volop werk hadden. Op deze wijze steeg hun inkomen.^[220] Vandaar het toestromen van arbeiders naar de katoenweverij, totdat ten slotte de 800.000 mensen, die dank zij de *jenny*, *throstle* en *mule* (verschillende soorten spinmachines) katoenwevers waren geworden, door het stoomweefgetouw weer ten onder gingen. Op dezelfde wijze neemt met de overvloed van machinaal vervaardigde kledingstoffen het aantal kleermakers, naaisters, enzovoort, toe, totdat de naaimachine op het toneel verschijnt.

Naarmate de hoeveelheid grondstoffen, halffabricaten, werktuigen, enzovoort, welke het machinale bedrijf met een betrekkelijk gering aantal arbeiders produceert, toeneemt, wordt de bewerking van deze grondstoffen en halffabricaten in talloze takken gesplitst, waardoor de maatschappelijke productietakken in verscheidenheid toenemen. De maatschappelijke arbeidsverdeling wordt door het machinale bedrijf aanzienlijk verder doorgevoerd dan door de manufactuur, omdat in de bedrijven, die door de machine zijn veroverd, de productiviteit veel sterker is opgevoerd.

Een ander gevolg van de machinerie is de vergroting van de meerwaarde en tevens van de hoeveelheid producten, waarin de meerwaarde tot uitdrukking wordt gebracht. Dus mét de substantie, waarvan de kapitalistenklasse en haar aanhang leeft, neemt ook deze maatschappelijke groep zelf in omvang toe. De steeds toenemende rijkdom der kapitalisten en de bestendige, relatieve daling van het aantal arbeiders, dat nodig is voor de productie van de eerste levensbehoeften, doet een nieuwe behoefte aan luxe ontstaan en verschaft tegelijkertijd nieuwe middelen om die behoefte te bevredigen. Een groter deel van het maatschappelijk product wordt meerproduct en een groter deel van het meerproduct wordt in meer verfijnde en veelvuldige vormen gereproduceerd en geconsumeerd. Met andere woorden: de productie van weeldeartikelen neemt toe.^[221] De verfijning en verveelvoudiging vloeien eveneens voort uit de door de grootindustrie tot stand gebrachte nieuwe verhoudingen op de wereldmarkt. Men ruilt niet meer alleen buitenlandse genotmiddelen tegen binnenlandse producten, maar men gebruikt ook een grote hoeveelheid uit het buitenland afkomstige grondstoffen, ingrediënten, halffabricaten, enzovoort, als productiemiddelen voor de binnenlandse industrie. Met deze betrekkingen op de wereldmarkt neemt de vraag naar arbeid in de transportindustrie toe en wordt deze industrie gesplitst in talrijke nieuwe takken.^[222]

De vergroting van het aantal productie- en bestaansmiddelen bij een relatieve daling van het aantal arbeiders leidt tot uitbreiding van de arbeid in die industrietakken, waarvan de producten slechts in een verre toekomst vruchten afwerpen: kanalen, dokken, tunnels, bruggen, enzovoort. Hetzij als direct gevolg van de invoering der machinerie, hetzij ten gevolge van de door de machinerie veroorzaakte algemene industriële omwenteling, ontstaan geheel nieuwe productietakken en dus ook nieuwe gebieden voor de arbeid. Maar zelfs in de meest ontwikkelde landen is het aandeel van deze industrietakken in de totale productie beslist niet belangrijk. Het aantal arbeiders, dat door deze productietakken van arbeid wordt voorzien, neemt recht evenredig toe met de door deze productietakken gecreëerde vraag naar de meest grove handenarbeid. Als de voornaamste industrieën van dit type kunnen worden beschouwd de huidige gasfabrieken, de telegrafie, de fotografie, de stoomscheepvaart en de spoorwegen. De volkstelling van 1861 (voor Engeland en Wales) geeft de volgende cijfers: voor de gasindustrie (gasfabrieken, productie van de mechanische apparatuur, personeel van de gasondernemingen, enzovoort) 15.211 personen, voor de telegrafie 2.399, voor de fotografie 2.366, voor de stoomscheepvaart 3.570 en voor de spoorwegen 70.599, waarvan

naast het gehele administratieve en commerciële personeel 28.000 ‘ongeschoolde’ grondwerkers, die min of meer in vaste dienst zijn. Het totale aantal personen, werkzaam in deze vijf nieuwe industrieën, bedroeg dus 94.145.

Ten slotte maakt de buitengewoon opgevoerde productiviteit op het terrein der grootindustrie, benevens de daarmee gepaard gaande intensief en extensief toegenomen uitbuiting der arbeidskracht op alle overige productieterrinen, het mogelijk een steeds groter deel van de arbeidersklasse improductief te gebruiken en zodoende in het bijzonder de oude huisslaven onder de benaming van ‘dienstpersoneel’, zoals bedienden, dienstmeisjes, lakeien, enzovoort, in voortdurend grotere aantallen te reproduceren. Volgens de volkstelling van 1861 bestond de totale bevolking van Engeland en Wales uit 20.066.244 personen, waarvan 9.776.259 mannelijk en 10.289.965 vrouwelijk. Trekt men hiervan af wat te oud of te jong is om te werken, alle ‘improductieve’ vrouwen, jongere personen en kinderen, vervolgens de ‘ideologische’ standen zoals regeerders, geestelijken, juristen, militairen, enzovoort, verder al degenen, wier bezigheid uitsluitend bestaat uit het verteren van andermans arbeid in de vorm van grondrente, huren, enzovoort, en ten slotte de paupers, vagebonden, misdadigers, enzovoort, dan blijven ruwweg 8.000.000 personen van beiderlei geslacht en van de meest uiteenlopende leeftijden over, met inbegrip van alle, op de een of andere wijze bij de productie, de handel, het geldwezen enz. betrokken kapitalisten. Van deze 8.000.000 zijn:

landarbeiders (met inbegrip van herders en van bij de pachters inwonende knechten en maagden)	1.098.261
in de katoen-, wol-, kamgaren-, vlas-, hennep, zijde- en jutefabrieken en in de mechanische kousen- en kantfabrieken werkzame personen	642.607 [223]
in de kolenmijnen en andere mijnen werkzame personen	565.835
in de metaalfabrieken (hoogovens, walsen, enzovoort) en in allerlei soorten metaalmanufacturen werkzame personen	396.998 [224]
dienstpersoneel	1.208.648 [225]

Tellen wij alle in de textielfabrieken werkzame personen op bij het personeel van de mijnen, dan krijgen we 1.208.442 personen; tellen we alle in de textielfabrieken werkzame personen op bij het personeel van de metaalindustrie, dan krijgen we 1.039.605 personen. Beide getallen blijven onder het aantal moderne huisslaven. Welk een verheffend resultaat van de op kapitalistische wijze geëxploiteerde machinerie!

7. Afstoting en aantrekking van arbeiders bij de ontwikkeling van het machinale bedrijf. Crises in de katoenindustrie

Alle toerekenbare vertegenwoordigers van de economie geven toe dat de invoering van machinerie een vernietigende uitwerking heeft op de arbeiders in de traditionele ambachten en

manufacturen, waarmee de machine het eerst in concurrentie treedt. Bijna allen betreuren zij de slavernij van de fabrieksarbeider. En wat is de hoogste troefkaart, die zij uitspelen? Dat de machinerie, na de verschrikking van de begin- en ontwikkelingsperiode, het aantal arbeidsslaven in laatste instantie doet toenemen in plaats van het uiteindelijk te doen afnemen! Ja, de economie verheugt zich over de afschuwelijke stelling (afschuwelijk voor iedere 'filantroop', die gelooft in de eeuwige, volstreekte noodzakelijkheid van de kapitalistische productiewijze) dat zelfs de reeds op het machinale bedrijf gebaseerde fabriek na een bepaalde groeiperiode, na een kortere of langere 'overgangstijd', meer arbeiders afbeult dan oorspronkelijk door haar op straat werd geworpen!^[226]

Weliswaar bleek reeds uit enkele voorbeelden, bijvoorbeeld de Engelse kamgaren- en zijdefabrieken, dat in een bepaald stadium van de ontwikkeling een buitengewone uitbreiding van de fabrieken gepaard kan gaan niet alleen met een relatieve, maar ook met een absolute daling van het aantal gebruikte arbeiders. In 1860, toen op last van het parlement een bijzondere telling werd gehouden van alle fabrieken in het Verenigde Koninkrijk, bevonden zich in het aan fabrieksinspecteur R. Baker toegewezen deel van de fabrieksdistricten Lancashire, Cheshire en Yorkshire 652 fabrieken. In 570 van deze fabrieken telde men 85.622 stoomweefgetouwen, 6.819.146 spindels (uitgezonderd de dubbelspindels), 27.439 paardenkracht voor stoommachines, 1.390 paardenkracht voor waterraderen en 94.119 werkzame personen. In 1865 daarentegen vond men in dezelfde fabrieken: 95.163 weefgetouwen, 7.025.031 spindels, 28.925 paardenkracht voor stoommachines, 1.445 paardenkracht voor waterraderen en 88.913 werkzame personen. In de periode 1860-65 nam in deze fabrieken dus het aantal stoomweefgetouwen toe met 11 %, het aantal spindels met 3 %, de hoeveelheid stoompaardenkracht met 5 %, terwijl tegelijkertijd het aantal werkzame personen daalde met 5,5 %.^[227] Tussen 1852 en 1862 had een belangrijke expansie van de Engelse wolfabricage plaats, waarbij het aantal arbeiders bijna stationair bleef. 'Dit laat zien in welk een grote omvang nieuw ingevoerde machinerie arbeid uit voorafgaande perioden had verdrongen.'^[228] In enkele, voorkomende gevallen is de toeneming van het aantal fabrieksarbeiders vaak alleen maar schijn, dat wil zeggen niet het gevolg van de uitbreiding van de reeds op het machinale bedrijf gebaseerde fabriek, maar van de geleidelijke annexatie der nevenbedrijven. Zo was 'de groei van het aantal mechanische weefgetouwen en de toeneming van het aantal hierbij werkzame fabrieksarbeiders in de periode 1838-58 in de (Britse) katoenfabrieken eenvoudig het gevolg van de expansie van deze bedrijfstak; in andere fabrieken daarentegen was dit het gevolg van de invoering van het gebruik van stoomkracht bij de weefgetouwen voor tapijten, band, linnen, enzovoort, welke voordien met menselijke spierkracht werden aangedreven.'^[229] De groei van dit aantal fabrieksarbeiders gaf dus alleen maar een daling aan van het totaal aantal werkzame arbeiders. Ten slotte hebben we hier geheel en al afgezien van de omstandigheid dat overal, uitgezonderd in de metaalfabrieken, het fabriekspersoneel voor verreweg het grootste deel bestaat uit jeugdige arbeiders (beneden de leeftijd van 18 jaar), vrouwen en kinderen.

Ondanks de omstandigheid, dat door het machinale bedrijf een massa arbeiders in feite wordt verdrongen en virtueel wordt vervangen, is het duidelijk dat met de groei van dat machinale bedrijf — hetgeen tot uitdrukking komt in een groter aantal gelijksoortige fabrieken of in een grotere omvang van de bestaande fabrieken — het aantal fabrieksarbeiders uiteindelijk groter kan zijn dan het aantal verdrongen manufactuurarbeiders of handwerkslieden. Stel dat in de oude bedrijfsmethode per week een kapitaal wordt gebruikt van £500, dat voor $\frac{2}{5}$ bestaat uit constant en voor $\frac{3}{5}$ uit variabel kapitaal (dat wil zeggen dat £200 wordt besteed aan productiemiddelen en £300 aan arbeidskracht) en dat de uitgaven voor arbeid £1 per arbeider bedragen. Bij invoering van het machinale bedrijf wordt de samenstelling van het totale kapitaal gewijzigd. We nemen aan dat het nu bijvoorbeeld voor $\frac{4}{5}$ uit constant en voor $\frac{1}{5}$ uit variabel kapitaal bestaat, hetgeen wil zeggen dat nu nog

slechts £100 aan arbeidskracht wordt besteed. Dus $\frac{2}{3}$ van het aantal vroeger gebruikte arbeiders wordt ontslagen. Wanneer dit fabrieksbedrijf zich uitbreidt en wanneer bij overigens ongewijzigde productievoorwaarden het gebruikte totale kapitaal groeit van £500 tot £1.500, zullen 300 arbeiders in die fabriek werk vinden, dus evenveel als voor de industriële revolutie. Groeit het aangewende kapitaal verder aan tot £2.000, dan zullen 400 arbeiders werk vinden, dus $\frac{1}{3}$ meer dan in de oude bedrijfsmethode. Absoluut is het aantal arbeiders gestegen met 100, relatief — dat wil zeggen in verhouding tot het voorgeschoten totale kapitaal — is het aantal arbeiders gedaald met 800, want volgens de oude bedrijfsmethode zou een kapitaal van £2.000 werk hebben verschaft aan 1.200 in plaats van aan 400 arbeiders. Een relatieve daling van het aantal arbeiders kan dus samengaan met een absolute stijging van hun aantal. We hebben zo-even aangenomen dat bij de groei van het totale kapitaal de samenstelling ervan constant blijft, omdat de productievoorwaarden niet werden gewijzigd. Wij weten echter reeds dat bij iedere ontwikkeling van het machinale systeem het constante, uit machines, grondstoffen, enzovoort, bestaande kapitaaldeel groeit, terwijl het variabele, aan arbeidskracht bestede kapitaaldeel daalt en wij weten eveneens dat in geen enkele andere bedrijfsvorm de verbetering zó constant en de samenstelling van het totale kapitaal dus zó variabel is. Deze voortdurende stroom van wijzigingen wordt echter steeds weer onderbroken door perioden van rust, waarin slechts een kwantitatieve uitbreiding op een gegeven technische basis plaats vindt. In dergelijke perioden neemt het aantal te werk gestelde arbeiders toe. Zo bedroeg het totale aantal arbeiders in de katoen-, wol-, kamgaren-, vlas- en zijdefabrieken in het Verenigde Koninkrijk in 1835 slechts 354.684, terwijl in 1861 alleen al het aantal stoomwevers (van beide geslachten en van de meest uiteenlopende leeftijden, vanaf het achtste jaar) 230.654 bedroeg. Ongetwijfeld is deze groei minder groot dan zij schijnt te zijn, wanneer men bedenkt dat in 1838 het aantal handkatoenwevers, inclusief de met hen samenwerkende gezinsleden, nog 800.000 bedroeg, [230] afgezien van het aantal personen in Azië en op het Europese vasteland, dat door het stoomweefgetouw was verdrongen.

In de enkele opmerkingen, die over dit punt nog moeten worden gemaakt, zullen wij ons ten dele bezighouden met zuiver feitelijke verhoudingen, die tot nu toe buiten het kader van onze theoretische uiteenzettingen vielen.

Zolang in enige tak van industrie het machinale bedrijf zich uitbreidt ten koste van het traditionele handwerk of van de manufactuur, is zijn zege even verzekerd als die van een met naaldgeweren uitgerust leger zou zijn op een leger van boogschutters. Deze eerste periode, waarin de machine haar terrein nog moet veroveren, is van beslissende betekenis vanwege de buitengewone winsten, die dan worden behaald. Deze winsten vormen niet slechts een op zichzelf staande bron van versnelde accumulatie, maar trekken een groot deel van het voortdurend nieuw gevormde en naar nieuwe investeringen zoekende additioneel maatschappelijk kapitaal in de bevoorrechte productiesfeer aan. Deze bijzondere voordelen uit de eerste periode van stormachtige ontwikkeling worden steeds herhaald in de productietakken, waar de machinerie voor het eerst wordt ingevoerd. Zodra echter het fabriekssysteem een zekere omvang en een bepaalde graad van ontwikkeling heeft bereikt, in het bijzonder zodra zijn eigen technische basis — de machinerie — zelf weer door middel van machines wordt geproduceerd, zodra de kolen- en ertswinning evenals de bewerking van metaal en het transportwezen een omwenteling hebben ondergaan, kortom zodra de voor de grootindustrie noodzakelijke algemene productievoorwaarden zijn geschapen, krijgt deze productiemethode een elasticiteit, een vermogen tot plotselinge, sprongsgewijze uitbreiding, welke slechts een beperking vindt in de grondstoffen en in de afzetmarkt. Enerzijds brengt de machinerie een directe vergroting van de hoeveelheid grondstoffen tot stand, zoals bijvoorbeeld de *cotton gin* de katoenproductie vergrootte; [231] anderzijds vormen de goedkoopte van het machinale product en het gerevolutioneerde transport- en communicatiewezen wapens voor de verovering van vreemde markten. Door de vernietiging

van de productie van de ambachtsman in andere landen verandert het machinale bedrijf die gebieden met geweld tot productieterreinen voor zijn grondstoffen. Op deze wijze werd Oost-Indië gedwongen katoen, wol, hennep, jute, indigo, enzovoort, voor Engeland te produceren. [232] Het voortdurende 'overtollig-maken' van de arbeiders in de landen der grootindustrie bevordert een uitgebreide emigratie en de kolonisatie van andere landen, waarvan men kweekplaatsen maakt van grondstoffen voor het moederland, zoals bijvoorbeeld Australië de kweekplaats werd van wol. [233] Een nieuwe internationale arbeidsverdeling wordt geschapen, welke strookt met de verdeling der hoofdzetels van het machinale bedrijf en waarbij een deel van de wereldbol tot een gebied met een overwegende landbouwproductie wordt gemaakt. [Noot van de vertaler: In de tweede en derde druk staat: Een nieuwe internationale arbeidsverdeling wordt geschapen, welke strookt met de verdeling der hoofdzetels van het machinale bedrijf en waarbij een deel van de wereldbol tot een gebied met een overwegende landbouwproductie wordt gemaakt ten bate van het andere deel, dat een gebied wordt met een overwegend industriële productie.] Deze revolutie hangt samen met omwentelingen op het gebied van de landbouw, welke wij op deze plaats nog niet zullen bespreken. [234]

Op voorstel van de heer Gladstone gelastte het Lagerhuis op 17 februari 1867 het samenstellen van een overzicht van de totale in- en uitvoer voor het Verenigde Koninkrijk in de periode 1831-66 van koren, granen en meel van alle soorten. Ik geef hierbij een samenvatting van het resultaat. Het meel is herleid tot *quarters* (2,9 hl.) graan.

Jaarlijks gemiddelde (in quarters) in vijfjarige perioden en het jaar 1866

	1831-35	1836-40	1841-45	1846-50	1851-55	1856-60	1861-65	1866
Invoer	1.096.37 3	2.389.72 9	2.843.86 5	8.766.55 2	8.345.23 7	10.912.6 12	15.009.8 71	16.457.3 40
Uitvoer	225.363	251.770	139.056	155.461	307.491	341.150	302.754	216.318
Overschot van invoer op uitvoer	871.110	2.137.95 9	2.704.80 9	8.621.09 1	8.037.74 6	10.572.4 62	14.707.1 17	16.241.1 22
Bevolkin g (gemiddel d per jaar)	24.621.1 07	25.929.5 07	27.262.5 69	27.797.5 98	27.572.9 23	28.391.5 44	29.381.4 60	29.935.4 04
Gemiddel d jaarlijks verbruik van graan, enz. boven de binnenlan dse productie per hoofd van de	0,036	0,082	0,099	0,310	0,291	0,372	0,543	0,543

bevolking
en bij
gelijke
verdeling
onder de
bevolking

Het enorme vermogen van het fabrieksstelsel om zich sprongsgewijze uit te breiden en zijn afhankelijkheid van de wereldmarkt brengt noodzakelijkerwijs een koortsachtige productie en een daaruit voortvloeiende overvoering van de markt met zich mee, terwijl de contractie van de markt gepaard gaat met een verlamming van de productie. Het leven van de industrie wordt een opeenvolging van perioden van gematigde activiteit, bloei, overproductie, crisis en stagnatie. De onzekerheid en onbestendigheid, waaraan het machinale bedrijf de werkgelegenheid en daardoor de levensomstandigheden van de arbeiders onderwerpt, worden met deze periodieke veranderingen van de industriële cyclus normale verschijnselen. Uitgezonderd in tijden van bloei, voeren de kapitalisten onderling een heftige strijd om hun individueel aandeel op de markt. Dit aandeel is direct afhankelijk van de goedkoopte van het product. Behalve de hierdoor ontstane wedijver in het gebruik van verbeterde, arbeidskrachtvervangende machinerie en van nieuwe productiemethoden, wordt steeds weer het punt bereikt, waarop getracht wordt de waren goedkoper te maken door een gewelddadige daling van het arbeidsloon beneden de waarde van de arbeidskracht.^[235]

De groei van het aantal fabrieksarbeiders heeft dus tot voorwaarde een proportioneel veel snellere groei van het in de fabrieken geïnvesteerde totale kapitaal. Dit proces voltrekt zich echter slechts binnen de perioden van eb en vloed van de industriële cyclus. Daarbij wordt het proces steeds onderbroken door de technische vooruitgang, die de arbeider nu eens virtueel vervangt, dan weer in feite verdringt. Deze kwalitatieve verandering in het machinale bedrijf stoot voortdurend arbeiders uit de fabriek of sluit de fabriekspoort voor de nieuwe stroom van rekruten, terwijl de louter kwantitatieve expansie van de fabrieken behalve de uitgestotenen ook de nieuwe contingenten verzwelgt. Op deze wijze worden de arbeiders voortdurend afgestoten en aangetrokken, heen en weer geslingerd en dit alles bij voortdurende veranderingen van geslacht, leeftijd en vaardigheid van de aangeworvenen.

De lotgevallen der fabrieksarbeiders kunnen wij niet beter duidelijk maken dan door een snel overzicht te geven van de lotgevallen der Engelse katoenindustrie.

In de periode 1770-1815 kent de katoenindustrie vijf slechte jaren. Gedurende deze eerste, 45-jarige periode bezaten de Engelse fabrikanten het monopolie der machinerie en van de wereldmarkt. Van 1815 tot 1821 slapte, in 1822 en 1823 bloei, in 1824 opheffing van het coalitieverbod; algemene, grote expansie der fabrieken, in 1825 crisis, in 1826 grote ellende en opstanden onder de katoenarbeiders; in 1827 lichte verbetering, in 1828 grote toeneming van het aantal stoomweefgetouwen en grotere uitvoer; in 1829 overtreft de uitvoer, in het bijzonder die naar Indië, alle voorafgaande jaren; in 1830 een overvoerde markt en grote nood, van 1831 tot 1833 voortdurende depressie; de handel naar Oost-Azië (Indië en China) wordt aan het monopolie van de Oost-Indische Compagnie onttrokken. In 1834 grote expansie van de fabrieken en van het gebruik van machines, gebrek aan arbeiders. De nieuwe armenwet bevordert de migratie van landarbeiders naar de fabrieksdistricten. Strooptochten op kinderen in de plattelandsgebieden. Handel in blanke slaven. In 1835 grote bloei. Intussen sterven de handwevers van honger. Grote bloei in 1836. In 1837 en 1838 depressie en crisis. In 1839 een opleving. In 1840 grote depressie, oproeren, het leger wordt ingezet. In 1841 en 1842 vreselijk lijden onder de fabrieksarbeiders. In 1842 ontslaan de fabrikanten de fabrieksarbeiders ten einde een herroeping van de graanwetten af te dwingen. De arbeiders stromen met duizenden naar Yorkshire, worden door soldaten teruggedreven en de leiders van de arbeiders worden voor de rechtbank van Lancaster gesleept. Grote ellende in 1843. In 1844

opleving. Grote bloei in 1845. In 1846 aanvankelijk een aanhouden van de bloei, vervolgens tekenen van ineenstorting. De graanwetten worden herroepen. Crisis in 1847. Algemene loonsverlaging van 10 % en meer ter ere van de *big loaf* (grote broden). In 1848 duurt de depressie voort. Manchester wordt onder militair gezag geplaatst. In 1849 een opleving. 1850 bloei. In 1851 daling van de warentprijzen, lage lonen, vele stakingen. In 1852 begin van een herstel, de stakingen duren voort, de fabrikanten dreigen buitenlandse arbeiders te importeren. In 1853 stijging van de uitvoer. Staking van 8 maanden en grote ellende in Preston. Bloei in 1854 en overvoering van de markt. In 1855 stromen berichten van faillissementen binnen uit de Verenigde Staten, Canada, Oostaziatische markten. Grote bloei in 1856. Crisis in 1857. Herstel in 1858. In 1859 grote bloei, toeneming van het aantal fabrieken. In 1860 wordt het toppunt van de Engelse katoenindustrie bereikt. Indische, Australische en andere markten zo overvoerd, dat in 1863 nauwelijks de hele boel geabsorbeerd is. Handelsverdrag met Frankrijk. Enorme toeneming van het aantal fabrieken en van het gebruik van machines. In 1861 duurt de bloei een tijdlang voort, reactie, Amerikaanse Burgeroorlog, katoencrisis, van 1862 tot 1863 volledige ineenstorting.

De geschiedenis van de katoennood is te typerend om er niet een ogenblik bij stil te blijven staan. Uit de gegevens over de situatie op de wereldmarkt van 1860 tot 1861 kan men opmaken dat de katoennood de fabrikanten gelegen kwam en ten dele voor hen ook voordelig was; dit feit wordt erkend in de verslagen van de Kamer van Koophandel van Manchester, door Palmerston en Derby in het parlement bekend gemaakt en door de gebeurtenissen bevestigd.^[236] Ongetwijfeld bevonden zich in 1861 onder de 2.887 katoenfabrieken in het Verenigde Koninkrijk vele kleine fabrieken. Volgens het rapport van fabrieksinspecteur A. Redgrave, in wiens ressort 2.109 van de 2.887 fabrieken lagen, werd in 392 van de 2.109 fabrieken of 19 % slechts minder dan 10 stoompaardenkracht gebruikt, in 345 fabrieken of 16 % 10 tot 20 stoompaardenkracht en in 1.372 daarentegen 20 en meer paardenkracht.^[237] De meeste van deze kleine fabrieken waren weverijen, die tijdens de bloeiperiode sinds 1858 meestal werden opgericht door speculanten, waarvan de ene het garen, de andere de machinerie en de derde het gebouw leverde en die onder toezicht stonden van vroegere opzichters of van andere, onbemiddelde lieden. Deze kleine fabrikanten gingen meestal ten gronde. Hetzelfde lot zouden zij hebben ondergaan door de handelscrisis, die door de katoenpech werd voorkomen. Ofschoon zij 3 van het aantal fabrikanten vormden, absorbeerden hun fabrieken een aanzienlijk geringer deel van het kapitaal dat in de katoenindustrie was geïnvesteerd. Wat de omvang van de stagnatie aangaat, in oktober 1862 stonden volgens authentieke schattingen 60,3 % van de spindels en 58 % van de weefgetouwen stil. Deze cijfers hebben betrekking op de gehele industrietak en er bestonden natuurlijk grote, onderlinge verschillen tussen de afzonderlijke districten. Slechts zeer weinige fabrieken draaiden op volle toeren (60 uur per week), de overige fabrieken draaiden met onderbrekingen. Zelfs voor de enkele arbeiders, die de volledige tijd tegen het normale stukloon werkten, werd het weekloon noodzakelijkerwijs kleiner ten gevolge van de vervanging van betere katoen door slechtere katoen, katoen van Sea Island door katoen uit Egypte (in de fijnspinnerijen), Amerikaanse en Egyptische katoen door surat (Oostindische katoen) en van zuivere katoen door een mengsel van katoenafval met surat. De kortere vezel van de suratkatoen, de smerige kwaliteit, de grotere breekbaarheid van de draden, de vervanging van het meel — nodig voor de versterking van de schering — door allerlei zwaardere ingrediënten, enzovoort, vertraagde de snelheid van de machine of verminderde het aantal weefgetouwen, dat door één wever kon worden bediend, bemoeilijkte door de fouten van de machine de arbeid en deed de hoeveelheid product en daardoor ook het ontvangen stukloon dalen. Bij gebruik van surat en bij volledige werkgelegenheid bedroeg het verlies voor de arbeiders 20 tot 30 % en zelfs meer. Het grootste deel der fabrikanten verlaagde bovendien het tarief van het stukloon met 5, 7^{1/2} en 10 %. Men kan zich dan ook de

omstandigheden voorstellen waaronder de arbeiders leefden, die slechts 3, 3^{1/2} tot 4 dagen per week of 6 uur per dag werk hadden. Nadat in 1863 reeds een betrekkelijke verbetering was ingetreden, bedroegen de weeklonen van wevers, spinners, en dergelijke, 3s. 4d., 3s. 10d., 4s. 6d., 5s. 1d. enzovoort. [238] Zelfs bij deze erbarmelijke toestanden stond de vindingrijkheid der fabrikanten wat betreft de loonsverlagingen niet stil. Deze loonsverlagingen werden gedeeltelijk opgelegd als straf voor fouten in het product, welke fouten veroorzaakt werden door de slechte kwaliteit katoen, ongeschikte machines enzovoort. Was de fabrikant zelf eigenaar van de arbeiderswoningen, dan zorgde hij voor de huur door middel van inhouding op het nominale arbeidsloon. Fabrieksinspecteur Redgrave schrijft over *self-acting minders* (arbeiders, die enkele *self-acting mules* bedienen), die 'na 14 volledige dagen arbeid te hebben verricht 8s. 11d. verdienden; van dit bedrag werd de huishuur afgetrokken, waarvan de fabrikant echter de helft als schenking teruggaf, zodat de *minders* 6s. 11d. in hun loonzakje mee naar huis namen. Tegen het einde van 1862 lag het weekloon der wevers tussen 2s. en 6s.' [239] En zelfs wanneer de arbeiders slechts korte tijd werkten, werd dikwijls de huur van het loon afgetrokken. [240] Geen wonder dat in enkele delen van Lancashire een vorm van hongerpest uitbrak! Nog typerender dan dit alles was echter de wijze, waarop de omwenteling van het productieproces ten koste van de arbeiders plaatsvond. Het waren letterlijk *experimenta in corpore vili* (proefnemingen op een waardeloos lichaam), zoals de anatomen dat met kikvorsen doen. 'Ofschoon ik,' zo schrijft fabrieksinspecteur Redgrave, 'de werkelijke verdiensten der arbeiders in vele fabrieken heb aangegeven, moet men hieruit niet afleiden dat zij week na week ditzelfde bedrag ontvangen. De arbeiders zijn onderworpen aan de grootst mogelijke loonschommelingen ten gevolge van het voortdurend experimenteren ('*experimentalizing*') door de fabrikanten... hun inkomsten dalen en stijgen met de kwaliteit van het katoenmengsel; soms bedragen hun inkomsten 15 % van hun vroegere verdiensten en één of twee weken later dalen deze met 50 tot 60 %'. [241] Deze experimenten werden niet alleen ten koste van van de levensbenodigdheden der arbeiders uitgevoerd. De arbeider moest hiervoor met zijn vijf zintuigen boeten. 'De personen, die bij het openmaken der katoenballen werken, deelden mij mee dat zij misselijk werden van de ondraaglijke stank... Het stof en vuil, dat bij het mengen, schrobben en karden vrijkomt, irriteert alle luchtwegen van de arbeiders, veroorzaakt hoesten en moeilijkheden bij het ademen... Omdat de vezel zo kort is, wordt bij het slechten van het garen een grote hoeveelheid materie toegevoegd en hiervoor neemt men allerlei surrogaten van het vroeger daarvoor gebruikte meel. Vandaar misselijkheid en dyspepsie bij de wevers. Het stof veroorzaakt bronchitis en keelontstekingen; het vuil van de surat irriteert de huid zodanig dat een huidziekte hier het gevolg van is.' Aan de andere kant vormden de surrogaten van het meel voor de heren fabrikanten een geldbuidel van Fortunatus, omdat daardoor het gewicht aan garen werd vergroot. [Noot van de vertaler: Fortunatus is een legendarische figuur, bezitter van een onuitputtelijke geldbuidel.] Zij maakten 'van 15 pond grondstof na het weven 26 pond'. [242] In het rapport van de fabrieksinspecteurs van 30 april 1864 lezen wij: 'De industrie maakt thans op een waarlijk onbehoorlijke manier gebruik van dit hulpmiddel. Ik weet uit goede bron dat een weefsel van 8 pond wordt gemaakt uit 5^{1/4} pond katoen en 2^{3/4} pond weverspap. Een ander stuk geweven stof van 5^{1/4} pond bevatte 2 pond weverspap. Dit was gewone hemdenkatoen voor de export. Bij andere soorten katoen wordt vaak 50 % weverspap toegevoegd, zodat de fabrikanten zich er op kunnen beroemen — en zich er ook werkelijk op beroemen — dat zij rijk worden door de verkoop van geweven stoffen tegen minder geld dan het nominaal daarvoor gebruikte garen kost'. [243] De arbeiders hadden echter niet alleen te lijden onder de experimenten der fabrikanten binnen en onder de experimenten van de stadsbesturen buiten de fabrieken, niet alleen onder loonsverlagingen en werkeloosheid, onder gebrek en aalmoezen, onder de lofredevoeringen der leden van Hogeren Lagerhuis. 'Ongelukkige vrouwen, werkeloos — ten gevolge van de katoenschaarste,

werden de verworpingen der maatschappij en bleven dat... Het aantal jonge prostituees is sinds de afgelopen 25 jaar sterk toegenomen.’[244]

In de eerste 45 jaren van de Engelse katoenindustrie, van 1770 tot 1815, vindt men slechts vijf jaren van crisis en stagnatie, maar dit was tevens de periode van haar wereldmonopolie. De tweede periode van 48 jaar, van 1815 tot 1863, telt slechts 20 jaren van opleving en bloei tegenover 28 jaren van depressie en stagnatie. In de periode 1815-30 begint de concurrentie met het vasteland van Europa en met de Verenigde Staten. Sedert 1833 wordt de uitbreiding van de Aziatische markten afgedwongen door een ‘vernietiging van een menselijk ras’. Sedert de herroeping van de graanwetten, in de periode 1846-83, vinden wij tegenover acht jaren van gematigde activiteit en bloei negen jaren van depressie en stagnatie. In welke omstandigheden de volwassen mannelijke katoenarbeiders zelfs gedurende de perioden van bloei leefden, kan men beoordelen aan de hand van bijgevoegde noot.[245]

8. Omwenteling in manufactuur, ambacht en huisarbeid door de grootindustrie

a. Opheffing van de op het ambacht en op de arbeidsverdeling gebaseerde coöperatie

Wij hebben gezien hoe de machinerie de op het ambacht gebaseerde coöperatie en de op de arbeidsverdeling van het ambacht gebaseerde manufactuur opheft. Een voorbeeld van de eerste vorm is de maaimachine, welke de coöperatie van maaiers vervangt. Een voorbeeld van de tweede vorm is de machine ter vervaardiging van spelden. Volgens Adam Smith konden in zijn tijd tien mannen dank zij de arbeidsverdeling dagelijks meer dan 48.000 spelden maken. Een enkele machine daarentegen produceert in een arbeidsdag van 11 uur 145.000 spelden. Een vrouw of een meisje kan gemiddeld vier van dergelijke machines bedienen en produceert dus met behulp van de machines per dag 600.000, per week meer dan 3.000.000 spelden.[246] Voor zover een enkele arbeidsmachine in de plaats komt van de coöperatie of van de manufactuur, kan deze machine zelf weer de basis worden van een handwerksbedrijf. Deze op machinerie gebaseerde reproductie van het handwerksbedrijf vormt echter slechts de overgang naar het fabrieksbedrijf, dat gewoonlijk ontstaat zodra voor de beweging der machine de mechanische drijfkracht — stoom of water — de menselijke spierkracht vervangt. Een heel enkele keer — en dan altijd slechts tijdelijk — kan het voorkomen dat een klein bedrijf mechanische drijfkracht krijgt door middel van het huren van stoom, zoals in enkele manufacturen in Birmingham, of door het gebruik van kleine calorische machines, zoals in enkele takken van de weverij, enzovoort.[247] In de zijdeweaverij in Coventry ontstond op natuurlijke wijze het experiment van de *cottage factories*. Temidden van een reeks huisjes, in een vierkant opgesteld, bouwde men een zogenaamd *engine house* (gebouw voor de machine) waar de stoommachine stond; deze stoommachine werd door middel van drijfstanden aangesloten op de weefgetouwen in de huisjes. In alle gevallen moest de stoom worden gehuurd, bijvoorbeeld voor 2¹/₂ shilling per weefgetouw. Deze huur van stoom moest wekelijks worden betaald, onverschillig of de weefgetouwen wel of niet werden gebruikt. In elk huisje stonden twee tot zes weefgetouwen, die het eigendom waren van de arbeiders of door hen op krediet waren gekocht of waren gehuurd. De strijd tussen de *cottage factory* en de eigenlijke fabriek duurde langer dan twaalf jaar; hij eindigde met een totale ondergang van de 300 *cottage factories*. [248] Wanneer de aard van het proces niet vanaf het begin productie op grote schaal eiste, doorliepen de in de afgelopen tientallen jaren opgekomen industrieën — bijvoorbeeld de productie van enveloppen, stalen pennen, enzovoort — gewoonlijk eerst het stadium van handwerksbedrijf en daarna het stadium van de manufactuur als kortstondige overgangsfasen op weg naar het fabrieksbedrijf. De totstandkoming van deze metamorfose stuit op grote moeilijkheden in manufacturen, waar de productie niet een reeks van opeenvolgende maar een aantal uiteenlopende processen omvat. Dit was bijvoorbeeld een grote belemmering voor een fabriek van stalen pennen. Ongeveer 15 jaar geleden echter heeft men een automatische machine uitgevonden, die zes uiteenlopende bewerkingen tegelijk uitvoert. In 1820 leverde het handwerksbedrijf de eerste 12 dozijn stalen pennen tegen £7 4s.,

in 1830 leverde de manufactuur hetzelfde aantal pennen voor 8s. en op het oogenblik levert de fabriek dit aantal pennen aan de groothandel voor 2 tot 6d.[249]

b. Terugwerking van het fabrieksstelsel op manufactuur en huisarbeid

De ontwikkeling van het fabrieksstelsel en de daarmee gepaard gaande omwenteling op het gebied van de landbouw heeft voor alle andere bedrijfstakken niet alleen tot gevolg dat de productie wordt vergroot, maar ook dat zij van karakter veranderen. Overal geldt nu het principe van het machinale bedrijf, namelijk dat het productieproces wordt ontleed in zijn samenstellende fasen en dat de hierbij ontstane problemen worden opgelost door toepassing van de mechanica, chemie, enzovoort, kortom van de natuurwetenschappen. Zodoende maakt de machinerie zich nu eens van het ene, dan weer van een ander deelproces der manufacturen meester. De gestabiliseerde organisatie van de geleding der manufactuur, voortgesproten uit de oude arbeidsverdeling, maakt daardoor plaats voor een systeem van voortdurende veranderingen. Afgezien hiervan wordt de samenstelling van de collectieve arbeider of van het gecombineerde personeel radicaal gewijzigd. In tegenstelling met hetgeen we in de manufactuurperiode zagen, wordt de arbeidsverdeling nu gebaseerd op gebruik van vrouwenarbeid, arbeid van kinderen van alle leeftijden en — als het enigszins mogelijk is — ongeschoolde arbeiders, kortom van *cheap labour*, goedkope arbeid, zoals de Engelsen het op kenmerkende wijze uitdrukken. Dit geldt niet alleen voor alle gecombineerde productie op grote schaal met of zonder gebruik van machinerie, maar ook voor de zogenaamde huisindustrie, onverschillig of deze wordt uitgeoefend in de particuliere woningen der arbeiders of in kleine werkplaatsen. Deze zogenaamde moderne huisindustrie heeft met de ouderwetse huisindustrie — welke het bestaan veronderstelt van het stedelijk ambacht, het zelfstandige boerenbedrijf en voor alles een eigen woonplaats voor het arbeidersgezin — niets anders gemeen dan de naam. Deze huisindustrie is nu de externe afdeling geworden van de fabriek, de manufactuur of het pakhuis. Behalve de fabrieksarbeiders, de manufactuurarbeiders en de handwerkslieden, die in grote getale in een ruimte worden geconcentreerd en rechtstreeks worden gecommandeerd, zet het kapitaal door onzichtbare draden een ander leger van in grote steden en over het platteland verspreide thuiswerkers in beweging. Een voorbeeld wordt ons geleverd door de hemdenfabriek van de firma Tillie in Londonderry (Ierland), die 1.000 fabrieksarbeiders en 9.000 over het land verspreide thuiswerkers in dienst heeft.[250]

De uitbuiting van goedkope en onrijpe arbeidskrachten is in de moderne manufactuur nog schaamtelozer dan in de eigenlijke fabriek, omdat in de manufactuur de technische grondslagen van de fabriek, vervanging van spierkracht door machines en geringere inspanning voor de arbeid, grotendeels ontbreken, waarbij dan nog komt dat de lichamen van vrouwen en kinderen op de meest gewetenloze wijze worden blootgesteld aan de invloeden van giftige stoffen, enzovoort. En deze uitbuiting is in de zogenaamde huisarbeid nog schaamtelozer dan in de manufactuur en wel door verschillende oorzaken: het weerstandsvermogen der arbeiders neemt met hun versplintering af; een ganse bende roofzieke parasieten dringt zich in tussen de eigenlijke ondernemer en de arbeider; de huisindustrie moet overal wedijveren met het machinale bedrijf, althans met de manufactuur in dezelfde productietak; de armoede berooft de arbeider van de meest noodzakelijke arbeidsvoorwaarden zoals ruimte, licht, lucht, enzovoort; de onregelmatigheid van de werkgelegenheid neemt toe; en, ten slotte, omdat deze laatste toevluchtsoorden voor de door grootindustrie en landbouw ‘overtollig’ gemaakte arbeidskrachten de concurrentie tussen de arbeiders noodzakelijkerwijs tot haar maximum opvoert. De bezuiniging op de productiemiddelen — voor het eerst systematisch toegepast in het machinale bedrijf en daar vanaf het begin gepaard gaande met de meest onverbidde verspilling der arbeidskracht en met beroving van de normale, voor het verrichten van arbeid noodzakelijke voorwaarden — toont nu in des te grotere omvang haar tegenstrijdige en moorddadige zijde naarmate in een

industrietak de maatschappelijke productiviteit van de arbeid en de technische basis voor het gecombineerde arbeidsproces minder ontwikkeld zijn.

c. De moderne manufactuur

Ik wil nu aan de hand van enkele voorbeelden de hierboven ontwikkelde stellingen toelichten. In het gedeelte over de arbeidsdag is de lezer trouwens al een groot aantal bewijzen tegengekomen. De metaalmanufacturen in Birmingham en omgeving gebruiken voor de vaak zeer zware arbeid 30.000 kinderen en jonge personen en 10.000 vrouwen. Men vindt hen hier in de ongezonde kopergietereien, knopenfabrieken en in de werkplaatsen voor glazuren, galvaniseren en lakken.^[251] Verschillende kranten- en boekdrukkerijen in Londen hebben aan de arbeidsexcessen voor volwassenen en onvolwassenen de roemrijke naam ‘Het Slachthuis’ te danken.^[251a] In de boekbinderij komen wij dezelfde excessen tegen, maar hier zijn de slachtoffers voornamelijk vrouwen, meisjes en kinderen. Zware arbeid voor onvolwassenen in de touwslagerij, nachtarbeid in de zoutmijnen en in de kaarsen- en andere chemische manufacturen; een misdadig verbruik van jongens in de niet-mechanische zijdeweverijen, waar zij de weefgetouwen moeten draaien.^[252] Een van de schandaligste, smerigste en slechtst betaalde bezigheden, waarvoor men bij voorkeur jonge meisjes en vrouwen gebruikt, is het sorteren van lompen. Het is bekend dat Groot-Brittannië, nog afgezien van zijn eigen ontelbare vodden, het wereldcentrum is voor de lompenhandel. De lompen stromen binnen uit Japan, uit de meest afgelegen staten van Zuid-Amerika en van de Kanarische Eilanden. Maar de voornaamste toevoerbronnen zijn Duitsland, Frankrijk, Rusland, Italië, Egypte, Turkije, België en Holland. De lompen worden gebruikt voor mest, voor de vervaardiging van vlokken (als matrassvulling) en voor *shoddy* (kunstwol) en als grondstof voor de vervaardiging van papier. De sorteesters van de lompen verspreiden pokken en andere besmettelijke ziekten, waarvan zij zelf de eerste slachtoffers zijn.^[253] Als klassiek voorbeeld van overmatige arbeid, zware arbeid en ongeschikte arbeid en van de daarmee gepaard gaande verruwing der arbeiders — die hiervoor van kindsbeen af worden gebruikt — kan, naast de arbeid in de mijnen en bij de kolenproductie, de tegel- of steenbakkerij gelden, waarvoor men in Engeland nog slechts sporadisch gebruik maakt van de pas uitgevonden machine (1866). Tussen mei en september duurt de arbeid van 5 uur ‘s ochtends tot 8 uur ‘s avonds en, wanneer in de open lucht wordt gedroogd, vaak van 4 uur ‘s ochtends tot 9 uur ‘s avonds. Een arbeidsdag van 5 uur ‘s ochtends tot 7 uur ‘s avonds wordt beschouwd als een ‘beperkte’, een ‘matige’ arbeidsdag. Kinderen van beide geslachten worden vanaf hun zesde, en zelfs vanaf hun vierde jaar in dienst genomen. Zij werken even lang en dikwijls langer dan de volwassenen. Het werk is zwaar en de zomerwarmte doet de uitputting nog toenemen. In een steenbakkerij in Mosley bijvoorbeeld produceert een 24-jarig meisje, geholpen door twee niet-volwassen meisjes die klei aandragen en de bakstenen opstapelen, dagelijks 2.000 stenen. Deze meisjes sleepten dagelijks een gewicht van 10 ton tegen de glibberige kanten van een 30 voet hoge leemput en over een afstand van 210 voet. ‘Het is voor een kind onmogelijk door het vagevuur van een steenbakkerij te gaan zonder een ernstige demoralisatie te ondergaan... De slechte taal, die zij op de meest ontvankelijke leeftijd te horen krijgen, de smerige, onbehoorlijke en schaamteloze gewoontes, waaronder zij onwetend en verwilderd opgroeien, maakt hen voor hun verdere leven wild, bandeloos, liederlijk... De aard van hun behuizing is een vreselijke bron van demoralisatie. Iedere *moulder* (vormer) — die altijd een geschoolde arbeider is en hoofd van een groep arbeiders — voorziet zijn ploeg, bestaande uit zeven personen, van kost en inwoning in zijn eigen huis. Mannen, jongens en meisjes slapen in de woning, onverschillig of zij al dan niet deel van zijn gezin uitmaken. Deze woning bestaat gewoonlijk uit twee, bij uitzondering uit drie kamers, alle gelijkvloers en met weinig ventilatie. De lichamen van deze mensen zijn zo uitgeput van het transpireren gedurende de dag, dat geen der regels van gezondheid, zindelijkheid of fatsoen ook maar in acht wordt genomen. Vele van deze woningen zijn ware

toonbeelden van wanorde, vuil en stof... Het grootste kwaad van het systeem, waarbij jonge meisjes voor dit soort werk worden gebruikt, is dat zij gewoonlijk van kinds af aan voor hun gehele, verdere leven worden gebonden aan het laagste gespuis. Het worden ruwe jongens, die smerige taal uitslaan ('rough, foul-mouthed boys'), voordat de natuur hen geleerd heeft dat zij vrouwen zijn. Gekleed in enkele smerige lompen, de benen tot ver boven de knieën ontbloot en haar en gezicht met vuil bedekt, leren zij ieder gevoel van zedigheid en schaamte met verachting te behandelen. In de schafttijden liggen zij languit in het veld of kijken ze naar de jongens, die in een nabij gelegen kanaal zwemmen. Wanneer hun zware dagtaak eindelijk is volbracht, trekken zij betere kleren aan en gaan met de mannen naar de kroeg.' Het spreekt bijna vanzelf dat bij deze hele klasse van arbeiders van kindsbeen af een grote drankzucht voorkomt. 'Het ergste is dat de steenbakkers zichzelf hebben opgegeven. "U kunt," zo zei een van het betere soort tot de predikant van Southallfield, "even goed proberen de duivel op te voeden en te verbeteren als een steenbakker, mijnheer!"' ('You might as welt try to mise and improve the devil as a brickie, Sir!')[254]

Over de wijze waarop het kapitalisme in de moderne menufactuur (waaronder wij hier verstaan alle werkplaatsen, uitgezonderd de eigenlijke fabrieken waar op grote schaal wordt geproduceerd) op de arbeidsvoorwaarden bespaarde, vindt men een overvloed van officiële gegevens in het vierde (1861) en in het zesde (1864) *Public Health Report*. De beschrijving der *workshops* (werkplaatsen), in het bijzonder van de drukkers en kleermakers in Londen, overtreft de meest weerzinwekkende fantasieën van onze romanschrijvers. De uitwerking hiervan op de gezondheidstoestand der arbeiders kan men zich voorstellen. Dr. Simon, de hoogste medische ambtenaar van de *Privy Council* en de officiële redacteur van de *Public Health Reports*, schrijft onder meer: 'In mijn vierde rapport (1863) toonde ik aan dat het voor de arbeiders praktisch onmogelijk is vast te houden aan hetgeen hun meest elementair gezondheidsrecht is, namelijk het recht dat, onverschillig voor welke arbeid de ondernemer hen bijeen heeft gebracht, die arbeid voor zover het van hem afhankelijk is bevrijd dient te worden van alle vermijdbare omstandigheden, die de gezondheid aantasten. Ik wees er op dat, terwijl de arbeiders zelf in de praktijk niet in staat zijn dit gezondheidsrecht te verwerven, zij ook geen effectieve steun hiervoor kunnen krijgen bij de betaalde ambtenaren van de volksgezondheid... Het leven van tienduizenden arbeiders en arbeidsters wordt thans zinloos gepijnigd en verkort door een lichamelijk lijden zonder einde, dat louter en alleen door uitoefening van hun bezigheden wordt veroorzaakt.' [255] Ter illustratie van de invloed der werkplaatsen op de gezondheidstoestand geeft dr. Simon de volgende tabel van sterftcijfers:

Industrieën, vergeleken wat betreft de gezondheid	Aantal personen van alle leeftijdsgroepen, die in de resp. industrieën werkzaam zijn	Sterftecijfer per 100.000 mannen in de resp. fabrieken, gesplitst naar leeftijden		
		25- 35	35- 45	45- 55
Landbouw in Engeland en Wales	958.265	743	805	1.145
Kleermakers in Londen	{ mannen 22.301 vrouwen 12.379	958	1.262	2.093

Drukkers in
Londen

13.803

894 1.747 2.367

[256]

d. De moderne huisindustrie

Wij zullen nu de zogenaamde huisindustrie gaan bekijken. Om zich een voorstelling te maken van deze, op de achtergrond van de grootindustrie opgebouwde uitbuitings sfeer van het kapitaal en van zijn monsterachtigheden, bestudere men bijvoorbeeld de schijnbaar zo idyllische, in enige afgelegen dorpen van Engeland bedreven spijkermakerij.**[257]** Voor ons doel echter kunnen wij volstaan met enkele voorbeelden uit de kantmakerij en uit de strovlechterij, waarbij nog helemaal geen machines te pas komen en waar men niet concurreert met machinale bedrijven of manufacturen.

Van de 150.000 personen, die werkzaam zijn in de Engelse kantindustrie, zijn ongeveer 10.000 onderworpen aan de fabriekswet van 1861. De overgrote meerderheid van de overige 140.000 personen bestaat uit vrouwen, jongere personen en kinderen van beiderlei kunne, ofschoon het mannelijk geslacht hierbij slechts in geringe mate is vertegenwoordigd. De gezondheidstoestand van dit 'goedkoop' uitbuitingsmateriaal blijkt uit de volgende tabel, samengesteld door dr. Trueman, geneesheer van de General Dispensary van Nottingham. Van iedere 686 patiënten, kantwerksters, tussen de 17 en de 24 jaar, leden aan tering:

1852	1 op 45	1857	1 op 13
1853	1 op 28	1858	1 op 15
1854	1 op 17	1859	1 op 9
1855	1 op 18	1860	1 op 8
1856	1 op 15	1861	1 op 8

[258]

Met deze vooruitgang wat betreft het aantal lijdens aan tering moet de meest optimistische man van de meest vooruitstrevende partij en de grootste leugenzwendelaar onder de Duitse vrijhandelsmarskramers tevreden zijn.

De fabriekswet van 1861 regelt de eigenlijke kantmakerij voor zover deze machinaal is en dat is in Engeland de regel. De takken, die wij hier in het kort zullen behandelen — uitsluitend wat betreft de zogenaamde thuiswerkers en niet de arbeiders, die zijn geconcentreerd in manufacturen, magazijnen, enzovoort — vallen uiteen in: 1. het *finishing* (de laatste afwerking van de machinaal vervaardigde kant, een categorie die zelf weer in talrijke rubrieken uiteenvalt); 2. het kantklossen.

Het *lace finishing* wordt als huisarbeid bedreven, hetzij in de zogenaamde *mistresses houses*, hetzij in de particuliere woningen waar vrouwen, alleen of met hun kinderen, het werk verrichten. De vrouwen, die de *mistresses houses* houden, zijn zelf arm. Het arbeidslokaal maakt deel uit van hun eigen woning. Zij krijgen bestellingen van fabrikanten, winkeliers, enzovoort, en zij nemen, al naar gelang de grootte van de kamer en van de fluctuerende vraag naar het artikel, vrouwen, meisjes en jonge kinderen in dienst. Het aantal te werk gestelde arbeidsters varieert in het ene arbeidslokaal van 20 tot 40, in het andere van 10 tot 20. De gemiddelde minimumleeftijd, waarop kinderen met deze arbeid beginnen, is 6 jaar, maar velen beginnen vóór hun vijfde jaar. De gebruikelijke arbeidstijd duurt van 8 uur 's ochtends tot 8 uur 's avonds met 1½ uur voor de maaltijden, welke onregelmatig en vaak in de stinkende arbeidsholen zelf worden genuttigd. Wanneer de zaken goed gaan, duurt de arbeid vaak van 8 uur (soms 6 uur) 's ochtends tot 10, 11 of 12 uur 's nachts. In de Engelse kazernes bedraagt de voorgeschreven ruimte 500-600 kubieke voet per soldaat, in de militaire hospitalen 1.200 kubieke voet per man. In deze arbeidsholen is deze 67-100 kubieke voet per

persoon. Tevens verbruikt het gaslicht zuurstof uit de lucht. Om de kant schoon te houden moeten de kinderen vaak hun schoenen uittrekken, ook in de winter, ofschoon de vloer van steen is of uit tegels bestaat. ‘Het is in Nottingham helemaal niet ongewoon 14 tot 20 kinderen opeengehoopt te zien in een kleine kamer van wellicht niet meer dan 12 vierkante voet, waar deze kinderen 15 van de 24 uur een arbeid moeten verrichten, welke op zichzelf uitputtend is door vermoeiing en eentonigheid en dit alles onder omstandigheden, die op alle mogelijke manieren schadelijk zijn voor de gezondheid... Zelfs de jongste kinderen werken met een ingespannen aandacht en met een snelheid, welke verwonderlijk is; vrijwel nooit gunnen zij hun vingers rust of vertragen zij de beweging. Wanneer men hen een vraag stelt, houden zij hun blik op het werk gericht uit vrees een minuut te verliezen.’ Naarmate de arbeidstijd langer wordt, gebruiken de *mistresses* de ‘lange stok’ als middel tot aansporing. ‘De kinderen worden langzamerhand moe en tegen het einde van hun lange ketening aan een bezigheid, welke eentonig is, inspannend voor de ogen en uitputtend door de ongewijzigde lichaamshouding, worden zij zo rusteloos als vogels. Het is echte slavenarbeid.’ [259] Waar vrouwen met hun eigen kinderen thuis (dat komt, in de moderne betekenis, neer op een gehuurde kamer, dikwijls op een zolderkamer) werken, zijn de omstandigheden zo mogelijk nog erger. Dit soort werk wordt in de omgeving van Nottingham, in een gebied met een straal van 80 mijl, uitgereikt. Wanneer het kind, dat in het magazijn werkt, ‘s avonds om 9 of 10 uur weggaat, krijgt hij vaak nog een pak werk mee om thuis af te maken. De kapitalistische huichelaar, vertegenwoordigd door één van zijn loonknechten, doet dat natuurlijk met de zalvende woorden: ‘dat is voor moeder’; maar hij weet heel goed dat het arme kind moet opblijven en moet helpen. [260]

Het kantklossen wordt in Engeland voornamelijk in twee landbouwdistricten beoefend. Het ene is het Honiton-kantdistrict, dat zich 20 tot 30 mijl langs de zuidkust van Devonshire uitstrekt, met inbegrip van enkele plaatsen in North Devon; het andere district omvat grotendeels de graafschappen Buckingham, Bedford en Northampton en aangrenzende delen van Oxfordshire en Huntingdonshire. De woningen van de landbouwknechten vormen gewoonlijk de arbeidslokalen. Vele manufactuurbezitters zetten meer dan 3.000 van deze thuiswerkers aan het werk, voornamelijk kinderen en jongere personen, uitsluitend van het vrouwelijk geslacht. Ook hier vinden we de bij het *lace finishing* beschreven toestanden. In plaats van de *mistresses houses* vinden we hier echter de zogenaamde *lace schools* (kantscholen), die door arme vrouwen in hun hutten worden beheerd. Van hun vijfde jaar af — soms jonger — tot hun twaalfde of vijftiende jaar werken de kinderen in deze scholen; gedurende het eerste jaar werken de jongsten 4 tot 8 uur, later van 6 uur ‘s ochtends tot 8 en 10 uur ‘s avonds. ‘De kamers zijn in het algemeen gewone huiskamers van de kleine woningen, de schoorsteen dichtgemaakt om tocht te voorkomen, de aanwezigen ook soms ‘s winters slechts door hun eigen, dierlijke warmte verwarmd. In andere gevallen lijken deze zogenaamde schoollokalen op kleine voorraadkamers zonder stookgelegenheid... De volte van deze hollen en de daardoor ontstane luchtbederving zijn vaak afschuwelijk. Daarbij komt nog de schadelijke werking van goten, privaten, rottende stoffen en ander vuil, dat men gewoonlijk in de omgeving van de kleinere woningen aantreft.’ Wat de ruimte betreft: ‘In een kantschool 18 meisjes en een lerares, 35 kubieke voet per persoon; in een andere kantschool, waar de stank onverdraaglijk is, 18 personen met 24½ kubieke voet per persoon. In deze nijverheidstak vindt men kinderen van 2 en 2½ jaar aan het werk.’ [261]

Waar het kantklossen in de landelijke graafschappen van Buckingham en Bedford ophoudt, begint het vlechten van stro. De strovlechterij strekt zich over een groot deel van Hertfordshire en over de westelijke en noordelijke streken van Essex uit. In 1861 waren bij het vlechten van stro en het maken van strohoeden 40.043 personen werkzaam, waarvan 3.815 mannen van alle leeftijden; de overigen waren van het vrouwelijke geslacht en wel 14.913 beneden de 20 jaar, waarvan 7.000 kinderen. In plaats van de kantscholen zien we hier

de *straw-plait schools* (strovlechtscholen). De kinderen beginnen hier met het onderwijs in strovlechten gewoonlijk op hun vierde jaar, soms tussen hun derde en vierde jaar. Natuurlijk krijgen zij geen enkel onderwijs. De kinderen noemen de gewone lagere scholen *natural schools* (natuurlijke scholen), ter onderscheiding van deze instellingen tot bloedzuiging, waar zij gewoon aan het werk worden gehouden om de door hun halfverhongerde moeders voorgeschreven hoeveelheid, meestal 30 *yards* per dag, klaar te krijgen. Deze moeders laten hen dan vaak nog thuis tot 10, 11, 12 uur 's nachts werken. Het stro snijdt in hun vingers en mond, waarmee zij het steeds vochtig maken. Volgens dr. Ballard waren de geneeskundige ambtenaren in Londen van mening dat de minimale ruimte in slaapkamers en arbeidslokalen 300 kubieke voet per persoon behoort te zijn. In de scholen voor het strovlechten is de ruimte echter nog spaarzamer toegemeten dan in de kantscholen: $12^{2/3}$, 17, $18^{1/2}$ en minder dan 22 kubieke voet per persoon. 'Het laagste van deze getallen,' schrijft het commissielid White, 'stelt minder ruimte voor dan de helft van de ruimte, die een kind zou innemen wanneer het verpakt zou worden in een doos met een lengte, hoogte en breedte van 3 voet.' Dit is de levensvreugde van kinderen tot hun twaalfde of veertiende jaar. De ellendige, verkommerde ouders denken aan niets anders dan zoveel mogelijk munt uit hun kinderen te slaan. Wanneer die kinderen zijn opgegroeid, geven zij natuurlijk niets om hun ouders en verlaten zij hen.' Het is geen wonder dat onder een op dergelijke wijze opgevoede bevolking onwetendheid en onzedelijkheid hoogtij vieren... Hun moraal staat op het laagst denkbare peil... Een groot aantal vrouwen heeft onwettige kinderen en velen op zo'n onrijpe leeftijd, dat zelfs de kenners der misdaadstatistiek hiervan versteld staan.' [262] En het vaderland van deze modelgezinnen, zo verklaart de in ieder geval op het stuk van het christendom bevoegde graaf Montalembert, is het christelijke modelland van Europa!

Het arbeidsloon, in de zo-even behandelde takken van industrie toch al miserabel laag (bij uitzondering ontvangen de kinderen in de strovlechtscholen een maximumloon van 3s.) wordt nog ver beneden het nominale bedrag gehouden door het stelsel van gedwongen winkelnering, dat vooral in de kantdistricten algemeen verbreid is. [263]

e. Overgang van de moderne manufactuur en huisindustrie naar de grootindustrie. Versnelling van deze omwenteling door toepassing der fabriekswetten op deze bedrijfsvormen

Het drukken van de prijs der arbeidskracht louter en alleen door misbruik van vrouwen- en kinderarbeid, beroving van alle normale arbeids- en levensvoorwaarden en wreedheid van overmatige arbeid en nachtarbeid stuit ten slotte op zekere natuurlijke grenzen, die niet verder te overschrijden zijn. Dit houdt tevens een beperking in van de op deze grondslagen gebaseerde prijsverlaging der waren en van de kapitalistische uitbuiting in het algemeen. Zodra dit punt ten slotte bereikt is — en dit duurt lang — is het tijdstip aangebroken voor de invoering der machinerie en voor de nu snelle omzetting van de versnipperde huisindustrie (en ook van de manufactuur) in het fabrieksstelsel.

De productie van *wearing apparel* (kledingstukken) levert ons het meest treffende voorbeeld van deze omzetting. Volgens de classificatie van de *Children's Employment Commission* omvat deze industrie strohoedenmakers, dameshoedenmakers, pettenmakers, kleermakers, *milliners* en *dressmakers*. [264] hemdennaaiers en gewone naaiers, korsettenmakers, handschoenmakers, schoenmakers en daarnaast nog vele kleinere takken zoals de vervaardigers van dassen, kragen, enzovoort. Het totaal aantal vrouwen, dat in Engeland en Wales in deze industrieën werkzaam was, bedroeg in 1861: 586.298, waarvan ten minste 115.242 beneden de 20 jaar en 16.650 beneden de 15 jaar. Voor het Verenigde Koninkrijk bedroeg het aantal van deze arbeidsters in 1861: 750.334. In hetzelfde jaar bedroeg het aantal mannen, werkzaam bij de vervaardiging van hoeden, schoenen en handschoenen in Engeland en Wales: 437.969, waarvan 14.964 beneden de 15 jaar, 89.285 tussen de 15 en 20 jaar, en 333.117 boven de 20 jaar. Aan deze opgaven ontbreken vele kleinere takken, die bij deze industrie behoren. Nemen wij echter de aantallen, zoals ze

hierboven vermeld zijn, dan krijgen we alleen al voor Engeland en Wales volgens de telling van 1861 een totaal van 1.024.277 personen, dus ongeveer evenveel als in de landbouw en veeteelt werkzaam zijn. Wij begrijpen nu waardoor de machinerie in staat is zulke enorme hoeveelheden product te voorschijn te toveren en daardoor helpt zulke enorme massa's arbeiders 'vrij te maken'.

De productie van de *wearing apparel* wordt tot stand gebracht door manufacturen, die alleen maar de arbeidsverdeling reproduceren, waarvan zij de *membra disjecta* (verspreide leden) kant en klaar aantreffen; door kleine patroons, die echter niet zoals vroeger voor individuele consumenten werken, maar voor manufacturen en magazijnen, zodat dikwijls gehele stadjes en landstreken bepaalde takken, zoals de schoenmakerij, enzovoort, als specialiteit beoefenen; ten slotte in overwegende mate door de zogenaamde thuiswerkers, die de externe afdelingen vormen van de manufacturen en magazijnen en zelfs van de kleine patroons.^[265] De hoeveelheden arbeidsstof, grondstof, halffabricaten, enzovoort worden door de grootindustrie geleverd, de massa goedkoop mensenmateriaal — *taillable à merci et miséricorde* (naar believen onderworpen aan genade en barmhartigheid) — bestaat uit personen, die door de grootindustrie en landbouw zijn 'vrijgemaakt'. Dit soort manufacturen hadden hun ontstaan voornamelijk te danken aan de behoefte der kapitalisten bij iedere fluctuatie in de vraag te beschikken over een daarbij passend, slagvaardig leger.^[266] Maar deze manufacturen lieten naast hen het verspreide ambachtsbedrijf en de huisindustrie als brede basis bestaan. De grote productie van meerwaarde in deze arbeidstakken was en is, evenals de voortgezette prijsdaling van de artikelen, voornamelijk te danken aan het minimumloon, dat voor een ellendig bestaan noodzakelijk is, tezamen met een verlenging van de arbeidstijd tot wat menselijkerwijs mogelijk was. Het was juist de goedkoopte van in waren omgezet mensenzweet en mensenbloed, waardoor de afzetmarkt voortdurend groter werd en dagelijks nog groter wordt; voor Engeland voornamelijk ook door de koloniale markten, waar trouwens de Engelse gewoonten en de Engelse smaak de overhand hebben. Ten slotte werd het kritieke punt bereikt. De basis van de oude methode — enkel een onmenselijke uitbuiting van het arbeidersmateriaal min of meer gepaard gaande met een systematisch ontwikkelde arbeidsverdeling — was niet langer voldoende voor de in omvang groeiende markt en voor de nog snellere groei van de concurrentie tussen de kapitalisten. De tijd van de machinerie was aangebroken. De revolutionaire machine, die van doorslaggevende betekenis is en die zich meester maakt van al die vele takken van deze productiesfeer, zoals de kleermakerij, schoenmakerij, naaiwerk, hoedenmakerij, enzovoort is — de naaimachine.

Het directe effect van de naaimachine is voor de arbeider ongeveer hetzelfde als die van de andere machines, die zich in de periode van de grootindustrie meester maken van nieuwe bedrijfstakken. De jongste kinderen worden ontslagen. Het loon van de machinearbeider stijgt in verhouding tot het loon van de thuiswerker, waarvan velen tot 'de armsten der armen' (*the poorest of the poor*) behoren. Het loon van de beter geplaatste ambachtslieden, met wie de machine concurreert, daalt. De nieuwe machinearbeiders zijn uitsluitend meisjes en jonge vrouwen. Met behulp van de mechanische kracht maken zij een einde aan het monopolie van de mannelijke arbeid bij het zware werk en verjagen zij vele oude vrouwen en jongere kinderen uit het lichtere werk. De overmachtige concurrentie richt de zwaksten onder de ambachtslieden ten gronde. De afschuwelijke toeneming van de hongerdood (*death from starvation*) in Londen in de afgelopen tien jaar loopt parallel met de uitbreiding van het machine-naaien.^[267] De nieuwe arbeidsters, die de naaimachine met handen en voeten of alleen met de hand en al naar gelang de zwaarte, grootte en soort van de machine zittende of staande in beweging houden, moeten zich zwaar inspannen. Door de duur van het proces is hun werk slecht voor de gezondheid, ofschoon de arbeid meestal korter duurt dan onder het oude systeem. Waar de naaimachine in de toch al enge en overvolle werkplaatsen binnendringt — zoals bij de vervaardiging van schoenen, korsetten, hoeden, enzovoort —

neemt de aantasting van de gezondheid toe. Het commissielid Lord schrijft: ‘De ervaringen bij het binnentreden van de lage arbeidslokalen, waar 30 tot 40 machinearbeiders werken, zijn onverdraaglijk... De hitte, gedeeltelijk veroorzaakt door gaskachels, die worden gebruikt voor het verwarmen van de strijkijzers, is vreselijk... Zelfs waar sprake is van zogenaamde gematigde arbeidsuren, dat wil zeggen van 8 uur ‘s ochtends tot 6 uur ‘s avonds, vallen toch nog in dergelijke arbeidslokalen regelmatig iedere dag drie of vier personen in zwijm.’^[268]

De omwenteling der maatschappelijke bedrijfsvormen, onvermijdelijk gevolg van de revolutie in de productiemiddelen, voltrekt zich via een bonte mengeling van overgangsvormen. Deze vormen veranderen met de mate waarin en de tijdsduur gedurende welke de naaimachine zich meester heeft gemaakt van de ene of van de andere industrietak, met de bestaande situatie der arbeiders, met het overwicht van de manufactuur, het ambachtsbedrijf of de huisindustrie, met de huurprijs van de arbeidslokalen,^[269] enzovoort. Bij het maken van japonnen bijvoorbeeld, waar de arbeid meestal reeds was georganiseerd (voornamelijk in de vorm van eenvoudige coöperatie) is de naaimachine aanvankelijk slechts een nieuwe factor in de manufactuur. In de kleermakerij, hemdenmakerij, schoenmakerij, enzovoort komen we een mengeling van alle vormen tegen. Op de ene plaats vinden we het eigenlijke fabriekssysteem; op de andere plaats ontvangen tussenpersonen de grondstof van de kapitalist *en chef* en verzamelen in hun ‘kamers’ of op hun ‘vliering’ 10 tot 50 of nog meer loonarbeiders rondom de naaimachines. En ten slotte, zoals bij alle machines die geen samengesteld systeem vormen en die in klein formaat kunnen worden gehanteerd, gebruiken ambachtslieden of thuiswerkers, met hun gezinsleden of met aantrekking van enkele vreemde arbeidskrachten, ook naaimachines die hun eigendom zijn.^[270] In feite heeft thans in Engeland het systeem de overhand, waarbij de kapitalist een groot aantal machines concentreert in zijn gebouw en dan het machinale product voor een verdere afwerking verdeelt over het leger van thuiswerkers.^[271] De bonte mengeling van overgangsvormen verbergt echter toch niet de tendentie tot omzetting in het eigenlijke fabrieksstelsel. Deze tendentie wordt gestimuleerd door het karakter van de naaimachine zelf, waarvan de veelsoortige bruikbaarheid aanspoort tot concentratie van voordien gescheiden bedrijfstakken in hetzelfde gebouw en onder het bevel van hetzelfde kapitaal, door de omstandigheid dat het voorbereidend naaiwerk en enkele andere bewerkingen het beste kunnen worden verricht op de plaats, waar de machine staat en, ten slotte, door de onvermijdelijke onteigening van de ambachtslieden en thuiswerkers, die met eigen machines produceren. Dit noodlot heeft zich ten dele reeds aan hen voltrokken. De voortdurend toenemende omvang van het in naaimachines geïnvesteerde kapitaal^[272] stimuleert de productie en veroorzaakt overvoering van de markt, waardoor de thuiswerkers worden gedwongen tot verkoop van de naaimachines. De overproductie van dergelijke machines dwingt de producenten, die naar een afzet zoeken, deze per week te verhuren, waardoor een voor de kleine machinebezitter dodelijke concurrentie ontstaat.^[273] De onophoudelijke veranderingen in de constructie van de machines en de daling van hun prijzen doen de oude exemplaren voortdurend in waarde dalen, waardoor deze alleen nog maar met winst zijn te gebruiken wanneer zij in grote hoeveelheden tegen spotprijzen door de grote kapitalisten worden gekocht. Ten slotte geeft, zoals bij al dergelijke omwentelingsprocessen, de vervanging van de mens door de stoommachine de doorslag. Het gebruik van stoomkracht stuit aanvankelijk op zuiver technische hindernissen, zoals het schudden van de machine, de moeilijkheden bij het beheersen van de snelheid der machines, het snel teloor gaan van de lichtere machines, enzovoort, enkel hindernissen die men door ervaring spoedig leert overwinnen.^[274] Terwijl enerzijds de concentratie van vele arbeidsmachines in de grotere manufacturen leidt tot gebruik van stoomkracht, wordt anderzijds door de concurrentie van stoomkracht met menselijke spierkracht de concentratie van arbeiders en arbeidsmachines in grote fabrieken bespoedigd. Zo zien wij thans in Engeland in de enorme productietak van de *wearing apparel*,

evenals in de meeste overige takken, de omzetting van manufactuur, ambachtsbedrijf en huisindustrie in fabrieksbedrijf, nadat al deze vormen — onder invloed van de grootindustrie totaal gewijzigd, ontwricht en gedestrukt — reeds lang alle misstanden van het fabrieksstelsel hadden overgenomen of zelfs hadden verergerd, zonder echter de positieve bijdragen van het fabrieksstelsel in de ontwikkeling te hebben overgenomen.^[275]

Deze industriële revolutie, die zich op natuurlijke wijze ontwikkelt, wordt kunstmatig versneld door verbreiding van de toepassing der fabriekswetten over alle industrietakken, waar vrouwen, jonge personen en kinderen werken. De verplichte regeling van de arbeidsdag naar lengte, rusttijden, begin en einde van de werktijd, het aflossingssysteem voor kinderen, het verbod van arbeid voor kinderen beneden een bepaalde leeftijd, enzovoort, maken aan de ene kant een toeneming van de machinerie^[276] en vervanging van spierkracht door stoomkracht noodzakelijk;^[277] aan de andere kant heeft, ten einde aan ruimte te winnen wat in tijd verloren gaat, in grotere mate gemeenschappelijk verbruik plaats van productiemiddelen, ovens, gebouwen, enzovoort, kortom een grotere concentratie van productiemiddelen en een daarbij passende grotere conglomeratie van arbeiders. Het voornaamste bezwaar — dat met hartstocht door iedere met de fabriekswet bedreigde manufactuur wordt herhaald — is inderdaad de noodzaak van een grotere kapitaalinvestering om de zaken op de bestaande voet voort te zetten. Wat echter de huisindustrie en de overgangsvormen tussen manufactuur en huisindustrie aangaat, wordt met de beperking van de arbeidsdag en van de kinderarbeid aan deze de basis ontnomen. Onbeperkte uitbuiting van goedkope arbeidskrachten vormt de enige basis, waarop zij in staat zijn te concurreren.

Een wezenlijke voorwaarde van het fabriekssysteem, vooral wanneer het onderworpen is aan de regeling van de arbeidsdag, is de normale zekerheid van het resultaat, dat wil zeggen de productie van een bepaalde hoeveelheid waren of een bepaald nuttig effect in een gegeven tijdruimte. De wettelijk voorgeschreven onderbrekingen van de gereguleerde arbeidsdag veronderstellen verder, dat een plotselinge en periodieke stopzetting van de arbeid mogelijk is zonder schade voor het product, dat zich nog in het productieproces bevindt. Deze zekerheid van het resultaat en mogelijkheid om de arbeid te onderbreken zijn natuurlijk gemakkelijker te bereiken in zuiver mechanische processen dan wanneer chemische en fysische processen een rol spelen, zoals bijvoorbeeld in de aardewerkindustrie, de blekerij, de ververij, de bakkerij en de meeste metaalmanufacturen. In de sleur van de onbeperkte arbeidsdag, van de nachtarbeid en van de vrijheid bij het verkwisten van menselijk materiaal, geldt iedere natuurlijke hindernis spoedig als een eeuwige, ‘natuurlijke beperking’ van de productie. Geen vergift verdelgt ongedierte met grotere zekerheid dan de fabriekswet dergelijke ‘natuurlijke beperkingen’ vernietigt. Niemand maakte meer lawaai over deze ‘onmogelijkheden’ dan de heren van de aardewerkindustrie. In 1864 werd hen de fabriekswet opgelegd en reeds 16 maanden later waren alle onmogelijkheden verdwenen. De door de fabriekswet in het leven geroepen ‘verbeterde methode om de pottenbakkersklei (*slip*) door middel van druk in plaats van door verdamping te verkrijgen, de nieuwe constructie van de oven voor het drogen van het ongebrande product, enzovoort zijn gebeurtenissen van grote betekenis voor de aardewerkindustrie en zij duiden op een vooruitgang, zoals deze in de afgelopen honderd jaar nog niet is voorgekomen... De temperatuur van de oven is aanzienlijk verlaagd bij een belangrijke daling van het kolenverbruik en bij een snellere inwerking op de waar’.^[278] Ondanks alle voorspellingen steeg de kostprijs van het aardewerk niet, maar wel nam de hoeveelheid product toe, zodat de uitvoer over de twaalf maanden in de periode december 1864-december 1865 aan waarde £138.628 hoger lag dan het gemiddelde van de drie daaraan voorafgaande jaren. Bij de vervaardiging van lucifers gold het als een natuurwet dat de jongens zelfs bij het naar binnen werken van hun middageten de houtjes in een warm fosformengsel moesten dopen, waarvan de giftige dampen hen in het gezicht sloegen. Met de noodzaak tijd te besparen dwong de fabriekswet (1864) tot een uitvinding van een *dipping*

machine (machine voor het indopen van de houtjes), waarbij de dampen de arbeider niet meer konden bereiken.[279] Zo wordt thans in de nog niet aan de fabriekswet onderworpen takken van de kantmanufactuur beweerd dat de schafttijden niet regelmatig kunnen zijn, omdat de tijden, die nodig zijn om de verschillende kantsoorten te drogen, niet identiek zijn en uiteenlopen van drie minuten tot een uur of meer. Hierop antwoordden de leden van de *Children's Employment Commission*: 'De omstandigheden zijn dezelfde als in de drukkerij van behangpapier. Enkele der belangrijkste fabrikanten in deze tak betoogden met klem dat de aard van de door hen gebruikte materialen en de verscheidenheid der processen, welke die materialen moesten ondergaan, zonder grote verliezen geen plotselinge onderbreking van de arbeid voor de maaltijden gedoogden... In artikel 6 van afdeling 6 van de *Factory Acts Extension Act* (1864) werd hen een termijn van 18 maanden, ingaande op de datum van afkondiging van de wet, toegestaan, waarna zij zich moesten houden aan de door de fabriekswet aangegeven schafttijden.' [280] Nauwelijks had de wet parlementaire sanctie gekregen, of de heren fabrikanten kwamen tot de volgende ontdekking: 'De ongemakken, die wij verwachtten bij de invoering van de fabriekswet, zijn niet ontstaan. Nergens bespeuren wij enige belemmering van de productie. In feite produceren wij meer in dezelfde tijd.' [281] Men ziet: het Engelse parlement, dat door niemand verweten zal worden geniaal te zijn, is door ervaring tot het inzicht gekomen dat een dwangwet alle zogenaamde natuurlijke belemmeringen van de productie door beperking en regeling van de arbeidsdag eenvoudig kan wegblazen. Bij invoering van de fabriekswet in een industrietak wordt daarom een termijn van 6 tot 18 maanden voorgeschreven, waarbinnen de fabrikanten er voor moeten zorgen de technische hindernissen op te ruimen. In het bijzonder voor de moderne technologie gaat het gezegde van Mirabeau op: '*Impossible! Ne me dites jamais cet imbécile de mot*' (Onmogelijk! Kom bij mij nooit met dat dwaze woord aan!). Maar zo de fabriekswet op deze wijze de voor de omzetting van manufactuurbedrijf in fabrieksbedrijf noodzakelijke materiële elementen snel tot rijping brengt, versnelt de fabriekswet tevens, door de noodzaak van een grotere kapitaalinvestering, de ondergang van de kleine patroon en de concentratie van het kapitaal.[282]

Behalve de zuiver technische obstakels, die op technische wijze kunnen worden opgeruimd, stuit de regeling van de arbeidsdag op ongeregelde gewoonten van de arbeiders zelf, in het bijzonder wanneer stukloon wordt betaald en tijdverspilling gedurende een deel van de dag of van de week kan worden goedge maakt door overwerk of nachtarbeid achteraf, een methode die wreed is voor volwassen arbeiders en vernietigend voor kinderen en vrouwen.[283] Ofschoon de onregelmatigheid bij de besteding van arbeidskracht een natuurlijke en grove reactie is op de verveling van monotone arbeid, is deze echter in veel grotere mate het gevolg van de anarchie van de productie zelf, welke op haar beurt weer een tomeloze uitbuiting van arbeidskracht door kapitaal vereist. Naast de algemene, periodieke bewegingen van de industriële cyclus en de in iedere productietak voorkomende schommelingen op de markt, komen ook de zogenaamde seizoenschommelingen voor, die gedeeltelijk veroorzaakt worden door de omstandigheid dat voor de scheepvaart het ene seizoen gunstiger is dan het andere, gedeeltelijk door de mode en gedeeltelijk door de plotselinge opdrachten, die in zeer korte tijd moeten worden uitgevoerd. Door de ontwikkeling van de spoorwegen en de telegrafie wordt de gewoonte van deze plotselinge orders algemener. 'De uitbreiding van het spoorwegnet over het gehele land,' zo zegt een Londense fabrikant, 'heeft het aantal orders op korte termijn sterk doen toenemen. Eens in de veertien dagen komen de kopers nu uit Glasgow, Manchester en Edinburgh naar de grossiers in Londen, die wij bevoorraden, om daar in te kopen. Zij geven orders, die onmiddellijk moeten worden uitgevoerd, in plaats van — zoals de gewoonte was — in depot te kopen. Vroeger konden wij altijd in de slappe tijd vooruitwerken voor de vraag in het komende seizoen, maar thans kan niemand meer vooraf zeggen hoe groot de vraag zal zijn.' [284]

In de fabrieken en manufacturen, waar de fabriekswet nog niet van kracht is, zien we tijdens het zogenaamde seizoen periodiek een afschuwelijke vorm van overmatige arbeid, welke ten gevolge van plotselinge orders met horten en stoten optreedt. In de buitenafdelingen van de fabriek, de manufactuur en het pakhuis, in de sfeer van de huisindustrie — waar de arbeid helemaal onregelmatig is, omdat men daar voor grondstoffen en orders geheel en al afhankelijk is van de luimen der kapitalisten, die hier geen rekening hoeven te houden met de waardedaling van gebouwen, machines, enzovoort, en die niets anders riskeren dan de huid van de arbeider zelf — wordt op deze wijze systematisch een steeds beschikbaar, industrieel reserveleger gevormd, dat gedurende een deel van het jaar door de meest onmenselijke arbeidsdwang wordt gedecimeerd en gedurende de rest van het jaar door gebrek aan arbeid tot de bedelstaf wordt gebracht. ‘De patroons,’ zo schrijft de *Children’s Employment Commission*, ‘buiten de gebruikelijke ongeregelde in de huisindustrie uit om de thuiswerkers in perioden, gedurende welke extra-arbeid nodig is, tot 11, 12, 2 uur ‘s nachts, in feite, zoals de staande uitdrukking luidt, te allen tijde op te jagen en dit gebeurt in arbeidslokalen, waar de stank voldoende is om iemand tegen de grond te doen slaan (*the stench is enough to knock you down*). U gaat misschien tot de deur en maakt die open, maar u deinst ervoor terug om verder te gaan.’[285] ‘Onze patroons zijn komische lieden,’ verklaart een der verhoorde getuigen, een schoenmaker, ‘zij menen dat het een jongen geen kwaad doet wanneer hij gedurende een half jaar wordt afgebeeld en gedurende de andere helft van het jaar vrijwel niets uitvoert.’[286]

Evenals de technische obstakels, werden en worden deze zogenaamde ‘handelsgewoonten’ — ‘usages which have grown with the growth of trade’ (gewoonten, die met de groei van de handel zijn ontstaan) — door daarbij belanghebbende kapitalisten voorgesteld als ‘natuurlijke beperkingen’ van de productie, een geliefde leuze van de katoen-adel uit de tijd, toen deze voor het eerst werd bedreigd met de fabriekswet. Ofschoon hun industrietak meer dan enig andere steunt op de wereldmarkt, dus op de scheepvaart, werden zij door de ervaring gelogenstraft. Sindsdien wordt iedere zogenaamde ‘handelsbelemmering’ door de Engelse fabrieksinspecteurs beschouwd als een holle frase.[287] De grondige, wetenschappelijke onderzoeken van de *Children’s Employment Commission* bewezen in feite: dat in enkele industrieën juist door de regeling van de arbeidsdag de reeds in gebruik zijnde hoeveelheid arbeid gelijkmatiger werd verdeeld over het gehele jaar;[288] dat de regeling van de arbeidsdag de eerste rationele beteugeling was van de moorddadige en zinloze modegrillen, die op zichzelf strijdig zijn met het systeem van de grootindustrie;[289] dat de ontwikkeling van de zeevaart en van de communicatiemiddelen in het algemeen de eigenlijke, technische grondslag van de seizoenarbeid heeft opgeheven;[290] dat alle andere, zogenaamd overkomelijke moeilijkheden verdwijnen door vergroting van de gebouwen, meer machines, een groter aantal gelijktijdig aan het werk gezette arbeiders[291] en door de hieruit vanzelf voortvloeiende terugslag op het systeem van de groothandel.[292] Desondanks verklaart het kapitaal, zoals wij herhaaldelijk uit de mond van zijn vertegenwoordigers horen, zich niet te zullen neerleggen bij een dergelijke omwenteling, behalve ‘onder druk van een algemene wet’[293], die de arbeidsdag wettelijk reguleert.

9. De fabriekswetgeving (bepalingen ten aanzien van de gezondheid en van het onderwijs). Verbreding van de fabriekswetgeving over geheel Engeland

De fabriekswetgeving, de eerste bewuste en stelselmatige reactie van de maatschappij op de natuurlijke gedaante van het productieproces, is, zoals wij zagen, evenals katoenen garens, *self-actors* (automatische machines) en de elektrische telegraaf een onvermijdelijk voortbrengsel van de grootindustrie. Voordat wij de verbreding van de fabriekswet over Engeland gaan behandelen zullen wij in het kort enkele bepalingen uit de Engelse fabriekswet bekijken, die geen betrekking hebben op het aantal uren van de arbeidsdag.

Afgezien van de redactie van de wet, die het de kapitalisten gemakkelijk maakt haar te ontduiken, zijn de bepalingen inzake de gezondheid zeer magertjes, in feite beperkt tot voorschriften over het witten van muren en andere dergelijke hygiënische maatregelen, over de ventilatie en over de bescherming tegen gevaarlijke machines. In Boek III komen wij nog terug op de fanatieke strijd van de fabrikanten tegen deze bepalingen, waardoor zij werden gedwongen een kleine som geld te besteden ter bescherming van de ledematen van hun werklieden. Hier wordt een duidelijk licht geworpen op het vrijhandelsdogma, volgens hetwelk in een maatschappij met tegengestelde belangen ieder individu het gemeenschappelijk welzijn bevordert door zijn eigen belangen na te streven. Een enkel voorbeeld is voldoende. Het is bekend dat in de afgelopen twintig jaar in Ierland de vlasindustrie — en met haar het aantal *scutching mills* (fabrieken waar het vlas wordt gezwingeld) — aanzienlijk is uitgebreid. In 1864 waren er ongeveer 1.800 van deze fabrieken. Regelmatig, in de herfst en in de winter, worden voornamelijk jonge personen en vrouwen, zonen, dochters en vrouwen van de kleine pachters uit de omgeving, lieden die totaal onbekend zijn met machines, van het veld gehaald om vlas in de walsen van de *scutching mills* te stoppen. De ongelukken zijn zowel naar omvang als naar intensiteit in de geschiedenis van de machinerie zonder weerga. In de periode 1852-56 kwamen in één *scutching mill* in Kildinan bij Cork zes ongelukken met dodelijke afloop en 60 zware verminkingen voor, welke alle hadden kunnen worden voorkomen door eenvoudige apparatuur ter waarde van een paar stuivers. Dr. W. White, *certifying surgeon* (ambtelijk arts) van de fabrieken in Downpatrick, verklaarde op 15 december 1865 in een officieel rapport: ‘De ongelukken in de *scutching mills* zijn van de ergste soort. In vele gevallen wordt een vierde deel van het lichaam van de romp gescheurd. De normale gevolgen van deze verwondingen zijn de dood of een toekomst, die door afschuwelijke invaliditeit een lijdensweg is. Met de uitbreiding van het aantal fabrieken in dit land zullen natuurlijk ook deze afschuwelijke gevolgen toenemen. Ik ben ervan overtuigd dat een behoorlijk staatstoezicht op de *scutching mills* grote offers aan lijf en leden kan voorkomen.’^[294] Hoe zou men de kapitalistische productiewijze beter kunnen karakteriseren dan door de noodzaak haar wettelijk te verplichten de meest eenvoudige maatregelen te nemen ter bescherming van de gezondheid en van de hygiëne? ‘Dank zij de fabriekswet van 1864 zijn in de aardewerkindustrie meer dan 200 werkplaatsen schoongemaakt en gewit, nadat men zich twintig jaar geheel van dergelijke bewerkingen onthouden had (dit is de ‘onthouding’ van het kapitaal! -M.); in deze werkplaatsen waren 27.800 arbeiders werkzaam, die tot op dat tijdstip, tijdens overmatige dagarbeid en vaak ook nachtarbeid, een verpestende atmosfeer inademden, waardoor een overigens betrekkelijk onschadelijk beroep ziekte en dood tot gevolg had. Dank zij deze wet is de ventilatie zeer verbeterd.’^[295] Tevens wordt door deze bepalingen van de fabriekswet op treffende wijze aangetoond, dat het uit de aard van de kapitalistische productiewijze voortvloeit dat, eenmaal voorbij een bepaald punt, iedere rationele verbetering wordt uitgesloten. Hierboven zagen wij reeds dat de Engelse artsen eenstemmig van oordeel waren dat 500 kubieke voet lucht per persoon een nauwelijks voldoende minimum is bij continue arbeid. Welnu! Zoals de fabriekswet indirect door al haar voorschriften de omzetting van kleine werkplaatsen in fabrieken versnelt en derhalve indirect inbreuk maakt op het eigendomsrecht van de kleine kapitalisten en de grote kapitalisten verzekert van het monopolie, zo zou de wettelijke afdwinging van de nodige lucht voor iedere arbeider in de werkplaats duizenden kleine kapitalisten in één klap direct onteigenen! De wortel van de kapitalistische productiewijze, dat wil zeggen de meerwaardevorming van het kapitaal, in het groot of in het klein, door ‘vrije’ aankoop en verbruik van de arbeidskracht, zou hierdoor worden aangetast. Daarom raakt de fabriekswetgeving buiten adem voordat deze 500 kubieke voet lucht zijn bereikt. De inspectie van de volksgezondheid, de industriële commissies van onderzoek en de fabrieksinspecteurs herhalen steeds weer opnieuw dat de 500 kubieke voet

noodzakelijk zijn en dat het hen niet mogelijk is dit het kapitaal op te leggen. In feite verklaren zij hiermee dat toring en andere longziekten bij de arbeiders een levensvoorwaarde is voor het kapitaal.[296]

Hoe armzalig de onderwijsbepalingen van de fabriekswet als geheel ook mogen zijn, zij schreven voor dat geen arbeid mocht worden verricht zonder lager onderwijs.[297] Het succes van deze bepalingen leverde het eerste bewijs voor de mogelijkheid van samengaan van onderwijs en gymnastiek[298] met handarbeid, dus ook van handarbeid met onderwijs en gymnastiek. Aan de hand van de verklaringen van de onderwijzers ontdekten de fabrieksinspecteurs al spoedig, dat de fabriekskinderen, ofschoon zij slechts half zoveel onderwijs genoten als de regelmatige dagscholieren, evenveel en vaak meer leren. ‘De verklaring is eenvoudig. Zij, die slechts een halve dag op school zijn, zijn steeds fris en bijna altijd in staat en bereid om onderwijs te ontvangen. Het systeem van half werken en half leren maakt elk van beide bezigheden tot een periode van rust en ontspanning voor de andere en is dus voor het kind veel geschikter dan de ononderbroken duur van één van beide. Een jongen, die van de vroege ochtend af op school zit — en vooral bij warm weer — kan onmogelijk wedijveren met een andere jongen, die fris en opgewekt van zijn werk komt’[299] Verdere gegevens vindt men in de rede van Senior op het sociologische congres in Edinburgh van 1863. Hij toont onder andere ook nog aan hoe de eenzijdige, improductieve en verlengde schooldag van de kinderen in de hoogste klassen en in de middenklassen de arbeid van de onderwijzer zinloos verzwart, ‘omdat hij de tijd, de gezondheid en de energie van de kinderen niet alleen zinloos verspilt, maar ook rechtstreeks schade berokkent’.[300] Zoals we nauwkeurig kunnen nagaan in de werken van Robert Owen ligt in het fabriekssysteem de kiem van het toekomstige onderwijs, dat voor alle kinderen boven een bepaalde leeftijd productieve arbeid zal koppelen aan onderwijs en gymnastiek, niet slechts als een methode om de maatschappelijke productie te vergroten, maar als de enige methode van opvoeding tot veelzijdig ontwikkelde mensen.

We hebben gezien dat de grootindustrie de arbeidsverdeling van de manufactuur, met haar levenslange annexatie van de gehele mens aan een deelbewerking, technisch opheft, terwijl tegelijkertijd de kapitalistische vorm van de grootindustrie deze arbeidsverdeling op nog wanstaltiger wijze reproduceert. Dit geschiedt in de eigenlijke fabriek door verandering van de arbeider in een zelfbewust aanhangsel van een deelmachine, overal elders gedeeltelijk door sporadisch gebruik van machines en van machinearbeid.[301] gedeeltelijk door invoering van vrouwen- en kinderarbeid en van ongeschoolde arbeid als nieuwe basis van de arbeidsverdeling. De tegenstrijdigheid tussen de arbeidsverdeling van de manufactuur en het wezen van de grootindustrie manifesteert zich op gewelddadige wijze, onder andere in de vreselijke omstandigheid dat een groot deel van de kinderen, die werkzaam zijn in de moderne fabrieken en manufacturen, van kindsbeen af zijn vastgeketend aan de meest eenvoudige bewerkingen en daar jaren lang worden uitgebuit, zonder enig vak te leren, dat zij later in dezelfde manufactuur of fabriek kunnen beoefenen. In de Engelse boekdrukkerijen bijvoorbeeld kende men vroeger een bij de oude manufactuur en het ambacht passend systeem van overgang der leerlingen van eenvoudig naar moeilijk werk. Zij volgden een leergang totdat ze volwaardige drukkers waren. Het behoorde tot hun ambacht om te kunnen lezen en schrijven. Met de invoering van de drukmachine veranderde dit allemaal. Deze machine gebruikt twee soorten arbeiders: een volwassen arbeider, die toezicht houdt op de machine, en machine jongens, gewoonlijk in de leeftijd van 11 tot 17 jaar, die niets anders te doen hebben dan een vel papier in de machine te steken of er een gedrukt vel papier uit te halen. Deze moeizame arbeid verrichten zij, in het bijzonder in Londen, 14, 15, 16 uur onafgebroken gedurende enkele dagen per week en vaak 36 uur achtereen met slechts twee uur aan onderbreking voor eten en slapen![302] De meesten van deze jongens kunnen niet lezen en het zijn doorgaans totaal verwilderde, vreemde schepsels. ‘Om werk te kunnen verrichten,

hebben zij geen enkele vorm van geestelijke ontwikkeling nodig; zij hebben weinig gelegenheid om een vak te leren en nog minder om hun vermogen tot oordelen te ontwikkelen; hun loon, ofschoon tamelijk hoog voor jongens, stijgt niet met hun leeftijd en het grootste deel van deze jongens maakt geen kans ooit de beter betaalde en meer verantwoordelijke functie van machineopzichter te krijgen, omdat voor iedere machine slechts één opzichter en vaak vier jongens nodig zijn.’[303] Zodra zij voor hun kinderlijke arbeid te oud worden, op z’n laatst op hun zeventiende jaar, worden zij door de drukkerij ontslagen. Zij worden rekruten voor de misdaad. Pogingen voor hen elders werk te vinden stuiten af op hun onwetendheid, hun ruwheid en hun lichamelijke en geestelijke verdorvenheid.

Hetgeen voor de arbeidsverdeling van de manufactuur binnen de werkplaats geldt, geldt ook voor de arbeidsverdeling binnen de maatschappij. Zolang ambacht en manufactuur de algemene basis vormen van de maatschappelijke productie, is de onderwerping van de producent aan één enkele productietak, het uiteenrukken van de oorspronkelijke verscheidenheid van zijn bezigheden,[304] een noodzakelijk element van de ontwikkeling. Op deze basis bepaalt de ervaring voor iedere afzonderlijke productietak de passende technische gedaante, wordt deze gedaante langzaam geperfectioneerd en, zodra een bepaald stadium van de ontwikkeling bereikt is, snel gekristalliseerd. Wat hier en daar veranderingen veroorzaakt, is — behalve nieuwe, door de handel geleverde arbeidsstof — de geleidelijke verandering in het arbeidsinstrument. Wanneer eenmaal de vorm is ontwikkeld, die volgens de ervaring de meest geschikte is, treedt ook hier verstarring op, zoals wordt aangetoond door de vaak duizend jaar lange overdracht van de ene generatie op de andere. Het is typerend dat tot in de achttiende eeuw de verschillende vakken mysteriën (*mystères*[305]) worden genoemd, waarvan het geheim slechts mocht worden ontsluitend voor de door ervaring en vakopleiding ingewijde personen. De grootindustrie vernietigde deze sluier, waarachter de mensen hun eigen maatschappelijk productieproces verborgen; de sluier, die de verschillende, op spontane wijze gegroeide bijzondere productietakken tot raadselen maakte, niet alleen voor buitenstaanders ten aanzien van andere productietakken, maar zelfs voor ingewijden ten aanzien van hun eigen productietak. Het principe van de grootindustrie ieder productieproces op zichzelf in zijn samenstellende delen te ontleden — en aanvankelijk zonder op enigerlei wijze rekening te houden met het menselijke aspect — deed de gehele moderne technologische wetenschap ontstaan. De veelkleurige, schijnbaar onsamenhangende en versterkte gedaanten van het maatschappelijk productieproces werden omgezet in bewust stelselmatige en overeenkomstig het beoogde nuttige effect systematisch verbijzonderde toepassingen van de natuurwetenschap. De technologie ontdekt bovendien de enkele fundamentele grondvormen van de beweging welke, ondanks alle verscheidenheid van de gebruikte instrumenten, bij alle productieve activiteiten van het menselijk lichaam worden gevolgd, zoals de mechanica zich niet door de grote gecompliceerdheid van de machinerie laat misleiden wat betreft de voortdurende herhaling van eenvoudige mechanische krachten. In de moderne industrie wordt de bestaande vorm van een productieproces nooit als iets definitiefs beschouwd of behandeld. Daarom is haar technische basis revolutionair, terwijl de technische basis van alle vroegere productiewijzen in wezen conservatief was.[306] Door middel van machinerie, chemische processen en andere methoden brengt zij voortdurend veranderingen teweeg in de technische basis van de productie en derhalve ook in de functies van de arbeider en in de maatschappelijke combinaties van het arbeidsproces. Daardoor revolutioneert zij tevens voortdurend de arbeidsverdeling binnen de maatschappij en slingert zij onophoudelijk hoeveelheden kapitaal en massa’s arbeiders van de ene productietak in de andere. De aard van de grootindustrie vooronderstelt derhalve verandering van arbeid, vervloeiing van functies en algehele mobiliteit van de arbeider. Anderzijds reproduceert de moderne industrie in haar kapitalistische vorm de oude arbeidsverdeling met haar versterkte specialisaties. We hebben gezien hoe deze absolute tegenstrijdigheid een einde maakt aan alle

rust, vastheid en bestaanszekerheid van de arbeider, hem mét het arbeidsmiddel voortdurend ook het bestaansmiddel uit handen dreigt te slaan[307] en mét zijn deelfunctie ook hem zelf overbodig dreigt te maken; we hebben gezien hoe deze tegenstrijdigheid uitraast in een onafgebroken opoffering van arbeiders, in de meest mateloze verspilling van arbeidskrachten en in de verwoestingen van een maatschappelijke anarchie. Dit is de negatieve zijde. Indien echter de verandering van arbeid zich thans alleen maar als een overweldigende natuurwet en met de blinde, vernietigende werking van een natuurwet, die overal op hindernissen stuit, laat gelden,[308] maakt de grootindustrie het zelf door haar catastrofes tot een zaak van leven of dood om de verandering van arbeid — en derhalve een zo groot mogelijke veelzijdigheid van de arbeid — te erkennen als een algemene maatschappelijke productiewet en zijn normale verwezenlijking aan de verhoudingen aan te passen. Voor de grootindustrie wordt het een zaak van leven of dood om de monstrositeit van een ongelukkige, voor de variërende uitbuitingsbehoeften van het kapitaal in reserve gehouden, beschikbare arbeidersbevolking te vervangen door de absolute disponibiliteit van de mens voor afwisselende soorten arbeid; dat wil zeggen dat het deel-individu, dat slechts drager is van een maatschappelijke deelfunctie, wordt vervangen door het volledig ontplooid individu, voor wie de verschillende maatschappelijke functies elkaar afwisselende bezigheden zijn. Een op basis van de grootindustrie spontaan tot ontwikkeling gekomen element van dit omwentelingsproces is de oprichting van polytechnische en landbouwkundige scholen en van de *écoles d'enseignement professionnel* (ambachtsscholen), waar de arbeiderskinderen wat technisch onderwijs krijgen en in de praktijk leren de verschillende productie-instrumenten te hanteren. Ofschoon de fabriekswetgeving als eerste, met moeite aan het kapitaal afgedwongen concessie slechts lager onderwijs koppelt aan arbeid in de fabriek, is het aan geen enkele twijfel onderhevig dat met de onvermijdelijke verovering van de politieke macht door de arbeidersklasse ook het technische onderwijs, theoretisch en praktisch, zijn plaats op de arbeidersscholen zal veroveren. En evenmin kan er enige twijfel over bestaan of de kapitalistische vorm van de productie en de daarbij behorende economische arbeidersverhoudingen lijnrecht in tegenstelling staan met dergelijke revolutionaire fermenten en met het doel: de opheffing van de oude arbeidsverdeling. De ontwikkeling van de tegenstellingen van een historische productievorm is echter de enige historische wijze, waarop die tegenstellingen kunnen worden opgelost en een nieuwe vorm kunnen krijgen. *'Ne sutor ultra crepidam!'* (Schoenmaker, blijf bij je leest). Dit *nec plus ultra* (tot hier en niet verder) van de wijsheid van het ambachtswezen werd een afschuwelijke zothed op het moment dat de horlogemaker Watt de stoommachine, de kapper Arkwright de spinmachine en de juwelenbewerker Fulton het stoomschip hadden uitgevonden.[309]

Voor zover de fabriekswetgeving de arbeid regelt in fabrieken, manufacturen, enzovoort, schijnt dit aanvankelijk slechts een inmenging te zijn in de uitbuitingsrechten van het kapitaal. Iedere regeling van de zogenaamde huisindustrie[310] daarentegen laat zich onmiddellijk gelden als een rechtstreekse inbreuk op de *patria potestas* (vaderlijke macht), dat wil, in moderne termen omgezet, zeggen op de ouderlijke macht. Het teergevoelige Engelse parlement deed lange tijd net alsof het bang was deze stap te zetten. De macht der feiten dwong ten slotte echter tot de erkenning dat de grootindustrie mét de economische basis van het oude gezinsleven en de daarbij behorende gezinsarbeid ook de oude gezinsverhoudingen opheft. Men moest wel komen tot de afkondiging van de rechten der kinderen. 'Ongelukkigerwijs,' zo lezen wij in het eindrapport van de *Children's Employment Commission* van 1866, 'blijkt uit het geheel der getuigenverklaringen dat de kinderen van beide geslachten tegen niemand zo zeer bescherming nodig hebben dan tegen hun ouders'. Het stelsel van onbeteugelde uitbuiting van kinderarbeid in het algemeen en van de huisindustrie in het bijzonder wordt in stand gehouden doordat 'de ouders zonder beteugeling of controle een willekeurig en noodlottig gezag over hun jonge en tere nakomelingen

uitoefenen... Ouders dienen niet de absolute macht te bezitten om hun kinderen tot louter machines te maken ten einde er wekelijks een bepaalde som aan loon uit te slaan... Kinderen en jonge personen hebben recht op bescherming van de wetgever tegen misbruik van ouderlijke macht, welke vroegtijdig hun fysieke kracht breekt en hen moreel en geestelijk degradeert'.^[311] Het is echter niet het misbruik van de ouderlijke macht, waardoor de directe of indirecte uitbuiting van onrijpe arbeidskrachten door het kapitaal ontstond, maar omgekeerd is het de kapitalistische wijze van uitbuiting, die door opheffing van de daarbij passende economische basis de ouderlijke macht heeft doen ontaarden in misbruik. Hoe vreselijk en weerzinwekkend de ontbinding van het oude gezinsleven binnen het kapitalistische systeem ook is, toch legt de grootindustrie door de beslissende rol, die deze aan vrouwen, jonge personen en kinderen van beide geslachten in het maatschappelijke georganiseerde productieproces buiten de sfeer van het gezinsleven toekent, de nieuwe economische basis voor een hoger ontwikkelde vorm van het gezin en van de verhouding tussen de geslachten. Het is natuurlijk even stompzinig de christelijk-germaanse gezinsvorm als de absolute vorm te beschouwen, als wanneer men de Oud-Romeinse vorm of de Oudgriekse of de Oosterse vorm — die overigens onderling een historische ontwikkelingsreeks vormen — als de absolute vorm beschouwt. Het is eveneens duidelijk dat de samenstelling van het gecombineerde personeel uit personen van beiderlei geslacht en van de meest uiteenlopende leeftijden — ofschoon deze in haar spontaan tot ontwikkeling gekomen brute, kapitalistische vorm, waar de arbeider bestaat voor het productieproces en het productieproces niet voor de arbeider, een verderfelijke bron is van ellende en slavernij — onder passende verhoudingen omgekeerd wel een bron van menselijke vooruitgang moet worden.^[312]

De fabriekswetgeving begon oorspronkelijk als een uitzonderingswet voor de eerste scheppingen van het machinale bedrijf, de spinnerijen en weverijen. De noodzaak om hier een algemene wet voor de gehele maatschappelijke productie van te maken vloeit, zoals wij hebben gezien, voort uit de historische ontwikkeling van de grootindustrie, ten gevolge waarvan de traditionele vorm van manufactuur, handwerk en huisindustrie een totale omwenteling onderging: de manufactuur gaat over in de fabriek, het ambacht in de manufactuur en de gebieden van ambacht en huisindustrie, ten slotte, veranderen in een betrekkelijk zeer korte tijd tot jammerlijke holen, waar de wildste excessen van kapitalistische uitbuiting vrij spel hebben. Twee omstandigheden geven tenslotte de doorslag: in de eerste plaats de steeds opnieuw opgedane ervaring dat het kapitaal, zodra het ook maar op enkele punten van de maatschappelijke periferie onder staatstoezicht komt te staan, zich op de andere punten des te heftiger schadeloos stelt;^[313] in de tweede plaats de door de kapitalisten zelf geëiste gelijkheid van concurrentievoorwaarden, dat wil zeggen gelijke beperking op de uitbuiting van arbeid.^[314] Laten wij hiervoor twee hartverscheurende ontboezemingen beluisteren. De firma W. Cooksley, fabrikanten van spijkers, kettingen, enzovoort, te Bristol, voerde vrijwillig de fabrieksregeling in hun bedrijf in. 'Aangezien het oude, onregelmatige systeem in de bedrijven in de omgeving wordt gehandhaafd, zitten zij met de onbillijkheid, dat hun arbeidersjongens worden verleid (*enticed*) elders na zes uur 's avonds hun arbeid voort te zetten. "Dit," zeggen zij natuurlijk, "is onrechtvaardig tegenover ons en betekent voor ons een verlies, aangezien een deel van de kracht der jongens wordt uitgeput, de kracht, waarvan wij de volledige opbrengst dienen te krijgen."^[315] De heer J. Simpson, fabrikant van papieren zakken en dozen te Londen, verklaarde voor de *Children's Employment Commission*: 'Hij was bereid iedere petitie voor de invoering van de fabriekswet te ondertekenen. Zoals de zaken nu stonden, voelde hij zich 's nachts, na sluiting van zijn werkplaats, altijd onrustig bij de gedachte, dat anderen hun arbeiders langer lieten werken en hem orders voor de neus wegkaapten.'^[316] Samenvattend verklaart de *Children's Employment Commission*: 'Het zou tegenover de grotere bedrijven onrechtvaardig zijn hun

fabrieken aan regels te onderwerpen, terwijl in dezelfde bedrijfstak het kleinbedrijf geen wettelijke beperking van de arbeidstijd kent. Naast de onrechtvaardigheid van ongelijke concurrentievoorwaarden met betrekking tot de arbeidsuren, indien men hierop voor de kleinere werkplaatsen een uitzondering zou maken, hebben de grotere fabrikanten verder nog het nadeel dat hun toevoer van jeugdige en vrouwelijke arbeid wordt afgeleid naar de werkplaatsen, die niet onder toezicht van de wet zijn gesteld. En, ten slotte, zou hierdoor vergroting van het aantal kleinere werkplaatsen worden gestimuleerd, die vrijwel zonder uitzondering minder gunstig zijn wat betreft gezondheid, geriefelijkheid, onderwijs en algehele verbetering voor het volk.’ [317]

In het eindrapport stelt de *Children’s Employment Commission* voor de bepalingen van de fabriekswet van toepassing te verklaren op meer dan 1.400.000 kinderen, jonge personen en vrouwen, waarvan ongeveer de helft werkzaam is in het kleinbedrijf en in de huisindustrie? [318] ‘Indien,’ zo verklaart de commissie, ‘het parlement ons voorstel in zijn geheel zou aannemen, dan is het voetstoots duidelijk dat een dergelijke wetgeving de meest weldadige invloed zal uitoefenen, niet alleen op de jongeren en de zwakken, die hier in de eerste plaats bij betrokken zijn, maar ook op het nog grotere aantal volwassen arbeiders, die direct (vrouwen -M.) en indirect (mannen -M.) onder de bepalingen van die wetgeving vallen. Deze wetgeving zou voor hen geregelde en gematigde arbeidsuren verplicht stellen; zij zou de voorraad fysieke kracht, waarvan hun eigen welzijn en dat van het land zo zeer afhankelijk is, zuinig beheren en vergroten; zij zou de opgroeiende generatie beschermen tegen overmatige inspanning op jeugdige leeftijd, welke hun gezondheid ondermijnt en vroegtijdig tot verval leidt; ten slotte zou zij, tenminste tot de leeftijd van 13 jaar, gelegenheid bieden voor het volgen van lager onderwijs en daardoor een einde maken aan de ongelofelijke onwetendheid, die zo nauwgezet werd beschreven in de rapporten van de Commissie en die men niet kan bestuderen zonder diepe gevoelens van leed en nationale vernedering.’ [319] In de troonrede van 5 februari 1867 kondigde het Tory-ministerie aan dat de voorstellen [319a] van de Commissie voor industrieel onderzoek in wetsontwerpen waren omgezet. Maar om dit te bereiken was een nieuwe, twintigjarige periode van *experimentum in corpore vili* (experiment op een waardeloos lichaam) nodig geweest. Reeds in 1840 had men een parlementaire commissie van onderzoek inzake kinderarbeid benoemd. Het rapport van deze commissie van 1842 onthulde volgens de woorden van N. W. Senior ‘het afschuwelijkste beeld van hebzucht, egoïsme en wreedheid van kapitalisten en ouders, een beeld van ellende, ontarding en vernietiging van kinderen en jonge personen dat de wereld ooit getoond was... Men zou kunnen menen dat het een verslag was van de gruwelen uit het verleden. Maar uit de rapporten blijkt helaas dat deze gruwelen nog bestaan en in even grote mate als vroeger. In een twee jaar geleden gepubliceerde brochure verklaart Hardwicke dat de in 1842 gewraakte misbruiken vandaag (1863 -M.) nog welig tieren... Dit rapport (van 1842 -M.) heeft twintig jaar lang ergens gelegen zonder dat er notitie van werd genomen, in welke periode men kinderen — opgegroeid zonder de minste notie te hebben noch van wat wij moraal noemen, noch van onderwijs, godsdienst of menselijke genegenheid — toestond de ouders te worden van de huidige generatie’ [320]

Inmiddels was de maatschappelijke situatie veranderd. Het parlement durfde de eisen van de Commissie van 1863 niet af te wijzen, hetgeen wel gebeurd was met de eisen van de Commissie van 1842. Daarom werden reeds in 1864, toen de Commissie pas een deel van haar rapport had gepubliceerd, de bepalingen uit de wet, die van kracht was voor de textielindustrie, van toepassing verklaard voor de aardewerkindustrie (met inbegrip van de pottenbakkerij), de vervaardiging van behangpapier, lucifers, patronen en slaghoedjes evenals voor het fluweelscheren. In de troonrede van 5 februari 1867 kondigde het toenmalige Tory-ministerie verdere wetten aan, die waren gebaseerd op de uiteindelijke voorstellen van de Commissie, welke inmiddels in 1866 haar taak had volbracht.

Op 15 augustus 1867 werd de *Factory Acts Extension Act* en op 21 augustus 1867 de *Workshops Regulation Act* door de Koning getekend; de eerste wet geeft regels voor de grote industrietakken, de tweede wet voor de kleine industrietakken.

De *Factory Acts Extension Act* geeft bepalingen voor de hoogovens, ijzer- en kopermijnen, gieterijen, machinefabrieken, werkplaatsen voor metaalbewerking, fabrieken voor guttapercha, papier, glas, tabak; verder voor de drukkerijen en boekbinderijen en voor alle soortgelijke industriële werkplaatsen, waar gedurende tenminste 100 dagen per jaar 50 of meer personen gelijktijdig werkzaam zijn.

Om een indruk te geven van de omvang van het gebied, dat door deze wet wordt bestreken, citeer ik enige definities uit deze wet:

‘Onder handwerk wordt verstaan iedere, als bedrijf of voor het verkrijgen van winst met de hand verrichte arbeid voor de vervaardiging, verandering, verfraaiing, reparatie of afwerking voor de verkoop van enig artikel of van een deel daarvan.

Onder werkplaats wordt verstaan enige ruimte of plaats, overdekt of in de open lucht, waar een “handwerk” wordt verricht door enig kind, jeugdige arbeider of vrouw en waarvoor degene, die een dergelijk kind, jeugdige arbeider of vrouw in dienst heeft, het recht van toegang en het toezicht bezit.

Onder in dienst zijn wordt verstaan het werkzaam zijn bij een “handwerk”, al dan niet tegen betaling van loon, onder een patroon of onder een ouder, zoals hieronder nader omschreven. Onder ouder wordt verstaan vader, moeder, voogd of enig ander persoon, die de voogdij of toezicht over enig... kind of jeugdige arbeider bezit.’

Paragraaf 7, de strafclausule voor het te werk stellen van kinderen, jeugdige arbeiders en vrouwen in strijd met de bepalingen van deze wet, stelt geldboeten vast, niet alleen voor de eigenaar van de werkplaats, ongeacht of deze één der ouders is, maar ook voor ‘de ouders of andere personen, die het kind, de jeugdige arbeider of de vrouw onder zijn bescherming heeft of direct voordeel trekt uit diens arbeid’.

De *Factory Acts Extension Act*, die regels geeft voor de grote bedrijven, is door een aantal jammerlijke uitzonderingsbepalingen en laffe compromissen met de kapitalisten een stap terug vergeleken met de fabriekswet.

De *Workshops Regulation Act*, in al zijn onderdelen een erbarmelijk stuk, bleef in handen van de met uitvoering belaste stedelijke en lokale autoriteiten een dode letter. Toen het parlement in 1871 deze macht aan de stedelijke en lokale autoriteiten onttrok en aan de fabrieksinspectie overdroeg — waardoor het toezicht van de fabrieksinspecteurs in één klap met meer dan 100.000 werkplaatsen en alleen al met 300 steenbakkerijen werd vergroot — werd het personeel van de inspectie op zorgvuldige wijze met slechts acht assistenten vergroot, terwijl het reeds vóór die tijd onderbezet was.^[321]

Wat in deze Engelse wetgeving van 1867 dus opvalt is enerzijds de aan het parlement der heersende klasse opgedrongen noodzaak in principe zulke buitengewone en uitgebreide maatregelen aan te nemen tegen de excessen van kapitalistische uitbuiting, anderzijds de halfslachtigheid, de tegenzin en de *mala fides* (kwade trouw), waarmee deze maatregelen dus ook werkelijk werden ingevoerd.

De commissie van onderzoek van 1862 kwam tevens met het voorstel van een nieuwe regeling voor de mijnindustrie. Deze industrie onderscheidt zich van alle andere doordat hier de belangen van grondbezitters en industriële kapitalisten parallel lopen. De tegenstelling van deze belangen was gunstig voor de ontwikkeling van de fabriekswetgeving; de afwezigheid van deze tegenstelling is een voldoende verklaring voor de vertraging en de chicanes bij de wetgeving voor de mijnen.

De commissie van onderzoek van 1840 had zulke afschuwelijke en stuitende onthullingen gedaan — hetgeen in geheel Europa tot een schandaal had geleid — dat het parlement zijn

geweten moest sussen met de *Mining Act* (mijnwet) van 1842. In deze wet beperkte het parlement zich tot het verbod van ondergrondse arbeid voor vrouwen en voor kinderen beneden de leeftijd van 10 jaar.

In 1860 kwam de *Mines Inspection Act* (wet op het toezicht van de mijnen) tot stand, volgens welke speciaal daarvoor benoemde overheidsambtenaren toezicht moesten uitoefenen op de mijnen. De wet verbood verder het te werk stellen van jongens in de leeftijd van 10 tot 12 jaar, indien deze geen schoolcertificaat bezaten of gedurende een bepaald aantal uren de school niet bezochten. Deze wet bleef volkomen een dode letter door het belachelijk geringe aantal benoemde inspecteurs, hun uiterst geringe bevoegdheden en andere oorzaken, waarop ik nog terugkom.

Een van de meest recente blauwboeken over de mijnen is het *Report from the Select Committee on Mines, together with... Evidence* van 23 juli 1866. Het rapport is samengesteld door een commissie van leden van het Lagerhuis, die gemachtigd waren getuigen op te roepen en te verhoren. Het is een dik boekwerk, waarin het 'report' zelf slechts vijf regels beslaat, in welke regels wij kunnen lezen dat de commissie niets weet te zeggen en dat nog meer getuigen dienen te worden verhoord!

De wijze, waarop de getuigen worden gehoord, doet denken aan de *cross examinations* (kruisverhoren) voor de Engelse rechtbanken, waar de advocaat door het stellen van brutale en verwarrende vragen de getuigen tracht te intimideren en probeert hen woorden in de mond te leggen. De advocaten zijn hier de leden van de parlementaire commissie zelf, waaronder mijneigenaars en mijnexploitanten; de getuigen zijn mijnarbeiders, meestal arbeiders uit kolenmijnen. De hele *farce* (klucht) is té typerend voor de geest van het kapitaal om hier niet enige uittreksels te geven. Om tot een eenvoudig overzicht te komen geef ik de resultaten der onderzoekingen, enzovoort in rubrieken. Ik herinner er aan dat de vraag en het daarbij behorende antwoord in de Engelse blauwboeken zijn genummerd en dat de getuigen, wier uitspraken ik hier citeer, arbeiders zijn uit de kolenmijnen.

1. *Arbeid van jongens van tien jaar en ouder in de mijnen.* - De arbeid, met inbegrip van het komen van en gaan naar de mijn, duurt gewoonlijk 14 tot 15 uur, bij uitzondering langer, van 3, 4, 5 uur 's ochtends tot 4 en 5 uur 's middags (nrs. 6, 452, 83). De volwassen arbeiders werken in twee ploegen, hetgeen neerkomt op 8 uur, maar voor de jongens bestaat een dergelijke aflossing wegens kostenbesparing niet (nrs. 80, 203, 204). De jongere kinderen worden voornamelijk gebruikt voor het openen en sluiten van de ventilatiedeuren in de verschillende afdelingen van de mijn, de ouderen voor zwaardere arbeid: kolentransport, enzovoort (nrs. 122, 739, 1747). De lange arbeidsuren ondergronds duren tot het achttiende of tweeëntwintigste jaar, waarop de overgang plaatsvindt naar de eigenlijke mijnarbeid (nr. 161). De kinderen en jonge personen worden tegenwoordig harder afgebeeld dan in enige vroegere periode (nrs. 1663-1667). De mijnarbeiders eisen vrijwel eenstemmig een wettelijk verbod van mijnarbeid tot het veertiende jaar. En nu vraagt Hussey Vivian (zelf een mijnexploitant): 'Is dit verlangen niet afhankelijk van de grotere of geringere armoede der ouders?' — En de heer Bruce: 'Zou het niet hardvochtig zijn om, wanneer de vader dood of verminkt is, enzovoort, het gezin deze bron van inkomsten te ontnemen? En er moet toch een algemene regel bestaan. Zoudt u in alle gevallen het ondergronds te werk stellen van kinderen tot hun veertiende jaar verbieden?' Antwoord: 'In alle gevallen.' (nrs. 107-110). Vivian: 'Wanneer de arbeid in de mijnen tot het veertiende jaar zou worden verboden, zouden de ouders de kinderen dan niet naar de fabrieken enzovoort sturen?' — 'Gewoonlijk niet.' (nr. 174). Arbeider: 'Het open- en dichtmaken van de deuren lijkt gemakkelijk. Maar het is een vreselijke bezigheid. Afgezien van de onafgebroken tocht, zit de jongen gevangen, net als in een donkere kerker.' Bourgeois Vivian: 'Kan de jongen, wanneer hij licht heeft, niet lezen gedurende zijn deurwacht?' — 'In de eerste plaats moet hij zelf de kaarsen kopen. Maar

bovendien zou het hem niet worden toegestaan. Hij zit daar om op de zaken te letten en hij moet zijn plicht vervullen. Ik heb nog nooit een jongen in de mijn zien lezen.’ (nrs. 141-160).

2. *Onderwijs.* - De mijnarbeiders eisen een wet voor verplicht onderwijs voor de kinderen, zoals dat in de fabrieken het geval is. Zij verklaren dat de bepaling van de wet van 1860, volgens welke voor het te werk stellen van jongens in de leeftijd van 10-12 jaar een schoolcertificaat nodig is, zuiver illusoir is. De ‘hachelijke’ methode van verhoor door de kapitalistische rechters van instructie wordt hier werkelijk koddig (nr. 115). ‘Is de wet meer tegen de patroons of tegen de ouders nodig?’ — ‘Tegen beiden.’ (nr. 116) ‘Meer tegen de één of tegen de ander?’ — ‘Wat moet ik hierop antwoorden?’ (nr. 137). ‘Tonen de patroons enig verlangen om de arbeidsuren aan te passen bij het schoolonderwijs?’ — ‘Nimmer.’ (nr. 211). ‘Doen de mijnarbeiders later iets aan hun ontwikkeling?’ — ‘In het algemeen geschiedt het tegendeel; zij nemen slechte gewoonten aan, zij leggen zich toe op drank, spel, en dergelijke, en gaan geheel en al te gronde.’ (nr. 109). ‘Waarom worden de kinderen niet naar de avondscholen gestuurd?’ — ‘In de meeste mijngebieden bestaan geen avondscholen. Maar het belangrijkste is dat zij door de lange, overmatige arbeid zo uitgeput zijn, dat zij van moeheid de ogen niet open kunnen houden.’ ‘Dus,’ zo besluit de bourgeois, ‘gij zijt tegen opvoeding?’ — ‘Absoluut niet, maar, enzovoort.’ (nr. 443). ‘Zijn de mijnneigenaren enzovoort niet bij de wet van 1860 verplicht schoolcertificaten te eisen wanneer zij kinderen in dienst nemen in de leeftijd van 10 tot 12 jaar?’ — ‘Zij zijn dit wel wettelijk verplicht, maar de patroons doen het niet.’ (nr. 444). ‘Naar uw mening wordt aan deze wettelijke bepaling niet algemeen de hand gehouden?’ — ‘Er wordt helemaal niet de hand aan gehouden.’ (nr. 717). ‘Stellen de mijnarbeiders veel belang in het onderwijsprobleem?’ — ‘De meesten wel.’ (nr. 718). ‘Eisen zij uitvoering van de bepalingen van de wet?’ — ‘De meesten wel.’ (nr. 720). ‘Waarom dwingen zij dan niet naleving van de bepalingen af?’ — ‘Menige arbeider wil wel jongens zonder schoolcertificaat weigeren, maar dan wordt hij een getekend man (*a marked man*).’ (nr. 721) ‘Getekend door wie?’ — ‘Door zijn patroon.’ (nr. 722). ‘U gelooft toch niet dat de patroon aanmerking zal maken op een arbeider wegens diens gehoorzaamheid aan de wet?’ — ‘Ik geloof van wel.’ (nr. 723). ‘Waarom weigeren de arbeiders niet dergelijke jongens te gebruiken?’ — ‘Zij hebben geen keus.’ (nr. 1634). ‘U verlangt ingrijpen van het parlement?’ — ‘Indien er werkelijk iets doeltreffends voor het onderwijs aan kinderen van mijnarbeiders moet worden gedaan, dan moet dit bij wet verplicht worden gesteld.’ (nr. 1636). ‘Moet dat voor de kinderen van alle arbeiders in Engeland gelden of alleen voor kinderen van de arbeiders in de kolenmijnen?’ — ‘Ik ben hier om te spreken uit naam van de arbeiders uit de kolenmijnen.’ (nr. 1638). ‘Waarom een onderscheid maken tussen de kinderen van arbeiders uit de kolenmijnen en de andere kinderen?’ — Omdat zij een uitzondering op de regel vormen.’ (nr. 1639) ‘In welk opzicht?’ — ‘Fysiek.’ (nr. 1640). ‘Waarom zou onderwijs voor hen waardevoller zijn dan voor kinderen uit andere categorieën?’ — ‘Ik beweer niet dat het voor hen waardevoller zou zijn, maar door hun overmatige arbeid in de mijnen hebben zij minder kans op onderwijs in dag- en zondagscholen.’ (nr. 1644). ‘Het is onmogelijk dit soort vragen op zichzelf te behandelen, nietwaar?’ (nr. 1646). ‘Zijn er voldoende scholen in de districten?’ — ‘Nee.’ (nr. 1647). ‘Wanneer de staat zou eisen dat ieder kind naar school wordt gestuurd, waar zouden dan al die scholen voor al die kinderen vandaan moeten komen?’ — ‘Ik geloof dat, zodra de omstandigheden dit eisen, de scholen vanzelf zouden komen. Het grootste aantal, niet alleen van de kinderen, maar ook van de volwassen mijnarbeiders kan lezen noch schrijven.’ (nrs. 705, 726).

3. *Vrouwenarbeid.* - Weliswaar worden sinds 1842 geen vrouwelijke arbeidskrachten meer ondergronds te werk gesteld, maar wel boven voor het laden van steenkolen enzovoort, het slepen van de karren naar de kanalen en de spoorwegwagons, het sorteren van de kolen, enzovoort. In de afgelopen 3 tot 4 jaar is het gebruik van vrouwen sterk toegenomen (nr. 1727). Gewoonlijk zijn het de vrouwen, dochters en weduwen van arbeiders uit de

kolenmijnen in de leeftijd van 12 tot 50 en zelfs tot 60 jaar (nrs. 645, 1779, 648). ‘Welke mening hebben de mijnarbeiders over vrouwenarbeid in de mijnen?’ - ‘Het wordt algemeen veroordeeld.’ (nr. 649). ‘Waarom?’ - ‘Zij beschouwen het als vernederend voor het vrouwelijk geslacht... Zij dragen een soort mannenkleren. In vele gevallen kennen zij geen schaamtegevoel. Vele vrouwen roken. De arbeid is even smerig als in de mijn zelf. Er zijn vele getrouwde vrouwen onder, die hun huiselijke plichten niet kunnen vervullen.’ (nrs. 651 vv., 709). ‘Kunnen de weduwen elders werk vinden, dat hen zoveel loon (8-10s. per week - M.) opbrengt?’ — ‘Dat weet ik niet.’ (nr. 710). ‘En toch zoudt u (hardvochtig mens! -M.) bereid zijn hen dit middel van bestaan te ontnemen?’ — ‘Zeker.’ (nr. 1715). ‘Hoe komt u aan deze mening?’ — ‘Wij, mijnarbeiders, hebben te veel eerbied voor het zwakke geslacht om het veroordeeld te zien tot de kolenmijn... Deze arbeid is voor een belangrijk deel zeer zware arbeid. Vele van deze meisjes tillen per dag een gewicht van 10 ton.’ (nr. 1732). ‘Gelooft u dat de in de mijnen te werk gestelde vrouwelijke arbeidskrachten zedelozer zijn dan de in de fabriek te werk gestelde vrouwen?’ — ‘Het percentage slechte vrouwen is groter dan onder de fabrieksmeisjes.’ (nr. 1733) ‘Maar u bent toch ook niet tevreden met de zedelijkheid in de fabrieken?’ — ‘Nee.’ (nr. 1734). ‘Wilt u dan ook vrouwenarbeid in de fabrieken verbieden?’ — ‘Nee, dat wil ik niet.’ (nr. 1735). ‘Waarom niet?’ — ‘Omdat dat werk voor het vrouwelijk geslacht eervoller en geschikter is.’ (nr. 1736). ‘Desondanks vindt u toch dat het schadelijk is voor hun zedelijkheid?’ — ‘Niet in dezelfde mate als de arbeid in de kolenmijnen. Ik beoordeel het overigens niet alleen op morele gronden, maar ook op fysieke en maatschappelijke gronden. De maatschappelijke ontaarding van de meisjes is in hoge mate erbarmelijk. Wanneer deze meisjes de vrouwen worden van mijnarbeiders, lijden de mannen zeer onder deze ontaarding, waardoor zij van huis worden verdreven en aan de drank raken.’ (nr. 1737). ‘Maar zou dit ook niet gelden voor de vrouwen die in de ijzergieterijen werken?’ — ‘Ik kan niet voor de andere industrietakken spreken.’ (nr. 1740). ‘Maar welk onderscheid bestaat er dan tussen de vrouwen die in de ijzergieterijen werken en de vrouwen, die in mijnen werken?’ — ‘Ik heb me niet met dit probleem beziggehouden.’ (nr. 1741). ‘Kunt u enig verschil zien tussen de ene of de andere categorie?’ — ‘Dat heb ik niet nagegaan, maar ik ken door huisbezoek de jammerlijke toestanden in ons district.’ (nr. 1750). ‘Zoudt u niet gaarne overall vrouwenarbeid afschaffen, waar deze de vrouw degenereert?’ ‘Ja... de kinderen krijgen hun beste gevoelens door de opvoeding van de moeder (nr. 1751). ‘Maar dat gaat toch ook op voor de vrouwenarbeid in de landbouw?’ — ‘Die arbeid duurt slechts twee seizoenen en bij ons werken de vrouwen gedurende alle seizoenen, vaak dag en nacht, doorweekt tot op hun huid, hun gestel verzwakt en hun gezondheid ondermijnd.’ (nr. 1753). ‘U heeft het probleem (namelijk het probleem van de vrouwenarbeid -M.) niet in het algemeen bestudeerd?’ — ‘Ik heb om me heen gekeken en ik kan u wel zeggen dat ik nergens iets gezien heb, dat lijkt op de vrouwenarbeid in de kolenmijnen. Het is arbeid voor mannen, arbeid voor sterke mannen. Het betere soort mijnarbeiders, die zich willen ontwikkelen en hoger op willen, worden door hun vrouwen omlaag getrokken in plaats van dat zij bij hen steun vinden.’ Nadat de bourgeois nog verder kriskras zijn vragen heeft gesteld, wordt ten slotte het mysterie van zijn ‘medelijden’ met weduwen, arme gezinnen enzovoort onthuld: ‘De mijneigenaar benoemt bepaalde *gentlemen* om toezicht te houden en het is de politiek van deze heren om, ten einde in de gunst te komen, alles op zo economisch mogelijke wijze te organiseren en de te werk gestelde meisjes krijgen dagelijks 1 tot 1¹/₂s., terwijl een man 2¹/₂s. per dag moet hebben.’ (nr. 1816).

4. *Gerechtigde lijkschouwing*. (nr. 360). — ‘Zijn de arbeiders wat betreft de *coroner's inquest* (gerechtigde lijkschouwing) in uw district tevreden met de rechtspleging bij ongelukken?’ — ‘Nee, dat zijn zij niet.’ (nr. 861). ‘Waarom niet?’ — ‘Voornamelijk omdat men lieden in de jury benoemt, die helemaal geen verstand van de mijnen hebben. Arbeiders worden nooit opgeroepen, behalve als getuigen. Gewoonlijk neemt men winkeliers uit de

buurt, die onder invloed van de mijneigenaars, hun klanten, staan en die niet eens de technische termen van de getuigen begrijpen. Wij eisen dat de mijnarbeiders deel van de jury uitmaken. Gewoonlijk is het vonnis in strijd met de getuigenverklaringen.’ (nr. 378). ‘Dienen de jury’s niet onpartijdig te zijn?’ — ‘Ja.’ (nr. 379.) ‘Zouden de arbeiders onpartijdig zijn?’ — ‘Ik zie niet in waarom ze niet onpartijdig zouden zijn. Zij hebben kennis van zaken.’ (nr. 380). ‘Maar zouden zij niet de neiging hebben om in het belang van de arbeiders onrechtvaardig hard te oordelen?’ — ‘Nee, dat geloof ik niet.’

5. *Valse maten en gewichten.* - De arbeiders eisen wekelijks betaald te worden in plaats van eens in de twee weken; verder eisen zij naar maat en gewicht te worden betaald in plaats van tegen kubieke inhoud van de karren, bescherming tegen gebruik van valse gewichten, enzovoort. (nr.1071). ‘Wanneer de karren op frauduleuze wijze worden vergroot, dan kan een arbeider toch de mijn verlaten na opzegging met veertien dagen?’ — ‘Maar wanneer hij ergens anders heengaat, gebeurt daar hetzelfde.’ (nr. 1072). ‘Maar hij kan toch de mijn, waar onrecht bedreven wordt, verlaten?’ — ‘Maar dit onrecht wordt overal bedreven.’ (nr. 1073). ‘Maar de arbeider kan toch iedere mijn met een opzegtermijn van twee weken verlaten?’ — ‘Ja.’ Zand er over!

6. *Mijninspectie.* - De arbeiders hebben niet alleen te lijden onder ongelukken door exploderende gassen (nrs. 234 vv.). ‘Wij hebben ook vele klachten over de slechte ventilatie in de kolenmijnen, zodat de mensen daar nauwelijks kunnen ademhalen; op deze wijze zijn zij niet in staat enige arbeid te verrichten. Zo zijn, om een voorbeeld te geven, juist in het deel van de mijn waar ik werk vele arbeiders door de verpeste lucht wekenlang aan het ziekbed gekluisterd. De hoofdgangen hebben meestal voldoende lucht, maar juist niet de plaatsen, waar wij werken. Stuur men een klacht over de ventilatie aan de inspecteur, dan wordt men ontslagen en is men een “getekend” man, die ook elders geen werk meer vindt. De *Mining Inspecting Act* van 1860 is slechts een vodge papier. De inspecteurs — en hun aantal is veel te gering — brengen misschien eens in de zeven jaar een officieel bezoek aan de mijn. Onze inspecteur is een totaal onbekwame man van 70 jaar, die het toezicht heeft op meer dan 130 kolenmijnen. Wij hebben naast de inspecteurs onderinspecteurs nodig.’ (nr. 280) ‘Moet de regering dan zo’n groot leger van inspecteurs benoemen, dat zij alles wat u eist zonder inlichtingen van de arbeiders zelf kunnen doen?’ — ‘Dat is onmogelijk, maar de inspecteurs moeten de inlichtingen in de mijnen zelf komen halen.’ (nr. 285). ‘Geloof u niet dat het gevolg hiervan zou zijn dat de verantwoordelijkheid (! -M.) voor de ventilatie, enzovoort, van de mijneigenaar zou worden overgeheveld op de regeringsambtenaren?’ — ‘Geenszins; het dient hun taak te zijn de naleving van de reeds bestaande wetten af te dwingen.’ (nr. 294). ‘Wanneer u het heeft over onderinspecteurs, bedoelt u dan lieden met minder salaris en van een minder soort dan de huidige inspecteurs?’ — ‘Ik wil ze helemaal niet van een minder soort als we ze van een beter soort kunnen krijgen.’ (nr. 295). ‘Wilt u meer inspecteurs of lieden van lagere klasse dan de inspecteurs?’ — ‘Wij hebben mensen nodig, die in de mijnen zelf rondkijken, lieden die geen angst hebben voor hun eigen hachje.’ (nr. 296). ‘Wanneer men zou voldoen aan uw wens om inspecteurs van een minder soort, zou dit dan geen gevaren met zich meebrengen door gebrek aan bekwaamheid enzovoort?’ — ‘Nee, het is de taak van de regering om bekwame mensen te benoemen.’ Deze vorm van ondervraging werd ten slotte zelfs de voorzitter van de Commissie van Onderzoek te dol. ‘U wenst’, zo interrumpeerde hij, ‘lieden uit de praktijk, die in de mijnen zelf rondkijken en dan verslag uitbrengen aan de inspecteur, die dit verslag met zijn wetenschappelijke kennis kan beoordelen.’ (nr. 531). ‘Zou het ventileren van al deze oude mijnen niet veel kosten met zich meebrengen?’ — ‘Ja, de kosten kunnen stijgen, maar men zou er mensenlevens mee beschermen.’ (nr. 581). Een arbeider uit een kolenmijn protesteert tegen de 17e afdeling van de wet van 1860: ‘Op het ogenblik is het zo, dat wanneer de mijninspecteur een deel van de mijn ongeschikt acht voor het verrichten van arbeid, hij dit aan de mijneigenaar en de minister van binnenlandse zaken

moet meedelen. De mijneigenaar heeft dan 20 dagen bedenktijd en aan het einde van die periode kan hij iedere verandering weigeren uit te voeren. Weigert hij inderdaad, dan moet hij dit aan de Minister van Binnenlandse Zaken berichten en hem een lijstje van namen van vijf mijningenieurs voorleggen, waaruit de minister de arbiter moet kiezen. Wij menen dat in dit geval de mijneigenaar eigenlijk zijn eigen rechter benoemt.' (nr. 586). De bourgeois-ondervrager, zelf eigenaar van een mijn: 'Dit is een zeer speculatieve bewering.' (nr. 588). 'U heeft dus een zeer geringe dunk van de integriteit van de mijningenieurs?' — 'Ik zeg dat het zeer onredelijk en onrechtvaardig is.' (nr. 589). 'Zijn de mijningenieurs eigenlijk geen mensen, die een openbaar ambt bekleden en die bij hun beslissingen boven de door u gevreesde partijdigheid staan?' — 'Ik weiger antwoord te geven op vragen, die slaan op het persoonlijk karakter van deze mensen. Ik ben ervan overtuigd dat zij in vele gevallen zeer partijdig optreden en ik meen dat hun deze macht, in zaken waarbij mensens levens op het spel staan, dient te worden ontnomen.' Dezelfde bourgeois heeft de onbeschaamdheid om te vragen: 'Geloof u niet dat ook de mijneigenaar verliezen lijdt bij mijnexplosies?' — En ten slotte (nr. 1042): 'Kunt gij, arbeiders, niet zelf uw belangen behartigen zonder de hulp van de regering in te roepen?' — 'Nee.' — In 1865 telde Groot-Brittannië 3.217 kolenmijnen en — 12 inspecteurs. In de *Times* van 26 januari 1867 berekent een mijneigenaar uit Yorkshire zelf, dat iedere mijn slechts eens in de tien jaar kan worden bezocht, afgezien nog van de zuivere kantoorwerkzaamheden, die veel tijd van de inspecteurs vergen. Geen wonder dat de rampen in de afgelopen jaren — vooral in 1866 en 1867 — in aantal en omvang (vaak ten koste van 200-300 arbeiders) voortdurend zijn toegenomen. Dat is het mooie van de 'vrije' kapitalistische productie!

In ieder geval is de wet van 1872, hoe gebrekkig zij ook is, de eerste wet die regels geeft voor de arbeidsuren van kinderen, die in de mijnen werken, en die de exploitateurs en bezitters van de mijnen verantwoordelijk stelt voor wat men ongelukken noemt.

De Koninklijke Commissie van 1867 tot onderzoek van de arbeid van kinderen, jeugdige personen en vrouwen in de landbouw heeft enkele zeer belangrijke rapporten gepubliceerd. Er zijn verschillende pogingen ondernomen om de beginselen van de fabriekswetgeving in gewijzigde vorm ook op de landbouw toe te passen, maar tot nu toe is men hierin niet geslaagd. Ik moet hier echter wel de aandacht vestigen op het bestaan van een onweerstaanbare neiging om deze beginselen algemeen toe te passen.

Terwijl enerzijds de veralgemening van de fabriekswetgeving als fysieke en geestelijke bescherming der arbeidersklasse onvermijdelijk is geworden, wordt hierdoor anderzijds — zoals we reeds hebben gezien — de omzetting van de verspreide arbeidsprocessen op zeer kleine schaal in gecombineerde arbeidsprocessen op grote, maatschappelijke schaal, dus de concentratie van kapitaal en de alleenheerschappij van het fabrieksstelsel, veralgemeend en versneld. De veralgemening van de fabriekswetgeving vernietigt alle traditionele vormen en overgangsvormen, waarachter de heerschappij van het kapitaal nog gedeeltelijk schuilging en vervangt die vormen door de directe, onverholen heerschappij. Daardoor wordt tevens de directe strijd tegen deze heerschappij algemeen. Terwijl zij in de afzonderlijke werkplaatsen gelijkvormigheid, regelmaat, orde en economisch beheer afdwingt, vergroot zij door de enorme prikkel, die de techniek krijgt door beperking en regeling van de arbeidsdag, de anarchie en de catastrofes van de kapitalistische productie als geheel, de intensiteit van de arbeid en de concurrentie van de machine met de arbeider. Door vernietiging van het kleinbedrijf en van de huisindustrie worden ook de laatste toevluchtsoorden van de 'overtolligen' vernietigd en daardoor tevens de nog bestaande veiligheidsklep van het gehele maatschappelijk mechanisme. Door de materiële voorwaarden en de maatschappelijke combinaties van het productieproces te doen rijpen, brengt zij tevens de tegenstrijdigheden en antagonismen van de kapitalistische vorm en daardoor gelijktijdig de vormingselementen van een nieuwe en de krachten tot omwenteling van de oude maatschappij tot rijping. **[322]**

10. Grootindustrie en landbouw

De revolutie, die door de grootindustrie in de landbouw en in de maatschappelijke verhoudingen van diegenen, die bij de landbouwproductie zijn betrokken, teweeg wordt gebracht, kan pas later worden behandeld. Wij kunnen hier, erop vooruitlopend, volstaan met een korte aanduiding van enkele gevolgen. Hoewel de toepassing van machinerie in de landbouw grotendeels zonder de fysieke nadelen gepaard gaat, die de fabrieksarbeider daarvan wel ondervindt, [323] is de uitwerking wat betreft het 'overtollig-maken' nog heftiger en dit vindt, zoals we nog uitvoerig zullen zien, plaats zonder tegenstand. In de graafschappen Cambridge en Suffolk bijvoorbeeld is de oppervlakte aan bebouwde grond in de afgelopen twintig jaar sterk toegenomen, terwijl de plattelandsbevolking in dezelfde periode niet slechts relatief, maar ook absoluut is gedaald. In de Verenigde Staten vervangen de landbouwmachines voorlopig slechts virtueel de arbeider, dat wil zeggen deze machines maken het de producenten mogelijk een grotere oppervlakte te bebouwen, maar zij verjagen echter niet werkelijk arbeiders van het land. In 1861 bedroeg voor Engeland en Wales het aantal bij de vervaardiging van landbouwmachines werkzame personen 1.034, terwijl het aantal landbouwarbeiders, die met stoom- en arbeidsmachines werkten, slechts 1.205 bedroeg.

Op het gebied van de landbouw werkt de grootindustrie in zoverre het meest revolutionair, dat zij het bolwerk van de oude maatschappij, de 'boer', vernietigt en hem vervangt door de loonarbeider. Op deze wijze worden de behoeften aan sociale veranderingen en de tegenstellingen op het platteland in overeenstemming gebracht met die van de stad. In de plaats van het ouderwets-traditionele en meest irrationele bedrijf komt de overwogen, technische toepassing van de wetenschap. De kapitalistische productiewijze voltooit de vernietiging van de oorspronkelijke gezinsband, waardoor landbouw en manufactuur in hun jonge, onontwikkelde gedaante met elkaar verbonden waren. Deze productiewijze creëert tegelijkertijd de materiële voorwaarden voor een nieuwe, hogere synthese, een band tussen landbouw en industrie op basis van hun op tegengestelde wijze tot ontplooiing gekomen gedaanten. Met het constant toenemend overwicht van de stedelijke bevolking, die door de kapitalistische productie in de grote centra wordt opeengehoopt, vergroot zij enerzijds de historische mobiliteit van de samenleving en vernietigt zij anderzijds de stofwisseling tussen mens en aarde, dat wil zeggen de terugkeer tot de grond van de door de mensen in de vorm van voedsel en kleding verbruikte bestanddelen van de grond; hiermee vernietigt de kapitalistische productie dus de eeuwige, natuurlijke voorwaarde van duurzame vruchtbaarheid der grond. Daarmee vernietigt zij tevens de fysieke gezondheid van de arbeider uit de stad en het geestelijke leven van de arbeider op het platteland. [324] Maar terwijl op deze wijze de natuurlijke, spontaan ontstane vorm van stofwisseling wordt vernietigd, dwingt de kapitalistische productie op systematische wijze tevens weer tot herstel van die stofwisseling in de vorm van een regulerende wet der maatschappelijke productie, welke in overeenstemming moet zijn met de volledige menselijke ontplooiing. Zowel in de landbouw als in de manufactuur is de kapitalistische reorganisatie van het productieproces tevens het martelaarschap der producenten, het arbeidsmiddel tevens middel tot onderdrukking, uitbuiting en verarming van de arbeider, de maatschappelijke combinatie der arbeidsprocessen tevens de georganiseerde onderdrukking van de individuele levenskracht, vrijheid en zelfstandigheid van de arbeider. De verspreiding van de landarbeiders over grote gebieden breekt hun weerstandsvermogen, terwijl het weerstandsvermogen van de arbeiders uit de stad door hun concentratie wordt versterkt. Evenals in de stedelijke industrie wordt in de moderne landbouw de grotere productiviteit en de grotere mobiliteit van de arbeid verkregen ten koste van vernietiging en verzieking van de arbeidskracht zelf. En iedere vooruitgang in de kapitalistische landbouw is niet alleen een vooruitgang in de kunst arbeiders te beroven, maar tevens in de kunst van roof op de grond; iedere vooruitgang in het vergroten van de vruchtbaarheid van de grond voor een bepaalde periode, is tevens een vooruitgang in

het vernietigen van de blijvende bronnen van deze vruchtbaarheid. Naarmate een land zich voor zijn ontwikkeling meer baseert op de grootindustrie (zoals bijvoorbeeld de Verenigde Staten) des te sneller werkt dit vernietigingsproces.^[325] De kapitalistische productie is dus alleen maar in staat de techniek en de combinatie van de maatschappelijke productieprocessen tot ontwikkeling te brengen, doordat zij gelijktijdig de bronnen van alle rijkdom ondergraaft: de grond en de arbeider.

[86] Mill had moeten zeggen: ‘van enig menselijk wezen dat niet onderhouden wordt door andermans arbeid’, want de machinerie heeft ongetwijfeld het aantal nette klaplopers sterk vermeerderd.

[87] Zie bijvoorbeeld: B. Hutton, *Course of Mathematics*.

[88] ‘Van dit gezichtspunt uit kan men dan ook een duidelijke grens trekken tussen werktuig en machine: spade, hamer, beitel, enzovoort, hefboom- en vijzelwerktuigen, waarvoor — hoe kunstig ze ook mogen zijn — de mens de beweegkracht levert... dit alles valt onder het begrip werktuig; de ploeg daarentegen, die door het dier wordt voortgetrokken, windmolens, enzovoort, dienen tot de machinerie te worden gerekend.’ Wilhelm Schulz, *Die Bewegung der Produktion*, Zürich, 1843, p. 38. Dit is in vele opzichten een prijzenswaardig geschrift.

[89] Reeds voor zijn tijd werden spinmachines, zij het zeer gebrekkige, gebruikt, waarschijnlijk voor het eerst in Italië. Een kritische geschiedenis van de technologie zou trouwens aantonen hoe zelden een uitvinding uit de achttiende eeuw het werk was van een enkele persoon. Tot op heden is een dergelijke studie nog niet verschenen. Darwin heeft de aandacht gevestigd op de geschiedenis van de natuurlijke technologie, dat wil zeggen op de vorming van de organen van planten en dieren als productie-instrumenten voor het leven van de planten en dieren. Verdient de geschiedenis van het ontstaan van de productieve organen van de mens in de maatschappij, van de materiële basis van iedere afzonderlijke maatschappijorganisatie niet evenzeer de aandacht? En zou deze geschiedenis niet veel gemakkelijker te schrijven zijn omdat, zoals Vico zegt, de geschiedenis van de mensen zich onderscheidt van de geschiedenis van de natuur doordat de eerste wél en de laatste niet door ons is gemaakt? De technologie onthult het actieve handelen van de mens ten opzichte van de natuur, onthult het directe productieproces van zijn leven en daardoor ook zijn maatschappelijke levensomstandigheden en de geestelijke voorstellingen, die hij zich hierbij maakt. Zelfs iedere godsdienstgeschiedenis, die van deze materiële basis abstraheert, is niet kritisch. Het is in feite veel eenvoudiger door analyse de aardse kern van de religieuze schaduwbeelden te vinden dan, omgekeerd, uit de werkelijke levensomstandigheden, die eens bestaan hebben, hun hemelse vormen af te leiden. De laatste methode is de enige materialistische en daardoor wetenschappelijke methode. De gebreken van het abstract-natuurwetenschappelijk materialisme, dat het historische proces uitsluit, ontdekt men reeds door de abstracte en ideologische denkbeelden van zijn woordvoerders zodra zij zich buiten het gebied van hun eigen specialiteit wagen.

[90] Vooral in de oorspronkelijke vorm van het mechanische weefgetouw herkent men onmiddellijk het oude weefgetouw. In zijn moderne vorm ziet het weefgetouw er wezenlijk anders uit.

[91] Pas sinds ongeveer 1850 wordt in Engeland een steeds groter deel van de werktuigen der arbeidsmachines machinaal vervaardigd, hoewel niet door dezelfde fabrikanten die de machines zelf maken. Machines voor de vervaardiging van dergelijke mechanische werktuigen zijn bijvoorbeeld de *automatic bobbin-making engine*, *card-setting engine*, machines voor het vervaardigen van spoelen en voor het smeden van spindels.

[92] Mozes zegt: ‘Gij zult de dorsende os niet muilkorven.’ Maar de christelijk-Germaanse filantropen legden de lijfeigenen, die zij bij het malen als drijfkracht gebruikten, een brede houten kraag om de hals om te voorkomen dat zij met hun handen meel naar hun mond

konden brengen.

[93] Deels door gebrek aan stromend water, deels door de strijd tegen het water op plaatsen waar dit overlast veroorzaakte, werden de Hollanders gedwongen wind als drijfkracht te gebruiken. De windmolen zelf was afkomstig uit Duitsland, waar de uitvinding aanleiding gaf tot een aardige twist tussen adel, geestelijkheid en de keizer aan wie de wind nu wel 'toebehoorde'. 'Lucht schept slavernij', zegt men in Duitsland, terwijl in Holland de lucht vrij maakte. Wat daar tot slavernij werd gebracht, waren niet de Hollanders, maar de grond voor de Hollanders. Nog in 1836 werden in Holland 12.000 windmolens met 6.000 pk. gebruikt om te voorkomen dat $\frac{2}{3}$ van het land in moerassen veranderde.

[94] Wel werd ze al veel verbeterd door Watts uitvinding van de eerste, zogenaamde enkelvoudige stoommachine, maar zij werd in deze vorm slechts gebruikt om water en pek uit de zoutmijnen te pompen.

[95] 'Het geheel van al deze eenvoudige instrumenten, die door een enkele motor in beweging worden gezet, vormt een machine.' Babbage, *t.a.p.* [p. 136].

[96] John C. Morton hield in december 1859 voor de *Society of Arts* een lezing over 'de in de landbouw aangewende krachten'. Hierbij zei hij onder meer: 'Door iedere verbetering, welke de gelijkvormigheid van de grond bevordert, wordt de stoommachine steeds bruikbaar voor de voortbrenging van zuiver mechanische kracht. Paardenkracht is nodig waar kromme hekken en dergelijke hindernissen een gelijkmatige beweging belemmeren. Deze hindernissen verdwijnen met de dag. Voor bewerkingen, die meer wilskracht en minder werkelijke kracht vereisen, is slechts de voortdurend, door de menselijke geest beheerste kracht, dat wil zeggen menselijke kracht bruikbaar.' De heer Morton rekent dan stoomkracht, paardenkracht en menselijke kracht om in de bij stoommachines gebruikelijke eenheid, namelijk de kracht die nodig is om 33.000 pond in één minuut één voet op te heffen; voor de kosten van een stoompaardenkracht komt hij dan voor de stoommachine op 3*d.* en voor het paard op 5 $\frac{1}{2}$ *d.* per uur. Verder kan het paard, wil men zijn gezondheid volledig in stand houden, niet meer dan 8 uur per dag worden gebruikt. Door gebruik van stoomkracht zou op bebouwde grond gedurende het gehele jaar minstens 3 op iedere 7 paarden kunnen worden uitgespaard, waarbij de kosten niet hoger zouden zijn dan die van de uitgespaarde paarden voor de 3 of 4 maanden, gedurende welke men ze werkelijk kan gebruiken. En ten slotte wordt bij landbouwwerkzaamheden, waarbij stoomkracht wordt gebruikt, vergeleken met het gebruik van paardenkracht, de kwaliteit van het product verbeterd. Om het werk te doen van een stoommachine zouden 66 arbeiders met totale kosten van 15*s.* per uur moeten worden gebruikt en om het werk te doen van een paard 32 man met totale kosten van 8*s.* per uur.

[97] Faulhaber 1625, De Cous 1688.

[98] De moderne uitvinding van de turbine heeft de industriële exploitatie van waterkracht bevrijd van een aantal beperkingen, waaraan zij voordien onderworpen was.

[99] 'In de eerste dagen van de textiel fabrieken was de vestigingsplaats van de fabriek afhankelijk van het bestaan van een waterstroom, die voldoende kracht bezat om een waterrad te laten wentelen; en ofschoon het oprichten van watermolens het einde inluidde van de landelijke huisindustrie, maakten deze molens - die noodzakelijkerwijs bij de rivieren geplaatst moesten worden en vaak op grote afstanden van elkaar - eerder deel uit van een landelijk dan van een stedelijk stelsel. Het was pas na invoering van de stoomkracht als vervanging van het stromend water dat de fabrieken werden geconcentreerd in steden en plaatsen, waar kolen en water, nodig voor het maken van stoom, in voldoende hoeveelheden werden aangetroffen. De stoommachine is de vader van de fabrieksstad.' A. Redgrave in *Reports of Inspectors of Factories, April 30, 1866*, p. 36.

[100] Gaat men uit van de arbeidsverdeling van de manufactuur, dan was het weven geen enkelvoudig, maar een samengesteld handwerk; derhalve is het mechanisch weefgetouw een machine, die zeer uiteenlopende bewerkingen verricht. Het is trouwens onjuist te denken dat

de moderne machinerie oorspronkelijk die verrichtingen aan zich trok, welke door de arbeidsverdeling van de manufactuur werden vereenvoudigd. Tijdens de manufactuurperiode werd het spinnen en het weven in verschillende nieuwe bewerkingen gesplitst en de daarbij gebruikte werkwijzen werden verbeterd en kregen een grotere schakering, maar het arbeidsproces zelf, dat niet werd gesplitst, bleef handwerk. Niet de arbeid, maar het arbeidsmiddel vormt uitgangspunt van de machine.

[101] Vóór het tijdperk van de grootindustrie was de wolmanufactuur de belangrijkste manufactuur in Engeland. Daarom vonden de meeste experimenten in deze bedrijfstak plaats. De op deze wijze met schapenwol verkregen ervaringen kwamen ten goede aan de katoen, waarvan de mechanische verwerking minder moeizame voorbereidingen eist; evenzo ontwikkelde zich later de mechanische wolindustrie omgekeerd op basis van de mechanische katoenspinnerij en weverij. Enkele onderdelen van de wolmanufactuur zijn pas in de loop van de laatste twintig jaar in het fabriekssysteem opgenomen, bijvoorbeeld het wolkammen. ‘De toepassing van mechanische kracht bij het proces van wolkammen... waarvan sinds de invoering van de ‘kammachine’ - in het bijzonder die van Lister - op ruime schaal gebruik wordt gemaakt... heeft ongetwijfeld tot gevolg gehad dat zeer vele arbeiders werkloos werden. Vroeger werd wol met de hand gekamd, meestal bij de kammer thuis. Het kammen vindt nu gewoonlijk in de fabrieken plaats en handarbeid is - uitgezonderd enkele bijzondere soorten, waarbij men de voorkeur geeft aan met de hand gekamde wol - verdrongen. Vele handkammers hebben in de fabrieken werk gevonden, maar de productie van de handkammer is, vergeleken met die van de machine, zo gering dat er voor een zeer groot aantal kammers geen werk meer is.’ *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1856*, p. 16.

[102] ‘Het principe van het fabriekssysteem is dus... het vervangen van de verdeling of rangschikking van de arbeid onder de arbeiders door de splitsing van het proces in zijn wezenlijke bestanddelen.’ *Ure, t.a.p.*, p. 20.

[103] In zijn eerste gedaante bestond het mechanische weefgetouw hoofdzakelijk uit hout, in de verbeterde, moderne gedaante uit ijzer. Hoezeer aanvankelijk de oude gedaante van het productiemiddel bepalend is voor zijn nieuwe gedaante, zien we bijvoorbeeld bij een oppervlakkige vergelijking van het moderne stoomweefgetouw met zijn oude vorm, van de moderne blaaswerktuigen in de ijzergieterijen met de eerste, onbeholpen mechanische nabootsing van de gewone blaasbalg en wellicht het duidelijkst in de eerste, aan de uitvinding van de huidige locomotief voorafgegane pogingen om een locomotief te maken, welke inderdaad net als het paard twee voeten had, die om de beurt werden opgetild. Pas na verdere ontwikkeling van de werktuigkunde en na cumulatie van praktische ervaringen werd de vorm geheel en al door het mechanische principe bepaald en zodoende losgemaakt van de traditionele vorm van het werktuig, dat zich tot machine ontwikkelde.

[104] De *cottongin* van de Amerikaan Eli Whitney heeft tot voor kort minder wezenlijke veranderingen ondergaan dan enig andere machine uit de achttiende eeuw. Pas in de laatste vijftientig jaar (voor 1867) heeft een andere Amerikaan, de heer Emery uit Albany, New York, door een even eenvoudige als effectieve verbetering de machine van Whitney doen verouderen.

[105] *The Industry of Nations*, London, 1855, deel II, p. 239. In hetzelfde werk kan men lezen: ‘Hoe simpel en uiterlijk onbelangrijk dit aanhangsel van de draaibank ook moge schijnen, het is naar onze mening niet te veel gezegd wanneer wij beweren dat de invloed hiervan op de uitbreiding van het terrein van toepassing en op de verbetering van de machinerie even belangrijk is geweest als die van Watts verbeteringen van de stoommachine. De invoering ervan perfectioneerde onmiddellijk alle machinerie, maakte deze goedkoper en stimuleerde verdere uitvindingen en verbeteringen.’

[106] Een van deze machines, die in Londen wordt gebruikt bij het smeden van assen voor schepraderen, wordt de ‘Thor’ genoemd. Deze machine smeedt een as van 161 ton met even

veel gemak als een smid een hoefijzer.

[107] Machines voor houtbewerking, die ook voor kleine manipulaties kunnen worden gebruikt, zijn meestal Amerikaanse uitvindingen.

[108] De wetenschap kost de kapitalist trouwens helemaal 'niets', hetgeen hem niet belet de wetenschap uit te buiten. De wetenschap 'van anderen' wordt evenals de arbeid van anderen door het kapitaal geannexeerd. 'Kapitalistische' toe-eigening en 'persoonlijke' toe-eigening, hetzij van wetenschap hetzij van materiële rijkdom, zijn echter totaal verschillende zaken. Zelfs dr. Ure jammert over de grote onwetendheid op het gebied van de werktuigkunde bij zijn lieve, machine-uitbuitende fabrikanten en Liebig kan menig verhaal vertellen over de ontzaglijke onwetendheid over de chemie bij de Engelse fabrikanten van chemische stoffen.

[109] Ricardo legt vaak zoveel nadruk op deze werking van de machines - welke werking hij overigens evenmin als het algemene onderscheid tussen arbeidsproces en proces van waardevorming heeft ontwikkeld - dat hij soms het door de machine aan het product overgedragen waardebestanddeel vergeet en de machine op één lijn stelt met de natuurkrachten. Voorbeeld: 'Adam Smith onderschat zeker niet de door de natuurkrachten en de machines geleverde diensten, maar hij maakt terecht een onderscheid tussen de aard van de waarde, die zij aan de waren toevoegen... daar ze hun werk kosteloos verrichten, voegen hun diensten niets toe aan de ruilwaarde.' Ricardo, *t.a.p.*, pp. 336-37. Ricardo's opmerking is natuurlijk juist tegenover J. B. Say, die leutert dat de machines de 'dienst' bewijzen waarde te scheppen, welke waarde deel zou uitmaken van de 'winst'.

[109a] [Noot bij de derde druk. - Een 'paardenkracht' is gelijk aan de kracht van 33.000 voetponden per minuut, dat wil zeggen de kracht die nodig is om per minuut 33.000 pond 1 Engelse voet of 1 pond 33.000 Engelse voet op te heffen. Dit is de hierboven in de tekst bedoelde paardenkracht. In het gewone vakjargon en ook af en toe in dit boek wordt een onderscheid gemaakt tussen de 'nominale' en de 'commerciële' of 'geïndiceerde' paardenkracht van dezelfde machine. De oude of nominale paardenkracht wordt uitsluitend berekend aan de hand van zuigerslag en cilinderdoorsnede en laat stoomdruk en zuigersnelheid geheel buiten beschouwing. Dit komt er in feite op neer dat men zegt: deze stoommachine heeft, om een voorbeeld te geven, 50 paardenkracht wanneer zij met dezelfde zwakke stoomdruk en dezelfde geringe zuigersnelheid wordt voortbewogen als in de dagen van Boulton en Watt. Sindsdien zijn deze twee factoren echter in kracht enorm toegenomen. Ten einde tegenwoordig de werkelijk geleverde mechanische kracht te meten, heeft men een indicator samengesteld, die de stoomdruk aangeeft. De zuigersnelheid kan gemakkelijk worden vastgesteld. Op deze wijze wordt de 'geïndiceerde' of 'commerciële' paardenkracht van een machine bepaald door een wiskundige formule, waarbij gelijktijdig rekening wordt gehouden met de doorsnee van de cilinder, met de grootte van de zuigerslag, met de zuigersnelheid en met de stoomdruk; hiermee wordt aangegeven hoeveel keer per minuut de machine werkelijk 33.000 voet/ponden levert. Een nominale paardenkracht kan dus in werkelijkheid 3, 4 en zelfs 5 geïndiceerde of werkelijke paardenkrachten leveren. Dit ter verklaring van verschillende citaten, die nog volgen. -F.E.]

[110] De lezer, die gewend is aan de kapitalistische betoogtrant, mist hier natuurlijk de 'rente', die de machine *pro rata* haar gekapitaliseerde waarde op het product overdraagt. Aangezien de machine, evenmin als enig ander bestanddeel van het constante kapitaal, nieuwe waarde vormt, is het gemakkelijk te begrijpen dat zij ook niet onder de benaming 'rente' een dergelijke waarde kan overdragen. Het is verder duidelijk dat hier, waar het om de productie van meerwaarde gaat, geen deel van deze meerwaarde onder de benaming 'rente' *a priori* kan worden voorondersteld. De kapitalistische wijze van berekenen, die *prima facie* onzinnig en in strijd met de wetten der waardevorming is, zal in het Boek III van dit werk worden behandeld.

[111] Dit door de machine toegevoegde waarde-element daalt zowel absoluut als relatief in

alle gevallen, waar de machine paarden — in het algemeen werkdieren — verdringt, die slechts als beweegkracht en niet als machines voor de stofwisseling werden gebruikt. Hierbij kan worden opgemerkt dat Descartes zich met zijn definitie van dieren louter als machines — in tegenstelling tot de in de middeleeuwen gangbare mening — op het standpunt van de manufactuur stelt, waar het dier werd beschouwd als een helper van de mens, zoals we dit later ook zien in Von Hallers *Restauration der Staatswissenschaften*. Dat Descartes, evenals Bacon, een gewijzigde vorm van de productie en de effectieve beheersing van de natuur door de mens beschouwde als het resultaat van de gewijzigde denkmethode, blijkt uit zijn *Discours de la Méthode*, waarin hij onder meer schrijft: ‘Het is (dank zij de methode, die Descartes in de filosofie heeft ingevoerd -M.) mogelijk voor het leven zeer nuttige kennis te vergaren en men kan in de plaats van de speculatieve filosofie, welke men op de scholen onderwijst, een praktische filosofie vinden waardoor wij — even goed op de hoogte zijnde van de kracht en de werkingen van het vuur, het water, de lucht, de hemellichamen en alle andere zaken die ons omringen als van de verschillende beroepen van onze ambachtslieden — die kennis voor alle doeleinden kunnen gebruiken waarvoor zij geschikt is en wij zo heer en meester over de natuur kunnen worden’ en zodoende ‘kunnen bijdragen tot de vervolmaking van het menselijk leven’. In het voorwoord van de *Discourses upon Trade* (1691) van Sir Dudley North kunnen we lezen dat de methode van Descartes, toegepast op de economie, een begin was van de bevrijding van de economie van sprookjes en bijgelovige voorstellingen over geld, handel, enzovoort. In het algemeen echter sluiten de oudere Engelse economen zich bij Bacon en Hobbes als hun filosoof aan, terwijl later voor Engeland, Frankrijk en Italië Locke de filosoof bij uitstek van de economie werd.

[112] Volgens een jaarverslag van de Kamer van Koophandel van Essen (oktober 1863) produceerde de gietstaalfabriek van Krupp in het jaar 1862 met 161 smelt-, gloei- en cementovens, met 32 stoommachines (in 1860 was dat ongeveer het totaal aantal stoommachines dat in geheel Manchester werd gebruikt) en met 14 stoomhamers - alles bij elkaar 1236 paardenkrachten vertegenwoordigend - met 49 smidshaarden, met 203 werktuigmachines en met ongeveer 2.400 arbeiders 13 miljoen pond gietstaal. Hier zijn dus nog geen 2 arbeiders op 1 paardenkracht.

[113] Babbage berekent dat op Java bijna alleen door de spinarbeid 117 % aan de waarde van het katoen wordt toegevoegd. In dezelfde tijd (1832) bedroeg in Engeland de totale waarde, welke in de fijnspinnerij door machinerie en arbeid aan de katoen werd toegevoegd, 33 % van de waarde van de grondstof. *On the Economy of Machinery*, pp. 165, 166.

[114] Bij het machinale drukken wordt bovendien nog op de verfstoffen bespaard.

[115] Vergelijk: *Paper read by Dr. Watson, Reporter on Products to the Government of India, before the Society of Arts, April 17, 1860*.

[116] ‘Deze zwiigende helpers (de machines -M.) zijn altijd het product van veel minder arbeid dan zij vervangen, zelfs wanneer ze dezelfde geldwaarde bezitten.’ Ricardo, *t.a.p.*, p. 40.

[116a] Noot bij de tweede druk. — In een communistische maatschappij zou de machinerie derhalve een geheel andere speelruimte hebben dan in de burgerlijke maatschappij.

[117] ‘De gebruikers van de arbeid zouden niet onnodig twee ploegen kinderen beneden de 13 jaar aanhouden... Er bestaat inderdaad een groep fabrikanten, die op het ogenblik nauwelijks kinderen beneden de leeftijd van 13 jaar, dat wil zeggen de *half-timers*, in dienst nemen. Zij hebben verschillende verbeterde en nieuwe machines ingevoerd, die de arbeid van kinderen (onder de 13 jaar -M.) vervangen; als illustratie van deze daling van het aantal in dienst genomen kinderen kan het arbeidsproces dienen, waarbij naast de bestaande machines een zogenaamde *piecing machine* wordt gebruikt, waardoor - al naar gelang de bijzondere aard van de machine - het werk van 4 of 6 *half-timers* kan worden verricht door één jongere persoon (boven de 13 jaar -M.) ... het systeem van *half-timers* (versnelde) de uitvinding van

de *piecing machine*.’ *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1858*, pp. 42, 43.

[118] ‘Machinery... kan vaak niet worden ingevoerd voordat arbeid (hij bedoelt het arbeidsloon -M.) stijgt.’ Ricardo, *t.a.p.*, p. 479.

[119] Zie: *Report of the Social Science Congress at Edinburgh*, Edinburgh, oktober 1863.

[120] Tijdens de met de Amerikaanse Burgeroorlog gepaard gaande katoencrisis werd dr. Edward Smith door de Engelse regering naar Lancashire, Cheshire, enzovoort gezonden om rapport uit te brengen over de gezondheidstoestand der katoenarbeiders. Hij rapporteerde onder meer dat de crisis, afgezien van de verbanning der arbeiders uit de fabriekslucht, nog vele andere voordelen met zich meebracht. De arbeidersvrouwen beschikken nu over de nodige tijd om de kinderen de borst te geven in plaats van hen te vergiften met *Godfrey’s Cordial* (een opiumhoudend slaapmiddel). Ze hadden tijd gekregen om te leren koken, ongelukkigerwijs op een moment dat zij niets te eten hadden. Maar men ziet hoe het kapitaal zich meester heeft gemaakt van de voor consumptie noodzakelijke gezinsarbeid ten einde het voor de vorming van meerwaarde te gebruiken. Eveneens werd van de crisis gebruik gemaakt om in daarvoor bestemde scholen de dochters van de arbeiders te leren naaien. Een Amerikaanse revolutie en een wereldcrisis zijn nodig om arbeidersmeisjes, die voor de gehele wereld spinnen, te leren naaien!

[121] ‘De numerieke toeneming van arbeiders is groot geweest dank zij de steeds toenemende vervanging van mannenarbeid door vrouwenarbeid en vooral door de vervanging van arbeid van volwassenen door kinderarbeid. Drie meisjes van 13 jaar, met een loon van 6 à 8s. per week, vervangen één arbeider op rijpe leeftijd, wiens loon varieerde van 18 tot 45s.’ Th. de Quincey, *The Logic of Political Economy*, London, 1844, noot bij p. 147. Aangezien bepaalde functies van het gezin, zoals het passen op kinderen en het zogen van zuigelingen, niet geheel en al kunnen worden onderdrukt, moeten de door het kapitaal in beslag genomen moeders van gezinnen zoveel mogelijk voor plaatsvervangers zorgen. De werkzaamheden, die nodig zijn om te voorzien in de gezinsbehoeften (naaien, verstellen, enzovoort) moeten worden vervangen door de aankoop van waren, die kant en klaar zijn voor het gebruik. De geringere besteding van huiselijke arbeid brengt dus een grotere besteding van geld met zich mee. De productiekosten van het arbeidersgezin nemen dus toe. De grotere kosten wegen op tegen de grotere inkomsten. Daarbij komt dat spaarzaamheid en doelmatigheid bij gebruik en bereiding van levensmiddelen onmogelijk wordt. Over deze, door de officiële economie verzwegen feiten vindt men overvloedig materiaal in de *Reports* van de fabrieksinspecteurs en van de *Children’s Employment Commission* en vooral ook in de *Reports on Public Health*.

[122] Ondanks het belangrijke feit dat de volwassen mannelijke arbeiders het kapitaal de beperking van vrouwen- en kinderarbeid afdwongen, vindt men nog in de jongste rapporten van de *Children’s Employment Commission* met betrekking tot het gesjacher in kinderen dingen vermeld over de ouders, die waarlijk afschuwelijk zijn en die de geest van de slavenhandel ademen. Maar de kapitalistische farizeeër veroordeelt, zoals men in dezelfde *Reports* kan lezen, deze door hemzelf geschapen, vereeuwigde en uitgebuite beestachtigheid, welke hij elders betitelt als ‘vrijheid van de arbeid’. ‘Men heeft de arbeid van kinderen te hulp geroepen... zelfs om voor hun eigen dagelijks brood te werken. Zonder kracht om deze onevenredige inspanning te kunnen dragen, zonder iets te leren dat voor hun verdere leven als gids kan dienen, zijn zij in een fysiek en geestelijk verdorven situatie geworpen. Sprekende over de vernietiging van Jeruzalem door Titus heeft de Joodse historicus opgemerkt, dat het geen wonder was dat de stad zo volledig werd vernietigd wanneer een onmenselijke moeder haar eigen kroost opofferde om de kwellingen van een onweerstaanbare honger te bevredigen.’ *Public Economy Concentrated*, Carlisle, 1833, p. 66.

[123] A. Redgrave in *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1858*, pp. 40-41.

[124] *Children’s Employment Commission, Fifth Report*, London, 1866, p. 81, noot 31. [Bij de vierde druk. - De zijde-industrie van Bethnal Green is nu vrijwel vernietigd. -F.E.]

[125] *Children's Employment Commission, Third Report*, London, 1864, p. 53, noot 15.

[126] *Children's Employment Commission, Fifth Report*, p. XXII, noot 137.

[127] *Sixth Report on Public Health*, London, 1864, p. 34.

[128] Het onderzoek van 1861 '...toonde bovendien aan dat, terwijl onder de beschreven toestanden de kinderen sterven door de verwaarlozing en de slechte verzorging die de bezigheden van de moeders met zich meebrengen, de moeders een schrikbarende onnatuurlijke houding jegens hun kroost aannemen - gewoonlijk zonder zich veel van hun dood aan te trekken en soms zelfs... nemen zij directe maatregelen om de dood te veroorzaken.' *T.a.p.*

[129] *T.a.p.*, p. 454.

[130] *T.a.p.*, pp. 454-462. *Reports by Dr. Henry Julian Hunter on the excessive mortality of infants in some rural districts of England.*

[131] *T.a.p.*, pp. 35, 455-456.

[132] *T.a.p.*, p. 456.

[133] Evenals in de Engelse fabrieksdistricten neemt ook in de landbouwgebieden het gebruik van opium onder de volwassen arbeiders en arbeidsters dagelijks toe. 'Vergroting van de omzet van opiumhoudende middelen... is het voornaamste doel van enkele ondernemende handelaars. Drogisten beschouwen het als het belangrijkste artikel.' *T.a.p.*, p. 459. Zuigelingen, die opium kregen, 'verschrompelden tot kleine, oude mannetjes of zagen er uit als verschrompelde aapjes'. *T.a.p.*, p. 460. We zien hoe Indië en China zich wreken op Engeland.

[134] *T.a.p.*, p. 37.

[135] *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1862*, p. 59. Deze fabrieksinspecteur was vroeger arts.

[136] Leonhard Horner in *Reports of Inspectors of Factories, April 30, 1857*, p. 17.

[137] Dezelfde in *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1855*, pp. 18-19.

[138] Sir John Kincaid in *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1858*, pp. 31-32.

[139] Leonhard Horner in *Reports of Inspectors of Factories, April 30, 1857*, pp. 17-18.

[140] Sir John Kincaid in *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1856*, p. 66.

[141] A. Redgrave in *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1857*, pp. 41-43. In de Engelse bedrijfstakingen, waar de eigenlijke fabriekswet (en niet de in de tekst behandelde *Print Works Act*) sinds langere tijd van kracht is, zijn de belemmeringen voor de onderwijsbepalingen in de laatste jaren enigszins overwonnen. In de bedrijfstakingen, die niet aan de fabriekswet zijn onderworpen, heerst nog het soort meningen als die van de glasfabrikant J. Geddes, die het lid van de Commissie van Onderzoek White te verstaan gaf: 'Voor zover ik het kan zien is de grotere mate van onderwijs, welke een deel van de arbeidersklasse de laatste jaren genoot, een euvel. Het is gevaarlijk, omdat het hen onafhankelijk maakt.' *Children's Employment Commission, Fourth Report*, London, 1865, p. 253.

[142] 'De heer E., fabrikant, deelde mij mee dat hij voor zijn mechanische weefgetouwen uitsluitend vrouwen in dienst neemt. Hij geeft de voorkeur aan getrouwde vrouwen, in het bijzonder vrouwen met een gezin thuis, dat voor het onderhoud van hen afhankelijk is. Zij letten beter op en zij zijn handelbaarder dan ongetrouwde vrouwen en zij zijn gedwongen het uiterste van hun krachten te geven om zich van de noodzakelijke bestaansmiddelen te voorzien. Zo worden de deugden, in het bijzonder de deugd van het vrouwelijke karakter, ten kwade gekeerd - zo wordt al het zedelijke en het tedere in de vrouwelijke aard tot middel gemaakt van haar slavernij en haar lijden.' *Ten-hours Factory Bill, the Speech of Lord Ashley, March 15, 1844*, London, 1844, p. 20.

[143] 'Sinds de algemene invoering van kostbare machinerie is de menselijke natuur tot ver boven haar gemiddelde kracht geforceerd.' Robert Owen, *Observations on the effects of the*

Manufacturing System, tweede druk, London, 1817 [p. 16].

[144] De Engelsen, die geneigd zijn de eerste empirische verschijningsvorm van een zaak te beschouwen als de oorzaak daarvan, geven dikwijls de grote kinderroof *à la Herodes*, welke het kapitaal bij de invoering van het fabriekssysteem in de arm en weeshuizen pleegde en waardoor het zich voorzag van totaal willoos mensenmateriaal, als oorzaak van de langere werktijd in de fabrieken. Bijvoorbeeld Fielden, zelf een Engelse fabrikant: ‘Het is duidelijk dat de langere werktijden werden veroorzaakt doordat zo’n groot aantal behoeftige kinderen uit verschillende delen van het land werd bijeengebracht, dat de patroons onafhankelijk waren van de arbeiders en dat, na eenmaal met hulp van het rampzalige materiaal een gewoonte van de lange werktijden te hebben gemaakt, zij dit ook gemakkelijk aan de anderen konden opleggen.’ J. Fielden, *The Curse of the Factory System*, London, 1836, p. 11. Met betrekking tot de vrouwenarbeid verklaart fabrieksinspecteur Saunders in het fabrieksrapport van 1844: ‘Onder de arbeidsters bevinden zich vrouwen die vele weken achtereen, uitgezonderd enige dagen, van 6 uur ‘s ochtends tot 12 uur ‘s nachts werken met minder dan twee uur schafttijd. Zodat voor hen gedurende vijf dagen van de week van de 24 uur per etmaal slechts zes uren overblijven om van huis naar de fabriek en terug te gaan en om in bed uit te rusten.’

[145] ‘Beschadiging van de gevoelige bewegende delen van het metalen mechanisme kan worden veroorzaakt door het niet gebruiken van de machine.’ Ure, *t.a.p.*, p. 28.

[146] De reeds hierboven aangehaalde *Manchester Spinner* (*Times* van 26 november 1862) rekent tot de kosten der machinerie: ‘Ze (namelijk de korting voor de slijtage van de machine -M.) is eveneens bedoeld om het verlies te dekken, dat steeds ontstaat doordat de machines, voordat zij zijn versleten, worden vervangen door andere van een nieuwere of betere constructie.’

[147] ‘Men schat dat de constructie van een enkele machine volgens een nieuw model ongeveer vijfmaal zoveel kost als de reconstructie van dezelfde machine volgens hetzelfde model.’ Babbage, *t.a.p.*, pp. 211, 212.

[148] ‘Sinds enkele jaren zijn zovele en belangrijke verbeteringen aangebracht in de fabricage van tule, dat een goed onderhouden machine, waarvan de oorspronkelijke kostprijs £1200 bedroeg, enkele jaren later voor £60 werd verkocht... De verbeteringen volgden elkaar met zulk een snelheid op, dat de machines onafgemaakt in handen van de machinebouwers bleven, omdat ze door betere uitvindingen reeds waren verouderd.’ In dit onstuimig overgangstijdperk gingen de fabrikanten van tule er spoedig toe over met hulp van dubbele ploegen de oorspronkelijke werktijd van acht uur uit te breiden tot 24 uur. Babbage, *t.a.p.*, p. 233.

[149] ‘Het spreekt vanzelf dat met de eb en vloed van de markt en met de afwisseling van vergroting en inkrimping van de vraag steeds weer de situatie zal ontstaan, waarin de fabrikant aanvullend vlottend kapitaal kan aanwenden zonder het vaste kapitaal te vergroten... wanneer grotere hoeveelheden grondstof kunnen worden verwerkt zonder dat dit aanvullen de kosten met zich meebrengt voor gebouwen en machines.’ R. Torrens, *On Wages and Combinations*, London, 1834, p. 64.

[150] Het in de tekst bedoelde geval wordt slechts volledigheidshalve genoemd, aangezien ik pas in Boek III de winstvoet, dat wil zeggen de verhouding tussen meerwaarde en het totale voorgeschoten kapitaal, zal behandelen.

[151] Senior, *Letters on the Factory Act*, London, 1837, pp. 13-14.

[152] ‘De grote omvang van het vaste in verhouding tot het vlottende kapitaal... maakt lange werktijden wenselijk.’ Met de toenemende omvang van de machine, enzovoort ‘wordt de aansporing tot langere werktijden steeds sterker, aangezien dit het enige middel is om een groot vast kapitaal winstgevend te maken’. *T.a.p.*, pp. 11-14. ‘Er zijn in een fabriek verschillende uitgaven die constant blijven, onverschillig of in de fabriek kortere of langere tijd wordt gewerkt, bijvoorbeeld huur voor gebouwen, plaatselijke en algemene belastingen, brandverzekering, lonen voor verschillende permanente arbeiders, depreciatie van de

machinerie en verscheidene andere lasten, waarvan de omvang in dezelfde verhouding tot de winst daalt als de productie afneemt.' *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1862*, p. 19.

[153] In de eerste afdelingen van Boek III zullen we de oorzaak leren kennen waarom de individuele kapitalist en de in diens zienswijze verstrikt geraakte economie zich van deze immanente tegenstrijdigheid niet bewust zijn.

[154] Het is één van de grote verdiensten van Ricardo dat hij de machinerie niet uitsluitend zag als productiemiddel van waren, maar ook als een middel tot het voortbrengen van een *redundant population* (overtollige bevolking).

[155] F. Biese, *Die Philosophie des Aristoteles*, Berlin, 1842, tweede deel, p. 408.

[156] Ik geef hierbij de vertaling, die Stolberg van het gedicht maakte, omdat het, evenals de hierboven reeds gegeven citaten over de arbeidsverdeling, zo typerend is voor de tegenstelling tussen de oude en de moderne opvattingen.

Spaar de malende hand, molenaarsters, en slaapt

Zacht! De haan kondigt u vergeefs de ochtend aan!

Daer heeft de arbeid der meisjes de nimfen opgelegd,

En hier huppelen zij licht over de raderen heen.

Dat de beladen assen met hun spaken wentelen,

En de last draait rondom de wentelende steen.

Laat ons leven het leven van oudsher, en laat ons zonder arbeid

Genieten van de gaven, die de goden ons schenken.

Gedichte aus dem Griechischen übersetzt von Christian Graf zu Stolberg, Hamburg, 1782. [MIA: door I. Lipschits uit het Duits of Grieks vertaald].

[157] Er blijven natuurlijk tussen de verschillende bedrijfstakken verschillen in arbeidsintensiteit bestaan. Maar deze vallen, zoals A. Smith reeds heeft aangetoond, tegen elkaar weg, ten dele door de bij iedere soort arbeid behorende bijkomstige omstandigheden. De arbeidstijd als waardemaat wordt ook hier slechts aangetast, voor zover intensieve en extensieve grootte tegengestelde en elkaar uitsluitende uitdrukkingen vormen van dezelfde hoeveelheid arbeid.

[158] Met name door het stukloon, welke vorm we in Afdeling VI zullen behandelen.

[159] Zie: *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1865*.

[160] *Reports of Inspectors of Factories, 1844, and the quarter ending April 30, 1845*, pp. 20-21.

[161] *T.a.p.*, p. 19. Aangezien het stukloon niet werd gewijzigd, was het weekloon afhankelijk van de hoeveelheid product.

[162] *T.a.p.*, p. 20.

[163] *T.a.p.*, p. 21. Bij deze experimenten speelde ook het morele element een belangrijke rol. De arbeiders deelden de fabrieksinspecteur mee: 'We werken met meer lust, we hebben altijd de beloning van het 's avonds vroeger naar huis gaan voor ogen en een algemene geest van activiteit en vrolijkheid beheerst de gehele fabriek, vanaf de jongste tot de oudste, en we kunnen elkaar goed helpen.' *T.a.p.*

[164] John Fielden, *t.a.p.*, p. 32.

[165] Lord Ashley, *t.a.p.*, pp. 6-9 *passim*.

[166] *Reports of Inspectors of Factories, April 30, 1845*, p. 20.

[167] *T.a.p.*, p. 22.

[168] *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1862*, p. 62.

[169] Dit is met de *Parliamentary Return* (de officiële statistieken) van 1862 gewijzigd. Sindsdien wordt de werkelijke stoompaardenkracht van de moderne stoommachines en waterraderen gebruikt in plaats van de nominale stoompaardenkracht (vergelijk hierboven noot 109a). Sinds 1862 worden ook de doubleerspindels onderscheiden van de eigenlijke

spindels (hetgeen in de *Returns* van 1839, 1850, en 1856 niet geschiedde); verder wordt voor de wolfabrieken ook het aantal *gigs* (kaardmachines) vermeld, wordt een onderscheid gemaakt tussen enerzijds jute- en hennepfabrieken en anderzijds vlasfabrieken en wordt ten slotte voor de eerste keer de kousenweverij in het rapport opgenomen.

[170] *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1856*, p. 11.

[171] *T.a.p.*, pp. 14-15.

[172] *T.a.p.*, p. 20.

[173] *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1858*, p. 10. Vergelijk: *Reports of Inspectors of Factories, April 30, 1860*, p. 30 vv.

[174] *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1862*, pp. 100, 103, 129, 130.

[175] Met het moderne stoomweefgetouw weeft een wever met twee weefgetouwen thans in 60 uur per week 26 stuks van een bepaald soort en van een bepaalde lengte en breedte, waarvan hij met het oude stoomweefgetouw slechts 4 stuks kon weven. De weefkosten van een dergelijk stuk waren reeds in het begin van de jaren '50 van de negentiende eeuw gedaald van 2s. 9d. tot 5¹/₈d.

Toevoeging bij de tweede druk. — 'Dertig jaar geleden (1841) verlangde men van een katoenspinner met drie helpers niet meer dan dat hij twee *mules* met 300-324 spindels zou bedienen. Nu (einde 1871) moet hij met 5 helpers een aantal *mules* bedienen, waarvan het aantal spindels 2.200 bedraagt; hij produceert nu minstens zeven keer zoveel garen als in 1841.' Fabrieksinspecteur Alexander Redgrave in de *Journal of the Society of Arts* van 5 januari 1872.

[176] *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1861*, pp. 25-26.

[177] In Lancashire is nu (1867) onder de fabrieksarbeiders de strijd om de 8-urendag begonnen.

[178] De enkele, hier volgende getallen tonen de ontwikkeling van de eigenlijke fabrieken in het Verenigde Koninkrijk sedert 1848 aan:

EXPORT (HOEVEELHEDEN)

		1848	1851	1860	1865
Katoenfabrieken					
katoenen garen	(ponden)	135.831.162	143.966.106	197.343.655	103.751.455
naaigaren	(ponden)		4.392.176	6.297.554	4.648.611
katoenen weefsels	(yards)	1.091.373.930	1.543.161.789	2.776.218.427	2.015.237.851
Vlas- en hennepfabrieken					
garen	(ponden)	11.722.182	18.841.326	31.210.612	36.777.334
weefsel	(yards)	88.901.519	129.106.753	143.996.773	247.012.329
Zijdefabrieken					
kettinggaren, twist, garen	(ponden)	194.815	462.513	897.402	812.589
weefsel	(yards)		1.181.455	1.307.293	2.869.837
Wolfabrieken					
wollen garen en kamgaren	(ponden)		14.670.880	27.533.968	31.669.267

weefsel (yards)		151.231.1553	190.371.537	278.837.418
EXPORT (WAARDE IN £)				
	1848	1851	1860	1865
Katoenfabrieken				
katoenen garens	5.927.831	6.634.026	9.870.875	10.351.049
katoenen weefsels	16.753.369	23.454.810	42.141.505	46.903.796
Vlas en hennepfabrieken				
garen	493.449	951.426	1.801.272	2.505.497
weefsel	2.802.789	4.107.396	4.804.803	9.155.358
Zijdefabrieken				
kettinggaren, twist, garen	77.789	196.380	826.107	768.064
weefsel		1.130.398	1.587.303	1.409.221
Wolfabrieken				
wollen garens en kamgaren	776.975	1.484.544	3.843.450	5.424.017
weefsel	5.733.828	8.377.183	12.156.998	20.102.259

Zie de blauwboeken: *Statistical Abstract of the United Kingdom*, nr 8 en nr 13, London 1861 en 1866.

In Lancashire nam het aantal fabrieken in de periode 1839-50 met slechts 4 % toe, in de periode 1850-56 met 19 %, in de periode 1856-62 met 33 %, terwijl in elk van de 11-jarige periodes het aantal werkzame personen absoluut steeg, maar relatief daalde.

Vergelijk: *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1862*, p. 63. In Lancashire neemt de katoenfabriek de eerste plaats in. Welk een belangrijke proportionele plaats dit gebied bezit wat betreft de vervaardiging van garens en weefsels in het algemeen, blijkt wel hieruit, dat van al deze fabrieken in Engeland, Wales, Schotland en Ierland zich 45,2 % in Lancashire bevinden; voor de spindels is dit percentage 83,3 %, voor de stoomweefgetouwen 81,4 %, voor de daarvoor benodigde stoompaardenkracht 72,6 % en voor het totaal aantal werkzame personen 58,2 % (*t.a.p.*, pp. 62-63).

[179] *Ure, t.a.p.*, p. 8.

[180] *T.a.p.*, p. 31. Vergelijk: Karl Marx, *Misère de la Philosophie*, pp. 140-141.

[181] Het is typerend voor het opzettelijke bedrog door middel van statistieken (dat overigens ook nog wel in detail zou kunnen worden aangetoond) dat de Engelse fabriekswetgeving de het laatst in de tekst genoemde arbeiders uitdrukkelijk, als niet behorende tot de fabrieksarbeiders, van haar werking uitsluit, maar dat anderzijds in de door het Parlement gepubliceerde *Returns* even uitdrukkelijk niet alleen ingenieurs, werktuigkundigen, enzovoort, maar ook de leiding van de fabriek, klerken, loopjongens, magazijnchefs, verpakkers enzovoort, kortom iedereen uitgezonderd de eigenaar, in de categorie fabrieksarbeiders wordt opgenomen.

[182] *Ure* erkent dit. Hij zegt dat de arbeider 'in geval van nood' naar wens van de leiding van de ene machine naar de andere kan worden overgeplaatst en hij roept triomfantelijk uit: 'Dergelijke overplaatsingen zijn duidelijk in tegenspraak met de oude routine, volgens welke

de arbeid wordt verdeeld en de ene arbeider tot taak krijgt de kop van de speld te maken en de andere arbeider er een punt aan moet slijpen.' Hij had zich eerder moeten afvragen waarom in de automatische fabriek slechts 'in geval van nood' van deze 'oude routine' wordt afgeweken. **[183]** Wanneer de nood aan de man komt, zoals bijvoorbeeld tijdens de Amerikaanse Burgeroorlog, wordt de fabrieksarbeider bij wijze van uitzondering door de bourgeois voor de zwaarste arbeid gebruikt, zoals aanleg van wegen en dergelijke. De Engelse *ateliers nationaux* (nationale werkplaatsen) van 1862 en volgende jaren voor de werkloze katoenarbeiders onderscheiden zich van de Franse *ateliers nationaux* van 1848, doordat in de laatste de arbeider op kosten van de staat onproductieve arbeid moest verrichten, terwijl in de eerste de arbeider ten voordele van de bourgeois productieve stedelijke arbeid moest verrichten en wel tegen een lager loon dan dat van de regelmatige arbeider, waarmee hij zodoende moest concurreren. 'Zonder twijfel ziet de katoenarbeider er nu beter uit. Dit schrijf ik... voor zover het de mannen betreft, toe aan het verrichten van openbare werken in de buitenlucht.' *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1865*, p. 59. Het gaat hier om de fabrieksarbeiders van Preston, die in het Preston-Moor te werk werden gesteld.

[184] De verschillende mechanische apparaten, die sinds de invoering van de wet van 1844 ter vervanging van kinderarbeid in gebruik werden genomen, zijn hier een voorbeeld van. Zodra de kinderen van de heren fabrikanten zelf hun opleiding als helpers in de fabriek moeten krijgen, zou dit bijna nog onontgonnen gebied der werktuigkunde spoedig een merkwaardige opbloei beleven. 'De *self-acting mules* zijn als machine waarschijnlijk even gevaarlijk als welke andere dan ook. De meeste ongelukken gebeuren met kleine kinderen, die onder de *mule* moeten kruipen om de grond te vegen, terwijl de *mule* in beweging is. Verschillende *minders* (arbeiders aan de *mule*) zijn (door de fabrieksinspecteurs -M.) wegens dit vergrijp gerechtelijk vervolgd en tot geldboeten veroordeeld, maar zonder enig voordeel ten algemene nutte. Wanneer de machinebouwers maar een automatische veger zouden uitvinden, waardoor het overbodig zou worden deze kleine kinderen onder de machines te laten kruipen, zou dat een gelukkige bijdrage tot onze veiligheidsmaatregelen zijn.' *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1866*, p. 63.

[185] Hiernaar beoordele men het fabelachtige idee van Proudhon, die de machine niet als een synthese van arbeidsmiddelen, maar als een synthese van deelbewerkingen voor de arbeiders zelf - 'construeert'. [MIA: zie *De armoede van de filosofie*]

[186] F. Engels, *Die Lage der arbeitenden Klasse in England*, p. 217. Zelfs een doodgewone optimistische vrijhandelaar, de heer Molinari, schrijft: 'Een mens verslijt sneller door 15 uur per dag toezicht te houden op de uniforme beweging van een mechanisme, dan wanneer hij gedurende dezelfde tijd zijn lichamelijke kracht moet gebruiken. Het toezicht houden, dat misschien een nuttige oefening voor de geest kan zijn, vernietigt op de lange duur zowel de geest als het lichaam zelf.' G. Molinari, *Etudes économiques*, Paris, 1846, p. 49.

[187] F. Engels, *t.a.p.*, p. 216.

[188] *The Master Spinners' and Manufacturers' Defence Fund. Report of the Committee*, Manchester, 1854, p. 17. We zullen later zien dat de *master* uit een ander vaatje tapt, zodra hij met verlies van zijn 'levende' automaat wordt bedreigd.

[189] Ure, *t.a.p.*, p. 15. Wie de levensgeschiedenis van Arkwright kent, zal de term 'edel' wel niet willen toepassen op deze geniale barbier. Van alle grote uitvinders uit de achttiende eeuw was hij ongetwijfeld de grootste dief van andermans uitvindingen en de gemeenste kerel.

[190] 'De slavernij, waarin de bourgeoisie het proletariaat geketend houdt, komt nergens duidelijker aan het licht dan in het fabriekssysteem. Hier houdt alle vrijheid op, in rechte en in feite. De arbeider moet 's ochtends om 5.30 uur in de fabriek aanwezig zijn; komt hij enkele minuten te laat, dan wordt hij gestraft; komt hij 10 minuten te laat, dan wordt hij helemaal niet meer binnengelaten totdat het ontbijt voorbij is en hij verliest een kwart van zijn dagloon. Hij moet op commando eten, drinken en slapen... De despotische bel haalt hem uit bed, haalt hem

van zijn ontbijt en van zijn middageten. En hoe gaat het dan wel in de fabriek? De fabrikant is hier de absolute wetgever. Hij kondigt fabrieksregelingen af naar het hem zint; hij wijzigt en breidt zijn wetboek uit naar het hem belieft; en al zet hij er de grootste waanzin in, toch zeggen de rechters tegen de arbeiders: Daar gij dit contract vrijwillig hebt aangegaan, dient gij het ook na te komen... Daarom zijn deze arbeiders gedoemd van hun negende jaar tot hun dood onder de geestelijke en lichamelijke plak te zitten.' F. Engels, *t.a.p.*, p. 217 vv. Ik wil met twee voorbeelden duidelijk maken wat 'de rechters zeggen'. Het ene geval speelt zich eind 1866 af in Sheffield. Een arbeider had daar voor twee jaar een contract getekend bij een metaalfabriek. Door een geschil met de fabrikant verliet hij de fabriek en hij verklaarde onder geen enkele voorwaarde meer voor deze fabrikant te willen werken. Hij werd wegens contractbreuk aangeklaagd en tot 2 maanden gevangenisstraf veroordeeld. (Pleegt de fabrikant contractbreuk, dan kan hij slechts civiel-rechtelijk worden vervolgd en riskeert hij alleen maar een geldboete.) Na de twee maanden te hebben uitgezeten, wordt hij door dezelfde fabrikant gedagvaard om volgens het oude contract weer in de fabriek te komen werken. De arbeider zegt: neen. Voor de contractbreuk heeft hij reeds zijn straf ondergaan. De fabrikant klaagt hem opnieuw aan en de rechtbank veroordeelt hem opnieuw, ofschoon een der rechters, de heer Shee, dit in het openbaar een juridische monstruositeit noemt, volgens welke een man zijn hele leven lang periodiek voor hetzelfde, identieke vergrijp, respectievelijk misdrijf steeds opnieuw kan worden gestraft. Dit vonnis werd niet geveld door de *great unpaid*, door de provinciale *dogberries*, maar door een van de hoogste gerechtshoven te Londen. [Bij de vierde druk. - Dit is nu afgeschaft. Op enige uitzonderingen na - bijvoorbeeld bij de openbare gasbedrijven - is in Engeland thans de arbeider bij contractbreuk gelijkgesteld met de werkgever en kan hij slechts civielrechtelijk worden vervolgd. -FE] Het tweede geval speelde zich eind november 1863 in Wiltshire af. Ongeveer 30 stoomgetouwweefsters, in dienst bij een zekere Harrupp, lakenfabrikant in Leower's Mill, Westbury Leigh, gingen in staking omdat deze Harrupp de aangename gewoonte had voor het 's ochtends te laat aanwezig zijn een deel van het loon af te trekken en wel *6d.* voor 2 minuten, *1s.* voor 3 minuten en *1s6d.* voor 10 minuten. Dit betekent *9s.* per uur of *£4 10s.* per dag, terwijl over een jaar genomen het gemiddelde weekloon nooit boven de 10 à 12*s.* komt. Harrupp heeft verder een jongen aangenomen die op een fluit het begin van de arbeid moet aangeven, hetgeen hij soms vóór 6 uur 's ochtends doet. Wanneer de arbeiders niet binnen zijn zodra hij ophoudt met fluiten, wordt de poort gesloten en wie buiten is moet een boete betalen. En aangezien in het gebouw geen klok aanwezig is, zijn de ongelukkige arbeidsters afhankelijk van de wil van de door Harrupp geïnspireerde, jeugdige tijdschrijver. De bij de staking betrokken arbeidsters, moeders en meisjes, verklaarden dat zij weer aan het werk wilden gaan wanneer de tijdschrijver werd vervangen door een klok en wanneer een rationeel straftarief zou worden ingevoerd. Harrupp sleepte 19 vrouwen en meisjes wegens contractbreuk voor de rechter. Zij werden, onder luide verontwaardiging op de publieke tribune, elk veroordeeld tot een geldboete van *6d.* en tot betaling van de kosten van *2s.6d.* Toen Harrupp van de rechtbank naar huis ging, werd hij door een joelende volksmenigte begeleid. - Het is een geliefde methode van de fabrikanten om de arbeiders met loonaftrek te straffen voor fouten in het door hen afgeleverde materiaal. Deze methode leidde in 1866 tot een algemene staking in de Engelse aardewerkdistricten. In de rapporten van de *Children's Employment Commission* (1863-66) worden gevallen aangehaald, waarin de arbeiders in plaats van loon te ontvangen voor hun arbeid, dank zij de strafbepalingen bovendien nog schuldenaar werden van hun verlichte *master*. Stichtelijke trekjes van de loonaftrek-scherpzinnigheid der fabrieksautocraten zag men ook tijdens de jongste katoencrisis. 'Ik moest zelf,' zo schrijft fabrieksinspecteur R. Baker, 'onlangs een gerechtelijke vervolging tegen een katoenfabrikant instellen, omdat hij in deze moeilijke en zorgelijke tijden *10d.* van enkele door hem te werk gestelde "jongere" (ouder dan 13 jaar -M.) arbeiders aftrok voor het medische

leeftijdscertificaat dat hem slechts 6d. kost en waarvoor de wet slechts een aftrek van 3d., de gewoonte geen enkele aftrek toestaat... Een andere fabrikant belast, om hetzelfde doel te bereiken zonder in strijd met de wet te komen, elk van de arme kinderen die voor hem werken met 1s. leergeld voor het leren van de kunsten en geheimen van het spinnen, zodra het medische certificaat deze kinderen rijp verklaart voor deze werkzaamheden. Er bestaan dus verborgen oorzaken, welke men moet kennen om zulke buitengewone verschijnselen als stakingen in de huidige omstandigheden (het gaat hier om een staking bij de machinewevers in een fabriek te Darwen in juni 1863 -M.) te begrijpen.' *Reports of Inspectors of Factories, April 30, 1863*, pp. 50-51. De fabrieksrapporten hebben altijd betrekking op een langere periode dan hun officiële datum aangeeft.

[190a] De wetten ter bescherming tegen gevaarlijke machines hebben een heilzame uitwerking gehad. 'Maar... er zijn nu nieuwe oorzaken van ongevallen, die twintig jaar geleden nog niet bestonden, voornamelijk de grotere snelheid der machines. Raderen, walsen, spindels en weefgetouwen, worden nu met een grotere en nog steeds toenemende kracht voortbewogen; de vingers moeten nu sneller en met grotere zekerheid de gebroken draden pakken, want bij aarzeling of onvoorzichtigheid vallen ze ten offer... Een groot aantal ongelukken wordt veroorzaakt door de wens van de arbeiders het werk snel uit te voeren. Men moet bedenken dat het voor de fabrikanten van het grootste belang is de machines doorlopend in beweging te houden, dat wil zeggen garen en weefsels te produceren. Iedere minuut stilstand betekent niet alleen verlies aan drijfkracht, maar ook aan productie. De arbeiders worden daarom door de opzichters, die belang hebben bij de hoeveelheid product, opgezweept de machines in beweging te houden. En dit is ook voor de arbeiders belangrijk, die naar gewicht of eenheid product worden betaald. Ofschoon het dan ook in de meeste fabrieken formeel verboden is de machines schoon te maken wanneer zij in werking zijn, wordt dit algemeen gedaan. Alleen al hierdoor werden in de afgelopen zes maanden 906 ongelukken veroorzaakt... Ofschoon het reinigen dagelijks gebeurt, wordt gewoonlijk de zaterdag bestemd voor een grondige schoonmaakbeurt van de machines en in de meeste gevallen geschiedt dit als de machines nog lopen... Het is een onbetaald karwei en de arbeiders proberen dan ook zo snel mogelijk hiermee klaar te komen. Daarom is het aantal ongelukken op vrijdag en zeer in het bijzonder op zaterdag veel groter dan op de overige werkdagen. Het aantal ongelukken op vrijdag is ongeveer 12 % groter dan het gemiddelde aantal ongelukken van de eerste vier werkdagen en op zaterdag is het aantal ongelukken 25 % groter dan het gemiddelde aantal in de vijf voorafgaande dagen; houdt men er echter rekening mee dat de fabrieksdag op zaterdag slechts 7¹/₂ uur duurt en op de overige werkdagen 10¹/₂ uur, dan stijgt dit percentage boven de 65.' *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1866*, London, 1867, pp. 9, 15-17.

[191] In de eerste afdeling van Boek III zal ik ingaan op de in de laatste tijd door de Engelse fabrikanten gevoerde veldtocht tegen de clausules uit de Fabriekswet, die gericht zijn op bescherming van de ledematen der arbeiders tegen levensgevaarlijke machines. Hier volsta ik met een citaat uit een officieel rapport van fabrieksinspecteur Leonhard Horner: 'Ik heb fabrikanten met een onvergeeflijke lichtzinnigheid horen spreken over enkele ongelukken, bijvoorbeeld dat het verlies van een vinger slechts een kleinigheid was. Het leven en de vooruitzichten van een arbeider zijn zo zeer van zijn vingers afhankelijk, dat een dergelijk verlies een uiterst ernstige gebeurtenis voor hem is. Wanneer ik een dergelijk onnadenkend geklets hoor, stel ik de volgende vraag: Stel dat u een extra arbeider nodig hebt en dat zich twee arbeiders melden, die in ieder opzicht even bekwaam zijn, behalve dat de één een duim of wijsvinger mist; welke zou u dan kiezen? Zij aarzelen nooit een ogenblik bij hun keuze van de arbeider, die al zijn vingers bezit... Deze heren fabrikanten hebben onjuiste vooroordelen tegen hetgeen zij pseudo-filantropische wetgeving noemen.' *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1855*, [6/7]. Deze heren zijn 'slimme lieden' en dwepen niet voor niets

met de opstand der slavenhouders!

[192] In de fabrieken, die het langste onderworpen zijn geweest aan de fabriekswet met haar gedwongen beperking van arbeidstijd en met haar overige regelingen, zijn vele vroegere misstanden verdwenen. De verbetering van de machines zelf vereist op een zeker punt een ‘verbeterde constructie van de fabrieksgebouwen’, welke de arbeiders ten goede komt.

Vergelijk: *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1863*, p. 109.

[193] Zie bijvoorbeeld: John Houghton, *Husbandry and Trade Improved* (London, 1727), *The Advantages of the East Indian Trade* (1720) en John Bellers, *t.a.p.* ‘De patroons en de arbeiders staan, ongelukkigerwijs, voortdurend met elkaar op voet van oorlog. Het is onveranderlijk het doel van de patroon om het werk zo goedkoop mogelijk gedaan te krijgen en zij laten geen middel ongebruikt om dit doel te bereiken, terwijl de arbeiders eveneens geen gelegenheid voorbij laten gaan om de patroons te dwingen met hun hogere eisen in te stemmen.’ *An Inquiry into the Causes of the present high Prices of Provisions*, 1767, pp. 61-62. De schrijver, de eerwaarde Nathaniel Forster, staat geheel aan de kant van de arbeiders.

[194] De *Bandmühle* is in Duitsland uitgevonden. In een geschrift, dat in 1636 in Venetië verscheen, schrijft de Italiaanse abbé Lancellotti: ‘Ongeveer vijftig jaar geleden (L. schreef dit in 1629-M.) heeft Anton Müller uit Danzig in die stad een zeer kunstige machine gezien, welke in één keer 4 tot 6 weefsels vervaardigt; maar aangezien het stadsbestuur bang was dat door deze uitvinding een groot aantal arbeiders tot de bedelstaf zouden worden gebracht, heeft men de uitvinding verboden en de uitvinder in het geheim laten wurgen of verdrinken.’ In Leiden werd deze machine voor het eerst in 1629 gebruikt. Door de oproeren der passementwerkers werd de overheid aanvankelijk gedwongen de machine te verbieden; door verschillende verordeningen (1623, 1639 enzovoort, afgekondigd door de Staten-Generaal, werd het gebruik van de machine beperkt en ten slotte bij verordening van 15 december 1661 onder bepaalde voorwaarden toegestaan. In zijn *Institutiones politicae* (1663) schrijft Boxhorn over de invoering van de *Bandmühle* in Leiden: ‘Ongeveer twintig jaar geleden werd in deze stad een weefmachine uitgevonden, waarmee één enkele man in dezelfde tijd meer en op eenvoudiger wijze linten kon maken dan verschillende personen tezamen zonder die machine. Hierdoor ontstonden plaatselijke onlusten en klaagden de wevers, totdat ten slotte het stadsbestuur het gebruik van de machine verbood.’ Dezelfde machine werd in 1676 in Keulen verboden, terwijl haar invoering in Engeland omstreeks die tijd onlusten onder de arbeiders veroorzaakte. Bij Keizerlijk Besluit van 19 februari 1685 werd het gebruik van deze machine voor geheel Duitsland verboden. In Hamburg werd de machine op bevel van het bestuur in het openbaar verbrand. Keizer Karel VI verlengde op 9 februari 1719 het Keizerlijk Besluit van 1685 en in Keursaksen werd het gebruik van de machine in het openbaar pas in 1765 toegestaan. Deze machine, waarover zo veel te doen is geweest, was in feite de voorloper van de spin- en weefmachine en dus van de Industriële Revolutie van de achttiende eeuw. Zij stelde een jongen zonder ervaring in het weven door alleen maar het heen en weer bewegen van een drijfstang in staat de gehele weefstoel met alle spindels te bewegen en in haar verbeterde vorm leverde deze machine 40 tot 50 geweven stukken tegelijk.

[195] In ouderwetse manufacturen zien we soms nu nog deze ruwe vorm van arbeidersopstanden tegen de machines, bijvoorbeeld in 1865 onder de slijpers van vijlen in Sheffield.

[196] Sir James Steuart ziet ook de werking van de machines nog geheel in die zin. ‘Ik beschouw dus de machines als middelen om (virtueel) het aantal werkzame lieden te vergroten, die men niet hoeft te voeden... Waarin onderscheidt het effect van de machine zich van dat van nieuwe inwoners?’ (in de Franse vertaling, deel I, boek 1, hoofdstuk XIX) Petty is veel naïefer wanneer hij zegt dat de machine de ‘polygamie’ vervangt. Dit standpunt gaat hoogstens op voor enkele delen van de Verenigde Staten. Daarentegen schrijft Ravenstone: ‘Machinerie kan zelden met succes worden gebruikt om de arbeid van een

enkeling te verkorten; er zou meer tijd gemoeid zijn met de constructie van de machine dan door haar gebruik bespaard kan worden. De machine is pas echt nuttig wanneer zij wordt gebruikt bij grote massa's arbeiders, wanneer een enkele machine kan helpen bij de arbeid van duizenden personen. Daarom vinden we de meeste machines in de dichtstbevolkte landen, waar het aantal nietsdoeners het grootst is... De machine wordt niet in gebruik genomen wegens gebrek aan arbeiders, maar omdat met de machines grote aantallen arbeiders aan het werk kunnen worden gezet.' Piercy Ravenstone, *Thoughts on the Funding System and its Effects*, London, 1824, p. 45.

[196a] [Bij de vierde druk. - Dit geldt ook voor Duitsland. Voor zover bij ons landbouw in het groot bestaat, voornamelijk dus in het oosten, is deze pas mogelijk geworden door de sedert 1600, in het bijzonder sedert 1648 gebruikelijke 'Bauernlegen' (verdrijving van de pachtboer door de pachttheer). -F.E.]

[197] 'Machinery en arbeid zijn voortdurend met elkaar in concurrentie.' Ricardo, *t.a.p.*, p. 479.

[198] De concurrentiestrijd tussen de handweverij en de machinale weverij werd door de invoering van de Armenwet van 1833 verlengd, doordat de ver beneden het minimum gedaalde lonen door liefdadigheid werden aangevuld. 'De eerwaarde heer Turner was in 1827 predikant van Wilmslow in Cheshire, een manufactuurdistrict. De vragen van de Emigratie Commissie en de antwoorden van de heer Turner laten zien hoe de concurrentie van menselijke arbeid met de machine bleef bestaan. Vraag: "Heeft het gebruik van het stoomweefgetouw niet het gebruik van het handweefgetouw verdrongen?" Antwoord: "Ongetwijfeld; het handweefgetouw zou nog meer zijn verdrongen dan al het geval was, indien de handwevers niet in staat waren gesteld genoeg te nemen met een loonsverlaging." Vraag: "Maar hierdoor heeft de arbeider een loon aanvaard, dat voor zijn onderhoud niet voldoende was en is hij van de openbare armenzorg afhankelijk voor de rest van zijn onderhoud?" Antwoord: "Ja. In feite wordt de concurrentie tussen handweefgetouw en stoomweefgetouw in stand gehouden door de armenbelasting." Dus vernederend pauperisme of emigratie is het voordeel, dat de werkende personen hebben bij de invoering der machines: verlaagd te worden van fatsoenlijke en in zekere zin onafhankelijke ambachtslieden tot ongelukkige stakkers, die leven van het vernederende brood der weldadigheid. Dit noemen ze een tijdelijk ongerief.' *A Prize Essay on the Comparative Merits of Competition and Cooperation*, London, 1834, p. 29.

[199] 'Dezelfde oorzaak, waardoor de inkomsten van een land kunnen toenemen (dat wil zeggen, zoals Ricardo op dezelfde plaats toelicht, de inkomsten van grondbezitters en kapitalisten, wier rijkdom economisch beschouwd de rijkdom van het land vormt-M.) kunnen tegelijkertijd de bevolking overvloedig maken en de omstandigheden, waaronder de arbeider leeft, verslechteren.' Ricardo, *t.a.p.*, p. 469. 'Het onveranderlijke doel en de strekking van iedere verbetering van het mechanisme is in feite het zich geheel ontdoen van de noodzaak om menselijke arbeid te gebruiken of de prijs van die menselijke arbeid te verlagen via vervanging van volwassen mannelijke arbeiders door vrouwen en kinderen of van geschoolde arbeiders door ongeschoolde arbeiders.' Ure, [*t.a.p.*, 23].

[200] *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1858*, p. 43.

[201] *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1856*, p. 15.

[202] Ure, *t.a.p.*, p. 19. 'Het grote voordeel van de machine, die bij het steenbakken wordt gebruikt, is dat hierdoor de patroon geheel en al onafhankelijk wordt van geschoolde arbeiders.' *Children's Employment Commission, Fifth Report*, London, 1866, p. 130, nr 46. Toevoeging bij de tweede druk. - De heer A. Sturrock, hoofd van de machineafdeling van de 'Great Northern Railways', verklaarde met betrekking tot de constructie van machines (locomotieven, enzovoort): 'Kostbare (*expensive*) Engelse arbeiders worden met de dag minder gebruikt. De productie wordt vergroot door het gebruik van verbeterde instrumenten

en deze instrumenten worden weer gehanteerd door laag geschoold personeel (*a low class of labour*) ... Vroeger moesten alle onderdelen van de machine noodzakelijkerwijs door geschoolde arbeid worden vervaardigd. Dezelfde onderdelen worden nu door minder geschoolde arbeid, maar met goede instrumenten vervaardigd... Onder instrumenten versta ik de machines, die bij de machinebouw worden gebruikt.' *Royal Commission on Railways, Minutes of Evidence*, nr 17.862, en 17.863, London, 1867.

[203] *Ure, t.a.p.*, p. 20.

[204] *T.a.p.*, p. 321.

[205] *T.a.p.*, p. 23.

[206] *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1863*, pp. 108-109.

[207] *T.a.p.*, p. 109. Door de snelle ontwikkeling van de machinerie tijdens de katoencrisis waren de fabrikanten in staat direct na afloop van de Amerikaanse Burgeroorlog in een ommezien de wereldmarkt weer te veroveren. Reeds gedurende de laatste zes maanden van 1866 waren de geweven stoffen bijna onverkoopbaar. Toen begon de consignatie van goederen naar China en Indië, hetgeen de *glut* (overvoering) natuurlijk nog erger maakte. In het begin van 1867 namen de fabrikanten hun toevlucht tot het gebruikelijke middel: een loonsverlaging van 5 %. De arbeiders verzetten zich hiertegen en verklaarden — theoretisch volkomen juist — dat het enige geneesmiddel een verkorting van de arbeidstijd, vier dagen per week, zou zijn. Na lang te hebben tegengesparteld moesten de leiders der industrie, die zichzelf hadden benoemd, hiertoe besluiten, op sommige plaatsen mét, op andere plaatsen zonder een loonsverlaging van 5 %.

[208] 'De verhouding tussen patroons en arbeiders in de flint- en flessenglasblazerijen is er één van chronische staking.' Vandaar de opkomst van de fabricage van geperst glas, waarbij de belangrijkste bewerkingen door machines worden verricht. Een firma bij Newcastle, die vroeger jaarlijks 350.000 pond geblazen glas produceerde, produceert nu in plaats hiervan 3.000.500 pond geperst glas. *Children's Employment Commission, Fourth Report*, 1865, pp. 262-263.

[209] Gaskell, *The Manufacturing Population of England*, London, 1833, pp. 11, 12.

[210] Ten gevolge van stakingen in zijn eigen machinefabriek vond de heer Fairbairn enkele zeer belangrijke toepassingen van machines in de machinebouw uit.

[211] *Ure, t.a.p.*, pp. 367-370.

[212] *Ure, t.a.p.*, pp. 368, 7, 370, 280, 321, 281, 475.

[213] Ricardo was oorspronkelijk dezelfde mening toegedaan, maar met de hem typerende wetenschappelijke onbevangenheid en waarheidsliefde herriep hij later uitdrukkelijk deze mening. Ricardo, *t.a.p.*, hoofdstuk XXXI, 'On Machinery'.

[214] Nota bene: dit voorbeeld is geheel in overeenstemming met de voorbeelden, welke door bovengenoemde economen worden gegeven.

[215] In antwoord op de flauwiteiten van een J. B. Say schrijft een volgeling van Ricardo: 'Bij een tot ontwikkeling gekomen arbeidsverdeling is de bekwaamheid van de arbeider slechts te gebruiken in de bijzondere tak van arbeid, waar deze bekwaamheid werd verworven; de arbeider zelf is een soort machine. Het helpt dus geen zier wanneer men elkaar als papagaaien napraat en zegt dat de dingen de neiging bezitten hun evenwicht te vinden. We moeten om ons heen kijken en zien dat de dingen gedurende lange tijd hun evenwicht niet kunnen vinden en dat, wanneer zij het evenwicht hebben gevonden, dit evenwicht op een lager niveau staat dan bij de aanvang van het proces.' *An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.*, London, 1821, p. 72.

[216] Een virtuoos in dit aanmatigende cretinisme is onder andere MacCulloch. 'Wanneer het voordelig is', zo schrijft hij met de geaffecteerde naïviteit van een kind van acht jaar, 'de bekwaamheid van de arbeider meer en meer te ontwikkelen, zodat hij een steeds grotere hoeveelheid waren met dezelfde of kleinere hoeveelheid arbeid kan produceren, dan moet het

ook voordelig zijn dat hij zulk een machine kan gebruiken, welke hem op de meest effectieve wijze helpt bij het bereiken van dit resultaat.’ MacCulloch, *Principles of Political Economy*, London, 1830, p. 182.

[216a] ‘De uitvinder van de spinmachine heeft Indië geruïneerd, hetgeen ons echter weinig beroert.’ A. Thiers, *De la propriété*, Paris, 1848, p. 275. De heer Thiers verwacht spinmachine met mechanisch weefgetouw, ‘hetgeen ons echter weinig beroert’.

[217] Volgens de volkstelling van 1861 (tweede deel, London, 1863) bedroeg het aantal personen, dat in de kolenmijnen van Engeland en Wales werkzaam was, 246.613, waarvan 73.545 beneden en 173.067 boven de 20 jaar. Tot de eerste categorie behoren 835 personen in de leeftijd van 5 tot 10 jaar, 30.701 personen in de leeftijd van 10 tot 15 jaar en 42.010 personen in de leeftijd van 15 tot 19 jaar. Het aantal personen, werkzaam in de ijzer-, koper-, lood-, tin- en alle overige mijnen, bedroeg 319.222.

[218] In 1861 waren in Engeland en Wales bij de vervaardiging van machines 60.807 personen werkzaam, inclusief fabrikanten, kantoorpersoneel, enzovoort, evenals tussenpersonen en handelsreizigers. Dit cijfer omvat daarentegen niet de producenten van de kleinere machines (naaimachines, enzovoort), evenmin als de producenten van werktuigen voor de arbeidsmachines (spindels, enzovoort). Het totaal aantal civiel-ingenieurs bedroeg 3.329.

[219] Aangezien ijzer één van de belangrijkste grondstoffen is geef ik hier de cijfers voor de ijzergieters. Totaal aantal ijzergieters in Engeland en Wales in 1861: 125.771, waarvan 123.430 mannen en 2.341 vrouwen. Van de mannen waren 30.810 jonger en 92.620 ouder dan 20 jaar.

[220] ‘Een gezin van vier volwassen personen (katoenwevers -M.) met twee kinderen, die als wikkelaars werkten, verdiende rond de eeuwwisseling bij een dagelijkse arbeid van 10 uur £4 per week; was er veel haast bij het werk, dan konden zij meer verdienen... Vroeger hadden zij altijd te lijden gehad van een onvoldoende aanvoer van garen.’ Gaskeil, *t.a.p.*, pp. 25-27.

[221] In zijn *Die Lage der arbeitenden Klasse in England* wijst F. Engels op de erbarmelijke omstandigheden, waaronder een groot deel van juist die arbeiders, die bij de productie van weeldeartikelen werkzaam zijn, leeft. In de rapporten van de *Children’s Employment Commission* vindt men hierover zeer vele gegevens.

[222] In 1861 bedroeg het aantal zeelieden bij de koopvaardij voor Engeland en Wales 94.665.

[223] Waarvan slechts 177.596 mannen ouder dan 13 jaar.

[224] Waarvan 30.501 vrouwen.

[225] Waarvan 137.447 mannen. Niet bij het aantal van 1.208.648 inbegrepen is het personeel, dat niet in particuliere huizen dient. Toevoeging bij de tweede druk. -In de periode 1861-70 is het aantal mannelijke bedienden bijna verdubbeld: dit aantal is gegroeid tot 267.671. In 1847 waren er 2.694 jachtopzieners (voor de aristocratische wildparken), in 1869 bedroeg dit aantal daarentegen 4.921. De jonge dienstmeisjes van de kleine burgerij van Londen heten in de volksmond *little slaveys*, kleine slaafjes.

[226] Ganilh daarentegen ziet als uiteindelijk resultaat van het machinale bedrijf een absolute daling van het aantal arbeidsslaven, op wier kosten dan een groter aantal ‘gens honnêtes’ (nette lieden) teert en hun welbekende ‘perfectibilité perfectible’ (vervolmaakte vervolmaking) ontwikkelt. Hoe weinig hij ook begrijpt van de beweging der productie, in ieder geval voelt hij tenminste aan dat de machinerie een zeer fatale instelling is wanneer door haar invoering actieve arbeiders in paupers worden veranderd, terwijl door haar ontwikkeling toch het aantal arbeidsslaven groter wordt dan zij te gronde heeft gericht. Het cretinisme van zijn eigen standpunt kan men slechts in zijn eigen woorden tot uitdrukking brengen: ‘De tot produceren en consumeren veroordeelde klassen nemen in omvang af en de klassen, die het werk leiden en de gehele bevolking steunen, sterken en verlichten, nemen in omvang toe... en

eigenen zich alle voordelen toe, welke voortvloeien uit de verlaging der arbeidskosten, de overvloed van producten en de goedkoopte van de consumptiemiddelen. Langs deze weg verheft het menselijke geslacht zich tot de concepties van het genie en dringt het door tot de diepste geheimen van de religie en legt de heilzame principes vast van de moraal (bestaande uit het zich ‘toe-eigenen van alle voordelen, enzovoort.’ -M.), de beschermende wetten van de vrijheid (de vrijheid voor ‘de klassen veroordeeld tot produceren’? -M.), de macht, de gehoorzaamheid en rechtvaardigheid, het plichtsbesef en de menselijkheid.’ Deze kolder kan men vinden in: Ch. Ganilh, *Des Systèmes d’économie Politique etc.*, tweede druk, Paris, 1821, deel II, p. 224; zie ook van hetzelfde boek p. 212.

[227] *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1865*, p. 58 vv. Maar in dezelfde periode had men ook reeds voor het in dienst nemen van een steeds groeiend aantal arbeiders de materiële basis gelegd in 110 nieuwe fabrieken met 11.625 stoomweefgetouwen, 628.756 spindels en 2.695 paardenkracht voor stoommachines en waterraderen.

[228] *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1862*, p. 79. Toevoeging bij de tweede druk. — Eind december 1871 verklaarde de fabrieksinspecteur A. Redgrave tijdens een in de New Mechanics Institution te Bradford gehouden lezing: ‘Wat mij sinds enige tijd trof, was de gewijzigde situatie in de wolfabrieken. Vroeger zaten die fabrieken vol met vrouwen en kinderen en nu schijnt de machine al het werk te doen. Op mijn vraag gaf een fabrikant de volgende verklaring: “Onder het oude systeem had ik 63 personen in dienst; na invoering van de verbeterde machinerie bracht ik het aantal arbeiders terug tot 33 en onlangs, dank zij nieuwe belangrijke wijzigingen, was ik in staat het aantal arbeiders terug te brengen van 33 tot 13.”’

[229] *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1856*, p. 16.

[230] ‘Het lijden van de handwevers (van katoenen en met katoen gemengde stoffen -M.) vormde het onderwerp van een onderzoek door een Koninklijke Commissie, maar ofschoon hun ellende erkenning en beklag kreeg, liet men de verbetering (! -M.) van hun omstandigheden over aan het toeval en aan de verandering der tijden en men mag hopen dat thans (20 jaar later! -M.) aan dit lijden bijna (*nearly*) een einde is gekomen, waartoe naar alle waarschijnlijkheid de huidige, grote expansie van het stoomweefgetouw heeft bijgedragen.’ *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1856*, p. 15.

[231] Andere manieren, waarop de machinerie invloed uitoefent op de productie van grondstoffen, worden in Boek III vermeld.

[232] Katoenuitvoer van Oost-Indië naar Groot-Brittannië (in ponden):

1846: 34.540.143 — 1860: 204.141.168 — 1865: 445.947.600

Woluitvoer van Oost-Indië naar Groot-Brittannië (in ponden):

1846: 4.570.581 — 1860: 20.214.173 — 1865: 20.679.111

[233] Woluitvoer van Kaap de Goede Hoop naar Groot-Brittannië (in ponden):

1846: 2.958.457 — 1860: 16574.345 — 1865: 29.920.623

Woluitvoer van Australië naar Groot-Brittannië (in ponden):

1846: 21.789.346 — 1860: 59.166.616 — 1865: 109.734.261

[234] De economische ontwikkeling van de Verenigde Staten is zelf een product van de Europese, meer in het bijzonder van de Engelse grootindustrie. In zijn huidige gedaante (1866) moet dit land nog steeds worden beschouwd als een koloniaal gebied van Europa. [Toevoeging bij de vierde druk. - Sindsdien hebben de Verenigde Staten zich ontwikkeld tot het tweede industrieland ter wereld, zonder daarbij geheel en al het koloniale karakter te verliezen. -F.E.]

Katoenuitvoer van de Verenigde Staten naar Groot-Brittannië (in ponden):

1846: 401.949.393 — 1852: 765.630.544 — 1859: 961.707.264 — 1860: 1.115.890.608

Uitvoer van graan, enz., van de Verenigde Staten naar Groot-Brittannië (in centenaars):

1850

1862

Tarwe	16.202.312	41.033.503
Gerst	3.669.653	6.624.800
Haver	3.174.801	4.426.994
Rogge	388.749	7.108
Tarwemeel	3.819.440	7.207.113
Boekweit	1.054	19.571
Maïs	5.473.161	11.694.818
<i>Bere of bigg</i> (soort gerst)	2.039	7.675
Erwten	811.620	1.024.722
Bonen	1.822.972	2.037.137
<i>Totaal</i>	34.365.801	74.083.441

[235] In juli 1866 richtten de door de schoenenfabrikanten op straat gezette arbeiders een oproep tot de 'Trade Societies of England', waarin onder meer wordt verklaard: 'Ongeveer twintig jaar geleden onderging de schoenenfabricage in Leicester een omwenteling doordat men het naaien verving door nagelen. Men kon toen een goed loon verdienen. Spoedig had een grote expansie plaats van dit nieuwe bedrijf. Tussen de verschillende firma's werd een heftige concurrentiestrijd gevoerd wie het beste artikel kon leveren. Kort daarop echter ontstond een slecht soort concurrentie, namelijk om op de markt tegen een lagere prijs dan die van een ander te verkopen. De schadelijke gevolgen hiervan werden al spoedig voelbaar in loonsverlagingen en de daling van de prijs van de arbeid verliep zo snel, dat vele firma's nu nog slechts de helft van het oorspronkelijke loon betalen. En ofschoon de lonen steeds verder dalen, schijnen de winsten met iedere wijziging in de loonschaal toe te nemen.' - Zelfs de slechte tijden van de industrie worden door de fabrikanten benut om door een overdreven loonsverlaging (dat wil zeggen een directe diefstal van de meest noodzakelijke bestaansmiddelen der arbeiders) buitengewone winsten te maken. Een voorbeeld. Het gaat om een crisis in de zijdeveverij van Coventry. 'Uit de inlichtingen, die ik zowel van fabrikanten als van arbeiders kreeg, volgt onweerlegbaar dat de lonen in een sterkere mate werden verlaagd dan om redenen van buitenlandse concurrentie of om welke andere redenen dan ook noodzakelijk was. Het grootste deel van de wevers werkt met een loonsverlaging van 30 tot 40 %. Een stuk band, waarvoor de wever vijf jaar geleden 6 of 7s. kreeg, brengt hem nu nog slechts 4s. 3d. of 3s. 6d. op; ander werk, vroeger beloond met 4s. of met 4s. 3d., wordt nu nog slechts met 2s. of 2s. 3d. beloond. De loonsverlaging is groter dan voor het prikkelen van de vraag nodig is. In feite ging bij vele soorten band de loonsverlaging niet eens gepaard met enige prijsdaling van het artikel.' Rapport van het commissielid F. D. Longe in *Children's Employment Commission. Fifth Report*, 1866, p. 114 nr 1.

[236] Vergelijk: *Reports of Inspectors of Factories, October 37, 1862*, p. 30.

[237] *T.a.p.*, pp. 18, 19.

[238] *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1863*, pp. 41-45, 51.

[239] *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1863*, pp. 41-42

[240] *T.a.p.*, p. 57.

[241] *T.a.p.*, pp. 50-51.

[242] *T.a.p.*, pp. 62-63.

[243] *Reports of Inspectors of Factories, April 30, 1864*, p. 27.

[244] Uit een brief van de heer Harris, commissaris van politie in Bolton, in: *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1865*, pp. 61-62.

[245] In de lente van 1863 deden de katoenarbeiders een oproep tot vorming van een organisatie voor emigratie, waarin onder meer wordt gezegd: 'Slechts weinigen zullen ontkennen dat thans een omvangrijke emigratie van fabrieksarbeiders absoluut noodzakelijk is. Dat echter een voortdurende stroom van emigranten te allen tijde nodig is en dat het

daarzonder onmogelijk is onze positie onder normale omstandigheden te handhaven, wordt door de volgende feiten aangetoond: In 1814 bedroeg de officiële waarde (die slechts een index voor de hoeveelheid is -M.) van de uitgevoerde katoenen weefsels £17.665.378, de werkelijke marktwaarde £20.070.824. In 1858 bedroeg de officiële waarde van de uitgevoerde katoenen weefsels £182.221.681, de werkelijke marktwaarde slechts £43.001.322, zodat een tien keer zo grote hoeveelheid tegen weinig meer dan het dubbele van de vroegere prijs werd verkocht. Dit, voor het land in het algemeen en voor de fabrieksarbeiders in het bijzonder zo rampzalig resultaat, was het gevolg van een samenloop van omstandigheden. Eén van de belangrijkste omstandigheden is de voortdurende overvloed van arbeid, onmisbaar voor deze tak van bedrijvigheid die, op straffe van vernietiging, behoefte heeft aan een onophoudelijke vergroting van haar markt. Onze katoenfabrieken kunnen worden stilgezet door de periodiek optredende stagnaties van de handel, welke onder de huidige regelingen even onvermijdelijk zijn als de dood zelf. Maar daarom staat de menselijke vindingrijkheid nog niet stil. Hoewel volgens schattingen aan de lage kant in de afgelopen vijftig jaar 6.000.000 mensen dit land hebben verlaten, is zelfs in tijden van de grootste bloei een groot percentage der volwassen mannen niet in staat op welke voorwaarden dan ook enig werk te vinden wegens de voortdurende verdringing van arbeid ten einde het product goedkoper te maken.' *Reports of Inspectors of Factories, April 30, 1863*, pp. 51-52. In een volgend hoofdstuk zullen we zien hoe de heren fabrikanten tijdens de katoencatastrofe op alle mogelijke manieren, zelfs met hulp van de staat, hebben getracht de emigratie van fabrieksarbeiders te verhinderen.

[246] *Children's Employment Commission, Fourth Report*, 1864, p. 108, nr 447.

[247] In de Verenigde Staten komt een dergelijke reproductie van het ambacht op basis van de machinerie vaak voor. Vandaar dat bij de onvermijdelijke overgang naar het fabrieksbedrijf in dat land de concentratie, vergeleken met Europa en zelfs vergeleken met Engeland, met zevenmijlslaarzen zal plaatsvinden.

[248] Vergelijk: *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1865*, p. 64.

[249] De eerste manufactuur van stalen pennen op grote schaal werd door de heer Gillott in Birmingham opgericht. Deze manufactuur produceerde in 1851 al meer dan 180 miljoen pennen en gebruikte jaarlijks 120 ton staalplaat. Birmingham bezit thans voor het Verenigde Koninkrijk het monopolie van deze industrie. Men produceert daar nu jaarlijks miljarden stalen pennen. Volgens de telling van 1861 werkten in deze industrie 1.428 personen - waaronder 1.268 vrouwen - vanaf de leeftijd van 5 jaar.

[250] *Children's Employment Commission, Second Report*, 1864, p. LXVIII, nr 415.

[251] En in Sheffield worden zelfs kinderen gebruikt bij het slijpen van vijlen!

[251a] *Children's Employment Commission, Fifth Report*, 1866, p. 3, nr. 24; p. 6, nr. 55 en 56; p. 7, nr. 59 en 60.

[252] *T.a.p.*, pp. 114-115, nrs. 6 en 7. Het commissielid merkt terecht op dat, waar elders de machine de mens vervangt, hier letterlijk de jongen de machine vervangt.

[253] Zie het rapport over de lompenhandel, waarin men talrijke gegevens vindt: *Eighth Report on Public Health*, London, 1866, appendix, pp. 196-208.

[254] *Children's Employment Commission, Fifth Report*, 1866, p. XVI-XVIII, nr. 86-97; p. 130 tot 133, nr. 39-71. Vergelijk ook het *Third Report*, 1864, pp. 48, 56.

[255] *Public Health, Sixth Report*, London, 1864, pp. 29, 31.

[256] *T.a.p.*, p. 30. Dr. Simon merkt terecht op, dat de sterfte onder de kleermakers en drukkers in Londen in de leeftijd van 25 tot 35 jaar in feite veel groter is, omdat de patroons in Londen een groot aantal jongelieden beneden de 30 jaar als 'leerlingen' of als *improvers* (mensen, die zich verder in het vak bekwamen) van het platteland krijgen. Deze personen worden in de statistieken opgevoerd als Londenaars en zij vergroten dus het totaal aantal personen, op basis waarvan het sterftecijfer voor Londen wordt berekend, zonder daartoe in evenredigheid bij te dragen tot het aantal sterftegevallen in Londen. Een groot deel

van hen keert namelijk naar het platteland terug en in het bijzonder wanneer zij aan ernstige ziektes lijden. *T.a.p.*

[257] Het gaat hier om de gehamerde spijkers ter onderscheiding van de machinaal vervaardigde spijkers. Zie: *Children's Employment Commission, Third Report*, p. XI; p. XIX, nr. 125-130; p. 52, nr. 11; pp. 113-114, nr. 487; p. 137, nr. 674.

[258] *Children's Employment Commission, Second Report*, p. XXII, nr. 166.

[259] *Children's Employment Commission, Second Report*, 1864, pp. XIX-XXI.

[260] *T.a.p.*, pp. XXI, XXVI.

[261] *T.a.p.*, pp. XXIX-XXX.

[262] *T.a.p.*, pp. XL-XLI.

[263] *Children's Employment Commission, First Report*, 1863, p. 185.

[264] *Millinery* heeft eigenlijk alleen betrekking op hoofddeksels, maar men laat er ook damesmantels en sluiers onder vallen; de *dressmakers* zijn te vergelijken met onze modistes.

[265] De Engelse *millinery* en *dressmaking* worden meestal uitgeoefend in de panden van de patroons, gedeeltelijk door de daar inwonende arbeidsters, gedeeltelijk door elders wonende dagloonsters.

[266] Het commissielid White bezocht een manufactuur voor militaire kleding, waar 1.000 tot 1.200 personen werkten en een schoenenmanufactuur met 1.300 arbeiders, waarvan bijna de helft kinderen, jongere personen, enzovoort, waren. *Children's Employment Commission, Second Report*, p. XLVII, nr. 319.

[267] Een voorbeeld. Het wekelijkse overzicht van de sterfgevallen van de *Registrar General* (hoofd van de Engelse bevolkingsdienst) vermeldt op 26 februari 1864 vijf gevallen van hongerdood. Op dezelfde dag meldde de *Times* een nieuw geval van hongerdood. Zes slachtoffers van de hongerdood in één week!

[268] *Children's Employment Commission, Second Report*, 1864, p. LXVII, nr. 406-409; p. 84, nr. 124; p. LXXIII, nr. 441; p. 68, nr. 6; p. 84, nr. 126; p. 78, nr. 85; p. 76, nr. 69; p. LXXII, nr. 438.

[269] 'De huurprijs van de werkplaatsen schijnt de uiteindelijk doorslaggevende factor te zijn en derhalve wordt het oude systeem, waarbij het werk werd uitbesteed aan kleine patroons en aan gezinnen, het langst in de grote stad gehandhaafd en wordt ook in de grote stad dit systeem voor het eerst weer opnieuw gebruikt.' *T.a.p.*, p. 83, nr. 123. De laatste opmerking heeft uitsluitend betrekking op de schoenmakerij.

[270] Bij de vervaardiging van handschoenen, enzovoort, waar de situatie van de arbeiders nauwelijks valt te onderscheiden van die der paupers, komt dit niet voor.

[271] *T.a.p.*, p. 83, nr. 122.

[272] In de voor de groothandel producerende laarzen- en schoenmakerij in Leicester waren in 1864 alleen al 800 naaimachines in gebruik.

[273] *T.a.p.*, p. 84, nr. 124.

[274] Voorbeelden: in het militaire kledingdepot in Pimlico, Londen, in de hemdenfabriek van Tillie & Henderson in Londonderry en in de textiel fabriek van de firma Tait in Limerick, waar men ongeveer 1.200 arbeiders in dienst heeft.

[275] 'Neiging tot het fabrieksstelsel.' *T.a.p.*, p. LXVII. 'Deze gehele industrie bevindt zich op het ogenblik in een overgangsstadium en ondergaat dezelfde veranderingen als die hebben plaatsgehad in de katoenindustrie, de weverij, enzovoort.' *T.a.p.*, nr. 405. 'Een algehele omwenteling.' *T.a.p.*, p. XLVI, nr. 318. Tijdens het onderzoek van de *Children's Employment Commission* in 1840 was het weven van kousen nog handarbeid. Sinds 1846 werden verschillende machines ingevoerd, die door stoom werden aangedreven. Het totaal aantal arbeiders van beide geslachten en van alle leeftijden (vanaf het derde jaar), dat in de Engelse kousenweverijen werkzaam was, bedroeg in 1862 ongeveer 120.000. Volgens de Parliamentary Return van 11 februari 1862 vielen hiervan slechts 4.063 personen onder de

bepalingen van de fabriekswet.

[276] Zo deelt bijvoorbeeld de firma Cochrane van 'British Pottery, Glasgow' over de aardewerkindustrie mee: 'Om de omvang van de productie te handhaven, maken wij meer gebruik van machines, die door ongeschoolde arbeiders worden bediend en iedere dag zien we dat we een grotere hoeveelheid kunnen produceren dan volgens de oude methode.' *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1865*, p. 13. 'Het effect van de fabriekswet is een aansporing tot verdere invoering van machinerie.' *T.a.p.*, pp. 13-14.

[277] Nadat de fabriekswet van toepassing werd verklaard op de aardewerkindustrie, zien we daar een grote toeneming van het aantal *power jiggers* (mechanisch aangedreven draaischijven) ten koste van het aantal *handmoved jiggers* (met de hand aangedreven draaischijven).

[278] *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1865*, pp. 96, 127.

[279] De invoering van deze en andere machines in de luciferfabriek heeft in één afdeling van de fabriek geleid tot vervanging van 230 jonge personen door 32 jongens en meisjes in de leeftijd van 14 tot 17 jaar. In 1865 kreeg men door gebruik van stoomkracht een nog grotere besparing van arbeiders.

[280] *Children's Employment Commission, Second Report*, 1864, p. IX, nr. 50.

[281] *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1865*, p. 22.

[282] 'De noodzakelijke verbeteringen... kunnen in vele oude manufacturen niet worden ingevoerd zonder een kapitaalinvestering, welke de middelen van vele huidige bezitters te boven gaat... De invoering van de fabriekswet gaat noodzakelijkerwijs gepaard met een tijdelijke desorganisatie. De omvang van deze desorganisatie is recht evenredig met de grootte van de ongemakken, waaraan men een einde maakt.' *T.a.p.*, pp. 96-97.

[283] In de hoogovens bijvoorbeeld 'wordt tegen het einde van de week gewoonlijk de arbeidsduur verlengd ten gevolge van de gewoonte der arbeiders 's maandags en soms ook op dinsdag of op een deel van de dinsdag niets uit te voeren.' *Children's Employment Commission. Third Report*, p. VI. 'De kleine patroons hebben meestal zeer ongeregelde uren. Ze verliezen twee of drie dagen en werken dan de hele nacht om het in te halen... Als ze kinderen hebben, laten ze die ook werken.' *T.a.p.*, p. VII. 'Het gebrek aan regelmaat bij het op het werk verschijnen, hiertoe aangespoord door de mogelijkheid en de gewoonte dit later in te halen door langer te werken.' *T.a.p.*, p. XVIII. 'Een enorm verlies aan tijd in Birmingham... een deel van de tijd niets doen en de rest van de tijd zwoegen.' *T.a.p.*, p. XI.

[284] *Children's Employment Commission, Fourth Report*, pp. XXXII. 'De uitbreiding van het spoorwegnet zou deze gewoonte van spoedorders hebben aangemoedigd; dit heeft tot gevolg haast, veronachtzaming van de schafttijden en langere werktijden voor de arbeiders.' *T.a.p.*, p. XXXI.

[285] *Children's Employment Commission, Fourth Report*, p. XXXV, nr. 235 en nr. 237.

[286] *T.a.p.*, p. 127. nr. 56.

[287] 'Wat betreft de verliezen, veroorzaakt door het niet tijdig uitvoeren van opdrachten tot verscheping, herinner ik mij dat dit ook al in 1832 en 1833 een geliefd argument was van de heren fabrikanten. Wat men thans hieromtrent kan aanvoeren bezit niet de kracht, die het argument bezat toen de stoomkracht nog niet alle afstanden had gehalveerd en de nieuwe regels voor het vervoer nog niet bestonden. Het argument bleek toen al reeds onhoudbaar en zou nu, als we het opnieuw aan een onderzoek zouden onderwerpen, zeker weer onhoudbaar blijken te zijn.' *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1862*, 54-55.

[288] *Children's Employment Commission, III Report*. p. XVIII, nr. 118.

[289] Reeds in 1699 merkte John Bellers op: 'De grilligheid van de mode vergroot het aantal behoeftige armen. Zij brengt twee grote euvelen met zich mee: 1. de gezellen lijden in de winter door gebrek aan arbeid, omdat de zijdehandelaars en de meester-wevers hun kapitaal niet durven te gebruiken om hen in dienst te nemen voordat de lente komt en zij weten wat de

mode zal zijn; 2. in de lente zijn er geen gezellen genoeg, zodat de meester-wevers vele leerlingen moeten aantrekken om in de tijd van 3 tot 6 maanden in de behoeften van het koninkrijk te voorzien, waardoor er geen arbeiders genoeg zijn om te ploegen, het platteland van arbeiders wordt beroofd en de stad voor een groot deel met bedelaars wordt overstromd, waarvan een aantal zich schamen om te bedelen en 's winters sterven.' John Bellers, *Essays about the Poor, Manufactures, etc.*, p. 9.

[290] *Children's Employment Commission, Fifth Report*, p. 171, nr. 34.

[291] Zo verklaarde een exporteur uit Bradford: 'Onder deze omstandigheden is het duidelijk dat de jongens niet langer in de pakhuizen zouden hoeven te werken van 8 uur 's ochtends tot 7 uur of 7.30 uur 's avonds. Het is slechts een kwestie van extra-uitgaven en extra-arbeid. (De jongens zouden niet zo laat 's avonds hoeven te werken wanneer een aantal patroons niet zo op winst uit waren; een extra machine kost slechts £16 of £18.) ... Alle moeilijkheden ontstaan door onvoldoende apparatuur en gebrek aan ruimte.' *T.a.p.*, p. 171, nr. 35, nr. 36 en nr. 38.

[292] *T.a.p.* Een Londense fabrikant, die overigens de verplichte regeling van de arbeidsdag beschouwt als een bescherming van de arbeiders tegen de fabrikanten en van de fabrikanten tegen de grossiers, verklaart: 'De in onze zaken uitgeoefende druk wordt veroorzaakt door de verscheperen, die bijvoorbeeld de goederen met een zeilschip willen vervoeren om in een bepaald seizoen op een bepaalde plaats aan te komen en die tegelijkertijd het verschil in vrachtprijs in hun zak steken; of zij kiezen van twee stoomschepen het eerste dat vertrekt ten einde vóór hun concurrenten op de buitenlandse markt te komen.' (p. 81, nr. 32)

[293] 'Dit zou kunnen worden voorkomen,' zegt een fabrikant, 'ten koste van een uitbreiding van de fabriek onder druk van een algemene wet.' *T.a.p.*, p. X, nr. 38.

[294] *T.a.p.*, p. XV, nr. 72 vv.

[295] *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1865*, p. 127.

[296] Proeven hebben aangetoond dat bij iedere ademhaling van gemiddelde intensiteit door een persoon met een normale gezondheid 25 kubieke duim lucht wordt gebruikt. Per minuut vinden ongeveer 20 ademhalingen plaats; dus in 24 uur wordt 720.000 kubieke duim of 416 kubieke voet lucht gebruikt. Het is echter bekend dat de eenmaal ingeademde lucht niet meer voor hetzelfde proces kan dienen alvorens die lucht in de grote werkplaats der natuur is gereinigd. Volgens proeven van Valentin en Brunner schijnt een gezonde man per uur ongeveer 1.300 kubieke voet koolzuur uit te ademen; dit komt neer op ongeveer 8 ons vaste koolstof, die in 24 uur door de longen wordt uitgepompt. 'Iedereen dient ten minste 800 kubieke voet te hebben.' (Huxley).

[297] Volgens de Engelse fabriekswet kunnen ouders geen kinderen beneden de leeftijd van 14 jaar naar de 'gecontroleerde' fabrieken sturen zonder hen tevens lager onderwijs te laten geven. De fabrikant is verantwoordelijk voor nakoming van de wet. 'Fabrieksonderwijs is verplicht en het is een voorwaarde voor de arbeid.' *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1865*, p. 111.

[298] Zie voor de gunstige resultaten van de combinatie van gymnastiek (voor jongens ook militaire oefeningen) met verplicht onderwijs voor de fabriekskinderen en voor bezoekers van armenscholen de rede van N. W. Senior op het zevende jaarcongres van de 'National Association for the Promotion of Social Science' in het *Report of proceedings etc.*, London, 1863, pp. 63-64. Zie ook *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1865*, pp. 118-120, 126 vv.

[299] *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1865*, pp. 118, 119. Een naïeve zijdefabrikant verklaarde voor de *Children's Employment Commission*: 'Ik ben er absoluut van overtuigd dat het ware geheim voor het verkrijgen van goede arbeiders gezocht moet worden in de combinatie van arbeid en onderwijs van hun jeugd af. Natuurlijk moet de arbeid niet inspannend, vervelend of ongezond zijn. Ik wou dat mijn eigen kinderen de school konden afwisselen met arbeid en spel'. *Children's Employment Commission, Fifth Report*, p.

82, nr. 36.

[300] Senior, *t.a.p.*, p. 66. Hoe de grootindustrie in een bepaald stadium van haar ontwikkeling door de omwenteling in de materiële productiewijze en in de maatschappelijke productieverhoudingen ook de geesten verwart, wordt op treffende wijze aangetoond door een vergelijking tussen de rede van N. W. Senior van 1863 met zijn filippica tegen de fabriekswet van 1833 of door een vergelijking tussen de op het genoemde congres heersende opvattingen met de omstandigheid dat het in bepaalde delen van het Engelse platteland de arme ouders nog altijd op straffe van de hongerdood verboden is hun kinderen onderwijs te laten geven. Zo deelt de heer Snell mee dat het in Somerseshire gewoonte is om een arme man, die een beroep doet op de armenverzorging, te dwingen zijn kinderen van school te nemen. De heer Wollarston, predikant te Feltham, noemde gevallen waarbij aan gezinnen iedere ondersteuning werd geweigerd ‘omdat zij hun kinderen naar school sturen’!

[301] Wanneer machines voor handwerkslieden, door menselijke kracht gedreven, direct of indirect wedijveren met ontwikkelde, dat wil zeggen door mechanische kracht gedreven machines, vindt een grote omwenteling plaats met betrekking tot de arbeider, die de machine aandrijft. Oorspronkelijk verving de stoommachine deze arbeider, nu moet hij de stoommachine vervangen. De inspanning en de besteding van arbeidskracht worden nu monsterachtig, vooral voor de onvolwassenen, die tot deze kwelling zijn veroordeeld! Zo trof het commissielid Longe in Coventry en omgeving jongens aan tussen 10 en 15 jaar, die werden gebruikt voor het draaien van de lintgetouwen, afgezien van nog jongere kinderen, die getouwen van kleinere omvang moesten draaien. ‘Het is een buitengewoon zware arbeid. De jongen is louter een vervangingsmiddel van stoomkracht.’ *Children’s Employment Commission, Fifth Report*, 1866, p. 114, nr. 6. Zie voor de moorddadige gevolgen van ‘dit systeem van slavenarbeid’, zoals het officiële rapport het noemt, p. 114 vv.

[302] *T.a.p.*, p. 3, nr. 24.

[303] *T.a.p.*, p. 7, nr. 60.

[304] ‘In enkele delen van de Schotse hooglanden... verschenen volgens de *Statistical Account* herders en *cottars* (keuterboeren) met schoenen, die zij zelf hadden gemaakt van leer, dat zij zelf hadden geloooid; in kleren die door geen andere handen waren gegaan dan hun eigen handen, waarvoor zij zelf het materiaal van de schapen hadden geschoren of waarvoor zij zelf het vlas hadden verbouwd. Bij de vervaardiging van de kledingstukken werd nauwelijks een gekocht artikel gebruikt, uitgezonderd de els, de naald, de vingerhoed en enkele bij het weven gebruikte ijzeren onderdelen. De verfstoffen werden door de vrouwen zelf gewonnen uit bomen, struiken en kruiden.’ Dugald Stewart, *Works*, in de uitgave van Hamilton, deel VIII, pp. 327-328.

[305] In het beroemde *Livre des métiers* van Etienne Boileau wordt onder meer voorgescreven dat een gezelschap bij zijn toelating tot het meesterschap een eed moest afleggen ‘dat hij zijn broeders broederlijk zal liefhebben, hen zal steunen, ieder in zijn eigen vak, de vakgeheimen niet vrijwillig zal verraden en zelfs, in het gemeenschappelijk belang, dat hij niet ter aanbeveling van eigen waren de koper opmerkzaam zal maken op fouten in het product van anderen’.

[306] ‘De bourgeoisie kan niet bestaan zonder de productie-instrumenten, dus zonder de productieverhoudingen, dus zonder de gezamenlijke maatschappelijke verhoudingen voortdurend te revolutioneren. Ongewijzigde instandhouding van de oude productiewijze was daarentegen de eerste bestaansvoorwaarde van alle vroegere industriële klassen. De voortdurende omwenteling van de productie, de onafgebroken wankeling van alle maatschappelijke toestanden, de eeuwige onzekerheid en beweging onderscheidt het tijdperk van de bourgeoisie van alle andere. Alle vaste, ingeroeste verhoudingen met hun nasleep van traditionele, eerbiedwaardige voorstellingen en opvattingen vergaan, als nieuw gevormde verhoudingen verouderen voordat zij kunnen verstenen. Al het feodale en vaststaande

vervluchtigt, al het heilige wordt ontwijfd en de mensen worden ten slotte gedwongen hun plaats in het leven, hun wederzijdse betrekkingen met nuchtere ogen te beschouwen.' F. Engels en Karl Marx, *Manifest der Kommunistischen Partei*, London, 1848, p. 5.

[307] 'Gij ontnemt mij het leven Als ge mij de middelen ontnemt waardoor ik leef.' Shakespeare, *Merchant of Venice*.

[308] Na zijn terugkeer uit San Francisco schreef een Franse arbeider: 'Ik had nooit geloofd al die ambachten te kunnen uitoefenen, die ik in Californië heb uitgeoefend. Ik was ervan overtuigd dat ik behalve het boekdrukken niets kon... Maar eenmaal in deze wereld van avonturiers, die gemakkelijker van ambacht dan van hemd wisselen, op mijn woord, ik deed als zij deden. Aangezien de mijnarbeid niet genoeg opbracht, hield ik er mee op en trok ik naar de stad, waar ik achtereenvolgens werkte als typograaf, leidekker, loodgieter, enzovoort. Door deze ervaring geschikt te zijn voor allerlei soorten arbeid voel ik mij minder een weekdier en meer een mens.' C. A. Corbon, *De l'Enseignement Professionnel*, tweede druk, Paris, 1848, p. 50.

[309] John Bellers, werkelijk een fenomeen in de geschiedenis van de economie, realiseerde zich reeds tegen het einde van de zeventiende eeuw heel duidelijk de noodzaak van opheffing van het huidige onderwijssysteem en van de arbeidsverdeling, welke aan de ene pool van de samenleving schadelijke overdaad en aan de andere pool schadelijk gebrek - zij het ook in tegengestelde richting - veroorzaakt. Hij schreef toen reeds onder meer: 'Leren zonder arbeid is weinig beter dan de wetenschap van het nietsdoen... Lichamelijke arbeid is een oorspronkelijke instelling Gods... Arbeid is evenzeer nodig voor de gezondheid van het lichaam als eten nodig is voor het in stand houden van het lichaam, want de pijnen die de mens zich bespaart door het niets doen, krijgt hij door ziekte... Arbeid geeft olie aan de lamp van het leven, het denken ontsteekt die lamp... Een kinderachtige, dwaze bezigheid (dit al met voorgevoelens tegen de Basedows en hun moderne na-apers -M.) laat de geest van het kind dwaas.' *Proposals for Raising a Colledge of Industry of all Useful Trades and Husbandry*, London, 1696, pp. 12, 14, 16, 18.

[310] Dit geldt trouwens ook in belangrijke mate voor de kleinere werkplaatsen, zoals we hebben gezien bij de kantmanufactuur en de strovlechterij. Het zou vooral ook uitvoerig kunnen worden aangetoond voor de metaalmanufacturen in Sheffield, Birmingham, enzovoort.

[311] *Children's Employment Commission, Fifth Report*, p. XXV, nr. 162 en *Second Report*, p. XXXVIII, nrs. 285 en 289, p. XXV, XXVI nr. 191.

[312] 'Fabrieksarbeid kan even zuiver en voortreffelijk zijn als huisarbeid, misschien nog wel meer dan deze.' *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1865*, p. 129.

[313] *T.a.p.*, p. 27 en 32.

[314] Zeer veel materiaal hierover vindt men in de *Reports of Inspectors of Factories*.

[315] *Children's Employment Commission, Fifth Report*, p. X, nr. 35.

[316] *T.a.p.*, p. IX, nr. 28.

[317] *T.a.p.*, p. XXV, nrs. 165-167. Zie, wat betreft de voordelen van het grootbedrijf vergeleken met het kleinbedrijf: *Children's Employment Commission, Third Report*, p. 13, nr. 144; p. 25, nr. 121; p. 26, nr. 125; p. 27, nr. 140, enzovoort.

[318] De industrietakken, die onder dit voorstel vallen, zijn: kantmanufactuur, kousenweverij, strovlechterij, de manufactuur van *wearing apparel* in al zijn verscheidenheid, het vervaardigen van kunstbloemen, schoenen-, hoeden- en handschoenenfabrieken, kleermakerij, alle metaalmanufacturen vanaf de hoogovens tot de speldenfabriek, enzovoort, papierfabrieken, glasmanufactuur, tabaksmanufactuur, verwerking van rubber, het vervaardigen van linten voor de weverij, het met de hand vervaardigen van tapijten, manufacturen voor paraplu's en parasols, de vervaardiging van spindels en spoelen, boekdrukkerij, boekbinderij, handel in kantoor- en schrijfbehoeften (*stationery*, waartoe ook

behoort de vervaardiging van papieren zakken, kaarten, gekleurd papier, enzovoort), touwslagerij, manufactuur van gitgarnituur, steenbakkerij, het met de hand vervaardigen van zijde, Coventryweverij, zoutfabrieken, kaarsenfabrieken, cementfabrieken, suikerraffinaderij, verschillende vormen van houtbewerking en andere gemengde bedrijven.

[319] *T.a.p.*, p. XXV, nr. 169.

[319a] De *Factory Acts Extension Act* werd op 12 augustus 1867 aangenomen. Deze wet geeft regels voor alle metaalgieterijen, smederijen en manufacturen, met inbegrip van de machinefabrieken; verder voor glas-, papier-, guttapercha-, caoutchouc- en tabaksmanufacturen, boekdrukkerijen, boekbinderijen en ten slotte voor alle werkplaatsen waar meer dan 50 personen werken. De *Hours of Labour Regulation Act*, op 17 augustus 1867 aangenomen, geeft regels voor de kleinere werkplaatsen en voor de zogenaamde huisindustrie. In Boek II kom ik nog terug op deze wetten, op de *Mining Act* van 1872, enzovoort.

[320] Senior, *Social Science Congress*, pp. 55-58.

[321] Het personeel van de fabrieksinspectie bestond uit twee inspecteurs, twee assistent-inspecteurs en 41 onderinspecteurs. In 1871 werden nog eens acht onderinspecteurs benoemd. De totale kosten van uitvoering van de fabriekswet in Engeland, Schotland en Ierland bedroegen voor het jaar 1871-72 slechts £25.347, in welk bedrag zijn begrepen de proceskosten bij optreden tegen overtredingen.

[322] Robert Owen, de vader van de coöperatieve fabrieken en winkels — die echter, zoals ik reeds heb opgemerkt, de illusies van zijn volgelingen over de draagwijdte van deze geïsoleerde omwentelingskrachten beslist niet deelde — ging niet alleen bij zijn pogingen in feite uit van het fabriekssysteem, maar verklaarde ook dat dit systeem theoretisch het uitgangspunt vormde van de sociale revolutie. De heer Vissering, hoogleraar in de staathuishoudkunde aan de Universiteit van Leiden, schijnt ook zoiets te vermoeden wanneer hij in zijn *Handboek van praktische Staathuishoudkunde* (1860-62) — waarin hij alle platheden van de vulgair-economie in geëigende vorm reproduceert — tegen de grootindustrie ijvert ten gunste van het ambachtsbedrijf. — [Bij de vierde druk. — De ‘nieuwe juridische warboel’ (zie hierboven, p. 217), dank zij de tegenstrijdige bepalingen van de *Factory Acts*, *Factory Extension Act* en *Workshops’ Act* ontstaan, werd ten slotte onhoudbaar en zo ontstond de *Factory and Workshop Act* van 1878, waarin alle bestaande wetten op dit terrein werden gecodificeerd. Uiteraard kan hier niet een uitvoerige beschouwing van de thans geldende industriewetgeving worden gegeven. Ik volsta met de volgende opmerkingen: 1.

Textielfabrieken. Hier bleef alles vrijwel bij het oude. Voor kinderen boven de 10 jaar werd een arbeidstijd toegestaan van hetzij 5¹/₂ uur per dag, hetzij 6 uur per dag met een vrije zaterdag. Voor jonge personen en vrouwen werd de arbeidsdag bepaald op 10 uur voor de eerste vijf werkdagen en 6¹/₂ uur op zaterdag. — 2. Andere fabrieken. De bepalingen voor deze fabrieken vertonen meer overeenkomst met die voor de textielfabrieken dan vroeger het geval was. Er bestaan echter nog altijd een aantal voor de kapitalisten gunstige uitzonderingen, die in vele gevallen door een bijzonder verlov van de minister nog voor uitbreiding vatbaar zijn. — 3. *Workshops* (werkplaatsen). Deze worden op ongeveer dezelfde wijze omschreven als in de vroegere wetten. Wat betreft kinderen, jeugdige arbeiders en vrouwen gelden voor de *workshops* vrijwel gelijke regels als onder 2, maar ook weer met verzachtende bepalingen voor bepaalde onderdelen. — 4. *Workshops* waar geen kinderen of jeugdige arbeiders, maar slechts personen van beiderlei kunne boven de 18 jaar werkzaam mogen zijn; voor deze categorie gelden nog meer uitzonderingen. 5. *Domestic workshops* (werkplaatsen voor huisindustrie), waar alleen gezinsleden in de eigen woning werkzaam zijn. Hier zijn de regels nog elastischer. Tevens geldt hier de beperking dat de inspecteur zonder een speciaal verlov van de minister of de rechter alleen die vertrekken mag betreden, die niet gelijktijdig als woonruimte worden gebruikt. Ten slotte vallen de

strovlechterij, kantklosserij en de vervaardiging van handschoenen als thuiswerk volledig buiten de voorschriften. Bij alle gebreken is deze wet, naast de Zwitserse fabriekswet van 23 maart 1877, nog steeds de beste inzake deze materie. Een vergelijking van de Engelse met de Zwitserse wet is bijzonder belangrijk, omdat daardoor de voor- en nadelen van de twee methoden van wetgeving duidelijk worden aangetoond: de Engelse ‘historische’ methode, waarbij men van geval tot geval ingrijpt en de op de tradities van de Franse Revolutie gebaseerde, maar generaliserende methode. Helaas is de Engelse wet bij haar toepassing op de *workshops* wegens het onvoldoende personeel voor de inspectie nog steeds een dode letter. -F.E.]

[323] Een uitvoerige beschrijving van de in de Engelse landbouw gebruikte machines vindt men in: Dr. W. Hamm, *Die landwirthschaftlichen Gerathe und Maschinen Englands*, tweede druk, 1856. Bij zijn beschrijving van de ontwikkeling van de Engelse landbouw volgt hij echter met een groot gebrek aan kritiek de heer Leonce de Lavergne. [Bij de vierde druk. — Nu natuurlijk verouderd. -F.E.]

[324] ‘Gij verdeelt het volk in twee vijandige kampen van lompe kinkels en ontmande dwergen. Lieve hemel! — een volk, verdeeld naar agrarische belangen en commerciele belangen, dat zichzelf gezond, nee zich zelfs verlicht en beschaafd noemt niet alleen ondanks, maar ten gevolge van deze monsterachtige en onnatuurlijke verdeling.’ David Urquhart, *t.a.p.*, p. 119. Dit citaat toont tegelijkertijd de kracht en de zwakte aan van een soort kritiek die het heden weet te be- en veroordelen, maar er niet in slaagt het heden te begrijpen.

[325] Vergelijk: Liebig, *Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie*, zevende druk, 1862. Zie in het bijzonder in het eerste deel de ‘Einleitung in die Naturgesetze des Feldbaus’. Het is een van de grootste verdiensten van Liebig dat hij de negatieve kant van de moderne landbouw vanuit natuurwetenschappelijk standpunt heeft uiteengezet. Ook zijn historische samenvattingen over de geschiedenis van de landbouw werpen, hoewel zij een aantal ernstige fouten bevatten, een verhelderend licht op de gang van zaken. Het is te betreuren dat hij zich op goed geluk waagt aan uitspraken als de volgende: ‘Dank zij een verder doorgevoerde verpulvering en het vaker bewerken met de ploeg wordt de luchtcirculatie binnen de poreuze gronddeeltjes vergroot en wordt de oppervlakte van de gronddeeltjes, waarop de lucht kan inwerken, vergroot en vernieuwd; maar het is gemakkelijk in te zien dat de meeropbrengst van de grond niet proportioneel kan zijn met de op die grond gebruikte arbeid, maar in een veel kleinere verhouding toeneemt. Deze wet’, zo gaat Liebig verder, ‘is voor het eerst door J. St. Mill in zijn *Principles of Political Economy*, deel I, p. 17 als volgt geformuleerd: “Dat de opbrengst van de grond onder overigens gelijkblijvende omstandigheden in afnemende mate toeneemt bij vergroting van het aantal te werk gestelde arbeiders (de heer Mill herhaalt hier zelfs in onjuiste termen de wet van de Ricardiaanse school, want aangezien “de daling van het aantal te werk gestelde arbeiders” in Engeland steeds gelijke tred hield met de ontwikkeling van de landbouw, vond deze voor Engeland en in Engeland ontwikkelde wet in ieder geval in Engeland geen toepassing -M.) is de algemene wet van de landbouw”; dit is merkwaardig genoeg, omdat de oorzaak hiervan hem onbekend was.’ Liebig, *t.a.p.*, deel I, p. 143. Afgezien van onjuist gebruik van de term ‘arbeid’, waaronder Liebig iets anders verstaat dan in de economie gebruikelijk is, is het in ieder geval ‘merkwaardig genoeg’ dat hij de heer J. St. Mill tot eerste verkondiger maakt van een theorie, die James Anderson in de tijd van Adam Smith voor het eerst bekend maakte en in verschillende geschriften tot in het begin van de negentiende eeuw in verschillende werken steeds werd herhaald, die Malthus (trouwens een meester in het plagiaat: zijn hele bevolkingstheorie is een schaamteloos plagiaat) zich in 1815 toe-eigende, die West in dezelfde tijden onafhankelijk van Anderson tot ontwikkeling had gebracht, die Ricardo in 1817 in verband bracht met de algemene waardetheorie en die vanaf dat moment onder de naam van Ricardo in alle delen van de wereld bekend werd, die in 1820 door James Mill (de

vader van J. St. Mill) werd gepopulariseerd en ten slotte onder andere ook door de heer John Stuart Mill als een reeds gemeenplaats geworden dogma werd herhaald. Het is onloochenbaar dat John Stuart Mill zijn in ieder geval 'merkwaardige' autoriteit vrijwel uitsluitend te danken heeft aan dergelijke misverstanden.

Afdeling V. De productie van absolute en relatieve meerwaarde

Absolute en relatieve meerwaarde

In het vijfde hoofdstuk werd het arbeidsproces aanvankelijk abstract beschouwd, onafhankelijk van zijn historische vormen, als een proces tussen mens en natuur. Wij schreven daar: 'Beschouwt men het gehele proces vanuit het resultaat, het product, dan verschijnen beide, arbeidsmiddel en arbeidsvoorwerp, als productiemiddelen en de arbeid zelf als productieve arbeid.' En in noot 172 werd daaraan toegevoegd: 'Deze omschrijving van productieve arbeid, zoals vanuit het standpunt van het eenvoudige arbeidsproces voortvloeit, is geenszins voldoende voor het kapitalistische productieproces.' Wij zullen dit hier nu verder uitwerken.

Voor zover het arbeidsproces zuiver individueel is, verenigt dezelfde arbeider alle functies in zich, welke later worden gescheiden. Bij de individuele toe-eigening van natuurlijke objecten voor zijn levensdoel controleert hij zichzelf. Later wordt hij gecontroleerd. De afzonderlijke mens kan de natuur niet beïnvloeden zonder gebruik van zijn eigen spieren en zonder controle van zijn eigen hersenen. Evenals in het systeem van de natuur hoofd en hand bij elkaar horen, verenigt het arbeidsproces hoofdarbeid en handarbeid. Later worden hoofdarbeid en handarbeid gescheiden en worden zij elkaar bestrijdende tegenstanders. In het algemeen kan men zeggen dat het product verandert van een direct product van de individuele producent in een maatschappelijk product, het gemeenschappelijk product van een totaalarbeider dat wil zeggen van een gecombineerd arbeidspersoneel, waarvan de verschillende leden in verschillende mate bij de bewerking van het arbeidsvoorwerp betrokken zijn. Naarmate het coöperatieve karakter van het arbeidsproces zelf sterker wordt, wordt derhalve ook het concept van de productieve arbeid en van de dragers van die arbeid, de productieve arbeiders, ruimer. Om productief werkzaam te zijn is het nu niet meer nodig zelf de hand aan het werk te slaan, maar is het voldoende orgaan te zijn van de totaalarbeider, één van de vele functies van de totaalarbeider uit te oefenen. Voor de totaalarbeider, beschouwd als één geheel, blijft de hierboven gegeven, oorspronkelijke omschrijving van de productieve arbeid, afgeleid uit de aard van de materiële productie zelf, steeds gelden. Maar die omschrijving geldt niet meer voor ieder afzonderlijk lid van de totaalarbeider.

Aan de andere kant wordt echter de conceptie van de productieve arbeid minder ruim. De kapitalistische productie is niet slechts productie van waren, maar in wezen productie van meerwaarde. De arbeider produceert niet voor zichzelf, maar voor het kapitaal. Daarom is het niet langer voldoende dat hij louter produceert: hij moet meerwaarde produceren. Alleen die arbeider is productief, die meerwaarde produceert voor de kapitalist of de meerwaardevorming van het kapitaal dient. Zo het geoorloofd is een voorbeeld te kiezen buiten de sfeer van de materiële productie, zou men kunnen zeggen dat een schoolmeester een productieve arbeider is wanneer hij niet slechts de geesten van de kinderen bewerkt, maar zichzelf ook afslooft om de ondernemer rijker te maken. Dat die ondernemer zijn kapitaal heeft geïnvesteerd in een 'onderwijsfabriek' in plaats van in een worstfabriek, verandert niets aan de verhoudingen. De conceptie van de productieve arbeider sluit dus geenszins alleen maar een verhouding in tussen activiteit en nuttig effect, tussen arbeider en arbeidsproduct, maar ook een bepaalde maatschappelijk, historisch gegroeide productieverhouding, die de arbeider bestempelt tot een direct middel tot meerwaardevorming van het kapitaal. Het is dus geen geluk om een productieve arbeider te zijn, maar een ongeluk. In Boek IV van dit werk, waar de geschiedenis van de theorie wordt behandeld, zullen we zien dat de klassieke economie van oudsher de productie van meerwaarde beschouwde als het beslissende kenmerk

van de productieve arbeider. De definitie van de productieve arbeider verandert daarom met de opvatting over de aard van de meerwaarde. Zo zeggen de fysiocraten dat alleen landarbeid productief is, omdat alleen landarbeid meerwaarde zou leveren. Voor de fysiocraten bestaat de meerwaarde immers uitsluitend in de vorm van grondrente.

De verlenging van de arbeidsdag voorbij het punt, waarop de arbeider slechts een equivalent van de waarde van zijn arbeidskracht heeft voortgebracht en de toe-eigening van deze meerarbeid door het kapitaal — dát is de productie van absolute meerwaarde. Zij vormt de algemene basis van het kapitalistische systeem en het uitgangspunt van de productie van relatieve meerwaarde. Bij deze productie van relatieve meerwaarde wordt verondersteld dat de arbeidsdag in twee stukken is verdeeld: noodzakelijke arbeid en meerarbeid. Ten einde de meerarbeid te vergroten wordt de noodzakelijke arbeid verminderd door methoden, waardoor het equivalent van het arbeidsloon in minder tijd wordt geproduceerd. Bij de productie van absolute meerwaarde gaat het alleen maar om de lengte van de arbeidsdag; de productie van relatieve meerwaarde revolutioneert geheel en al de technische arbeidsprocessen en de wijze, waarop de maatschappij in groepen is verdeeld.

De productie van relatieve meerwaarde vooronderstelt dus een specifiek kapitalistische productiewijze, die met haar methoden, middelen en voorwaarden zelf pas op basis van de formele onderwerping van de arbeid aan het kapitaal natuurlijk ontstaat en wordt ontwikkeld. In plaats van de formele onderwerping komt nu de reële onderwerping van de arbeid aan het kapitaal.

Wij hoeven hier slechts te wijzen op de tussenvormen, waarin noch de meerarbeid door directe dwang de producent wordt afgeperst, noch de formele onderwerping van de producent aan het kapitaal heeft plaatsgevonden. Het kapitaal heeft zich hier nog niet rechtstreeks meester gemaakt van het arbeidsproces. Naast de zelfstandige producenten, die op traditionele, oeroude wijze hun ambacht of landbouw bedrijven, zien we de woekeraar of koopman, het woekerkapitaal of handelskapitaal, dat hen als parasieten uitzuigt. Wanneer deze vorm van uitbuiting in een maatschappij overheerst, is de kapitalistische productiewijze niet mogelijk; maar aan de andere kant kan die uitbuitingsvorm de overgangsvorm zijn naar de kapitalistische productiewijze, zoals in de late middeleeuwen het geval was. En ten slotte, zoals het voorbeeld van de moderne huisindustrie ons laat zien, worden bepaalde tussenvormen tegen de achtergrond van de grootindustrie hier en daar gereproduceerd, zij het ook met een totaal gewijzigd aanzien.

Wanneer voor de productie van absolute meerwaarde de louter formele onderwerping van de arbeid aan het kapitaal voldoende is — bijvoorbeeld de ambachtsman, die vroeger voor zichzelf of als gezelschap voor de gildemeester werkte en nu als loonarbeider onder de directe heerschappij van de kapitalist komt te staan — bleek anderzijds dat de methoden voor productie van relatieve meerwaarde tevens de methoden zijn voor productie van absolute meerwaarde. Ja, de mateloze verlenging van de arbeidsdag bleek het meest typerende voortbrengsel van de grootindustrie te zijn. In het algemeen is de specifiek kapitalistische productiewijze niet langer enkel middel tot productie van relatieve meerwaarde zodra zij zich meester heeft gemaakt van een gehele productietak en dit geldt in nog sterkere mate zodra zij alle belangrijke productietakken heeft veroverd. Deze productiewijze wordt thans de algemene, maatschappelijk overheersende vorm van het productieproces. Als bijzondere methode voor de productie van relatieve meerwaarde is zij nog maar in twee gevallen effectief: in de eerste plaats voor zover zij zich meester maakt van industrieën, die voordien slechts formeel aan het kapitaal waren onderworpen, dus in haar propaganda; in de tweede plaats voor zover zij de reeds veroverde industrieën voortdurend revolutioneert door wijzigingen in de productiemethoden.

Van een bepaald gezichtspunt uit bezien schijnt het onderscheid tussen absolute en relatieve meerwaarde geheel denkbeeldig te zijn. De relatieve meerwaarde is absoluut, want

zij vooronderstelt een absolute verlenging van de werkdag voorbij de werkdag, die nodig is voor het bestaan van de arbeider zelf. De absolute meerwaarde is relatief, want zij vooronderstelt een ontwikkeling in de arbeidsproductiviteit, die het mogelijk maakt de noodzakelijke werkdag te beperken tot een deel van de werkdag. Letten we echter op de beweging van de meerwaarde, dan verdwijnt deze schijn van eenvormigheid. Zodra de kapitalistische productiewijze eenmaal is ingeburgerd en de algemene productiewijze is geworden, wordt het onderscheid tussen absolute en relatieve meerwaarde duidelijk wanneer het er om gaat de meerwaardevoet te verhogen. Uitgaande van de veronderstelling dat de arbeidskracht tegen haar waarde wordt betaald, staan wij voor het volgende alternatief: gegeven de productiviteit van de arbeid en de normale graad van intensiteit van de arbeid, kan de meerwaardevoet slechts worden verhoogd door absolute verlenging van de werkdag; aan de andere kant kan bij een gegeven grens van de werkdag de meerwaardevoet slechts worden vergroot door een relatieve verandering in de lengte van de twee bestanddelen van de werkdag, de noodzakelijke en de meerarbeid, hetgeen — wanneer het loon niet mag dalen beneden de waarde van de arbeidskracht — een verandering impliceert in de productiviteit of in de intensiteit van de arbeid.

Wanneer de arbeider al zijn tijd nodig heeft om de bestaansmiddelen te produceren die noodzakelijk zijn voor de instandhouding van zichzelf en van zijn gezin, dan heeft hij geen tijd over om gratis voor derden te werken. Zonder een bepaalde graad van arbeidsproductiviteit geen beschikbare tijd voor de arbeider, zonder een dergelijke overschietende tijd geen meerarbeid en dus geen kapitalisten, maar ook geen slavenhouders, geen feodale heren, kortom geen bezittersklasse.^[1]

Op deze wijze kan men spreken over een natuurlijke basis van de meerwaarde, maar alleen in de zeer algemene betekenis dat geen absolute, natuurlijke belemmering de één ervan weerhoudt om de voor zijn bestaan noodzakelijke arbeid van zijn eigen schouders op die van een ander te schuiven, zoals bijvoorbeeld evenmin een absolute, natuurlijke belemmering bestaat die de één ervan weerhoudt het vlees van de andere als voedsel te gebruiken.^[1a] Men moet zich beslist geen mystieke voorstellingen maken over deze spontaan ontstane arbeidsproductiviteit, al gebeurt dat hier en daar wel eens. Niet zodra heeft de mens zich ontworsteld aan zijn eerste, dierlijke toestand, is zijn arbeid dus reeds in zekere zin maatschappelijke arbeid geworden, of er treden verhoudingen op waarin de meerarbeid van de één de bestaansvoorwaarde van de ander wordt. In het begin van de beschaving is de verworven arbeidsproductiviteit gering, maar dit geldt ook voor de behoeften, die zich proportioneel met de middelen voor hun bevrediging ontwikkelen. Bovendien was in die eerste dagen het aantal personen, dat van andermans arbeid leefde, vergeleken met het aantal personen, dat zelf in de eigen behoeften voorzag, uiterst klein. Met de ontwikkeling van de maatschappelijke arbeidsproductiviteit neemt het aantal van de eersten zowel absoluut als relatief toe.^[2] De kapitaalverhouding ontstaat overigens op een economische basis, die het resultaat is van een langdurig ontwikkelingsproces. De bestaande arbeidsproductiviteit, waarvan de kapitaalverhouding als basis uitgaat, is niet een gave van de natuur, maar het resultaat van een ontwikkelingsproces dat duizenden eeuwen omvat.

Afgezien van de minder of meer ontwikkelde gedaante van de maatschappelijke productie, blijft de productiviteit van de arbeid gebonden aan natuurlijke voorwaarden. Deze voorwaarden zijn alle terug te voeren tot de aard van de mens zelf (ras, enzovoort) en tot de hem omringende natuur. De natuurlijke omstandigheden van de laatste soort vallen economisch in twee grote categorieën uiteen: natuurlijke rijkdom aan bestaansmiddelen, dus vruchtbaarheid van de grond, visrijk water, enzovoort, en natuurlijke rijkdom aan arbeidsmiddelen, zoals watervallen, bevaarbare rivieren, hout, erts, kolen, enzovoort. In het begin van de beschaving geeft de eerste categorie, in een hoger ontwikkelingsstadium de

tweede categorie van natuurlijke rijkdom de doorslag. Men vergelijk bijvoorbeeld Engeland met Indië of, in de Oudheid, Athene en Korinthe met de oeverstaten van de Zwarte Zee.

Hoe geringer het aantal absoluut te bevredigen natuurlijke behoeften is, hoe groter de natuurlijke vruchtbaarheid van de grond en hoe gunstiger de omstandigheden van het klimaat, des te geringer is de arbeidstijd die nodig is voor de instandhouding en reproductie van de producent. Des te groter kan dan ook het overschot van zijn arbeid voor anderen boven de arbeid voor zichzelf zijn. Diodorus schreef reeds over de oude Egyptenaren: 'Het is bepaald ongelofelijk met hoe weinig kosten en moeite de opvoeding van hun kinderen gepaard gaat. Zij koken voor hen het eerste het beste voedsel; ook geven zij hun het onderste deel van de papierstengel, voor zover deze in het vuur kan worden geroosterd, en de wortels en stengels van moerasgewassen, deels rauw, deels gekookt en geroosterd, te eten. De meeste kinderen gaan ongeschoeid en ongekleed, daar het klimaat zacht is. Het kind kost daarom zijn ouders tot het volwassen is in het totaal niet meer dan 20 drachmen. Hierdoor is het voornamelijk te verklaren, dat in Egypte de bevolking zo groot is en waarom zovele grote werken kunnen worden ondernomen.'^[3] De grote bouwwerken van het oude Egypte zijn echter minder te danken aan de omvang van de bevolking dan aan het grote deel van de bevolking, dat hiervoor beschikbaar was. Zoals de individuele arbeider meer meearbeid kan leveren naarmate zijn noodzakelijke arbeidstijd korter is, evenzo is, naarmate het voor de productie van noodzakelijke bestaansmiddelen vereiste deel van de arbeidersbevolking geringer is, het voor andere arbeid beschikbare deel des te groter.

Uitgaande van het bestaan van de kapitalistische productie zal, onder overigens ongewijzigde omstandigheden en bij een gegeven lengte van de arbeidsdag, de hoeveelheid meearbeid variëren met de natuurlijke voorwaarden van de arbeid, in het bijzonder met de vruchtbaarheid van de bodem. Omgekeerd volgt daaruit beslist niet dat de vruchtbaarste grond het meest geschikt is voor de ontwikkeling van de kapitalistische productiewijze. Deze productiewijze veronderstelt de beheersing van de natuur door de mens. Een te overdadige natuur 'houdt de mens aan de hand zoals een kind aan de leiband loopt'. Een dergelijke natuur maakt de ontwikkeling van de mens niet tot een absolute noodzaak.^[4] Niet het tropische klimaat met zijn alles bedekkende vegetatie, maar de gematigde luchtstreek is het moederland van het kapitaal. Niet de absolute vruchtbaarheid van de grond, maar de verscheidenheid, de veelsoortigheid van de natuurlijke producten van de grond vormt de natuurlijke basis van de maatschappelijke arbeidsverdeling en spoort de mens door wijzigingen in de natuurlijke omstandigheden van zijn omgeving aan tot variatie in zijn eigen behoeften, kundigheden, arbeidsmiddelen en werkmethoden. De noodzaak van de maatschappelijke beheersing van een natuurkracht, de noodzaak om die kracht op economische wijze te gebruiken en door ingrijpen van de mens bruikbaar te maken voor toepassing op grote schaal of om haar te temmen, is in de geschiedenis van de industrie een factor van doorslaggevende betekenis. Voorbeelden hiervan zijn de waterwerken in Egypte^[5], Lombardije, Holland, enzovoort. Of in Indië, Perzië, enzovoort, waar de bevloeiing door middel van kunstmatige kanalen de grond niet alleen voorzag van het onontbeerlijke water, maar ook van het bezinksel van het water uit de bergen, dat rijk was aan minerale meststoffen. Het geheim van de industriële bloei in Spanje en Sicilië onder Arabische heerschappij ligt in de irrigatie.^[6]

De gunstige natuurlijke omstandigheden leveren altijd slechts de mogelijkheid en nimmer de werkelijkheid van meearbeid, dus van meerwaarde of van meerproduct. De verschillende natuurlijke arbeidsvoorwaarden hebben tot gevolg dat dezelfde hoeveelheid arbeid in verschillende landen verschillende hoeveelheden menselijke behoeften bevredigt,^[7] dat dus onder overigens gelijke omstandigheden de noodzakelijke arbeidstijd verschilt. Voor de meearbeid zijn zij slechts natuurlijke grenzen, namelijk door de bepaling van het punt, waarop de arbeid voor anderen kan beginnen. Naarmate de industrie wordt ontwikkeld, worden deze natuurlijke grenzen ruimer. In de West-Europese maatschappij, waar de arbeider

toestemming krijgt voor zijn eigen bestaan te werken op voorwaarde dat hij meerarbeid levert, verbeeldt men zich gauw, dat het een aangeboren eigenschap van menselijke arbeid is een meerproduct te leveren.^[8] Neem bijvoorbeeld een bewoner van de oostelijke eilanden van de Aziatische archipel, waar de sago in het wild in de bossen groeit. 'Wanneer de bewoners door het boren van een gat in de boom zich ervan hebben overtuigd dat de merg rijp is, wordt de boom omgehakt en in stukken verdeeld, de merg er uit gehaald en met water gemengd en gezeefd, waardoor een volledig bruikbaar sagomeel wordt verkregen. Gewoonlijk brengt een boom 300 pond op, maar hij kan ook 500 tot 600 pond opbrengen. Men gaat daar dus het bos in en snijdt zich het brood, zoals men bij ons brandhout hakt.'^[9] Stel dat een dergelijke Oost-Aziatische broodsnijder 12 arbeidsuren per week nodig heeft om al zijn behoeften te bevredigen. Wat hij rechtstreeks te danken heeft aan de gunst der natuur is veel vrije tijd. Voordat hij deze vrije tijd voor zichzelf productief maakt, moet aan een hele reeks historische voorwaarden zijn voldaan; voordat hij die tijd besteedt aan meerarbeid voor derden, is dwang van buiten af nodig. Indien de kapitalistische productie zou worden ingevoerd, zou de brave man misschien 6 dagen per week moeten werken om zichzelf het product van één arbeidsdag toe te eigenen. De gunst der natuur verklaart niet waarom hij nu 6 dagen per week werkt of 5 dagen meerarbeid levert; zij verklaart slechts waarom zijn noodzakelijke arbeidstijd beperkt is tot één dag per week. In geen geval vloeit zijn meerproduct echter voort uit een aangeboren, geheime eigenschap van de menselijke arbeid.

Evenals de historisch bepaalde maatschappelijke productiviteit van de arbeid schijnt ook de door de natuur bepaalde productiviteit van de arbeid productiviteit te zijn van het kapitaal, waardoor die arbeid wordt ingelijfd.

Ricardo bekommert zich nergens om de oorsprong van de meerwaarde. Hij behandelt de meerwaarde als iets dat inherent is aan de kapitalistische productiewijze, welke in zijn ogen de natuurlijke vorm is van de maatschappelijke productie. Wanneer hij het heeft over de productiviteit van de arbeid, dan zoekt hij daarin niet de oorzaak van het bestaan van de meerwaarde, maar slechts de oorzaak van de grootte van de meerwaarde. Daarentegen heeft de Ricardiaanse school op luide toon de productiviteit van de arbeid uitgeroepen tot ontstaansgrond van de winst (lees: meerwaarde). In ieder geval een vooruitgang vergeleken met de mercantilisten, die het overschot van de prijs der producten boven de productiekosten afleidden uit de ruil, uit de verkoop van de producten boven hun waarde. Desondanks heeft ook de Ricardiaanse school slechts het probleem vermeden en het niet opgelost. Inderdaad bezaten deze burgerlijke economen het juiste instinct dat het zeer gevaarlijk zou zijn dit brandende probleem van de oorsprong van de meerwaarde diepgaand te onderzoeken. Maar wat moeten we ervan denken wanneer een halve eeuw na Ricardo de heer John Stuart Mill plechtig zijn superioriteit ten aanzien van de mercantilisten tentoonspreidt door de laffe uitvluchten van de eerste vulgarisatoren van Ricardo gebrekkig te herhalen?

Mill schrijft: 'De oorzaak van de winst is dat de arbeider meer produceert dan voor zijn onderhoud noodzakelijk is.' Tot zover het oude liedje, maar Mill wil er iets oorspronkelijks aan toevoegen. 'Om de vorm van de uitspraak te veranderen: de oorzaak, waardoor het kapitaal winst afwerpt, is dat voeding, kleding, grondstoffen en arbeidsmiddelen langere tijd meegaan dan voor hun productie nodig is.' Mill verwacht hier de duur van de arbeidstijd met de duurzaamheid van de producten. Volgens deze opvatting zou een bakker, wiens producten maar één dag meegaan, nooit dezelfde winst uit zijn loonarbeiders kunnen halen als een machinefabrikant, wiens producten 20 jaar en langer meegaan. Natuurlijk, wanneer vogelnesten niet langer mee zouden gaan dan de tijd, die voor hun bouw noodzakelijk is, zouden de vogels zich zonder nesten moeten behelpen.

Na deze grondwaarheid eenmaal te hebben vastgesteld, geeft Mill uiting aan zijn superioriteit ten opzichte van de mercantilisten: 'We zien dus dat de winst niet ontstaat door de toevallige gebeurtenis van de ruil, maar door de productiviteit van de arbeid; de totale

winst van een land wordt altijd bepaald door de productiviteit van de arbeid, onverschillig of al dan geen ruil plaatsvindt. Zou er geen arbeidsverdeling bestaan, dan zou er koop noch verkoop zijn, maar wel altijd winst.’ Hier zijn dus ruil, koop en verkoop — de algemene voorwaarden van de kapitalistische productie — louter toevallige gebeurtenissen en is er nog altijd winst zonder koop of verkoop van arbeidskracht!

En hij gaat verder: ‘Wanneer de arbeiders van een land gezamenlijk 20 % boven hun loonsom produceren, dan bedraagt de winst 20 %, ongeacht de hoogte van de prijzen van de waren.’ Dit is, enerzijds, een goed geslaagde tautologie, want wanneer de arbeiders een meerwaarde van 20 % produceren voor hun kapitalisten, zal de winst zich verhouden tot het totale loon der arbeiders als 20:100. Anderzijds is het echter volkomen onjuist dat de winst ‘20 % zal bedragen’. De winsten moeten altijd kleiner zijn, omdat zij worden berekend op basis van het totale voorgeschoten kapitaal. Stel dat de kapitalist £500 heeft voorgeschoten, waarvan £400 aan productiemiddelen en £100 aan arbeidsloon. Is de meerwaardevoet, zoals hier wordt aangenomen, 20 %, dan is de winstvoet 20:500, dat wil zeggen 4 % en niet 20 %.

Hierna volgt een schitterend staaltje van de wijze, waarop Mill de verschillende historische vormen der maatschappelijke productie behandelt: ‘Ik ga overal uit van de huidige stand van zaken, die op enkele uitzonderingen na overal wordt aangetroffen, dat wil zeggen dat de kapitalist alle uitgaven voorschiet, de betaling van de arbeiders inbegrepen.’ Welk een wonderlijk gezichtsbedrog om overal een toestand te zien die tot nu toe slechts bij uitzondering op de aardbol wordt aangetroffen! Maar we gaan verder. Mill is wel zo goed toe te geven ‘dat het niet absoluut noodzakelijk is dat dit zo is’. Integendeel. ‘De arbeider zou met de betaling, zelfs voor het totaal van het loonbedrag, kunnen wachten tot het werk volledig voltooid was, indien hij beschikte over de middelen, die nodig zijn om in die tussentijd in zijn onderhoud te voorzien. Maar in dat geval zou hij in zekere zin een kapitalist zijn, die kapitaal in de zaak belegt en een deel van de fondsen levert, die voor het voortzetten van de zaak nodig zijn.’ Mill had even goed kunnen zeggen dat de arbeider, die niet alleen de bestaansmiddelen maar ook de arbeidsmiddelen voorschiet, in werkelijkheid zijn eigen loonarbeider is. Of dat de Amerikaanse boer, die alleen voor zichzelf in plaats voor anderen herendiensten verricht, zijn eigen slaaf is.

Nadat Mill ons op deze wijze duidelijk heeft bewezen dat de kapitalistische productie, zelfs als ze niet bestond, toch zou bestaan, is hij nu consequent genoeg om te bewijzen, dat zij zelfs dan niet bestaat wanneer ze bestaat: ‘En zelfs in het vorige geval (wanneer de kapitalist de loonarbeider het totaal van zijn bestaansmiddelen voorschiet -M.) kan de arbeider op dezelfde wijze worden beschouwd (namelijk als een kapitalist -M.). Want wanneer hij zijn arbeid beneden de marktprijs (! -M.) afstaat kan men dit beschouwen alsof hij het verschil (? -M.) aan zijn ondernemer voorschiet, enzovoort.’^[9a] In werkelijkheid schiet de arbeider gedurende een week, enzovoort, de kapitalist zijn arbeid gratis voor om aan het einde van de week, enzovoort, de marktprijs te ontvangen; dit maakt de arbeider volgens Mill tot een kapitalist! Op het vlakke terrein zien ook hoopjes aarde er uit als heuvels; men bepale zelf de vlakheid van onze huidige bourgeoisie naar het kaliber van haar ‘grote geesten’.

[1] ‘Het bestaan van de patroons-kapitalisten als een afzonderlijke klasse is afhankelijk van de productiviteit van de arbeid.’ Ramsay, t.a.p., p. 206. ‘Wanneer de arbeid van een ieder slechts voldoende was om zijn eigen voedsel te produceren, zou er geen eigendom kunnen zijn.’ Ravenstone, t.a.p., p. 14.

[1a] Volgens een onlangs gemaakte berekening leven alleen in de reeds ontdekte gebieden van de wereld ten minste nog vier miljoen kannibalen.

[2] ‘Onder de wilde Indianen van Amerika behoort vrijwel alles aan de arbeider; 99 delen van de 100 worden op rekening van de arbeid geschreven, in Engeland misschien nog geen ²/₃.’ *The Advantages of the East Indian Trade etc.*, pp. 72, 73.

[3] Diodorus, t.a.p., deel I, hoofdstuk 80.

[4] ‘De eerste (de natuurlijke rijkdom) maakt, doordat het de gulste en de voordeligste is, het volk zorgeloos en trots en geeft aanleiding tot buitensporigheden, terwijl de tweede noopt tot waakzaamheid en de letteren, kunst en staatkunde bevordert.’ *England’s Treasure by Foreign Trade, or the Balance of our Foreign Trade is the Rule of our Treasure, written by Thomas Mun of London, merchant, and now published for the common good by his son John Mun*, London, 1669, pp. 181-182. ‘Evenmin kan ik mij een grotere ramp voor een volk voorstellen dan in een gebied terecht te komen, waar de bestaansmiddelen en het voedsel spontaan uit de natuur voortkomen en waar men zich dank zij het klimaat weinig of geen zorgen hoeft te maken over kleding of onderdak... Een uiterste aan de andere zijde is ook mogelijk. Een bodem, die zelfs met arbeid niet in staat is producten voort te brengen, is even slecht als een bodem die overvloedig producten levert zonder enige arbeid.’ *An Inquiry into the Present High Price of Provisions*, London, 1767, p. 10.

[5] De Egyptische astrologie ontstond door de noodzaak de periodieke bewegingen van het Nijlwater te berekenen en hierdoor werd de heerschappij der priesters als leiders van de landbouw gevestigd. ‘De zonnestilstand is het tijdstip van het jaar, waarop het water van de Nijl begint te stijgen en dit tijdstip moest dus door de Egyptenaren met de grootste aandacht worden waargenomen... Voor de regeling van de landbouwwerkzaamheden was dit tropische jaar belangrijk. Zij moesten dus in de hemel zoeken naar een teken, dat de komst van de zonnestand aankondigde.’ Cuvier, *Discours sur les révolutions du globe*, éd. Hoefer, Paris, 1863, p. 141.

[6] Een van de materiële grondslagen van de macht van de staat over de onsamenvangende, kleine productieorganismen in Indië was de regeling van de watervoorziening. De mohammedaanse heersers over Indië hebben dit beter begrepen dan hun Engelse opvolgers. Ik herinner slechts aan de hongersnood van 1866, welke in het district Orissa, in het Bengaalse presidentschap, aan meer dan een miljoen hindoes het leven kostte.

[7] ‘Er bestaan geen twee landen, die een gelijk aantal bestaansmiddelen in gelijke kwantiteit en met dezelfde hoeveelheid arbeid voortbrengen. De menselijke behoeften nemen toe of af met de gestrengheid of gematigdheid van het klimaat, waarin zij leven; derhalve kan het deel der werkzaamheden, dat de bewoners van verschillende landen noodzakelijkerwijs moet verrichten, niet hetzelfde zijn en het is niet mogelijk de omvang van het verschil anders te bepalen dan door de mate van hitte of koude. Hieruit kunnen we de algemene conclusie trekken dat de hoeveelheid arbeid, nodig voor een bepaald aantal mensen, het grootste is in een koud klimaat en het kleinste is in een warm klimaat; want in het eerste hebben de mensen niet alleen meer kleding nodig, maar eist de grond ook meer bewerking dan in het laatste.’ *An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest*, London, 1750, p. 59. J. Massey is de schrijver van dit baanbrekende, anonieme geschrift. Hume ontleende aan dit werk zijn rentetheorie.

[8] ‘Iedere arbeid dient een overschot te leveren.’ Dit schrijft Proudhon, die schijnt te menen dat dit behoort tot de rechten en plichten van de burger.

[9] F. Shouw, *Die Erde, die Pflanze und der Mensch*, Leipzig, 1854, tweede druk, p. 148.

[9a] John Stuart Mill, *Principles of Political Economy*, London, 1868, pp. 252-253 vv.

[Bovenstaande citaten zijn vertaald uit de Franse uitgave van *Het Kapitaal* -F.E.]

Kwantitatieve veranderingen in de prijs van arbeidskracht en in de meerwaarde

De waarde van de arbeidskracht wordt bepaald door de waarde van de gebruikelijk noodzakelijke bestaansmiddelen van de gemiddelde arbeider. De hoeveelheid van deze bestaansmiddelen is, ofschoon deze hoeveelheid van vorm kan veranderen, in een bepaalde periode en in een bepaalde gemeenschap gegeven en kan derhalve worden beschouwd als een constante grootheid. Hetgeen verandert is de waarde van deze hoeveelheid. Nog twee andere factoren spelen een rol bij de waardebepaling van de arbeidskracht. De ene factor zijn de

opleidingskosten, welke met de productiewijze veranderen, en de andere factor is het natuurlijke onderscheid: of de arbeidskracht mannelijk of vrouwelijk, rijp of onrijp, jeugdig of volwassen, is. Het gebruik van deze verschillende arbeidskrachten, op zichzelf weer bepaald door de productiewijze, maakt een groot verschil in de reproductiekosten van het arbeidersgezin en in de waarde van de volwassen mannelijke arbeider. In het hier volgende onderzoek blijven deze beide factoren echter buiten beschouwing. [9b]

Wij gaan er van uit: 1. dat de waren worden verkocht tegen hun waarde; 2. dat de prijs van de arbeidskracht nu en dan wel eens boven de waarde stijgt, maar nooit beneden de waarde daalt.

Uitgaande van deze veronderstellingen zagen wij dat de relatieve grootte van de prijs van de arbeidskracht en van de meerwaarde door drie omstandigheden wordt bepaald: 1. de lengte van de arbeidsdag of de extensieve grootte van de arbeid; 2. de normale intensiteit van de arbeid of de intensieve grootte van de arbeid, zodat een bepaalde hoeveelheid arbeid in een bepaald tijdsverloop wordt besteed; 3. ten slotte de productiviteit van de arbeid, zodat al naar gelang de graad van ontwikkeling der productievoorwaarden dezelfde hoeveelheid arbeid in hetzelfde tijdsverloop een grotere of kleinere hoeveelheid product levert. Het is duidelijk dat zeer verschillende combinaties mogelijk zijn, al naar gelang één der drie factoren constant en de twee andere variabel zijn of twee factoren constant en één variabel zijn of ten slotte alle drie factoren gelijktijdig variabel zijn. Het aantal mogelijke combinaties wordt nog vergroot door de mogelijkheid dat bij een gelijktijdige variatie van verschillende factoren de grootte en de richting van de variatie verschillend kunnen zijn. Wij zullen slechts de belangrijkste combinaties bekijken.

1. Lengte van de arbeidsdag en intensiteit van de arbeid constant (gegeven), productiviteit van de arbeid variabel

Bij deze veronderstellingen worden waarde van de arbeidskracht en meerwaarde door drie wetten beheerst.

Ten eerste: De arbeidsdag van gegeven lengte wordt altijd in hetzelfde waardeproduct tot uitdrukking gebracht, ongeacht of de productiviteit van de arbeid en daardoor de hoeveelheid product en dus de prijs van de afzonderlijke waar verandert.

Het waardeproduct van een 12-urige arbeidsdag is bijvoorbeeld 6s., hoewel de hoeveelheid geproduceerde gebruikswaarde varieert met de productiviteit van de arbeid en de waarde van 6s. dus over meer of minder waren wordt verdeeld.

Ten tweede: De waarde van de arbeidskracht en de meerwaarde variëren in tegengestelde richtingen. Wijzigingen in de arbeidsproductiviteit, toeneming of afneming, veroorzaken een omgekeerd evenredige beweging in de waarde van de arbeidskracht en een recht evenredige beweging in de meerwaarde.

Het waardeproduct van de 12-urige arbeidsdag is een constante grootte, bijvoorbeeld 6s. Deze constante grootte is gelijk aan de som van de meerwaarde plus de waarde van de arbeidskracht, welke de arbeider door een equivalent vervangt. Het spreekt vanzelf dat van twee delen van een constante grootte niet het ene deel groter kan worden zonder dat het andere kleiner wordt. De waarde van de arbeidskracht kan niet stijgen van 3s. tot 4s., zonder dat de meerwaarde afneemt van 3s. tot 2s. en de meerwaarde kan niet stijgen van 3s. tot 4s., zonder dat de waarde van de arbeidskracht daalt van 3s. tot 2s. Onder deze omstandigheden is dus geen wijziging in de absolute grootte, hetzij van de waarde van de arbeidskracht hetzij van de meerwaarde mogelijk, zonder een gelijktijdige wijziging in hun relatieve of evenredige grootten. Het is onmogelijk dat zij gelijktijdig dalen of stijgen.

Verder kan de waarde van de arbeidskracht niet dalen, dus de meerwaarde niet stijgen, zonder dat de arbeidsproductiviteit toeneemt. In bovenstaand geval bijvoorbeeld kan de waarde van de arbeidskracht niet dalen van 3s. tot 2s. zonder dat een verhoogde arbeidsproductiviteit het mogelijk maakt in vier uur dezelfde hoeveelheid bestaansmiddelen te

produceren waarvoor voordien zes uur nodig was. Omgekeerd kan de waarde van de arbeidskracht niet stijgen van 3s. tot 4s., zonder dat de arbeidsproductiviteit afneemt, dus acht uur voor de productie van dezelfde hoeveelheid bestaansmiddelen nodig is, waarvoor vroeger zes uur voldoende was. Hieruit volgt dat de vergroting van de arbeidsproductiviteit de waarde van de arbeidskracht doet dalen en daardoor de meerwaarde doet stijgen, terwijl omgekeerd de daling van de arbeidsproductiviteit de waarde van de arbeidskracht doet stijgen en de meerwaarde doet dalen.

Bij de formulering van deze wet heeft Ricardo één omstandigheid over het hoofd gezien. Ofschoon de verandering in de grootte van de meerwaarde of van de meerarbeid een omgekeerde verandering in de grootte van de waarde van de arbeidskracht of van de noodzakelijke arbeid meebrengt, volgt hieruit geenszins dat zij in dezelfde verhouding veranderen. Zij nemen met dezelfde hoeveelheid toe of af. De verhouding echter, waarin elk deel van het waardeproduct of van de arbeidsdag toe- of afneemt, is afhankelijk van de oorspronkelijke verdeling, zoals deze was vóór de wijziging in de arbeidsproductiviteit. Indien de waarde van arbeidskracht 4s. of de noodzakelijke arbeidstijd 8 uur en de meerwaarde 2s. of de meerarbeid 4 uur zou zijn en wanneer ten gevolge van een grotere arbeidsproductiviteit de waarde van de arbeidskracht daalt tot 3s. of de noodzakelijke arbeid afneemt tot 6 uur, stijgt de meerwaarde tot 3s. of de meerarbeid tot 6 uur. Het is dezelfde grootte van 2 uur of 1s. die aan de ene kant wordt toegevoegd en aan de andere kant wordt afgenomen. Maar de proportionele verandering van grootte is aan beide zijden verschillend. Terwijl de waarde van de arbeidskracht daalt van 4s. tot 3s., dus afneemt met $\frac{1}{4}$ of 25 %, stijgt de meerwaarde van 2s. tot 3s. en neemt dus toe met $\frac{1}{2}$ of 50 %. Hieruit volgt dat de proportionele toeneming of afneming van de meerwaarde ten gevolge van een gegeven verandering in de arbeidsproductiviteit des te groter is hoe kleiner en des te kleiner is hoe groter het oorspronkelijke deel van de arbeidsdag was, dat in de meerwaarde tot uitdrukking wordt gebracht.

Ten derde: Toe- of afneming van meerwaarde is altijd het gevolg en nooit de oorzaak van de daarbij behorende af- en toeneming van de waarde van de arbeidskracht. [10]

Aangezien de arbeidsdag een constante grootte is en in een constante waardegrootte wordt uitgedrukt, aangezien iedere kwantitatieve verandering van de meerwaarde correspondeert met een omgekeerd evenredige kwantitatieve verandering van de waarde der arbeidskracht en aangezien de waarde van de arbeidskracht alleen kan veranderen door een verandering in de productiviteit van de arbeid, is het onder deze voorwaarden duidelijk dat iedere kwantitatieve verandering van de meerwaarde voortvloeit uit een omgekeerde kwantitatieve verandering van de waarde der arbeidskracht. En wanneer, zoals we hebben gezien, geen absolute kwantitatieve verandering van de waarde der arbeidskracht en van de meerwaarde mogelijk is zonder een verandering in hun relatieve grootten, volgt thans hieruit dat geen verandering van hun relatieve waardegrootten mogelijk is zonder een verandering in de absolute waardegrootte van de arbeidskracht.

Volgens de derde wet veronderstelt de kwantitatieve verandering van de meerwaarde een beweging in de waarde van de arbeidskracht, welke beweging wordt veroorzaakt door een verandering in de productiviteit van de arbeid. De grens van deze verandering wordt bepaald door de nieuwe waargrenzen van de arbeidskracht. Echter, ook wanneer de omstandigheden de werking van de wet toestaan, is het mogelijk dat bijkomstige bewegingen plaatsvinden. Daalt bijvoorbeeld ten gevolge van een grotere arbeidsproductiviteit de waarde van de arbeidskracht van 4s. tot 3s. of neemt de noodzakelijke arbeidstijd af van 8 uur tot 6 uur, dan zou de prijs van de arbeidskracht slechts kunnen dalen tot 3s. 8d., 3s. 6d., 3s. 2d. enzovoort en de meerwaarde dus slechts kunnen stijgen tot 3s. 4d., 3s. 6d., 3s. 10d. enzovoort. De mate van deze daling, waarvan de minimumgrens 3s. is, hangt af van het relatieve gewicht dat enerzijds

door de druk van het kapitaal en anderzijds door het verzet van de arbeiders op de weegschaal wordt geplaatst.

De waarde van de arbeidskracht wordt bepaald door de waarde van een bepaalde hoeveelheid levensbehoeften. Het is de waarde en niet de hoeveelheid van deze levensbehoeften, die met de arbeidsproductiviteit verandert. De hoeveelheid levensbehoeften zelf kan bij een gestegen arbeidsproductiviteit voor arbeiders en kapitalisten gelijktijdig en in dezelfde verhouding toenemen zonder enige kwantitatieve wijziging in de verhouding tussen de prijs van de arbeidskracht en de meerwaarde. Indien de oorspronkelijke waarde van de arbeidskracht 3*s.* is en de noodzakelijke arbeidstijd 6 uur bedraagt en indien de meerwaarde eveneens 3*s.* is en de meerarbeid ook 6 uur bedraagt, zou een verdubbeling van de arbeidsproductiviteit bij een ongewijzigde verdeling van de arbeidsdag de prijs van de arbeidskracht en de meerwaarde niet aantasten. Het enige resultaat zou zijn dat zowel de prijs van de arbeidskracht als de meerwaarde twee maal zoveel, maar verhoudingsgewijs goedkoper geworden gebruikswaarden vertegenwoordigden. Ofschoon de prijs van de arbeidskracht ongewijzigd blijft, zou deze tot boven zijn waarde zijn gestegen. Indien de prijs van de arbeidskracht zou dalen, echter niet tot de door zijn nieuwe waarde bepaalde minimumgrens van $1\frac{1}{2}s.$, maar tot 2*s.* 10*d.*, 2*s.* 6*d.* enzovoort, dan zou deze dalende prijs nog steeds een toenemende hoeveelheid bestaansmiddelen vertegenwoordigen. Op deze wijze zou de prijs van de arbeidskracht bij een gestegen arbeidsproductiviteit voortdurend kunnen dalen, terwijl tevens voortdurend de hoeveelheid bestaansmiddelen van de arbeider zou toenemen. Relatief echter, dat wil zeggen vergeleken met de meerwaarde, zou de waarde van de arbeidskracht voortdurend dalen en zou dus de kloof tussen de levensomstandigheden van de arbeiders en van de kapitalisten groter worden.[11]

Ricardo was de eerste die de hier behandelde drie wetten nauwkeurig formuleerde. Zijn uiteenzetting is op twee punten gebrekkig. In de eerste plaats beschouwt hij bijzondere voorwaarden, waaronder deze wetten gelden, als de vanzelfsprekende, algemene en exclusieve voorwaarden van de kapitalistische productie. Hij kent geen verandering, noch in de lengte van de arbeidsdag noch in de intensiteit van de arbeid, zodat bij hem vanzelf de productiviteit van de arbeid de enige variabele factor wordt. In de tweede plaats echter — en dit tast zijn analyse in veel sterkere mate aan — heeft hij, evenmin als de andere economen, ooit de meerwaarde als zodanig onderzocht, dat wil zeggen onafhankelijk van zijn bijzondere vormen zoals winst, grondrente enzovoort. Daardoor gooit hij de wetten over de meerwaardevoet op één hoop met de wetten over de winstvoet. Zoals reeds gezegd, is de winstvoet de verhouding tussen de meerwaarde en het voorgeschoten totale kapitaal, terwijl de meerwaardevoet de verhouding is tussen de meerwaarde en het variabele deel van dit totale kapitaal. Stel dat een kapitaal van £500 (C) voor £400 (c) uit grondstoffen, arbeidsmiddelen enz. en voor £100 (v) uit arbeidslonen bestaat; stel verder dat de meerwaarde 100 (m) bedraagt. Dan is de meerwaardevoet $\frac{m}{v} = \frac{£100}{£100} = 100\%$.

Maar de winstvoet bedraagt $\frac{m}{C} = \frac{£100}{£500} = 20\%$. Het is bovendien duidelijk dat de winstvoet afhankelijk kan zijn van omstandigheden, die geen enkele invloed uitoefenen op de meerwaardevoet. Ik zal in boek III van dit werk bewijzen dat dezelfde meerwaardevoet gepaard kan gaan met de meest uiteenlopende winstvoeten en dat verschillende meerwaardevoeten onder bepaalde omstandigheden zich in dezelfde winstvoet kunnen uitdrukken.

II. Arbeidsdag en arbeidsproductiviteit constant, intensiteit van de arbeid variabel

Toeneming van de arbeidsintensiteit veronderstelt een grotere besteding van arbeid in hetzelfde tijdsverloop. De meer intensieve arbeidsdag wordt dus belichaamd in meer producten dan de minder intensieve arbeidsdag met een gelijk aantal uren. Weliswaar levert ook dezelfde arbeidsdag met een grotere productiviteit meer producten, maar in dit laatste geval daalt de waarde van het afzonderlijke product omdat het minder arbeid dan voordien

kost, terwijl in het eerste geval de waarde van het afzonderlijke product ongewijzigd blijft, omdat het product evenveel arbeid kost als voordien. Het aantal producten neemt hier toe zonder daling van hun prijs. Met hun aantal neemt hun prijs toe, terwijl in het andere geval dezelfde waardesom slechts in de grotere hoeveelheid product wordt uitgedrukt. Bij een ongewijzigd aantal uren wordt dus de meer intensieve arbeidsdag in een hoger waardeproduct, dus — bij een gelijkblijvende waarde van het geld — in meer geld belichaamd. Het waardeproduct van de meer intensieve arbeidsdag varieert met de afwijkingen van de intensiteit van de maatschappelijk normale graad van intensiteit. Dezelfde arbeidsdag wordt dus niet, zoals hiervoor, in een constant, maar in een variabel waardeproduct uitgedrukt; de meer intensieve 12-urige arbeidsdag bijvoorbeeld in 7s., 8s., enzovoort in plaats van in 6s., zoals bij de 12-urige arbeidsdag van gebruikelijke intensiteit. Het is duidelijk dat wanneer het waardeproduct van de arbeidsdag verandert, bijvoorbeeld van 6s. in 8s., de beide delen van dit waardeproduct — de prijs van de arbeidskracht en de meerwaarde — gelijktijdig kunnen toenemen, hetzij in gelijke, hetzij in ongelijke mate. Indien het waardeproduct toeneemt van 6s. tot 8s., kunnen de prijs van de arbeidskracht en de meerwaarde beide tegelijk toenemen van 3s. tot 4s. Prijsverhoging van de arbeidskracht houdt hier niet noodzakelijkerwijs in dat de prijs stijgt boven de waarde. De prijsverhoging kan omgekeerd gepaard gaan met een daling van haar waarde. Dit is altijd het geval wanneer de prijsverhoging van de arbeidskracht de daardoor versnelde slijtage niet compenseert.

We weten dat, met tijdelijke uitzonderingen, een verandering in de arbeidsproductiviteit slechts dan een verandering in de waarde grootte der arbeidskracht en derhalve in de grootte van de meerwaarde tot gevolg heeft, indien de producten van de betrokken industrietakken deel uitmaken van de gebruikelijke consumptiegoederen van de arbeiders. Deze beperking geldt hier niet. Onverschillig of de grootte van de arbeid extensief of intensief verandert, de kwantitatieve verandering correspondeert met een verandering in de grootte van het waardeproduct, onafhankelijk van de aard van het artikel, waarin deze waarde wordt belichaamd.

Wanneer de intensiteit van de arbeid in alle takken van industrie gelijktijdig en gelijkmatig zou toenemen, zou de nieuwe, hogere graad van intensiteit de gebruikelijke maatschappelijk normale graad van intensiteit worden en derhalve niet meer gelden als extensieve grootte. Maar zelfs in dat geval zou de gemiddelde graad van intensiteit van de arbeid voor de verschillende landen anders zijn en zou dus de toepassing van de waardewet worden beperkt tot arbeidsdagen in de verschillende landen. De meer intensieve arbeidsdag in het ene land wordt uitgedrukt in een grotere som geld dan de minder intensieve arbeidsdag in het andere land.[12]

III. Productiviteit en intensiteit van de arbeid constant, arbeidsdag variabel

De arbeidsdag kan in twee richtingen veranderen: hij kan korter of langer worden.

1. Verkorting van de arbeidsdag onder de gegeven voorwaarden, dat is gelijkblijvende productiviteit en intensiteit van de arbeid, laat de waarde van de arbeidskracht en dus de noodzakelijke arbeidstijd onveranderd. Zij vermindert de meerarbeid en de meerwaarde. Met de absolute grootte van de meerwaarde daalt ook de relatieve grootte, dat wil zeggen haar grootte in verhouding tot de constante waarde grootte van de arbeidskracht. Slechts door de prijs van de arbeidskracht beneden haar waarde te drukken kan de kapitalist zich schadeloos stellen.

Alle gebruikelijke argumenten tegen verkorting van de arbeidsdag gaan er van uit dat dit verschijnsel plaatsvindt onder de hier aangenomen veronderstellingen, terwijl in werkelijkheid omgekeerd wijziging in de productiviteit en intensiteit van de arbeid hetzij aan de verkorting van de arbeidsdag voorafgaat, hetzij daar direct op volgt.[13]

2. Verlenging van de arbeidsdag. Stel dat de noodzakelijke arbeidstijd 6 uur is en de waarde van de arbeidskracht 3s. bedraagt en dat ook de meerarbeid 6 uur is en de meerwaarde

3s. bedraagt. De totale arbeidsdag bestaat dan uit 12 uur en wordt in een waardeproduct van 6s. tot uitdrukking gebracht. Wordt de arbeidsdag met 2 uur verlengd en blijft de prijs van de arbeidskracht ongewijzigd, dan neemt met de absolute grootte ook de relatieve grootte van de meerwaarde toe. Ofschoon de waardegrootte van de arbeidskracht absoluut ongewijzigd blijft, daalt zij relatief. Onder de voorwaarden onder 1 behandeld kon de relatieve waardegrootte van de arbeidskracht niet veranderen zonder een verandering in haar absolute grootte. Hier daarentegen is de relatieve kwantitatieve verandering in de waarde van de arbeidskracht het gevolg van een absolute kwantitatieve verandering van de meerwaarde.

Aangezien het waardeproduct, waarin de arbeidsdag tot uitdrukking wordt gebracht, met de verlenging van die arbeidsdag toeneemt, kunnen de prijs van de arbeidskracht en de meerwaarde gelijktijdig toenemen, hetzij met gelijke, hetzij met ongelijke hoeveelheden. Deze gelijktijdige toeneming is dus in twee gevallen mogelijk: bij een absolute verlenging van de arbeidsdag en bij een toenemende intensiteit van de arbeid zonder verlenging van de arbeidsdag.

Bij een verlenging van de arbeidsdag kan de prijs van de arbeidskracht beneden haar waarde dalen, ofschoon hij nominaal ongewijzigd blijft of zelfs stijgt. De dagwaarde van de arbeidskracht wordt namelijk, zoals men zich zal herinneren, geschat op basis van haar normale, gemiddelde duur of op basis van de normale levensduur van de arbeider en van de daarbij behorende, bij de menselijke natuur passende, normale omzetting van lichamelijke substantie in beweging.[14] Tot op een zeker punt kan de grotere slijtage van de arbeidskracht, welke onverbrekkelijk verbonden is met de verlenging van de arbeidsdag, worden gecompenseerd door een hoger loon. Voorbij dit punt neemt de slijtage in een meetkundige reeks toe en worden tevens alle normale voorwaarden van reproductie en uitoefening van de arbeidskracht vernietigd. De prijs van de arbeidskracht en haar uitbuitingsgraad zijn dan niet langer onderling vergelijkbare grootheden.

IV. Gelijktijdige veranderingen in duur, productiviteit en intensiteit van de arbeid

Hier zijn kennelijk een groot aantal combinaties mogelijk. Elk van de twee der drie factoren kunnen veranderen, terwijl de derde constant blijft; of alle drie kunnen gelijktijdig veranderen. Zij kunnen in gelijke of ongelijke mate veranderen, in dezelfde of in tegengestelde richting en de veranderingen kunnen elkaar dus gedeeltelijk of geheel opheffen. Aan de hand van de voor I, II en III gegeven oplossingen is de analyse van alle mogelijke gevallen echter gemakkelijk. Men vindt het resultaat van iedere mogelijke combinatie door achtereenvolgens telkens de ene factor als variabele factor te nemen en de andere factoren constant te houden. Wij gaan hier nog slechts in het kort twee belangrijke gevallen na.

1. Dalende arbeidsproductiviteit bij gelijktijdige verlenging van de arbeidsdag.

Wanneer wij hier spreken van daling van de arbeidsproductiviteit, dan gaat het om arbeidstakken, waarvan de producten de waarde der arbeidskracht bepalen, dus bijvoorbeeld daling van de arbeidsproductiviteit ten gevolge van toenemende onvruchtbaarheid van de grond met een daarmee gepaard gaande verhoging van de prijs der landbouwproducten. Stel dat de arbeidsdag 12 uur duurt en dat zijn waardeproduct 6s. bedraagt, waarvan de helft de waarde van de arbeidskracht vervangt en de andere helft meerwaarde vormt. De arbeidsdag valt dan uiteen in 6 uur noodzakelijke arbeid en 6 uur meerarbeid. We nemen verder aan dat ten gevolge van de prijsverhoging der landbouwproducten de waarde van de arbeidskracht stijgt van 3s. tot 4s., dus de noodzakelijke arbeidstijd toeneemt van 6 uur tot 8 uur. Indien de arbeidsdag niet verandert, neemt de meerarbeid af van 6 uur tot 4 uur en daalt de meerwaarde van 3s. tot 2s. Wordt de arbeidsdag met 2 uur verlengd — dus van 12 uur tot 14 uur — dan blijft de meerarbeid 6 uur, de meerwaarde 3s., maar de grootte van de meerwaarde daalt vergeleken met de waarde van de arbeidskracht, welke gemeten wordt door de noodzakelijke arbeid. Wordt de arbeidsdag met 4 uur verlengd — van 12 uur tot 16 uur — dan blijven de relatieve grootten van meerwaarde en waarde der arbeidskracht, van meerarbeid en

noodzakelijke arbeid ongewijzigd, maar de absolute grootte van de meerwaarde neemt toe van 3s. tot 4s., de absolute grootte van de meerarbeid van 6 arbeidsuren tot 8 arbeidsuren, dus met $\frac{1}{3}$ of $33\frac{1}{3}$ %. Bij daling van de arbeidsproductiviteit en gelijktijdige verlenging van de arbeidsdag kan dus de absolute grootte van de meerwaarde ongewijzigd blijven, terwijl zijn relatieve grootte daalt; kan zijn relatieve grootte ongewijzigd blijven, terwijl zijn absolute grootte toeneemt; en ten slotte kunnen, al naar gelang de mate van verlenging, beide toenemen.

In de periode 1799-1815 leidden de stijgende prijzen van de bestaansmiddelen in Engeland tot een nominale loonsverhoging, ofschoon het reële, in bestaansmiddelen uitgedrukte arbeidsloon daalde. Hieruit leidden West en Ricardo af dat de afnemende van de productiviteit van de landarbeid een daling van de meerwaardevoet zou hebben veroorzaakt en zij maakten deze, slechts in hun fantasie bestaande veronderstelling tot uitgangspunt van belangrijke uiteenzettingen over de relatieve kwantitatieve verhoudingen tussen arbeidsloon, winst en grondrente. Dank zij de toegenomen intensiteit van de arbeid en de afgedwongen verlenging van de arbeidstijd was toen de meerwaarde echter zowel absoluut als relatief groter geworden. Dit was de periode, waarin mateloze verlenging van de arbeidsdag burgerrecht verwierf, [15] de periode, welke vooral gekenmerkt wordt door de versnelde groei van enerzijds het kapitaal, anderzijds het pauperisme. [16]

2. Toenemende intensiteit en productiviteit van de arbeid bij gelijktijdige verkorting van de arbeidsdag.

Stijging van de productiviteit van de arbeid en toeneming van de intensiteit van de arbeid werken gelijkvormig in één richting. Beide vergroten zij de in elk tijdsverloop verkregen hoeveelheid product. Beide verkorten dus het deel van de arbeidsdag, dat de arbeider nodig heeft voor de productie van zijn bestaansmiddelen of van het equivalent daarvan. De absolute minimumgrens van de arbeidsdag wordt gevormd door dit, voor hem noodzakelijke, maar samentrekbare bestanddeel. Zou de gehele arbeidsdag worden teruggebracht tot deze minimumgrens, dan zou de meerarbeid verdwijnen, hetgeen onder het regime van het kapitaal onmogelijk is. Afschaffing van de kapitalistische productiemethode zou het mogelijk maken de arbeidsdag te beperken tot de noodzakelijke arbeid. Maar ook in dit geval zou de noodzakelijke arbeid, onder overigens gelijkblijvende omstandigheden, zich in omvang uitbreiden. Enerzijds omdat de levensstandaard van de arbeider zou stijgen en zijn eisen groter zouden worden; anderzijds zou een deel van hetgeen nu meerarbeid is tot de noodzakelijke arbeid moeten worden gerekend, namelijk de arbeid die nodig is voor de vorming van een maatschappelijk reserve- en accumulatiefonds.

Hoe groter de arbeidsproductiviteit wordt, des te meer de arbeidsdag verkort kan worden en hoe meer de arbeidsdag verkort wordt, hoe meer de intensiteit van de arbeid kan toenemen. Maatschappelijk beschouwd neemt de arbeidsproductiviteit ook met het economische gebruik van arbeid toe. Dit houdt niet alleen besparing van de productiemiddelen, maar ook vermijding van iedere vorm van nutteloze arbeid in. Terwijl de kapitalistische productiewijze in ieder afzonderlijk bedrijf een economisch gebruik van arbeid afdwingt, brengt haar anarchistische systeem van concurrentie de meest grenzeloze verspilling van maatschappelijke productiemiddelen en arbeidskrachten met zich mee en bovendien doet zij een aantal functies ontstaan, die thans onontbeerlijk, maar op zichzelf overbodig zijn.

Gegeven de intensiteit en productiviteit van de arbeid, is het voor de materiële productie noodzakelijke deel van de maatschappelijke arbeidsdag des te korter, de voor vrije geestelijke en sociale activiteiten van de mens verkregen hoeveelheid tijd dus des te groter, naarmate de arbeid gelijkmatiger verdeeld is over alle leden der maatschappij die tot werken in staat zijn, dus naarmate de ene maatschappelijke groep minder in de gelegenheid is de natuurlijke noodzaak van arbeid van de eigen schouders af te wentelen op de schouders van een andere groep. In dit opzicht is de absolute grens voor de verkorting van de arbeidsdag het algemeen

zijn van de arbeid. In de kapitalistische maatschappij wordt de vrije tijd voor een enkele klasse verkregen door omzetting van de gehele levensduur der massa in arbeidstijd.

[9b] Het op p. 231 [alinea 8 van hoofdstuk 10 — MIA] behandelde geval blijft hier uiteraard ook buiten beschouwing. [Noot bij de derde druk -F.E.]

[10] Aan deze derde wet hebben MacCulloch en anderen de absurditeit toegevoegd dat de meerwaarde zonder daling van de waarde der arbeidskracht kan toenemen door afschaffing van belastingen die de kapitalist moest betalen. De afschaffing van dergelijke belastingen verandert absoluut niets aan de hoeveelheid meerwaarde, die de industriële kapitalist uit eerste hand de arbeider afperst. Deze afschaffing verandert slechts de verhouding, waarin hij de meerwaarde in eigen zak steekt of met derden moet delen en zij verandert dus niets aan de verhouding tussen de waarde der arbeidskracht en de meerwaarde. De door MacCulloch gemaakte uitzondering bewijst dus alleen zijn wanbegrip omtrent deze regel, een ongeluk dat hem bij de vulgarisatie van de theorie van Ricardo even vaak overkomt als J. B. Say bij zijn vulgarisatie van de theorie van A. Smith.

[11] ‘Indien een wijziging plaatsvindt in de productiviteit en dus hetzij meer, hetzij minder wordt geproduceerd door een gegeven hoeveelheid arbeid en kapitaal, kan kennelijk het deel van de lonen veranderen terwijl de door dat deel vertegenwoordigde hoeveelheid dezelfde blijft, of kan de hoeveelheid veranderen terwijl het deel hetzelfde blijft.’ [J.

Cazenove] *Outlines of Political Economy*, London, 1832, p. 67.

[12] ‘Als alle overige omstandigheden ongewijzigd blijven kan de Engelse fabrikant in een gegeven tijdsverloop een zo aanzienlijk grotere hoeveelheid werk leveren dan een buitenlandse fabrikant, dat dit voldoende is om het verschil goed te maken tussen een werkweek van 60 uur hier en een werkweek van 72 tot 80 uur elders.’ *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1855*, p. 65. Een grote wettelijke verkorting van de werkdag in de fabrieken op het Europese vasteland zou het meest onfeilbare middel zijn om dit verschil tussen de continentale en de Engelse werkdag te verminderen.

[13] ‘De werking van de Tien-uren-wet... heeft compenserende omstandigheden aan het licht gebracht.’ *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1848*, p. 7.

[14] ‘De hoeveelheid arbeid, die iemand in de loop van 24 uur heeft verricht, zou bij benadering kunnen worden bepaald door een onderzoek van de chemische veranderingen, die in zijn lichaam hebben plaatsgevonden, omdat verandering in de samenstelling van de stof een indicator is voor een daaraan voorafgegane uitoefening van dynamische kracht.’

Grove, *On the Correlation of Physical Forces* [pp. 308, 309].

[15] ‘Graan en arbeid houden zelden gelijke tred, maar er is een duidelijk aanwijsbaar punt, voorbij hetwelk zij niet verder uiteen kunnen lopen. Met betrekking tot de ongebruikelijke inspanningen van de arbeidende klasse in dure tijden - wanneer, zoals bewezen is (namelijk door het Parliamentary Committee of Inquiry 1814-15 -M.), de lonen dalen - kunnen we vaststellen dat dit hoogst voordelig is voor de afzonderlijke individuen en dat dit zeker de groei van het kapitaal begunstigt. Maar geen menslievend wezen kan wensen dat dit constant en onophoudelijk voortduurt. Het is zeer wenselijk als een tijdelijke steun, maar als het onafgebroken zou voortduren, zou dit dezelfde gevolgen hebben als wanneer de bevolking van een land tot de uiterste grenzen van zijn voeding zou worden gedreven.’ Malthus, *Inquiry into the Nature and Progress of Rent*, London, 1815, p. 48 noot. Het strekt Malthus tot eer dat hij hier (evenals trouwens op andere plaatsen in zijn werk) de nadruk legt op de verlenging van de werkdag, terwijl Ricardo en anderen, met de vreselijkste feiten voor ogen, bij hun onderzoekingen uitgaan van de constante grootte van de werkdag. Maar de conservatieve belangen, welke Malthus als knecht diende, beletten hem in te zien dat de mateloze verlenging van de werkdag, gecombineerd met de buitengewone ontwikkeling van de machinerie en de uitbuiting van vrouwen- en kinderarbeid, een groot deel van de

arbeidersklasse ‘overtollig’ moest maken, vooral toen de oorlog was afgelopen en toen er een einde kwam aan het Engelse monopolie op de wereldmarkt. Het was natuurlijk gemakkelijker en meer in overeenstemming met de belangen der heersende klasse - door Malthus paaps verafgoed - om deze ‘overbevolking’ te verklaren uit de eeuwige wetten der natuur in plaats vanuit de slechts historische natuurwetten van de kapitalistische productie.

[16] ‘Een belangrijke oorzaak van de groei van het kapitaal tijdens de oorlog vloeide voort uit de grotere inspanningen en misschien de grotere ontberingen van de arbeidende klasse, de meest talrijke klasse in iedere samenleving. Meer vrouwen en kinderen werden door behoeftige omstandigheden gedwongen arbeid te verrichten en dezelfde oorzaak dwong de arbeiders een groter deel van hun tijd te besteden aan vergroting van de productie.’ *Essays on Political Economy in which are illustrated the Principal Causes of the present National Distress*, London, 1830, p. 248.

Verschillende formules voor de meerwaardevoet

We hebben gezien dat de meerwaardevoet wordt voorgesteld door de volgende formules:

$$(I) \frac{\text{meerwaarde (m)}}{\text{variabel kapitaal (v)}} = \frac{\text{meerwaarde}}{\text{waarde der arbeidskracht}} = \frac{\text{meerarbeid}}{\text{noodzakelijke arbeid}}$$

De eerste twee formules drukken als verhouding van waarden uit hetgeen de derde formule uitdrukt als verhouding van tijdsruimten, waarin die waarden worden geproduceerd. Deze elkaar vervangende formules zijn theoretisch nauwkeurig bepaald. Daarom vindt men in de klassieke economie deze formules wel impliciet, maar niet bewust uitgewerkt. Hier vinden we daarentegen de volgende afgeleide formules:

$$(II) \frac{\text{meerarbeid}}{\text{arbeidsdag}} = \frac{\text{meerwaarde}}{\text{productenwaarde}} = \frac{\text{meerproduct}}{\text{totale product}}$$

Dezelfde verhouding wordt hier afwisselend uitgedrukt in de vorm van arbeidstijd, van waarde waarin die arbeidstijd is belichaamd en van producten, waarin deze waarden bestaan. Er wordt natuurlijk verondersteld dat onder waarde van het product slechts het waardeproduct van de arbeidsdag wordt verstaan, waarbij het constante deel van de productenwaarde is buitengesloten.

In al deze formules is de werkelijke uitbuitingsgraad van de arbeid of meerwaardevoet verkeerdt uitgedrukt. Stel dat de arbeidsdag twaalf uur duurt. Uitgaande van de veronderstellingen van het voorbeeld hierboven, wordt in dit geval de werkelijke uitbuitingsgraad van de arbeid in de volgende verhoudingen tot uitdrukking gebracht:

$$\frac{6 \text{ uur meerarbeid}}{\text{6 uur noodzakelijke arbeid}} = \frac{\text{meerwaarde van } 3s}{\text{variabel kapitaal van } 3s} = 100\%$$

Volgens de formules (II) krijgen we daarentegen:

$$\frac{6 \text{ uur meerarbeid}}{\text{arbeidsdag van 12 uur}} = \frac{\text{meerwaarde van } 3s}{\text{waardeproduct van } 6s} = 50\%$$

Deze afgeleide formules drukken in werkelijkheid de verhouding uit, waarin de arbeidsdag of zijn waardeproduct wordt verdeeld tussen kapitalist en arbeider. Zouden deze formules echter worden beschouwd als de directe uitdrukking voor de mate van meerwaardevorming van het kapitaal, dan zou de onjuiste wet gelden: de meerarbeid of meerwaarde kan nooit 100 % zijn.**[17]** Aangezien de meerarbeid steeds slechts een evenredig deel van de arbeidsdag kan vormen of de meerwaarde steeds slechts een evenredig deel van het waardeproduct kan vormen, is de meerarbeid noodzakelijkerwijs altijd kleiner dan de arbeidsdag of de meerwaarde altijd kleiner dan het waardeproduct. Om de verhouding $^{100}/_{100}$ te bereiken moeten zij echter even groot zijn. Wil de meerarbeid de hele arbeidsdag absorberen (het gaat hier om de gemiddelde dag van de arbeidsweek, het arbeidsjaar enzovoort), dan dient de noodzakelijke arbeid tot 0 te dalen. Maar wanneer de noodzakelijke arbeid verdwijnt, verdwijnt ook de meerarbeid, omdat de laatste een functie is van de eerste. De verhouding $\frac{\text{meerarbeid}}{\text{arbeidsdag}} = \frac{\text{meerwaarde}}{\text{waardeproduct}}$ kan dus nooit de grens $^{100}/_{100}$ bereiken en nog minder stijgen tot $^{100+x}/_{100}$. Dit kan echter wél bij de meerwaardevoet of de werkelijke uitbuitingsgraad van de arbeid. Neem bijvoorbeeld de schatting van de heer L. de Lavergne, volgens wie de Engelse landarbeider slechts $\frac{1}{4}$ de kapitalist (pachter) daarentegen $\frac{3}{4}$ van het product**[18]** of van zijn waarde krijgt, ongeacht hoe de buit later tussen kapitalist en grondbezitter enz. verder wordt verdeeld. Volgens deze gegevens verhoudt de meerarbeid van de Engelse landarbeider zich tot zijn noodzakelijke arbeid als 3:1, een uitbuitingspercentage van 300 %.

De methode van de klassieke school om de arbeidsdag te beschouwen als een constante grootte wordt in stand gehouden door de toepassing van formule (II), omdat men hier steeds de meerarbeid vergelijkt met een arbeidsdag van gegeven lengte. Hetzelfde geldt wanneer men uitsluitend de verdeling van het waardeproduct voor ogen houdt. De arbeidsdag, die reeds in een waardeproduct is belichaamd, is altijd een arbeidsdag van gegeven lengte.

De beschrijving van meerwaarde en waarde der arbeidskracht als delen van het waardeproduct — een methode van uiteenzetting, welke overigens in de kapitalistische productiewijze zelf haar oorsprong vindt en waarvan wij later nog de betekenis zullen zien — maskeert het specifieke karakter van de kapitaalverhouding, namelijk de ruil van variabel kapitaal tegen levende arbeidskracht en de daarmee gepaard gaande uitsluiting van de arbeider van het product. In plaats hiervan komt de valse schijn van een verhouding van deelgenootschap, waarin de arbeider en de kapitalist het product delen in verhouding tot de factoren, die zij elk bijdragen tot de vorming van het product.**[19]**

Overigens is formule (II) altijd te herleiden tot formule (I). Hebben we bijvoorbeeld $\frac{\text{meerarbeid van 6 uur}}{\text{arbeidsdag van 12 uur}}$, dan is de noodzakelijke arbeidstijd gelijk aan de arbeidsdag van 12 uur minus meerarbeid van 6 uur en dan krijgen we: $\frac{\text{meerarbeid van 6 uur}}{\text{noodzakelijke arbeid van 6 uur}} = 100$.

Er is een derde formule, waarop ik hierboven ben vooruitgelopen:

$$(III) \frac{\text{meerwaarde}}{\text{waarde der arbeidskracht}} = \frac{\text{meerarbeid}}{\text{noodzakelijke arbeid}} = \frac{\text{onbetaalde arbeid}}{\text{betaalde arbeid}}$$

Na de hierboven gegeven uiteenzettingen hoeven we niet te vrezen voor het misverstand, waartoe de formule $\frac{\text{onbetaalde arbeid}}{\text{betaalde arbeid}}$ aanleiding zou kunnen geven, namelijk dat de kapitalist de arbeid en niet de arbeidskracht betaalt. De formule $\frac{\text{onbetaalde arbeid}}{\text{betaalde arbeid}}$ is slechts een populaire uitdrukking voor $\frac{\text{meerarbeid}}{\text{noodzakelijke arbeid}}$. De kapitalist betaalt de waarde (of de daarvan afwijkende prijs) der arbeidskracht en krijgt in ruil daarvoor de beschikking over de levende arbeidskracht zelf. Zijn vruchtgebruik van deze arbeidskracht valt in twee

perioden uiteen. Gedurende de ene periode produceert de arbeider slechts een waarde, die gelijk is aan de waarde van zijn arbeidskracht, dus produceert hij slechts een equivalent. Voor de voorgesloten prijs der arbeidskracht krijgt de kapitalist dus een product van dezelfde prijs terug. Het is net alsof hij het product kant en klaar op de markt heeft gekocht. Gedurende de periode van de meerarbeid daarentegen vormt het vruchtgebruik van de arbeidskracht voor de kapitalist een waarde, zonder dat dit hem een vervanging aan waarde kost.^[20] Deze omzetting van arbeidskracht in waarde krijgt hij voor niets. In deze betekenis kan men de meerarbeid onbetaalde arbeid noemen.

Het kapitaal is dus niet alleen, zoals Adam Smith zegt, commando over arbeid. Het is in wezen commando over onbetaalde arbeid. Alle meerwaarde, ongeacht de bijzondere vorm die zij later aanneemt — winst, interest, rente, enzovoort — is in wezen belichaming van onbetaalde arbeidstijd. Het geheim van de meerwaardevorming van het kapitaal vindt zijn oplossing in de beschikking over een bepaalde hoeveelheid onbetaalde arbeid van anderen.

^[17] Bijvoorbeeld in: *Dritter Brief an von Kirchmann von Rodbertus. Widerlegung der Ricardo'schen Theorie von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie*, Berlin, 1851. Ik kom later terug op dit werk, waarin de schrijver ondanks zijn onjuiste grondrentetheorie het wezen van de kapitalistische productie heeft doorzien. [Toevoeging aan de derde druk. — Men ziet hoe welwillend Marx zijn voorgangers beoordeelde, wanneer hij bij hen een werkelijke vooruitgang, een nieuwe juiste gedachte aantrof. Inmiddels dient de bovenstaande erkenning van Marx door het verschijnen van de brieven van Rodbertus aan Rud. Meyer wel van enig voorbehoud te worden voorzien. In die brieven schrijft Rodbertus: 'Het kapitaal moet niet alleen tegen de arbeid, maar ook tegen zichzelf worden beschermd. Dit zou in feite het beste kunnen geschieden door de activiteiten van de ondernemer-kapitalist te zien als economische en politieke functies, die hem worden toevertrouwd omdat hij kapitaal bezit en zijn winst een vorm van salaris is, dat hem wordt betaald omdat we nog geen andere vorm van sociale organisatie kennen. Salarissen kunnen worden gereguleerd en verlaagd, wanneer ze te veel van het loon nemen. De aanval van Marx op de maatschappij - zo zou ik zijn boek willen noemen - moet eveneens worden afgeweerd... Trouwens, het boek van Marx is niet zo zeer een onderzoek van het kapitaal dan wel een polemiek tegen de huidige kapitaalvorm, die hij verwacht met het kapitaalbegrip en waaruit dan ook zijn vergissingen voortvloeien.' *Briefe etc. vom Dr. Rodbertus-Jagetzow, herausgegeben von Dr. Rud. Meyer*, Berlin, 1881, deel I, p. 111, brief 48 van Rodbertus. - In dergelijke ideologische gemeenplaatsen verzanden de werkelijk moedige aanlopen van Rodbertus in zijn 'sociale brieven'. -F.E.]

^[18] Het deel van het product, dat alleen het uitgegeven, constante deel van het kapitaal vervangt, is bij deze berekening natuurlijk afgetrokken. — De heer L. de Lavergne, een blinde bewonderaar van Engeland, geeft eerder een te lage dan een te hoge verhouding.

^[19] Aangezien alle ontwikkelde vormen van het kapitalistische productieproces vormen van coöperatie zijn, is natuurlijk niets zo gemakkelijk dan van hun specifiek antagonistische karakter te abstraheren en ze om te toveren tot vormen van deelgenootschap, zoals graaf A. de Labarde doet in zijn *L'Esprit d'association dans tous les intérêts de la communauté*, Paris, 1818. De Yankee H. Carey volbrengt zelfs met hetzelfde resultaat dit kunststukje voor de verhoudingen binnen het slavenstelsel.

^[20] Ofschoon de fysiocraten het geheim van de meerwaarde niet hebben doorgrond, zagen zij toch wel dat de meerwaarde 'een onafhankelijke en beschikbare rijkdom (is), die hij (de bezitter -M.) niet heeft gekocht en die hij verkoopt'. Turgot, *Réflexions sur la formation et la distribution des richesses*, p. 11.

Afdeling VI. Het arbeidsloon

Omzetting van waarde, respectievelijk prijs der arbeidskracht, in arbeidsloon

Aan de oppervlakte van de burgerlijke samenleving verschijnt het loon van de arbeider als de prijs van de arbeid, een bepaalde hoeveelheid geld, die voor een bepaalde hoeveelheid arbeid wordt betaald. Men spreekt hier over waarde van de arbeid en men noemt de gelduitdrukking daarvan de noodzakelijke of natuurlijke prijs van de arbeid. Men spreekt anderzijds van marktprijzen van de arbeid, dat wil zeggen prijzen, die om de noodzakelijke prijs schommelen.

Maar wat is de waarde van een waar? De objectieve vorm van de bij de productie van die waar bestede maatschappelijke arbeid. En waarmee meten wij de grootte van haar waarde? Met de hoeveelheid arbeid, die zij bevat. Waardoor wordt dus de waarde van bijvoorbeeld een 12-urige arbeidsdag bepaald? Door de in een arbeidsdag van 12 uur aanwezige 12 arbeidsuren, hetgeen een afgezaagde tautologie is.[\[21\]](#)

Wil de arbeid op de markt worden verkocht, dan moet deze in ieder geval bestaan vóórdat hij verkocht wordt. Zou de arbeider echter aan zijn arbeid een zelfstandig bestaan kunnen geven, dan zou hij een waar en geen arbeid verkopen.[\[22\]](#)

Afgezien van deze tegenstrijdigheden zou een directe ruil van geld, dus belichaamde arbeid, tegen levende arbeid hetzij de waardewet opheffen, die juist op basis van de kapitalistische productie volledig ontwikkeld is, hetzij de kapitalistische productie zelf opheffen, welke juist op de loonarbeid gebaseerd is. Stel dat de arbeidsdag van twaalf uur wordt uitgedrukt in een geldwaarde van 6s. Indien men equivalenten ruilt, krijgt de arbeider voor 12-urige arbeid 6s. De prijs van zijn arbeid zou gelijk zijn aan de prijs van zijn product. In dit geval zou hij geen meerwaarde produceren voor de koper van zijn arbeid, zou de 6s. niet veranderen in kapitaal en zou de basis van de kapitalistische productie verdwijnen, terwijl hij juist op deze basis zijn arbeid verkoopt en zijn arbeid loonarbeid is. Of hij krijgt voor 12 uur arbeid minder dan 6s., dat wil zeggen minder dan 12 uur arbeid. Twaalf uur arbeid wordt geruild tegen 10, 6 enzovoort uur arbeid. Deze gelijkstelling van ongelijke grootheden zou niet alleen de waardebepaling opheffen; een dergelijke, zichzelf opheffende tegenspraak, kan in het geheel niet als wet worden uitgesproken of worden geformuleerd.[\[23\]](#)

Het helpt ons niet om de ruil van meer arbeid tegen minder arbeid af te leiden uit het verschil in de vorm van arbeid, de ene keer belichaamde, de andere keer levende arbeid.[\[24\]](#) Dit is des te ongerijmder, daar de waarde van een waar niet wordt bepaald door de hoeveelheid arbeid, die in feite in haar is belichaamd, maar door de hoeveelheid levende arbeid die voor haar productie noodzakelijk is. Stel dat een waar 6 arbeidsuren vertegenwoordigt. Indien het door een uitvinding mogelijk wordt die waar in 3 uur te produceren, dan daalt ook de waarde van de reeds geproduceerde waren met de helft. De waar vertegenwoordigt nu 3 uur in plaats van vroeger 6 uur noodzakelijke, maatschappelijke arbeid. De waardegrootte wordt dus bepaald door de voor de productie vereiste hoeveelheid arbeid en niet door de belichaamde vorm van arbeid.

Op de warenmarkt komt de geldbezitter in feite niet direct te staan tegenover de arbeid, maar tegenover de arbeider. Het is de arbeidskracht, die door de arbeider wordt verkocht. Zodra zijn arbeid werkelijk aanvangt, behoort deze hem al niet meer toe en kan derhalve niet meer door hem worden verkocht. De arbeid is de substantie en de immanente maatstaf van de waarde, maar de arbeid zelf heeft geen waarde.[\[25\]](#)

In de uitdrukking 'waarde van de arbeid' is het waardebegrip niet alleen volledig uitgewist, maar in zijn tegendeel veranderd. Het is slechts een denkbeeldige uitdrukking zoals 'waarde van de aarde'. Deze denkbeeldige uitdrukkingen ontspruiten echter uit de productieverhoudingen zelf. Het zijn categorieën voor de verschijningsvormen van essentiële verhoudingen. Dat de dingen in hun verschijningsvorm vaak verkeerd worden voorgesteld, is in alle wetenschappen wel bekend, behalve in de economie.[\[26\]](#)

De klassieke economie ontleende zonder verdere kritiek aan het dagelijks leven de categorie 'prijs van de arbeid', om zich dan later af te vragen hoe deze prijs wordt bepaald.

Men zag spoedig in dat de veranderingen in de verhouding tussen vraag en aanbod voor de prijs van de arbeid — zoals voor iedere andere waar — niets anders verklaart dan de verandering zelf, dat wil zeggen de schommeling van de marktprijs om een bepaalde grootte. Wanneer vraag en aanbod elkaar dekken, houdt — onder overigens gelijkblijvende omstandigheden — de prijs schommeling op. Maar dan houden ook vraag en aanbod op iets te verklaren. De prijs van de arbeid is, wanneer vraag en aanbod elkaar dekken, een van de verhouding tussen vraag en aanbod onafhankelijk bepaalde, natuurlijke prijs, die als zodanig werd gevonden als het te analyseren object. Of men bekeek de schommelingen van de marktprijs over een langere periode, bijvoorbeeld een jaar, en men zag dat de dalingen en stijgingen tegen elkaar opwogen, waardoor men tot een gemiddelde prijs, een constante grootte kwam. Deze prijs moest natuurlijk op een andere wijze worden bepaald dan door de elkaar opheffende afwijkingen van die prijs zelf. Deze prijs, die de toevallige marktprijzen van de arbeid reguleert en controleert, de ‘noodzakelijke prijs’ (fysiocraten) of ‘natuurlijke prijs’ van de arbeid (Adam Smith) kan, zoals bij andere waren, slechts de in geld uitgedrukte waarde zijn. Op deze wijze meenden de economen via de toevallige prijs van de arbeid door te dringen tot zijn waarde. Zoals bij de andere waren werd deze waarde dan verder bepaald door de productiekosten. Maar wat zijn de productiekosten van de arbeider, dat wil zeggen de kosten om de arbeider zelf te produceren of te reproduceren? Onbewust schoven de economen deze vraag in de plaats van de oorspronkelijke vraag, aangezien zij met de productiekosten van de arbeid als zodanig in een kringetje bleven ronddraaien en niet verder kwamen. Wat zij dus waarde van de arbeid (*value of labour*) noemen, is in feite de waarde van de arbeidskracht, die in de persoonlijkheid van de arbeider bestaat en van haar functie — de arbeid — evenzeer verschilt als een machine verschilt van de verrichtingen van de machine. Terwijl zij zich bezighielden met het verschil tussen de marktprijzen van de arbeid en de zogenaamde waarde van de arbeid, met de verhouding van deze waarde tot de winstvoet en tot de dank zij de arbeid voortgebrachte warenwaarde enzovoort, zag men niet dat de loop van het onderzoek niet alleen had geleid van de marktprijzen van de arbeid tot de veronderstelde waarde van de arbeid, maar ook had gevoerd tot de oplossing van deze waarde van de arbeid tot de waarde van de arbeidskracht. Doordat zij zich niet bewust waren van de resultaten van hun eigen analyse, de kritiekloze aanvaarding van de categorieën ‘waarde van de arbeid’, ‘natuurlijke prijs van de arbeid’, enzovoort, als uiteindelijke adequate uitdrukkingen voor de behandelde waardeverhouding, raakte, zoals we nog zullen zien, de klassieke economie verwickeld in een onoplosbaar geheel van verwarring en tegenspraak, waardoor zij de vulgair-economie een veilige basis verschafte voor de oppervlakkigheid, die principieel slechts de schijn accepteert.

Laten wij nu eerst eens kijken hoe de waarde en de prijs van de arbeidskracht er in hun gewijzigde vorm van arbeidsloon uitzien.

We weten dat de dagwaarde van de arbeidskracht wordt berekend op basis van een zekere levensduur van de arbeider, welke overeenkomt met een bepaalde lengte van de werkdag. Stel dat de gebruikelijke werkdag 12 uur duurt en dat de dagwaarde van de arbeidskracht van 3s. de gelduitdrukking is van een waarde, waarin 6 uren zijn belichaamd. Ontvangt de arbeider 3s., dan ontvangt hij de waarde van zijn gedurende 12 uur functionerende arbeidskracht. Wordt deze dagwaarde van de arbeidskracht nu uitgedrukt als waarde van de dagarbeid, dan krijgen we de volgende formule: de 12-urige arbeid bezit een waarde van 3s. De waarde van de arbeidskracht bepaalt op deze wijze de waarde van de arbeid of — in geld uitgedrukt — van zijn noodzakelijke prijs. Wijkt daarentegen de prijs van de arbeidskracht af van haar waarde, dan geldt dit eveneens voor de prijs van de arbeid en zijn zogenaamde waarde.

Aangezien ‘waarde van de arbeid’ slechts een irrationele uitdrukking is voor ‘waarde van de arbeidskracht,’ is het vanzelfsprekend dat de waarde van de arbeid altijd kleiner moet zijn

dan het waardeproduct van de arbeid, want de kapitalist laat de arbeidskracht altijd langer functioneren dan nodig is voor de reproductie van haar eigen waarde. In bovenstaand voorbeeld bedraagt de waarde van de gedurende twaalf uur functionerende arbeidskracht 3s.; voor de reproductie van deze waarde is 6 uur arbeidskracht nodig. Haar waardeproduct daarentegen is 6s., omdat zij in feite 12 uur lang functioneert en omdat haar waardeproduct niet afhangt van haar eigen waarde, maar van de tijdsduur van haar activiteiten. Zo komen we tot de, op het eerste gezicht ongerijmde conclusie dat de arbeid, die een waarde van 6s. voortbrengt, een waarde van 3s. bezit.[27]

We zien verder dat de waarde van 3s. — waarin zich het betaalde deel van de arbeidsdag, dat wil zeggen de 6-urige arbeid manifesteert — verschijnt als de waarde of de prijs van de totale arbeidsdag van twaalf uur, die 6 onbetaalde uren bevat. De vorm van het arbeidsloon wist zo ieder spoor uit van verdeling van de arbeidsdag in noodzakelijke arbeid en meerarbeid, in betaalde en onbetaalde arbeid. Alle arbeid lijkt betaalde arbeid te zijn. Bij de herendiensten bestaat een naar ruimte en tijd duidelijk waarneembaar onderscheid tussen de arbeid van de horige voor zichzelf en de gedwongen arbeid voor zijn heer. Bij de slavenarbeid schijnt zelfs het deel van de arbeidsdag, waarin de slaaf alleen de waarde van zijn eigen bestaansmiddelen vervangt, waarin hij in feite dus voor zichzelf werkt, arbeid voor zijn meester te zijn. Alle arbeid van de slaaf schijnt onbetaalde arbeid te zijn.[28] Bij de loonarbeid schijnt omgekeerd zelfs de meerarbeid of onbetaalde arbeid betaalde arbeid te zijn. Ginds gaat achter de eigendomsverhouding het voor-zichzelf-werken van de slaaf schuil, hier gaat het voor-niets-werken van de loonarbeider achter de geldverhoudingen schuil.

Men begrijpt dus de beslissende betekenis van de omzetting van waarde en prijs van de arbeidskracht in de vorm van arbeidsloon of van waarde en prijs van de arbeid zelf. Alle juridische concepties zowel van de arbeider als van de kapitalist, alle mystificaties van de kapitalistische productiewijze, al haar vrijheidsillusies, alle apologetische praatjes van de vulgair-economie berusten op deze verschijningsvorm, die de werkelijke verhouding verdonkeremaant en juist het tegendeel van die verhouding toont.

Zo de wereldgeschiedenis veel tijd nodig heeft om achter het geheim van het arbeidsloon te komen, niets is zo eenvoudig te begrijpen als de noodzaak, de *raison d'être* (rede van bestaan) van deze verschijningsvorm.

De ruil tussen kapitaal en arbeid is aanvankelijk voor de waarnemer net zoiets als koop en verkoop van alle andere waren. De koper geeft een bepaald geldbedrag, de verkoper een artikel dat zich van geld onderscheidt. Het rechtsbewustzijn erkent hier hoogstens een materieel onderscheid, dat uitgedrukt kan worden in de juridisch equivalente formuleringen: *do ut des*, *do ut facias*, *factio ut des* en *facio ut facias* (ik geef opdat gij geeft, ik geef opdat gij doet, ik doe opdat gij geeft en ik doe opdat gij doet).

Aangezien verder ruilwaarde en gebruikswaarde op zichzelf onmeetbare grootheden zijn, schijnen de uitdrukkingen 'waarde van de arbeid' en 'prijs van de arbeid' niet irrationeler dan de uitdrukkingen 'waarde van de katoen' en 'prijs van de katoen'. Bovendien wordt de arbeider betaald nadat hij zijn arbeid heeft geleverd. Als betaalmiddel realiseert het geld echter achteraf de waarde of prijs van de geleverde arbeid. Ten slotte is de 'gebruikswaarde', die de arbeider de kapitalist levert, in feite niet zijn arbeidskracht, maar de functie van de arbeidskracht, een bepaalde, nuttige arbeid: kleermakersarbeid, schoenmakersarbeid, spinarbeid, enzovoort. Het is normaal niet te begrijpen dat diezelfde arbeid aan de andere kant een algemeen waardevormend element is, een eigenschap waardoor hij zich van alle andere waren onderscheidt.

Laten we ons nu eens plaatsen op het standpunt van de arbeider, die voor een 12-urige arbeid bijvoorbeeld het waardeproduct krijgt van 6-urige arbeid, zeg 3s. In feite is voor hem dan zijn 12-urige arbeid het koopmiddel voor de 3s. De waarde van zijn arbeidsdag kan met de waarde van zijn gebruikelijke bestaansmiddelen variëren van 3s. tot 4s. of van 3s. tot 2s.;

of bij een ongewijzigde waarde van zijn arbeidskracht kan, ten gevolge van veranderingen in de verhouding tussen vraag en aanbod, de prijs stijgen tot 4s. of dalen tot 2s.: in al deze gevallen geeft hij steeds 12 arbeidsuren. Iedere wijziging in de grootte van het equivalent, dat hij ontvangt, heeft derhalve voor hem noodzakelijkerwijs het voorkomen van een wijziging in de waarde of prijs van zijn twaalf arbeidsuren. Omgekeerd was het door deze omstandigheid dat Adam Smith — die de arbeidsdag beschouwt als een constante grootte[29] — er toe werd verleid te beweren dat de waarde van de arbeid constant is, ofschoon de waarde van de bestaansmiddelen verandert en ofschoon dezelfde arbeidsdag daardoor wordt uitgedrukt in meer of minder geld voor de arbeider.

Nemen we nu de kapitalist, dan zien we dat hij zoveel mogelijk arbeid voor zo weinig mogelijk geld wil ontvangen. Praktisch stelt hij dus alleen belang in het verschil tussen de prijs van de arbeidskracht en de waarde, die door de functie van de arbeidskracht wordt voorgebracht. Maar hij tracht alle waren zo goedkoop mogelijk te kopen en hij schrijft zijn winst altijd toe aan de eenvoudige bedriegerij beneden de waarde te kopen en boven de waarde te verkopen. Daarom komt het niet bij hem op, dat wanneer zoiets als de waarde van de arbeid werkelijk zou bestaan en hij deze waarde werkelijk zou betalen, er geen kapitaal zou bestaan en zijn geld niet in kapitaal zou worden omgezet.

Bovendien vertoont de werkelijke beweging van het arbeidsloon verschijnselen, waaruit men zou kunnen bewijzen dat niet de waarde van de arbeidskracht wordt betaald, maar de waarde van haar functie, de arbeid zelf. Deze verschijnselen kunnen we herleiden tot twee grote rubrieken. In de eerste plaats de verandering in het arbeidsloon bij wijziging in de lengte van de arbeidsdag. Omdat het meer kost een machine voor een week te huren dan voor een dag, zou men even goed kunnen beweren dat niet de waarde van de machine, maar die van de werking van de machine wordt betaald. In de tweede plaats de individuele verschillen in arbeidsloon voor verschillende arbeiders, die dezelfde functies uitoefenen. Deze individuele verschillen vindt men ook — maar hier zonder aanleiding te geven tot illusies — in het systeem van de slavernij, waar frank en vrij, zonder omhaal, de arbeidskracht zélf wordt verkocht. Alleen zijn binnen het stelsel van de slavernij de voordelen van een arbeidskracht, die boven het gemiddelde komt, en de nadelen van een arbeidskracht die beneden het gemiddelde blijft, voor rekening van de slavenbezitter en in het stelsel van loonarbeid voor rekening van de arbeider zelf, omdat zijn arbeidskracht door hem zelf wordt verkocht, terwijl de arbeidskracht van de slaaf door derden wordt verkocht.

Overigens geldt voor de verschijningsvormen ‘waarde en prijs van de arbeid’ of ‘arbeidsloon’, in tegenstelling tot de essentiële betrekking die aan deze verschijningsvorm ten grondslag ligt — waarde en prijs van de arbeidskracht — hetzelfde als voor alle verschijningsvormen en hun verborgen achtergrond. De verschijningsvormen doen zich direct en spontaan voor, als algemeen gebruikelijke denkvormen, de achtergronden dienen door de wetenschap te worden ontdekt. De klassieke economie komt dichtbij de ware verhoudingen, zonder die verhoudingen op bewuste wijze te formuleren. De klassieke economie kan dat ook niet, zolang zij opgesloten blijft in haar burgerlijke huid.

[21] ‘Handig genoeg vermijdt de heer Ricardo een moeilijkheid, die op het eerste gezicht zijn theorie in de war dreigt te sturen, namelijk dat de waarde onafhankelijk is van de bij de productie gebruikte hoeveelheid arbeid. Wanneer men zich strikt aan dit beginsel houdt, betekent dit dat de waarde van de arbeid afhangt van de bij de productie gebruikte hoeveelheid arbeid — hetgeen natuurlijk onzin is. Door een handige draai laat de heer Ricardo daarom de waarde van de arbeid afhangen van de hoeveelheid arbeid, die nodig is voor het voortbrengen van het loon; om zijn eigen woorden te gebruiken: hij beweert dat de waarde van de arbeid moet worden bepaald door de hoeveelheid arbeid, die nodig is om de lonen te produceren, waarmee hij bedoelt de hoeveelheid arbeid, nodig voor de productie van

het geld of van de waren, die aan de arbeider worden gegeven. Dit is hetzelfde als wanneer men zou zeggen dat de waarde van het laken niet wordt bepaald door de hoeveelheid arbeid, die bij zijn productie werd gebruikt, maar door de hoeveelheid arbeid die gebruikt werd bij de productie van het zilver, waartegen het laken werd geruild.’ [S. Bailey,] *A Critical Dissertation on the Nature etc. of Value*, pp. 50-51.

[22] ‘Wanneer men arbeid een waar noemt, is het niet als een waar die eerst wordt geproduceerd voor de ruil en daarna naar de markt wordt gebracht, waar die waar — overeenkomstig de respectievelijke hoeveelheden die op dat ogenblik op de markt aanwezig zijn — tegen andere waren moet worden geruild. Arbeid wordt gecreëerd op het moment dat hij op de markt wordt gebracht, nog sterker: arbeid wordt op de markt gebracht voordat deze wordt gecreëerd.’ *Observations on certain Verbal Disputes etc.*, pp. 75-76.

[23] ‘Indien men arbeid beschouwt als een waar en kapitaal, het product van arbeid, als een andere waar, dan zou - wanneer de waarden van die twee waren door gelijke hoeveelheden arbeid zouden worden bepaald - een bepaalde hoeveelheid arbeid... geruild worden tegen die hoeveelheid kapitaal, die door dezelfde hoeveelheid arbeid zou zijn geproduceerd; vroegere arbeid... zou worden geruild tegen dezelfde hoeveelheid als tegenwoordige arbeid. Maar de waarde van arbeid wordt, vergeleken met andere waren,... niet bepaald door gelijke hoeveelheden arbeid.’ E. G. Wakefield in zijn uitgave van de *Wealth of Nations* van Adam Smith, London, 1835, deel I, pp. 230, 231, noot.

[24] ‘Men heeft moeten overeenkomen (een nieuwe versie van het *contrat social* -M.) dat telkens wanneer hij verrichte arbeid ruilt tegen te verrichten arbeid, de laatste (de kapitalist) een hogere waarde zal ontvangen dan de eerste (de arbeider).’ Sismondi, *De la Richesse commerciale*, Genève, 1803, deel I, p. 37.

[25] ‘Arbeid, de enige maatstaf van waarde... de schepper van alle rijkdom, geen koopwaar.’ Th. Hodgskin, *t.a.p.*, p. 186.

[26] Wanneer men echter dergelijke uitdrukkingen louter als *licentia poetica* (dichterlijke vrijheid) beschouwt, laat men zien niet in staat te zijn te analyseren. Proudhon zegt: ‘Men schrijft de arbeid waarde toe, niet in de hoedanigheid van waar zelf, maar met betrekking tot de waarden, die men er potentieel in opgesloten acht. De waarde van de arbeid is een beeldspraak, enzovoort.’ Hiertegen schreef ik: ‘In de waar arbeid — die van een vreselijke realiteit is — ziet hij slechts een grammaticale ellips. Dus de gehele bestaande samenleving, die gebaseerd is op de waar arbeid, is voortaan gebaseerd op een poëtische vrijheid, op een beeldspraak. Wanneer de samenleving “alle ongerieven wil verwijderen” die haar plagen welnu, laat haar de onwelluidende termen verwijderen, laat zij de taal veranderen, waarvoor zij zich slechts tot de *Académie* hoeft te wenden met het verzoek een nieuwe uitgave van het woordenboek te verzorgen.’ K. Marx, *Misère de la Philosophie*, pp. 34-35. Het is natuurlijk nog handiger om onder waarde niets te verstaan. Men kan dan zonder verdere omhaal alles onder deze categorie brengen. Dat doet bijvoorbeeld J. B. Say. Wat is waarde? Antwoord: ‘Wat een ding waard is.’ En waarom bezit ‘de bewerking van de grond... een waarde? Omdat men er een prijs voor betaalt.’ Waarde is dus wat een ding waard is en de grond bezit een ‘waarde’ omdat men zijn waarde ‘in geld uitdrukt’. Het is in ieder geval een zeer eenvoudige methode om het hoe en het waarom der dingen te verklaren.

[27] Vergelijk: *Zur Kritik der politischen Oekonomie*, p. 40. Daar kondigde ik aan dat bij de uiteenzettingen over het kapitaal een oplossing zou worden gegeven voor het volgende probleem: ‘Hoe verklaart men dat de productie, uitsluitend gebaseerd op de door de arbeidstijd bepaalde ruilwaarde, tot gevolg heeft dat de ruilwaarde van de arbeid kleiner is dan de ruilwaarde van zijn product?’

[28] De *Morning Star*, een vrijhandelsorgaan uit Londen, waarvan de naïveteit grenst aan onnozelmheid, verklaarde tijdens de Amerikaanse Burgeroorlog steeds weer opnieuw met alle morele verontwaardiging, waartoe een menselijk wezen in staat is, dat de negers in de

Geconfedereerde Staten geheel voor niets arbeid verrichtten. De redactie van dit blad had eens de dagkosten van zo'n neger moeten vergelijken met die van de vrije arbeider in het Londense East End!

[29] Adam Smith zinspeelt slechts bij toeval bij de behandeling van het stukloon op de veranderingen in de arbeidsdag.

Het tijdloon

Het arbeidsloon neemt weer zeer verschillende vormen aan. Dit feit kan men niet leren uit de economische handboeken, waarvan de schrijvers zozeer zijn geïnteresseerd in de materiële zijde van het probleem, dat elk vormonderscheid wordt veronachtzaamd. Een uiteenzetting van al deze vormen behoort echter tot de bijzondere leer van de loonarbeid en moet dus niet in dit werk worden behandeld. Toch moeten hier in het kort de twee belangrijkste grondvormen worden uiteengezet.

Men zal zich herinneren dat de verkoop van arbeidskracht altijd plaatsvindt voor bepaalde tijdruimten. De gewijzigde vorm, waarin de dagelijkse, wekelijkse, enzovoort, waarde van de arbeidskracht direct tot uitdrukking komt, is het 'tijdloon', dus dagloon, enzovoort.

In de eerste plaats moet nu worden opgemerkt dat de in hoofdstuk 15 ontwikkelde wetten inzake de kwantitatieve veranderingen in de prijs van de arbeidskracht en de meerwaarde door een eenvoudige vormverandering kunnen worden omgezet in wetten van het arbeidsloon. Evenzo verschijnt het onderscheid tussen de ruilwaarde van de arbeidskracht en de hoeveelheid bestaansmiddelen, waarin deze waarde wordt omgezet, thans als het onderscheid tussen nominaal en reëel arbeidsloon. Het heeft geen zin in de verschijningsvorm te herhalen wat in de essentiële vorm reeds is uiteengezet. Daarom beperken wij ons tot enkele punten, die kenmerkend zijn voor het tijdloon.

De geldsom [30], die de arbeider voor zijn dagarbeid, weekarbeid, enzovoort, ontvangt, vormt het bedrag van zijn nominaal of het op basis van de waarde bepaalde arbeidsloon. Het is echter duidelijk dat al naar gelang de lengte van de arbeidsdag, dus al naar gelang de dagelijks door de arbeider geleverde hoeveelheid arbeid, hetzelfde dagloon, weekloon, enzovoort, een sterk uiteenlopende prijs van de arbeid, dat wil zeggen zeer verschillende bedragen geld voor dezelfde hoeveelheid arbeid, kan voorstellen. [31] Men moet bij het tijdloon dus weer een onderscheid maken tussen het totale bedrag van het arbeidsloon — dagloon, weekloon, enzovoort, — en de prijs van de arbeid. Hoe kan nu deze prijs, dat wil zeggen de geldwaarde van een gegeven hoeveelheid arbeid, worden gevonden? Men vindt de gemiddelde prijs van de arbeid wanneer men de gemiddelde dagwaarde van de arbeidskracht deelt door het aantal uren van de gemiddelde arbeidsdag. Is bijvoorbeeld bij een 12-urige arbeidsdag de dagwaarde van de arbeidskracht van $3s$, het waardeproduct van zes arbeidsuren, dan is de prijs van één arbeidsuur $3s/12 = 3d$. De op deze wijze bepaalde prijs van een arbeidsuur dient als maateenheid voor de prijs van de arbeid.

Hieruit volgt dus dat het dagloon, weekloon, enzovoort, constant kan blijven ondanks het feit dat de prijs van de arbeid voortdurend daalt. Duurde bijvoorbeeld de gebruikelijke arbeidsdag 10 uur en bedroeg de dagwaarde van de arbeidskracht $3s$, dan was de prijs van het arbeidsuur $3^{3/5}d$; deze prijs daalt tot $3d$, zodra de arbeidsdag tot 12 uur wordt verlengd en daalt tot $2^{2/5}d$, zodra de arbeidsdag tot 15 uur wordt verlengd. Dag- of weekloon blijven echter ongewijzigd. Omgekeerd kan het dag- of weekloon stijgen ofschoon de prijs van de arbeid constant blijft of zelfs wanneer de prijs van de arbeid daalt. Neem bijvoorbeeld een 10-urige arbeidsdag en een dagwaarde van de arbeidskracht van $3s$; de prijs van een arbeidsuur bedraagt dan $3^{3/5}d$. Wanneer ten gevolge van toenemende drukte bij een ongewijzigde prijs van de arbeid de arbeider 12 uur gaat werken, dan stijgt zijn dagloon tot $3s \cdot 7^{1/5}d$, zonder verandering in de prijs van de arbeid. Hetzelfde zou kunnen gebeuren wanneer niet de duur, maar de intensiteit van de arbeid zou toenemen. [32] Stijging van het nominale dag- of weekloon kan dus gepaard gaan met een constante of dalende prijs van de arbeid. Hetzelfde

geldt voor het inkomen van het arbeidersgezin, zodra de door het gezinshoofd geleverde hoeveelheid arbeid wordt vermeerderd met de arbeid van andere gezinsleden. Er bestaan dus methoden om de prijs van de arbeid te verlagen, onafhankelijk van de daling van het nominale dag- of weekloon.**[33]**

Hieruit volgt als algemene wet: wanneer de hoeveelheid arbeid per dag, per week, enzovoort, gegeven is, hangt het dag- of weekloon af van de prijs van de arbeid, die zelf weer varieert hetzij met de waarde van de arbeidskracht, hetzij met de afwijkingen van de prijs van de arbeidskracht van haar waarde. Is daarentegen de prijs van de arbeid gegeven, dan hangt het dag- of weekloon af van de hoeveelheid arbeid per dag of per week.

De maateenheid van het tijdloon, de prijs van een arbeidsuur, is het quotiënt van de dagwaarde van de arbeidskracht, gedeeld door het aantal uren van de gebruikelijke arbeidsdag. Stel dat de arbeidsdag 12 uur duurt en dat de dagwaarde van de arbeidskracht, het waardeproduct van zes arbeidsuren, $3s$. bedraagt. Onder deze omstandigheden bedraagt de prijs van een arbeidsuur $3d$. en is zijn waardeproduct $6d$. Werkt de arbeider nu minder dan 12 uur per dag (of minder dan 6 dagen per week), bijvoorbeeld slechts 6 of 8 uur, dan ontvangt hij bij deze prijs van de arbeid slechts $2s$. of $1\frac{1}{2}s$. dagloon.**[34]** Aangezien hij volgens onze veronderstelling gemiddeld 6 uur per dag moet werken om een dagloon te produceren dat met de waarde van zijn arbeidskracht overeenstemt en aangezien hij volgens dezelfde veronderstelling van ieder uur slechts een half uur voor zichzelf en een half uur voor de kapitalist werkt, is het duidelijk dat hij het waardeproduct van 6 uur niet kan halen wanneer hij minder dan 12 uur werk krijgt. In een eerder hoofdstuk hebben wij de verderfelijke gevolgen van de overmatige arbeid gezien; hier ontdekken wij de bronnen van het lijden, dat voor de arbeider ontstaat bij onvoldoende werkgelegenheid.

Wordt het uurloon zodanig vastgesteld dat de kapitalist zich niet verplicht tot betaling van een dag- of weekloon, maar alleen tot betaling van de arbeidsuren gedurende welke het hem behaagt de arbeider te laten werken, dan kan hij de arbeider voor een korter tijdsverloop laten werken dan de tijd die oorspronkelijk de basis vormde van de schatting van het uurloon of van de maateenheid voor de prijs van de arbeid. Aangezien deze maateenheid wordt bepaald door de verhouding

dagwaarde van de arbeidskracht

—

arbeidsdag van een gegeven aantal
uren

verliest zij natuurlijk iedere zin zodra de arbeidsdag niet meer een bepaald aantal uren telt. De samenhang tussen betaalde en onbetaalde arbeid wordt opgeheven. De kapitalist kan dan een bepaalde hoeveelheid meerarbeid uit de arbeider halen zonder hem de voor zijn instandhouding noodzakelijke arbeidstijd te laten. Hij kan elke regelmaat in de werkgelegenheid vernietigen en geheel naar eigen gemak, willekeur en tijdelijk voordeel de meest afschuwelijke overmatige arbeid afwisselen met relatieve of totale werkloosheid. Hij kan onder het voorwendsel de ‘normale prijs van de arbeid’ te betalen de arbeidsdag abnormaal verlengen zonder enige daarbij passende compensatie voor de arbeider. Vandaar de volkomen gerechtvaardigde opstand (1860) van de Londense bouwvakarbeiders tegen de poging van de kapitalisten hen dit uurloon op te dringen. De wettelijke beperking van de arbeidsdag maakt een einde aan dit misbruik, hoewel natuurlijk niet aan de te geringe werkgelegenheid, die voortvloeit uit de concurrentie met de machine, uit de verandering van de kwaliteit van de te werk gestelde arbeiders en uit de partiële en algemene crises.

Bij stijging van het dag- of weekloon kan de prijs van de arbeid nominaal constant blijven en toch dalen beneden het normale niveau. Dit gebeurt telkens wanneer bij een constante prijs

van de arbeid, resp. van het arbeidsuur, de arbeidsdag wordt verlengd boven de gebruikelijke duur. Wanneer in de breuk

dagwaarde der arbeidskracht

—

arbeidsdag

de noemer groter wordt, neemt de teller nog sneller toe. De waarde van arbeidskracht neemt door haar slijtage toe met de duur van haar functie en neemt sneller toe dan de toeneming van de duur van haar functie. In vele industrietakken, waar het tijdloon gebruikelijk is en geen wettelijke beperking van de arbeidstijd bestaat, is dan ook spontaan de gewoonte ontstaan om de arbeidsdag tot aan een zeker punt, bijvoorbeeld tot en met het tiende uur, als normaal te beschouwen (*normal working day, the day's work, the regular hours of work*). Voorbij dat punt wordt de arbeidstijd overwerk (*overtime*); dit wordt, met het uur als maateenheid, beter betaald (*extra pay*), zij het ook vaak in een belachelijk kleine verhouding.**[35]** De normale arbeidsdag is hier een fractie van de werkelijke arbeidsdag en de laatste duurt vaak het gehele jaar door langer dan de eerste.**[36]** De stijging van de prijs van de arbeid na verlenging van de arbeidsdag voorbij een bepaalde, normale grens neemt in verschillende Engelse industrietakken zodanige vormen aan, dat de lagere prijs van de arbeid gedurende de zogenaamde normale tijd de arbeider dwingt tot het beter betaalde overwerk indien hij een enigszins voldoende arbeidsloon wil ontvangen.**[37]** Wettelijke beperking van de arbeidsdag maakt een einde aan dit genoegen.**[38]**

Het is een algemeen bekend feit dat hoe langer de arbeidsdag in een industrietak duurt, des te lager het arbeidsloon is.**[39]** Fabrieksinspecteur A. Redgrave illustreert dit aan de hand van een vergelijkend overzicht voor de twintigjarige periode 1839-59. In deze periode steeg het arbeidsloon in fabrieken, waar de Tien-Uren-Wet van kracht was, en daalde het loon in de fabrieken, waar dagelijks veertien tot vijftien uur gewerkt werd.**[40]**

Uit de wet 'bij een gegeven prijs van de arbeid is het dag- of weekloon afhankelijk van de hoeveelheid geleverde arbeid', volgt in de eerste plaats dat hoe lager de prijs van de arbeid is des te groter de hoeveelheid arbeid of des te langer de arbeidsdag moet zijn wil de arbeider ook maar van een schamel gemiddeld loon verzekerd zijn. De lage prijs van de arbeid werkt hier als aansporing tot verlenging van de arbeidstijd.**[41]**

Omgekeerd veroorzaakt verlenging van de arbeidstijd een daling van de prijs van de arbeid en daardoor ook van het dag- of weekloon.

Uit de bepaling van de prijs van de arbeid door

dagwaarde van de arbeidskracht

—

arbeidsdag van een gegeven aantal uren

blijkt dat, wanneer er geen compenserende invloeden zijn, de enkele verlenging van de arbeidsdag de prijs van de arbeid doet dalen. Maar dezelfde omstandigheden, die de kapitalisten in staat stellen de arbeidsdag op den duur te verlengen, stellen hen aanvankelijk in staat en dwingen hen ten slotte de prijs van de arbeid ook nominaal te verlagen totdat de totale prijs van het grotere aantal uren daalt en dus ook het dag- of weekloon daalt. Wij hoeven hier slechts op twee omstandigheden te wijzen. Verricht een arbeider het werk van $1\frac{1}{2}$ of 2 arbeiders, dan neemt het aanbod van arbeid toe, hoewel het aanbod van op de markt beschikbare arbeidskrachten constant blijft. De op deze wijze onder de arbeiders veroorzaakte concurrentie stelt de kapitalisten in staat de prijs van de arbeid omlaag te drukken, terwijl de dalende prijs van de arbeid hen omgekeerd in staat stelt de arbeidstijd nog verder te

verlengen. [42] Spoedig echter wordt deze beschikking over een abnormale, dat wil zeggen boven het maatschappelijk gemiddelde liggende hoeveelheid onbetaalde arbeid, een middel tot concurrentie onder de kapitalisten zelf. Een deel van de prijs der waren bestaat uit de prijs van de arbeid. Het niet-betaalde deel van de prijs van de arbeid hoeft niet in de warenprijs te worden berekend. Het kan de koper van de waar worden geschonken. Dit is de eerste stap, waartoe de concurrentie leidt. De tweede stap, waartoe de concurrentie noodzaakt, is ten minste een deel van de door verlenging van de arbeidsdag verkregen abnormale meerwaarde eveneens buiten de verkoopprijs van de waar te houden. Op deze wijze ontstaat eerst sporadisch, maar langzamerhand algemeen een abnormaal lage verkoopprijs van de waren, die van nu af aan de vaste basis wordt van een armzalig arbeidsloon bij een buitensporige arbeidstijd, die weer oorspronkelijk het gevolg was van deze omstandigheden. Ik wijs hier slechts op deze beweging, aangezien de analyse van de concurrentie ons hier niet bezighoudt. Maar laten we toch maar even de kapitalist zelf aan het woord laten. 'In Birmingham bestaat zoveel concurrentie onder de patroons, dat velen als gebruikers van arbeid worden gedwongen dingen te doen, waarvoor zij zich anders zouden schamen; en toch wordt niet meer geld verdiend (*and yet no more money is made*), maar alleen het publiek heeft er voordeel bij.' [43] Men herinnert zich de twee soorten Londense bakkers, waarvan de ene het brood tegen de volle prijs (de *fullpriced bakers*), de andere beneden normale prijs (de *underpriced*, de *undersellers*) verkoopt. De *full-priced* bakkers klagen hun concurrenten aan bij de parlementaire commissie van onderzoek: 'Zij bestaan alleen maar, in de eerste plaats omdat ze het publiek bedriegen (door broodvervalsing -M.) en in de tweede plaats omdat zij achttien uur arbeid uit hun arbeiders halen tegen een loon van twaalf uur... De onbetaalde arbeid (*the unpaid labour*) van de arbeider is het middel, waarmee de concurrentiestrijd wordt gevoerd... De concurrentie onder de bakkers-patroons is de oorzaak van de moeilijkheden bij het afschaffen van de nacht arbeid. De *underseller*, die zijn brood beneden de op de meelprijs gebaseerde kostprijs verkoopt, stelt zich hiervoor schadeloos door zijn arbeiders meer te laten werken. Wanneer ik slechts twaalf uur arbeid uit mijn mensen haal, mijn buurman daarentegen achttien of twintig uur, dan moet ik wat betreft de verkoopprijs het onderspit delven. Wanneer de arbeiders betaling voor overwerk konden eisen, was het met deze streken gauw gebeurd... Een groot aantal van de door de *undersellers* te werk gestelde lieden zijn buitenlanders en jongeren, die gedwongen zijn met ieder arbeidsloon, dat zij kunnen krijgen, genoegen te nemen.' [44]

Deze jeremiade is ook daarom zo interessant, omdat zij aantoonde hoe in het brein van de kapitalist slechts de schijn der productieverhoudingen wordt weerspiegeld. De kapitalist is zich er niet van bewust dat ook de normale prijs van de arbeid een bepaalde hoeveelheid onbetaalde arbeid omvat en dat juist deze onbetaalde arbeid de normale bron van zijn winst is. De categorie meerarbeid bestaat voor hem helemaal niet, want deze zit opgesloten in de normale arbeidsdag, die hij meent te hebben betaald in de vorm van het dagloon. Voor hem bestaat wel het overwerk, de verlenging van de arbeidsdag voorbij de grens, die overeenkomt met de gebruikelijke prijs van de arbeid. Van zijn concurrent, die beneden de waarde verkoopt, eist hij zelfs extra betaling (*extra pay*) voor dit overwerk. Hier is hij zich er weer niet van bewust dat deze extra betaling, evenals de prijs van het gewone arbeidsuur, onbetaalde arbeid omvat. Wanneer bijvoorbeeld bij een 12-urige arbeidsdag de prijs van een uur 3*d.* bedraagt — welke het waardeproduct is van een half arbeidsuur — terwijl de prijs van een uur overwerk 4*d.* bedraagt — welke het waardeproduct van $\frac{2}{3}$ arbeidsuur is — eigent de kapitalist zich van één arbeidsuur in het eerste geval $\frac{1}{2}$, in het tweede geval $\frac{1}{3}$ zonder betaling toe.

[30] We gaan hier steeds uit van de veronderstelling dat de waarde van het geld constant

[31] 'De prijs van de arbeid is de som geld, die betaald wordt voor een bepaalde hoeveelheid

arbeid.' Sir Edward West, *Price of Corn and Wages of Labour*, London, 1826, p. 67. West is de schrijver van het in de geschiedenis van de economie zo uiterst belangrijke, anonieme werk *Essay on the Application of Capital to Land, by a Fellow of University College, Oxford*, London, 1815.

[32] 'De hoogte van het arbeidsloon is afhankelijk van de prijs van de arbeid en van de verrichte hoeveelheid arbeid... Een stijging van het arbeidsloon impliceert niet noodzakelijkerwijs een verhoging van de prijs van de arbeid. Door grotere werkgelegenheid en door grotere inspanning is het mogelijk dat het arbeidsloon aanzienlijk stijgt, terwijl de prijs van de arbeid constant blijft.' West, *t.a.p.*, pp. 67-68. en 112. West maakt zich overigens met holle frasen af van de belangrijke vraag: hoe wordt de *price of labour* (prijs van de arbeid) bepaald?

[33] De meest fanatieke vertegenwoordiger van de industriële bourgeoisie van de achttiende eeuw, de reeds vaak door ons geciteerde auteur van *An Essay on Trade and Commerce*, heeft dit goed aangevoeld, ofschoon hij het op verwarde wijze uiteenzet: 'Het is de hoeveelheid arbeid en niet de prijs (waaronder hij het nominale dag- of weekloon verstaat -M.) die door de prijs van de levensmiddelen en andere benodigdheden wordt bepaald: wanneer men de prijs van de benodigdheden sterk laat dalen, daalt natuurlijk de hoeveelheid arbeid proportioneel... De fabrikanten weten dat er behalve het veranderen van het nominale bedrag verschillende methoden bestaan om de prijs van de arbeid te doen stijgen of dalen.' *T.a.p.*, pp. 48 en 61. In zijn *Three Lectures on the Rate of Wages* (London, 1830) - waarin hij, zonder namen te noemen, het werk van West gebruikt - zegt N. W. Senior onder meer: 'De arbeider is voornamelijk geïnteresseerd in de hoogte van het loon.' (p. 15). De arbeider is dus voornamelijk geïnteresseerd in hetgeen hij ontvangt, het nominale loonbedrag, en niet in hetgeen hij geeft, de hoeveelheid arbeid!

[34] De uitwerking van een dergelijk abnormaal gebrek aan werkgelegenheid is totaal anders dan die van een algemene, bij wet afgedwongen verkorting van de arbeidsdag. De eerste heeft niets te maken met de absolute lengte van de arbeidsdag en kan zowel bij een 15-urige als bij een 6-urige arbeidsdag optreden. De nominale prijs van de arbeid is er in het eerste geval op berekend dat de arbeider 15 uur, in het tweede geval dat hij 6 uur gemiddeld per dag werkt. De uitwerking blijft dus dezelfde als hij in het ene geval maar 7¹/₂ uur, in het andere geval slechts 3 uur werk krijgt.

[35] 'De betaling voor overwerk (in de kantmanufactuur -M.) is zo gering, ¹/₂d., enzovoort, per uur, dat het in schrille tegenstelling staat tot de grote schade, die daardoor aan de gezondheid en de levenskracht van de arbeiders wordt toegebracht... Het op deze manier verdiende extraloon moet bovendien vaak nog worden uitgegeven voor extravoeding.' *Children's Employment Commission, Second Report*, p. XVI, nr. 117.

[36] Bijvoorbeeld in de behangseldrukkerij vóór de invoering van de Fabriekswet. 'Wij werkten zonder onderbreking voor de maaltijden, zodat de dagtaak van 10¹/₂ uur om 4.30 's middags was volbracht en de rest is overwerk, waarmee we zelden voor 6 uur [MIA: 8 uur in 2e editie] 's avonds ophielden, zodat we inderdaad het hele jaar overwerken.'

Getuigenverklaring van de heer Smith in: *Children's Employment Commission, First Report*, p 125.

[37] Bijvoorbeeld in de Schotse blekerijen: 'In enige delen van Schotland werd deze industrie (vóór de invoering van de Fabriekswet van 1862 -M.) volgens het systeem van overwerk gedreven, dat wil zeggen dat tien uur werd beschouwd als een normale arbeidsdag. Daarvoor kreeg de arbeider 1s. 2d. Hierbij kwam echter dagelijks drie of vier uur overwerk, waarvoor 3d. per uur werd betaald. Het gevolg van dit systeem was dat een arbeider, die alleen gedurende de normale tijd werkte, slechts 8s. per week kon verdienen. Zonder overwerk was het loon niet toereikend.' *Reports of Inspectors of Factories, April 30, 1863*, p. 10. 'De extrabetaling voor overwerk is een verleiding, waaraan de arbeiders geen weerstand kunnen

bieden.’ *Reports of Inspectors of Factories, April 30, 1848*, p. 5. De boekbinderij in de City van Londen gebruikt zeer vele jonge meisjes in de leeftijd van 14-15 jaar; dit geschiedt volgens de leerlingenbepalingen, die bepaalde werktijden voorschrijven. Desalniettemin werken zij in de laatste week van iedere maand tot 10, 11, 12 en 1 uur ‘s nachts, samen met oudere arbeiders en in zeer gemengd gezelschap. ‘De patroons verleiden (*tempt*) hen met extraloon en geld voor een goed avondmaal’, dat zij in een kroeg in de buurt kunnen nuttigen. De grote losbandigheid, die zo onder deze ‘*young immortals*’ (jonge, onsterfelijke zielen) wordt veroorzaakt (*Children’s Employment Commission, Fifth Report*, p. 44, nr. 191), wordt gecompenseerd door het feit dat zij onder andere ook vele bijbels en stichtelijke werken binden.

[38] Zie: *Reports of Inspectors of Factories, April 30, 1863*, p. 10. Met een gerechtvaardigde kritiek op de bestaande verhoudingen verklaarden de Londense bouwvakarbeiders tijdens de grote staking en uitsluiting van 1860, dat zij alleen op twee voorwaarden het uurloon wilden aanvaarden: 1. dat met de prijs van het arbeidsuur tevens een normale arbeidsdag van 9, respectievelijk 10 uur zou worden vastgesteld en dat voor de 10-urige arbeidsdag de prijs per uur hoger zou liggen dan voor de 9-urige arbeidsdag; 2. dat voor ieder uur boven de normale dag als overwerk in verhouding meer zou worden betaald.

[39] ‘Het is bovendien zeer merkwaardig dat waar lange werktijden regel zijn, ook lage lonen regel zijn.’ *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1863*, p. 9. ‘De arbeid, die karig met een hongerloon wordt beloond, is meestal buitensporig lange arbeid.’ *Public Health, Sixth Report*, 1864, p. 15.

[40] *Reports of Inspectors of Factories, April 30, 1860*, pp. 31-32.

[41] In Engeland moeten bijvoorbeeld de arbeiders, die met de hand spijkers vervaardigen, wegens de lage prijs van de arbeid dagelijks vijftien uur werken om een zeer karig loon te verdienen. ‘Het zijn vele, vele uren van de dag en al die tijd moet hij hard ploeteren om lid. of 1s. te verdienen en hiervan gaat 2¹/₂d. tot 3d. af voor slijtage van de werktuigen, kosten van verhitting en ijzerafval.’ *Children’s Employment Commission, Third Report*, p. 136, nr. 671. De vrouwen ontvangen bij dezelfde arbeidstijd slechts een weekloon van 5s. (*t.a.p.*, p. 137, nr. 674).

[42] Zou een fabrieksarbeider bijvoorbeeld weigeren het gebruikelijk grote aantal uren te werken, ‘dan zou hij spoedig worden vervangen door iemand, die bereid is onverschillig welk aantal uren te werken en zou hij op straat worden gezet.’ *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1848*, Evidence, p. 39, nr. 58. ‘Als één man het werk van twee verricht... zal in het algemeen de winstvoet groter worden... omdat het aanbod van arbeid door het dalen van de prijs van arbeid is vergroot.’ Senior, *t.a.p.*, p. 14.

[43] *Children’s Employment Commission, Third Report*, Evidence, p. 66. nr. 22.

[44] *Report etc. relative to the Grievances complained of by the Journeymen Bakers*, London, 1862, p. LII en *ibid*, Evidence, nrs. 479, 359 en 27. Maar ook de *full-priced* bakkers laten, zoals we reeds eerder hebben gezien en zoals hun woordvoerder Bennet zelf toegeeft, hun arbeiders ‘om 11 uur ‘s avonds of vroeger beginnen en laten hen vaak doorwerken tot 7 uur van de volgende avond’. *T.a.p.*, p. 22.

Het stukloon

Het stukloon is niets anders dan een andere vorm van het tijdloon, zoals het tijdloon de gewijzigde vorm is van de waarde of de prijs der arbeidskracht.

Bij het stukloon lijkt het op het eerste gezicht alsof de door de arbeider verkochte gebruikswaarde niet de functie van zijn arbeidskracht, van de levende arbeid is, maar de reeds in het product belichaamde arbeid; het lijkt alsof de prijs van deze arbeid niet, zoals bij het tijdloon, wordt bepaald door de breuk

dagwaarde van de arbeidskracht

—
arbeidsdag van een gegeven aantal uren

maar door het prestatievermogen van de producent.**[45]**

Het vaste vertrouwen, dat er toe leidt dat men in deze schijn gelooft, zou al sterk aan het wankelen moeten zijn gebracht door het feit dat beide vormen van het arbeidsloon tegelijkertijd in dezelfde industrietak naast elkaar voorkomen. Om een voorbeeld te geven: ‘De zettters van Londen werken gewoonlijk volgens stukloon, terwijl het tijdloon bij hen de uitzondering vormt. In de provincie ligt dit precies omgekeerd: daar is voor de zettters het tijdloon de regel en het stukloon de uitzondering. De scheepstimmerlieden in de haven van Londen worden tegen stukloon betaald, in alle andere Engelse havens tegen tijdloon.’**[46]** In dezelfde Londense zadelmakerijen wordt vaak voor dezelfde arbeid aan de Fransen stukloon en aan de Engelsen tijdloon betaald. In de eigenlijke fabrieken, waar algemeen stukloon wordt betaald, bestaan enkele arbeidsfuncties, die om technische redenen niet in aanmerking komen voor deze wijze van berekening en die daarom op basis van tijdloon worden betaald.**[47]** Op zichzelf beschouwd, is het echter duidelijk dat het verschil in de vorm van betaling van het arbeidsloon niets verandert aan het wezen van het loon, ofschoon de ene vorm voor de ontwikkeling van de kapitalistische productie gunstiger kan zijn dan de andere.

Laten we aannemen dat de gebruikelijke arbeidsdag 12 uur duurt, waarvan 6 uur betaald en 6 uur onbetaald. Stel verder dat het waardeproduct 6*s.* bedraagt, dus per arbeidsuur 6*d.* We nemen verder aan dat ervaring heeft geleerd dat een arbeider, die met de gemiddelde graad van intensiteit en bekwaamheid werkt — in feite dus slechts de maatschappelijk noodzakelijke arbeidstijd voor de vervaardiging van een artikel gebruikt — in 12 uur 24 stuks (hetzij afzonderlijke artikelen, hetzij meetbare onderdelen van een samengesteld product) produceert. De waarde van deze 24 stuks bedraagt, na aftrek van het daarin opgesloten deel constant kapitaal, 6*s.* en de waarde van het enkele stuk bedraagt 3*d.* De arbeider krijgt per stuk 1½*d.* en verdient dus in 12 uur 3*s.* Zoals het bij het tijdloon er niet toe doet of men aanneemt dat de arbeider 6 uur voor zichzelf en 6 uur voor de kapitalist werkt óf dat hij van ieder uur de ene helft voor zichzelf en de andere helft voor de kapitalist werkt, zo doet het er hier ook niet toe of men zegt dat ieder stuk voor de helft betaald en voor de andere helft onbetaald is óf dat de prijs van 12 stuks alleen de waarde van de arbeidskracht vervangt, terwijl in de andere 12 stuks de meerwaarde wordt belichaamd.

De vorm van het stukloon is niet minder irrationeel dan de vorm van het tijdloon. Terwijl bijvoorbeeld twee stuks van een waar, na aftrek van de waarde van de bij hun vervaardiging verbruikte productiemiddelen, als het product van een arbeidsuur 6*d.* waard zijn, krijgt de arbeider er een prijs van 3*d.* voor. Het stukloon drukt inderdaad rechtstreeks geen waardeverhouding uit. Het gaat er niet om de waarde van het stuk te meten door de daarin belichaamde arbeidstijd, maar omgekeerd om de door de arbeider bestede arbeid te meten naar het aantal door hem vervaardigde stuks. Bij het tijdloon wordt de arbeid gemeten naar zijn directe tijdsduur, bij het stukloon naar de hoeveelheid product, waarin de arbeid gedurende een bepaalde tijdsduur wordt belichaamd.**[48]** De prijs van de arbeidstijd zelf wordt ten slotte bepaald door de vergelijking: waarde van de dagarbeid = dagwaarde van de arbeidskracht. Het stukloon is dus slechts een gewijzigde vorm van het tijdloon.

Laten we nu de typerende eigenaardigheden van het stukloon wat nader bekijken.

De kwaliteit van de arbeid wordt hier door het werk zelf gecontroleerd, dat de gemiddelde kwaliteit moet bezitten wil het stukloon ten volle worden betaald. Het stukloon wordt daardoor een vreselijke bron van loonaf trek en kapitalistisch bedrog.

Het stukloon doet de kapitalist een zeer nauwkeurige maat voor de intensiteit van de arbeid aan de hand. Slechts de arbeidstijd, die belichaamd wordt in een vooraf bepaalde en op de

ervaring gebaseerde hoeveelheid waren, wordt beschouwd als maatschappelijk noodzakelijke arbeidstijd en wordt als zodanig betaald. In de grotere Londense kleermakerijen wordt daarom een bepaald stuk arbeid, bijvoorbeeld een vest, enzovoort, een uur, een half uur, enzovoort, genoemd, waarbij het uur op *6d.* wordt gesteld. Uit ervaring weet men hoe groot het gemiddelde product van een uur is. Bij nieuwe modes, reparaties enzovoort ontstaat tussen patroon en arbeider strijd of een bepaald stuk werk een uur enzovoort is, tot ook hier de ervaring beslist. Hetzelfde vinden we in de Londense meubelmakerijen, enzovoort. Bezit de arbeider niet het gemiddelde prestatievermogen, kan hij dus niet een bepaald minimum aan werk per dag leveren, dan wordt hij ontslagen.**[49]**

Aangezien hier kwaliteit en intensiteit van de arbeid door de vorm van het arbeidsloon worden gecontroleerd, wordt een groot deel van het toezicht op de arbeid overbodig. Het stukloon vormt daarom de basis zowel van het hierboven geschetste systeem van de moderne huisindustrie als van een hiërarchisch geleed systeem van uitbuiting en onderdrukking. Het laatste systeem bezit twee grondvormen. Enerzijds vergemakkelijkt het stukloon het plaatsen van parasieten tussen kapitalist en loonarbeider, dus de onderverpachting van de arbeid (*subletting of labour*). De winst van de tussenpersonen vloeit uitsluitend voort uit het verschil tussen de prijs van de arbeid, die de kapitalist betaalt, en het deel van deze prijs, dat deze tussenpersonen in werkelijkheid de arbeider betalen.**[50]** De Engelsen hebben aan dit stelsel de typerende benaming *sweating system* (zweetsysteem) gegeven. Anderzijds stelt het stukloon de kapitalisten in staat met de voorman — in de manufactuur met de leider van een groep, in de mijnen met de kolenbreker enzovoort, in de fabriek met de eigenlijke machinearbeider — een contract te sluiten voor zoveel per stuk voor een prijs, waartegen de voorman de werving en betaling van zijn hulparbeiders op zich neemt. De uitbuiting van arbeiders door het kapitaal wordt hier verwezenlijkt door middel van de uitbuiting van arbeider door arbeider.**[51]**

Gegeven het stukloon, is het natuurlijk in het persoonlijk belang van de arbeider om zijn arbeidskracht zo intensief mogelijk te gebruiken, waardoor het de kapitalist gemakkelijk wordt gemaakt de normale graad van intensiteit te verhogen.**[51a]** Het is eveneens in het persoonlijke belang van de arbeider om de arbeidsdag te verlengen, omdat daardoor zijn dag- of weekloon groter wordt.**[52]** Daardoor treedt de bij het tijdloon reeds beschreven reactie op, afgezien van het feit dat de verlenging van de arbeidsdag, zelfs bij een constant stukloon, op zichzelf een daling van de prijs van de arbeid inhoudt.

Bij het tijdloon geldt, met weinig uitzonderingen, de regel van gelijk arbeidsloon voor dezelfde functies, terwijl bij het stukloon de prijs van de arbeidstijd weliswaar gemeten wordt door een bepaalde hoeveelheid product, maar het dag- of weekloon echter varieert met de individuele verschillen van de arbeiders, waarvan in een gegeven tijdsverloop de ene het minimum aan producten, de andere het gemiddelde en een derde meer dan het gemiddelde levert. Wat betreft de werkelijke ontvangsten treden hier dus grote verschillen op, al naar gelang de verscheidenheid in bekwaamheid, kracht, energie, uithoudingsvermogen, enzovoort der individuele arbeiders.**[53]** Dit verandert natuurlijk niets aan de algemene verhouding tussen kapitaal en loonarbeid. In de eerste plaats heffen de individuele verschillen elkaar voor de werkplaats als geheel op, zodat in een bepaalde arbeidstijd het gemiddelde product wordt geleverd en het betaalde, totale loon zal overeenkomen met het gemiddelde loon van de industrietak. In de tweede plaats blijft de verhouding tussen arbeidsloon en meerwaarde ongewijzigd, aangezien het individuele loon van de afzonderlijke arbeider overeenkomt met de persoonlijk door hem geleverde hoeveelheid meerwaarde. Maar de grotere speelruimte, die het stukloon de individualiteit laat, leidt er enerzijds toe dat deze individualiteit — en daarmee het vrijheidsgevoel, de zelfstandigheid en de zelfbeheersing — wordt ontwikkeld, maar bevordert anderzijds de onderlinge concurrentie tussen de arbeiders. Bij het stukloon zien we daarom de tendentie dat mét de stijging van het individuele arbeidsloon boven het gemiddelde

niveau, dit niveau zelf daalt. Waar echter een bepaald stukloon lange tijd traditioneel bleef gehandhaafd, waardoor het zeer moeilijk bleek het tarief te verlagen, namen de patroons bij wijze van uitzondering hun toevlucht ook wel tot een gewelddadige omzetting in tijdloon. Dit was bijvoorbeeld de oorzaak van de grote staking, die in 1860 onder de lintwevers van Coventry uitbrak.^[54] Ten slotte is het stukloon de belangrijkste basis van het hierboven door ons geschetste urenstelsel.^[55]

Uit de tot dusver gegeven uiteenzetting blijkt dat het stukloon de vorm van arbeidsloon is, die het meest harmonieert met de kapitalistische productiewijze. Ofschoon het stukloon niet nieuw was — het komt onder andere in de Franse en Engelse arbeidsstatuten uit de veertiende eeuw officieel naast het tijdloon voor — krijgt het toch pas gedurende de eigenlijke manufactuurperiode een grotere speelruimte. Tijdens de periode van onstuimige groei van de grootindustrie, in het bijzonder van 1797 tot 1815, doet het stukloon dienst als hefboom ter verlenging van de arbeidstijd en ter verlaging van het arbeidsloon. Zeer belangrijk materiaal voor de fluctuatie van het arbeidsloon gedurende deze periode vindt men in de blauwboeken *Report and Evidente from the Select Committee on Petitions respecting the Corn Laws (Parliamentary Session of 1813-1814)* en *Reports from the Lords' Committee on the State of Growth, Commerce, and Consumption of Grain, and all Laws relating thereto (Parliamentary Session of 1814-1815)*. In deze geschriften vindt men het op documenten gebaseerde bewijs voor de voortdurende daling van de prijs van de arbeid sinds het begin van de anti-jakobijnse oorlog. In de weverij bijvoorbeeld was het stukloon zozeer gedaald, dat ondanks de sterk verlengde arbeidsdag het dagloon lager was dan voordien. 'Het reële inkomen van de wever is veel lager dan vroeger. Zijn superioriteit ten opzichte van de gewone arbeider, die aanvankelijk zeer groot was, is bijna geheel verdwenen. Inderdaad, het verschil in lonen tussen geschoolde en ongeschoolde arbeid is thans veel minder groot dan gedurende enige voorafgaande periode.'^[56] Hoe weinig het landelijk proletariaat baat had bij de mét het stukloon gestegen intensiteit en verlenging van de arbeid, blijkt uit de volgende passage uit een pleidooi voor grondbezitters en pachters: 'Verreweg het grootste deel van de landarbeid wordt verricht door lieden, die per dag of tegen stukloon zijn gehuurd. Hun weekloon bedraagt ongeveer 12s. en ofschoon men kan aannemen dat een arbeider bij stukloon door een grotere aansporing tot arbeid 1 of misschien 2s. meer verdient dan bij weekloon, kan men toch vaststellen dat, uitgaande van het totale inkomen, zijn verlies aan werkgelegenheid in de loop van het jaar tegen dit surplus opweegt... Verder zal men in het algemeen waarnemen dat het loon van deze arbeiders in een zodanige verhouding staat tot de prijs der noodzakelijke bestaansmiddelen, dat een man met twee kinderen in staat is zijn gezin te onderhouden zonder een beroep te hoeven doen op het armbestuur.'^[57] Naar aanleiding van de door het parlement openbaar gemaakte feiten merkte Malthus indertijd op: 'Ik moet zeggen dat ik met angstige voorgevoelens de grote verbreiding van de toepassing van het stukloon zie. Werkelijk zware arbeid gedurende twaalf of veertien uur per dag is voor kortere of langere perioden te veel voor een menselijk wezen.'^[58]

In de werkplaatsen, die aan de Fabriekswet zijn onderworpen, wordt het stukloon algemene regel, omdat het kapitaal daar de arbeidsdag alleen nog intensief kan vergroten.^[59]

Bij een wijziging in de arbeidsproductiviteit vertegenwoordigt dezelfde hoeveelheid product een andere hoeveelheid arbeidstijd. Dan verandert dus ook het stukloon, aangezien dit de prijsuitdrukking is van een bepaalde arbeidstijd. In het voorbeeld hierboven werden in 12 uur 24 stuks geproduceerd, terwijl het waardeproduct van de 12 uur 6s. bedroeg, de dagwaarde van de arbeidskracht 3s., de prijs per arbeidsuur 3d. en het loon per stuk $1\frac{1}{2}d.$ was. In één stuk was een $\frac{1}{2}$ arbeidsuur geabsorbeerd. Levert dezelfde arbeidsdag, bijvoorbeeld ten gevolge van een verdubbeling van de arbeidsproductiviteit, 48 in plaats van 24 stuks en blijven alle andere omstandigheden ongewijzigd, dan daalt het stukloon van $1\frac{1}{2}d.$ tot $\frac{3}{4}d.$, aangezien ieder stuk nu nog maar $\frac{1}{4}$ in plaats van $\frac{1}{2}$ arbeidsuur

vertegenwoordigt; $24 \times 1\frac{1}{2}d. = 3s.$ en ook $48 \times \frac{3}{4}d. = 3s.$ Met andere woorden: het stukloon wordt in dezelfde verhouding verlaagd als waarin het aantal, gedurende hetzelfde tijdsverloop geproduceerde stuks toeneemt,**[60]** dus in dezelfde verhouding als waarin de arbeidstijd, die in hetzelfde stuk is belichaamd, afneemt. Voor zover deze verandering van het stukloon zuiver nominaal is, veroorzaakt zij een voortdurende strijd tussen kapitalist en arbeider. Hetzij omdat de kapitalist het als voorwendsel gebruikt om werkelijk de prijs van de arbeid te verlagen, hetzij omdat de gestegen arbeidsproductiviteit gepaard gaat met een vergrote intensiteit. Of omdat de arbeider gelooft in de schijn van het stukloon — alsof hij wordt betaald voor zijn product en niet voor zijn arbeidskracht — en zich daarom verzet tegen een loonsverlaging, die niet gepaard gaat met een daling van de verkoopprijs der waren. ‘De arbeiders letten zorgvuldig op de prijs van de grondstoffen en op de prijs van de vervaardigde goederen en zijn zo in staat een nauwkeurige schatting te maken van de winsten van hun patroons.’**[61]** Een dergelijke uitspraak doet het kapitaal terecht af als een grove dwaling omtrent het wezen van de loonarbeid.**[62]** Het kapitaal schreeuwt moord en brand over deze aanmatiging om belasting te heffen op de industriële vooruitgang en het verklaart ronduit dat de productiviteit van de arbeider de arbeider helemaal niets aangaat.**[63]**

[45] ‘Het stelsel van stukloon is kenmerkend voor een tijdvak in de geschiedenis van de arbeider; het is de overgang van de positie van de zuivere dagloner, die afhankelijk is van de wil van de kapitalist, naar die van de werkman van de coöperatie, die in een niet al te verre toekomst in zijn persoon arbeider en kapitalist zal verenigen. Stukwerkers zijn in feite hun eigen meester, zelfs wanneer ze met het kapitaal van de ondernemer werken.’ John Watts, *Trade Societies and Strikes, Machinery and Cooperative Societies*, Manchester, 1865, pp. 52-53. Ik citeer dit werkje, omdat het een ware poel van reeds lang vergane, apologetische gemeenplaatsen is. Dezelfde heer Watts deed vroeger in Owenisme en publiceerde in 1842 een ander werkje, *Facts and Fictions of Political Economists*, waarin hij beweerde dat *property* (eigendom) *robbery* (diefstal) was. Maar dat is heel lang geleden.

[46] T. J. Dunning, *Trades Unions and Strikes*, London, 1860, p. 22.

[47] Het gelijktijdig voorkomen van deze twee vormen van arbeidsloon geeft de fabrikanten gelegenheid tot afzetterij: ‘Een fabriek heeft 400 mensen in dienst. Hiervan werkt de helft tegen stukloon en deze mensen hebben een direct belang bij langere werktijden. De andere 200 worden per dag betaald, werken even lang als de rest en krijgen niet méér geld voor overwerk... De arbeid van deze 200 mensen gedurende een half uur per dag is gelijk aan de arbeid van één persoon gedurende 50 uur of aan $\frac{5}{6}$ van de wekelijkse arbeid van één persoon en dit is een directe winst voor de werkgever.’ *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1860*, p. 9. ‘Het overwerk komt nog steeds in belangrijke mate voor en in de meeste gevallen met die waarborg tegen ontdekking en bestraffing, waarin de wet zelf voorziet. In vele voorafgaande rapporten heb ik aangetoond... dat de arbeiders, die niet tegen stukloon werken maar weekloon ontvangen, hiervan schade ondervinden.’ Leonard Horner in: *Reports of Inspectors of Factories, April 30, 1859*, pp. 8-9.

[48] ‘Het loon kan op twee manieren worden bepaald: door de duur van de arbeid of door het product van de arbeid.’ *Abrégé élémentaire des principes de l'économie politique*, Paris, 1796, p. 32. De schrijver van dit anonieme geschrift is G. Garnier.

[49] ‘Men geeft hem (de spinner) een bepaalde hoeveelheid katoen en na verloop van zekere tijd moet hij daarvoor een bepaalde hoeveelheid kamgaren of garen van een bepaalde fijnheid teruggeven en hij krijgt zoveel per pond betaald voor alles, wat hij inlevert. Wanneer de kwaliteit van zijn werk niet deugt, wordt hij gestraft; levert hij minder in dan het voor een gegeven tijdsverloop vastgestelde minimum, dan wordt hij ontslagen en vervangen door een bekwaamere kracht.’ *Ure, t.a.p.*, pp. 316, 317.

[50] ‘Wanneer het product door vele handen gaat, waarvan elk paar een deel van de winst

krijgt terwijl alleen het laatste paar het werk doet, staat het loon, dat de arbeidster ontvangt, miserabel buiten iedere verhouding.’ *Children’s Employment Commission, Second Report*, p. LXX, nr. 424.

[51] Zelfs de apologetische Watts merkt op: ‘Het zou een grote verbetering van het stelsel van stukloon zijn wanneer alle arbeiders, die aan hetzelfde werk bezig zijn, partij zouden zijn bij een contract, waarbij ieder naar zijn bekwaamheid werkt in plaats dat één man er belang bij heeft zijn kameraden ten eigen voordele af te beulen.’ *T.a.p.*, p. 53. Zie voor de gruwelen van dit systeem: *Children’s Employment Commission, Third Report*, p. 66 nr. 22, p. 11 nr. 124, p. XI nrs. 13, 53 en 59, enzovoort.

[51a] Dit natuurlijke resultaat wordt vaak nog op kunstmatige wijze gestimuleerd. In de machinebouw van Londen bijvoorbeeld is het een gebruikelijke list ‘dat de kapitalist een man met een buitengewone fysieke kracht en vaardigheid als voorman van een groep arbeiders aanstelt. Hij geeft hem eens in de drie maanden of in andere termijnen een loontoeslag, waarbij wordt overeengekomen dat deze man al het mogelijke zal doen om de anderen, die slechts het gewone loon ontvangen, tot de grootst mogelijke navolging te prikkelen... Dit verklaart zonder meer de klachten van de kapitalisten over de “afremming van activiteit, grotere bekwaamheid en arbeidskracht (‘stinting the action, superior skill, and working power’) door de vakverenigingen”.’ Dunning, *t.a.p.*, pp. 22-23. Aangezien de schrijver zelf arbeider is en secretaris van een vakvereniging, zou men dit overdreven kunnen vinden. Maar zie dan bijvoorbeeld het artikel ‘Labourer’ in de *highly respectable* (zeer fatsoenlijke) *Cyclopaedia of Agriculture* van J. Ch. Morton, waarin deze methode de pachters als pro-baat middel wordt aanbevolen.

[52] ‘Alle arbeiders, die tegen stukloon werken... hebben voordeel bij overschrijding van de wettelijke grenzen van de arbeidstijd. Deze opmerking over de bereidheid overwerk te verrichten geldt in het bijzonder voor vrouwen, die als weefsters of garenwindsters te werk zijn gesteld.’ *Reports of Inspectors of Factories, April 30, 1858*, p. 9. ‘Dit systeem van stukloon, dat voor de kapitalisten zo voordelig is... is er direct op gericht de jonge pottenbakkers gedurende de vier of vijf jaar, waarin zij tegen een te lage prijs per stuk werken, aan te sporen tot overmatige arbeid. Dit is een van de belangrijkste oorzaken, waaraan de fysieke degeneratie van de pottenbakkers moet worden toegeschreven.’ *Children’s Employment Commission, First Report*, p. XIII.

[53] ‘Waar in enig bedrijf de arbeid tegen stukloon wordt betaald... kunnen de loonbedragen aanzienlijk uiteenlopen... ‘Maar voor dagarbeid bestaat gewoonlijk een uniform tarief... dat zowel door werkgever als werknemer wordt erkend als de loonstandaard voor de normale arbeider in het bedrijf.’ Dunning, *t.a.p.*, p. 17.

[54] ‘De arbeid van de handwerkslieden wordt per dag of per stuk (“à la journée ou à la pièce”) betaald... De patroons weten voor ieder vak hoeveel werk de arbeider dagelijks ongeveer kan verrichten en zij betalen hen daarom vaak in verhouding tot het werk, dat zij verrichten; op deze wijze werkende gezellen in hun eigen belang zonder verder toezicht, zo hard zij kunnen.’ Cantillon, *Essai sur la nature du commerce en général*, Amsterdam, 1756, p. 185 en 202. De eerste druk verscheen in 1755. Cantillon - uit wiens werk Quesnay, Sir James Steuart en A. Smith rijkelijk hebben geput - stelt hier dus al het stukloon voor als een louter gewijzigde vorm van het tijdloon. De Franse uitgave van het werk van Cantillon wordt op het titelblad aangekondigd als vertaling van de Engelse uitgave. De Engelse uitgave, *The Analysis of Trade, Commerce etc. by Philip Cantillon, late of the City of London, Merchant*, is echter niet alleen van latere datum (1759), maar toont ook qua inhoud een latere bewerking te zijn. Zo wordt bijvoorbeeld in de Franse uitgave Hume nog niet vermeld, terwijl omgekeerd in de Engelse uitgave Petty nauwelijks meer voorkomt. De Engelse uitgave is theoretisch van minder betekenis, maar bevat allerlei zaken die specifiek betrekking hebben op de Engelse handel, de goudhandel, enzovoort, hetgeen in de Franse tekst ontbreekt. De vermelding op de

titelpagina van de Engelse uitgave dat dit werk was ‘taken chiefly from the manuscript of a very ingenious gentleman, deceased, and adapted etc.’ (voornamelijk overgenomen uit een manuscript van een overleden, zeer vernuftig man en bewerkt, enzovoort) is slechts een fictie, die in die tijd zeer gebruikelijk was.

[55] ‘Hoe vaak hebben we niet reeds gezien dat in bepaalde werkplaatsen veel meer arbeiders worden aangenomen dan voor de te verrichten arbeid noodzakelijk is? Vaak worden arbeiders aangenomen voor werk dat nog onzeker, soms zelfs denkbeeldig is; aangezien per stuk wordt betaald, loopt men geen enkel risico, want alle tijdverlies komt voor rekening van hen, die niets te doen hebben.’ H. Grégoir, *Les typographes devant le tribunal correctionnel de Bruxelles*, Bruxelles, 1865, p. 9.

[56] *Remarks on the Commercial Policy of Great Britain*, London, 1815, p. 48.

[57] *A Defence of the Landowners and Farmers of Great Britain*, London, 1814, pp. 4-5.

[58] Malthus, *Inquiry into the Nature and Progress of Rent*, London, 1815, [p. 49 noot].

[59] ‘De arbeiders, die tegen stukloon werken, vormen waarschijnlijk $\frac{4}{5}$ van alle fabrieksarbeiders.’ *Reports of Inspectors of Factories, April 30, 1858*, p. 9.

[60] ‘De productiviteit van zijn spinmachine wordt nauwkeurig gemeten en de loonvoet voor de daarmee verrichte arbeid daalt met de toeneming van de productiviteit, zij het niet in dezelfde verhouding.’ Ure, *t.a.p.*, p. 317. Deze laatste apologetische draai wordt door Ure zelf weer weggenomen. Hij geeft toe dat een verlenging van de *mule* een zekere vergroting van de hoeveelheid arbeid meebrengt. De hoeveelheid arbeid neemt dus niet in die mate af als waarin de productiviteit toeneemt. Verder schrijft hij: ‘Door deze vergroting neemt de productiviteit van de machine met $\frac{1}{5}$ toe. Wanneer dit gebeurt, zal de spinner niet meer hetzelfde loontarief krijgen als voordien, maar aangezien dit tarief niet in de verhouding $\frac{1}{5}$ zal dalen, zal de verbetering van de machine voor ieder aantal arbeidsuren zijn in geld uitgedrukte inkomsten vergroten’, maar - want er is een maar bij - ‘deze uiteenzetting behoeft nog enige aanvulling... de spinner moet van zijn extra verdiende *6d.* iets meer betalen voor jeugdige hulp, hetgeen weer gepaard gaat met vervanging van ouderen’ (*t.a.p.*, pp. 320, 321), wat bepaald niet een tendentie tot verhoging van het arbeidsloon inhoudt.

[61] H. Fawcett, *The Economic Position of the British Labourer*, Cambridge and London, 1865, p. 178.

[62] In de Londense *Standard* van 26 oktober 1861 staat een bericht over een proces van de firma John Bright & Co. voor de vrederechter van Rochdale ‘om een vervolging in te stellen tegen de vertegenwoordigers van de Carpet Weavers Trades Union wegens intimidatie. De vennoten Bright hadden nieuwe machines ingevoerd, die 240 *yard* tapijt produceerden in dezelfde tijd en met dezelfde arbeid (! -M.) als vroeger nodig was om 160 *yard* te produceren. De arbeiders bezaten geen enkele aanspraak op aandeel in de winsten, die voortvloeien uit de door hun werkgevers verrichte investeringen in mechanische verbeteringen. Daarom kwam de firma Bright met het voorstel het loontarief te verlagen van $1\frac{1}{2}d.$ per *yard* tot *1d.*, waardoor de ontvangsten van de arbeiders voor dezelfde hoeveelheid arbeid precies gelijk zouden blijven. Maar er had een nominale loonsverlaging plaatsgehad, waarvan, zo beweerden de arbeiders, zij niet op de juiste wijze op de hoogte waren gebracht.’

[63] ‘In hun streven het arbeidsloon op peil te houden trachten de vakverenigingen een aandeel te krijgen in de winst, die voortvloeit uit de verbetering van de machines! (Quelle horreur! -M.) ... zij vragen hogere lonen omdat de arbeid verkort is... anders gezegd: zij streven er naar een belasting te heffen op de industriële vooruitgang.’ *On Combination of Trades*, London, 1834 (nieuwe uitgave), p. 42.

Nationale verschillen in arbeidslonen

In het vijftiende hoofdstuk hielden wij ons bezig met de talrijke combinaties, die kunnen ontstaan door een wijziging in de absolute of relatieve (dat wil zeggen met de meerwaarde vergeleken) waardegrootte van de arbeidskracht, terwijl anderzijds de hoeveelheid

bestaansmiddelen, waarin de prijs van de arbeidskracht wordt gerealiseerd, fluctuaties kan ondergaan, die onafhankelijk[64] of verschillend zijn van de wijziging in deze prijs. Zoals ik hierboven reeds heb opgemerkt veranderen door de eenvoudige omzetting van de waarde, respectievelijk prijs der arbeidskracht in de exoterische vorm van het arbeidsloon al deze wetten in wetten van de fluctuatie van het arbeidsloon. Hetgeen in deze fluctuatie binnen de grenzen van een land optreedt als wisselende combinaties, kan zich voor verschillende landen voordoen als gelijktijdige verschillen van nationale arbeidslonen. Bij een vergelijking van nationale arbeidslonen moeten dus alle factoren, die bepalend zijn voor de verandering in de waardegrootte van de arbeidskracht, in beschouwing worden genomen: prijs en omvang van de natuurlijk en historisch ontwikkelde primaire levensbehoeften, opleidingskosten van de arbeider, rol van vrouwen- en kinderarbeid, productiviteit van de arbeid, extensieve en intensieve grootte van de arbeid. Zelfs voor de meest oppervlakkige vergelijking is het noodzakelijk dat men eerst het gemiddelde dagloon voor dezelfde bedrijfstak in verschillende landen herleidt tot een arbeidsdag van gelijke lengte. Na op deze wijze de daglonen te hebben genivelleerd, moet het tijdloon weer worden omgezet in stukloon, omdat alleen het stukloon een maatstaf levert, zowel voor de productiviteit als voor de intensiteit van de arbeid.

In ieder land bestaat een bepaalde, gemiddelde intensiteit van de arbeid; ligt bij de productie van een waar de arbeid beneden dit gemiddelde, dan wordt meer tijd gebruikt dan maatschappelijk noodzakelijk is en kan die arbeid dus niet gelden als arbeid van normale kwaliteit. Slechts die mate van intensiteit, die boven het nationale gemiddelde ligt, kan binnen de grenzen van een land de waardemaat veranderen door de enkele duur van de arbeidstijd. Dit ligt anders op de wereldmarkt, waarvan de afzonderlijk landen de samenstellende delen zijn. De gemiddelde intensiteit van de arbeid varieert van land tot land: in het ene land is zij groter, in het andere kleiner. Deze nationale gemiddelden vormen een schaal, waarvan de gemiddelde eenheid van de universele arbeid de maateenheid is. Vergeleken met de minder intensieve nationale arbeid produceert de meer intensieve nationale arbeid in hetzelfde tijdsverloop meer waarde, welke in meer geld wordt uitgedrukt.

De waardewet ondergaat in haar internationale toepassing echter een nog sterkere wijziging doordat op de wereldmarkt de meer productieve nationale arbeid tevens geldt als meer intensief, zolang de meer productieve natie niet door de concurrentie gedwongen wordt de verkoopprijs van de waren tot hun waarde te verlagen.

Naarmate in een land de kapitalistische productie ontwikkeld is, liggen daar ook de nationale intensiteit en productiviteit van de arbeid boven het internationale niveau.[64a] De verschillende hoeveelheden waren van dezelfde soort, die in verschillende landen in een gelijke arbeidstijd worden geproduceerd, bezitten dus ongelijke internationale waarden, die worden uitgedrukt in verschillende prijzen, dat wil zeggen in geldsommen, die variëren met de internationale waarden. De relatieve waarde van het geld zal dus kleiner zijn bij het volk met een meer ontwikkelde kapitalistische productiewijze dan bij het volk met een minder ontwikkelde kapitalistische productiewijze. Hieruit volgt dat het nominale arbeidsloon, het in geld uitgedrukte equivalent van de arbeidskracht, bij het eerste volk eveneens hoger zal zijn dan bij het tweede; dit wil geenszins zeggen dat dit ook opgaat voor het werkelijke loon, dat wil zeggen voor de bestaansmiddelen, die de arbeider ter beschikking worden gesteld.

Echter ook afgezien van dit relatieve verschil van de geldwaarde in verschillende landen zal men vaak zien dat het loon per dag, week, enzovoort, bij het eerste volk hoger ligt dan bij het tweede, terwijl de relatieve prijs van de arbeid, dat wil zeggen de prijs van de arbeid in verhouding zowel tot de meerwaarde als tot de waarde van het product, bij het tweede volk hoger ligt dan bij het eerste.[65]

J. W. Cowell, lid van de Fabriekscommissie van 1833, kwam na een nauwgezet onderzoek van de spinindustrie tot de slotsom dat 'in Engeland voor de fabrikanten de lonen eigenlijk lager liggen dan op het Europese vasteland, ofschoon zij voor de arbeiders hoger kunnen zijn'

(Ure, p. 314). De Engelse fabrieksinspecteur Alexander Redgrave toont in het fabrieksrapport van 3 oktober 1866, aan de hand van een vergelijkende statistiek met de staten op het vasteland, aan dat ondanks het lagere loon en de veel langere arbeidstijd de arbeid op het vasteland in verhouding tot het product duurder is dan de Engelse arbeid. Een Engelse directeur (*manager*) van een katoenfabriek in Oldenburg verklaart dat de arbeidstijd daar van 5.30 uur 's ochtends tot 8 uur 's avonds (ook op zaterdag) duurt en dat de arbeiders daar onder toezicht van Engelsen in dit tijdsverloop niet evenveel produceren als Engelse arbeiders in tien uur en onder toezicht van Duitsers nog veel minder. Het loon ligt daar veel lager dan in Engeland, in vele gevallen 50 % lager, maar het aantal arbeiders in verhouding tot machines is veel groter, in verschillende afdelingen in een verhouding van 5:3. De heer Redgrave geeft zeer nauwkeurige bijzonderheden over de Russische katoenfabrieken. De gegevens werden hem verstrekt door een Engelse directeur, die daar nog onlangs werkte. Op deze Russische bodem, zo rijk aan allerlei schandalige toestanden, floreren ook nog de oude gruwelen uit de kinderjaren van de Engelse fabrieken. De leidinggevende personen zijn natuurlijk Engelsen, aangezien de Russische kapitalist voor het fabrieksbedrijf niet deugt. Ondanks al het overwerk, onafgebroken dag- en nacht arbeid en de jammerlijkste onderbetaling van de arbeiders, vegeteert het Russische fabricaat slechts door verbod van buitenlandse concurrentie. — Ten slotte geef ik nog het door de heer Redgrave opgestelde vergelijkend overzicht van het gemiddelde aantal spindels per fabriek en per spinner in de verschillende Europese landen. De heer Redgrave merkt zelf op dat hij deze cijfers enige jaren geleden heeft verzameld en dat sindsdien de omvang van de fabrieken en het aantal spindels per arbeider in Engeland zijn toegenomen. Hij veronderstelt echter dat de vooruitgang in de genoemde landen op het Europese vasteland proportioneel is geweest, zodat de gegeven cijfers hun vergelijkende waarde hebben behouden.

<i>Gemiddelde aantal spindels per fabriek</i>		<i>Gemiddelde aantal spindels per hoofd</i>	
Engeland	12.600	Frankrijk	14
Zwitserland	8.000	Rusland	28
Oostenrijk	7.000	Pruisen	37
Saksen	4.500	Beieren	46
België	4.000	Oostenrijk	49
Frankrijk	1.500	België	50
Pruisen	1.500	Saksen	50
		de kleinere	55
		Duitse staten	55
		Zwitserland	74
		Groot-Brittanië	

‘Deze vergelijking,’ zo schrijft de heer Redgrave, ‘valt bovendien nog ongunstiger uit voor Engeland, omdat daar een groot aantal fabrieken bestaat die het machinale weven combineren met de spinnerij, terwijl in de tabel geen aftrek is toegepast voor de wevers. De buitenlandse fabrieken daarentegen zijn voornamelijk uitsluitend spinnerijen. Indien het mogelijk zou zijn een nauwkeurige vergelijking te maken, zou ik in mijn district vele katoenspinnerijen kunnen noemen, waar een enkele arbeider met twee helpsters *mules* (spinmachines) met 2.200 spindels bedienen en dagelijks 220 pond garen met een lengte van 400 Engelse mijl produceren.’ (*Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1866*, pp. 31-37)

Het is bekend dat zowel in Oost-Europa als in Azië Engelse maatschappijen spoorwegen aanleggen en daarbij naast inheemse ook een aantal Engelse arbeiders gebruiken. Door de praktische noodzaak werden zij zodoende gedwongen rekening te houden met de nationale verschillen in de intensiteit van de arbeid en dit heeft hen geen schade berokkend. De ervaring heeft hen geleerd dat, ook wanneer de hoogte van het loon min of meer overeenkomt met de

gemiddelde arbeidsintensiteit, de relatieve prijs van de arbeid (in verhouding tot het product) zich in het algemeen in tegengestelde richting beweegt.

In een van zijn eerste economische werken^[66] tracht H. Carey te bewijzen dat de verschillende nationale arbeidslonen zich recht evenredig verhouden met de mate van productiviteit van de nationale arbeidsdag, om uit deze internationale verhouding de conclusie te trekken dat in het algemeen het arbeidsloon stijgt en daalt met de productiviteit van de arbeid. Zelfs wanneer Carey zijn premisse had bewezen in plaats, zoals zijn gewoonte is, zonder kritiek en op oppervlakkige wijze het samengeraapt statistisch materiaal kriskras door elkaar te gooien, zou onze analyse van de productie van meerwaarde de absurditeit van deze conclusie bewijzen. Het mooiste is nog dat hij niet beweert dat in werkelijkheid de dingen zich zo verhouden als uit zijn theorie zou moeten volgen. De staatsinmenging heeft namelijk de natuurlijke economische verhoudingen vervalst. Daarom dient men de nationale arbeidslonen zo te berekenen, alsof het deel, dat in de vorm van belastingen de staat toevloeit, bij de arbeider zelf terecht komt. Zou de heer Carey er niet goed aan doen zich af te vragen of deze 'staatskosten' ook niet 'natuurlijke vruchten' van de kapitalistische ontwikkeling zijn? Deze redenering past volkomen bij de man, die eerst de kapitalistische productieverhoudingen bestempelde als eeuwige wetten van de natuur en van de rede, waarvan het vrije harmonische spel slechts wordt gehinderd door staatsinmenging, om daarna tot de ontdekking te komen dat de diabolische invloed van Engeland op de wereldmarkt — een invloed die, naar het schijnt, niet voortvloeit uit de natuurwetten van de kapitalistische productie — staatsinmenging noodzakelijk maakt, namelijk de bescherming door de staat van die wetten van de natuur en van de rede, anders gezegd: het stelsel van protectie. Carey kwam verder tot de ontdekking dat de stellingen van Ricardo en anderen, waarin de bestaande maatschappelijke tegenstellingen en tegenstrijdigheden werden geformuleerd, niet het ideale product zijn van de werkelijke economische beweging, maar dat omgekeerd de werkelijke tegenstellingen van de kapitalistische productie in Engeland en elders het gevolg zijn van de theorie van Ricardo en anderen! Ten slotte ontdekte hij dat het in laatste instantie de handel is, die de aangeboren schoonheden en harmonieën van de kapitalistische productiewijze vernietigt. Nog een stapje verder en hij ontdekt misschien dat het enige gebrek van de kapitalistische productie het kapitaal zelf is. Alleen een man met zo'n ontstellend gebrek aan kritiek en met een dergelijke schijngeleerdheid verdient het, ondanks zijn protectionistische ketterij, de geheime bron te worden van de harmonieuze wijsheid van een Bastiat en van alle andere vrijhandel-optimisten van deze tijd.

[64] 'Het is onjuist wanneer men beweert dat de lonen (het betreft hier de monetaire uitdrukking -M.) gestegen zijn, omdat men er meer goedkoper geworden waren mee kan kopen.' David Buchanan in zijn uitgave van de *Wealth of Nations* van A. Smith, London, 1814, deel I, p. 417, noot.

[64a] We zullen elders onderzoeken door welke omstandigheden met betrekking tot de productiviteit deze wet voor afzonderlijke bedrijfstakken kan worden gewijzigd.

[65] In zijn polemieek met A. Smith merkt James Anderson op: 'Tevens dient te worden opgemerkt dat, ofschoon de schijnbare prijs van de arbeid gewoonlijk lager ligt in arme landen, waar de veldgewassen - in het bijzonder graan - goedkoop zijn, de prijs van de arbeid in andere landen feitelijk grotendeels werkelijk hoger ligt. Want de werkelijke prijs van de arbeid wordt niet gevormd door het loon dat de arbeider per dag ontvangt, hoewel dit wel de schijnbare prijs is. De werkelijke prijs is dat, wat een bepaalde hoeveelheid verrichte arbeid de werkgever werkelijk kost; zo beschouwd is arbeid vrijwel altijd goedkoper in rijke dan in arme landen, ondanks dat de prijs van het graan en van andere bestaansmiddelen in de laatste gewoonlijk veel lager ligt dan in de eerste... Arbeid, berekend per dag, is veel goedkoper in Schotland dan in Engeland... Arbeid per stuk berekend is gewoonlijk goedkoper in Engeland.'

James Anderson, *Observations on the Means of exciting a Spirit of National Industry etc.*, Edinburgh, 1777, pp. 350-351. Omgekeerd veroorzaken lage arbeidslonen duurte van de arbeid. 'In Ierland is arbeid duurder dan in Engeland... omdat de lonen zoveel lager zijn.' *Royal Commission on Railways, Minutes*, 1867, nr. 2079.

[66] *Essay on the Rate of Wages with an Examination of the Causes of the Differences in the Conditions of the Labouring Population throughout the World*, Philadelphia, 1835.

Afdeling VII. De accumulatie van kapitaal

De omzetting van een geldsom in productiemiddelen en arbeidskracht is de eerste beweging die het waardekwantum, dat als kapitaal moet functioneren, doorloopt. Deze omzetting vindt plaats op de markt, in de sfeer van de circulatie. De tweede fase van de beweging, het productieproces, wordt afgesloten zodra de productiemiddelen zijn omgezet in waren, waarvan de waarde groter is dan de waarde van hun bestanddelen en die dus het oorspronkelijk voorgeschoten kapitaal plus een meerwaarde bevatten. Deze waren moeten vervolgens weer in de sfeer van de circulatie worden gebracht. Zij moeten worden verkocht, hun waarde moet in geld worden gerealiseerd, dit geld moet opnieuw worden omgezet in kapitaal en zo steeds weer van voren af aan. Deze kringloop, waarin voortdurend dezelfde opeenvolgende fasen worden doorlopen, vormt de circulatie van het kapitaal.

De eerste voorwaarde voor de accumulatie is dat de kapitalist er in geslaagd is zijn waren te verkopen en het grootste deel van het op deze wijze verkregen geld weer in kapitaal om te zetten. In hetgeen hier volgt gaan we uit van de veronderstelling dat het kapitaal op normale wijze het circulatieproces doorloopt. In Boek II zullen we dit proces aan een nader onderzoek onderwerpen.

De kapitalist, die de meerwaarde produceert — dat wil zeggen rechtstreeks onbetaalde arbeid uit de arbeiders pompt en in waren vastlegt — is weliswaar de eerste toe-eigenaar, maar geenszins de laatste bezitter van deze meerwaarde. Hij moet achteraf delen met kapitalisten, die andere functies vervullen in het geheel van de maatschappelijke productie, zoals bijvoorbeeld met de grondbezitter. De meerwaarde wordt hier dus in verschillende delen gesplitst. Deze delen vloeien naar verschillende categorieën personen en nemen verschillende, ten opzichte van elkaar zelfstandige vormen aan, zoals winst, interest, handelswinst, grondrente enzovoort. Deze gewijzigde vormen van meerwaarde kunnen pas in Boek III worden behandeld.

Enerzijds gaan wij hier dus uit van de veronderstelling dat de kapitalist, die de waren produceert, ze tegen hun waarde verkoopt en wij blijven verder niet stilstaan bij zijn terugkeer tot de warenmarkt, noch bij de nieuwe vormen, die het kapitaal in de circulatiesfeer aanneemt, noch bij de concrete reproductievoorwaarden, die daarin liggen opgesloten. Anderzijds is voor ons de kapitalistische producent de eigenaar van de gehele meerwaarde of — zo men wil — de vertegenwoordiger van alle deelhebbers in de buit. We beschouwen dus eerst de accumulatie abstract, dat wil zeggen enkel als een moment van het directe productieproces.

Voor zover overigens accumulatie plaatsvindt, moet de kapitalist wel geslaagd zijn in de verkoop van de geproduceerde waren en in de heromzetting van de daarbij verkregen gelden in kapitaal. Verder verandert de verdeling van de meerwaarde in verschillende stukken niets aan het wezen van de meerwaarde, noch aan de noodzakelijke voorwaarden, waaronder de meerwaarde een element van de accumulatie vormt. Onverschillig welk deel van de meerwaarde de kapitalistische producent voor zichzelf houdt of aan anderen afdraagt, altijd eigent hij zich in eerste hand de meerwaarde toe. Hetgeen bij onze uiteenzetting over de accumulatie wordt verondersteld, is dus ook bij de werkelijke gang van zaken verondersteld. Aan de andere kant wordt de eenvoudige grondvorm van het accumulatieproces verdoezeld door de splitsing van de meerwaarde en door de beweging van de circulatie, waardoor dat proces tot stand komt. De zuivere analyse van het proces maakt het dus noodzakelijk

voorlopig voorbij te gaan aan alle verschijnselen, die het inwendige spel van zijn mechanisme onzichtbaar maken.

Enkelvoudige reproductie

Het productieproces moet, ongeacht de maatschappelijke vorm, een doorlopend proces zijn of periodiek steeds opnieuw dezelfde stadia doorlopen. Evenmin als een gemeenschap kan ophouden te consumeren, kan zij ophouden te produceren. Ieder maatschappelijk productieproces is, gezien vanuit zijn constante samenhang en de voortdurende stroom van zijn vernieuwing, derhalve tevens een proces van reproductie.

De voorwaarden van de productie zijn tevens de voorwaarden van de reproductie. Geen enkele gemeenschap kan voortdurend produceren, dat wil zeggen reproduceren, zonder voortdurend een deel van haar producten weer om te zetten in productiemiddelen of in bestanddelen van een nieuwe productie. Onder ongewijzigde omstandigheden kan zij haar rijkdom alleen op dezelfde schaal reproduceren of in stand houden wanneer de — bijvoorbeeld jaarlijks — verbruikte productiemiddelen, dat wil zeggen arbeidsmiddelen, grondstoffen en hulpstoffen, *in natura* worden vervangen door een even grote hoeveelheid nieuwe exemplaren, die van de — jaarlijks — geproduceerde hoeveelheid product wordt afgezonderd en opnieuw in het productieproces wordt opgenomen. Een zeker kwantum van het jaarlijkse product behoort dus tot de productie. Dit kwantum, van het begin af aan bestemd voor de productieve consumptie, bestaat grotendeels in de natuurlijke vorm en is als zodanig vanzelf uitgesloten van individuele consumptie.

Bezit de productie de kapitalistische vorm, dan heeft ook de reproductie deze vorm. Zoals in de kapitalistische productiewijze het arbeidsproces alleen maar als middel voor de vorming van meerwaarde verschijnt, zo verschijnt de reproductie slechts als middel om de voorgeschoten waarde te reproduceren als kapitaal, dat wil zeggen als zichzelf vermenigvuldigende waarde. Het economisch masker van de kapitalist wordt alleen daarom voor het gezicht van een mens gehouden, omdat zijn geld voortdurend functioneert als kapitaal. Is, om een voorbeeld te geven, dit jaar de voorgeschoten geldsom van £100 in kapitaal omgezet en is er een meerwaarde geproduceerd van £20, dan moet het volgende jaar — en de daarop volgende jaren — dezelfde handeling worden herhaald. Als periodieke toeneming van de kapitaalwaarde of als periodieke vrucht van het werkzame kapitaal krijgt de meerwaarde de vorm van een uit het kapitaal voortvloeiend inkomen.^[1]

Wanneer dit inkomen voor de kapitalist slechts dient als consumptiefonds, dus wanneer het even periodiek wordt geconsumeerd als het wordt verkregen, vindt — onder overigens gelijkblijvende omstandigheden — enkelvoudige reproductie plaats. Ofschoon deze enkelvoudige reproductie alleen maar de herhaling van het productieproces op dezelfde schaal is, geeft deze loutere herhaling of continuïteit aan het proces bepaalde nieuwe kenmerken of, anders gezegd, leidt tot opheffing van het schijnkarakter, dat het als geïsoleerd proces bezat.

Het productieproces begint met de koop van arbeidskracht voor een bepaalde tijd en dit wordt steeds herhaald zodra de verkooptermijn van de arbeid voorbij is, waardoor een bepaalde productieperiode — week, maand, enzovoort — is afgelopen. De arbeider wordt echter pas betaald nádat zijn arbeidskracht heeft gefunctioneerd en zowel haar eigen waarde als de meerwaarde heeft gerealiseerd in de vorm van waren. Hij heeft dus niet alleen de meerwaarde — die wij voorlopig slechts beschouwen als het consumptiefonds van de kapitalisten — maar ook het fonds voor zijn eigen betaling, het variabele kapitaal, geproduceerd, voordat het in de vorm van arbeidsloon naar hem terugvloeit en hij wordt slechts zolang te werk gesteld als hij voortgaat beide te reproduceren. Dit verklaart de in hoofdstuk 16 onder II vermelde formule van de economen, volgens welke het loon wordt voorgesteld als aandeel in het product zelf.^[2] Hetgeen de arbeider in de vorm van arbeidsloon voortdurend toevloeit, is een deel van het product dat door de arbeider zelf steeds wordt gereproduceerd. De kapitalist betaalt hem de warenwaarde weliswaar in geld, maar dit geld is

slechts de gewijzigde vorm van het product van de arbeid. Terwijl de arbeider een deel der productiemiddelen omzet in product, wordt een deel van zijn vroeger product weer in geld omgezet. Het is zijn arbeid van de afgelopen week of van de afgelopen zes maanden, waarmee zijn arbeid van nu of van de komende zes maanden wordt betaald. De door de geldvorm gewekte schijn verdwijnt, zodra wij in plaats van de afzonderlijke kapitalist en de afzonderlijke arbeider de kapitalistenklasse en de arbeidersklasse als geheel beschouwen. De kapitalistenklasse geeft de arbeidersklasse in de vorm van geld assignaties op een deel van het product, dat door de arbeiders is geproduceerd en dat de kapitalisten zich hebben toegeëigend. De arbeider geeft met dezelfde regelmaat deze assignaties weer terug aan de kapitalistenklasse, waardoor hij het deel van zijn eigen product, dat hem toevalt, onttrekt. De warenvorm van het product en de geldvorm van de waar verhullen deze transactie.

Het variabele kapitaal is dus niets anders dan een bepaalde historische verschijningsvorm van het fonds voor bestaansmiddelen of arbeidsfonds, dat de arbeider nodig heeft voor zijn eigen instandhouding en reproductie en dat hij onder alle stelsels van maatschappelijke productie altijd zélf moet produceren en reproduceren. Het arbeidsfonds vloeit hem alleen maar onafgebroken in de vorm van betaalmiddelen voor zijn arbeid toe, omdat zijn eigen product in de vorm van kapitaal onafgebroken van hem wegvloeit. Maar deze verschijningsvorm van het arbeidsfonds verandert niets aan het feit dat de arbeider zijn eigen, in product omgezette arbeid door de kapitalist voorgeschoten krijgt.^[3] Laten we eens het geval van een leenplichtige boer nemen. Stel dat hij drie dagen per week met zijn eigen productiemiddelen op zijn eigen akker werkt. Op de drie andere werkdagen verricht hij herendiensten op het heerlijk goed. Hij reproduceert onafgebroken zijn eigen arbeidsfonds en dit neemt tegenover hem nooit de vorm aan van een door derden voorgeschoten betaling van zijn arbeid. Omgekeerd neemt zijn onbetaalde, afgedwongen arbeid ook nooit de vorm aan van vrijwillige en betaalde arbeid. Wanneer morgen de landheer zich de akker, het trekvee, het zaad — kortom de productiemiddelen van de leenplichtige boer toe-eigent, dan kan deze in het vervolg alleen maar zijn arbeidskracht aan de landheer verkopen. Onder overigens ongewijzigde omstandigheden zal hij evenals voordien zes dagen per week werken, drie dagen voor zichzelf en drie dagen voor de vroegere landheer, die nu loonheer is geworden. Evenals vroeger zal hij de productiemiddelen als productiemiddelen verbruiken en hun waarde op het product overdragen. Evenals vroeger zal een bepaald deel van het product gebruikt worden voor de reproductie. Maar zoals de herendienst de vorm van loonarbeid heeft gekregen, neemt het arbeidsfonds — dat evenals voordien door de leenplichtige boer wordt geproduceerd en gereproduceerd — de vorm aan van een hem door de leenheer voorgeschoten kapitaal. De burgerlijke econoom, wiens beperkte blik de verschijningsvorm niet kan onderscheiden van de aan die vorm ten grondslag liggende realiteit, sluit de ogen voor het feit dat zelfs vandaag nog het arbeidsfonds slechts bij uitzondering hier en daar de vorm van kapitaal aanneemt.^[4]

Het is ongetwijfeld waar dat het variabele kapitaal alleen het karakter van een uit eigen fonds der kapitalisten voorgeschoten waarde^[4a] verliest, wanneer we het kapitalistische productieproces beschouwen in zijn gestadige stroom van vernieuwing. Maar het proces moet toch eenmaal ergens beginnen. Bezien vanuit het stadium van onze analyse is het dus waarschijnlijk dat de kapitalist eens ergens door een oorspronkelijke accumulatie — welke onafhankelijk was van onbetaalde arbeid van derden — geldbezitter werd en daardoor op de markt kon optreden als koper van arbeidskracht. Maar intussen heeft de enkele continuïteit van het kapitalistische productieproces of de enkelvoudige reproductie nog andere opmerkelijke veranderingen tot gevolg, die niet alleen invloed hebben op het variabele kapitaal, maar op het totale kapitaal.

Wanneer de met een kapitaal van £1.000 periodiek — bijvoorbeeld jaarlijks — verkregen meerwaarde £200 bedraagt en wanneer deze meerwaarde jaarlijks wordt verteerd, dan is het

duidelijk dat na een vijfjarige herhaling van dit proces de som van de verteerde meerwaarde 5 x 200 bedraagt, dat wil zeggen gelijk is aan de oorspronkelijk voorgeschoten kapitaalwaarde van £1.000. Zou de jaarlijkse meerwaarde slechts gedeeltelijk worden verteerd, bijvoorbeeld slechts voor de helft, dan zouden wij hetzelfde resultaat krijgen na een tienjarige herhaling van het productieproces, immers: $10 \times 100 = 1.000$. In het algemeen geldt: de voorgeschoten kapitaalwaarde, gedeeld door de jaarlijks verteerde meerwaarde, geeft het aantal jaren of het aantal reproductieperioden, na afloop waarvan het oorspronkelijk voorgeschoten kapitaal door de kapitalist opgeteerd en dus verdwenen is. De voorstelling van de kapitalist dat hij het product van andermans onbetaalde arbeid — de meerwaarde — verteert en de oorspronkelijke kapitaalwaarde in stand houdt, kan aan dit feit absoluut niets veranderen. Na verloop van een zeker aantal jaren is de hem toebehorende kapitaalwaarde gelijk aan de som van de gedurende hetzelfde aantal jaren zonder equivalent toegeëigende meerwaarde en is de door hem verteerde waardesom gelijk aan de oorspronkelijke kapitaalwaarde. Stellig houdt hij een kapitaal in handen, waarvan de omvang niet is veranderd en waarvan een deel — gebouwen, machines, enzovoort — reeds aanwezig was toen hij met zijn onderneming begon. Maar het gaat hier om de waarde van het kapitaal en niet om de materiële bestanddelen. Wanneer iemand zijn gehele bezit verteert doordat hij schulden maakt tot een bedrag, dat gelijk is aan de waarde van dit bezit, vertegenwoordigt zijn hele bezit niet meer dan het totaal van zijn schulden. Op dezelfde wijze vertegenwoordigt, wanneer de kapitalist het equivalent van zijn voorgeschoten kapitaal heeft opgeteerd, de waarde van dit kapitaal nog slechts het totaal van de door hem om niet toegeëigende meerwaarde. Van zijn oude kapitaal bestaat geen snippertje waarde meer.

Geheel afgezien van iedere accumulatie wordt dus door de enkele continuïteit van het productieproces of de enkelvoudige reproductie na kortere of langere tijd ieder kapitaal noodzakelijkerwijs gewijzigd in geaccumuleerd kapitaal of gekapitaliseerde meerwaarde. Zelfs wanneer het kapitaal bij zijn eerste aanwending in het productieproces door eigen arbeid van de bezitter diens eigendom was geworden, vroeger of later wordt het een zonder equivalent toegeëigende waarde of — hetzij in de vorm van geld, hetzij in een andere vorm — belichaming van onbetaalde arbeid van derden.

In hoofdstuk IV hebben we gezien dat het bestaan van waardeproductie en warencirculatie niet voldoende is om geld om te zetten in kapitaal. Eerst moeten aan de ene kant de bezitters van waarde of geld en aan de andere kant de bezitters van de waardescheppende substantie, enerzijds de bezitters van productie- en bestaansmiddelen en anderzijds de mensen, die uitsluitend arbeidskracht bezitten, als koper en verkoper tegenover elkaar komen te staan. De feitelijk gegeven basis, het uitgangspunt van het kapitalistische productieproces, is de scheiding tussen het arbeidsproduct en de arbeid zelf, tussen de objectieve arbeidsvoorwaarden en de subjectieve arbeidskracht.

Wat in het begin slechts uitgangspunt was, wordt door de enkele continuïteit van het proces, de enkelvoudige reproductie, steeds opnieuw voortgebracht en vereeuwigd als het bijzondere resultaat van de kapitalistische productie. Enerzijds wordt door het productieproces de stoffelijke rijkdom voortdurend veranderd in kapitaal, in middelen voor meerwaardevorming en in genotmiddelen voor de kapitalist. Anderzijds komt de arbeider steeds weer uit het proces te voorschijn zoals hij eraan begon: persoonlijke bron van rijkdom, maar verstoken van alle middelen om deze rijkdom voor zichzelf te realiseren. Aangezien hem reeds vóór hij aan het proces begon zijn eigen arbeid werd ontnomen, door de kapitalist werd toegeëigend en door het kapitaal werd ingelijfd, wordt die arbeid gedurende het proces steeds weer belichaamd in het product van anderen. Aangezien het productieproces tevens het proces van consumptie van arbeidskracht door de kapitalisten is, wordt het product van de arbeider niet alleen voortdurend omgezet in waren, maar in kapitaal, in waarde die de waardescheppende kracht uitzuigt, in bestaansmiddelen waarmee personen worden gekocht,

in productiemiddelen waarmee producenten worden gebruikt.^[5] De arbeider zelf produceert dus onophoudelijk de objectieve rijkdom als kapitaal, een hem vreemde, hem beheersende en hem uitbuitende macht; de kapitalist produceert even onophoudelijk de arbeidskracht als subjectieve, van haar eigen middelen tot concretisering en verwezenlijking gescheiden, abstracte, slechts in het lichaam van de arbeider bestaande bron van rijkdom, kortom: de arbeider als loonarbeider.^[6] Deze onafgebroken reproductie of vereeuwiging van de arbeider is een voorwaarde *sine qua non* (noodzakelijk te vervullen voorwaarde) van de kapitalistische productie.

De consumptie van de arbeider is van tweërlei aard. In de productie zelf consumeert hij door zijn arbeid productiemiddelen, die hij omzet in producten met een waarde, welke groter is dan die van het voorgeschoten kapitaal. Dit is de productieve consumptie van de arbeider. Deze productieve consumptie is tevens consumptie van zijn arbeidskracht door de kapitalist, die de arbeidskracht heeft gekocht. Aan de andere kant besteedt de arbeider het voor de aankoop der arbeidskracht betaalde geld aan bestaansmiddelen: dit is zijn individuele consumptie. Productieve en individuele consumptie van de arbeider zijn dus totaal verschillende dingen. Bij de eerste treedt hij op als bewegende kracht van het kapitaal en behoort hij toe aan de kapitalist; bij de tweede behoort hij toe aan zichzelf en verricht hij zijn levensfuncties buiten het productieproces. Het resultaat van de ene is het leven van de kapitalist, dat van de andere het leven van de arbeider zelf.

Bij onze uiteenzetting over de arbeidsdag, enzovoort, zagen we dat de arbeider vaak wordt gedwongen zijn individuele consumptie te maken tot louter en alleen een aanhangsel van het productieproces. In dat geval gebruikt hij levensmiddelen om zijn arbeidskracht aan de gang te houden zoals de stoommachine kolen en water krijgt en het rad olie. Zijn consumptiemiddelen zijn dan enkel consumptiemiddelen van een productiemiddel, zijn individuele consumptie is dan direct productieve consumptie. Maar dit schijnt een misbruik te zijn, dat niet essentieel is voor het kapitalistische productieproces.^[7]

Dit ligt anders zodra wij niet meer de afzonderlijke kapitalist en de afzonderlijke arbeider, maar de kapitalistenklasse en de arbeidersklasse beschouwen, niet het op zichzelf staande productieproces van de waar, maar het kapitalistische productieproces in zijn verloop en in zijn maatschappelijke omvang. Wanneer de kapitalist een deel van zijn kapitaal omzet in arbeidskracht, maakt hij daardoor zijn totale kapitaal productief. Hij slaat twee vliegen in een klap. Hij profiteert niet alleen van hetgeen hij van de arbeider ontvangt, maar ook van hetgeen hij hem geeft. Het in ruil tegen arbeidskracht uitgegeven kapitaal wordt omgezet in levensmiddelen, waarvan de consumptie dient om spieren, zenuwen, beenderen en hersenen van de aanwezige arbeiders te reproduceren en om nieuwe arbeiders voort te brengen. Binnen de grenzen van het absoluut noodzakelijke is de individuele consumptie van de arbeidersklasse dus heromzetting van de door het kapitaal tegen arbeidskracht afgestane bestaansmiddelen in door het kapitaal opnieuw uit te buiten arbeidskracht. De individuele consumptie is productie én reproductie van het voor de kapitalisten onontbeerlijkste productiemiddel: de arbeider zelf. De individuele consumptie van de arbeider blijft dus een element van de productie en de reproductie van kapitaal, onverschillig of zij plaatsvindt binnen of buiten de werkplaats, de fabriek, enzovoort, binnen of buiten het arbeidsproces, zoals het er ook niet toe doet of het schoonmaken van de machine tijdens het arbeidsproces of gedurende zekere onderbrekingen van het arbeidsproces gebeurt. Het doet niets ter zake dat de arbeider zijn individuele consumptie verricht ter wille van zichzelf en niet ter wille van de kapitalist. Zo is de consumptie door het trekvee niet een minder noodzakelijk element van het productieproces omdat de dieren zelf genieten van hetgeen zij vreten. De onafgebroken instandhouding en reproductie van de arbeidersklasse blijft voortdurend een voorwaarde voor de reproductie van het kapitaal. De kapitalist kan dit rustig overlaten aan de drang tot zelfbehoud en voortplanting van de arbeiders. Hij zorgt er alleen voor dat hun individuele

consumptie zo mogelijk beperkt blijft tot het noodzakelijke en hij denkt er niet aan de Zuid-Amerikaanse bruutheid toe te passen, waar de arbeider wordt gedwongen het steviger in plaats van het minder stevige voedsel te eten.**[8]**

Daarom beschouwen de kapitalist en zijn ideoloog, de econoom, alleen dat deel van de individuele consumptie van de arbeider als productief, dat nodig is voor de vereeuwiging van de arbeidersklasse, dat dus in werkelijkheid moet worden verteerd wil het kapitaal de arbeidskracht kunnen verteren; wat de arbeider bovendien voor zijn genoegen moge verteren, is onproductieve consumptie.**[9]** Zou de accumulatie van het kapitaal een verhoging van het arbeidsloon en dus een vergroting van de hoeveelheid consumptiemiddelen van de arbeider veroorzaken zonder een vergroting van de consumptie van arbeidskracht door het kapitaal, dan zou het additionele kapitaal onproductief worden geconsumeerd.**[10]** Inderdaad: de individuele consumptie van de arbeider is voor hemzelf onproductief, want ze reproduceert slechts het behoeftige individu; ze is productief voor de kapitalist en voor de staat, want ze is de productie van de kracht, die rijkdom voor anderen schept.**[11]**

Van maatschappelijk standpunt bezien is de arbeidersklasse ook buiten het directe arbeidsproces, evenals het dode arbeidsinstrument, onderdeel van het kapitaal. Zelfs de individuele consumptie van de arbeidersklasse is binnen zekere grenzen slechts een moment van het reproductieproces van het kapitaal. Het proces zorgt er echter voor dat deze zelfbewuste productie-instrumenten niet weggelopen, door het product voortdurend te verplaatsen van de pool der arbeiders naar de tegenpool van het kapitaal. De individuele consumptie zorgt er enerzijds voor dat zij in stand worden gehouden en worden gereproduceerd, anderzijds dat — door vernietiging der bestaansmiddelen — zij voortdurend weer op de arbeidsmarkt verschijnen. De Romeinse slaaf was door ketenen, de loonarbeider is door onzichtbare banden aan zijn heer gebonden. De schijn van zijn onafhankelijkheid wordt opgehouden doordat de individuele loonheren steeds wisselen en door de *fictio juris* (juridische fictie) van het contract.

Vroeger maakte het kapitaal, waar het dat nodig achtte, zijn eigendomsrecht op de vrije arbeider geldig door dwangmaatregelen. Zo was bijvoorbeeld tot 1815 op zware straf de emigratie van machine-arbeiders uit Engeland verboden.

De reproductie van de arbeidersklasse omvat tevens overdracht en accumulatie van vakbekwaamheid van de ene generatie op de andere.**[12]** Hoe hoog de kapitalist de aanwezigheid van een dergelijke klasse geschoolde arbeiders onder de hem toebehorende productievoorwaarden aanslaat, hoe hij die klasse in feite beschouwt als de werkelijke realiteit van zijn variabel kapitaal, blijkt zodra hij door een crisis gevaar loopt deze te verliezen. Ten gevolge van de Amerikaanse Burgeroorlog en de daarmee gepaard gaande katoennood werd, zoals bekend is, het merendeel der katoenarbeiders in Lancashire en andere plaatsen op straat gezet. Zowel de arbeidersklasse als andere lagen van de bevolking riepen om staatssteun of om een vrijwillige nationale collecte ten einde de emigratie der 'overtolligen' naar de Engelse koloniën of naar de Verenigde Staten mogelijk te maken. De *Times* van 24 maart 1863 publiceerde een brief van Edmund Potter, die voorzitter was geweest van de Kamer van Koophandel van Manchester. Zijn brief werd terecht in het Lagerhuis gekenschetst als 'het manifest der fabrikanten'.**[13]** Ik geef hier enkele typerende citaten, waaruit blijkt dat de eigendomsaanspraken van het kapitaal op de arbeidskracht onverbloemd werden uitgesproken.

'Men zegt dat het aanbod van katoenarbeiders te groot is... hun aantal dient misschien met $\frac{1}{3}$ te worden verminderd en dan zal een gezonde vraag ontstaan naar het resterende $\frac{2}{3}$ deel... De openbare mening dringt aan op emigratie... De patroon (dat wil zeggen de katoenfabrikant -M.) kan niet zo maar zijn toevoer van arbeid zien verdwijnen; hij meent terecht dat dit zowel onbillijk als onjuist is... Wanneer openbare fondsen worden gebruikt voor de emigratie, dan heeft hij het recht om te eisen gehoord te worden en

misschien te protesteren.’ Dezelfde heer Potter zet dan verder uiteen hoe nuttig de katoenindustrie is, hoe ‘deze ongetwijfeld de bevolking van Ierland en van de Engelse landbouwgebieden heeft geabsorbeerd’, hoe enorm haar omvang is, hoe deze industrie in 1860 $\frac{5}{13}$ van de totale Engelse export leverde en hoe ze zich na enkele jaren weer zal uitbreiden door vergroting van de markt — voornamelijk Indië — en door het afdwingen van een voldoende ‘aanvoer van katoen tegen 6d. per pond’. Hij gaat dan verder: ‘De tijd — één, twee, misschien drie jaar — zal de vereiste hoeveelheid produceren... Ik zou dan de vraag willen stellen of deze industrie het waard is in stand te worden gehouden, of het de moeite loont de machinerie (namelijk de levende arbeidsmachines -M.) in goede staat te houden en is het niet de grootste zotheid er aan te denken haar op te geven? Ik meen van wel. Ik geef toe dat de arbeiders geen eigendom zijn (I allow that the workers are not a property), noch van Lancashire noch van de patroons; maar zij vormen de kracht van beide; zij vormen de geestelijke en geschoolde kracht, die niet binnen een generatie kan worden vervangen. De loutere machines daarentegen, waarmee zij werken (the mere machinery which they work), kunnen voor het grootste deel op voordelige wijze binnen twaalf maanden worden vervangen en verbeterd.[14] Moedig de emigratie der arbeidskracht aan of sta haar toe (! -M.), wat komt er dan van de kapitalist terecht? (Entourage or allow the working power to emigrate, and what of the capitalists? — Deze hartenkreet doet ons denken aan hofmaarschalk Kalb -M.) ... Neem de besten onder de arbeiders weg en het vaste kapitaal zal sterk in waarde dalen en het circulerend kapitaal zal zich niet wagen aan de strijd met een te klein aanbod van een minderwaardig soort arbeid... Men vertelt ons dat de arbeiders zélf de emigratie wensen. Het is zeer begrijpelijk dat zij dat willen... Reduceert, comprimeert het katoenbedrijf door de arbeidskrachten weg te halen (by taking away its working power), door vermindering van de loonuitgaven met zeg $\frac{1}{3}$ of 5 miljoen, wat komt er dan terecht van de op hen volgende klasse, de kleine winkeliers? Wat gebeurt er met de grondrente, wat met de huishuur?... wat komt er terecht van de kleine boer, de huiseigenaar en de grondbezitter? Zeg eens of enig ander plan voor alle klassen van het land meer het aspect van zelfmoord kan bezitten dan dit plan om het volk te verzwakken door export van zijn beste fabrieksarbeiders en door ontwaarding van een deel van zijn meest productieve kapitaal en rijkdom?’ ‘Ik stel voor een lening te sluiten van 5 à 6 miljoen, verspreid over twee tot drie jaar, beheerd door speciale commissarissen, die aan het Armbestuur in de katoendistricten worden toegevoegd, onder bijzondere wettelijke bepalingen met een systeem van verplichte arbeid ten einde de morele standaard van de ontvangers van de lening hoog te houden... Is er iets erger denkbaar voor grondbezitters of patroons (can anything be worse for landowners or masters) dan hun beste arbeiders op te geven en de anderen te demoraliseren en teleur te stellen door een uitgebreide, uitputtende emigratie en door uitputting van waarde en kapitaal in een gehele provincie?’

Potter, de uitverkoren kampioen der katoenfabrikanten, onderscheidt twee soorten ‘machinerie’, die beide de kapitalist toebehoren en waarvan de één in de fabriek staat en de ander ‘s nachts en op zondag buiten de fabriek in de arbeiderswoningen huist. De ene is dood, de andere levend. Niet alleen dat de dode machinerie aan slijtage onderhevig is en dus van dag op dag minder waard wordt, maar een groot deel van deze machines verouderd door de onafgebroken technische vooruitgang zozeer, dat ze voordelig en binnen enkele maanden door nieuwe machines vervangbaar zijn. De levende machinerie daarentegen wordt beter naarmate ze langer meegaat, naarmate de opeenhoping van de bekwaamheid van generaties groter is. De *Times* schreef in antwoord op de fabrieksmagnaat onder meer:

‘De heer E. Potter is zó doordrongen van de buitengewone en allesoverheersende betekenis der katoenpatroons, dat hij — ten einde deze klasse in stand te houden en hun bedrijf te vereeuwigen — een half miljoen mensen uit de arbeidersklasse tegen hun wil in een groot, zedelijk werkhuis wil opsluiten. Is, zo vraagt de heer Potter, deze industrie het waard haar in stand te houden? Zeker, zo luidt ons antwoord, met alle eerlijke middelen. Loont het de

moeite, zo vraagt de heer Potter weer, de machinerie in stand te houden? Hier aarzelen wij. Onder de machinerie verstaat de heer Potter de menselijke machinerie, want hij legt er de nadruk op dat hij niet van zins is de machinerie te behandelen als een absoluut eigendom. We moeten erkennen dat we het niet “de moeite waard” vinden of het zelfs voor mogelijk houden de menselijke machinerie in stand te houden, dat wil zeggen haar op te sluiten en in te oliën totdat men haar weer nodig heeft. Menselijke machinerie bezit de eigenschap te verroesten wanneer zij niet wordt gebruikt, ook al wordt er nog zoveel aan geolied en gepoetst. Bovendien is de menselijke machinerie, zoals de ervaring ons heeft geleerd, in staat om uit zichzelf stoom te geven en een ontploffing te veroorzaken of in onze grote steden amok te maken. Het moge waar zijn dat, zoals de heer Potter zegt, voor de reproductie der arbeiders veel tijd nodig is, maar zolang er werktuigkundigen en kapitalisten zijn, zullen er altijd zuinige, onvermoeide en vlijtige mannen kunnen worden gevonden, waaruit meer fabrikanten kunnen voortkomen dan wij ooit nodig zullen hebben... De heer Potter praat over een herleving van de industrie binnen één, twee of drie jaar en vraagt ons de emigratie van de arbeidskracht niet aan te moedigen of niet toe te staan! Hij zegt dat het een natuurlijke zaak is dat de arbeiders willen emigreren, maar hij vindt dat ondanks hun wens de natie dit half miljoen arbeiders met de 700.000 personen, die van hen afhankelijk zijn, in de katoendistricten moet opsluiten en de hieruit onvermijdelijk voortvloeiende ontevredenheid met geweld moet onderdrukken en hen met aalmoezen in het leven moet houden en dit alles omdat de mogelijkheid bestaat dat de katoenpatroons hen op een goede dag weer eens nodig zouden kunnen hebben... Het ogenblik is aangebroken waarop de grote, openbare mening op dit eiland iets moet doen om “deze arbeidskracht” te beschermen tegen diegenen, die haar willen behandelen zoals zij kolen, ijzer en katoen behandelen.’[15]

Het artikel uit de *Times* was slechts een *jeu d’esprit* (geestig woordenspel). De ‘grote, openbare mening’ was in feite de mening van de heer Potter, volgens welke de fabrieksarbeiders tot het meubilair van de fabrieken behoorden. Hun emigratie werd verhinderd.[16] Men sloot hen op in het ‘zedelijk armhuis’ van de katoendistricten en zij maken, evenals voorheen, ‘de kracht der katoenpatroons van Lancashire’ uit.

Het kapitalistische productieproces reproduceert dus vanzelf de scheiding tussen arbeidskracht en arbeidsvoorwaarden. Het reproduceert en vereeuwigd daardoor de voorwaarden tot uitbuiting van de arbeider. Het dwingt de arbeider, om te leven, voortdurend tot verkoop van zijn arbeidskracht en stelt de kapitalist steeds in staat tot koop van de arbeidskracht om zich te verrijken.’[17] Het is niet meer het toeval, waardoor de kapitalist en de arbeider als koper en verkoper op de warenmarkt tegenover elkaar worden geplaatst. Het is de tredmolen van het proces zelf, die de één steeds als verkoper van zijn arbeidskracht op de warenmarkt terugslingert en zijn eigen product steeds omzet in het koopmiddel van de ander. In feite behoort de arbeider toe aan het kapitaal nog voordat hij zich aan de kapitalist heeft verkocht. Zijn economische lijfeigenschap[18] wordt tegelijkertijd tot stand gebracht en verhuld door de periodieke vernieuwing van de verkoop van zichzelf, de verandering van zijn individuele loonheer en de schommeling in de marktprijs van de arbeid.[19]

Het kapitalistische productieproces, beschouwd in zijn samenhang of als reproductieproces, produceert dus niet alleen waren, niet alleen meerwaarde, het produceert en reproduceert de kapitaalverhouding zélf, aan de ene kant de kapitalist en aan de andere kant de loonarbeider.[20]

[1] ‘De rijken, die de producten van de arbeid van anderen consumeren, kunnen deze producten alleen maar krijgen door ruil (koop van waren -M.). Zij schijnen daarom bloot te staan aan het gevaar van een snelle uitputting van hun reservefondsen... Maar in ons maatschappelijk systeem heeft de rijkdom het vermogen gekregen zich door arbeid van anderen te reproduceren... De rijkdom werpt, evenals de arbeid en door middel van de arbeid,

een jaarlijkse vrucht af, welke ieder jaar kan worden vernietigd zonder dat de bezitter van de rijkdom armer wordt. Deze vrucht is het, wat uit het kapitaal voortvloeit.’

Sismondi, *Nouveaux Principes d'économie Politique*, Paris, 1819, deel I, pp. 81-82.

[2] ‘Zowel lonen als winsten moeten worden beschouwd als deel van het vervaardigde product.’ Ramsay, *t.a.p.*, p. 142. ‘Het aandeel in het product, dat de arbeider toevloeit in de vorm van het loon.’ J. Mill, *Eléments d'économie Politique*, Paris, Franse vertaling van J.-T. Parissot, 1823, pp. 33, 34.

[3] ‘Wanneer kapitaal wordt gebruikt om de arbeider zijn loon voor te schieten, wordt daardoor niets toegevoegd aan het fonds voor de instandhouding van de arbeid.’ Cazenove in zijn uitgave van Malthus, *Definitions in Political Economy*, London, 1853, p. 22, noot.

[4] ‘De bestaansmiddelen van de arbeider worden op nog geen kwart van de wereld door de kapitalisten aan de arbeiders voorgeschoten.’ Richard Jones, *Textbook of Lectures on the Political Economy of Nations*, Hertford, 1852, p. 36.

[4a] ‘Ofschoon de fabriek (bedoeld wordt de fabrieksarbeider -M.) het loon krijgt voorgeschoten door zijn patroon, kost het de patroon in werkelijkheid niets, omdat de waarde van het loon samen met de winst gewoonlijk ligt opgesloten in de toegenomen waarde van het voorwerp, waaraan de arbeid werd besteed.’ A. Smith, *t.a.p.*, Boek II, hoofdstuk III, p. 355.

[5] ‘Dit is een bijzonder merkwaardige eigenschap van de productieve consumptie. Hetgeen productief wordt geconsumeerd is kapitaal en het wordt kapitaal door de consumptie.’ James Mill, *t.a.p.*, p. 242. J. Mill is echter nooit op het spoor gekomen van deze ‘bijzonder merkwaardige eigenschap’.

[6] ‘Het is inderdaad waar dat een manufactuur van het begin af aan veel arme lieden aan het werk zet, maar zij blijven arm en het voortbestaan van de manufactuur maakt het aantal arme lieden groter.’ *Reasons for a Limited Exportation of Wool*, London, 1677, p. 19. ‘De boer houdt nu domweg vol dat hij de armen onderhoudt. In werkelijkheid worden zij in hun ellende gehouden.’ *Reasons for the late Increase of the Poor Rate, or a Comparative View of the Prices of Labour and Provisions*, London, 1777, p. 31.

[7] Rossi zou niet met zoveel klem hiertegen te keer gaan wanneer hij werkelijk het geheim van de ‘productieve consumptie’ had doorzien.

[8] ‘De arbeiders in de Zuid-Amerikaanse mijnen, wier dagelijkse arbeid — wellicht de zwaarste arbeid ter wereld — bestaat uit het op de schouders naar boven dragen van een hoeveelheid erts van 180-200 pond uit een diepte van 450 voet, leven nog slechts van brood en bonen. Zij zouden liever alleen brood eten, maar hun meesters — die hebben gemerkt dat ze met brood alleen niet zo hard kunnen werken — behandelen hen als vee en dwingen hen bonen te eten. De bonen bevatten namelijk relatief veel meer beensmaak dan het brood.’ Liebig, *t.a.p.*, deel I, p. 194 noot.

[9] James Mill, *t.a.p.*, p. 238 vv.

[10] ‘Zou de prijs van de arbeid zozeer stijgen dat ondanks de groei van het kapitaal niet meer arbeid gebruikt zou kunnen worden, dan zou ik zeggen dat een dergelijke groei van het kapitaal onproductief geconsumeerd wordt.’ Ricardo, *t.a.p.*, p. 163.

[11] ‘De enige productieve consumptie in de werkelijke betekenis van het woord is de consumptie of vernietiging van rijkdom (hij bedoelt het verbruik van productiemiddelen -M.) door de kapitalisten ten dienste van de reproductie... De arbeider... is een productieve consument voor degene die hem aan het werk zet en voor de staat, maar welbeschouwd niet voor zichzelf.’ Malthus, *Definitions etc.*, p. 30.

[12] ‘Het enige, waarvan men kan zeggen dat het opeengehoopt en vooraf voorbereid is, is de bekwaamheid van de arbeider... Deze zeer belangrijke handeling, de accumulatie en opeenhoping van geschoolde arbeid, wordt wat de grote massa der arbeiders betreft zonder enig kapitaal volbracht.’ Hodgskin, *Labour defended etc.*, pp. 12-13.

[13] ‘Die brief kan worden beschouwd als het manifest der fabrikanten.’ Ferrand, Motion on

the Cotton Famine, *House of Commons*, 27 April 1863.

[14] Men herinnert zich, dat hetzelfde kapitaal onder gewone omstandigheden een ander wijsje zong, toen het er om ging het arbeidsloon te verlagen. Toen klonk het eenstemmig uit de monden van ‘de patroon’ (zie Afdeling IV, p. 319 en noot 188 [Hier hoofdstuk 13, 4. De fabriek — MIA]): ‘De fabrieksarbeiders zouden er in hun eigen belang goed aan doen te bedenken, dat hun arbeid werkelijk een laag geschoolde arbeid is en dat geen andere arbeid zo gemakkelijk is te leren en in verhouding tot zijn kwaliteit zo ruim wordt beloond en dat er geen andere arbeid is die door zulk een korte opleiding van de minst ervarene zo snel en overvloedig kan worden aangevuld... De machinerie van de patroon (die, zo vernemen we thans, binnen 12 maanden op voordelige wijze kan worden vervangen en verbeterd -M.) speelt inderdaad een veel belangrijker rol bij de productie dan de arbeid en bekwaamheid van de arbeider (die nu in dertig jaar nog niet te vervangen zijn -M.), welke in een opleiding van zes maanden een boerenjongen geleerd kan worden.’

[15] *Times* van 24 maart 1863.

[16] Het Parlement voteerde geen rooie cent voor de emigratie, maar keurde wel wetten goed, die de gemeentebesturen de bevoegdheid gaven de arbeiders tussen leven en sterven te houden of hen uit te buiten zonder betaling van normale lonen. Toen echter drie jaar later runderpest uitbrak, haastte het Parlement zich de parlementaire gebruiken opzij te zetten en werd in een ommezien miljoenen aan schadeloosstelling voor de miljonairsgrondbezitters gevoteerd, terwijl hun pachters zich bovendien nog schadeloos stelden door verhoging van de vleesprijs. Het beestachtige gebrul van de grondbezitters bij de opening van het Parlement in 1866 bewees, dat men geen Hindoe hoeft te zijn om de koe Sabala te aanbidden, noch Jupiter om zich in een os te veranderen.

[17] ‘De arbeider vraagt middelen om te bestaan, de patroon vraagt arbeid om winst te maken.’ Sismondi, *t.a.p.*, p. 91.

[18] Een boerse, plompe vorm van deze lijfeigenschap komt voor in het graafschap Durham. Het is een van de weinige graafschappen, waar door de omstandigheden de pachters geen absolute eigendomsrechten op de landarbeiders hebben. De mijnindustrie laat de arbeiders een keuze toe. In tegenstelling tot de gewoonte elders neemt de pachter hier alleen de pacht over van landerijen, waarop arbeiderswoningen staan. De huur van deze woningen vormt een deel van het arbeidsloon. Deze huisjes worden *kinds' houses* genoemd. Ze worden onder bepaalde feodale verplichtingen aan de arbeiders verhuurd volgens de bepalingen van een contract, dat *bondage* (lijfeigenschap) wordt genoemd en dat de arbeider, om een voorbeeld te geven, verplicht gedurende de tijd dat hij elders werkt zijn dochter, enzovoort, als plaatsvervanger te sturen. De arbeider zelf wordt *bondsman*, lijfeigene genoemd. Deze verhouding toont tevens aan dat de individuele consumptie van de arbeider consumptie voor het kapitaal of productieve consumptie is — en dat van een geheel nieuwe kant: ‘Het is merkwaardig waar te nemen dat zelfs de uitwerpselen van deze *bondsman* tot de elementen van zijn berekenende heer behoort... De pachter staat in de gehele buurtschap geen privaat toe, dat niet van hem is en in dit opzicht duldt hij geen inbreuk op zijn heerlijke rechten.’ *Public Health, Seventh Report*, 1864, p. 188.

[19] Men herinnert zich dat bij de arbeid van kinderen, enzovoort, zelfs de formaliteit van verkoop van zichzelf verdwijnt.

[20] ‘Het kapitaal vooronderstelt loonarbeid en loonarbeid vooronderstelt kapitaal. De één is de voorwaarde van de ander en zij brengen elkaar voort. Produceert een arbeider in een katoenfabriek alleen maar katoen? Nee, hij produceert kapitaal. Hij produceert waarden, die er opnieuw toe dienen zijn arbeid te commanderen en daardoor nieuwe waarden voort te brengen.’ Karl Marx, *Lohnarbeit und Kapital* in: *Neue Rheinische Zeitung*, nr. 266, 7 april 1849. De onder deze titel in de *Neue Rheinische Zeitung* verschenen artikelen zijn brokstukken uit lezingen, die ik in 1847 over dit onderwerp hield voor de Duitse

arbeidersbeweging in Brussel; het verschijnen van deze artikelen werd door de Februarirevolutie onderbroken.

Omzetting van meerwaarde in kapitaal

1. Het kapitalistische productieproces op grotere schaal. Overgang van de eigendoms wetten van de warenproductie in wetten van de kapitalistische toe-eigening

Hierboven gingen we na hoe de meerwaarde voortvloeit uit het kapitaal, nu zullen we onderzoeken hoe het kapitaal uit de meerwaarde voortvloeit. Gebruik van meerwaarde als kapitaal of heromzetting van meerwaarde in kapitaal noemen we accumulatie van het kapitaal.[21]

Laten wij dit proces eerst bekijken uit het oogpunt van de individuele kapitalist. Stel dat een spinner een kapitaal heeft voorgesloten van £10.000, waarvan $\frac{4}{5}$ in katoen, machines, enzovoort, en $\frac{1}{5}$ in arbeidsloon. We nemen aan dat hij jaarlijks 240.000 pond garen ter waarde van £12.000 produceert. Bij een meerwaardevoet van 100 % zit de meerwaarde in het meerproduct of nettoproduct van 40.000 pond garen — $\frac{1}{6}$ deel van het brutoproduct — ter waarde van £2.000, welke door de verkoop moet worden gerealiseerd. Een waardesom van £2.000 is een waardesom van £2.000. Aan het geld ruikt noch ziet men dat het meerwaarde is: Weten wij dat een bepaalde waarde meerwaarde is, dan weten wij hoe de eigenaar er aan kwam, hetgeen niets verandert aan de aard van de waarde of van het geld.

Om de nieuw-verkregen som van £2.000 in kapitaal om te zetten zal — wanneer alle andere omstandigheden ongewijzigd blijven — de spinner dus $\frac{4}{5}$ besteden voor aankoop van katoen, enzovoort, en $\frac{1}{5}$ voor aankoop van nieuwe spinarbeiders, die op de markt de levensbenodigdheden zullen vinden, waarvan hij hun de waarde heeft voorgesloten. Het nieuwe kapitaal van £2.000 functioneert dan in de spinnerij en brengt op zijn beurt een meerwaarde op van £400.

De kapitaalwaarde was oorspronkelijk voorgesloten in de geldvorm; de meerwaarde daarentegen bestaat van het begin af aan als waarde van een bepaald deel van het brutoproduct. Dit brutoproduct wordt verkocht, in geld omgezet, waardoor de kapitaalwaarde haar oorspronkelijke vorm weer krijgt, maar de meerwaarde haar oorspronkelijke bestaansvorm verliest. Vanaf dit ogenblik echter zijn kapitaalwaarde en meerwaarde beide geldbedragen en hun heromzetting in kapitaal voltrekt zich op precies dezelfde wijze. De kapitalist besteedt beide aan het kopen van waren, die hem in staat stellen opnieuw met de vervaardiging van zijn artikel te beginnen, dit keer op grotere schaal. Maar om deze waren te kopen, moeten zij op de markt aanwezig zijn.

Zijn eigen garen circuleert slechts omdat hij zijn jaarproduct op de markt heeft gebracht, zoals alle andere kapitalisten dit met hun waren doen. Maar voordat die waren op de markt kwamen, hadden zij reeds deel uitgemaakt van het jaarlijkse productiefonds, dat wil zeggen van het totaal van allerlei soorten voorwerpen, waarin de som van de afzonderlijke kapitalen of het totale kapitaal van de gemeenschap in de loop van het jaar werd veranderd en waarvan iedere individuele kapitalist slechts een evenredig deel in handen heeft. De transacties op de markt brengen slechts de omzet van de afzonderlijke bestanddelen van de jaarproductie tot stand en doen ze van eigenaar veranderen, maar zij kunnen noch de totale jaarproductie vergroten, noch de aard van de geproduceerde voorwerpen veranderen. Hoe men het totale jaarlijkse product kan gebruiken is dus afhankelijk van zijn eigen samenstelling, maar geenszins van de circulatie.

In de eerste plaats moet de jaarproductie alle voorwerpen (gebruikswaarden) leveren, waarmee de in de loop van het jaar verbruikte, materiële bestanddelen van het kapitaal kunnen worden vervangen. Na aftrek hiervan blijft het netto- of meerproduct over, waarin de meerwaarde steekt. En waaruit bestaat het meerproduct? Misschien uit dingen, die bestemd zijn voor de bevrediging van behoeften en lusten der kapitalistenklasse, dus uit dingen die tot

hun consumptiefonds behoren? Ware dit alles, dan zou de meerwaarde er helemaal doorgejaagd zijn en zou slechts enkelvoudige reproductie plaatsvinden.

Om te accumuleren moet men een deel van het meerproduct omzetten in kapitaal. Maar tenzij er wonderen gebeuren kan men alleen zulke dingen in kapitaal omzetten, die in het arbeidsproces bruikbaar zijn, dat wil zeggen productiemiddelen en verder de zaken, waarmee de arbeider zich in stand kan houden, dus bestaansmiddelen. Dientengevolge moet een deel van de jaarlijkse meerarbeid zijn gebruikt voor de vervaardiging van additionele productie- en bestaansmiddelen boven het kwantum, dat voor de vervanging van het voorgeschoten kapitaal nodig was. Kortom: de meerwaarde is alleen daardoor om te zetten in kapitaal, omdat het meerproduct — waarvan het de waarde vormt — reeds de materiële bestanddelen van een nieuw kapitaal bevat.[21a]

Om nu deze bestanddelen daadwerkelijk als kapitaal te laten fungeren, heeft de kapitalistenklasse een toevoeging van arbeid nodig. Indien men de uitbuiting van de reeds te werk gestelde arbeiders niet extensief of intensief wil of kan vergroten, moeten additionele arbeidskrachten worden ingezet. Daarvoor heeft het mechanisme van de kapitalistische productie ook reeds gezorgd door de arbeidersklasse te reproduceren als een van het arbeidsloon afhankelijke klasse, wier gebruikelijk loon niet alleen toereikend is voor haar instandhouding, maar ook voor haar vergroting. Deze door de arbeidersklasse jaarlijks geleverde additionele arbeidskrachten van verschillende leeftijden hoeft het kapitaal nu alleen nog maar in te delen bij de door de jaarproductie reeds verkregen additionele productiemiddelen en de omzetting van meerwaarde in kapitaal is volbracht. Concreet beschouwd komt de accumulatie neer op reproductie van kapitaal op een progressief toenemende schaal. De kringloop van de enkelvoudige reproductie wordt, volgens een uitdrukking van Sismondi, veranderd en omgezet in een spiraal.[21b]

Laten we nu terugkeren tot ons voorbeeld. Het is de oude geschiedenis: Abraham verwekte Isaïc, Isaïc verwekte Jacob, enzovoort. Het oorspronkelijke kapitaal van £10.000 levert een meerwaarde van £2.000, die wordt gekapitaliseerd. Het nieuwe kapitaal van £2.000 levert een meerwaarde van £400; deze wordt wederom gekapitaliseerd — dus omgezet in een tweede additioneel kapitaal — en levert een nieuwe meerwaarde van £80, enzovoort.

We gaan hier voorbij aan het door de kapitalisten verteerde deel van de meerwaarde. Evenmin interesseert het ons op het ogenblik of de additionele kapitalen worden toegevoegd aan het oorspronkelijke kapitaal of dat zij zelfstandig worden gebruikt voor meerwaarde vorming; of dezelfde kapitalist, die ze heeft geaccumuleerd, ze gebruikt, of dat hij ze aan anderen overdraagt. Wij mogen alleen niet vergeten dat naast de nieuw gevormde kapitalen het oorspronkelijke kapitaal voortgaat zich te reproduceren en meerwaarde te produceren en dat hetzelfde geldt voor ieder geaccumuleerd kapitaal met betrekking tot het daardoor voortgebrachte additionele kapitaal.

Het oorspronkelijke kapitaal werd gevormd door het voorschot van £10.000. Hoe komt de bezitter aan deze som? Door zijn eigen arbeid en door die van zijn voorouders! Antwoorden de woordvoerders van de economie[21c] ons eenstemmig en hun veronderstelling schijnt inderdaad de enige te zijn, die klopt met de wetten van de warenproductie.

Geheel anders staat het met het additionele kapitaal van £2.000. Hiervan kennen wij het ontstaansproces heel precies. Het is gekapitaliseerde meerwaarde. Van het begin af aan bevat dit kapitaal geen kruimeltje waarde, dat niet verkregen werd door onbetaalde arbeid van anderen. De productiemiddelen, waaraan de additionele arbeidskracht wordt toegevoegd, zijn — evenals de bestaansmiddelen waarmee deze additionele arbeidskracht zich in stand houdt — niets anders dan integreerbare bestanddelen van het meerproduct, van het tribuut, dat jaarlijks door de kapitalistenklasse aan de arbeidersklasse wordt onttrokken. Wanneer de kapitalistenklasse met een deel van het tribuut van de arbeidersklasse additionele arbeidskracht koopt, blijft het — zelfs wanneer het geschiedt tegen de volle prijs, zodat

equivalent tegen equivalent wordt geruild — altijd de oude methode van de veroveraar, die de waren van de overwonnenen koopt met hun eigen, van hen geroofd geld.

Wanneer het additionele kapitaal zijn eigen producenten te werk stelt, moeten dezen niet alleen voortgaan het oorspronkelijke kapitaal te vergroten, maar bovendien moeten zij de vruchten van hun vroegere arbeid terugkopen met méér arbeid dan het heeft gekost. Beschouwt men het als transactie tussen kapitalistenklasse en arbeidersklasse, dan verandert het niets aan de zaak wanneer met de onbetaalde arbeid van de reeds te werk gestelde arbeiders additionele arbeiders aan het werk worden gezet. Misschien zet de kapitalist het additionele kapitaal om in een machine, waardoor de producenten van het additionele kapitaal op straat worden gezet en door een paar kinderen worden vervangen. In alle gevallen heeft de arbeidersklasse door haar meerarbeid uit het afgelopen jaar het kapitaal geschapen, dat in het komende jaar additionele arbeid aan het werk zal zetten.[22] Dit is wat men noemt: kapitaal uit kapitaal scheppen.

De voorwaarde voor de accumulatie van het eerste additionele kapitaal van £2.000 was een door de kapitalist voorgeschoten, hem krachtens zijn ‘oorspronkelijke arbeid’ toebehorend waardebedrag van £10.000. De voorwaarde voor het tweede additionele kapitaal van £400 daarentegen is niets anders dan de daaraan voorafgegane accumulatie van het eerste additionele kapitaal van £2.000, waarvan het de gekapitaliseerde meerwaarde is. Bezit van onbetaalde arbeid uit het verleden blijkt thans de enige voorwaarde te zijn voor huidige toe-eigening van levende, onbetaalde arbeid in steeds toenemende omvang. Hoe meer de kapitalist heeft geaccumuleerd, des te meer kan hij accumuleren.

Voor zover de meerwaarde, waaruit het additionele kapitaal I bestaat, het resultaat was van de koop van arbeidskracht door een deel van het oorspronkelijke kapitaal (een koop die overeenstemt met de wetten van de warenruil en die — juridisch beschouwd — niets anders vooronderstelt dan de vrije beschikking aan de kant van de arbeider over zijn eigen bekwaamheden en aan de kant van de geld- of warenbezitter over de hem toebehorende waarden); voor zover het additionele kapitaal II, enzovoort, louter het resultaat is van het additionele kapitaal I, dus de consequentie van die eerste verhouding; voor zover iedere afzonderlijke transactie voortdurend aan de wet van de warenruil beantwoordt, de kapitalist steeds arbeidskracht koopt en de arbeider steeds arbeidskracht verkoopt en — naar wij willen aannemen — zelfs tegen haar werkelijke waarde — voor zover dit alles opgaat, is het duidelijk dat de op warenproductie en warencirculatie berustende wet van de toe-eigening of wet van het particuliere eigendom door haar eigen innerlijke en onvermijdelijke dialectiek omslaat in haar directe tegendeel. De ruil van equivalenten, waarvan wij aanvankelijk uitgingen, is nu zozeer gewijzigd dat slechts in schijn geruild wordt. Want, in de eerste plaats, is het tegen arbeidskracht geruilde kapitaaldeel zelf slechts een deel van het zonder equivalent toegeëigende product van andermans arbeid en, in de tweede plaats, moet dit kapitaaldeel door zijn producent, de arbeider, niet slechts worden vervangen, maar met een nieuw surplus worden aangevuld. De ruilbetrekking tussen kapitalist en arbeider wordt zodoende slechts een bij het circulatieproces behorende schijn, louter een vorm die met de inhoud niets meer te maken heeft en die deze inhoud versluiert. De voortdurende koop en verkoop van de arbeidskracht is de vorm. De inhoud is dat de kapitalist een deel van de reeds belichaamde arbeid van anderen, die hij zich onophoudelijk zonder equivalent toe-eigent, steeds weer tegen een grotere hoeveelheid levende arbeid van anderen omzet. Oorspronkelijk scheen het eigendomsrecht gebaseerd te zijn op eigen arbeid, althans moest men van deze veronderstelling uitgaan, aangezien alleen gelijkgerechtigde warenbezitters tegenover elkaar staan en het middel tot verwerving van de waar van een ander slechts het afstand doen van de eigen waar is, welke waar alleen door arbeid verkregen kan worden. Nu echter schijnt eigendom aan de zijde van de kapitalisten het recht te zijn zich onbetaalde arbeid van anderen of het product daarvan toe te eigenen, aan de zijde van de arbeider de onmogelijkheid zich

van zijn eigen product meester te maken. De scheiding tussen eigendom en arbeider wordt de onvermijdelijke consequentie van een wet, die schijnbaar uitging van hun identiteit.[23]

Hoezeer de kapitalistische methode van toe-eigening dus in strijd schijnt te zijn met de oorspronkelijke wetten van de warenproductie, toch vloeit deze beslist niet voort uit de schending, maar integendeel uit de toepassing van deze wetten. Een korte terugblik op de volgorde van de bewegingsfasen, waarvan de kapitalistische accumulatie het eindpunt is, moge dit nog eens duidelijk maken.

We zagen eerst dat de oorspronkelijke omzetting van een waardebedrag in kapitaal zich volkomen in overeenstemming met de wetten van de ruil voltrok. De ene partij verkoopt zijn arbeidskracht, de andere partij koopt die arbeidskracht. De eerste ontvangt de waarde van zijn waar, waarvan de gebruikswaarde — de arbeid — daardoor in het bezit van de tweede komt. Deze tweede partij zet nu de hem reeds toebehorende productiemiddelen met behulp van de hem nu eveneens toebehorende arbeid om in een nieuw product, dat hem eveneens van rechtswege toebehoort.

De waarde van dit product omvat in de eerste plaats de waarde van de verbruikte productiemiddelen. De nuttige arbeid kan deze productiemiddelen niet verbruiken zonder hun waarde op het nieuwe product over te dragen; maar om verkoopbaar te zijn moet de arbeidskracht in staat zijn in de industrietak, waar zij moet worden gebruikt, nuttige arbeid te leveren.

De waarde van het nieuwe product omvat verder het equivalent van de waarde van de arbeidskracht plus een meerwaarde. En dit komt omdat de voor een bepaald tijdsverloop — dag, week, enzovoort — verkochte arbeidskracht minder waarde bezit dan haar gebruik gedurende dat tijdsverloop schept. De arbeider heeft echter de ruilwaarde van zijn arbeidskracht betaald gekregen en heeft daardoor haar gebruikswaarde afgestaan — zoals dat bij iedere koop en verkoop het geval is.

De algemene wet van de warenproductie wordt niet aangetast door de omstandigheid dat deze bepaalde waar arbeidskracht de specifieke gebruikswaarde bezit arbeid te leveren, dus waarde te scheppen. Wanneer dan ook de aan het arbeidsloon bestede waardesom niet alleen weer in het product wordt teruggevonden, maar wanneer blijkt dat deze som met een meerwaarde is vergroot, dan is dit niet het gevolg van oplichterij van de verkoper — die immers de waarde van zijn waar heeft ontvangen — maar het gevolg van het verbruik van deze waar door de koper.

De ruilwet eist alleen voor de ruilwaarde gelijkheid van de tegen elkaar geruilde waren. De wet gaat zelfs uit van een verschil in hun gebruikswaarden en heeft absoluut niets te maken met hun verbruik dat pas begint nadat de koop gesloten en voltrokken is.

De oorspronkelijke omzetting van geld in kapitaal voltrekt zich dus volledig in overeenstemming met de economische wetten der warenproductie en met het daaruit afgeleide eigendomsrecht. Desondanks is het resultaat dat:

1. het product de kapitalist en niet de arbeider toebehoort;
2. de waarde van dit product behalve de waarde van het voorgeschoten kapitaal ook een meerwaarde bevat, die de arbeider arbeid maar de kapitalist niets heeft gekost en die toch het rechtmatige eigendom van de kapitalist wordt;
3. de arbeider zijn arbeidskracht intact heeft gehouden en haar opnieuw kan verkopen wanneer hij een koper vindt.

De enkelvoudige reproductie is niets anders dan de periodieke herhaling van deze eerste handeling; iedere keer wordt weer opnieuw geld in kapitaal omgezet. De wet wordt dus nergens aangetast, integendeel: de wet krijgt alleen maar de gelegenheid onafgebroken werkzaam te zijn. ‘Verschillende opeenvolgende ruilhandelingen maken van de laatste ruil niets anders dan de vertegenwoordiger van de eerste ruil.’ (Sismondi, *t.a.p.*, p. 70)

En toch hebben wij gezien dat de enkelvoudige reproductie voldoende is om deze eerste handeling — voor zover deze werd beschouwd als een op zichzelf staande transactie — totaal van karakter te doen veranderen. ‘Van hen, die het nationaal inkomen verdelen, krijgt de één (de arbeider -M.) ieder jaar een nieuwe aanspraak door een nieuwe arbeid, de anderen (de kapitalisten -M.) hebben reeds eerder door hun oorspronkelijke arbeid een permanente aanspraak gekregen.’ (Sismondi, *t.a.p.*, p. 111) Het terrein van de arbeid is, zoals bekend, niet het enige terrein waar het recht van de eerstgeborene wonderen verricht.

Het maakt ook geen verschil wanneer de enkelvoudige reproductie door de reproductie op grotere schaal, door de accumulatie wordt vervangen. In het eerste geval jaagt de kapitalist de gehele meerwaarde er door, in het tweede geval geeft hij een bewijs van zijn burgerdeugd door slechts een deel te verteren en het restant om te zetten in geld.

De meerwaarde is zijn eigendom en is nooit van iemand anders geweest. Besteedt hij deze meerwaarde aan productie, dan geeft hij, precies als op de dag waarop hij voor het eerst op de markt verscheen, voorschotten uit zijn eigen fonds. Het doet er absoluut niets toe dat dit fonds deze keer voortvloeit uit onbetaalde arbeid van zijn arbeiders. Wanneer arbeider B aan het werk wordt gezet met de meerwaarde, die door arbeider A is geproduceerd, heeft in de eerste plaats A deze meerwaarde geleverd zonder dat men een duit heeft afgetrokken van de juiste prijs van zijn waar en, in de tweede plaats, gaat deze hele zaak B volstrekt niet aan. Wat B eist en het recht heeft te eisen is dat de kapitalist hem de waarde van zijn arbeidskracht zal betalen. ‘Beiden hadden er voordeel bij: de arbeider omdat men hem de vruchten van zijn arbeid heeft voorgeschoten (dat wil zeggen: onbetaalde arbeid van andere arbeiders -M.) voordat hij die arbeid heeft verricht (dat wil zeggen: voordat zijn arbeid vruchten heeft afgeworpen -M.); de patroon omdat de arbeid van deze arbeider meer waard is dan het arbeidsloon (dat wil zeggen: meer waarde produceert dan de waarde van zijn arbeidsloon -M.).’ (Sismondi, *t.a.p.*, p. 135)

Het is waar dat het er heel anders uitziet wanneer wij de kapitalistische productie bekijken in de onafgebroken stroom van haar vernieuwing en wanneer we in plaats van de individuele kapitalist en de individuele arbeider het geheel, de kapitalistenklasse en tegenover haar de arbeidersklasse in beschouwing nemen. Daardoor zouden wij echter een maatstaf aanleggen, die geheel vreemd is aan de warenproductie.

In de warenproductie staan alleen van elkaar onafhankelijke kopers en verkopers tegenover elkaar. Hun onderlinge betrekkingen lopen ten einde op de vervaldatum van het tussen hen gesloten contract. Wanneer de transactie wordt herhaald, vindt dit plaats via een nieuw contract, dat met het daaraan voorafgaande contract niets te maken heeft en waarbij slechts door toeval dezelfde koper weer met dezelfde verkoper wordt samengebracht.

Wanneer wij dus de warenproductie of een daarbij behorend proces naar haar eigen economische wetten willen beoordelen, dienen wij iedere ruiltransactie op zich zelf te beschouwen zonder enige samenhang met de ruiltransactie die er aan vooraf ging of die er op zal volgen. En aangezien inkopen en verkopen alleen worden gesloten tussen afzonderlijke personen, is het niet geoorloofd daarin betrekkingen te zoeken tussen maatschappelijke klassen als geheel.

Hoe lang de reeks van periodieke reproductie en daaraan voorafgegane accumulatie, die door het thans fungerende kapitaal is doorlopen, ook moge zijn, het behoudt steeds zijn oorspronkelijke maagdelijkheid. Zolang men zich bij iedere ruiltransactie — afzonderlijk beschouwd — houdt aan de wetten van de ruil, kan de methode van toe-eigening een totale omwenteling ondergaan zonder dat het bij de warenproductie behorende eigendomsrecht op enige wijze wordt aangetast. Ditzelfde recht blijft van kracht zowel in het begin — toen het product aan de producent toebehoorde en toen deze zich door het ruilen van equivalenten alleen door eigen arbeid kon verrijken — als in de kapitalistische periode — waar de

maatschappelijke rijkdom in steeds toenemende mate het eigendom wordt van hen, die in staat zijn steeds opnieuw zich de onbetaalde arbeid van anderen toe te eigenen.

Dit resultaat wordt onvermijdelijk zodra de arbeidskracht vrij als waar door de arbeider zelf wordt verkocht. Maar ook eerst dan wordt de warenproductie algemeen en wordt zij de typerende productievorm; eerst dan wordt ieder product van meet af aan voor de verkoop geproduceerd en gaat alle geproduceerde rijkdom door de circulatie. Eerst dan, wanneer de loonarbeid haar basis wordt, dringt de warenproductie zich aan de gehele samenleving op; maar ook dan pas ontplooit zij al haar verborgen krachten. Wanneer men beweert dat de tussenkomst van de loonarbeid de warenproductie vervalst, komt het er op neer dat men beweert dat de warenproductie, wil zij niet vervalst worden, helemaal niet tot ontwikkeling mag komen. In dezelfde mate als waarin de warenproductie zich volgens haar eigen immanente wetten ontwikkelt tot de kapitalistische productie, worden de eigendoms wetten van de warenproductie omgezet in wetten van de kapitalistische toe-eigening.[24]

We hebben gezien dat zelfs bij de enkelvoudige reproductie al het voorgeschoten kapitaal, ongeacht de wijze waarop dit kapitaal oorspronkelijk werd verworven, verandert in geaccumuleerd kapitaal of gekapitaliseerde meerwaarde. In de stroom van de productie echter wordt in het algemeen het hele, oorspronkelijk voorgeschoten kapitaal een verdwijnende grootheid (*magnitudo evanescens* in de wiskundige betekenis) vergeleken met het direct geaccumuleerde kapitaal, dat wil zeggen de in kapitaal heromgezette meerwaarde of meerproduct, ongeacht of dit in handen is van degene, die het heeft geaccumuleerd of in handen van anderen. De economie stelt daarom het kapitaal in het algemeen voor als 'geaccumuleerde rijkdom' (omgezette meerwaarde of inkomen) 'die opnieuw voor de productie van meerwaarde wordt gebruikt'[25] en beschrijft de kapitalist als de 'bezitter van het meerproduct'. [26] De uitdrukking dat al het aanwezige kapitaal geaccumuleerde of gekapitaliseerde interest is, is slechts een andere vorm van dezelfde opvatting, want de interest is slechts een deel van de meerwaarde.[27]

2. Onjuiste opvatting der economen over de reproductie op grotere schaal

Voordat wij nu de accumulatie of heromzetting van meerwaarde in kapitaal aan een nader onderzoek onderwerpen, moeten we eerst een door de klassieke economie ingevoerde dubbelzinnigheid uit de weg ruimen.

Evenmin als de waren, die de kapitalist met een gedeelte van de meerwaarde voor zijn eigen consumptie koopt, voor hem dienst doen als middelen tot productie en tot vergroting van zijn kapitaal, evenmin is de arbeid, die hij koopt ter bevrediging van zijn natuurlijke en maatschappelijke behoeften, productieve arbeid. In plaats van door de koop van die waren en arbeid meerwaarde om te zetten in kapitaal, verteert of besteedt hij omgekeerd de meerwaarde als inkomen. Tegenover de oud-adellijke zienswijze die, zoals Hegel terecht opmerkt, 'bestaat uit het verteren van hetgeen aanwezig is' en waarbij men zich ook in het bijzonder toelegde op de luxe van persoonlijke diensten, was het voor de burgerlijke economie van beslissende betekenis om de accumulatie van het kapitaal te bestempelen als de eerste burgerplicht en om onvermoeibaar te prediken: men kan niet accumuleren wanneer men zijn gehele inkomen opeet in plaats van een belangrijk deel daarvan te besteden voor de werving van additionele, productieve arbeiders, die meer opbrengen dan zij kosten. Anderzijds moesten de burgerlijke economen strijd voeren tegen het volksvooordeel, dat de kapitalistische productie verwacht met schatvorming[28] en daardoor meent dat geaccumuleerde rijkdom rijkdom is, die in zijn bestaande, natuurlijke vorm behoed werd voor vernietiging, dus aan het verbruik werd onttrokken of voor de circulatie gespaard bleef. Uitsluiting van geld van deelneming aan de circulatie zou juist het tegendeel zijn van de waardevergroting van geld als kapitaal en de warenaccumulatie in de betekenis van de schatvormer zou louter dwaasheid zijn.[28a] Accumulatie van waren in grote omvang is het resultaat van een stagnatie in de circulatie of van overproductie.[29] In de populaire opvattingen gaat enerzijds het beeld schuil

van een opeengehoopte hoeveelheid goederen, die deel uitmaken van het consumptiefonds van de rijken en door hen in de loop der tijd worden geconsumeerd en anderzijds de vorming van voorraden. Dit laatste is een verschijnsel dat we bij alle productiewijzen tegenkomen; bij de analyse van het circulatieproces zullen wij ons met dit verschijnsel bezighouden.

De klassieke economen hebben dus gelijk voor zover zij er de nadruk op leggen dat de consumptie van het meerproduct door productieve arbeiders in plaats van door onproductieve arbeiders een kenmerkend element vormt van het accumulatieproces. Maar hier begint tevens de dwaling van de klassieke economie. A. Smith heeft het in de mode gebracht de accumulatie als loutere consumptie van het meerproduct door productieve arbeiders of de kapitalisering van de meerwaarde als loutere omzetting van meerwaarde in arbeidskracht voor te stellen. Laten we bijvoorbeeld Ricardo eens aan het woord: ‘Men moet begrijpen dat alle producten van een land worden geconsumeerd; maar het maakt het grootst denkbare verschil uit of zij worden geconsumeerd door diegenen, die een andere waarde reproduceren of door diegenen, die dat niet doen. Wanneer we zeggen dat inkomen wordt gespaard en aan het kapitaal wordt toegevoegd, dan bedoelen wij dat het deel van het inkomen, waarvan gezegd wordt dat het bij het kapitaal is gevoegd, door productieve in plaats van door onproductieve arbeiders is geconsumeerd. Men kan zich niet erger vergissen dan wanneer men veronderstelt dat kapitaal door non-consumptie wordt vergroot.’[30] Er bestaat geen grotere dwaling dan de door Ricardo en alle latere economen van A. Smith overgenomen bewering dat ‘het deel van het inkomen, waarvan gezegd wordt dat het bij het kapitaal is gevoegd, door productieve arbeiders is geconsumeerd’. Volgens deze opvatting zou alle meerwaarde, die in kapitaal wordt omgezet, variabel kapitaal worden. Maar in werkelijkheid wordt de meerwaarde, evenals de oorspronkelijk voorgeschoten waarde, gesplitst in constant en variabel kapitaal, in productiemiddelen en arbeidskracht. Arbeidskracht is de vorm van het variabele kapitaal binnen het productieproces. Binnen dit proces wordt de arbeidskracht zelf geconsumeerd door kapitalisten. Door haar functie — de arbeid -verteert de arbeidskracht productiemiddelen. Tevens wordt het bij de koop van arbeidskracht betaalde geld omgezet in bestaansmiddelen, die niet door de ‘productieve arbeid’, maar door de ‘productieve arbeider’ worden verteerd. A. Smith komt via een in haar grondslagen onjuiste analyse tot de absurde conclusie, dat ook al wordt ieder individueel kapitaal gesplitst in een constant en een variabel bestanddeel, het maatschappelijk kapitaal alleen maar wordt opgelost in variabel kapitaal, dat wil zeggen alleen maar wordt besteed voor betaling van arbeidsloon. Stel dat een lakenfabrikant £2.000 omzet in kapitaal. Hij besteedt een deel van het geld voor de aankoop van wevers, een ander deel voor het kopen van garen, machines, enzovoort. Maar de personen, van wie hij het garen en de machines heeft gekocht, betalen op hun beurt met een deel van het ontvangen geld arbeid, enzovoort, totdat het gehele bedrag van £2.000 besteed is aan betaling van arbeidsloon, dat wil zeggen het gehele door de £2.000 vertegenwoordigde product verteerd is door productieve arbeiders. Men ziet dat de gehele kracht van het argument ligt opgesloten in het woordje ‘enzovoort’, dat ons van het kastje naar de muur stuurt. In feite breekt A. Smith het onderzoek juist daar af, waar de moeilijkheden beginnen.[31]

Zolang men alleen maar let op het fonds van de totale jaarproductie, is het jaarlijkse reproductieproces eenvoudig te begrijpen. Maar alle samenstellende delen van de jaarproductie moeten op de markt worden gebracht en dan beginnen de moeilijkheden. De bewegingen van de afzonderlijke kapitalen en persoonlijke inkomens kruisen elkaar, vermengen zich en gaan verloren in een algemene verandering van plaats — de circulatie van de maatschappelijke rijkdom — die het uitzicht van de waarnemer verduistert en hem bij zijn onderzoek voor zeer ingewikkelde problemen stelt. In Afdeling III van Boek II zal ik een analyse geven van de werkelijke samenhang. Het is de grote verdienste van de fysiocraten dat zij in hun *Tableau économique* voor de eerste keer een poging hebben gedaan een beeld te

geven van de jaarproductie in de gedaante, waarin deze uit de circulatie te voorschijn komt.[32]

Het spreekt overigens vanzelf dat de economen niet hebben verzuimd de stelling van A. Smith in het belang van de kapitalistenklasse uit te buiten: dat het gehele, in kapitaal omgezette deel van het nettoproduct wordt verteerd door de arbeidersklasse.

3. Verdeling van de meerwaarde in kapitaal en inkomen. De onthoudingstheorie

In het vorige hoofdstuk beschouwden wij de meerwaarde, respectievelijk het meerproduct alleen als het persoonlijk consumptiefonds van de kapitalist en in dit hoofdstuk tot dusverre slechts als een accumulatiefonds. De meerwaarde is echter noch het één noch het ander, maar tegelijkertijd het één en het ander. Een deel van de meerwaarde wordt door de kapitalist als inkomen verteerd,[33] een ander deel wordt als kapitaal gebruikt of geaccumuleerd.

Bij een gegeven hoeveelheid meerwaarde zal één van deze delen groter zijn naarmate het andere kleiner is. Uitgaande van de veronderstelling dat alle andere omstandigheden gelijk blijven, bepaalt de verhouding, waarin deze verdeling plaatsvindt, de grootte van de accumulatie. Maar het is de eigenaar van de meerwaarde, de kapitalist, die deze verdeling tot stand brengt; het is dus zijn wilsuiting. Men zegt dat hij het deel van het door hem geheven tribuut, dat hij accumuleert, spaart, omdat hij het niet opeet, dat wil zeggen omdat hij zijn functie als kapitalist uitoefent, namelijk de functie zich te verrijken.

Slechts voor zover de kapitalist verpersoonlijkt kapitaal is, bezit hij een historische waarde en dat historische bestaansrecht, waarvan de geestige Lichnowsky heeft gezegd dat er geen dagtekening bestaat die het niet heeft. Slechts in zoverre zit zijn eigen, vergankelijke noodzakelijkheid opgesloten in de vergankelijke noodzakelijkheid van de kapitalistische productiewijze. Maar in zoverre zijn ook niet gebruikswaarden en genot, maar ruilwaarde en vergroting van de ruilwaarde zijn motiverende drijfkracht. Als fanaticus van de vergroting van de waarde dwingt hij meedogenloos de mensheid tot productie om der wille van de productie, dus tot een ontwikkeling van de maatschappelijke productiviteit en tot schepping van die materiële productievoorwaarden, die de enige zijn welke de reële basis kunnen vormen van een hogere maatschappijvorm, waarvan het grondbeginsel de volledige en vrije ontwikkeling van ieder individu is. Slechts als personificatie van het kapitaal is de kapitalist achtenswaardig. Als zodanig heeft hij met de schatvormer de drift tot absolute verrijking gemeen. Wat echter bij de schatvormer een persoonlijke manie is, is bij de kapitalist de uitwerking van het maatschappelijk mechanisme, waarvan hij slechts een drijf wiel is. Bovendien maakt de ontwikkeling van de kapitalistische productie een onafgebroken vergroting noodzakelijk van het in een industriële onderneming geïnvesteerde kapitaal en de concurrentie legt iedere individuele kapitalist de immanente wetten van de kapitalistische productiewijze op als externe, dwingende wetten. De concurrentie dwingt hem zijn kapitaal voortdurend te vergroten ten einde het in stand te kunnen houden en hij kan het alleen maar vergroten door een steeds toenemende accumulatie.

Voor zover dus zijn doen en laten enkel functie is van het door hem met wil en bewustzijn begiftigde kapitaal, moet zijn eigen particuliere consumptie worden gezien als een roof op de accumulatie van zijn kapitaal, zoals in de dubbele boekhouding de particuliere uitgaven van de kapitalist tegenover het kapitaal debet worden geboekt. Accumuleren is het veroveren van de wereld van de maatschappelijke rijkdom. Mét de hoeveelheid uitgebuit mensenmateriaal vergroot de accumulatie de directe en indirecte heerschappij van de kapitalisten.[34]

Maar de erfzonde werkt overal. Naarmate de kapitalistische productiewijze, de accumulatie en de rijkdom tot ontwikkeling komen, houdt de kapitalist op enkel incarnatie van het kapitaal te zijn. Hij voelt een 'menselijke emotie' voor zijn eigen Adam en hij wordt zó beschaafd, dat hij dweperij voor de ascese bespot als het vooroordeel van de ouderwetse schatvormer. Terwijl de klassieke kapitalist de persoonlijke consumptie brandmerkt als een zonde tegen zijn functie en als 'onthouding' van de accumulatie, is de gemoderniseerde kapitalist in staat

de accumulatie op te vatten als ‘onthouding’ van zijn genotzucht. ‘Twee zielen wonen, helaas, in mijn borst en de ene wil zich van de andere scheiden!’[Noot van de vertaler: Goethe, *Faust I, Vor dem Tore*, vs. 1112.]

In de historische aanvang van de kapitalistische productiewijze — en iedere kapitalistische parvenu beleeft persoonlijk telkens weer deze historische periode — vinden we de drift tot verrijking en de begeerte als absolute hartstochten. Maar de vooruitgang van de kapitalistische productie schept niet slechts een wereld van genot. Met de speculatie en het kredietwezen worden duizend bronnen van plotselinge verrijking geopend. In een bepaald stadium van de ontwikkeling wordt een conventionele mate van verkwisting — die tevens vertoon van rijkdom is en daardoor bewijs van kredietwaardigheid — voor de ‘ongelukkige’ kapitalist zelfs een noodzaak voor de uitoefening van het bedrijf. Voor het kapitaal wordt de weelde een deel van de representatiekosten. Bovendien verrijkt de kapitalist zich niet, zoals de schatvormer, in verhouding tot zijn persoonlijke arbeid en zijn persoonlijke non-consumptie, maar naarmate hij arbeidskracht van anderen uitzuigt en de arbeider onthouding van alle levensgenot oplegt. Ofschoon dus de verkwisting van de kapitalist nooit het *bona fide* (te goeder trouw) karakter van de verkwisting van de zorgeloze feodale heer bezit — op de achtergrond liggen veeleer de meest smerige begeerte en de angstigste berekening op de loer — neemt zijn verkwisting toch toe met zijn accumulatie, zonder dat de één afbreuk behoeft te doen aan de ander. Daardoor komt in de edele borst van de individuele kapitalist een faustische tweestrijd tot ontwikkeling tussen zijn drift tot accumuleren en zijn genotzucht.

In een in 1795 uitgegeven werk schrijft dr. Aikin: ‘De industrie van Manchester kan in vier perioden worden verdeeld. In de eerste periode waren de fabrikanten gedwongen hard te werken voor hun levensonderhoud.’ Zij verrijkten zich voornamelijk door het bestelen van de ouders, die hun kinderen als *apprentices* (leerlingen) in de leer deden en daarvoor zwaar moesten dokken, terwijl de leerlingen werden uitgehongerd. Aan de andere kant waren de gemiddelde winsten laag en eiste de accumulatie grote zuinigheid. Zij leefden als schatvormers en verteerden bij lange na niet eens de rente van hun kapitaal. ‘In de tweede periode waren zij begonnen kleine vermogens te verwerven, maar zij werkten even hard als voorheen’, want de directe uitbuiting van arbeid kost, zoals iedere slavendrijver weet, veel arbeid ‘en zij leefden evenals voorheen in dezelfde sobere stijl... In de derde periode begon de weelde een rol te spelen en werden de zaken uitgebreid door handelsreizigers te paard naar iedere marktplaats in het land te sturen ten einde orders te bemachtigen. Waarschijnlijk kwamen vóór 1690 maar weinig of geen kapitalen van £3.000 tot £4.000 voor, die in de industrie waren verworven. Maar omstreeks deze tijd of iets later hadden de zakenlieden reeds geld geaccumuleerd en begonnen zij huizen van steen in plaats van huizen van hout en mortel te bouwen... Nog in de eerste decennia van de achttiende eeuw stelde een fabrikant uit Manchester, die zijn gasten een pint buitenlandse wijn voorzette, zich bloot aan spot en opmerkingen van zijn bureu.’ Vóór de opkomst van de machinerie bedroeg de avondvertering van de fabrikanten in de kroeg, waar zij bijeen kwamen, nooit meer dan *6d.* voor een glas punch en *1d.* voor , een rol tabak. Pas in 1758 — en dit kenmerkt het begin van een nieuwe periode — zag men ‘iemand die zaken deed met een eigen equipage!’ ‘De vierde periode’, de laatste dertig jaar van de achttiende eeuw, ‘is de periode van grote weelde en verkwisting, die mogelijk werd gemaakt door de uitbreiding van de handel.’[35] Wat zou de goede dr. Aikin zeggen, wanneer hij nu in Manchester uit zijn graf zou opstaan!

Accumuleer, accumuleer! Dat is Mozes en de profeten! ‘De industrie levert het materiaal, dat door het sparen wordt geaccumuleerd.’[36] Dus: spaar, spaar, dat wil zeggen zet een zo groot mogelijk deel van de meerwaarde of het meerproduct weer om in kapitaal! Accumulatie om der wille van de accumulatie, productie om der wille van de productie, dit was de formule, waarmee de klassieke economen de historische roeping van de bourgeois-periode aangaven. Zij maakten zich geen enkele illusie over de barensweeën van de rijkdom,[37] maar welk nut

heeft het te klagen over een historische noodzaak? Wanneer voor de klassieke economen de proletariër enkel een machine was voor de productie van meerwaarde, was voor hen ook de kapitalist enkel een machine tot omzetting van deze meerwaarde in meerkapitaal. Voor hen was de historische functie van de kapitalist bittere ernst. Ten einde de kapitalist te behoeden voor het rampspoedige conflict tussen genotzucht en drift tot verrijking, verdedigde Malthus in het begin van de jaren 20 van deze eeuw een arbeidsverdeling, waarbij hij de werkelijk bij de productie betrokken kapitalisten de taak van de accumulatie, de andere deelhebbers aan de meerwaarde — de landadel, de hoogwaardigheidsbekleders in staat en kerk, enzovoort — de taak van de verkwisting toewijst. Het is van het allergrootste belang, zo zegt hij, ‘de hartstocht voor het uitgeven en de hartstocht voor het accumuleren gescheiden te houden’.[38] De kapitalist, sinds lang man van de wereld geworden, protesteerde luide. Wat, riep een woordvoerder van de kapitalisten — een Ricardianer — uit, de heer Malthus predikt hoge grondrente, hoge belastingen, enzovoort, om de industriëlen een onafgebroken prikkel te geven in de gedaante van de onproductieve consumenten! Zeker, produceren, produceren op steeds grotere schaal, zo luidt het schibbolet, maar ‘de productie wordt door een dergelijk proces meer beperkt dan bevorderd. Ook is het niet geheel rechtvaardig een aantal personen op deze wijze in een toestand van nietsdoen te houden alleen maar om anderen, uit wier karakter men kan afleiden dat zij met succes zullen werken wanneer men hen zou kunnen dwingen te werken, honger te laten lijden.’[39] Zo onrechtvaardig hij het vindt om de industriële kapitalist tot accumulatie te prikkelen door hem het vet van de soep af te laten scheppen, zo noodzakelijk acht hij het de arbeider op een zo minimaal mogelijk loon te houden ‘om hem vlijtig te houden’. Ook verbergt hij geen moment dat de toe-eigening van onbetaalde arbeid het geheim van de winstmakerij is. ‘Een grotere vraag aan de zijde van de arbeiders betekent volstrekt niets anders dan dat zij bereid zijn van hun eigen product minder voor zichzelf te nemen en een groter deel daarvan voor hun patroons over te laten; en wanneer men beweert dat dit door vermindering van de consumptie (aan de kant van de arbeiders - M.) *glut* (overvoering van de markt, overproductie) meebrengt, dan kan ik alleen maar antwoorden dat *glut* synoniem is met grote winst.’[40]

Het geleerde dispuut over de vraag op welke wijze de aan de arbeider ontworpen buit op de voor de accumulatie meest gunstige manier kon worden verdeeld tussen de industriële kapitalist en de niets uitvoerende grondbezitter, enzovoort, verstomde voor het geluid van de Julirevolutie. Kort nadien luidde het stedelijke proletariaat de stormklok over Lyon en liet het landelijke proletariaat in Engeland de rode haan kraaien. Aan deze zijde van het Kanaal heerste het owenisme, aan de andere zijde het saint-simonisme en het fourierisme. De dageraad van de vulgair-economie was aangebroken. Precies een jaar voordat Nassau W. Senior in Manchester ontdekte dat de winst (inclusief interest) van het kapitaal het product is van het onbetaalde ‘laatste twaalfde arbeidsuur’, had hij de wereld een andere ontdekking aangekondigd. ‘Ik’, zo verklaarde hij plechtig, ‘ik vervang het woord kapitaal, beschouwd als productie-instrument, door het woord onthouding.’[41] Een onovertroffen voorbeeld van de ‘ontdekkingen’ van de vulgair-economie! Men vervangt een economische categorie door een sycofantische frase. *Voilà tout* (dat is alles). ‘Wanneer de wilde,’ zo doceert Senior, ‘bogen maakt, dan oefent hij een bedrijf uit, maar brengt hij niet de onthouding in praktijk.’ Dit geeft ons een verklaring hoe en waarom onder vroegere maatschappelijke omstandigheden ‘zonder onthouding’ van de kapitalisten arbeidsmiddelen werden vervaardigd. ‘Hoe meer de maatschappij zich ontplooit, des te meer onthouding er nodig is’,[42] namelijk van hen, wier bezigheid is zich de bezigheid van anderen en hun producten toe te eigenen. Van nu af aan veranderen alle voorwaarden van het arbeidsproces in even zo vele daden van onthouding van de kant der kapitalisten. Wanneer het graan niet alleen wordt gegeten, maar ook wordt gezaaid, dan gebeurt dit dank zij de onthouding van de kapitalisten! Wanneer de wijn de tijd krijgt te gisten, dan gebeurt dit dank zij de onthouding van de kapitalisten![43] De kapitalist

berooft zichzelf wanneer hij de ‘productiemiddelen aan de arbeider leent’ (!) — dat wil zeggen ze door inlijving van de arbeidskracht als kapitaal te benutten — in plaats van stoommachines, katoen, spoorwegen, mest, trekpaarden, enzovoort, ‘op te eten ‘of, zoals de vulgair-economie zich dit op kinderlijke wijze voorstelt, ‘hun waarde’ te verbrassen in de vorm van weeldeartikelen en andere consumptiemiddelen.[44] Hoe de kapitalistenklasse dit moet klaarspelen is een door de vulgair-economie tot op heden bewaard geheim. Genoeg: de wereld leeft alleen nog maar van de zelfkastijding van deze moderne boeteling van de Vishnoe, de kapitalist. Niet alleen de accumulatie, maar ook de simpele ‘instandhouding van een kapitaal eist een voortdurende krachtsinspanning ten einde de verzoeking te weerstaan het op te eten’.[45] Het is dus kennelijk een eis van simpele humaniteit om de kapitalisten op dezelfde wijze te verlossen van martelaarschap en verzoeking als de slavenhouder uit Georgia onlangs door afschaffing van de slavernij werd verlost van het smartelijke dilemma of hij het uit de neger-slaven geranselde meerproduct in zijn geheel zou verbrassen in de vorm van champagne of dat hij het gedeeltelijk zou heromzetten in meer negers en meer land.

In de meest uiteenlopende economische maatschappijvormen vindt niet enkel enkelvoudige reproductie plaats, maar ook — zij het in verschillende mate — reproductie op steeds grotere schaal. Er wordt steeds meer geproduceerd en meer geconsumeerd, dus ook steeds meer product omgezet in productiemiddelen. Maar zolang voor de arbeider zijn productiemiddelen — dus ook zijn product en zijn bestaansmiddelen — nog niet de vorm bezitten van kapitaal, verschijnt dit proces niet als accumulatie van kapitaal en dus ook niet als functie van de kapitalisten.[46] De enkele jaren geleden overleden Richard Jones, opvolger van Malthus als hoogleraar in de economie aan het East-Indian College in Haileybury, zet dit aan de hand van twee belangrijke feiten duidelijk uiteen. Aangezien het grootste deel van het Indische volk uit boeren bestaat, die hun eigen grond bewerken, bezit hun product, hun arbeids- en bestaansmiddelen, ook nimmer ‘de vorm van een fonds, dat gespaard is uit het inkomen van anderen en dat daardoor een voorafgaand proces van accumulatie heeft ondergaan’.[47] Anderzijds worden in de provincies, waar de Engelse heerschappij het oude systeem het minst heeft aangetast, de arbeiders rechtstreeks te werk gesteld door de groten, aan wie een deel van het meerproduct van het land toevloet als schatting of grondrente. Een deel van dit meerproduct wordt door de groten in de natuurlijke vorm geconsumeerd, een ander deel wordt door de arbeiders voor hen omgezet in weelde- en andere gebruiksartikelen, terwijl de rest het loon vormt van de arbeiders, die zelf eigenaars van hun arbeidsinstrumenten zijn. Productie en reproductie op grotere schaal vinden plaats zonder enige tussenkomst van die wonderlijke heilige, die ridder van de droevige figuur, de ‘zich onthoudende’ kapitalist.

4. Omstandigheden die, onafhankelijk van de proportionele verdeling van de meerwaarde in kapitaal en inkomen, de omvang van de accumulatie bepalen: uitbuitingsgraad van de arbeidskracht, arbeidsproductiviteit, toenemend verschil tussen geïnvesteerd en geconsumeerd kapitaal, grootte van het voorgeschoten kapitaal

Uitgaande van de veronderstelling dat de verhouding, waarin de meerwaarde is gesplitst in kapitaal en inkomen, gegeven is, is de grootte van het geaccumuleerde kapitaal kennelijk afhankelijk van de absolute grootte van de meerwaarde. Wanneer 80 % wordt gekapitaliseerd en 20 % wordt opgegeten, zal het geaccumuleerde kapitaal £2.400 of £1.200 bedragen al naar gelang de totale meerwaarde £3.000 of £1.500 bedroeg. Dus bij de bepaling van de grootte van de accumulatie werken alle omstandigheden mee, die de hoeveelheid meerwaarde bepalen. Wij vatten die omstandigheden hier nogmaals samen, echter alleen maar voor zover zij met betrekking tot de accumulatie nieuwe gezichtspunten bieden.

Men herinnert zich dat de meerwaardevoet in eerste instantie afhangt van de uitbuitingsgraad van de arbeidskracht. De economen waarden deze rol zozeer, dat zij af en toe de versnelling van de accumulatie door verhoogde arbeidsproductiviteit identificeren met versnelling van de accumulatie door een grotere uitbuiting van de arbeider.[48] In de

afdelingen over de productie van meerwaarde gingen wij voortdurend uit van de veronderstelling dat het arbeidsloon minstens gelijk is aan de waarde van de arbeidskracht. De gewelddadige verlaging van het arbeidsloon beneden die waarde speelt in de praktijk echter een té belangrijke rol om daarbij niet een ogenblik stil te staan. Door deze verlaging wordt in feite het noodzakelijke consumptiefonds van de arbeider binnen bepaalde grenzen omgezet in een accumulatiefonds van het kapitaal.

‘Arbeidslonen,’ zegt J. St. Mill, ‘bezitten geen productiviteit; zij zijn de prijs van een productieve kracht. Zij dragen, behalve de arbeid zelf, net zo min bij tot de warenproductie als de prijs van de machinerie. Zou men arbeid kunnen krijgen zonder het te kopen, dan zouden arbeidslonen overbodig zijn.’[49] Maar wanneer arbeiders van lucht zouden kunnen leven, dan zouden zij tegen geen enkele prijs te koop zijn. Het verwerven van arbeiders zonder kosten is dus een grens in mathematische zin: steeds onbereikbaar, hoewel steeds te benaderen. Het is de onafgebroken tendentie van het kapitaal om de arbeidslonen te verlagen tot dit nulpunt. Een vaak door mij geciteerd schrijver uit de achttiende eeuw, de auteur van de *Essay on Trade and Commerce*, onthult slechts het diepste zielsgeheim van het Engelse kapitaal wanneer hij de verlaging van het Engelse arbeidsloon tot het Franse en Hollandse niveau verklaart tot de historische levenstaak van Engeland.[50] Op naïeve wijze zegt hij onder meer: ‘Wanneer echter onze armen (kunstterm voor arbeiders -M.) in weelde willen leven... dan moet hun arbeid natuurlijk wel duur zijn... Men beschouwe slechts de ergerlijke hoeveelheid overtolligheden, die onze fabrieksarbeiders consumeren zoals brandewijn, jenever, thee, suiker, buitenlands fruit, sterk bier, gedrukt linnen, snoepgoed, rookwaren, enzovoort.’[51] Hij citeert het geschrift van een fabrikant uit Northamptonshire, die met een naar de hemel loensende blik jammert: ‘In Frankrijk is de arbeid een derde goedkoper dan in Engeland; want de Franse armen werken hard en voeden en kleden zich karig. Hun belangrijkste voedsel bestaat uit brood, fruit, kruiden, wortelen en gedroogde vis; want zij eten zelden vlees en, wanneer het graan duur is, zeer weinig brood.’[52] ‘Waar,’ zo gaat de essayist verder, ‘nog bij komt dat hun drank bestaat uit water en ander slap vocht, zodat zij werkelijk verbazend weinig geld uitgeven... Ongetwijfeld is een dergelijke toestand niet gemakkelijk te bereiken, maar dat het mogelijk is wordt op treffende wijze bewezen door het voorbeeld in Frankrijk en Holland.’[53] Twintig jaar later volgde een Amerikaanse praatjesmaker, de tot baron verklaarde Yankee Benjamin Thomson (alias Count Rumford) met groot welbehagen voor God en de mensheid dezelfde filantropische gedachte. Zijn *Essays* vormen een kookboek met allerlei soorten recepten om de arbeiders surrogaten in plaats van de dure, normale voeding voor te zetten. Een bijzonder geslaagd recept van deze zonderlinge ‘filosoof’ luidt als volgt: ‘Vijf pond gerst, vijf pond maïs, voor 3*d.* haringen, 1*d.* zout, 1*d.* azijn, 2*d.* peper en kruiden — totaal van 20³/₄*d.*, levert een soep voor 64 personen en met de gemiddelde prijs van graan kunnen de kosten tot ¹/₄*d.* per portie worden verminderd.’[54] Met de vooruitgang van de kapitalistische productie heeft de warenvervalsing de idealen van Thomson overbodig gemaakt.[55]

Tegen het einde van de achttiende eeuw en in het begin van de negentiende eeuw dwongen de Engelse pachters en grondbezitters het absolute minimumloon af door de dagloners in de landbouw in de vorm van arbeidsloon minder dan het minimum uit te betalen en de rest in de vorm van bedeling te geven. Een voorbeeld van de grappenmakerij, waarmee de Engelse Dogberries bij de ‘legale’ vaststelling van het loontarief te werk gingen: ‘Toen de grondbezitters in 1795 de arbeidslonen voor Speenhamlan vaststelden, hadden zij net het middagmaal genuttigd, maar dachten kennelijk dat de arbeiders een dergelijk maal niet nodig zouden hebben... Zij bepaalden dat het weekloon 3*s.* per man zou bedragen wanneer de prijs van een brood van 8 pond en 11 ons 1*s.* bedroeg en dat het weekloon regelmatig zou stijgen tot het brood 1*s.*5*d.* kostte. Zodra de prijs van het brood boven dit bedrag zou stijgen, zou — totdat de prijs van het brood 2*s.* bedroeg — het loon proportioneel dalen en dan zou de

voeding van de arbeider met $\frac{1}{5}$ dalen.’[56] Voor de Commissie van Onderzoek van het Hogerhuis van 1814 werd een zekere A. Bennett, een grote pachter, magistraat, bestuurslid van het armwezen en loonregelaar, de volgende vraag gesteld: ‘Wordt enig deel van de waarde van de dagelijkse arbeid aangevuld door de arbeiders een bedrag uit de bedeling te geven?’ Antwoord: ‘Ja. Het weekinkomen van ieder gezin wordt boven het nominale loon aangevuld tot de prijs van een brood van 8 pond en 11 ons plus 3d. per hoofd... Wij nemen aan dat dit brood per gezinslid voldoende is om hem een week in leven te houden en de 3d. zijn bedoeld voor kleding; wanneer het armbestuur liever zelf voor kleding zorgt, worden de 3d. afgetrokken. Dit is niet alleen in het gehele westen van Wiltshire, maar, naar ik meen, in het gehele land gebruikelijk.’[57] ‘Op deze wijze’, zo roept een bourgeoisschrijver uit die tijd uit, ‘hebben de boeren jarenlang een fatsoenlijke klasse van hun landgenoten vernederd door ze te dwingen hun toevlucht bij het arnhuis te zoeken ... De boer heeft zijn eigen winst vergroot door de arbeider de accumulatie van zelfs het meest onontbeerlijke consumptiefonds te verhinderen.’[58] De zogenaamde huisarbeid heeft aangetoond welke rol tegenwoordig de directe roof op het noodzakelijke consumptiefonds van de arbeider speelt bij de vorming van meerwaarde en dus voor het accumulatiefonds van het kapitaal (zie hoofdstuk 15, paragraaf 8c). We zullen hierover in deze afdeling nog meer gegevens tegenkomen.

Ofschoon in alle industrietakken het deel van het constante kapitaal, dat bestaat uit arbeidsmiddelen, voldoende dient te zijn voor een zeker, door de grootte van het bedrijf bepaald aantal arbeiders, is het geenszins nodig dat dit deel altijd in dezelfde verhouding toeneemt als de hoeveelheid te werk gestelde arbeid. Stel dat in een fabriek 100 arbeiders bij een 8-urige werkdag 800 arbeidsuren leveren. Wil de kapitalist dit aantal uren met de helft vergroten, dan kan hij 50 nieuwe arbeiders in dienst nemen; hij moet dan echter tevens een nieuw kapitaal voorschieten, niet alleen voor lonen, maar ook voor arbeidsmiddelen. Hij kan echter ook de eerste 100 arbeiders 12 uur in plaats van 8 uur laten werken en dan heeft hij genoeg aan de reeds beschikbare arbeidsmiddelen, die dan alleen sneller slijten. Op deze wijze kan de door een grotere inspanning van de arbeidskracht voortgebrachte, additionele arbeid het meerproduct en de meerwaarde - de substantie van de accumulatie - vergroten zonder een proportionele stijging van het constante kapitaaldeel.

In de extractieve industrie, de mijnbouw bijvoorbeeld, maken de grondstoffen geen deel uit van het voorgeschoten kapitaal. Het arbeidsvoorwerp is hier niet het product van voorafgegane arbeid, maar een geschenk van de natuur: ertsen, mineralen, steenkool, steen, enzovoort. Hier bestaat het constante kapitaal vrijwel uitsluitend uit arbeidsmiddelen, die een grotere hoeveelheid arbeid (bijvoorbeeld dagen nachtploegen) zeer goed kunnen verdragen. Bij overigens ongewijzigde omstandigheden zal de hoeveelheid en de waarde van het product recht evenredig toenemen met de gebruikte arbeid. Zoals op de eerste dag van de productie werken hier de oorspronkelijke scheppers van het product - dus ook de scheppers van de materiële elementen van het kapitaal - de mens en de natuur, samen. Dank zij de elasticiteit van de arbeidskracht is het terrein van de accumulatie vergroot zonder een voorafgaande vergroting van het constante kapitaal.

In de landbouw kan men de bebouwde oppervlakte niet vergroten zonder een voorschot aan additioneel zaad en mest. Maar heeft men deze grotere kosten eenmaal gemaakt, dan oefent zelfs de zuiver mechanische bewerking van de grond een wonderbaarlijke invloed uit op de grootte van het product. Een grotere hoeveelheid arbeid, die door het bestaande aantal arbeiders wordt gepresteerd, vergroot dus de vruchtbaarheid zonder dat een nieuw voorschot voor arbeidsmiddelen noodzakelijk is. Het is weer de directe inwerking van de mens op de natuur, die zonder tussenkomst van een nieuw kapitaal de onmiddellijke bron van de groter geworden accumulatie wordt.

In de eigenlijke industrie ten slotte vereist iedere verhoogde uitgave voor arbeid een daarmee overeenkomende verhoogde uitgave voor grondstoffen, maar niet noodzakelijkerwijs

ook voor arbeidsmiddelen. En aangezien de extractieve industrie en de landbouw grondstoffen en arbeidsmiddelen aan de eigenlijke industrie leveren, komt ook aan deze industrie de grotere hoeveelheid product ten goede, welke door de twee eerste zonder een additioneel kapitaal werd voortgebracht.

We kunnen nu een algemene conclusie trekken: doordat het kapitaal de twee oorspronkelijke scheppers van rijkdom - arbeidskracht en grond - inlijft, krijgt het een expansiekracht, die het 't kapitaal toestaat de bestanddelen van zijn accumulatie te vergroten voorbij de grenzen, die schijnbaar door zijn eigen grootte worden bepaald, dat wil zeggen door de waarde en de hoeveelheid reeds geproduceerde productiemiddelen, waaruit het bestaat.

Een andere belangrijke factor bij de accumulatie van kapitaal is de graad van productiviteit van de maatschappelijke arbeid.

De hoeveelheid product, waarin een bepaalde waarde, dus ook een meerwaarde van gegeven grootte, wordt belichaamd, neemt toe met de verhoging van de arbeidsproductiviteit. Bij een ongewijzigde meerwaardevoet en zelfs — voor zover de meerwaardevoet langzamer daalt dan de arbeidsproductiviteit stijgt — bij een daling van de meerwaardevoet, neemt de hoeveelheid meerproduct toe. Bij een ongewijzigde verdeling van het meerproduct in inkomen en additioneel kapitaal kan dus de consumptie van de kapitalisten toenemen zonder aantasting van het accumulatiefonds. De proportionele grootte van het accumulatiefonds kan zelfs ten koste van het consumptiefonds toenemen, terwijl door het goedkoper worden van de waren de kapitalist de beschikking krijgt over even veel of meer genotsmiddelen dan voordien. Maar, zoals we hebben gezien, gaat de verhoging van de arbeidsproductiviteit gepaard met het goedkoper worden van de arbeider, dus met stijging van de meerwaardevoet, zelfs wanneer het reële arbeidsloon stijgt. Het reële arbeidsloon stijgt nooit in dezelfde mate als de arbeidsproductiviteit. Dezelfde variabele kapitaalwaarde zet dus meer arbeidskracht en derhalve meer arbeid in beweging. Dezelfde constante kapitaalwaarde wordt belichaamd in méér productiemiddelen, dat wil zeggen méér arbeidsmiddelen, arbeidsmateriaal en hulpstoffen en levert dus méér elementen voor de voortbrenging van zowel producten als van waarde of voorwerpen, die arbeid absorberen. Bij een constante en zelfs bij een dalende waarde van het additionele kapitaal vindt dus een versnelling van de accumulatie plaats. Niet alleen wordt de materiële reproductieschaal groter, maar de productie van meerwaarde neemt ook sneller toe dan de waarde van het additionele kapitaal.

De ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit reageert ook op het oorspronkelijke of reeds in het productieproces gebruikte kapitaal. Een deel van het reeds in het productieproces fungerende constante kapitaal bestaat uit arbeidsmiddelen (zoals machines, enzovoort), die slechts na verloop van lange perioden worden verbruikt en dus ook pas na verloop van tijd worden gereproduceerd of door nieuwe exemplaren van dezelfde soort worden vervangen. Maar ieder jaar vergaat een deel van deze arbeidsmiddelen of wordt het einddoel van hun productieve functie bereikt. Dit deel der arbeidsmiddelen bevindt zich dus ieder jaar in het stadium van periodieke reproductie of vervanging door nieuwe exemplaren van dezelfde soort. Wanneer in de werkplaatsen, waar deze arbeidsmiddelen worden gemaakt, de arbeidsproductiviteit is toegenomen — en deze arbeidsproductiviteit ontwikkelt zich voortdurend met de onafgebroken vooruitgang van wetenschap en techniek — komen in plaats van de oude arbeidsmiddelen doeltreffender en wat betreft het prestatievermogen goedkopere machines, werktuigen, apparaten, enzovoort. Afgezien van de voortdurende verbeteringen van de onderdelen van de bestaande arbeidsmiddelen, wordt het oude kapitaal zodoende in een meer productieve vorm gereproduceerd. Het andere deel van het constante kapitaal, grondstoffen en hulpstoffen, wordt voortdurend binnen het jaar — en wat betreft de in de landbouw voortgebrachte goederen meestal jaarlijks — gereproduceerd. Iedere invoering van betere werkmethoden, enzovoort, werkt hier dus bijna gelijktijdig in op het

additionele kapitaal en op het reeds fungerende kapitaal. Iedere vooruitgang in de chemie vermenigvuldigt niet alleen het aantal bruikbare stoffen en de toepassingen van de reeds bekende stoffen (waardoor met de groei van het kapitaal de mogelijkheden tot belegging toenemen), maar leert tevens hoe de afvalstoffen van het productie- en consumptieproces weer kunnen worden opgenomen in de kringloop van het reproductieproces, waardoor dus nieuwe kapitaalstof wordt gecreëerd zonder voorafgaande uitgave van kapitaal. Evenals de grotere uitbuiting van de natuurlijke rijkdom uitsluitend door grotere inspanning van de arbeidskracht, vormen wetenschap en techniek een van de gegeven grootte van het functionerende kapitaal onafhankelijke expansiekracht. Wetenschap en techniek werken tegelijkertijd in op dat deel van het oorspronkelijke kapitaal, dat in het stadium van vernieuwing is gekomen. In de nieuwe vorm annexeert het kapitaal gratis de maatschappelijke vooruitgang die achter de rug van oude vorm om plaatsvond. Natuurlijk gaat deze ontwikkeling van de productieve krachten tevens gepaard met een gedeeltelijke depreciatie van de reeds in gebruik zijnde kapitalen. Voor zover deze depreciatie door de concurrentie acuut merkbaar wordt, valt de last voornamelijk op de schouders van de arbeider, omdat de kapitalist zich schadeloos tracht te stellen door een grotere uitbuiting van de arbeider.

De arbeid draagt de waarde van de door hem verbruikte productiemiddelen over op het product. Anderzijds nemen waarde en hoeveelheid van de door een gegeven hoeveelheid arbeid in beweging gezette productiemiddelen proportioneel toe naarmate de arbeid productiever wordt. Dus zelfs wanneer dezelfde hoeveelheid arbeid steeds dezelfde hoeveelheid nieuwe waarde aan de producten toevoegt, neemt toch de oude kapitaalwaarde, die door de hoeveelheid arbeid gelijktijdig wordt overgedragen, met de stijging van de arbeidsproductiviteit toe.

Wanneer bijvoorbeeld een Engelse en een Chinese spinner hetzelfde aantal uren met dezelfde intensiteit werken, zullen beiden per week een gelijke waarde voortbrengen. Ondanks deze gelijkheid bestaat er toch een enorm verschil tussen de waarde van het weekproduct van de Engelsman, die met behulp van een grote, automatische machine werkt, en van de Chinees, die slechts over een spinnewiel beschikt. In dezelfde tijd, waarin de Chinees een pond katoen verspint, verspint de Engelsman verscheidene honderden ponden katoen. Een hoeveelheid oude waarde, die verscheidene honderden keren zo groot is, vergroot de waarde van zijn product, waarin die oude waarde te voorschijn komt in een nieuwe, nuttige vorm en zodoende opnieuw als kapitaal kan functioneren. 'In 1782,' zo deelt F. Engels ons mee, 'was de totale woloogst van de drie voorafgaande jaren (in Engeland -M.) door gebrek aan arbeiders nog onbewerkt en deze had men moeten laten liggen wanneer men niet met behulp van de pas uitgevonden machines in staat was geweest die oogst te verspinnen.' [59] Met de in de vorm van machinerie belichaamde arbeid kon men natuurlijk geen mensen te voorschijn toveren, maar wel werd hierdoor een kleiner aantal arbeiders in staat gesteld door toevoeging van betrekkelijk weinig levende arbeid niet alleen om de wol productief te consumeren en er nieuwe waarde aan toe te voegen, maar ook in de vorm van garen, enzovoort, de oude waarde van de wol in stand te houden. Deze in de vorm van machinerie belichaamde arbeid voorzag daardoor tegelijkertijd in middel en stimulans voor een grotere reproductie van wol. Het is de natuurlijke gave van levende arbeid oude waarde in stand te houden terwijl nieuwe waarde wordt voortgebracht. Vandaar dat de arbeid met de toeneming van effectiviteit, omvang en waarde van zijn productiemiddelen, dus met de accumulatie die gepaard gaat met de ontwikkeling van zijn productiviteit, in steeds nieuwe vormen een steeds groeiende kapitaalwaarde in stand houdt en vereeuwigd. [60] Deze natuurkracht van de arbeid heeft de schijn de kracht tot zelfbehoud van het kapitaal te zijn, waarbij die arbeid is ingelijfd, zoals de maatschappelijke productiviteit de schijn heeft een eigenschap te zijn van het kapitaal en zoals de onafgebroken toe-eigening van meerarbeid door de kapitalist de schijn bezit van voortdurende zelfbevruchting van het kapitaal. Alle

krachten van de arbeid worden geprojecteerd als krachten van het kapitaal, zoals alle waardevormen van de waar worden geprojecteerd als vormen van het geld.

Naarmate het kapitaal groeit neemt het verschil tussen het kapitaal, dat wordt gebruikt, en het kapitaal, dat wordt geconsumeerd, toe. Anders gezegd: er is een toeneming zowel van de hoeveelheid waarde als van de hoeveelheid materie der arbeidsmiddelen, zoals gebouwen, machines, draineerbuizen, trekvee, allerlei soorten apparaten, die gedurende langere of kortere tijd onafgebroken in steeds herhaalde productieprocessen of voor het bereiken van bepaalde nuttige effecten in hun gehele omvang worden gebruikt, terwijl zij slechts geleidelijk verslijten, dat wil zeggen hun waarde slechts stukje bij beetje verliezen, dus die waarde ook slechts stukje bij beetje op het product overdragen. Voor zover deze arbeidsmiddelen dienst doen als scheppers van producten zonder aan het product waarde toe te voegen — dus voor zover zij in hun geheel worden gebruikt, maar slechts gedeeltelijk worden geconsumeerd — leveren zij, zoals wij vroeger zagen, dezelfde gratis diensten als natuurkrachten: water, stoom, lucht, elektriciteit, enzovoort. Deze gratis bewezen diensten van vroegere arbeid nemen, wanneer die arbeid door de levende arbeid wordt gegrepen en wordt beziel, toe met de groter wordende schaal van de accumulatie.

Aangezien de arbeid uit het verleden steeds de vorm aanneemt van kapitaal, dat wil zeggen dat het passief van de arbeid van A, B, C, enzovoort, het actief wordt van de niet-arbeider, zijn burgers en economen vol lof voor de verdiensten van de arbeid uit het verleden, welke volgens het Schotse genie MacCulloch zelfs een beloning (rente, winst, enzovoort) verdienen.[61] De steeds groter wordende betekenis van de in het levende arbeidsproces in de gedaante van productiemiddelen meewerkende arbeid uit het verleden wordt dus toegeschreven aan de vorm, waarin deze de arbeider is ontnomen als zijn vroegere en onbetaalde arbeid: de kapitaalvorm. Evenmin als een slavenhouder zich zijn arbeider kan voorstellen zonder diens karakter van slaaf, zo zijn de praktische vertegenwoordigers en de ideologische woordverdraaiers van de kapitalistische productie niet in staat de productiemiddelen te scheiden van het antagonistische, maatschappelijke masker, waarachter die productiemiddelen vandaag schuil gaan.

Bij een gegeven uitbuitingsgraad van de arbeidskracht wordt de hoeveelheid meerwaarde bepaald door het aantal gelijktijdig uitgebuite arbeiders en dit aantal correspondeert, zij het in een variërende verhouding, met de grootte van het kapitaal. Dus hoe meer het kapitaal door middel van opeenvolgende accumulaties toeneemt, des te groter wordt de waardevorm, die zich splitst in consumptiefonds en accumulatiefonds. De kapitalist kan dus zorgelozer leven en zich tegelijkertijd meer ‘ontzeggen’. En ten slotte werken de springveren van de productie des te krachtiger, naarmate de productieschaal mét de hoeveelheid voorgeschoten kapitaal groter wordt.

5. Het zogenaamde arbeidsfonds

Uit ons onderzoek bleek dat het kapitaal geen vaste, maar een elastische grootte is, een deel van de maatschappelijke rijkdom dat met de splitsing van de meerwaarde in inkomen en additioneel kapitaal voortdurend fluctueert. We zagen verder dat zelfs bij een gegeven grootte van het functionerende kapitaal de hierbij ingelijfde arbeidskracht, wetenschap en grond (waaronder economisch dient worden te verstaan alle arbeidsvoorwerpen, die zonder toedoen van de mens door de natuur worden geleverd) rekbare krachten van het kapitaal vormen, die het binnen bepaalde grenzen een zekere speelruimte laten, welke onafhankelijk is van zijn eigen grootte. Hierbij werd geabstraheerd van alle verhoudingen van het circulatieproces, die grote verschillen in het rendement van dezelfde hoeveelheid kapitaal veroorzaken. Aangezien wij uitgingen van de beperkingen van de kapitalistische productie, dus van een zuiver natuurlijke gedaante van het maatschappelijke productieproces, werd afgezien van iedere, met de aanwezige productiemiddelen en arbeidskrachten direct en stelselmatig bereikbare rationele combinatie. De klassieke economen hielden er van oudsher van het

maatschappelijke kapitaal te beschouwen als een vaste grootheid met een constant rendement. Maar dit vooroordeel werd pas tot dogma verheven door de aartsfilister Jeremias Bentham, het geesteloze, pedante, kletsende orakel van het platte bourgeoisintellect van de negentiende eeuw.[62] Bentham neemt dezelfde plaats onder de filosofen in als Martin Tupper onder de dichters. Beiden waren slechts in Engeland denkbaar.[63] Met zijn dogma werden de gewoonste verschijnselen van het productieproces, bijvoorbeeld de plotselinge expansies en contracties, ja zelfs de accumulatie, volledig onbegrijpelijk.[64] Het dogma werd zowel door Bentham zelf als door Malthus, James Mill, MacCulloch, enzovoort, gebruikt voor apologetische doeleinden, voornamelijk om een deel van het kapitaal, het variabele of in arbeidskracht om te zetten kapitaal, voor te stellen als een vaste grootheid. Zij maakten van het materiële bestaan van het variabele kapitaal, dat wil zeggen de hoeveelheid bestaansmiddelen die het voor de arbeider vertegenwoordigt of het zogenaamde arbeidsfonds, de fabel van een door natuurlijke en onoverkomelijke grenzen afgeperkt, afzonderlijk gebied van de maatschappelijke rijkdom. Om het deel van de maatschappelijke rijkdom, dat als constant kapitaal (of, stoffelijk gezien, als productiemiddelen) moet functioneren, in beweging te brengen, is een bepaalde hoeveelheid levende arbeid nodig. Deze hoeveelheid wordt bepaald door de stand van de techniek. Maar noch het aantal arbeiders dat nodig is om deze hoeveelheid arbeid in beweging te brengen is gegeven — want dit aantal varieert met de uitbuitingsgraad van de individuele arbeidskracht —, noch is de prijs van deze arbeidskracht gegeven, doch alleen maar de minimumgrens, waarbij nog komt dat die minimumgrens zeer elastisch is. De feiten, die aan dit dogma ten grondslag liggen, zijn de volgende. Aan de ene kant heeft de arbeider geen medezeggenschap bij de verdeling van de maatschappelijke rijkdom in genotsmiddelen voor de niet-arbeiders en in productiemiddelen en anderzijds kan alleen in de meest gunstige uitzonderingsgevallen het zogenaamde ‘arbeidsfonds’ ten koste van het ‘inkomen’ der rijken worden vergroot.[65]

Tot welk een smakeloze tautologie men komt wanneer de kapitalistische grenzen van het arbeidsfonds worden omgewerkt tot de maatschappelijke natuurlijke grenzen, kunnen wij onder meer uit de uitlatingen van professor Fawcett gewaar worden: ‘Het circulerende kapitaal[66] van een land,’ zo schrijft hij, ‘is het arbeidsfonds van dat land. Om dus het gemiddelde geldloon, dat iedere arbeider ontvangt, te berekenen, hoeven wij slechts dit kapitaal te delen door het aantal arbeiders.’[67] Dat wil dus zeggen dat we eerst de werkelijk uitbetaalde individuele arbeidslonen bij elkaar optellen en dat we daarna beweren dat deze optelling de waardesom vormt van het door God en natuur verordende ‘arbeidsfonds’. Ten slotte delen wij deze zo verkregen som door het aantal arbeiders om zodoende te bepalen hoeveel iedere arbeider individueel gemiddeld kan krijgen. Dit is een zeer snuggere methode, die de heer Fawcett evenwel niet verhindert tegelijkertijd te verklaren: ‘De jaarlijks in Engeland geaccumuleerde totale rijkdom wordt in twee delen gesplitst. Het ene deel wordt in Engeland gebruikt om onze eigen industrie in stand te houden. Het andere deel wordt naar andere landen geëxporteerd... Het in onze industrie gebruikte deel vormt geen belangrijk element van de jaarlijks in dit land geaccumuleerde rijkdom.’[68] Het grootste deel van het jaarlijks groeiende meerproduct, dat zonder equivalent aan de Engelse arbeider wordt ontnomen, wordt dus niet in Engeland, maar in het buitenland gekapitaliseerd. Maar met het op deze wijze geëxporteerde, additionele kapitaal wordt echter ook een deel van het door God en Bentham uitgevonden ‘arbeidsfonds’ geëxporteerd.[69]

[21] ‘Accumulatie van kapitaal: het gebruik van een deel van het inkomen als kapitaal.’ Malthus, *Definitions etc.*, in de uitgave van Cazenove, p. 11. ‘Omzetting van inkomen in kapitaal.’ Malthus, *Principles of Political Economy*, tweede druk, London, 1836, p. 319.

[21a] We laten hier de export buiten beschouwing; dank zij deze handel kan een natie weeldeartikelen omzetten in productie- of bestaansmiddelen en omgekeerd. Om het

onderwerp van dit onderzoek zuiver en vrij van storende, bijkomstige omstandigheden te houden, moeten we hier de gehele handelswereld beschouwen als één natie en moeten we uitgaan van de veronderstelling dat de kapitalistische productie zich overal heeft gevestigd en zich van alle industrietakken meester heeft gemaakt.

[21b] Sismondi's analyse van de accumulatie heeft het grote gebrek dat hij zich te snel tevreden stelt met de frase 'omzetting van inkomen in kapitaal' zonder de materiële voorwaarden van die omzetting te doorgronden.

[21c] 'De oorspronkelijke arbeid, waaraan zijn kapitaal het ontstaan te danken heeft.' Sismondi, *t.a.p.*, deel I, p. 109.

[22] 'De arbeid schept het kapitaal, voordat het kapitaal arbeid aan het werk zet.' E. G. Wakefield, *England and America*, London, 1833, deel II, p. 110.

[23] Het recht van de kapitalisten op het product van anderen 'is de strikte consequentie van de wet der toe-eigening, waarvan omgekeerd het uitsluitende eigendomsrecht van iedere arbeider op het product van zijn eigen arbeid het fundamentele principe vormde'. Cherbuliez, *Richesse ou Pauvreté*, Paris, 1841, p. 58. In dit werk wordt de dialectische omkering niet op juiste wijze ontwikkeld.

[24] Op deze basis beoordelen men de snuggerheid van Proudhon, die het kapitalistische eigendom wil afschaffen door daar tegenover de eeuwige eigendoms wetten van de warenproductie te laten gelden!

[25] 'Kapitaal, te weten geaccumuleerde rijkdom, gebruikt met het oogmerk om winst te maken.' Malthus, *t.a.p.* 'Kapitaal... bestaat uit van het inkomen gespaarde rijkdom ten einde daarmee winst te maken.' R. Jones, *Text-book of lectures on the Political Economy of Nations*, Hertford, 1852, p. 16.

[26] 'De bezitters van meerproduct of kapitaal.' *The Source and Remedy of the National Difficulties, a letter to Lord John Rusell*, London, 1821, [p. 4].

[27] 'Kapitaal, met samengestelde interest op ieder gespaard deel van het kapitaal, neemt zo zeer toe dat alle rijkdom ter wereld, waaruit inkomen wordt getrokken, reeds lang geleden interest van kapitaal is geworden.' *Economist* (London), 19 juli 1851.

[28] 'Er is tegenwoordig geen econoom meer die onder sparen oppotten kan verstaan en afgezien van deze vereenvoudigde en gebrekkige methode kan men zich met betrekking tot de nationale rijkdom geen ander gebruik van deze term voorstellen dan welke voortvloeit uit de verschillende toepassingen van het gespaarde, welk gebruik gebaseerd is op een wezenlijk onderscheid tussen de soorten arbeid, die door het gespaarde in stand worden gehouden.' Malthus, *t.a.p.*, pp. 38-39.

[28a] Zo is bij Balzac, die alle schakeringen van de gierigheid heeft onderzocht, de oude vrek Gobseck reeds kinds geworden als hij een schat van opeengehoopte waren gaat aanleggen.

[29] 'Accumulatie van goederen... stagnatie in ruil... overproductie.' Th. Corbet, *t.a.p.*, p. 104.

[30] Ricardo, *t.a.p.*, p. 163, noot.

[31] Ondanks zijn 'Logica' komt de heer J. St. Mill nergens ook maar op het spoor van de foutieve analyse van zijn voorgangers, welke zelfs binnen de burgerlijke gezichtskring vanuit het standpunt van de vakman om correctie roept. Met het dogmatisme van de leerling registreert hij overal de zins verwarrende ideeën van zijn leermeesters. Ook hier: 'Op den duur wordt het kapitaal geheel in lonen omgezet en wanneer het wordt vervangen door de verkoop van producten, wordt het wederom in lonen omgezet.'

[32] Vergeleken met zijn voorgangers, in het bijzonder met de fysiocraten, heeft A. Smith in zijn uiteenzetting van het reproductieproces - en dus van de accumulatie - in verschillende opzichten niet alleen geen enkele vooruitgang gemaakt, maar kan men zelfs beslist spreken van een achteruitgang. Met zijn hierboven, in de tekst vermelde illusie hangt het eveneens door hem aan de economie nagelaten, waarlijk fabelachtige dogma samen dat de prijs der waren is samengesteld uit arbeidsloon, winst (interest) en grondrente, dus enkel uit

arbeidsloon en meerwaarde. Uitgaande van deze basis geeft Storch tenminste naïef toe: ‘Het is onmogelijk de noodzakelijke prijs in zijn meest eenvoudige bestanddelen te ontleden.’ Storch, tap., uitgave van Petersburg, 1815, deel II, p. 141, noot. Een fraaie economische wetenschap, die het tot een onmogelijkheid verklaart de prijs der waren in zijn meest eenvoudige bestanddelen te ontleden! Zie hierover verder Afdeling III van Boek II en Afdeling VII van Boek III.

[33] De lezer zal opmerken dat de term inkomen op twee manieren wordt gebruikt: ten eerste als aanduiding van de meerwaarde als periodiek door het kapitaal afgeworpen vrucht en ten tweede als aanduiding van het deel van deze vrucht, dat periodiek door de kapitalist wordt verteerd, dus aan zijn consumptiefonds wordt toegevoegd. Ik handhaaf deze dubbele betekenis, omdat het in overeenstemming is met het spraakgebruik van de Engelse en Franse economen.

[34] Aan de hand van de woekeraar - de ouderwetse, maar steeds hernieuwde gedaante van de kapitalist - schildert Luther zeer aanschouwelijk de heerszucht als element van de zucht naar rijkdom. ‘De rede heeft de heidenen in staat gesteld in de woekeraar een viervoudige dief en moordenaar te zien. Wij christenen echter houden hem zo in ere, dat we hem bijna aanbidden ter wille van het geld... Wie het voedsel van een ander uitzuigt, rooft en steelt, die begaat (voor zover het aan hem ligt) net zo goed een moord als degeen, die iemand van honger laat sterven en hem te gronde richt. Zoiets doet echter een woekeraar en intussen zit hij veilig op zijn stoel, terwijl hij eerder aan de galg zou moeten hangen en door zoveel raven zou moeten worden gepikt als hij guldens heeft gestolen; tenminste als hij zoveel vlees aan zijn lichaam zou hebben dat zo vele raven hun bek in hem konden steken en hem konden verdelen. Intussen hangt men de kleine dieven op... kleine dieven worden in het blok gelegd, grote dieven pralen met goud en zijde... Daarom is er geen grotere vijand van de mens op aarde (behalve de duivel) dan de vrek en de woekeraar, want hij wil als God over alle mensen heersen. Turken, soldaten en tirannen zijn ook slechte mensen, maar zij moeten de mensen laten leven en erkennen dat ze slecht en vijandig zijn en soms kunnen - ja, moeten - ze erbarmen tonen voor enkelen. Maar een woekeraar en gierigaard zou - als het aan hem lag - de hele wereld laten omkomen van honger en dorst, in droefenis en ellende, wanneer hij alles maar alleen zou mogen bezitten en iedereen van hem als van een God zou ontvangen en eeuwig zijn lijfeigene zou zijn. Wijde mantels, gouden kettingen en ringen dragen, de mond spoelen, zich laten bewonderen en eren als een goed en vroom mens... De woeker is een groot en vreselijk monster, net als een weerwolf, die alles verwoest, erger dan een Cacus, een Geryon of Antaeus. Hij smukt zich op en doet zich vroom voor, zodat men niet zal zien waar de ossen vandaan komen, die hij achterstevoren zijn hut binnenhaalt. Maar Hercules zal het geschreeuw van de ossen en van de gevangenen horen en hij zal zelfs tussen de klippen en rotsen zoeken om de ossen te bevrijden uit handen van de booswicht. Want Cacus is de naam van de booswicht, die een vrome woekeraar is, steelt, rooft en alles opvreet. En hij doet alsof hij van niets weet en hij denkt dat niemand hem zal vinden, omdat hij de ossen achterstevoren zijn hut heeft binnengehaald, zodat het uit de sporen lijkt of ze er uit zijn gelaten. Op deze wijze wil de woekeraar ook de wereld bedriegen, alsof hij van nut zou zijn en de wereld ossen zou geven, terwijl hij zich juist van de ossen meester maakt en ze opvreet... En wanneer men straatrovers, moordenaar en inbrekers radbraakt en onthoofdt, dan zou men toch zeker alle woekeraars moeten radbraken, doden... verjagen, vervloeken en onthoofden.’ Martin Luther, *t.a.p.*

[35] Dr. Aiken, *Description of the Country from Thirty to Forty Miles round Manchester*, London, 1795, pp. 181, 182 e.v., 188.

[36] A. Smith, *t.a.p.*, Book III, chap. III, p. 367.

[37] Zelfs J. B. Say zegt: ‘Het sparen van de rijken gaat ten koste van de armen.’ En Sismondi: ‘De Romeinse proletariër leefde bijna geheel ten koste van de samenleving... Men

zou bijna kunnen zeggen dat de moderne samenleving leeft ten koste van de proletariër, van het deel dat van de beloning van de arbeid wordt ingehouden.’ Sismondi, *études sur l'économie Politique*, Bruxelles, 1837, deel I, p. 24.

[38] Malthus, *t.a.p.*, pp. 319-320.

[39] *An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand, etc.*, p. 67.

[40] *T.a.p.*, p. 59.

[41] Senior, *Principes fondamentaux de l'économie Politique*, Franse vertaling van Arrivabens, Paris, 1836, p. 309. Dit was de aanhangers van de klassieke school echter wat al te dol. ‘De heer Senior vervangt de uitdrukking arbeid en kapitaal door de uitdrukking arbeid en onthouding... Onthouding is echter louter een negatie. Het is niet de onthouding, maar het gebruik van het productief gebruikte kapitaal wat de bron is van de winst.’ John Cazenove, *t.a.p.*, p. 130, noot. De heer J. St. Mill daarentegen excerpeert enerzijds de winsttheorie van Ricardo en neemt anderzijds Seniors ‘beloning voor onthouding’ over. Zo weinig hij op de hoogte is van de Hegelse ‘contradictie’ — de belangrijkste bron van alle dialectiek — zo goed is hij thuis op het terrein van de grofste tegenstrijdigheden. — Toevoeging bij de tweede druk. De vulgair-econoom is nooit op het simpele idee gekomen dat iedere menselijke handeling kan worden opgevat als ‘onthouding’ van het tegendeel van die handeling. Eten is onthouding van vasten, lopen onthouding van stilstaan, werken onthouding van luieren, luieren onthouding van werken, enzovoort. De heren zouden er goed aan doen eens na te denken over Spinoza’s *determinatio est negatio* (bepaling is negatie).

[42] Senior, *t.a.p.*, p. 342.

[43] ‘Niemand zal... om een voorbeeld te geven, graan zaaien en het een jaar in de grond laten zitten of zijn wijn jarenlang in de kelder laten staan in plaats van deze zaken of hun equivalent direct te consumeren — tenzij hij verwacht daardoor een additionele waarde te ontvangen, enzovoort.’ Scrope, *Political Economy*, edited by A. Potter, New York, 1841, p. 133.

[44] ‘De ontbering, die de kapitalist zich getroost door de productie-instrumenten aan de arbeider te lenen (dit eufemisme wordt gebruikt om op de beproefde vulgair-economische wijze de door de industriële kapitalisten uitgebuite loonarbeiders te identificeren met de industriële kapitalisten zelf, die van de geldkapitalist lenen -M.) in plaats van hun waarde door omzetting in voorwerpen van nut of genot voor eigen gebruik aan te wenden.’ G. de Molinari, *t.a.p.*, p. 36.

[45] Courcelles Seneuil, *t.a.p.*, p. 20.

[46] ‘Die bepaalde inkomensklassen, die het overvloedigst bijdragen aan de groei van het nationale kapitaal, veranderen in de loop van de ontwikkeling en zijn derhalve geheel verschillend bij volken, die zich in verschillende stadia van de ontwikkeling bevinden... Winsten... vormen in de eerste stadia van de samenleving, vergeleken met lonen en rente, een onbelangrijke bron van accumulatie... Wanneer de krachten van de nationale bedrijvigheid werkelijk een aanzienlijke vooruitgang hebben geboekt, nemen de winsten relatief een belangrijker plaats als bron van accumulatie in.’ Richard Jones, *Textbook of Lectures on the Political Economy of Nations*, Hertford, 1852, pp. 16, 21.

[47] *T.a.p.*, p. 36 vv. [Noot bij de vierde druk. - Dit moet een vergissing zijn; het citaat staat niet op de aangegeven plaats -F.E.]

[48] ‘Ricardo schrijft: “In verschillende stadia van de ontwikkeling van de maatschappij gaat de accumulatie van het kapitaal of van de middelen om arbeid te gebruiken (lees: uit te buiten -M.) meer of minder snel en is in alle gevallen afhankelijk van de productieve krachten van de arbeid. De productieve krachten van de arbeid zijn in het algemeen het grootst waar een overvloed van vruchtbare grond bestaat.” Zou, in de eerste zin, “de productieve krachten van de arbeid” betekenen de geringe omvang van het evenredig deel van elk product dat toevalt aan hen, die het met hun handen hebben gemaakt, dan zou er sprake zijn van een tautologie, omdat het resterende deel het fonds vormt waaruit, zo de eigenaar wenst, kapitaal kan worden

geaccumuleerd. Maar dit is meestal niet het geval waar de grond het vruchtbaarste is.' *Observations on certain Verbal Disputes etc.*, p. 74.

[49] J. St. Mill, *Essays on some Unsettled Questions of Political Economy*, London, 1844, pp. 90, 91.

[50] *An Essay on Trade and Commerce*, London, 1770, p. 44. In dezelfde geest publiceerde de *Times* in december 1866 en januari 1867 ontboezemingen van Engelse mijnneigenaren, waarbij de gelukkige omstandigheden der Belgische mijnarbeiders werden afgeschilderd, die niets meer eisten en ook niets meer kregen dan strikt nodig was om voor hun 'meesters' te leven. De dulzaamheid der Belgische arbeiders is groot, maar om als modelarbeiders in de *Times* te figureren was te veel gevraagd! In februari 1867 antwoordden de Belgische mijnarbeiders van Marchienne met een door kruit en lood gebroken staking.

[51] *T.a.p.*, p. 44, 46.

[52] De fabrikant uit Northamptonshire begaat in zijn ontboezeming een vergeeflijke *pia fraus* (vroom bedrog). Hij doet alsof hij een vergelijking trekt tussen het leven van Engelse en Franse fabrieksarbeiders, maar hij beschrijft - zoals hij later zelf in zijn verwarring toegeeft - in de zojuist geciteerde passage het leven van de Franse landarbeiders!

[53] *T.a.p.*, pp. 70-71. Noot bij de derde druk. - Dank zij de sindsdien ontstane concurrentie op de wereldmarkt zijn we nu een flink stuk verder. 'Wanneer China,' zo verklaarde het parlementslid Stapleton in een toespraak tot de kiezers, 'een belangrijk industrieland wordt, zie ik niet hoe de Europese arbeidersbevolking de strijd kan volhouden zonder te dalen tot het niveau van hun concurrenten.' *Times*, 3 september 1873. Niet langer de lonen op het vasteland, neen, de lonen in China vormen thans het door het Engelse kapitaal nagejaagde doel.

[54] Benjamin Thompson, *Essays, Political, Economical, and Philosophical, etc.*, 3 delen, London, 1796-1802, deel I, p. 294. In zijn *The State of the Poor, or an History of the Labouring Classes in England, etc.* beveelt Sir F. M. Eden de besturen van de armhuizen met klem Count Rumfords bedelaarssoep aan en deelt hij de Engelse arbeiders met verwijtende blikken mee dat 'er onder de Schotten vele gezinnen voorkomen die, in plaats van tarwe, rogge en vlees, maandenlang leven van havermeel en gerst, slechts met water en zout aangemaakt, en bovendien nog goed leven ook'. *T.a.p.*, I, boek II, hoofdstuk 11, p. 503. Ook in de negentiende eeuw komen we dergelijke 'wenken' tegen. Een voorbeeld: 'De Engelse arbeiders willen geen mengsels van mindere graansoorten eten. In Schotland, waar de opvoeding beter is, komt dit vooroordeel waarschijnlijk niet voor.' Charles H. Parry M.D., *The Question of the Necessity of the existing Corn Laws considered*, London, 1816, p. 69. Dezelfde Parry klaagt er echter over dat de Engelse arbeider thans (1815) vergeleken met de tijd van Eden (1797) sterk achteruit is gegaan.

[55] Uit de verslagen van de laatste parlementaire enquêtecommissie over de vervalsing van levensmiddelen blijkt dat zelfs vervalsing van geneesmiddelen in Engeland geen uitzondering, maar regel is. Het onderzoek van bijvoorbeeld 34 monsters opium, gekocht in 34 verschillende apotheken in Londen, toonde aan dat er 31 waren vervalst met maankoppen, tarwemeel, gom, klei, zand, enzovoort. Verschillende monsters bevatten geen spoor morfine.

[56] G. B. Newnham, barrister-at-law, *A Review of the Evidence before the Committee of the two Houses of Parliament on the Corn Laws*, London, 1815, p. 20, noot.

[57] *T.a.p.*, pp. 19, 20.

[58] C. H. Parry, *t.a.p.*, p. 77 en 69. De heren grondbezitters stelden zich, wat henzelf betrof, niet alleen schadeloos voor de anti-jakobijnse oorlog, die zij uit naam van Engeland voerden, maar bovendien verrijkten zij zich nog enorm. 'Binnen achttien jaar, werden hun rentes verdubbeld, verdrievoudigd, verviervoudigd en, in enkele gevallen, verzesvoudigd.' *T.a.p.*, pp. 100-101.

[59] F. Engels, *Die Lage der arbeitenden Klasse in England* [Te vinden boven de eerste

tabel], p. 20.

[60] Ten gevolge van een gebrekkige analyse van het arbeidsproces en van het proces van meerwaardevorming heeft de klassieke economie deze belangrijke factor van de reproductie nooit goed begrepen, zoals men bijvoorbeeld bij Ricardo kan zien. Ricardo zegt bijvoorbeeld dat ongeacht de wijziging in de productiviteit 'een miljoen mensen in de fabrieken altijd dezelfde waarde voortbrengen'. Dit is juist wanneer de lengte en de intensiteit van de arbeid gegeven is. Maar - en dit ziet Ricardo bij enkele van zijn conclusies over het hoofd - dit neemt niet weg dat een miljoen mensen bij een ongelijke arbeidsproductiviteit zeer verschillende hoeveelheden productiemiddelen in product omzetten en daardoor in dit product zeer verschillende hoeveelheden waarde in stand houden, die dus sterk afwijken van de door hen geleverde productenwaarde. Tussen twee haakjes: Ricardo heeft aan de hand van dit voorbeeld vergeefs getracht J. B. Say het onderscheid duidelijk te maken tussen gebruikswaarde (die hij hier *wealth*, materiële rijkdom noemt) en ruilwaarde. Say antwoordt: 'Wat betreft de door de heer Ricardo opgeworpen moeilijkheid dat door betere methodes een miljoen mensen twee, drie keer zoveel rijkdom kunnen produceren zonder meer waarde te produceren, deze moeilijkheid bestaat niet wanneer men, zoals het behoort, de productie beschouwt als een ruil, waarbij men de productieve diensten van zijn arbeid, van de grond en van zijn kapitaal geeft om producten te verkrijgen. Het is door middel van deze productieve diensten, dat wij alle producten, die op de wereld bestaan, verwerven. Welnu... wij zijn des te rijker, onze productieve diensten bezitten meer waarde, naarmate zij in de ruil, die men productie noemt, een grotere hoeveelheid nuttige zaken leveren.' J. B. Say, *Lettres à M. Malthus*, Paris, 1820, pp. 168-169. De moeilijkheid - welke voor hem en niet voor Ricardo bestaat - die Say wil verklaren is deze: waarom neemt de waarde van de gebruikswaarden niet toe wanneer hun kwantiteit ten gevolge van een gestegen arbeidsproductiviteit wel toeneemt? Antwoord: de moeilijkheid wordt opgelost door gebruikswaarde naar believen ruilwaarde te noemen. Ruilwaarde is iets, dat op de een of andere wijze samenhangt met de ruil. Men noemt dus de productie een 'ruil' van arbeid en productiemiddelen tegen product en het is zo klaar als een klontje dat men meer ruilwaarde krijgt naarmate de productie meer gebruikswaarde levert. Met andere woorden: des te meer gebruikswaarde, bijvoorbeeld kousen, een arbeidsdag de kousenfabrikant levert, des te rijker hij is aan kousen. Plotseling komt Say echter op het idee dat 'met een grotere hoeveelheid' kousen de 'prijs' (die natuurlijk niets te maken heeft met de ruilwaarde) daalt, 'omdat de concurrentie hen (de producenten) dwingt de producten af te staan tegen hetgeen zij kosten'. Maar, wanneer de kapitalist de waren verkoopt tegen de prijs die zij hem kosten, waar komt dan de winst vandaan? Maar dat doet er niets toe. Say verklaart dat ten gevolge van de gestegen productiviteit iedereen voor hetzelfde equivalent nu twee in plaats van vroeger één paar kousen, enzovoort, krijgt. De conclusie, waartoe hij komt, is precies de zin van Ricardo, die hij wilde weerleggen. Na deze enorme geestelijke inspanning voegt hij Malthus triomfantelijk de woorden toe: 'Dit, mijnheer, is de goed sluitende doctrine zonder welke het volgens mij onmogelijk is tot een verklaring te komen van de grootste moeilijkheden van de economie en in het bijzonder van het probleem, hoe het mogelijk is dat een volk rijker is wanneer zijn producten in waarde dalen ondanks het feit dat rijkdom waarde is.' *T.a.p.*, p. 170. Een Engelse econoom maakt over dergelijke kunststukjes in de *Lettres* van Say de volgende opmerking: 'Deze geaffecteerde manier van spreken is eigenlijk alles wat de heer Say zijn doctrine wenst te noemen en hij geeft Malthus met klem in overweging deze in Hertford te doceren zoals dat reeds "in verschillende delen van Europa" gebeurt. Hij schrijft: "Wanneer u iets van een paradox in deze beweringen vindt kijk dan naar de dingen die zij uitdrukken en ik waag het te veronderstellen dat zij u zeer eenvoudig en zeer redelijk zullen voorkomen." Zonder enige twijfel en volgens hetzelfde proces zullen deze beweringen alles blijken te zijn, behalve oorspronkelijk of belangrijk.' *An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.*, p. 110.

[61] MacCulloch had reeds patent genomen op ‘loon voor vroegere arbeid’ lang voordat Senior patent nam op ‘loon voor onthouding’.

[62] Vergelijk: J. Bentham, *Théorie des peines et des récompenses*, vertaald door Et. Dumont, Paris, derde druk, deel II, boek IV, hoofdstuk 2.

[63] Jeremias Bentham is een zuiver Engels verschijnsel. In geen enkele periode en in geen enkel land heeft ooit iemand, zelfs niet onze filosoof Christian Wolf, zich zo zelfvoldaan gewichtig gemaakt met de meest platte gemeenplaatsen. Het nuttigheidsbeginsel was geen uitvinding van Bentham. Hij reproduceerde alleen maar geesteloos hetgeen Helvetius en andere Fransen uit de achttiende eeuw geestig hadden gezegd. Wanneer we bijvoorbeeld willen weten wat nuttig is voor een hond, dan moet men de aard van de hond bestuderen. Deze aard zelf is niet uit het ‘nuttigheidsbeginsel’ te construeren. Toegepast op de mens: wanneer men alle menselijke activiteiten, bewegingen, verhoudingen, enzovoort, op basis van het nuttigheidsbeginsel wil beoordelen, gaat het in de eerste plaats om de menselijke aard in het algemeen en vervolgens om de in ieder tijdvak historisch gewijzigde menselijke natuur. Maar Bentham maakt het zich niet al te moeilijk. Met de meest naïeve dorheid neemt hij aan dat de moderne burgerman, in het bijzonder de Engelse burgerman, de normale mens is. Wat voor dit zonderlinge soort normale mens en zijn wereld nuttig is, wordt verondersteld op zichzelf nuttig te zijn. Op deze basis beoordeelt hij dan verleden, heden en toekomst. De christelijke religie bijvoorbeeld is ‘nuttig’, omdat deze dezelfde misdaden verbiedt die door de strafwet juridisch worden veroordeeld. Kunstcritiek is ‘schadelijk’, omdat zij deze brave lieden hindert te genieten van Martin Tupper, enzovoort. Met dergelijke prullaria heeft de brave man, wiens zinspreuk luidt *nulla dies sine linea* (geen dag ga voorbij zonder een lijn of penseelstreek te zetten), stapels boeken gevuld. Zou ik de moed van mijn vriend H. Heine bezitten, dan zou ik de heer Jeremias een genie in de burgerlijke domheid noemen.

[64] ‘Economisten zijn te snel geneigd een bepaalde hoeveelheid kapitaal en een bepaald aantal arbeiders te beschouwen als de productieve instrumenten van een uniforme kracht, als een geheel, dat een bepaalde uniforme intensiteit bezit... Degenen die beweren dat alleen waren de werktuigen van de productie zijn, bewijzen dat de productie in het geheel niet kan worden uitgebreid, want voor een dergelijke uitbreiding moeten voordien bestaansmiddelen, grondstoffen en werktuigen in aantal worden vermeerderd, hetgeen er inderdaad op neerkomt dat een dergelijke uitbreiding niet kan plaatsvinden voordat het aantal bestaansmiddelen, grondstoffen en werktuigen is toegenomen of, anders uitgedrukt, dat iedere uitbreiding van de productie onmogelijk is.’ S. Bailey, *Money and its Vicissitudes*, p. 58 en 70. Bailey bekritiseert het dogma voornamelijk uit het oogpunt van het circulatieproces.

[65] In zijn *Principles of Political Economy* (boek II, hoofdstuk I, §3), schrijft J. St. Mill: ‘Het product van de arbeid wordt tegenwoordig omgekeerd evenredig met de arbeid verdeeld - het grootste deel voor hen, die nooit werken; het op één na grootste deel voor hen, wier arbeid vrijwel alleen maar nominaal is; en zo schrompelt, in afnemende mate, de beloning ineen naarmate de arbeid zwaarder en onaangenamer wordt, totdat zelfs zij, die de meest vermoeiende en uitputtende lichamelijke arbeid verrichten niet eens meer de zekerheid hebben de noodzakelijke levensbenodigdheden te kunnen verwerven.’ Ter vermijding van misverstanden merk ik hierbij op dat, wanneer personen als J. St. Mill te laken zijn wegens de tegenspraak tussen hun oud-economische dogma’s en hun moderne tendenties, het beslist onrechtvaardig zou zijn hen over één kam te scheren met de vulgair-economische apologeten.

[66] H. Fawcett, hoogleraar in de economie aan de Universiteit van Cambridge, *The Economic Position of the British Labourer*, London, 1865, p. 120.

[67] Ik herinner de lezers er hier aan dat de categorieën variabel en constant kapitaal voor het eerst door mij werden gebruikt. Sedert Adam Smith verwacht de economie de daarin opgesloten bepalingen met de uit het circulatieproces voortvloeiende vormverschillen van vast en circulerend kapitaal. In Boek II, Afdeling II zal ik hier verder op in gaan.

[68] Fawcett, *t.a.p.*, pp. 123, 122.

[69] Men zou kunnen zeggen dat niet alleen kapitaal, maar ook - in de vorm van emigratie - jaarlijks arbeiders uit Engeland worden geëxporteerd. Hierboven wordt natuurlijk niet bedoeld de spaarpenningen van de emigranten, die voor het merendeel geen arbeiders zijn. De meesten van hen zijn boerenzoons. Het jaarlijks tegen interest in het buitenland uitgezette Engelse additionele kapitaal staat in een veel grotere verhouding tot de jaarlijkse accumulatie dan de jaarlijkse emigratie tot de jaarlijkse bevolkingsgroei.

De algemene wet van de kapitalistische accumulatie

1. De met de accumulatie gepaard gaande groei van de vraag naar arbeid bij een ongewijzigde samenstelling van het kapitaal

In dit hoofdstuk zullen wij de invloed behandelen die de groei van het kapitaal uitoefent op het lot van de arbeidersklasse. De belangrijkste factor bij dit onderzoek is de samenstelling van het kapitaal en de veranderingen die deze samenstelling in de loop van het accumulatieproces ondergaat.

De samenstelling van het kapitaal kan op twee manieren worden opgevat. Wat betreft de waarde wordt deze samenstelling bepaald door de verhouding, waarin het kapitaal wordt gesplitst in constant kapitaal of waarde der productiemiddelen en variabel kapitaal of waarde van de arbeidskracht, dus het totale bedrag der arbeidslonen. Wat betreft de materie, zoals het kapitaal in het arbeidsproces functioneert, wordt ieder kapitaal verdeeld in productiemiddelen en levende arbeidskracht; deze samenstelling wordt bepaald door de verhouding tussen de hoeveelheid gebruikte productiemiddelen enerzijds en de hoeveelheid arbeid, die voor het gebruik van deze productiemiddelen nodig is, anderzijds. De eerste samenstelling noem ik de waardesamenstelling van het kapitaal, de tweede de technische samenstelling van het kapitaal. Tussen beide bestaat een nauwe, onderlinge betrekking. Om deze betrekking tot uitdrukking te brengen noem ik de waardesamenstelling van het kapitaal, voor zover deze wordt bepaald door de technische samenstelling van het kapitaal en de wijzigingen in die technische samenstelling weerspiegelt: de organische samenstelling van het kapitaal. Waar in het vervolg wordt gesproken van de samenstelling van het kapitaal zonder meer, wordt steeds de organische samenstelling bedoeld.

De talrijke, in een bepaalde productietak geïnvesteerde afzonderlijke kapitalen bezitten een onderling verschillende samenstelling. Het gemiddelde van de afzonderlijke samenstellingen is de samenstelling van het totale kapitaal in die productietak. Ten slotte geeft het gemiddelde van de gemiddelde samenstellingen van alle productietakken samen de samenstelling van het maatschappelijke kapitaal van een land. In hetgeen hier volgt is in laatste instantie alleen maar sprake van deze samenstelling.

Groei van het kapitaal omvat tevens groei van het variabele of in arbeidskracht omgezette bestanddeel van het kapitaal. Een deel van de in additioneel kapitaal omgezette meerwaarde moet steeds weer worden heromgezet in variabel kapitaal, dus in een additioneel arbeidsfonds. Laten we eens aannemen dat — behalve dat alle overige omstandigheden ongewijzigd blijven — de samenstelling van het kapitaal onveranderd blijft, dat wil zeggen dat een bepaalde hoeveelheid productiemiddelen of constant kapitaal steeds dezelfde hoeveelheid arbeidskracht nodig heeft om in beweging te worden gezet; in dat geval is het duidelijk dat de vraag naar arbeid en het bestaansmiddelenfonds van de arbeiders toeneemt met de groei van het kapitaal en des te sneller toeneemt naarmate het kapitaal sneller groeit. Aangezien het kapitaal jaarlijks een meerwaarde produceert waarvan een deel ieder jaar bij het oorspronkelijke kapitaal wordt gevoegd, aangezien deze toevoeging zelf jaarlijks groeit met de toenemende omvang van het reeds functionerende kapitaal en aangezien, ten slotte, door de bijzondere aansporing van de drift tot verrijking — zoals, om enkele voorbeelden te geven, opening van nieuwe markten, nieuwe sferen voor kapitaalinvestering ten gevolge van nieuw ontwikkelde, maatschappelijke behoeften — de accumulatieschaal plotseling voor

vergroting vatbaar blijkt te zijn enkel door een gewijzigde verdeling van de meerwaarde of het meerproduct in kapitaal en inkomen, kunnen de accumulatiebehoeften van het kapitaal de toeneming van de arbeidskracht of van het aantal arbeiders overvleugelen, kan de vraag naar arbeid dus groter worden dan het aanbod van arbeid en kunnen de arbeidslonen dus stijgen. Ten slotte moet dit zelfs het geval zijn wanneer de hierboven aangenomen veronderstelling ongewijzigd van kracht blijft. Aangezien ieder jaar meer arbeiders in dienst worden genomen dan in het voorafgaande jaar, moet vroeg of laat het punt worden bereikt, waarop de accumulatiebehoeften beginnen uit te groeien boven het gewone aanbod van arbeid en de loonstijging dus begint. In Engeland klinken hierover klachten gedurende de gehele vijftiende eeuw en in de eerste helft van de achttiende eeuw. De min of meer gunstige omstandigheden, waaronder de loonarbeiders zich handhaven en vermenigvuldigen, veranderen echter niets aan het fundamentele karakter van de kapitalistische productie. Zoals de enkelvoudige reproductie voortdurend de kapitaalverhouding zelf reproduceert — kapitalisten aan de ene kant, loonarbeiders aan de andere kant — zo reproduceert de reproductie op grotere schaal, dat wil zeggen de accumulatie, de kapitaalverhouding op grotere schaal: meer kapitalisten of grotere kapitalisten aan de ene kant, meer loonarbeiders aan de andere kant. De reproductie van de arbeidskracht — die door het kapitaal onophoudelijk als middel tot meerwaardevorming moet worden ingelijfd, die zich niet van het kapitaal kan losmaken en wier horigheid aan het kapitaal slechts schuilgaat achter de wisseling der individuele kapitalisten, waaraan de arbeidskracht zich verkoopt — vormt in feite een element van de reproductie van het kapitaal zelf. Accumulatie van het kapitaal betekent dus vergroting van het proletariaat. [70]

De klassieke economie begreep dit feit zo goed dat A. Smith, Ricardo, enzovoort, zoals we reeds hebben gezien, zelfs de fout maakten de accumulatie te identificeren met consumptie van het totale gekapitaliseerde deel van het meerproduct door productieve arbeiders, dat wil zeggen met de omzetting van dit deel in additionele loonarbeiders. Reeds in 1696 schreef John Bellers: ‘Wanneer iemand 100.000 *acres* grond bezat en even zovele ponden geld en stuks vee, wat zou de rijke man zonder een arbeider zelf anders dan een arbeider zijn? En aangezien de arbeiders mensen rijk maken, zijn er meer rijken naarmate er meer arbeiders zijn... De arbeid van de armen is de goudmijn van de rijken.’ [71] En in het begin van de achttiende eeuw schreef Bernard de Mandeville: ‘Waar de eigendom voldoende beschermd is, zou het gemakkelijker zijn zonder geld dan zonder armen te leven, want wie zou de arbeid moeten verrichten?... De arbeiders moeten voor verhogering gespaard worden, maar zij mogen evenmin dingen ontvangen die gespaard dienen te worden. Wanneer hier en daar iemand uit de laagste klasse zich door buitengewone ijver en door honger te lijden verheft boven de staat, waarin hij is opgegroeid, moet niemand hem daarbij hinderen; ja, het is ongetwijfeld voor iedere enkeling, voor ieder afzonderlijk gezin in de samenleving het verstandigste om zuinig te zijn, maar voor alle rijke naties is het belangrijk dat het grootste deel der armen nooit zonder werk is en dat die armen altijd uitgeven wat zij ontvangen... Zij, die door hun dagelijkse arbeid in hun levensonderhoud voorzien, hebben voor het verlenen van hun diensten geen andere prikkel dan hun behoeften en het is verstandig hun behoeften te lenigen, maar het is dwaasheid die behoeften weg te nemen. Het enige, waar men een werkende man vlijtig mee kan maken, is een matig arbeidsloon. Een te laag arbeidsloon maakt hem, al naar gelang zijn temperament, moedeloos of wanhopig, een te hoog arbeidsloon maakt hem onbeschaamd en lui... Uit dit alles volgt dat in een vrij land, waar geen slaven zijn toegestaan, de meest zekere rijkdom bestaat uit een groot aantal werkende armen. Behalve dat zij een nooit in gebreke blijvende bron van toevoer voor vloot en leger vormen, zouden er zonder hen geen geneugten zijn en zou geen enkel land voordeel uit zijn natuurlijke producten kunnen trekken. Om de samenleving (die natuurlijk uit niet-arbeiders bestaat -M.) gelukkig te maken en het volk zelf tevreden te doen zijn met de kammervolle omstandigheden, is het noodzakelijk dat de grote meerderheid zowel onwetend als arm blijft.

Kennis maakt onze wensen zowel groter als talrijker en hoe minder een man wenst, des te gemakkelijker kunnen zijn behoeften worden bevredigd.’ [72] Hetgeen Mandeville, een eerlijke man met een heldere kop, nog niet begrijpt is dat het mechanisme van het accumulatieproces zelf met de groei van het kapitaal het aantal ‘werkende armen’ doet toenemen, dat wil zeggen de loonarbeiders, die hun arbeidskracht omzetten in de steeds groter wordende productieve kracht van het in omvang groeiende kapitaal en juist daardoor hun afhankelijkheid van hun eigen, in de persoon van de kapitalist gepersonifieerd product moeten bestendigen. Met betrekking tot deze afhankelijkheid merkt Sir F. M. Eden in zijn *The State of the Poor, or an History of the Labouring Classes in England* (London, 1797) op: ‘Ons klimaat eist arbeid voor de bevrediging der behoeften en derhalve moet tenminste een deel van de samenleving onvermoeid arbeid verrichten... De enkelen, die niet werken, hebben desondanks de producten van arbeid tot hun beschikking, hetgeen zij alleen maar te danken hebben aan de beschaving en aan de maatschappelijke ordening: zij zijn louter voortbrengselen der burgerlijke instellingen.’ [73] Want het is dank zij deze instellingen dat werd erkend dat men zich de vruchten van de arbeid ook op andere wijze dan door arbeid kon toe-eigenen. De lieden met onafhankelijke vermogens hebben hun vermogen bijna helemaal te danken aan de arbeid van anderen en niet aan hun eigen bekwaamheden, die volstrekt niet groter zijn dan die der anderen; de rijken onderscheiden zich niet van de armen door het bezit van land en geld, maar door het commando over arbeid... Dit stelsel geeft aan de bezitters van eigendom een voldoende mate van invloed en gezag over hen, die voor hen werken en plaatst de armen niet in een mistroostige of serviele situatie, maar in een toestand van gemakkelijke en milde afhankelijkheid... Zoals iedere kenner van de menselijke aard weet, is een dergelijke afhankelijkheid noodzakelijk voor de welstand van de arbeider zelf.’ [74] Hierbij zij terloops opgemerkt dat Sir F. M. Eden de enige leerling van Adam Smith is die in de achttiende eeuw iets van betekenis heeft gepresteerd. [75]

Onder de tot dusver veronderstelde, voor de arbeiders gunstige accumulatievoorwaarden neemt hun afhankelijkheid van het kapitaal verdraaglijke of, zoals Eden schrijft, ‘gemakkelijke en milde’ vormen aan. In plaats van met de groei van het kapitaal intensiever te worden, wordt deze afhankelijkheidsverhouding nu alleen maar extensiever, dat wil zeggen het terrein van uitbuiting en heerschappij door het kapitaal breidt zich alleen uit met de vergroting van het kapitaal en met het aantal onderdanen van het kapitaal. Van hun eigen groeiend en in steeds grotere mate in additioneel kapitaal omgezette meerproduct stroomt een groter deel naar hen terug in de vorm van betaalmiddelen, zodat zij het terrein van hun genoegens kunnen uitbreiden, hun consumptiefonds voor kleren, meubelen, enzovoort, kunnen vergroten en een klein reservefonds aan geld kunnen vormen. Maar zomin betere kleding, voeding en behandeling en een groter zakgeld de afhankelijkheid en de uitbuiting van de slaaf kan opheffen, evenmin wordt op deze wijze een einde gemaakt aan de afhankelijkheid en de uitbuiting van de loonarbeider. Een stijgende prijs van de arbeid ten gevolge van de accumulatie van het kapitaal betekent in feite slechts dat de lengte en het gewicht van de gouden ketting, die de loonarbeider reeds voor zichzelf heeft gesmeed, een geringere spanning kan verdragen. Bij de controversen over dit onderwerp heeft men meestal het voornaamste over het hoofd gezien, namelijk de kenmerkende eigenschappen van de kapitalistische productie. Arbeidskracht wordt hier niet gekocht om door middel van de dienst of van het product van de arbeid de persoonlijke behoeften van de koper te bevredigen. Het doel van de koper van arbeid is vergroting van zijn kapitaal, productie van waren die meer arbeid bevatten dan hij betaalt, dus een waardedeel bevatten dat hem niets kost en dat desondanks bij de verkoop van de waren wordt gerealiseerd. Productie van meerwaarde of winstmakerij is de absolute wet van deze productiewijze. De arbeidskracht is slechts verkoopbaar voor zover deze de productiemiddelen als kapitaal in stand houdt, de eigen waarde als kapitaal reproduceert en in de vorm van onbetaalde arbeid een bron vormt voor

additioneel kapitaal.[76] De voorwaarden voor de verkoop van arbeidskracht, onverschillig of deze meer of minder gunstig zijn voor de arbeider, omvatten dus de noodzaak van de steeds herhaalde wederverkoop en de steeds grotere reproductie van de rijkdom als kapitaal. Zoals we hebben gezien zit in de aard van het arbeidsloon zélf de voorwaarde opgesloten dat de arbeider altijd een bepaalde hoeveelheid onbetaalde arbeid verricht. Geheel afgezien van de omstandigheid dat het arbeidsloon kan stijgen bij een daling van de prijs van de arbeid, enzovoort, betekent de stijging van het arbeidsloon in het beste geval slechts een kwantitatieve daling van de hoeveelheid onbetaalde arbeid, die de arbeider moet presteren. Deze daling kan zich nooit doorzetten tot het punt, waarop het systeem zelf wordt bedreigd. Afgezien van gewelddadige conflicten over de loonvoet — en Adam Smith heeft reeds aangetoond dat in het algemeen bij dergelijke conflicten de patroon altijd de baas blijft — impliceert een uit de accumulatie van het kapitaal voortvloeiende stijging van de prijs van de arbeid het volgende alternatief:

De ene mogelijkheid is dat de prijs van de arbeid blijft stijgen, omdat deze stijging de voortgang der accumulatie niet stoort. Hierin zit niets verwonderlijks, want, zo schrijft Adam Smith, ‘zelfs bij gedaalde winsten worden de kapitalen nog groter; zij nemen zelfs sneller toe dan voorheen... In het algemeen groeit een groot kapitaal bij een kleine winst sneller dan een klein kapitaal bij een grote winst’ (*t.a.p.*, II, p. 189). In dit geval is het duidelijk dat een vermindering van de onbetaalde arbeid de versterking van de heerschappij van het kapitaal geenszins beïnvloedt. — Of, en dit is de andere mogelijkheid, de accumulatie wordt vertraagd ten gevolge van de stijgende prijs van de arbeid, omdat de prikkel tot winst afstompt. De accumulatie neemt af. Maar met deze afneming van de accumulatie verdwijnt de oorzaak van die afneming, namelijk de wanverhouding tussen kapitaal en voor uitbuiting beschikbare arbeidskracht. Het mechanisme van het kapitalistische productieproces overwint dus zelf de hindernissen, die zij tijdelijk heeft opgeworpen. De prijs van de arbeid daalt weer tot het niveau, dat overeenkomt met de behoeften tot meerwaardevorming van het kapitaal, onverschillig of dit niveau beneden, boven of op dezelfde hoogte ligt als het niveau dat vóór het begin van de loonstijging als normaal werd beschouwd. We zien dus dat het in het eerste geval niet de daling in de absolute of proportionele groei van de arbeidskracht of van de arbeidersbevolking is die leidt tot een overschot aan kapitaal, maar dat het, omgekeerd, de groei van het kapitaal is, die er toe leidt dat de voor uitbuiting beschikbare arbeidskracht ontoereikend wordt. In het tweede geval is het niet de toeneming in de absolute of proportionele groei van de arbeidskracht of van de arbeidersbevolking die er toe leidt dat het kapitaal ontoereikend wordt, maar, omgekeerd, de afneming van het kapitaal die er toe leidt dat de voor uitbuiting beschikbare arbeidskracht te overvloedig wordt of, beter gezegd, dat de prijs van die arbeidskracht te hoog wordt. Het zijn deze absolute bewegingen in de accumulatie van het kapitaal die zich weerspiegelen als de relatieve bewegingen in de hoeveelheid voor uitbuiting beschikbare arbeidskracht en die daardoor de schijn wekken veroorzaakt te zijn door de eigen beweging van die arbeidskracht. In wiskundige termen uitgedrukt: de grootte van de accumulatie is de onafhankelijke variabele, de hoogte van het loon is de afhankelijke variabele en niet omgekeerd. Zo wordt, wanneer de industriële cyclus zich in de crisisfase bevindt, de algemene daling van de warenprijzen uitgedrukt als een stijging van de relatieve geldwaarde en wordt in de fase van de bloei de algemene stijging van de warenprijzen uitgedrukt als een daling van de relatieve geldwaarde. De aanhangers van de zogenaamde *Currency School* trekken hieruit de conclusie dat bij hoge prijzen te weinig, bij lage prijzen te veel geld in circulatie is. Hun onkunde en hun volledige miskennis der feiten[77] vinden waardige parallellen bij de economen, die deze verschijnselen van de accumulatie willen verklaren uit de omstandigheid dat er de ene keer te weinig, de andere keer te veel loonarbeiders zijn.

De wet van de kapitalistische productie, die aan de zogenaamde ‘natuurlijke bevolkingswet’ ten grondslag ligt, komt eenvoudig hierop neer: de verhouding tussen kapitaal, accumulatie en loonvoet is niets anders dan de verhouding tussen de onbetaalde, in kapitaal omgezette arbeid en de additionele arbeid, die nodig is om het additionele kapitaal in beweging te zetten. Het is dus beslist niet een verhouding tussen twee van elkaar onafhankelijke grootheden: enerzijds de grootte van het kapitaal, anderzijds de omvang van de arbeidersbevolking; het is in laatste instantie veeleer slechts de verhouding tussen de onbetaalde arbeid en de betaalde arbeid van dezelfde arbeidersbevolking. Wanneer de hoeveelheid van de door de arbeidersklasse geleverde en door de kapitalistenklasse geaccumuleerde onbetaalde arbeid snel genoeg toeneemt om alleen maar door een buitengewoon grote toevoeging van betaalde arbeid in kapitaal te kunnen worden omgezet, dan stijgt het loon en — wanneer alle andere omstandigheden niet veranderen — neemt de onbetaalde arbeid in verhouding af. Zodra deze afnemingsrichting echter het punt bereikt, waarop de meerarbeid (waardoor het kapitaal wordt gevoed) niet langer in normale hoeveelheden wordt aangeboden, treedt een reactie op: een geringer deel van het inkomen wordt gekapitaliseerd, de accumulatie stagneert en de stijgende loonbeweging ondervindt een terugslag. De verhoging van de prijs van de arbeid blijft dus beperkt binnen grenzen, die niet alleen de grondslagen van het kapitalistische systeem onaangetaast laten, maar tevens zijn reproductie op steeds groter wordende schaal veilig stellen. De in een natuurwet gemystificeerde wet van de kapitalistische accumulatie drukt in feite dus alleen maar uit dat haar wezen elke afnemingsrichting van de uitbuitingsgraad van de arbeid of elke stijging van de prijs van de arbeid uitsluit, die de onafgebroken reproductie van de kapitaalverhouding en de reproductie van het kapitaal op steeds grotere schaal in ernstig gevaar zou kunnen brengen. Het is niet anders mogelijk bij een productiewijze, waarbij de arbeider bestaat voor de behoeften tot vergroting van de bestaande waarden in plaats dat omgekeerd de materiële rijkdom bestaat om de ontwikkelingsbehoeften van de arbeider te bevredigen. Zoals in de godsdienst de mens wordt beheerst door het product van zijn eigen hersenen, zo wordt hij in de kapitalistische productie beheerst door het product van zijn eigen hand.^[77a]

2. Relatieve afnemingsrichting van het variabele deel van het kapitaal bij voortgang van de accumulatie en van de daarmee gepaard gaande concentratie

Volgens de economen zelf is het noch de bestaande omvang van de maatschappelijke rijkdom, noch de grootte van het reeds verworven kapitaal, maar zijn het uitsluitend de onafgebroken toeneming van de accumulatie en het tempo van die toeneming, die een loonsverhoging veroorzaken (A. Smith, *t.a.p.*, boek I, hoofdstuk 8). Tot dusverre hebben wij slechts een bepaalde fase van dit proces bekeken, namelijk die fase, waarin de groei van het kapitaal plaatsvindt bij een ongewijzigde technische samenstelling van het kapitaal. Maar het proces houdt niet op met deze fase.

Zijn de algemene grondslagen van het kapitalistische systeem eenmaal gegeven, dan wordt in de loop van de accumulatie telkens een punt bereikt waarop de ontwikkeling van de productiviteit van de maatschappelijke arbeid de machtige hefboom wordt van de accumulatie. ‘Dezelfde oorzaak’, zo schrijft Adam Smith, ‘die de lonen opdrijft, namelijk de groei van het kapitaal, leidt tot verhoging van de arbeidsproductiviteit en stelt een kleinere hoeveelheid arbeid in staat een grotere hoeveelheid product te vervaardigen.’

Afgezien van natuurlijke voorwaarden (zoals de vruchtbaarheid van de grond, enzovoort) en van de vaardigheid van de onafhankelijke en afzonderlijk werkende producenten (die zich echter eerder manifesteert door een betere kwaliteit dan door een grotere kwantiteit van het product) wordt de graad van de maatschappelijke arbeidsproductiviteit uitgedrukt in de relatieve grootte van de hoeveelheid productiemiddelen, die een arbeider gedurende een gegeven tijd en met dezelfde inspanning van arbeidskracht omzet in product. De hoeveelheid productiemiddelen, waarmee hij werkt, neemt toe met de productiviteit van zijn arbeid.

Hierbij spelen de productiemiddelen een dubbele rol. De toeneming van de ene soort is een gevolg, de toeneming van de andere soort is een voorwaarde voor de stijgende arbeidsproductiviteit. Zo wordt bijvoorbeeld met de arbeidsverdeling in de manufactuur en met het gebruik van machinerie in dezelfde tijd meer grondstof verwerkt en komt dus een grotere hoeveelheid grondstoffen en hulpstoffen in het arbeidsproces terecht. Dit is het gevolg van de stijgende arbeidsproductiviteit. Aan de andere kant is de hoeveelheid gebruikte machinerie, trekvee, kunstmest, draineerbuizen, enzovoort, een voorwaarde voor de stijgende arbeidsproductiviteit. Dit geldt eveneens voor de hoeveelheid productiemiddelen die geconcentreerd zijn in gebouwen, hoogovens, transportmiddelen, enzovoort. Maar onverschillig of het een voorwaarde of een gevolg is, de toenemende omvang van de productiemiddelen brengt, vergeleken met de door die productiemiddelen ingelijfde arbeidskracht, de stijgende arbeidsproductiviteit tot uitdrukking. De stijging van de arbeidsproductiviteit komt dus tot uiting in de daling van de hoeveelheid arbeid in verhouding tot de hoeveelheid productiemiddelen, die door die arbeid in beweging wordt gebracht of, anders uitgedrukt: in de daling van de omvang van de subjectieve factor van het arbeidsproces vergeleken met de objectieve factoren van het arbeidsproces.

Deze wijziging in de technische samenstelling van het kapitaal — de toeneming van de hoeveelheid productiemiddelen vergeleken met de hoeveelheid arbeidskracht, die die productiemiddelen in beweging zet — wordt weerspiegeld in de waardesamenstelling van het kapitaal, in de groei van het constante bestanddeel van de kapitaalwaarde ten koste van het variabele bestanddeel. Stel dat een kapitaal oorspronkelijk voor 50 % in productiemiddelen en voor 50 % in arbeidskracht werd geïnvesteerd; later, na de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit, voor 80 % in productiemiddelen en voor 20 % in arbeidskracht, enz. Deze wet van de voortdurende groei van het constante kapitaaldeel vergeleken met het variabele kapitaaldeel wordt, zoals hierboven reeds werd aangetoond, in iedere fase bevestigd door de vergelijkende analyse der warenrijzen, onverschillig of wij verschillende economische perioden van één land of verschillende landen in dezelfde periode vergelijken. De relatieve grootte van het bestanddeel van de prijs, dat alleen maar de waarde van de verbruikte productiemiddelen of het constante kapitaaldeel vertegenwoordigt, zal in een recht evenredige, de relatieve grootte van het andere bestanddeel, dat het arbeidbetalende of variabele kapitaaldeel vertegenwoordigt, zal in het algemeen in een omgekeerd evenredige verhouding staan tot de vooruitgang van de accumulatie.

De vermindering van het variabele kapitaaldeel ten opzichte van het constante kapitaaldeel, dat wil zeggen de gewijzigde samenstelling van de kapitaalwaarde, toont slechts bij benadering de verandering aan in de samenstelling van de materiele bestanddelen van het kapitaal. Wanneer bijvoorbeeld op het ogenblik de in de spinnerij geïnvesteerde kapitaalwaarde voor $\frac{7}{8}$ constant en voor $\frac{1}{8}$ variabel is, terwijl in het begin van de achttiende eeuw de helft constant en de helft variabel was, is daarentegen de hoeveelheid grondstof, arbeidsmiddelen, enzovoort, die tegenwoordig door een bepaalde hoeveelheid spinarbeid productief wordt verbruikt, honderden keren zo groot als in het begin van de achttiende eeuw. De oorzaak hiervan is eenvoudig deze: met de gestegen arbeidsproductiviteit neemt niet alleen de omvang van de door de arbeid verbruikte productiemiddelen toe, maar neemt de waarde van die productiemiddelen af vergeleken met de omvang. De waarde van de productiemiddelen stijgt dus absoluut, maar niet proportioneel met de omvang van de productiemiddelen. De groei van het verschil tussen het constante en het variabele kapitaal is dus veel kleiner dan de groei van het verschil tussen de hoeveelheid productiemiddelen, waarin het constante kapitaal wordt omgezet, en de hoeveelheid arbeidskracht, waarin het variabele kapitaal wordt omgezet. Het eerste verschil neemt toe met het tweede, maar in een geringere mate.

Trouwens, wanneer de vooruitgang van de accumulatie de relatieve grootte van het variabele kapitaaldeel doet dalen, sluit dit geenszins een stijging van de absolute grootte van dit kapitaaldeel uit. Stel dat een kapitaalwaarde aanvankelijk werd gesplitst in 50 % constant en 50 % variabel kapitaal en later in 80 % constant en 20 % variabel kapitaal. Is inmiddels het oorspronkelijke kapitaal van zeg £6.000 aangegroeid tot £18.000, dan is het variabele bestanddeel van dit kapitaal ook met $\frac{1}{5}$ toegenomen. Dit deel was £3.000 en is thans £3.600. Waar echter vroeger een toeneming van het kapitaal van 20 % voldoende zou zijn geweest om de vraag naar arbeid met 20 % te doen toenemen, is hiervoor thans verdrievoudiging van het oorspronkelijke kapitaal nodig.

In Afdeling IV toonde ik aan hoe de ontwikkeling van de maatschappelijke arbeidsproductiviteit coöperatie op grote schaal vooronderstelt, hoe alleen onder deze voorwaarde verdeling en combinatie van arbeid konden worden georganiseerd, hoe door massale concentratie kon worden bespaard op productiemiddelen, hoe arbeidsmiddelen, die uit de aard van hun samenstelling alleen gemeenschappelijk kunnen worden gebruikt (het systeem van machines, enzovoort) konden ontstaan, hoe de ontzaglijke natuurkrachten in dienst van het productieproces konden worden gesteld en hoe het productieproces kon worden omgezet in de technische toepassing van de wetenschap. Op basis van de warenproductie — waarbij de productiemiddelen privé-bezit zijn en de handarbeider hetzij afzonderlijk en zelfstandig waren produceert, hetzij arbeidskracht als waar verkoopt omdat hem de middelen voor een eigen bedrijf ontbreken — kan deze vooronderstelling alleen maar worden gerealiseerd door de groei van de afzonderlijke kapitalen, dat wil zeggen naarmate de maatschappelijke productie- en bestaansmiddelen het privé-bezit worden van kapitalisten. Alleen in de kapitalistische vorm kan de warenproductie productie op grote schaal worden. Een zekere accumulatie van kapitaal in handen van individuele warenproducenten is derhalve voorwaarde voor de specifiek kapitalistische productiewijze. Daarom moesten wij bij de overgang van het ambachtsbedrijf naar het kapitalistische bedrijf uitgaan van de veronderstelling dat een dergelijke accumulatie bestaat. Men kan die accumulatie de oorspronkelijke accumulatie noemen, omdat deze niet het historisch resultaat is van de specifiek kapitalistische productie, maar de historische basis van die productie. Hier hoeven wij nog niet na te gaan hoe deze oorspronkelijke accumulatie zelf ontstaat. Het is voor ons nu voldoende dat die accumulatie het uitgangspunt vormt. Maar alle methoden tot verhoging van de maatschappelijke arbeidsproductiviteit, die op deze basis ontstaan, zijn tevens methoden tot een vergrote productie van meerwaarde of meerproduct, welke productie weer het creatieve element is van de accumulatie. Het zijn dus tevens methoden tot productie van kapitaal door kapitaal of methoden voor een versnelde accumulatie van kapitaal. De onafgebroken heromzetting van meerwaarde in kapitaal verschijnt als een gestadige groei van het aan het productieproces deelnemende kapitaal. Dit kapitaal wordt op zijn beurt de basis voor een grotere productieschaal en voor de daarmee gepaard gaande methoden ter verhoging van de arbeidsproductiviteit en versnelling van de productie van meerwaarde. Wanneer dus een zekere mate van kapitaalaccumulatie voorwaarde is voor de specifiek kapitalistische productiewijze, veroorzaakt dit omgekeerd een versnelde accumulatie van het kapitaal. 'Met de accumulatie van kapitaal komt dus de specifiek kapitalistische productiewijze tot ontwikkeling en met de specifiek kapitalistische productiewijze komt de accumulatie van kapitaal tot ontwikkeling. Deze beide economische factoren veroorzaken — krachtens de samengestelde verhouding van het effect dat zij op elkaar uitoefenen — de verandering in de technische samenstelling van het kapitaal, waardoor het variabele bestanddeel, vergeleken met het constante bestanddeel, steeds kleiner wordt.

Ieder afzonderlijk kapitaal is een kleinere of grotere concentratie van productiemiddelen met het daarbij behorende commando over een kleiner of groter leger van arbeiders. Iedere accumulatie wordt het middel tot nieuwe accumulatie. Met de toegenomen hoeveelheid als

kapitaal functionerende rijkdom vergroot de accumulatie de concentratie van rijkdom in handen van individuele kapitalisten en daardoor wordt de basis van de productie op grotere schaal en van de specifiek kapitalistische productiemethoden verbreed. De groei van het maatschappelijk kapitaal voltrekt zich in de groei van vele afzonderlijke kapitalen. Wanneer alle overige omstandigheden ongewijzigd blijven, neemt de omvang van de afzonderlijke kapitalen en daarmee de concentratie van de productiemiddelen in dezelfde verhouding toe als waarin zij de evenredige delen van het totale maatschappelijke kapitaal vormen. Tegelijkertijd maken de loten van de oorspronkelijke kapitalen zich los en functioneren als nieuwe, zelfstandige kapitalen. Hierbij speelt onder andere de verdeling van de vermogens in de kapitalistische families een grote rol. Met de accumulatie van het kapitaal neemt dus ook het aantal kapitalisten min of meer toe. Twee punten kenmerken dit soort concentratie, dat direct op de accumulatie berust of, veeleer, identiek is met de accumulatie. Ten eerste: de toenemende concentratie van de maatschappelijke productiemiddelen in handen van individuele kapitalisten wordt, onder overigens ongewijzigde omstandigheden, beperkt door het groeitempo van de maatschappelijke rijkdom. Ten tweede: het deel van het maatschappelijke kapitaal, dat in iedere afzonderlijke productietak is belegd, is verdeeld onder vele kapitalisten die tegenover elkaar staan als onafhankelijke en met elkaar concurrerende warenproducenten. De accumulatie en de daarmee gepaard gaande concentratie zijn dus niet alleen op vele punten versnipperd, maar de groei van de functionerende kapitalen wordt ook nog doorkruist door de vorming van nieuwe en de splitsing van oude kapitalen. Vertoont de accumulatie zich dus enerzijds als een groeiende concentratie van productiemiddelen en van het commando over arbeid, anderzijds manifesteert zij zich als een onderling afstoten van vele individuele kapitalen.

Deze versplintering van het totale maatschappelijke kapitaal in vele afzonderlijke kapitalen of het onderling afstoten van de delen van dit kapitaal wordt tegengewerkt door hun aantrekking. Dit is niet meer de eenvoudige, met de accumulatie identieke concentratie van productiemiddelen en commando over arbeid. Het is de concentratie van reeds gevormde kapitalen, opheffing van hun afzonderlijke zelfstandigheid, onteigening van kapitalist door kapitalist, omzetting van vele kleine kapitalen in weinige grote kapitalen. Dit proces onderscheidt zich van de eenvoudige accumulatie doordat het slechts betrekking heeft op de gewijzigde verdeling van de reeds bestaande en functionerende kapitalen, waardoor de speelruimte van dit proces dus niet wordt beperkt door de absolute groei van de maatschappelijke rijkdom of door de absolute grenzen van de accumulatie. Het kapitaal zwelt hier in één hand aan tot een grote omvang, omdat het elders uit handen van velen wordt genomen. Het is de eigenlijke centralisatie ter onderscheiding van de accumulatie en de concentratie.

De wetten van deze centralisatie van de kapitalen of aantrekking van kapitaal door kapitaal kunnen hier niet verder worden ontwikkeld. Een korte, feitelijke aanduiding is voldoende. De concurrentiestrijd wordt gevoerd door het goedkoper maken van de waren. De goedkoopte van de waren is, onder overigens gelijke omstandigheden, afhankelijk van de arbeidsproductiviteit en de arbeidsproductiviteit is weer afhankelijk van de productieschaal. Daarom winnen de grote kapitalen het van de kleine kapitalen. Men herinnert zich verder dat met de ontwikkeling van de kapitalistische productiewijze de minimale omvang van het afzonderlijke kapitaal, die nodig is om een zaak onder normale voorwaarden te drijven, toeneemt. De kleine kapitalen verdringen zich daarom in die gebieden van de productie, waar de grootindustrie zich nog maar sporadisch of onvolledig meester van heeft gemaakt. De heftigheid van de concurrentie staat hier in een recht evenredige verhouding tot het aantal en in een omgekeerd evenredige verhouding tot de grootte van de strijdende kapitalen. De concurrentie eindigt steeds met de ondergang van vele kleinere kapitalisten, wier kapitalen gedeeltelijk overgaan in handen van de overwinnaars, gedeeltelijk worden vernietigd.

Afgezien hiervan komt met de kapitalistische productie een geheel nieuwe macht tot ontwikkeling: het kredietwezen, dat in het begin heimelijk, als een bescheiden hulp der accumulatie binnensluipt, door onzichtbare draden de over de gehele maatschappij in kleinere of grotere hoeveelheden versnipperde geldmiddelen in handen van individuele of geassocieerde kapitalisten brengt, maar spoedig een nieuw en machtig wapen wordt in de concurrentiestrijd en zich uiteindelijk ontpopt tot een enorm sociaal mechanisme ter centralisatie der kapitalen.

Naarmate de kapitalistische productie en de accumulatie tot ontwikkeling komen ontwikkelen zich ook de concurrentie en het krediet, de twee machtigste hefboomen van de centralisatie. Daarnaast wordt door de vooruitgang van de accumulatie de voor de centralisatie beschikbare materie in omvang vergroot, dat wil zeggen de afzonderlijke kapitalen, terwijl de uitbreiding van de kapitalistische productie aan de ene kant de maatschappelijke behoefte en aan de andere kant de technische middelen schept voor de enorme industriële ondernemingen, die slechts kunnen ontstaan dank zij een voorafgaande centralisatie van kapitaal. Daarom is tegenwoordig de wederzijdse aantrekkingskracht van de afzonderlijke kapitalen en de neiging tot centralisatie sterker dan ooit tevoren. Maar ondanks dat de relatieve expansie en de kracht van de centraliserende beweging in zekere mate wordt bepaald door de reeds bereikte omvang van de kapitalistische rijkdom en de superioriteit van het economisch mechanisme, is de ontwikkeling van de centralisatie geenszins afhankelijk van de positieve groei van het maatschappelijk kapitaal. En dit is het kenmerkende onderscheid tussen de centralisatie en de concentratie, welke laatste slechts een andere uitdrukking is voor de reproductie op grotere schaal. Centralisatie kan voortvloeien uit een louter gewijzigde verdeling van de reeds bestaande kapitalen, uit een eenvoudige wijziging in de kwantitatieve groepering van de bestanddelen van het maatschappelijk kapitaal. Het kapitaal kan op de ene plaats in handen van een enkeling tot een enorme omvang toenemen, omdat het elders aan vele afzonderlijke personen wordt onttrokken. In iedere bedrijfstak bereikt de centralisatie haar maximum wanneer alle in die bedrijfstak geïnvesteerde kapitalen zouden zijn samengesmolten tot één enkel kapitaal. [77b] In een gegeven maatschappij zou dit maximum pas worden bereikt wanneer het totale maatschappelijke kapitaal zou zijn geconcentreerd in handen hetzij van een afzonderlijke kapitalist, hetzij van een combinatie van kapitalisten.

De centralisatie vult het werk van de accumulatie aan doordat de industriële kapitalisten hierdoor in staat worden gesteld op grotere schaal te produceren. Ongeacht of dit resultaat het gevolg is van de accumulatie of van de centralisatie, ongeacht of de centralisatie wordt bereikt door gewelddadige annexatie (waarbij bepaalde kapitalen zulke sterke centra van aantrekkingskracht worden voor andere kapitalen, dat zij de cohesie van de afzonderlijke kapitalen breken en de brokstukken tot zich trekken) of door samensmelting van een aantal afzonderlijke, reeds bestaande kapitalen of van kapitalen die zijn betrokken bij de vlottere methode van vorming van naamloze vennootschappen — het economische effect blijft hetzelfde. De toegenomen grootte van de industriële bedrijven vormt overal het uitgangspunt voor een meer omvattende organisatie van de gezamenlijke arbeid van velen, voor een bredere ontwikkeling van hun materiële krachten, dat wil zeggen voor een verdergaande omzetting van afzonderlijke en traditioneel geleide productieprocessen in maatschappelijk gecombineerde en wetenschappelijk geleide productieprocessen.

Het is echter duidelijk dat de accumulatie, de geleidelijke vergroting van het kapitaal door de uit de cirkelvorm in de spiraal overgaande reproductie, een nogal langzaam proces is vergeleken met de centralisatie, die slechts de kwantitatieve groepering van de samenstellende delen van het maatschappelijk kapitaal hoeft te veranderen. De wereld zou nu nog zonder spoorwegen zijn wanneer men zó lang had moeten wachten tot de accumulatie enkele afzonderlijke kapitalen in die mate had doen groeien, dat daardoor de aanleg van een spoorweg mogelijk was geworden. De centralisatie daarentegen heeft dit door middel van de

naamloze vennootschappen in een handomdraai klaargespeeld. En terwijl de centralisatie op deze wijze de uitwerking van de accumulatie versterkt en versnelt, vergroot en versnelt zij tegelijkertijd de omwenteling in de technische samenstelling van het kapitaal, waardoor het constante deel groter wordt ten koste van het variabele deel en de relatieve vraag naar arbeid afneemt.

De door de centralisatie zo snel samengevoegde hoeveelheden kapitaal reproduceren en vermeerderen zich als de andere kapitalen, alleen nog sneller, waardoor zij nieuwe, machtige hefboomen worden van de maatschappelijke accumulatie. Wanneer men dus spreekt over de ontwikkeling van de maatschappelijke accumulatie, dan is daarbij tegenwoordig tevens de werking van de centralisatie stilzwijgend inbegrepen.

De in de loop van de normale accumulatie gevormde additionele kapitalen (zie hoofdstuk 22, § 1) dienen bij voorkeur als middel tot exploitatie van nieuwe uitvindingen en ontdekkingen, in het algemeen voor industriële verbeteringen. Maar ook het oude kapitaal bereikt met de tijd het ogenblik van zijn vernieuwing van hoofd en leden, waarop het zich van zijn huid ontdoet en eveneens wordt herboren in de vervolmaakte technische gedaante, waarbij een geringere hoeveelheid arbeid voldoende is om een grotere hoeveelheid machinerie en grondstoffen in beweging te zetten. De hieruit noodzakelijkerwijs voortvloeiende absolute daling van de vraag naar arbeid wordt vanzelfsprekend groter naarmate de kapitalen, die dit vernieuwingsproces doorlopen, door het proces van centralisatie reeds tot grote hoeveelheden zijn opgehoopt.

Enerzijds trekt dus het in de loop van de accumulatie gevormde additionele kapitaal in verhouding tot zijn grootte steeds minder arbeiders aan en anderzijds stoot het periodiek in een nieuwe samenstelling gereproduceerde oude kapitaal steeds meer vroeger te werk gestelde arbeiders af.

3. Groeiende productie van een relatieve overbevolking of van een industrieel reserveleger

De accumulatie van het kapitaal, die oorspronkelijk niets anders scheen te zijn dan een kwantitatieve vergroting van het kapitaal, komt — zoals we hebben gezien — tot stand door een onafgebroken kwalitatieve wijziging in de samenstelling van het kapitaal, door een voortdurende toeneming van het constante bestanddeel ten koste van het variabele bestanddeel. [77c]

De specifiek kapitalistische productiewijze, de daarmee corresponderende ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit en de daardoor veroorzaakte wijziging in de organische samenstelling van het kapitaal houden niet slechts gelijke tred met de voortgang van de accumulatie of met de groei van de maatschappelijke rijkdom. Zij ontwikkelen zich veel sneller, omdat de enkelvoudige accumulatie of absolute vergroting van het totale kapitaal gepaard gaat met de centralisatie van de afzonderlijke delen van dit kapitaal en omdat de technische omwenteling van het additionele kapitaal gepaard gaat met de technische omwenteling van het oorspronkelijke kapitaal. Met de vooruitgang van de accumulatie ontstaat dus een wijziging in de verhouding tussen het constante kapitaaldeel en het variabele kapitaaldeel. Wanneer deze verhouding aanvankelijk 1:1 was en verandert in 2:1, 3:1, 4:1, 5:1, 7:1, enzovoort, zal, hoe het kapitaal ook groeit, in plaats van $\frac{1}{2}$ van zijn totale waarde respectievelijk slechts $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{5}$, $\frac{1}{6}$, $\frac{1}{8}$, enzovoort, in arbeidskracht en daarentegen $\frac{2}{3}$, $\frac{3}{4}$, $\frac{4}{5}$, $\frac{5}{6}$, $\frac{7}{8}$, enzovoort, in productiemiddelen worden omgezet. Aangezien de vraag naar arbeid niet wordt bepaald door de omvang van het totale kapitaal, maar door de omvang van het variabele bestanddeel, daalt de vraag naar arbeid dus progressief met de groei van het totale kapitaal in plaats van, zoals eerst werd verondersteld, in verhouding daarmee toe te nemen. De vraag naar arbeid daalt in verhouding tot de grootte van het totale kapitaal en des te sneller naarmate de grootte van het totale kapitaal toeneemt. Met de groei van het totale kapitaal neemt weliswaar ook het variabele bestanddeel of de daarin besloten

arbeidskracht toe, maar in een steeds afnemende verhouding. De tussenpozen, waarin de accumulatie enkel werkt als vergroting van de productie op een gegeven technische basis, worden korter. En niet slechts is een in steeds toenemende mate versnelde accumulatie van het totale kapitaal nodig om een gegeven aantal additionele arbeiders te absorberen of zelfs, door de voortdurende metamorfose van het oude kapitaal, voor de reeds werkende arbeiders werkgelegenheid te behouden. De toenemende accumulatie en centralisatie worden op hun beurt weer een bron voor nieuwe wijzigingen in de samenstelling van het kapitaal, dat wil zeggen voor een herhaalde versnelling van de daling van het variabele bestanddeel ten opzichte van het constante bestanddeel. Omgekeerd wekt aan de andere kant deze met de groei van het totale kapitaal versnelde en sneller dan zijn eigen groei versnelde relatieve daling van het variabele bestanddeel de schijn alsof de absolute toeneming van de arbeidersbevolking sneller plaatsvindt dan de groei van het variabele kapitaal of van de middelen, waarmee voor die arbeidersbevolking werk wordt verschaft. Maar in werkelijkheid is het de kapitalistische accumulatie zelf, die in verhouding tot haar kracht en omvang voortdurend een relatieve — dat wil zeggen voor de gemiddelde behoeften tot meerwaardevorming van het kapitaal overtollige — en daardoor overvloedige arbeidersbevolking of surplus-arbeidersbevolking produceert.

Bekijken we het totale maatschappelijke kapitaal, dan veroorzaakt de beweging van zijn accumulatie nu eens periodieke veranderingen die het geheel betreffen, dan weer verdelen de fasen van de accumulatie zich gelijktijdig over de verschillende productietakken. In enkele productietakken vindt de verandering in de samenstelling van het kapitaal plaats zonder groei van zijn absolute grootte, louter als gevolg van de concentratie; in andere productietakken is de absolute groei van het kapitaal gebonden aan de absolute daling van zijn variabel bestanddeel of van de daardoor geabsorbeerde arbeidskracht; in weer andere productietakken zet de groei van het kapitaal zich een tijdlang op de bestaande technische basis voort en trekt in verhouding tot zijn groei additionele arbeidskracht aan, terwijl het in andere perioden organische veranderingen ondergaat en het variabele bestanddeel kleiner wordt; in alle productietakken is de groei van het variabele kapitaaldeel — en dus het aantal te werk gestelde arbeiders — steeds verbonden met heftige fluctuaties en voorbijgaande voortbrenging van overbevolking, hetzij in de duidelijk waarneembare vorm van afstoting van reeds te werk gestelde arbeiders, hetzij in de minder duidelijk waarneembare, maar niet minder effectieve vorm van een bemoeilijkte absorptie van de additionele arbeidersbevolking via de gebruikelijke afvoerkanalen.^[78] Met de omvang van het reeds functionerende, maatschappelijke kapitaal en het tempo van zijn groei, met de vergroting van de productieschaal en van het aantal te werk gestelde arbeiders, met de ontwikkeling van de productiviteit van hun arbeid, met de bredere en vollere stroom van alle springbronnen van de rijkdom, vindt ook een vergroting plaats van de schaal, waarop grotere aantrekking van de arbeiders door het kapitaal gepaard gaat met grotere afstoting van de arbeiders, neemt de snelheid der wijzigingen in de organische samenstelling van het kapitaal en in zijn technische gedaante toe en wordt het aantal productietakken, dat nu eens gelijktijdig, dan weer afwisselend deze veranderingen ondergaat, groter. Met de door haar zelf voortgebrachte accumulatie van het kapitaal produceert de arbeidersbevolking dus op steeds grotere schaal de middelen, waardoor zij zichzelf relatief overvloedig maakt.^[79] Dit is een voor de kapitalistische productiewijze typerende bevolkingswet, zoals in feite iedere bepaalde, historische productiewijze haar eigen, historisch geldige bevolkingswet kent. Een abstracte bevolkingswet bestaat slechts voor planten en dieren en dit alleen nog maar voor zover de mens hierbij niet heeft ingegrepen.

Indien echter een surplus-arbeidersbevolking het noodzakelijke resultaat is van de accumulatie of van de ontwikkeling van de rijkdom op kapitalistische grondslag, wordt deze overbevolking omgekeerd de hefboom van de kapitalistische accumulatie, sterker nog, een

bestaansvoorwaarde van de kapitalistische productiewijze. Zij vormt een beschikbaar industrieel reserveleger, dat zozeer het absolute eigendom van het kapitaal is, dat het lijkt alsof het op kosten van het kapitaal was grootgebracht. Zij vormt voor de wisselende behoeften van het kapitaal tot meerwaardevorming het steeds voor uitbuiting beschikbare mensenmateriaal, onafhankelijk van de grenzen van de werkelijke bevolkingsgroei. Met de accumulatie en de daarmee gepaard gaande ontplooiing van de arbeidsproductiviteit wordt de kracht van het kapitaal tot plotselinge expansie sterker, niet alleen omdat de elasticiteit van het functionerende kapitaal toeneemt en de absolute rijkdom — waarvan het kapitaal slechts een elastisch deel vormt — groter wordt en niet alleen omdat het krediet dank zij iedere bijzondere prikkel in een ommezien een ongebruikelijk groot deel van deze rijkdom als additioneel kapitaal ter beschikking stelt; die kracht wordt ook sterker omdat de technische voorwaarden van het productieproces zelf — machinerie, transportmiddelen, enzovoort — op zeer grote schaal de snelste omzetting van meerproduct in additionele productiemiddelen mogelijk maakt. De met de vooruitgang der accumulatie aanzwellende en in additioneel kapitaal omzetbare hoeveelheid maatschappelijk kapitaal dringt onstuimig door in de oude productietakken, wier afzetgebied plotseling is vergroot, of in de nieuwe productietakken — zoals de spoorwegen — waaraan behoefte is ontstaan door de ontwikkeling van de oude productietakken. In al dergelijke gevallen moeten grote aantallen mensen plotseling en zonder afbreuk te doen aan de productieschaal in andere takken op de beslissende punten aanwezig zijn. Hierin voorziet de overbevolking. De kenmerkende levensloop van de moderne industrie — de vorm van een door kleine schommelingen onderbroken tienjarige cyclus van perioden van middelmatige bedrijvigheid, productie onder hoogspanning, crisis en stagnatie — berust op het voortdurend vormen, het minder of meer absorberen en het opnieuw vormen van het industrieel reserveleger of overbevolking. Op hun beurt rekruteren de schommelingen van de industriële cyclus de overbevolking, waardoor zij de machtigste middelen voor haar reproductie worden.

Deze kenmerkende loop van de moderne industrie, die ons uit geen enkel vroeger tijdperk uit de geschiedenis der mensheid bekend is, was ook in het begin van de kapitalistische productie niet mogelijk. De samenstelling van het kapitaal veranderde slechts zeer langzaam. De accumulatie van het kapitaal hield dus in het algemeen gelijke tred met de relatieve toeneming van de vraag naar arbeid. Zo langzaam als, vergeleken met de moderne tijd, de accumulatie van het kapitaal plaatsvond, stuitte het op de natuurlijke grenzen van de voor uitbuiting beschikbare arbeidersbevolking, welke grenzen slechts door later te vermelden, gewelddadige middelen konden worden overschreden. De plotselinge en sprongsgewijze expansie van de productieschaal is de voorwaarde voor de plotselinge contractie; de laatste veroorzaakt weer de eerste, maar de eerste is onmogelijk zonder beschikbaar mensenmateriaal, zonder een toeneming van arbeiders die onafhankelijk is van de absolute groei van de bevolking. Zij ontstaat door het eenvoudige proces dat een deel der arbeiders voortdurend 'vrij maakt', door methoden die het aantal werkende arbeiders in verhouding tot de grotere productie verminderen. De gehele bewegingsvorm van de moderne industrie komt dus voort uit de gestadige omzetting van een deel van de arbeidersbevolking in werkloze of half werkloze arbeiders. De oppervlakkigheid van de economen blijkt onder andere uit het feit dat zij de expansie en contractie van het krediet, louter symptoom van de schommelingen van de industriële cyclus, zien als hun oorzaak. Evenals de hemellichamen die, wanneer zij eenmaal in een bepaalde baan zijn geslingerd steeds dezelfde beweging herhalen, zo is het ook bij de maatschappelijke productie zodra deze eenmaal in de beweging van afwisselende expansie en contractie is geraakt. Gevolgen worden op hun beurt oorzaken en de schommelingen van het gehele proces, dat steeds weer zijn eigen voorwaarden reproduceert, nemen de vorm van periodiciteit aan. Is deze vorm van periodiciteit eenmaal geconsolideerd, dan zien zelfs de economen in dat de productie van een relatief, dat wil zeggen met betrekking

tot de gemiddelde behoeften van het kapitaal tot meerwaardevorming, overtollige bevolking de levensvoorwaarde is van de moderne industrie.

‘Veronderstel eens,’ schrijft H. Merivale, vroeger hoogleraar in de economie in Oxford en later ambtenaar van het Engelse ministerie van Koloniën, ‘dat tijdens een crisis het volk zich tot het uiterste inspant om door emigratie enkele honderdduizenden arbeiders kwijt te raken; wat zou dan het gevolg zijn? Dat bij het eerste herstel van de vraag naar arbeid er een gebrek aan arbeid zou zijn. Hoe snel de reproductie van mensen ook mag gaan, er is in ieder geval een generatie nodig om volwassen arbeiders te vervangen. Nu hangen de winsten van onze fabrikanten voornamelijk af van de macht om het gunstige moment — wanneer de vraag groot is — uit te buiten en zich op die wijze schadeloos te stellen voor de slappe tijd. Over deze macht kunnen zij alleen beschikken door het bevel over machinerie en handarbeid. Zij moeten beschikbare arbeiders aantreffen; zij moeten in staat zijn hun activiteiten, indien nodig, te vergroten of te temperen al naar gelang de situatie op de markt. Anders kunnen zij gewoonweg niet in de felle strijd van de concurrentie de overmacht behouden, waarop de rijkdom van dit land is gebaseerd.’^[80] Zelfs Malthus ziet in de overbevolking, die hij op zijn geborneerde manier verklaart als een absoluut overschot van de arbeidersbevolking en niet als haar relatieve overtolligheid, een noodzaak voor de moderne industrie: ‘Voorzichtige gewoonten met betrekking tot het huwelijk kunnen, wanneer ze in aanzienlijke mate worden gevolgd door de arbeidersklasse van een land dat voornamelijk afhankelijk is van industrie en handel, voor dat land schadelijk zijn... Uit de aard van de bevolking vloeit voort dat een groei van de arbeidersbevolking niet als gevolg van een bepaalde vraag op de markt kan worden gebracht voordat 16 of 18 jaar zijn verlopen, terwijl de omzetting van inkomen in kapitaal door middel van sparen veel sneller kan geschieden; een land staat altijd bloot aan een groei van het arbeidsfonds, welke sneller plaatsvindt dan de groei van de bevolking.’^[81] Nadat de economen zo de voortdurende productie van een relatieve overbevolking van arbeiders hebben verklaard tot een noodzaak voor de kapitalistische accumulatie, geven zij — zeer toepasselijk via een oude juffrouw — het *beau idéal* (het schone ideaal) van hun kapitalisten weer in de volgende woorden, gericht tot de door hun eigen schepping van additioneel kapitaal op straat gezette ‘overtolligen’: ‘Wij fabrikanten doen voor u wat wij kunnen door het kapitaal, waarvan u moet bestaan, te laten groeien; en u moet het overige doen door uw aantal aan te passen bij de bestaansmiddelen.’^[82]

De kapitalistische productie heeft volstrekt niet genoeg aan de hoeveelheid beschikbare arbeidskracht, die door de natuurlijke bevolkingsaanwas wordt geleverd. Zij heeft voor haar vrije spel behoefte aan een industrieel reserveleger, dat onafhankelijk is van deze natuurlijke grenzen.

Tot nu toe hebben wij verondersteld dat de toe- of afnemning van het variabele kapitaal overeenkomt met de toe- of afnemning van het aantal aan het werk gezette arbeiders.

Het variabele kapitaal neemt toe bij een gelijkblijvend of zelfs bij een verminderd aantal door dat kapitaal gecommandeerde arbeiders, indien de individuele arbeider meer arbeid levert en zijn arbeidsloon dus stijgt, ofschoon de prijs van zijn arbeid gelijk blijft of zelfs daalt, wanneer deze maar langzamer daalt dan de hoeveelheid arbeid toeneemt. De groei van het variabele kapitaal wordt dan index van meer arbeid, maar niet van meer te werk gestelde arbeiders. Iedere kapitalist heeft er een absoluut belang bij een bepaalde hoeveelheid arbeid uit een kleiner aantal arbeiders te halen in plaats van even goedkoop of zelfs goedkoper uit een groter aantal arbeiders. In het laatste geval nemen de uitgaven voor constant kapitaal in verhouding tot de hoeveelheid in beweging gezette arbeid sneller toe dan in het eerste geval. Hoe groter de productieschaal, des te beslissender is dit motief, dat met de accumulatie van kapitaal aan betekenis wint.

We hebben gezien dat de ontwikkeling van de kapitalistische productie en van de arbeidsproductiviteit — tegelijkertijd oorzaak en gevolg van de accumulatie — de kapitalist

in staat stelt met dezelfde uitgaven aan variabel kapitaal door een meer extensieve of intensieve uitbuiting van de individuele arbeidskrachten meer arbeid in beweging te zetten. We hebben verder gezien dat hij met dezelfde kapitaalwaarde meer arbeidskrachten koopt wanneer hij steeds meer geschoolde arbeiders vervangt door ongeschoolden, rijpen door onrijpe, mannelijke door vrouwelijke, volwassenen door jeugdigen of kinderen.

Enerzijds brengt dus bij de voortzetting van de accumulatie een groter variabel kapitaal meer arbeid in beweging zonder meer arbeiders aan het werk te zetten, anderzijds brengt een variabel kapitaal van dezelfde grootte meer arbeid met dezelfde hoeveelheid arbeidskracht in beweging en zet ten slotte meer lagere arbeidskrachten aan het werk door verdringing van hogere arbeidskrachten.

De productie van een relatieve overbevolking of vrijmaking van arbeiders gaat dientengevolge nog sneller dan de toch al met de voortgang van de accumulatie versnelde technische revolutie in het productieproces en de daarmee gepaard gaande proportionele daling van het variabele kapitaaldeel vergeleken met het constante kapitaaldeel. Wanneer de productiemiddelen, als zij in omvang groeien en in effectiviteit stijgen, in mindere mate middelen worden voor de werkgelegenheid der arbeiders, wordt deze verhouding zelf weer gewijzigd door de omstandigheid dat, naarmate de arbeidsproductiviteit stijgt, het aanbod van arbeid sneller stijgt dan de vraag naar arbeid door het kapitaal. De overmatige arbeid van het werkende deel van de arbeidersklasse doet de rijen van haar reserve aanzwellen, terwijl omgekeerd de grotere druk, die de laatsten door hun concurrentie uitoefenen op de eersten, de werkende arbeiders, dwingt tot overmatige arbeid en tot onderwerping aan de eisen van het kapitaal. De veroordeling van een deel der arbeidersklasse tot een gedwongen nietsdoen door overmatige arbeid van het andere deel en omgekeerd wordt middel tot verrijking van de afzonderlijke kapitalist^[83] en versnelt tevens de vorming van het industriële reserveleger op een schaal, die overeenkomt met de vooruitgang van de maatschappelijke accumulatie. Hoe belangrijk deze factor bij de vorming van een relatieve overbevolking is, wordt bijvoorbeeld in Engeland wel bewezen. In Engeland zijn de technische middelen tot 'besparing' op arbeid enorm. Maar wanneer morgen algemeen de arbeid tot rationele grenzen zou worden beperkt en voor de verschillende lagen van de arbeidersklasse in overeenstemming met leeftijd en geslacht zou worden verdeeld, zou de bestaande arbeidersbevolking absoluut ontoereikend zijn om de nationale productie op de huidige schaal voort te zetten. De grote meerderheid der arbeiders, die thans 'onproductief' zijn, zou in 'productieve' arbeiders moeten worden veranderd.

Over het algemeen wordt de algemene beweging van het arbeidsloon uitsluitend geregeld door expansie en contractie van het industriële reserveleger, die overeenkomen met de wisseling van perioden van de industriële cyclus. Zij worden dus niet bepaald door de veranderingen van de absolute omvang van de arbeidersbevolking, maar door de steeds wisselende verhouding, waarin de arbeidersklasse wordt gesplitst in een actief leger en een reserveleger, door de toeneming of afnemening van de relatieve omvang van de overbevolking, door de mate waarin die bevolking nu eens wordt geabsorbeerd, dan weer wordt vrijgemaakt. Voor de moderne industrie met haar tienjarige cyclus en haar periodieke fasen, die bovendien bij de voortgang van de accumulatie door steeds sneller op elkaar volgende, onregelmatige schommelingen worden doorkruist, zou het inderdaad een fraaie wet zijn, die vraag en aanbod van arbeid niet door expansie en contractie van het kapitaal, dus door de steeds wisselende behoeften tot meerwaardevorming laat regelen (zodat de arbeidsmarkt nu eens relatief krap schijnt te zijn omdat expansie van kapitaal plaatsvindt, dan weer ruim schijnt te zijn omdat contractie van kapitaal plaatsvindt), maar omgekeerd de beweging van het kapitaal afhankelijk zou maken van de absolute beweging van de bevolkingsgrootte. En toch is dit het economisch dogma. Volgens dit dogma stijgt het arbeidsloon als gevolg van de accumulatie van kapitaal. Het gestegen arbeidsloon stimuleert een snellere vergroting van de

arbeidersbevolking en deze duurt voort totdat de arbeidsmarkt overvoerd raakt, dus het kapitaal ten opzichte van het aanbod van arbeiders ontoereikend is geworden. Het arbeidsloon daalt en dan ziet men de keerzijde van de medaille. Door het dalende arbeidsloon wordt de arbeidersbevolking langzamerhand gedecimeerd, zodat het kapitaal ten opzichte van de arbeiders weer overvloedig wordt of, zoals anderen dit uitleggen, het dalende arbeidsloon en de daarmee gepaard gaande grotere uitbuiting van de arbeider versnelt de accumulatie weer, terwijl tegelijkertijd het lagere loon de groei van de arbeidersklasse in toom houdt. Dan treedt weer de toestand in, waarbij het aanbod van arbeid geringer is dan de vraag naar arbeid, het loon stijgt, enzovoort. Welk een fraaie bewegingswet is dit voor de ontwikkelde kapitalistische productie! Voordat als gevolg van de loonsverhoging enige positieve groei van de werkelijk tot arbeid in staat zijnde bevolking kan hebben plaatsgevonden, zou reeds lang de tijd zijn verstreken waarbinnen de industriële veldtocht moet worden gevoerd, de slag moet zijn geleverd en de beslissing moet zijn gevallen.

Tussen 1849 en 1859 vond tegelijk met een daling van de graanprijzen in de Engelse landbouwgebieden een loonsverhoging plaats, die in de praktijk alleen maar nominaal was. In Wiltshire bijvoorbeeld steeg het weekloon van 7s. tot 8s., in Dorsetshire van 7 of 8s. tot 9s., enzovoort. Dit was het gevolg van de buitengewone afvloeiing van de agrarische overbevolking, die werd veroorzaakt door de vraag naar soldaten, de enorme uitbreiding van spoorwegaanleg, fabrieken, mijnen, enzovoort. Hoe lager het arbeidsloon is, des te hoger wordt de loonsstijging, zelfs de meest onbetekenende, wanneer deze in percenten wordt uitgedrukt. Bedraagt het weekloon bijvoorbeeld 20s. en vindt een stijging plaats tot 22s., dan is het een loonsverhoging van 10 %; bedraagt het weekloon daarentegen slechts 7s. en stijgt het tot 9s., dan is het een loonsverhoging van $28\frac{4}{7}$ %, hetgeen klinkt alsof het zeer veel is. In ieder geval weenden de boeren en babbelde zelfs de Londense *Economist* zeer ernstig over 'een algemene en flinke vooruitgang' **[84]** wat betreft deze hongerlonen. Maar wat deden de boeren nu? Wachtten zij tot de landarbeiders zich ten gevolge van deze briljante betaling zodanig hadden vermeerderd dat hun loon weer zou moeten dalen? Zo zouden de zaken zich volgens hun dogmatische, economische geest hebben moeten ontwikkelen. Zij voerden echter meer machines in en in een ommezien waren de arbeiders weer zó 'overtollig', dat zelfs de boeren dit voldoende achtten. Er was nu 'meer kapitaal' in een productievere vorm in de landbouw geïnvesteerd dan voorheen. Daardoor daalde de vraag naar arbeid niet alleen relatief, maar ook absoluut.

Deze economische fictie verwacht de wetten, die de algemene beweging van het arbeidsloon of de verhouding tussen arbeidersklasse — dat wil zeggen de totale arbeidskracht — en het totale maatschappelijke kapitaal regelen, met de wetten die de arbeidersbevolking verdelen over de verschillende productietakken. Wanneer bijvoorbeeld ten gevolge van een gunstige conjunctuur in een bepaalde productietak de accumulatie bijzonder levendig is, de winsten daar hoger liggen dan de gemiddelde winst, additioneel kapitaal zich daar binnendringt, dan wordt daar natuurlijk de vraag naar arbeid groter en stijgt daar het arbeidsloon. Door het hogere arbeidsloon trekt de begunstigde productietak een groter deel van de arbeidersbevolking aan, totdat deze met arbeidskracht is verzadigd en het loon op de duur weer daalt tot het vroegere gemiddelde of, indien de toevloed te groot is geweest, beneden dit gemiddelde. Dan komt er niet alleen een einde aan het toestromen van arbeiders naar de betrokken bedrijfstak, maar vindt er zelfs een uittocht van arbeiders plaats. Hier meent de econoom te zien 'waar en hoe' met de stijging van het loon een absolute toeneming van het aantal arbeiders en met deze absolute toeneming van het aantal arbeiders een daling van het loon plaatsvindt, maar in feite ziet hij slechts de lokale schommeling op de arbeidsmarkt van een bepaalde productietak, ziet hij slechts de verschijnselen van de verdeling van de arbeidersbevolking over de verschillende gebieden van kapitaalinvestering, al naar gelang de variërende behoeften van het kapitaal.

Het industriële reserveleger drukt gedurende de perioden van stagnatie en matige bedrijvigheid op het actieve arbeidersleger en houdt gedurende de perioden van overproductie en koortsachtige activiteiten diens aanspraken in toom. De relatieve overbevolking vormt dus de achtergrond, waartegen de wet van vraag en aanbod van arbeid werkzaam is. Zij perst de speelruimte van deze wet binnen grenzen, die absoluut voordelig zijn voor de jacht op uitbuiting en voor de heerschappij van het kapitaal. Het is hier de plaats om terug te komen op één van de edele daden van de economische apologetiek. Men zal zich herinneren dat, wanneer door invoering van nieuwe of verbreiding van bestaande machines een stuk variabel kapitaal wordt omgezet in constant kapitaal, de economische apologete deze handeling, die kapitaal 'bindt' en juist daardoor arbeiders 'vrijmaakt', omgekeerd zo uitlegt dat daardoor kapitaal voor de arbeider wordt vrijgemaakt. Pas nu kunnen wij de onbeschaamdheid van de apologeten op juiste waarde schatten. Wat wordt vrijgemaakt zijn niet alleen de direct door de machine verdrongen arbeiders, maar ook zowel hun plaatsvervangers als het additionele aantal arbeiders dat bij de gebruikelijke expansie van het bedrijf op oude basis zou zijn geabsorbeerd. Zij allen zijn thans 'vrijgemaakt' en ieder nieuw kapitaal, dat op belegging uit is, kan over hen beschikken. Onverschillig of dit kapitaal hen of anderen aantrekt, de uitwerking ervan op de algemene vraag naar arbeid zal gelijk nul zijn zolang dit kapitaal juist voldoende is om de markt van evenveel arbeiders te ontlasten als door de machines op de markt worden gegooid. Schept dit kapitaal werkgelegenheid voor een geringer aantal arbeiders, dan neemt het aantal overtolligen toe; schept het werkgelegenheid voor een groter aantal, dan stijgt de algemene vraag naar arbeid slechts met het overschot der werkende arbeiders boven de 'vrijgemaakte' arbeiders. De stoot, die de naar investering zoekende, additionele kapitalen anders zou hebben gegeven aan de algemene vraag naar arbeid, is dus in ieder geval geneutraliseerd voor zover het de door de machine op straat gezette arbeiders betreft. Dat betekent dus dat het mechanisme van de kapitalistische productie er voor zorg draagt dat de absolute groei van kapitaal niet gepaard gaat met een daarmee overeenkomende stijging van de algemene vraag naar arbeid. En dit noemt de apologete een compensatie voor de ellende, het lijden en de mogelijke ondergang van de vervangen arbeiders gedurende de overgangperiode, waarin zij naar het industriële reserveleger zijn verbannen! De vraag naar arbeid is niet identiek met de groei van het kapitaal en het aanbod van arbeid niet met de groei van de arbeidersklasse, zodat twee van elkaar onafhankelijke krachten op elkaar inwerken. *Les dés sont pipés* (de dobbelstenen zijn vervalst). Het kapitaal werkt van twee kanten tegelijk. Zo de accumulatie van kapitaal enerzijds de vraag naar arbeid doet toenemen, vergroot zij anderzijds het aanbod van arbeiders door hun 'vrijmaking', terwijl de druk van de werklozen tevens de werkende arbeiders dwingt meer arbeid te leveren, dus in zekere zin het aanbod van arbeid onafhankelijk maakt van het aanbod van arbeiders. De werking van de wet van vraag en aanbod van arbeid op deze basis voltooit het despotisme van het kapitaal. Zodra dus de arbeiders het geheim ontdekken hoe het komt dat naarmate zij meer werken, zij meer rijkdom voor anderen produceren en dat met de verhoging van hun arbeidsproductiviteit zelfs hun functie als middel tot meerwaardevorming van het kapitaal voor hen steeds onzekerder wordt; zodra zij ontdekken dat de intensiteit van hun onderlinge concurrentie geheel en al afhankelijk is van de druk van de relatieve overbevolking; zodra zij daarom door middel van vakverenigingen, enzovoort, een stelselmatige samenwerking tussen de werkende arbeiders en de werklozen trachten te organiseren ten einde de verwoestende gevolgen van deze natuurwet van de kapitalistische productie voor hun klasse op te heffen of te verzwakken, schreeuwt het kapitaal en zijn sycofant, de econoom, moord en brand over de schending van de 'eeuwige' en om zo te zeggen 'heilige' wet van vraag en aanbod. Iedere band tussen de werkende arbeiders en de werklozen verstoort namelijk het 'zuivere' spel van die wet. Zodra daarentegen ongunstige omstandigheden de schepping van het industriële reserveleger en daardoor de absolute afhankelijkheid der arbeidersklasse van de kapitalisten verhinderen — bijvoorbeeld

in de koloniën — rebelleert het kapitaal, samen met zijn gemeenplaatsen uitkramende Sancho Panza, tegen de ‘heilige’ wet van vraag en aanbod en tracht die wet door dwangmiddelen een handje te helpen.

4. Verschillende bestaansvormen van de relatieve overbevolking. De algemene wet van de kapitalistische accumulatie

De relatieve overbevolking komt in alle mogelijke schakeringen voor. Iedere arbeider maakt hier deel van uit gedurende de tijd, waarin hij gedeeltelijk of helemaal geen werk heeft. Afgezien van de grote, periodiek terugkerende vormen — die haar worden opgelegd door de wisselingen van de industriële cyclus, zodat zij nu eens optreedt als een acuut verschijnsel tijdens de crisis, dan weer chronisch is in slappe tijden — bezit de relatieve overbevolking steeds drie vormen: een bewegende, een latente en een stilstaande vorm.

In de centra van de moderne industrie — fabrieken, manufacturen, hoogovens, mijnen, enzovoort — worden arbeiders nu eens afgestoten, dan weer in grotere getale aangetrokken, zodat over het geheel het aantal werkende arbeiders groter wordt, zij het ook in steeds dalende verhouding ten opzichte van de productieschaal. Hier bezit de overbevolking de bewegende vorm.

Zowel in de eigenlijke fabrieken als in alle grote werkplaatsen, waar machinerie wordt gebruikt of waar alleen maar de moderne arbeidsverdeling is doorgevoerd, heeft men massale hoeveelheden mannelijke arbeiders nodig die de jeugdige leeftijd nog niet zijn gepasseerd. Zijn zij eenmaal volwassen geworden, dan blijft slechts een zeer gering aantal van hen bruikbaar in dezelfde bedrijfstakken, terwijl het grootste deel regelmatig wordt ontslagen. Deze meerderheid vormt een bestanddeel van de bewegende overbevolking, dat toeneemt met de omvang van de industrie. Een deel van hen emigreert en volgt in feite alleen maar het kapitaal, dat in het buitenland wordt geïnvesteerd. Een van de gevolgen is dat de vrouwelijke bevolking sneller toeneemt dan de mannelijke, zoals we in Engeland kunnen zien. Het is een tegenstrijdigheid van de beweging van het kapitaal zelf dat de natuurlijke aanwas van de arbeidersmassa de behoeften tot accumulatie van het kapitaal niet bevredigt en desondanks tegelijkertijd deze te boven gaat. Het kapitaal heeft grotere aantallen arbeiders van jeugdige leeftijd nodig en minder volwassen arbeiders. Deze tegenstrijdigheid is niet minder in het oog springend dan de andere, namelijk dat geklaagd wordt over gebrek aan arbeiders, terwijl tegelijkertijd vele duizenden arbeiders op straat worden gezet, omdat de arbeidsverdeling hen ketent aan een bepaalde bedrijfstak.^[85] Het verbruik van de arbeidskracht door het kapitaal vindt bovendien zo snel plaats, dat de arbeider van middelbare leeftijd meestal min of meer versleten is. Hij komt in de rijen der overtolligen terecht of hij wordt van een hogere trede naar een lagere gedrongen. Juist bij de arbeiders in de grootindustrie komen wij de kortste levensduur tegen. ‘Dr. Lee, ambtenaar van de volksgezondheid in Manchester, heeft berekend dat in die stad de gemiddelde levensduur van de gegoede klasse 38 jaar bedraagt, die van de arbeidersklasse slechts 17 jaar. In Liverpool is de gemiddelde levensduur voor de eerste categorie 35 jaar en voor de tweede 15 jaar. Hieruit volgt dat de bevoorrechte klasse een levensduur heeft, die meer dan dubbel zo lang is dan die van hun minder bevoorrechte medeburgers.’^[85a] Onder deze omstandigheden moet de absolute groei van dit deel van het proletariaat een vorm aannemen, die het aantal doet toenemen ondanks dat de samenstellende delen snel worden verbruikt. Dus een snelle opeenvolging van generaties arbeiders (dezelfde wet geldt niet voor de andere klassen van de bevolking). Deze maatschappelijke behoefte wordt bevredigd door huwelijken op jonge leeftijd — een noodzakelijk gevolg van de omstandigheden, waaronder de arbeiders in de grootindustrie leven — en door de premie, die uitbuiting van de arbeiderskinderen op hun voortbrenging zet.

Zodra de kapitalistische productie zich meester heeft gemaakt van de landbouw neemt — afhankelijk van de mate waarin dit is geschied — met de accumulatie van het hier functionerende kapitaal de vraag naar arbeid van de plattelandsbevolking absoluut af zonder

dat, zoals in alle andere industrietakken het geval is, hun afstoting wordt opgevangen door een grotere aantrekking. Een deel van de plattelandsbevolking staat dus voortdurend op het punt in het stedelijk of manufactuurproletariaat terecht te komen en wacht slechts op omstandigheden, die voor deze overgang gunstig zijn (manufactuur hier in de betekenis van alle industrie, uitgezonderd de landbouw).^[86] Deze bron van de relatieve overbevolking stroomt dus onafgebroken. Maar deze voortdurende stroom naar de steden vooronderstelt op het platteland zelf een voortdurende, latente overbevolking, waarvan de omvang alleen maar duidelijk wordt zodra de afvoerkanalen bij uitzondering wijd open gaan. Het loon van de landarbeider wordt dus op het minimum gehouden en hij zelf staat steeds met één been in het moeras van het pauperisme.

De derde categorie van de relatieve overbevolking, de stilstaande, vormt een deel van het actieve arbeidersleger, maar bestaat uit personen voor wie de werkgelegenheid zeer onregelmatig is. Daarom vormt deze categorie voor het kapitaal een onuitputtelijk reservoir van beschikbare arbeidskracht. Hun levensniveau daalt beneden het gemiddelde, normale niveau van de arbeidende klasse en juist hierdoor vormt zij de brede grondslag voor de bijzondere takken van uitbuiting van het kapitaal. Zij wordt gekenmerkt door een maximum aan arbeidstijd en een minimum aan arbeidsloon. In de rubriek huisarbeid hebben wij hun voornaamste gedaante reeds ontmoet. Zij worden voortdurend gerekruteerd uit de overtolligen van de grootindustrie en de landbouw en in het bijzonder ook uit de ondergaande industrietakken, waar het ambachtsbedrijf door de manufactuur en de manufactuur door het machinale bedrijf is overwonnen. Hun aantal neemt toe naarmate de omvang en de kracht van de accumulatie het aantal overtolligen groter maakt. Maar zij vormen tevens een zichzelf reproducerend en bestendigend deel van de arbeidersklasse, dat in verhouding een groter aandeel aan de totale groei van de arbeidersklasse heeft dan de overige delen. In feite is niet alleen de hoeveelheid geboorten en sterfgevallen, maar ook de absolute grootte van de gezinnen omgekeerd evenredig met de hoogte van het arbeidsloon, dus omgekeerd evenredig met de hoeveelheid bestaansmiddelen, waarover de verschillende categorieën arbeiders beschikken. Deze wereld van de kapitalistische maatschappij zou voor de wilden of zelfs voor de geciviliseerde kolonisten een onzinnigheid zijn. Het doet denken aan de massale reproductie van individueel zwakke en veel vervolgd diersoorten.^[87]

Ten slotte wordt de onderste laag van de relatieve overbevolking gevormd door de wereld van het pauperisme. Afgezien van vagebonden, misdadigers, prostituees, kortom het eigenlijke lompenproletariaat, bestaat deze laag van de samenleving uit drie categorieën. In de eerste plaats zij, die geschikt zijn om arbeid te verrichten. Men hoeft slechts een oppervlakkige blik op de statistiek van het Engelse pauperisme te werpen om te zien dat het aantal paupers met iedere crisis toeneemt en met iedere opleving van de handel afneemt. In de tweede plaats de wezen en de kinderen van paupers. Zij zijn kandidaten voor het industriële reserveleger en zij worden in perioden van grote opbloei, zoals bijvoorbeeld in 1860, snel en in grote getale in het actieve arbeidersleger opgenomen. In de derde plaats de verwaarloosden, de havelozen, zij die ongeschikt zijn voor de arbeid. Dit zijn voornamelijk personen, die ten ondergaan omdat zij als gevolg van de arbeidsverdeling niet in staat zijn zich aan andere omstandigheden aan te passen; verder diegenen, die ouder worden dan de normale leeftijd van de arbeider en ten slotte de slachtoffers van de industrie, wier aantal toeneemt met de uitbreiding van het gebruik van gevaarlijke machines, van mijnbouw, chemische fabrieken, enzovoort: verminkten, zieken, weduwen, enzovoort. Het pauperisme vormt het tehuis voor invaliden van het actieve arbeidersleger en het dode gewicht van het industriële reserveleger. Het ontstaan van het pauperisme ligt opgesloten in de voortbrenging van de relatieve overbevolking, de onvermijdelijkheid van het pauperisme is de onvermijdelijkheid van de relatieve overbevolking en met de relatieve overbevolking vormt het pauperisme een bestaansvoorwaarde van de kapitalistische productie en van de ontwikkeling van de rijkdom.

Het behoort tot de *faux frais* (bijkomende kosten) van de kapitalistische productie, die het kapitaal echter grotendeels van eigen schouders weet af te wentelen op die van de arbeidersklasse of van de kleine middenstand.

Hoe groter de maatschappelijke rijkdom, het functionerende kapitaal, omvang en kracht van de groei van het kapitaal, dus ook de absolute grootte van het proletariaat en zijn arbeidsproductiviteit is, des te groter is het industriële reserveleger. De beschikbare arbeidskracht komt door dezelfde oorzaken tot ontplooiing als de expansiekracht van het kapitaal. De proportionele grootte van het industriële reserveleger neemt dus toe met de krachten van de rijkdom. Maar hoe groter dit reserveleger is in verhouding tot het actieve arbeidersleger, des te massaler is de geconsolideerde overbevolking, wier ellende in een omgekeerde verhouding staat tot de kwellingen van de arbeid. Hoe groter, ten slotte, de Lazaruslaag der arbeidersklasse en het industriële reserveleger is, des te groter is het officiële pauperisme. *Dit is de absolute, algemene wet van de kapitalistische accumulatie.* Deze wet wordt, evenals alle andere wetten, in haar werking door tal van omstandigheden gewijzigd; het is hier niet de plaats om er op in te gaan.

Men begrijpt de dwaasheid van de economische geleerdheid, die de arbeiders voorhoudt hun aantal aan te passen bij de behoeften tot meerwaardevorming van het kapitaal. Het mechanisme van de kapitalistische productie en accumulatie past dit aantal voortdurend bij de behoeften tot meerwaardevorming aan. Dit betekent allereerst dat deze aanpassing de vorming van een relatieve overbevolking of industrieel reserveleger inhoudt en ten slotte betekent het de ellende van steeds grotere lagen van het actieve arbeidersleger en het dode gewicht van het pauperisme.

De wet, volgens welke een steeds toenemende hoeveelheid productiemiddelen dank zij de ontwikkeling van de productiviteit van de maatschappelijke arbeid met een progressief dalende besteding van menselijke kracht in beweging kan worden gezet, vindt op kapitalistische grondslag — waar de arbeiders niet de arbeidsmiddelen, maar de arbeidsmiddelen de arbeider gebruiken — als volgt haar uitdrukking: hoe hoger de arbeidsproductiviteit is, des te groter is de druk van de arbeiders op de middelen voor hun werkgelegenheid en des te onzekerder dus zijn hun bestaansvoorwaarden, namelijk de verkoop van de eigen kracht ten bate van de vergroting van de rijkdom van anderen of van de meerwaardevorming van het kapitaal. Een toeneming van de productiemiddelen en van de arbeidsproductiviteit, die sneller plaatsvindt dan de groei van de productieve bevolking, wordt onder het kapitalisme omgekeerd zó uitgedrukt, dat de arbeidersbevolking steeds sneller groeit dan de behoefte van het kapitaal tot meerwaardevorming toeneemt.

In Afdeling IV zagen wij bij de analyse van de productie van de relatieve meerwaarde dat binnen het kapitalistische systeem alle methoden tot verhoging van de maatschappelijke arbeidsproductiviteit worden voltrokken ten koste van de individuele arbeider: alle middelen ter ontwikkeling van de productie worden middelen tot overheersing en uitbuiting van de producenten, verminken de arbeider tot een deelmens, vernederen hem tot een aanhangsel van de machine, vernietigen door de kwelling van de arbeid de inhoud van zijn arbeid, vervreemden hem in dezelfde mate van de geestelijke mogelijkheden van het arbeidsproces als waarin de wetenschap door het arbeidsproces als een zelfstandige kracht wordt ingelijfd. Zij misvormen de voorwaarden waaronder hij zijn arbeid verricht, onderwerpen hem gedurende het arbeidsproces aan een kleingeestig, hatelijk despotisme, maken van zijn levenstijd arbeidstijd, werpen zijn vrouw en kind onder het Jaggernaut-wiel [Noot van de vertaler: Jaggernaut was de Indische god, onder wiens wagen de gelovigen zich wierpen om verpletterd te worden.] van het kapitaal. Maar alle methoden tot voortbrenging van meerwaarde zijn tevens methoden van de accumulatie en iedere uitbreiding van de accumulatie wordt omgekeerd een middel tot ontwikkeling van die methoden. Hieruit volgt dus dat naarmate het kapitaal accumuleert, de toestand van de arbeider — ongeacht of hij veel

of weinig betaald krijgt — wel slechter moet worden. De wet, ten slotte, die de relatieve overbevolking of het industriële reserveleger steeds in evenwicht houdt met de omvang en de kracht van de accumulatie, smeedt de arbeider vaster aan het kapitaal dan Prometheus door de kluisters van Hefaestus aan de rotsen werd geketend. Accumulatie van kapitaal vereist een daarmee overeenkomende accumulatie van ellende. De accumulatie van rijkdom aan de ene kant is dus tevens accumulatie van ellende, kwelling van arbeid, slavernij, onwetendheid, onmenselijkheid en zedelijke ontaarding aan de andere kant, dat wil zeggen aan de kant van de klasse, die haar eigen product voortbrengt als kapitaal.

Economen hebben op verschillende manieren gewezen op dit antagonistisch karakter van de kapitalistische accumulatie,^[88] hoewel zij dit verwarren met weliswaar analoge, maar toch wezenlijk verschillende verschijnselen van voorkapitalistische productiewijzen.

De Venetiaanse monnik Ortes, één der grootste schrijvers over economie uit de achttiende eeuw, beschouwt het antagonisme van de kapitalistische productie als een algemene natuurwet van de maatschappelijke rijkdom. ‘Het economisch goede en het economisch slechte staan bij een volk altijd in evenwicht, de overvloed aan goederen voor enigen is altijd gelijk aan het gebrek aan goederen voor anderen. Grote rijkdom voor enigen gaat altijd gepaard met absolute beroving van het noodzakelijke bij een veel groter aantal anderen. De rijkdom van een volk komt overeen met zijn bevolking en de ellende van een volk komt overeen met zijn rijkdom. De ijver van sommigen dwingt tot lediggang voor anderen. De armen en werklozen zijn een noodzakelijk gevolg van de rijken en werkenden, enzovoort.’^[89] Ongeveer tien jaar na Ortes verheerlijkte de protestantse dominee Townsend van de *Church of England* op zeer grove wijze de armoede als een noodzakelijke voorwaarde van de rijkdom. ‘Wettelijke dwang tot arbeid gaat gepaard met te veel moeite, geweld en rumoer, terwijl de honger niet alleen een vrediger, rustiger en aanhoudender druk uitoefent, maar ook als de meest natuurlijke drijfkracht tot vlijt en arbeid de grootste inspanning teweegbrengt.’ Alles komt er dus op aan de honger onder de arbeidersklasse permanent te maken en volgens Townsend zorgt het bevolkingsbeginsel, dat in het bijzonder onder de armen werkzaam is, hiervoor. ‘Het schijnt een natuurwet te zijn dat de armen in zekere mate onvoorzichtig zijn (namelijk zo onvoorzichtig om zonder een gouden lepel in de bek op de wereld te komen -M.), zodat er steeds een aantal aanwezig is voor de uitvoering van de meest onderworpen, smerigste en verachtelijkste functies van de samenleving. Het fonds van menselijk geluk wordt daardoor sterk vergroot, de fijngevoeliger mensen worden niet alleen bevrijd van geestdodende arbeid, maar kunnen zich ongestoord wijden aan een hogere roeping, enzovoort... De armenwet bezit de neiging de harmonie en schoonheid, de symmetrie en orde van dit systeem, dat door God en de natuur op de wereld is gevestigd, te vernietigen.’^[90] Terwijl de Venetiaanse monnik het noodlot, dat de ellende vereeuwigt, beschouwde als de rechtvaardiging van bestaan van de christelijke liefdadigheid, van het celibaat, van de kloosters en vrome stichtingen, vindt de protestantse dominee daarentegen hierin het voorwendsel om de wetten te veroordelen, krachtens welke de arme een recht bezat op een karige aalmoes uit de openbare kas. — ‘De vooruitgang van de maatschappelijke rijkdom,’ zo schrijft Storch, ‘brengt die nuttige klasse van de samenleving voort... die de vervelendste, laagste en afschuwelijkste werkzaamheden verricht, kortom al datgene wat het leven bezit aan onaangenaams en onderdanigs op haar schouders neemt en juist daardoor de andere klassen de tijd, helderheid van geest en conventionele (*c'est bon!* -M.) waardigheid verschaft, enzovoort.’^[91] Storch vraagt zich af wat dan eigenlijk het voordeel is van deze kapitalistische beschaving met haar ellende en ontaarding van de massa boven de barbaarsheid. Hij vindt maar één antwoord — de veiligheid! ‘Dank zij de vooruitgang van industrie en wetenschap,’ schrijft Sismondi, ‘kan iedere arbeider iedere dag veel meer produceren dan hij voor zijn eigen consumptie nodig heeft. Maar zou hij, op het moment dat zijn arbeid de rijkdom produceert, geroepen zijn die rijkdom zelf te consumeren, dan zou de

rijkdom hem weinig geschikt voor de arbeid maken.' Volgens hem 'zouden de mensen (dat wil zeggen de niet-arbeiders -M.) waarschijnlijk afzien van alle kunstzinnige verbeteringen en van alle geneugten, die de industrie ons biedt, wanneer zij deze, evenals de arbeiders, door onafgebroken arbeid zouden moeten verwerven... Tegenwoordig zijn de inspanningen gescheiden van hun beloning; het is niet dezelfde mens, die eerst werkt en daarna uitrust: integendeel, juist terwijl de ene werkt, moet de andere uitrusten... De eindeloze verveelvoudiging van de arbeidsproductiviteit kan dus tot geen ander resultaat leiden dan tot toeneming van de weelde en van de geneugten van de niets doende rijken.' [92] — Destutt de Tracy, de koudbloedige bourgeoisdoctrinair, zegt het ten slotte op ruwe wijze: 'De arme landen zijn die landen, waar het volk het goed heeft en de rijke landen zijn die landen, waar het volk gewoonlijk arm is.' [93]

5. Illustratie van de algemene wet der kapitalistische accumulatie

a. Engeland in de periode 1846-66

Voor de studie van de kapitalistische accumulatie is geen enkele periode van de moderne samenleving zo gunstig als die van de afgelopen twintig jaar. Het leek alsof men de onuitputtelijke geldbuidel van Fortunatus had gevonden. Engeland levert weer van alle landen het klassieke voorbeeld, omdat dit land de eerste plaats inneemt op de wereldmarkt, omdat de kapitalistische productiewijze alleen daar volledig tot ontwikkeling is gekomen en, ten slotte, omdat de invoering van het duizendjarige rijk van de vrijhandel sedert 1846 de vulgair-economie de laatste pas heeft afgesneden. In Afdeling IV heb ik reeds voldoende aanwijzingen gegeven wat betreft de reusachtige ontwikkeling van de productie, waarbij de tweede helft van de twintigjarige periode de eerste helft weer heeft overvleugeld.

Ofschoon de absolute groei van de Engelse bevolking in de laatste vijftig jaar zeer groot was, daalde de proportionele groei of het groeipercentage voortdurend, zoals blijkt uit de volgende tabel, die ontleend is aan de officiële volkstelling:

Jaarlijkse percentuele groei van de bevolking van Engeland en Wales

1811-21	1,533 %	1841-51	1,216 %
1821-31	1,446 %	1851-61	1,141 %
1831-41	1,326 %		

Laten wij nu aan de andere kant de toeneming van de rijkdom bekijken. Het meest betrouwbare aanknopingspunt is hier de beweging van de aan inkomstenbelasting onderworpen winsten, grondrente, enzovoort. De toeneming van de aan belasting onderhevige winsten (exclusief boeren en enige andere categorieën) bedroeg voor Groot-Brittannië in de periode 1853-64 50,47 % (of een jaarlijks gemiddelde van 4,58 %) [94], terwijl de bevolkingsgroei in dezelfde periode ongeveer 12 % bedroeg. De toeneming van de belastbare grondrente (inclusief huizen, spoorwegen, mijnen, visserijen, enzovoort) bedroeg in de periode 1853-64, 38 % of $3\frac{5}{12}$ % per jaar, van welke groei de volgende rubrieken het grootste aandeel hadden:

Overschot van het jaarlijks inkomen van 1864 op dat van 1853

Toename per jaar		Toename per jaar	
Huizen	38,60 % 3,50 %	Visserijen	57,37 % 5,21 %
Steengroeven	84,76 % 7,50 %	Gasfabrieken	126,02 % 11,45 %
Mijnen	68,85 % 6,26 %	Spoorwegen	83,29 % 7,57 %

Ijzermelterijen $\frac{39,92}{\%}$ $\frac{3,63}{\%}$ **[95]**

Wanneer men de drie vierjarige perioden uit de jaren 1853-64 vergelijkt, zien we een voortdurende stijging van het groeitempo van het inkomen. Voor het inkomen bijvoorbeeld, dat voortvloeit uit winsten, is de jaarlijkse groei voor de periode 1853-57, 1,73 % voor de periode 1857-61 2,74 % en voor de periode 1861-64 9,30 %. Het totale bedrag van de aan inkomstenbelasting onderworpen inkomens bedroeg voor het Verenigd Koninkrijk:

1856 £307.068.898 1862 £351.745.241 1864 £362.462.279
1859 £328.127.416 1863 £359.142.897 1865 £385.530.020

[96]

De accumulatie van het kapitaal ging tevens gepaard met concentratie en centralisatie van kapitaal. Hoewel voor Engeland geen officiële landbouwstatistiek bestond (wel echter voor Ierland), werden de cijfers op vrijwillige basis geleverd door tien graafschappen. Uit deze cijfers bleek dat in 1861 vergeleken met 1851 het aantal pachthoeven met minder dan 100 acres was gedaald van 31.583 tot 26.567, waaruit blijkt dat 5.016 pachthoeven met grotere pachthoeven waren samengevoegd.**[97]** In de periode 1815-25 viel geen enkel roerend vermogen van meer dan £1.000.000 onder de successierechten, in de periode 1825-55 daarentegen acht, van 1856 tot juni 1859 (dat wil zeggen in 4^{1/2} jaar) vier.**[98]** De centralisatie van kapitaal komt echter het duidelijkst tot uiting bij een korte analyse van de inkomstenbelasting voor rubriek D (winsten, uitgezonderd winsten in landbouwbedrijven, enzovoort) voor de jaren 1864 en 1865. Hierbij zij vooraf opgemerkt dat voor inkomens uit deze bron vanaf £60 inkomstenbelasting moet worden betaald. Deze belastbare inkomens bedroegen in Engeland, Wales en Schotland in 1864: £95.844.222 en in 1865: £105.435.579**[99]**; het aantal aangeslagenen bedroeg in 1864: 308.416 op een totale bevolking van 23.891.009 personen en in 1865: 332.431 op een totale bevolking van 24.127.003 personen. De volgende tabel geeft de verdeling van deze inkomens voor beide jaren:

<i>Jaar eindigend op 5 april 1864</i>		<i>Jaar eindigend op 5 april 1865</i>	
	Verdeeld over (personen)		Verdeeld over (personen)
Inkomsten uit winsten		Inkomsten uit winsten	
Totaal	£95.844.222 308.416	Totaal	£105.435.738 332.431
	£57.028.289 23.334		£64.554.297 24.265
Waarvan {	£36.415.225 3.619	Waarvan {	£42.535.576 4.021
	£22.809.781 832		£27.555.313 973
	£8.744.762 91		£11.077.238 107

In het Verenigd Koninkrijk werd in 1855 61.453.079 ton kolen geproduceerd ter waarde van £16.113.167 en in 1864 92.787.873 ton kolen ter waarde van £23.197.968; in 1855 bedroeg de productie van ruw ijzer 3.218.154 ton met een waarde van £8.045.385 en in 1864 4.767.951 ton met een waarde van £11.919.877. In 1854 was de lengte van het in het Verenigd Koninkrijk geëxploiteerde spoorwegnet 8.054 mijl met een gestort kapitaal van £286.068.794 en in 1864 een lengte van 12.789 mijl met een gestort kapitaal van £425.719.613. De totale in- en uitvoer van het Verenigd Koninkrijk bedroeg in 1854 £268.210.145 en in 1865 £489.923.285. De volgende tabel geeft de beweging van de uitvoer aan:

1846 £58.842.377 1856 £115.826.948 1865 £165.862.402
1849 £63.596.052 1860 £135.842.817 1866 £189.917.563

[100]

Na deze enkele gegevens begrijpt men de triomfantelijke uitroep van het hoofd van de Engelse bevolkingsdienst: 'Hoe snel de bevolking ook toenam, zij heeft geen gelijke tred gehouden met de groei van de industrie en van de rijkdom.'^[101] Laten wij nu eens kijken naar de directe agenten van deze industrie of de producenten van deze rijkdom: de arbeidersklasse. 'Het is één van de verdrietigste kenmerken van de maatschappelijke toestand in dit land,' zo verklaart Gladstone, 'dat bij een daling van de consumptiekracht van het volk en een toeneming van de ontberingen en van de ellende van de arbeidende klasse gelijktijdig een voortdurende accumulatie van rijkdom in de hogere lagen en een onafgebroken groei van kapitaal plaatsvindt.'^[102] Aldus sprak deze stichtelijke minister in het Lagerhuis op 13 februari 1843. Op 16 april 1863, twintig jaar later, zei hij in een redevoering bij de indiening van de begroting: 'Van 1842 tot 1852 nam het belastbare inkomen van dit land met 6 % toe... Gedurende de acht jaren van 1853 tot 1861 nam het, wanneer we 1853 als basis nemen, met 20 % toe. Dit feit is zo verbazingwekkend, dat het bijna ongelooflijk is... Deze bedwelmende toeneming van rijkdom en macht... is geheel en al tot de bezittende klasse beperkt... Maar zij moet indirect ook aan de arbeidende bevolking ten goede komen, omdat hierdoor de waren van de algemene consumptie goedkoper worden — terwijl de rijken rijker zijn geworden, zijn de armen in ieder geval minder arm geworden. Hiermee wil ik niet beweren dat de grootste armoede minder is geworden.'^[103] Welk een laffe anticlimax! Wanneer de arbeidersklasse 'arm' is gebleven, alleen 'minder arm' in verhouding tot de voor de klasse van het eigendom voortgebrachte 'bedwelmende toeneming van rijkdom en macht', dan is zij relatief even arm gebleven. Wanneer de grootste armoede niet kleiner is geworden, dan is deze groter geworden, omdat de grootste rijkdom is toegenomen. Wat betreft het goedkoper worden van de bestaansmiddelen, toont de officiële statistiek — bijvoorbeeld de gegevens van het Londense weeshuis — voor het gemiddelde van de drie jaren 1860-62 vergeleken met de jaren 1851-53 een prijsstijging van 20 % aan. In de volgende drie jaren, 1863-65, zien we een toenemende prijsstijging van vlees, boter, melk, suiker, zout, steenkool en van een groot aantal andere noodzakelijke bestaansmiddelen.^[104] De volgende begrotingsrede van Gladstone op 7 april 1864 is een vurige lofzang op de vooruitgang van de winstmakerij en op het door 'armoede' getemperde geluk van het volk. Hij heeft het over massa's 'die aan de rand van het pauperisme' staan, over bedrijfstakken 'waar het loon niet is gestegen' en hij vat ten slotte het geluk van de arbeidersklasse samen in de woorden: 'in negen van de tien gevallen is het menselijke leven een loutere strijd om het bestaan'.^[105] Professor Fawcett, die niet zoals Gladstone door zijn ambt een zekere consideratie aan de dag moet leggen, verklaart rondt: Ik ontken natuurlijk niet dat het geldloon met deze vergroting van het kapitaal (in de laatste tien jaar -M.) is gestegen, maar dit schijnbare voordeel gaat voor een groot deel weer verloren omdat vele levensbehoeften steeds duurder worden (volgens hem door een daling van de waarde van de edele metalen -M.)... De rijken worden snel rijker, terwijl geen verbetering in het welzijn van de arbeidende klasse is waar te nemen... De arbeiders worden bijna slaven van de winkeliers, bij wie zij in de schuld staan.'^[106]

In de Afdelingen over de arbeidsdag en de machinerie hebben wij gezien onder welke omstandigheden de Engelse arbeidersklasse een 'bedwelmende toeneming van rijkdom en macht' voor de bezittende klasse creëerde. Maar daar hielden we ons in het bijzonder bezig met de arbeider tijdens de uitoefening van zijn maatschappelijke functie. Om echter de wet van de accumulatie in haar volle omvang te begrijpen moeten we ook de situatie van de arbeider buiten de werkplaats bekijken, moeten we nagaan hoe hij zich voedt en hoe hij woont. De omvang van dit boek noodzaakt ons de aandacht in de eerste plaats te richten op het slechtst betaalde deel van het industriële proletariaat en van de landbouwarbeiders, dat wil zeggen de meerderheid van de arbeidersklasse.

Maar eerst nog een opmerking over het officiële pauperisme of dat deel van de arbeidersklasse, dat haar bestaansvoorwaarde — verkoop van arbeidskracht — heeft verloren

en veeteert van aalmoezen uit de openbare kas. De officiële lijst van paupers telde in Engeland[107] in 1855: 851.369, in 1856: 877.767 en in 1865: 971.433 personen. Ten gevolge van de katoennood steeg hun aantal in 1863 en 1864 tot respectievelijk 1.079.382 en 1.014.978 personen. De crisis van 1866, die Londen het zwaarste trof, veroorzaakte in dit centrum van de wereldhandel — dat een grotere bevolking omvat dan het koninkrijk Schotland — voor 1866 een toeneming van het aantal paupers met 19,5 % vergeleken met 1865 en van 24,4 % vergeleken met 1864; vergeleken met 1866 was de toeneming gedurende de eerste maanden van 1867 nog groter. Bij de analyse van de statistieken van het pauperisme moeten we twee punten op de voorgrond plaatsen. In de eerste plaats weerspiegelen de toe- en afnemingen van het aantal paupers de periodieke bewegingen van de industriële cyclus. In de tweede plaats wordt de officiële statistiek over de werkelijke omvang van het pauperisme steeds onbetrouwbaarder naarmate met de accumulatie van het kapitaal de klassenstrijd en daardoor het gevoel van eigenwaarde bij de arbeider tot ontwikkeling komen. Zo is bijvoorbeeld de barbaarse behandeling van de paupers, waarover de Engelse pers (*Times*, *Pall Mall Gazette*, enzovoort) gedurende de laatste twee jaar zoveel drukte maakte, van oude datum. In 1844 constateerde Friedrich Engels precies dezelfde gruwelen en precies hetzelfde voorbijgaande, schijnheilige en tot de ‘sensatieliteratuur’ behorende geweeeklaag. Maar de vreselijke toeneming van de hongerdood (*death by starvation*) in Londen gedurende de laatste tien jaar bewijst zonder enige twijfel de groter geworden afschuw bij de arbeiders van de slavernij van het armhuis,[108] de strafinrichting van de ellende.

b. De slechtst betaalde lagen van de Engelse industriële arbeidersklasse

Laten we nu de toestand bekijken van de slechtst betaalde lagen van de industriële arbeidersklasse. Tijdens de katoennood van 1862 werd dr. Smith van de *Privy Council* belast met een onderzoek naar de voeding van de weggekwijnde katoenarbeiders in Lancashire en Cheshire. Langdurige waarnemingen in vroegere jaren hadden hem tot de overtuiging gebracht dat ‘om ziekten van verhogering te vermijden’ de dagelijkse voeding voor een gemiddelde arbeidster ten minste 3.900 grein koolstof en 180 grein stikstof zou moeten bevatten, de dagelijkse voeding van een gemiddelde man tenminste 4.300 grein koolstof en 200 grein stikstof; voor de vrouw is dat ongeveer even veel voedingsstof als in twee pond goed tarwebrood zit, voor de man $\frac{1}{9}$ meer. Voor het weekgemiddelde van vrouwelijke en mannelijke volwassenen komt dit neer op tenminste 28.600 grein koolstof en 1.330 grein stikstof. De feiten bevestigden zijn berekening op een verrassende wijze doordat het klopte met de jammerlijke hoeveelheid voeding, waartoe de nood de consumptie van de katoenarbeiders had verlaagd. De voeding bevatte in december 1862 19.211 grein koolstof en 1.295 grein stikstof per week.

In 1863 gelastte de *Privy Council* een onderzoek naar de noodtoestand onder het slechtst gevoede deel van de Engelse arbeidersklasse. Dr. Simon, medisch ambtenaar van de *Privy Council*, droeg dit onderzoek op aan de hierboven vermelde dr. Smith. Zijn onderzoek strekt zich uit enerzijds over de landarbeiders, anderzijds over zijdewevers, naaisters, vervaardigers van leren handschoenen, kousenwevers, handschoenenwevers en schoenmakers. De laatste categorie omvat, uitgezonderd de kousenwevers, uitsluitend stedelijke arbeiders. Er werd bepaald dat voor het onderzoek uit iedere categorie de gezondste en relatief meest welgestelde gezinnen zouden worden uitgezocht.

Uit het algemene resultaat van het onderzoek bleek, dat ‘slechts in één van de onderzochte categorieën van stedelijke arbeiders de hoeveelheid stikstof het absolute minimum — waaronder ziekten door verhogering zich voordoen — een weinig overschreed, dat in twee categorieën zowel gebrek aan stikstofhoudende als aan koolstofhoudende voeding voorkwam en in één van de categorieën zelfs sprake was van een zeer groot gebrek, dat van de onderzochte gezinnen van de landarbeiders meer dan $\frac{1}{5}$ koolstofhoudende voeding ontving welke minder was dan de onontbeerlijke hoeveelheid en dat meer dan $\frac{1}{3}$ minder

stikstofhoudende voeding kreeg dan de onontbeerlijke hoeveelheid en dat in drie graafschappen (Berkshire, Oxfordshire en Somersetshire) gemiddeld het minimum aan stikstofhoudende bestanddelen van het voedsel niet werd bereikt'.**[109]** Van de landarbeiders waren die uit Engeland, het rijkste gebied in het Verenigd Koninkrijk, het slechtst gevoed.**[110]** Van de ondervoeding onder de landarbeiders waren over het algemeen voornamelijk vrouwen en kinderen het slachtoffer, want 'de man moet eten om zijn arbeid te verrichten'. Nog groter gebrek heerste er onder de onderzochte categorieën stedelijke arbeiders. 'Zij zijn zo slecht gevoed, dat onder hen vele gevallen van gruwelijke en voor de gezondheid funeste ontbering (dit alles is 'onthouding' van de kapitalist, namelijk onthouding van betaling van de voor het naakte bestaan van zijn arbeiders onontbeerlijke bestaansmiddelen! -M.) moeten voorkomen.'**[111]**

Aan de hand van de volgende tabel kunnen we een vergelijking maken tussen de voeding van de hierboven genoemde categorieën stedelijke arbeiders, het door dr. Smith aangenomen minimum en de voeding van de katoenarbeiders gedurende de periode van hun grootste ellende:

<i>Beide geslachten</i>	<i>Wekelijks gemiddelde aan koolstof in greinen</i>	<i>Wekelijks gemiddelde aan stikstof in greinen</i>
Vijf stedelijke bedrijfstakingen	28.876	1.192
Werkeloze fabrieksarbeiders in Lancashire	28.211	1.295
Voorgesteld minimum voor de arbeiders in Lancashire op basis van een gemiddelde voor mannen en vrouwen	28.600	1.330

[112]

De helft — om precies te zijn $\frac{60}{125}$ — der onderzochte categorieën industriële arbeiders kreeg helemaal geen bier en 28 % totaal geen melk. Het wekelijks gemiddelde van vloeibare voedingsmiddelen in de gezinnen varieerde van 7 ons bij de naaisters tot $24\frac{3}{4}$ ons bij de kousenwevers. De naaisters van Londen vormden de meerderheid van hen, die geen melk kregen. De hoeveelheid wekelijks geconsumeerd brood varieerde van $7\frac{3}{4}$ pond bij de naaisters tot $11\frac{1}{4}$ pond bij de schoenmakers; het totale gemiddelde per volwassene bedroeg 9,9 pond per week. Suiker (stroop, enzovoort) varieerde van 4 ons per week voor de vervaardigers van leren handschoenen tot 11 ons per week voor de kousenwevers; het totale gemiddelde per week voor alle categorieën per volwassene bedroeg 8 ons. Het totale wekelijks gemiddelde aan boter (vet, enzovoort) bedroeg per volwassene 5 ons. Het wekelijks gemiddelde aan vlees (spek, enzovoort) varieerde per volwassene van $7\frac{1}{4}$ ons bij de zijdevevers tot $18\frac{1}{4}$ ons bij de vervaardigers van leren handschoenen; het totale gemiddelde voor de verschillende categorieën bedroeg 13,6 ons. Het algemeen gemiddelde per volwassene van de kosten van voeding per week bedroeg voor de zijdevevers $2s.2\frac{1}{2}d.$, voor de naaisters $2s.7d.$, voor de vervaardigers van leren handschoenen $2s.9\frac{1}{2}d.$, voor de schoenmakers $2s.7\frac{3}{4}d.$ en voor de kousenwevers $2s.6\frac{1}{4}d.$ Voor de zijdevevers van Macclesfield bedroeg het wekelijks gemiddelde slechts $1s.8\frac{1}{2}d.$ De slechtst gevoede categorieën waren de naaisters, de zijdevevers en de vervaardigers van leren handschoenen.**[113]**

In zijn algemeen rapport over de gezondheidstoestand schrijft dr. Simon over deze voeding: 'Een ieder, die bekend is met de medische praktijk onder de Armenwet of met de ziekenhuizen en met de patiënten die buiten de inrichtingen worden verpleegd, zal erkennen dat er een zeer groot aantal gevallen bestaan, waarin door gebrek aan voeding ziekten worden veroorzaakt of worden verergerd... Vanuit het standpunt van de gezondheidszorg speelt hierbij nog een ander, zeer belangrijk punt een rol... Men dient te bedenken dat gebrek aan voedingsmiddelen slechts met grote tegenzin wordt verdragen en dat gewoonlijk een groot gebrek aan voeding door andere ontberingen wordt voorafgegaan. Lang voordat het gebrek aan voeding in hygiënisch opzicht een rol speelt en lang voordat de fysioloog er over denkt de greinen stikstof en koolstof te tellen, die het verschil uitmaken tussen leven en hongerdood, zal het huishouden reeds geheel en al zijn beroofd van alle materiële comfort. Kleding en verwarming zullen nog wel gebrekkiger zijn geweest dan het eten. Geen voldoende bescherming tegen de ruwheid van het weer; de woonruimte zodanig beperkt, dat daardoor ziekten ontstaan of worden verergerd; nauwelijks een spoor van huisraad of meubels; zelfs de inachtneming van de zindelijkheid zal te kostbaar of te moeilijk zijn geworden. Voor zover uit gevoelens van eigenwaarde nog pogingen werden gedaan de zindelijkheid in acht te nemen, betekende iedere poging in die richting een verscherping van de honger. Het huiselijk leven zal zich daar afspelen, waar men het goedkoopste onder dak is: in wijken, waar de gezondheidsinspectie het minst kan uitvoeren, waar de rioleringen het slechtst zijn, de straatreiniging minimaal is, het meeste vuilnis ligt, de watervoorziening slecht of jammerlijk is en, in de steden, waar het grootste gebrek bestaat aan licht en lucht. Het zijn deze gevaren voor de gezondheid, waaraan de mensen, die armoede lijden, onvermijdelijk blootstaan, wanneer deze armoede gebrek aan voedsel insluit. En indien deze euvelen een vreselijke uitwerking hebben op het leven, zo is het enkele gebrek aan voedsel op zichzelf al zeer ernstig... Dit zijn pijnlijke gedachten, vooral wanneer men bedenkt dat de armoede, waarvan hier sprake is, niet de aan zichzelf te wijten armoede van de luilakkerij is. Het is de armoede van de arbeidende bevolking. En wat de stedelijke arbeider betreft is de arbeid, dank zij welke hij in staat is het karige voedsel te kopen, wat tijdsduur betreft, gewoonlijk buitensporig lang. En desondanks kan men alleen maar onder groot voorbehoud beweren dat deze arbeid in eigen behoeften voorziet... Deze nominale instandhouding door eigen arbeid kan in zeer grote omvang slechts een kortere of langere omweg tot het pauperisme zijn.' [114]

Slechts met kennis van de economische wetten kan men de nauwe samenhang begrijpen tussen de honger van het meest werkzame deel der arbeiders en de op kapitalistische accumulatie gebaseerde grove of geraffineerde, buitensporige consumptie van de rijken. Met de woningtoestand ligt dit anders. Iedere onbevooroordeelde waarnemer ziet dat hoe massaler de centralisatie der productiemiddelen is des te groter de daarbij behorende opeenhoping van arbeiders in dezelfde ruimte; anders gezegd: hoe sneller de kapitalistische accumulatie, des te jammerlijker de woningtoestand der arbeiders. De met de groei gepaard gaande 'verbeteringen' der steden door het slopen van slecht gebouwde wijken, het oprichten van paleizen voor banken, warenhuizen, enzovoort, het verbreden van de straten voor handelsverkeer en voor de luxueuze karossen, voor de aanleg van paardentrams, enzovoort, verjagen de armen naar steeds slechtere en steeds meer overbevolkte schuilhoeken. Aan de andere kant weet iedereen dat de duurte van de woningen in een omgekeerde verhouding staat tot hun kwaliteit en dat de speculanten in huizen met meer winst en minder kosten deze mijnen van ellende exploiteren dan indertijd de mijnen van Potosi werden geëxploiteerd. Het antagonistische karakter van de kapitalistische accumulatie en dus van de kapitalistische eigendomsverhoudingen in het algemeen [115] zijn hier zó duidelijk, dat zelfs de officiële Engelse rapporten wemelen van heterodoxe uitvallen op het 'eigendom en zijn rechten'. Met de ontwikkeling van de industrie, de accumulatie van het kapitaal, de groei en de 'verfraaiing' der steden nam dit euvel een zodanige omvang aan, dat alleen uit vrees voor besmettelijke

ziekten — die ook de ‘fatsoenlijke wijken’ niet ontzien — in de periode 1847-64 niet minder dan tien wetten op het gebied van de gezondheidszorg werden aangenomen en dat de geschrokken burgerij in enkele steden (Liverpool, Glasgow, enzovoort) de gemeentebesturen liet ingrijpen. Desondanks roept dr. Simon in zijn rapport van 1865 uit: ‘In het algemeen gesproken staan de misstanden in Engeland niet onder controle.’ Op bevel van de *Privy Council* vond in 1864 een onderzoek plaats naar de woning toestanden onder de landarbeiders en in 1865 naar de woningtoestanden onder de arme klassen in de steden. De resultaten van de meesterlijke werkzaamheden van dr. Julian Hunter kan men vinden in het zevende en achtste rapport over de *Public Health*. Ik kom later terug op de landarbeiders. Wat betreft de woningtoestanden in de steden laat ik eerst de volgende, algemene opmerking van dr. Simon voorafgaan: ‘Ofschoon ik officieel slechts als arts spreek, laat de normale menselijkheid het niet toe de andere zijde van dit kwaad te verzwijgen. Vanaf een zeker punt brengt de woningnood vrijwel noodzakelijk een zodanige verloochening van alle kiesheid, een zo smerige vermenging van lichamen en lichamelijke functies, zulk een onthulling van geslachtelijke naaktheid met zich mee, die beestachtig en niet meer menselijk zijn. Onderworpen te zijn aan deze invloeden is een vernedering, die ernstiger wordt naarmate men er langer aan blootstaat. Voor de kinderen, die onder deze vloek geboren zijn, is het een doop tot schande. Het is volslagen hopeloos te menen dat personen, die onder dergelijke omstandigheden leven, in andere opzichten ooit zullen streven zich te verheffen tot die sfeer der beschaving, wier essentie ligt in lichamelijke en zedelijke reinheid.’**[116]**

Wat betreft de overvolle en ook voor menselijke behuizing absoluut onmogelijke woonruimten neemt Londen de eerste plaats in. ‘Twee dingen,’ schrijft dr. Hunter, ‘zijn zeker; in de eerste plaats telt Londen ongeveer twintig grote kolonies van ieder ongeveer 10.000 personen, wier jammerlijke situatie alles overtreft wat ooit elders in Engeland is aanschouwd en de oorzaak hiervan is vrijwel uitsluitend de slechte behuizing; in de tweede plaats is de overvolle en vervallen toestand van de huizen in deze kolonies veel slechter dan twintig jaar geleden.’**[117]** ‘Het is niet te veel gezegd wanneer men beweert dat het leven in vele delen van Londen en Newcastle een hel is.’**[118]**

Ook het beter gesitueerde deel van de arbeidersklasse ondergaat, samen met de kleine winkeliers en anderen uit de lage middenstand, in Londen steeds meer de vloek van deze onwaardige woningtoestanden naarmate de ‘verbeteringen’ en daarmee het slopen van oude straten en huizen voortgang vinden, naarmate het aantal fabrieken toeneemt en daardoor de toevoer van mensen groter wordt en, ten slotte, naarmate de huishuren mét de stedelijke grondrente stijgen. ‘De huishuren zijn zo hoog geworden, dat weinig arbeiders meer dan één kamer kunnen betalen.’**[119]** Er is bijna geen huizenbezit in Londen, dat niet belast is met een groot aantal *middlemen* (tussenpersonen). In verhouding tot de jaarlijkse opbrengsten is de prijs van de grond in Londen namelijk altijd zeer hoog, omdat iedere koper er op speculeert vroeger of later de grond weer te kunnen verkopen tegen een *jury price* (een door een jury vastgestelde prijs bij onteigening) of er op speculeert een buitengewone waardeverhoging bijeen te kunnen zwendelen dank zij de omstandigheid dat een of andere onderneming wordt gevestigd in de nabijheid van zijn grond. Het gevolg hiervan is een geregelde handel in de aankoop van huurcontracten, die hun vervaldatum naderen. ‘Van de heren in dit soort zaken kan men verwachten dat zij op hun eigen manier te werk gaan: zoveel mogelijk uit de bewoners van het huis halen en het huis zelf in een zo jammerlijk mogelijke toestand aan hun opvolgers overdragen.’**[120]** De huren worden per week geïnd en de heren lopen geen risico. Ten gevolge van de aanleg van spoorwegen binnen de stad ‘zag men onlangs in het oosten van Londen een aantal gezinnen, die uit hun oude woningen waren verjaagd, op een zaterdagavond rondzwerven met hun weinige wereldse bezittingen op de rug en met voor zich geen andere rustplaats dan het armhuis.’**[121]** Men is maar pas begonnen met de uitvoering van de door het parlement toegestane ‘verbeteringen’ en de armhuizen zijn reeds overvol.

Wanneer de arbeiders door vernietiging van hun oude huizen worden verjaagd, verlaten zij niet hun parochie of vestigen zij zich hoogstens in de onmiddellijke nabijheid aan de grenzen van de parochie. 'Zij trachten natuurlijk zo dicht mogelijk bij hun werkplaatsen te wonen. Het gevolg is dat een gezin, dat twee kamers bewoonde, nu met één kamer genoeg moet nemen. Zelfs bij een hogere huur wordt de behuizing slechter dan de slechte woning, waaruit zij werden verjaagd. De helft van de arbeiders in de Strand moet reeds een afstand van twee mijl afleggen om bij de werkplaats te komen.' Dezelfde Strand — een hoofdstraat, die op de vreemdeling een imposante indruk van de rijkdom van Londen maakt — kan dienen als voorbeeld van de wijze waarop in Londen de mensen opeen worden gepakt. In een parochie van deze buurt telde de dienst voor de volksgezondheid 581 personen per *acre*, ofschoon men de halve breedte van de Theems erbij opgemeten had. Het spreekt vanzelf dat iedere sanitaire maatregel, die — zoals tot nu toe in Londen het geval is — door het slopen van ondeugdelijke huizen de arbeiders uit de ene wijk verjaagt, er slechts toe dient om hen in een andere wijk nog dichter op elkaar te dringen. Dr. Hunter schrijft: 'Of aan deze handelwijze moet noodzakelijk een einde komen omdat het een absurditeit is, óf het medelijden van het publiek (! -M.) moet worden gewekt door datgene, wat men thans zonder overdrijving een nationale plicht kan noemen, namelijk het verschaffen van onderdak aan lieden die door gebrek aan kapitaal hier zelf niet in kunnen voorzien, maar wel door periodieke betalingen de verhuurder schadeloos kunnen stellen.'^[122] Men moet wel bewondering hebben voor de kapitalistische rechtvaardigheid! De grondbezitter, de huiseigenaar, de zakenman krijgt bij onteigening wegens *improvements* — zoals bij spoorwegen, nieuwe aanleg van straten, enzovoort — niet alleen een volledige schadeloosstelling, maar hij moet van Gods- en rechtswege bovendien voor zijn afgedwongen 'onthouding' nog worden getroost door een aanzienlijke winst. De arbeider wordt met vrouw, kind en have op straat gezet en als hij in te grote getale naar stadswijken trekt, waar het stadsbestuur op fatsoen gesteld is, wordt hij uit naam van de volksgezondheid gerechtelijk vervolgd!

In het begin van de negentiende eeuw was Londen de enige stad in Engeland met meer dan 100.000 inwoners. Slechts vijf steden telden meer dan 50.000 inwoners. Nu zijn er 28 steden met meer dan 50.000 inwoners. 'Het resultaat van deze verandering was niet alleen een enorme groei van de stedelijke bevolking, maar de oude dichtbevolkte kleine steden zijn nu centra geworden, die van alle kanten zijn ingebouwd en waar geen frisse lucht bij kan komen. Aangezien deze steden voor de rijken niet langer aangenaam zijn, worden ze door hen verlaten en trekken zij naar de vrolijkere voorsteden. De opvolgers van deze rijken betrekken de grote huizen, een gezin per kamer, vaak nog met onderhuurders. Op deze wijze wordt een bevolking in huizen geperst, die niet voor hen bestemd zijn en waarvoor zij volstrekt ongeschikt zijn, met een omgeving die werkelijk vernederend is voor de volwassenen en verderfelijk voor de kinderen.'^[123] Hoe sneller het kapitaal in een fabrieks- of handelsstad wordt geaccumuleerd, des te sneller groeit de stroom van voor uitbuiting beschikbaar mensenmateriaal en des te rampzaliger is de geïmproviseerde behuizing van de arbeiders. Newcastle-upon-Tyne neemt als centrum van een steeds bloeiender steenkool- en mijngebied na Londen de tweede plaats in deze hel der woontoestanden in. Niet minder dan 34.000 mensen wonen daar in eenkamerwoningen. Ter bescherming van de openbare veiligheid zijn in Newcastle en in Gateshead onlangs een groot aantal huizen op last van de politie gesloopt. En terwijl de zaken goed gaan, vindt de bouw van nieuwe huizen in een zeer langzaam tempo plaats. Daardoor was de stad in 1865 dichter bevolkt dan ooit tevoren. Er was nauwelijks meer een enkele kamer te huur. Dr. Embleton, verbonden aan het ziekenhuis van Newcastle, verklaart: 'Zonder enige twijfel ligt de oorzaak van het voortduren en van de verbreiding van tyfus in de opeenhoping van menselijke wezens en de onzindelijkheid van hun woningen. De huizen, waarin de arbeiders gewoonlijk leven, liggen in afgesloten stegen en hofjes. Wat betreft licht, lucht, ruimte en zindelijkheid vormen zij voorbeelden van gebrekkigheid en

ongezondheid, een smaad voor ieder beschaafd land. Mannen, vrouwen en kinderen liggen 's nachts opeengehoopt bij elkaar. Wat de mannen aangaat, volgen nacht- en dagploegen elkaar in een onafgebroken stroom op, zodat de bedden nauwelijks kunnen afkoelen. De watervoorziening van de huizen is slecht en nog slechter zijn de privaten, smerig, zonder ventilatie en pestilent.' [124] De wekelijkse huur van deze hollen is gestegen van 8d. tot 3s. Dr. Hunter schrijft: 'In Newcastle-upon-Tyne vinden we een voorbeeld van een der beste groepen van onze landgenoten, die door uiterlijke omstandigheden van behuizing en woonwijken vaak zijn gezonken tot een vrijwel barbaarse ontaarding.' [125]

Ten gevolge van de op- en neergaande bewegingen van kapitaal en arbeid kan de woningtoestand in een fabrieksstad vandaag dragelijk zijn en morgen afschuwelijk worden. Of het stadsbestuur kan ten slotte hebben besloten om de ergste misstanden uit de weg te ruimen, terwijl morgen een sprinkhanenzwerm van haveloze Ieren of verkommerde Engelse landarbeiders neerstrijkt. Ze worden weggestopt in kelders en op zolders of men verandert fatsoenlijke arbeiderswoningen in logies, waarvan de bewoners even snel wisselen als de inkwartiering gedurende de Dertigjarige Oorlog. Bradford is hiervan een voorbeeld. Daar waren de heren stadsbestuurders juist bezig met stedelijke hervormingen. Bovendien waren in 1861 nog 1.751 huizen onbewoond. Toen kwam een opleving van de handel, waarover de halfzachte liberale heer Forster, vriend der negers, onlangs zo aardig gebeuzeld heeft. En met de opleving kwam natuurlijk een overstroming van golven van het steeds bewegende 'reserveleger' of de 'relatieve overbevolking'. De meest afschuwelijke kelderwoningen en kamers, die op de lijst stonden welke dr. Hunter kreeg van een agent van een verzekeringsmaatschappij, [126] werden meestal bewoond door goedbetaalde arbeiders. Zij verklaarden liever voor betere woningen te willen betalen indien deze te krijgen waren. Ondertussen verslonsden en verziekten zij met man en muis, terwijl de halfzachte liberale Forster, lid van het parlement, tranen vergiet over de zegeningen van de vrijhandel en over de winsten van de eminente lieden uit Bradford, die in kamgaren doen. In het rapport van 5 september 1865 schrijft dr. Bell, een der armendokters uit Bradford, dat de vreselijke sterfte aan koortsziekten in zijn district te wijten is aan de woningtoestanden: 'In een kelder met een inhoud van 1.500 kubieke voet wonen tien personen... De Vincent Street, Green Aire Place en de Leys staan 223 huizen met 1.450 bewoners, 435 bedden en 36 privaten... Elk bed — en daaronder versta ik iedere bundel smerige lompen of een handvol houtkrullen — wordt door gemiddeld 3,3 personen beslapen, vaak door vier of zes personen. Velen slapen zonder bed op de grond met hun kleren aan, jonge mannen en vrouwen, getrouwd en ongetrouwd, alles door elkaar. Is het nodig hieraan toe te voegen dat deze behuizingen meestal donkere, vochtige, smerige stinkholten zijn, absoluut ongeschikt om te dienen als woning voor mensen? Het zijn de centra, vanwaar ziekten en dood worden verspreid, ook onder de betergestelden, die hebben toegestaan dat deze pestbuilen in ons midden woekeren.' [127]

Bristol neemt na Londen de derde plaats in wat betreft deze woningellende. 'Hier, in een der rijkste steden van Europa, vinden we de grootste overvloed van naakte armoede en huiselijke ellende.' [128]

c. Rondtrekkende arbeiders

We zullen ons nu bezighouden met dat deel van de bevolking, dat oorspronkelijk afkomstig is van het platteland, maar wier arbeid voornamelijk op het terrein van de industrie ligt. Zij vormen de lichte infanterie van het kapitaal, dat hen al naar gelang de behoeften nu eens hier, dan weer elders gebruikt. Wanneer zij zich niet op weg bevinden, dan 'kamperen' ze. De arbeid van rondtrekkende arbeiders wordt gebruikt voor verschillende bouw- en draineringswerkzaamheden, vervaardiging van bakstenen, kalkbranden, aanleg van spoorwegen, enzovoort. Zij importeren een bewegende haard van pestilentie in de omgeving van de plaatsen waar zij hun kamp opslaan: pokken, tyfus, cholera, roodvonk, enzovoort. [129] Bij ondernemingen, waarin een aanzienlijk kapitaal is geïnvesteerd (zoals

aanleg van spoorwegen, enzovoort) voorziet de ondernemer zelf meestal zijn leger van houten keten en dergelijke, geïmproviseerde dorpen zonder enige voorziening voor de gezondheid en onttrokken aan het toezicht van de plaatselijke overheid. Dit is zeer winstgevend voor de heren aannemers, die de arbeiders nu dubbel uitbuiten: als industriesoldaten en als huurders. Al naar gelang deze houten keten één, twee of drie hokken bevatten, moeten hun bewoners (grondwerkers, enzovoort) 1s., 3s. of 4s. per week betalen.**[130]** Een enkel voorbeeld is voldoende. Dr. Simon rapporteert dat in september 1864 de Minister van Binnenlandse Zaken, Sir George Grey, de volgende klacht ontving van de voorzitter van het *Nuisance Removal Committee* van de gemeente Sevenoaks: ‘Tot ongeveer twaalf maanden geleden kwam pokken in deze gemeente in het geheel niet voor. Korte tijd daarvóór begon men aan de werkzaamheden voor een spoorweg van Lewisham naar Tunbridge. Behalve dat de voornaamste werkzaamheden in de directe omgeving van deze stad werden uitgevoerd, werd hier ook het depot gevestigd voor het gehele werk. Het gevolg was dat een groot aantal personen hier in dienst werden genomen. Aangezien het onmogelijk was hen allen in huizen onder te brengen, liet de aannemer, de heer Jay, langs de spoorlijn op verschillende punten keten neerzetten voor behuizing van de arbeiders. Deze keten waren noch van ventilatie, noch van riolering voorzien en waren bovendien noodzakelijkerwijs overvol, omdat iedere huurder andere onderhuurders moest nemen, ongeacht de grootte van zijn eigen gezin en ongeacht de omstandigheid dat iedere keet slechts twee kamers bevatte. Volgens het door ons ontvangen medisch rapport was het gevolg hiervan dat deze arme lieden ‘s nachts alle plagen van benauwdheid moesten ondergaan wilden zij de pestilente stank van het smerige, stilstaande water en van de privaten onder hun ramen vermijden. Ten slotte ontvingen wij klachten van een arts, die in de gelegenheid was geweest deze keten te bezoeken. Hij sprak in de bitterste bewoordingen over de toestand in deze zogenaamde woningen en hij verklaarde de ernstigste gevolgen te vrezen wanneer niet enkele sanitaire maatregelen werden getroffen. Ongeveer een jaar geleden nam de genoemde heer Jay het op zich een huis in te richten, waar de door hem te werk gestelde personen bij het uitbreken van besmettelijke ziekten direct zouden kunnen worden geïsoleerd. Eind juli jl. herhaalde hij deze belofte, maar hij heeft geen enkele stap ondernomen om tot uitvoering ervan te komen, ofschoon sindsdien verschillende gevallen van pokken zich hebben voorgedaan, waarvan twee met dodelijke afloop. Op 9 september rapporteerde de heer Kelson, arts, andere gevallen van pokken in dezelfde keten en hij beschreef hun toestand als verschrikkelijk. Te uwer informatie (van de Minister -M.) moet ik hieraan toevoegen dat onze gemeente beschikt over een geïsoleerd huis, het zogenaamde pesthuis, waar de inwoners van de gemeente, die besmettelijke ziekten hebben, worden verpleegd. Dit huis is thans sinds maanden voortdurend overvol met patiënten. In één gezin stierven vijf kinderen aan pokken en koorts. In de periode 1 april-1 september van dit jaar kwamen niet minder dan tien sterfgevallen aan pokken voor, waarvan vier in de genoemde keten, de pestbronnen. Het is onmogelijk het aantal ziektegevallen op te geven, aangezien de getroffen gezinnen deze zo geheim mogelijk houden.’**[131]**

De arbeiders in kolenmijnen en in andere mijnen behoren tot de best betaalde groepen van het Engelse proletariaat. Wij hebben hierboven reeds gezien met welke prijs zij hun loon betalen.**[132]** Ik geef hier slechts een kort overzicht van hun woningtoestanden. Gewoonlijk bouwt degene, die de mijn exploiteert — de eigenaar of huurder — een aantal woningen voor zijn arbeiders. Zij krijgen behuizing en verwarming ‘voor niets’, dat wil zeggen deze vormen een *in natura* geleverd deel van het arbeidsloon. De arbeiders, die niet op deze manier zijn onder te brengen, krijgen in de plaats hiervoor £4 per jaar. De mijnstreken trekken spoedig een grote bevolking aan, die is samengesteld uit de mijnbevolking zelf en de ambachtslieden, winkeliers, enzovoort, die zich om hen heen groeperen. Zoals overal bij een dichte bevolking, ligt de grondrente hier hoog. De mijnondernemer probeert daarom op een zo klein mogelijke ruimte aan de rand van de groeve precies zoveel huizen te bouwen als nodig zijn om zijn

arbeiders en hun gezinnen op elkaar te proppen. Worden nieuwe groeven in de omgeving geopend of worden oude groeven weer bewerkt, dan neemt het gedrang toe. Bij de bouw van de huizen overheerst één punt: ‘onthouding’ van de kapitalisten van alle niet volstrekt onvermijdelijke uitgaven. ‘De woningen der mijnwerkers en van de andere arbeiders, die betrokken zijn bij de mijnarbeid in Northumberland en Durham,’ schrijft dr. Julian Hunter, ‘zijn misschien over het geheel genomen de slechtste en de duurste van hetgeen Engeland op dit gebied op grote schaal te bieden heeft, uitgezonderd de mijngebieden in Monmouthshire. De buitengewone inferioriteit wordt veroorzaakt door het grote aantal mensen per kamer, door de te kleine omvang van het bouwterrein waarop een groot aantal huizen wordt gebouwd, door gebrek aan water en afwezigheid van privaten, door de vaak toegepaste methode het ene huis op het andere te plaats en of de huizen te verdelen in flats (zodat de verschillende woningen verticaal boven elkaar liggende etages vormen -M.)... De ondernemer behandelt de gehele kolonie alsof deze slechts tijdelijk en geen vast verblijf zou hebben.’ [133] ‘Overeenkomstig mijn opdracht,’ schrijft dr. Stevens, ‘heb ik de meeste grote mijnwerkersdorpen in de Durham Union bezocht... Met zeer weinig uitzonderingen geldt voor deze dorpen dat men geen maatregelen heeft getroffen ter bescherming van de gezondheid der bewoners... Alle mijnwerkers zijn voor een periode van twaalf maanden aan de huurder of eigenaar van de mijn gebonden (*bound*, een uitdrukking die, evenals de term *bondage*, stamt uit de tijd van de lijfeigenschap -M.). Wanneer zij hun ontevredenheid laten blijken of wanneer zij op een of andere wijze de opzichter hinderen, zet deze in zijn boek bij hun naam een opmerking en ontslaat hij hen na afloop van de jaarlijkse ‘binding’... Het komt mij voor dat het stelsel van gedwongen winkelnering nergens slechter kan zijn dan in deze dichtbevolkte gebieden. De arbeider is gedwongen als deel van zijn loon een onderdak te aanvaarden, dat blootstaat aan pestilente invloeden. Hij kan zelf niets doen. Hij is in ieder opzicht een lijfeigene. Het is de vraag of iemand anders dan zijn “bezitter” hem kan helpen en deze “bezitter” raadpleegt voor alles zijn eigen bankrekening en men begrijpt tot welke resultaten dit leidt. De bezitter voorziet de arbeider ook van water. Ongeacht of het water goed of slecht is, of het wel of niet wordt geleverd, hij moet er voor betalen of, beter uitgedrukt, hij moet hiervoor genoeg nemen met een loonaftrek.’ [134]

Wanneer men in conflict raakt met de ‘openbare mening’ of met de dienst voor de volksgezondheid, geneert het kapitaal zich geenszins de gedeeltelijk gevaarlijke, gedeeltelijk mensonwaardige voorwaarden, waaronder men de arbeider laat werken en wonen, te ‘rechtvaardigen’ met de bewering dat dit nodig is om hen met winst uit te buiten. Bijvoorbeeld wanneer het kapitaal zich onthoudt van het nemen van maatregelen ter bescherming tegen gevaarlijke machines in de fabrieken, van het aanbrengen van middelen voor de ventilatie en beveiliging in de mijnen, enzovoort. En zo is het ook met de behuizing van de mijnwerkers. Dr. Simon, medisch ambtenaar van de *Privy Council*, schrijft in zijn officieel rapport: ‘Als verontschuldiging voor de schandelijke behuizing wordt aangevoerd dat de mijnen gewoonlijk worden geëxploiteerd op basis van een pachtvereenkomst en dat de duur van het contract (voor de kolenmijnen meestal 21 jaar) te kort is voor de pachter om het lonend te maken zijn arbeiders en de handwerkslieden, enzovoort, die door de onderneming worden aangetrokken, te voorzien van een goede behuizing. Zelfs wanneer hij in dit opzicht mild te werk zou willen gaan, zou dit hem door de grondbezitter worden belet. De grondbezitter heeft namelijk de neiging direct een buitensporige, additionele rente te eisen voor het recht een behoorlijk en geriefelijk dorp bovengronds te bouwen voor behuizing van de bewerkers van het ondergrondse bezit. Deze preventieve prijs, zo het al niet een direct verbod is, schrikt de anderen, die anders misschien wel zouden willen bouwen, ook af... Ik wil hier niet verder ingaan op de waarde van deze verontschuldiging en ik wil ook niet onderzoeken wie in laatste instantie de additionele uitgaven voor een behoorlijke behuizing zou moeten dragen: de grondbezitter: de mijnpachter, de arbeider of de consument... Maar

gezien de schandalige omstandigheden, zoals die worden onthuld in de bijgevoegde rapporten (van dr. Hunter, dr. Stevens, enzovoort -M.), moet een remedie worden gevonden... Het grondbezit wordt op deze manier gebruikt om een groot maatschappelijk onrecht te begaan. In zijn kwaliteit van mijneigenaar haalt de grondbezitter een industriële kolonie over om op zijn gebied arbeid te verrichten en vervolgens maakt hij het in zijn kwaliteit van eigenaar van de grond de door hem bijeengebrachte arbeiders onmogelijk de juiste woonruimte te vinden, die voor hun welzijn onontbeerlijk is. De mijnpachter (de kapitalistische exploitant -M.) heeft er geen financieel belang bij zich tegen deze verdeling van de koop te verzetten, aangezien hij best weet dat, indien de laatste voorwaarden buitensporig zijn, niet hij de gevolgen daarvan heeft te dragen, maar de arbeider en dat de arbeider niet voldoende opleiding heeft genoten om de waarde van zijn sanitaire rechten te kennen en dat noch de afschuwelijkste woningtoestanden, noch het smerigste drinkwater ooit aanleiding zijn geweest tot een staking.'[135]

d. Uitwerking van de crises op het best betaalde deel van de arbeidersklasse

Voordat ik overga tot de behandeling van de eigenlijke landarbeiders wil ik aan de hand van een voorbeeld nog laten zien hoe de crises zelfs het best betaalde deel van de arbeidersklasse, de aristocratie van de arbeidersklasse, treffen. Men herinnert zich dat in 1857 een van de grote crises uitbrak, waarmee de industriële cyclus altijd eindigt. De daarop volgende cyclus eindigde in 1866. De crisis nam dit keer een overwegend financieel karakter aan, omdat zij in de eigenlijke fabrieksdistricten reeds was voorafgegaan door de katoennood, waardoor veel kapitaal uit de gewone beleggingen was verdreven naar de grote centra van de geldmarkt. Het uitbreken van de crisis in mei 1866 werd aangekondigd door het faillissement van een grote Londense bank, onmiddellijk gevolgd door de ineenstorting van vele financiële zwendelmaatschappijen. Een van de grote Londense bedrijfstakingen, die door de catastrofe werd getroffen, was de bouw van ijzeren schepen. De magnaten van deze bedrijven hadden gedurende de periode van grote bloei zich niet alleen schuldig gemaakt aan een buitensporige overproductie, maar bovendien enorme leveringscontracten aanvaard, erop speculerend dat de bronnen van het krediet ruim zouden blijven vloeien. Nu openbaarde zich een geweldige reactie, die ook in andere Londense industrieën[136] tot op heden — eind maart 1867 — voortduurt. Het volgende citaat uit het uitvoerig verslag van een correspondent van de *Morning Star*, die begin 1867 de belangrijkste centra van ellende bezocht, toont ons de toestanden waaronder de arbeiders leven. 'In de oostelijke delen van Londen, de districten Poplar, Millwall, Greenwich, Deptford, Limehouse en Canning Town, bevinden zich tenminste 15.000 arbeiders met hun gezinnen in een toestand van uiterste armoede. Tot deze groep behoren meer dan 3.000 geschoolde handwerkslieden. Ten gevolge van werkloosheid gedurende zes of acht maanden zijn hun reservefondsen uitgeput... Ik had grote moeite om de deur van het armhuis (in Poplar -M.) te bereiken, want deze werd belegerd door een uitgehongerde menigte. Deze mensen wachtten op bonnen voor brood, maar men was nog niet begonnen met de uitdeling. De binnenplaats vormt een groot vierkant met een open afdak langs de muren. Grote sneeuwhopen bedekten de straatstenen op de binnenplaats. Hier bevonden zich kleine, met gevlochten tenen afgesloten ruimten, als schaapskooien, waarin de mannen bij beter weer werken. Toen ik het armhuis bezocht waren deze ruimten echter zo dichtgesneeuwd dat niemand er in kon zitten. De mannen waren echter onder een afdak bezig met steenkloppen. Elk van hen zat op een grote steen en klopte met een zware hamer het beijzeld graniet fijn, totdat hij vijf schepels had stukgeslagen. Dan is zijn dagtaak volbracht en krijgt hij 3d. en een bon voor brood. Op een ander deel van de binnenplaats stond een kleine, wankel houten keet. Toen ik de deur daarvan opendeed zag ik dat deze vol was met mannen, dicht bijeen om elkaar warm te houden. Zij waren bezig met het pluizen van touw en maakten er intussen ruzie over wie van hen met een minimum aan voedsel het langste zou kunnen werken: het uithoudingsvermogen was het *point d'honneur*. Alleen al in dit armhuis

ontvingen 7.000 personen ondersteuning, waaronder vele honderden, die zes of acht maanden tevoren in dit land als geschoolde arbeiders het hoogste loon verdienden. Hun aantal zou twee keer zo groot zijn geweest, wanneer er niet velen waren die na uitputting van hun gehele geldreserve toch nog terugschrikken van de toevlucht tot de bedeling zolang zij nog iets te verpanden hebben... Na het armhuis te hebben verlaten maakte ik een wandeling door de straten, meestal met huizen van één verdieping, waaraan Poplar zo rijk is. Mijn gids was een lid van de Commissie voor Werklozen. Het eerste huis, dat wij binnen gingen, was van een metaalarbeider, sinds 27 weken zonder werk. De man zat met zijn gezin in een achterkamer. De kamer was nog niet geheel van meubelen ontdaan en er brandde een vuur. Dit was nodig om de blote voeten van de kleine kinderen te beschermen tegen de vorst, want het was een gure, koude dag. Op een blad tegenover het vuur lag een partij touw, dat door de vrouw en de kinderen moest worden geplozen om brood te krijgen van het armhuis. De man werkte in één van de hierboven beschreven binnenplaatsen voor een bon voor brood en 3d. per dag. Hij kwam nu thuis om te eten, uitgehongerd, zoals hij ons met een bittere lach vertelde. Zijn middagmaal bestond uit enkele sneden brood met reuzel en een kop thee zonder melk... De volgende deur, waar wij aanklopten, werd geopend door een vrouw van middelbare leeftijd die, zonder een woord te zeggen, ons naar een kleine achterkamer bracht waar haar hele gezin bijeen zat, zwijgend, de blik gericht op een snel dovend vuur. Om deze lieden en hun kleine kamer hing zulk een sfeer van verlatenheid en hulpeloosheid, dat ik nooit meer zoiets dergelijks hoop te aanschouwen. 'Zij hebben niets verdiend, meneer,' zei de vrouw op haar jongens wijzende, 'in 26 weken niets verdiend en al ons geld is uitgegeven, al het geld, dat de vader en ik in betere tijden opzij hebben gelegd met het idee iets te hebben wanneer de tijden slechter zouden worden. En kijk eens,' schreeuwde zij bijna wild, terwijl ze een spaarbankboekje te voorschijn haalde met de gebruikelijke bewijzen van ingelegde en opgevraagde sommen geld, zodat wij konden zien hoe het kleine vermogen was begonnen met een eerste inleg van 5s., langzamerhand was gegroeid tot £20 en daarna weer ineenschrompelde, van ponden tot shillingen, totdat de laatste notitie in het spaarbankboekje dit even waardeloos maakte als een vodje papier. Dit gezin ontving dagelijks van het armhuis een karig maal... Ons volgende bezoek brachten wij aan een vrouw van een Ier, die op een scheepswerf had gewerkt. Zij lag, ziek door voedselgebrek, met haar kleren aan op een matras, een beetje toegedekt met een stuk tapijt, want al het beddengoed was naar de lommerd gebracht. De twee ongelukkige kinderen verzorgden haar en zij zagen er uit alsof zij omgekeerd behoefte hadden aan moederlijke verzorging. Negentien weken van gedwongen nietsdoen hadden hen zover gebracht en terwijl de moeder het verhaal van het bittere verleden vertelde, kermde zij alsof alle hoop op een betere toekomst was verloren... Toen we het huis verlieten, rende een jongeman op ons af en vroeg ons zijn huis binnen te komen en te zien of er iets voor hem kon gebeuren. Een jonge vrouw, twee aardige kinderen, een stapeltje lommerdbriefjes en een totaal lege kamer was alles wat hij ons te tonen had.'

Over de naweeën van de crisis van 1866 kunnen wij iets lezen in het volgende citaat van een Tory-krant. Men moet hierbij niet vergeten dat het Londense *East End*, waar het hier over gaat, niet alleen het centrum is van de hierboven genoemde bouw van ijzeren schepen, maar ook van een altijd beneden het minimum betaalde, zogenaamde 'huisindustrie'. 'Gisteren kon men in een deel van de hoofdstad een vreselijk schouwspel zien. Ofschoon de duizenden werklozen van *East End* niet gezamenlijk met zwarte vlaggen optrokken, was de mensenstroom toch indrukwekkend genoeg. Laat ons beseffen wat deze bevolking lijdt. Zij sterft van honger. Dit is de simpele en gruwelijke waarheid. Zij zijn 40.000 in aantal... Naast ons, in een wijk van deze wonderschone hoofdstad, vlak bij de meest omvangrijke accumulatie van rijkdom die de wereld ooit gezien heeft, wonen 40.000 hulpeloze, hongerende mensen! Deze duizenden vertonen zich thans in de andere wijken; altijd halfverhongerd schreeuwen zij nu hun nood uit, vertellen zij ons over hun rampzalige

woningen, dat het onmogelijk voor hen is werk te vinden en dat het nutteloos is te bedelen. De belastingplichtigen voor de plaatselijke armenbelasting worden door de eisen van de gemeente zelf tot aan de rand van het pauperisme gedreven.’ (*Standard*, 5 april 1866.)

Aangezien het onder de Engelse kapitalisten mode is België te beschrijven als het paradijs van de arbeiders, omdat daar ‘de vrijheid van de arbeid’ of, wat op hetzelfde neerkomt, ‘de vrijheid van het kapitaal’ noch door het despotisme van de vakverenigingen, noch door de fabriekswetten is aangetast, volgen hier enkele gegevens over het ‘geluk’ van de Belgische arbeider. Ongetwijfeld was niemand beter in de geheimen van dit geluk ingewijd dan de inmiddels overleden Ducpétiaux, hoofdinspecteur van het Belgische gevangeniswezen en van de instellingen voor liefdadigheid en lid van de Centrale Commissie voor de Belgische Statistiek. Laten we zijn werk *Budgets économiques des classes ouvrières en Belgique* (Bruxelles, 1855) eens bekijken. Hij schrijft onder andere over een gemiddeld arbeidersgezin in België, waarvoor hij de jaarlijkse inkomsten en uitgaven volgens zeer nauwkeurige gegevens berekent en waarvan hij het voedselpakket vervolgens vergelijkt met dat van soldaten, matrozen en gevangenen. Het gezin ‘bestaat uit vader, moeder en vier kinderen’. Van deze zes personen ‘kunnen er vier het gehele jaar door werk vinden’. Men gaat van de volgende veronderstellingen uit: ‘dat er geen zieken of invaliden bij zijn’, dat ‘geen rekening wordt gehouden met uitgaven voor godsdienstige, zedelijke of geestelijke doeleinden, uitgezonderd een zeer kleine uitgave voor een plaats in de kerk’, noch met ‘stortingen voor spaar- of pensioenfondsen’, noch met ‘uitgaven voor luxe of andere overbodige zaken’. Wel mogen de vader en de oudste zoon tabak gebruiken en op zondag een café bezoeken, waarvoor in totaal 86 centimes per week zijn uitgetrokken. ‘Uit een algemeen overzicht van de arbeidslonen in de verschillende bedrijfstakken blijkt... dat het hoogste gemiddelde van het dagloon voor mannen fr. 1,56, voor vrouwen fr. 0,89, voor jongens fr. 0,56 en voor meisjes fr. 0,55 bedraagt. Berekend op deze basis zullen de inkomsten van het gezin jaarlijks ten hoogste fr. 1.068 bedragen... Voor deze, als model aangenomen huishouding hebben wij alle mogelijke inkomsten samengenomen. Wanneer wij echter voor de moeder een arbeidsloon berekenen, beroven wij daarmee de huishouding van haar leiding; wie zorgt voor het huis, wie zorgt voor de kleine kinderen? Wie moet koken, wassen, het naaigoed verstellen? Iedere dag opnieuw staat de arbeider voor dit dilemma.’

Het gezinsbudget ziet er dus als volgt uit:

Vader, 300 werkdagen tegen fr. 1,56 per dag	fr. 468
Moeder, 300 werkdagen tegen fr. 0,89 per dag	fr. 267
Jongen, 300 werkdagen tegen fr. 0,56 per dag	fr. 168
Meisje, 300 werkdagen tegen fr. 0,55 per dag	fr. 165
<hr/>	
Totaal	fr. 1.068

Zou het gezin dezelfde voeding krijgen als de matroos, wiens voeding per jaar fr. 1.828 kost, dan zou het tekort fr. 760 bedragen; zou het gezin dezelfde voeding krijgen als de soldaat, wiens voeding per jaar fr. 1.473 kost, dan zou het tekort fr. 405 bedragen en zou het gezin dezelfde voeding krijgen als de gevangene, wiens voeding per jaar fr. 1.112 kost, dan zou het tekort fr. 44 bedragen.

‘Men ziet dat slechts weinig arbeidersgezinnen zich de voeding, niet alleen van matrozen of soldaten, maar zelfs van gevangenen kunnen verschaffen. In de periode 1847-49 heeft in België iedere gevangene gemiddeld per dag 65 centimes gekost, wat vergeleken met de dagelijkse kosten van onderhoud van de arbeider een verschil geeft van 13 centimes. Hoewel we voor de gevangenen rekening moeten houden met de kosten van administratie en bewaking, staat daartegenover dat de gevangene geen huur betaalt... Maar hoe is het mogelijk dat een groot aantal arbeiders — we kunnen wel zeggen de grote meerderheid der arbeiders

— in nog behoeftiger omstandigheden leeft? Alleen maar doordat zij hun toevlucht nemen tot noodmaatregelen, waarvan alleen de arbeider het geheim kent: door te beknibbelen op het dagelijks rantsoen; door roggebrood in plaats van tarwebrood te eten; door weinig of geen vlees te eten, idem met boter en kruiden; door het gezin in één of twee kamers onder te brengen, waar meisjes en jongens samen moeten slapen, vaak op dezelfde strozak; door te besparen op kleding, was en schoonmaakmiddelen; door zich de ontspanningen op zondag te ontfagen; kortom door zich neer te leggen bij de pijnlijkste ontberingen. Heeft men eenmaal deze laatste grens bereikt, dan doet de geringste prijsstijging der bestaansmiddelen, een gebrek aan werkgelegenheid, of een ziekte de ellende van de arbeider toenemen en ruïneert hem volledig. De schulden stapelen zich op, hij krijgt geen krediet meer, kleding en noodzakelijke meubelen verdwijnen naar de lommerd en ten slotte vraagt het gezin op de armenlijst te worden opgenomen.’ [137] Inderdaad volgt in dit ‘paradijs der kapitalisten’ na de geringste wijziging in de prijzen der noodzakelijke bestaansmiddelen een wijziging in het aantal sterfgevallen en misdaden! (Zie: *Manifest der Maatschappij ‘De Vlamingen Vooruit!’*. Brussel, 1860, pp. 15-16.) Geheel België telt 930.000 gezinnen, waarvan, volgens de officiële statistieken: 90.000 rijken (kiezers), in totaal 450.000 personen; 190.000 gezinnen uit de kleine middenstand, waarvan in steden en dorpen het grootste deel altijd tot het proletariaat behoort, in totaal 1.950.000 personen; ten slotte 450.000 arbeidersgezinnen, in totaal 2.250.000 personen, waarvan de modelgezinnen het door Ducpétiaux beschreven geluk genieten. Van deze 450.000 arbeidersgezinnen staan meer dan 200.000 gezinnen op de armenlijst!

e. Het Britse landbouwproletariaat

Het antagonistische karakter van de kapitalistische productie en accumulatie komt nergens scherper aan het licht dan bij de ontwikkeling van de Engelse landbouw (inclusief veeteelt) en bij de achteruitgang van de Engelse landarbeider. Alvorens over te gaan tot de huidige situatie wil ik eerst een kort overzicht geven van de historische ontwikkeling. De moderne landbouw in Engeland dateert uit het midden van de achttiende eeuw, ofschoon de omwenteling in de eigendomsverhoudingen van de grond, die de basis vormt van de veranderde productiewijze, van veel vroegere datum is.

Arthur Young, een nauwkeurig waarnemer ofschoon een oppervlakkig denker, geeft gegevens over de landarbeiders in 1771. De situatie van de landarbeider in die tijd was veel slechter dan die van zijn voorganger tegen het einde van de veertiende eeuw, ‘toen hij in overvloed kon leven en rijkdom kon accumuleren’, [138] om maar helemaal niet te spreken over de vijftiende eeuw, ‘de gouden eeuw van de Engelse arbeider in de stad en op het platteland’. Zo ver hoeven we echter niet terug te gaan. In een zeer belangrijk geschrift uit 1777 kunnen we lezen: ‘De grote boer is vrijwel opgeklommen tot het niveau van de *gentleman*, terwijl de arme landarbeider tot een zeer laag niveau gedaald is... Zijn ongelukkige situatie blijkt duidelijk uit een vergelijkend overzicht van zijn omstandigheden op dit ogenblik en die van veertig jaar geleden... Grondbezitter en pachter werken samen om de arbeider er onder te houden.’ [139] Vervolgens wordt uitvoerig aangetoond dat het reële arbeidsloon op het platteland met ongeveer of 25 % is gedaald. ‘De moderne politiek,’ schrijft dr. Richard Price in dezelfde tijd, ‘begunstigt de hogere klassen; het resultaat zal zijn dat vroeg of laat het gehele koninkrijk slechts bestaat uit *gentlemen* en bedelaars, uit meesters en slaven.’ [140]

En toch vormden de omstandigheden, waaronder de Engelse landarbeider in de periode 1770-80 leefde, zowel wat betreft zijn voeding en woningtoestand als zijn gevoel van eigenwaarde, ontspanning, enzovoort, een ideale situatie, die later nooit meer bereikt werd. Uitgedrukt in pinten graan bedroeg zijn gemiddelde loon in de jaren 1770-71 90 pinten, in de tijd van Eden (1797) nog slechts 65 pinten en in 1808 echter nog maar 60 pinten. [141]

De omstandigheden, waaronder de landarbeiders tegen het einde van de anti-jakobijnse oorlog leefden, gedurende welke de landedelen, pachters, fabrikanten, kooplieden, bankiers, beurspeculanten, leveranciers van het leger, enzovoort, zich zo buitensporig verrijkten, zijn reeds hierboven beschreven. Het nominale loon steeg gedeeltelijk ten gevolge van de waardedaling van het geld, gedeeltelijk ten gevolge van een hiervan onafhankelijke prijsstijging van de belangrijkste bestaansmiddelen. De werkelijke beweging van het loon is echter op zeer eenvoudige wijze vast te stellen zonder in te gaan op hier niet ter zake doende bijzonderheden. Zowel in 1795 als in 1814 was dezelfde armenwet van kracht en was er geen verandering gekomen in de administratie van die wet. Men herinnert zich wel hoe deze wet op het platteland werd uitgevoerd: in de vorm van aalmoezen vulde de openbare liefdadigheid het nominale loon aan tot het nominale bedrag, dat nodig was voor het naakte bestaan van de arbeider. De verhouding tussen het door de pachter betaalde loon en het door de liefdadigheid aangevulde tekort toont twee dingen aan: in de eerste plaats de daling van het arbeidsloon beneden het minimum en in de tweede plaats de verhouding, waarin de landarbeider loonarbeider en pauper was, dat wil zeggen de mate, waarin men hem had gemaakt tot een lijfeigene van de armenzorg. We zoeken een graafschap uit, dat representatief is voor alle andere graafschappen. In 1796 bedroeg het gemiddelde weekloon in Northamptonshire 7s.6d., bedroegen de totale jaarlijkse uitgaven van een gezin van zes personen £36 12s.5d., waren de totale inkomsten £29 18s. en het door het armbestuur aangevulde tekort £6 14s.5d. In hetzelfde graafschap bedroeg in 1814 het weekloon 12s.2d., waren de totale jaarlijkse uitgaven van een gezin van vijf personen £54 18s.4d., hun totale inkomsten £36 2s. en het door het armbestuur aangevulde tekort £18 6s.4d.[142]; in 1795 bedroeg het tekort minder dan $\frac{1}{4}$ van het arbeidsloon, in 1814 was het meer dan de helft van het arbeidsloon. Het spreekt vanzelf dat onder deze omstandigheden het kleine beetje comfort, dat Eden nog in de woningen van de landarbeiders aantrof, in 1814 was verdwenen.[143] Van alle dieren, die door de boer worden onderhouden, werd van toen af aan de arbeider, het *instrumentum vocale*, het meest afgebeulde, het slechtst gevoede en het wreedst behandelde dier.

Deze situatie bleef ongewijzigd totdat ‘de Swing-opstanden van 1830 ons (dat wil zeggen de heersende klasse -M.) bij de vlammen van de brandende korenschoven duidelijk maakten dat ellende en donkere, oproerige ontevredenheid even heftig onder de oppervlakte van het agrarische als van het industriële Engeland smeulde.’[144] Sadler noemde in het Lagerhuis toen de landarbeiders *white slaves*, witte slaven, en in het Hogerhuis werd deze betiteling door één der bisschoppen herhaald. De belangrijkste econoom uit die tijd, E. G. Wakefield, schrijft: ‘De landarbeider uit Zuid-Engeland is geen slaaf, hij is geen vrij mens, hij is een pauper.’[145]

Aan de vooravond van de intrekking van de graanwetten werd een nieuw licht geworpen op de situatie der landarbeiders. Aan de ene kant was het in het belang van de burgerlijke agitatoren te bewijzen hoe weinig deze beschermende wetten de werkelijke graanproducenten beschermden. Aan de andere kant schuimbekte de industriële bourgeoisie van woede over de door de grondaristocraten gedane onthullingen inzake de toestanden in de fabriek, over het geaffecteerde medeleven van deze door en door slechte, harteloze en deftige nietsdoeners met het lijden van de fabrieksarbeider en over hun ‘diplomatieke ijver’ voor de fabriekswetgeving. Volgens een oud Engels spreekwoord wint een eerlijk mens er altijd bij wanneer twee dieven het met elkaar aan de stok krijgen. En inderdaad, de luidruchtige hartstochtelijke ruzie tussen de twee delen van de heersende klasse over de vraag welk van beide de arbeider het meest schaamteloos uitbuitte, hielp aan alle kanten de waarheid aan het licht brengen. Graaf Shaftesbury, alias Lord Ashley, was de aanvoerder in de aristocratische anti-fabrieks-filantropie-veldtocht. Daarom was hij in de jaren 1844-45 het geliefde onderwerp in de onthullingen van de *Morning Chronicle* over de situatie, waaronder de landarbeiders leefden. Dit blad, dat toen het belangrijkste liberale orgaan was, zond bijzondere correspondenten naar

de landbouwgebieden, die beslist geen genoegen namen met algemene beschrijvingen en statistieken, maar zowel de namen van de onderzochte arbeidersgezinnen als van de betrokken grondbezitters bekend maakten. In onderstaande lijst[146] worden de lonen opgesomd die in drie dorpen in de omgeving van Blanford, Wimborne en Poole werden betaald. De dorpen zijn het eigendom van de heer G. Bankes en de graaf van Shaftesbury. Men ziet dat deze paus van de *Low Church*, dit hoofd van de Engelse piëtisten, evenals de genoemde heer Bankes weer een belangrijk deel van de hongerlonen der arbeiders opstrijkt in de vorm van huishuur.

Aantal kinderen	Aantal gezinsleden	Weekloon mannen	Weekloon kinderen	Inkomen van het gezin per week	Huur per week	Totaal weekloon na aftrek van de huur	Weekloon per hoofd
EERSTE DORP							
2	4	8s		8s	2s	6s	1s.6d
3	5	8s		8s	1s.6d	6s.6d.	1s.3 ¹ / ₂ .
2	4	8s		8s	1s.	7s.	1s.9d.
2	4	8s		8s	1s.	7s	1s.9d.
6	8	7s	2s.6d.	10s.6d.	2s.	8s.6d.	1s. ² / ₄ d.
3	5	7s	2s.	8s.2d.	1s.4d.	6s.10d.	1s.1 ¹ / ₂ d.
TWEEDE DORP							
6	8	7s.	2s.6d.	10s.	1s.6d.	8s.6d.	1s. ³ / ₄
6	8	7s.	2s.6d.	7s.	1s.3 ¹ / ₂ d.	5s.8 ¹ / ₂ d.	8 ¹ / ₂ d.
8	10	7s.		7s.	1s.3 ¹ / ₂ d.	5s.8 ¹ / ₂ d.	7d.
4	6	7s.		7s.	1s.6 ¹ / ₂ d.	5s.5 ¹ / ₂ d.	11d.
3	5	7s.		7s.	1s.6 ¹ / ₂ d.	5s.5 ¹ / ₂ d.	1s.1d.
DERDE DORP							
4	6	7s.	3s.	7s.	1s.	6s.	1s.
3	5	7s.	3s.6d.	11s.6d.	10d.	10s.8d.	2s.1 ¹ / ₂ d.
0	2	5s.	3s.6d.	5s.	1s.	4s.	2s.

De afschaffing van de graanwetten gaf de Engelse landbouw een enorme stoot. Drainage op zeer grote schaal,[147] een nieuw systeem van stalvoeding en kunstmatige verbouw van groenvoer, invoering van machines voor mechanische bemesting, nieuwe behandeling van de kleigrond, gebruik van de stoommachine en van allerlei nieuwe soorten arbeidsmachinerie, enzovoort, over het algemeen een meer intensieve bebouwing — dit alles kenmerkt deze periode. De voorzitter van de *Royal Agricultural Society*, de heer Pusey, beweert dat de (relatieve) exploitatiekosten door de invoering van nieuwe machinerie bijna met de helft zijn verminderd. Aan de andere kant werd de opbrengst van de grond snel vergroot. Een grotere kapitaalinvestering per *acre*, dus ook een versnelde concentratie van de pachten, vormde een essentiële voorwaarde voor de nieuwe methode.[148] Tegelijkertijd nam de oppervlakte van het bebouwde land in de periode 1846-56 toe met 464.119 *acres*, om maar niet te spreken over de grote gebieden in de oostelijke graafschappen, die van konijnenparken en schrale weiden werden omgetoverd in welige korenvelden. We weten reeds dat tegelijkertijd het totale aantal van de in de landbouw werkzame personen daalde. Het aantal eigenlijke landarbeiders van beide geslachten en van alle leeftijden daalde van 1.241.269 in 1851 tot 1.163.217 in 1861.[149] Wanneer het hoofd van de Engelse bevolkingsdienst dan ook terecht opmerkt dat ‘de toeneming van het aantal boeren en landarbeiders sinds 1801 in geen

verhouding staat tot de groei van de opbrengst van de landbouw,'[150] geldt deze wanverhouding in nog veel sterker mate voor de laatste periode, gedurende welke een daling in de omvang van de arbeidersbevolking op het platteland gepaard ging met uitbreiding van de bebouwde oppervlakte, een intensievere bebouwing, een ongekende accumulatie van het in de grond geïnvesteerde en aan de bewerking van de grond bestede kapitaal, een in de geschiedenis van de Engelse landbouw ongekende stijging van het product van de grond, overvloedige pachtbepalingen van de grondbezitters en een toenemende rijkdom van de kapitalistische pachters. Wanneer we dit alles beschouwen in verband met de ononderbroken, snelle vergroting van de stedelijke afzetmarkt en met de heerschappij van de vrijhandel, dan was de landarbeider *post tot discrimina rerum* (na zoveel beslissende ogenblikken) ten slotte in de omstandigheden geplaatst, die hem *secundum artem* (volgens de regelen der kunst) waanzinnig van geluk zouden moeten hebben gemaakt.

Professor Rogers komt daarentegen tot de conclusie dat de Engelse landarbeider van vandaag vergeleken met zijn voorganger uit de periode 1770-80 — om maar helemaal niet te spreken over zijn voorgangers in de tweede helft van de veertiende eeuw en in de vijftiende eeuw — in veel slechtere omstandigheden verkeert, dat 'hij weer lijfeigene is geworden', een lijfeigene die slechter wordt gevoed en slechter is behuisd.[151] In zijn zeer belangrijk rapport over de behuizing van de landarbeiders schrijft dr. Julian Hunter: 'De kosten van onderhoud van de *hind* (een uit de periode van de lijfeigenschap stammende term voor de landarbeider - M.) zijn vastgesteld op het laagst mogelijke bedrag, waarvan hij kan leven... zijn loon en behuizing worden niet berekend op basis van de winst, die uit hem wordt gehaald. In de berekeningen van de boer is hij een nul[152] ... Zijn middelen van bestaan worden altijd als een vaste grootheid beschouwd.'[153] 'Wat betreft een verdere verlaging van zijn inkomen kan hij rustig zeggen: *nihil habeo, nihil curo* (ik heb niets, ik heb niets te verliezen). Hij heeft geen vrees voor de toekomst, omdat hij over niets anders beschikt dan hetgeen voor zijn bestaan absoluut onontbeerlijk is. Hij heeft het vriespunt bereikt, vanwaar de berekeningen van de boer als een gegeven uitgaan. Er kome wat kome, hij heeft geen deel, noch aan geluk, noch aan ongeluk.'[154]

In 1863 had een officieel onderzoek plaats naar de omstandigheden van verpleging en arbeid bij tot deportatie en dwangarbeid veroordeelde misdadigers. De resultaten hiervan zijn neergelegd in twee lijvige blauwboeken. 'Een nauwkeurige vergelijking,' zo lezen wij onder andere, 'tussen de voeding van de misdadigers in de Engelse gevangenissen en de voeding van de paupers in de armhuizen en van de vrije landarbeiders in Engeland toont onweerlegbaar aan dat de eersten veel beter worden gevoed dan de beide andere categorieën,'[155] terwijl 'de hoeveelheid arbeid die wordt geëist van de tot dwangarbeid veroordeelde personen ongeveer de helft bedraagt van de hoeveelheid arbeid, die de gewone landarbeider moet verrichten'.[156] Enkele typerende getuigenverklaringen: John Smith, directeur van de gevangenis van Edinburgh, verklaart (nr. 5.056): 'De voeding in de Engelse gevangenissen is veel beter dan die van de gewone landarbeiders.' (Nr. 5.075): 'Het is een feit dat de gewone landarbeider in Schotland zeer zelden vlees krijgt.' (Nr. 3.047): 'Is er enige noodzaak dat de misdadigers veel beter moeten worden gevoed dan de gewone landarbeiders?' — Zeker niet.' (Nr. 3.048): 'Meent u dat verdere onderzoeken moeten worden verricht om na te gaan of de voeding van de tot dwangarbeid veroordeelde gevangenen meer in overeenstemming moet worden gebracht met die van de vrije landarbeiders?'[157] 'De landarbeider,' zo lezen we, 'zou kunnen zeggen: Ik werk hard en ik heb niet genoeg te eten. Zou ik in de gevangenis zitten, dan zou ik niet zo hard werken en zou ik voldoende te eten krijgen en daarom is het voor mij beter een gevangene te zijn dan om vrij te zijn.'[158] Uit de tabellen, die zijn toegevoegd bij het eerste deel van het rapport, heb ik een vergelijkend overzicht samengesteld:

Wekelijkse hoeveelheid voedsel in onzen [158a]

	Stikstofhoudende bestanddelen	Stikstofvrije bestanddelen	Minerale bestanddelen	Totaal
Misdadigers in de gevangenis van Portland	28,95	150,06	4,68	183,69
Matrozen Koninklijke Marine	29,63	152,91	4,51	187,06
Soldaat	25,55	114,49	3,94	143,98
Rijtuigmaker (arbeider)	24,53	162,02	4,23	190,82
Zetter	21,24	100,83	3,12	125,19
Landarbeider	17,73	118,06	3,29	139,08

De algemene conclusie van de medische commissie van onderzoek van 1863 over de voeding van de slechtst gevoede volksklasse is de lezer reeds bekend. Hij herinnert zich dat de voeding van een groot deel van de gezinnen der landarbeiders beneden het minimum ligt, dat nodig is 'voor afweer van hongerziekten'. Dit is in het bijzonder het geval in de zuiver agrarische districten van Cornwall, Devon, Somerset, Wilts, Stafford, Oxford, Berks en Herts. 'De voeding, die de landarbeider krijgt,' schrijft dr. Simon, 'is groter dan wordt aangegeven door de gemiddelde hoeveelheid, omdat hij zelf een veel groter, voor zijn arbeid onontbeerlijk deel van de levensmiddelen krijgt dan de andere gezinsleden, in de armere gebieden vrijwel al het vlees of spek. De hoeveelheid voeding, die de vrouw krijgt en de hoeveelheid voeding, die de kinderen in hun periode van snelle groei krijgen, is in vele gevallen en in vrijwel alle graafschappen gebrekkig, in het bijzonder gebrekkig aan stikstof.'^[159] De bij de boeren inwonende knechten en meiden worden ruim gevoed. Hun aantal daalde van 288.277 in 1851 tot 204.962 in 1861. 'De arbeid van de vrouwen op de akkers,' schrijft dr. Smith, 'met welke nadelen deze ook gepaard moge gaan, is onder de huidige omstandigheden een groot voordeel voor het gezin, want zij levert dezelfde middelen voor schoeisel, kleding, betaling van huishuur en stelt hen zo in staat beter te eten.'^[160] Een van de merkwaardigste resultaten van dit onderzoek was dat de landarbeider in Engeland aanzienlijk slechter wordt gevoed dan die in de andere delen van het Verenigde Koninkrijk, zoals uit de volgende tabel blijkt:

Gemiddeld wekelijks verbruik van koolstof en stikstof door de landarbeider (in greinen) ^[161]			
	Koolstof	Stikstof	
Engeland	40.673	1.594	Schotland 48.980 2.348
Wales	48.354	2.031	Ierland 43.366 2.439

'Iedere bladzijde van het rapport van dr. Hunter,' schrijft dr. Simon in zijn officieel medisch rapport, 'getuigt van de onvoldoende omvang en van de miserabele kwaliteit van de behuizing van onze landarbeiders. En sinds vele jaren wordt de situatie van de arbeider in dit opzicht steeds slechter. Het is nu voor hem veel moeilijker om woonruimte te vinden en, wanneer hij deze gevonden heeft, is deze minder bij zijn behoeften aangepast dan misschien wel sedert eeuwen het geval was. In het bijzonder gedurende de afgelopen twintig of dertig jaar heeft dit euvel snel om zich heen gegrepen en de woontoestanden van de landman zijn nu in hoge mate jammerlijk. Behalve voor zover degenen, die hij met zijn arbeid verrijkt, het de moeite waard achten hem met een soort toeschikkelijk medelijden te behandelen, is hij in deze kwestie volslagen hulpeloos. Of hij behuizing vindt op de grond die hij bebouwt, of deze behuizing menswaardig of beestachtig is, of er een tuintje bij is (wat de druk van de armoede zo sterk

verlicht) — dit alles hangt er niet van af of hij bereid of in staat is een redelijke huur te betalen, maar van het gebruik dat de anderen wensen te maken van “het recht om met hun eigendom te doen wat zij wensen”. Een pachthoeve kan nog zo groot zijn, er is geen wet die voorschrijft dat op die hoeve een bepaald aantal arbeiderswoningen moet staan en nog minder dat dit behoorlijke woningen moeten zijn; evenmin geeft de wet de arbeider ook maar enig recht op de grond, voor welke zijn arbeid even noodzakelijk is als regen en zonneschijn... Een beruchte omstandigheid werkt bovendien voor hen nog nadelig... de werking van de Armenwet met haar bepalingen inzake vestiging en heffing van de armenbelasting.**[162]** Onder invloed van de werking van die wet heeft iedere gemeente er een financieel belang bij het aantal gevestigde landarbeiders tot een minimum te beperken. Want ongelukkigerwijze leidt de landarbeid, in plaats van een veilige en permanente onafhankelijkheid voor de hardwerkende arbeider en zijn gezin te waarborgen, meestal langs een grote of kleine omweg tot pauperisme, een pauperisme, dat tijdens het afleggen van die weg zo dichtbij is, dat iedere ziekte of ieder tijdelijk gebrek aan arbeid onmiddellijk de toevlucht tot de armenzorg noodzakelijk maakt. Daarom is iedere vestiging van een landbouwbevolking in een gemeente duidelijk een verzwaring van haar armenbelasting... Grootgrondbezitters**[163]** hebben maar te besluiten dat op hun bezittingen geen arbeiderswoningen mogen staan en zij bevrijden zich direct van de helft van hun verantwoordelijkheid jegens de armen. In hoeverre in de Engelse staatsregeling en de Engelse wet dit soort van onvoorwaardelijk grondbezit werd beoogd, waardoor een grondbezitter, die “met zijn eigendom doet wat hij wil” in staat wordt gesteld de bebouwer van de grond als een vreemdeling te behandelen en hem van zijn gebied te verjagen, is een probleem waarvan de behandeling niet onder mijn bevoegdheden valt... Deze macht tot verdrijving bestaat niet slechts in theorie. Op zeer grote schaal wordt ze in de praktijk toegepast. Die macht vormt één van de voorwaarden, die de woontoestanden van de landarbeider bepalen... Hoezeer dit euvel om zich heen heeft gegrepen kan men beoordelen aan de hand van de resultaten van de laatste volkstelling, volgens welke in de afgelopen tien jaar de vernietiging van huizen ondanks de grotere plaatselijke vraag naar woonruimte in 821 verschillende districten van Engeland werd voortgezet zodat — afgezien van de personen die werden gedwongen zich elders te vestigen (dat wil zeggen buiten de gemeenten waar zij werken -M.) — in 1861 vergeleken met 1851 een met $5\frac{1}{3}$ % gegroeide bevolking zich moest behelpen met een woonruimte, die met $4\frac{1}{2}$ % was afgenomen... Zodra dit proces van ontvolking zijn doel heeft bereikt, is — schrijft dr. Hunter — het resultaat een showdorp, waar de arbeiderswoningen tot een klein aantal zijn beperkt en waar niemand anders mag wonen dan herders, tuinlieden en jachtopzieners, alleen vaste bedienden, die de voor hun klasse gebruikelijke goede behandeling krijgen van hun genadige heren.**[164]** Maar het land moet toch bebouwd worden en men zal zien dat de daarvoor gebruikte arbeiders niet wonen op het gebied van de grondbezitter, maar afkomstig zijn uit een open dorp, dat misschien wel 3 mijl verwijderd is en waar zij door vele kleine huizenbezitters werden opgenomen nadat hun woningen in de gesloten dorpen waren vernietigd. Waar de dingen zich zo ontwikkelen, tonen de arbeidershuisjes meestal door de armzalige toestand, waarin zij zich bevinden, het lot aan waartoe zij zijn veroordeeld. Men komt deze huisjes in de verschillende stadia van natuurlijk verval tegen. Zolang het huisje overeind blijft staan wordt het de arbeider toegestaan er huur voor te betalen en hij is dikwijls gelukkig dit te mogen doen, zelfs wanneer hij voor een dergelijk huis de prijs van een goede woning moet betalen. Maar aan deze huisjes wordt nooit iets gerepareerd, worden geen verbeteringen aangebracht, behalve die, welke de arme bewoners kunnen uitvoeren. Wordt het huisje ten slotte totaal onbewoonbaar, dan heeft men slechts een vernietigd huis meer en minder armenbelasting in de toekomst. Terwijl de grootgrondbezitters op deze wijze door ontvolking van de door hen beheerste grond de armenbelasting van zich af wentelen, neemt het dichtstbijzijnde stadje of open dorp de verdreven arbeiders op. Ik zeg dichtstbijzijnde,

maar dit “dichtstbijzijnde” kan 3 of 4 mijl verwijderd zijn van de pachthoeve, waar de arbeider dagelijks moet zwoegen. Zo wordt, wil hij zijn dagelijks brood verdienen, zijn dagelijkse arbeid, alsof het helemaal niets te betekenen heeft, verzwaaard met de noodzaak van een dagelijkse tocht van 6 of 8 mijl. Ook de door zijn vrouw en zijn kinderen verrichte landarbeid wordt nu op dezelfde wijze verzwaaard. En dit is nog niet het enige kwaad dat voortvloeit uit de grotere afstanden. In de open dorpen kopen bouwspeculanten stukjes grond, die zij zo dicht mogelijk bebouwen met de aller goedkoopste krotten. En in deze rampzalige woonruimten — die zelfs wanneer zij grenzen aan het vrije veld de verderfelijke kenmerken van de slechtste stadswoningen bezitten — leven de landarbeiders van Engeland opeen[165] ... Aan de andere kant moet men zich ook niet voorstellen dat de arbeider, die woont op de grond die hij bebouwt, over een woonruimte beschikt die hij uit hoofde van zijn productieve arbeid zou verdienen. Zelfs op de meest vorstelijke bezittingen is zijn woning vaak van de allerberoerdste soort. Er zijn grondbezitters die voor hun arbeider en diens gezin een stal goed genoeg vinden en die het desondanks toch niet versmaden uit de huur zoveel mogelijk geldelijk voordeel te halen.[166] Het kan een vervallen hut zijn met één slaapkamer, zonder schoorsteen, zonder privaat, zonder ramen die open kunnen, met als enige watertoevoer de sloot en zonder tuin — toch staat de arbeider hulpeloos tegenover dit onrecht. En onze wetten voor de gezondheidspolitie (*Nuisances Removal Acts*) zijn een dode letter. De uitvoering van die wetten is immers juist opgedragen aan de eigenaars, die dergelijke hollen verhuren... Men moet zich door enkele, betere uitzonderingen niet laten misleiden wat betreft de overweldigende meerderheid der feiten, die een schandvlek vormen voor de beschaving van Engeland. De situatie moet inderdaad afschuwelijk zijn wanneer, ondanks de duidelijk ellendige toestand van de woningen, bevoegde waarnemers eenstemmig tot de conclusie komen dat de algemene, slechte toestand van de woningen een oneindig minder groot kwaad vormt dan hun numerieke tekort. Sinds jaren was de overvolheid van de woningen der landarbeiders een bron van ernstige zorg niet alleen voor mensen die op de gezondheid letten, maar ook voor hen, die zich zorgen maakten over fatsoen en zedelijkheid. Want steeds weer opnieuw en in termen, die zo op elkaar lijken dat het wel stereotypen schijnen te zijn, wijzen de rapporteurs over de verbreiding van besmettelijke ziekten in plattelandsgebieden de overvolheid van de huizen als een oorzaak aan, die iedere poging om een eenmaal uitgebroken epidemie te stuiten volstrekt doet mislukken. En steeds wordt er op gewezen dat, ondanks de vele gezonde invloeden die van het plattelandsleven uitgaan, de opeenhoping, welke de uitbreiding van besmettelijke ziekten zo sterk versnelt, ook het ontstaan van niet-besmettelijke ziekten in de hand werkt. En de personen, die deze toestanden aan het licht hebben gebracht, verzwijgen ook een ander onheil niet. Zelfs wanneer zij zich in de eerste plaats bezighielden met de gezondheidszorg, werden zij vrijwel gedwongen ook in te gaan op de andere aspecten van deze zaak. Door aan te tonen hoe vaak het gebeurt dat volwassen personen van beide geslachten, getrouwd en ongetrouwd, in een kleine slaapkamer werden opeengehoopt, moesten hun rapporten wel tot de overtuiging leiden dat onder de beschreven omstandigheden gevoelens van fatsoen geweld werd aangedaan en dat het bijna onvermijdelijk was dat alle zedelijke beginselen werden vernietigd[167] ... In de appendix van mijn laatste rapport, bijvoorbeeld, vermeldt dr. Ord in zijn verslag over de koortsepidemie te Wing in Buckinghamshire hoe een jongeman uit Wingrave daar met koorts aankwam. Gedurende de eerste dagen van zijn ziekte sliep hij met negen anderen in één kamer. Binnen twee weken werden verschillende personen aangetast en na verloop van een paar weken kregen vijf van de negen personen de ziekte, van wie er één stierf! Tegelijkertijd rapporteerde dr. Harvey van het St. George's Hospital, die tijdens de epidemie Wing bezocht voor zijn particuliere praktijk, in dezelfde geest: “Een jonge zieke vrouw sliep ‘s nachts in dezelfde kamer met vader, moeder, haar onecht kind, twee jonge mannen (haar broers) en haar twee

zusters, elk met een onecht kind, in het totaal tien personen. Een paar weken daarvoor sliepen dertien kinderen in dezelfde kamer.”[168]

Dr. Hunter onderzocht 5.375 woningen van landarbeiders, niet alleen in de zuiver agrarische gebieden, maar in alle graafschappen van Engeland. Van deze 5.375 woningen bezaten 2.195 slechts één slaapkamer (vaak tevens woonkamer), 2.930 slechts twee en 250 meer dan twee slaapkamers. Voor een twaalftal graafschappen wil ik een korte bloemlezing geven.

1. Bedfordshire

Wrestlingworth. — Slaapkamers ongeveer 12 voet lang en 10 voet breed, ofschoon vele nog kleiner zijn. De kleine huisjes van één verdieping worden vaak met planken in twee slaapkamers verdeeld, vaak met een bed in de keuken, 5 voet 6 duim hoog. Huur: £3. De huurders moeten hun eigen privaat aanleggen, de huiseigenaar levert slechts het gat. Zodra iemand een privaat heeft aangelegd, wordt dat door de hele buurt gebruikt. Een huis ten name van Richardson bevond zich in een ongelofelijke staat. De pleistermuren bobbelden net als een japon bij een buiging van de draagster. Eén gevel was convex, de andere concaaf; op de laatste stond op ongelukkige wijze een schoorsteen, een kromme pijp van leem en hout met de vorm van een olifantenslurf. Een lange stok diende als steun om te verhinderen dat de schoorsteen viel. Deuren en vensters ruitvormig. Van de 17 bezochte huizen slechts 4 met meer dan één slaapkamer en deze vier huizen waren overvol. De huisjes met één slaapkamer moesten drie volwassenen met drie kinderen, een getrouwd paar met zes kinderen, enzovoort bergen.

Dunton. — Hoge huren: £4 tot £5; weekloon der mannen: 10s. Zij hopen dank zij het strovlechten door de gezinsleden de huur te kunnen betalen. Hoe hoger de huur is, des te groter het aantal personen dat moet samenwonen om de huur te kunnen betalen. Zes volwassenen, die met vier kinderen in een slaapkamer wonen, betalen, daarvoor £3 10s. Het goedkoopste huis in Dunton, aan de buitenkant 15 bij 10 voet, wordt verhuurd voor £3. Slechts één van de 14 onderzochte huizen bezat twee slaapkamers. Even buiten het dorp een huis, waarvan de bewoners bij de muur hun behoeften doen; de onderste 5 duim van de deur geheel weggerot, ‘s nachts worden heel vernuftig enkele stenen voor het gat geschoven en met een lap bedekt. De helft van een raam is, met glas en sponning, de weg van alle vlees gegaan. Hier hokten zonder meubelen drie volwassenen en vijf kinderen samen. De situatie in Dunton is niet ernstiger dan die in de rest van Biggleswade Union.

2. Berkshire

Beenham. — In juni 1864 leefden een man, vrouw en vier kinderen in een huisje van één verdieping. Een dochter kwam van haar werk met roodvonk. Zij stierf. Een kind werd ziek en stierf. Toen dr. Hunter werd geroepen, hadden de moeder en een kind tyfus. De vader en een ander kind sliepen buiten, maar hoe moeilijk het was om voor isolatie te zorgen bleek duidelijk, want op de overvolle marktplaats van het ellendige dorp lag het ondergoed van het besmette huis klaar voor de was. — De huur van het huis van H. bedraagt per week 1s. Een enkele slaapkamer voor een echtpaar met zes kinderen. Een huis verhuurd voor 8s. per week, 14 voet en 6 duim lang, 7 voet breed, de keuken 6 voet hoog; slaapkamer zonder vensters, schoorsteen, deur, geen enkele opening behalve naar de gang; geen tuin. Nog onlangs woonde hier een man met twee volwassen dochters en een opgroeiende zoon. Vader en zoon sliepen in het bed, de meisjes in de gang. Zij hadden elk een kind toen het gezin hier woonde, maar één van hen ging voor de bevalling naar het armhuis en kwam daarna weer thuis.

3. Buckinghamshire

Dertig huisjes op 1.000 *acres* land met een bevolking van ongeveer 130-140 personen. De gemeente Bradenham heeft een oppervlakte van 1.000 *acres*. In 1851 waren er 36 huizen met een bevolking van 84 mannelijke en 54 vrouwelijke personen. Deze ongelijkheid in geslacht was in 1861 minder groot: 98 mannelijke en 87 vrouwelijke personen. In een periode van tien

jaar een aanwas van 14 mannelijke en 33 vrouwelijke personen. Inmiddels was het aantal huizen met 1 gedaald.

Winslow. — Een groot deel van dit dorp is onlangs gebouwd in een goede stijl. De vraag naar huizen schijnt grootte zijn, want zeer armzalige krotten worden verhuurd tegen 1s. en 1s.3d. per week.

Water Eaton. — Hier hebben de eigenaars ondanks de groei van de bevolking ongeveer 20 % van de bestaande huizen vernietigd. Een arme arbeider, die op ongeveer 4 mijl afstand van zijn werk woonde, antwoordde op de vraag of hij geen woning dichterbij zou kunnen vinden: 'Nee, ze zullen wel oppassen om een man met zo'n groot gezin als het mijne op te nemen.'

Tinker's End, bij Winslow. — Eén slaapkamer, waarin vier volwassenen en vier kinderen wonen, 11 voet lang, 9 voet breed, op het hoogste punt 6 voet en 5 duim hoog. Een andere slaapkamer 11 voet en 3 duim lang, 9 voet breed, 5 voet en 10 duim hoog, herbergde zes personen. Elk van deze gezinnen beschikte over minder ruimte dan nodig was voor een galeislaaf. Geen enkel huis bevatte meer dan één slaapkamer, geen enkel huis had een achterdeur en de watertoevoer was schaars. De wekelijkse huur liep van 1s.4d. tot 2s. In de 16 onderzochte huizen slechts één man die 10s. per week verdiende. De kubieke hoeveelheid lucht, waarover iedere persoon in de beschreven omstandigheden beschikte, is equivalent aan die, welke hij zou hebben indien hij 's nachts lag opgesloten in een kist van 4 x 4 x 4 voet. Maar uiteraard voorzien deze krotten in veel natuurlijke ventilatie.

4. Cambridgeshire

Gamblingay is eigendom van verschillende grondbezitters. Het bevat de smerigste krotten die men waar dan ook kan vinden. Veel strovlechterij. Gamblingay wordt beheerst door een dodelijke moeheid en een berusting zonder hoop in de smerigheid. De verwaarlozing van het centrum wordt vër overtroffen in de buitenwijken, in het bijzonder in het noorden en het zuiden, waar de huizen stuk voor stuk wegrotten. De afwezige grondbezitters laten de plaats doodbloeden. De huren zijn zeer hoog; acht tot negen personen in een slaapkamer gepropt, in twee gevallen zes volwassenen met ieder één of twee kinderen in een kleine slaapkamer.

5. Essex

In dit graafschap gaat in vele parochies een afneming van de bevolking gepaard met een daling van het aantal woningen. Maar in niet minder dan 22 parochies heeft de vernietiging van huizen de bevolkingsaanwas niet tot staan gebracht en heeft niet de verdrijving veroorzaakt, die onder de naam van 'migratie naar de steden' overal plaatsvindt. In Fingringhoe, een parochie met een oppervlakte van 3.443 *acres*, stonden in 1851 145 huizen en in 1861 nog slechts 110 huizen, maar het volk wilde niet weggaan en speelde het zelfs klaar onder deze behandeling toch in aantal toe te nemen. In Ramsden Crags woonden in 1851 252 personen in 61 huizen, maar in 1861 waren 262 personen in 49 huizen samengeperst. In Basilden leefden in 1851 op een oppervlakte van 1.827 *acres* 157 personen in 35 huizen, tien jaar later 180 personen in 27 huizen. In de parochies Fingringhoe, South Farnbridge, Widford, Basilden en Ramsden Crags leefden in 1851 op een oppervlakte van 8.449 *acres* 1.392 personen in 316 huizen, in 1861 op dezelfde oppervlakte 1.473 personen in 249 huizen.

6. Herefordshire

Dit kleine graafschap heeft meer dan enig ander graafschap in Engeland geleden van de 'geest van verdrijving'. In Nadby zijn de volgestopte arbeiderswoningen, de meeste met twee slaapkamers, voor het grootste deel eigendom van de boeren. Zij verhuren deze woningen gemakkelijk voor £3 of £4 per jaar en zij betalen een weekloon van 9s.!

7. Huntingdonshire

Hartford bezat in 1851 87 huizen, kort daarna werden in deze kleine parochie van 1.720 *acres* 19 huizen vernietigd; aantal inwoners in 1831 452, in 1852 832 en in 1861 341 personen. Veertien woningen, alle met één slaapkamer, onderzocht. In één woning een

getrouwd paar, drie volwassen zoons, één volwassen meisje, vier kinderen, totaal 10 personen; in een andere woning drie volwassenen en zes kinderen. Eén van deze kamers, waarin acht personen sliepen, was 12 voet en 10 duim lang, 12 voet en twee duim breed en 6 voet en 9 duim hoog; gemiddeld per persoon, zonder aftrek van de uitstekende gedeelten, ongeveer 130 kubieke voet. In de 14 slaapkamers 34 volwassenen en 33 kinderen. Het komt slechts zelden voor dat deze huisjes een tuintje hebben, maar vele huurders kunnen stukjes land pachten tegen 10 of 12*s.* per roede (4 *acre*). Deze stukjes land liggen op grote afstand van de huizen, die geen privaten hebben. Het gezin moet óf naar hun stukje grond gaan om daar hun uitwerpselen te deponeren, óf, het zij met uw welnemen vermeld, een lade van een kast ermee vullen. Zodra de lade vol is, wordt deze uit de kast gehaald en op die plaats geleegd, waar de inhoud gewenst is. In Japan vindt de cirkelloop der levensvoorwaarden op een zindelijker wijze plaats.

8. Lincolnshire

Langtoft. — Hier woont in het huis van Wright een man met zijn vrouw, haar moeder en vijf kinderen. Het huis heeft een keuken aan de voorkant, een bijkeuken, slaapkamer boven de keuken; keuken en slaapkamer 12 voet en 2 duim lang, 9 voet en 5 duim breed; de totale grondoppervlakte is 21 voet en 2 duim lang, 9 voet en 5 duim breed. De slaapkamer is op een vliering; de muren spits naar elkaar toe in de vorm van het dak en in de voorgevel bevindt zich een dakvenster. Waarom woont hij hier? Een tuin? Heel klein. Huur? Hoog: 1*s.*3*d.* per week. Dichtbij zijn werk? Neen, op een afstand van 6 mijl, zodat hij dagelijks 12 mijl moet afleggen. Hij woont hier omdat het een bewoonbaar krot is en omdat hij een woning voor zich alleen wil hebben, ergens, tegen de een of andere prijs, in welke staat dan ook. Hieronder volgt een tabel voor 12 huizen in Langtoft met 12 slaapkamers, 38 volwassenen en 36 kinderen.

Twaalf huizen in Langtoft

Huizen	1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1
Slaapkamers	1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1
Volwassenen	3 4 4 5 2 5 3 3 2 2 3 2
Kinderen	5 3 4 4 2 3 3 2 0 3 3 4
Aantal personen	8 7 8 9 4 8 6 5 2 5 6 6

9. Kent

In 1859, toen difterie uitbrak, was Kennington sterk overbevolkt; de arts van de parochie deed een officieel onderzoek naar de toestanden onder de arme volksklasse. Uit dit onderzoek bleek dat in deze plaats, waar een grote vraag naar arbeid bestond, verschillende huizen waren vernietigd en geen nieuwe huizen waren gebouwd. In een wijk stonden vier huizen, die men *birdcages* (vogelkooien) noemde; elk van deze huizen had vier kamers met de volgende afmetingen in voeten en duimen:

	9.5 x		8.5 x
keuken	8.11 x	slaapkamer	5.10 x
	6.6		6.3
	8.6		8.3
bijkeuken x	4.6	slaapkamer x	8.4
	x 6.6		x 6.3

10. Northamptonshire

Brinworth, Pickford en Floore. — In deze dorpen lanterfantent 's winters twintig tot dertig man vanwege de werkloosheid. De boeren hebben het land niet voldoende bebouwd met graan- en wortelgewassen en daarom heeft de grondbezitter al zijn pachten geconcentreerd in twee of drie grote pachten. Vandaar gebrek aan werkgelegenheid. Terwijl aan de ene kant van

de sloot de grond om arbeid roept, werpen de gekwelde arbeiders van de andere kant van de sloot er verlangende blikken naar. Zwaar overwerkt in de zomer en halfverhongerd in de winter, is het geen wonder dat zij in hun eigen dialect zeggen: 'De dominee en de landedelen schijnen er op uit te zijn ons de dood in te jagen.'**[168a]**

In Floore voorbeelden van echtparen met vier, vijf, zes kinderen in een slaapkamer van de kleinst denkbare afmetingen, idem drie volwassenen met vijf kinderen, idem een echtpaar met grootvader en zes door roodvonk aangetaste kinderen, enzovoort; in twee huizen met twee slaapkamers twee gezinnen met acht en negen volwassenen ieder.

11. Wiltshire

Stratton. — 31 huizen bezocht, 8 met slechts één slaapkamer. In Pentill, in dezelfde parochie, een woning verhuurd tegen 1s.3d. per week aan vier volwassenen en vier kinderen; deze woning heeft behalve de muren niets dat goed is, vanaf de vloer van ruwe steen tot het rottende strodak.

12. Worcestershire

De vernietiging van huizen was hier niet zo erg, maar in de periode 1851-61 nam het aantal personen per woning toe van 4,2 tot 4,6.

Badsey. — Hier zijn vele arbeidershuisjes en tuintjes. Sommige boeren beschouwen de huisjes als 'een grote plaag, want je krijgt er armen door'. Een heer verklaarde: 'De armen worden er ook niet beter van, want wanneer men 500 huisjes bouwt, zijn ze zo weer verhuurd. Inderdaad, hoe meer huizen men bouwt, des te meer er nodig zijn.' Hiermee wilde hij zeggen dat de huizen de bewoners aantrekken, die als een natuurwet op 'de middelen van huisvesting' drukken. Dr. Hunter merkt hierover op: 'Wel, deze armen moeten ergens vandaan komen en aangezien Badsey geen bijzondere aantrekkingskracht uitoefent, zoals bijvoorbeeld liefdadigheid, moet er ergens een nog onaangenamere plaats bestaan, die de mensen afstoot en hen hierheen drijft. Indien iedereen in de omgeving van de plaats waar hij werkt een huisje en een stukje grond zou kunnen vinden, zou men stellig niet de voorkeur geven aan Badsey, waar hij voor zijn stukje grond het dubbele betaalt van hetgeen de pachter voor zijn stuk grond betaalt.'

De voortdurende migratie naar de steden, de onafgebroken 'overtolligmaking' op het platteland door concentratie van pachten, omzetting van akkers in weiden, invoering van machines, enzovoort, en de voortgezette verdrijving van de plattelandsbevolking door vernietiging van arbeiderswoningen gaan hand in hand. Hoe minder mensen er in een gebied wonen, des te groter is de 'relatieve overbevolking' van dat gebied, des te groter is de druk op de middelen tot werkgelegenheid, des te groter is het absolute gebrek aan woonruimte voor de plattelandsbevolking en des te groter is dus in de dorpen de lokale overproductie en pestilente opeenhoping van mensen. Het groter worden van de mensenkluwen in de verspreide dorpjes en marktplaatsjes correspondeert met de gedwongen verdrijving van mensen van het platteland. De onafgebroken 'overtolligmaking' van de landarbeider ondanks de daling van hun aantal en de toenemende hoeveelheid van hun product, is de oorzaak van hun pauperisme. De mogelijkheid dat zij paupers worden is het motief voor hun verdrijving en de voornaamste oorzaak van hun ellendige woningtoestanden, die hun laatste weerstandsvermogen breekt en hen tot louter slaven van de grondbezitters**[169]** en pachters maakt, zodat het minimale arbeidsloon voor hen de kracht van een natuurwet krijgt. Aan de andere kant is het land ondanks de voortdurende 'relatieve overbevolking' tegelijkertijd onderbevolkt. Dit blijkt niet alleen lokaal, op die plaatsen waar het afvloeien van mensen naar steden, mijnen, aanleg van spoorwegen, enzovoort, te snel gaat, het blijkt overal het geval te zijn, zowel in de oogsttijd als in de lente en zomer, op al die talrijke momenten, waarop de zeer zorgvuldige en intensieve Engelse landbouw extrakrachten nodig heeft. Voor de gewone behoeften van de landbouw zijn er altijd te veel landarbeiders en voor de buitengewone of tijdelijke behoeften zijn er altijd te weinig.**[170]** Vandaar dat men in de officiële documenten over dezelfde

plaatsen de tegenstrijdige klachten hoort over een gelijktijdig gebrek aan en overvloed van arbeid. Een tijdelijk of lokaal gebrek aan arbeid veroorzaakt geen verhoging van het arbeidsloon, maar leidt er slechts toe dat vrouwen en kinderen worden gedwongen tot veldarbeid en dat de leeftijd, waarop men gaat werken, steeds wordt verlaagd. Zodra de uitbuiting van vrouwen en kinderen een grotere speelruimte krijgt, wordt deze op haar beurt een nieuw middel tot overtolligmaking van de mannelijke landarbeiders en verlaging van hun loon. In het oosten van Engeland heeft deze vicieuze cirkel een fraaie vrucht voortgebracht: het zogenaamde *gang system* (bende- of ploegstelsel), dat ik hier in het kort zal behandelen.^[171]

Dit stelsel komen we bijna uitsluitend tegen in Lincolnshire, Huntingdonshire, Cambridgeshire, Norfolk, Suffolk en Nottingham en sporadisch ook in de naburige graafschappen Northampton, Bedford en Rutland. Als voorbeeld neem ik Lincolnshire. Een groot deel van dit graafschap bestaat uit pas drooggelegd land, dat vroeger moeras was, of ook, zoals in de andere hierboven genoemde oostelijke graafschappen, uit land dat pas op de zee is veroverd. De stoommachine heeft bij de drooglegging wonderen verricht. Het land, dat vroeger moeras of zandbank was, draagt nu welige korenvelden en hoge grondrente. Ditzelfde geldt voor de kunstmatig gewonnen alluviale gebieden, zoals op het eiland Axholme en in de parochies aan de oevers van de Trent. Toen de nieuwe boerderijen ontstonden, werden niet alleen geen nieuwe arbeidershuisjes gebouwd, maar werden de oude huisjes afgebroken en de arbeidstoevoer werd geput uit de op mijlen afstand gelegen open dorpen langs de wegen, die zich op de heuvels voortslingerden. Alleen daar vond de bevolking vroeger bescherming tegen de langdurige overstromingen in de winter. De arbeiders, die op boerderijen wonen met 400 tot 1.000 *acres* aan land — zij worden hier *confined labourers* (opgesloten arbeiders) genoemd — dienen uitsluitend voor permanente, zware en met paarden verrichte landarbeid. Gemiddeld staat op iedere 100 *acres* (1 *acre* = 40, 49 are) nauwelijks één arbeidershuisje. Een boer uit een moerasachtig gebied verklaarde voor de Commissie van Onderzoek onder meer: ‘Mijn boerderij strekt zich uit over 320 *acres*, allemaal graanland. Er zijn geen arbeidershuisjes. Op het ogenblik woont één arbeider bij mij. Vier mannen, die met de paarden werken, wonen in de omgeving. Het lichte werk, waarvoor vele arbeiders nodig zijn, wordt verricht door ploegen arbeiders.’^[172] De grond eist veel lichte veldarbeid, zoals wieden van onkruid, schoffelen, sommige vormen van bemesting, verwijderen van stenen, enzovoort. Deze arbeid wordt verricht door ploegen of georganiseerde benden, die in de open dorpen wonen.

De ploeg bestaat uit 40 of 50 personen: vrouwen, jongeren van beide geslachten (13 tot 18 jaar, ofschoon de jongens er meestal op hun dertiende jaar mee ophouden) en ten slotte kinderen van beide geslachten (6 tot 13 jaar). Aan het hoofd staat de *gang-master* (ploegbaas), altijd een gewone landarbeider, meestal wat men noemt een slechte kerel, liederlijk, boemelaar, dronkelap, maar met een zekere ondernemingsgeest en *savoir faire* (handigheid). Hij rekruteert de troep, die onder hem en niet onder de boer werkt. Met de boer maakt hij gewoonlijk een overeenkomst op basis van stukwerk en zijn inkomen, dat gemiddeld niet veel hoger ligt dan dat van de gewone landarbeider.^[173] hangt vrijwel geheel af van de handigheid, waarmee hij in een zo kort mogelijke tijd zoveel mogelijk arbeid uit zijn ploeg weet te halen. De boeren hebben ontdekt dat vrouwen alleen onder mannelijk gezag flink werken, maar dat vrouwen en kinderen, wanneer zij eenmaal aan de gang zijn, zich met een ware onstuimigheid uitputten (zoals Fourier reeds had opgemerkt), terwijl de volwassen mannelijke arbeiders zo slim zijn zo zuinig mogelijk met hun krachten om te springen. De ploegbaas trekt van de ene boerderij naar de andere en voorziet op deze wijze zijn ploeg gedurende zes tot acht maanden per jaar van werk. Door onder hem te werken krijgen de arbeidersgezinnen een groter en vaster inkomen dan bij de afzonderlijke boeren, die alleen nu en dan kinderen gebruiken als arbeidskracht. Hierdoor heeft hij in de open dorpen zo’n grote

invloed, dat men meestal alleen maar door zijn bemiddeling kinderen kan huren. Het afzonderlijk verhuren van kinderen, los van de ploeg, is voor hem een bijverdienste.

De 'schaduwzijden' van dit stelsel zijn de overmatige arbeid van kinderen en jongeren, de grote afstanden van 5, 6 en vaak 7 mijl, die dagelijks moeten worden afgelegd van huis naar het werk en terug en, ten slotte, de demoralisering van de 'bende'. Ofschoon de ploegbaas, die in sommige streken de *driver* (drijver) wordt genoemd, met een lange stok is gewapend, gebruikt hij deze slechts zelden en klachten over wrede behandeling vormen uitzonderingen. Hij is een democratische keizer, een soort rattenvanger van Hameln. Hij heeft dus populariteit bij zijn onderdanen nodig en hij bindt hen aan zich door het onder zijn leiding tot bloei komende zigeunerdom. Ruwe losbandigheid, vrolijke baldadigheid en obscene brutaliteit geven de ploeg aantrekkingskracht. Meestal betaalt de ploegbaas de lonen in een kroeg uit en hij keert dan waggelend, aan beide zijden gesteund door een potig vrouwspersoon, naar huis terug, aan het hoofd van de stoet, met de kinderen en jongeren achter hem aan, tierend, onder het zingen van spottende en smerige liedjes. Op de terugweg is hetgeen Fourier *phanerogamie* noemt aan de orde van de dag. Zwangerschap van 13- en 14-jarige meisjes, veroorzaakt door hun mannelijke leeftijdgenootjes, komt vaak voor. De open dorpen, die de leden van de ploegen leveren, worden Sodoms en Gomorra's^[174] en leveren twee keer zoveel onwettige geboorten als de rest van het land. Wat de meisjes, die op deze wijze worden opgevoed, als getrouwde vrouwen aan zedelijkheid ten toon spreiden, werd reeds hierboven aangeduid. Hun kinderen zijn, voor zover ze niet met opium zijn vergiftigd, de geboren rekruten voor dit ploegstelsel.

De ploeg wordt in de hier beschreven klassieke vorm de openbare, algemene of zwervende ploeg (*public, common, or tramping gang*) genoemd. Er bestaan namelijk ook particuliere ploegen (*private gangs*). Deze particuliere ploegen zijn op dezelfde wijze samengesteld als de algemene ploegen, maar zij tellen minder leden en zij werken niet onder een ploegbaas, maar onder een oude boerenknecht, die de pachter voor niets beters weet te gebruiken. De trekken van het zigeunerleven zijn hier verdwenen, maar volgens alle getuigen is de betaling en de behandeling van de kinderen slechter.

Het is duidelijk dat het ploegstelsel, dat zich in de afgelopen jaren voortdurend heeft uitgebreid,^[175] niet bestaat ter wille van de ploegbaas. Het stelsel bestaat om de grote pachters^[176], respectievelijk de grondbezitters,^[177] te verrijken. Voor de pachter bestaat er geen vernuftiger methode om de omvang van zijn personeel ver beneden het normale niveau te houden en toch voor al het extrawerk extra-arbeidskrachten bij de hand te hebben, om met zo weinig mogelijk geld zoveel mogelijk arbeid er uit te halen^[178] en om de volwassen mannelijke arbeiders 'overtollig' te maken. Na onze eerdere uiteenzettingen begrijpt men waarom, terwijl aan de ene kant een omvangrijke of minder omvangrijke werkeloosheid van de landarbeider wordt toegestaan, aan de andere kant tegelijkertijd het ploegstelsel wegens gebrek aan mannelijke arbeid en wegens migratie naar de steden tot een 'noodzakelijk iets' wordt verklaard.^[179] De van onkruid gezuiverde akker en het menselijke onkruid van Lincolnshire, enzovoort, vormen pool en tegenpool van de kapitalistische productie.^[180]

f. Ierland
Voordat wij deze paragraaf besluiten zullen wij ons nog een ogenblik bezighouden met Ierland. In de eerste plaats de feiten, die hierbij van belang zijn.

De bevolking van Ierland was in 1841 aangegroeid tot 8.222.664 personen, in 1851 gedaald tot 6.623.985 personen, in 1861 tot 5.850.309 personen en in 1866 tot 5¹/₂ miljoen personen, dat wil zeggen gedaald tot ongeveer het niveau van 1801. De daling van de bevolking begon in het hongerjaar 1846, zodat Ierland in minder dan twintig jaar meer dan ⁵/₁₆ van zijn bevolking verloor.^[181] De totale emigratie in de periode mei 1851- juli 1865 bedroeg 1.591.487 personen, terwijl in de afgelopen vijf jaren 1861-65 meer dan een half miljoen personen emigreerden. Het aantal bewoonde huizen daalde in de jaren 1851-61 met 52.990. In

de periode 1851-61 nam het aantal pachthoeven met 15 tot 30 *acres* land met 61.000 toe, het aantal pachthoeven met meer dan 30 *acres* land met 109.000, terwijl het totale aantal van alle pachthoeven daalde met 120.000, een daling die dus uitsluitend veroorzaakt werd door verdwijning van de pachthoeven met minder dan 15 *acres* land, dat wil zeggen veroorzaakt werd door hun centralisatie.

De daling van de bevolking ging natuurlijk in het algemeen gepaard met een daling van de hoeveelheid product. Voor ons doel is het voldoende om de vijf jaren 1861-65 te onderzoeken; in deze periode emigreerden meer dan een half miljoen personen en daalde het absolute bevolkingscijfer met meer dan $\frac{1}{3}$ miljoen (zie tabel A).

Tabel A. Veestapel

	Totaal	Daling	Stijging
<i>Paarden</i>			
1860	619.811		
1861	614.232	5.993	
1862	602.894	11.338	
1863	579.978	22.916	
1864	562.158	17.820	
1865	547.867	14.291	
<i>Rundvee</i>			
1860	3.606.374		
1861	3.471.688	138.316	
1862	3.254.890	216.798	
1863	3.144.231	110.695	
1864	3.262.294		118.063
1865	3.493.414		231.120
<i>Schapen</i>			
1860	3.542.080		
1861	3.556.050		13.970
1862	3.456.132	99.918	
1863	3.308.204	147.982	
1864	3.366.941		58.737
1865	3.688.742		321.801
<i>Varkens</i>			
1860	1.271.072		
1861	1.102.042	169.030	
1862	1.154.324		52.282
1863	1.067.458	86.866	
1864	1.058.480	8.978	
1865	1.299.893		241.413

Uit deze tabel blijkt: **[182]**

<i>Paarden</i>	<i>Rundvee</i>	<i>Schapen</i>	<i>Varkens</i>
Absolute daling	Absolute daling	Absolute daling	Absolute daling

72.358 116.626 146.608 28.819

Laten wij nu eens naar de landbouw kijken, die het voedsel levert voor mens en dier. In de volgende tabel werd voor ieder afzonderlijk jaar de stijging of daling berekend vergeleken met het daaraan voorafgaande jaar. De rubriek graanvruchten omvat tarwe, haver, gerst, rogge, bonen en erwten; de rubriek groenvoer omvat aardappelen, knollen, mangelwortelen, voederbieten, kool, wortels, witte peen, wikke, enzovoort.

Tabel B. Stijging of daling van de voor verbouw en grasland gebruikte oppervlakte (in acres)

	Graan- vruchten		Groenvoer		Grasland en klaver		Vlas		Al het voor landbouw en veeteelt gebruikte land	
	Daling	Daling	Stijging	Daling	Stijging	Daling	Stijging	Daling	Stijging	
1861	15.701	36.974		47.969			19.271	81.873		
1862	72.734	74.785			6.623		2.055	138.841		
1863	144.719	19.358			7.724		63.922	92.431		
1864	122.437	2.317			47.486		87.761		10.493	
1865	72.450		25.241		68.970	50.159		28.218		
1861- 65	428.041	107.984			82.834		122.350	330.860		

In 1865 kwamen er onder de rubriek 'grasland' 127.470 *acres* bij, voornamelijk omdat de oppervlakte onder de rubriek 'onontgonnen land en veengronden' met 101.543 *acres* afnam. Wanneer we het jaar 1865 vergelijken met het jaar 1864, zien we een daling van 246.667 *quarters* aan graanvruchten, waarvan 48.999 *quarters* tarwe, 166.605 *quarters* haver, 29.892 *quarters* gerst, enzovoort; verder zien we, ondanks vergroting van de oppervlakte bebouwde grond in 1865, een daling van aardappelen met 446.398 ton, enzovoort (zie tabel C).

Van de veranderingen in de bevolkingsgrootte en in de omvang van de hoeveelheid product van de grond van Ierland gaan wij nu over naar de veranderingen in de portefeuilles van de grondbezitters, grote pachters en industriële kapitalisten van Ierland. Deze veranderingen worden weerspiegeld in de toe- en afnemingen van de ontvangen inkomstenbelastingen. Tot goed begrip van de nu volgende tabel D moet worden opgemerkt, dat de rubriek D (winsten, uitgezonderd winsten van de pachters) ook de winsten van de zogenaamde 'vrije beroepen' omvat, dat wil zeggen de inkomens van advocaten, artsen, enzovoort; de niet afzonderlijk opgenomen rubrieken C en E omvatten de inkomens van ambtenaren, officieren, bezitters van staatssinecures, schuldeisers van de staat, enzovoort.

Tabel D. Aan inkomstenbelasting onderworpen inkomens (in £) **[184]**

	Rubriek A Grondrente	Rubriek B Winsten van de pachters	Rubriek D Industriële, enz. winsten	Totaal rubrieken A t/m E
1860	13.893.829	2.765.387	4.891.652	22.962.885

1861	13.003.554	2.773.644	4.836.203	22.998.394
1862	13.398.938	2.937.899	4.858.800	23.597.574
1863	13.494.091	2.938.823	4.846.497	23.658.631
1864	13.470.000	2.930.874	4.546.147	23.236.298
1865	13.801.616	2.946.072	4.850.199	23.930.340

Tabel C. Toe- of afname van de oppervlakte bebouwde grond, van het product per acre en van het totale product 1865 vergeleken met 1864 **[183]**

<i>Product</i>	<i>Bebouwd land (in acres)</i>				<i>Product per acre</i>			
	<i>1864</i>	<i>1865</i>	<i>Stijging</i>	<i>Daling</i>	<i>1864</i>	<i>1865</i>	<i>Stijging</i>	<i>Daling</i>
Tarwe	276.483	266.989		9.494	(cwt .) 13,3	13,0		0,3
Haver	1.814.886	1.745.228		69.658	" 12,1	12,3	0,2	
Gerst	172.700	177.102	4.402		" 15,9	14,9		1,0
Spelt					" 16,4	14,8		1,6
Rogge	8.894	10.091	1.197		" 8,5	10,4	1,9	
Aardappelen	1.039.724	1.066.260	26.536		(ton) 4,1	3,6		0,5
Knollen	337.355	334.212		3.143	" 10,3	9,9		0,4
Mangelwortelen	14.073	14.839	316		" 10,5	13,3	2,8	
Kool	31.821	33.622	1.801		" 9,3	10,4	1,1	
Vlas	301.693	251.433		50.260	(st.) 34,2	25,2		9,0
Hooi	1.609.569	1.678.493	68.924		(ton) 1,6	1,8	0,2	

<i>Product</i>	<i>Totaal product</i>			
	<i>1864</i>	<i>1865</i>	<i>Stijging</i>	<i>Daling</i>

Tarwe	(qrs.)	875.782	826.783	48.99 9
Haver	"	7.826.3 32	7.659.7 27	166.6 05
Gerst	"	761.909	732.017	29.89 2
Spelt	"	15.160	13.989	1.171
Rogge	"	12.680	18.364	5.684
Aardappelen	(ton)	4.312.3 88	3.865.9 90	446.3 98
Knollen	"	3.467.6 59	3.301.6 83	165.9 76
Mangelwortelen	"	147.284	191.937	44.65 3
Kool	"	297.375	350.252	52.87 7
Vlas	(st.)	64.506	39.561	24.94 5
Hooi	(ton)	2.607.1 53	3.068.7 07	461.5 54

In de rubriek D bedroeg de gemiddelde jaarlijkse toeneming van het inkomen in de periode 1853-64 slechts 0,93 %, terwijl deze in Groot-Brittannië voor dezelfde periode 4,58 % bedroeg. De volgende tabel geeft de verdeling van de winsten (uitgezonderd de winsten van pachters) aan voor de jaren 1864 en 1865:

Tabel E. Rubriek D: inkomens uit winsten (boven £60) in Ierland **[185]**

	1864		1865	
	<i>Bedrag</i> (£)	<i>Verdeeld</i> <i>over</i> (personen)	<i>Bedrag</i> (£)	<i>Verdeeld</i> <i>over</i> (personen)
Totaal jaarlijks inkomen	4.368.610	17.467	4.669.979	18.081
Jaarlijkse inkomens boven £60 en onder £100	238.626	5.015	222.575	4.703

Van het totaal jaarlijks inkomen	1.979.066	11.321	2.028.471	12.134
Restant van het totaal jaarlijks inkomen	2.150.818	1.131	2.418.933	1.194
	1.083.906	910	1.097.937	1.044
	1.066.912	121	1.320.996	86
Waarvan {	430.535	105	584.458	122
	646.377	26	736.448	128
	262.610	3	264.528	3

Engeland, een land met een ontwikkelde kapitalistische en vooral industriële productie, zou zijn doodgebloed wanneer het een dergelijke aderlating aan bevolking had ondergaan als Ierland. Maar Ierland is tegenwoordig alleen nog maar een door een breed water afgescheiden landbouwgebied van Engeland, aan welk land het graan, wol, vee en rekruten voor industrie en leger levert.

Door de ontvolking werd veel land aan bebouwing onttrokken, nam het product van de grond in sterke mate af **[186]** en had — ondanks de grotere grondoppervlakte — de veeteelt in enkele takken te kampen met een absolute daling, terwijl in andere takken een nauwelijks noemenswaardige, steeds door terugslagen onderbroken vooruitgang plaatsvond. Desondanks stegen, met de afnemende bevolking, voortdurend de grondrente en de pachterwinsten, hoewel dit voor de laatste niet zo constant was als voor de eerste. De oorzaak hiervan is eenvoudig te begrijpen. Aan de ene kant werd met de concentratie van de pachten en met de omzetting van akkers in weiden een groot deel van het totale product omgezet in meerproduct. Het meerproduct nam toe, ondanks het feit dat het totale product, waarvan het een deel vormt, afnam. Aan de andere kant steeg de geldwaarde van dit meerproduct nog sneller dan zijn hoeveelheid, omdat in de afgelopen twintig jaar — en in het bijzonder in de afgelopen tien jaar — de Engelse marktprijzen voor vlees, wol, enzovoort, stegen.

Versnipperde productiemiddelen, die voor de producent zelf dienst doen als middelen tot werkgelegenheid en als bestaansmiddelen zonder door inlijving van arbeid van anderen meerwaarde te leveren, zijn evenmin kapitaal als de producten, die door hun eigen producent worden geconsumeerd, waren zijn. Zo met de omvang van de bevolking ook de hoeveelheid van de in de landbouw gebruikte productiemiddelen afnam, nam de hoeveelheid in de landbouw geïnvesteerd kapitaal toe, omdat een deel van de vroeger versnipperde productiemiddelen werd omgezet in kapitaal.

Het totale, buiten de landbouw in handel en industrie geïnvesteerd kapitaal van Ierland accumuleerde zich in de afgelopen twintig jaar langzaam, waarbij dit proces van accumulatie voortdurend onderworpen was aan grote schommelingen. Des te sneller daarentegen ontwikkelde zich de concentratie van de afzonderlijke bestanddelen van dit kapitaal. En ten slotte nam, hoe gering de absolute groei ook was, het kapitaal relatief — in verhouding tot de dalende bevolking — toe.

Hier ontvouwt zich dus onder onze ogen op grote schaal een proces, zoals de orthodoxe economie niet beter had kunnen verlangen ter staving van haar dogma, volgens welke de

ellende voortvloeit uit een absolute overbevolking en het evenwicht kan worden hersteld door een ontvolking. Dit is nog eens een heel ander belangrijk experiment dan de door de malthusianen zo verheerlijkte pest in het midden van de veertiende eeuw. Hierbij wil ik nog het volgende opmerken: getuigde het op zichzelf al van de naïviteit van een schoolmeester om de productieverhoudingen en de daarbij behorende bevolkingsverhoudingen van de negentiende eeuw te onderwerpen aan de maatstaven van de veertiende eeuw, dan zag men met deze naïviteit bovendien voorbij aan het feit dat, zo die pest en de daarmee gepaard gaande decimering aan deze kant van het Kanaal, in Engeland, bevrijding en verrijking van de landbouwbevolking meebracht, aan de andere kant, in Frankrijk, een grotere knechting en een scherpere ellende tot gevolg had.**[186a]**

Door de hongersnood kwamen in 1846 meer dan een miljoen mensen om het leven, maar alleen maar arme duivels. De rijkdom van het land ondervond er niet de minste schade van. De exodus in de daarop volgende twintig jaar, een exodus die nog steeds aanzwelt, vernietigde niet — zoals bijvoorbeeld de Dertigjarige Oorlog — met de mensen tegelijkertijd ook hun productiemiddelen. Het Ierse vernuft ontdekte een geheel nieuwe methode om een arm volk op duizenden mijlen afstand van het toneel van zijn ellende weg te toveren. De naar de Verenigde Staten vertrokken emigranten zenden jaarlijks geld naar huis: reisgeld voor de achtergeblevenen. Iedere groep, die dit jaar emigreert, trekt het volgende jaar een andere groep achter zich aan. In plaats van dat deze emigratie Ierland iets kost, vormt zij op deze wijze één van de meest winstgevende takken van de exporthandel. De emigratie is ten slotte een systematisch proces, dat niet zo maar eens een gat slaat in de bevolking, maar jaarlijks meer mensen uit die bevolking pompt dan door de natuurlijke aanwas wordt vervangen, zodat het absolute bevolkingspeil ieder jaar daalt.**[186b]**

Wat waren de gevolgen voor de achtergeblevenen, voor de van de druk der overbevolking bevrijde arbeiders in Ierland? Het antwoord luidt: dat de relatieve overbevolking vandaag even groot is als vóór 1846, dat het arbeidsloon even laag is en dat de arbeiders harder moeten zwoegen, dat de ellende op het platteland naar een nieuwe crisis voert. De oorzaken hiervan zijn gemakkelijk te begrijpen. De omwenteling in de landbouw hield gelijke tred met de emigratie. De productie van de relatieve overbevolking ging sneller dan de absolute ontvolking. Uit tabel C blijkt dat de omzetting van akkers in weiden in Ierland nog ernstiger gevolgen moet hebben dan in Engeland. In Engeland neemt met de veeteelt de verbouw van groenvoer toe, in Ierland neemt dit af. Terwijl grote oppervlakten aan vroeger bebouwde akkers worden braakgelegd of permanent in grasland worden omgezet, doet een groot deel van het vroeger ongebruikte, onbebouwde land en veengronden dienst voor de uitbreiding van de veeteelt. De kleine en middelgrote boeren — hieronder reken ik alle boeren die niet meer dan 100 *acres* grond bebouwen — vormen nog altijd $\frac{8}{10}$ van het totaal.**[186c]** Zij worden in steeds grotere mate door de concurrentie van de kapitalistisch bedreven landbouw verdrongen en ze voorzien dus de klasse der loonarbeiders steeds van nieuwe rekruten. De enige grote industrie van Ierland, de productie van linnen, gebruikt relatief weinig volwassen mannen en voorziet in het algemeen, ondanks haar expansie sinds de prijsstijging van de katoen in de jaren 1861-66, slechts een relatief onbeduidend deel der bevolking van werk. Evenals iedere andere grote industrie veroorzaakt de linnenindustrie door de voortdurende schommelingen in haar eigen sfeer steeds een relatieve overbevolking, zelfs wanneer het aantal door haar geabsorbeerde mensen absoluut toeneemt. De ellende van de plattelandsbevolking vormt de basis voor de enorme hemdenfabrieken, enzovoort, waarvan het arbeidsleger grotendeels over het platteland is verspreid. Wij vinden hier het reeds beschreven systeem van huisarbeid terug, dat in de onderbetaling en de overmatige arbeid het methodische middel heeft gevonden tot ‘overtolligmaking’. En ofschoon de ontvolking niet zulke vernietigende gevolgen heeft als in een land met een ontwikkelde kapitalistische productie, voltrekt zij zich niet zonder een voortdurende terugslag op de binnenlandse markt. De leegte, die hier ontstaat door de

emigratie, maakt niet alleen de lokale vraag naar arbeid kleiner, maar vermindert ook de inkomsten van de winkeliers, ambachtslieden en kleine neringdoenden in het algemeen. Vandaar de daling van de inkomens tussen £60 en £100, zoals blijkt uit tabel E.

Een duidelijke uiteenzetting van de situatie der landelijke dagloners in Ierland vinden wij in rapporten van de inspectie van het Ierse armbestuur (1870).**[186d]** Aangezien zij ambtenaren zijn van een regering, die zich slechts weet te handhaven dank zij de bajonet en dank zij de nu eens openlijke, dan weer verhulde staat van beleg, moeten zij in hun taalgebruik veel voorzichtiger zijn dan hun collega's in Engeland. Desondanks laten zij hun regering geen illusies koesteren. Volgens hen is de nog steeds zeer lage loonvoet in de afgelopen twintig jaar met 50 tot 60 % gestegen en bedraagt het loon nu gemiddeld 6-9s. per week. Achter deze schijnbare loonsverhoging gaat echter een werkelijke loonsverlaging schuil, want deze verhoging weegt niet op tegen de inmiddels plaatsgevonden prijsstijging der noodzakelijke bestaansmiddelen. Ten bewijze hiervan het volgende uittreksel uit de officiële berekeningen van een Iers armhuis:

Wekelijks gemiddelde van de kosten van onderhoud per hoofd			
<i>Voeding</i>	<i>Kleding Totaal</i>		
29 september 1848 tot 29 september 1849	1s.3 ¹ / ₄ d.	0s.3d.	1s.6 ¹ / ₄ d.
29 september 1868 tot 29 september 1869	2s.7 ¹ / ₄ d.	0s.6d.	3s.1 ¹ / ₄ d.

De prijs van de noodzakelijke levensmiddelen is dus bijna twee keer en de prijs van de kleding precies twee keer zo hoog als twintig jaar geleden.

Zelfs afgezien van deze wanverhouding zou de enkele vergelijking van de in geld uitgedrukte lonen nog lang geen juist resultaat opleveren. Vóór de hongersnood werd op het platte land het grootste deel van de lonen *in natura* betaald; slechts een klein deel werd in geld uitgekeerd. Tegenwoordig is de betaling in geld regel. Hieruit volgt reeds dat, ongeacht de beweging in het reële loon, het in geld uitgedrukte loon moest stijgen. 'Vóór de hongersnood bezat de landarbeider een stukje grond, waarop hij aardappelen verbouwde en varkens en pluimvee hield. Tegenwoordig moet hij niet alleen al zijn levensmiddelen kopen, maar mist hij bovendien de inkomsten uit de verkoop van varkens, pluimvee en eieren.'**[187]** In feite bestond er vroeger ge en scherpe scheiding tussen de landarbeiders en de kleine boeren en vormden de landarbeiders meestal slechts de achterhoede van de middelgrote en grote hoeven, waarop zij werk vonden. Pas sinds de catastrofe van 1846 gingen zij een onderdeel vormen van de klasse der eigenlijke loonarbeiders, een bijzondere klasse, die met hun loonheren nog slechts waren verbonden door geldverhoudingen.

We zijn op de hoogte met hun woningtoestanden in 1846. Sindsdien is hun situatie nog slechter geworden. Een deel van de landarbeiders — wier aantal intussen dagelijks afneemt — woont nog op de landerijen van de pachters in overvolle hutten, waarvan de verschikkingen het ergste dat wij op het Engelse platteland zijn tegengekomen verre overtreffen. En dit geldt voor alle gebieden, uitgezonderd enkele streken in Ulster. Het geldt voor het zuiden in de graafschappen Cork, Limerick, Kilkenny, enzovoort; voor het oosten in Wicklow, Wexford enzovoort, in het centrum in King's County, Queen's County, Dublin enzovoort; in het noorden in Down, Antrim, Tyrone, enzovoort; in het westen in Sligo, Roscommon, Mayo, Galway, enzovoort. 'Het is,' roept één der inspecteurs uit, 'een schande voor de godsdienst en voor de beschaving van dit land.'**[187a]** om voor de dagloners de

geriefelijkheid van hun hollen nog aantrekkelijker te maken, confisqueert men stelselmatig de sinds onheuglijke tijden daarbij behorende stukjes grond. ‘Het bewustzijn van deze soort ban, waarin zij door de grondbezitters en hun beheerders zijn geplaatst, heeft bij de landarbeiders overeenkomstige gevoelens van vijandschap en haat doen ontstaan tegen degenen, die hen behandelen als een ras zonder rechten.’ **[187b]**

De eerste daad van omwenteling in de landbouw was de vernietiging van de op het arbeidsterrein gelegen hutten; dit geschiedde op grote schaal en alsof men handelde op grond van een van bovenaf gegeven bevel. Vele arbeiders werden zodoende gedwongen in dorpen en steden hun toevlucht te zoeken. Daar stopte men hen als uitschot in zolderkamertjes, hollen, kelders en in steegjes van de slechtste wijken. Duizenden Ierse gezinnen die — zelfs volgens de uitspraken van de met nationale vooroordelen belaste Engelsen — zich onderscheiden door hun zeldzame gehechtheid aan de huiselijke omgeving, door hun zorgeloze vrolijkheid en door de zedelijke reinheid van hun gezinsleven, zagen zich plotseling overgeplant naar de broeikassen van het kwaad. De mannen moesten nu werk zoeken bij de boeren in de omgeving en zij werden alleen maar per dag gehuurd, dat wil zeggen in de meest onzekere vorm van loonarbeid. Hierbij komt dat ‘zij nu een lange afstand moeten afleggen naar de pachthoeve en terug, vaak kletsnat en blootgesteld aan ontberingen, die dikwijls leiden tot verzwakking, ziekte en daardoor tot gebrek.’ **[187bis]**

‘Wat als overschot werd beschouwd in de landbouwgebieden moesten de steden jaar na jaar opnemen **[187c]** en dan is men er nog over verbaasd, ‘dat er in de steden en dorpen een overschot en op het platteland een gebrek aan arbeiders bestaat’! **[187d]** De waarheid is dat dit gebrek alleen maar duidelijk wordt ‘in perioden van dringende landbouwwerkzaamheden, in de lente en in de herfst, terwijl gedurende de rest van het jaar vele arbeiders geen werk hebben’ **[187e]**; dat ‘er na de oogst, van oktober tot de lente, voor hen nauwelijks werk is,’ **[187f]** en dat zij ook gedurende de periode, waarin wél werk voor hen is, ‘vaak hele dagen verliezen en zich allerlei onderbrekingen van de arbeid moeten laten welgevallen.’ **[187g]**

Deze gevolgen van de agrarische revolutie — dat wil zeggen de omzetting van akkers in weiden, het gebruik van machines, de meest strenge arbeidsbesparing, enzovoort — worden nog verscherpt door de modelgrondbezitters, die in plaats van hun renten in het buitenland te verteren zo genadig zijn in Ierland op hun bezittingen te wonen. Om de wet van vraag en aanbod geheel onaangetast te laten, halen deze heren ‘hun gehele behoefte aan arbeid vrijwel alleen uit hun kleine boeren, die zo gedwongen worden voor hun landheer te ploeteren tegen een in het algemeen lager loon dan de gewone dagloners ontvangen en zonder dat er ook maar enige rekening wordt gehouden met het ongemak en met de verliezen, die voortvloeien uit de omstandigheid dat zij op de kritieke ogenblikken van het zaaien of het oogsten hun eigen akkers moeten verwaarlozen.’ **[187h]**

De onzekerheid en de onregelmatigheid van de arbeid, de voortdurende herhaling en de lange duur van de perioden van werkloosheid, al deze symptomen van een relatieve overbevolking komen wij ook in de rapporten van de inspectie van de armenzorg tegen als even zovele grieven van het Ierse landbouwproletariaat. Men zal zich herinneren dat we bij ons onderzoek van het Engelse landbouwproletariaat ook dergelijke verschijnselen zijn tegengekomen. Het verschil echter is dat in Engeland, een industrieel land, de industriële reserve op het platteland wordt gerekruteerd, terwijl in Ierland, een agrarisch land, de reserve aan landarbeiders wordt gerekruteerd in de steden, de toevluchtsoorden van de verdreven landarbeiders. In Engeland worden de overtolligen in de landbouw fabrieksarbeiders, in Ierland blijven de naar de stad verdreven landarbeiders — terwijl zij tegelijkertijd druk uitoefenen op de in de stad betaalde lonen — en worden zij steeds weer voor het zoeken van werk naar het platteland teruggestuurd.

De ambtelijke rapporteurs vatten de materiële toestand van de landarbeider als volgt samen: ‘Hoewel zij met de grootste zuinigheid leven, is hun loon toch nauwelijks voldoende om voor

hun gezinnen te voorzien in voedsel en onderdak; voor kleding zijn zij afhankelijk van andere bronnen van inkomsten... Door de atmosfeer in hun woningen, gevoegd bij de andere ontberingen, is deze klasse in een zeer bijzondere mate ontvankelijk voor tyfus en tuberculose.' [187i] Het wekt dan ook geen verwondering dat volgens de unanieme uitspraken van de rapporteurs een sombere ontevredenheid deze klasse doordringt, dat deze mensen terug verlangen naar het verleden, het heden verafschuwen, aan de toekomst twijfelen, 'zich overgeven aan de kwalijke invloeden van demagogen' en maar één *idée fixe* (dwangvoorstelling) hebben: emigreren naar Amerika. Dit is het Luilekkerland, waarin de grote malthusiaanse panacee, de ontvolking, het groene Erin heeft veranderd!

Een enkel voorbeeld is voldoende om aan te tonen welk een goed leven de Ierse fabrieksarbeiders leiden:

'Bij mijn laatste bezoek aan het noorden van Ierland,' schrijft de Engelse fabrieksinspecteur Robert Baker, 'viel het mij op welke inspanningen een geschoolde Ierse arbeider zich moet getroosten om uit de meest gebrekkige middelen zijn kinderen op te voeden. Ik geef zijn verklaring woordelijk weer, zoals ik het uit zijn mond heb vernomen. Dat hij een geschoolde arbeider is, wordt wel bewezen door het feit dat hij werkzaam is bij de productie van goederen die bestemd zijn voor de markt van Manchester. Johnson: "Ik werk als braker van hennep en ik werk van 6 uur 's ochtends tot 11 uur 's avonds, van maandag tot en met vrijdag; op zaterdag houden we om 6 uur op en we hebben drie uur om te schaften en om uit te rusten. Ik heb vijf kinderen. Voor dit werk krijg ik per week 10s.6d. Mijn vrouw werkt ook en verdient per week 5s. De oudste dochter, 12 jaar, verzorgt het huis. Ze kookt voor ons en ze is onze enige hulp in huis. Ze zorgt ervoor dat de kinderen naar school gaan. Mijn vrouw staat tegelijk met mij op en gaat met mij de deur uit. Een meisje, dat langs ons huis komt, wekt mij 's morgens om half zes. Voordat we aan het werk gaan, eten we niets. Het kind van 12 jaar zorgt de gehele dag voor de kleintjes. Voor het ontbijt gaan we om 8 uur naar huis. Eén keer per week drinken we thee, op andere dagen eten we een pap, soms van havermeel, soms van maïs, al naar gelang we het ons kunnen veroorloven. 's Winters nemen we een beetje suiker en water met maïs. 's Zomers hebben we wat aardappelen, die we zelf op een stukje grond poten. Wanneer de aardappelen op zijn, beginnen we weer met de pap. Zo gaat het dag in dag uit, het gehele jaar door, op zondagen en op werkdagen. 's Avonds, na mijn arbeid, ben ik altijd erg moe. Een stukje vlees hebben we bij uitzondering, zeer zelden. Drie van onze kinderen gaan naar school, waarvoor wij 1d. per week per kind betalen. Onze huishuur bedraagt 9d. per week, turf en verwarming kosten ons minstens 1s.6d. per veertien dagen.'" [188] Dit zijn de Ierse lonen, dit is het leven in Ierland!

Inderdaad is de ellende van Ierland in Engeland weer het onderwerp van de dag. Eind 1866 en begin 1867 wijdde één der Ierse grondmagnaten, Lord Dufferin, zich in de *Times* aan de oplossing van het probleem. 'Hoe menselijk van zulk een groot heer!'

Uit tabel E bleek dat gedurende 1864 van de totale winst van £4.368.610 drie ontvangers van meerwaarde slechts £262.610 in hun zak staken, terwijl dezelfde drie virtuozen in de 'onthouding' in 1865 van de totale winst van £4.669.979 daarentegen £274.448 inpikten; in 1864 namen 26 ontvangers van meerwaarde £646.377, in 1865 28 ontvangers van meerwaarde £736.448; in 1864 121 ontvangers van meerwaarde £1.066.912, in 1865 186 ontvangers van meerwaarde £1.320.996; in 1864 1.131 ontvangers van meerwaarde £2.150.818 — bijna de helft van de totale jaarwinst —, in 1865 1.194 ontvangers van meerwaarde £2.418.933, meer dan de helft van de totale jaarwinst. Het leeuwenaandeel echter, dat een uiterst klein aantal grondmagnaten uit Engeland, Schotland en Ierland van de jaarlijkse nationale renteopbrengst verslindt, is zó monsterachtig groot, dat de Engelse politici het verstandig vinden voor de verdeling van de grondrente niet hetzelfde statistische materiaal te leveren als voor de verdeling van de winst. Lord Dufferin is één van deze grondmagnaten. Dat de renteopbrengsten en winsten ooit 'overtollig' zouden kunnen zijn of dat hun overvloed

op één of andere wijze zou kunnen samenhangen met de overvloed aan ellende onder het volk, is natuurlijk een even ‘schandelijke’ als ‘ondeugdelijke’ wijze van voorstellen. Hij houdt zich aan de feiten. Het feit is dat naarmate de Ierse bevolking in omvang afneemt, de Ierse renteopbrengsten toenemen, dat de ontvolking de grondbezitter ‘weldoet’, dus ook voor de grond en dus ook voor het volk — dat slechts een toebehoren van de grond is — goed is. Derhalve verklaart hij dat Ierland nog steeds overbevolkt is en dat de stroom der emigranten nog steeds te traag vloeit. Om volmaakt gelukkig te zijn moet Ierland tenminste nog $\frac{1}{3}$ miljoen van de arbeidende klasse laten afvloeien. Men veronderstelt niet dat deze, bovendien nog poëtische *Lord*, een arts is uit de school van Sangrado, [Noot van de vertaler: Sangrado is een figuur uit de roman *Gil Blas* van LeSage.] die telkens wanneer hij zijn zieken niet genezen aantroef, een aderlating voorschreef, nieuwe aderlatingen totdat de patiënt met zijn bloed ook zijn ziekte kwijtraakte. Lord Dufferin wenst een nieuwe aderlating van slechts $\frac{1}{3}$ miljoen in plaats van de ongeveer 2 miljoen, zonder welke in feite het Duizendjarig Rijk in Erin niet is te herstellen. Het bewijs hiervoor is eenvoudig te leveren.

Aantal en oppervlakte van de pachten in Ierland in 1864 **[188a]**

Aantal		Oppervlakte in acres
Pachten t/m 1 <i>acre</i>	48.653	25.394
Pachten van 1 t/m 5 <i>acre</i>	82.037	288.916
Pachten van 5 t/m 15 <i>acre</i>	176.368	1.836.310
Pachten van 15 t/m 30 <i>acre</i>	136.578	3.051.343
Pachten van 30 t/m 50 <i>acre</i>	71.961	2.906.274
Pachten van 50 t/m 100 <i>acre</i>	54.247	3.983.880
Pachten boven de 100 <i>acre</i>	31.927	8.227.807

Totale oppervlakte		20.319.924

De centralisatie heeft in de periode 1851-61 voornamelijk pachten van de eerste drie categorieën — minder dan 1 *acre* t/m 15 *acres* — vernietigd. Deze vooral moesten verdwijnen. Dit levert 307.058 ‘overtollige’ boeren met hun gezinnen op, hetgeen bij een laag gemiddelde van vier personen per gezin een totaal geeft van 1.228.232 personen. Tegen een zeer hoge schatting dat 4 van dit aantal na afloop van de omwenteling in de landbouw weer kan worden opgenomen, moeten 921.174 personen emigreren. De categorieën, 4, 5 en 6 — meer dan 15 *acres* en niet meer dan 100 *acres* — zijn, zoals men allang in Engeland weet, voor de kapitalistische graanverbouw al te klein en voor de schapenteelt helemaal van onvoldoende omvang. Wanneer we uitgaan van dezelfde veronderstellingen als hierboven, moeten dus nog eens 788.761 personen emigreren. In het totaal dus 1.709.532 personen. En, *comme l'appétit vient en mangeant* (aangezien de eetlust al etende komt), zullen de heren van de renteopbrengsten spoedig ontdekken dat Ierland met 31 miljoen mensen nog steeds in een ellendige situatie verkeert omdat het land overbevolkt is en dat de ontvolking nog veel

verder moet gaan, opdat het land aan de ware roeping kan voldoen: schapen- en veeweide voor Engeland.’ **[188b]**

Zoals alle goede dingen op deze wereld heeft deze winstgevende methode een schaduwzijde. De accumulatie van grondrente in Ierland gaat gepaard met accumulatie van Ieren in Amerika. De door schapen en ossen verdreven Ieren verschijnen aan de andere kant van de Atlantische Oceaan als *Fenians*. [Noot van de vertaler: de *Fenians* waren de leden van een geheim genootschap, dat in Amerika werd opgericht en dat tot doel had Ierland van de Engelsen te bevrijden.] En tegenover de oude zeekoningin verheft zich dreigend en steeds dreigender de jonge reuzenrepubliek:

Acerba fata Romanos agunt

Scelusque fraternae necia

(Een bitter lot achtervolgt de Romeinen en de misdaad van een broedermoord.)

[70] Karl Marx, *t.a.p.* ‘Bij een gelijke mate van onderdrukking van de massa is een land rijker, naarmate er meer proletariërs zijn.’ J. G. Colins, *L'économie Politique, sources des Révolutions et des Utopies prétendues socialistes*, Paris, 1857, deel III, p. 331. Economisch wordt met de term ‘proletariër’ niets anders bedoeld dan de loonarbeiders, die ‘kapitaal’ produceren en in omvang doen toenemen en op straat worden geworpen zodra zij voor de behoeften tot meerwaardevorming van ‘Monsieur Capital’ — zoals Pecqueur dit noemt — overbodig zijn geworden. ‘De ziekelijke proletariër uit het oerwoud’ is een aardig fantoom in de geest van de heer Roscher. De oerwoudbewoner is eigenaar van het oerwoud en behandelt het oerwoud, even ongegeneerd als de orang-oetang, als zijn eigendom. Hij is dus geen proletariër. Dit zou slechts het geval zijn wanneer het oerwoud hem exploiteerde, in plaats van hij het oerwoud. En wat zijn gezondheid aangaat, deze kan de vergelijking doorstaan niet alleen met de moderne proletariër, maar ook met de syfilitische en scrofuleuze ‘eerbaarheid’. Maar de heer Wilhelm Roscher verstaat waarschijnlijk onder oerwoud de stamverwante Lüneburger Heide.

[71] John Bellers, *t.a.p.*, p. 2.

[72] Bernard de Mandeville, *The Fable of the Bees*, vijfde druk, London, 1728, *Remarks*, pp. 212-213 en 328. ‘Een gematigd leven en onafgebroken arbeid vormen voor de armen de weg tot het materiële geluk (waaronder hij een zo lang mogelijke arbeidsdag en zo weinig mogelijk bestaansmiddelen verstaat -M.) en tot de rijkdom van de staat (namelijk de grondbezitters, kapitalisten en hun politieke waardigheidsbekleders en vertegenwoordigers - M.)’ *An Essay on Trade and Commerce*, London, 1770, p. 54.

[73] Eden had zich moeten afvragen waaruit ‘de burgerlijke instellingen’ dan wel waren ontsproten. Vanuit het standpunt van de juridische fictie beschouwt hij de wet niet als het voortbrengsel van de materiële productieverhoudingen, maar omgekeerd de productieverhoudingen als voortbrengselen van de wet. Linguet gaf Montesquieus bedriegelijke *Geest der Wetten* de genadeslag met één enkele zin: ‘De geest der wetten is het eigendom.’

[74] Eden, *t.a.p.*, deel I boek I, hoofdstuk 1, pp. 1-2 en *Preface*, p. XX.

[75] Misschien denkt de lezer hierbij aan Malthus, wiens *Essay on Population* in 1798 verscheen. Maar ik herinner er aan dat dit geschrift in zijn eerste vorm niets anders is dan een onbeholpen, oppervlakkig en domineeachtig plagiaat uit de werken van De Foe, Sir James Steuart, Townsend, Franklin, Wallace, enzovoort, en geen enkele zelfbedachte zin bevat. Het was alleen maar aan partijbelangen te danken dat dit pamflet zulk een groot opzien baarde. De Franse Revolutie had in het Britse Rijk hartstochtelijke verdedigers gevonden; het ‘bevolkingsbeginsel’, dat in de achttiende eeuw langzamerhand was uitgewerkt en vervolgens in een grote sociale crisis met veel lawaai werd verkondigd als het onfeilbare tegengif voor de leer van Condorcet en anderen, werd door de Engelse oligarchie jubelend begroet als de grote

verdelger van iedere begeerte naar een verdere ontwikkeling van de mens. Malthus, ten zeerste verbaasd over zijn succes, begon nu oppervlakkig verzameld materiaal in het oude schema te stoppen en er nieuwe dingen — die echter niet door Malthus waren ontdekt, maar slechts door hem waren toegeëigend — aan toe te voegen. Ik wil hier nog bij opmerken dat, ofschoon Malthus dominee was in de Engelse staatskerk, hij zich had ontdaan van de kloostergelofte van het celibaat. Dit is namelijk één van de voorwaarden voor het bekleden van een ambt aan de protestantse universiteit van Cambridge. ‘Het is de leden van de colleges niet toegestaan getrouwd te zijn, maar zodra iemand een vrouw neemt, houdt hij daardoor op lid van het college te zijn.’ *Reports of Cambridge University Commission*, p. 172. Deze omstandigheid onderscheidt Malthus in gunstig opzicht van de andere protestantse priesters, die het katholieke gebod van het celibaat zelf hebben afgeworpen en het ‘wees vruchtbaar en vermenigvuldig u’ zodanig als hun specifieke bijbelse missie hebben opgeëist, dat zij overal in een werkelijk onbetamelijke mate hebben bijgedragen tot de vergroting van de bevolking, terwijl zij tegelijkertijd het ‘bevolkingsbeginsel’ onder de arbeiders prediken. Het is typerend dat de economisch ingeklede zondeval, de Adamsappel, de sterke begeerte, ‘de beteugelingen die er toe neigen de pijlen van Cupido af te stompen’, zoals dominee Townsend opgewekt verklaart, dat dit netelige punt werd en wordt gemonopoliseerd door de heren van de protestantse theologie of, beter gezegd, van de Protestantse Kerk. Met uitzondering van de Venetiaanse monnik Ortes, een oorspronkelijk en geestig schrijver, zijn de meeste voorstanders van het bevolkingsbeginsel protestantse dominees. Bijvoorbeeld Bruckner in zijn *Théorie du Système animal* (Leiden, 1767), welk boek de gehele moderne bevolkingstheorie op uitputtende wijze behandelt en waarvoor de ideeën werden geleverd door de voorbijgaande twist tussen Quesnay en diens leerling, de oude Mirabeau. Verder dominee Wallace, dominee Townsend, dominee Malthus en zijn leerling, de aartsdominee Th. Chalmers, om van de kleinere, domineeachtige scribenten maar helemaal niet te spreken. Oorspronkelijk werd de economie beoefend door filosofen als Hobbes, Locke en Hume, door zaken- en staatslieden als Thomas More, Temple Sully, De Witt, North, Law, Vanderlint, Cantillon en Franklin en theoretisch — en dit met groot succes — voornamelijk door medici als Petty, Barbon, Mandeville en Quesnay. Nog in het midden van de achttiende eeuw verontschuldigde de eerwaarde heer Tucker, voor zijn tijd een belangrijk econoom, zich voor het feit dat hij zich bezighield met de Mammon. Later, toen het ‘bevolkingsbeginsel’ op de voorgrond kwam, was het grote moment voor de protestantse dominees aangebroken. Petty, die de bevolking behandelt als basis van de rijkdom en die, evenals Adam Smith, een verklaard vijand is van de dominees, schrijft, alsof hij een vermoeden had van deze beunhazerij: ‘De godsdienst gedijt op z’n best wanneer de priesters het meest worden gekastijd, zoals het recht het beste gedijt wanneer de advocaten honger lijden.’ Daarom raadt hij de protestantse dominees aan, om wanneer zij eenmaal hebben besloten de apostel Paulus niet te volgen en zich niet te kastijden met het celibaat, ‘niet méér dominees op te leiden dan door de bestaande, bezoldigde posten kunnen worden geabsorbeerd; dat wil zeggen wanneer in Engeland en Wales slechts 12.000 bezoldigde posten bestaan, is het onverstandig 24.000 dominees op te leiden, want de 12.000 dominees, waarvoor geen plaats is, zullen altijd pogen in hun levensonderhoud te voorzien en hoe kunnen zij dat eenvoudiger doen dan door zich onder het volk te begeven en het volk er van trachten te overtuigen dat de 12.000 bezoldigde dominees hun zielen vergiftigen en uithongeren en door het volk de weg naar de hemel aan te geven?’ Petty, *A Treatise on Taxes and Contributtons*, London, 1667, p. 57. De door Adam Smith tegenover het protestantse papendom van zijn tijd ingenomen houding wordt door het volgende getypeerd. In *A letter to A. Smith, LL.D. On the Life, Death, and Philosophy of his Friend, David Hume. By one of the People called Christians* (vierde druk, Oxford, 1784) berispt dr. Horne, episcopaal bisschop van Norwich, Adam Smith, omdat deze in een gepubliceerde brief aan de heer Strahan zijn ‘vriend David (dat is Hume) balsemt’, omdat hij

het publiek vertelt hoe ‘Hume zich op zijn sterfbed amuseerde met het lezen van Lucianus en met kaartspelen’ en zelfs de brutaliteit had te schrijven: ‘Ik heb Hume altijd, zowel tijdens zijn leven als na zijn dood, beschouwd als iemand die zó dicht het ideaal van een volkomen wijze en deugdzaam man benadert, als de zwakte van de menselijke aard toestaat.’ Verontwaardigd roept de bisschop uit: ‘Acht u het juist, mijnheer, ons als volkomen wijs en deugdzaam het karakter en het gedrag van een man af te schilderen, die bezeten scheen te zijn van een ongeneeslijke antipathie tegen alles wat religie werd genoemd en die alles in het werk stelde om, voor zover het aan hem lag, zelfs de naam van de godsdienst uit de herinnering van de mens te wissen?’ *T.a.p.*, p. 8. ‘Maar laat u zich niet ontmoedigen, liefhebbers der waarheid, het atheïsme is een kort leven beschoren.’ *T.a.p.*, p. 17. Adam Smith ‘heeft met een afschuwelijke goddeloosheid het atheïsme in het land gepropageerd (namelijk door zijn *Theory of Moral Sentiments* -M.) ... Wij kennen uw streken, doctor! U bedoelt het goed, maar het zal u dit keer niet lukken. U wilt ons aan de hand van het voorbeeld van de heer David Hume wijsmaken dat het atheïsme de enige hartversterking is voor een neerslachtig gemoed en het enige tegengif voor de doodsangst... Glimlach maar om de ruines van Babylon en breng de harde, slechte Farao Uw gelukwensen over!’ *T.a.p.*, pp. 21-22. Een orthodox man, die bij Adam Smith college liep, schreef na diens dood: ‘De vriendschap van Smith voor Hume belette hem een christen te zijn... Hij geloofde alles wat Hume zei. Wanneer Hume zou hebben verteld dat de maan een groene kaas was, zou hij het geloofd hebben. Daarom geloofde hij hem ook, toen hij beweerde dat er geen God en geen wonderen bestonden... In zijn politieke opvattingen neigde hij naar het republicanisme.’ James Anderson, *The Bee*, 18 delen, Edinburgh, 1791-93, deel III, pp. 165, 166. Dominee Th. Chalmers heeft Adam Smith ervan verdacht dat hij uit louter boosaardigheid de categorie ‘onproductieve arbeid’ speciaal voor de protestantse dominees heeft uitgevonden, ondanks hun gezegende arbeid in de Wijngaard des Heren.

[76] Noot bij de tweede druk. — ‘Zowel voor de fabrieksarbeiders als voor de landarbeiders bestaat, wat betreft hun werkgelegenheid, dezelfde beperking: namelijk de mogelijkheid voor de ondernemer om uit het product van hun arbeid winst te halen... Stijgt het loon zodanig, dat de winst van de patroon daalt beneden de gemiddelde winst, dan zal hij niet langer arbeiders aan het werk zetten of hen alleen maar werk geven op voorwaarde dat zij een daling van het arbeidsloon accepteren.’ John Wade, *t.a.p.*, p. 240.

[77] Vergelijk: Karl Marx, *Zur Kritik der politischen Oekonomie*, p. 165 vv.

[77a] ‘Keren wij nu terug tot ons eerste onderzoek, waar bewezen werd... dat het kapitaal zelf alleen maar het voortbrengsel was van menselijke arbeid... dan komt het ons totaal onbegrijpelijk voor dat de mens onder heerschappij van zijn eigen product — het kapitaal — zou kunnen komen te staan en hieraan ondergeschikt zou kunnen worden gemaakt; en aangezien dit in werkelijkheid onmiskenbaar het geval is, komt onwillekeurig de vraag naar voren: hoe is het mogelijk dat de arbeider van beheersers van het kapitaal — namelijk als schepper van het kapitaal — slaaf van het kapitaal kon worden?’ Von Thunen, *Der isolierte Staat*, Rostock, 1863, deel II, Afdeling II, pp. 5-6. Het is een verdienste van Von Thunen deze vraag gesteld te hebben, maar zijn antwoord is eenvoudig naïef.

[77b] [Noot bij de vierde druk. — De moderne Engelse en Amerikaanse *trusts* streven dit doel reeds na als zij trachten tenminste de gezamenlijke grootbedrijven van dezelfde bedrijfstak te verenigen tot één naamloze vennootschap, die in feite een monopolie zal bezitten. -F.E.]

[77c] Noot bij de derde druk. — In zijn eigen exemplaar heeft Marx in de kantlijn de volgende opmerking gezet: ‘Hierbij later opmerken: Is de vergroting alleen kwantitatief, dan staan de winsten bij de grotere en kleinere kapitalen in dezelfde bedrijfstak in dezelfde verhouding als de grootten van de voorgeschoten kapitalen. Heeft de kwantitatieve vergroting een kwalitatieve uitwerking, dan stijgt voor het grotere kapitaal tevens de winstvoet.’ [F.E.]

[78] Uit de volkstelling voor Engeland en Wales blijkt onder meer: Het aantal in de landbouw werkzame personen (inclusief grondbezitters, boeren, tuinders, herders, enzovoort) bedroeg in 1851: 2.011.447 personen en in 1861: 1.924.110 personen; een daling van 87.337. Voor de kamgarenindustrie waren deze cijfers in 1851: 102.714 en in 1861: 79.242; zijdefabrieken in 1851: 111.940 en in 1861: 101.678; katoendrukkerijen in 1851: 12.098 en in 1861: 12.556, welke geringe toeneming gezien de enorme expansie van deze industrie een grote proportionele daling van het aantal te werk gestelde arbeiders betekent; hoedenmakerij in 1851: 15.957 en in 1861: 13.814; strohoeden en -mutsenmakerij in 1851: 20.393 en in 1861: 18.176; mouterij in 1851: 10.556 en in 1861: 10.677; vervaardiging van kaarsen in 1851: 4.949 en in 1861: 4.686 (deze daling is onder andere te wijten aan het grotere gebruik van gasverlichting); vervaardiging van kammen in 1851: 2.038 en in 1861: 1.478; houtzagerij in 1851: 30.552 en in 1861: 31.647 (een geringe stijging ten gevolge van de opkomst van de zaagmachines); spijkermakers in 1851: 26.940 en in 1861: 26.130 (daling ten gevolge van de concurrentie door machines); tin- en kopermijnen in 1851: 31.360 en in 1860: 32.041. Daarentegen in de katoenspinnerijen en -weverijen in 1851: 371.777 en in 1861: 456.646; kolenmijnen in 1851: 183.389 en in 1861: 246.613. 'De stijging van het aantal arbeiders is sinds 1851 het grootste in die bedrijfstakken, waar de machinerie tot op heden nog niet met succes werd toegepast.' *Census of England and Wales for 1861*, vol. III, London, 1863, pp. 35-39.

[79] De wet van de progressieve daling van de relatieve grootte van het variabele kapitaal en de gevolgen daarvan voor de toestand der loonarbeiders zijn door enkele van de beste economen uit de klassieke school eerder vermoed dan begrepen. De grootste verdienste in dit opzicht komt toe aan John Barton, ofschoon hij als alle anderen het constante kapitaal op één hoop gooit met het vaste kapitaal en het variabele kapitaal met het vlottende kapitaal. Hij schrijft: 'De vraag naar arbeid is afhankelijk van de toeneming van vlottend kapitaal en niet van de toeneming van vast kapitaal. Indien de verhouding tussen deze twee soorten kapitaal te allen tijde en onder alle omstandigheden dezelfde zou zijn, zou werkelijk het aantal te werk gestelde arbeiders evenredig zijn aan de rijkdom van het land. Maar een dergelijke veronderstelling is kennelijk onjuist. Naarmate de ambachten worden ontwikkeld en de beschaving zich ontplooit, wordt het vaste kapitaal in verhouding tot het vlottende kapitaal steeds groter. De hoeveelheid vast kapitaal, die wordt gebruikt bij de productie van een stuk Engels neteldoek, is tenminste honderd, misschien duizend keer zo groot als de hoeveelheid vast kapitaal, die wordt gebruikt bij de productie van een overeenkomstig stuk Indisch neteldoek. In verhouding is het vlottend kapitaal honderd of duizend keer zo klein... Wanneer het totale bedrag, dat jaarlijks wordt gespaard, aan het vaste kapitaal wordt toegevoegd, zou dit geen vergroting van de vraag naar arbeid tot gevolg hebben.' John Barton, *Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society*, London, 1817, pp. 16-17, 'Dezelfde oorzaak, die het netto-inkomen van een land kan vergroten, kan tegelijkertijd een overbevolking veroorzaken en de toestand van de arbeidersbevolking verslechteren.' Ricardo, *t.a.p.*, p. 469. Met de groei van het kapitaal 'zal de vraag (naar arbeid) afnemen'. Ricardo, *t.a.p.*, p. 480, noot. 'De hoeveelheid kapitaal, bestemd voor het onderhoud van de arbeid, kan onafhankelijk van enige verandering in het totale bedrag van het kapitaal variëren... Grote fluctuaties in de werkgelegenheid en grote ellende kunnen vaker voorkomen naarmate het kapitaal zelf overvloedig wordt.' Richard Jones, *An Introductory Lecture on Political Economy*, London, 1833, p. 13. 'De vraag (naar arbeid) zal... niet in verhouding met de accumulatie van het algemene kapitaal toenemen... Daarom zal bij de ontwikkeling van de samenleving iedere vergroting van het nationale vermogen, die bestemd is voor reproductie, steeds minder invloed uitoefenen op de toestand van de arbeider.' Ramsay, *t.a.p.*, pp. 90-91.

[80] H. Merivale, *Lectures on Colonisation and Colonies*, London, 1841 en 1842, deel I, p.

146.

[81] Malthus, *Principles of Political Economy*, pp. 215, 319-320. In dit werk ontdekt Malthus eindelijk dankzij Sismondi de prachtige drie-eenheid van de kapitalistische productie: overproductie - overbevolking - overconsumptie, inderdaad drie bijzondere monsters! Vergelijk: F. Engels, *Umrissse zu einer Kritik der Nationalökonomie* in: 'Deutsch-Französische Jahrbücher', p. 107 vv.

[82] Harriet Martineau, *The Manchester Strike*, 1832, p. 101.

[83] Zelfs gedurende de katoennood van 1863 vinden we in een pamflet van de katoenspinners van Blackburn ernstige klachten tegen overmatige arbeid, die krachtens de fabriekswet natuurlijk alleen mannelijke volwassen arbeiders betrof. 'Men heeft de volwassen arbeiders van deze fabriek gevraagd 12 tot 13 uur per dag te werken, terwijl honderden tot nietsdoen zijn gedwongen en gaarne voor een gedeelte van de tijd zouden willen werken ten einde hun gezinnen te onderhouden en hun broeders te behoeden voor een voortijdige dood door overmatige arbeid.' En verder: 'We vragen ons af of deze praktijk van overmatige arbeid een goede verhouding tussen meesters en dienaars mogelijk maakt? De slachtoffers van de overmatige arbeid voelen dit evenzeer als een onrecht aan als degenen, die daardoor tot nietsdoen worden veroordeeld. In dit district is de te verrichten arbeid voldoende om, wanneer het werk eerlijk zou worden verdeeld, allen voor een gedeelte van de tijd aan arbeid te helpen. Het is alleen maar ons recht indien we de patroons de eis stellen in het algemeen slechts korte tijd te werken — tenminste zolang de huidige situatie voortduurt — in plaats van een deel overmatige arbeid te laten verrichten, terwijl het andere deel door gebrek aan arbeid wordt gedwongen te leven van liefdadigheid'. *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1863*, p. 8. Met zijn gebruikelijk, onfeilbaar bourgeois instinct begrijpt de schrijver van de *Essays on Trade and Commerce* wat de gevolgen van een relatieve overbevolking voor de werkende arbeiders zijn: 'Een andere oorzaak van de luiakkerij (*idleness*) in dit rijk is het gebrek aan een voldoende aantal werkende arbeiders. Zodra door een buitengewone vraag naar artikelen de hoeveelheid arbeid ontoereikend wordt, zijn de arbeiders zich van hun belangrijkheid bewust en willen zij dit eveneens hun patroons laten merken. Het is verbazingwekkend; maar de gezindheid van deze kerels is zo verdorven, dat in dergelijke gevallen groepen arbeiders zich hebben verenigd om hun patroons in verlegenheid te brengen door een hele dag te luiakken.' *Essay on Trade and Commerce*, pp. 27-28. De kerels eisten namelijk een loonsverhoging.

[84] *Economist* van 21 januari 1860

[85] Terwijl in de tweede helft van 1866 80.000 arbeiders in Londen werkloos waren, lezen we in het fabrieksrapport over dezelfde periode: 'Het schijnt niet absoluut waar te zijn dat de vraag altijd, juist op het moment dat het nodig is, het aanbod zal veroorzaken. Dit is bijvoorbeeld niet het geval geweest met arbeid, want gedurende het afgelopen jaar hebben vele machines door gebrek aan arbeiders stilgestaan.' *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1866*, p. 81.

[85a] Openingsrede op het Gezondheidscongres in Birmingham op 15 mei 1875 door J. Chamberlain, toen burgermeester van Birmingham, thans (1883) minister van handel.

[86] De volkstelling van 1861 voor Engeland en Wales gaf '781 steden met 10.960.998 inwoners, terwijl de dorpen en plattelandsgemeenten slechts 9.105.226 zielen telden... In 1851 waren er bij de volkstelling 580 steden, waarvan de bevolking in grootte ongeveer gelijk was aan die van het omliggende platteland. Maar terwijl de bevolking van het platteland gedurende de volgende 10 jaar slechts met 500.000 toenam, nam de bevolking in de 580 steden met 1.554.067 zielen toe. De bevolkingsgroei in de plattelandsgemeenten bedraagt 6,5 %, in de steden 17,3 %. Het verschil in groeipercentage wordt veroorzaakt door de migratie van het platteland naar de stad. Drievierde van de totale groei van de bevolking vindt in de steden plaats.' *Census etc.*, deel III, pp. 11-12.

[87] ‘Armoede schijnt gunstig te zijn voor de voortplanting.’ (A. Smith) Volgens de galante en geestige Abbé Galiani is dit zelfs een bijzonder wijze beschikking Gods: ‘God heeft beschikt dat de mensen, die de nuttigste werkzaamheden verrichten, zich overvloedig zullen voortplanten.’ Galiani, *t.a.p.*, p. 78. ‘Ellende, zelfs tot het uiterste van hongersnood en pest, doet de groei van de bevolking eerder toenemen dan afremmen.’ S. Laing, *National Distress*, 1844, p. 69. Nadat Laing dit statistisch heeft toegelicht schrijft hij: ‘Zouden alle mensen in goede doen zijn, dan zou de wereld spoedig ontvolkt zijn.’

[88] ‘Van dag tot dag wordt het dus duidelijker dat de productieverhoudingen, waarin de bourgeoisie zich beweegt, niet het karakter van eenheid en eenvoudigheid, maar van tegenstrijdigheid bezitten; dat in dezelfde verhoudingen, waarin rijkdom wordt gecreëerd, ook armoede wordt voortgebracht; dat in dezelfde verhoudingen, waarin productieve krachten tot ontwikkeling worden gebracht, ook een productieve kracht van onderdrukking ontstaat; dat deze verhoudingen slechts de burgerlijke rijkdom — dat wil zeggen de rijkdom van de bourgeoisie — voortbrengen door de voortdurende vernietiging van de rijkdom van individuele leden van die klasse en door het doen ontstaan van een steeds groter wordend proletariaat.’ Karl Marx, *Misère de la Philosophie*, p. 116.

[89] G. Ortes, *Della Economia nazionale libri sei 1774, 1777*, uitgave Custodi, Parte Moderna, deel XXI, pp. 6, 9, 22, 25, enzovoort. Ortes schrijft op p. 32: ‘In plaats van nutteloze systemen te ontwerpen die niets bijdragen tot de bevordering van het geluk der volkeren, zal ik me beperken tot een onderzoek naar de oorzaken van hun ongeluk.’

[90] *A Dissertation on the Poor Laws, by a Wellwisher of Mankind (The Rev. Mr. J. Townsend)*, 1786, herdruk London, 1817, pp. 15, 39, 41. De ‘fijngevoelige’ dominee (uit wiens hierboven genoemd werk en uit wiens Spaanse reisbeschrijving Malthus vaak bladzijden lang overschrijft) ontleende het grootste deel van zijn doctrine aan Sir J. Steuart, wiens woorden hij echter verdraait. Steuart schrijft bijvoorbeeld: ‘Hier, in de slavernij, bestond een gewelddadige methode om de mensen (ten bate van de niet werkende lieden -M.) te laten werken... De mensen werden toen tot arbeid (dat wil zeggen gratis arbeid voor anderen -M.) gedwongen, omdat zij de slaven van anderen waren; thans worden de mensen tot arbeid (dat wil zeggen gratis arbeid voor anderen -M.) gedwongen, omdat zij de slaven zijn van hun eigen behoeften.’ Maar hieruit trekt Steuart niet — zoals het vet diakenhuismannetje wél doet — de conclusie dat de loonarbeider altijd honger moet lijden. Hij wil juist de behoeften van de arbeiders vergroten en door het toegenomen aantal behoeften hen prikkelen tot arbeid voor ‘de fijngevoeligen’.

[91] Storch, *t.a.p.*, deel III, p. 223.

[92] Sismondi, *t.a.p.*, pp. 79-80, 85.

[93] Destutt de Tracy, *t.a.p.*, p. 231.

[94] *Tenth Report of the Commissioners of H. M. Inland Revenue*, London, 1866, p. 38.

[95] Idem.

[96] Deze cijfers zijn bruikbaar voor een vergelijking; maar wanneer men deze cijfers als absolute grootheden beschouwt, zijn ze verkeerd, omdat jaarlijks misschien voor £100.000.000 aan inkomen wordt ‘verzwegen’. De klachten van de belastinginspectie over stelselmatig bedrog, in het bijzonder van de zijde van handel en industrie, komen we telkens weer in de rapporten tegen. Voorbeeld: ‘Een naamloze vennootschap gaf als belastbare winst £6.000 op, de inspecteur verhoogde dit bedrag tot £88.000 en voor deze som werd ten slotte belasting betaald. Een andere maatschappij gaf £190.000 op, maar men moest toegeven dat het werkelijke bedrag £250.000 was.’ Idem, p. 42.

[97] *Census etc.*, p. 29. De bewering van John Bright dat 150 grondbezitters de helft van de Engelse grond en 12 grondbezitters de helft van de Schotse grond bezitten, is nooit weerlegd.

[98] *Fourth Report of the Commissioners of H. M. Inland Revenue*, London, 1860, p. 17.

[99] Dit betreft het netto-inkomen, dus na aftrek van bepaalde, wettelijk toegestane posten.

[100] Op dit ogenblik — maart 1867 — is de Indisch-Chinese markt door de consignatie van de Britse katoenfabrikanten al weer volledig overvoerd. In 1866 had voor de katoenarbeiders een loonsverlaging van 5 % plaats en in 1867 brak daardoor een staking uit onder 20.000 arbeiders in Preston. [Dit was het voorspel tot de crisis die onmiddellijk daarop uitbrak. -F.E.]

[101] *Census etc.*, p. 11.

[102] Gladstone in het Lagerhuis op 13 februari 1843; ‘Het is één van de verdrietigste kenmerken van de maatschappelijke toestanden in dit land dat we zonder enige twijfel kunnen waarnemen dat, terwijl op dit ogenblik een daling van de consumptiekracht van het volk en een vergroting van de druk van ontberingen en ellende plaatsvindt, er tegelijkertijd een voortdurende accumulatie van rijkdom in de hogere lagen is, een grotere weelde in hun gebruiken en in hun genotmiddelen.’ *Times*, 14 februari 1843 — *Hansard*, 13 februari 1843.

[103] Gladstone in het Lagerhuis op 16 april 1863; *Morning Star*, 17 april 1863.

[104] Zie de officiële gegevens in het Blauwboek *Miscellaneous Statistics of the United Kingdom*, deel VI, London, 1866, pp. 260-273, passim. In plaats van de statistieken van de weeshuizen, enzovoort, zouden we ook de verklaringen van ministers in de parlementaire handelingen kunnen nemen ter verdediging van de gevraagde gelden voor de uitzet van kinderen uit het Koninklijk Huis. Hierbij wordt nooit de duurte van de middelen van levensonderhoud vergeten.

[105] ‘Denk aan hen, die aan de grens hiervan (het pauperisme -M.) staan... lonen... elders niet hoger geworden... Het menselijk leven is in negen van de tien gevallen niets anders dan een strijd om het bestaan.’ Gladstone in het Lagerhuis op 7 april 1864. Volgens de versie in *Hansard*: ‘Nog algemener gesteld: wat is het menselijk leven in de meerderheid der gevallen anders dan een strijd om het bestaan.’ De voortdurende, schreeuwende tegenstrijdigheden in Gladstones begrotingsredevoeringen van 1863 en 1864 worden door een Engels schrijver getypeerd door het volgende citaat van Boileau <1.-4 editie: Molière>:
Zie hier de man zoals hij is. Hij springt van zwart op wit.

Die ‘s ochtends veroordeelt wat hij die avond zei.

Lastig voor iedereen en hinderlijk voor zichzelf,

Verandert hij, als de mode, van mening.

[*geciteerd door H. Roy,*] *Theory of Exchanges etc.*, London, 1864, p. 135.

[106] H. Fawcett, *t.a.p.*, p. 67. 82. De toenemende afhankelijkheid der arbeiders van de winkelier is het gevolg van de toenemende schommelingen en onderbrekingen in de werkgelegenheid.

[107] Bij Engeland is steeds Wales inbegrepen, Groot-Brittannië omvat Engeland, Wales en Schotland en het Verenigd Koninkrijk omvat Engeland, Wales, Schotland en Ierland.

[108] Het werpt een eigenaardig licht op de sinds de tijd van Adam Smith geboekte vooruitgang dat bij deze schrijver af en toe de term ‘armhuis’ als een synoniem wordt gebruikt voor ‘fabriek’. Bijvoorbeeld in het begin van zijn hoofdstuk over de arbeidsverdeling: ‘Zij die bij verschillende onderdelen van het werkwerkzaam zijn, kunnen vaak in hetzelfde armhuis samen worden gebracht.’

[109] *Public Health, Sixth Report*, London, 1864, p. 13.

[110] *T.a.p.*, p. 17.

[111] *T.a.p.*, p. 13.

[112] *T.a.p.*, appendix, p. 232.

[113] *T.a.p.*, pp. 232-233.

[114] *T.a.p.*, pp. 14-15.

[115] ‘Nergens zijn zo openlijk en zo schaamteloos de rechten van de persoon opgeofferd aan het recht van eigendom als bij de woningtoestanden van de arbeidende klasse. Iedere stad is een offerplaats van mensen, een altaar, waarop jaarlijks duizenden worden geofferd aan de moloch van de hebzucht.’ Laing, *t.a.p.*, p. 150.

[116] *Public Health, Eighth Report*, London, 1866, p. 14, noot.

[117] *T.a.p.*, p. 89. Met betrekking tot de kinderen schrijft dr. Hunter: ‘We weten niet hoe kinderen vóór de huidige periode van dichte agglomeraties van armen werden opgevoed en het zou gewaagd zijn te voorspellen welk gedrag men kan verwachten van kinderen, die onder toestanden zonder weerga in dit land nu hun opvoeding krijgen voor hun toekomstig leven als “gevaarlijke klasse” door halve nachten op te blijven met lieden van uiteenlopende leeftijden, dronken, obscene en twistziek.’ *T.a.p.*, p. 56.

[118] *T.a.p.*, p. 62.

[119] *Report of the Officer of Health of St. Martin’s-in-the-Fields*, 1865.

[120] *Public Health. Eighth Report*, London, 1866.

[121] *T.a.p.*, p. 88.

[122] *T.a.p.*, p. 89.

[123] *T.a.p.*, p. 56.

[124] *T.a.p.*, p. 149.

[125] *T.a.p.*, p. 50.

[126] Lijst van een agent van een arbeidersverzekeringsmaatschappij in Bradford:

Huizen	Eén kamer; bewoners
122 Vulcan Street	
13 Lumley Street	16 personen
41 Bower Street	11 personen
112 Portland Street	11 personen
17 Hardy Street	10 personen
18 North Street	8
17 North Street	volwassenen
19 Wymer Street	12 personen
56 Jowett Street	3 gezinnen
150 George Street	11 personen
11 Rifle Court	10 personen
Marygate	3 gezinnen
	26 personen

28
 Marshall
 Street
 49
 Marshall
 Street
 128
 George
 Street
 130
 George
 Street
 4
 Edward
 Street
 49
 George
 Street
 34 York
 Street
 Salt Pie
 Street

Kelders

Eén kelder;
 bewoners

Regent
 Square
 Acre
 Street
 33

Roberts 8 personen
 Court 7 personen
 Back 7 personen

Pratt
 Street,
 gebruikt 7 personen
 als een 6 personen
 koper-
 smederij

27
 Ebenezer
 Street

T.a.p., p. III.

[127] *T.a.p.*, p. 114.

[128] *T.a.p.*, p. 50.

[129] *Public Health, Seventh Report*, London, 1864, p. 18.

[130] *T.a.p.*, p. 165.

[131] *T.a.p.*, p. 18, noot. De armmeester van Chapel-en-le-Frith Union rapporteerde aan het

hoofd van de Engelse bevolkingsdienst: ‘In Doveholes heeft men in een grote heuvel van kalkas een aantal holen gegraven. Deze holen dienen als woning voor grondwerkers en voor andere, bij de aanleg van spoorwegen te werk gestelde arbeiders. De holen zijn nauw en vochtig en bezitten geen afvoer voor vuil en geen privaten. Er is geen ventilatie, behalve een gat bovenin, dat tevens dient als schoorsteen. Er heerst pokken en daardoor hebben zich reeds verschillende sterfgevallen (onder de holenbewoners -M.) voorgedaan.’ *T.a.p.*, p. 18, noot 2.

[132] De op p. 378 v. gegeven bijzonderheden [na voetnoot 321] hebben voornamelijk betrekking op de arbeiders in de kolenmijnen. Vergelijk voor de nog slechtere toestanden in de metaalmijnen het nauwkeurige rapport van de *Royal Commission* van 1864.

[133] *T.a.p.*, p. 180, 182.

[134] *T.a.p.*, P. 515, 517.

[135] *T.a.p.*, p. 16.

[136] ‘Hongersnood op grote schaal onder de armen van Londen!... Gedurende de afgelopen dagen waren de muren van Londen beplakt met grote biljetten met de volgende, merkwaardige aankondiging: “Vette ossen, hongerende mensen! De vette ossen hebben hun glazen paleizen verlaten om de rijken in hun weelderige vertrekken te voeden, terwijl hongerende mensen in hun jammerlijke holen wegrotten en sterven.” Deze biljetten met hun onheilspellende tekst worden steeds vernieuwd. Nauwelijks zijn een aantal biljetten weggekrabt of overplakt, of er verschijnen nieuwe biljetten op dezelfde plaats of op een gelijkwaardige, in ‘t oog springende plek... Dit doet ons denken aan de geheime revolutionaire genootschappen, die het Franse volk op de gebeurtenissen van 1789 voorbereidden... Op dit ogenblik, terwijl Engelse arbeiders met vrouw en kinderen sterven van honger en ellende, worden miljoenen aan Engels goud — product van Engelse arbeid — belegd in Russische, Spaanse, Italiaanse en andere buitenlandse leningen.’ *Reynolds’ Newspaper*, 20 januari 1867.

[137] Ducpétiaux, *t.a.p.*, pp. 151, 154, 155, 156.

[138] James E. Thorold Rogers, hoogleraar in de economie aan de Universiteit van Oxford, *A History of Agriculture and prices in England*, Oxford, 1866 deel I, p. 690. Dit boek, resultaat van veel arbeid, behandelt in de tot op heden verschenen eerste twee delen nog slechts de periode 1259-1400. Het tweede deel bevat slechts statistisch materiaal. Het is de eerste authentieke ‘geschiedenis van de prijzen’, welke wij voor die periode kennen.

[139] *Reasons for the late Increase of the Poor Rate, or a Comparative View of the Prices of... Provisions*, London, 1777, pp. 5, 11.

[140] Dr. Richard Price, *Observations on Reversionary Payments*, 6e druk van W. Morgan, London, 1803, deel VII, pp. 158-159. Op p. 159 schrijft dr. Price: ‘De nominale prijs van een dag arbeid is op het ogenblik niet meer dan vier, hoogstens vijf keer zo hoog als de prijs in 1514. Maar de prijs van het graan is zeven keer zo hoog en de prijs van vlees en kleding ongeveer vijftien keer zo hoog. De prijs van de arbeid is zozeer bij de stijging van de kosten van levensonderhoud achtergebleven, dat zij nu vergeleken met de kosten van levensonderhoud niet meer de helft is van wat ze vroeger was.’

[141] Barton, *t.a.p.*, p. 26. Vergelijk voor het einde van de achttiende eeuw: Eden, *t.a.p.*

[142] Parry, *t.a.p.*, p. 80.

[143] *Idem*, p. 213.

[144] S. Laing, *t.a.p.*, p. 62.

[145] *England and America*, London, 1833, deel I, p. 47.

[146] *London Economist* (London) van 29 maart 1845.

[147] Via het parlement liet de grondaristocratie zich voor dit doel zelfs tegen lage rente fondsen uit de staatskas voorschieten, die de pachters hun dubbel moesten vergoeden.

[148] De daling van het aantal middelgrote boerderijen kan men in het bijzonder aantonen aan de hand van de rubriek uit de volkstelling ‘Zoon, kleinzoon, broer, neef, dochter, kleindochter, zuster, nicht van de pachter’, kortom aan de hand van het aantal door de pachter

te werk gestelde familie- en gezinsleden. Deze rubriek omvatte in 1851 216.851 personen en in 1861 slechts 176.151 personen. Van 1851 tot 1871 is in Engeland het aantal boerderijen met minder dan 20 *acres* land met meer dan 900 afgenomen; het aantal boerderijen met 50-75 *acres* is gedaald van 8.253 tot 6.370; hetzelfde zien we bij alle andere boerderijen met minder dan 100 *acres* aan grond. Daarentegen is in dezelfde periode het aantal grote boerderijen toegenomen: het aantal boerderijen met 300-500 *acres* is gestegen van 7.771 tot 8.410, de boerderijen met meer dan 500 *acres* van 2.755 tot 3.914 en boerderijen met meer dan 1.000 *acres* van 492 tot 582.

[149] Het aantal schaapherders steeg van 12.517 tot 25.559.

[150] *Census*, p. 36.

[151] Rogers, *t.a.p.*, p. 693. De heer Rogers behoort tot de liberale school en hij is een vriend van Cobden en Bright; hij is dus geen *laudator temporis acti* (lofredenaar van het verleden).

[152] *Public Health, Seventh Report*, London, 1865, p. 242. Het is daarom volstrekt niet ongebruikelijk dat de huisbaas van een arbeider meer huur vraagt wanneer hij hoort dat deze iets meer verdient of dat de boer het loon van de arbeider verlaagt ‘omdat diens vrouw werk heeft gekregen’. *T.a.p.*

[153] *T.a.p.*, p. 135.

[154] *T.a.p.*, p. 134.

[155] *Report of the Commissioners... relating to Transportation and Penal Servitude*, London, 1863, p. 42, nr. 50.

[156] *T.a.p.*, p. 77 (Memorandum by the Lord Chief Justice).

[157] *T.a.p.*, deel II (Evidence).

[158] *T.a.p.*, deel I (Appendix), p. 280.

[158a] *T.a.p.*, pp. 274-275.

[159] *Public Health, Sixth Report*, London, 1864, pp. 238, 249, 261-262.

[160] *T.a.p.*, p. 262.

[161] *T.a.p.*, p. 17. De Engelse landarbeider krijgt slechts een kwart van de melk en de helft van het brood dat de Ierse landarbeider krijgt. De betere voeding van de Ierse landarbeiders werd reeds in het begin van deze eeuw door A. Young in zijn *Tour through Ireland* vermeld. De oorzaak hiervan is eenvoudig deze, dat de arme Ierse pachter veel menselijker is dan de rijke Engelse pachter. De hierboven in de tekst gegeven cijfers gelden, wat betreft Wales, niet voor het zuidwestelijke deel. ‘Alle artsen uit dit gebied zijn het er over eens dat de toeneming van het sterftcijfer door tuberculose, klierziekten, enzovoort, groter wordt met de achteruitgang van de lichamelijke toestand van de bevolking en zij allen schrijven deze achteruitgang toe aan de armoede. De dagelijkse kosten van onderhoud van de landarbeider wordt daar berekend op 5*d.*, in vele districten betaalt de boer (zelf behoeftig) minder. Een stukje gezouten vlees — gedroogd tot het zo hard is als een plank en nauwelijks de moeite van het moeizame proces van vertering waard — of spek doet dienst om smaak te geven aan een grote hoeveelheid van meel en prei gemaakte bouillon of haverpap en hieruit bestaat, dag in dag uit, het middagmaal van de landarbeider... De ontwikkeling en de industrie heeft voor hem tot gevolg gehad dat in dit strenge en vochtige klimaat het stevige, zelf gesponnen laken werd verdrongen door goedkope katoenstoffen en krachtige dranken door “nominale” thee... Na vele uren bloot te hebben gestaan aan wind en regen, gaat de landarbeider naar zijn hut terug, waar hij zich kan gaan warmen bij een vuur van turf of van uit klei en steenkoolafval vervaardigde blokken, die wolken kool- en zwaveldampen uitwalmen. De muren van de hut bestaan uit klei en stenen, de vloer uit de grond die er lag voordat de hut werd gebouwd en het dak bestaat uit een hoeveelheid los en doorweekt stro. Iedere spleet is dichtgemaakt om de warmte binnen te houden en in deze atmosfeer van duivelse stank, met een modderige vloer onder zich, vaak met zijn enige kleren, die hij heeft, drogend aan het lijf gebruikt hij met vrouw en kinderen zijn avondeten. Verloskundigen, die gedwongen waren een deel van de

nacht in deze hutten door te brengen, hebben beschreven hoe hun voeten wegzonken in de modderige grond en hoe zij genoodzaakt waren een gat in de muur te maken — geen zware arbeid! — om zelf aan een beetje frisse lucht te komen. Talrijke getuigen uit verschillende milieus hebben bevestigd dat de ondervoede landarbeider iedere nacht blootstaat aan deze en andere voor de gezondheid verderfelijke invloeden en voor het gevolg hiervan, een verzwakt en aan klierziekten lijdend volk, ontbreekt het waarachtig niet aan bewijzen... De verklaringen van de armverzorgers van Carmarthenshire en Cardiganshire tonen op treffende wijze aan dat daar dezelfde toestanden heersen. Hier komt nog een grotere plaag bij: het toenemen van idiotisme. Nu nog iets over de klimatologische omstandigheden. Gedurende acht tot negen maanden per jaar woeden heftige zuidwestenwinden over het gehele gebied: zij brengen stortbuien mee, die voornamelijk op de westelijke heuvels van de helling neerkomen. Bomen zijn, behalve op beschutte plaatsen, schaars; waar bomen op onbeschutte plaatsen staan, zijn zij door de wind misvormd. De hutten staan meestal verscholen achter een glooiing, vaak ook in een kloof of in een steengroeve; slechts de kleinste schapen en het inheemse vee kan op de weide leven... De jongere mensen trekken naar de oostelijke mijngebieden van Glamorgan en Monmouth... Carmarthenshire is de kweekplaats van de mijnbevolking en tevens haar hospitaal ...De bevolking houdt haar aantal slechts moeizaam in stand. Bijvoorbeeld in Cardigan shire:

	1851	1861
Mannen	45.155	44.446
Vrouwen	52.459	52.955
	—	—
Totaal	97.614	97.401

Rapport van dr. Hunter in: *Public Health. Seventh Report*, 1864, London, 1865, pp. 498-502 passim.

[162] In 1865 werd deze wet iets verbeterd. De ervaring zal spoedig leren dat een dergelijke knoeierij niets helpt.

[163] Om hetgeen volgt te begrijpen moet men weten dat *close villages* (gesloten dorpen) dorpen zijn, waarvan de grond in handen is van één of enkele grootgrondbezitters; *open villages* (open dorpen) zijn dorpen, waarvan de grond in handen is van vele kleinere eigenaars. Het is in de *open villages*, waar bouwspeculanten arbeiderswoningen en logementen kunnen neerzetten.

[164] Een dergelijk showdorp ziet er heel keurig uit, maar is even onecht als de dorpen die Katherina II zag op haar reis naar de Krim. In de laatste tijd wordt ook de schaapherder vaak uit deze showdorpen verbannen. Bijvoorbeeld bij Market Harborough is een schapenfokkerij met ongeveer 500 *acres* land, waarvoor slechts de arbeid van één man nodig is. Om de lange tochten over deze wijde vlakten, de prachtige weiden van Leicester en Northampton, te voorkomen, placht de herder een arbeiderswoning bij de hoeve te krijgen. Thans geeft men hem een dertiende shilling voor onderdak, dat hij ver weg, in het open dorp, moet vinden.

[165] ‘De huizen van de arbeiders (in de open dorpen, die natuurlijk steeds overbevolkt zijn - M.) zijn gewoonlijk in rijen gebouwd met de achterzijde op het uiterste randje van het stuk grond, waarvan de bouwspeculant de eigenaar is. De huizen hebben daardoor behalve aan de voorzijde geen toevoer van licht en lucht.’ Rapport van dr. Hunter, *t.a.p.*, p. 135. ‘Zeer vaak is de kroegbaas of de winkelier van het dorp tegelijk de verhuurder van de woningen. In dit geval heeft de landarbeider naast de pachter nog een tweede heer. Hij moet tevens diens klant zijn. Met 10s. per week, minus een jaarlijkse huur van £4, is hij verplicht zijn beetje thee, suiker, meel, zeep, kaarsen en bier te kopen tegen de door de winkelier naar welgevallen vastgestelde prijs.’ *T.a.p.*, p. 132. Deze open dorpen zijn in feite de ‘strafkolonies’ van het

Engelse landbouwproletariaat. Vele woningen zijn slechts logementen, waar al het gespuis uit de omgeving komt. De landman en zijn gezin, die vaak op waarlijk wonderbaarlijke wijze in de smerigste omstandigheden deugdzaamheid en degelijkheid van karakter in stand hebben weten te houden, gaan hier volstrekt te gronde. Het is natuurlijk onder de voorname Shylocks de gewoonte om voor de bouwspeculanten, de kleine eigenaars en de open dorpen huichelachtig hun neus op te halen. Zij weten echter zeer goed dat hun ‘gesloten dorpen en showdorpen’ de geboorteplaatsen zijn van de ‘open dorpen’ en zonder deze zelfs niet zouden kunnen bestaan. ‘Zonder de kleine eigenaar van de open dorpen zou het grootste deel van de landarbeiders moeten slapen onder de bomen van de boerderijen, waar ze werken.’ *T.a.p.*, p. 135. Het systeem van ‘open’ en ‘gesloten’ dorpen komt voor in geheel Midden- en Oost-Engeland.

[166] ‘De huisbaas (pachter of grondbezitter -M.) verrijkt zich direct of indirect aan de arbeid van een man, die hij 10s. per week betaalt en van wie hij weer £4 of £5 per jaar aan huur afneemt voor huizen, die op de markt geen £20 zouden opbrengen, maar die op hun kunstmatige prijs worden gehouden doordat de eigenaar de macht heeft te zeggen: “Gebruik mijn huis of zoek ergens anders werk zonder van mij een getuigschrift te krijgen.” ... Wil iemand hogerop komen door als lijnwerker bij de spoorwegen te gaan of door in een steengroeve te werken, dan staat dezelfde macht weer klaar met de woorden: “Werk voor mij tegen dit lage arbeidsloon of vertrek met een opzegtermijn van een week; neem je varken mee als je er één hebt en zie maar wat er terecht komt van de aardappelen, die in je tuin groeien.” Wanneer het in het belang van de eigenaar (of de pachter -M.) is, wordt in dergelijke gevallen vaak een huurverhoging opgelegd als straf voor het verbreken van de dienstbetrekking.’ Dr. Hunter, *t.a.p.*, p. 132.

[167] ‘Pas getrouwde paren leveren geen stichtelijk voorbeeld voor volwassen broers en zusters in dezelfde slaapkamer. En ofschoon er geen voorbeelden mogen worden genoemd, zijn er voldoende gegevens om te kunnen aantonen dat groot leed en vaak de dood het lot zijn van de vrouwen, die zich aan bloedschande schuldig hebben gemaakt.’ Dr. Hunter, *t.a.p.*, p. 137. Een politieagent op het platteland, die jarenlang rechercheur is geweest in één van de slechtste wijken van Londen, zegt over de meisjes van zijn dorp: ‘Hun grove onzedelijkheid op jonge leeftijd, hun brutaliteit en schaamteloosheid, ben ik gedurende mijn werk als rechercheur in de slechtste wijken van Londen nooit tegengekomen... Zij leven als zwijnen, grote jongens en meisjes, vaders en moeders, allen slapen bij elkaar in dezelfde kamer.’ *Children’s Employment Commission, Sixth Report*, London, 1867, appendix, p. 77, nr. 155.

[168] *Public Health, Seventh Report, 1864*, pp. 9-14 passim.

[168a] ‘The parson and gentlefolk seem frit to death at us.’

[169] ‘Het door God gewilde werk van de landarbeider schenkt zelfs aan zijn positie waardigheid. Hij is geen slaaf, maar een soldaat van de vrede en hij verdient een woning voor zijn gezin, verzorgd door zijn landheer, die hem gedwongen heeft tot arbeid, zoals de staat de dienst van de soldaat eist. Evenmin als de soldaat ontvangt hij de marktprijs van zijn arbeid. Evenals de soldaat wordt hij jong, onwetend, slechts op de hoogte met zijn eigen vak en bekend met zijn eigen omgeving, ingelijfd. Huwelijk op jonge leeftijd en uitvoering van verschillende vestigingswetten hebben voor hem dezelfde uitwerking als rekrutering en krijgstucht voor de soldaat.’ Dr. Hunter, *t.a.p.*, p. 132. Soms wordt een buitengewoon teergevoelige grondbezitter geroerd door de door hemzelf veroorzaakte eenzaamheid. ‘Het is een trieste zaak,’ zei de graaf van Leicester, toen men hem gelukwensde met de voltooiing van Holkham, ‘om alleen in zijn land te zijn. Ik kijk om me heen en ik zie geen ander huis dan het mijne. Ik ben de reus van Reuzenburcht en ik heb al mijn burens opgegeten.’

[170] Iets dergelijks zien we de laatste tijd in Frankrijk, naarmate ook daar de kapitalistische productie zich meester maakt van de landbouw en de overtollige plattelandsbevolking naar de

steden drijft. Ook daar heersen verslechterde woningtoestanden en andere, slechter geworden toestanden bij de ‘overtolligen’. Zie voor het eigenaardige *prolétariat foncier* (landbouwproletariaat), dat het kleingrondbezit in het leven heeft geroepen, het reeds geciteerde werk van Collins en Karl Marx, *Der Achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte*, tweede druk, Hamburg, 1869, p. 88 vv. In 1846 vormde de stedelijke bevolking 24,42 % en de plattelandsbevolking 75,58 % van het totaal, in 1861 waren deze cijfers respectievelijk 28,86 % en 71,14 %. In de afgelopen vijf jaar was de daling van het percentage van de plattelandsbevolking nog groter. Reeds in 1846 schreef Pierre Dupont in zijn *Chant des Ouvriers*:

*Slecht gekleed, in krotten wonend,
op de vliering, in het puin,
leven wij met uilen, dieven,
de vrienden van de duisternis.*

[171] Het zesde en laatste rapport van de *Children's Employment Commission*, dat eind maart 1867 is verschenen, behandelt uitsluitend het ploegstelsel in de landbouw.

[172] *Children's Employment Commission, Sixth Report, Evidence*, p. 37, nr. 173.

[173] Enkele ploegbazen hebben zich echter opgewerkt tot pachters van 500 *acres* land of tot bezitters van vele huizen.

[174] ‘De helft van de meisjes van Ludford is door de ploeg te gronde gericht.’ *T.a.p.*, appendix, p. 6, nr. 32.

[175] ‘In de afgelopen jaren heeft het stelsel zich sterk uitgebreid. Op enkele plaatsen is het ingevoerd, op andere plaatsen, waar het reeds bestond, werden meer en jongere kinderen voor het stelsel gebruikt.’ *T.a.p.*, p. 79, nr. 174.

[176] ‘Kleine boeren gebruiken de ploegarbeid niet.’ ‘Het ploegstelsel wordt niet toegepast op arm land, maar op land, dat £2 tot £2. 10s. rente per *acre* opbrengt.’ *T.a.p.*, pp. 17, 14.

[177] Eén van deze heren raakte zo onder de bekoring van zijn rente, dat hij de Commissie van Onderzoek verontwaardigd meedeelde dat het hele gedoe slechts te wijten was aan de naam van het stelsel. Wanneer men in plaats van de term *gang* de uitdrukking ‘jeugdige industrieel-agrarisch-coöperatieve associatie tot het voorzien in eigen behoeften’ zou gebruiken, zou het allemaal in orde zijn.

[178] ‘Ploegarbeid is goedkoper dan andere arbeid en dit is de oorzaak van het gebruik ervan,’ zegt een vroegere ploegbaas (*t.a.p.*, p. 17, nr. 14). ‘Het ploegstelsel is beslist het goedkoopste voor de boer en even beslist het verderfelijkste voor de kinderen,’ zegt een boer (*t.a.p.*, p. 16, nr. 3).

[179] ‘Ongetwijfeld werd veel van het werk, dat nu door kinderen in ploegen wordt verricht, vroeger door mannen en vrouwen gedaan. Waar vrouwen en kinderen worden gebruikt als arbeidskrachten, zijn nu meer mannen zonder werk dan vroeger.’ *T.a.p.*, p. 43, nr. 202. Daarentegen onder meer: ‘Het arbeidsprobleem (*labour question*) neemt in vele agrarische gebieden, vooral in de graanproducerende gebieden, ten gevolge van de migratie en van het gemak, waarmee dankzij de spoorwegen het vervoer naar de grote steden kan plaatsvinden, een zo ernstige vorm aan dat ik (de ‘Ik’ van de rentmeester van een grote grondbezitter -M.) de arbeid van kinderen absoluut onontbeerlijk acht.’ *T.a.p.*, p. 80, nr. 180. De *labour question* is namelijk in de Engelse landbouwgebieden, anders dan in de rest van de beschaafde wereld, de *landlords' and farmers' question* (probleem van de grondbezitters en boeren): hoe is het mogelijk ondanks de steeds groter wordende daling van het aantal landarbeiders een voldoende ‘relatieve overbevolking’ op het platteland en daarmee het ‘minimum van het arbeidsloon’ voor de landarbeider te vereeuwigen?

[180] Het reeds eerder door mij aangehaalde *Public Health Report*, waarin naar aanleiding van de kindersterfte in het voorbijgaan werd geschreven over het ploegstelsel, werd bij de pers en dus ook bij het Engelse publiek niet bekend. Daarentegen bleek het laatste rapport van

de *Children's Employment Commission* welkom, 'sensationeel' voer voor de pers te zijn. Terwijl de liberale pers zich afvroeg hoe het mogelijk was dat deze voorname *gentlemen* en *ladies* en bezoldigde geestelijken van de Staatskerk, waarmee Lincolnshire vol zit, lieden die zelf 'missies tot verbetering van de zeden der Zuidzeewilden' naar hun tegenvoeters zonden, een dergelijk stelsel onder hun ogen en op hun bezittingen hadden kunnen laten ontstaan, kwam de deftige pers uitsluitend met beschouwingen over de ruwe verdorvenheid der landlieden, die in staat bleken hun kinderen onder een dergelijk stelsel van slavernij te verkopen! Onder de vervloekte omstandigheden, waartoe 'de verfijnde personen' de landman hadden gebracht, zou het verklaarbaar zijn als hij zijn eigen kinderen zou opeten. Hetgeen werkelijk verwondering wekt is de zuiverheid van karakter, die hij grotendeels heeft weten te handhaven. De officiële rapporteurs bewijzen dat de ouders zelf, die in de gebieden wonen waar het ploegstelsel voorkomt, dit stelsel verafschuwen. 'In de bijeengebrachte getuigenverklaringen vindt men voldoende bewijzen dat in vele gevallen de ouders dankbaar zouden zijn voor wettelijke maatregelen, die hen in staat zouden stellen de verleidingen en de druk te weerstaan, waaraan zij vaak onderworpen zijn. Zij worden gedwongen hun kinderen te laten werken in plaats van ze naar school te sturen, soms onder druk van de ambtenaar van de armenwet, soms onder druk van hun patroon, die hen dreigt met ontslag... Alle verspilde tijd en kracht; al het leed, dat een uitzonderlijke en nutteloze vermoeidheid voor de landman en zijn gezin meebrengt; elk geval, waarin de ouders het zedelijke verderf van hun kind kunnen terugvoeren op de woningnood of op de verdorven invloeden van het ploegenstelsel — dit alles wekt bij de werkende armen gevoelens op, die gemakkelijk te raden zijn en waarvan nadere omschrijving overbodig is. Zij zijn zich ervan bewust dat hen veel lichamelijk en geestelijk leed wordt berokkend door omstandigheden, waarvoor zij op geen enkele wijze verantwoordelijk zijn en waarvoor zij, als het aan hen had gelegen, nooit toestemming zouden hebben gegeven en waartegen zij niet in staat zijn zich te verweren.' *T.a.p.*, p. XX, nr. 82 en p. XXIII, nr. 96.

[181] De bevolking van Ierland telde in 1801: 5.319.867 personen, in 1811: 6.084.996 personen, in 1821: 6.869.554 personen, in 1831: 7.828.347 personen en in 1841: 8.222.664 personen.

[182] De uitkomsten zouden nog ongunstiger liggen wanneer we verder in de tijd teruggingen. Zo waren er in 1865: 3.688.742 schapen, maar in 1856: 3.694.294. Het aantal varkens bedroeg in 1865: 1.299.893, maar in 1858: 1.409.883.

[183] De gegevens uit de tabellen zijn samengesteld uit het materiaal uit de *Agricultural Statistics, Ireland. General Abstracts* (Dublin) van 1860 en volgende jaren en uit de *Agricultural Statistics, Ireland. Tables showing the estimated average produce etc.* (Dublin, 1867). Dit zijn officiële statistieken, die jaarlijks aan het Parlement worden voorgelegd. — Toevoeging bij de tweede druk. De officiële statistiek voor 1872 geeft voor de oppervlakte bebouwde grond vergeleken met 1871 een daling aan van 134.915 *acres*. Er was sprake van een 'stijging' in de verbouw van groenvoer — knollen, mangelwortels, enzovoort; een 'daling' in de oppervlakte bebouwde grond van 16.000 *acres* voor tarwe, van 14.000 *acres* voor haver, van 4.000 *acres* voor gerst en rogge, van 66.632 *acres* voor aardappelen en van 34.667 *acres* voor vlas, terwijl er 30.000 *acres* minder aan weiland, klaver, wikke en raapzaad was. De met tarwe bebouwde grond nam in de afgelopen vijf jaar als volgt af: 1868: 285.000 *acres*; 1869: 280.000 *acres*; 1870: 259.000 *acres*; 1871: 244.000 *acres*; 1872: 228.000 *acres*. In 1872 vinden we, afgerond, een toeneming van 2.600 paarden, 80.000 stuks rundvee en 68.600 schapen en een afneming van 236.000 varkens.

[184] *Tenth Report of the Commissioners of Inland Revenue*, London, 1866.

[185] Het totale jaarlijkse inkomen in rubriek D wijkt hier, wegens enkele wettelijk toegestane aftrekposten, af van de vorige tabel.

[186] Voor zover het product per *acre* eveneens proportioneel daalt, moet men niet vergeten

dat Engeland sinds 150 jaar op indirecte wijze de grond van Ierland heeft geëxporteerd, zonder de bebouwers ook maar in de gelegenheid te stellen de bestanddelen van de bodem te vervangen.

[186a] Aangezien Ierland werd beschouwd als het Beloofde Land van het ‘bevolkingsprincipe’, schreef Th. Sadler, voor het verschijnen van zijn werk over de bevolking, zijn beroemde boek *Ireland, its Evils and their Remedies* (tweede druk, London, 1829), waarin hij door vergelijking van de statistieken der afzonderlijke provincies en binnen iedere provincie van de afzonderlijke graafschappen aantoonde dat de ellende daar niet — zoals Malthus ons wil doen geloven — recht evenredig is met de bevolkingsgrootte, maar omgekeerd evenredig daarmee.

[186b] In de periode van 1851-74 bedroeg het totale aantal emigranten 2.325.922.

[186c] Noot bij de tweede druk. — Volgens een tabel in Murphy’s *Ireland, Industrial, Political and Social* (1870) bestaat 94,6 % van de grond uit pachten tot 100 *acres* en 5,4 % van de grond uit pachten boven de 100 *acres*.

[186d] *Reports from the Poor Law Inspectors on the Wages of Agricultural Labourers, in Dublin*, 1870. Vergelijk ook: *Agricultural Labourers (Ireland) Return etc.*, 8 maart 1861.

[187] *T.a.p.*, p. 29, 1.

[187a] *T.a.p.*, p. 12.

[187b] *T.a.p.*, p. 25.

[187bis] *T.a.p.*, p. 25.

[187c] *T.a.p.*, p. 27.

[187d] *T.a.p.*, p. 26.

[187e] *T.a.p.*, p. 1.

[187f] *T.a.p.*, p. 32.

[187g] *T.a.p.*, p. 25.

[187h] *T.a.p.*, p. 30

[187i] *T.a.p.*, pp. 21, 13.

[188] *Reports of Inspectors of Factories, October 31, 1866*, p. 96.

[188a] De totale oppervlakte omvat ook ‘veenmoeras en woeste grond’.

[188b] In Boek III van dit werk, in de afdeling over het grondbezit, zal ik uitvoeriger aantonen hoe de hongersnood en de daarmee gepaard gaande toestanden zowel door de afzonderlijke grondbezitters als door de Engelse wetgeving stelselmatig werden uitgebuit om de omwenteling in de landbouw met geweld door te zetten en om de bevolking van Ierland uit te dunnen tot de door de grondbezitters gewenste grootte. Ik kom daarbij ook terug op de omstandigheden, waaronder de kleine pachter en de landarbeider leven. Hier slechts een citaat. In zijn nagelaten werk *Journals, Conversations, and Essays relating to Ireland* (twee delen, London, 1868) schrijft Nassau W. Senior op p.282 van het tweede deel: ‘Op treffende wijze merkte dr. G. op dat we onze Armenwet hebben en deze wet is een belangrijk werktuig om de grondbezitter de overwinning te verzekeren; een ander middel hiertoe is de emigratie. Geen vriend van Ierland kan wensen dat de oorlog (de oorlog tussen grondbezitters en kleine Keltische pachters -M.) nog langer duurt en nog minder kan hij wensen dat deze oorlog zou eindigen in een overwinning van de pachters... Hoe sneller deze oorlog voorbij is, hoe sneller Ierland weidegrond wordt met de daarbij behorende kleine bevolking, die voor grasland nodig is, des te beter het is voor alle partijen.’ De Engelse graanwetten van 1815 gaven Ierland het monopolie van vrije graaninvoer in Groot-Brittannië. Op deze wijze werd de verbouw van graan kunstmatig aangemoedigd. Met de afschaffing der graanwetten werd in 1846 plotseling een einde gemaakt aan dit monopolie. Afgezien van alle andere omstandigheden zou deze gebeurtenis alleen al voldoende zijn om een krachtige stoot te geven tot de omzetting van Ierse akkers in grasland, tot de concentratie van pachters en tot de verdrijving van de kleine boeren. Nadat men in de periode 1815-46 de vruchtbaarheid van de Ierse grond had geroemd

en met luide stem had verkondigd dat deze grond door de natuur zélf was voorbestemd tot de verbouw van graan, ontdekten de Engelse agronomen, economen en politici dat de grond voor niets anders geschikt was dan voor de productie van groenvoer! De heer Léon de Lavergne heeft zich gehaast dit ook aan de andere kant van het Kanaal te herhalen. Er is een ernstig man à la Lavergne voor nodig om in zulke kinderachtigheden te trappen.

De zogenaamde oorspronkelijke accumulatie

1. Het geheim van de oorspronkelijke accumulatie

We hebben gezien hoe geld verandert in kapitaal, hoe uit kapitaal meerwaarde en uit meerwaarde meer kapitaal wordt gemaakt. Intussen vooronderstelt de accumulatie van kapitaal de meerwaarde, de meerwaarde de kapitalistische productie en de kapitalistische productie het beschikbaar zijn van grote hoeveelheden kapitaal en arbeidskracht in handen van warenproducenten. Deze gehele beweging schijnt dus een vicieuze cirkel te zijn, waar we alleen uitkomen als we aannemen dat aan de kapitalistische accumulatie een ‘oorspronkelijke’ accumulatie (*previous accumulation*, zoals Adam Smith het noemde) voorafgaat: een accumulatie, die niet het resultaat is van de kapitalistische productiewijze, maar haar uitgangspunt.

Deze oorspronkelijke accumulatie speelt in de economie ongeveer dezelfde rol als de zondeval in de theologie. Adam beet in de appel en daarmee kwam de zonde over het mensdom. De oorsprong van de accumulatie wordt verklaard door deze als een anekdote uit het verleden te vertellen. In een reeds lang vervlogen tijd bestond er aan de ene kant een vlijtige, intelligente en vóór alles spaarzame elite en aan de andere kant luierende schooiers, die alles — en meer dan dat — verkwistten. De legende van de theologische zondeval vertelt ons in ieder geval hoe de mens er toe gedoemd werd zijn brood in het zweet zijns aanschijns te eten; de geschiedenis van de economische zondeval echter onthult ons hoe het komt dat er lieden zijn voor wie dit helemaal niet nodig is. Het doet er niet toe! Zo kwam het dat de eersten rijkdom accumuleerden en de laatsten ten slotte niets anders te verkopen hadden dan hun eigen huid. En vanaf deze zondeval dateert de armoede van de grote massa — die nog steeds, ondanks alle arbeid, niets anders dan zichzelf te verkopen heeft — en de rijkdom der weinigen, die voortdurend groter wordt ofschoon zij reeds lang opgehouden hebben te werken. Dergelijke onnozele kinderachtigheden worden bijvoorbeeld door de heer Thiers nog met plechtstatige ernst aan de eens zo geestrijke Fransen voorgeschoteld ter verdediging van de *propriété* (eigendom). Maar zodra het probleem van de eigendom in geding komt, wordt het een heilige plicht het standpunt van de kinderfabel te bestempelen als het juiste standpunt voor alle leeftijden en voor alle trappen van ontwikkeling. In de werkelijke geschiedenis spelen — zoals bekend — verovering, onderdrukking, roofmoord, kortom geweld de hoofdrol. In de zachtvaardige politieke economie heerste van oudsher een idyllische sfeer. Recht en ‘arbeid’ waren van begin af aan de enige middelen tot verrijking, natuurlijk steeds weer met de uitzondering van ‘dit jaar’. In feite zijn de methoden van de oorspronkelijke accumulatie allesbehalve idyllisch.

Geld en waar zijn niet van meet af aan kapitaal, evenmin als productie- en bestaansmiddelen. Zij moeten in kapitaal worden omgezet. Deze omzetting kan echter alleen maar onder bepaalde omstandigheden plaatsvinden, welke hier op neer komen: twee zeer verschillende soorten warenbezitters moeten tegenover elkaar komen te staan en met elkaar in contact treden, aan de ene kant bezitters van geld, productie- en bestaansmiddelen, voor wie het er om gaat de in hun bezit zijnde waardesommen in waarde te vergroten door koop van vreemde arbeidskracht; aan de andere kant vrije arbeiders, verkopers van hun eigen arbeidskracht en daardoor verkopers van arbeid. Vrije arbeiders in de dubbele betekenis van het woord, namelijk dat zij noch zelf direct tot de productiemiddelen behoren — zoals slaven, lijfeigenen, enzovoort —, noch dat de productiemiddelen hun toebehoren — zoals bij de zelfstandige boer, enzovoort —, maar dat zij daarvan vrij, los en ontbloot zijn. Met deze

polarisatie van de warenmarkt zijn de fundamentele voorwaarden gegeven voor de kapitalistische productie. De kapitaalverhouding veronderstelt de scheiding tussen arbeiders en het bezit van de voorwaarden ter verwezenlijking van de arbeid. Zodra de kapitalistische productie eenmaal op eigen benen staat, handhaaft ze niet alleen deze scheiding, maar reproduceert ze deze scheiding op een steeds grotere schaal. Het proces, waardoor de kapitaalverhouding tot stand wordt gebracht, kan dus niets anders zijn dan het proces van scheiding tussen de arbeider en het bezit van zijn arbeidsvoorwaarden, een proces dat enerzijds de maatschappelijke bestaans- en productiemiddelen in kapitaal omzet, anderzijds de directe producenten verandert in loonarbeiders. De zogenaamde oorspronkelijke accumulatie is dus niets anders dan het historische scheidingsproces tussen producent en productiemiddel. Dit proces schijnt 'oorspronkelijk' te zijn, omdat het de voorgeschiedenis vormt van het kapitaal en van de daarbij behorende productiewijze.

De economische structuur van de kapitalistische maatschappij is voortgekomen uit de economische structuur van de feodale maatschappij. De ontbinding van de ene heeft de elementen voor de andere vrijgemaakt.

De directe producent, de arbeider, kon pas dan over zijn persoon beschikken als hij niet langer gebonden was aan de grond en niet langer de lijfeigene of horige was van een ander. Om de vrije verkoper van arbeidskracht te worden, die zijn waar overal brengt waar er een markt voor is, moest hij verder nog bevrijd zijn van de heerschappij van de gilden met hun bepalingen ten aanzien van leerlingen en gezellen en met hun belemmerende arbeidsvoorschriften. Daardoor doet de historische beweging, welke de producenten verandert in loonarbeiders, zich aan de ene kant voor als hun bevrijding van dienstbaarheid en gildendwang en voor onze burgerlijke geschiedschrijvers bestaat alleen maar deze ene kant. Aan de andere kant echter werden deze juist bevrijde personen pas verkopers van zichzelf nadat men hen had beroofd van al hun productiemiddelen en van alle, door de oude feodale instellingen geboden garanties voor hun bestaan. En de geschiedenis van deze onteigening is in de annalen der mensheid geschreven met bloed en vuur.

De industriële kapitalisten, deze nieuwe potentaten, moesten van hun kant niet alleen de handwerksmeesters van de gilden verdringen, maar ook de feodale heren, die in het bezit waren van de bronnen der rijkdom. Van deze kant bezien is hun opkomst de vrucht van een zegenrijke strijd zowel tegen de feodale macht en haar hinderlijke voorrechten als tegen de gilden en de ketenen, waaraan deze de vrije ontplooiing van de productie en de vrije uitbuiting van mensen door mensen had vastgelegd. De ridders van de industrie speelden het echter alleen maar klaar om de ridders van het zwaard te verdringen door gebeurtenissen uit te buiten, waaraan zij part noch deel hadden. Zij hebben zich opgewerkt met middelen, die even gemeen waren als die, waarmee de Romeinse vrijgelatene zich eens tot heerser maakte over zijn *patronus* (beschermer).

Het uitgangspunt van de ontwikkeling, die zowel loonarbeider als kapitalist voortbracht, was de knechtschap van de arbeider. De vooruitgang bestond uit een verandering in de vorm van deze knechtschap, namelijk de omzetting van de feodale in de kapitalistische uitbuiting. Om deze ontwikkeling te begrijpen behoeven wij helemaal niet zo ver in het verleden terug te gaan. Ofschoon wij de eerste sporen van de kapitalistische productie reeds in de veertiende en vijftiende eeuw hier en daar in enige steden aan de Middellandse Zee tegenkomen, dateert het kapitalistische tijdperk pas van de zestiende eeuw. Waar zij voorkomt, is de opheffing van de lijfeigenschap reeds lang voltooid en is het glanspunt van de Middeleeuwen, het bestaan van soevereine steden, reeds geruime tijd aan het verbleken.

Historische mijlpalen in de geschiedenis van de oorspronkelijke accumulatie zijn alle omwentelingen, die voor de opkomende kapitalistenklasse dienden als hefboom, vooral echter de periode waarin grote massa's mensen plotseling en met geweld werden losgescheurd van hun bestaansmiddelen en als vogelvrije proletariërs op de arbeidsmarkt werden geslingerd. De

onteigening van de grond van de producenten op het platteland, van de boeren, vormt de basis van het gehele proces. Hun geschiedenis heeft in de verschillende landen een andere kleur en doorloopt in een onderling verschillende opeenvolging de verschillende fasen in verschillende historische tijdperken. Alleen in Engeland komen wij de klassieke vorm tegen en dit is de reden waarom we dit land als voorbeeld nemen.[189]

2. Onteigening van de grond van de plattelandsbevolking

In Engeland was de lijfeigenschap in de laatste helft van de veertiende eeuw feitelijk verdwenen. De overgrote meerderheid van de bevolking[190] bestond toen — en in nog grotere mate in de vijftiende eeuw — uit vrije, zelfstandige boeren, ongeacht achter welk feodaal uithangbord hun eigendom ook schuil mocht gaan. Op de grote heerlijke goederen was de *bailiff* (rentmeester), zelf vroeger lijfeigene, door de vrije pachter verdrongen. De loonarbeiders in de landbouw bestonden voor een deel uit boeren, die hun vrije tijd door arbeid bij de grote grondbezitters rendabel maakten, voor een deel uit een zelfstandige, in omvang relatief en absoluut kleine klasse van eigenlijke loonarbeiders. Ook deze laatsten waren feitelijk zelfstandige boeren, omdat zij naast hun loon behalve een woning ook akkers toegewezen kregen met een oppervlakte van vier en meer *acres*. Bovendien mochten zij met de eigenlijke boeren het gemeenschappelijke land gebruiken, waarop hun vee graasde en dat hen tevens voorzag van brandstof: hout, turf, enzovoort.[191] In alle landen van Europa wordt de feodale productie gekenmerkt door verdeling van de grond onder zoveel mogelijk onderdanen. De macht van de feodale heren was, zoals de macht van de soeverein, niet gebaseerd op de grootte van zijn renteopbrengsten, maar op het aantal van zijn onderdanen en dit was weer afhankelijk van het aantal zelfstandige boeren.[192] Ofschoon de grond in Engeland na de verovering door de Noormannen in uitgestrekte baronieën werd verdeeld — waarvan sommige vaak 900 oude Angelsaksische lordschappen omvatten — was Engeland bezaaid met kleine boerderijen, slechts hier en daar onderbroken door de grotere heerlijke goederen. Dergelijke verhoudingen bij een gelijktijdige bloei van de steden, welke de vijftiende eeuw kenmerkte, maakte de rijkdom van het volk — door kanselier Fortescue in zijn *De laudibus legum Angliae* zo welsprekend beschreven — mogelijk, maar zij sloten de rijkdom van kapitaal uit.

Het voorspel van de omwenteling, die de basis schiep van de kapitalistische productiewijze, had plaats in de laatste dertig jaar van de vijftiende eeuw en in de eerste twintig jaar van de zestiende eeuw. Door opheffing van de feodale horigheden — die, zoals Sir James Steuart juist opmerkt, ‘overal nutteloos huis en hof in beslag namen’ — werd een groot aantal vogelvrije proletariërs op de arbeidsmarkt geworpen. Ofschoon de Koninklijke macht, zelf voortbrengsel van de burgerlijke ontwikkeling, in haar streven naar absolute soevereiniteit de opheffing van deze horigheden met geweld bespoedigde, vormde zij geenszins de enige oorzaak hiervan. Het was veeleer de grote feodale heer die, in koppig verzet tegen koningschap en parlement, een veel groter proletariaat schiep door gewelddadige verjaging van de boeren van de grond, waarop zij hetzelfde feodale eigendomsrecht bezaten als hij zelf, en door usurpatie van hun gemeenschappelijke grond. De directe stoot hiertoe werd in Engeland voornamelijk gegeven door het opbloeien van de wolmanufactuur in Vlaanderen en door de daarmee gepaard gaande stijging van de wolprijzen. Door de grote feodale oorlogen was de oude feodale adel vernietigd; de nieuwe feodale adel was een kind van zijn tijd, voor wie geld de macht van alle machten was. Omzetting van akkers in schaapsweiden werd dus het parool. In zijn *Description of England, Prefixed to Holinshed's Chronicles* beschrijft Harrison hoe de onteigening van de kleine boeren het land ruïneert. ‘What care our great encroachers!’ (Wat kan het onze grote usurpatoren schelen!) De woningen van de boeren en de arbeidershuisjes werden met geweld neergehaald of aan verval prijsgegeven. ‘Wanneer men,’ schrijft Harrison, ‘de oude beschrijvingen van een ridderlijk goed vergelijkt, zal men zien dat vele huizen en kleine boerderijen zijn verdwenen, dat het land veel minder mensen voedt, dat

vele steden in verval zijn geraakt, ofschoon enige steden opnieuw opbloeien... Ik zou heel wat kunnen vertellen over steden en dorpen, die men ter wille van schaapsweiden heeft vernietigd en waar nog slechts de huizen staan van de adellijke heren.' De klachten uit dergelijk oude kronieken zijn altijd overdreven, maar zij geven toch nauwkeurig de indruk weer die de omwenteling in de productieverhoudingen op de tijdgenoten zélf heeft gemaakt. Een vergelijking tussen de werken van kanselier Fortescue en van Thomas More maakt de kloof tussen de vijftiende en de zestiende eeuw aanschouwelijk. De Engelse arbeidersklasse stortte, zoals Thornton het zo juist uitdrukt, zonder enige overgang van het gouden tijdperk in het ijzeren.

De wetgever schrok van deze omwenteling. Men had nog niet die trap van beschaving bereikt, waarop de *Wealth of the Nation*, dat wil zeggen kapitaalvorming, en een niets ontziende uitbuiting en verarming van de volksmassa als *ultima Thule* (uiterste grens) van alle staatsmanswijsheid gold. In zijn geschiedenis van Hendrik VII schrijft Bacon: 'Omstreeks deze tijd (1489) nam het aantal klachten toe over de omzetting van akkers in weiden (voor schapen, enzovoort -M.), die gemakkelijk waren te verzorgen door enkele herders. En pachten met een bepaalde looptijd, voor het leven en met een jaarlijkse opzegtermijn (waarop een groot deel van de *yeomen* — vrije boeren — leefde) werden omgezet in domeingoederen. Dit leidde tot verval van het volk en daardoor tot verval der steden, kerken, tienden... Bij het verhelpen van deze misstand was de wijsheid van de koning en van het parlement in die tijd bewonderenswaardig... Zij namen maatregelen tegen deze ontvolkende usurpatie van de gemeenschappelijke gronden en tegen de daarop volgende ontvolking door invoering van weidebedrijven.' Een wet van Hendrik VII (1489, c. 19) verbood de vernietiging van alle boerenhuizen waarbij minstens 20 *acres* land behoorde. In het vijftiendwintigste jaar van het bewind van Hendrik VIII werd deze wet vernieuwd. Er werd onder meer verklaard dat 'vele pachten en grote kudde vee, in het bijzonder schapen, in handen van enkele personen zijn geconcentreerd, waardoor de grondrente sterk is gestegen en de akkerbouw ernstig in verval is geraakt, kerken en huizen zijn neergehaald, en enorme aantallen mensen niet meer in staat zijn zichzelf en hun gezinnen te onderhouden.' De wet schreef daarom de wederopbouw van de in verval geraakte hofsteden voor en bepaalde de verhouding tussen graanland en weideland, enzovoort. In een wet van 1533 wordt geklaagd dat sommige eigenaars 24.000 schapen bezitten en men beperkt dit aantal tot 2.000.[193] De klachten van het volk en de sedert het bewind van Hendrik VIII 150 jaar lang voortgezette wetgeving tegen de onteigening van kleine pachters en boeren waren vruchteloos. Zonder het te weten verraadt Bacon ons het geheim van deze mislukking. In zijn *Essays, Civil and Moral* schrijft hij: 'De wet van Hendrik VII was diepzinnig en bewonderenswaardig, doordat deze boerderijen en huizen van landarbeiders van bepaalde, normale omvang voorschreef, dat wil zeggen een oppervlakte aan grond bepaalde, die hen in staat stelde onderdanen met een voldoende rijkdom en zonder een onderworpen positie in stand te houden en er voor zorgde dat de ploeg in handen van de eigenaar bleef en niet in handen van de gehuurde krachten kwam.'[193a] Wat het kapitalistische systeem echter eiste was het tegengestelde, namelijk de onderworpenheid van het volk, hun eigen omzetting in gehuurde krachten en omzetting van hun arbeidsmiddelen in kapitaal. Gedurende deze overgangperiode trachtte de wetgeving ook de 5 *acres* land bij de woning van de landarbeider in stand te houden en verbood deze hem mensen in onderhuur te nemen. Nog in 1627 werd onder het bewind van Jacobus I Roger Crocker van Front Mill veroordeeld wegens het bouwen van een arbeiderswoning in het gebied van Front Mill zonder de daarbij verplicht behorende 4 *acres* grond; nog in 1638, onder het bewind van Karel I, werd een Koninklijke Commissie benoemd om de uitvoering van de oude wetten, voornamelijk ook van de wet inzake de 4 *acres* grond, af te dwingen; Cromwell nog verbood de bouw van een huis op een afstand van vier mijl van Londen zonder dat daarbij 4 *acres* grond behoorde. Nog in de eerste helft van de achttiende eeuw werd er

geklaagd, wanneer bij de woningen van de landarbeiders geen 1 tot 2 *acres* grond behoorde. Vandaag mag de landarbeider gelukkig zijn wanneer er een klein tuintje bij ligt of wanneer hij ergens veraf een stukje grond kan huren. ‘Grondbezitters en boeren,’ zegt dr. Hunter, ‘werken hier samen. Enkele *acres* grond bij de woning zouden de arbeider te onafhankelijk maken.’[194]

Het gewelddadige proces van onteigening van de volksmassa kreeg in de zestiende eeuw een nieuwe, geweldige stoot door de Reformatie en door de als gevolg hiervan optredende enorme diefstal der kerkgoederen. In de tijd van de Reformatie was de Katholieke Kerk de feodale eigenares van een groot deel van de Engelse grond. De onderdrukking van de kloosters, enzovoort, slingerde hun inwoners in het proletariaat. De kerkelijke goederen zelf werden grotendeels weggeschonken aan de roofzuchtige gunstelingen van de koning of werden tegen een spotprijs verkocht aan speculerende boeren en stedelingen die de oude, erfelijke onderdanen met massa’s tegelijk verjoegen en hun boerderijen samenvoegden. Het wettelijk gegarandeerde recht van de verarmde landlieden op een deel van de kerkelijke tienden werd stilzwijgend geconfisqueerd.[195] ‘*Pauper ubique facet* (er zijn overal paupers),’ riep koningin Elisabeth uit na een rondreis door Engeland. In het drieënveertigste jaar van haar bewind was men eindelijk gedwongen het pauperisme officieel te erkennen door invoering van de armenbelasting. ‘De makers van deze wet schaamden zich de argumenten voor de wet te noemen en zonden daarom de wet in strijd met ieder gebruik zonder preambule de wereld in.’[196] In het zestiende jaar van het bewind van Karel I werd de armenwet eeuwigdurend verklaard en deze wet bleef in feite van kracht tot 1834, toen zij een nieuwe, hardere vorm kreeg.[197] Deze directe gevolgen van de Reformatie waren niet haar meest duurzame gevolgen. Het kerkelijk bezit vormde het godsdienstige bolwerk van de traditionele verhoudingen van het grondbezit. Met de opheffing hiervan waren deze verhoudingen niet langer houdbaar.[198]

Nog in de laatste twintig jaar van de zeventiende eeuw was de *yeomanry*, de onafhankelijke boerenstand, in omvang groter dan de klasse der pachters. Deze *yeomanry* vormde de hoofdmacht van Cromwell en stak, zoals zelfs Macaulay toegeeft, gunstig af bij de verlopen mestjonkers en hun dienaren, de plattelandspapen, die de ‘lievelingsmaagden’ van hun heersers aan de man moesten brengen. In die tijd waren zelfs de loonarbeiders op het platteland nog medebezitters van de gemeenschappelijke gronden. In 1750 ongeveer was de *yeomanry* verdwenen[199] en in de laatste tien jaar van de achttiende eeuw was ook het laatste spoor van het gemeenschappelijke eigendom van de landbouwers verdwenen. We hebben het hier niet over de zuiver economische drijfveren van de revolutie in de landbouw; hier spreken we alleen over de gewelddadige middelen die daarbij werden gebruikt.

In de tijd van het herstel van de Stuarts zetten de grondbezitters langs wettelijke weg de usurpatie voort, welke zich overal op het vasteland ook zonder wettelijke omhaal voltrok. Zij hieven de feodale regeling van het grondbezit op, dat wil zeggen: zij ontteden zich van hun verplichtingen jegens de staat, stelden de staat ‘schadeloos’ door de boerenstand en de andere volksgroepen belastingen op te leggen, eisten moderne particuliere eigendomsrechten op voor de bezittingen, waarop zij slechts feodale rechten bezaten en verordenden tenslotte de vestigingswetten die — *mutatis mutandis* — voor de Engelse landarbeiders dezelfde gevolgen hadden als het edict van de Tartaar Boris Godunof had voor de Russische boeren.

De *Glorious Revolution* bracht met de Oranjevorst Willem III[200] de winstmakers van het grondbezit en van het kapitaal aan de macht. Zij wijdden het nieuwe tijdvak in door de tot dan toe slechts op bescheiden voet bedreven diefstal van staatsdomeinen op kolossale schaal voort te zetten. Deze landerijen werden weggeschonken, tegen spotprijzen verkocht of ook wel door rechtstreekse usurpatie aan particuliere bezittingen toegevoegd.[201] Dit alles geschiedde zonder ook maar de geringste inachtneming van de wettelijke vormen. Het op deze wijze frauduleus toegeëigende staatsbezit vormt tezamen met de gestolen kerkelijke goederen (voor

zover men deze gedurende de republikeinse revolutie niet was kwijtgeraakt) de basis van de tegenwoordige vorstelijke domeinen van de Engelse oligarchie.[202] De burgerlijke kapitalisten steunden dit alles, onder meer om de grond in een zuiver handelsartikel te veranderen, het terrein van het agrarische grootbedrijf uit te breiden, de aanvoer van vogelvrije proletariërs van het platteland te vergroten, enzovoort. Bovendien was de nieuwe grondaristocratie de natuurlijke bondgenoot van de nieuwe bancocratie, het pas uit het ei gekropen hoge geldwezen en van de toen op beschermende rechten steunende grootindustriëlen. De Engelse bourgeoisie handelde evenzeer uit eigenbelang als de Zweedse stadsburgers die, omgekeerd, samen met hun economische bondgenoten, de boeren, de koningen (sinds 1604, later onder Karel X en Karel XI) steunden bij hun gewelddadige pogingen om de kroongooderen uit handen van de oligarchie weer in eigen bezit te krijgen.

Het gemeenschappelijk grondbezit - dat we beslist moeten onderscheiden van het zo juist genoemde staatsbezit - was een oud-Germaanse instelling, die onder de feodaliteit bleef bestaan. We hebben gezien hoe de gewelddadige usurpatie van de gemeenschappelijke grond, welke meestal gepaard gaat met omzetting van akkers in weiden, begint tegen het einde van de vijftiende eeuw en in de zestiende eeuw voortduurt. Maar in die tijd voltrok zich het proces als een individuele daad van geweld, waartegen de wetgever zich 150 jaar tevergeefs verzette. De vooruitgang, die men hierbij in de achttiende eeuw had geboekt, blijkt uit het feit dat nu de wet zelf het middel wordt tot roof van het volksbezit, ofschoon de grote boeren daarnaast ook hun minne, onafhankelijke eigen methoden toepassen.[203] De parlementaire vorm van de roof zijn de *bills for enclosures of commons* (wetten voor de omheining van gemeenschappelijk grondbezit), met andere woorden decreten, waarmee de grondbezitters zichzelf het volksbezit schonken als privébezit, decreten tot onteigening van het volk. Sir F. M. Eden weerlegt zijn eigen snugger advocatenpleidooi - waarin hij het gemeenschappelijke eigendom tracht voor te stellen als het particuliere eigendom van de in de plaats van de feodale heer getreden grootgrondbezitter - doordat hij zelf een 'algemene wet voor de omheining van de gemeenschappelijke gronden' eist, dus toegeeft dat een parlementaire staatsgreep nodig is voor hun omzetting in particulier eigendom, en aan de andere kant echter van de wetgever 'schadevergoeding' eist voor de onteigende armen.[204]

Terwijl de onafhankelijke *yeomen* werden vervangen door *tenants-at-will* — kleine pachters met een opzegtermijn van een jaar, een onderdanige en van de willekeur van de grondbezitter afhankelijke groep — droeg, behalve de roof van de staatsdomeinen, vooral de systematisch bedreven diefstal van de gemeenschappelijke grond bij tot de groei van die grote pachthoeven, die men in de achttiende eeuw kapitaalpachthoeven[205] of koopmanspachthoeven[206] noemde, en tot het 'vrij maken' van de plattelandsbevolking als proletariaat voor de industrie.

In de achttiende eeuw begreep men echter nog niet zo goed als in de negentiende eeuw de overeenkomst tussen nationale rijkdom en armoede van het volk. Vandaar de heftige polemieken in de economische literatuur van die tijd over de *enclosure of commons* (omheining van de gemeenschappelijke gronden). Uit het uitvoerige materiaal, dat mij ter beschikking staat, geef ik enkele citaten, omdat we daardoor een levendige voorstelling krijgen van de situatie.

'In vele gemeenten van Hertfordshire,' zegt een verontwaardigd schrijver, 'zijn 24 pachthoeven, met gemiddeld 50-150 *acres* aan grond, samengevoegd tot drie pachthoeven.'[207] 'In Northamptonshire en in Lincolnshire heeft op grote schaal omheining van de gemeenschappelijke gronden plaatsgevonden en de meeste hieruit voortgekomen nieuwe bezittingen zijn omgezet in weidegronden; ten gevolge hiervan worden op vele bezittingen, waar vroeger 1.500 *acres* werden geploegd, nu nog geen 50 *acres* geploegd... Ruïnes van wat vroeger woningen, schuren, stallen, enzovoort waren,' zijn de enige sporen van de vroegere bewoners. 'Honderd huizen en gezinnen zijn op vele plaatsen

ineengeschrompeld... tot acht of tien... In de meeste gemeenten, waar de omheining van de gemeenschappelijke gronden pas vijftien of twintig jaar geleden plaatsvond, is het aantal grondbezitters vergeleken met het aantal personen, die het land bebouwden toen de velden nog open waren, zeer gering. Het is niet ongewoon mee te maken dat vier of vijf rijke vetweiders grote, pas omheinde gebieden usurperen, welke zich vroeger in handen bevonden van 10-30 boeren en van even zovele kleine pachters en eigenaars. Zij zijn allen met hun gezinnen van hun bezittingen verdreven en met hen vele andere gezinnen, die bij hen werkten en door hen in het leven werden gehouden.’[208] Niet alleen braakliggend land, maar vaak ook land dat tegen betaling aan de gemeente werd bebouwd of dat gemeenschappelijk werd bebouwd, werd onder het voorwendsel van omheining door de eigenaar van een aangrenzend stuk grond geannexeerd. ‘Ik doel hier op de omheining van open terreinen en landerijen, die reeds bebouwd zijn. Zelfs de schrijvers, die de omheiningen verdedigen, geven toe dat dit het monopolie van grote pachten versterkt, de prijzen der bestaansmiddelen verhoogt en ontvolking veroorzaakt... en zelfs de omheining van woeste gronden, waaraan men thans bezig is, berooft de arme van een deel van zijn bestaansmiddelen en doet de pachten, die reeds te groot zijn, in omvang toenemen.’[209] Dr. Price schrijft: ‘Wanneer de grond in handen van enkele grote boeren komt, worden de kleine boeren (die vroeger door hem werden beschreven als ‘een aantal kleine bezitters en pachters, die zichzelf en hun gezinnen onderhouden van het product van de door hen bewerkte grond, van de opbrengsten van schapen, gevogelte, zwijnen, enzovoort, die zij op de gemeenschappelijke grond laten rondlopen, zodat zij slechts weinig bestaansmiddelen hoeven te kopen’ -M.) veranderd in lieden, die in hun onderhoud moeten voorzien door arbeid voor anderen en die gedwongen zijn voor alle zaken, die zij nodig hebben, naar de markt te gaan... Er wordt misschien meer arbeid verricht, omdat er meer dwang wordt uitgeoefend... Steden en manufactures zullen groeien, omdat er meer mensen naar toe worden gejaagd die werk zoeken. Dit is de manier, waarop de concentratie van boerderijen op natuurlijke wijze tot stand komt en dit is de manier, waarop sinds vele jaren in dit koninkrijk de concentratie ook inderdaad tot stand komt.’[210] Hij vat het algehele resultaat van de omheiningen als volgt samen: ‘In het algemeen is de situatie van de lagere volksklassen vrijwel in ieder opzicht slechter geworden, de kleine grondbezitters en boeren zijn gedaald tot het peil van dagloners en huurlingen en tegelijkertijd is het moeilijker geworden om in het levensonderhoud te voorzien.’[211] Inderdaad hadden de usurpatie van de gemeenschappelijke grond en de daarmee gepaard gaande omwenteling in de landbouw zulke vernietigende gevolgen voor de landarbeiders dat, zoals Eden zelf schrijft, tussen 1765 en 1780 hun lonen begonnen te dalen tot beneden het minimum en moesten worden aangevuld door de officiële armenbedeling. Hun arbeidsloon, zo schrijft hij, ‘was maar net genoeg voor de absolute levensbehoeften.’

Laten we nog een ogenblik luisteren naar een verdediger van de *enclosures* en tegenstander van dr. Price. ‘Het is geen juiste gevolgtrekking dat er ontvolking zou bestaan omdat men de mensen hun arbeid niet langer ziet verspillen op de vrije grond... Wanneer na verandering van kleine boeren in mensen, die voor anderen moeten werken, meer arbeid wordt verricht, dan is dit toch een voordeel, waarover de natie (waartoe de veranderde mensen natuurlijk niet behoren -M.) zich moet verheugen... Het product zal groter zijn als hun gecombineerde arbeid op een boerderij wordt gebruikt: op deze wijze wordt een surplusproduct voor de manufactures gevormd en zal het aantal manufactures, goudmijnen voor deze natie, in verhouding tot de geproduceerde hoeveelheid graan worden vergroot.’[212]

De Tory-gezinde en ‘filantropische’ Sir F. M. Eden laat ons de onverstoorbare zielenrust zien, waarmee de econoom de onbeschaamdste schending van het ‘heilige recht van het eigendom’ en de grofste gewelddaden tegen personen beschouwt, zodra dit nodig is om de grondslagen te leggen van de kapitalistische productie. De gehele reeks berovingen, gruweldaden en volkskwellingen, die de gewelddadige volksonteigening van de laatste dertig

jaar van de vijftiende eeuw tot het einde van de achttiende eeuw vergezelen, brengt hem slechts tot de ‘geriefelijke’ slotsom: ‘Er moet een juiste verhouding tot stand worden gebracht tussen akkerland en weideland. Nog in de gehele veertiende eeuw en in het grootste deel van de vijftiende eeuw was er 1 *acre* weideland op 2, 3 en zelfs 4 *acres* akkerland. In het midden van de zestiende eeuw veranderde deze verhouding tot 2 *acres* weideland op 2 *acres* akkerland, later tot 2 *acres* weideland op 1 *acre* akkerland, totdat ten slotte de juiste verhouding van 3 *acres* weideland op 1 *acre* akkerland werd bereikt.’

In de negentiende eeuw ging natuurlijk zelfs de herinnering aan het verband tussen landbouwer en gemeenschappelijk grondbezit verloren. Om van de latere tijd helemaal niet te spreken; welke schadevergoeding kreeg de plattelandsbevolking ooit voor de 3.511.770 *acres* gemeenschappelijke grond, waarvan zij in de periode 1801-31 werd beroofd en die door het parlement door de *landlords* werd geschonken aan de *landlords*?

Het laatste grote onteigeningsproces der boeren van de grond is ten slotte het zogenaamde *clearing of estates* — vrijmaken van de landgoederen, in feite verjaging van de landgoederen. Alle tot dusver behandelde Engelse methoden culmineerden in *clearing*. Zoals we hierboven bij de beschrijving van de huidige situatie zagen gaat het, nu er geen onafhankelijke boeren meer zijn weg te jagen, om de *clearing* van de arbeidershuisjes, zodat de landarbeiders op de door hen bewerkte grond zelfs niet meer de nodige ruimte voor hun eigen behuizing vinden. De eigenlijke betekenis van de *clearing of estates* leren wij echter slechts kennen in het geprezen land van de moderne romanliteratuur, in de Schotse Hooglanden. Daar wordt het proces gekenmerkt door zijn systematisch karakter, door de grote schaal, waarop het in één klap wordt uitgevoerd — in Ierland hebben de landheren het klaargespeeld verschillende dorpen gelijktijdig vrij te maken, in de Schotse Hooglanden gaat het om oppervlakten van de omvang van de Duitse hertogdommen — en ten slotte door de bijzondere vorm van het verduisterde grondbezit.

De Kelten van de Schotse Hooglanden waren verdeeld in *clans* (stammen) en iedere *clan* was de eigenaar van de grond, waarop hij zich had gevestigd. De vertegenwoordiger van de *clan*, zijn opperhoofd of ‘grote man’, was slechts in naam eigenaar van deze grond, zoals de koningin van Engeland in naam eigenaresse is van de gehele bodem van het rijk. Toen het de Engelse regering was gelukt de onderlinge oorlogen tussen deze ‘grote mannen’ en hun voortdurende invallen in de Schotse laagvlakten te onderdrukken, gaven de opperhoofden van de *clans* hun oud roversbedrijf geenszins op: zij wijzigden slechts de vorm. Op eigen gezag veranderden zij het titulair-eigendomsrecht in privaat-eigendomsrecht en aangezien zij hierbij op verzet van de leden van de *clan* stuitten, besloten zij dezen met gebruik van geweld te verdrijven. ‘Een koning van Engeland zou zich evengoed het recht kunnen aanmatigen zijn onderdanen de zee in te drijven,’ zegt professor Newman.[213] Deze revolutie, die in Schotland na de laatste opstand van de volgelingen van de troonpretendent begon, kan men in de eerste fasen volgen bij Sir James Steuart[214] en bij James Anderson.[215] In de achttiende eeuw werd tevens de van het land gejaagde Kelten het emigreren verboden ten einde hen met geweld naar Glasgow en naar de andere fabriekssteden te drijven.[216] Als voorbeeld van de in de negentiende eeuw gevolgde methoden[217] kan hier worden volstaan met de *clearings* (vrijmakingen) van de hertogin van Sutherland. Deze economisch geschoolde dame besloot onmiddellijk bij haar aanvaarding van de regering een radicale economische kuur te laten beginnen en het gehele graafschap, waarvan het aantal inwoners door voorafgaande, overeenkomstige procedures reeds was ineengeschrompeld tot 15.000 personen, te veranderen in schapenweiden. Van 1814 tot 1820 werden deze 15.000 inwoners, ongeveer 3.000 gezinnen, systematisch verjaagd en uitgeroeid. Al hun dorpen werden vernietigd en in de as gelegd, al hun akkers werden veranderd in weiden. Britse soldaten werden voor de uitvoering van deze maatregelen opgetrommeld en het kwam tot gevechten met de inwoners. Een oude vrouw verbrandde in haar hut die zij weigerde te

verlaten. Zo eigende deze dame zich 794.000 *acres* grond toe, die sinds onheugelijke tijden aan de *clan* behoorden. Aan de verdreven inwoners wees zij 6.000 *acres* grond aan de kust toe, 2 *acres* per gezin. Deze grond had tot dusverre braak gelegen en had de eigenaars geen inkomen verschaft. De hertogin ging in haar nobele gevoelens zo ver om deze grond tegen een gemiddelde rente van 2s.6d. per *acre* te verpachten aan de leden van de *clan*, die sinds eeuwen hun bloed hadden vergoten voor haar familie. Het gehele van de *clan* geroofde gebied verdeelde zij in 29 grote schapenfokkerijen, elk bewoond door een enkel gezin, meestal Engelse boerenknechten. In 1825 waren de 15.000 Kelten reeds vervangen door 131.000 schapen. Het naar de kust verdreven deel van de bevolking probeerde te leven van de visvangst. Zij werden amfibieën en leefden, zoals een Engels schrijver zegt, half op het land en half in het water en desondanks leefden zij slechts half op beide.[218]

Maar de brave Kelten zouden nog zwaarder moeten boeten voor hun berg-romantische verafgoding van de ‘grote mannen’ van de *clan*. De vislucht steeg de grote mannen in de neus. Zij roken er winst in en zij verpachtten het kustgebied aan de grote Londense vishandelaars. De Kelten werden voor de tweede keer verdreven.[219]

Ten slotte werd een deel van de schapenweiden weer omgezet in jachtgebied. Het is bekend dat er in Engeland geen echte wouden zijn. Het wild in de parken van de aanzienlijken is constitutioneel huisvee, vet als de schepenen van Londen. Schotland is daarom de laatste toevlucht voor de ‘edele passie’. ‘In de Hooglanden,’ schrijft Somers in 1848, ‘zijn de bossen zeer uitgebreid. Hier aan de ene kant van Gaick vindt men het nieuwe bos Glenfeshie en daar, aan de andere kant, het nieuwe bos van Ardverikie. Op dezelfde hoogte vindt men de Black Mount, een uitgestrekt woest gebied, dat men sinds kort heeft laten verwilderen. Van het oosten naar het westen, van de buurtschap van Aberdeen tot de klippen Oban, vindt men één grote reeks bossen, terwijl men in de andere delen van de Hooglanden de nieuwe bossen van Loch Archaig, Glengarry, Glenmoriston, enzovoort, vindt... De omzetting van hun land in schapenweiden verdreef de Kelten naar onvruchtbare grond. Nu begint het rood wild het schaap te verdringen, waardoor de bevolking in een nog verpletterender ellende wordt gedreven... De wildparken[219a] en het volk kunnen niet gelijktijdig bestaan. Eén van beide moet in ieder geval het veld ruimen. Laat de wildparken in aantal en omvang in de komende vijfentwintig jaar net zo toenemen als in de afgelopen vijfentwintig jaar en men zal geen Kelt meer op zijn geboortegrond aantreffen. Deze beweging onder de eigenaars van de Hooglanden is gedeeltelijk te wijten aan de mode, aristocratische streling, jachtlust, enzovoort, gedeeltelijk echter wordt de wildhandel uitsluitend bedreven om der wille van de winst. Want het is een feit dat een stuk in jachtgebied omgezet bergland in vele gevallen aanzienlijk winstgevender is dan een schapenfokkerij... Want voor de liefhebber, die een jachtterrein zoekt, wordt het bod slechts beperkt door de inhoud van zijn beurs... Het lijden, dat aan de Hooglanders is toegebracht, is niet minder gruwelijk dan de smarten, die door de politiek van de Normandische koningen over Engeland zijn gebracht. Het rood wild heeft een vrijere speelruimte gekregen, terwijl de mensen naar een steeds kleiner wordend gebied werden opgejaagd... Het volk werd van de ene vrijheid na de andere beroofd... En de onderdrukking wordt nog dagelijks erger. *Clearing* (vrijmaking) en verdrijving van het volk worden door de eigenaars toegepast als vast principe, als een agrarische noodzaak, zoals de wildernissen van Amerika en Australië werden ontdaan van bomen en struiken. En men gaat hiermee rustig en zakelijk door.’[220]

De roof der kerkgoederen, de frauduleuze vervreemding der staatsdomeinen, de diefstal van de gemeenschappelijke gronden, de wederrechtelijke en met een genadeloos terrorisme voltrokken omzetting van feodaal eigendom en *clan*-bezittingen in modern privateigendom — dit waren even zovele idyllische methoden van de oorspronkelijke accumulatie. Zij veroverden de grond voor de kapitalistische landbouw, lijfden de grond in bij het kapitaal en voorzagen de stedelijke industrie van de nodige aanvoer van vogelvrij proletariaat.

3. Wrede wetgeving tegen de onteigenden sedert het einde van de vijftiende eeuw. Wetten ter verlaging van het arbeidsloon

De door het verbreken van de feodale banden en de door de schoksgewijze gewelddadige onteigening van de grond verjaagde personen, dit vogelvrije proletariaat kon onmogelijk even snel door de opkomende manufactuur worden geabsorbeerd als het ter wereld was gebracht. Evenmin konden de plotseling uit hun vertrouwde omgeving verjaagde personen zich even plotseling schikken naar de discipline van de nieuwe situatie. In grote getale werden zij bedelaars, rovers en vagebonden, gedeeltelijk omdat ze daartoe aanleg hadden, in de meeste gevallen echter door de dwang der omstandigheden. Vandaar dat tegen het einde van de vijftiende eeuw en gedurende de gehele zestiende eeuw in geheel West-Europa een wrede wetgeving tegen landloperij werd ingevoerd. De vaders van de huidige arbeidersklasse werden aanvankelijk getuchtigd omdat zij vagebonden en paupers waren geworden, waartoe men hen echter had gedwongen. De wetgeving behandelde hen als 'vrijwillige' misdadigers en men nam aan dat het van hun goede wil afhankelijk was of zij bleven werken onder de niet langer bestaande, oude verhoudingen.

In Engeland begon deze wetgeving onder het bewind van Hendrik VII.

Hendrik VIII, 1530: Oude bedelaars en bedelaars, die niet in staat zijn te werken, krijgen een bedelvergunning. Daarentegen geseling en opsluiting voor sterke landlopers. Zij moeten achter een kar vastgebonden en gezeseld worden tot het bloed van hun lichaam stroomt, daarna moeten zij een eed afleggen dat zij zullen terugkeren naar hun geboorteplaats of naar de plaats, waar zij de laatste drie jaar hebben gewoond, en 'zich aan de arbeid wijden'. Welk een wrede ironie! In het zevenentwintigste jaar van de regering van Hendrik VIII werd deze wet vernieuwd, maar door additionele bepalingen verscherpt. Bij een tweede aanhouding op grond van landloperij moet de geseling worden herhaald en een half oor worden afgesneden, bij een derde herhaling moet de betrokkene als een ernstig misdadiger en een vijand van de gemeenschap ter dood worden gebracht.

Eduard VI: een statuut uit het eerste jaar van zijn bewind, 1547, bepaalt dat wanneer iemand weigert te werken, hij als slaaf zal worden toegewezen aan diegene die hem heeft aangeklaagd als leegloper. De baas zal zijn slaaf voeden met water en brood, slappe soep en met zulk vleesafval als hem goeddunkt. Hij heeft het recht de slaaf door geseling en ketening tot iedere arbeid, hoe weezinwekkend ook, te dwingen. Wanneer een slaaf 14 dagen afwezig is, wordt hij tot levenslange slavernij veroordeeld en zal hij worden gebrandmerkt met een letter S op het voorhoofd of op de wang; wanneer hij voor de derde keer wegloopt dient hij als een vijand van de staat ter dood te worden gebracht. De baas kan de slaaf, evenals elk ander onroerend goed of stuk vee, verkopen, vermaken of als slaaf verhuren. Wanneer de slaven iets tegen hun meesters ondernemen, dienen zij eveneens ter dood te worden gebracht. De vrederechters zijn verplicht op verzoek de kerels op te sporen. Blijkt dat een vagebond drie dagen heeft rondgezworven, dan zal hij naar zijn geboorteplaats worden gebracht en met een roodgloeiend ijzer op de borst worden gebrandmerkt met de letter V en daar geketend aan de wegen werken of voor andere arbeid worden gebruikt. Geeft de vagebond een verkeerde geboorteplaats op, dan zal hij voor straf in levenslange slavernij worden toegewezen aan die plaats, de bewoners of de gemeenschap, en met de letter S worden gebrandmerkt. Iedereen heeft het recht de vagebonden hun kinderen af te nemen en als leerlingen — jongens tot hun vierentwintigste jaar, meisjes tot hun twintigste jaar — bij zich te houden. Lopen ze weg, dan zullen zij tot die leeftijd de slaven van hun leermeesters zijn, die hen, zo zij willen, kunnen ketenen, geselen, enzovoort. Iedere baas mag een ijzeren ring aanbrenge om de hals, armen of benen van zijn slaaf om hem gemakkelijker te herkennen en voor de veiligheid.[221] Het laatste deel van dit statuut bepaalt dat zekere armen door de gemeenten of door de personen, die hen van eten en drinken voorzien en die werk voor hen willen zoeken, te werk kunnen

worden gesteld. Dit soort gemeenteslaven heeft men in Engeland onder de benaming *roundsmen* tot diep in de negentiende eeuw gekend.

Elisabeth, 1572: Bedelaars zonder vergunning en ouder dan 14 jaar zullen, wanneer niemand hen voor twee jaar in dienst wil nemen, zwaar geseseld worden en aan het linker oor worden gebrandmerkt; bij herhaling zullen zij — wanneer ze ouder zijn dan 18 jaar en in geval niemand hen voor twee jaar in dienst wil nemen — ter dood worden gebracht; de derde keer zullen zij echter zonder genade als vijanden van de staat ter dood worden gebracht. Overeenkomstige statuten werden afgekondigd in het achttiende jaar van het bewind van Elisabeth (cap. 13) en in 1597.[221a]

Jacobus I: Iedere zwervende en bedelende persoon wordt geacht een landloper en vagebond te zijn. De vrederechters zijn in *petty session* (zittingen van twee of meer vrederechters) gemachtigd hen in het openbaar te laten geselen en bij de eerste betrapping voor zes maanden, bij de tweede keer voor twee jaar in de gevangenis op te laten sluiten. Gedurende de opsluiting zullen zij zo vaak worden geseseld als de vrederechter wenselijk acht... De onverbeterlijke en gevaarlijke landlopers dienen met de letter R op de linkerschouder te worden gebrandmerkt en tot dwangarbeid worden verplicht en wanneer men hen nog eens betrapt op bedelarij dienen zij zonder genade ter dood te worden gebracht. Deze bepalingen, wettelijk van kracht tot aan het begin van de achttiende eeuw, werden pas opgeheven in het twaalfde jaar van het bewind van Anne (cap. 23).

Overeenkomstige wetten werden in Frankrijk afgekondigd, waar in het midden van de zeventiende eeuw een *royaume des truands* (koninkrijk van vagebonden) in Parijs werd gesticht. Nog in het begin van het bewind van Lodewijk XVI (Ordonnantie van 13 juli 1777) moest ieder gezond en valide persoon tussen 16 en 60 jaar, die zonder bestaansmiddelen was en geen beroep uitoefende, naar de galeien worden gestuurd. Soortgelijke bepalingen in het Statuut van oktober 1537 van Karel V voor de Nederlanden, het eerste Edict van de Staten en Steden van Holland van 19 maart 1614, het Plakkaat van de Verenigde Provinciën van 25 juni 1649, enzovoort.

Zo werd het met geweld onteigende, verjaagde en tot vagebonden gemaakte landvolk door grotesk-terroristische wetten met behulp van geseling, brandmerk en foltering gedwongen tot de discipline, die noodzakelijk is voor het stelsel van loonarbeid.

Het is echter niet voldoende dat de arbeidsvoorwaarden aan de ene pool optreden als kapitaal en aan de andere pool als mensen, die niets anders te verkopen hebben dan hun arbeidskracht. Het is ook niet voldoende hen te dwingen zich vrijwillig te verkopen. In de vooruitgang van de kapitalistische productie komt een arbeidersklasse tot ontwikkeling, die door opvoeding, traditie en gewoonte de eisen van die productiewijze erkent als vanzelfsprekende natuurwetten. De organisatie van het ontwikkelde kapitalistische productieproces breekt ieder verzet; de onafgebroken voortbrenging van een relatieve overbevolking houdt de wet van vraag en aanbod van arbeid — en dus het arbeidsloon — binnen de perken, die overeenkomen met de behoeften tot meerwaardevorming van het kapitaal; het stomme geweld van de economische verhoudingen bezegelt de heerschappij van de kapitalist over de arbeider. Niet-economisch, direct geweld wordt weliswaar nog altijd toegepast, maar slechts bij wijze van uitzondering. Voor de gewone gang van zaken kan de arbeider worden overgelaten aan de ‘natuurwetten van de productie’, dat wil zeggen aan zijn uit de productievoorwaarden zélf voortvloeiende en door die voorwaarden gegarandeerde en vereeuwigde afhankelijkheid van het kapitaal. Maar dit was anders in de periode van het ontstaan van de kapitalistische productie. De opkomende bourgeoisie heeft het geweld van de staat nodig — en maakt daarvan ook gebruik — om het arbeidsloon te ‘reguleren’ — dat wil zeggen te dwingen binnen de perken, die gunstig zijn voor het behalen van winst — om de arbeidsdag te verlengen en om de arbeider zelf in de normale staat van afhankelijkheid te houden. Dit is een wezenlijk element van de zogenaamde oorspronkelijke accumulatie.

De klasse van loonarbeiders, die in de laatste helft van de veertiende eeuw ontstond, vormde in die tijd en in de volgende eeuw slechts een zeer klein bestanddeel van het volk, dat in zijn positie een krachtige bescherming vond in het zelfstandig boerenbedrijf op het platteland en in het gildewezen in de stad. Op het platteland en in de stad stonden meester en arbeider maatschappelijk dicht bij elkaar. De onderschikking van de arbeid aan het kapitaal was slechts formeel, dat wil zeggen de productiewijze zelf bezat nog geen specifiek kapitalistisch karakter. Het variabele deel van het kapitaal overtrof het constante deel nog aanzienlijk. De vraag naar loonarbeid steeg daardoor snel met iedere accumulatie van het kapitaal, terwijl het aanbod van loonarbeid slechts langzaam volgde. Een groot deel van het nationaal product, later omgezet in accumulatiefondsen van het kapitaal, kwam toen nog in het consumptiefonds van de arbeiders terecht.

De wetgeving inzake de loonarbeid, van begin af aan gericht op de uitbuiting van de arbeider en in de verdere ontwikkeling de arbeider steeds vijandig gezind,[222] begon in Engeland in 1349 met het *Statute of Labourers* van Eduard III. Hiermee correspondeert in Frankrijk de Ordonnantie van 1350, die werd afgekondigd uit naam van koning Jan. De Engelse en Franse wetgevingen lopen parallel en zijn identiek wat de inhoud betreft. Voor zover de arbeidswetten verlenging van de arbeidsdag trachtten af te dwingen, ga ik hierop niet verder in, aangezien ik dit hierboven (hoofdstuk 8, paragraaf 5) reeds heb behandeld.

De arbeidswet werd op dringend verzoek van het Lagerhuis afgekondigd. 'Vroeger,' schrijft een Tory naïef, 'eisten de armen een zo hoog arbeidsloon, dat zij industrie en rijkdom in gevaar brachten. Nu is hun loon zo laag, dat industrie en rijkdom ook in gevaar worden gebracht, maar op een andere wijze en misschien gevaarlijker dan toen.' [223] Men stelde een wettelijk loontarief vast voor stad en platteland, voor stuk- en dagwerk. De landarbeiders moesten zich per jaar verhuren, de stedelijke arbeiders moesten zich 'op de open markt' verhuren. Op straffe van gevangenneming werd verboden een hoger loon dan het voorgeschreven loon te betalen, maar het ontvangen van een hoger loon werd strenger bestraft dan het betalen ervan. Zo wordt bijvoorbeeld volgens de artikelen 18 en 19 van het leerlingenstatuut van Elizabeth het betalen van hogere lonen gestraft met 10 dagen gevangenisstraf, het ontvangen van hogere lonen daarentegen met 21 dagen gevangenisstraf. Een wet van 1360 maakt de straffen zwaarder en machtigde de patroon zelfs lichamelijk dwang te gebruiken om arbeid tegen het wettelijk voorgeschreven loontarief af te dwingen. Alle overeenkomsten, verdragen, eden, enzovoort, waarbij de metselaars en timmerlieden wederzijdse verplichtingen hadden aangegaan, werden van nul en gener waarde verklaard. Het stichten van arbeidersbewegingen werd van de veertiende eeuw tot 1825, in welk jaar de anticoalitie-wet werd afgeschaft, als een zware misdaad beschouwd. De geest van de arbeidswet van 1349 en van de latere arbeidswetten blijkt het duidelijkst uit de omstandigheid dat van staatswege weliswaar een maximaal arbeidsloon werd voorgeschreven, maar dat men vooral geen minimum voorschreef.

We weten dat in de zestiende eeuw de situatie der arbeiders veel slechter was geworden. Het geldloon steeg, maar niet in verhouding tot de waardevermindering van het geld en tot de daarmee gepaard gaande prijsstijging der waren. In feite daalde het loon dus. Desondanks bleven de wetten tot verlaging van het loon van kracht, evenals het afsnijden van oren en het brandmerken van hen 'die niemand in dienst wilde nemen'. Het leerlingenstatuut uit het vijfde jaar van het bewind van Elizabeth (cap. 3) machtigde de vrederechters lonen vast te stellen en deze al naar gelang de jaargetijden en de prijzen van de waren te wijzigen. Jacobus I verklaarde deze arbeidsvoorwaarden van toepassing op wevers, spinners en allerlei andere categorieën arbeiders; [224] George II verklaarde de wetten tegen het verenigingsrecht van de arbeiders van toepassing voor alle manufacturen.

In de eigenlijke manufactuurperiode was de kapitalistische productiewijze krachtig genoeg geworden om de wettelijke regeling van het arbeidsloon even onuitvoerbaar als overbodig te

maken, maar men wilde voor noodgevallen de wapens uit het oude arsenaal niet ontberen. Nog in het achtste jaar van het bewind van George II werd voor de kleermakersgezellen in Londen en omgeving een hoger dagloon dan 2s.7¹/₂d. verboden, behalve in gevallen van nationale rouw. Nog in het dertiende jaar van het bewind van George III werd de regeling van de lonen van de zijdewerkers toevertrouwd aan de vrederechters. Nog in 1796 waren twee uitspraken van hogere gerechtshoven nodig om te beslissen of bevelen van vrederechters inzake het arbeidsloon ook geldig waren voor arbeiders, die niet in de landbouw werkzaam waren. Nog in 1799 bekrachtigde het parlement bij wet dat het loon van de Schotse mijnarbeiders onderworpen was aan de bepalingen van een statuut van Elisabeth en van twee Schotse wetten van 1661 en 1671. Hoezeer inmiddels de toestanden waren veranderd, werd in het Engelse Lagerhuis bewezen door een ongehoorde gebeurtenis. Hier, waar men sinds meer dan 400 jaar wetten had gefabriceerd inzake het maximum, dat het arbeidsloon volstrekt niet mocht overschrijden, stelde Whitbread in 1796 een wettelijk loonminimum voor landarbeiders voor. Pitt verzette zich ertegen, maar hij gaf wel toe dat de 'situatie der armen wreed is'. Ten slotte werden in 1813 de wetten inzake loonregelingen afgeschaft. Zij waren een belachelijke anomalie geworden sinds de kapitalist zijn fabriek beheerste met zijn eigen wetgeving en hij het loon van de landarbeider door de armenbelasting liet aanvullen tot het onontbeerlijke minimum. De bepalingen van de arbeidswetten inzake contracten tussen patroons en loonarbeiders, ontslagtermijnen, en dergelijke — die de arbeider slechts een civiele procedure toestaan wanneer de patroon contractbreuk pleegt, maar een strafrechtelijke vervolging mogelijk maakt tegen de arbeider die contractbreuk pleegt — zijn op dit moment nog steeds van kracht.

De wrede wetten tegen het verenigingsrecht van de arbeiders bezweken in 1825 onder het dreigende geweld van het proletariaat. Zij bezweken echter slechts ten dele. Enkele schone overblijfselen van de oude statuten verdwenen pas in 1859. Ten slotte meende het parlement bij wet van 29 juni 1871 de laatste sporen van deze klassenwetgeving te hebben verwijderd door de wettelijke erkenning van de vakverenigingen. Maar een wet van dezelfde datum (*An Act to Amend the Criminal Law relating to Violence, Threats, and Molestation* — wet tot wijziging van de strafwetgeving inzake geweld, bedreiging en overlast) herstelde in feite de oude toestand in een nieuwe vorm. Door deze parlementaire goocheltruc werden de middelen, die de arbeiders zouden kunnen gebruiken bij een staking of *lock-out* (staking van verbonden fabrikanten door gelijktijdige sluiting van hun fabrieken -M.) aan het gewone recht onttrokken en onder een bijzondere strafwetgeving geplaatst, waarvan de interpretatie aan de fabrikanten zélf in hun hoedanigheid van vrederechters werd overgelaten. Twee jaar eerder had hetzelfde Lagerhuis en had dezelfde heer Gladstone op de bekende eerlijke wijze een wetsontwerp ingediend tot afschaffing van alle bijzondere strafwetgeving tegen de arbeidersklasse. Maar verder dan de tweede lezing liet men dit ontwerp nooit komen en zo werd de kwestie op de lange baan geschoven totdat ten slotte de 'grote liberale partij' door een alliantie met de Tories de moed vond zich vastbesloten tegen het proletariaat te keren, dat haar aan de macht had gebracht. Niet tevreden met dit verraad stond de 'grote liberale partij' het de Engelse rechters — altijd flikflooiend in dienst van de heersende klasse — toe de verjaarde wetten over de 'samenzweringen' weer op te diepen en toe te passen op de arbeidersverenigingen. Men ziet: slechts met tegenzin en onder druk van de volksmassa zag het Engelse parlement af van de wetten tegen stakingen en vakverenigingen, nadat het zelf vijf eeuwen lang met een schaamteloos egoïsme de positie van een permanente vakvereniging der kapitalisten tegenover de arbeiders had gehandhaafd.

Onmiddellijk bij de aanvang van de revolutionaire stormen waagde de Franse bourgeoisie het de arbeiders het pas verworven recht op vereniging weer te ontnemen. Bij een decreet van 14 juni 1791 verklaarde zij iedere arbeidersvereniging tot een 'aanslag op de vrijheid en op de Verklaring van de Rechten van de Mens', strafbaar met een boete van 500 *livres* en met

verlies van de actieve burgerrechten voor een periode van een jaar.[225] Deze wet, die de concurrentiestrijd tussen kapitaal en arbeid met behulp van het staatsgezag binnen de voor het kapitaal aangename perken houdt, overleefde revoluties en de val van vorstenhuizen. Zelfs het schrikbewind liet deze wet onaangetast. De wet werd pas zeer onlangs uit het wetboek van strafrecht geschrapt. Niets is kenmerkender dan het voorwendsel voor deze burgerlijke staatsgreep. ‘Ofschoon,’ schrijft Chapelier, de rapporteur, ‘het wenselijk is dat het arbeidsloon zal stijgen boven hetgeen het nu is, opdat degene, die het ontvangt, vrij is van de door ontbering der noodzakelijke bestaansmiddelen veroorzaakte absolute afhankelijkheid, die bijna de afhankelijkheid van de slavernij is,’ mogen de arbeiders toch niet het onderling eens worden over hun belangen, gemeenschappelijk handelen en daardoor hun ‘absolute afhankelijkheid, die bijna slavernij is’ temperen, omdat zij juist daardoor ‘de vrijheid van hun *ci-devant maîtres* (vroegere meesters), van de tegenwoordige ondernemer,’ aantasten (de vrijheid om de arbeiders in slavernij te houden!) en omdat een arbeidersvereniging tegen het despotisme van de vroegere gildenmeesters — raad eens wat! — het herstel is van de door de Franse grondwet afgeschafte gilden![226]

4. Genesis van de kapitalistische pachters

Nadat wij de gewelddadige schepping van vogelvrije proletariërs hebben beschouwd, de bloedige discipline die hen in loonarbeiders verandert, de smerige activiteiten van personen en van de staat, die met de uitbuitingsgraad van de arbeid de accumulatie van kapitaal met geweld verhogen, rijst de vraag: waar komen de kapitalisten oorspronkelijk vandaan? Want de onteigening van het landvolk scheidt rechtstreeks alleen maar grootgrondbezitters. Wat de genesis van de pachters aangaat, dit kunnen wij als het ware op de voet volgen, omdat het een langzaam proces is, dat zich over vele eeuwen uitstrekt. De lijfeigenen zelf leefden, evenals de vrije kleine grondbezitters, onder zeer uiteenlopende eigendomsverhoudingen en werden daardoor ook onder zeer uiteenlopende economische voorwaarden bevrijd.

In Engeland is de *bailiff* (rentmeester), die zelf lijfeigene is, de eerste vorm van de pachter. Zijn positie lijkt op die van de oud-Romeinse *villicus*, behalve dat zijn arbeidsterrein kleiner is. In de tweede helft van de veertiende eeuw wordt hij vervangen door een pachter, die door de landheer wordt voorzien van zaad, vee en landbouwwerktuigen. Zijn positie verschilt niet veel van die van de boer. Alleen buit hij meer loonarbeid uit. Spoedig wordt hij *metayer*, deelpachter. Hij fourneert het ene deel van het landbouwkapitaal, de landheer het andere deel. Beiden delen zij het totale product in een verhouding, die in het contract is vastgelegd. In Engeland verdwijnt deze vorm snel om plaats te maken voor de eigenlijke pachter, die zijn eigen kapitaal rendabel maakt door gebruik van loonarbeiders en een deel van het meerproduct in geld of *in natura* als grondrente aan de landheer betaalt.

Zolang gedurende de vijftiende eeuw de onafhankelijke boer en de landbouwknecht — die naast het verrichten van loonarbeid tevens voor zichzelf werkt — zich door hun arbeid verrijken, blijven de omstandigheden voor de pachter maar middelmatig en is zijn productiegebied beperkt. De omwenteling in de landbouw in de laatste dertig jaar van de vijftiende eeuw, welke in bijna de gehele zestiende eeuw (uitgezonderd de laatste twintig jaar) voortduurt, verrijkt hem even snel als zij het landvolk verarmt.[227] De usurpatie van de gemeenschappelijke weiden, enzovoort, staat hem toe zijn veestapel bijna zonder kosten sterk uit te breiden, terwijl het vee hem rijkelijk mest levert voor de bewerking van de grond.

In de zestiende eeuw komt hier een belangrijk en beslissend element bij. De geldigheidsduur van de pachtcontracten was toen lang, vaak 99 jaar. De voortdurende daling van de waarde der edele metalen en dus van het geld wierp voor de pachter gouden vruchten af. Hij verlaagde, nog afgezien van alle andere hierboven vermelde omstandigheden, het arbeidsloon. Een deel hiervan werd pachtwinst. Door de voortdurende prijsstijging van graan, wol, vlees, kortom van alle landbouwproducten, groeide het geldkapitaal van de pachter buiten diens toedoen, terwijl de grondrente, die hij moest betalen, in de verouderde

geldswaarde was vastgesteld.[228] Zo verrijkte hij zich tegelijkertijd op kosten van zijn loonarbeider en op kosten van zijn landheer. Het is dus geen wonder dat Engeland tegen het einde van de zestiende eeuw een klasse van ‘kapitaalpachters’ kende, die voor de verhoudingen van die tijd rijk was.[229]

5. Terugslag van de omwenteling in de landbouw op de industrie. Schepping van een binnenlandse markt voor het industriële kapitaal

De met horten en stoten gepaard gaande en steeds hernieuwde onteigening en verjaging van de plattelandsbevolking leverde, zoals we hebben gezien, de stedelijke industrie steeds weer nieuwe massa's proletariërs, die geheel buiten de gildenverhoudingen waren geplaatst. Een heilzame omstandigheid, die volgens de oude A. Anderson (niet te verwarren met James Anderson) in zijn geschiedenis van de handel te danken is aan een direct ingrijpen van de Voorzienigheid. Wij moeten nog een ogenblik stilstaan bij dit element van de oorspronkelijke accumulatie. De uitdunning van het onafhankelijke, zelfstandige boerenvolk ging niet alleen maar gepaard met de opeenhoping van het industrieel proletariaat, zoals Geoffroy Saint-Hilaire de opeenhoping van de kosmische materie hier verklaart door de uitdunning van die materie elders.[230] Ondanks het geringere aantal bebouwers stond de grond even veel of meer producten af, omdat de omwenteling in de verhoudingen van het grondbezit gepaard ging met verbeterde methoden van bebouwing, een grotere coöperatie, een concentratie der productiemiddelen, enzovoort, en doordat de loonarbeiders op het platteland niet alleen tot een intensievere arbeid werden aangespoord,[231] maar ook omdat het productieterrein — waarop zij voor zichzelf werkten — steeds meer werd ingekrompen. Met het vrijgemaakte deel van de plattelandsbevolking werden dus ook haar vroegere voedingsmiddelen vrijgemaakt. Deze worden nu het stoffelijk element van het variabele kapitaal. De verjaagde boer moet de waarde hiervan in de vorm van arbeidsloon kopen van zijn nieuwe meester, de industriële kapitalist. En zoals met de voedingsmiddelen gaat het ook met de agrarische grondstoffen van de industrie: deze werden veranderd in bestanddelen van het constante kapitaal.

Laten we bijvoorbeeld aannemen dat een deel van de boeren uit Westfalen, die in de tijd van Frederik II al het vlas, zij het dan ook geen zijde sponnen, met geweld worden onteigend en van de grond worden verjaagd, terwijl het andere, achterblijvende deel dagloners wordt van de grote pachters. Tegelijkertijd ontstaan grote vlasspinnerijen en weverijen, waarin de ‘vrijgemaakten’ nu als loonarbeiders werken. Het vlas ziet er net zo uit als vroeger. Er is geen vezel aan veranderd, maar in het lichaam van het vlas is een nieuwe maatschappelijke ziel gevaren. Het vlas maakt thans deel uit van het constante kapitaal van de fabrieksheer. Terwijl het vroeger verdeeld was over talloze kleine producenten, die het zelf verbouwden en in kleine hoeveelheden met hun gezinnen versponnen, is het thans geconcentreerd in handen van een kapitalist die anderen voor zich laat spinnen en weven. De in de vlasspinnerij verrichte extra-arbeid was vroeger een bron van extra-inkomen voor de talloze boeregezinnen of ook wel, in de tijd van Frederik II, belasting *pour le roi des Prusses* (voor de koning der Pruisen). Nu wordt het winst voor enkele kapitalisten. De spindels en weefgetouwen, die vroeger waren verspreid over het platteland, zijn thans samengetrokken in enkele grote arbeidskazernes, evenals de arbeid en evenals de grondstoffen. En spindels, weefgetouwen en grondstoffen zijn in plaats van middelen voor een onafhankelijk bestaan voor spinners en wevers van nu af aan middelen geworden om hen te commanderen[232] en om uit hen onbetaalde arbeid te persen. Men kan het evenmin aan de grote manufacturen als aan de grote pachten zien dat zij zijn gevormd door samensmelting van vele kleine productieplaatsen en door de onteigening van vele kleine, onafhankelijke producenten. De onbevange toeschouwer laat zich echter niet misleiden. In de tijd van Mirabeau, de leeuw van de Revolutie, werden de grote manufacturen nog de *manufactures réunies*, de samengevoegde werkplaatsen genoemd, zoals wij tegenwoordig spreken over samengevoegde akkers. ‘Men let slechts,’ schrijft Mirabeau, ‘op

de grote manufacturen, waar honderden mensen onder één directeur werken en die men gewoonlijk samengevoegde manufacturen (*manufactures réunies*) noemt. De manufacturen echter, waar een zeer groot aantal arbeiders verspreid en ieder voor eigen rekening werkt, wordt nauwelijks een blik waardig gekeurd. Men plaatst deze geheel op de achtergrond. Dit is een zeer ernstige dwaling, want deze manufacturen alleen vormen een werkelijk belangrijk element van de rijkdom van het volk... De samengevoegde fabriek (*fabrique réunie*) zal één of twee ondernemers kwistig verrijken, maar de arbeiders zijn slechts beter of slechter betaalde dagloners en nemen op geen enkele wijze deel aan het welzijn van de ondernemers. In de gescheiden fabriek (*fabrique séparée*) daarentegen wordt niemand rijk, maar leeft een groot aantal arbeiders in welstand... Het aantal vlijtige en spaarzame arbeiders zal groter worden, omdat zij in deze verstandige levenswijze, in de bedrijvigheid, een middel zien om hun situatie aanzienlijk te verbeteren in plaats van een kleine loonsverhoging te veroveren, welke nooit een belangrijk doel voor de toekomst kan zijn, maar de mensen hoogstens in staat stelt iets gemakkelijker van de hand in de tand te leven. De gescheiden, afzonderlijke manufacturen, meestal verbonden met de kleine landbouw, zijn de vrije manufacturen.’[233] De onteigening en verjaging van een deel van de plattlandsbevolking maakt tegelijk met de arbeiders niet alleen hun bestaansmiddelen en hun arbeidsmateriaal vrij voor het industriële kapitaal, maar scheidt bovendien de binnenlandse markt.

Inderdaad, de gebeurtenissen waardoor de kleine boeren loonarbeiders worden en hun bestaansmiddelen en arbeidsmiddelen worden veranderd in de stoffelijke bestanddelen van het kapitaal, scheppen tegelijkertijd voor dit kapitaal de binnenlandse markt. Voordien maakte en bewerkte het boerengezin de levensmiddelen en grondstoffen, die zij daarna voor het grootste deel zelf verbruikten. Deze grondstoffen en levensmiddelen zijn nu waren geworden; zij worden verkocht door de grote pachter, die er in de manufacturen een markt voor vindt. Garen, linnen, stoffen van grove wol — zaken, waarvoor de grondstoffen binnen het bereik van ieder boerengezin lagen en voor eigen gebruik werden versponnen en geweven — worden hun manufactuurartikelen, waarvoor juist het platteland de afzetmarkt vormt. De talrijke, verspreide afnemers — vroeger door een groot aantal kleine, voor eigen rekening werkende producenten van goederen voorzien — worden nu geconcentreerd in één grote, door het industriële kapitaal van goederen voorziene markt.[234] Zo gaat met de onteigening van de vroeger zelfstandige boeren en met hun losscheuring van de productiemiddelen de vernietiging van de plattlandsindustrie als nevenbedrijf gepaard: het scheidingsproces tussen manufactuur en landbouw. En alleen de vernietiging van de huisindustrie op het platteland kan de binnenlandse markt van een land die grootte en bestendigheid geven, die men voor de kapitalistische productiewijze nodig heeft.

Toch komt het in de eigenlijke manufactuurperiode niet tot een radicale hervorming. Men herinnert zich dat de manufactuur de nationale productie slechts stukje bij beetje verovert en steeds op het stedelijke handwerk en de huisindustrie op het platteland als brede achtergrond blijft steunen. Wanneer de manufactuur deze in de één of andere vorm, in bepaalde bedrijfstakken en op bepaalde punten vernietigt, roept de manufactuur ze weer in andere bedrijfstakken en op andere punten in het leven, omdat zij ze voor de bewerking van de grondstoffen tot op zekere hoogte nodig heeft. Daardoor brengt de manufactuur een nieuwe klasse van kleine landlieden voort, voor wie de bewerking van de grond bijzaak is en de industriële arbeid tot verkoop van het product aan de manufactuur — direct of indirect via de koopman — hoofdzaak. Dit is een oorzaak, zij het ook niet de belangrijkste oorzaak, van een verschijnsel dat de onderzoeker van de Engelse geschiedenis aanvankelijk in de war brengt. Vanaf de laatste dertig jaar van de vijftiende eeuw komt die onderzoeker, uitgezonderd slechts in bepaalde perioden, steeds klachten tegen over een toenemende verspreiding van de kapitalistische productie op het platteland en over de voortgaande vernietiging van de boerenstand. Aan de andere kant ziet hij steeds weer opnieuw deze boerenstand herleven, zij

het ook in een geringere omvang en onder steeds slechtere omstandigheden.[235] De belangrijkste oorzaak hiervan is dat Engeland zich bij voorkeur nu eens toelegt op de graanverbouw, dan weer op de veeteelt en met deze wisseling varieert de grootte van het boerenbedrijf. Pas de grootindustrie levert dank zij de machines de constante basis voor de kapitalistische landbouw, onteigent radicaal de overgrote meerderheid van de plattelandsbevolking en voltooit de scheiding tussen landbouw en landelijke huisindustrie, waarvan zij de wortels afsnijdt: spinnerij en weverij.[236] De grootindustrie veroverd dan ook pas daardoor de gehele binnenlandse markt voor het industriële kapitaal.[237]

6. Wordingsgeschiedenis van de industriële kapitalist

Het ontstaan van de industriële[238] kapitalist vond niet op dezelfde, geleidelijke wijze plaats als dat van de pachter. Ongetwijfeld ontwikkelden vele kleine gildemeesters en nog meer zelfstandige kleine ambachtslieden en zelfs ook loonarbeiders zich tot kleine kapitalisten en door een gestadig groter wordende uitbuiting van loonarbeid en daarmee overeenkomende accumulatie tot kapitalisten *sans phrase* (zonder meer). In de kinderjaren van de kapitalistische productie ging het meestal net als in de kinderjaren van het middeleeuwse stadswezen, toen de vraag wie van de weggelopen lijfeigenen meesters en wie knechten zouden zijn grotendeels werd beslist door de vroegere of latere datum van hun vlucht. Intussen hield de slakkengang van deze methode op geen enkele wijze gelijke tred met de handelsbehoeften van de nieuwe wereldmarkt, die door de grote ontdekkingen tegen het einde van de vijftiende eeuw was ontstaan. Maar de Middeleeuwen hadden twee verschillende vormen van kapitaal nagelaten, die in de meest uiteenlopende economische maatschappijvormen tot rijping waren gekomen en die vóór het tijdperk van de kapitalistische productiewijze als kapitaal *quand même* (hoe dan ook) gelden: het woekerkapitaal en het koopmanskapitaal. ‘Tegenwoordig komt alle rijkdom van de samenleving eerst in het bezit van de kapitalist... hij betaalt de grondbezitter de rente, de arbeider het loon, de belastingontvanger de belastingen en tienden en hij houdt een groot deel, in feite het grootste en dagelijks groter wordende deel van het jaarlijkse product van de arbeid voor zichzelf. De kapitalist kan thans beschouwd worden als de eerste eigenaar van de maatschappelijke rijkdom, hoewel geen enkele wet hem het recht op dit eigendom heeft gegeven... Deze verandering van eigendom werd veroorzaakt door het nemen van rente op kapitaal... en het is zeer merkwaardig dat de wetgevers in geheel Europa dit wilden verhinderen door wetten tegen de woeker... De macht van de kapitalist over alle rijkdom van het land is een volledige revolutie in het eigendomsrecht en door welke wet of reeks van wetten werd dit veroorzaakt?’[239] De schrijver had moeten bedenken dat revoluties niet door wetten worden gemaakt.

Het door woeker en handel gevormde geldkapitaal werd bij zijn omzetting in industrieel kapitaal gehinderd door de feodale instellingen op het platteland en door het gildewezen in de steden.[240] Deze belemmeringen vielen weg met de opheffing van de feodale horigheden en met de onteigening en gedeeltelijke verjaging van de plattelandsbevolking. De nieuwe manufactuur werd opgericht in de uitvoerhavens of in plaatsen op het platteland, die buiten de controle van het oude stadswezen en zijn gildenwetgeving lagen. Daardoor kwam het in Engeland tot een verbitterde strijd tussen de *corporate towns* (stedelijke gemeenten) en deze nieuwe industriële broedplaatsen.

De ontdekking van de goud- en zilverlanden in Amerika, de uitroeiing en onderdrukking van de inheemse bevolking en haar opsluiting in de mijnen, de beginnende verovering en plundering van Oost-Indië, de verandering van Afrika tot een gebied voor de handelsjacht op de zwarte bevolking vormden de dageraad van het tijdperk der kapitalistische productie. Deze idyllische gebeurtenissen zijn de voornaamste elementen van de oorspronkelijke accumulatie. Direct daarop volgde de handelsoorlog tussen de Europese naties, waarbij de gehele aardbol het schouwtoneel is. Het begint met de afval van de Nederlanden van Spanje, neemt in de

Engelse anti-jakobijnse oorlog een enorme omvang aan en zet zich nog voort in de opiumoorlogen tegen China, enz.

De verschillende factoren van de oorspronkelijke accumulatie vindt men nu, min of meer in chronologische volgorde, voornamelijk over Spanje, Portugal, Holland, Frankrijk en Engeland verdeeld. In Engeland worden zij tegen het einde van de zeventiende eeuw systematisch samengevat in het koloniale stelsel, het systeem van staatsschulden, het moderne belastingsysteem en het stelsel van protectie. Deze methoden berusten ten dele op het meest brute geweld, bijvoorbeeld het koloniale stelsel. Maar al deze methoden maken gebruik van de staatsmacht, de geconcentreerde en georganiseerde macht van de samenleving, ten einde het proces van omzetting van de feodale in de kapitalistische productiewijze kunstmatig te bevorderen en de periode van overgang te verkorten. Het geweld is de vroedvrouw van iedere oude maatschappij, die zwanger is van een nieuwe. Zelf is het een economische macht.

Van het christelijke koloniale stelsel zegt iemand, die van het christendom zijn specialiteit maakt, de heer W. Howitt: 'De barbaarsheden en de goddeloze gruweldaden van het zogenaamde christelijke ras in ieder deel van de wereld en tegen ieder volk dat zij konden onderwerpen, vinden hun weerga niet in enig tijdperk van de wereldgeschiedenis en bij welk ras ook, ook al is het nog zo wild en onbeschaafd, onbarmhartig en schaamteloos.' [241] De geschiedenis van het Hollandse koloniale beheer — en Holland was de kapitalistische modelnatie van de zeventiende eeuw — 'onthult een niet te overtreffen beeld van verraad, omkoperij, sluipmoord en laagheid.' [242] Niets is typerender dan hun systeem van mensenroof op Celebes om slaven voor Java te krijgen. De mensenrovers werden voor dit doel opgeleid. De dief, de tolk en de verkoper waren de hoofdagenten in deze handel, de inheemse vorsten waren de voornaamste verkopers. De gestolen jeugd werd in de geheime gevangenschappen van Celebes verborgen gehouden, totdat zij rijp was voor verzending op de slavenschepen. In een officieel rapport kunnen we lezen: 'Deze ene stad van Makassar bijvoorbeeld zit vol met geheime gevangenschappen, de één nog afschuwelijker dan de ander, volgepropt met ongelukkigen, slachtoffers van hebzucht en tirannie, geketend, met geweld aan hun gezinnen ontrukkt.' Om zich meester te maken van Malakka kochten de Hollanders de Portugese Gouverneur om. Hij liet hen in 1641 de stad binnen. Zij snelden direct naar zijn huis en vermoordden hem ten einde zich te 'onthouden' van betaling der omkoopsom van £21.875. Waar zij ook gingen, waren verwoesting en ontvolking het gevolg. Banjuwangi, een provincie op Java, telde in 1750 meer dan 80.000 inwoners, in 1811 nog slechts 8.000 inwoners. Dit is de *doux commerce* (lieflijke handel)!

De Engelse Oost-Indië Compagnie bezat, zoals bekend is, behalve de politieke heerschappij in Oost-Indië het absolute monopolie zowel van de theehandel als van de Chinese handel in het algemeen en van het goederenvervoer van en naar Europa. Maar de kustvaart van Indië en de vaart tussen de eilanden en de handel in het binnenland van Indië werden het monopolie van de hogere ambtenaren van de Compagnie. Het monopolie van zout, opium, betel en andere waren vormde onuitputtelijke bronnen van rijkdom. De ambtenaren stelden zelf de prijzen vast en bestalen de ongelukkige Hindoes naar willekeur. De Gouverneur-generaal nam aan deze particuliere handel deel. Zijn gunstelingen kregen contracten met bepalingen, waardoor zij — slimmer dan de alchimisten — uit niets goud maakten. Grote vermogens schoten in één dag als paddenstoelen uit de grond, de oorspronkelijke accumulatie vond plaats zonder dat één enkele stuiver werd voorgeschoten. De verslagen van de gerechtelijke vervolging van Warren Hastings wemelen van dergelijke gevallen. Hier één voorbeeld. Een zekere Sullivan krijgt op het ogenblik van zijn vertrek — voor een regeringsopdracht — naar een deel van Indië, dat ver verwijderd ligt van de opiumgebieden, een opiumcontract toegewezen. Sullivan verkoopt zijn contract voor £40.000 aan een zekere Binn, Binn verkoopt het contract op dezelfde dag voor £60.000 en de uiteindelijke koper en uitvoerder van het contract verklaart dat hij er daarna nog een enorme winst uit haalde. Volgens een aan het

parlement voorgelegde lijst lieten de Compagnie en haar ambtenaren zich in de periode 1757-67 door de Indiërs zes miljoen *Pound Sterling* ten geschenke geven! In de jaren 1769 en 1770 veroorzaakten de Engelsen een hongersnood door alle rijst op te kopen en te weigeren deze rijst weer te verkopen anders dan tegen fabelachtige prijzen.[243]

De behandeling van de inheemse bevolking was natuurlijk het ergst in de nederzettingen, die uitsluitend bestemd waren voor de export, zoals in West-Indië, en in de aan roofmoord prijsgegeven rijke en dichtbevolkte landen als Mexico en Oost-Indië. Maar ook in de eigenlijke koloniën verloochende het christelijke karakter de oorspronkelijke accumulatie niet. De nuchtere virtuozen van het protestantisme, de puriteinen van Nieuw-Engeland, stelden in 1703 volgens een besluit van hun *Assembly* (volksvergadering) een premie van £40 op iedere Indiaanse scalp en voor iedere gevangen roodhuid, in 1720 een premie van £100 op iedere scalp en in 1744, nadat Massachusetts Bay een bepaalde stam tot rebellen had verklaard, de volgende prijzen: voor een scalp van een man van 12 jaar en ouder £100 in de nieuwe munt, voor mannelijke gevangenen £105, voor gevangen vrouwen en kinderen £50, voor scalpen van vrouwen en kinderen £50! Enkele tientallen jaren later wreekte dit koloniale stelsel zich op de intussen opstandig geworden nakomelingschap van de vrome pelgrimvaders. Zij werden door lieden, die door de Engelsen waren aangespoord en betaald, gedood met de tomahawk. Het Britse parlement verklaarde bloedhonden en scalperen tot ‘middelen, die door God en de natuur zijn gegeven’.

Het koloniale systeem liet handel en scheepvaart als in een broeikas rijpen. De *Gesellschaften-Monopolia* (Luther) waren geweldige hefbomen voor de concentratie van het kapitaal. De kolonie verschaftte aan de als paddenstoelen uit de grond opschietende manufacturen een afzetmarkt en een accumulatie, die door het marktmonopolie werd verveelvoudigd. De buiten Europa rechtstreeks door plundering, onderwerping en roofmoord buitgemaakte schat vloeyde terug naar het moederland en werd daar in kapitaal omgezet. Holland, dat het eerst het koloniale stelsel volledig ontwikkelde, bereikte reeds in 1648 het hoogtepunt in de bloei van zijn handel. Holland was ‘in het vrijwel uitsluitend bezit van de Oostindische handel en van het verkeer tussen het zuidwesten en noordoosten van Europa. Zijn visserij, scheepvaart en manufacturen overtroffen die van elk ander land. De kapitalen van de republiek waren misschien wel omvangrijker dan die van de rest van Europa bij elkaar.’ Gülich vergeet er aan toe te voegen: de Hollandse volksmassa was in 1648 reeds meer overwerkt, verarmd en wreder onderdrukt dan die van de rest van Europa bij elkaar.

Tegenwoordig brengt de industriële suprematie de suprematie van de handel met zich mee. In de eigenlijke manufactuurperiode daarentegen is het de suprematie van de handel die de industriële overheersing doet ontstaan. Vandaar de overheersende rol die het koloniale stelsel toen speelde. Het was ‘de vreemde God’ die zich naast de oude afgoden van Europa op het altaar nestelde en ze op een goede dag met een trap en een klap omverwierp. Het koloniale stelsel proclameerde de winstmakerij tot het hoogste en enige doel der mensheid.

Het stelsel van het openbaar krediet, dat wil zeggen van de staatsschulden, waarvan wij de oorsprong reeds in de middeleeuwen in Genua en Venetië ontdekken, nam tijdens de manufactuurperiode bezit van geheel Europa. Het koloniaal systeem met zijn zeehandel en handelsoorlogen diende als broeikas voor dit stelsel. Het kreeg voor het eerst vaste voet in Holland. De staatsschuld, dat wil zeggen de vervreemding van de staat — onverschillig of deze despotisch, constitutioneel of republikeins is — drukt haar stempel op het kapitalistische tijdperk. Het enige deel van de zogenaamde nationale rijkdom dat werkelijk het gemeenschappelijk bezit is van de moderne volkeren, is — hun staatsschuld.[243a] Vandaar, geheel consequent, de moderne leer volgens welke een volk des te rijker is naarmate het zich dieper in de schulden steekt. Het openbare krediet werd het credo van het kapitaal. En met het ontstaan van de schuldenlast van de staat komt in de plaats van de zonde tegen de Heilige Geest, waarvoor geen vergiffenis mogelijk is, de trouwbreuk tegenover de staatsschuld.

De openbare schuld wordt één van de krachtigste hefboomen van de oorspronkelijke accumulatie. Als met een slag van de toverstaf begiftigt zij het onproductieve geld met een voortbrengend vermogen en verandert het op deze wijze in kapitaal, zonder genoodzaakt te zijn zich bloot te stellen aan de moeite en de gevaren, die onverbrekkelijk verbonden zijn met de industriële beleggingen en zelfs met beleggingen in het woekerbedrijf. De schuldeisers van de staat geven in werkelijkheid niets, want de geleende som wordt omgezet in openbare schuldbewijzen die gemakkelijk verhandelbaar zijn en die in hun handen blijven functioneren net alsof het een gelijk bedrag aan baar geld is. Maar nog afgezien van de op deze wijze geschapen klasse van arbeidsloze renteniers en afgezien van de geïmproviseerde rijkdom der tussen regering en natie als bemiddelaars optredende financiers — evenals van de rijkdom der belastingpachters, kooplieden, fabrikanten, aan wie een flink deel van iedere staatslening de dienst bewijst van een uit de hemel gevallen kapitaal — heeft de staatsschuld de naamloze vennootschap, de handel in verhandelbare effecten van iedere soort, de speculatie, kortom het beursspel en de moderne bancocratie doen ontstaan.

Vanaf hun ontstaan waren de met nationale titels opgesmukte grote banken niets anders dan vennootschappen van particuliere speculanten, die aan de zijde van de regeringen stonden en die dank zij de verkregen voorrechten in staat waren de regeringen geld voor te schieten. Daardoor is er voor de accumulatie van de staatsschuld geen onfeilbaarder graadmeter dan het regelmatig stijgen van de aandelen van deze banken, wier volledige ontplooiing dateert van de stichting van de Bank van Engeland (1694). De Bank van Engeland begon met aan de regering tegen 8 % geld te lenen; tegelijkertijd werd zij door het parlement gemachtigd uit ditzelfde kapitaal munt te slaan door het in de vorm van bankbiljetten nog eens aan het publiek te lenen. De bank mocht met deze biljetten wissels disconteren, goederen belenen en edele metalen kopen. Het duurde niet lang of dit door haar zelf gemaakte kredietgeld werd de munt, waarin de Bank van Engeland de staat leningen verstrekke en voor rekening van de staat de rente van de openbare schulden betaalde. Niet alleen gaf de Bank met de ene hand ten einde met de andere hand meer terug te krijgen, zij bleef ook, terwijl ze incasseerde, tot de laatste gegeven cent de eeuwige schuldeiseres van de natie. Langzamerhand werd de Bank de onvermijdelijke bewaarster van het bezit aan edele metalen en het centrum van het totale handelskrediet. Omstreeks dezelfde tijd, waarin men in Engeland ophield met het verbranden van heksen, begon men daar vervalsers van bankbiljetten op te hangen. Welk een indruk het plotselinge opduiken van dit gebroed van bankiers, financiers, renteniers, makelaars, handelaars in effecten en beurshyena's op de tijdgenoten maakte, kan men gewaar worden uit de geschriften van die tijd, bijvoorbeeld uit die van Bolingbroke.[243b]

Met de staatsschulden ontstond een internationaal kredietsysteem, dat vaak één der bronnen van de oorspronkelijke accumulatie bij het een of andere volk verbergt. Zo vormen de laagheden van het Venetiaanse roofsysteem een dergelijke verborgen grondslag voor de kapitaalrijkdom van Holland, waaraan het in verval geraakte Venetië grote sommen geld leende. En zo is het ook tussen Holland en Engeland. Reeds in het begin van de achttiende eeuw werden de manufacturen van Holland ver overvleugeld en was Holland niet langer de overheersende commerciële en industriële natie. Een van de belangrijkste takken van transacties van dit land in de periode 1701-76 werd daardoor het uitlenen van enorme kapitalen, in het bijzonder aan zijn machtige concurrent, Engeland. Iets dergelijks geldt thans voor Engeland en de Verenigde Staten. Menig kapitaal, dat vandaag in de Verenigde Staten zonder geboortebewijs optreedt, was in Engeland gisteren nog gekapitaliseerd kinderbloed.

Aangezien de staatsschuld wordt geschraagd door de staatsinkomsten, waaruit de jaarlijkse rentebetalingen en andere betalingen moeten worden gedekt, werd het moderne belastingstelsel de noodzakelijke aanvulling van het systeem van nationale leningen. De leningen stellen de regering in staat buitengewone uitgaven te bestrijden, zonder dat de belastingbetaler het direct voelt, maar zij maken voor de toekomst hogere belastingen

noodzakelijk. Aan de andere kant dwingt de belastingverhoging, die is veroorzaakt door opeenhoping van na elkaar aangegane schulden, de regering bij nieuwe buitengewone uitgaven tot het aangaan van steeds nieuwe leningen. Het moderne belastingstelsel, waarvan de belastingen op de noodzakelijke levensbehoeften (dus hun prijsstijging) de spil vormen, draagt daarom in zichzelf de kiem van een automatische toeneming. De overbelasting is geen toeval, maar veeleer principe. In Holland, waar dit systeem voor het eerst werd toegepast, heeft de grote patriot De Witt het daarom in zijn *Maximen* geprezen als het beste systeem om de loonarbeider onderworpen, sober en vlijtig te maken en... met arbeid te overladen. De vernietigende invloed, die van dit systeem op de toestand der loonarbeiders uitgaat, is in dit verband echter van minder belang dan de door dit systeem bepaalde gewelddadige onteigening van de boer, de ambachtsman, kortom van alle elementen, waaruit de kleine middelklasse bestaat. Hierover bestaat geen verschil van mening, zelfs niet onder de economen. Het protectiestelsel, dat een van zijn meest essentiële onderdelen vormt, versterkt nog de uitwerking van onteigening, die van dit belastingstelsel uitgaat.

Het grote aandeel, dat de staatsschuld en het daarbij behorende belastingstelsel heeft in de kapitalisatie van de rijkdom en in de onteigening van de massa, heeft een aantal schrijvers, zoals Cobbett, Doubleday en anderen, er toe gebracht hierin ten onrechte de grondoorzaak van de ellende der moderne volkeren te zoeken.

Het protectiestelsel was slechts een kunstmiddel om fabrikanten voort te brengen, onafhankelijke arbeiders te onteigenen, de nationale productie- en bestaansmiddelen te kapitaliseren en de periode van overgang van de ouderwetse naar de moderne productiewijze met geweld te verkorten. De Europese staten betwistten elkaar het patent van deze uitvinding en toen deze eenmaal in dienst van de winstmakerij was gesteld, brandschatten zij voor dit doel niet slechts het eigen volk, indirect door beschermende rechten, direct door uitvoerpremies, enzovoort. In de afhankelijke buurlanden werd alle industrie gewelddadig uitgeroeid, zoals bijvoorbeeld de Ierse wolmanufactuur door Engeland. Op het Europese vasteland werd naar het voorbeeld van Colbert het proces nog sterk vereenvoudigd. Het oorspronkelijke kapitaal van de industriële vloet hier gedeeltelijk direct uit de staatskas. 'Waarom,' roept Mirabeau uit, 'zo ver te zoeken naar de oorzaak van de bloei der manufactuur in Saksen vóór de Zevenjarige Oorlog? Een staatsschuld van 180 miljoen!'[244]

Koloniaal stelsel, staatsschulden, belastingdruk, protectie, handelsoorlogen, enzovoort, deze loten van de eigenlijke manufactuurperiode groeien in de kinderjaren van de grootindustrie enorm uit. De geboorte van de grootindustrie wordt gevierd met een grote kinderroof, Herodes waardig. Evenals de Koninklijke vloot rekruteerden de fabrieken hun krachten door middel van de persgang. Hoe onverschillig Sir F. M. Eden ook staat tegenover de gruwelen van de onteigening van de plattelandsbevolking sinds de laatste dertig jaar van de vijftiende eeuw tot aan zijn eigen tijd (het einde van de achttiende eeuw) hoe zelfvoldaan hij ook zijn gelukwensen uitspreekt met dit proces, 'noodzakelijk' voor de kapitalistische landbouw en 'noodzakelijk' om 'de ware verhouding tussen akkerland en weide tot stand te brengen', hij bewijst daarentegen niet over hetzelfde economische inzicht te beschikken wat betreft de noodzaak van de kinderroof en de kinderslavernij voor de omzetting van het manufactuurbedrijf in het fabrieksbedrijf en voor het tot stand brengen van de ware verhouding tussen kapitaal en arbeidskracht. Hij schrijft: 'Het zou misschien de aandacht van het publiek waard zijn zich eens af te vragen of welke manufactuur dan ook, die om met succes te kunnen werken arbeiderswoningen en armhuizen moet beroven van arme kinderen opdat deze, elkaar in ploegen afwisselend, het grootste deel van de nacht worden afgejakkerd en van hun rust worden beroofd; een manufactuur, die bovendien grote aantallen mensen van beide geslachten, van uiteenlopende leeftijden en met verschillende neigingen zodanig opeenhoopt, dat losbandigheid en uitpattingen onvermijdelijk ontstaan door de aanstekelijkheid van voorbeelden — of een dergelijke manufactuur de som van het nationale

en het individuele geluk kan vergroten?’[245] ‘In Derbyshire, Nottinghamshire en vooral in Lancashire’, schrijft Fielden, ‘werd de pas uitgevonden machinerie gebruikt in de grote fabrieken, dicht bij de rivieren die in staat waren het waterrad te doen rondwentelen. Duizenden handen waren plotseling nodig op deze plaatsen, die ver verwijderd lagen van de steden; en vooral Lancashire, tot aan dat tijdstip relatief dun bevolkt en onvruchtbaar, had nu vóór alles een bevolking nodig. Men had vooral behoefte aan de kleine en vlugge vingers. Onmiddellijk ontstond de gewoonte leerlingen (! -M.) uit de verschillende armenhuizen van Londen, Birmingham en elders te betrekken. Vele, vele duizenden van deze kleine, hulpeloze schepsels van 7 tot 13 en 14 jaar werden zo naar het noorden verzonden. Het was de gewoonte dat de patroon (dat wil zeggen de kinderdief -M.) zijn leerlingen kleepte, voedde en in een leerlingenhuis in de nabijheid van de fabriek onderdak verschafte. Opzichters werden aangesteld om toezicht te houden op hun arbeid. Het was in het belang van deze slavendrijvers om de kinderen tot het uiterste af te jakkeren, want hun beloning stond in verhouding tot de hoeveelheid product, die uit het kind kon worden geperst. Dit leidde natuurlijk tot wreedheden... In vele fabrieksdistricten, in het bijzonder in Lancashire, werden de hartverscheurendste wreedheden toegepast op deze onschuldige en ongelukkige schepsels, die aan de fabrieksheren waren toegewezen. Zij werden door overmatige arbeid de dood ingejaagd... zij werden afgeranseld, geketend en gefolterd met een buitengewone en geraffineerde wreedheid; in vele gevallen werden zij tot op het gebeente uitgehongerd, terwijl de zweep hen aan de arbeid hield... Ja, in sommige gevallen werden zij tot zelfmoord gedreven...! De prachtige en romantische dalen van Derbyshire, Nottinghamshire en Lancashire, onttrokken aan het oog van het publiek, werden schrikwekkende woestijnen van kwelling en — vaak van moord!... De winsten van de fabrikanten waren enorm. Dit stimuleerde slechts hun geeuwhonger. Zij begonnen met de praktijk van de nachtarbeid, dat wil zeggen nadat zij een ploeg kinderen door dagarbeid hadden uitgeput, hielden zij een andere ploeg gereed voor de nachtarbeid; de dagploeg kroop in de bedden, die de nachtploeg net verlaten had en omgekeerd. Het is een volksuitdrukking in Lancashire dat de bedden nooit afkoelden.’[246]

Met de ontwikkeling van de kapitalistische productie gedurende de manufactuurperiode had de openbare mening van Europa de laatste resten van schaamtegevoel en geweten prijsgegeven. De naties pochten cynisch op iedere schanddaad, die een middel was tot kapitaalaccumulatie. Men leze bijvoorbeeld de naïeve handelsberichten van de brave A. Anderson. Hier wordt het als een triomf van Engelse staatswijsheid uitgebazuind dat Engeland bij de Vrede van Utrecht de Spanjaarden door middel van een Asiento [Noot van de vertaler: toestemming aan vreemden om slaven in te voeren.] het voorrecht afdwong de handel in negers, welke Engeland tot dan toe slechts tussen Afrika en Engels West-Indië dreef, nu ook te mogen drijven tussen Afrika en Spaans Amerika. Engeland verwierf het recht Spaans Amerika tot 1743 jaarlijks te voorzien van 4.800 negers. Dit was tevens een officiële dekmantel voor de Britse smokkelarij. Liverpool werd groot op basis van de slavenhandel. Deze handel was voor Liverpool de methode van oorspronkelijke accumulatie. En tot aan vandaag bleef de ‘nette stand’ van Liverpool de lofzanger van de slavenhandel die — vergelijk het reeds geciteerde geschrift van dr. Aiken uit 1795 — ‘de commerciële ondernemingslust tot een hartstocht maakt, beroemde zeelieden vormt en enorm veel geld binnenbrengt.’ Liverpool maakte in 1730 voor de slavenhandel gebruik van 15 schepen, in 1751 van 53 schepen, in 1760 van 74 schepen, in 1770 van 96 schepen en in 1792 van 123 schepen.

Terwijl de katoenindustrie in Engeland de kinderslavernij invoerde, gaf deze tegelijkertijd de stoot tot omzetting van het vroeger min of meer patriarchale slavenbedrijf in de Verenigde Staten in een commercieel uitbuitingssysteem. In het algemeen had de verkapte slavernij der

loonarbeiders in Europa de slavernij *sans phrase* (zonder omhaal) van de Nieuwe Wereld als voetstuk nodig.[247]

Tantae molis erat (zo'n geweldig werk was het) om de 'eeuwige natuurwetten' van de kapitalistische productiewijze vrij te maken, om het scheidingsproces tussen arbeiders en arbeidsvoorwaarden te voltooien, aan de ene pool de maatschappelijke productie- en bestaansmiddelen in kapitaal om te zetten en aan de andere poolde volksmassa te veranderen in loonarbeiders, in de vrije 'werkende armen', dit kunstproduct van de moderne geschiedenis.[248] Wanneer, volgens Augier, het geld 'met natuurlijke bloedvlekken op de ene wang ter wereld komt,'[249] wordt het kapitaal geboren van hoofd tot voeten, uit alle poriën, druipend van bloed en vuil.[250]

7. Historische strekking van de kapitalistische accumulatie

Waarop komt de oorspronkelijke accumulatie van het kapitaal, dat wil zeggen de historische oorsprong van het kapitaal, neer? Voor zover de accumulatie niet de directe verandering van slaven en lijfeigenen in loonarbeiders, dus een zuivere vormverandering is, betekent zij slechts de onteigening van de rechtstreekse producent, dat wil zeggen de opheffing van het op eigen arbeid berustende particuliere eigendom.

Het particuliere bezit, als tegenstelling tot maatschappelijk, collectief bezit, bestaat slechts daar, waar de arbeidsmiddelen en de uiterlijke voorwaarden van de arbeid aan particulieren toebehoren. Naar gelang echter deze particulieren arbeiders of niet-arbeiders zijn, heeft ook het particuliere bezit een ander karakter. Het oneindig aantal schakeringen, die zich op het eerste gezicht aan ons voordoen, weerspiegelt slechts de overgangssituaties tussen deze beide uitersten.

Het particuliere bezit van de arbeider van zijn productiemiddelen vormt de basis van het kleinbedrijf en het kleinbedrijf is een noodzakelijke voorwaarde voor de ontwikkeling van de maatschappelijke productie en voor de ontplooiing van de vrije persoonlijkheid van de arbeider zelf. Zeker bestaat deze productiewijze ook binnen het kader van de slavernij, lijfeigenschap en andere verhoudingen van afhankelijkheid, maar zij komt slechts tot bloei, ontvouwt alleen maar haar totale energie, verovert pas de bij haar passende klassieke vorm, indien de arbeiders de particuliere bezitters zijn van de door hen zelf gehandhaafde arbeidsvoorwaarden, wanneer de boer de eigenaar is van de akker die hij bewerkt en de ambachtsman de eigenaar is van het instrument dat hij als een virtuoos bespeelt.

Deze productiewijze veronderstelt versnippering van de grond en van de andere productiemiddelen. Zoals de concentratie van de productiemiddelen, sluit zij ook de coöperatie, de arbeidsverdeling binnen hetzelfde productieproces, de maatschappelijke beheersing en regeling van de natuur en de vrije ontwikkeling van de maatschappelijke productiekrachten uit. Zij is slechts verenigbaar met de nauwe, van nature gegeven grenzen van de productie en van de gemeenschap. Haar te willen vereeuwigen komt, zoals Pecqueur terecht zegt, neer op 'het voorschrijven van de algemene middelmatigheid'. In een bepaalde fase van de ontwikkeling brengt deze productiewijze zelf de materiële middelen voor haar eigen vernietiging voort. Vanaf dit moment komen krachten en hartstochten in de schoot der gemeenschap in beweging, die zich door haar geketend voelen. Zij moet vernietigd worden en zij wordt vernietigd. Haar vernietiging, de omzetting van individuele en versnipperde productiemiddelen in maatschappelijk geconcentreerde productiemiddelen, dus van het dwergachtige bezit van velen in het reusachtige bezit van weinigen, dus de onteigening van de grote volksmassa van hun grond, van hun bestaansmiddelen en hun arbeidsinstrumenten, deze vreselijke en moeilijke onteigening van de volksmassa vormt de voorgeschiedenis van het kapitaal. Deze onteigening omvat een reeks gewelddadige methoden, waarvan wij slechts de meest belangrijke als methoden der oorspronkelijke accumulatie van het kapitaal de revue lieten passeren. Deze onteigening van de directe producenten wordt met een niets ontziend vandalisme en onder druk van de schandelijkste, smerigste, kleinste en gemeenste

hartstochten voltooid. Het door eigen arbeid verworven, om zo te zeggen op vergroeiing van de afzonderlijke, onafhankelijke arbeider met zijn arbeidsvoorwaarden gebaseerd persoonlijk eigendom, wordt verdrongen door het kapitalistische persoonlijke eigendom, dat berust op uitbuiting van vreemde, maar formeel vrije arbeid.[251]

Zodra dit omwentelingsproces de oude maatschappij naar diepte en omvang voldoende heeft ontworicht, zodra de arbeider proletariër is geworden en zijn arbeidsvoorwaarden zijn omgezet in kapitaal, zodra de kapitalistische productiewijze op eigen benen staat, krijgt de verdere vermaatschappelijking van de arbeid en de verdere omzetting van de grond en van de andere productiemiddelen in maatschappelijk uitgebuite, dus gemeenschappelijke productiemiddelen en derhalve de verdere onteigening van de particuliere bezitters een nieuwe vorm. Wat nu nog moet worden onteigend is niet meer de arbeider die voor zichzelf werkt, maar de kapitalist die vele arbeiders uitbuit.

Deze onteigening voltrekt zich door het spel van de immanente wetten van de kapitalistische productie zelf, door de centralisatie van de kapitalen. Een enkele kapitalist vernietigt vele andere kapitalisten. Tegelijk met deze centralisatie of onteigening van vele kapitalisten door enkele kapitalisten komt de coöperatieve vorm van het arbeidsproces op steeds grotere schaal tot ontwikkeling, de bewust technische toepassing van de wetenschap, de systematische bebouwing van de grond, de verandering van de arbeidsmiddelen in arbeidsmiddelen die alleen gemeenschappelijk kunnen worden gebruikt, de besparing op alle productiemiddelen door hun gebruik als productiemiddelen van gecombineerde, maatschappelijke arbeid, het verstrikt raken van alle volkeren in het net van de wereldmarkt en daarmee het internationale karakter van het kapitalistische regime. Met het gestadig afnemend aantal kapitaalmagnaten, dat zich alle voordelen van dit omwentelingsproces toe-eigent en deze monopoliseert, neemt de omvang van de ellende, de druk, de knechting, de ontaarding, de uitbuiting, maar ook de woede van de steeds groeiende en door het mechanisme van het kapitalistische proces zelf geschoolde, verenigde en georganiseerde arbeidersklasse toe. Het kapitaalmonopolie wordt een kluister van de productiewijze, die door en mét haar tot bloei is gekomen. De centralisatie van de productiemiddelen en de vermaatschappelijking van de arbeid bereiken een punt, waarop zij onverenigbaar worden met hun kapitalistisch omhulsel. Dit omhulsel wordt verbrijzeld. Het laatste uur van het kapitalistische privaatbezit heeft geslagen. De onteigenaars worden onteigend.

De uit de kapitalistische productiewijze voortvloeiende kapitalistische methode van toe-eigening, dus het kapitalistische particuliere bezit, is de eerste negatie van het individuele, op eigen arbeid gebaseerde persoonlijke eigendom. Maar de kapitalistische productie brengt met de onontkoombaarheid van een natuurproces haar eigen negatie voort. Het is de negatie van de negatie. Deze herstelt niet weer het particuliere eigendom, maar wel het individuele eigendom op basis van de verworvenheden van het kapitalistische tijdperk: de coöperatie en het gemeenschappelijk bezit van de grond en van de door de arbeid zelf geproduceerde productiemiddelen.

De verandering van het op eigen arbeid der individuen berustende, versnipperde persoonlijke eigendom in kapitalistische eigendom is natuurlijk een proces, dat veel langduriger, harder en moeilijker is dan de verandering van het in feite reeds op maatschappelijke productie gebaseerde kapitalistische eigendom in maatschappelijke eigendom. In het eerste geval ging het om de onteigening van de volksmassa door enkele usurpatoren, in het tweede geval gaat het om de onteigening van enkele usurpatoren door de volksmassa.[252]

[189] In Italië, waar de kapitalistische productie het eerst tot ontwikkeling kwam, vindt ook het eerst de liquidatie plaats van de verhoudingen van de lijfeigenschap. De lijfeigene wordt hier geëmancipeerd voordat hij door verjaring enig recht op de grond heeft kunnen

verwerven. Zijn emancipatie maakt hem dus direct tot een vogelvrije proletariër, die bovendien in de meestal uit de Romeinse tijd stammende steden de nieuwe heren kant en klaar aanwezig vindt. Toen, sinds het einde van de vijftiende eeuw de revolutie op de wereldmarkt de suprematie van de handel van Noord-Italië vernietigde, ontstond er een beweging in tegengestelde richting. De arbeiders uit de steden werden in grote massa's naar het platteland verdreven en veroorzaakten daar een ongekende bloei in de, volgens de methode van de tuinbouw bedreven, kleine landbouw.

[190] 'De kleine grondbezitters, die zelf hun akkers bewerkten en zich verheugden in een bescheiden welstand... vormden toen een veel belangrijker deel der natie dan thans... Niet minder dan 160.000 grondbezitters, die met hun gezinnen niet minder dan $\frac{1}{7}$ van de totale bevolking moeten hebben uitgemaakt, leefden van de exploitatie van de hoeven, die hun volle eigendom waren. Het gemiddelde inkomen van deze kleine grondbezitters werd geschat op £60 tot £70. Men berekende dat het aantal personen, dat hun eigen grond bewerkte, groter was dan het aantal personen, dat als pachters de grond van anderen bewerkte.' Macaulay, *History of England*, tiende druk, London, 1854, deel I, pp. 333-334. Nog in de laatste dertig jaren van de zeventiende eeuw was $\frac{4}{5}$ van de Engelse bevolking agrarisch (*t.a.p.*, p. 413). Ik citeer Macaulay, omdat hij als systematische geschiedvervalser zo weinig mogelijk nadruk op dergelijke feiten legt.

[191] Men moet nooit vergeten dat zelfs de lijfeigene eigenaar was, niet alleen van de bij zijn huis behorende stukjes grond — zij het dan ook schatplichtig eigenaar — maar ook mede-eigenaar van de gemeenschappelijke grond. 'De boer is daar (in Silezië -M.) slaaf.'

Desalniettemin is deze slaaf medebezitter van de gemeenschappelijke grond. 'Men is er nog niet in geslaagd de Sileziërs de gemeenschappelijke grond te laten verdelen, terwijl in de nieuwe mark nauwelijks nog een dorp bestaat, waar de verdeling niet met groot succes is uitgevoerd.' Mirabeau, *De la Monarchie prussienne*, London, 1788, deel II, pp. 125-126.

[192] Japan, met zijn zuiver feodale organisatie van het grondbezit en met zijn ontwikkeld systeem van kleine boeren, levert een veel getrouwer beeld van de Europese middeleeuwen dan al onze, meestal door burgerlijke vooroordelen beheerste geschiedenisboeken. Het is al te gemakkelijk om 'liberaal' te zijn ten koste van de middeleeuwen.

[193] In zijn *Utopia* heeft Thomas More het over het zonderlinge land, waar 'schapen de mensen opvreten'. *Utopia*, in de uitgave van Arber (vertaling van Robinson), London 1869, p. 41.

[193a] Bacon zet de samenhang uiteen tussen een vrije, welvarende boerenstand en een goede infanterie. 'Het is buitengewoon belangrijk voor de macht en de kracht van het Koninkrijk pachthoeven te hebben van een voldoende omvang om flinke mannen in welstand te onderhouden en een groot deel van de grond van het koninkrijk in eigendom te houden van de *yeomanry*, dat wil zeggen van de personen, die een positie innemen tussen de edellieden en de keuterboeren... Want het is de algemene mening van de meest competente krijgskundigen... dat de grootste kracht van een leger moet worden gezocht in de infanterie of het voetvolk.

Maar om een goede infanterie te vormen heeft men mensen nodig, die niet in knechtschap of onder behoeftige omstandigheden, maar vrij en in een zekere welstand zijn grootgebracht. Wanneer een staat dan ook voornamelijk uitblinkt in edellieden en voorname heren, terwijl de landlieden en boeren slechts hun werkvolk of knechten of kleine keuterboertjes zijn - dat wil zeggen behuisde bedelaars -, kan men wel een goede cavalerie hebben, maar nooit een goede, standvastige infanterie... Men ziet dit in Frankrijk en Italië en in enkele andere landen, waar inderdaad alles en iedereen adel of miserabel boerenvolk is... zozeer, dat ze gedwongen zijn Zwitsers en anderen als huursoldaten voor hun infanterie te nemen. Dit is ook de reden waarom deze naties veel volk en weinig soldaten hebben.' *The Reign of Henry VII, verbatim reprint from Kennet's England, 1719 edition*, London, 1870, p. 308.

[194] Dr. Hunter, *t.a.p.*, p. 134. - 'De hoeveelheid grond die (volgens de oude wetten -M.)

werd toegewezen, zou nu voor de arbeiders te groot worden gevonden; het zou van hen kleine boeren kunnen maken.' George Roberts, *The Social History of the People of the Southern Counties of England in Past Centuries*, London, 1856, p. 184.

[195] 'Dit recht van de arme op een aandeel in de tiende is vastgelegd in de oude wetten.' Tuckett, *t.a.p.*, deel II, pp. 804-805.

[196] William Cobbett, *A History of the Protestant Reformation*, § 471.

[197] Wat de protestantse 'geest' is, kan men onder andere uit het volgende opmaken. In het zuiden van Engeland staken verschillende grondbezitters en goeude pachters de hoofden bijeen en stelden over de juiste interpretatie van de armenwet van Elisabeth tien vragen op, die zij ter beoordeling voorlegden aan een beroemde jurist uit die tijd, Sergeant Snigge (later rechter onder Jacobus I). 'Negende vraag: enkele rijke boeren uit de gemeente hebben een slim plan uitgedacht, waardoor alle moeilijkheden bij de uitvoering van de wet kunnen worden omzeild. Zij stellen voor in de gemeente een gevangenis te bouwen. Aan iedere arme, die zich niet hierin wil laten opsluiten, zal ondersteuning worden geweigerd. In de omgeving zal dan worden bekendgemaakt dat indien iemand de armen van deze gemeente zou willen pachten, hij een verzegelde opgave moet indienen en dat op een bepaalde dag degene met de laagste prijs ons van de armen zal ontlasten. De voorstellers van dit plan menen dat er in de graafschappen in de omgeving personen zijn, die niet willen werken en die geen vermogen of krediet hebben om een pacht of een schip te verwerven, waardoor zij zonder arbeid zouden kunnen leven. Dergelijke personen zouden geneigd kunnen zijn de gemeente zeer voordelige aanbiedingen te doen. Zouden hier en daar armen, die zijn toevertrouwd aan de zorgen van de aannemers, bezwijken, dan zou dit de schuld van de aannemers zijn, aangezien de gemeente aan haar plichten jegens dergelijke armen zou hebben voldaan. Wij vrezen echter, dat de huidige wet dergelijke voorzorgsmaatregelen niet toestaat; maar u dient te weten dat de rest van de eigenaars van vrije goederen uit dit graafschap en uit de naburige graafschappen zich bij ons zullen aansluiten om hun leden van het Lagerhuis opdracht te geven een wetsvoorstel in te dienen, dat opsluiting en dwangarbeid van de armen toestaat, zodat iedereen, die zich verzet tegen opsluiting, geen aanspraak zal kunnen maken op ondersteuning. Dit zal, naar wij hopen, mensen in behoeftige omstandigheden er van weerhouden ondersteuning aan te vragen.' R. Blakey, *The History of Political Literature from the Earliest Times*, London, 1855, deel II, pp. 84-85. - In Schotland vond de afschaffing van de lijfeigenschap eeuwen later plaats dan in Engeland. Nog in 1698 verklaarde Fletcher van Saltoun in het Schotse parlement: 'Het aantal bedelaars in Schotland is op niet minder dan 200.000 geschat. De enige remedie die ik, een republikein uit principe, kan voorstellen is het herstel van de oude toestand van lijfeigenschap en om allen, die niet in staat zijn voor hun eigen onderhoud te zorgen, slaven te maken.' Iets dergelijks zien we bij Eden: 'Het pauperisme dateert van de bevrijding der landbouwers... Manufactuur en handel zijn de werkelijke oorzaken van het ontstaan van onze nationale armen.' (*t.a.p.*, deel I, hoofdstuk 1, pp. 60-61) Evenals de Schotse republikein uit principe vergist Eden zich slechts in zoverre, dat niet de opheffing van de lijfeigenschap, maar de onteigening van het grondbezit van de landbouwer hem tot proletariër, respectievelijk pauper maakte. - In Frankrijk, waar de onteigening zich op een andere wijze voltrok, vinden we zoiets als de Engelse armenwet in de Verordening van Moulins van 1566 en in het Edict van 1656.

[198] De heer Rogers legt - ofschoon hij toen hoogleraar in de economie was aan de Universiteit van Oxford, de zetel van de protestantse orthodoxie - in het voorwoord van zijn *History of Agriculture* de nadruk op de verpaupering van de volksmassa door de Reformatie.

[199] *A Letter to Sir T. C. Banbury, Bart., on the High Price of Provisions, By a Suffolk Gentleman*, Ipswich, 1795, p. 4. — Zelfs de fanatieke verdediger van het stelsel van de grote pachten, de schrijver van de *Inquiry into the Connection of large farms etc.* (London, 1773)

pag. 139, verklaart: ‘Ik betreur ten zeerste het verlies van onze *yeomanry*, de mannen die werkelijk de onafhankelijkheid van deze natie in stand hielden; en ik betreur het, dat hun grond nu in handen is van monopoliserende grondheren, die het verpachten aan kleine boeren op voorwaarden, welke die boeren tot weinig meer maken dan vazallen, die op ieder willekeurig moment voor hun meesters klaarstaan.’

[200] Over de moraal van deze held onder meer: ‘De grote schenkingen van Ierse grond aan Lady Orkney in 1695 zijn een openlijk bewijs van de affecties van de koning en van de invloed van de Lady... De sympathieke diensten van Lady Orkney schijnen te hebben bestaan uit - *foeda laborum ministeria* (smerige lippendiensten).’ In de *Sloane Manuscript Collection* in het *British Museum* onder nr. 4224. Het manuscript heeft als titel: *The Character and Behaviour of King William, Sunderland, etc., as represented in original letters to the Duke of Shrewsbury, from Somers, Halifax, Oxford, Secretary Vernon, etc.* Het manuscript bevat zeer merkwaardige gegevens.

[201] ‘De illegale vervreemding van kroongoederen - gedeeltelijk door verkoop, gedeeltelijk door schenking - is een schandelijk hoofdstuk uit de Engelse geschiedenis... een bedrog van de natie op gigantische schaal.’ F. W. Newman, *Lectures on Political Economy*, London, 1851, pp. 129-130. [Hoe de huidige Engelse grootgrondbezitters aan hun bezittingen kwamen kan tot in de bijzonderheden worden nagekeken in: *Our Old Nobility, By Noblesse Oblige*, London, 1879 -F.E.]

[202] Men leze bijvoorbeeld het pamflet van E. Burke over het Hertogelijke Huis van Bedford, waarvan Lord John Russel, ‘the tomtit of liberalism’ (de pimpelmees van het liberalisme), afstamt.

[203] ‘De pachters verbieden de arbeiders enig levend wezen behalve zichzelf in leven te houden onder het voorwendsel dat, wanneer zij vee of pluimvee zouden houden, zij uit de schuren voer zouden stelen. Ze zeggen ook: houd de arbeider arm en je houdt hem vlijtig. Maar wat hier werkelijk achter zit is dat de boeren op deze wijze het gehele recht op de gemeenschappelijke grond usurperen.’ *A Political Inquiry into the Consequences of Enclosing Waste Lands*, London, 1785, p. 75.

[204] Eden, *t.a.p.*, Preface, pag. XVII, XIX.

[205] ‘Capital farms.’ *Two Letters on the Flour Trade and the Dearness of Corn, by a Person in Business*, London, 1767, pp. 19-20.

[206] ‘Merchant farms’. *An Inquiry into the Causes of the Present High Prices of Provisions*, London, 1767, p. 111, noot. Dit goede boek, onder pseudoniem verschenen, is van de hand van Nathaniel Forster.

[207] Thomas Wright, *A Short Address to the Public on the Monopoly of Large Farms*, 1779, pp. 2-3.

[208] Rev. Addington, *Inquiry into the Reasons for or against enclosing Open Fields*, London, 1772, pp. 37-43 passim.

[209] Dr. R. Price, *t.a.p.*, deel II, pp. 155, 156. Lees Forster, Addington, Kent, Price en James Anderson en vergelijk dit met het sycofanten-gezwets van MacCulloch in diens catalogus *The Literature of Political Economy*, London, 1845.

[210] *T.a.p.*, pp. 147, 148.

[211] *T.a.p.*, pp. 159, 160. Dit doet ons denken aan het oude Rome: ‘De rijken hebben zich meester gemaakt van het grootste deel van de onverdeelde grond. Ze vertrouwden op de omstandigheden van die tijd dat die grond hen niet meer zou worden afgenomen en daarom kochten ze de aangrenzende stukken grond van de armen — gedeeltelijk met de toestemming van die armen, gedeeltelijk met gebruik van geweld — zodat zij in plaats van afzonderlijke stukken grond nu zeer uitgestrekte gebieden bebouwden. Voor landbouw en veeteelt gebruikten zij slaven, omdat de vrije lieden door de krijgsdienst aan de arbeid waren onttrokken. Het bezit van slaven leverde hen in zoverre grote winsten op, doordat deze slaven

door vrijstelling van de krijgsdienst zich vrijelijk konden vermenigvuldigen en vele kinderen kregen. Op deze wijze vergaarden de machtigen alle rijkdom en het gehele gebied wemelde van slaven. Het aantal Italianen daarentegen nam af, onderworpen als ze waren aan armoede, belastingen en krijgsdienst. En zelfs wanneer er vrede was gekomen, zouden zij tot volledige werkeloosheid zijn gedoemd, omdat de rijken in het bezit waren van de grond en in plaats van vrije mensen slaven voor de landbouw gebruikten.’ Appianus, *Romeinse Burgeroorlogen*, I, 7. Dit citaat slaat op de periode vóór de Licinische wetten. De krijgsdienst, die de ondergang van de Romeinse plebejers zo versnelde, was ook het voornaamste middel waarmee Karel de Grote de verandering van vrije Duitse boeren in horigen en lijfeigenen zo krachtig bevorderde.

[212] [J. Arbuthnot,] *An Inquiry into the Connection between the Present Prices of Provisions etc.*, p. 124, 129. Iets dergelijks, maar met een tegenovergestelde strekking: ‘Arbeiders worden uit hun huizen verdreven en worden gedwongen in de steden naar werk te zoeken; maar daardoor wordt een groter surplus verkregen en wordt het kapitaal dus vergroot.’ [R.B. Seeley] *The Perils of the Nation*, tweede druk, London, 1843, p. XIV.

[213] F. W. Newman, *t.a.p.*, p. 132.

[214] Steuart schrijft: ‘De rente van deze gronden (hieronder verstaat hij ten onrechte ook het aan het hoofd van de *clan* afgestane tribuut -M.) is vergeleken met hun omvang beslist klein, maar wat betreft het aantal personen, dat op een boerderij wordt onderhouden, zal men waarschijnlijk zien dat een stuk grond in de Schotse Hooglanden tien keer zoveel mensen van voedsel voorziet als grond van dezelfde waarde in de rijkste provincies.’ *T.a.p.* deel I, hoofdstuk XVI, p. 104.

[215] James Andersen, *Observations on the Means of Exciting a Spirit of National Interest etc.* Edinburgh, 1777.

[216] In 1860 werden personen, die gewelddadig waren onteigend, onder valse beloften naar Canada geëxporteerd. Enkelen van hen vluchtten naar de bergen en naar de eilanden in de omgeving. Zij werden door de politie achtervolgd, het kwam tot gevechten en zij ontsnapten.

[217] ‘In de Schotse Hooglanden’, schrijft Buchanan, de commentator van A. Smith, in 1814, ‘vindt dagelijks met geweld een omwenteling plaats in de oude eigendomstoestand... De landheer biedt zonder zich te bekommeren om de erfpachter (ook dit is een verkeerd gebruikte benaming -M.) het land aan de hoogste bieder aan en wanneer dit iemand is die de boel wil verbeteren, voert hij onmiddellijk een nieuw systeem van bebouwing in. De grond, vroeger bezaaid met kleine boerderijen, was in verhouding tot het product bevolkt, maar onder het nieuwe systeem van verbeterde cultuur en hogere rente wordt een zo groot mogelijk product met zo weinig mogelijk kosten verkregen en voor dit doel worden de thans nutteloos geworden arbeidskrachten verwijderd... De verwijderde personen trachten een bestaan te vinden in de fabriekssteden, enzovoort.’ David Buchanan, *Observations on etc. Adam Smith’s Wealth of Nations*, Edinburgh, 1814, deel IV, p. 144. ‘De machtigen van Schotland hebben gezinnen onteigend zoals zij onkruid zouden uitroeien, zij hebben dorpen en hun bevolking behandeld zoals de Indiërs in hun wraak de holen van wilde beesten behandelen... De mens wordt verhandeld voor een schapenvacht of voor het karkas van een schaap, ja, zelfs voor minder... Bij de inval in de noordelijke provincies van China werd in de raad der Mongolen voorgesteld de inwoners uit te roeien en hun grond te veranderen in weidegronden. Dit voorstel werd door de landheren van de Schotse Hooglanden in hun eigen land tegen hun eigen landgenoten uitgevoerd.’ George Ensor, *An Inquiry concerning the Population of Nations*, London, 1818, pp. 215-216.

[218] Toen de tegenwoordige hertogin van Sutherland mrs. Beecher Stowe, de schrijfster van *De Negerhut van Oom Tom* met grote praal in Londen ontving om haar sympathie voor de negerslaven in de Amerikaanse republiek tentoon te spreiden - hetgeen zij met de andere aristocratische dames wel zo wijs was tijdens de Burgeroorlog, toen ieder ‘adellijk’ Engels

hart klopte voor de slavenhouders, na te laten - zette ik in de *New York Tribune* de situatie van de slaven in Sutherland uiteen. (Carey heeft hiervan stukken gebruikt voor zijn *The Slave Trade*, London, 1853, pp. 202-203.) Mijn artikel werd in een Schots blad overgenomen en deed een aardige polemiek ontstaan tussen de redactie van dit blad en de sycofanten van Sutherland.

[219] Interessante bijzonderheden over deze vishandel vindt men in: David Urquhart, *Portfolio, New Series*. - In zijn hierboven geciteerd nagelaten werk beschrijft Nassau W. Senior 'de gang van zaken in Sutherlandshire als één der meest weldadige vrijmakingen (*clearings*) sinds mensenheugenis'. *T.a.p* p. 282.

[219a] In de *deer-forests* (wildparken) van Schotland vindt men geen enkele boom. Men verdrijft de schapen uit en de herten naar de kale bergen en dan noemt men dit een *deer-forest*. Dus helemaal geen boscultuur!

[220] Robert Somers, *Letters from the Highlands, or the Famine of 1847*, London, 1848, pp. 12-28 passim. Deze brieven verschenen oorspronkelijk in de *Times*. De Engelse economen verklaarden de hongersnood van 1847 onder de Kelten natuurlijk als gevolg van hun overbevolking. In ieder geval 'drukten' de bewoners op hun voedingsmiddelen. — De *clearing of estates* (vrijmaking van de landgoederen) of, zoals dit in Duitsland wordt genoemd, *Bauernlegen*, kwam daar vooral na de Dertigjarige Oorlog voor en veroorzaakte nog in 1790 in Keursaksen boerenopstanden. De opstanden woedden voornamelijk in Oost-Duitsland. In de meeste provincies van Pruisen was Frederik II de eerste die de boeren eigendomsrechten verzekerde. Na de verovering van Silezië dwong hij de grondbezitters de woningen, schuren, enzovoort, weer te herbouwen en de boerderijen te voorzien van vee en werktuigen. Hij had soldaten voor zijn leger nodig en belastingplichtigen voor zijn staatskas. Welk een aangenaam leven de boeren overigens onder het financiële systeem van Frederik en onder zijn regeringsmengelmoes van despotisme, bureaucratie en feodalisme leidden, kan men opmaken uit het volgende citaat van zijn bewonderaar Mirabeau: 'Het vlas vormt in Noord-Duitsland dus één van de belangrijkste rijkdommen van de boer. Jammer genoeg voor het mensdom is het slechts een hulpmiddel tegen de nood en geen middel voor de welvaart. De directe belastingen, de herendiensten, de dienstbaarheden van allerlei aard richten de Duitse boer te gronde, die bovendien indirecte belastingen betaalt voor alles wat hij koopt... en tot overmaat van ramp mag hij zijn producten niet verkopen waar en zoals hij dat wenst; hetgeen hij nodig heeft mag hij niet kopen bij de kooplieden, die het hem tegen de laagste prijs kunnen leveren. Al deze oorzaken ruïneren hem ongemerkt en hij is niet in staat de directe belastingen op de vervaldatum te betalen zonder te spinnen; de spinnerij is voor hem een uitkomst, waarbij hij zijn vrouw, zijn kinderen, zijn personeel en zichzelf nuttig kan bezighouden: maar welk een moeizaam leven, zelfs met al die hulp! 's Zomers werkt hij als een dwangarbeider bij het ploegen en het oogsten; hij gaat om 9 uur naar bed en staat om 2 uur op ten einde zijn taak te kunnen volbrengen. 's Winters zou hij eigenlijk langer moeten rusten om zijn krachten te herstellen, maar hij heeft gebrek aan graan voor brood en voor het zaaien wanneer hij alles zou verkopen om zijn belastingen te betalen. Hij moet dus spinnen om dit tekort aan te vullen... en wel met de grootst mogelijke inspanning. 's Winters gaat de boer dan ook tegen 12 of 1 uur 's nachts naar bed en staat om 5 of 6 uur op of hij gaat om 9 uur naar bed en staat om 2 uur op. En dat iedere dag van zijn leven, behalve op zondag. Zo weinig slaap en zoveel werk verslijten de mens en daardoor komt het dat mannen en vrouwen op het platteland veel eerder oud worden dan in de steden.' Mirabeau, *t.a.p.*, deel III, p. 212 vv.

Toevoeging bij de tweede druk. — In april 1866, achttien jaar na het verschijnen van het hierboven geciteerde werk van Robert Somers, hield professor Leone Levi een voordracht voor de *Society of Arts* over de omzetting van schapenweiden in wildparken, waarin hij de voortgang van de vernieling van de Schotse Hooglanden beschrijft. Hij zei onder meer:

Ontvolking en omzetting van grond in louter schapenweiden vormden het gemakkelijkste middel zich een inkomen zonder uitgaven te verschaffen... Een *deer-forest* in plaats van een schapenweide werd de gebruikelijke verandering in de Hooglanden. De schapen werden verdreven door wilde dieren, zoals men daarvoor mensen verdreef om plaats te maken voor 'de schapen... Men kan wandelen van de landgoederen van de graaf van Dalhousie in Forfarshire tot John o'Groats zonder het bos te verlaten... In vele van deze bossen zijn de vos, de wilde kat, de marter, de bunzing, de wezel en de berghaas ingeburgerd, terwijl het konijn, de eekhoorn en de rat er sinds kort worden aangetroffen. Enorme landstreken, die in de statistieken van Schotland werden beschreven als buitengewoon vruchtbare en uitgestrekte weiden, zijn thans uitgesloten van iedere bebouwing en verbetering en slechts gewijd aan het jachtgenot van enkele personen en dit nog maar voor een korte periode van het jaar.'

In de Londense *Economist* van 2 juni 1866 kan men lezen: 'In het nieuws van een Schotse krant van de afgelopen week lazten wij: "Een van de beste schapenfokkerijen in Sutherlandshire, waarvoor onlangs op de vervaldatum van het lopende pachtcontract een jaarlijkse rente van £1.200 werd geboden, wordt omgezet in een *deer-forest*!' De feodale instincten laten zich weer gelden... net als in de tijd van de Normandische veroveraars... 36 dorpen vernietigd om de New Forest te scheppen... Twee miljoen *acres*, waaronder enkele van de vruchtbaarste landerijen van Schotland, zijn geheel en al braakgelegd. Het natuurlijke gras van Glen Tilt werd gerekend tot het meest voedzame van het graafschap Perth; de *deer-forest* van Ben Aulder was de beste weidegrond in het uitgestrekte district van Badenoch; een deel van het bos van Black Mount was het voortreffelijkste weidegebied voor zwarte schapen. Men kan zich een voorstelling maken van de uitbreiding van het voor jachtliefhebbers braakgelegde land uit de omstandigheid dat dit een veel grotere oppervlakte omvat dan het gehele graafschap Perth. Men kan zich een idee vormen van het verlies aan productiebronnen ten gevolge van deze gewelddadige verwoesting uit het feit, dat de bodem van het bos van Ben Aulder 15.000 schapen zou kunnen voeden en dat dit bos slechts $\frac{1}{30}$ van het totale jachtgebied van Schotland vormt... Dit gehele jachtgebied is volledig improductief... het had even goed kunnen zijn overstroomd door de golven van de Noordzee. Zulke kunstmatig aangelegde wildernissen of woestenijen zouden door de wetgeving moeten worden verboden.'

[221] De schrijver van de *Essays on Trade etc.* (1770) merkt op: 'Onder het bewind van Edward VI schijnen de Engelsen zich inderdaad in volle ernst te hebben toegelegd op bevordering van de uitbreiding van manufacturen en van de tewerkstelling van de armen. Dit maken wij op uit een merkwaardig statuut, waarin staat dat alle vagebonden dienen te worden gebrandmerkt, enzovoort.' *T.a.p.*, p. 5.

[221a] Thomas More schrijft in zijn *Utopia*: 'Zo komt het dat een hebzuchtige en onverzadigbare veelvraat, een ware pest voor zijn geboorteland, duizenden *acres* land kan samentrekken en omheinen of door geweld en onrecht de eigenaars zo kan afbeulen, dat zij gedwongen zijn alles te verkopen. Op de een of andere wijze, eerlijk of oneerlijk, worden zij gedwongen te vertrekken — arme, eenvoudige, ellendige zielen! Mannen, vrouwen, echtgenoten, kinderen zonder vader, weduwen, jammerende moeders met hun zuigelingen en het gehele huishouden, arm aan bestaansmiddelen en groot in aantal, omdat de landbouw vele arbeiders nodig had. Zij slepen zich voort, uit hun oude, vertrouwde huizen, zonder een rustplaats te vinden. De verkoop van al hun huisraad — ofschoon niet van grote waarde — zou hun onder andere omstandigheden nog een zekere opbrengst hebben geleverd, maar nu zij ineens op straat zijn gezet, moeten ze het tegen spotprijzen verkopen. En wanneer zij hebben rondgezworven tot hun laatste cent is opgemaakt, wat kunnen ze anders doen dan stelen — en dan, bij God, volgens de regels van de wet worden opgehangen — of gaan bedelen? En ook dan worden zij in de gevangenis geworpen als vagebonden, omdat ze rondzwerven en niet werken, zij die bij niemand werk vinden, ook al bieden zij zich nog zo ijverig aan.' (pp. 41, 42) Van deze arme vluchtelingen, waarvan Thomas More zegt dat men hen tot diefstal

dwong, ‘werden 72.000 grote en kleine dieven onder het bewind van Hendrik VIII opgehangen’. Holinshed, *Description of England*, deel I, p. 186. Onder het bewind van Elisabeth werden ‘landlopers bij bosjes opgehangen en er ging geen jaar voorbij zonder dat ergens 300 of 400 mensen aan de galg werden opgeknoopt.’ Strype, *Annals of the Reformation and Establishment of Religion, and other various Occurrences in the Church of England during Queen Elizabeth’s happy Reign*, tweede druk, 1725, deel II. Volgens dezelfde Strype werden in Somersetshire in één jaar 40 personen ter dood gebracht, 35 gebrandmerkt, 37 gezeseld en 183 als ‘onverbeterlijke vagebonden’ vrijgelaten. En desondanks, schrijft hij, ‘is dit grote aantal aangeklaagden door de nalatigheid van de rechters en het dwaze medelijden van de bevolking nog geen $\frac{1}{5}$ van het werkelijke aantal misdadigers’. En hij voegt eraan toe: ‘In de andere graafschappen van Engeland is de situatie niet beter dan in Somersetshire en in sommige zelfs veel slechter.’

[222] ‘Wanneer de wetgeving de geschillen tussen patroons en hun werklieden tracht te regelen, zijn de patroons altijd de raadgevers,’ schrijft A. Smith. ‘De geest der wetten is het eigendom,’ schrijft Linguet.

[223] [J.B. Byles] *Sophisms of Free Trade, by a Barrister*, London, 1850, p. 53. Hij voegt er boosaardig aan toe: ‘Wij stonden steeds klaar om ter wille van de patroons in te grijpen. Kan nu niets voor de arbeiders worden gedaan?’

[224] Uit een bepaling van de wet uit het tweede jaar van het bewind van Jacobus I (cap. 6) blijkt dat sommige lakenwevers zich het recht aanmatigden in hun eigen werkplaatsen als vrederechters officieel het loon vast te stellen. - In Duitsland werden vooral na de Dertigjarige oorlog vaak wetten afgekondigd ter verlaging van het arbeidsloon. ‘Het gebrek aan bedienden en arbeiders in de verlaten gebieden was zeer hinderlijk voor de landheren. Het werd alle dorpelingen verboden kamers te verhuren aan ongetrouwde mannen en vrouwen. Dergelijke personen moesten bij het openbaar gezag worden aangemeld en zij werden gevangen genomen indien ze geen bediende wilden worden, ook wanneer ze leefden van andere arbeid, zoals het zaaien voor de boeren tegen dagloon, of wanneer ze met geld en granen handel dreven. (*Kaiserlichen Privilegien und Sanctiones für Schlesien*, I, 125.) Een eeuw lang werd in de verordeningen van de landheren geklaagd over het boosaardige en baldadige gespuis, dat zich niet wilde schikken in de hardvochtige voorwaarden, niet tevreden wilde zijn met het wettelijk vastgestelde loon. Het is de grondbezitter verboden meer te betalen dan voor het gebied is vastgesteld. En toch waren de voorwaarden voor het dienstpersoneel soms beter dan 100 jaar later. In 1652 kreeg het dienstpersoneel in Silezië tweemaal per week vlees, terwijl in onze eeuw in sommige delen van Silezië dit personeel slechts drie keer per jaar vlees krijgt. Ook het dagloon was na de oorlog hoger dan een eeuw later.’ (G. Freytag.)

[225] Artikel 1 van deze wet luidt: ‘Aangezien de vernietiging van ieder soort vereniging in dezelfde bedrijven of onder dezelfde beroepen een van de fundamentele grondslagen is van de Franse grondwet, is het verboden deze verenigingen onder welke voorwendselen of in welke vorm dan ook weer op te richten.’ In artikel IV werd verklaard dat wanneer ‘burgers in hetzelfde beroep of bedrijf besluiten nemen en afspraken maken, die er op gericht zijn de hulp van hun vaardigheden of arbeid gezamenlijk te weigeren of slechts tegen bepaalde prijzen te leveren, die besluiten en afspraken onwettig zullen worden verklaard, makende een inbreuk op de vrijheid en in strijd zijnde met de bepalingen van de Verklaring van de Rechten van de Mens, enzovoort,’ dus evenals onder de oude arbeidsstatuten staatsmisdrijven. *Révolution de Paris*, Paris, 1791, deel III, p. 523.

[226] Buchez en Roux, *Histoire parlementaire de la Révolution française*, deel X, pp. 193-195.

[227] In zijn *Description of England* schrijft Harrison: ‘Pachters, die vroeger moeite hadden £4 grondrente te betalen, betalen nu £40, £50, en £100 en toch menen zij slechte zaken te hebben gedaan, indien ze na afloop van het pachtcontract geen 6 tot 7 jaar aan grondrente

hebben overgehouden.’

[228] Zie over de invloed van de geldontwaarding in de zestiende eeuw op de verschillende maatschappelijke klassen: *A Compendious or Brief Examination of Certain Ordinary Complaints of Diverse of our Countrymen in these our Days, by W.S., Gentleman*, London, 1851. De dialoogvorm van dit geschrift droeg er toe bij dat men het lange tijd aan Shakespeare toeschreef en nog in 1751 verscheen een nieuwe uitgave ervan onder diens naam. De schrijver is echter William Stafford. In dit werk laat hij de *knight* (ridder) het volgende zeggen:

Knight: ‘U, buurman, landbouwer, manufacturier en u, meester kopersmid en alle andere ambachtslieden, u weet zich allen zeer goed te redden. Want naarmate de dingen duurder worden dan zij waren, verhoogt u de prijs van uw waren of van uw arbeid, die u weer verkoopt. Maar wij hebben niets te verkopen waarvan wij de prijs kunnen verhogen om ons schadeloos te stellen voor de dingen die wij weer moeten kopen.’ Op een andere plaats vraagt de ridder aan de doctor: ‘Vertel mij, welke lieden bedoelt u? En in de eerste plaats die mensen, van wie u meent dat ze er niets bij zouden verliezen?’ - *Doctor*: ‘Ik bedoel hen, die leven van koop en verkoop, want hoe duur ze ook inkopen, ze verkopen daarna.’ - *Ridder*: ‘Welke is de volgende groep, die naar uw mening erbij zullen winnen?’ - *Doctor*: ‘Welnu, allen die pachten of boerderijen in eigen beheer hebben tegen de oude grondrente, want aangezien zij tegen de oude voet betalen, verkopen zij tegen de nieuwe prijzen - dat wil zeggen, zij betalen weinig voor hun land en verkopen de dingen, die er op groeien, tegen hoge prijzen...’ - *Ridder*: ‘Welke groep lijdt hierbij volgens u een groter verlies dan de andere groepen er voordeel bij hebben?’ - *Doctor*: ‘Dat zijn de edellieden en heren en alle anderen, die leven van een vaste rente of van een vast inkomen en geen grond verbouwen en zich niet bezighouden met koop en verkoop.’

[229] In Frankrijk werd de *régisseur*, de zaakwaarnemer en incasseerder van de verplichtingen jegens de feodale heer, in het begin van de middeleeuwen spoedig een *homme d'affaires* (zakenman), die zich door afpersing, afzetterij, zwendel, enzovoort, tot kapitalist wist op te werken. Deze *régisseurs* waren vaak zelf voornamen heren. Bijvoorbeeld: ‘Hierbij wordt verklaard dat de heer Jacques de Thoraisse, ridder en kasteelheer van Besançon, die in Dijon zaakwaarnemer is voor de heer hertog en graaf van Bourgogne, heeft gepacht van genoemde kasteelheer sinds de 25e dag van december 1359 tot de 28e dag van december 1360.’ Alexis Monteil, *Traité des Matériaux Manuscrits de divers Genres d’Histoire*, pp. 234, 235. Hier blijkt reeds dat in alle sferen van het maatschappelijke leven de tussenpersoon met het leeuwenaandeel gaat strijken. Op economisch terrein bijvoorbeeld halen de financiers, de mensen van de beurs, kooplieden en winkeliers de room van de melk; in het burgerlijk recht plukt de advocaat de partijen; in de politiek betekent de vertegenwoordiger meer dan de kiezer, de minister meer dan soeverein; in de godsdienst wordt God door de ‘bemiddelaar’ op de achtergrond gedrongen en deze wordt weer teruggedrongen door de priester, die op zijn beurt de onvermijdelijke bemiddelaar is tussen de Goede Herder en zijn schapen. Evenals in Engeland waren in Frankrijk de grote feodale gebieden in onnoemelijk vele kleine boerderijen verdeeld, maar onder aanzienlijk ongunstiger voorwaarden voor het landvolk. In de veertiende eeuw ontstonden de pachten, *fermes* of *terriers*. Hun aantal nam steeds toe, tot meer dan 100.000. Zij betaalden in geld of *in natura* een grondrente, die varieerde van $\frac{1}{12}$ tot $\frac{1}{5}$ deel van het product. De *terriers* waren leen (*fiefs*), achterleen (*arrière-fiefs*), enzovoort, al naar gelang de waarde en omvang van de gebieden, waarvan vele slechts enkele morgens grond omvatten. Al deze *terriers* bezaten in grotere of kleinere omvang de bevoegdheid tot rechtspraak over de bewoners. Er bestonden vier instanties. Men kan zich voorstellen hoe de landelijke bevolking te lijden had onder de druk van al deze kleine tirannen. Monteil schrijft dat er toen 160.000 rechtbanken in Frankrijk bestonden, terwijl tegenwoordig 4.000 tribunalen (inclusief de vrederechters) voldoende zijn.

[230] In zijn *Notions de Philosophie Naturelle*, Parijs, 1838.

[231] Op dit punt legt Sir James Steuart de nadruk.

[232] ‘Ik gun u,’ zegt de kapitalist, ‘de eer mij te dienen, op voorwaarde dat u het weinige dat u rest, aan mij geeft voor de moeite die ik neem om u te bevelen.’ J. J. Rousseau, *Discours sur l'économie Politique*, Genève, 1706, p. 701.

[233] Mirabeau, *t.a.p.*, deel III, pp. 20-109 passim. Wanneer Mirabeau de afzonderlijke werkplaatsen beschouwt als economischer en productiever dan de ‘gecombineerde’ werkplaatsen en wanneer hij in de laatste enkel kunstmatige kasplantjes, verzorgd door de staat, ziet, is dit te verklaren uit de toestand waarin een groot deel van de manufacturen op het Europese vasteland zich in zijn tijd bevond.

[234] ‘Twintig pond wol, onopvallend tussen het andere werk door omgezet in de jaarlijkse kledingbehoefte van een arbeidersgezin - dat baart geen opzien. Maar breng de wol naar de markt, stuur het naar de fabriek, vandaar naar de grossier en naar de koopman en je hebt een omvangrijke handel en je gebruikt een nominaal kapitaal dat twintig keer zo groot is als de waarde van de wol... Zo wordt de arbeidersklasse uitgebuit om een ellendige fabrieksbevolking, een parasitaire klasse van winkeliers en een denkbeeldig commercieel, monetair en financieel systeem in stand te houden.’ David Urquhart, *t.a.p.*, p. 120.

[235] Een uitzondering hierop vormt de tijd van Cromwell. Zolang de republiek bleef bestaan, verhieven alle lagen van het Engelse volk zich uit het verval waarin de Tudors hen hadden gestort.

[236] Tuckett was zich ervan bewust dat met de invoering van de machinerie en door de vernietiging van de manufactuur op het platteland of huisindustrie de grote wolindustrie ontstond uit de eigenlijke manufacturen (Tuckett, *t.a.p.*, deel I, pp. 139-144). ‘De ploeg en het juk waren uitvindingen van de goden en het bezit van helden; zijn weefgetouwen, spindel en spinnewiel van minder edele afkomst? Gij scheidt het spinnewiel van de ploeg, het spindel van het juk en ge krijgt fabrieken en armhuizen, krediet en crisis, twee vijandige naties: landbouwers en kooplieden.’ David Urquhart, *t.a.p.*, p. 122. Maar nu komt Carey en hij beschuldigt, zeker niet ten onrechte, Engeland ervan te trachten iedere andere natie tot een uitsluitend landbouwvolk te maken, met Engeland als fabrikant. Hij beweert dat op deze manier Turkije werd geruïneerd, omdat ‘het de eigenaars en bebouwers van de grond (door Engeland -M.) nooit is toegestaan zich te versterken door het natuurlijke bondgenootschap tussen ploeg en weefgetouw, hamer en eg’. Carey, *The Slave Trade*, p. 125. Volgens hem is Urquhart zelf een van de belangrijkste veroorzakers van de ondergang van Turkije, omdat hij in het belang van Engeland propaganda heeft gemaakt voor de vrijhandel. Het mooiste van alles is nog dat Carey (tussen twee haakjes: een grote Russenknecht) dit scheidingsproces wil voorkomen door het protectiestelsel, waardoor het proces echter wordt versneld.

[237] De filantropische Engelse economen zoals Mill, Rogers, Goldwin Smith, Fawcett, enzovoort, en liberale fabrikanten als John Bright en consorten vragen (zoals God Kaïn vroeg naar diens broeder Abel) de Engelse grondaristocraten: Waar zijn onze duizenden *freeholders* (kleine, zelfstandige boeren) gebleven? Maar waar bent u uit voortgekomen? Uit de vernietiging van die *freeholders*. Waarom gaat u niet verder en vraagt: Waar zijn de onafhankelijke wevers, spinners en ambachtlieden gebleven?

[238] Industrieel hier in tegenstelling tot agrarisch. In de ‘categorische’ betekenis van het woord is de pachter net zo goed als de fabrikant een industriële kapitalist.

[239] *The Natural and Artificial Rights of Property Contrasted*, London, 1832, pp. 98-99. Schrijver van dit anonieme geschrift is Th. Hodgskin.

[240] Zelfs nog in 1794 zonden de kleine wevers van Leeds een deputatie naar het parlement met een petitie, waarin werd verzocht om een wet die iedere koopman zou verbieden fabrikant te worden. Dr. Aiken, *t.a.p.*

[241] William Howitt, *Colonization and Christianity, a Popular History of the Treatment of*

the Natives by the Europeans in all their Colonies, London, 1838, p. 9. Over de behandeling der slaven vindt men een goede materiaalverzameling bij Charles Comte, *Traité de législation*, Bruxelles, derde druk, 1837. Men moet deze materie tot in de bijzonderheden bestuderen om te zien wat de bourgeois van zichzelf en van de arbeider maakt, wanneer hij de wereld ongestoord naar zijn beeld kan modelleren.

[242] Thomas Stamford Raffles (gewezen Gouverneur van Java), *History of Java and its Dependencies*, London, 1817, boek II, p. CXC, CXCI.

[243] In 1866 stierven alleen al in de provincie Orissa meer dan een miljoen Hindoes de hongerdood. En toch trachtte men de Indische staatskas te spekken door middel van prijzen, waartegen men aan de hongerende mensen levensmiddelen afstond.

[243a] William Cobbett merkt op dat in Engeland alle openbare instellingen ‘koninklijk’ worden genoemd, maar bij wijze van vergoeding daarvoor sprak men echter van ‘nationale’ schuld (*national debt*).

[243b] ‘Wanneer de Tartaren vandaag Europa zouden binnenvallen, zou het moeilijk zijn hun duidelijk te maken wat bij ons wordt verstaan onder een financier.’ Montesquieu, *Esprit des lois*, éd. Londres, deel IV, p. 33, 1769.

[244] Mirabeau, *t.a.p.*, deel VI, p. 101.

[245] Eden, *t.a.p.*, boek II, hfdst. I, p. 421.

[246] John Fielden, *t.a.p.*, pp. 5-6. Zie voor de schanddaden uit de begintijd van het fabriekswezen dr. Aiken (1795), *t.a.p.*, p. 219 en Gisbome, *Inquiry into the Duties of Men*, 1795, deel II. — Aangezien de stoommachine de fabrieken uit de nabijheid van de watervallen verplaatste naar de steden, vond de ‘onthoudingsgezinde’ winstmaker het kindermateriaal nu vlak bij de hand, zonder dat een gewelddadige slaventoevoer uit de armhuizen noodzakelijk was. — Toen Sir R. Peel (de vader van de ‘minister der geloofwaardigheid’) in 1815 zijn wet op de kinderbescherming indiende, verklaarde F. Homer (het licht van het *Bullion Committee* en intiem vriend van Ricardo) in het Lagerhuis: ‘Het is algemeen bekend dat met de bezittingen van een bankroetier een bende — als ik deze uitdrukking zo mag gebruiken — fabriekskinderen openlijk, als een deel van het eigendom, op de veiling werd gebracht en werd afgemijnd. Twee jaar geleden (1813) kwam een afschuwelijk geval voor de rechtbank. Het ging om een aantal jongens. Een parochie in Londen had hen aan een fabrikant overgedaan en deze deed hen weer aan een andere fabrikant over. Zij werden ten slotte door enige mensenvrienden in een staat van absolute verhongering ontdekt. Een ander, nog afschuwelijker geval werd mij als lid van de parlementaire Commissie van Onderzoek ter kennis gebracht. Enkele jaren geleden sloten een Londense parochie en een fabrikant uit Lancashire een contract, waarin uitdrukkelijk werd bepaald dat op iedere twintig gezonde kinderen één idioot kind bij de koop moest worden afgenomen.’

[247] In 1790 telde men in het Engelse deel van West-Indië 10 slaven op 1 vrije inwoner, in het Franse deel 14 op 1 en in het Hollandse deel 23 op 1. Henry Brougham, *An Inquiry into the Colonial Policy of the European Powers*, Edinburgh, 1803, deel II, p. 74.

[248] De uitdrukking *labouring poor* (werkende armen) komt men in de Engelse wetten tegen vanaf het moment waarop men het de moeite waard vindt aandacht te schenken aan de loonarbeiders. De *labouring poor* staan in tegenstelling enerzijds tot de *idle poor* (nietsdoende armen), bedelaars, enzovoort, anderzijds tot de arbeiders die nog niet geheel kaalgeplukt zijn, maar nog bezitters zijn van hun arbeidsmiddelen. Uit de wet ging de uitdrukking *labouring poor* over in de economie, bij Culpeper, J. Child, enzovoort, tot aan A. Smith en Eden. Hiernaar beoordele men de *bonne foi* (goede trouw) van de ‘execrable political cantmonger’ (verfoeilijke politieke huichelaar) Edmund Burke, wanneer hij de uitdrukking *labouring poor* uitmaakt voor ‘execrable political cant’ (verfoeilijke politieke huichelarij). Deze sycofant, die in loondienst van de Engelse oligarchie de romanticus speelde tegenover de Franse Revolutie, zoals hij, in loondienst van de Noord-Amerikaanse koloniën,

bij de aanvang van de Amerikaanse onlusten tegenover de Engelse oligarchie de rol speelde van de liberaal, was door en door een gewone bourgeois: 'De wetten van de handel zijn de wetten der natuur en dientengevolge de wetten van God.' (E. Burke, *t.a.p.*, pp. 31-32.) Geen wonder dat hij, trouw aan de natuur, zichzelf steeds heeft verkocht op de beste markt! Men vindt in de geschriften van Tucker — Tucker was dominee en Tory, voor de rest een fatsoenlijk mens en een bekwaam econoom — een zeer goede karakteristiek van deze Edmund Burke in zijn liberale tijd. Bij de schandalige karakterloosheid, die wij tegenwoordig tegenkomen en die zeer devoot gelooft in 'de wetten van de handel', is het steeds weer de plicht de Burkes te brandmerken, die zich van hun navolgers slechts op één punt onderscheiden — talent!

[249] Marie Auger, *Du crédit public*, 1842, p. 265.

[250] 'Het kapitaal', schrijft de *Quarterly Review*, 'ontvlucht rumoer en strijd en is angstig van aard. Dit is zeer juist, maar het is toch niet de gehele waarheid. Het kapitaal heeft een afschuw van afwezigheid van winst of van zeer kleine winst, zoals de natuur een afschuw heeft van het ledige. Bij een flinke winst wordt het kapitaal moedig. Met de zekerheid van 10 % kan men het overal gebruiken; bij 20 % wordt het zeer levendig; bij 50 % wordt het bepaald roekeloos; bij 100 % lapt het de menselijke wetten aan zijn laars; is de winst 300 %, dan bestaan er geen misdaden meer die het niet riskeert, zelfs op straffe van de galg. Wanneer rumoer en strijd winst opleveren, zal het beide aanmoedigen. Het bewijs hiervoor: smokkel en slavenhandel.' P. J. Dunning, *t.a.p.*, pp. 35, 36.

[251] 'Wij bevinden ons in een situatie, die voor de samenleving geheel nieuw is... wij streven ernaar ieder soort eigendom te scheiden van iedere soort arbeid.' Sismondi, *Nouveaux principes de l'économie politique*, Paris, 1827, deel II, p. 434.

[252] 'De vooruitgang van de industrie, waarvan de bourgeoisie de willoze en weerloze draagster is, brengt in plaats van de isolering van de arbeiders door de concurrentie hun revolutionaire vereniging door de associatie. Met de ontwikkeling van de grootindustrie wordt dus de basis, waarop de bourgeoisie produceert en zich de producten toe-eigent, onder haar voeten weggetrokken. Vóór alles produceert zij dus haar eigen doodgravers. Haar ondergang en de overwinning van het proletariaat zijn dus even onvermijdelijk... Van alle klassen, die vandaag tegenover de bourgeoisie staan, is alleen het proletariaat een werkelijk revolutionaire klasse. De overige klassen teren weg en gaan met de grootindustrie ten onder, het proletariaat is haar meest kenmerkende product... De middenstanden, de kleine industrieel, de kleine koopman, de handwerksman, de boer — zij allen bestrijden de bourgeoisie om hun bestaan als middenstand te vrijwaren voor ondergang... zij zijn reactionair, zij trachten het rad van de geschiedenis terug te draaien.' Karl Marx en F. Engels, *Manifest der kommunistischen Partei*, London, 1847, pp. 9, 11.

De moderne theorie van de kolonisatie [253]

De economie verwacht principieel twee verschillende soorten particulier eigendom, waarvan het ene berust op de eigen arbeid van de producent, het andere op de uitbuiting van arbeid van anderen. Men vergeet dat het laatste niet alleen in directe tegenstelling staat tot het eerste, maar ook slechts op diens graf gedijt.

In West-Europa, het geboorteland van de economie, is het proces van de oorspronkelijke accumulatie min of meer voltooid. De kapitalistische heerschappij heeft hier hetzij de gehele nationale productie rechtstreeks aan zich onderworpen, of — waar de verhoudingen zich nog niet zo ontwikkeld hebben — beheerst zij, althans indirect, de lagen der maatschappij, die behoren bij de naast haar voortbestaande, in verval geraakte en verouderde productiewijze. Op dit reeds bereikte stadium van het kapitalisme past de econoom de begrippen van recht en eigendom uit de vóórkapitalistische wereld toe en dit met een des te nauwgezetter ijver en een des te grotere zalving naarmate de feiten scherper in tegenspraak komen met zijn ideologie.

Dit ligt anders in de koloniën. De kapitalistische heerschappij stuit hier overal op het verzet van de producent, die als bezitter van zijn eigen arbeidsvoorwaarden door zijn arbeid zichzelf in plaats van de kapitalist verrijkt. De tegenstelling tussen deze twee diametraal tegenover elkaar staande economische systemen komt hier in de praktijk tot uiting in hun strijd. Wanneer de kapitalist de macht van het moederland achter zich heeft staan, tracht hij de op eigen arbeid gebaseerde methode van productie en toe-eigening gewelddadig uit de weg te ruimen. Hetzelfde belang, dat de sycofanten van het kapitaal, de economen, in het moederland er toe brengt de kapitalistische productiewijze in theorie voor te stellen als haar eigen tegendeel, brengt hen in de koloniën er toe de zaken eerlijk op te biechten en de tegenstelling tussen beide productiewijzen met luide stem te verkondigen. Voor dit doel toont hij aan hoe de ontwikkeling van de maatschappelijke productiekracht van de arbeid, coöperatie, arbeidsverdeling, toepassing van machinerie op grote schaal, enzovoorts, onmogelijk zijn zonder onteigening van de arbeider en zonder de daarbij behorende omzetting van hun productiemiddelen in kapitaal. In het belang van de zogenaamde nationale rijkdom zoekt hij naar kunstmatige middelen om de volksarmoede tot stand te brengen. Zijn apologetisch pantser brokkelt hier als vermolmd hout stukje bij beetje af.

De grote verdienste van E. G. Wakefield is niet dat hij iets nieuws heeft ontdekt over de koloniën,[254] maar dat hij in de koloniën de waarheid over het kapitalisme in het moederland ontdekte. Zoals het protectiestelsel in zijn oorsprong[255] er op gericht was kapitalisten in het moederland voort te brengen, zo streeft de kolonisatietheorie van Wakefield — welke men in Engeland een tijd lang bij wet trachtte te verwezenlijken — naar het voortbrengen van loonarbeiders in de koloniën. Dit noemt hij *systematic colonization* (systematische kolonisatie).

In de eerste plaats ontdekte Wakefield in de koloniën dat het bezit aan geld, bestaansmiddelen, machines en andere productiemiddelen nog niet iemand tot een kapitalist maakt indien de aanvulling ontbreekt: de loonarbeider, de andere, die gedwongen is zichzelf vrijwillig te verkopen. Hij ontdekte dat kapitaal niet een ding is, maar een door dingen bewerkstelligde maatschappelijke verhouding tussen personen.[256] De heer Peel, zo jammert hij, nam voor £50.000 aan bestaansmiddelen en productiemiddelen uit Engeland met zich mee naar Swan River in New-Holland (West-Australië). De heer Peel was voorzichtig genoeg om bovendien 3.000 lieden uit de arbeidende klasse, mannen, vrouwen en kinderen, mee te nemen. Eenmaal op de plaats van bestemming aangekomen, 'zat de heer Peel zonder een dienstbode om zijn bed op te maken of voor hem water uit de rivier te halen.' [257] De ongelukkige heer Peel, die alles voorzag, behalve de export van de Engelse productieverhoudingen naar Swan River!

Tot goed begrip van de volgende ontdekkingen van Wakefield maak ik eerst twee voorafgaande opmerkingen. Men weet dat productie- en bestaansmiddelen als bezit van de directe producent geen kapitaal zijn. Zij worden alleen kapitaal onder voorwaarden, waaronder zij tevens dienen als middelen tot uitbuiting en overheersing van de arbeider. Dit, hun kapitalistische ziel, is echter in de hersenpan van de economen zó nauw met hun stoffelijke substantie verbonden, dat zij die productie- en bestaansmiddelen onder alle omstandigheden kapitaal noemen, ook waar ze juist het tegendeel van kapitaal zijn. Dit zien we ook bij Wakefield. De tweede opmerking: De versnippering van de productiemiddelen als individueel bezit van vele, van elkaar onafhankelijke en voor zichzelf werkende arbeiders noemt hij de gelijke verdeling van het kapitaal. Het gaat met de econoom net als met de jurist uit de feodaliteit. Ook de jurist plakte op de zuivere geldverhoudingen zijn feodale rechtsetiketten.

'Indien,' schrijft Wakefield, 'het kapitaal onder alle leden van de gemeenschap in gelijke porties zou zijn verdeeld, zou niemand er belang bij hebben meer kapitaal te accumuleren dan hij met zijn eigen handen kan aanwenden. Dit is tot op zekere hoogte het geval in de nieuwe

Amerikaanse koloniën, waar de hartstocht voor het grondbezit het bestaan van een klasse van loonarbeiders belemmert.’[258] Zolang de arbeider dus voor zichzelf kan accumuleren — en dat kan hij zolang hij eigenaar blijft van zijn productiemiddelen — is de kapitalistische accumulatie en de kapitalistische productiewijze onmogelijk. De daarvoor onontbeerlijke klasse van loonarbeiders ontbreekt. Hoe werd nu in het oude Europa de onteigening van de arbeider van zijn arbeidsvoorwaarden tot stand gebracht, dus kapitaal en loonarbeid geschapen? Door een *contrat social* (maatschappelijk verdrag) van een zeer origineel soort. ‘De mensheid... heeft een zeer eenvoudige methode gebruikt om de accumulatie van kapitaal te bevorderen,’ welke de mensen natuurlijk sinds de tijd van Adam als hoogste en enige doel van hun bestaan voor ogen heeft gezweefd: ‘zij verdeelden zich in bezitters van kapitaal en bezitters van arbeid... deze verdeling was het resultaat van vrijwillige overeenstemming en samenwerking.’[259] Kort gezegd: de massa van de mensheid onteigende zichzelf ten bate van de ‘accumulatie van het kapitaal’. Nu zou men denken dat het instinct van dit zelfverloochenende fanatisme vooral in de koloniën — waar alleen mensen voorkomen en omstandigheden bestaan die een *contrat social* uit het rijk der dromen zouden kunnen verplaatsen naar de werkelijkheid — vrij spel zou hebben. Maar waartoe dient dan nog de ‘systematische kolonisatie’ in tegenstelling tot de natuurlijke kolonisatie? Ja, maar: ‘in de noordelijke staten van de Amerikaanse Unie valt het te betwijfelen of wel $\frac{1}{10}$ van de bevolking tot de categorie der loonarbeiders behoort... in Engeland... bestaat de grote volksmassa uit loonarbeiders.’[260] Ja, de drift tot zelfontteigening van de arbeidende mensheid ten bate van het kapitaal bestaat net zo min als dat de slavernij, zelfs volgens Wakefield, de enige natuurlijke basis van de koloniale rijkdom vormt. Zijn systematische kolonisatie is slechts een *pis aller* (lapmiddel), aangezien hij nu eenmaal met vrije mensen en niet met slaven te maken heeft. ‘De eerste Spaanse kolonisten in San Domingo kregen geen arbeiders uit Spanje. Maar zonder arbeid (dat wil zeggen zonder slavernij -M.) zou het kapitaal zijn vernietigd of althans tot zulk een kleine omvang zijn ineengeschrumpeld, dat ieder individu het met zijn eigen handen zou kunnen aanwenden. Dit gebeurde werkelijk in de laatste, door de Engelsen gestichte kolonie, waar een groot kapitaal aan zaden, vee en werktuigen verloren ging door gebrek aan loonarbeiders en waar geen kolonist meer kapitaal bezat dan hij met zijn eigen handen kon aanwenden.’[261]

We hebben gezien dat de onteigening van de volksmassa van de grond de basis vormt van de kapitalistische productiewijze. De essentie van een vrije kolonie bestaat daarentegen hieruit, dat het grootste deel van de grond nog bezit is van het volk en dat iedere kolonist een deel daarvan kan omzetten in eigen particulier bezit en in een individueel productiemiddel, zonder de latere kolonisten te beletten hetzelfde te doen.[262] Dit is het geheim, zowel van de bloei der koloniën als van hun grote euvel — hun weerstand tegen de vestiging van het kapitaal. ‘Waar de grond zeer goedkoop is en alle mensen vrij zijn, waar iedereen naar wens een stuk grond voor zichzelf kan verwerven, is de arbeid niet alleen zeer duur wat het aandeel van de arbeider in het product betreft, maar bestaat de moeilijkheid in het verkrijgen van gecombineerde arbeid tegen welke prijs dan ook.’[263]

Aangezien in de koloniën de scheiding tussen arbeiders en arbeidsvoorwaarden en tussen arbeiders en hun wortel, de grond, nog niet bestaat of slechts sporadisch of op een te beperkte schaal voorkomt, is de landbouw nog niet losgescheurd van de industrie en heeft de vernietiging van de landelijke huisindustrie nog niet plaatsgevonden. En waar moet onder deze omstandigheden de binnenlandse markt voor het kapitaal worden gevonden? ‘Geen deel der Amerikaanse bevolking is uitsluitend agrarisch, uitgezonderd de slaven en de slavenhouders, die kapitaal en arbeid voor grote ondernemingen combineren. Vrije Amerikanen, die zelf de grond bebouwen, houden zich tegelijkertijd met vele andere zaken bezig. Een deel van de door hen gebruikte meubelen en werktuigen maken zij gewoonlijk zelf. Zij bouwen vaak hun eigen huizen en brengen het product van hun arbeid naar de markt,

ook al ligt deze op grote afstand. Zij zijn spinners en wevers, ze maken zeep en kaarsen, schoenen en kleren voor eigen gebruik. In Amerika is de landbouw vaak een nevenbedrijf van een smid, een molenaar of een winkelier.’[264] Waar blijft onder dergelijke snaken het ‘terrein van onthouding’ voor de kapitalisten?

De grote aantrekkelijkheid van de kapitalistische productie bestaat hieruit, dat zij niet alleen voortdurend loonarbeiders als loonarbeiders reproduceert, maar — in verhouding tot de accumulatie van het kapitaal — steeds een relatieve overbevolking van loonarbeiders voortbrengt. Zo wordt de wet van vraag en aanbod van arbeid in het goede spoor gehouden, blijven de loonschommelingen binnen de voor de kapitalistische exploitatie gunstige perken en wordt ten slotte de zo onontbeerlijke, maatschappelijke afhankelijkheid der arbeiders van de kapitalisten gegarandeerd. Een absolute verhouding van afhankelijkheid, waar de econoom thuis, in het moederland, zoetsappig omheen kan liegen en die hij kan voorstellen als een verhouding van een vrij contract tussen kopers en verkopers, tussen gelijke, onafhankelijke warenbezitters: bezitters van de waar kapitaal en bezitters van de waar arbeid. Maar in de koloniën valt de schone illusie in duigen. De absolute bevolking groeit hier veel sneller dan in het moederland, doordat vele arbeiders volwassen in de koloniale wereld aankomen, en toch is de arbeidsmarkt steeds te krap. De wet van vraag en aanbod van arbeid valt in duigen. Aan de ene kant werpt de oude wereld voortdurend kapitaal naar binnen, dat op exploitatie belust is en begerig is naar onthouding, aan de andere kant stuit de regelmatige reproductie van loonarbeiders als loonarbeiders op de onbehoorlijkste en gedeeltelijk onoverkomelijke hindernissen. En dat geldt wel helemaal voor de in verhouding tot de accumulatie van het kapitaal overtollige loonarbeiders! De loonarbeider van vandaag wordt morgen een onafhankelijke, zelfstandige boer of ambachtsman. Hij verdwijnt van de arbeidsmarkt, maar — niet in het armhuis. Deze voortdurende omzetting van loonarbeiders in onafhankelijke producenten — die in plaats van voor het kapitaal voor zichzelf werken en in plaats van de heren kapitalisten zichzelf verrijken — oefent op haar beurt een beslist schadelijke terugslag uit op de situatie van de arbeidsmarkt. Niet alleen blijft de uitbuitingsgraad van de loonarbeider onfatsoenlijk laag, maar de loonarbeider verliest bovendien mét de verhouding van afhankelijkheid ook het gevoel van afhankelijkheid van de zich onthoudende kapitalist. Vandaar alle misstanden, die onze E. G. Wakefield zo braaf, zo welsprekend en zo ontroerend afschildert.

Het aanbod van loonarbeid, klaagt hij, is noch bestendig, noch regelmatig, noch voldoende. Dit aanbod ‘is steeds niet alleen te klein, maar ook onzeker’.[265] ‘Ofschoon het tussen arbeider en kapitalist te verdelen product groot is, neemt de arbeider zulk een groot deel, dat hij snel een kapitalist wordt... Daarentegen kunnen weinig personen, zelfs wanneer zij ongewoon lang leven, grote hoeveelheden rijkdom accumuleren.’[266] De arbeiders staan het de kapitalisten gewoonweg niet toe zich te onthouden van betaling van het grootste deel van hun arbeid. Evenmin helpt het de kapitalist wanneer hij zo slim is met zijn eigen kapitaal ook zijn eigen loonarbeiders uit Europa te importeren. ‘Zij houden spoedig op loonarbeiders te zijn, zij worden al gauw onafhankelijke boeren of zelfs, op de arbeidsmarkt, concurrenten van hun oude patroons.’[267] Men begrijpt hoe afschuwelijk dit is! De brave kapitalist heeft zijn eigen concurrent in levende lijve met zijn eigen goede geld uit Europa geïmporteerd! Dat is toch het einde van alles! Geen wonder dat Wakefield klaagt over het ontbreken van een verhouding van afhankelijkheid en van afhankelijkheidsgevoelens van de loonarbeiders in de koloniën. Zijn leerling Merivale zegt dat wegens de hoge lonen in de koloniën een hartstochtelijke begeerte bestaat naar goedkopere en meer onderdanige arbeid, naar een klasse, aan welke de kapitalist de voorwaarden kan dicteren in plaats van ze gediceerd te krijgen... In de oude, beschaafde landen is de arbeider, hoewel vrij, krachtens de natuurwet afhankelijk van de kapitalist; in de koloniën moet deze afhankelijkheid door kunstmatige middelen worden geschapen.[268]

Wat is nu volgens Wakefield het gevolg van deze misstand in de koloniën? Een ‘barbaars systeem van versnippering’ van producenten en van nationale rijkdom.[269] De versnippering van de productiemiddelen over talloze, voor zichzelf werkende bezitters vernietigt mét de centralisatie van het kapitaal iedere basis voor gecombineerde arbeid. Iedere langdurige onderneming, die zich over jaren uitstrekt en investering van vast kapitaal vereist, stuit bij de uitvoering op hindernissen. In Europa treuzelt het kapitaal geen moment, want de arbeidersklasse vormt daar een levend aanhangsel, dat steeds in overvloed aanwezig is en steeds ter beschikking staat. Maar in de koloniale gebieden! Wakefield vertelt een uiterst smartelijke anekdote. Hij had een gesprek met enkele kapitalisten uit Canada en uit de staat New York, waar de stroom van emigranten vaak blijft steken en een bezinnsel van ‘overtollige’ arbeiders neerslaat. ‘Ons kapitaal,’ verzucht een der personages uit het melodrama, ‘ons kapitaal lag klaar voor vele transacties, die een aanzienlijke tijd nodig hebben voor hun voltooiing. Maar konden wij met dergelijke transacties beginnen met arbeiders die, wij wisten het, ons spoedig de rug zouden toekeren? Indien wij er zeker van waren geweest dergelijke immigranten te kunnen vasthouden, zouden wij hen met vreugde direct in dienst hebben genomen en tegen een hoog loon. Ja, zelfs met de zekerheid dat ze ons weer zouden verlaten, zouden we ze toch aangenomen hebben, indien wij, al naar gelang de behoeften, hadden kunnen rekenen op een nieuwe aanvoer.’[270]

Nadat Wakefield hoogdravend de Engelse kapitalistische landbouw met zijn ‘gecombineerde’ arbeid tegenover de versnipperde Amerikaanse landbouw heeft geplaatst, laat hij per ongeluk ook de keerzijde van de medaille zien. Hij beschrijft de Amerikaanse volksmassa als welvarend, onafhankelijk, ondernemend en betrekkelijk beschaafd, terwijl ‘de Engelse landarbeider een miserabele stakker is, een pauper... In welk land buiten Noord-Amerika en enkele nieuwe koloniën liggen de lonen van de voor landarbeid gebruikte vrije arbeid noemenswaardig boven de prijs van de meest onontbeerlijke bestaansmiddelen van de arbeider?... Zonder twijfel worden de paarden op de Engelse boerderijen, omdat ze een waardevol bezit vormen, veel beter gevoed dan de Engelse landarbeider.’[271] Maar *never mind* (het doet er niet toe), de nationale rijkdom is nu eenmaal van nature identiek met de volksellende.

Hoe kan men nu het antikapitalistische kankergezwell der koloniën genezen? Wanneer men alle grond in één klap van volksbezit in particulier bezit zou veranderen, zou men weliswaar de wortels van het kwaad vernietigen, maar ook — de kolonie. Het is de kunst twee vliegen in één klap te slaan. Men bepale van overheidswege voor de maagdelijke grond een van de wet van vraag en aanbod onafhankelijke, kunstmatige prijs, waardoor de immigrant wordt gedwongen een langere tijd tegen loon te werken totdat hij genoeg geld heeft verdiend om grond te kopen[272] en om een onafhankelijke boer te worden. Door zo de grond te verkopen tegen een voor de loonarbeider vrijwel onmogelijk te betalen prijs, door dus dank zij schending van de heilige wet van vraag en aanbod geld af te persen van het arbeidsloon, krijgt de regering de beschikking over een fonds dat zij anderzijds kan gebruiken om in dezelfde mate, waarin het fonds groter wordt, arme drommels uit Europa in de koloniën te importeren en zodoende ervoor te zorgen dat de markt voor loonarbeid voor de heren kapitalisten altijd ruim is. Onder deze omstandigheden *tout sera pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles* (alles zal ten beste zijn ingericht in de beste der mogelijke werelden). Dit is het grote geheim van de ‘systematische kolonisatie’. ‘Volgens dit plan,’ roept Wakefield triomfantelijk uit, ‘zal de toevoer van arbeid constant en regelmatig zijn; want, in de eerste plaats, aangezien geen arbeider in staat is zich grond te verschaffen voordat hij tegen geld heeft gewerkt, zullen alle immigrerende arbeiders, doordat zij gecombineerd tegen loon werken, voor hun patroons kapitaal produceren voor het gebruik van nog meer arbeid; in de tweede plaats zal een ieder, die ophoudt met loonarbeid en grondbezitter wordt, juist door de aankoop van grond bijdragen in een fonds, dat dient tot overbrenging van nieuwe arbeid naar

de koloniën.’[273] De van staatswege voorgeschreven grondprijs moet natuurlijk ‘voldoende’ zijn, dat wil zeggen moet zó hoog zijn, ‘dat daardoor wordt verhinderd dat arbeiders onafhankelijke boeren worden, voordat anderen aanwezig zijn om hun plaats op de markt voor loonarbeid in te nemen.’[274] Deze ‘voldoende grondprijs’ is niets anders dan een eufemistische omschrijving van het losgeld, dat de arbeider de kapitalist betaalt voor de toestemming om zich van de arbeidsmarkt terug te trekken op het platteland. Eerst moet hij voor meneer de kapitalist ‘kapitaal’ verschaffen, opdat deze meer arbeiders kan uitbuiten, en vervolgens moet hij voor een ‘plaatsvervanger’ op de arbeidsmarkt zorgen, die de regering op zijn kosten overzee naar zijn vroegere meneer de kapitalist transporteert.

Het is zeer typerend dat de Engelse regering deze door de heer Wakefield voor het gebruik in de koloniale gebieden voorgeschreven methode van ‘oorspronkelijke accumulatie’ jarenlang heeft gevolgd. Het fiasco was natuurlijk even smadelijk als dat van de Bankwet van Peel. De stroom van emigranten werd slechts van de Engelse koloniën verlegd naar de Verenigde Staten. Inmiddels had de ontwikkeling van de kapitalistische productie in Engeland, welke gepaard ging met een groeiende druk van de regering, het recept van Wakefield overbodig gemaakt. Aan de ene kant laat de enorme en onafgebroken mensenstroom, die jaar in jaar uit naar Amerika wordt gedreven, in het oosten van de Verenigde Staten een stagnerende neerslag achter, omdat de emigratiegolf uit Europa de mensen daar sneller op de arbeidsmarkt werpt dan dat zij naar het westen van de Verenigde Staten kunnen worden afgevoerd. Aan de andere kant liet de Amerikaanse Burgeroorlog een kolossale nationale schuld achter en met die schuld belastingdruk, opkomst van een allersmerigste geldaristocratie, het wegschenken van een enorm deel van de publieke domeinen aan speculatiemaatschappijen ter exploitatie van spoorwegen, mijnen enzovoort — kortom de snelst voorstelbare centralisatie van kapitaal. De grote republiek is dus niet langer het Beloofde Land voor de emigrerende arbeider. De kapitalistische productie ontwikkelt zich daar met zevenmijlslarzen, ofschoon de loonsverlaging en de afhankelijkheid van de arbeider nog lang niet tot het normale, Europese niveau zijn teruggebracht. Het verkwistend wegschenken van onbebouwde grond in de koloniale gebieden door de Engelse regering aan aristocraten en kapitalisten, door Wakefield zelf met luide stem aan de kaak gesteld, heeft vooral in Australië[275] — in samenwerking met de mensenstroom, die door het goud delven werd aangetrokken en met de concurrentie van de invoer van Engelse waren, waar zelfs de kleine ambachtsman onder te lijden had — geleid tot de voortbrenging van een toereikende ‘relatieve arbeidersoverbevolking’, zodat bijna iedere postbestelling uit Australië de jobstijding brengt van een overvoering van de Australische arbeidsmarkt en de prostitutie daar op sommige plaatsen even welig tiert als op de Haymarket in Londen.

Maar hier houden wij ons niet bezig met de toestanden in de koloniën. Wat ons hier slechts interesseert is het geheim, dat door de economie van de Oude Wereld in de Nieuwe Wereld werd ontdekt en met luide stem werd verkondigd: de kapitalistische productie- en accumulatiwijze, dus ook het kapitalistische particuliere eigendom, vooronderstellen de vernietiging van het particuliere eigendom dat op eigen arbeid berust, dat wil zeggen de onteigening van de arbeider.

[253] Het gaat hier om werkelijke koloniën, maagdelijke grond die door vrije immigranten wordt gekoloniseerd. De Verenigde Staten zijn, economisch gesproken, nog altijd koloniaal gebied van Europa. Overigens vallen onder deze rubriek ook die plantages, waar de opheffing van de slavernij een totale omwenteling in de verhoudingen teweeg heeft gebracht.

[254] De enkele flitsen van inzicht bij Wakefield over het wezen van de koloniën vinden we al ontwikkeld in de geschriften van de oude Mirabeau en van de fysiocraten en nog veel eerder in de werken van de Engelse economen.

[255] Het wordt later een tijdelijke noodzaak in de internationale concurrentiestrijd. Wat

echter ook het motief was, de gevolgen blijven dezelfde.

[256] ‘Een neger is een neger. Pas onder bepaalde verhoudingen wordt hij een slaaf. Een katoenmachine is een machine voor het spinnen van katoen; pas onder bepaalde verhoudingen wordt de machine kapitaal. Buiten deze verhoudingen geplaatst is de machine evenmin kapitaal als goud op zichzelf geld is of suiker de prijs van suiker is... Het kapitaal is een maatschappelijke productieverhouding. Het is een historische productieverhouding.’ Karl Marx, ‘**Lohnarbeit und Kapital**’, in de *Neue Rheinische Zeitung*, nr. 266, 7 april 1849.

[257] E. G. Wakefield, *England and America*, deel II, p. 33.

[258] *T.a.p.*, deel I, p. 17.

[259] *T.a.p.*, p. 18.

[260] *T.a.p.*, pp. 42-44.

[261] *T.a.p.*, deel II, p. 5.

[262] ‘Wil de grond een element van de kolonisatie zijn, dan moet de grond niet alleen onbebouwd, maar ook openbaar bezit zijn, dat kan worden omgezet in particulier bezit.’ *T.a.p.*, deel II, p. 125.

[263] *T.a.p.*, deel I, p. 247.

[264] *T.a.p.*, pp. 21-22.

[265] *T.a.p.*, deel II, p. 116.

[266] *T.a.p.*, deel I, p. 131.

[267] *T.a.p.*, deel II, p. 5.

[268] Merivale, *t.a.p.*, pp. 235-314 passim. Zelfs de slappe vrijhandelaar-vulgair-econoom Molinari zegt: ‘In de koloniën, waar de slavernij werd afgeschaft zonder dat de gedwongen arbeid werd vervangen door een equivalente hoeveelheid vrije arbeid, ziet men het tegendeel gebeuren van hetgeen wij dagelijks om ons heen zien. Men heeft gezien dat eenvoudige arbeiders op hun beurt de industriële ondernemers uitbuiten, van hen lonen eisen die buiten iedere verhouding staan tot het rechtvaardige deel van het product, dat hen toekomt. De planters, die voor hun suiker geen prijs konden krijgen welke voldoende hoog was om de loonsverhoging te dekken, waren gedwongen het ontbrekende deel aan te vullen, eerst uit hun winsten, later zelfs ten koste van hun kapitaal. Een groot aantal planters werd op deze wijze geruïneerd, anderen hebben hun bedrijven gesloten om aan een dreigende ondergang te ontsnappen... Ongetwijfeld kan men beter kapitaalaccumulaties dan generaties mensen te gronde zien gaan (hoe edelmoedig van de heer Molinari! -M.), maar zou het niet beter zijn wanneer noch de één noch de ander te gronde ging?’ Molinari, *t.a.p.*, pp. 51-52. Mijnheer Molinari, mijnheer Molinari! Wat komt er terecht van de Tien Geboden, van Mozes en de profeten, van de wet van vraag en aanbod, wanneer in Europa de ‘ondernemer’ het ‘rechtvaardige deel’ van de arbeider en in West-Indië de arbeider het rechtvaardige deel van de ‘ondernemer’ zou kunnen kortwieken! En wat is, als ik vragen mag, dit rechtvaardige deel, dat volgens uw bekentenis de kapitalist in Europa dagelijks niet betaalt? De heer Molinari heeft er geweldig zin in om daar, in de koloniën, waar de arbeiders zo ‘eenvoudig’ zijn om de kapitalisten ‘uit te buiten’, de anders automatisch werkende wet van vraag en aanbod met hulp van de politie in de juiste richting op gang te brengen.

[269] Wakefield, *t.a.p.*, deel II, p. 52.

[270] *T.a.p.*, pp. 191-192.

[271] *T.a.p.*, deel I, pp. 47, 246.

[272] ‘Het is, zo voegt u er aan toe, aan de toe-eigening van grond en kapitaal te danken dat de mens, die over niets anders dan zijn handen beschikt, werk vindt en inkomen verwerft... het is integendeel door die individuele toe-eigening van de grond dat de mens slechts over zijn handen beschikt... Wanneer u een man in het luchtledige plaatst, berooft u hem van lucht. Hetzelfde doet u wanneer u hem van de grond berooft... U plaatst hem dan in het luchtledige van de rijkdom, opdat hij slechts kan leven op uw voorwaarden.’ Colins, *t.a.p.*, deel III, pp.

268-271 passim.

[273] Wakefield, *t.a.p.*, deel II, p. 192.

[274] *T.a.p.*, p. 45.

[275] Zodra Australië haar eigen wetgever werd, werden er natuurlijk wetten afgekondigd die gunstig waren voor de immigranten. Maar de reeds door de Engelsen toegepaste verkwisting van de grond vormt een hinderpaal. 'Het eerste en belangrijkste doel van de *Land Act* van 1862 is het voorzien in faciliteiten voor de vestiging van het volk.' *The Land Law of Victoria, by the Hon. G. Duffy, minister of public lands*, London, 1862.